Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

102469

KA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
IA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJO – INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

41

1990

ŠAŠLOV ZBORNIK

LJUBLJANA
1990

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA LJUBLJANA

NAVODILA UREDNIŠTVA SODELAVCEM

1. Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo Arheološkega vestnika, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana.
2. TIPKOPIS mora biti čist, imeti mora širok rob in dvojni razmik med vrsticami (30 vrstic po 60 znakov na stran). Pod naslovom prispevka navedite točen naslov ustanove, kjer ste zaposleni. Vse v malih črkah. Glej primere v Arh. vest.! Posebne želje in poudarke označite s svinčnikom s standardnimi znaki za polkrepek, razprt in ležeč tisk.
3. KRATICE IN CITATI. Za slikovno gradivo uporabljamo naslednje kratice: sl. = slika, t. = tabla, pril. = priloga, in kombinacijo arabskih številk in ločil (glej primere v Arh. vest.!). Priporočamo, da vse oznake slikovnega gradiva v tekstu izpišete s svinčnikom. Pri citiranju uporabljajte samo a r a b s k e številke in za revije kratice, ki so podane v *Arheoloških najdiščih Slovenije* oziroma v Stipčevićevi *Bibl. Illyrici.* Če uporablja avtor naravoslovni način citiranja, naj bo navedek med tekstom tak: (Brodar M., 1985, 15). Na koncu članka pa naj bodo citati navedeni takole: BRODAR M. (1985), Potočka zijalka in Mokriška jama. – *Arh. vest.* 36, 11–25, Ljubljana. Arheološki vestnik daje prednost naslednjemu načinu citiranja:
   5 G. Hirschbäck-Merhar, *Arh. vest.* 35, 1984, 95 (revija)
   6 J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji*, dela 1. razr. SAZU 23 (1982) 45. (delo v seriji!)
   7 Ib., 16 ss.
   8 G. Hirschbäck-Merhar (op. 5) 12, t. 5: 4–6, 10. (članek ali knjiga citirana ponovno)
   9 S. Gabrovec, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 136. (članek v zborniku, leksikon itd.)
4. POVZETEK je obvezen. Zajame naj bistveno in naj vključi vse opombe.
5. SLIKOVNO GRADIVO mora biti tekoče oštevilčeno in ustrezno označeno na hrbtni strani (številka, priimek avtorja). Risba v tušu, oznake s svinčnikom. Podnapisi, ki morajo obveznbo zajeti najdišče, vsebino slike in merilo, če ga ni na sliki, naj bodo oddani na posebnem seznamu. Priporočamo, da oznake in številke podnapisov (Sl. 1, T. 1, Pril. 1) napišete s svinčnikom. Za obliko glej Arh. vest.! Upoštevajte dejstvo, da bodo imele vse table v tiskani obliki format 23 × 16 cm! Ustrezno pomanjšavi prilagodite velikost oznak, debelino črt in eventualno merilo v podnapisu! Če imajo table daljše podnapise, naj bodo ustrezno nižje. Obseg tabel na umet. papirju (označite: umet. papir!) je omejen na 2^n strani. Več kot dve zgibani prilogi nista zaželeni. Prilog, ki pomanjšane na višino formata Arh. vest. presegajo 32 cm, ne sprejemamo. Objavljamo samo originale! Slikovno gradivo lahko sodelavci prevzamejo v roku 1 meseca po prejemu posebnih odtisov.
6. KOREKTURE. Prvo korekturo so dolžni narediti avtorji sami takoj po prejemu odtisov. Za drugo korekturo poskrbi uredništvo.
7. POSEBNI ODTISI. Vsak avtor prejme brezplačno 25 posebnih odtisov, če sta dva avtorja, pa vsak po 15.

OBVESTILO

Sodelavce Arh. vest. obveščamo, da bo od št. 42, za leto 1991, vestnik izhajal v večjem formatu. Novo zrcalo bo 23 × 16 cm.

Dopisnica
Carte postale
Postcard

Biblioteka
Slovenske akademije znanosti
in umetnosti

NOVI TRG 4-5

61001 L J U B L J A N A

POŠTNI PREDAL 323

J U G O S L A V I J A

Potrjujemo prejem naslednjih knjig:
Nous avons l'honneur d'accuser réception des ouvrages mentionnés ci-dessous:
We are in receipt of the works below mentioned:

ARHEOLOŠKI VESTNIK – ACTA ARCHAEOLOGICA, 41/1990

Ustanova
Institution
Institution

Naslov
Adresse
Address

YU ISSN 0570-8966

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
41, 1990

102469 I/02469

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO – INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

41

1990

ŠAŠLOV ZBORNIK

LJUBLJANA
1990

PPP00768

102469

Arheološki vestnik — Glasilo Inštituta za arheologijo ZRC SAZU

Založila — Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natis odobrila — Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 22. 12. 1989 in predsedstvo SAZU na seji dne 1. 2. 1990

Odgovorni urednik — Stane Gabrovec
Glavni urednik — Dragan Božič
Tehnični urednik — Ivan Turk
Uredniški odbor — Dragan Božič, Janez Dular, Timotej Knific, France Leben, Ivan Turk

Prevajalci — Adela Žgur in Breda Dervišić (nemščina), Rudi Meden in Barbara Smith-Demo (angleščina), Vera Vetrih (italijanščina)
Lektorica — Alenka Božič (slovenščina)

Pri pripravi tega zbornika so bili udeleženi vsi sodelavci Inštituta za arheologijo, še zlasti pa S. Tecco-Hvala, J. Dirjec, D. Knific-Luncer, Đ. Dervišić in M. Šašel Kos

Natisnjeno s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije, Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete

Po mnenju Republiškega komiteja za informiranje je ta publikacija oproščena davka na promet s proizvodi.

VSEBINA

IN MEMORIAM

Jaro Šašel (1924–1988) (Stane GABROVEC) 17

STAREJŠA KAMENA DOBA

Ivan TURK, Janez DIRJEC, Andrej ŠMIDOVNIK: *Divje babe I – poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. II. Razbite dolge mozgovne kosti jamskega medveda* . . 25

Mitja BRODAR: *Sestavljanje odbitkov iz paleolitskih najdišč Jama v Lozi, Ovčja jama in Županov spodmol* 43

ŽELEZNA DOBA

Biba TERŽAN: *Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae* 49

Mehtilda URLEB: *Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Rezultati zaščitnih izkopavanj* 89

Stane GABROVEC: *Grob s čelado s Trbinca pri Mirni* 105

Mitja GUŠTIN: *Poznolatenska železna čelada iz Ljubljanice* 121

RIMSKA DOBA

Mira STRMČNIK GULIČ: *Podoba antične poselitve med vzhodnim Pohorjem in Dravo* 135

Slavko CIGLENEČKI: *K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinskih utrdb v jugovzhodnoalpskem prostoru* 147

Maurizio BUORA, Aldo CANDUSSIO: *Fibule vrste 13 B po Jobstu v Furlaniji–Julijski krajini* (Povzetek) 181

Nada OSMUK: *Obzidje rimske utrdbe Castra v Ajdovščini* 183

Olga BRUKNER: *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu barbarikuma – Bačka i Banat* 199

Viktor LILČIĆ: *Rimski sepulkralni spomenici u srednjem Povardarju* . . 217

Aleksandrina CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ: *Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja* 227

Exhlale DOBRUNA–SALIHU: *Borova šišarka kao dekorativni motiv sepulkralne plastike rimskog doba i njezina simbolička tradicija u području Dardanije* 235

Elica BOLTIN–TOME: *Antična kamnita elementa iz Strunjana* 249
Giordano LABUD: *Društvo i privreda: o poljoprivrednoj i trgovinskoj djelatnosti u Istri u rimsko doba* (Sažetak) 263
Ivan TUŠEK: *Peti mitrej v Ptuju* 267
Marko FRELIH: *Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra–Amona iz Plešivice pri Adlešičih* 277
Nenad CAMBI: *»Emonski meščan« i vrijeme njegova nastanka* 283
Robert MATIJAŠIĆ: *Gromače kod sela Peruški (Pula), ostaci »fosiliziranog« antičkog pejsaža* 297
Alojz ŠERCELJ: *Zanimive karpološke najdbe v dveh rimskih grobovih v Rabelčji vasi pri Ptuju* 309

POZNA RIMSKA DOBA

France LEBEN, Zorka ŠUBIC: *Poznoantični kastel Vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti* 313
Irma ČREMOŠNIK: *Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike* 355
Ivan PUŠ: *Mareček – višinska postojanka in refugij* 365
Milan SAGADIN: *Novejše antične najdbe na Gorenjskem* 375
Blagoj JEVREMOV: *Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione* 389
Branko MARUŠIČ: *Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus Cessensis)* 403
Andrej VALIČ: *Poznoantično najdišče Sv. Jakob nad Potočami pri Predvoru* 431
Boris VIČIČ: *Horizontalna stratigrafija poznoantičnega grobišča na Rifniku* 439
Marijan SLABE: *O prstanih iz časa preseljevanja ljudstev na Slovenskem* . 455

ZGODNJI SREDNJI VEK

Andrej PLETERSKI: *Staroslovansko grobišče na Sandrovi polici v Predtrgu pri Radovljici* 465
Timotej KNIFIC, Beatriče ŽBONA-TRKMAN: *Staroslovansko grobišče pri Sv. Urhu v Tolminu* 505
Peter ŠTIH: *Drobtinice h kroniki Regina iz Prüma kot viru za zgodovino Slovencev v zgodnjem srednjem veku* 521

TOPOGRAFIJA

Janez DULAR: *Železnodobno naselje in grobišče v Brezjah pri Trebelnem* . 531
Iva CURK: *Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptuja* 557

EPIGRAFIKA

Fanula PAPAZOGLU: *Pontiji u Stobima* (Sažetak) 582
Slobodan DUŠANIĆ: *Legije i fiskalni posedi u Gornjoj Meziji: epigrafske beleške* (Sažetak) 595
Naser FERRI: *Seviri augustales i augustales libertinskoga porijekla u Gornjoj Meziji* 597
Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN: *Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpijane* 607
Mirko BULAT: *Zanimivljivi dvostruki natpis iz Osijeka* 617
Velika DAUTOVA-RUŠEVLJAN: *Novi nalazi epigrafskih spomenika iz Srema* 623
Miroslava MIRKOVIĆ: *Sirmium i rimska vojska* (Sažetak) 641
Milena DUŠANIĆ: *Novi miljokaz iz okoline Sirmijuma* 643
Vera KOLŠEK: *Karakalin miljnik iz Celja* 649
Branka RAUNIG: *Nova interpretacija dva odlomka epigrafske urne japodskog oblika iz Golubića kod Bihaća* 653
Stanko KOKOLE: *Ciriaco d'Ancona v Dubrovniku: renesančna epigrafika, arheologija in obujanje antike v humanističnem okolju mestne državice sredi petnajstega stoletja* 663
Ivo BOJANOVSKI: *Legio VIII Augusta u Dalmaciji* 699
Ivo FADIĆ: *Arruntii u Asseriji* 713
Marin ZANINOVIĆ: *Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu* 725

NUMIZMATIKA

Ivan MIRNIK: *Rimski novac iz pećina Hrvatske* 733

DISKUSIJA

Sigrid Mratschek: *Fragment eines Acobechers aus Nauportus, Arh. vest.* 38, 1987 (Iva MIKL CURK) 743

KNJIŽNE OCENE IN PRIKAZI

Gian Carlo Menis: *History of Friuli,* 1988 (Vinko ŠRIBAR) 745
Maurizio Buora: *Guida di Udine,* 1986 (Vinko ŠRIBAR) 745
Tibor Kemenczei: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns,* 1984 (Primož PAVLIN) 747
Amelio Tagliaferri: *Coloni e leginonari romani nel Friuli celtico,* 1986 (Vinko ŠRIBAR) 748
Iva Mikl Curk: *Rimska lončena posoda na Slovenskem,* 1987 (Verena VIDRIH PERKO) 749

Lázsló Barkóczi: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, 1988 (Irena LAZAR) 752
Rajko Bratož: *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, 1986 (Verena VIDRIH PERKO) 752
Volker Bierbrauer: *Invillino-Ibligo in Friaul* 1, 1987; 2, 1988 (Slavko CIGLENEČKI) 754
Tito Miotti: *Castelli del Friuli 7*, 1988 (Vinko ŠRIBAR) 758
Brigitte Mader: *Die Alpenslawen in der Steiermark*, 1986 (Vinko ŠRIBAR) . 759
Emilia Mirmina: *Ambiente e storia nel territorio di Faedis*, 1988 (Vinko ŠRIBAR) 760
G. G. Corbanese: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano*, 1987 (Vinko ŠRIBAR) 761
G. C. Susini: *Epigrafia romana*, 1982 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 761
Duje Rendić-Miočević: *Carmina epigraphica*, 1987 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 763
Ivan di Stefano Manzella: *Mestiere di epigrafista*, 1987 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 764
Patrizia Sabbatini Tumolesi: *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano I, Roma*, 1988 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 766
Petar Popović: *Novac Skordiska*, 1987 (Ante ŠKEGRO) 767
Rajko Bratož: *Severinus von Noricum und seine Zeit*, 1983 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 770

KRATICE JUGOSLOVANSKIH EPIGRAFSKIH KORPUSOV 773

CONTENTS

IN MEMORIAM

Jaro Šašel (1924–1988) (Stane GABROVEC) 20

PALAEOLITHIC

Ivan TURK, Janez DIRJEC, Andrej ŠMIDOVNIK: *Divje babe I – an attempt to apply statistical analysis to the mass animal remains in the palaeolithic archaeology. II. Broken–open long marrow bones of cave bear* (Summary) 41

Mitja BRODAR: *Das Zusammenfügen der Abschläge aus den Paläolithstationen Jama v Lozi, Ovčja jama und Županov spodmol* (Zusammenfassung) 47

IRON AGE

Biba TERŽAN: *Die Halbmondfibeln. Über die Kulturverbindungen zwischen der Ägäis und dem Caput Adriae* (Zusammenfassung) 84

Mehtilda URLEB: *Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Resultate der Schutzgrabungen* (Zusammenfassung) 100

Stane GABROVEC: *Das Helmgrab von Trbinc bei Mirna* (Zusammenfassung) 118

Mitja GUŠTIN: *Der spätlatènezeitliche Eisenhelm aus der Ljubljanica* (Zusammenfassung) 130

ROMAN PERIOD

Mira STRMČNIK GULIČ: *Abriß der antiken Besiedlung zwischen dem Ostteil des Pohorje und der Drava* (Zusammenfassung) 146

Slavko CIGLENEČKI: *Zum Datierungsproblem der Entstehung der römerzeitlichen Höhenbefestigungen im Südostalpenraum* (Zusammenfassung) 164

Maurizio BUORA, Aldo CANDUSSIO: *Fibule tipo Jobst 13 B nel Friuli Venezia Giulia* 177

Nada OSMUK: *Die Ummauerung der römischen Befestigung Castra in Ajdovščina* (Zusammenfassung) 198

Olga BRUKNER: *Die römischen Funde im jugoslawischen Teil des Barbaricums – Bačka und Banat* (Zusammenfassung) 207
Viktor LILČIĆ: *Roman Sepulchral Structures in the Central Vardar Basin* (Summary) 225
Aleksandrina CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ: *Die Gruft einer angesehenen Familie in Kolovrat bei Prijepolje* (Zusammenfassung) 231
Exhlale DOBRUNA-SALIHU: *Der Kieferzapfen als ein Dekormotiv der sepulkralen Plastik in der römischen Zeit und seine symbolische Tradition im Gabiet von Dardanien* (Zusammenfassung) 243
Elica BOLTIN-TOME: *Die zwei antiken Steinelemente aus Strunjan* (Zusammenfassung) 253
Giordano LABUD: *Società ed economia: Studi sull'attività Agraria e Commerciale dell'Istria in età romana* 257
Ivan TUŠEK: *Das fünfte Mithräum in Ptuj* (Zusammenfassung) 271
Marko FRELIH: *Die Bronzepteryx mit Darstellung des Jupiter–Ammon aus Plešivica bei Adlešiči* (Zusammenfassung) 280
Nenad CAMBI: *»Der Bürger von Emona« in seine Entstehungszeit* (Zusammenfassung) 295
Robert MATIJAŠIČ: *I »grumazzi« nei pressi del villaggio di Peruški (Pola), resti dell'antico paesaggio »fossilizzato«* (Riassunto) 307
Alojz ŠERCELJ: *Interessante karpologische Funde in zwei römischen Gräbern in Ptuj (Poetovio)* (Zusammenfassung) 312

LATE ROMAN PERIOD

France LEBEN, Zorka ŠUBIC: *Das spätantike Kastell Vrh Brsta bei Martinj Hrib auf dem Karstplateau von Logatec* (Zusammenfassung) . 333
Irma ČREMOŠNIK: *Die römischen Befestigungen in Bosnien und Herzegowina mit besonderer Berücksichtigung der Anlagen der Spätantike* (Zusammenfassung) 363
Ivan PUŠ: *Mareček – Höhenanlage und Refugium* (Zusammenfassung) . . 373
Milan SAGADIN: *Neuere antike Funde in Gorenjsko (Oberkrain)* (Zusammenfassung) 384
Blagoj JEVREMOV: *Die zwei vergoldeten Zwiebelknopffibeln aus Poetovio* (Zusammenfassung) 396
Branko MARUŠIČ: *Noch einiges über das istrische Cissa und das Kessensche Bistum (Episcopatus Cessensis)* (Zusammenfassung) 422
Andrej VALIČ: *Der spätantike Fundort Sv. Jakob über Potoče bei Preddvor* (Zusammenfassung) 438
Boris VIČIČ: *Die horizontale Stratigraphie der spätantiken Nekropole auf Rifnik* (Zusammenfassung) 453
Marijan SLABE: *Über die Fingerringe aus der Völkerwanderungszeit in Slowenien* (Zusammenfassung) 463

EARLY MEDIEVAL PERIOD

Andrej PLETERSKI: *Die altslawische Nekropole auf der Sandrova polica in Predtrg bei Radovljica* (Zusammenfassung) 497
Timotej KNIFIC, Beatriče ŽBONA-TRKMAN: *Die altslawische Nekropole beim Sv. Urh in Tolmin* (Zusammenfassung) 515
Peter ŠTIH: *Kleine Anmerkungen zur Chronik des Regino aus Prüm als Quelle für die Geschichte der Slowenen im Frühmittelalter* (Zusammenfassung) 528

TOPOGRAPHY

Janez DULAR: *Die eisenzeitliche Siedlung und Nekropole in Brezje bei Trebelno* (Zusammenfassung) 546
Iva MIKL CURK: *Die Raumgestaltung der Nekropolen des römischen Ptuj* (Zusammenfassung) 573

EPIGRAPHY

Fanula PAPAZOGLU: *Les Pontii à Stobi* 577
Slobodan DUŠANIĆ: *The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: some epigraphical notes* 585
Naser FERRI: *Seviri Augustales und Augustales libertinischer Herkunft in Obermösien* (Zusammenfassung) 605
Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN: *Neues Denkmal des Jupiter Melanus aus Ulpiana* (Zusammenfassung) 614
Mirko BULAT: *Interessante Doppelinschrift aus Osijek* (Zusammenfassung) 621
Velika DAUTOVA-RUŠEVLJAN: *Neue Funde epigraphischer Denkmäler aus Srem* (Zusammenfassung) 627
Miroslava MIRKOVIĆ: *Sirmium et l'armée romaine* 631
Milena DUŠANIĆ: *A new milestone from the vicinity of Sirmium* (Summary) 647
Vera KOLŠEK: *Caracallas Meilenstein aus Celje* (Zusammenfassung) 652
Branka RAUNIG: *Neue Interpretation zweier Fragmente der epigraphischen Urne japodischer Form, entdeckt in Golubić bei Bihać* (Zusammenfassung) 660
Stanko KOKOLE: *Cyriacus of Ancona in Dubrovnik: renaissance epigraphy, archaeology and the revival of antiquity in the context of the mid fifteenth century 'civic humanism'* (Summary) 694
Ivo BOJANOVSKI: *Legio VIII Augusta in Dalmatien* (Zusammenfassung) . 710
Ivo FADIĆ: *Die Arruntier in Asseria* (Zusammenfassung) 721
Marin ZANINOVIĆ: *Tempel des Liber Pater in Polače auf der Insel Mljet* (Zusammenfassung) 732

NUMISMATICS

Ivan MIRNIK: *Roman coins from caves in Croatia* (Summary) 739

DISCUSSION

Sigrid Mratschek: *Fragment eines Acobechers aus Nauportus, Arh. vest.* 38, 1987 (Iva MIKL CURK) 741

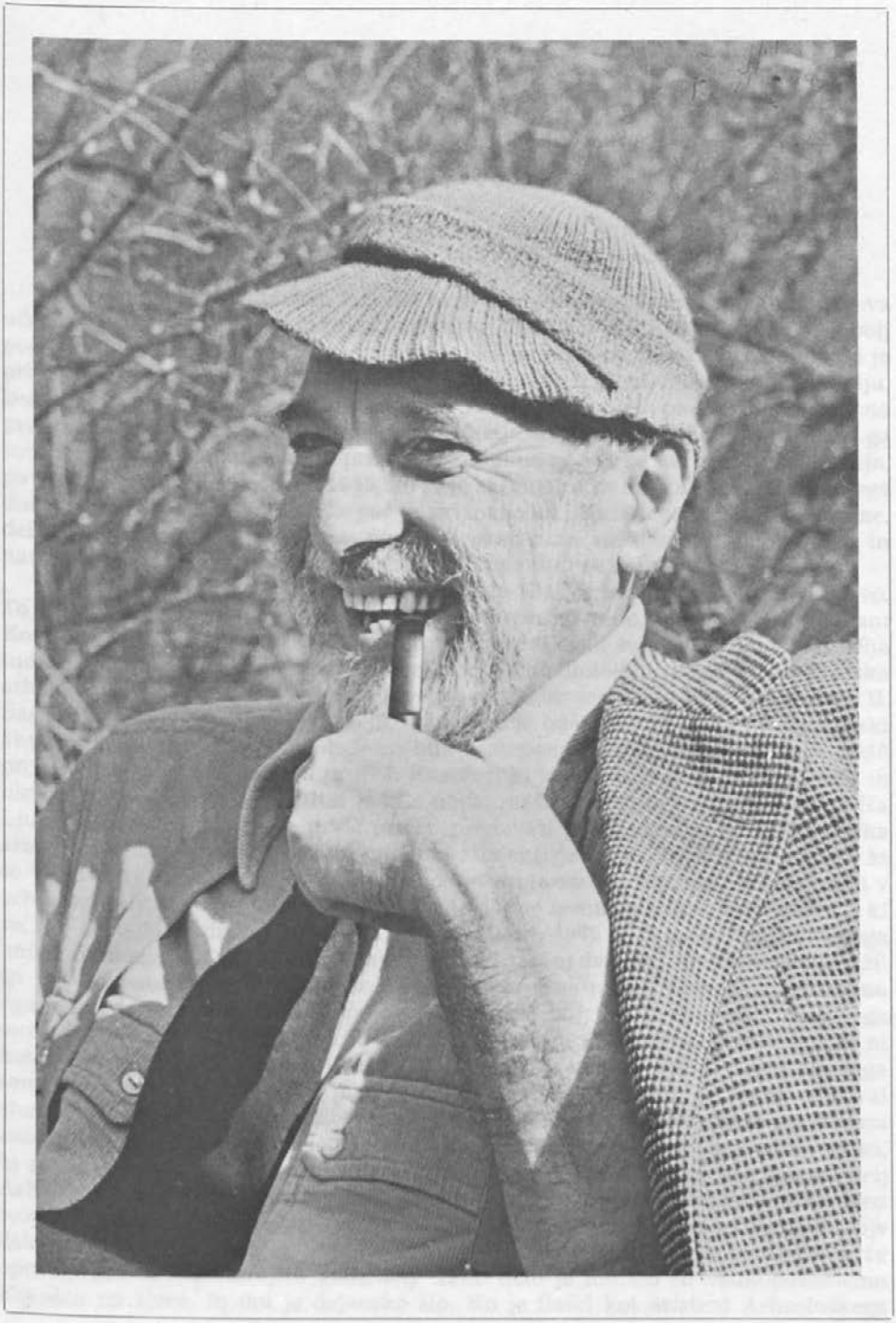
BOOK REVIEWS

Gian Carlo Menis: *History of Friuli*, 1988 (Vinko ŠRIBAR) 745
Maurizio Buora: *Guida di Udine*, 1986 (Vinko ŠRIBAR) 745
Tibor Kemenczei: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, 1984 (Primož PAVLIN) 747
Amelio Tagliaferri: *Coloni e legionari romani nel Friuli celtico*, 1986 (Vinko ŠRIBAR) 748
Iva Mikl Curk: *Rimska lončena posoda na Slovenskem*, 1987 (Verena VIDRIH PERKO) 749
László Barkóczi: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, 1988 (Irena LAZAR) . 752
Rajko Bratož: *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, 1986 (Verena VIDRIH PERKO) 752
Volker Bierbrauer: *Invillino-Ibligo in Friaul* 1, 1987; 2, 1988 (Slavko CIGLENEČKI) 754
Tito Miotti: *Castelli del Friuli* 7, 1988 (Vinko ŠRIBAR) 758
Brigitte Mader: *Die Alpenslawen in der Steiermark*, 1986 (Vinko ŠRIBAR) . 759
Emilia Mirmina: *Ambiente e storia nel territorio di Faedis*, 1988 (Vinko ŠRIBAR) 760
G. G. Corbanese: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano*, 1987 (Vinko ŠRIBAR) 761
G. C. Susini: *Epigrafia romana*, 1982 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 761
Duje Rendić-Miočević: *Carmina epigraphica*, 1987 (Marjeta ŠAŠEL KOS) . 763
Ivan di Stefano Manzella: *Mestiere di epigrafista*, 1987 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 764
Patrizia Sabbatini Tumolesi: *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano I, Roma*, 1988 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 766
Petar Popović: *Novac Skordiska*, 1987 (Ante ŠKEGRO) 767
Rajko Bratož: *Severinus von Noricum und seine Zeit*, 1983 (Marjeta ŠAŠEL KOS) 770

ABBREVIATIONS OF THE YUGOSLAV EPIGRAPHIC CORPORA . . . 773

Šašlov zbornik je bil prvotno zamišljen kot jubilejni zbornik ob njegovi 65-letnici. Smrt mu je preprečila, da bi se ga veselil skupaj z nami. Zato naj ta zbornik trajno spominja na Jarota nas, ki smo ga poznali kot dobrega človeka in uglednega znanstvenika, in prihodnje rodove, ki ga bodo spoznavali preko njegovih del.

This Volume of memorial essays for Jaro Šašel had originally been intended as a volume of papers presented in honour at his 65th birthday. Death has prevented him from enjoying it in our midst. Thus, let this book remind us of him, not merely those of us who knew him as a good man and a distinguished scholar, but also the further generations who will come to know him through his work.

JARO ŠAŠEL
(1924–1988)

GOVOR NA ŽALNI SEJI DRUŠTVA ZA ANTIČNE IN HUMANISTIČNE VEDE TER ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA DNE 5. 4. 1988

Pred menoj sta ocenila delo J. Šašla in se poklonila njegovemu spominu njegova učenca, antični zgodovinar in rimski arheolog, torej človeka, ki njegovo delo najbolj poznata in ga nadaljujeta. Pogledala sta lahko na njegovo delo že iz razdalje, ki jo prinašajo generacijski premiki, premiki v stroki sami. Meni, njegovemu prijatelju, kolegu in sopotniku njegovih študijskih in službenih let, pa naj bo dovoljeno prikazati njegovo delo iz perspektive generacije, ki je ta čas doživljala sama in ga soustvarjala, ki ga danes lahko presoja iz spomina na velike sanje in pričakovanja, pa tudi na tegobe prvih let po 1945, ko se je začenjalo vse na novo, in iz današnjega dne, ko je to delo, kakršnokoli že pač je, priznano ali nepriznano, postalo del stroke, del njene zgodovine. Ta pa se ne meni preveč za nekdanje sanje, zagone in navdušenja, za tedanje možnosti dela, čeprav so tudi te del zgodovine stroke.

Za slovensko arheologijo lahko rečemo: leta 1945 je začela popolnoma na novo. To velja poudariti, ker je v nasprotju z zgodovinsko vedo, kjer so njeni velikani Kos, Zwitter, Grafenauer lahko nepretrgano nadaljevali svoje delo. Podobno velja tudi za umetnostno zgodovino s Steletom in klasično filologijo z Grošljem. Slovenska arheologija je začela na novo na Univerzi, od koder je že leta 1942 odšel prof. B. Saria, pa tudi v Narodnem muzeju, od koder je odšel dr. R. Ložar. V Slovenski akademiji pa arheologija sploh še ni bila zastopana. Iz Zagreba je prišel l. 1946 prof. J. Klemenc, iz Sarajeva prof. J. Korošec, ki je na Ptuju že začel svoj hiter in bleščeč vzpon, katerega rezultat je bila nova, razširjena stolica za arheologijo. Na Ljubljanski univerzi sta se prvič pričeli predavati prazgodovina in srednjeveška arheologija. Med njenimi prvimi mladimi študenti je bil J. Šašel. Med prvimi, ki so v Sloveniji lahko študirali arheologijo kot svoj osnovni predmet in niso prišli v arheologijo iz klasične filologije. Šašel je prišel v seminar že kot zrel študent, ki ve, kaj hoče. Maturiral je že l. 1943, vendar tudi l. 1945 še ni mogel začeti svojega univerzitetnega študija. Moral je najprej odslužiti svoj dveletni vojaški rok. Odslužil ga je v kazenski enoti. V arheološkem seminarju se ni dal zanesti eruptivnemu ognju mladega Korošca, ki je potegnil vse za seboj: vsi prvi učenci njegovega seminarja so bili prazgodovinarji in srednjevekovci, o antiki nihče niti slišati ni hotel. Razen J. Šašla seveda. On je vedel, da bo rimski arheolog. Ogenj mladega seminarja je bil Šašlu všeč, manj način dela. Njegov ogenj je tedaj odkrival staroslovansko svetišče, pisal debele knjige, s širokimi, ne pa tudi vedno pravičnimi zamahi ocenjeval preteklo delo, predvsem pa začenjal vse na novo: med njimi stvari, ki so danes temeljne za slovensko arheološko vedo. Tako je J. Korošec ustanovitelj Arheološke sekcije, sedanjega Arheološkega inštituta, *Arheološkega vestnika*. Med temi ognji prazgodovinske in zgodnjesrednjeveške arheologije je Šašel zastavil svoje delo: drobno in koncizno, vse je šlo v detajl in hkrati iskalo povezave z že opravljenim delom starejših generacij. Táko delo je moralo iti velikopoteznemu Korošcu na živce. In mu je dejansko šlo. Ko je Šašel kot asistent Arheološkega

seminarja napisal za Mestni muzej, ki tedaj še ni imel svojega arheologa, *Vodnik po Emoni,* je Korošec, skupaj s Klemencem, napisal uničujočo kritiko (*Arh. vest.* 7, 1956, 187 sl.). Šašel je moral zapustiti svojo asistentsko službo na Filozofski fakulteti. Po zaslugi prof. Kosa in Zwittra je dobil mesto pri Arheološki sekciji na Akademiji. To je bilo zanj gotovo ugodno in koristno, ne pa tudi za slovensko arheologijo.

Službo na Akademiji je nastopil leta 1961. Tako smo v drugem desetletju Šašlove strokovne in znanstvene poti. Nanjo je tedaj stopil, ne samo z jasno zavestjo, da hoče biti zgodovinar in arheolog za rimsko obdobje, ampak tudi že z jasno začrtano traso svoje znanstvene poti. Pustil je arheološka raziskovanja, zlasti terenska, njegove glavne študije so bile že iz epigrafike in onomastike. Že od l. 1957 se je redno udeleževal epigrafskih kongresov, l. 1960 je napisal pregled jugoslovanske epigrafike za *Das Altertum*, l. 1963 je izšla prva knjiga njegovih napisov, najdenih v Jugoslaviji med 1940–1960, stalno je spremljal arheološko bibliografijo, ki jo je objavljal v *Fasti archaeologici*; na koncu desetletja pa je izšlo že 14 gesel za največjo in najbolj slavno antično enciklopedijo – *Pauly-Wissowa Realencyclopaedie der classischen Altertumwissenschaft*; med temi so gesla: *Emona, Celeia, Carniola, Castra* idr. Uveljavil se je torej v Evropi kot najboljši poznavalec antike v Vzhodnih Alpah in na Balkanu. To priznanje pa ni bilo omejeno le na nemški kulturni prostor, bilo je širše. L. 1969/70 je dobil štipendijo Instituta for Advanced Study v Princetonu. Štipendijo, ki se podeljuje že priznanim, najbolj perspektivnim znanstvenim delavcem v svetu. Šele tik pred svojim odhodom v Princeton je doktoriral na ljubljanski univerzi s tezo o rimskih državnih cestah v Sloveniji.

Po vrnitvi iz Amerike, kjer je lahko razširil svoja znanstvena poznanstva in prijateljstva tudi v angleški, francoski in italijanski kulturni krog, je moral prevzeti doma tudi zahtevne organizacijske naloge. Tako uredništvo *Arheološkega vestnika*, katerega glavni urednik je bil v desetletju 1971–1982. Prvič je sedaj *Arheološki vestnik* ob prazgodovinski in zgodnjesrednjeveški arheologiji enakovredno (včasih tudi na prvem mestu) uveljavil rimsko arheologijo. V njem so bili v tem desetletju objavljeni številni simpoziji, važno epigrafsko gradivo in študije, saj je ostala epigrafika za Šašla tudi sedaj prva študijska naloga – iz nje je nastal drugi zvezek napisov (*Situla* 19, 1978), ki obsega vse napise na jugoslovanskem ozemlju iz let 1960 do 1970. Drugo tako njegovo delo je bilo njegovo souredništvo pri *Arheološki karti Slovenije*, ki je po njegovi zaslugi dobila ustreznejše ime – *Arheološka najdišča*. Gre vsekakor za temeljno delo slovenske arheologije, ki je bilo v najboljšem pomenu besede skupinsko delo, hkrati pa je nosilo v sebi vse muke skupinskega dela: neizenačenost, mešanje različnih konceptov in različnih kvalitet, polno skritih nevarnosti, da se vtihotapijo vanj najbolj neprijetne napake. Šašlova roka je delu dala na koncu potrebno izenačenost. On je pogumno vzel nase tudi odločitev, da smo končno potegnili črto in delo zaključili.

V ta čas sodi njegovo uredniško in organizacijsko delo pri izdaji mednarodne karte *Tabula imperii Romani* (*List K 34, Naissus*, 1976), ki mu je povzročalo nemalo zapletov. Ni pa se hotel več vrniti na Univerzo, kar je dejstvo, ki ga lahko danes samo obžalujemo.

Ob vsem tem organizacijskem delu ni počivalo tudi njegovo znanstveno delo. Izid *Inscriptiones* 2 (1978) sem že omenil. Nadaljeval je z delom pri *PWRE* (izšla so gesla: *Siscia, Aenona, Claustra* i. dr.). Že l. 1971 so izšla *Claustra Alpium Iuliarum* 1 (*Fontes*), kjer je skrbno zbral vse antične vire, ki kakorkoli omenjajo zapore na slovenskih tleh. Delo je vključeno v njegove široke zasnovane zgodovinske študije, v katerih je enako zastopan čas rimskega prodiranja na Balkan in v Vzhodne Alpe,

kakor tudi čas rimskega propada. Pri pisanju te zgodovine je že lahko uporabljal svoje sistematično zbrano epigrafsko gradivo, pa tudi gradivo antičnih piscev, ki kakorkoli omenjajo naše ozemlje, svoje onomastične študije, v katerih najdete vse: vojaško, politično, upravno zgodovino, pa tudi socialno, ekonomsko in etnično problematiko. Tako smo dobili v Šašlu najboljšega poznavalca rimskega obdobja v jugovzhodnih Alpah in na Balkanu, poznavalca, ki je to zgodovino suvereno vključeval v svetovno zgodovino svojega časa, in znal videti njene posledice še daleč v slovensko zgodovino. Dobili smo raziskovalca, na katerega so se samo po sebi umevno obračali izdajatelji evropskih edicij, kot so *PWRE, Plötz* (*Der grosse Plötz*, 1980), princetonska enciklopedija antičnih najdišč (*Princeton's Encyclopedia of Classical Sites*, 1976), da v njihovih izdajah predstavi antično zgodovino Vzhodnih Alp in Balkana.

Dobili smo tudi raziskovalca, ki je bil povabljen na dve evropski univerzi za rednega profesorja antične zgodovine – obakrat je povabilo odklonil –, ki je predaval na številnih evropskih inštitutih, ki je bil duša oglejskih tednov in je pogosto vodil njihovo delo, raziskovalca, ki mu je dalo častno priznanje v obliki rednega, izrednega ali častnega člana 8 evropskih znanstvenih institutov oz. organizacij, med njimi tudi častitljiva Society of Antiquaries v Londonu kot edinemu Jugoslovanu do sedaj. Leta 1985 je postal tudi – kot prvi arheolog in antični zgodovinar – dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Na koncu svojega tretjega desetletja je dobil še enkrat povabilo za delo v Institutu for Advanced Study v Princetonu. Porabil ga je predvsem za to, da je pripravil tretji zvezek napisov (*Situla* 25, 1986), za katerega je dobil Kidričevo nagrado, ki mu je bila podeljena že po njegovi smrti. Pripravljal pa je tudi že dela, ki jih sam ne bo več izdal. Tako *Corpus inscriptionum latinarum quae in Slovenia repertae sunt*, izdajo dardanskih napisov, s katero je želel pomagati predvsem albanskim kolegom na Kosovu, in neizpolnjen je ostal tudi njegov načrt, moderno nadomestiti starega Zippla (*Die römische Herrschaft in Illyrien*. Leipzig 1877) z novo komentirano izdajo antičnih pisanih virov, ki se tičejo danes slovenskega ozemlja. To je samo nekaj podatkov, ki jih lahko poznamo iz njegovih poročil o delu. Ničesar pa ne moremo povedati o tistih njegovih načrtih, ki jih je skrival globoko *in pectore*, o tistih njegovih znanstvenih vizijah, za katere še sam ni vedel naslovov, še manj pa vemo zanje mi. Le zaslutili smo lahko njihovo vsebino, kadar smo poslušali njegova predavanja ali vodstva. Člani društva za antične in humanistične študije se bomo spominjali predvsem njegovega vodstva po Emoni leta 1984 in njegovega vodstva v Čedadu lansko leto (1986): stali smo okrog njega, globoko pod nami je tekla Nadiža in ležal Čedad, in ga poslušali kljub vetru in napovedujočemu se dežju več kot dobro uro. Beseda, ki je bila v njegovih razpravah ali enciklopedičnih geslih tako strogo omejena le na bistvena dejstva, vsa koncizna, zacementirana med citate, navednice, oklepaje, je naenkrat dobila krila in se dvignila nad svoj lastni pozitivizem; morda bi rekel še boljše: Šašel je začel z nekakšno čarovniško jasnovidnostjo razpostavljati imena iz svojih napisnih korpusov, citate iz antičnih avtorjev, arheološke spomenike, znana in neznana zgodovinska dejstva in jih zlagati v novo zgodbo. In ta zgodba je bila naša slovenska zgodovina s koreninami globoko v antiki in umeščena v širok prostor rimskega imperija, od koder so na naše geopolitično tako občutljivo ozemlje prihajala dogajanja, ki so usodno zaznamovala našo zgodovino.

Te Šašlove sinteze ne bomo nikoli brali. Le izjemoma smo poslušali kak fragment. Iz njega smo videli, da njegova sinteza ne bi bila pod vplivom kake filozofije – Šašel ni bil filozof –, še manj kake ideologije. Lahko bi jo označili kot

simfonijo neštetih, z muko izbrskanih in pridobljenih podatkov, ki so izgubili težo nastajanja in svoje lastne egoistične samozadostnosti.

Na koncu naj se samo na kratko še enkrat vrnem k začetku. Rekel sem, da je slovenska arheologija l. 1945 začela na novo. Jaro Šašel jo je v 40 letih svojega dela zopet dobro povezal z najboljšo slovensko tradicijo, povezal pa jo je tudi – kot nihče drugi – z najboljšimi prizadevanji in dosežki sodobne vede, v katero je bil enakovredno vključen. Sodobna zgodovinska in arheološka veda je rezultate Šašlovega dela priznala za svoje, postali so del sodobnega vedenja brez vsake omejitve. S Šašlom je slovenska antična zgodovina svojo vključitev v Evropo in svet, kar je danes tako živa slovenska narodna in politična naloga, že opravila. Jarotu Šašlu se moramo za to njegovo delo samo zahvaliti. Zahvaljujemo se mu arheologi, zgodovinarji in klasični filologi. Ne najmanj tudi naš *Arheološki vestnik*, ki mu je bil deset let glavni urednik. Zahvaljujemo se mu tudi z upanjem, da ne bi bilo nikdar več potrebno začenjati delo tako na novo, kot je to moral J. Šašel, da bo ostalo njegovo delo plodno in ustvarjajoče tudi za generacije v tretjem tisočletju.

JARO ŠAŠEL
(1924–1988)

REDE AUF DER GEDÄCHTNISFEIER DES VEREINS FÜR ANTIKE UND HUMANISTISCHE WISSENSCHAFTEN SOWIE DES HISTORISCHEN VEREINS AM 5. 4. 1988

Vor mir haben J. Šašels Werk zwei seiner Schüler gewürdigt und seinem Andenken ihre Ehrung gezollt, ein Historiker – Fachmann für die antike Geschichte, und ein Archäologe – Fachmann für die römische Archäologie, also zwei Schüler, die sein Werk am besten kennen und es fortsetzen. Sie konnten auf sein Werk schon aus der Distanz blicken, welche die Generationsverschiebungen mit sich bringen, Verschiebungen im Fache selbst. Mir, seinem Freund, Kollegen und Weggefährten seiner Studien- und Dienstjahre, sei es hingegen gestattet, sein Werk aus der Perspektive jener Generation vorzustellen, die diesen Zeitabschnitt selbst erlebt und mitgeschaffen hat, den sie heute aus ihrer Erinnerung an die großen Träume und Erwartungen, wie auch an die Qualen der ersten Jahre nach 1945 beurteilen kann, als alles von neuem begonnen wurde, und aus dem heutigen Tag, da dieses Werk, sei es schon wie es sei, anerkannt oder nicht anerkannt, Teil des Faches, Teil seiner Geschichte geworden ist. Die Geschichte schenkt jedoch diesen ehemaligen Träumen, dem Aufschwung und der Begeisterung, den damaligen dürftigen Arbeitsmöglichkeiten nicht gerade viel Beachtung, obwohl auch dies alles Teil der Fachgeschichte ist.

Für die slowenische Archäologie kann behauptet werden: im Jahr 1945 begann sie gänzlich von neuem. Dies muß hervorgehoben werden, da es im Gegensatz zur Geschichtswissenschaft steht, deren Größen, Kos, Zwitter, Grafenauer mit ihrer Arbeit ohne Unterbrechung fortfahren konnten. Ähnliches gilt für die Kunstgeschichte mit F. Stele und die klassische Philologie mit M. Grošelj. Die slowenische Archäologie aber setzte aufs neue an der Universität an, die schon im Jahr 1942 Prof. B. Saria verlassen hatte, wie auch im Nationalmuseum (Narodni muzej), das Dr. R. Ložar verloren hatte, während an der Slowenischen Akademie

der Wessenschaften die Archäologie überhaupt noch nicht vertreten war. Aus Zagreb kam 1946 Prof. J. Klemenc, aus Sarajevo Prof. J. Korošec, der auf Ptuj seinen raschen und blendenden Aufstieg begann, dessen Ergebnis der neue, durch die Vorgeschichte und mittelalterliche Archäologie erweiterte Lehrstuhl für Archäologie war. An der Philosophischen Fakultät in Ljubljana konnte man das erste Mal die prähistorische Archäologie hören. Unter den ersten jungen Studenten des neuen Archäologischen Seminars war J. Šašel. Unter den ersten, die in Slowenien Archäologie als ihr Grundfach studieren konnten und nicht aus der klassischen Philologie zur Archäologie gelangten. Šašel trat ins Seminar bereits als reifer Student, der weiß, was er will.

Er hatte das Abitur bereits 1943 abgelegt, konnte jedoch auch 1945 noch nicht mit dem Universitätsstudium beginnen. Zuerst mußte er den Militärdienst ableisten. Das erfolgte in einer Strafabteilung. Im Archäologischen Seminar ließ er sich nicht vom eruptiven Feuer des jungen Korošec hinreißen, der alle anderen nach sich zog: alle ersten Schüler seines Seminars wählten Vorgeschichte und das Mittelalter als Hauptfach, von der Antike wollte keiner überhaupt was hören. Außer natürlich J. Šašel. Er wußte, er würde römischer Archäologe werden. Das Feuer des jungen Seminars gefiel Šašel, weniger dessen Arbeitsweise. Sein feuriger Leiter glaubte damals ein altslawisches Heiligtum aufzudecken, schrieb dicke Bücher, bewertete mit weitausholendem, doch nicht auch immer gerechtem Urteil die in der Vergangenheit geleistete Arbeit, vor allem indessen fing er alles von neuem an: darunter Dinge, die heute für die slowenische Archäologiewissenschaft grundlegend sind. So ist J. Korošec der Gründer der Archäologischen Sektion bei der Slowenischen Akademie der Wissenschaften, des gegenwärtigen Archäologischen Instituts, und der Zeitschrift *Arheološki vestnik*. In dieser großzügigen, feurigen Atmosphäre der vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Archäologie setzte Šašel sein Werk an: minuziös und konzise, alles drang ins Detail ein und suchte zugleich nach Verknüpfungen mit der bereits geleisteten Arbeit der älteren Generationen. Eine solche Arbeitsweise mußte dem großzügigen Korošec auf die Nerven gehen. Und das erfolgte tatsächlich. Als Šašel als Assistent des Archäologischen Seminars für das Städtische Museum (Mestni muzej), das damals noch keinen eigenen Archäologen hatte, einen *Führer durch Emona* verfaßte, schrieb Korošec gemeinsam mit Klemenc eine vernichtende Kritik (*Arh. vest.* 7, 1956, 187 ff.). Šašel mußte seine Assistentenstelle an der Philosophischen Fakultät aufgeben. Dank den Professoren Kos und Zwitter erhielt er an der Akademie eine Stelle bei der Archäologischen Sektion. Dies war für ihn zwar zweifellos günstig und förderlich, nicht jedoch auch für die slowenische Archäologie, die dringend einen Professor von Šašel's Format brauchte.

Sein Amt an der Akademie trat Šašel im Jahr 1961 an. So sind wir im zweiten Jahrzehnt seines fachlichen und wissenschaftlichen Weges angelangt. Er betrat ihn jetzt nicht nur mit klarem Bewußtsein, er wolle Historiker und Archäologe für die Römerzeit sein, sondern auch schon mit der klar vorgezeichneten Trasse seines wissenschaftlichen Weges. Er gab die archäologischen Forschungen, namentlich die Materialuntersuchungen und Ausgrabungen auf, sein Hauptstudium sind bereits die Epigraphik und die Onomastik. Schon seit dem Jahr 1957 beteiligte er sich regelmäßig an epigraphischen Kongressen, 1960 verfaßte er für die Zeitschrift *Das Altertum* einen Überblick der jugoslawischen Epigraphik, 1963 kam bereits der erste Band seiner *Inschriften* heraus (*Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt.* Situla 5), ständig verfolgte er die archäologische Bibliographie, die er in den *Fasti archaeologici* veröffentlichte,

während am Ende des Jahrzehnts bereits 14 Artikel in der größten und berühmtesten antiken Enzyklopädie, *Pauly-Wissowas Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft* erscheinen; darunter befinden sich Artikel wie z. B. *Emona, Celeia, Carniola, Castra* u. a. Sie sind nicht nur eine Zusammenfassung des schon Erforschten und Bekannten, sondern oft eine neue, originelle Studie mit ganz neuen Ergebnissen. Er hatte sich also in Europa als bester Kenner der Antike in den Ostalpen und auf dem Balkan Geltung verschafft. Diese Anerkennung beschränkte sich jedoch nicht nur auf den deutschen Kulturraum, sie war weiter gespannt. Im Jahr 1969/70 wurde ihm das Stipendium des Institutes for Advanced Study in Princeton verliehen, ein Stipendium, das nur schon anerkannten, meistversprechenden wissenschaftlichen Arbeitern in der Welt zuerteilt wird. Erst unmittelbar vor seiner Abreise nach Princeton erwarb Šašel an der Universität Ljubljana mit der These über die Römerstraßen in Slowenien den wissenschaftlichen Doktorgrad.

Nach seiner Rückkehr aus Amerika, wo er seine wissenschaftlichen Bekanntschaften und Freundschaften auch auf den englischen, französischen und italienischen Kulturkreis ausdehnen konnte, mußte er zu Hause auch anspruchsvolle organisatorische Aufgaben übernehmen. So die Redaktion des *Arheološki vestnik*, als dessen Hauptredakteur er im Jahrzehnt 1971 – 1982 tätig war. Jetzt geschah es erstmals, daß im *Arheološki vestnik* neben der vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Archäologie gleichberechtigt (manchmal auch an erster Stelle) die römische Archäologie zu Worte kam. In diesem Jahrzehnt wurden darin zahlreiche Symposien, wichtiges epigraphisches Material und Studien veröffentlicht, denn in der Epigraphik sah Šašel auch jetzt seine erste Studienaufgabe – daraus entstand der zweite Inschriftenband (*Situla* 19, 1978), in welchem sämtliche aus den Jahren 1960 bis 1970 auf jugoslawischem Boden gefundene Inschriften publiziert sind. Seine zweite derartige Betätigung war seine Redaktion bei der *Archäologischen Karte Sloweniens* und es ist sein Verdienst, daß sie den entsprechenderen Namen, *Arheološka najdišča* (*Archäologische Fundorte*) erhielt. Es handelt sich jedenfalls um das grundlegende Werk der slowenischen Archäologie, das im besten Sinne des Wortes eine Team-Arbeit war. Zugleich trug es jedoch alle Nachteile der Team-Arbeit in sich: Unausgeglichenheit, Vermischung unterschiedlicher Konzepte und unterschiedlicher Qualitäten, unzählige verborgene Gefahren, es könnten sich die mißlichsten Irrtümer hineinschmuggeln. Es war Šašels Hand, die dem Werk abschließend die notwendige Ausgeglichenheit verlieh. Er nahm auf sich auch den Mut, daß wir schließlich den Strich darunter zogen und das Werk abschlossen und publizierten.

In diesen Zeitabschnitt fällt seine redakteurische und organisatorische Arbeit an der Herausgabe der internationalen Karte *Tabula imperii Romani* (*Blatt K 34, Naissus*, 1976), eine Arbeit, die Šašel nicht wenige Verwicklungen und Qualen verursachte. An die Universität zurückzukehren war er aber nicht gewillt, eine Tatsache, die heute nur zu bedauern ist.

Bei all dieser organisatorischen Arbeit ruhte aber auch Šašels wissenschaftliche Betätigung nicht. Die Herausgabe der *Inscriptiones 2* (1978) habe ich bereits oben erwähnt. Er setzte die Arbeit an der Aufarbeitung der Artikel für die *PWRE* fort (es erschienen Stichwörter wie z. B. *Siscia, Aenoma, Claustra* u. a.). Bereits 1971 gab er die *Claustra Alpium Iuliarum 1 (Fontes)* heraus, wo er sorgfältig alle antiken, irgendwie die Straßensperren auf slowenischem Boden erwähnenden Quellen gesammelt hat. Das Werk schaltet sich in seine breit angelegten historischen Studien ein, in denen gleicherweise die Zeit des römischen Vordringens auf den

Balkan und in die Ostalpen, wie auch die Periode des römischen Verfalls vertreten ist. Beim Verfassen dieser Studien konnte er schon sein systematisch gesammeltes epigraphisches Material wie auch die Berichte jener antiken Schriftsteller verwenden, die auf irgendwelche Weise unser Territorium erwähnen. Gerade so wichtig sind seine onomastischen Studien, in denen alles zu finden ist: die militärische, politische, administrative Geschichte, wie auch die soziale, ökonomische, und ethnische Problematik. So haben wir in Šašel den besten Kenner der römischen Periode in den Südostalpen und auf der Balkanhalbinsel erhalten, einen Kenner, der diese Geschichte souverän in die Weltgeschichte seiner Zeit einfügte und ihre Folgen noch weit in die slowenische Geschichte hinein wahrzunehmen wußte. Wir erhielten einen Forscher, an den sich wie selbstverständlich die Herausgeber der großen europäischen Editionen wandten, wie es z. B. die *PWRE*, *Plötz (Der große Plötz,* 1980[20]) sowie die amerikanische *Princeton-Enzyklopädie der antiken Fundorte* (*Princeton's Encyclopedia of Classical Sites* 1976) sind, damit er in ihren Veröffentlichungen die antike Geschichte der Ostalpen und der Balkanhalbinsel vorstelle.

Wir erhielten einen Forscher, der an zwei europäische Universitäten als Ordentlicher Professor für antike Geschichte eingeladen wurde – beide Male schlug er die Berufung ab –, der an zahlreichen europäischen Instituten Vorlesungen hielt, der die Seele der Studienwochen von Aquileia war und häufig ihre Arbeit leitete, dem von acht europäischen wissenschaftlichen Instituten bzw. Organisationen ehrenvolle Anerkennung in Form der ordentlichen, außerordentlichen oder Ehrenmitgliedschaft zuteil wurde, darunter auch – als einzigem Jugoslawen bisher – von der ehrwürdigen Society of Antiquaries in London. Im Jahr 1985 wurde er auch – als erster Archäologe und antiker Historiker – zum korrespondierenden Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste erwählt.

Am Ende seines dritten Dezenniums wurde er nochmals zur Arbeit am Institute for Advanced Study in Princeton eingeladen. Dies verwertete er vor allem dafür, daß er den dritten Band der *Inschriften* (*Situla* 25, 1986) vorbereitete, wofür ihm der Kidrič-Preis verliehen wurde – bereits nach seinem Tode. Er bereitete aber auch schon Werke vor, die er selbst nicht mehr herausgeben wird. So das *Corpus inscriptionum latinarum in Slovenia repertarum*, die Veröffentlichung der dardanischen Inschriften, womit er vor allem seinen albanischen Kollegen auf Kosovo helfen wollte, und natürlich ist unerfüllt auch sein Plan geblieben, den alten Zippel (*Die römische Herrschaft in Illyrien*, Leipzig 1877) durch eine neu kommentierte Ausgabe der antiken schriftlichen Quellen in modernem Geiste zu ersetzen. Das sind nur einige Angaben, die wir aus seinen Berichten über seine Arbeitspläne wissen können. Nichts können wir hingegen über jene seine Pläne sagen, die er tief *in pectore* verbarg, über jene seine wissenschaftlichen Visionen, für die sogar er selbst noch keine Titel wuste, um so weniger wir. Wir vermochten ihren Inhalt lediglich zu erahnen, während wir seinen Vorträgen und Führungen lauschten. Uns Mitgliedern des Vereins für antike und humanistische Studien werden noch insbesondere seine Führung durch Emona im Jahr 1984 und seine Führung durch Cividale (Čedad) voriges Jahr (1986) in Erinnerung bleiben: wir standen um ihn herum, tief unter uns floß Natisone (Nadiža) und lag Cividale (Čedad), und wir hörten ihm trotz Wind und drohendem Regenschauer länger als eine volle Stunde zu. Šašels Wort, das sich in seinen Abhandlungen, enzyklopädischen Stichwörtern so streng lediglich auf wesentliche Tatsachen beschränkte, das er äußerst konzis trocken in die Zitate, Literaturhinweise, Klammer einzementiert hervorgebracht hat, erhielt plötzlich Flügel und schwang sich über seinen eigenen

Positivismus hinweg; vielleicht sollte ich es noch besser so ausdrücken; Šašel begann mit einer Art magischer Hellseherei Namen aus seinen Inschriftenkorpussen, Zitate aus antiken Autoren, archäologische Denkmäler, bekannte und unbekannte historische Tatsachen umzuordnen und sie zu einer neuen Geschichte zusammenzufügen. Und diese Geschichte war unsere slowenische Nationalgeschichte mit ihren Wurzeln tief in der Antike und ihrem Raum weit im römischen Imperium, von woher in unser geopolitisch so empfindliches Territorium Vorgänge gelangt sind, die schicksalshaft die Geschichte des gegenwärtig slowenischen Territoriums formiert haben.

Diese Synthese Šašels werden wir nie lesen, nur ausnahmsweise bekamen wir ein Fragment davon zu hören. Daraus war zu ersehen, daß seine Synthese weder unter dem Einfluß irgendwelcher Philosophie gestanden wäre – Šašel war kein Philosoph – noch irgendwelcher Ideologie, sie wäre im wahren Sinn des Wortes eine Symphonie unzähliger, mit Mühe aufgestöberter und gewonnener Angaben geworden, die ihre eigene qualvolle Entstehung und die Schwere ihrer eigenen Selbstgenügsamkeit verloren hatten.

Abschließend möchte ich nur in Kürze nochmals zum Ausgangspunkt zurückkehren. Ich habe gesagt, daß die slowenische Archäologie 1945 einen neuen Anfang erlebt hat. Jaro Šašel hat sie in seinem vierzig Jahre währenden Werke wieder gut mit der besten slowenischen Tradition verbunden, verbunden jedoch außerdem wie niemand sonst mit den besten Bestrebungen und Leistungen der zeitgenössischen Wissenschaft, in die er gleichwertig eingeschaltet war. Die moderne geschichtliche und archäologische Wissenschaft hat die Resultate von Šašels Schaffen als die ihren anerkannt, sie sind ohne jede Beschränkung Teil des modernen Wissens geworden. Mit Šašel hat die slowenische antike Geschichte bereits ihre Einfügung in Europa und die Welt geschafft, was gegenwärtig unsere so lebhafte slowenische nationale und politische Aufgabe ist. Jaro Šašel müssen wir für diese seine Leistung zutiefst danken. Unseren Dank sprechen ihm wir Archäologen, Historiker und klassischen Philologen aus. Nicht zuletzt auch unser *Arheološki vestnik*, dessen Hauptredakteur Šašel zehn lange Jahre war. Und wir danken ihm auch in der Hoffnung, es werde niemals mehr nötig sein, mit der Arbeit so von neuem zu beginnen, wie es Šašel tun mußte, und zugleich hoffend, daß sein Lebenswerk fruchtbringend und schöpferisch auch für die Generationen im dritten Jahrtausend bleiben wird.

Stane GABROVEC

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 41, 1990, str. 25–42

DIVJE BABE I – POSKUS UPORABE STATISTIČNE ANALIZE MNOŽIČNIH ŽIVALSKIH OSTANKOV V PALEOLITSKI ARHEOLOGIJI

II. RAZBITE DOLGE MOZGOVNE KOSTI JAMSKEGA MEDVEDA

IVAN TURK

JANEZ DIRJEC

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU–61000 Ljubljana

ANDREJ ŠMIDOVNIK

Kemijski inštitut Boris Kidrič, Hajdrihova 19, YU–61000 Ljubljana

Razbite in polomljene kosti jamskega medveda (*Ursus spelaeus* Rosenmüller et Heinroth 1794) iz podzemnih jam so od nekdaj burile domišljijo arheologov in paleontologov. Prva sta jih znanstveno utemeljeno poskusila razložiti že J. Rosenmüller in J. A. Heinroth, ki sta menila, da je kosti razbilo padajoče kamenje (Rosenmüller J. Ch., Heinroth J. Ch. A., 1794). Kasnejši raziskovalci paleolitika so se povsod tam, kjer so bili fosilni ostanki jamskega medveda najdeni v arheološkem kontestu, zavzemali predvsem za antropogeno razlago obstoječega stanja. Na osnovi takih razlag je nastala hipoteza o lovu na jamskega medveda, ki je hitro sprožila val polemik »za« in »proti« ter razdelila večino strokovnjakov, ki so se ukvarjali s paleolitskimi najdišči z ostanki jamskega medveda, na dva nasprotujoča si tabora. Ker se na tem mestu ne nameravamo spuščati v zgodovino polemike na širši ravni, naj opozorimo le na okviren potek njenega razvoja v Sloveniji, ki pripada deželam, ki so relativno bogate z najdišči tega tipa.

Kot povsod po svetu je tudi pri nas sprva prevladovala antropogena razlaga (Brodar S., 1957). Pod vplivom ostre, vendar upravičene kritike F.-Ed. Kobyja v 50-ih letih (Koby F. -Ed., 1954) je nastopilo obdobje negotovosti, ki traja še danes. Zato so v novejšem času nekateri problem raje obšli (Brodar S., Brodar M., 1983) drugi pa so se še naprej nagibali k prvotni antropogeni razlagi (Osole F., 1976; Turk I., 1984). Zaradi drugam usmerjene problematike in splošnih trendov svojega časa, pa se niti eni niti drugi niso lotili njegovega razreševanja, kar zgovorno priča tudi o zapletenosti tega vprašanja.

Potem ko smo z analizo skeletnih delov iz novega paleolitskega najdišča Divje babe I (Turk I., Dirjec J., 1989) lahko ugotovili nekatere statistično značilne razlike med dolgimi mozgovnimi kostmi v arheološko sterilnih in arheološko fertilnih izkopih ter med dolgimi mozgovnimi kostmi odraslih in mladih primerkov, smo sklenili v okviru danih možnosti testirati hipotezo o antropogenem razbijanju dolgih mozgovih kosti v našem najdišču, zaradi uživanja ali pridobivanja kostnega mozga.

ZAHVALE: Raziskave v Divjih babah I financirajo in podpirajo poleg Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo v Ljubljani in UODPS družbena dejavnost v Idriji še podjetja iz Ljubljane ISKRA-COMMERCE, JUGOTEKSTIL, LJUBLJANSKA BANKA DD, SADJE ZELENJAVA, PETROL), Idrije (ZIDGRAD), Spodnje Idrije (ROTOMATIKA) in Tolmina (AVTOPREVOZ, ELEKTRODISTRIBUCIJA). Za terensko-tehnične izboljšave ima velike zasluge KOSTA BIZJAK, ENERGOINVEST, Ljubljana. Vsem se v imenu Inštituta za arheologijo ZRC SAZU iskreno zahvaljujemo.

Vzorec, izhodišča in kriteriji

Iz stratigrafskega niza šestnajstih arheološko fertilnih in sedmih arheološko sterilnih izkopov, debelih 0,25–0,40 m, s standardno površino 10 m^2, smo izbrali vse določljive mozgovne kost (**t. 1**) (*cfr.* Turk I., Dirjec J., 1988, sl. 1). Razdelili smo jih na skupini odraslih (I) in mladih primerkov (II). Obe skupini smo razdelili na podskupini celih (A, B) in razbitih kosti (a, b), ki se dalje delita na kosti z veliko (A, a) in malo mozga (B, b). V podskupini (A, a) so: *humerus*, *femur* in *tibia*; v podskupini (B, b) pa: *radius*, *ulna* in *fibula* (**sl. 1**).

Za takšno razdelitev smo se odločili iz več razlogov. Obe osnovni skupini (I in II) sta morfološko in funkcionalno utemeljeni. Med kostnim mozgom mladih in odraslih primerkov obstajajo namreč velike kakovostne in količinske razlike. Mozeg v kosteh odraslih osebkov vsebuje skoraj same maščobe, ki so zadnja zaloga hrane za stresna obdobja. Mozeg v kosteh mladih osebkov ima bistveno nižje vrednosti maščob, ker dobivajo mladiči vso potrebno hrano od matere. Funkcija mozga mladih osebkov ni prvenstveno zaloga hrane, marveč tvorjenje rdečih krvnih telesc (Blumenschine R. J., 1986, 37, 132).

Zaradi razlik v velikosti kosti obstajajo med obema skupinama tudi velike razlike v količinah mozga. Vrednosti maščob so poleg tega odvisne od spola (samice imajo večje zaloge kot samci), letnega časa (jeseni več kot pozimi in spomladi) in kondicije posamezne živali (izčrpane in bolne živali imajo manj maščob kot zdrave in močne). Približne variacije maščob v dolgih mozgovnih kosteh glede na spol in starost poznamo za prosto živeče populacije severnih jelenov (Thomas D. C., Broughton E., 1978). Sami smo analizirali 4 vzorce kostnega mozga, ekstrahiranega iz svežih kosti navadnega jelena (*Cervus elaphus*), divje svinje (*Sus scrofa scrofa*) in rjavega medveda (*Ursus arctos*). Za jelena in svinjo nimamo vseh podatkov. Vemo le, da so kosti pripadale odraslim živalim. Za medvedje kosti vemo, da so pripadale odrasli, dobro rejeni samici, težki 150 kg, ki je verjetno že imela mladiče in je bila uplenjena oktobra 1987 na Dolenjskem (Slovenija). Vsebnosti maščob analiziranih vzorcev so prikazane v **t. 2**, maščobno kislinska sestava pa v **t. 3**.

Maščoba kostnih mozgov vsebuje v glavnem le nevtralne komponente lipidov. Fosfolipidov ta maščoba ne vsebuje. Med nevtralnimi komponentami maščob prevladujejo triacilgliceroli, v majhnih količinah pa so predvsem pri medvedu tudi maščobne kisline in diacilgliceroli.

Maščobe so vir energije v človeški in živalski prehrani. Določena maščoba da dvakrat več energije kot enaka količina ogljikovih hidratov. Razen tega vsebujejo maščobe tudi življenjsko pomembe snovi (zlasti so to nekatere polinenasičene maščobne kisline).

Maščobo analiziranih kostnih mozgov sestavljajo nasičene in nenasičene maščobne kisline. V maščobi kostnega mozga jelena prevladujejo nasičene maščobne kisline (okrog 80 %), miristinska (C 14:0), palmitinska (C 16:0) in stearinska (C

K. hor. – C. lev.		Izkopi – Units	ODRASLI – ADULTS											
			Razbito – Fragments						Celo – Integral					
			12	13	14	19	21	22	12	13	14	19	21	22
2		1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2–3		2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	
4	A	3	1	2	1	1	1	5	–	1	1	–	–	1
4	A	4	2	1	2	1	1	2	–	–	2	–	–	2
4–5	A	5	1	1	–	–	2	3	–	–	1	–	1	–
5		6	1	1	–	1	–	2	–	–	–	–	–	1
6	B	7	–	1	1	2	–	1	–	–	1	–	–	1
6–8	D	8	1	3	2	2	1	6	–	–	1	1	–	–
8	D	9	1	–	4	2	–	4	–	–	–	–	1	–
8	D	10	–	6	4	–	3	3	–	2	–	–	1	–
8–10	E	11	1	10	4	1	4	4	–	–	1	–	–	–
10	E	12	1	–	2	–	1	7	–	1	–	1	–	–
11–13	E	13	11	7	7	7	10	9	–	1	–	–	2	2
14	E	14	5	5	13	2	3	8	–	3	2	–	–	1
17a	F	22	–	–	2	–	–	5	–	–	–	–	–	–
17a	F	23	–	–	–	1	–	2	–	–	–	–	–	–
18		24	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
18		25	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
18–19		26	–	–	–	–	–	1	–	1	1	–	–	–
20	G	27	–	1	3	–	–	2	–	1	–	–	–	–
20		28	–	–	1	1	–	3	–	–	–	–	–	–
20	H	29	–	–	–	–	–	2	–	–	–	1	–	–
21	H	30	–	–	1	–	–	2	–	–	–	–	–	–
	S		25	39	47	22	26	73	–	10	10	3	5	8
S arh. f. Arch. F.			24	38	46	19	26	65	–	9	9	3	5	7
S arh. s. Arch. S.			1	1	1	3	–	8	–	1	1	–	–	1

12 *humerus* 19 *femur*
13 *radius* 21 *tibia*
14 *ulna* 22 *fibula*

T. 1.: Divje babe I. Frekvenčna zastopanost dolgih mozgovnih kosti jamskega medveda v standardiziranem vzorcu. Navedene so tudi vsote (S) frekvenc v arheološko fertilnih (arh. f.) in arheološko sterilnih (arh. s.) izkopih.

T. 1: Divje babe I. Frequency of representation of long marrow bones of cave bear in the standardized sample. Also listed are sums total (S) of frequencies in archaeologically fertile (Arch. F.) and archaeologically sterile (Arch. S.) units.

K. hor. – C. lev.	Izkopi – Units	MLADI – JUVENILES											
		Razbito – Fragments						Celo – Integral					
		12	13	14	19	21	22	12	13	14	19	21	22
	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	2	1	–	–	–	–	–	1	–	–	3	–	–
A	3	3	1	4	3	1	2	–	6	1	–	3	1
A	4	–	2	1	1	5	–	1	–	3	1	2	1
A	5	4	5	3	4	4	3	1	3	–	–	1	1
	6	2	5	1	2	1	–	–	–	–	–	3	1
B	7	3	3	1	2	–	1	–	–	–	–	1	–
D	8	6	5	3	4	7	4	–	2	–	1	1	–
D	9	8	2	5	7	3	3	–	2	2	1	3	–
D	10	6	4	3	5	4	3	–	–	–	1	1	–
E	11	22	6	6	11	21	17	1	1	1	4	2	–
E	12	14	13	2	12	16	17	1	1	1	4	1	–
E	13	18	11	9	30	20	14	–	3	7	5	2	–
E	14	29	10	14	36	19	19	–	6	1	6	–	4
F	22	4	6	1	1	5	8	–	–	–	–	–	–
F	23	7	5	1	3	3	4	–	–	1	–	–	–
	24	4	6	–	3	2	5	–	–	–	–	–	–
	25	2	1	2	4	4	5	–	–	–	2	–	–
	26	2	2	1	2	4	1	–	–	–	–	–	–
G	27	1	1	1	4	4	2	–	–	–	–	–	–
	28	7	4	3	4	9	6	–	–	1	–	–	–
H	29	4	9	2	5	4	7	–	–	–	–	–	–
H	30	5	2	6	2	8	6	–	1	–	–	–	–
S		152	103	70	145	144	127	5	25	18	28	20	8
S arh. f. Arch. F.		134	85	62	130	124	110	4	25	17	23	17	7
S arh. s. Arch. S.		18	18	8	15	20	17	1	–	1	5	3	1

T. 1.: Divje babe I. Nadaljevanje.
T. 1: Divje babe I (continued).

18:0), medtem ko v maščobi kostnega mozga divje svinje in medveda prevladujejo nenasičene maščobne kisline: oleinska (C 18:1), linolska (C 18:2) in linolenska (C 18:3) (*cfr.* Steger H., Püschel F., 1957). Nekatere nenasičene maščobne kisline se prištevajo k esencialnim substancam. To so kisline z 18 in več ogljikovimi atomi, med katerimi so pomembne linolska (te je največ v mozgu divje svinje), arahidonska (verjetno ji ustreza neidentificirana kislina iz vzorcev) in linolenska kislina.

Pomanjkanje esencialnih maščobnih kislin lahko povzroči razne bolezni, npr. luščenje kože, zmanjšanje telesne teže, okvare ledvic, predvsem pa esencialne maščobne kisline igrajo pomembno vlogo med nosečnostjo in dojenjem ter pri rasti (Swern D., 1972, 111–115).

Relativno visoke vsebnosti nenasičenih maščobnih kislin so lahko vzrok za hitro kvarjenje take maščobe na zraku. Zato bi bilo zanimivo spremljati obstojnost maščobe medvedjega mozga v simuliranih jamskih okoliščinah. Od obstojnosti kostnega mozga je odvisno, ali je bil možen mrhovinarski način izkoriščanja zalog mozga v kosteh v prehrambene namene ali celo skladiščenje teh zalog za čas, ko ni bilo sveže hrane.

Opravljene analize so pokazale, da ni razlogov, da ne bi mogel medvedji kostni mozeg služiti kot visokokalorična hrana, ki nudi organizmu tudi nekatere esencialne snovi. Te bi bile lahko v določenih ozirih celo bolj iskane kot sama hrana. Bistvene

Vzorec / Sample	% suhe snovi / dry substances	% na material / on material	% na suho snov / on dry substance
1 jelen *(humerus)* red deer	96,1	81,60	84,9
2 divja svinja *(humerus)* wild boar	97,6	83,58	85,6
3 medved (femur) bear	94,4	86,30	91,4
4 medved *(humerus)* bear	94,6	87,60	92,6

T. 2: Vsebnosti maščob v kostnem mozgu navadnega jelena, divje svinje in medveda.

T. 2: Fat content of marrow in red deer, wild boar, and bear.

pri tem pa so razlike med starostnimi skupinami, ki jih izkustveno poznajo tudi današnji plenilci in mrhovinarji, specializirani za uživanje kostnega mozga, npr. lisasta hijena (*Crocuta crocuta*), in ki temu primerno s kostmi tudi ravnajo (Blumenchine R. J., 1986, 58). Zato lahko z veliko gotovostjo domnevamo, da so podobno selekcijo kot npr. hijena med kakovostno in količinsko bolj hranljivimi

Maščobne kisline / Fatty acids	1	2	3	4
miristinska (C 14:0)	7,83	0,77	1,20	1,19
palmitinska (C 16:0)	45,11	21,51	24,18	23,35
palmitooleinska (16:1)	1,88	1,18	3,63	4,82
stearinska (C 18:0)	25,45	7,74	3,94	4,25
oleinska (C 18:1)	15,19	45,54	57,34	57,74
linolska (C 18:2)	2,47	18,52	6,36	6,22
linolenska (C 18:3)	2,07	3,58	2,36	2,40
neidentif. – unident.	0,00	1,17	0,99	0,03

T. 3: Maščobno kislinska sestava maščob kostnega mozga navadnega jelena (1), divje svinje (2) in medveda (3, 4) v odstotkih.

T. 3: Table of contents for fatty acids in the marrow of red deer (1), wild boar (2), and bear (3, 4).

mozgovnimi kostmi odraslih primerkov in značilno manj hranljivimi homolognimi kostmi mladih primerkov delali tudi neandertalci, ki so prihajali v Divje babe I, če so seveda uživali kostni mozeg. Ločevanje kosti na odrasle in mlade primerke je v našem primeru zato bistvenega pomena.

Delitev na obe podskupini (Aa in Bb) ni zgolj morfološke, marveč tudi količinske narave. Med enimi in drugimi kostmi so namreč značilne razlike v količinah kostnega mozga. Če je hipoteza o izkoriščanju kostnega mozga dokazljiva, torej lahko pričakujemo določene globalne razlike med eno in drugo podskupino.

Delitev obeh podskupin na cele in razbite kosti je samo formalna, ker so v našem primeru važni le odlomki, katerih število se povečuje, če se povečuje drobljenje kosti. Ker se z večanjem fragmentarnosti zmanjšuje delež določjivih odlomkov, je nujno upoštevati tudi vse nedoločljive fragmente. Kombinacijo celih kosti in odlomkov smo namenoma izpustili, da ne bi preveč zapletli že tako zapletenega vzorca. Med odlomki smo upoštevali vse določljive kose in sicer ne glede na velikost in opredelitev. V skupini mladih primerkov smo v določenih primerih upoštevali vse najdene sestavne dele dolgih mozgovnih kosti, to je epifize in diafize. V skupini odraslih primerkov bi zaradi značilnih razlik v količini mozga morali posebej obravnavati še obe epifizi humerusa in femurja (predvsem v smislu različnih dolžin ohranjenih diafiz). Humerus ima več mozga v proksimalnem delu, femur pa v distalnem. Kot zgled navajamo najmanjše in največje premere mozgovnega kanala odrasle medvedke, katere mozeg smo analizirali. Vse mere smo vzeli tik za epifizami. Humerus proks. (23–28 mm), humerus dist. (16–16 mm), femur proks. (14–22 mm), femur dist (21-30 mm).

Vse najdbe dolgih mozgovnih kosti smo razdelili na arheološko »sterilne« in arheološko »fertilne« izkope. Arheološko sterilni izkopi so samo hipotetično sterilni, ker v njih nismo našli makro ostankov materalne kulture in kurišč. Mikroskopske preiskave sedimentov so potrdile navzočnost ogljenih drobcev tudi v tako imenovanih sterilnih izkopih. Četudi bi bili sterilni izkopi dejansko priče človekovih obiskov in enakih dejavnosti, kakršne domnevamo v arheološko fertilnih izkopih, lahko pričakujemo občutne razlike v njihovem trajanju in moči, kar bi imelo za posledico določene globalne razlike med ostanki dolgih mozgovnih kosti v enih in drugih izkopih.

Skupine – Groups	I. odrasli – adults		II. mladi – juveniles	
(Podskupine – Subgroups)	(a)	(b)	(a)	(b)
Dvosmerni test Two-sided test $w_{\alpha/2}=54$ $w_{1-\alpha/2}=114$	$W_N=225$ F≠S	$W_N=239,5$ F≠S	$W_N=224,5$ F≠S	$W_N=223$ F≠S
Enosmerni test One-sided test $w_{1-\alpha}=110$	$W_N=225$ F>S	$W_N=239,5$ F>S	$W_N=224,5$ F>S	$W_N=223$ F>S

T. 4: Divje babe I. Rezultati testov med posameznimi podskupinami mozgovnih kosti v arheološko fertilnih izkopih (F) (n=16) in arheološko sterilnih izkopih (S) (n=7).

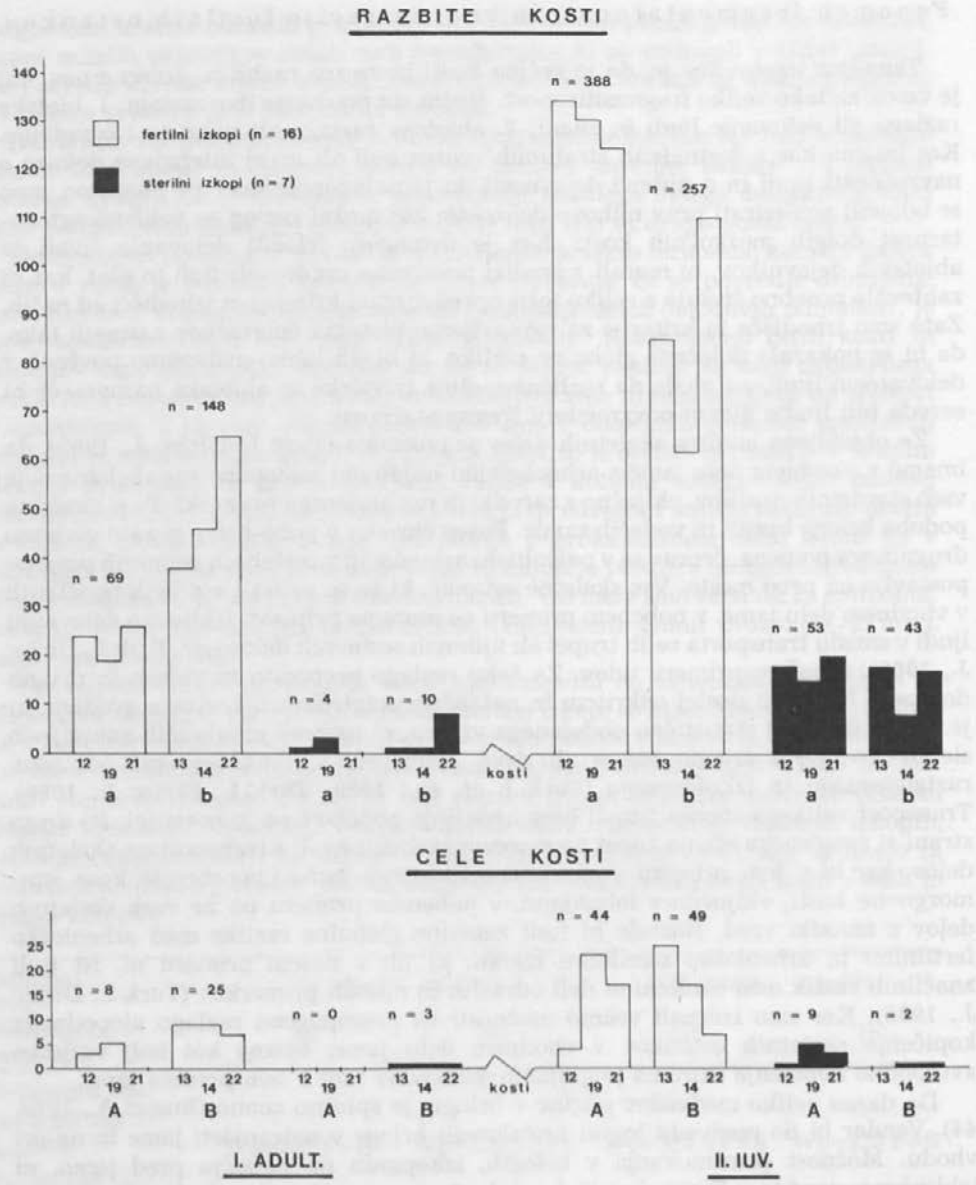
T. 4: Divje babe I. Results of tests between individual subgroups of marrow bones in archaeologically fertile (F) (n=16) and archaeologically sterile (S) (n=7) units.

Temeljna ugotovitev je, da je večina kosti iz vzorca razbitih. Zanima nas, kaj je vzrok za tako veliko fragmentiranost. Možni sta predvsem dve razlagi: 1. biotska razlaga ali delovanje ljudi in živali; 2. abiotska razlaga ali naravno razpadanje. Ker imamo kar v šestnajstih stratumih vzorca bolj ali manj intenzivne dokaze o navzočnosti ljudi in o njihovi dejavnosti, ki je natančneje sicer ne poznamo, smo se odločili analizirati prav njihovo delovanje kot možni razlog za veliko fragmentarnost dolgih mozgovnih kosti. Ker je nemogoče izločiti delovanje živali in abiotskih dejavnikov, bi morali v analizi praviloma upoštevati tudi to plat, kar bi zahtevalo posebno študijo z veliko težje opredeljivimi kriteriji in izhodišči od naših. Zato smo izhodišča in kriterije za ugotavljanje biotskih dejavnikov zastavili tako, da bi se pokazale določene globalne razlike, ki bi jih lahko nedvomno povezali z delovanjem ljudi, ne glede na različne motnje (živalske in abiotske narave), če bi seveda bili ljudje glavni povzročitelji fragmentarnosti.

Že objavljena analiza skeletnih delov je pokazala (Turk I., Dirjec J., 1989), da imamo v vhodnem delu jame z arheološkimi najdbami zastopane vse skeletne dele vseh starostnih profilov, vključno z zarodki in novorojenimi primerki. To je značilna podoba brloga brejih in vodečih samic. Poseg človeka v jamo-brlog je zato verjetno drugotnega pomena, čeprav se v paleolitski arheologiji v podobnih primerih pogosto postavlja na prvo mesto. Vse skeletne ostanke, ki so se nabrali v dolgih tisočletjih v vhodnem delu jame, v nobenem primeru ne moremo pripisati izključno delovanju ljudi v smislu transporta celih trupel ali njihovih sestavnih delov (*cfr.* Turk I., Dirjec J., 1989), v našem primeru udov. Za tako razlago preprosto ni vidnih in drugih dokazov. Na vsem doslej odkritem in natančno pregledanem kostnem gradivu, ki je precej večje od statistično obdelanega vzorca, ni namreč nikakršnih zanesljivih sledov vrezov, z izjemo enega ali dveh primerov, ki nastanejo pri odiranju, razteleševanju in izkoščevanju (Turk I. *et. al.*., 1989; Turk I., Dirjec J., 1989). Transport velikega števila trupel brez nadaljnje obdelave pa je nesmisel. Po drugi strani si zatečenega stanja zopet ne moremo razložiti zgolj s transportom skeletnih delov, ker bi v tem primeru verjetno transportirali samo uporabnejše kose, npr. mozgovne kosti, vključno z lobanjami, v nobenem primeru pa ne vseh skeletnih delov z zarodki vred. Nastale bi tudi značilne globalne razlike med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi, ki jih v našem primeru ni. Ni tudi značilnih razlik med skeletnimi deli odraslih in mladih primerkov (Turk I., Dirjec J., 1989). Ker smo izčrpali večino možnosti za antropogeno razlago alopodnega kopičenja skeletnih ostankov v vhodnem delu jame, ostane kot bolj verjetno avtopodno kopičenje oziroma poginjanje medvedov tudi v tem predelu jame.

Da danes veliko medvedov pogine v brlogu, je splošno znano (Russel A., 1986, 44). Vendar bi po medvedji logiki pričakovali brloge v notranjosti jame in ne pri vhodu. Možnost prezimovanja v brlogih, izkopanih na pobočju pred jamo, ni izključena, vendar v Divjih babah I sploh nimamo prvotnega pobočja. Nasprotno – vsi jamski sedimenti so se očitno nadaljevali prek današnjega pobočja. To pa pomeni, da je bil tudi nekdanji vhod pomaknjen precej naprej in da je bila prvotno jama občutno daljša. Taki razlagi slučajno statistično ustreza horizontalni in časovni odmik dela vzorcev, v katerega nas je prisilil sistem vzorčenja (Turk I., Dirjec J., 1989, sl. 1).

Da je fragmentarnost v Divjih babah I splošen pojav, je razvidno iz **t. 1** in **sl. 1**. Trdtev, da je človek razbil vse mozgovne kosti, bi bila nesmiselna. Vse kosti odraslih primerkov, ki vsebujejo veliko mozga, so bile za zveri, ki jih poznamo iz

Sl. 1: Divje babe I. Splošni pregled dolgih mozgovnih kosti iz standardiziranega vzorca in njegova sistematika (podatki iz **t. 1**).

Fig. 1: Divje babe I. General list of long marrow bones from the standardized sample, and their classification (data from **T. 1**).

favnistične sestave Divjih bab I (neobjavljeno), dobesedno trd oreh. Zato se nikakor niso mogle same dokopati do velikih zalog mozga v humerusu, femurju in tibiji. Edina izjema, ki jo moramo resno upoštevati, je bil sam jamski medved. Človeku

te kosti niso delale nikakršnih preglavic. Zaradi gostega spongioznega tkiva v mozgovnih kanalih je bilo težavno le ekstrahiranje mozga iz že razbitih kosti, na kar je v drugačnem smislu opozoril že F.-Ed. Koby (1954). Problem je bil rešljiv z intenzivnejšim razbijanjem diafiz, ki je mejilo že na drobljenje. Nekaj podobnega se je dogajalo v neolitskem jamskem najdišču Fontbrégova v južni Franciji, ki je med drugim znano po dobro dokumentiranem primeru kanibalizma in uživanja kostnega mozga iz človeških dolgih mozgovih kosti, ki imajo podobno strukturo kot medvedje (Villa P. *et al.*, 1986). Razbite medvedje mozgovne kosti so v številnih arheoloških najdiščih od neolitika do bronaste dobe. V Sloveniji jih imamo verjetno največ v koliščih na Ljubljanskem barju.

V zvezi z vprašanjem razbijanja dolgih mozgovnih kosti jamskega medveda moramo odgovoriti še na vprašanje grobe sočasnosti fragmentacije mozgovnih kosti z razpadom oziroma s konzumiranjem mehkega tkiva. Pri konzumiranju kostnega mozga so morale biti kosti razbite v časovnem razponu od pogina živali do trenutka, ko je bil mozeg pokvarjen in neužiten. Ta razpon bi za normalne jamske razmere lahko ugotovili eksperimentalno. Od njega je precej odvisna alternativa – lov ali mrhovinarstvo. Glavni dokaz za zelo grobo sinhronost fragmentacije s poginom živali so zelo številni zaobljeni robovi lomov na kostnih odlomkih, ki so nastali predvsem v času pred dokončno vključitvijo odlomkov v sediment. Vsi fragmenti so tudi močno premešani, tako da niso več sestavljivi, kot so npr. sestavljivi odlomki, ki so nastali v sedimentu zaradi premikov in pritiskov. Dobra ohranjenost površine večine kosti in zelo majhno, skoraj konstantno število kostnih drobcev velikih <5 in >3 mm v vseh plasteh ne dokazujeta povečanega razpadanja kosti zaradi preperevanja na površju ali tik pod njim. Močan omejevalni dejavnik za površinsko preperevanje so bile že specifične jamske razmere. Ker jame niso obiskovali kopitarji, temveč predvsem plantigradi, ne pride v poštev niti povečana fragmentarnost zaradi udarcev kopit. Veliko kosti, skoraj vsaka druga ali tretja, je bilo dodatno poškodovanih med izkopom. Le redke kosti so bile pri delu razbite v dva ali več kosov, ki smo jih po možnosti sestavili in šteli samo enkrat. Število vseh odlomkov (t. 1) je zato lahko nekoliko večje od prvotnega števila, kar pa globalno ne vpliva na statistiko (*cfr.* še Turk I., Dirjec J., 1989, op. 2).

Metoda in z njo povezana problematika

Nobenega dvoma ni, da je pri analizi podatkov poleg sistema vzorčenja odločilnega pomena za razlago analiziranih podatkov metoda dela. Ker poleg obstoječih naivnih in intuitivnih metod s subjektivnim predznakom nismo imeli na razpolago nobene že preizkušene formalne kvantitativne metode z objektivnim predznakom, smo znanju in problemu ustrezno izbrali optimalne statistične teste, ki v nobenem primeru ne pomenijo izdelanega in za podobne primere vsestransko uporabnega prijema.

Statistična analiza, ki bi se dosledno držala smernic, nakazanih v začetku, je v našem primeru zaenkrat neizvedljiva. Glavni razlog za to je premajhen obseg vzorca.

Če bi hoteli dosledno testirati hipotezo o antropogenem razbijanju dolgih mozgovnih kosti, bi bile smiselne takšnele primerjave:

- V prvi skupini (I) globalne primerjave posebej med kostmi podskupine (a) in (b) (**sl. 2**).
- Enako v drugi skupini (II) (**sl. 2**).
- V prvi skupini (I) med podskupino (a) in (b) (**sl. 3**).

– Enako v drugi skupini (II), vendar brez sklepnih delov epifiz - *humerus*, *femur* in *tibia* imajo namreč vsak po dve sklepni epifizi, *fibula* in *ulna* pa vsaka le po eno! (**sl. 3**).

– Med proksimalnimi in distalnimi deli humerusov in femurjev pri prvi (I) in drugi (II) skupini, in sicer glede na dolžino diafize (**sl. 4**).

Vse navedene primerjave bi testirali ločeno v sklopu arheološko fertilnih in arheološko sterilnih izkopov. Enako bi lahko naredili za cele kosti (**sl. 5**). Nadaljevali bi s primerjavami med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi za:

– prvo skupino (I) in podskupino (a) itd.;

– proksimalne dele humerusov itd.

Vse skupaj bi lahko ponovili za cele kosti.

Na podlagi tako dobljene serije rezultatov, ki bi potrjevali ali zavračali hipotezo o antropogenem razbijanju dolgih mozgovih kosti, bi se lažje odločili »za« ali »proti«.

Zgradba vzorca, vendar samo za odlomke v arheološko fertilnih izkopih, je prikazana na slikah **2–5**. Podatki so nezvezni in nezvezna (diskretna) je tudi statistična populacija, kar pomeni določen problem pri uporabi večine neparametričnih testov (Büning H., Trenkler G., 1978, 138, 151; Milošević V. M., 1983, 14). Posledica diskretnosti je ponavljanje velikega števila podatkov in nastajanje vezi med spremenljivkami. Vendar število vezi ni nikjer tako veliko, da bi bistveno vplivalo na statistiko. Podatke bi zlahka spremenili v zvezne (kontinuirane) s tehtanjem ali merjenjem dolžin odlomkov dolgih mozgovnih kosti, kar bi zahtevalo dodatno obdelavo vzorcev. Namesto števila odlomkov in celih kosti iz **t. 1** bi navajali njihovo težo ali dolžino, upoštevajoč stopnjo fragmentarnosti in morfologijo skeletnih delov.

Merski nivo analiziranih vzorcev je vsaj ordinalen. Število kosti lahko obravnavamo v določenem smislu tud kot kardinalno. Zlasti pa se moramo zavedati, da so vsi podatki relativne vrednosti, merjenje na nam zaenkrat neznano enoto časa.

Pri enakomerni premešanosti kostnih ostankov, ki je značilna za naše najdišče (Turk I *et al.*, 1989) in pri dovolj veliki površini vzorčenja imajo vse kosti enake možnosti za izbor. S tem zadostimo glavni zahtevi statistike – naključnosti vzorca.

Vzorci so neodvisni tam, kjer so časovno ločeni. Ta pogoj je, npr., izpolnjen, ko testiramo podskupino (a) v arheološko fertilnih in arheolško sterilnih izkopih. Vzorci so, npr., delno ali popolnoma odvisni pri testiranju podskupine (a) in (b) v arheološko fertilnih izkopih. Mozgovne kosti obeh podskupin iz istih izkopov namreč lahko pripadajo isti fizični populaciji, zaradi česar pride do odvisnosti vzrocev, ki je iz objektivnih razlogov neopredeljiva.

Zaradi majhnega celotnega vzorca veliko mozgovih kosti ni zastopanih niti s tremi kosi, ali jih v vzorcu sploh ni (ničelne vrednosti). Vse to zmanjšuje zanesljivost statistične analize.

Pri preizkušanju hipoteze o antropogenih vzrokih fragmentarnosti dolgih mozgovnih kosti jamskega medveda iz Divjih bab I smo uporabljali izključno neparametrično statistiko, ki daje bolj grobe rezultate, postavlja pa manj zahtev tistemu, ki podatke analizira. Za globalne primerjave posebej med kostmi podskupine (a) in (b) smo uporabili Friedmanov test za odvisne vzorce (Büning H., Trenkler G., 1978, 217 ss). Za primerjave med podskupino (a) in (b) smo uporabili enosmerni Wilcoxonov test za odvisne vzorce in eksaktno porazdelitev (Büning H., Trenkler G., 1978, 186 ss). Za kontrolo smo uporabili še manj zahteven test predznakov – Sign-Test (Weber E., 1972, 528 ss). Za primerjave med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi smo uporabili dvosmerni in enosmerni Wilcoxonov test

za neodvisne vzrorce in eksaktno porazdeltev (Büning H., Trenkler G., 1978, 145 ss). Z istim testom so testirali tudi določljive in nedoločljive odlomke v arheološko fertilnih in arheološko sterilnih izkopih. Dodatne kontrolne teste smo naredili z manj zahtevnima Wald-Wolfowitzovim interacijskim testom in Kolmogorov-Smiranovovim (K-S) testom, ki spadata v skupino tako imenovanih omnibus testov brez kakršnekoli domneve o porazdelitvi spremenljivke (Büning H., Trenkler G., 1978, 130 ss).

Rezultati statistične analize

Iz **t. 1** in **sl. 1** je razvidna komplementarna slika zastopanosti razbitih mozgovnih kosti mladih in odraslih primerkov. Vrstni red pri mladih je: *humerus, femur, tibia, fibula, radius* in *ulna*; pri odraslih pa: *fibula, ulna, radius, tibia humerus* in *femur*. Odlomki dolgih mozgovnih kosti z veliko mozga so pri mladih po številu na prvih, pri odraslih pa na zadnjih mestih. Tudi če upoštevamo samo arheološko fertilne izkope, slika ostane nespremenjena.

Globalne primerjave med posameznimi podskupinami razbitih mozgovnih kosti v okviru skupin v arheološko fertilnih izkopih, in sicer tako med kostmi kot med izkopi, so v večini primerov pokazale statistično pomembne razlike (Friedmanov Fc test za odvisne vzorce, $p = 0.05$). Razlike niso bile ugotovljene samo v treh primerih (**sl. 2**), in sicer:

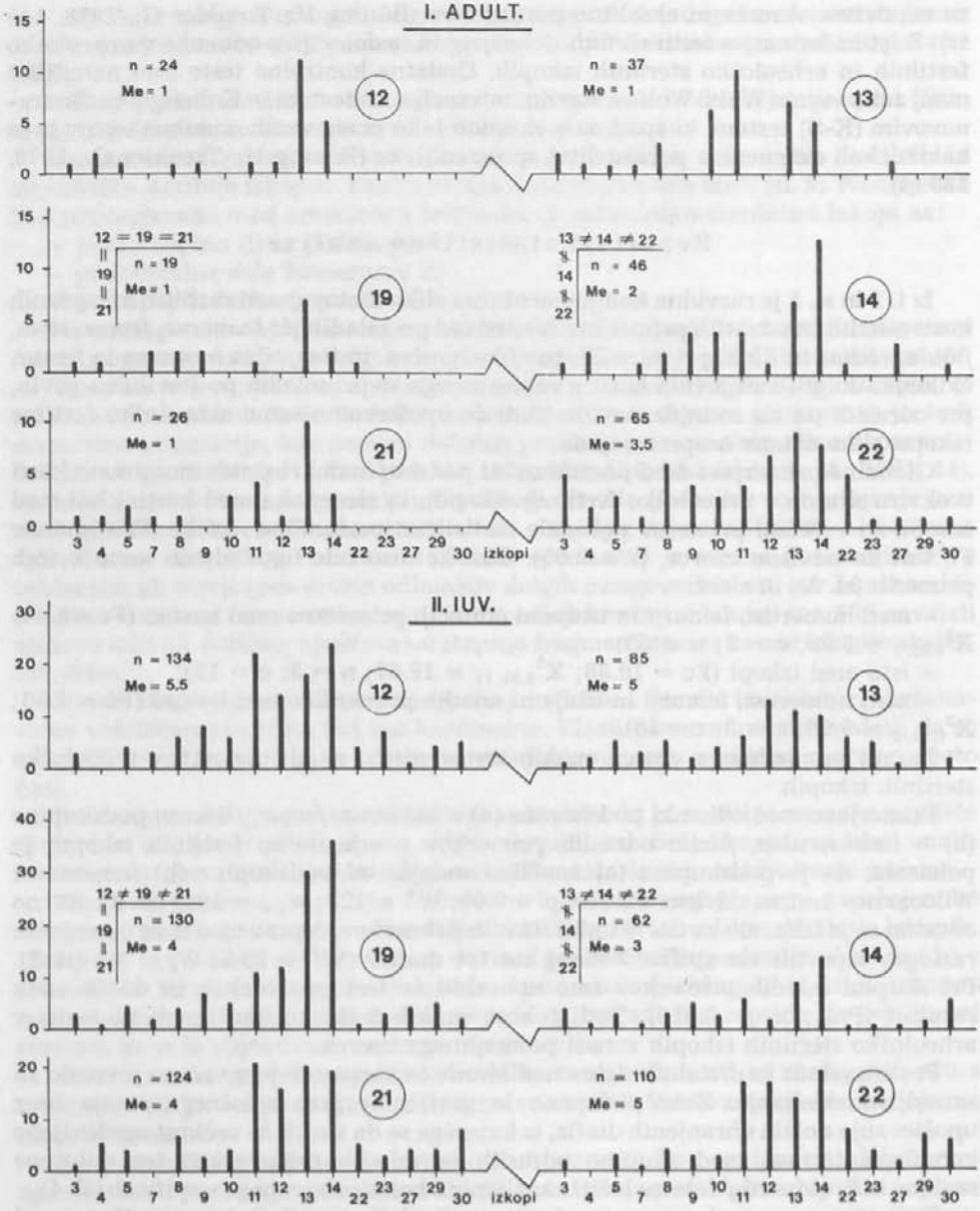
- med humerusi, femurji in tibijami odraslih primerkov med kostmi ($Fc = 0.04$; $X^2_{0.95,2} = 5.99$; $c = 3$; $n = 12$);
- isto med izkopi ($Fc = 10.88$; $X^2_{0.95,11} = 19.67$; $n = 3$; $c = 12$);
- med humerusi, femurji in tibijami mladih primerkov med kostmi ($Fc = 1.26$; $X^2_{0.95,2} = 5.99$; $c = 3$; $n = 16$).

Zaradi premajhnega vzorca enakih testov nismo mogli ponoviti v arheološko sterilnih izkopih.

Primerjave med odlomki podskupine (a) – *humerus, femur, tibia*, in podskupine (b) – *radius, ulna, fibula* odraslih primerkov v arheološko fertilnih izkopih je pokazala, da je podskupina (a) značilno manjša od podskupine (b) (enosmerni Wilcoxonov test za odvisne vzorce, $p = 0.05$; $W^+ = 128$; $w_{1-\alpha} = 101$) (**sl. 3**). Ravno obratno se je izkazalo za isti skupini mladih primerkov, čeprav smo iz že omenjenih razlogov izpustili vse epifize z manj kot 1/4 diafize ($W^+ = 22.5$; $W_a = 30$) (**sl. 3**). Pri skupini mladih primerkov smo uporabili še test predznakov in dobili enak rezultat (Pn_{15}; $x_3 = 0.018$). Tudi tokrat enakih testov nismo mogli ponoviti v arheološko sterilnih izkopih zaradi premajhnega vzorca.

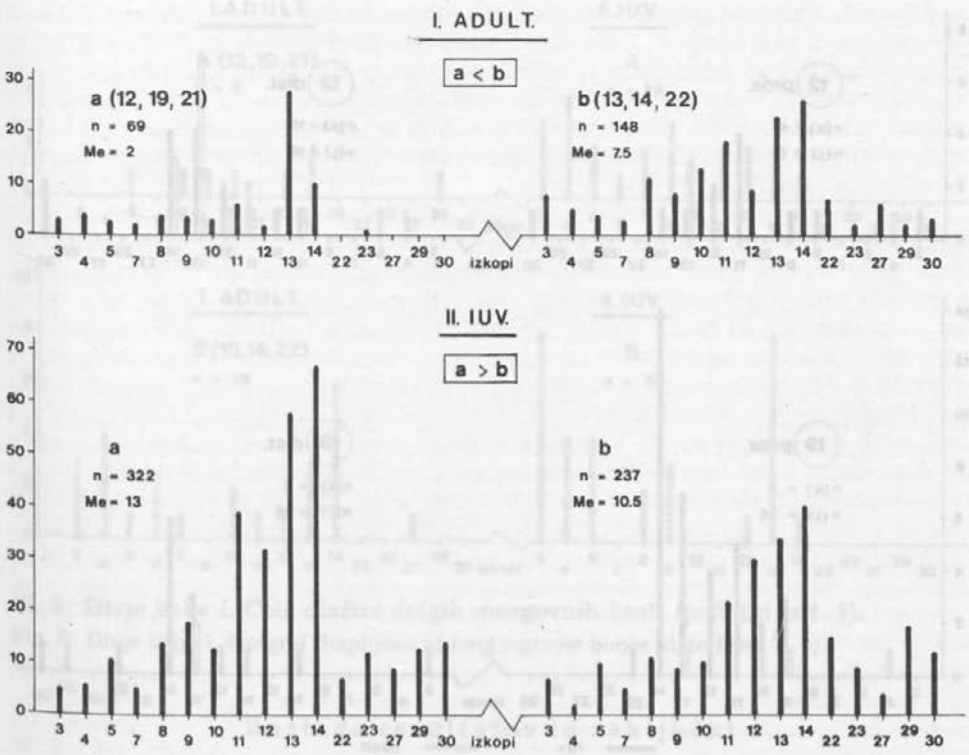
Proksimalnih in distalnih delov nadlahtnic in stegnenic je v vzorcu premalo za zanesljivo sklepanje. Zato podajamo le grafični prikaz splošnega stanja brez upoštevanja dolžin ohranjenih diafiz, iz katerega se da slutiti že večkrat ugotovljeno komplementarnost med skupino odraslih in mladih primmerkov ter določene razlike, ki bi se morda dale razložiti z različnimi količinami mozga v epifizah (**sl. 4**).

Poglavje zase so cele mozgovne kosti v arheološko fertilnih izkopih. Vrstni red pri odraslih je: *radius + ulna, fibula, tibia, femur* in *humerus*. Torej zelo podoben kot pri fragmentih istih kosti. Pri mladih primerkih je vrstni red celih kosti bistveno drugačen od vrstnega reda odlomkov, in sicer: *femur, radius, tibia, ulna, fibula* in *humerus*. Zgleda, da je podskupina (A) pri odraslih primerkih, podobno kot pri odlomkih, manjša od podskupine (B), pri mladih primerkih pa je videti, kot da bi bila podskupina (A) manjša od podskupine (B), torej ravno obratno kot pri odlomkih. Zgleda tudi, da podskupini (B) obeh skupin ne kažeta tako velikih

Sl. 2: Divje babe I. Odlomki dolgih mozgovnih kosti odraslih in mladih primerkov z navedenimi medianami in rezultati Friedmanovega testa. Pri odraslih kosteh 12,19,21 so bili pri testiranju izpuščeni izkopi, ki so imeli za vse tri kosti vrednost 0 (podatki iz **t. 1**).

Fig. 2: Divje babe I. Fragments of long marrow bones of both adult and juvenile specimes, with their medians and the results of Friedman's test listed. To be omitted in the course of testing the adult bones 12,19,21 were those units that had zero values for these three bones (data from **T. 1**).

Sl. 3: Divje babe I. Odlomki dolgih mozgovnih kosti odraslih in mladih primerkov z navedenimi medianami in rezultati Wilcoxonovega testa. Zgoraj: vsi odlomki (podatki iz **t. 1**). Spodaj: brez odlomkov epifiz z manj kot 1/4 diafize (podatki iz: Turk I. *et al.*, 1989, t. 3 in Turk I., Dirjec J., 1989, t. 12).

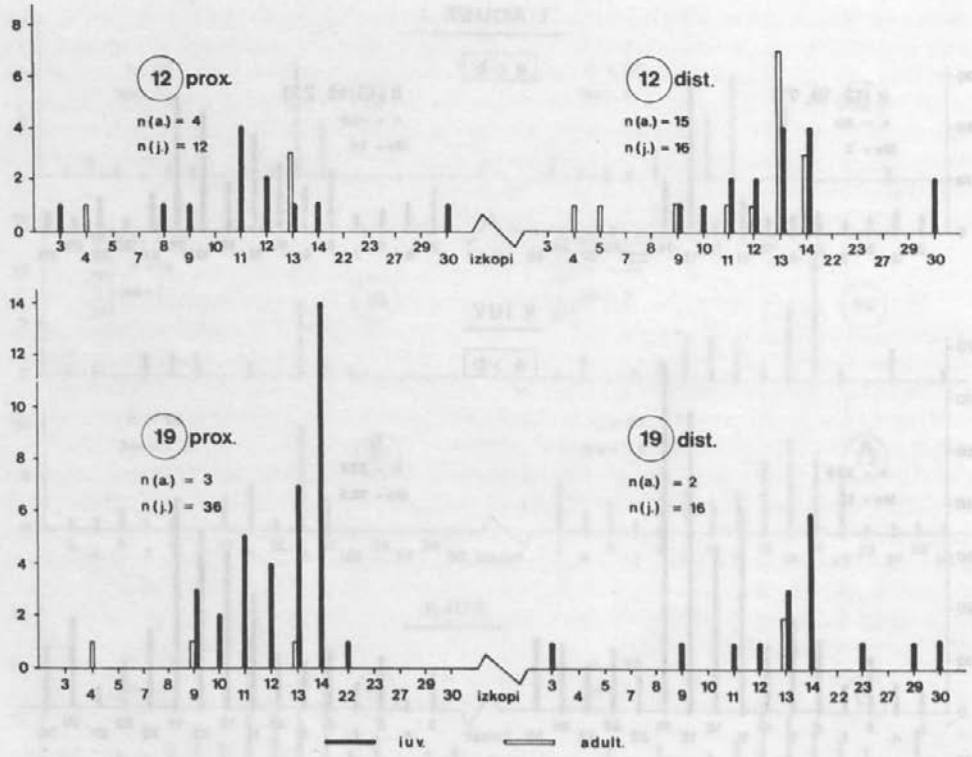
Fig. 3: Divje babe I. Fragments of long marrow bones of both adult and juvenile specimens, with their medians and the results of Wilcoxon's test listed. Top: all fragments (data from **T. 1**). Bottom: all but the epiphysial bones with less than 1/4 of their diaphyses (data from: I. Turk *et al.*, 1989, T. 3, and I. Turk, J. Dirjec, 1989, T. 12).

odstopanj kot podskupini (A) (**sl. 5**). Seveda je vzorec premajhen, da bi se nanj lahko zanesli.

Vse primerjave med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi so dale enake rezultate (enosmerni Wilcoxonov test za neodvisne vzorce, $p = 0.05$). V arheološko fertilnih izkopih je vedno več ostankov (**t. 4**).

Rezultate iz **t. 4** se ujemajo z ugotovitvijo, da obstajajo med obema skupinama izkopov absolutne količinske razlike, ki smo jih domnevali že pri obravnavi skeletnih delov (Turk I., Dirjec J., 1989). Zaradi teh razlik so zelo majhne možnosti za drugačne rezultate testov. Najboljše izide dobimo, če obravnavamo vsako kost posebej, kot smo to storili pri analizi skeletnih delov.

Dodatno testiranje z Wald-Wolfowitzovim interacijskem testom in K-S testom za podskupino (b) II. skupine ni pokazalo razlik med izkopi, kar si lahko razložimo z manjšo učinkovitostjo obeh testov v primerjavi z bolj specialnim Wilcoxonovim testom.

Sl. 4: Divje babe I. Proksimalni in distalni odlomki humerusov in femurjev (podatki: isto kot **sl. 3**).

Fig. 4: Divje babe I. Proximal and distal fragments of humeri and femora (data: the same as **Fig. 3**).

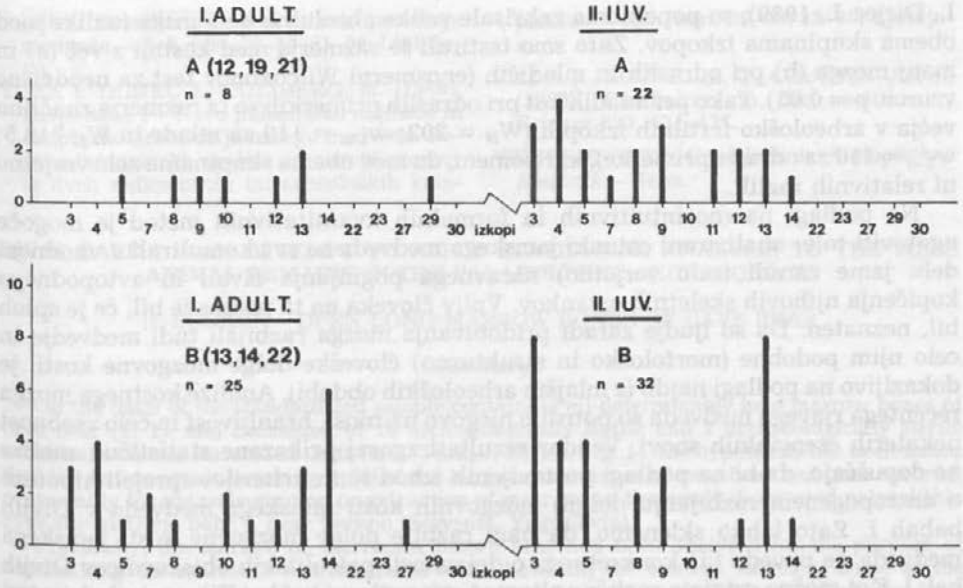
Ker pričakujemo v arheološko fertilnih izkopih večjo razbitost kosti (več odlomkov) zaradi morebitnih antropogenih učinkov, bi se moralo temu ustrezno povečati tudi število nedoločljivih odlomkov v primerjavi z arheološko sterilnimi izkopi. To smo tudi preverili. Da bi odpravili absolutne količinske razlike tako pri določljivih kot nedoločljivih odlomkih med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi, dokazanimi za določljive fragmente z Wilcoxonovim testom, smo izračunali razmerja med določljivimi in nedoločljivimi odlomki v obojih izkopih, ki so:

0.91 0.63 0.68 0.61 0.49 0.76 0.50 0.44 0.56 0.47
0.54 0.22 0.19 0.33 0.55 0.45

in

0.60 0.40 1.12 0.35 0.24 0.46 0.42.

Razmerja smo nato testirali z enosmernim Wilcoxonovim testom za neodvisne vzorce ($p = 0.05$) in ugotovili, da so vrednosti v arheološko fertilnih izkopih značilno večje od vrednosti v arheološko sterilnih izkopih ($W_N = 205$; $w_{1-\alpha} = 110$), kar nasprotuje domnevi o večjem številu nedoločljivih odlomkov v arheološko fertilnih izkopih. Tudi dvosmerni test Kolmogorova-Smirnova je pokazal značilne razlike med obema skupinama izkopov ($K_{16,17} = 0.47$; $k_{0.95} = 0.43$).

Sl. 5: Divje babe I. Cele diafize dolgih mozgovnih kosti (podatki iz **t. 1**).
Fig. 5: Divje babe I. Integral diaphyses of long marrow bones (data from **T. 1**).

Razlaga rezultatov in zaključki

Rezultati Friedmanovega testa (**sl. 2**) dokazujejo različno tafonomijo kosti z več mozga od tistih z manj mozga, tako pri odraslih kot pri mladih primerkih. Pri odraslih je homogenost kosti z več mozga še posebej izrazita, saj je dokazana tako med kostmi kot med izkopi. Rezultati se ujemajo s hipotezo o izkoriščanju kostnega mozga, vendar ne povedo nič konkretnega. Ostanejo nam še vedno različne alternativne razlage (*cfr.* Turk I., Dirjec J., 1989), vključno z osteofagijo (Sutcliffe A. J., 1973), ki pa nimajo nič skupnega s hipotezo o antropogenem razbijanju dolgih mozgovnih kosti v jami zaradi pridobivanja kostnega mozga.

Rezultat Wilcoxonovega testa na kosteh z več in manj mozga dajejo za odrasle primerke značilno manjše vrednosti pri kosteh z več mozga, za mlade primerke pa ravno obratno. Stanje bi si lahko razložili s povečano fragmentarnostjo, vendar naletimo na težave pri že obravnavanih vrednostih določljivih in nedoločljivih odlomkov. Moti tudi komplementarnost rezultatov pri obeh podskupinah dolgih mozgovnih kosti odraslih in mladih primerkov. Kot ena izmed možnih alternativ pride v poštev tudi najbolj neposredna razlaga, da odlomki predstavljajo naravno oz. dejansko stanje fragmentarnosti dolgih mozgovnih kosti, kar je seveda v popolnem nasprotju s postavljeno hipotezo in njenimi izhodišči.

Proksimalni in distalni deli nadlahtnice in stegnenice ne dajejo hipotezi zaradi premajhnega vzorca nikakršne zanesljive opore. Enako velja za cele mozgovne kosti.

Pri primerjavah med arheološko fertilnimi in arheološko sterilnimi izkopi bi pri preizkušanju hipoteze pričakovali poleg absolutnih odstopanj tudi določena kvalitativna odstopanja med skupinami in podskupinami mozgovnih kosti. Nepojasnjena kvalitativna odstopanja, ki smo jih ugotovili že pri analizi skeletnih delov (Turk

I., Dirjec J., 1989), so popolnoma zabrisale velike absolutne količinske razlike med obema skupinama izkopov. Zato smo testirali še razmerja med kostmi z več (a) in manj mozga (b) pri odraslih in mladičih (enosmerni Wilcoxonov test za neodvisne vzorce, $p = 0.05$). Tako pri mladih kot pri odraslih primerkih so ta razmerja značilno večja v arheološko fertilnih izkopih ($W_N = 202$; $w_{1-\alpha} = 110$ za mlade in W_N 216.5; $w_{1-\alpha} = 110$ za odrasle primerke), kar pomeni, da med obema skupinama zelo verjetno ni relativnih razlik.

Na podlagi naivno-intuitivnih in formalnih kvantitativnih metod je mogoče ugotoviti tole: analizirani ostanki jamskega medveda so se akumulirali v vhodnem delu jame zaradi (zelo verjetno) naravnega poginjanja živali in avtopodnega kopičenja njihovih skeletnih ostankov. Vpliv človeka na ta proces je bil, če je sploh bil, neznaten. Da so ljudje zaradi pridobivanja mozga razbijali tudi medvedje in celo njim podobne (morfološko in strukturno) človeške dolge mozgovne kosti, je dokazljivo na podlagi najdb iz mlajših arheoloških obdobij. Analize kostnega mozga recentega rjavega medveda so potrdile njegovo užitnost, hranljivost in celo vsebnost nekaterih esencialnih snovi. Vendar rezultati zgoraj prikazane statistične analize ne dopuščajo, da bi na podlagi postavljenih izhodišč in kriterijev sprejeli hipotezo o antropogenem razbijanju dolgih mozgovnih kosti jamskega medveda v Divjih babah I. Zato lahko sklenemo, da nam razbite dolge mozgovne kosti jamskega medveda ne povedo nič konkretnega o dejavnosti paleolitskih obiskovalcev Divjih bab I. Kot možne ostajajo različne alternativne razlage, pri katerih so med glavnimi povzročitelji fragmentarnosti zveri, predvsem sam jamski medved. Za ugotovljeno stanje (**sl. 1–4**) obstaja zelo preprosta in tudi zelo verjetna alternativa: vsi analizirani ostanki predstavljajo naravno stanje stvari, po katerem je kosti, ki so bile bolj razbite, vedno več od kosti, ki so bile manj razbite. Seveda je taka razlaga možna samo znotraj skupin (odrasli-mladi), ne pa med skupinama.

BLUMENSCHINE R. J. (1986), *Early hominids scavenging opportunities. Implications of carcass availability in the Serengeti and Ngorongoro ecosystems.*. – BAR International Series 283, Oxford.

BORDAR S. (1957), Zur Frage der Höhlenbärenjagd und des Höhlenbärenkults in den paläolithischen Fundstellen Jugoslawiens. – *Quartär* 9, 147–159, Bonn.

BRODAR S., BRODAR M. (1983) *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev.* – Dela 1. in 4. razr. SAZU 24, Ljubljana.

BÜNING H., TRENKLER G. (1978), *Nichtparametrische statistische Methoden.* – Berlin, New York.

KOBY F.-Ed. (1954), Les paléolithiques ont-ils chassés l'ours des cavernes? – *Actes de la Societé Jurassieque d' Émulation*, 1–48, Porrentruy.

MILOŠEVIĆ V. M. (1983), *Teorijska statistika. Teorija statističkog zaključivanja.* – Beograd.

OSOLE F. (1976), Matjaževe kamre, paleolitsko jamsko najdišče. – *Arh. vest.* 27, 13–41, Ljubljana.

ROSENMÜLLER J. C., HEINROTH J. C. A. (1794), *Quaedam de Ossibus Fossilibus Animalis cuisdam. Historiam eius et Cognitionem accuratiorem illustrantia.* – Leipzig.

RUSSELL A. (1985), *Grizzly country.* – Vancouer, Toronto.

STEGER H., PÜSCHEL, F. (1957), Untersuchungen von Bärenfett. – Pharmazie 12, 821–825, Berlin.

SUTCLIFFE A. J. (1973), Similarity of bones and antlers gnawed by deer to human artefacts. – *Nature* 246, 428–430.

SWERN D. (1972), *Industrijski proizvodi ulja i masti po Baileyju. Masti u prehrani.* – Zagreb.

THOMAS D. C., BROUGHTON E. (1978), Status of three Canadian caribou populations north of 70° in winter 1977. – *Canadian Wildlife Service, Progress Notes* 85, 1–12, Edmonton, Ottawa.

TURK I. (1984), (Excavation in the Bacho Kiro Cave (Bulgaria 4). Final Report, 1982). – *Arh. vest.* 35, 355–361, Ljubljana.

TURK I., DIRJEC J. (1989), Divje babe I – Poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheolo-

giji. 1. Določljivi skeletni ostanki jamskega medveda. – *Arh. vest.* 39–40, 61–94, Ljubljana.

TURK I. DIRJEC J., CULIBERG, M. (1989), Divje babe I – Novo paleolitsko najdišče in skupinsko grobišče jamskega medveda. Poskus tafonomske analize na osnovi vzorcev iz dveh sedimentnih ini arheoloških kompleksov. – *Arh. vest.* 39–40, 13–60, Ljubljana.

VILLA P., BOUVILLE, C., COURTIN. J *et al.* (1986), Canibalism in the neolithic. – *Science* 233, 431–437.

WEBER E. (1972), *Grundriss der biologischen Statistik.* – Jena.

DIVJE BABE I – AN ATTEMPT TO APPLY STATISTICAL ANALYSIS TO THE MASS ANIMAL REMAINS IN THE PALAEOLITHIC ARCHAEOLOGY

II. BROKEN – OPEN LONG MARROW BONES OF CAVE BEAR

Summary

On the basis of the standardized sample containing all determinable long marrow bones of cave bear (**T. 1**), and consisting of 16 archaeologically fertile and 7 archaeologically sterile arbitrarily-chosen staratified units (cf. I. Turk, J. Dirjec, Fig. 1), the hypothesis has been tested that the antropogenic breaking-open of the long marrow bones of cave bear had once occured, presumably for the consumption or extraction of marrow, on the newly discovered palaeolithic cave site at Divje babe I, near Cerkno (Slovenia, Yugoslavia).

Previously, the marrow of the recent brown bear had been analysed for the purpose of determining the marrow's nutritiousness and, above all, the content values of some of the essential substances. These had been found to be present in substantially larger quantities than e.g. in the analysed marrow of red deer (**Tt. 2, 3**).

The bones from the sample have been classified as shown in **T. 1** and **Fig. 2**. The classification has followed major quantitative differences between the marrow in the bones of adult (group I) and juvenile specimens (group II) (R.J. Blumenschine, 1986, 37, 132; D.C. Thomas, E. Broughton, 1978). These differences are also found to be observed by the now living predators and scavengers in the consumption of marrow in terms of a definite preference for the bones of adult animals (R.J. Blumenschine, 1986, 58). Furthermore, the classification has been made in adherence to the significant differences in the amount of marrow between the subgroup *humerus-femur-tibia* (Aa) and *radius-ulna-fibula* (Bb). These differences have been expected to produce some global differences between the two subgroups if the extraction of marrow had been confirmed. The distribution of the two subgroups into bones integral (A,B) and bones broken open (a,b) is irrelevant in the present case. The only thing that is relevant here is the number of fragments which will increase in direct proportion to the degree of fragmentation of bones. Since an increase in fragmentation tends to affect the proportion of determinable to indeterminable fragments, the decision has been made to additionally keep account of the proportions between the archaeologically fertile and archaeologically sterile units. This latter division has been made to conform to any of the possible global differences between the units expected to be detected if the palaeolithic visitors to the cave had indeed taken to extracting marrow.

Freshly accumulated long marrow bones of adult cave bear subjects could only have been crushed by hyenas, bears themselves, and especially by ancient men. Since no osteoodontological or other remains of cave hyena, which are only rarely traced in the palaeolithic sites of Slovenia in general, had been unearthed at the site treated here, the only two biogenic agents left for consideration are man and cave bear. Yet the high degree of fragmentation so typical of the Divje babe I site can never be the result of mere intensive decomposition of bones caused by natural agencies because the bones in general are in a very good state of preservation, with most fragments displaying rounded adges of fractures that had mostly originated in the time prior to the final integration of the fragments into the sediment. This was the reason why all of the tests had been prepared so as to make it possible for any global differences that could be associated with the activities of man to become visible, as well as to bring down to the lowest possible degree various disturbances caused by other living and non-living agencies that should be taken into consideration as well.

In testing the hypothesis concerning the anthropogenic causes for the fragmentary state of the long marrow bones of cave bear from Divje babe I, only non-parametric statistics has been used, since it is known to impose fewer tasks on the person analysing the data, although it usually yields rather rough results.

The results of Friedman's Fc test for dependent samples, p=0. 05 (H. Büning, G. Trenkler, 1978, 217 ff.), which had been used to test the global differences between the (a) and (b) subgroups in the units exhibiting cultural remains and features, have proved different taphonomical features for the *humerus-femur-tibia* subgroup in comparsion with those of the *radius-ulna-fibula* subgroup, both in adult and juvenile specimens (**Fig. 2**). The homogeneous character of the bones containing larger amounts of marrow (*humerus-femur-tibia*) is above all significant with the adult specimens, since it has been testified to both between the bones and between the units. The results of the test are in agreement with the hypothesis of the extraction of marrow, however they fail to yield any further details on the fact. This leaves us room enough to make different alternative explanations, which, however, have nothing to do with the hypothesis proposed above.

The results of Wilcoxon's one-sided test for dependent samples and the exact distribution, p=0.05 (H. Büning, G. Trenkler, 1978, 186 ff.), which had been used to test the differences between the (a) and (b) subgroups in the units exhibiting cultural remains and features, have shown significantly lower values in adult specimens' bones that contained larger amounts of marrow, whereas the analougous bones of juvenile specimens have displayed just the opposite results (**Fig. 3**). One way of explaining this fact is to seek the cause in the increased fragmentary state of the bones from certain subgroups within the two groups, and the minimized determinabilty of osteological fragments related to it. For this reason the proportion of determinable to indeterminable fragments in the 16 archaeologically fertile and 7 archaeologically sterile units have been put to Wilcoxon's one-sided test for independent samples, p=0.05, with the result of establishing that the proportions in the archaeologically fertile units are significantly higher than those in the archaeologically sterile units (cf. p. 36), which is direct opposition to the conjecture of a higher amount of indeterminable fragments in the archaeologically fertile units owing to the more intensive process of fragmentation. Another disturbing point is the complementarity of the results in both subgroups of long marrow bones of both the adult and juvenile specimens. One of the possible alternative interpretation of the given situation is the most direct one, i.e. that the fragments represent the natural state of affaires, which, of course, is in direct opposition to the hypothesis as it has been proposed above.

The results of Wilcoxon's one-sided test for independent samples and the exact distribution, p=0.05 (H. Büning, G. Trenkler, 1978, 145 ff.), between the archaeologically fertile and archaeologically sterile units, have shown that the former will invariably yield more remains (**T. 4**). In addition to the absolute ones, a measure of qualitative aberrations between the two groups and further subgroups of the long bones would naturally be expected to be found in the course of testing the above hypothesis. Some inexplicable qualitative aberrations that had already been established in the analysis of skeletal elements (I. Turk, J. Dirjec, 1989) had completely blurred major absolute quantitative differences between the two groups of units. That is why the proportion of the *humerus-femur-tibia* to *radius-ulna-fibula* subgroups have additionally been tested both in adults and cubs. Wilcoxon's one-sided test for independent samples, p=0.05, has shown these proportions to be significantly higher in the archaeologically fertile units both in the juvenile and adult specimens, which means that, very likely, there are no relevant differences between the two groups.

Both the ponderings of the naïve intuitive and the formal quantitative techniques would suggest the following conclusions: The analysed remains of cave bear had been accumulating at the entrance to the cave most probably because of the natural dying-off subjects and the autopodal accumulation of their skeletal remains. The agency of early men in this process must have been negligible, if at all present. The fact that ancient men would break open the bones of cave bear, and even some of the human long marrow bones which resembled them (in their morphological and structural features) (P. Villa *et al.*, 1986), has indeed been proven by a number of finds from later archaeological periods. The analyses of recent brown bear's marrow have confirmed the edibility and nutritional value of the marrow, and even the presence of some essential substances. However, the results of the executed statistical analysis do not admit of the hypothesis of the anthropogenic breaking-open of the long marrow bones of cave bear from the Divje babe I site on the basis of the criteria proposed above. Therefore, the conclusion can be drawn that the broken-open limb bones of cave bear reveal no solid evidence of any activities of the palaeolithic visitors to the Divje babe I cave. There are several alternative explanations for the fragmentary state of the bones with predatory animals as the principal agencies, especially the cave bear himself. There is also a very simple, and also very probable alternative: All the analysed remains represent the natural state of affairs, in which the bones that have been shattered by whatever reason to a higher degree always outnumber those which have been less shattered. Logically, such an explanation can only be accepted within the two groups (adult-juvenile) but not between them.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 41, 1990, str. 43–48

SESTAVLJANJE ODBITKOV IZ PALEOLITSKIH NAJDIŠČ JAMA V LOZI, OVČJA JAMA IN ŽUPANOV SPODMOL

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU–61000 Ljubljana

Sestavljanje odbitkov ni nič novega. Že H. Kelly (1954) je študiral tehniko levallois na podlagi sestavljenih odbitkov. Zdaj se poskušajo na podlagi lege odbitkov, ki se prilegajo, približati vsakdanjemu življenju takratnega človeka. Obsežno tako delo je bilo opravljeno n.pr. za Gönnersdorf (Franken E., Veil S., 1983). V Jami v Lozi v tem pogledu nismo dosegli kakšnih posebnih rezultatov. So pa sestavljeni odbitki dokazali, da gre za enotno kulturno plast, omogočili paralelizacijo profila iz desnega rova s profilom jamskega vhoda, pa tudi opozorili, da so takratni ljudje pobirali silekse kot surovino na nekem (nam neznanem) mnogo starejšem najdišču (Brodar M., 1986, 56). Taki primeri so znani tudi drugje. Naj navedemo le gravettiensko najdišče Sprendlingen v bližini Mainza, kjer so iz več kosov sestavili skoraj cel pestnjak (razstavljen v gradu Monrepos pri Neuwiedu).

Pri odbijanju je prav mogoče, da kakšen odbitek odleti tudi precej daleč, vendar le premočrtno, nikakor pa ne more okrog ogla. V Jami v Lozi je več takih primerov, zlasti značilen je odbitek št. 437, ki je bil precej daleč v desnem rovu. Prilega se odbitku št. 210, ki je ležal v vhodnem delu jame (Brodar M., 1986, 32). Ker gre za večji kos, prenos z blatom na nogah ali šapah ne pride v poštev. Edina razlaga je, da ga je v desni rov nesel človek. Vedno smo si predstavljali, da je človek na svojih pohodih nekaj artefaktov nosil s sabo. Toda to je le domneva, ki se nam zdi logična. Iz navedenega konkretnega primera prenosa pa je bilo mogoče sklepati naprej. Od Jame v Lozi je le pol ure hoda do Ovčje jame. Če je ista skupina ljudi uporabljala občasno obe jami, bi se lahko zgodilo, da je nekdo v eni jami odbijal in potem kakšen odbitek nesel v drugo jamo. Tudi Županov spodmol, ki je le nekoliko bolj oddaljen, smo pritegnili v to razmišljanje. Šlo je torej za to, da bi našli vsaj dva odbitka iz dveh različnih postaj, ki bi se prilegala.

Iz Jame v Lozi je skoro 500 najdb, iz Županovega spodmola okrog 700 in iz Ovčje jame celo nad 1300. Prof. F. Osoletu, ki mi je rade volje za več mesecev posodil celotni zbirki Županovega spodmola in Ovčje jame z vsemi potrebnimi podatki, sem dolžan prav lepo zahvalo.

Vse tri navedene jame pripadajo gravettienski kulturi, ki traja pri nas od konca aurignaciena do konca paleolitika, oziroma kronološko od začetka mrzle dobe po toplem interstadialu Potočke zijalke (Brodar S., Brodar M., 1983) do konca glaciala. Gravettienska kultura, kamor spada še vrsta drugih postaj, je torej pri nas trajala razmeroma dolgo. Navedena temeljna klasifikacija je trdna, na vprašanje, kje v tem okviru se nahaja posamezna postaja, katera je starejša in katera je mlajša in ali sta kateri izmed njih morda istočasni, pa lahko odgovarjamo le zelo približno. Če bi našli dva odbitka, ki se prilegata in ki sta bila najdena vsak v drugi jami, bi to pomenilo neposreden dokaz o istočasnosti obeh poselitev. Tu bi šlo skoraj dobesedno

za istočasnost in ne, kot je običajno v paleolitiku, ko lahko tisoč ali celo več tisoč let razlike še vedno pomeni istočasnost.

Ni bilo treba mnogo razmišljanja za ugotovitev, da je verjetnost uspeha skoraj enaka ničli. Gravettien traja približno 20.000 let. Po dosedanjem znanju navedene postaje ne spadajo med najstarejše, pa tudi ne med najmlajše. Obdobje, v katerem naj bi ljudje obiskovali Jamo v Lozi, Županov spodmol in Ovčjo jamo, bi morda lahko skrajšali na, recimo, 10.000 let. Ker v posameznih jamah ne gre za dolgotrajne poselitve, že ta podatek kaže, kako malo verjetnosti je za istočasnost. V obdelavi Jame v Lozi je posebej prikazano, koliko odbitkov manjka (Brodar M., 1986, 55). Ugotovitev lahko mirno privzamemo tudi za drugi dve postaji. Verjetnost, da se najde ravno pravi odbitek, se tudi zaradi tega močno zmanjša. Še najlažje, čeprav tudi ne lahko, je med več kot 2000 predmeti najti dva, ki se prilegata.

Pri pregledu gradiva obravnavanih postaj je prvi vtis, da so se verjetno vsi oskrbovali s surovino na istem področju. Če gledamo bolj podrobno, pa vendar vidimo določeno razliko: zdi se, kakor da bi na sicer istem področju vendarle nabirali surovino na različnih nahajališčih. Zdi se, da sta si po gradivu bližja Ovčja jama in Županov spodmol, medtem ko je Jama v Lozi nekoliko samosvoja. Poseben problem je preskrbovanje z belim ali svetlo sivim kresilnikom, ki so ga morali dobivati od daleč. Njegov delež med drugim gradivom je v posameznih postajah različen. Največ ga je v Jami v Lozi, kjer je 25 % odbitkov iz njega (V publikaciji M. Brodar 1986, 39, je številka 50 napačna. Mimogrede še: na strani 52 je skupina 311+433 napačno navedena med dvojicami, saj je sestavni del največje skupine). V Županovem spodmolu je svetlo sivega kresilnika 15 % in najmanj ga je v Ovčji jami, kjer je zastopan le z 8,5 %. Ali ti različni odstotki kaj pomenijo, trenutno ni mogoče reči. Pred začetkom dela smo mislili, da bo ta kresilnik zelo primeren za naše primerjave. Zelo hitro se je pokazalo, da to pričakovanje ni bilo umestno, saj nastopa v neštetih različkih in je še teže kakor pri drugih vrstah kremena ugotavljati, kateri kosi so iz istega jedra.

Ugotovitev iz Jame v Lozi, da so pobirali tudi odbitke na nekem starem, nam neznanem najdišču, se je ponovila tudi za drugi dve postaji. V Ovčji jami ima tipično lakasto patino št. 76, pa tudi št. 1069. Iz Županovega spodmola pa je gotovo star odbitek št. 464. Zdi se, da so ljudje iz Ovčje jame pobrali več starih odbitkov kot tisti iz Županovega spodmola. Vsekakor pa je ta element v Jami v Lozi najmočneje zastopan.

Ob ugotovljenem velikem pomanjkanju jeder v Jami v Lozi naj omenimo še, da smo tudi v Ovčji jami in Županovem spodmolu opazili enak pojav. Zdi se le, da pomanjkanje ni tako zelo veliko kot v Jami v Lozi.

Pri zlaganju je treba opozoriti še na oznako odbitek. Kadar gre za tipologijo, mora odbitek imeti določene značilnosti. Pri zlaganju je odbitek vsak kos, tudi tisti, ki bi ga sicer drugače označili.

Če bi brez izkušenj začeli med tako množico predmetov iskati tiste, ki se prilegajo, bi morda kakšne značilne še našli, potem bi pa morali kmalu obupati. Obdelava kremencev iz Jame v Lozi je k sreči pokazala izhod iz tega nepreglednega položaja. Ne da bi sploh poskušali z vsemi predmeti naenkrat, smo jih (vse tri postaje skupaj) razvrstili v nekaj večjih skupin: beli in marmorirani, svetlo sivi, temno sivi, črni, svetlo zeleni, temno zeleni, svetlo rjavi, temno rjavi, rdečerjavi, rumeni in še nekaj po drugih znakih značilnejših skupin. V navedenih skupinah, ki so bile že preglednejše, smo oblikovali različno število manjših skupin. To razvrščanje v skupine ni popolnoma brez težav. Barvna lestvica kremencev je neverjetno bogata in pri mejnih odtenkih se je dostikrat težko odločiti, v katero

skupino spada. Na številnih kremencih se barva tudi spreminja, na enem delu je lahko, npr., rjavkast, na drugem pa sivkast. Nadaljnja težava je s patino. Jedro je mnogokrat drugačne barve kakor patina. Pri tako obsežnem gradivu je lahko ugotoviti, da barva patine sploh ni odvisna od osnovne barve. Zaradi vseh teh težav je verjetno precej primerov, ko odbitki od istega jedra pridejo v različne skupine. To pomeni, da jih praktično ne moremo več med seboj primerjati in potem tudi ne sestavljati. Kljub temu pa večino predmetov z razdelitvijo v skupine le obvladamo.

Vse, kar se v Jami v Lozi da zložiti, je že bilo objavljeno (Brodar M., 1986). Iz Ovčje jame je že bilo znano, da se zlagajo dvojice 542+544, 612+642 in 952+1137. K drugi skupini je bilo mogoče pridružiti še dva, tako da se zdaj zložijo štirje.

Seznam vsega iz Ovčje jame, kar se da zložiti, je zdaj takle:

29+426
439+646
447+1031
459+523
488+575
542+544
612+627+632+642
656+956
847+868+870+873+879+925+940+946
952+1137
1077+1345
1111+1320
1159+1168

Tudi v Županovem spodmolu je že bila znana dvojica 588+605. Skupno je zdaj seznam takle:

55+92+94
95+628
216+249
227+386
237+725
370+396
414+568
415+433+590+600
425+575
587+746
588+605
613+622
614+624
653+741

Skupin, ki so verjetno odbite od istega jedra, ne navajamo posebej. V Jami v Lozi je poleg številnih majhnih skupin tudi več kot 10 obsežnejših, največja pa obsega 37 kosov. V Ovčji jami in Županovem spodmolu daleč prevladujejo najmanjše skupine ob le redkih večjih, medtem ko velikih sploh ni. Zdi se, da je sorazmerno precej več tudi takih odbitkov, ki so edini od enega jedra.

Vse navedene zložitve so take, da zloženi kosi izhajajo iz iste jame. Zložiti vsaj dva iz dveh različnih jam ni bilo mogoče, čeprav imamo nekaj primerov, ki zelo prepričljivo kažejo, da so bili odbiti od istega jedra. Manjši krhljast odbitek št. 243 iz Županovega spodmola in večji kos prodnika št. 717 iz Ovčje jame imata enako skorjo, enako globino patine, enako sliko prereza patine in enako je tudi še zdravo jedro, ki je svetlorjave barve z zelenkastim nadihom. Morda še bolj prepričljiv je drugi primer, št. 54 iz Ovčje jame in št. 648 iz Županovega spodmola. Spet gre za dva odbitka s korteksom. Zdravo jedro je temno sivo in se zdi popolnoma identično. Oba imata 7–8 mm debelo svetlo sivo, skoro belo patino, ki se tudi zdi popolnoma identična. Tretji, zelo prepričljiv primer, sta odbitka št. 414 in 568 in Županovega spodmola in št. 267 iz Ovčje jame.

Še nekaj je primerov, ko med posameznimi odbitki obstajajo manjše razlike. Ker vrsta zloženih primerov dokazuje, da se značilnosti gradiva tudi na kratke razdalje, torej hitro spreminjajo, bi tudi kakšen tak primer prišel v poštev. Če bi sestavni deli navedenih treh primerov izhajali iz istega najdišča, sploh ne bi bili dvomljivi. Brez nadaljnjega bi jih imeli za odbitke od istega jedra in s tem za istočasne. Ker pa gre za različna najdišča, pa samo prepričanje ni dovolj. Neizpod-

biten dokaz, da so od istega jedra, je le zložitev. Tega dokaza nimamo in kljub navedenim, sicer prepričljivim primerom ne moremo trditi, da bi bili postaji istočasni. V takšnem položaju najbrž ni pomembno, vendar pa je presenetljivo, da se povezava nakazuje samo med Ovčjo jamo in Županovim spodmolom. V noben prepričljivejši primer ni vključena Jama v Lozi.

Že pri nekaterih primerih iz Jame v Lozi smo videli, da se lahko dva odbitka zložita na zelo nepričakovan način, včasih z zelo majhno skupno ploskvico. Posebno ilustrativna je skupina osmih kosov 847+868+870+873+879+925+940+946 iz Ovčje jame. Zložitev nekaterih dvojic med njimi je razmeroma lahka in celo jedro lahko zložimo po določenem vrstnem redu. Ko so vsi skupaj, je za vse dobro vidno, kateri in kje se stikajo. Naredili smo seznam vseh stikov in potem skušali v tem posebnem položaju, ko smo vedeli, da stik obstaja, sestaviti vsako dvojico posebej. Pri tem smo našli šest dvojic, ki jih kljub temu ni mogoče stakniti. To so dvojice 847+925, 868+946, 870+873, 870+925, 870+940 in 873+946. Ker iz celote vemo, kje skupne ploskve so, lahko vidimo, zakaj nam parcialna sestavitev ne uspe. Kadar je skupna ploskev razmeroma majhna, precej ravna in brez izrazitejšega reliefa, roka staknitve ne občuti. Po tej izkušnji lahko mirno trdimo, da je odbitkov, ki spadajo skupaj, precej več, kot pa jih lahko ugotovimo.

V Jami v Lozi je bila lega posameznih odbitkov, ki se zložijo, podlaga za nekaj pomembnih ugotovitev. Zato smo za ugotovljene skupine iz Ovčje jame in Županovega spodmola tudi pregledali njihove lege. V Županovem spodmolu ti podatki ne pokažejo ničesar omembe vrednega. V Ovčji jami sta dva kulturna horizonta, in sicer spodnji v plasti 4 in zgornji v plasti 3. Proti levi jamski steni (gledano v jamo) se plast 3 obesi navzdol, oba kulturna horizonta se približata in pride celo do neposrednega stika. Ko smo ugotovili, da je pri nekaterih dvojicah, ki se zložijo, en odbitek v spodnjem kulturnem horizontu, drugi pa v zgornjem, smo najprej pomislili na omenjeni stik obeh plasti. V takem primeru je za tiste odbitke, ki ležijo v stiku obeh plasti, pravilna določitev pripadnosti zelo težka in so napake skoraj neizbežne. Za dvojico št. 459 (spodaj) + 523 (zgoraj) se je pokazalo, da gre očitno za tak primer. Pri dvojici št. 656 (zg) + 956 (sp) je ta razlaga tudi še možna. Imamo pa dvojici, pri katerih ta razlaga odpade, saj gre za najdbe v bližini osi, kjer je med obema kulturnima horizontoma dober meter kulturno sterilnega sedimenta. Od dvojice št. 447 (sp) + 1031 (zg) je bil prvi le štiri metre od osi in nedvomno v spodnjem kulturnem horizontu (x = –2,51, y = –4.37, z = –3.20), medtem ko je bil odkrit drugi le malo več kot pol metra od osi v zgornjem kulturnem horizontu (x = +1,75, y = –0,61, z =–1,81). Višinska razlika med obema je 1,39 metra. Druga taka dvojica je št. 1077 (zg) + 1345 (sp). Prvi je le pol metra od osi (x = +2,19, y = –0,48, z = –2,04), drugi pa ne več kot dva metra (x = +2,55, y = –1,98, z = –3,28). Višinska razlika med njima je 1,24 metra. (Tloris jame in prerez sedimentov je v članku F. Osoleta 1962–1963.)

Neverjetna ugotovitev, da sta dva odbitka, ki se zložita in sta torej nedvomno istočasna, ležala v dveh kulturnih nivojih, med katerima je sterilen sediment, je presenetila še dosti bolj, kot če bi nam res uspelo zložiti dva odbitka iz dveh različnih jam. Prva misel, da gre za napako pri iskanju podatkov v zapisniku izkopavanj, se je izkazala kot zmotna. Takojšnja kontrola je pokazala, da so podatki natančno izpisani. Na drugo možnost, da gre za slabo izkopavanje ali malomarnost pri merjenju in pisanju zapisnika, bi lahko pomislil le kdo, ki ne pozna sistema dela in dokumentacije ter natančnega in vestnega dela F. Osoleta, ki je izkopavanje vodil. Temu je mogoče ugovarjati s staro resnico, da se vsakdo lahko zmoti. To je že res, toda da bi se taka pomota zgodila dvakrat, in med več kot 1300 najdbami

ravno pri dveh dvojicah, ki se zložita in kjer sta bila v enem primeru sestavna dela odkrita v dveh različnih letih – to dejstvo naključno pomoto izključuje.

Raziskovanje sedimentov je potekalo v 1 meter širokih pasovih v tenkih, 15–20 cm debelih plasteh. Zgodi se, da se kakšen artefakt prezre in pri tem obstaja možnost, da se ga zahodi v tla. Pri omenjeni višinski razliki sestavnih delov bi se moral tak primer pri istem predmetu vsaj petkrat ponoviti, kar nikakor ne pride v poštev, še posebej ne, če sestavna dela nista iz istega pasu. Tudi v Jami v Lozi so bili nekateri sestavni deli odkriti v različnih globinah. Največja višinska razlika je bila skoro tričetrt metra. V tej jami so se nahajali kulturni ostanki v vsej plasti in je bilo take višinske razlike lahko razložiti s kryoturbacijskim gibanjem. V Ovčji jami sta oba kulturna horizonta jasno ločena med seboj s sedimentom, v katerem ni najdb. Ni mogoče, da bi kryoturbacija premaknila samo dva predmeta, zato taka razlaga odpade. Trenutno ni videti nobene sprejemljive razlage za ta doslej, kolikor vemo, enkraten pojav. Poleg vseh drugih vprašanj, ki še čakajo na odgovor, se tako postavlja še eno novo.

BRODAR M. (1986), Jama v Lozi. – *Arh. vest.* 37, 23–75, Ljubljana.

BRODAR S., BRODAR M. (1983), *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev.* – Dela 1. in 4. razr. SAZU 24/13, Ljubljana.

FRANKEN E., VEIL S. (1983), *Die Steinartefakte fon Gönnersdorf.* – Wiesbaden.

KELLEY H. (1954), Contribution à l'étude de la technique de la taille levalloisienne. – *Bull. Soc. préhist. franç.* 51/3–4, 149–169, Paris.

OSOLE F. (1962–1963), Mlajši paleolitik iz Ovčje jame. – *Arh. vest.* 13–14, 129–156, Ljubljana.

DAS ZUSAMMENFÜGEN DER ABSCHLÄGE AUS DEN PALÄOLITHSTATIONEN JAMA V LOZI, OVČJA JAMA UND ŽUPANOV SPODMOL

Zusammenfassung

Die drei Gravettien-Stationen Jama v Lozi, Ovčja jama und Županov spodmol liegen verhältnismäßig nahe beieinander und auch ihr Kulturbild ist sehr ähnlich. In der Höhle Jama v Lozi befindet sich der Großteil der Funde beim Eingang, tiefer im Höhleninneren sind nur vereinzelte Gegenstände zu finden. Es wurde festgestellt, daß zu einem beim Eingang gefundenen Abschlag ein anderer, hinter der Krümmung ziemlich weit drinnen im rechten Gang liegender paßt. Da es sich um einen größeren Abschlag handelt, kann ihn nur ein Mensch hingebracht haben. Dabei kamen wir auf den Gedanken, daß er einen Abschlag auch in eine andere nahegelegene Höhle hätte tragen können. Würden wir zwei zusammenpassende Abschläge in zwei unterschiedlichen Fundorten finden, wäre dies ein offensichtlicher Beweis dafür, daß die zwei Stationen gleichzeitig sind. Deshalb hat der Autor alle Funde aus den angeführten Höhlen (2500 Silexe) miteinander verglichen und nach Exemplaren gesucht, wo zwei oder mehr Abschläge zueinander passen würden. Es gibt ziemlich viele solche Fälle, doch stammen bei allen die Bestandteile aus derselben Höhle. Es werden einige Beispiele angeführt, wo zwei Abschläge aus unterschiedlichen Höhlen in jeder Hinsicht identisch sind. Wären diese Exemplare in derselben Höhle gefunden worden, gäbe es überhaupt keinen Zweifel, daß sie vom selben Kern abgeschlagen wurden und folglich gleichzeitig sind. Für unterschiedliche Höhlen genügt dies indessen nicht, den Beweis erbringt nur der unmittelbare Kontakt. Demnach gelang es nicht, den direkten Beweis dafür zu finden, daß zumindest zwei der erörterten Stationen gleichzeitig wären.

Der Autor führt außerdem einige seiner Erfahrungen mit dem Zusammenfügen von Abschlägen an. Abschließend teilt er noch eine höchst unerwartete Feststellung mit. In der Höhle Ovčja jama gibt es zwei Kulturhorizonte, zwischen welchen sich ungefähr 1 Meter sterilen

biten dokaz, da so od istega jedra, je le zložitev. Tega dokaza nimamo in kljub navedenim, sicer prepričljivim primerom ne moremo trditi, da bi bili postaji istočasni. V takšnem položaju najbrž ni pomembno, vendar pa je presenetljivo, da se povezava nakazuje samo med Ovčjo jamo in Županovim spodmolom. V noben prepričljivejši primer ni vključena Jama v Lozi.

Že pri nekaterih primerih iz Jame v Lozi smo videli, da se lahko dva odbitka zložita na zelo nepričakovan način, včasih z zelo majhno skupno ploskvico. Posebno ilustrativna je skupina osmih kosov 847+868+870+873+879+925+940+946 iz Ovčje jame. Zložitev nekaterih dvojic med njimi je razmeroma lahka in celo jedro lahko zložimo po določenem vrstnem redu. Ko so vsi skupaj, je za vse dobro vidno, kateri in kje se stikajo. Naredili smo seznam vseh stikov in potem skušali v tem posebnem položaju, ko smo vedeli, da stik obstaja, sestaviti vsako dvojico posebej. Pri tem smo našli šest dvojic, ki jih kljub temu ni mogoče stakniti. To so dvojice 847+925, 868+946, 870+873, 870+925, 870+940 in 873+946. Ker iz celote vemo, kje skupne ploskve so, lahko vidimo, zakaj nam parcialna sestavitev ne uspe. Kadar je skupna ploskev razmeroma majhna, precej ravna in brez izrazitejšega reliefa, roka staknitve ne občuti. Po tej izkušnji lahko mirno trdimo, da je odbitkov, ki spadajo skupaj, precej več, kot pa jih lahko ugotovimo.

V Jami v Lozi je bila lega posameznih odbitkov, ki se zložijo, podlaga za nekaj pomembnih ugotovitev. Zato smo za ugotovljene skupine iz Ovčje jame in Županovega spodmola tudi pregledali njihove lege. V Županovem spodmolu ti podatki ne pokažejo ničesar omembe vrednega. V Ovčji jami sta dva kulturna horizonta, in sicer spodnji v plasti 4 in zgornji v plasti 3. Proti levi jamski steni (gledano v jamo) se plast 3 obesi navzdol, oba kulturna horizonta se približata in pride celo do neposrednega stika. Ko smo ugotovili, da je pri nekaterih dvojicah, ki se zložijo, en odbitek v spodnjem kulturnem horizontu, drugi pa v zgornjem, smo najprej pomislili na omenjeni stik obeh plasti. V takem primeru je za tiste odbitke, ki ležijo v stiku obeh plasti, pravilna določitev pripadnosti zelo težka in so napake skoraj neizbežne. Za dvojico št. 459 (spodaj) + 523 (zgoraj) se je pokazalo, da gre očitno za tak primer. Pri dvojici št. 656 (zg) + 956 (sp) je ta razlaga tudi še možna. Imamo pa dvojici, pri katerih ta razlaga odpade, saj gre za najdbe v bližini osi, kjer je med obema kulturnima horizontoma dober meter kulturno sterilnega sedimenta. Od dvojice št. 447 (sp) + 1031 (zg) je bil prvi le štiri metre od osi in nedvomno v spodnjem kulturnem horizontu (x = –2,51, y = –4.37, z = –3.20), medtem ko je bil odkrit drugi le malo več kot pol metra od osi v zgornjem kulturnem horizontu (x = +1,75, y = –0,61, z =–1,81). Višinska razlika med obema je 1,39 metra. Druga taka dvojica je št. 1077 (zg) + 1345 (sp). Prvi je le pol metra od osi (x = +2,19, y = –0,48, z = –2,04), drugi pa ne več kot dva metra (x = +2,55, y = –1,98, z = –3,28). Višinska razlika med njima je 1,24 metra. (Tloris jame in prerez sedimentov je v članku F. Osoleta 1962–1963.)

Neverjetna ugotovitev, da sta dva odbitka, ki se zložita in sta torej nedvomno istočasna, ležala v dveh kulturnih nivojih, med katerima je sterilen sediment, je presenetila še dosti bolj, kot če bi nam res uspelo zložiti dva odbitka iz dveh različnih jam. Prva misel, da gre za napako pri iskanju podatkov v zapisniku izkopavanj, se je izkazala kot zmotna. Takojšnja kontrola je pokazala, da so podatki natančno izpisani. Na drugo možnost, da gre za slabo izkopavanje ali malomarnost pri merjenju in pisanju zapisnika, bi lahko pomislil le kdo, ki ne pozna sistema dela in dokumentacije ter natančnega in vestnega dela F. Osoleta, ki je izkopavanje vodil. Temu je mogoče ugovarjati s staro resnico, da se vsakdo lahko zmoti. To je že res, toda da bi se taka pomota zgodila dvakrat, in med več kot 1300 najdbami

ravno pri dveh dvojicah, ki se zložita in kjer sta bila v enem primeru sestavna dela odkrita v dveh različnih letih – to dejstvo naključno pomoto izključuje.

Raziskovanje sedimentov je potekalo v 1 meter širokih pasovih v tenkih, 15–20 cm debelih plasteh. Zgodi se, da se kakšen artefakt prezre in pri tem obstaja možnost, da se ga zahodi v tla. Pri omenjeni višinski razliki sestavnih delov bi se moral tak primer pri istem predmetu vsaj petkrat ponoviti, kar nikakor ne pride v poštev, še posebej ne, če sestavna dela nista iz istega pasu. Tudi v Jami v Lozi so bili nekateri sestavni deli odkriti v različnih globinah. Največja višinska razlika je bila skoro tričetrt metra. V tej jami so se nahajali kulturni ostanki v vsej plasti in je bilo take višinske razlike lahko razložiti s kryoturbacijskim gibanjem. V Ovčji jami sta oba kulturna horizonta jasno ločena med seboj s sedimentom, v katerem ni najdb. Ni mogoče, da bi kryoturbacija premaknila samo dva predmeta, zato taka razlaga odpade. Trenutno ni videti nobene sprejemljive razlage za ta doslej, kolikor vemo, enkraten pojav. Poleg vseh drugih vprašanj, ki še čakajo na odgovor, se tako postavlja še eno novo.

BRODAR M. (1986), Jama v Lozi. – *Arh. vest.* 37, 23–75, Ljubljana.

BRODAR S., BRODAR M. (1983), *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev.* – Dela 1. in 4. razr. SAZU 24/13, Ljubljana.

FRANKEN E., VEIL S. (1983), *Die Steinartefakte fon Gönnersdorf.* – Wiesbaden.

KELLEY H. (1954), Contribution à l'étude de la technique de la taille levalloisienne. – *Bull. Soc. préhist. franç.* 51/3–4, 149–169, Paris.

OSOLE F. (1962–1963), Mlajši paleolitik iz Ovčje jame. – *Arh. vest.* 13–14, 129–156, Ljubljana.

DAS ZUSAMMENFÜGEN DER ABSCHLÄGE AUS DEN PALÄOLITHSTATIONEN JAMA V LOZI, OVČJA JAMA UND ŽUPANOV SPODMOL

Zusammenfassung

Die drei Gravettien-Stationen Jama v Lozi, Ovčja jama und Županov spodmol liegen verhältnismäßig nahe beieinander und auch ihr Kulturbild ist sehr ähnlich. In der Höhle Jama v Lozi befindet sich der Großteil der Funde beim Eingang, tiefer im Höhleninneren sind nur vereinzelte Gegenstände zu finden. Es wurde festgestellt, daß zu einem beim Eingang gefundenen Abschlag ein anderer, hinter der Krümmung ziemlich weit drinnen im rechten Gang liegender paßt. Da es sich um einen größeren Abschlag handelt, kann ihn nur ein Mensch hingebracht haben. Dabei kamen wir auf den Gedanken, daß er einen Abschlag auch in eine andere nahegelegene Höhle hätte tragen können. Würden wir zwei zusammenpassende Abschläge in zwei unterschiedlichen Fundorten finden, wäre dies ein offensichtlicher Beweis dafür, daß die zwei Stationen gleichzeitig sind. Deshalb hat der Autor alle Funde aus den angeführten Höhlen (2500 Silexe) miteinander verglichen und nach Exemplaren gesucht, wo zwei oder mehr Abschläge zueinander passen würden. Es gibt ziemlich viele solche Fälle, doch stammen bei allen die Bestandteile aus derselben Höhle. Es werden einige Beispiele angeführt, wo zwei Abschläge aus unterschiedlichen Höhlen in jeder Hinsicht identisch sind. Wären diese Exemplare in derselben Höhle gefunden worden, gäbe es überhaupt keinen Zweifel, daß sie vom selben Kern abgeschlagen wurden und folglich gleichzeitig sind. Für unterschiedliche Höhlen genügt dies indessen nicht, den Beweis erbringt nur der unmittelbare Kontakt. Demnach gelang es nicht, den direkten Beweis dafür zu finden, daß zumindest zwei der erörterten Stationen gleichzeitig wären.

Der Autor führt außerdem einige seiner Erfahrungen mit dem Zusammenfügen von Abschlägen an. Abschließend teilt er noch eine höchst unerwartete Feststellung mit. In der Höhle Ovčja jama gibt es zwei Kulturhorizonte, zwischen welchen sich ungefähr 1 Meter sterilen

Sediments befindet. Unter den entdeckten Abschlägepaaren aus dieser Höhle gibt es zwei solche, von denen ein Stück aus dem unteren Kulturniveau herrührt, das zweite, dazu passende, dagegen aus dem oberen Kulturniveau. Der Autor hebt besonders hervor, daß es sich nicht um einen Fehler oder um Nachlässigkeit bei der Ausgrabung handelt. Auch Kryoturbation kommt nicht in Betracht. Wie es möglich ist, daß zwei ohne Zweifel gleichzeitige Abschläge in zwei unterschiedlichen Kulturniveaus sein können, bleibt eine offene Frage.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 41, 1990, str. 49–88

POLMESEČASTE FIBULE

O KULTURNIH POVEZAVAH MED EGEJO IN *CAPUT ADRIAE*

BIBA TERŽAN

Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, YU–61000 Ljubljana

Polmesečaste fibule sodijo med tisti nakit starejše železne dobe, pri katerem se odgovori na vprašanja o času njihove mode in njihove razširjenosti ne zdijo več sporni. Prav zato so dobro izhodišče za razpravo o povezavah med severnojadranskim področjem in njegovim zaledjem ter egejsko-maloazijskim svetom v zgodnjem 1. tisočletju pr. n. š.*

I.

Leta 1959 se je G. Kossack v svojem temeljnem delu o halštatski dobi dotaknil tudi problema polmesečastih fibul: tipološko je ločil med enozankastimi in dvozankastimi fibulami; s kartiranjem je dokazal, da so bile prve razširjene predvsem v zahodnohalštatskem krogu in v samem Hallstattu, druge na jugovzhodnem alpskem področju. Zahodnohalštatske enozankaste fibule je uvrstil med značilne tipe Ha D1, za dvozankaste polmesečaste fibule z jugovzhodnega alpskega področja pa je pokazal, da so starejše od stopnje Vače II (oz. Ha C2). Tako je vzorce za zahodnohalštatske enozankaste polmesečaste fibule iskal v polmesečastih fibulah iz jugovzhodnoalpskega sveta.[1]

Ko je l. 1970 S. Gabrovec predložil študijo o dvozankastih ločnih fibulah, je obravnaval le dvozankaste polmesečaste fibule. Vzrok za to je iskati v dejstvu, da je njegova analiza pokazala, da so bile dvozankaste ločne fibule s svojimi številnimi variantami predvsem značilnost nošnje balkanskih dežel. Presenetljivo je, da je njihova zahodna meja potekala po dolini Soče do doline Salzacha, le posamezni primerki so zašli v zahodnejše kraje – v Este in na področje kulture Golasecca. Glede na obliko noge fibul je S. Gabrovec med dvozankastimi polmesečastimi fibulami razlikoval dve varianti: prvo s polkrožno nogo, drugo z višjo, ramenasto nogo v obliki »peščene ure«. Njihov nastanek je predvideval v zahodni Sloveniji v času Ha B3, kjer je iskal njihove predhodnice predvsem v enozankastih ločnih fibulah s trikotno nogo. Od tod naj bi se v času Ha C razširile po drugih delih jugovzhodnoalpskega sveta do spodnjega Podonavja in v srednjo Evropo.[2]

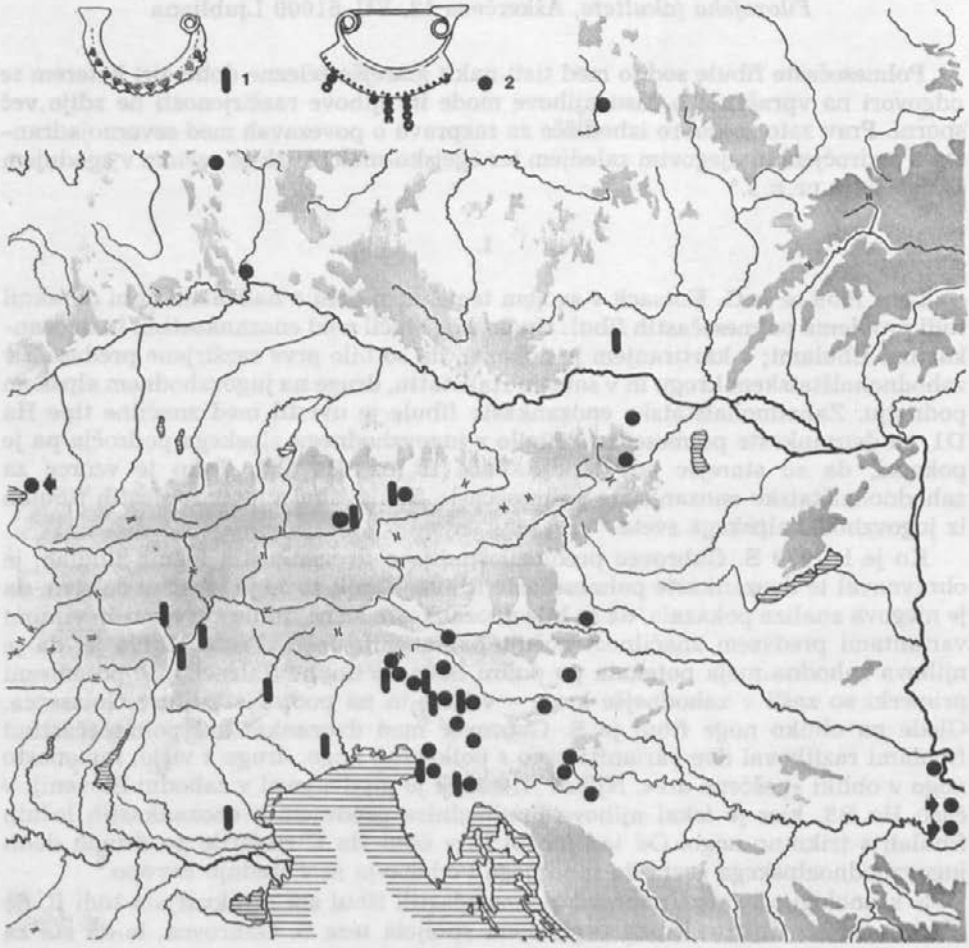
S kronologijo in razširjenostjo polmesečastih fibul sta se ukvarjala tudi R. de Marinis in M. Guštin, ki sta v glavnem sprejela teze S. Gabrovca, le da sta za enozankaste in dvozankaste polmesečaste fibule uvedla enotno poimenovanje, t. i.

* Za še neobjavljene podatke in gradivo o polmesečastih fibulah, ki so mi jih dali na razpolago oz. so me nanje opozorili, se želim zahvaliti. S Gabrovcu, Ljubljana, P. Gleirscherju, Neustift v Stubai, A. Lippertu, Innsbruck, L. Nebelsicku, Berlin, A. Sherrattu, Oxford, D. Svoljšku, Ljubljana, G. Tomediju, Innsbruck, M. Urlebovi in T. Scheinu, Postojna. Risbe je izdelal Đ. Dervišić.

»slovenski tip«, kar je vsaj s tipološkega stališča vprašljivo. Vendar sta razširila naše obzorje s tem, da sta opozorila na podobne fibule na južnem Apeninskem polotoku in na Balkanskem polotoku ter spomnila na beoške fibule, ki jih je že J. Sundwall povezoval s srednjeevropskimi polmesečastimi fibulami.[3]

II.

Na področju *Caput Adriae* in v njegovem zaledju so polmesečaste fibule znane v treh izrazitih variantah. Pri prvi gre za enozankaste polmesečaste fibule s sorazmerno ozkim lokom in večinoma polkrožno nogo, le pri nekaterih mlajših

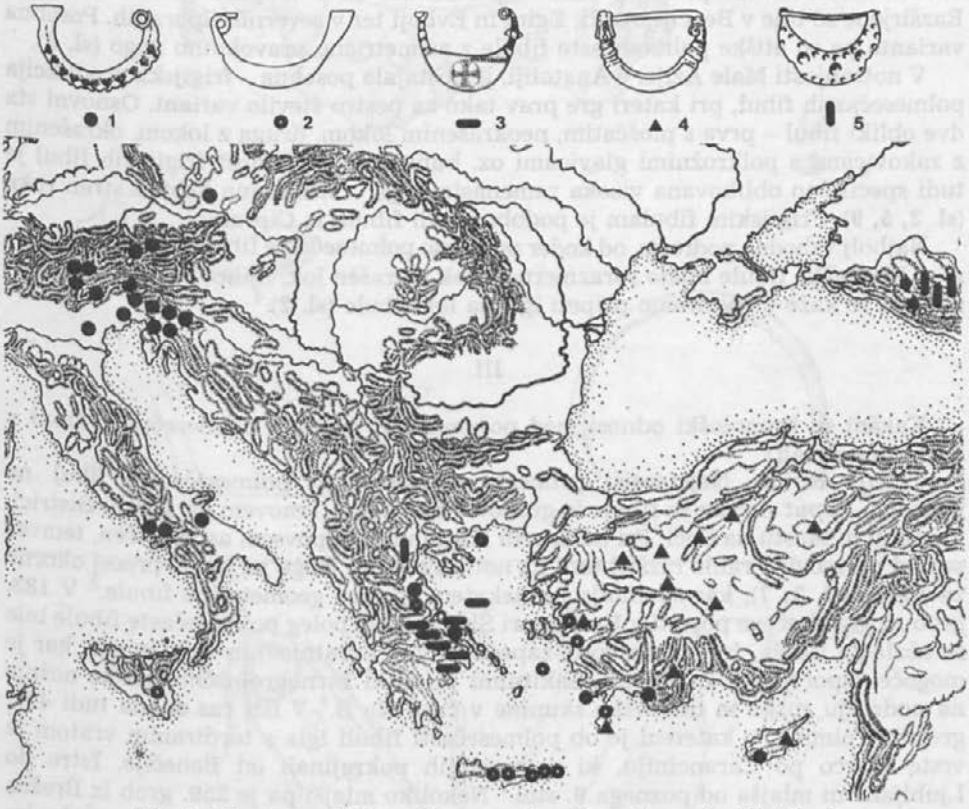

Sl. 1: Karta razširjenosti enozankastih polmesečastih fibul – 1 (cfr. seznama 1–2) in dvozankastih polmesečastih fibul – 2 (cfr. sezname 10–15) na področju *Caput Adriae* in v zaledju.

Abb. 1: Verbreitungskarte der einschleifigen Halbmondfibeln (cfr. die Verzeichnisse 1–2) und der zweischleifigen Halbmondfibeln (cfr. die Verzeichnisse 10–15) im Gebiet *Caput Adriae* und im Hinterland.

primerkih, npr. iz Merana in Völsa, sta lok in noga široka. Razširjene so bile na področju od Poadižja na zahodu do Ljubljane na vzhodu, le posamezne so zašle tudi v severnejše kraje (**sl. 1, 2**). Drugo predstavljajo enozankaste polmesečaste fibule s širokim lokom, praviloma okrašenim s punciranimi krožci in živalskimi figuricami, in veliko polkrožno nogo. Pogoste so bile v Hallstattu in na Bavarskem, tako da je moč govoriti o posebni zahodnohalštatski varianti teh fibul (**sl. 7**).

Tretja varianta so dvozankaste polmesečaste fibule, med katerimi pa je več lokalnih različic (**sl. 1, 5, 6, 7**). Značilne so bile v svetolucijski oz. posoški in notranjsko-kraški skupini, kjer je potekala zahodna meja njihove razširjenosti; nosili so jih na Koroškem, v štajersko-panonskem svetu in v Beli krajini, medtem

Sl. 2: Karta razširjenosti enozankastih polmesečastih fibul:
1 – tipi *Caput Adriae*, Merano, Suessula (cfr. sezname 1–3)
2 – tip II d po Sapouna Sakellarakis (cfr. seznam 5)
3 – tip IX d po Sapouna Sakellarakis (cfr. seznam 6)
4 – frigijske fibule tipa A I po Canerju (cfr. seznam 8)
5 – kavkaške fibule (cfr. seznam 7).

Abb. 2: Verbreitungskarte der einschleifigen Halbmondfibeln:
1 – Typen *Caput Adriae*, Merano, Suessula (cfr. die Verzeichnisse 1–3)
2 – Typ II d nach Sapouna Sakellarakis (cfr. Verzeichnis 5)
3 – Typ IX d nach Sapouna Sakellarakis (cfr. Verzeichnis 6)
4 – phrygische Fibeln des Typs A I nach Caner (cfr. Verzeichnis 8)
5 – kaukasische Fibeln (cfr. Verzeichnis 7).

ko jih na Dolenjskem razen redkih izjem takorekoč niso poznali. Poznali pa so jih v vzhodnejših krajih – v spodnjem Podonavju, onkraj Železnih vrat (**sl. 5**).

Iz južne Italije izvirajo le maloštevilne polmesečaste fibule, in še te so različne – z ozkim lokom, pa tudi s širokim, figuralno okrašenim lokom. Poznamo jih s Sicilije, iz Kampanje in Apulije (**sl. 2**).

Polmesečaste fibule so nosili tudi v Egeji, od koder je prav tako znanih več lokalnih variant. Manjše fibule s sorazmerno ozkim lokom so uporabljali predvsem na področju od Krete do zahodne obale Male Azije. Tem so podobne fibule z nekoliko širšim lokom iz Evboje in Tesalije (**sl. 2**).

Drugačne so t. i. beoške polmesečaste fibule s širokim, praviloma okrašenim lokom, z rozeto na prehodu loka v peresovino in z majhno polkrožno nogo. Razširjene so bile v Beociji, Atiki, Egini in Evboji ter v severnih Sporadih. Posebna varianta pa so atiške polmesečaste fibule z asimetrično pravokotno nogo (**sl. 2**).

V notranjosti Male Azije, v Anatoliji, je obstajala posebna – frigijska produkcija polmesečastih fibul, pri kateri gre prav tako za pestro število variant. Osnovni sta dve obliki fibul – prva s ploščatim, neokrašenim lokom, druga z lokom, okrašenim z zakovicami s polkrožnimi glavicami oz. bunkami. Značilnost frigijskih fibul je tudi specifično oblikovana visoka ramenasta noga – stilizirana hrbtna stran roke (**sl. 2, 5, 9**). Frigijskim fibulam je podobna tudi fibula iz Cipra.

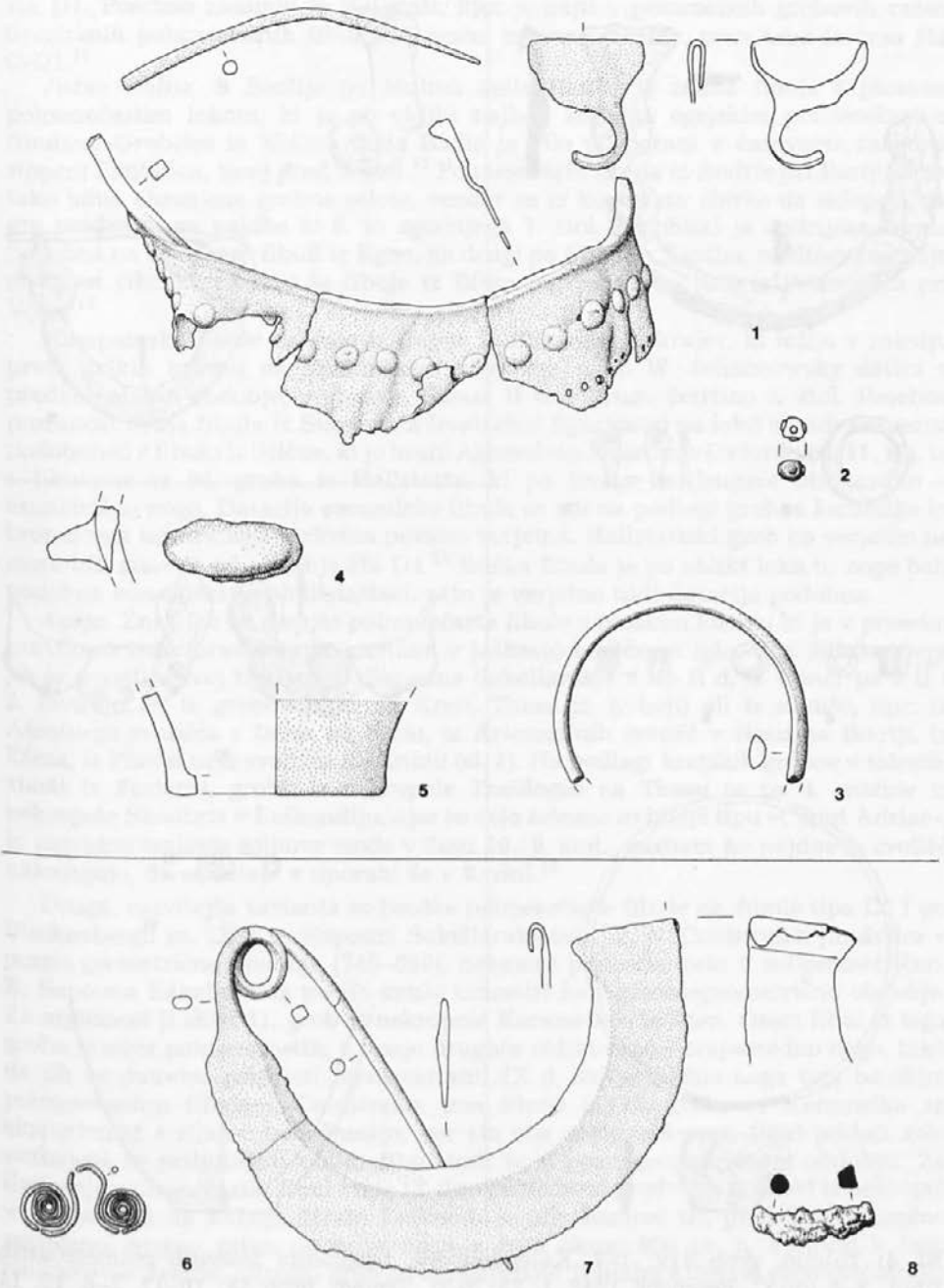
Najbolj vzhodno področje, od koder poznamo polmesečaste fibule, je Transkavkazija. Kavkaške fibule imajo sorazmerno širok, okrašen lok, njihova lokalna značilnost pa se kaže v specifično pripeti igli na lok fibule (**sl. 2**).[4]

III.

Kakšni so kronološki odnosi med posameznimi vrstami polmesečastih fibul v naštetih deželah?

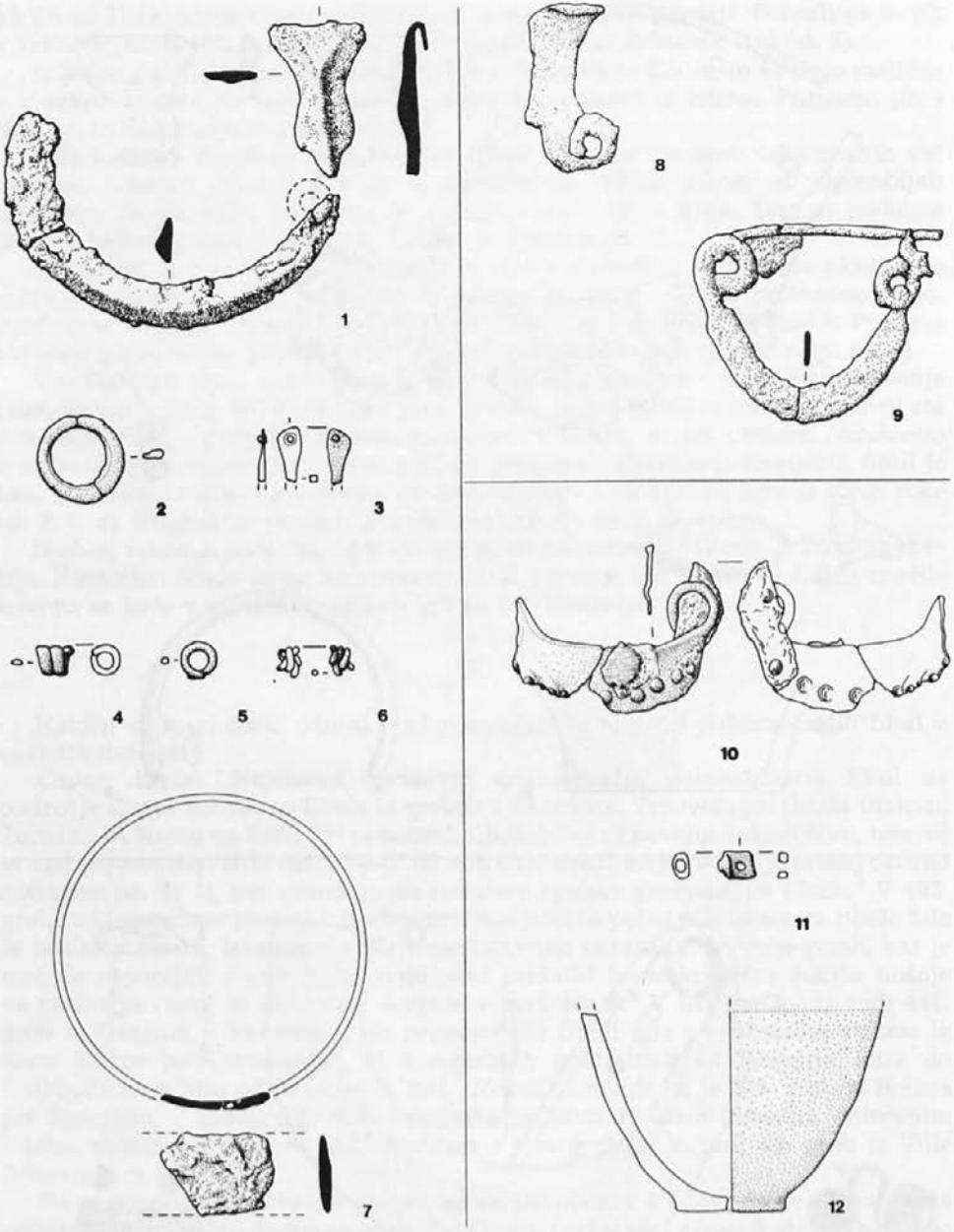
Caput Adriae. Najstarejši primerki enozankastih polmesečastih fibul na področju *Caput Adriae* so fibule iz grobov v Škocjanu, Trnovem pri Ilirski Bistrici, Tolminu in Mostu na Soči. Pri nekaterih fibulah lok ni povsem asimetričen, temveč se nad peresovino rahlo razširi tudi na notranjo stran, nogo pa imajo precej okorno zavihano (**sl. 3:** 7), kar spominja na nekatere egejske geometrične fibule.[5] V 183. grobu z Gombačeve posesti v Brežcu pri Škocjanu so poleg polmesečaste fibule bile še očalasta fibula, fragmenti votle zapestnice (ali ovratnice) in večji gumb, kar je mogoče vzporejati z značilnimi nakitnimi pridatki žarnogrobiščne ženske nošnje na področju ruške in dobovske skupine v času Ha B.[6] V isti čas spada tudi 441. grob iz Tolmina, v katerem je ob polmesečasti fibuli igla s tordiranim vratom iz vrste Marco po Caranciniju, ki v sosednjih pokrajinah od Benečije, Istre do Ljubljane ni mlajša od poznega 9. stol.[7] Nekoliko mlajši pa je 259. grob iz Brežca pri Škocjanu, v katerem je tudi enozankasta ločna fibula z listastim, usločenim lokom, značilna za čas 8. stol.[8] Sočasen s tem grobom je tudi 69. grob iz Ville Benvenuti iz Est.[9]

Na podlagi predstavljenih grobov se ne zdi sporna trditev, da se enozankaste polmesečaste fibule pojavijo na področju *Caput Adriae* vsaj v času 9. stol. in ostanejo v svoji arhaični obliki v modi še v 8. stol. Iz njih so izpeljane mlajše lokalne različice, tako v zahodni Sloveniji, kot kažejo primerki iz Škocjana, Mosta na Soči in Ljubljane, pa na južnem Tirolskem – s fibulami iz Merana in Völsa (**sl. 16**) in v notranjem alpskem svetu – s fibulami iz Hallstatta in še severneje ležečega Maierscha, kjer so jih nosili do poznega Ha C/D1.[10] V slednjih lahko iščemo tudi vzore za hallstattsko-bavarsko produkcijo enozankastih polmesečastih fibul iz časa

Sl. 3: Trnovo pri Ilirski Bistrici, grob 126: 1–5, grob 76: 6–8. 1, 3, 6, 7 bron, 8 železo, 2 steklo, 4–5 keramika. M: 1–3, 6–8 = 1:2; 4–5 = 1:4.

Abb. 3: Trnovo bei Ilirska Bistrica, Grab 126:1–5, Grab 76: 6–8. 1, 3, 6, 7 Bronze, 8 Eisen, 2, Glas, 4–5 Keramik.

Sl. 4: Tolmin, grob 419: 1–7. Kalendenberg, fragmenta železnih polmesečastih fibul: 8–9 (po C. Pescheck 1942, t. 25: 2–3). Trnovo, grob 68: 10–12. 2–6, 10, 11 bron, 1, 7–9 železo, 12 keramika. M: 1–11 = 1:2; 12 = 1:4.

Abb. 4: Tolmin, Grab 419: 1–7. Kalendenberg, zwei Fragmente eiserner Halbmondfibeln: 8–9 (nach C. Pescheck 1942, Taf. 25: 2–3). Trnovo, Grab 68: 10–12. 2–6, 10, 11 Bronze, 1, 7–9 Eisen, 12 Keramik.

Ha D1. Posebno zanimiv je Hallstatt, kjer je najti v posameznih grobovih razen tipiziranih polmesečastih fibul še povsem izjemne izdelke, prav tako iz časa Ha C-D1.[11]

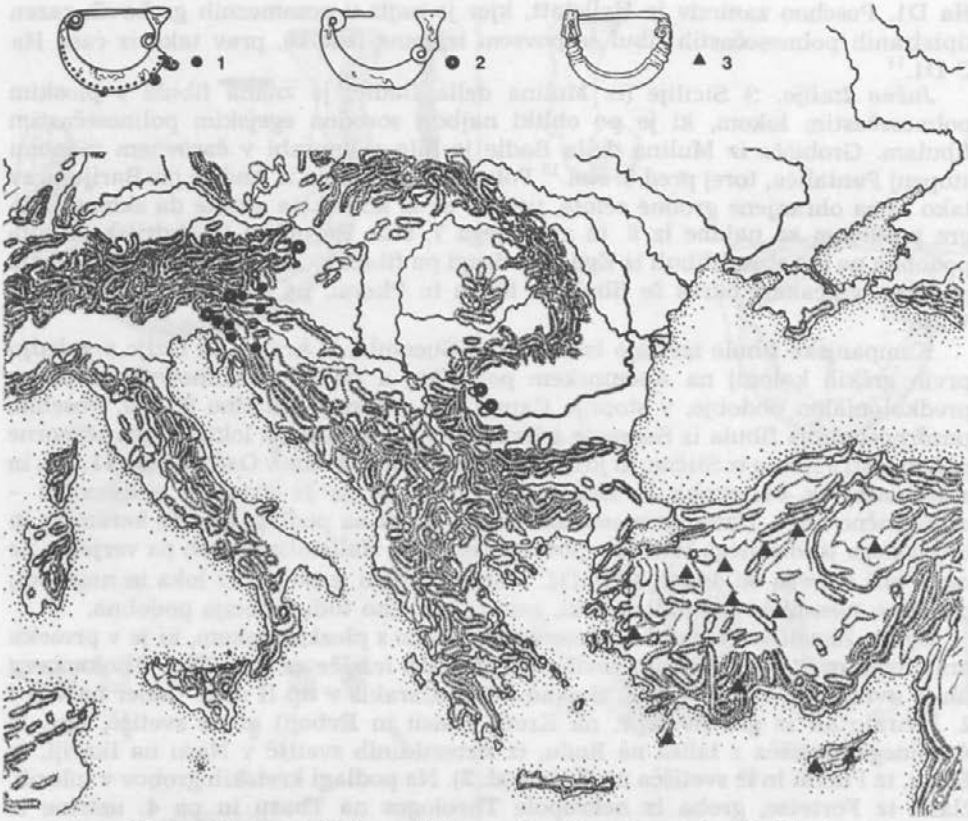
Južna Italija. S Sicilije (iz Mulina della Badie) je znana fibula s ploskim polmesečastim lokom, ki je po obliki najbolj sorodna egejskim polmesečastim fibulam. Grobišče iz Mulina della Badie je bilo v uporabi v časovnem razponu stopenj Pantalica, torej pred 8. stol.[12] Polmesečasta fibula iz Andrie pri Bariju prav tako nima ohranjene grobne celote, vendar se iz konteksta zbirke da sklepati, da gre predvsem za najdbe iz 8. in zgodnjega 7. stol. Po obliki je andrijska fibula podobna na eni strani fibuli iz Egne, na drugi pa fibuli iz Xantha, medtem ko imajo podoben cikcakast okras še fibule iz Efeza in Pherai, pa tudi iz Peterbühla pri Völsu.[13]

Kampanjske fibule izvirajo iz Capue in Suessule, iz krajev, ki ležijo v zaledju prvih grških kolonij na Apeninskem polotoku, a jih W. Johannowsky datira v predkolonialno obdobje, v stopnjo Capua II a, v drugo četrtino 8. stol. Posebno pozornost zbuja fibula iz Suessule z živalskimi figuricami na loku zaradi nesporne podobnosti s fibulo iz Stične, ki jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu **(sl. 11, 12)**, in s fibulama iz 94. groba iz Hallstatta, ki pa imata že drugače oblikovano – asimetrično nogo. Datacija suessulske fibule se zdi na podlagi grobne keramike in bronastega tordiranega torkvesa povsem verjetna. Hallstattski grob pa verjetno ne more biti starejši od obdobja Ha D1.[14] Stiška fibula je po obliki loka in noge bolj podobna suessulski kot hallstattski, zato je verjetno tudi datacija podobna.

Egeja. Značilne so manjše polmesečaste fibule s ploskim lokom, ki je v preseku praviloma ozek pravokotnik, zavihan v jaškasto ležišče za iglo. Chr. Blinkenberg jih je uvrstil v svoj tip II/4, E. Sapouna Sakellarakis v tip II d, E. Caner pa v II f 2. Izvirajo ali iz grobov (npr. na Kreti, Thasu in Evboji) ali iz svetišč, npr. iz Ateninega svetišča z Ialisa na Rodu, iz Artemidinih svetišč v Nasu na Ikariji, iz Efeza, iz Pherai in iz svetišča na Knidu (**sl. 2**). Na podlagi kretskih grobov v tolosih, zlasti iz Fortetse, groba iz nekropole Theologos na Thasu in pa 4. ustrine iz nekropole Skoubris v Lefkandiju, kjer so celo železne in bližje tipu »Caput Adriae«, je razvidno trajanje njihove mode v času 10.–9. stol., medtem ko najdbe iz svetišč nakazujejo, da so ostale v uporabi še v 8. stol.[15]

Druga, razvitejša varianta so beoške polmesečaste fibule oz. fibule tipa IX 1 po Blinkenbergu oz. IX d po Sapouni Sakellarakisovi.[16] J. N. Coldstream jih datira v pozno geometrično obdobje (740–690), nekatere primerke celo v subgeometrično. E. Sapouna Sakellarakis pa jih skuša umestiti že v srednjegeometrično obdobje. Za argument ji služi 41. grob iz nekropole Kerameikos iz Aten. Osem fibul iz tega groba je sicer polmesečastih, a imajo drugače oblikovano – trapezoidno nogo, tako da jih ne moremo pripisati njeni varianti IX d, saj je takšna noga tuja beoškim polmesečastim fibulam. Coldstream ima fibule iz 41. groba iz Kerameika za eksperiment s sijajno bodočnostjo, ker sta obe zastopani vrsti fibul postali zelo razširjeni in priljubljeni obliki fibul tudi še v poznogeometričnem obdobju. Za datiranje polmesečastih fibul vrste IX d so pomembni predvsem grobovi iz nekropol v Lefkandiju na Evboji. Mesto Lefkandi je bilo namreč tik pred 710 dokončno opuščeno, njegov zaton pa se je začel v času okrog 800 pr. n. š., torej v času ustanovitve Eretrie. Otroški grob 36 iz nekropole Toumba z dvema polmesečastima fibulama sodi sicer med najpoznejše grobove v Lefkandiju in je datiran v evbojsko subgeometrično obdobje II–III. Starejše polmesečaste fibule iz Lefkandija, iz nekropole Skoubris, pa so iz subgeometričnega obdobja I–II.[17]

Zakavkazje. S kavkaškega področja so znane le maloštevilne polmesečaste

Sl. 5: Karta razširjenosti dvozankastih polmesečastih fibul:
1 – železne fibule s polkrožno nogo oz. brez ohranjene noge (cfr. seznam 11)
2 – tip Basarabi (cfr. seznam 10) in
3 – frigijske fibule tipa A I po Canerju (cfr. seznam 8).

Abb. 5: Verbreitungskarte der zweischleifigen Halbmondfibeln:
1 – Eisenfibeln mit halbkreisförmigem Fuß bzw. ohne erhaltene Füße (cfr. Verz. 11)
2 – Typ Basarabi (cfr. Verz. 10) und
3 – phrygische Fibeln des Typs A I nach Caner (cfr. Verz. 8).

fibule, ki so podobne egejskim, predvsem beoškim fibulam oz. fibulam IX 1 po Blinkenbergu, vendar je O. W. Muscarella pokazal, da gre za lokalno izdelavo. Kaže se v specifični pritrditvi igle na lok fibule, tako da gre pravzaprav za »dvodelno« konstrukcijo. Muscarella je zanje predlagal datacijo v 7.–6. stol.,[18] kar se zdi glede na njihovo modo v egejskem svetu razmeroma pozno. Zaradi pomanjkanja grobnih celot ostaja njihova časovna opredelitev odprta.

Na kavkaške fibule spominja majhna polmesečasta fibula iz Vergine, ki ima iglo podobno pritrjeno na lok, vendar ima tudi zanko. Fibula izvira iz 20. groba v gomili AΓ, ki ga M. Andronikos datira v zgodnje 8. stol.[19] Če bi takšna primerjava verginske fibule s kavkaškimi vzdržala kritiko, bi grob iz Vergine lahko služil tudi za datiranje polmesečastih fibul v Zakavkazju.

Mala Azija. Moda frigijskih fibul vrste XII 7 A in 7 po Muscarelli oz. A I, 1-2 po Canerju je označena z gomilo W iz Gordiona, ki je kot najstarejša s temi fibulami

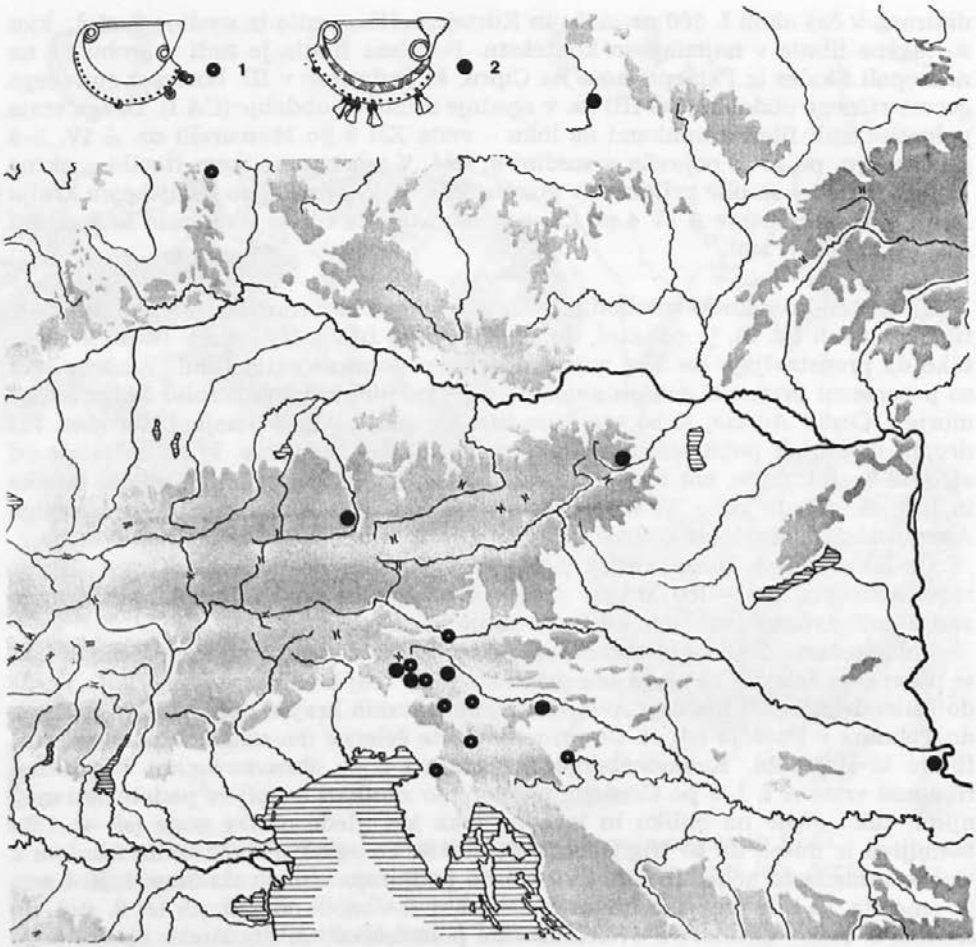
datirana v čas okoli l. 800 pr. n. š., in Körtejevo III. gomilo iz sredine 8. stol., kjer so takšne fibule v najmlajšem kontekstu. Podobna fibula je tudi v grobu 81 na nekropoli Skales iz Palaepaphosa na Cipru, ki je datiran v III. horizont ciprskega geometričnega obdobja (CG III) oz. v zgodnje arhaično obdobje (CA I). Druga vrsta polmesečastih fibul z bunkami na loku – vrste XII 9 po Muscarelli oz. A IV, 1–4 po Canerju, pa se je pojavila v sredini 8. stol. V izjemno velikem številu – okrog 150 jih je bilo – so bile priložene v gomilo MM, ki jo pripisujejo frigijskemu kralju Midi. V varianti vrste A IV 4 po Canerju so ostale te fibule v uporabi še v mlajši čas – v 1. pol. 7. stol.[20]

Ta kratek kronološki sprehod po deželah, kjer so bile enozankaste polmesečaste fibule v modi **(sl. 2)**, je pokazal, da so se egejske fibule pojavile v 10. in 9. stol., tako da predstavljajo (ta hip) najstarejšo vrsto polmesečastih fibul. V istem času so posamezni primerki dosegli obale Sicilije, pa tudi najgloblji zaliv Jadranskega morja – *Caput Adriae;* te so egejskim fibulam tudi tipološko najbolj sorodne. Pri drugih variantah polmesečastih fibul gre za lokalne stvaritve, ki so nastajale od sredine 9. stol. dalje, kot kažejo, npr., atiški primerki, pa nekoliko mlajše beoške in frigijske fibule vrste XI 7 A po Muscarelli, ter fibule iz 1. pol. 8. stol. z juga Apeninskega polotoka, s področja *Caput Adriae* in verjetno tudi iz Zakavkazja.

Če lahko pojav enozankastih polmesečastih fibul na področju *Caput Adriae* razumemo kot posledico stikov z egejskim svetom po »jadranski poti«, nam zastavljajo dvozankaste polmesečaste fibule še dodatno uganko.

Polmesečaste fibule z visoko ramenasto nogo oz. z nogo v obliki peščene ure, ki so praviloma železne, so razširjene v obdonavskih krajih od Basarabi in Balta Verde do Kalendenberga v Spodnji Avstriji in v obdravskih krajih, npr. v Bregu (Frögu), do Tolmina v Posočju **(sl. 5)**. Če primerjamo te železne dvozankaste polmesečaste fibule iz Basarabi, Kalendenberga in Tolmina z že obravnavanimi frigijskimi fibulami vrste A I, 1–2 po Canerju, ne moremo zanikati osupljive podobnosti med njimi: tako glede na obliko in izvedbo loka kot glede oblike noge **(sl. 4**: 1,8). Mamljiva je misel, da so frigijske fibule služile za zgled podonavskim fibulam z visoko ramenasto nogo. To hipotezo morda podpirajo kronološki odnosi. Kot sem že omenila, so bile frigijske fibule vrste A I, 1–2 v modi od zadnjih let 9. stol. do sredine 8. stol.[21] Grobove z dvozankastimi polmesečastimi fibulami z visoko nogo iz Basarabi, Balta Verde, Brega/Fröga in Tolmina **(sl. 4)** pa je možno datirati v obdobje najpozneje od sredine 8. stol. do zgodnjega 7. stol. O tako zgodnjem pojavu železnih polmesečastih fibul priča tudi 13. grob iz Šmihela, v katerem je starinska enozankasta ločna fibula. V 32. gomili iz Höchschusterwalda v Klein Gleinu pa je poleg železne polmesečaste fibule fibula z okroglo ploščico, ki je bila prav tako razširjena na zelo širokem področju, saj jo zasledimo tako v Hallstattu kot v svetiščih Egeje.[22]

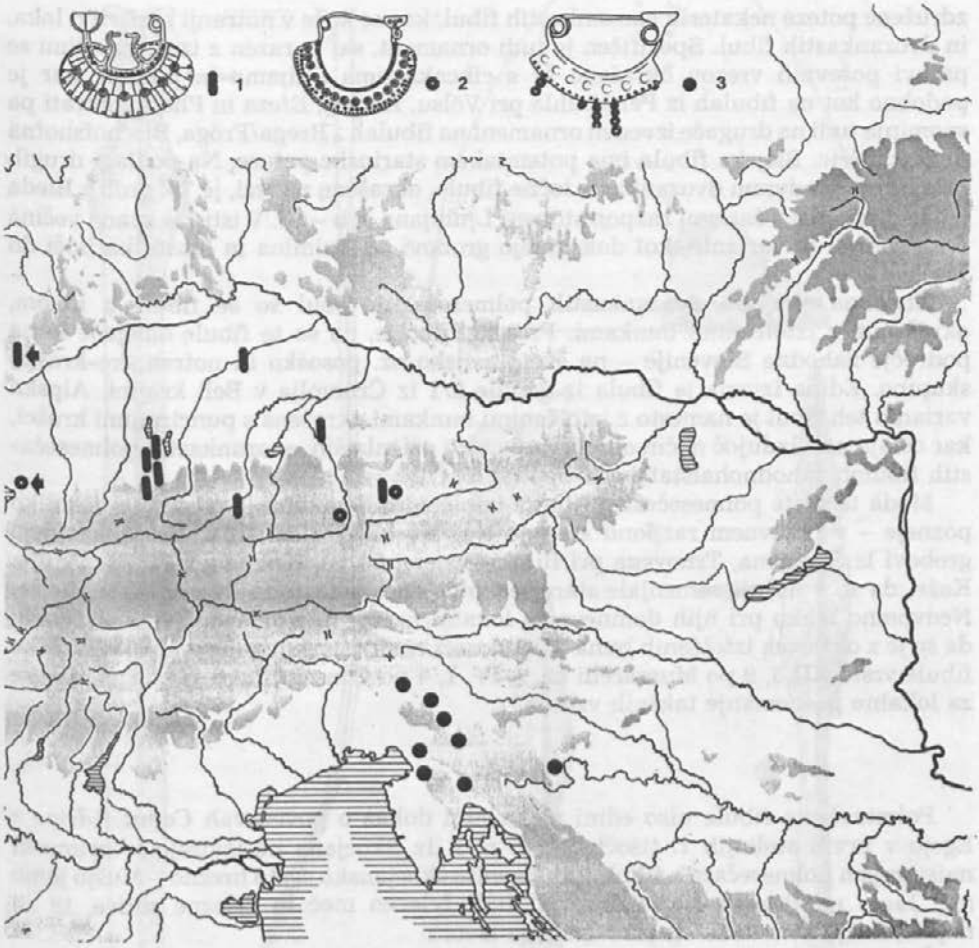
Visoka ramenasta noga v obliki peščene ure pa je značilna tudi za druge vrste dvozankastih ločnih fibul, zlasti za variante A-D po Baderju, katerih središče izdelave in nošnje je nedvomno iskati na področju spodnjega Podonavja, in za variante fibul z vozlastim lokom (kot so tipi B II 1 po Gergovi, tipi 2 c, 5 a-c, 6 e in 7 b po Gabrovcu), razširjene od Bolgarije oz. Trakije do roba vzhodnih Alp, vendar z izrazito prevlado v vzhodnem in centralnem delu Balkana. Glede na današnje stanje raziskanosti kaže, da nobena izmed variant dvozankastih ločnih fibul z visoko ramenasto nogo v obliki peščene ure ni starejša od 8. stol.[23] Tako ostaja vprašanje o morebitni prvotnosti nastanka noge fibul v obliki peščene ure oz. v obliki »hrbtne strani odprte pesti roke« odprto: ali Balkan ali Mala Azija ali . . .

Sl. 6: Karta razširjenosti dvozankastih polmesečastih fibul:
1 – tip Ljubljana (cfr. seznam 15)
2 – tip Tolmin (cfr. seznam 12).

Abb. 6: Verbreitungskarte der zweischleifigen Halbmondfibeln:
1 – Typ Ljubljana (cfr. Verz. 15)
2 – Typ Tolmin (cfr. Verz. 12).

To, da so obstajale balkansko-podonavske povezave in stiki z Malo Azijo oz. Frigijo, nakazujejo še nekateri drugi elementi. Nanje je že opozorila N. K. Sandars. To so nekatere vrste kovinskih posod: npr. kotli s križnimi atašami in govejimi protomi, fragmenti takšnega so ohranjeni v Beogradu, fiale z izrazitim omfalosom iz grobov v Sofronievu in Glasincu, lotosne fiale iz Glasinca in Donje Doline, bronast vrček s trolistnim izlivom iz Glasinca. Mednje sodijo še nekatere vrste keramičnih posod in njihova ornamentika, zlasti s področja zahodne Panonije. Posledica teh stikov pa se odraža morda tudi v načinu pokopavanja in strukturi halštatskih gomil na področju od Panonije do srednje Evrope.[24] Donava bi potemtakem utegnila biti

Sl. 7: Karta razširjenosti dvozankastih in enozankastih polmesečastih fibul:
1 – tip Hallstatt (cfr. seznam 4 – enozankaste)
2 – tip Aubonne (cfr. seznam 14 – dvozankaste)
3 – tip Križna gora (cfr. seznam 13).

Abb. 7: Verbreitungskarte der zwei – und einschleifigen Halbmondfibeln:
1 – Typ Hallstatt (cfr. Verz. 4 – einschleifige)
2 – Typ Aubonne (cfr. Verz. 14 – zweischleifige)
3 – Typ Križna gora (cfr. Verz. 13).

»kopenska« žila, po kateri so se prelivali tokovi med vzhodnim Sredozemljem in vzhodnimi Alpami oz. srednjo Evropo.

Zanimivo je, da je možno opazovati določeno tendenco k »vzhodnjaški« – panonski razširjenosti še pri nekaterih drugih različicah polmesečastih dvozankastih fibul (**sl. 6**). Gre za fibule, katerih notranji rob loka je okrašen z izmenjajočimi se pasovi poševnih vrezov. Na ta način imajo okrašen lok tudi nekatere enozankaste polmesečaste fibule, npr. iz Ljubljane in Maierscha, pa tudi mlajše zahodnohalštatske fibule. Izjemen izdelek je fibula iz 73. groba z Bleda (**sl. 17**), na kateri so

združene poteze nekaterih enozankastih fibul, kar se kaže v notranji razširitvi loka, in dvozankastih fibul. Specifičen je tudi ornament, saj je razen z izmenjajočimi se pasovi poševnih vrezov okrašena še s cikcakastima linijama in pikami, kar je podobno kot na fibulah iz Peterbühla pri Völsu, Andrie, Efeza in Pherai, hkrati pa spominja tudi na drugače izveden ornament na fibulah z Brega/Fröga, Bischofshofna in Předměřic. Blejska fibula ima potemtakem starinske poteze. Na podlagi drugih pridatkov, predvsem dvozankaste ločne fibule, okrašene z vrezi, je 73. grob z Bleda možno umestiti v časovni razpon stopenj Ljubljana II b – III. V isti čas spada večina drugih fibul te variante, kot dokazujejo grobovi od Tolmina in Mosta na Soči do Fischaua.[25]

Značilna skupina dvozankastih polmesečastih fibul so še fibule z lokom, okrašenim z iztolčenimi bunkami. Presenetljivo je, da so te fibule omejene le na področje zahodne Slovenije – na svetolucijsko oz. posoško in notranjsko-kraško skupino. Edina izjema je fibula iz gomile 2/1 iz Črnomlja v Beli krajini. Alpska varianta teh fibul je namesto z iztolčenimi bunkami okrašena s punciranimi krožci, kar ostaja prevladujoč način okraševanja tudi pri mlajših, enozankastih polmesečastih fibulah zahodnohalštatskega tipa (**sl. 7**).[26]

Moda te vrste polmesečastih fibul z iztolčenimi bunkami je nastopila nekoliko pozneje – v časovnem razponu stopnje Notranjska II c oz. III a, kar dokazujejo grobovi iz Škocjana, Trnovega pri Ilirski Bistrici (**sl. 3**), Križne gore in Črnomlja. Kaže, da so v nošnji zamenjale starejše fibule enozankaste in dvozankaste sheme. Nedvomno lahko pri njih domnevamo lokalni razvoj in izdelavo,[28] vendar se zdi, da se je z okrasom iztolčenih bunk želel doseči enak vtis, kot ga ustvarjajo frigijske fibule vrste XII 8, 9 po Muscarelli oz. A IV, 1, 4 po Canerju.[29] Ali je možno, da gre za lokalno posnemanje takšnih vzorov?

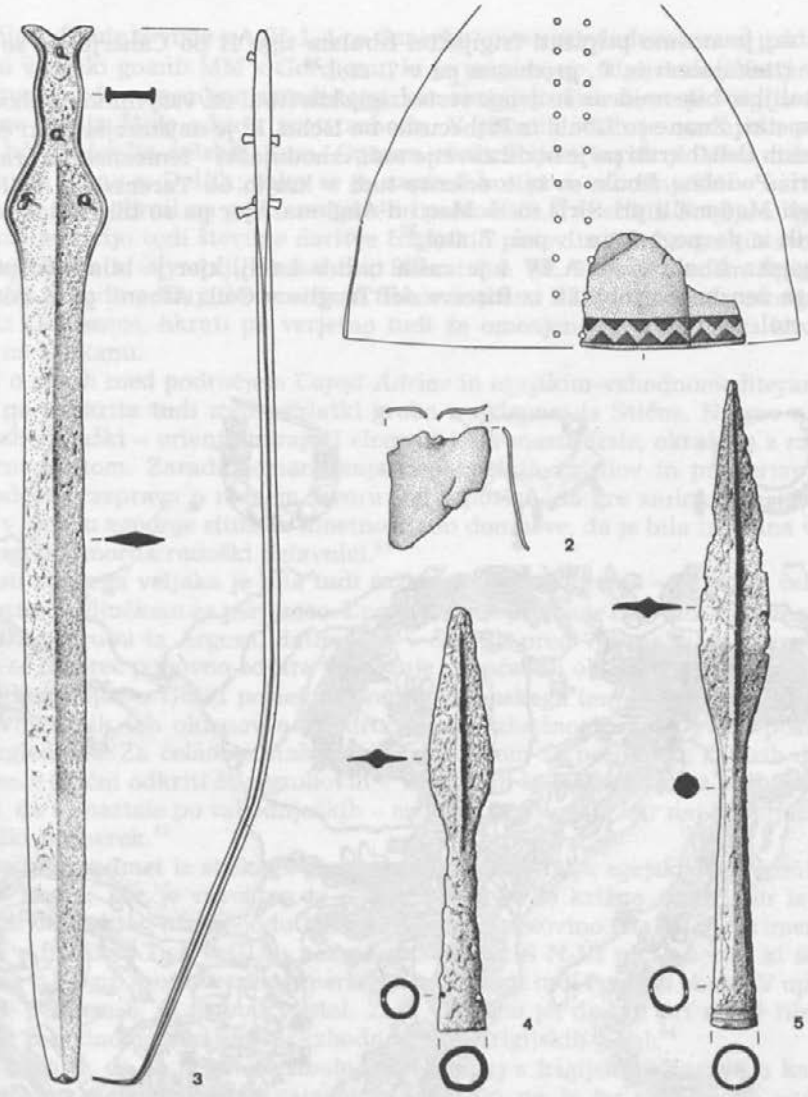
IV.

Polmesečaste fibule niso edini materialni dokaz o povezavah *Caput Adriae* z Egejo v prvih stoletjih 1. tisočletja pr. n. š. Iz Škocjana ne izvirajo le primerki najstarejših polmesečastih fibul; v znamenito škocjansko sveto brezno – Mušjo jamo (oz. Jamo na Prevali II) so darovali tudi železen meč in železne sulice, ki so najverjetneje prav tako egejsko-grškega izvora.

Železni meči se pojavijo v Egeji v submikenski-protogeometrični dobi in postanejo običajni pridatek v bojevniških grobovih geometričnega obdobja. Škocjanskemu meču, katerega jezičast ročaj ima značilno obliko »ribjega repa«, so najbolj podobni meči iz grobov iz Lefkandija in Aten. Enake meče so uporabljali tudi v severneje ležečih pokrajinah, npr. v makedonski Vergini, v Visoi-Berancih in Milcih ter v albanskem Kuç i Zi. Datirani so v čas med 10. in 8. stol.[30] Vendar škocjanski meč ni edini, ki je zašel tako daleč proti severu. Podoben je namreč meču iz 169. groba iz Brna – Obřanyja na Moravskem, prav tako iz poznega 9. stol.[31] Podobno pa mora biti tudi časovno mesto škocjanskega meča (**sl. 8: 3**).

Železne sulice z dolgim tulom in ozkim listom v obliki lovorjevega lista (**sl. 8: 4, 5**) imajo prav tako najboljše primerjave v sulicah iz geometrične dobe na Grškem.[32]

V depoju iz Mušje jame so tudi fragmenti več stožčastih čelad z grebenom (**sl. 8: 1**). Na področju *Caput Adriae*, od Picena do Dolenjske, so takšne čelade pretežno v grobovih iz 2. pol. 8. stol. in zgodnjega 7. stol. Že H. Hencken je zanje domneval, da so nastale po vzorih iz egejskega sveta. Opozoril je na figuralne upodobitve s Krete, ki imajo nekakšno posredniško vlogo na poti proti bližnjevzhodnim in

Sl. 8: Škocjan – Mušja jama, izbor: 3–5 železo, 1–2 bron. M: vse = 1:4.
Abb. 8: Škocjan – Mušja jama (Fliegenhöhle), Auswahl: 3–5 Eisen, 1–2 Bronze.

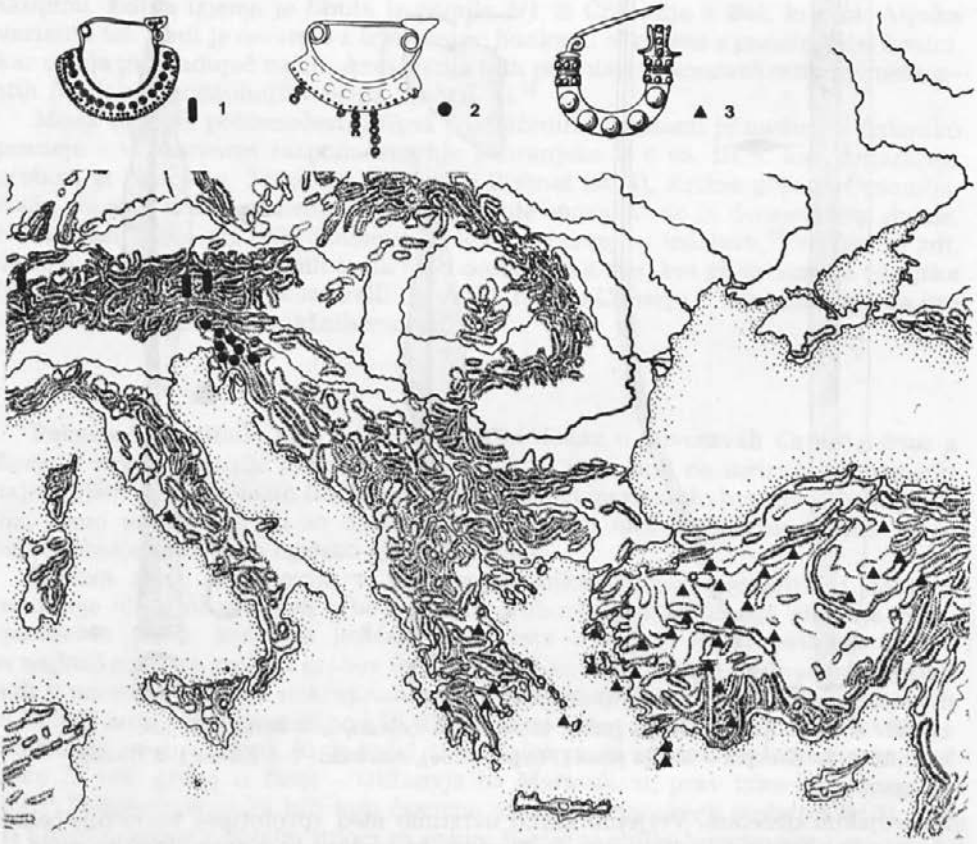
maloazijskim deželam. Verjetno lahko uvrstimo med »prototipe« tovrstnih čelad čelado z naličnicami iz 28. groba iz Tirynsa, ki je datiran v submikensko dobo.[33] Zanimivo je, da so se posamezne naličnice čelad ohranile tudi v depoju iz Mušje jame (**sl. 8: 2**).

Med predmete, ki jim je mogoče slediti od zgornjega Jadrana do Egeje in celo do Bližnjega Vzhoda, spadajo še nekatere vrste steklenih jagod, kot so jagode v obliki ptičke in jagode s koncentričnimi očesci. Jagoda v obliki ptičke iz Este je v grobu iz časa 8. stol.[34] Iz poznega 8. stol. je tudi zgodnji protokorintski skyphos iz Pulja.[35] Posebno vznemirljiv pa je fragment fibule iz Golasecce, žal brez grobne

celote, saj jo smemo pripisati frigijskim fibulam tipa H po Canerju, ki so bile v modi v iztekajočem se 8., predvsem pa v 7. stol.[36]

V Italiji so bile najdene še druge vrste frigijskih fibul oz. vsaj njihovi vzhodnogrški posnetki. Znane so fibule iz Pithecusae na Ischii, ki je najstarejši grški emporij na italskih tleh, hkrati pa je nudil zavetje tudi vzhodnjaški – feničanski in aramejski diaspori. Podobne fibule so bile odkrite tudi v krajih ob Tarentskem zalivu – v Contradi Madonelli pri Siris in S. Marii d'Anglona, kjer pa so bile v domorodnih grobovih iz poznega 8. in 1. pol. 7. stol.[37]

Frigijska fibula vrste A IV 4 je zašla tudi v Lacij, kjer je bila med pridatki bogatega ženskega groba 29 iz Riserve del Truglio v Colli Albani, prav tako iz 1. pol. 7. stol. pr. n. š.[38]

Sl. 9: Karta razširjenosti frigijskih fibul in dvozankastih polmesečastih fibul:
1 – dvozankaste fibule tipa Aubonne (cfr. seznam 14)
2 – dvozankaste tipa Križna gora (cfr. seznam 13)
3 – frigijske tipa A IV po Canerju (cfr. seznam 9).

Abb. 9: Verbreitungskarte der phrygischen Fibeln und der zweischleifigen Halbmondfibeln:
1 – zweischleifige Fibeln des Typs Aubonne (cfr. Verz. 14)
2 – zweischleifige des Typs Križna gora (cfr. Verz. 13)
3 – phrygische des Typs A IV nach Caner (cfr. Verz. 9).

Frigijske fibule te vrste – A IV, 1, 4 po Canerju – pa so prevladovale med pridanimi fibulami v veliki gomili MM v Gordionu, ki jo pripisujejo frigijskemu kralju Midi. To dejstvo se zdi pomembno zaradi tega, ker obstajajo viri, da se je Frigija v času vladavine kralja Mide odprla proti zahodu. V pisanih virih je omenjena poroka Mide s hčerjo kralja eolskih Kum. Opazen civilizacijski korak je Mida naredil z darovanjem trona v Delfih; tako se je zapisal kot prvi vzhodnjaški – barbarski monarh, ki se je obrnil na grško svetišče in preročišče.[39] O stikih Frigije z »grškim zahodom« govorijo tudi številne daritve frigijskih pasov in fibul v grških svetiščih na Samu, Delu, v Olympiji, Perachori, Pherai itd. (**sl. 9**).[40] O njenem tipanju še dalje proti zahodu pričajo že omenjene fibule iz južne Italije, Lacija in morda tudi fibula iz Golasecce, hkrati pa verjetno tudi že omenjene najdbe, zlasti kovinske posode na Balkanu.

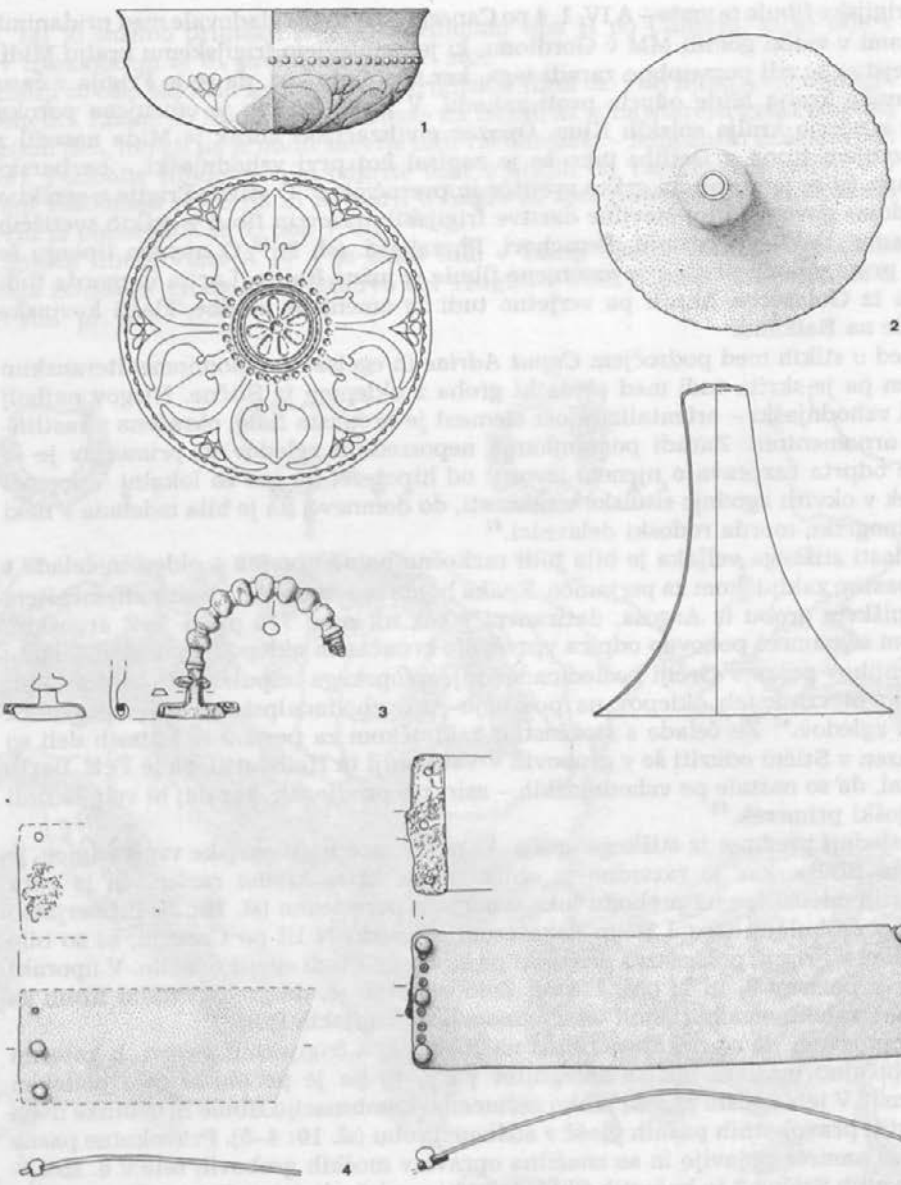
Sled o stikih med področjem *Caput Adriae* in egejskim-vzhodnomediteranskim svetom pa je skrita tudi med pridatki groba z oklepom iz Stične. Njegov najbolj očitni vzhodnjaški – orientalizirajoči element je bronasta fiale, okrašena z rastlinskim ornamentom. Zaradi pomanjkanja neposrednih zgledov in primerjav je še vedno odprta razprava o njenem izvoru: od hipoteze, da gre za lokalni – domači izdelek v okviru zgodnje situlske umetnosti, do domneve, da je bila izdelana v neki vzhodnogrški, morda rodoški delavnici.[41]

V lasti stiškega veljaka je bila tudi razkošna bojna oprema – oklep in čelada s trombastim zaključkom za perjanico. Enaka bojna oprema je bila tudi v znamenitem bojevniškem grobu iz Argosa, datiranem v čas tik pred 710 pr. n. š. Z argoškim grobom se namreč ponovno odpira vprašanje zvončastih oklepov v poznem 8. stol.: ali je njihov pojav v Grčiji posledica srednjeevropskega impulza ali obratno – ali je ponovni vznik teh oklepov na področju jugovzhodnoalpskega sveta posledica grških zgledov.[42] Za čelade s stožčastim zaključkom za perjanico, katerih deli so bili razen v Stični odkriti še v grobovih v Vetuloniji in Hallstattu, pa je F. E. Barth pokazal, da so nastale po vzhodnjaških – asirskih predlogah, kar naj bi veljalo tudi za argoški primerek.[43]

Naslednji predmet iz stiškega groba, ki mu je moč najti egejske vzporednice, je vozlasta fibula, kar je razvidno iz oblike noge, ki se križno razširi, in iz para svitkastih odebelitev na prehodu loka v nogo in peresovino (**sl. 10**: 3). Primerjamo jo lahko s fibulami tipa J III in nekaterimi primerki N III po Canerju, ki so bile razširjene v Frigiji, posamezni primerki pa so dosegli tudi egejsko obalo. V uporabi so bile v poznem 8. in 1. pol. 7. stol. Zelo verjetno je, da gre pri stiški fibuli za posnetek zahodnomaloazijskih – vzhodnogrških frigijskih fibul.[44]

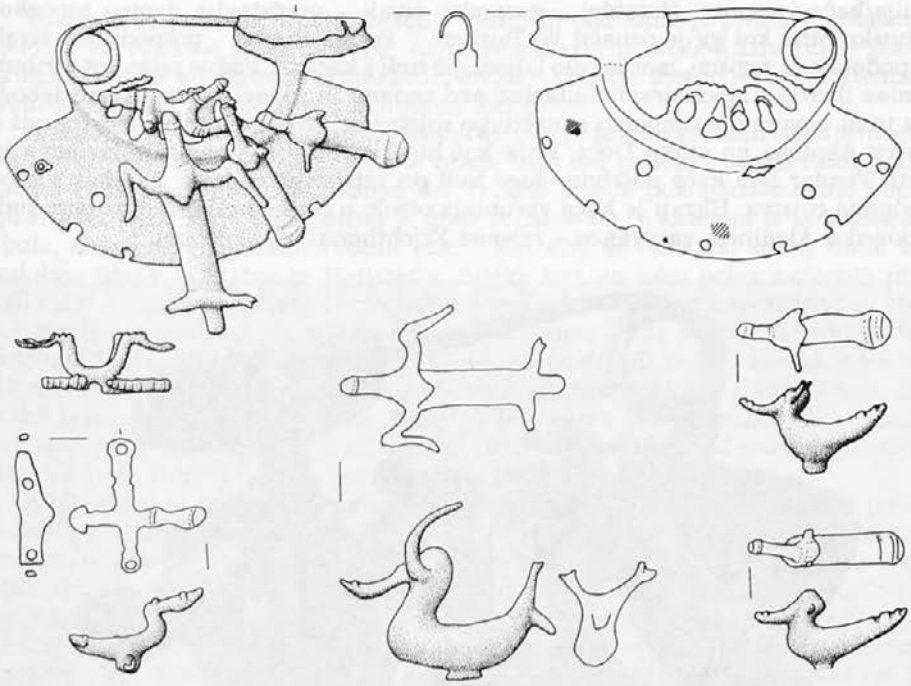
Zanimivo je, da so nekatere fibule našli skupaj s frigijskimi pasovi, h katerim sodi običajno masivni lok za zategnitev pasu, ki pa je po obliki zelo podoben fibulam.[45] V tem smislu morda lahko razumemo kombinacijo fibule in ostanke dveh bronastih pravokotnih pasnih plošč v stiškem grobu (**sl. 10**: 4–5). Pravokotne pasne spone se namreč pojavijo in so značilna oprava v moških grobovih šele v 6. stol. – v horizontih Stična 2 in kačastih fibul; tako bi predstavljale plošče v stiškem grobu nenavadno zgodnjo izjemo. Podobno velja za fibulo, ki je v starejšem halštatskem obdobju predvsem sestavni del ženske noše.[46] Tako je možno, da je bil v stiškem grobu pokopan veljak, oblečen po »frigijsko«, kar je bila v 8. stol. v Egeji in na Bližnjem vzhodu visoka moda, pridržana za vladajoči sloj.[47] Kako je prišel do teh dragocenosti in kaj se skriva za njimi, pa ostaja nerešeno vprašanje.

Iz naštetih maloštevilnih kamenčkov pisanega mozaika si ni mogoče ustvariti nobene oprijemljivejše podobe o povezavah in stikih med področjem *Caput Adriae* in Egejo. Zdi se, da skrivajo preveč zapletena dogajanja, da bi jih bilo mogoče

Sl. 10: Stična, grob z oklepom, izbor: 1–2 bron, 3–4 bron in železo. M: vse = 1:3.
Abb. 10: Stična, Panzergrab, Auswahl: 1–2 Bronze, 3–4 Bronze und Eisen. M: alles = 1:3.

razvozlati, dve niti pa vendar lahko poskusimo potegniti: zgodnji stiki v 9.–8. stol. so imeli širši, splošnejši odmev v kulturnih skupinah *Caput Adriae* (polmesečasta fibula, pojav in produkcija železa ipd.), medtem ko so bili stiki v poznem 8.–7. stol. omejeni le na vrhnji sloj – sloj veljakov. Tako lahko domnevamo, da je bilo njihovo gibalo trgovina.

Sl. 11: Stična, polmesečasta fibula, ki jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu. M: 1:2.
Abb. 11: Stična, Halbmondfibel (im Ashmolean Museum in Oxford).

V.

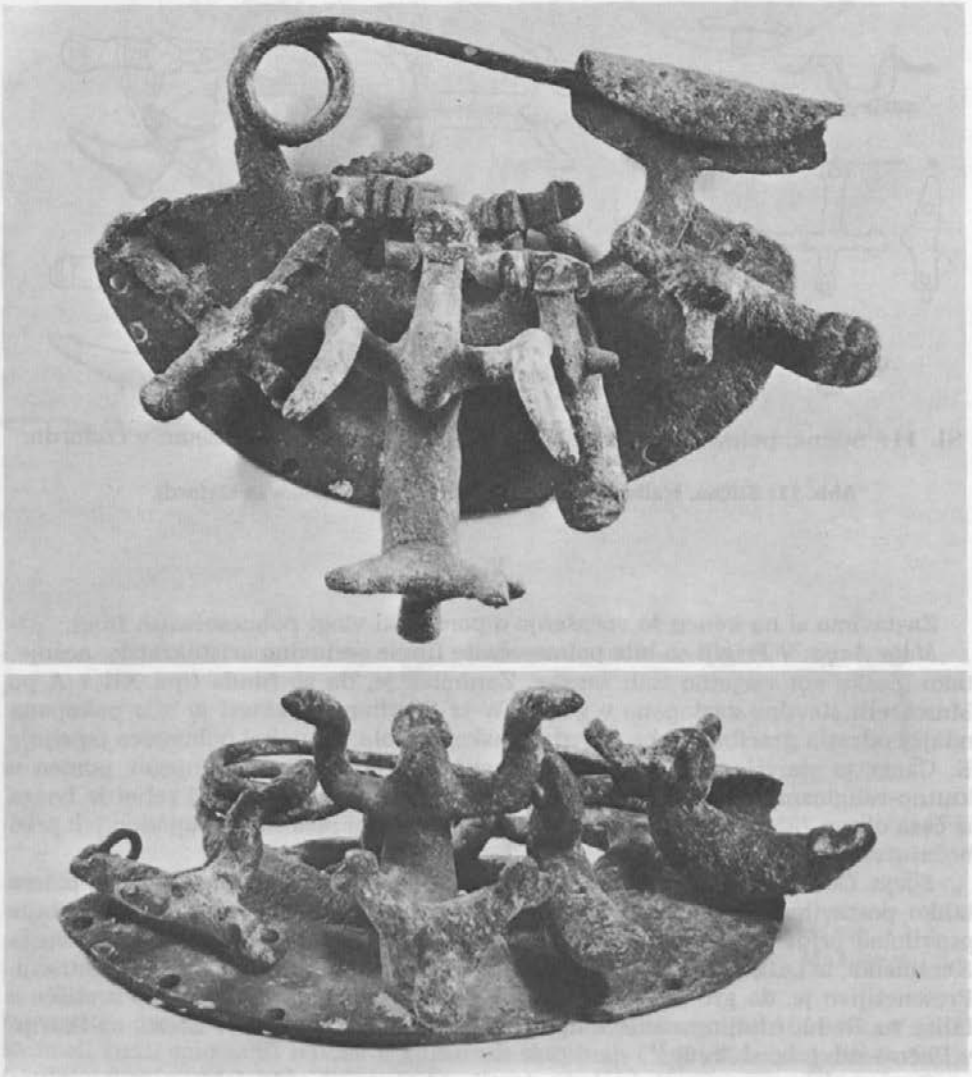
Zastavimo si na koncu še vprašanje o pomenski vlogi polmesečastih fibul.

Mala Azija. V Frigiji so bile polmesečaste fibule sestavina aristokratske nošnje, tako moške kot verjetno tudi ženske. Zanimivo je, da so fibule tipa XII 7 A po Muscarelli številno zastopane v gomili W iz Gordiona, v kateri je bila pokopana mlajša odrasla gracilna oseba, morda ženskega spola.[48] Simbol polmeseca izpeljuje E. Caner iz starejše bronastodobne – hetitske tradicije in išče njegov pomen v kultno-religiozni sferi. Le kot paradni zgled lahko služi znameniti relief iz Ivriza iz časa okrog 735, na katerem je kralj Warpalawas (ki nosi fibulo) upodobljen pred božanstvom rodovitnosti in vegetacije.[49]

Egeja. Če si dovolimo narediti iz skromnih podatkov nekakšen zaključek, potem lahko postavimo hipotezo, da so bile v Egeji in na Grškem polmesečaste fibule praviloma pridane v grobove žena in otrok, kot dokazujejo grobovi iz atenskega Kerameika, iz Lefkandija in iz Vergine.[50] Darovane pa so bile tudi v grških svetiščih. Presenetljivo je, da gre praviloma za t.i. ženska svetišča, npr. Atenino svetišče v Ialisu na Rodu, Afaijino svetišče na Egini, Artemidina svetišča v Efezu, na Ikariji, v Pherai itd. (cfr. **sl. 2, 9**).[51]

O simboličnem pomenu polmesečastih fibul pa morda lahko sklepamo po figuralnih upodobitvah, zlasti na londonski beoški fibuli. Na njej so narisani gospodar in gospodarica živali ter elementi kozmosa – voda/riba, zrak/ptica,

zemlja/kača in sonce. Heraklej – gospodar živali – predstavlja dvojno htonsko-olimpsko bitje kot ga je označil W. Burkert.[52] Potnia theron – gospodarica živali je upodobljena z gosmi, morda celo labodi, pa tudi s kačami. Vodne ptice kot atributi potniae theron simbolizirajo vladavino nad vodami in rodovitnostjo. Zlasti labodi so v tesni povezavi s simbolno označitvijo rojstva oz. rojevanja, kar ilustrira mit o rojstvu Apolona na otoku Delu. Kače kot htonska bitja so znamenje življenja in smrti. Vendar igra kača posebno vlogo tudi pri misterijih rojstva: Artemis s kačo je boginja rojstva. Hkrati je kača varuhinja otrok, o čemer priča med drugim tudi pripoved o Ateninem varovancu – rejencu Erichthoniu oz. Erechteu.[53]

Sl. 12: Stična, polmesečasta fibula. (Foto Ashmolean Museum, Oxford).
Abb. 12: Stična, Halbmondfibel. (Photo Ashmolean Museum, Oxford).

Vloga, ki jo je imela potnia theron v starejših obdobjih, je prešla v arhaičnem obdobju na različne grške boginje: najpomembnejša in najbolj izrazita je gotovo Artemis, vendar so darovali gospodarici živali – potniae theron – tudi v Ateninem svetišču v Lindu na Rodu in v samoškem Heraionu.[54]

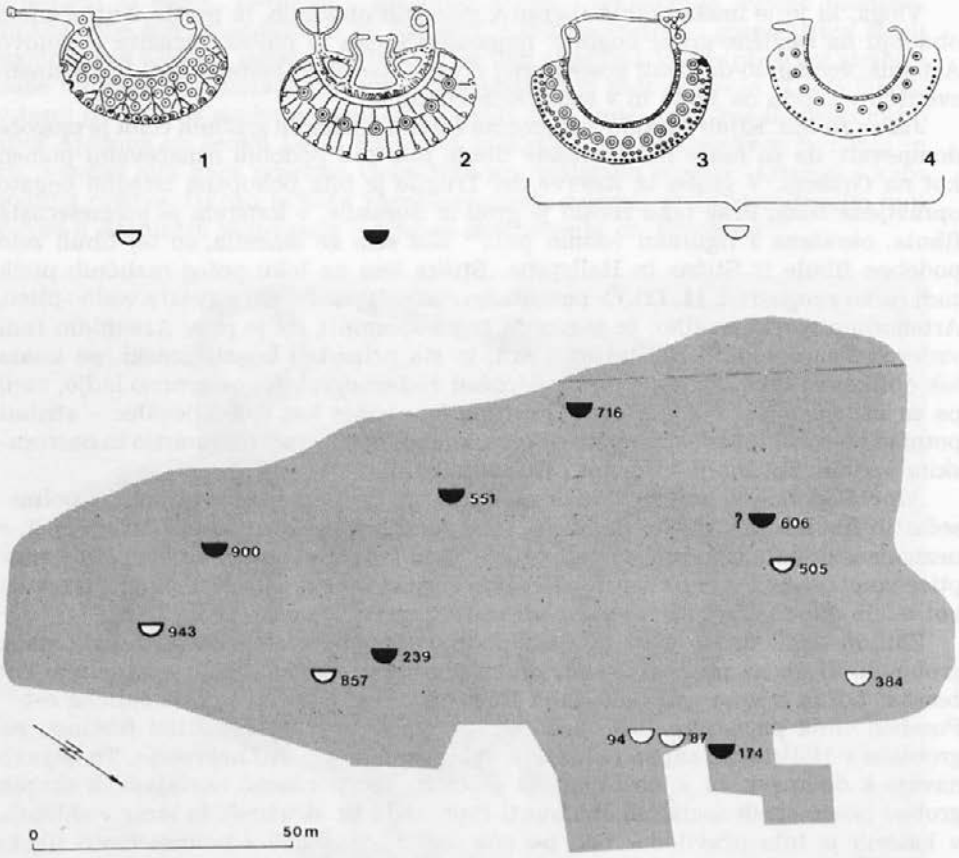
Južna Italija. Kljub skrajno omejenemu številu poznanih grobnih celot je mogoče domnevati, da so imele polmesečaste fibule tudi tod podobni označevalni pomen kot na Grškem. V grobu iz Riserve del Truglio je bila pokopana izredno bogato opravljena žena. Prav tako ženski je grob iz Suessule, v katerem je polmesečasta fibula, okrašena s figurami vodnih ptic.[55] Kot sem že omenila, so tej fibuli zelo podobne fibule iz Stične in Hallstatta. Stiška ima na loku poleg različnih ptičk tudi račko z rogovi (**sl. 11, 12**). Če poskušamo razumeti ta atribut v zvezi z vodno ptico, Artemidino spremljevalko, se je morda treba spomniti, da je prav Artemidin tudi vzdevek Tauropolos.[56] Halštatski fibuli, ki sta pripadali bogati ženski, pa imata lok oblikovan tako, da je polmesec združen z »žarnogrobiščno« sončno ladjo, nanj pa so pritrjene ptice in konjička. Konj pa je – zopet kot spremljevalec – atribut potniae theron-hippon, simbol htonskega, simbol njene moči nad smrtjo in onstranskim svetom. Takšna je bila, npr., Artemis Orthia.[57]

Alpe. Podobna je tudi simbolika na nekaterih drugih alpskih-bavarskih polmesečastih fibulah zahodnohalštatskega tipa. Na teh fibulah so po nekem stalnem, a neznanem pravilu upodobljene ali vodne ptice-labodi ali psi. Podobno kot vodne ptice spadajo tudi psi med spremljevalce gospodarice živali Artemide: takrat ko kot boginja lova, kot gospodarica nad smrtjo, smrtno zadene svojo žrtev.[58]

Zanimivo je, da so tudi na tem področju polmesečaste fibule praviloma v grobovih, ki jih na podlagi drugih pridatkov, zlasti nakita, lahko opredelimo kot ženske. Edina izjema je 3. gomila iz Buch-Erlacha, v kateri je bila sulična ost.[59] Poseben vidik pa odpira tudi razporeditev grobov s polmesečastimi fibulami na grobišču v Hallstattu, saj so raztresene takorekoč po celotni nekropoli. To dejstvo navaja k domnevi, da je obstajalo na grobišču več istočasno nastajajočih skupin grobov posameznih socialnih skupnosti (npr. rodu oz. družine), in sicer v sklopih, v katerih je bila praviloma vsaj po ena oseba, označena s polmesečasto fibulo (**sl. 13**).[60]

Caput Adriae. Tudi na področju *Caput Adriae* se nahajajo polmesečaste fibule pretežno v grobovih žena, mladoletnih oseb in otrok, kar dokazujejo grobovi iz Križne gore, Škocjana, Trnovega pri Ilirski Bistrici, Šmihela, Mosta na Soči, Bleda in Črnomlja.[61] Le redke so izjeme, kakršen je, npr., 11. grob s Križne gore s polmesečasto fibulo, večglavo iglo in sulično ostjo in 1251. grob z Mosta na Soči s sulično ostjo.[62] Pozornost zbuja tudi razširjenost grobov s polmesečastimi fibulami na grobiščih v Brežcu pri Škocjanu in na Križni gori, ki spominja na podobno stanje kot v hallstattski nekropoli.

Na Križni gori[63] se v petih skupinah, ki so jasno določljive, nahajajo posamezni grobovi nosilk polmesečastih fibul. Centralni grob v prvi skupini je grob 11, verjetno dvojni grob moškega z žensko (sulica z iglo in fibula), ki je bil obdan z vrsto ženskih grobov, opremljenih z očalasto fibulo in/ali z zapestnicami (grobovi 9, 10, 13, 20) in ob robovih še z grobovi, v katere je bila priložena le keramika (grobovi 15, 14, 19) ali pa so bili brez pridatkov (grob 21). Pri drugi skupini je zavzemal verjetno osrednje mesto grob 4, prav tako dvojni grob moškega in ženske. Obdan je bil na eni strani z ženskim grobom (grob 8), na drugi z moškimi in spremljajočimi ženskimi oz. neidentificiranimi (17/5, 3/6, 33/34). V tej združbi je imel potemtakem grob 8 s polmesečasto fibulo samostojnejšo pozicijo kot v prvi. V tretji skupini je bil moški grob 99 pretežno obdan z ženskimi grobovi (grobovi 23, 25, 111, 104, 103), med

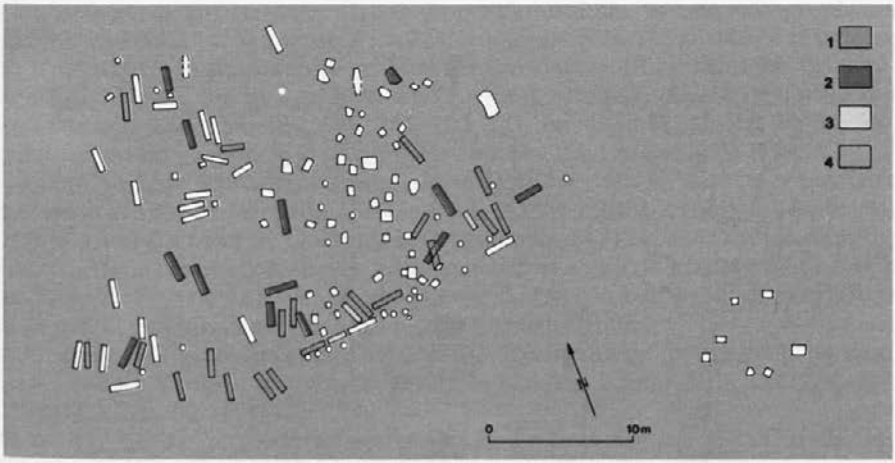

Sl. 13: Hallstatt, razprostranjenost grobov s polmesečastimi fibulami na grobišču.
Abb. 13: Hallstatt, Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln in der Nekropole.

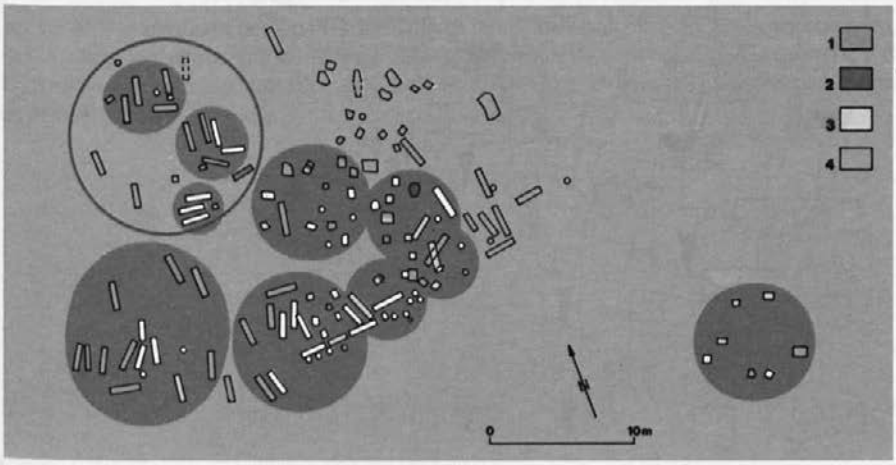
katerimi je bil tudi grob 103 s polmesečasto fibulo. Podobno velja za naslednjo – četrto skupino, ki leži na severozahodnem robu nekropole, kjer je bil moški grob 107 obdan z ženskimi grobovi (100, 101, 120, 121, 122) in grobovi le s keramiko (102), med katerimi je bil tudi žgan grob s polmesečasto fibulo (122). Enaka je bila razporeditev tudi v peti skupini, ki je ležala v jugozahodnem delu grobišča. Moški grob 129 je bil obdan z ženskimi grobovi (126, 125, 124, 128, 127), z grobovi s keramiko (123, 130) in grobovi brez pridatkov (82), med katerimi je bila v grobu 124 pokopana imetnica polmesečaste fibule.

Očitno je, da gre za posamezne skupine grobov s podobno strukturo (**sl. 14**): en ali dva (identificirana) moška grobova (razen druge skupine), obdana pretežno z ženskimi grobovi različnih stanov in posameznimi grobovi brez pridatkov. Tako smemo domnevati, da predstavljajo te skupine temeljne, družbene enote – neke vrste družin s patrom familias in njegovimi ženami, otroki in ... V tej enoti je imela svoje mesto praviloma tudi oseba – ženskega spola, ki je bila označena s polmesečasto fibulo.

A

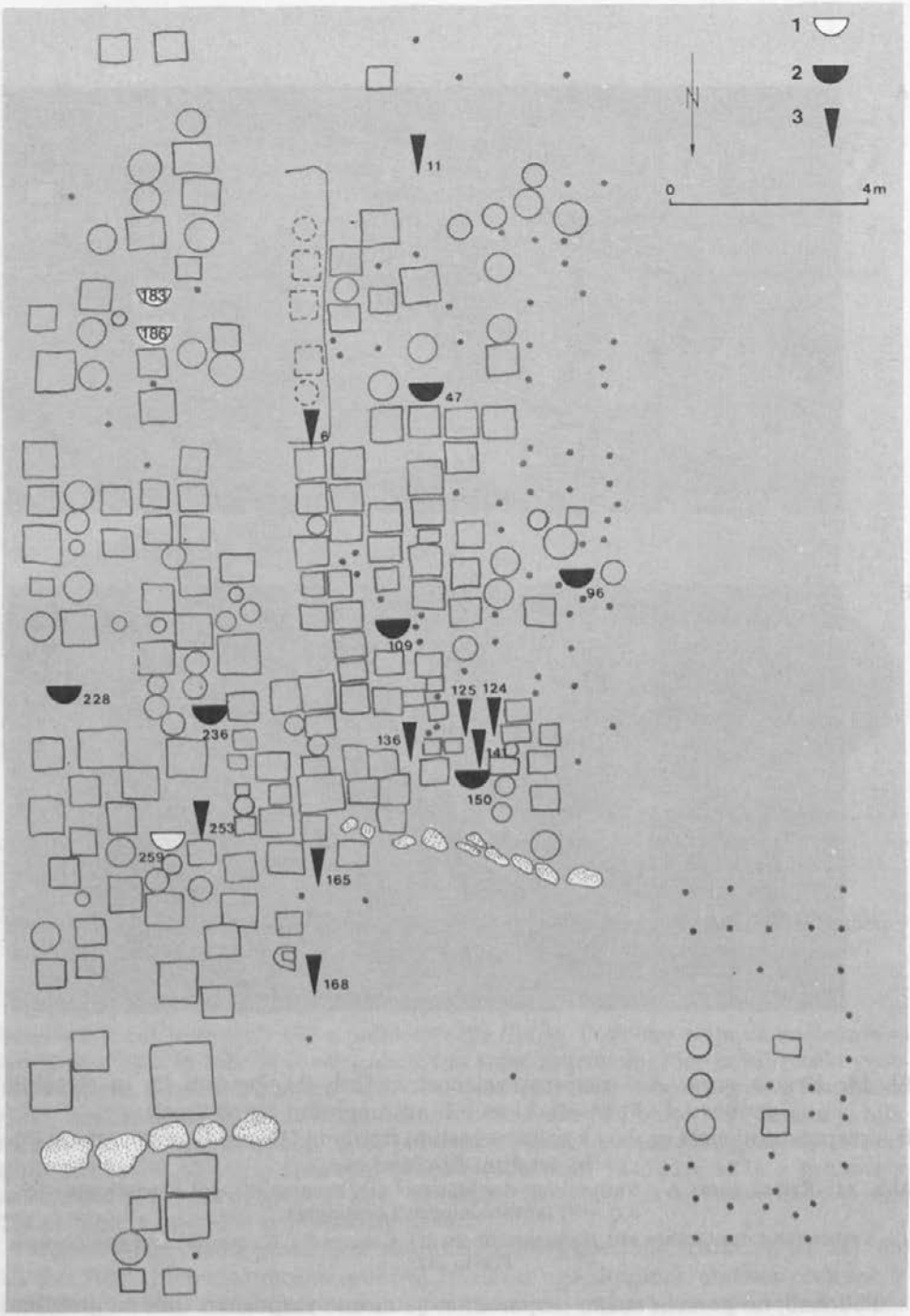
B

Sl. 14: Križna gora: A – razprostranjenost moških (1), ženskih (2) in otroških grobov (♂ – 3, ♀ – 4), ki so bili antropološko opredeljeni;
B – razprostranjenost grobov s polmesečastimi fibulami (1), sulicami (2), iglami (3), in ostalimi fibulami (4).

Abb. 14: Križna gora: A – Verbreitung der Männer- (1), Frauen- (2) und Kindergräber (♂ – 3,♀ – 4) (anthropologisch bestimmt).
B – Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln (1), Lanzen (2), Nadeln (3) und den übrigen Fibeln (4).

Podobno, ne povsem enako razporeditev je možno razpoznati tudi na grobišču v Brežcu pri Škocjanu.[64] Na nekropoli je več skupin grobov (**sl. 15**), hkrati pa so po vsem grobišču raztreseni grobovi s polmesečastimi fibulami, kar velja tako za starejše tipe fibule (grobovi Gombač 183, 186, 259), kot za mlajše (grobovi Gombač 228, 236, Sila 47, 96, 150, 109). V dveh skupinah zavzemajo grobovi s polmesečasto

Sl. 15: Škocjan-Brežec, razprostranjenost grobov z enozankastimi (1) in dvozankastimi (2) polmesečastimi fibulami in z meči (3).

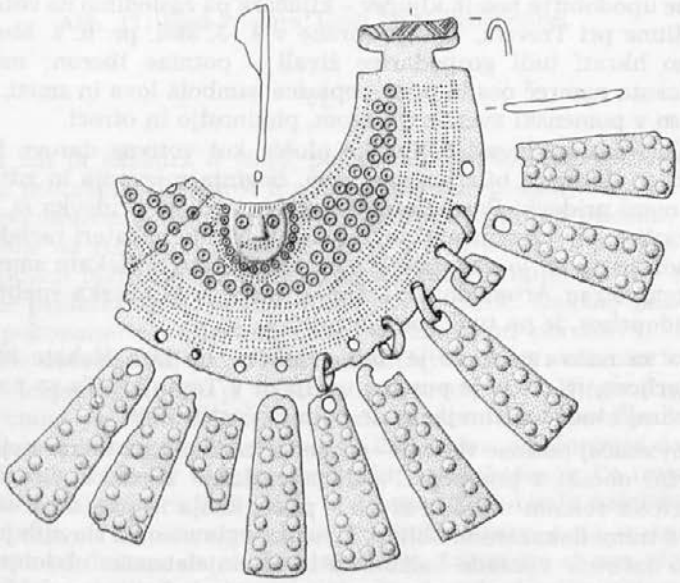
Abb. 15: Škocjan-Brežec, Verbreitung der Gräber mit ein- (1) und zweischleifigen (2) Halbmondfibeln und mit Schwertern (3).

fibulo na določen način središčno lego: v prvi skupini sta to celo dva grobova s polmesečastimi fibulami, ki pa nista istočasna – groba Sila 183 in 186, v drugi gre za grob Gombač 47, ki so obdani z grobovi brez pridatkov (Sila 187, 190, 191, 193, 188, 180, Gombač 37, 39), in z grobovi s po večini skromnejšimi pridatki, pretežno ženskega značaja (Sila 184, 185, 192, 195, 182, 177, Gombač 38, 48, 49, 50, 51, 52). To dejstvo daje tem grobovom s polmesečastimi fibulami še poseben pomen.

Drugačno pozicijo imata groba Sila 259 in Gombač 150, ki ležita v neposredni bližini moških grobov z meči (Sila 253, Gombač 141, 124, 125). Zaradi koncentracije bojevniških grobov z meči na Gombačevem (grobovi 141, 124, 125, 136) ta skupina še posebej izstopa, drugi mečenosci ležijo namreč posamično med grobovi svojih skupin. Tako smemo domnevati, da gre pri tej skupini za vodilni klan škocjanske srenje, ki mu je pripadala tudi ženska s polmesečasto fibulo.

Drugi grobovi s polmesečastimi fibulami ležijo v sklopu posameznih skupin, povečini v bližini dvojnih grobov oz. moških grobov z iglami (Sila 228/226, 241, Sila 236/234, Gombač 109/112).

Zdi se, da, smemo na podlagi analize breškega grobišča domnevati o obstoju nekakšne hierarhične lestvice v okviru škocjanske srenje. Na čelu je bila verjetno skupina, kjer so prevladovali mečenosci (skupina Gombač 124 & Co), večino sestavljajo skupine s po enim mečenoscem (Gombač 11, 1–6, 165, 168, Sila 253) in ostalimi moškimi grobovi (z iglo) ter ženskami različnih noš. Tretjo vrsto v skupnosti pa tvorijo skupine pretežno ženskega značaja (Sila 183–186 & Co, Gombač 47 & Co). Zanimivo je, da so nosilke polmesečastih fibul pripadale takorekoč vsem družbenim skupinam (**sl. 15**).

Sl. 16: Peterbühel pri Völsu, polmesečasta fibula (po L. Dal Ri 1988, Abb. 7). M: 1:2.

Abb. 16: Peterbühel bei Völs, Halbmondfibel (nach L. Dal Ri 1988, Abb. 7).

Kljub lokalnim razlikam lahko ugotovimo, da je obstajala na grobiščih na Križni gori in v Brežcu pri Škocjanu[65] podobna notranja struktura skupine grobov, ki odslikavajo temeljne družbene enote v smislu rodu oz. družine z moškim – pater familias na čelu. V posameznih skupinah je praviloma zastopana tudi oseba, označena s polmesečasto fibulo.

Za razvozlavanje pomena polmesečastih fibul na obravnavanem območju je pomemben še grob 1229 z Mosta na Soči. Gre za bogat ženski grob, med katerega pridatki je tudi fragment igle, zaradi česar bi utegnil biti dvojni grob – ženske in moškega. Grob je obdan pretežno s skromneje opremljenimi grobovi: z ženskimi z dvozankastimi in očalastimi fibulami (546, 544, 1231), z moškim grobom (529) in praznimi grobovi (1237, 1164). Takšen razpored grobov spominja na strukturo podobnih skupin grobov na grobiščih na Križni gori in Škocjanu. Poseben pomen pa daje grobu 1229 poleg polmesečaste fibule še ključ.[66]

Na področju *Caput Adriae* in vzhodnih Alp so bili ključi pridani le v redkih bogatih grobovih, npr. v grobu z vozičkom iz Cà Morte pri Comu, v grobu 277 iz Ville Benvenuti v Este, in depojih, kakršna sta znana iz Grossweikersdorfa in Schönberga, ki vsi po vrsti sodijo v isto obdobje – v čas horizonta Sv. Lucija II b, oz. Este II a po Freyu oz. Ha B 3 po Müller-Karpeju. Zanimivo je, da so tako v grobovih kot v depojih zastopani pridatki ženskega in moškega značaja.[67] Bogat ženski grob 68/2 iz Dürrnberga pri Halleinu pa je dokaz, da se je običaj prilaganja ključa v grob ohranil v alpskem svetu tudi še v poznohalštatskem obdobju.[68]

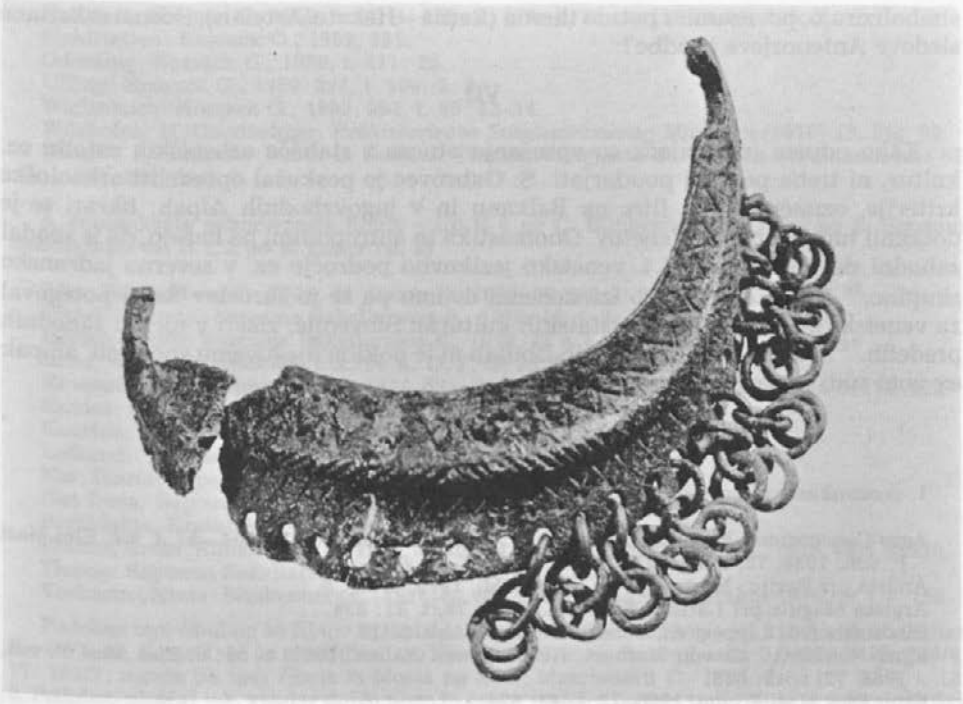
Očitno je, da gre za sorazmerno bogate, a maloštevilne grobove oseb – t. i. nosilcev in/oz. nosilk ključev, ki jim je pripadala v okviru posameznih skupnosti prav posebna vloga. Če se ozremo na Grško, dobimo podatek, da so tam svečenice večkrat predstavljene kot nosilke velikega tempeljskega ključa (kleidouchos).[69]

Figuralne upodobitve nosilk ključev – ključark pa zasledimo na votivnih ploščah iz Montebellune pri Trevisu, ki so datirane v 4.–3. stol. pr. n. š. Montebellunske ključarke so hkrati tudi gospodarice živali – potniae theron; med njihovimi spremljevalci sta namreč pes in ptica-roparica, simbola lova in smrti, pa tudi žabe in kače, ki so v pomenski zvezi z rojstvom, plodnostjo in otroci.

G. Fogolari razlaga montebellunske plošče kot votivne darove Reitiji, znani venetski božici. Reitia je bila boginja žena, boginja rojevanja in zdravilstva, kar dokazujejo njeni pridevki Pora, Sainati ipd. Na podlagi pridevka iz Lagole, ki se pojavlja v različicah – Trumusiati in Tribusiati, vidijo nekateri raziskovalci v njej trimorfno božanstvo in jo vzporejajo z božico Hekato.[70] Hekato smemo razumeti tudi kot temno stran Artemide. Je boginja smrti, je ključarka »nebesnih vrat« – Hekate Kleidouchos, je pa tudi boginja rojstva.

Zanimiva za našo raziskavo je tudi domneva, da kult Hekate izvira iz Male Azije, od Karijcev, in da se je posebej uveljavil v Tesaliji.[71] To so namreč dežele, od koder izvirajo tudi najstarejše vrste polmesečastih fibul.

Trimorfni značaj potniae theron – gospodarice živali pa dokazujejo še nekateri antropomorfni obeski s področja Poadižja in južne Tirolske. Gre za stilizirane ženske figurice z rokami v obliki živali – ptice, konja in psa, med katerimi pa so tudi takšne s tremi nakazanimi obličji. Izvirajo v glavnem iz slavnih južnotirolskih svetišč in so datirane v mlado halštatsko in zgodnjelatensko obdobje (6.–4. stol.). Enako obličje kot na obeskih iz Sanzena in Mechela je upodobljeno tudi na polmesečasti fibuli iz Peterbühla pri Völsu (**sl. 16**), kjer je bilo prav tako svetišče (Opferplatz).[72] To je nesporen dokaz za to, da je imela polmesečasta fibula pomen tudi v okviru kulta ženske božice, znane v venetskem področju pod imenom Reitia.

Sl. 17: Bled-Pristava, grob 73, polmesečasta fibula.
Abb. 17: Bled-Pristava, Grab 73, Halbmondfibel.

VI.

Če se nam zdi ta ekskurz o vlogi, pomenu in simboliki polmesečastih fibul verjeten, lahko postavimo naslednje hipoteze, pa tudi vprašanja.

Sporočilo polmesečaste fibule z njenimi atributi (vodnimi pticami, konji, psi, kačami) se giblje na religozno-simbolni ravni, v njej je skrita podoba rojstva in smrti. Na celotnem področju od Egeje (razen morda Frigije) do Alp spada med grobne nakitne pridatke žena, mladoletnih oseb in otrok. Kakšne osebe so bile v teh grobovih pokopane? So bile to žene, ki so umrle pri porodu? So bili otroci, prezgodaj umrle neveste? Ali pa so bile morda (žrtvovane?) svečenice?

Diskusija o trojanskem ciklu je večna in zato preobsežna. Njegova zgodovinska vrednost je dvomna, pa vendar so v njem skrite sledi mitičnih usedlin nekih starih dogajanj, ki jih pač ni mogoče časovno ujeti. Pa vendar: od Homerja do Vergila je veljal za mitičnega prednika Venetov trojanski junak Antenor. Po trojanski vojni naj bi zapustil Paflagonijo v Mali Aziji in se naselil na obale najglobjega zaliva Jadranskega morja – *in intimum maris Adriatici sinum* – na področje *Caput Adriae*.[73] Čeprav ni dvoma, da se v tej zgodbi o Antenorju skriva etnogenetični poskus in težnja po utrditvi plemensko-političnega položaja Venetov v odnosu do bolj civiliziranega italskega in grškega sveta, pa je morda v njej tudi zrno resnice.

Ali lahko morda v polmesečastih fibulah, ki so se v 9. stol. pojavile na področju *Caput Adriae* (cfr. **sl. 1, 2**), in navsezadnje v religioznih predstavah, ki jih

simbolizirajo, povezanih s potnio theron (Reitia – Hekate/Artemis), iščemo zabrisane sledove Antenorjeve zgodbe?

VII.

Kako odprta in tipajoča so vprašanja etnosa s stališča arheolških ostalin oz. kultur, ni treba posebej poudarjati. S. Gabrovec je poskušal opredeliti arheološke kriterije, označujoče za Ilire na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah; hkrati se je dotaknil tudi problema Venetov. Onomastika in antroponimi pa kažejo, da je spadal zahodni del Slovenije v t.i. venetsko jezikovno področje oz. v severno jadransko skupino.[74] Kljub arheološko izraženemu dvomu pa se je Jaroslav Šašel potegoval za venetski prizvok tudi v halštatskih kulturah Slovenije, zlasti v njenih zahodnih predelih.[75] Študija o polmesečastih fibulah ni le poklon njegovemu spominu, ampak ex voto tudi njegovemu geniju.

Seznami polmesečastih fibul[76]

1. enozankaste polmesečaste fibule – tip »*Caput Adriae*« (**sl. 1, 2**)

Agro Concordiese: F. Anelli, *Atti Acc. Sc. Lett. Arti* Udine 6/13, 1954–57, t. 8:8. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 625.
Andria pri Bariju: Marinis R. de, Guštin M., 1975, 6, fig. 5.
Argissa Magula pri Larissi: Kilian K., 1975, 78, t. 31: 834.
Bischofshofen: Lippert A., Tomedi G., 1986, Abb. 5: 17.
Egna-Neumarkt: G. von Merhart, *Hallstatt und Italien* (1969) t. 59: 6. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 623.
Este: Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 624.
Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 10: 1.
Ljubljana: Puš I., 1971, t. 41: 2.
Maiersch: Berg F., 1962, t. 23: 1.
Montebelluna: Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 42: 622.
Most na Soči: Marchesetti C., 1885, t. 5: 10; 1893, t. 12: 6.
Škocjan – Brežec: Ruaro Loseri L., 1977, t. 17: 183/7; 18: 186/1.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 43: 1; 50: 4.
Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 170: 2; 175: 1.
Trnovo pri Ilirski Bistrici: Urleb M., 1984, 42. **Sl. 3**: 7.
Völs – Peterbühel: podatek P. Gleirscher.
Xantos: Caner E., 1983, 205, Abb. 4 b.

Sorodne so tudi fibule iz Lefkandija in grških otokov: Popham M. R., Sacket L. H., 1980, pl. 113: 15–16. Blinkenberg C., 1926, 187, fig. 210. Polmesečaste fibule pa omenja Johannowsky W., 1969, 41 tudi iz Capue.

2. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Merano« (**sl. 2**)

Merano: R. Lunz, *Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum* (1974) t. 74: 2. Eles Masi P. von, 1986, 72, t. 41: 621.
Völs-Peterbühel: Dal Rì L., 1988, Abb. 7. **Sl. 16**.

3. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Suessula« (**sl. 2**)

Stična: Ashmolean Museum, Oxford. **Sl. 11, 12.**
Suessula: Johannowsky W., 1969, 41, fig. A a; 1974, t. 3: 7.
Sorodni sta tudi fibuli iz Hallstatta: Kromer K., 1959, t. 251.

4. enozankaste polmesečaste fibule – tip »Hallstatt« (**sl. 7**) po Kossack G., 1959, 291, t. 154: D.

Buch/Erlbach: Kossack G., 1959, 291, t. 122: 4.

Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 33: 4; 151: 2; 179: 1; 21: 5; 116: 9–10; 105: 5.
Mahlstetten: Kossack G., 1959, 291.
Oderding: Kossack G., 1959, t. 111: 25.
Uffing: Kossack G., 1959, 291, t. 109: 1, 2.
Wielenbach: Kossack G., 1959, 291, t. 99: 13–14.
Wilzhofen: H. Dannheimer, *Prähistorische Staatssammlung München* (1976) 18, Fig. 80.
Wörgl – Egerndorfer Wald: L. Zemmer Planck, *Veröffentl. d. Museum Ferdinandeums* 62, 1982, 229, Abb. 1.

5. enozankaste polmesečaste fibule – tip II 4 po C. Blinkenbergu oz. II d po E. Sapouna Sakellarakis oz. II f, 2 po E. Caner (**sl. 2**)

Efez: Blinkenberg C., 1926, 64. Caner E., 1983, 33 s, t. 3: 28–34.
Fortetsa, Kreta: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 174.
Ialysos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48 s. t. 175–188.
Izmir: Caner E., 1983, 33, t. 2: 24 A, D, F, G, 25 A–B; 3: 26 A–D.
Kavousi, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63 s. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 171–172.
Knidos: Caner E., 1983, 34, t.3: 35.
Kourion: Blinkenberg C., 1926, 64.
Lefkandi: Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 186: 31, 21.
Nas, Ikaria: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49, t. 6: 189.
Nea Ionia: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49.
Pegäidakia, Kreta: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 173.
Praisos, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63, fig. 34. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48, t. 6: 170.
Thasos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 49, t. 6: 189.
Vrokastro, Kreta: Blinkenberg C., 1926, 63, fig. 35. Sapouna Sakellarakis, 1978, 48, t. 6: 169.

Podobne tem fibulam so fibule iz Mulino della Badie: Müller Karpe H., 1959, t. 6: 25. Kilian K., 1973, 12, Karte 2; in pa zlasti fibule iz Škocjana-Brežca: Ruaro Loseri L., 1977, t. 22: 259/4; 17: 183/7; morda pa tudi fibule iz Mosta na Soči: Marchesetti C., 1885, t. 5: 10; 1893, t. 12: 5. Podoben ploščat lok, vendar dolgo nogo in čepek na loku pa ima tudi fibula iz Pherai: Kilian K., 1975, t. 31: 835.

6. enozankaste polmesečaste fibule – tip IX 1 po C. Blinkenbergu oz. IX d po E. Sapouna Sakellarakis (**sl. 2**)

Beocija: Blinkenberg C., 1926, 188.
Egina: Blinkenberg C., 1926, 188. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1526.
Lefkandi, Euboia: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1527. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 149: 45, 1–2; 188: 36, 23.
Skyros: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1528–1529.
Tachi pri Thebah: Blinkenberg C., 1926, 187. Fig. 211.
Thebe: Blinkenberg C., 1926, 190 s.
Thisbe: Blinkenberg C., 1926, 188. Coldstream J. N., 1977, 204, Fig. 66 c.
Grčija: Blinkenberg C., 1926, 187 ss.

Podobne temu tipu, le da imajo asimetrično veliko nogo, so fibule iz Aten, iz Kerameika: Müller Karpe H., 1962, 106, Fig. 24: 6–11.

7. enozankaste kavkaške polmesečaste fibule (**sl. 2**)

Alagir: Muscarella O. W., 1965, Fig. 5: 29.
Kamunta: Muscarella O. W., 1965, Fig. 5: 28.
Kurtalija, Dalla Koban: Museum f. Ur- und Frühgeschichte, Berlin, neobjavljeno.

Podobna tem fibulam je fibula iz Vergine: Andronikos M., 1969, 232, Eik. 72, P. 113.

8. frigijske fibule – tip A I po Canerju (**sl. 2, 5**)

Afyon: Caner E., 1983, 55, t. 11: 161.
Ankara: Caner E., 1983, 53, t. 10: 153–154.
Ankara– Konya: Muscarella O. W., 1967, 18. Caner E., 1983, 52, 55.

Bogazköy: Caner E., 1983, 59, t. 15: 203–205.
Ciper: Caner E., 1983, 54, op. 6, 4.
Gordion: Caner E., 1983, 52 ss, t. 10: 146–149, 151, 155–158; 11: 159–160, 162–173; 12; 13: 184, 188 B–191 A; 14; 15: 197–201. Muscarella O. W., 1967, 17 ss, Pl. 5; 6: 29. Young R. S., 1981, 210 s, Pl. 91: 35–48; 92: 52–53.
Izmir: Blinkenberg C., 1926, 186 s, Fig. 209. Caner E., 1983, 52, t. 10: 144, 145.
Karaburun: Caner E., 1983, 57, t. 13: 188.
Lindos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 123, t. 50: 1614 A, B.
Midovo mesto: Caner E., 1983, 52, op. 9.
Palaepaphos: Karageorghis V., 1983, Pl. 163: 1, Fig. 168: 81.
Simav: Caner E., 1983, 52, 57, 59, t. 10: 143; 13: 187; 16: 211.
Yazilikaya: Caner E., 1983, 57, t. 13: 185–186.

9. frigijske fibule – tip A IV po Canerju (**sl. 9**)

Afyon: Caner E., 1983, 71, 75, t. 24: 292; 32: 390.
Akşehir, Koçyağiz ali Koçyazi köyü: Caner E., 1983, 71, 74, t. 25: 299, 300; 29: 363, 364.
Alişar: Caner E., 1983, 78, t. 33: 408.
Ankara: Caner E., 1983, 81, t. 34: 426. Blinkenberg C., 1926, 215, Fig. 241.
Argivski Heraion: Blinkenberg C., 1926, 216. Caner E., 1983, 78, op. 44.
Aşaği Piribeyli köyü – Emirdağ. Caner E., 1983, 74, t. 30: 367.
Bogazköy: Caner E., 1983, 71 ss, t. 23: 291; 24: 298; 25: 301, 303, 309, 310; 31: 379, 383; 33: 403; 34: 436, 437, 439; 35: 440–448.
Çatma pinar köyü – Emirdağ: Caner E., 1983, 75, t. 31: 377.
Çikrik köyü: Caner E., 1983, 72, t. 25: 302.
Demre: Caner E., 1983. 71, t. 23: 290.
Dinar: Caner E., 1983, 71, 74 s, 81, t. 24: 294, 295; 29: 365–366; 31: 386; 32: 389; 34: 424.
Düver: Caner E., 1983, 80 s, t. 421, 425.
Efez: Caner E., 1983, 81, t. 34: 438.
Eğret: Caner E., 1983, 71, Pl. 23: 286.
Eksişehir: Caner E., 1983, 74 s, 81, t. 29: 361 A; 31: 384–385.
Eşme: Caner E., 1983, 74, t. 30: 369.
Gordion: Caner E., 1983, 72 ss, 80 ss, t. 25: 301, 303–305, 307–310; 26–29: –361; 30: 371–376; 31: 378, 380–382; 32: 397; 33: 398–402, 410; 34: 417–418, 428–431, 435; 35: 449–458, 460–461.
Hacilar: Caner E., 1983, 74, t. 29: 362.
Ialisos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 50: 1619–1620; 51: 1621–1622.
Ihsaniye, Yenice köyü: Caner E., 1983, 80, t. 34: 416.
Karaburun: Caner E., 1983, 80, t. 34: 422.
Kirşehir: Muscarella O. W., 1967, 19.
Kültepe: Caner E., 1983, 83.
Lindos, Rodos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1623–1626.
Manisa: Caner E., 1983, 71, t. 23: 284–285.
Masat: Caner E., 1983, 77, 83.
Midovo mesto: Caner E., 1983, 76, t. 33: 406.
Mityline: Muscarella O. W., 1967, 19.
Olympia: Blinkenberg C., 1926, 216 s.
Paros: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1629.
Perachora: Muscarella O. W., 1967, 19.
Phana, Chios: Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 51: 1628.
Pherai: Kilian K., 1975, 153, t. 58: 1728, 1729.
Riserva del Truglio: Lazio 1976, t. 10: 21.
Samos: Sapouna Sakellarakis E., 1978, 124, t. 51: 1627. Muscarella O. W., 1967, Pl. 6: 30; 7: 33–34, 38.
Tavşanli: Caner E., 1983, 71, t. 23: 287, 297.
Uşak: Caner E., 1983, 74, 81, t. 30: 368; 34: 432.
Yazilikaya: Caner E., 1983, 80 s, t. 33: 415; 34: 423.

10. dvozankaste polmesečaste fibule z visoko ramenasto nogo – tip »Basarabi« (**sl. 5**)

Balta Verde: D. Berciu, E. Comsa, *Mat. si Cerc. Arh.* 2, 1956, 251 ss, Fig. 61: 3.

Basarabi: Bader T., 1983, 80, t. 27: 178–179.
Breg-Frög: K. von Hauser, *Mitt. Zentr. Komm.* NF 17, 1891, 24 ss, Beil. 2 : 1. W. Modrijan, *Carinthia* I 147, 1957, 3 ss, Abb. 4: 2.
Kalendenberg: Pescheck C., 1942, t. 25: 2–3. (**sl. 4:** 8, 9).
Tolmin: Goriški muzej, Nova Gorica. (**sl. 4:** 1).

11. železne dvozankaste polmesečaste fibule s polkrožno nogo oz. brez ohranjene noge (**sl. 5**).

Breg-Frög: NHMW, neobjavljeno.
Dalj: Arheološki muzej Zagreb, neobjavljeno.
Duga gora: D. Balen Letunić, v: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području.* Izd. Hrv. arh. dr. 10 (1986) 46, sl. 4: 6.
Klein Glein: C. Dobiat, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik.* Schild von Steier, Beih. 1 (1980) t. 7: 8. B. Teržan, *Arh. vest.* 38, 1987, 416, sl. 1: 11.
Križna gora: Urleb M., 1974, t. 3: 21.
Most na Soči: Marchesetti C., 1893, t. 13: 8. Teržan B. et al., 1984–85, t. 130: 13.
Rifnik: F. Stare, *Arh. vest.* 2, 1951, 189, t. 3: 1.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 39: 5.
Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 176: 4.

12. dvozankaste polmesečaste fibule z z vrezi okrašenim robom loka – tip »Tolmin« (**sl. 6**)

Bischofshofen: podatek A. Lipperta, neobjavljeno.
Bled: podatek P. Bitenc, (**sl. 17**).
Dalj: de Marinis R., Guštin M., 1975, Fig. 7.
Fischau: J. Szombathy, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 54, 1924, t. 7: 781.
Mokronog: Gabrovec S., 1973, t. 1: 4.
Most na Soči: Teržan B. et al., 1984–85, t. 118: 5.
Tolmin: Svoljšak D., 1974, Y 178: 1.

K tej vrsti bi morda lahko prišteli tudi fibulo iz Předměřic: L. Donečka, *Pam. arch.* 4–5, 1934–35, 110.

13. dvozankaste polmesečaste fibule, okrašene z iztolčenimi bunkami – tip »Križna gora« (**sl. 9**)

Črnomelj: Dular J., 1983, t. 5: 2.
Križna gora: Urleb M., 1974, 54 (grob 72), t. 21: 1; 24: 16.
Most na Soči: Teržan B. et al., 1984–85, t. 121: 1.
Sveto: C. Marchesetti, *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* (1903) t. 16: 17.
Škocjan–Brežec: Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 4: 47/1; 8: 96/1; 12: 150/1; 21: 236/1; 20: 228/3; 31: 18/3.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 60: 9; 41: 13.
Trnovo pri Ilirski Bistrici: **sl. 3:** 1.
Unec pri Rakeku: M. Urleb, *Arh. vest.* 7, 1956, 292 ss, t. 2: 1.

14. dvozankaste polmesečaste fibule, okrašene z žigosanimi krožci – tip Aubonne (**sl. 9**).

Aubonne: de Marinis R., Guštin M., 1975, Fig. 9: 5.
Bischofshofen: podatek G. Tomedi, neobjavljeno.
Hallstatt: Kromer K., 1959, t. 62: 2.

15. dvozankaste polmesečaste fibule (neokrašene) – tip Ljubljana (**sl. 6**)

Metlika–Borštek: J. Dular, *Arh. vest.* 30, 1979, 67, t. 2: 1.
Breg–Frög: K. von Hauser, *Mitt. Zentr. Komm. NF* 10, 1884, Fig. 17.
Gaisheim: W. Torbrügge, *Die Hallstattzeit in der Oberpfalz.* Materialh. z. bayer. Vorgesch. 39 (1979) t. 156: 1.
Križna gora: Urleb M., 1974, t. 2: 17; 24: 5.
Ljubljana: Puš I., 1971, t. 52: 2.

Most na Soči: Marchesetti C., 1893, t. 14.
Škocjan–Brežec: Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 9: 109/1.
Šmihel: Guštin M., 1979, t. 46: 10; 43: 1.
Tolmin: Gabrovec S., 1970, t. 10: 37.

Polmesečaste fibule pa so znane še iz Kobarida: Kossack G., 1959, 292, Lesaua: Sundwall J., 1943, 37, fig. 20 c.

---

[1] Kossack G., 1959, 25, 32, 41 ss, 82, 101 s, 291, Taf. 154 D. Kossack eksplicitno ne opredeli enozankastih polmesečastih fibul iz slovenskih in italijanskih najdišč.

[2] Gabrovec S., 1970, 24 ss, 41, karta 7.

[3] de Marinis R., Guštin M., 1975. V »slovenski tip« sta vključila le enozankaste polmesečaste fibule iz Slovenije in severne Italije in dvozankaste fibule. Poimenovanje »slovenski tip« rabi za to, da polmesečaste fibule ločita od t. i. grebenastih fibul, značilnih za bolonjsko-estensko področje. Cfr. tudi Sundwall J., 1943, 35, Abb. 20.

[4] V tem ekskurzu niso upoštevane nekatere balkanske priredbe polmesečastih fibul, ker gre večinoma le za maloštevilne primerke in še te imajo le redko ohranjene grobne celote: cfr. npr. de Marinis R., Guštin M., 1975, 15. Prav tako ne obravnavam polmesečastih obeskov iz japodskega področja, ki so zelo podobni polmesečastim fibulam in imajo gotovo podoben pomen: cfr. Mirosavljević V., 1957, t. 3, 4. Bakarić L., 1986, t. 1: 2. *Prethistorija* 1980, 54, sl. 32.

[5] Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 17: 183/7; 22: 259/4. Svoljšak D., 1974, Y 170: 2, 175: 1. Marchesetti C., 1885, t. 5: 10. Urleb M., 1984, 42. – cfr. Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 6: 170–173. Caner E., 1983, t. 3: 26 A–D. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 113: 15–16.

[6] Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 17: 183/1–13; 7: 77/4; 9: 112/11; 19: 209/3. Müller-Karpe H., 1959, 125. Pahič S., 1972, 15 ss, t. 20: 3. Stare F., 1954, t. 27: 3. Stare F., 1975, t. 16: 4; 26: 12; 41: 13, 11; 58: 5. Vinski Gasparini K., 1973, t. 104: 12. Knez T., 1967, t. 1: 18. Gabrovec S., 1973, 348, t. 11: 3–4. Bačić B., 1957, t. 13. Teržan B., 1987, 68 s, sl. 45.

[7] Svoljšak D., 1974, Y 170: 1. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 10: 124/1; 13: 154/2. PJZ 5, 1987, t. 30: 18–19. Batović Š., 1981, 118, sl. 10: 2. Carancini G. L., 1975, 203 s, t. 46: 1421, 1422 ipd., 109 E. Sorodne, čeprav z majhno vazasto glavico so npr. tudi igle iz Ljubljane oz. Slovenije: Stare F., 1954, t. 7: 4. Puš I., 1982, t. 44: 1. Müller-Karpe H., 1959, t. 118: 7, 1.

[8] Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 22: 259/1–6. Za polmesečasto fibulo cfr. Caner E., 1983, t. 3: 26 A–D. Sapouna Sakellarakis E., 1978, t. 6: 187, 173. Za listasto fibulo z usločenim lokom cfr. Guštin M., 1973, 468 s, karta 2. Gabrovec S., 1973, 357, t. 12. von Eles Masi P., 1986, 68 ss, t. 40–41: 600–611.

[9] von Eles Masi P., 1986, 72, 59, t. 33: 477; 35: 532; 36: 549; 37: 557; 42: 624.

[10] Cfr. npr. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 18: 186/1. Marchesetti C., 1893, t. 12: 6. Puš I., 1971, t. 41: 2. Kromer K., 1959, t. 10: 1. Berg F., 1962, t. 23: 1. Dal Ri L., 1988, Abb. 7. von Eles Masi P., 1986, t. 41: 621 (za slednji dve fibuli je datacija le okvirna).

[11] Kossack G., 1959, t. 154 D. Kromer K., 1959, t. 96: 5; 175: 5, 1; 186: 2.

[12] Müller-Karpe H., 1959, 21 ss, t. 6: 25. Kilian K., 1973, 12, Karte 2.

[13] de Marinis R., Guštin M., 1975, 6. Fig. 5. Za polmesečasto fibulo, von Eles Masi P., 1986, t. 42: 623, 622, 625, 624. Caner E., 1983, 205, Abb. 4 b, t. 3: 28. Kilian K., 1975, t. 31: 835. Za žvale: von Hase F. W., 1969, 39 s, t. 20: 252–254. Za nož: Bianco Peroni V., 1976, t. 42: 365,364. Řihovsky J., 1972, 67 ss, t. 26–27.

[14] Johannowsky W., 1969, 41 ss, Fig. A a. Johannowsky W., 1974, 212 s, t. 3: 7. Kromer K., 1959, t. 251. Za pas cfr. Kilian Dirlmeier I., 1972, 98 ss, t. 72: 614.

[15] Blinkenberg Chr., 1926, 63 s, Fig. 34, 35, 36. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 48 s, t. 6: 169–189. Caner E., 1983, 33 s, t. 2: 24 A, D–H, 25 A–B; 3: 26–35. Kilian K., 1975, 78, t. 31: 834. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 113: 15–16.

[16] Blinkenberg Chr., 1926, 185 ss, Fig. 211, 212, 213. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 109, t. 46: 1526–1529.

[17] Coldstream J. N., 1977, 58 s, 64, 204, Fig. 14 d, 66 c. Müller-Karpe H., 1962, 65 ss, Abb. 24: 6–11. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, Pl. 149: 45, 1–2; 188: 36, 23.

[18] Muscarella O. W., 1965, 234 ss, Pl. 58: 5, 28–29.

[19] Andronikos M.,1969, 137, 230 ss, Eik. 72, P. 113. Radt W., 1974, 125, 143, t. 38: 24.

[20] Muscarella O. W., 1967, 16 ss, 19 s, App. A, Pl. 5; 6: 31–32; 17. Caner E., 1983, 51 ss, 69 ss, t. 10–15, 23–35. Young R. S., 1981, 198 ss, 102 ss, 269 ss. Cfr. tudi Boardman J., 1981, 102, Abb. 96, ki meni, da so fibule morda rabile kot vrednostno – plačilno sredstvo. Za nižjo datacijo gomile W-cfr. Boehmer R. M., 1984, 259 s. Za Ciper: Karageorghis V., 1983, t. 163: 81.

[21] Bader T., 1983, 80 s, t. 27: 178, 179. Pescheck Chr., 1942, t. 25: 2–3. Teržan B., 1987 b, 418 s, op. 16, sl. 3. Cfr. Caner E., 1983, t. 10: 143 ss, in op. 20.

[22] Guštin M., 1979, t. 39: 5. Teržan B., 1987 c, 7 ss; 1987 b, 419 ss, sl. 4.

[23] Bader T., 1983, 77 ss, pos. t. 26–29: 224 A; 48. Gergova D., 1987, 44 ss, t. 13–14: 179. Gabrovec S., 1970, 24 ss, karta 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. Mitrevski D., 1987, 35 s, fig. 32–35. Teržan B., 1987, c, 10 ss.

[24] Sandars N. K., 1966, 873 ss; 1974, pos. 197 ss. Kossack G., 1970, 139 ss. Za križne ataše: Garašanin D., 1954, t. 48: 1–2. Za fiale in vrček z Glasinca cfr. Čović B., 1983, 147 ss, pos t. 32: 1. Young R. S., 1981, 114 ss, Fig. 75, Pl. 61 F, J, M ipd. Teržan B., 1987 c, 17. Na Balkanu pa so ohranjeni tudi frigijski jezikovni relikti: Katičić R., 1976, 130 ss. Šašel J., 1975, 374.

[25] Cfr. op. 13 in seznam najdišč 12 h karti 6. Za dvozankaste fibule, okrašene z vrezi, cfr. Müller-Karpe, 1959, t. 113: A2, E1. Puš I., 1971, t. 49: 3.

[26] Cfr. seznama najdišč 13 in 14 h karti 9.

[27] Cfr. npr. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 8: 96/1; 12: 150/1 ipd. Urleb M., 1974, t. 24: 16. Dular J., 1983, t. 5: 2. Guštin M., 1973, 470 ss, sl. 2. *PJZ* 5, 1987, 158 ss.

[28] Vzore jim je verjetno iskati v enozankastih fibulah z iztolčenimi bunkami kot npr. v Škocjanu–Brežcu, v enozankastih fibulah, okrašenih s punciranimi krožci, kot npr. v Mostu na Soči in v Este, ter v dvozankastih polmesečastih fibulah z razmeroma ozkim lokom, okrašenim s punciranimi krožci: Guštin M., 1979, t. 50: 4. Marchesetti C., 1893, t. 12: 5. Von Eles Masi P., 1986, t. 42: 624. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 20: 228/3.

[29] Muscarella O. W., 1967, 18 ss, Pl. 6: 31–32. Caner E., 1983, 69 ss, t. 23–35.

[30] Szombathy J., 1912–13, 148 s, Fig. 92. Snodgrass A. M., 1964, 93 ss. Desborough d'A. V. R., 1972, 308 ss. Fig. 39 C, D. Müller-Karpe H., 1962, 73 s, Abb. 27: 6, 8; 10: 1. Popham M. R., Sackett L. H., 1979, Pl. 149: 47, 18; 245 A, B, D. Andronikos M., 1969, 261 ss, Eik. 10–102; 8, 14, 12 ipd. Radt W., 1974, 137 s, t. 41: 1, 3, 5, 8. Mikulčić I., 1966, t. 4: 8, cfr. Kilian K., 1975 b, t. 60: 8 (grobna celota iz gomile iz Visoj–Beranci je pri Mikulčiću drugače sestavljena kot pri Kilianu! Sestav groba, kot ga predlaga Kilian, se ne zdi verjeten zaradi heterogenih elementov glede na žensko in moško nošo – glej npr. Teržan B., 1984, 204 ss, sl. 4). Andrea Z., 1976, t. 11: 3; 6: 2. D. Mitrevski, *Arch. Iug.* 25, 1988.

[31] Stegmann-Rajtar S., 1984, 213 s, t. 2: 1.

[32] Szombathy J., 1912–13, 141, Fig. 41–45. Avila R. A. J., 1983, t. 36: 893, 895, 896; 37: 897; 38: 912, 913 ipd. Popham M. R., Sackett L. H., 1979, Pl. 244 A, B. Andronikos M., 1969, 269 ss, Eik. 106: 8 ipd. Andrea Z., 1976, t: 11: 2; 6: 1 ipd.

[33] Hencken H., 1971, 23 ss, 163 ss, Fig. 132. Gabrovec S., 1988, karta (dopolnjeno z najdišči: Škocjan, Magdalenska gora, Veruchhio. Gentili G. V., 1988, 242 ss, fig. 167). Cfr. še Boardman J., 1981, 59 ss, Abb. 24.

[34] Frey O. H., 1976, 71 ss, fig. 1: 1; 2. Dobiat C., 1987, 15 ss, karte 6.

[35] Cfr. Lisičar P., 1973, 4, Fig. e, t. 3: 8. Batović Š., 1984, 42, Fig. 2: 3. Coldstream J. N., 1977, 168 ss, Fig. 55 d, e.

[36] von Eles Masi P., 1986, t. 119: 1463. – cfr. Muscarella O. W., 1967, Pl. 16: 85; 12: 66. Caner E., 1983, t. 46: 702, 705 ipd.

[37] Muscarella O., 1967, 63 ss, Pl. 11: 59–60. Malnati L., 1984, 75 s, op. 99, t. 20: B 3. – cfr. Sapouna Sakellarakis E., 1978, 126 ss, t. 53: 1164, 1666, 1667, 1669; 52: 1655.

[38] Lazio 1976, 95 ss, t. 10: 21.

[39] Muscarella O. W., 1967, 59 s. Young R. S., 1981, 79 ss, 271 s, Pl. 78. Coldstream J. N., 1977, 265 s. Boardman J., 1981, 100.

[40] Muscarella O. W., 1967, 58 ss, App. C, Pl. 7. Boehmer R. M., 1973, 149 ss. Caner E., 1983, 209, 193 ss, t. 72. Boardman J., 1981, 103 ss. Parzinger H., Sanz R., 1986, 177 ss, Abb. 7. Kilian Dirlmeier I., 1985, 215 ss. Za fibule cfr. seznam najdišč h karti 9.

[41] Jacobstahl P., 1956, 178 s, Fig. 582–584. Kastelic J., 1960, 5, t. 1: 4. Gabrovec S., 1964–65, 34, 37, t. 2–5. PJZ 5, 1987, 43 s, 47, t. 3: 14. Frey O. H., 1969, 72. Markoe G., 1985, 350 s: U 8, 363: Comp. 9 (za lotosove liste).

[42] Gabrovec S., 1960, 32 ss. PJZ 5, 1987, t. 3: 2. Snodgrass A. M., 1964, 72 ss; 1971, 33 ss. Coldstream J. N., 1977, 148 s. Schauer P., 1978, 129 s.

[43] Barth F. E., 1980, 211 ss, Abb. 1: 6. Montelius O., 1904, Pl. 198: 4. Snodgrass A. M., 1964, 13 ss. Borchhardt J., 1972, 63 ss. Coldstream J. N., 1977, 148.

[44] PJZ 5, 1987, t. 3: 4. Caner E., 1983, 147 ss, 165 ss, t. 59: 1025, 1031, 1032 ipd; oz. t. 63: 1144, 1145, 1148. Muscarrella O. W., 1967, 24 s, Pl. 14: 72 a. O izdelavi frigijskih fibul in njihovi posebnosti s posebno vdeto peresovino v lok fibul, kar spominja na podoben način izdelave pri nekaterih balkanskih fibulah, kot npr. pri vaških vozlastih, pa cfr. Muscarella O. W., 1967, 50 s.

[45] Caner E., 1983, 193 ss, t. 77–81: 22 d.

[46] Za razlike v ženski in moški noši na Dolenjskem cfr. Teržan B., 1985.

[47] Cfr. npr. Boehmer R. M., 1973.

[48] Muscarella O. W., 1967, App. A. Young R. S., 1981, 197.

[49] Cfr. npr. Muscarella O. W., 1967, 51 ss. Caner E., 1983, 201 ss, T. C. Boehmer R. M. 1973.

[50] Müller-Karpe H., 1962, 126, Abb. 24: 5–13, 25. Popham M. R., Sackett L. H., 1980, 159, Pl. 188: 36, 23; 145: 1, 2. Andronikos M., 1969, 137.

[51] Cfr. Kilian Dirlmeier I., 1985, 215 ss.

[52] Blinkenberg Chr., 1926, 189 s, Fig. 213. Cfr. Burkert W., 1977, 319 ss; 1979, 78 ss.

[53] Bevan E., 1986, 28 ss, 262 ss. Ptice-račke so pogoste tudi na drugih fibulah, zanimivo, da tudi na fibuli iz otroškega groba iz Lerne: cfr. De Vries K., 1974, 81, P. 15. Kačo pa bi morda lahko razpoznali v ornamentu cikcakaste črte na fibulah: cfr. op. 13.

[54] Bevan E., 1986, 58 s. Burkert W., 1977, 234 ss.

[55] Lazio 1976, 95 ss, t. 10: 21. Johannowsky W., 1974, Fig. 7.

[56] Bevan E., 1986, 84 ss.

[57] Kromer K., 1959, 220, t. 251. Cfr. Kossack G., 1954, 27 ss, 55 s. Bevan E., 1986, 198 s, 206 ss.

[58] Kromer K., 1959, t. 33: 4; 151: 2; 179: 1 (labodi), t. 21: 5; 116: 9–10; 105: 5 (psi). Kossack G., 1959, t. 109: 1, 2; 111: 25; 122: 4 (labodi); t. 99: 13–14 (psi). Cfr. Bevan E., 1986, 115 s.

[59] Za nošnjo fibul cfr. Kossack G., 1959, 101 s, Abb. 17, t. 122: 1–6 – izjema. Hodson F. R., 1985, 187 ss, Fig. 1, 3.

[60] Za strukturo grobišča v Hallstattu cfr. npr. Kilian Dirlmeier I., 1971, 107, Abb. 1. Hodson F. R., 1980, 53 ss, Abb. 1–5.

[61] Urleb M., 1974, 14 ss, sl. 3, 4, t. 24: 16, 5; 21: 103; 15: 13–21. Za nošo na Križni gori cfr. še Teržan B., 1978. Ruaro Loseri L. et al., 1977, t. 4: 47/1; 8: 96/1; 9: 109/1 itd. Guštin M., 1979, t. 39: 5; 41: 13; 43: 1. Teržan B. et al., 1984–85, t. 118: 5; 130: A 13. Dular J., 1984, t. 5: 2.

[62] Urleb M., 1974, t. 3: 15–22. Teržan B. et al., 1984–85, t. 121 A.

[63] Ta analiza sloni izključno na objavi Urleb M., 1974, zato posameznih grobov ne citiram posebej.

[64] Za citirane grobove cfr. Ruaro Loseri L. et al., 1977.

[65] Za strukturo grobišč cfr. še Belardelli C. 1986, 297 ss, fig. 1: 2; 2, ki pa domneva, da so obstajali na grobiščih posebni predeli za otroške in ženske grobove, kar se zdi s stališča naše analize vprašljivo.

[66] Teržan B. et al., 1984–85, t. 118. Za lego tega groba na grobišču cfr. Gabrovec S., Svoljšak D., 1983, list B 3. Analiza grobišča z Mosta na Soči (kronologija, sociološka struktura ipd.) je v pripravi.

[67] Za starejše ključe cfr. Vogt E., 1931. Za Cà Morto: Bertolone M., 1956–57, 38, t. 16: 10, Fig. 1: 13. Kossack G., 1956–57, 49 s. Za Este in Grossweikersdorf: Müller-Karpe H., 1959, t. 100: 2; 142: B 7. Za Schönberg: Schmid W., 1940, t. 32: 3. Za sestav depojev Ha B3 na Balkanu – cfr. npr. Teržan B., 1987 c, 9.

[68] Pauli L., 1978, 261 ss. Moosleitner F., Pauli L., Penninger E., 1974, t. 133: 11. Cfr. še Hell M., 1964, 283 s, Abb. 3: 2. Teržan B. et al., 1984–85, t. 27: F 3.

[69] Burkert W., 1977, 86, 161.

[70] Fogolari G., 1975, 171 s, 177 s, t. 69, 70. Calzavara L., 1984, 859 ss, fig. Kenner H., 1978–79.

[71] Burkert W., 1977, 265 ss, 249. Bevan E., 1986, 116 s.

[72] Gleirscher P., 1986, 178 ss, Abb. 1: 1–2; 2: 4. Egg M., 1986, 69 ss, Abb. 1, 2, 4, t. 14–13. Dal Rì L., 1988, Abb. 7.

[73] Cfr. npr. Fogolari G., 1975, 69 ss. Za diskusijo o Trojanskem ciklu pa npr. skeptično stališče – Finley M. I., 1977. Ross Holloway R., 1981, 97 ss.

[74] Cfr. npr. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (1964) zlasti razpravi: Gabrovec S., 1964, 215 ss in Katičić R., 1964, 9 ss; in Katičić R., 1976, 162 s, 179 ss. Fogolari G., 1975, 69 ss, kjer je opozorila tudi na problem domorodnih Euganejcev in »prišlekov« Venetov.

[75] Šašel J., 1975, pos. 372, 375 s, fig. 2. Šašel J., 1983, 16. Šašel J., 1987, 36 s.

[76] Seznami posameznih tipov polmesečastih fibul so nepopolni in rabijo zgolj za osnovno orientacijo.

ANDREA Z. (1976), Les tumuli de Kuç i Zi. – *Iliria* 6, 165–233.

ANDRONIKOS M. (1969), *Vergina I.*

AVILA R. A. J. (1983), *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit.* – PBF 5/1.

BAČIĆ B. (1957), Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kod Buja. – *Jadr. zbor.* 2, 381–432.

BADER T. (1983), *Die Fibeln in Rumänien.* – PBF 14/6.

BAKARIĆ L. (1986), Rezultati novih istraživanja u Smiljanu. – *Vj. Arh. muz. Zagreb* 3/19, 129–140.

BARTH F. E. (1980), Falerenensembles im Gräberfeld Hallstatt. – *Situla* 20–21, 211–217.

BATOVIĆ Š. (1981), v: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas.*

BATOVIĆ Š. (1984), Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la coté

orièntale de l'Adriatique. *Vj. arh. hist. dalm.* 77, 37–62.
BELARDELLI C. (1986), Necropoli ed analisi socio-rituali: l'area circumalpina centro-orientale nella tarda età dei campi di urne. – *Dial. Arch. 3. S.*, 4/2, 295–301.
BERG F. (1962), *Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maiersch.* – Veröff. Österr. Arbeitsgem. Ur – Frühgesch. 4.
BERTOLONE M. (1956–57), Tomba della prima età del ferro, con carrettino, scoperta alla Cà Morta di Como. – *Sibrium* 3, 37–40.
BEVAN E. (1986), *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities.* – BAR Int. Ser. 315.
BIANCO PERONI V. (1976), *Messer in Italien.* – PBF 7/2.
BITENC P. (1987), *Bled-Pristava. Izkopavanja v l. 1975, 1976 in 1978.* – Diplom. naloga FF Ljubljana, tipkopis.
BLINKENBERG C. (1926), *Fibules grecques et orientales.* – Lindiaka 5.
BOARDMAN J. (1981), *Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.*
BOEHMER R. M. (1973), Phrygische Prunkgewänder des 8. Jahrhunderts v. Chr. Herkunft und Exports. *Arch. Anz.* 2, 149–172.
BOEHMER R. M. (1984), Aššur-Taklak ein »Stadtaufseher« von Aššur unter Sargon II. oder Sanherib. *Baghdad. Mitt. 15*, 253–260.
BORCHHARDT J. (1972), *Homerische Helme. Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit.*
BURKERT W. (1977), *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche.* – Die Religionen der Menschheit 15.
BURKERT W. (1979), *Structure and History in Greek Mythology and Ritual.* – Sather Classical Lectures 47.
CALZAVARA L. (1984), La zona pedemontana tra Brenta e Piave e il Cadore. V: Aspes A. *Il Veneto nell' antichità. Preistoria e protostoria* 2, 847–866.
CANER E. (1983), *Fibeln in Anatolien 1.* – PBF 14/8.
CARANCINI G. L. (1975), *Gli spilloni nell' Italia continentale.* – PBF 13/2.
COLDSTREAM J. N. (1977), *Geometric Greece.*
ČOVIĆ B. (1983), Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century). – *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell' antichità*, 147–154.
DESBOROUGH V. R. d'A. (1972), *The Greek Dark Ages.*
DOBIAT C. (1987), Perlen mit konzentrischen Ringen. – V: *Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit 2.* – Marb. St. z. Vor- u. Frühgesch. 9, 15–38.
DULAR J. (1983), Gomilno grobišče v Loki pri Črnomlju. – *Arh. vest.* 34, 219–244.
EGG M. (1986), Die »Herrin der Pferde« im Alpengebiet. – *Arch. Korrbl.* 16, 69–78.
von ELES MASI P. (1986), *Le fibule dell' Italia settentrionale.* – PBF 14/5.
FINLEY M. I. (1984), Lost: the Trojan War. – *Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies* [Penguin].
FOGOLARI G. (1975), La protostoria delle Venezie. – V: *Popoli e civiltà dell'Italia antica* 4, 61–222.
FREY O. H.(1969), *Die Entstehung der Situlenkunst.* – Röm. Germ. Forsch. 31.
FREY O. H. (1976), La cronologia di Este nel quadro dei rapporti culturali con l'area hallstattiana. – *Este e la civiltà Paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Atti dell' XI Convegno di Studi Etr. e Ital., Este-Padova* 1976 (1980), 69–84.
GABROVEC S. (1960), Grob z oklepom iz Novega mesta. – *Situla* 1, 27–79.
GABROVEC S. (1964), Problem severozahodnega področja Ilirov. – V: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* Pos. izd. Cent. za balkanol. ispit. 1, 215–252.
GABROVEC S. (1964–65), Halštatska kultura v Sloveniji. – *Arh. vest.* 15–16, 21–63.
GABROVEC S. (1968), Grob s trinožnikom iz Novega mesta. – *Arh. vest.* 19, 157–188.
GABROVEC S. (1970), Dvozankaste ločne fibule. – *Godiš. Cent. balkanol. ispit. 8*, 5–65.
GABROVEC S. (1973), Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. – *Arh. vest.* 24, 338–385.
GABROVEC S., SVOLJŠAK D. (1983), *Most na Soči (S. Lucia)* 1 – Kat. in monogr. 22.
GARAŠANIN D. (1954), *Katalog metala.* Praistorija 1.
GENTILI G. V. (1988), Verucchio. – V: G. Bermond Montanari, *La formazione della città in Emilia Romagna. Catalogo della mostra*, 207–263.
GERGOVA D. (1987), *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien.* – PBF 14/7.
GLEIRSCHER P. (1986), Stilisierte Frauenfigürchen aus Südtirol und dem Trentino. – *Der Schlern* 60/3, 178–190.
GUŠTIN M. (1973), Kronologija notranjske skupine. – *Arh. vest.* 24, 461–506.
GUŠTIN M. (1979), *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu.* – Kat. in monogr. 17.
von HASE F. W. (1969), *Die Trensen der Früheisenzeit in Italien.* – PBF 16/1.
HELL M. (1964), Das Hallstattgrab von Bruck an der Grossglocknerstrasse im Pinzgau/Salzburg. – *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte von Stadt und Land Salzburg. Gedenkschrift für Martin Hell* (1977), 277–285.

HENCKEN H. (1971), *The Earliest European Helmets.* – 28. Bull. Amer. School Prehist. Research.
HODSON F. R. (1980), Ramsauer und Hallstatt: eine Zwischenbilanz. – *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 110, 53–59.
HODSON F. R. (1985), Hallstatt: dry bones and flesh. – *Mortimer Wheeler Archaeological Lecture. Proc. Brit. Acad.* 71, 187–201.
JACOBSTAHL P. (1956), *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia.*
JOHANNOWSKY W. (1969), Scambi tra ambiente greco e ambiente italico nel periodo precoloniale e protocoloniale e loro conseguenze. – *Dial. Arch.* 3/1–2, 31–43.
JOHANNOVSKY W. (1974), Rapporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa centrale e i Balcani nell' età del ferro. – *Balcanica* 5, 204–213.
KARAGEORGHIS V. (1983), *Palaepaphos-Skales. An Iron – Age Cemetery in Cyprus.* Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3.
KASTELIC J. (1960), Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji. – *Situla* 1, 3–26.
KATIČIĆ R. (1964), Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilica ilirskih provincija. – V: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* Pos. izd. Cent. za balkanol. ispit. 1, 9–58.
KATIČIĆ R. (1976), *Ancient Languages of the Balkans.* – Trends in Linguistics. State-of-the-Art Reports 4–5.
KENNER H. (1978–79), Zu namenlosen Göttern der Austria Romana Reitia. – *Schild von Steier* 15–16, 109–110.
KILIAN DIRLMEIER I. (1971), Studien zur Ornamentik auf Bronzeblechgürteln und Gürtelblechen der Hallstattzeit aus Hallstatt und Bayern. – 50. *Ber. Röm. Germ. Komm.*, 97–191.
KILIAN DIRLMEIER I. (1972), *Die hallstattzeitlichen Gürtelbleche und Blechgürtel Mitteleuropas.* – PBF 12/1.
KILIAN DIRLMEIER I. (1985), Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr. *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 32, 215–254.
KILIAN K. (1973), Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jahrhunderts. *Hamb. Beitr. Arch.* 3/1, 1–39.
KILIAN K. (1975), *Fibeln in Thessalien.* – PBF 14/2.
KILIAN K. (1975b), Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. – *Prähist. Zeitschr.* 50, 9–139.
KNEZ T. (1967), Žarni grobovi v Bršljinu. *Arh. vest.* 18, 155–161.
KOSSACK G. (1954), *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas.* – Röm. Germ. Forsch. 20.
KOSSACK G. (1954b), Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 1, 111–178.
KOSSACK G. (1956–57), Zu den Metallbeigaben des Wagengrabes von Cà Morta (Como). – *Sibrium* 3, 41–51.
KOSSACK G. (1959), *Südbayern während der Hallstattzeit.* – Röm. Germ. Forsch. 24.
KOSSACK G. (1970) , *Gräberfelder der Hallstattzeit am Main und Fränkischer Saale.* – Materialh. z. bayer. Vorgesch. 24.
KOSSACK G. (1980), »Kimmerische« Bronzen. – *Situla* 20–21, 109–143.
KROMER K. (1959), *Das Gräberfeld von Hallstatt.*
Lazio (1976), *Civiltà del Lazio primitivo.*
LIPPERT A., TOMEDI G. (1986), Ein hallstattzeitliches Gräberfeld am Pestfriedhof in Bischofshofen – Salzburg. *Arch. Korrbl.* 16, 427–440.
LISIČAR P. (1973), Cenni sulla ceramica antica. – *Arch. Iug.* 14, 3–27.
MALNATI L. (1984), Tombe arcaiche di S. Maria d'Anglona (scavi 1972–73). V: Castoldi M., Malnati L., *Studi e ricerche archeologice in Basilicata. Quaderni di ACME* 4, 41–95.
MARCHESETTI C. (1885), La necropoli di S. Lucia (Scavi del 1884). – *Boll. Soc. Adr. Sc. Nat. Trieste* 9, 94–162.
MARCHESETTI C. (1893), Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885–1892). – *Boll. Soc. Adr. Scienze Nat. Trieste* 15, 3–336.
de MARINIS R., GUŠTIN M. (1975), Qualche considerazione sulla cronologia e diffusione delle fibule semilunate. – *Preist. Alp.* 11, 1–17.
MARKOE G. (1984), *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean.* – Calif. Class. St. 26.
MIKULČIĆ I. (1966), *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza.* – Diss. et monogr. 3.
MIROSAVLJEVIĆ V. (1957), Ilirski grob iz Udbine, *Opusc. arch.* 2, 5–20.
MITREVSKI D. (1987), Bow Fibulae from Iron Age Sites in the Vardar Valley. *Arch. Iug.* 24, 29–42.
MONTELIUS O. (1904), *La civilisation primitive en Italie* 2.
MOOSLEITNER F., PAULI L., PENNINGER E. (1974), *Der Dürrnberg bei Hallein* 2. – Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 17.
MÜLLER-KARPE H. (1959), *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen.* – Röm. Germ. Forsch. 22.
MÜLLER-KARPE H. (1961), *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern.* – Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 6.
MÜLLER-KARPE H. (1962), Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos Grä-

ber. – *Jb. Deutsch. arch. Inst.* 77, 59–129.
MUSCARELLA O. W. (1965), A Fibula from Hasanlu. – *Amer. Journ. Arch.* 69, 233–240.
MUSCARELLA O. W. (1967), *Phrygian Fibulae from Gordion.* – Monogr. Ser. 4.
PAHIČ S. (1972), *Pobrežje.* – Kat. in monogr. 6.
PARZINGER H., SANZ R. (1986), Zum ostmediterranen Ursprung einer Gürtelhakenform der Iberischen Halbinsel. – *Madrid. Mitt.* 27, 169–194.
PAULI L. (1978), *Der Dürrnberg bei Hallein* 3. – Münch. Beitr. z. Vor – u. Frühgesch. 18.
PERONI R., CARANCINI G. L., CORETTI P., PONZI BONONI L, RALLO A., SARONIO MASOLO P., SERRA RIDGEWAY F. R. (1975), *Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca.* – Origines.
PESCHECK C. (1942), *Die junghallstättische Kultur in Reichsgau Niederdonau.* – Diss. Wien, tipkopis.
PJZ 5 (1987), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5. *Željezno doba.*
POPHAM M. R., SACKETT L. H. (1979–1980),Lefkandi 1. *The Iron Age.*
PRETHISTORIJA (1980), *Prethistorija. – Serija vodiča – Arheološki muzej Zagreb.*
PUŠ I. (1971), *Žarnogrobišćna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani.* – Razpr. 1. razr. SAZU 7/1.
PUŠ I. (1982), *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani.* – Razpr. 1. razr. SAZU, 13/2.
RADT W. (1974), *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien.* – PBF 20/1, 98–147.
DAL RÌ L. (1988), Völs. Vor- und Frühgeschichte. – *Völs am Schlern,* 888–1988. *Ein Gemeindebuch,* 105–135.
ŘIHOVSKY J. (1972), *Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet.* – PBF 7/1.
ROSS HOLLOWAY R. (1981), *Italy and the Aegean 3000–700 B. C.* – Arch. Transatlantica 1.
RUARO LOSERI L., STEFFE De PIERO G., VITRI S., RIGHI G. (1977), *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso.* Monogr. di Preist. 1.
SANDARS N. K. (1966), Cimmerians, Phrygians, Achaemenians and SouthEast Europe. – *Actes du 7e Congres Intern. d. Scien. Prehist. et Protohist.* 2 (Praha), 873–877.
SANDARS N. K. (1974), Thracians, Phrygians and Iron. – *Thracia 3. Primus Congressus Thracicorum (Serdicae),* 195–202.
SAPOUNA SAKELLARAKIS E. (1978), *Die Fibeln der griechischen Inseln.* – PBF 14/4.
SCHAUER P. (1978), Die urnenfelderzeitlichen Bronzepanzer von Fillinges. Dept. Heute-Savoie, Frankreich. – *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 25, 92–130.
SCHMID W. (1940), Der frühhallstättische Hortfund von Schönberg in Steiermark. – *Germania* 24, 1940 195–204.
SNODGRASS A. M. (1964), *Early Greek Armour and Weapons.*
SNODGRASS A. M. (1971), The first European body-armour. – V: *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes,* 33–50.
STARE F. (1954), *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani.* – Dela 1. razr. SAZU 9.
STARE F. (1975), *Dobova.* – Pos. muz. Brežice 2.
STEGMANN RAJTAR S. (1984), Neuerkenntnisse zum Grab 169 von Brno–Obřany. – *Hallstatt Kolloquium Veszprém* 1984. – Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss. Beih. 3 (1986), 211–219.
SUNDWALL J. (1943), *Die älteren italischen Fibeln.*
SVOLJŠAK D. (1974), Tolmin. La nécropole de l'age du fer ancien. – *Inv. Arch. Jug.* 18, Y 169–178.
SZOMBATHY J. (1912–13), Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande. – *Mitt. Präh. Komm.* 2/2, 127–190.
ŠAŠEL J. (1975), L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie. – *Colloques internat. du CNRS* 564. *L'onomastique Latine, Paris* 1975 (1977), 365–383.
ŠAŠEL J. (1983), K tisočletju pred rimsko zasedbo. V: *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije,* 10–17.
ŠAŠEL J. (1987), I primordi di Aquileia nella politica di Roma. – *Ant. Altoadr.* 30, 1987, 27–37.
TERŽAN B. (1978), O halštatski noši na Križni gori. – *Arh. vest.* 29, 55–63.
TERŽAN B. (1984), Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drima i Devolla u starije željezno doba. – *Duhovna kultura Ilira. Simpozijum Herceg Novi,* 197–214.
TERŽAN B. (1985), Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenjskem kulturnem krogu. – *Arh. vest.* 36, 77–105.
TERŽAN B. (1987), Obredi in verovanje. V: *Bronasta doba na Slovenskem,* 65–78.
TERŽAN B. (1987b), *Arh. vest.* 38, 413–433.
TERŽAN B. (1987c), The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. – *Arch. Iug.* 24, 7–27.
TERŽAN B., Lo SCHIAVO F., TRAMPUŽ OREL N. (1984–85), *Most na Soči (S. Lucia)* 2. – Kat. in monogr. 23.
URLEB M., (1974), *Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola.* – Kat. in monogr. 11.
URLEB M. (1984), Po arheoloških sledovih na Bistriškem. – *Bistriški zapisi* 2 [Ilirska Bistrica], 36–43.
VINSKI GASPARINI K. (1973), *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj.*

VOGT E. (1931), Die ältesten Schlüssel. – *Germania* 15, 142–145.
de VRIES K. (1974), A Grave with Figured Fibula at Lerna. – *Hesperia* 43/1, 80–104.
YOUNG R. S. (1981), *The Great Early Tumuli. The Gordion Excavations. Final Reports 1.* – Univ. Museum Monogr. 43.

DIE HALBMONDFIBELN ÜBER DIE KULTURVERBINDUNGEN ZWISCHEN DER ÄGÄIS UND DEM *CAPUT ADRIAE*

Zusammenfassung

Den Ausgangspunkt der Untersuchung stellt die Halbmondfibel, einer der sogenannten Leittypen der älteren Hallstattzeit im Südostalpenraum dar, denn an ihr können beispielhaft einige Fragen zu den Kulturbeziehungen in Südosteuropa aufgezeigt werden.

Nach G. Kossack[1] haben sich mit den Halbmondfibeln noch S. Gabrovec,[2] der nur die zweischleifigen Fibeln behandelt hat, und R. de Marinis und M. Guštin[3] beschäftigt. Im Gebiet von *Caput Adriae* und in ihrem Hinterland zeigen sich deutlich zwei Gruppen der Halbmondfibeln, beide treten in mehreren Varianten auf. Die einschleifigen Fibeln mit einem verhältnismässig schmalen Bügel streuen zwischen Etsch (Adige) – Tal und Ljubljana **(Abb. 1)**. Die seltenen Fibeln mit einem breiten verzierten Halbmondbügel aus den inneralpinen Tälern Tirols sind eine späte Variante dieses Fibeltyps **(Abb. 16)**. Eine weitere Variante der einschleifigen Halbmondfibeln stellen die Fibeln dar, deren breiter verzierter Bügel noch mit Tierfigürchen geschmückt ist. Sie sind jenseits der Alpen verbreitet, in Hallstatt und in Bayern **(Abb. 7)**.

Die zweite Gruppe von Halbmondfibeln bilden die zweischleifigen, die vom Soča-Tal bis zur unteren Donau jenseits des Eisernen Tores verbreitet sind. Auch hier sind mehrere lokale Varianten deutlich zu erkennen **(Abb. 1, 5–7, 9)**.

Die einschleifigen Halbmondfibeln findet man ausser in den schon erwähnten Gebieten (*Caput Adriae* und Alpennordrand) noch in Süditalien – in Apulien, Kampanien und Sizilien, dann in der Ägäis, wo man zwischen einer ägäischen Gruppe, die sich zwischen Kreta und der Südwestküste Kleinasiens erstreckte, und einer böotischen bzw. attisch-böotischen Gruppe unterscheiden muss **(Abb. 2)**. In Kleinasien bzw. Anatolien gibt es eine phrygische Gruppe, und weiter östlich noch eine kaukasische Gruppe **(Abb. 2)**.

Stellen wir nun die Frage nach der Chronologie der einzelnen Gruppen. Aufgrund der Gräber aus Škocjan (Gombač 183)[5–6] und Tolmin (Grab 441)[7] scheint es gerechtfertigt das Auftreten der einschleifigen Halbmondfibeln dieser Art im Gebiet von *Caput Adriae* im 9. Jh. zu suchen. Wie die Gräber aus Škocjan und Este zeigen, bleiben diese Fibeln bis in das frühe 7. Jh. in Mode. In den inneralpinen Tälern bleiben sie in einer lokalen Variante bis in die Stufe Ha D hinein in Gebrauch.[10] Besonders interessant scheinen die Fibeln aus Hallstatt zu sein, da dort ganz lokal geprägte Varianten der Halbmondfibeln vorkommen **(Abb. 13)**.[11]

In Süditalien ist das älteste Stück aus Mulino della Badia bekannt.[12] Die Halbmondfibel aus Andria bei Bari stammt aus einem Fundkomplex, der sich in das 8. Jh. datieren lässt. Der Form nach ähnelt sie sowohl den Fibeln aus Egna als auch denen aus Xanthos. Das Ornament ist mit dem der Fibeln aus Peterbühel bei Völs, Bled, Ephesos und Pherai zu vergleichen.[13] Die Fibeln aus Capua und Suessula datiert W. Johannowsky in die Stufe Capua II a. Bemerkenswert ist die Ähnlichkeit zwischen den Fibeln aus Suessula und Stična **(Abb. 11)**, darum ist auch eine ähnliche Zeitstellung sehr wahrscheinlich, während die Fibeln aus dem Grab 94 aus Hallstatt jünger sind.[14]

Die kleinen Halbmondfibeln aus der Ägäis vom Typ II e nach Blinkenberg bzw. II d nach Sapouna Sakellarakis bzw. II f 2 nach Caner stammen entweder aus Gräbern oder aus Heiligtümern. Die kretischen Tholoi-Gräber, besonders das aus Fortetsa, und die Gräber aus Lefkandi sind in das 10. bis 9. Jh. zu datieren, während die Tempelfunde ein Fortleben dieser Variante der Halbmondfibeln in das 8. bis 7. Jh. vermuten lassen.[15]

Eine entwickeltere Variante der Halbmondfibel stellen die böotischen Fibeln, Typ IX l nach Blinkenberg bzw. IX d nach Sapouna Sakellarakis dar. Coldstream datiert sie in die spät-geometrische Zeit, einige Exemplare weist er sogar in die subgeometrische Zeit. Für ihre Zeitstellung und ihr Auftreten scheinen die Gräber aus Lefkandi wichtig zu sein. Die Fibeln aus dem Grab 41 aus Kerameikos aus Athen stellen nämlich eine Sonderform dar und könnten nicht für die Datierung der böotischen Halbmondfibeln verwendet werden.[17] Eine lokale Variante der Halbmondfibeln ist aus dem nordkaukasischen Bereich bekannt. Muscarella schlug

für sie eine Datierung in das 7. bis 6. Jh. vor, was man zur Diskussion stellen sollte.[18] An die kaukasischen Exemplare erinnert eine Halbmondfibel aus Vergina, die von Andronikos in das frühe 8. Jh. gestellt wurde.[19]

In Anatolien bzw. Phrygien sind die zwei Haupttypen der Halbmondfibeln mit mehreren Varianten vertreten. Die Verwendungszeit der Fibeln vom Typ XII 7 A und 7 nach Muscarella bzw. vom Typ A I, 1–2 nach Caner ist durch den Tumulus W und Körtes' Hügel III markiert. Das Auftreten der Fibeln mit Buckeln vom Typ XII 9 nach Muscarella bzw. Typ A IV, 1–4, nach Caner wird in die Mitte des 8. Jhs. gesetzt. In der Variante A IV 4 nach Caner blieben sie noch in der erste Hälfte des 7. Jhs. in Mode.[20]

Dieser chronologische Überblick zeigt deutlich, dass die ägäischen Halbmondfibeln schon im 10. bis 9. Jh. auftraten, somit stellen sie zur Zeit die ältesten Exemplare vor. Wenig später, spätestens im 9. Jh. sind sie schon im Gebiet von *Caput Adriae* bekannt geworden. Diese stehen auch typologisch den ägäischen Fibeln am nächsten. Ab Mitte des 9. Jhs. sind attische, um 800 schon böotische, phrygische und sehr wahrscheinlich auch kaukasische Varianten ausgebildet. Danach kann man lokale Entwicklungen verfolgen.

Kehren wir zu den zweischleifigen Halbmondfibeln zurück. Die zweischleifigen Halbmondfibeln mit sanduhrförmigem Fuss, meistens aus Eisen, sind von Oltenien / von der unteren Donau (Balta Verde, Basarabi) bis zu den Ostalpen (Kalendenberg, Tolmin) verbreitet **(Abb. 4: 1, 8, 9; 5)**. Wenn man diese Fibeln mit den phrygischen Fibeln vom Typ A I, 1–2 vergleicht, kommt ihre Ähnlichkeit unverkennbar zur Geltung. Ihr Vorbild möchte man gern in den phrygischen Fibeln sehen, was aber wegen ihres gleichzeitigen Auftretens sowohl auf dem Balkan als auch in Phrygien noch nicht zu klären ist.[21-22] Der sanduhrförmige Fuss ist kennzeichnend auch für die anderen Varianten der zweischleifigen Bogenfibeln, deren Kerngebiet an der unteren Donau zu suchen ist. Da sie nicht älter als aus dem frühen 8. Jh. sind,[23] bleibt die Frage der eventuellen Priorität der Entstehung noch offen. Dass Verbindungen zwischen der Phrygien und dem Balkan bestanden, zeigen z. B. auch einige Bronzegefässe (Sofronievo, Beograd, Glasinac) und Gefässe mit Tierprotomen, die als Nachahmungen von Bronzekesseln mit den Tierprotomen zu betrachten sind.[24] So möchte man gern in der Donau eine »Verkerhsader« zwischen dem östlichen Mittelmeer /Schwarzen Meer/ und dem Balkan bis zu der Mitteleuropa /Karpatenbecken/ sehen.

Einen östlichen »Verbreitungsschwerpunkt« kann man auch bei den Halbmondfibeln mit Randverzierung beobachten **(Abb. 6)**. Interessant dabei ist, daß z. B. die Fibel aus Bled **(Abb. 17)** die Charakteristika von diesem Typus mit der von einschleifigen Fibeln vereinigt. Auch für diesen Typ von Fibeln kann man eine Datierung in das späte 8. und frühe 7. Jh. annehmen.[25]

Die nächste typische Gruppe der zweischleifigen Halbmondfibeln ist durch einen breiten, mit Buckeln verzierten Bügel gekennzeichnet. Auffallend ist, dass sie eigentlich nur auf das westliche Slowenien beschränkt ist **(Abb. 3, 7)**. Die alpinen Exemplare sind nämlich mit punzierten Kreisaugen verziert, was auch für die westhallstättische Variante der einschleifigen Halbmondfibeln gilt.[26] Im Vergleich mit den anderen Typen der Halbmondfibeln gewinnen sie erst in der 1. Hälfte des 7. Jhs. an Bedeutung.[27] Eine lokale Entwicklung aus den älteren Fibeln erscheint zwar am plausibelsten,[28] aber eine lokale Nachahmung der phrygischen Fibeln mit Buckeln vom Typ XII nach Muscarella ist ebenfalls nicht auszuschliessen. Dafür fehlen jedoch Beweise.

Die Halbmondfibeln sind nicht der einzige Nachweis von Verbindungen zwischen dem *Caput Adriae* und der Ägäis. Ein zusätzliches Argument kann man in den eisernen Schwertern sehen, die aus der Škocjan-Mušja jama (Fliegenhöhle – **Abb. 8:** 3) und aus Brno–Obřany stammen. Es handelt sich nämlich um einen Typ von Schwertern, der in Griechenland zu den Leittypen der geometrischen Zeit gehöhrt.[30-31] Ähnliches gilt auch für die eisernen Lanzenspitzen aus der Škocjan-Mušja jama **(Abb. 8:** 4–5), für die die besten Vergleichsstücke in Makedonien und in der Ägäis zu finden sind.[32] In dem Votivhortfund von Škocjan befinden sich auch Fragmente von Kegelhelmen **(Abb. 8:** 1) die zwar von Picenum bis Slowenien streuten, ihre Vorbilder aber auf Kreta und im Nahen Osten haben.[33]

Zu den Hinweisen für die Ost-West Beziehungen gehören noch einige Typen von Glasperlen,[34] ein protokorinthischer Skyphos aus Pula[35] und ein Fragment einer Fibel aus Golasecca, die zum Typ H der phrygischen Fibeln nach Caner gehört.[36] Aus Italien sind noch andere phrygische Fibeln bekannt, so z. B. aus Pithecusae, Contrada Madonella bei Siris, S. Maria d'Anglona und Riserva del Truglio.[37–38] Diese Fibeln sind deswegen von Bedeutung, weil sie auch in den griechischen Heiligtümern vorkommen, und weisen darauf hin, dass es in dieser Zeit zu einer »Öffnung« Phrygiens zum Westen gekommen ist **(Abb. 9)**. Gewisse Zeugnisse dafür bringen auch die literarischen Quellen.[39–40]

Einen zusätzlichen Beweis für die Kontakte zwischen *Caput Adriae* und der Ägäis birgt das bekannte Panzergrab aus Stična **(Abb. 10)**.

Vermutlich ostgriechischer Herkunft ist die Bronzephiale,[41] nach östlichen bzw. griechischen Vorbildern sind sehr wahrscheinlich der Bronzepanzer[42] und der Beschlag eines Helmes **(Abb. 10:** 2)[43] gefertigt worden. Dazu möchte ich noch die Knotenfibel und den Blechgürtel hinzufügen. Die Fibel hat ihre besten Vergleichsstücke in einigen Fibeln vom Typ J III und N III nach Caner **(Abb. 10:** 3) Ihr Hauptverbreitungsgebiet stellt Phrygien und die ostgriechische Küste Kleinasiens dar. Sie werden dem ausgehenden 8. Jh. und der 1. Hälfte des 7. Jhs. zugewiesen.[44] Interessant dabei ist, dass einige Fibeln zusammen mit phrygischen Gürteln gefunden worden sind, zu denen gewöhnlich ein Griffbügel gehört, der jenem der Fibeln sehr ähnelt. In diesem Sinne ist vielleicht die Kombination von der Fibel und dem Blechgürtel aus Stična zu verstehen **(Abb. 10:** 3–4).[45–46] Könnte man in dem Krieger von Stična einen lokalen Herrscher, der nach phrygischer Art[47] gekleidet wurde, vermuten? Wie ist er dazu gekommen und was steckt dahinter? – Das sind noch unbeantwortete Fragen.

Aus diesen seltenen Mosaiksteinchen kann man zwar keine Schlüsse über die Verbindungen zwischen dem *Caput Adriae* und der Ägäis ziehen, doch zeigt sich eine Grundtendenz. Die früheren Beziehungen aus dem 9. bis 8. Jhr. fanden ein anderes, breiteres Echo auf kulturellem Niveau (z. B. in der Tracht / Halbmondfibeln / und in der Technologie / Anfang der Eisenbearbeitung/) als die späteren während des 7. Jhs., als diese nur in den Gräbern der »Oberschicht« spürbar sind. So liegt die Vermutung nahe, dass sich in dieser späteren Epoche die Kontakte auf einem anderen Niveau entwickelt haben, und vielleicht mehr auf Handelsbeziehungen liegen.

Stellen wir noch die Frage nach der Aussage der Halbmondfibeln.

In Phrygien sollen sie zur Tracht der Aristokratie gehört haben. Es ist interessant, dass die Fibeln vom Typ XII 7 nach Muscarella in dem Hügel W in Gordion vorkommen, in dem eine jüngere Person, sehr wahrscheinlich weiblichen Geschlechts, bestattet wurde.[48] Als berühmtes Beispiel könnte man auch das Relief von Ivriz aus der Zeit um 735 anführen. Dargestellt ist der König Warpalawas (der eine Fibel trägt) vor einem Vegetations- bzw. Fruchtbarkeitsgott.[49]

Aus den spärlichen Angaben sei der Schluss erlaubt, dass in der Ägäis und in Griechenland die Halbmondfibeln vorwiegend in den Gräbern von Frauen und Kindern vorkommen, so z. B. in den schon erwähnten Gräbern von Kerameikos, Lefkandi, Vergina usw.[50] Andererseits sind sie als Votivgaben in Heiligtümern vom 8.–7. Jh. geweiht worden. Auffallend ist, dass es sich stets um sogenannte Frauenheiligtümer handelt, wie das Athene-Heiligtum von Ialisos auf Rhodos, die Artemis-Heiligtümer von Ephesos, Pherai, Ikaria, sowie das Afaia-Heiligtum von Aigina.[51]

Einen weiteren Hinweis zum Verständnis ihrer Aussage birgt vielleicht die Darstellung auf Londons böotischer Fibel. Deutlich zu erkennen sind der Herr und die Herrin der Tiere. Einerseits Herakles im Kampf mit dem Löwen – ein Herr der Tiere, ein »chthonisch-olympisches Doppelwesen«, wie ihn zuletzt W. Burkert bezeichnete.[52] Andererseits Potnia theron – die Herrin der Tiere ist hier mit den Gänsen oder sogar Schwänen vergesellschaftet, aber auch Schlangen sind abgebildet. Die Wasservögel als Attribute der Potnia theron symbolisierten die Herrschaft über Wasser und Fruchtbarkeit, besonders die Schwäne stehen eng mit der Geburt und dem Gebären in Zusammenhang. Was die Schlangen, chthonische Wesen betrifft, sind sie als Symbol von Leben und Tod zu verstehen. Die Schlange spielt aber auch bei den Mysterien der Geburt eine gewisse Rolle und ist eine Wächterin der Kinder.[53] Die Rolle von Potnia theron geht in archaischer Zeit auf verschiedene griechische Göttinnen über: die bedeutendste und ausgeprägteste ist Artemis, aber auch im Athena-Heiligtum in Lindos auf Rhodos und im Heraion von Samos wurde z. B. einer frühen Potnia theron geopfert.[54]

Trotz der sehr seltenen bekannten Gräbern aus Italien scheint es, dass die Halbmondfibeln auch hier zur Frauentracht gehört haben, was die Gräber aus Suessula und Riserva del Truglio zeigen. Die Halbmondfibel aus Suessula ist mit Wasservögeln geschmückt. Wie schon erwähnt sind die Fibeln aus Stična und Hallstatt der aus Suessula sehr ähnlich. Auf der Fibel von Stična befindet sich eine Ente mit Hörnern **(Abb. 11, 12)**. Wenn man dieses Attribut des Wasservogels zu verstehen versucht, dann darf man nicht übersehen, dass Artemis mit einem Beinamen Tauropolos benannt wurde.[56] Die Fibeln aus Hallstatt, die auch zur einen Frau gehörten, sind in der Form einer Sonnenbarke mit den Vögeln und den zwei Pferden gestaltet. Das Pferd ist eines der Begleiter der Potnia theron – hippon, ein Symbol des Chthonischen. Solch eine Herrin der Tiere wurde Artemis Orthia.[57]

Ähnliche Symbolik ist auch aus den anderen alpinen-bayerischen Halbmondfibeln zu entnehmen. Auf den Fibeln sind nach irgendeiner Regel entweder Wasservögel/ Schwäne oder

Hunde abgebildet. Ähnlich wie Wasservögel gehören Hunde zu den Begleitern der Herrin der Tiere, Artemis, wenn sie als Göttin der Jagd, als Herrin über den Tod, ihre Beute erlegt.[58]

Bemerkenswert ist, dass sowohl in Hallstatt als auch in Bayern diese Fibeln nur in Frauengräbern vorkommen, bis jetzt mit nur einer einzigen Ausnahme.[59] Einen besonderen Aspekt in der Problematik zeigt die Verbreitung der Gräber mit Halbmondfibeln in dem Gräberfeld von Hallstatt. Sie sind über die ganze Nekropole »verstreut«. Man kann vielleicht in der Gruppierung der Gräber einzelne (Sozial) gruppen innerhalb des Gräberfeldes vermuten. Zu diesen Gruppen wird jedoch fast immer eine Frau mit Halbmondfibeln gehört haben **(Abb. 13)**.[60]

Auch in dem Gebiet vom *Caput Adriae* befinden sich Halbmondfibeln mit nur wenigen Ausnahmen meist in den Gräbern von Frauen, Jugendlichen und Kindern.[61–62] Bemerkenswert ist auch ihre Verbreitung in einzelnen Gräberfeldern, so z. B. in Brežec bei Škocjan und Križna gora **(Abb. 15)**, wo man eine Ähnlichkeit in der Struktur der Gräberfelder mit der von Hallstatt feststellen könnte.

In dem Gräberfeld von Križna gora sind einzelne Gruppen der Gräber erkennbar, zu denen ein oder zwei Männergräber gehören, die von mehreren Frauengräbern in verschiedener Trachten und Gräbern unbestimmter Geschlechtszugehörigkeit umgeben sind **(Abb. 14)**. So liegt die Vermutung nahe, dass diese Gruppen die Sozialeinheiten z. B. im Sinne einer Familie darstellen. Zu den einzelnen Gruppen gehörte nach einer »Regel« auch eine Frau mit der Halbmondfibel **(Abb. 14)**.[63]

Auch im Gräberfeld von Brežec bei Škocjan sind mehrere Gruppierungen von Gräbern erkennbar. In zwei Fällen haben die Gräber mit den Halbmondfibeln innerhalb der einzelnen Gruppen eine besondere zentrale Lage. Bei der ersten Gruppe handelt es sich um die Gräber Sila 183 und 186, die sehr wahrscheinlich unterschiedlichen Generationen gehören, bei der zweiten um das Grab Gombač 47, die von bescheiden ausgestatteten Gräbern, meistens weiblichen Charakters, umgeben sind **(Abb. 15)**. Diese Tatsache weist auf einen anderen, bedeutenden Status der Gräber mit Halbmondfibeln hin. Eine andere Position haben die Gräber Sila 259 und Gombač 150, die in der Nähe der Kriegergräber liegen. Diesen Kriegern, bewaffnet mit Schwertern, möchte man wegen ihrer dichten Gruppierung gern eine führende Rolle innerhalb des Gräberfeldes (bzw. der Gemeinschaft) zuschreiben. Und zu dieser Sozialgruppe hat auch eine Frau mit der Halbmondfibel gehört. Die anderen Schwertgräber und Gräber mit Halbmondfibeln befinden sich nämlich verstreut im Gräberfeld. Die Halbmondfibelgräber liegen aber öfters in der Nähe der Doppelgräber und Männergräber mit Nadeln **(Abb. 15)**.

Demgemäß zeigt sich innerhalb des Gräberfeldes von Brežec bei Škocjan auch eine gewisse Hierarchie: eine führende Rolle hatte der Kriegergruppe mit Schwertern inne (Gombač 124 und zugehörige Bestattungen), die Mehrheit stellen die Gruppen mit je einem Schwertgrab, anderen Männergräbern (mit Nadel) und Frauengräbern mit unterschiedlicher Trachtausstattung. Die dritte Gruppierung wird von den Gräbern meist weiblichen Charakters gebildet (Sila 183–186 & Co, Gombač 47 & Co). Es ist interessant, dass die Gräber mit den Halbmondfibeln in allen Sozialgruppen vertreten sind **(Abb. 15)**.[64]

Trotz Verschiedenheiten in den beiden Gräberfeldern, die sehr wahrscheinlich lokal bedingt sind, kann man eine ähnliche Struktur feststellen: es zeigen sich gewisse Grabgruppierungen, die als Sozialeinheiten (im Sinne einer Familie oder Sippe) anzusehen sind, in denen die führende Rolle gewöhnlich von einem Mann eingenommen wurde. In fast jeder Gruppe ist auch eine Person mit Halbmondfibel vertreten.

Einen Schritt weiter hilft uns das Grab 1229 aus Most na Soči/ Santa Lucia, das auch eine zentrale Lage innerhalb einer Gruppe der Gräber inne hat. So möchte man gern an eine ähnliche Struktur wie in Križna gora oder Škocjan denken. Auf eine besondere Stellung dieses Grabes weist neben der Halbmondfibel noch ein Schlüssel hin.[66] Im Gebiet von *Caput Adriae* und Ostalpen findet man den Schlüssel nur in seltenen reich ausgestatteten Gräbern, wie z. B. im Grab mit Wägelchen von Ca Morta, Como, im Grab Benvenuti 277 aus Este und in den Hortfunden wie z. B. in dem aus Gross Weikersdorf und dem aus Schönberg. Sie alle sind in das 8. Jh. datiert.[67] Das reiche Frauengrab 68/2 aus Dürrnberg bei Hallein bringt aber den Beweis, dass die Beigabe von Schlüsseln in das Grab im Alpenbereich bis in die späte Hallstattzeit im Brauch geblieben ist.[68]

Offensichtlich handelt es sich bei den Schlüsselträgern bzw. -trägerinnen um Personen mit einer besonderen Aufgabe in den Gemeinschaften. Wenn wir wieder einen Blick nach Griechenland werfen, erfahren wir, dass dort die Priesterin oft als Trägerin des grossen Tempelschlüssels, Kleidouchos, dargestellt wurde.[69]

Besonders bemerkenswert ist, dass die bildlichen Darstellungen einer Schlüsselträgerin auf

Votivscheiben aus Montebelluna bei Treviso in Venetien zu finden sind, die ins 4.–3. Jh. zu datieren sind. Es steht fast ausser zweifel, dass es sich um die Bilder einer Herrin der Tiere handelt. Unter ihren Begleitern befinden sich ein Hund und ein Raubvogel, die Symbole der Jagd und des Todes, aber auch Frösche und Schlangen, die in Zusammenhang mit Geburt, Fruchtbarkeit und Kindern stehen.

G. Fogolari sieht in diesen Scheiben von Montebelluna Votivgaben an Reitia, die bekannteste Göttin der Veneter. Reitia ist die Göttin der Frauen, die Göttin des Gebärens und des Heilens, was sowohl etymologisch als auch durch ihre anderen Beinamen wie Pora und Sainati bewiesen ist. Aufgrund eines anderen Beinamens, der in zwei Formen in Lagole vorkommt, Tribusati und Trumusiati, wurde eine trimorphe Göttin vermutet. Von einigen Forschern wurde sie mit Hekate verglichen.[70] Hekate ist aber als dunkle Seite von Artemis zu betrachten. Sie ist die Göttin des Todes, die Beschützerin der Tore – Hekate Kleidouchos, sie ist aber auch Geburtsgöttin. Interessant für unsere Untersuchung ist die Vermutung, dass sie bei den kleinasiatischen Karern verwurzelt zu sein scheint.[71] Aus der Gegend sind nämlich auch die frühen Formen der Halbmondfibeln bekannt **(Abb. 2).**

Der trimorphe Charakter der Herrin der Tiere- Potnia theron- wird auch durch einige anthropomorphe Anhänger aus dem Etsch/Adige Tal und aus Tirol angedeutet. Es handelt sich um weibliche Figürchen mit den Händen in der Form eines Tieres (Vogel, Pferd, Hund), die manchmal auch drei Gesichter aufweisen. Ein ähnliches Gesicht wie auf den Anhängern aus Sanzeno und Mechel-Meclo befindet sich auch auf der Halbmondfibel aus Peterbühel bei Völs **(Abb. 16).** Sowohl die Anhänger als auch die letztgenannte Fibel stammen aus Heiligtümern bzw. Opferplätzen,[72] die als Beweis dienen können, dass der Halbmondfibel beim Kult dieser weiblichen Göttin, die im venetischen Bereich Reitia genannt wurde, eine besondere symbolische Bedeutung zugeschrieben werden muss.

Wenn dieser Versuch die Symbolik, die mit den Halbmondfibeln in Zusammenhang steht, aufzuzeigen einen Anspruch auf Wahrscheinlichkeit haben sollte, dann können wir folgende Hypothesen und Fragen formulieren: Die Halbmondfibel ist mit ihren Attributen (Wasservogel, Pferd, Hund, Schlange) als Symbolträgerin der Geburt und des Todes zu betrachten. Im ganzen Bearbeitungsgebiet (ausser vielleicht Phrygien) gehört sie zur Grabausstattung von Frauen, Jugendlichen und Kindern. Was für Personen wurden denn in diesen Gräbern bestattet? Sind es Frauen, die im Kindbett gestorben sind, sind es zu früh verstorbene Kinder, Bräute oder gar (geopferte?) Priesterinnen der Göttin?

Und letztlich: Wie auch immer der Trojanische Zyklus in Frage gestellt ist, galt von Homer bis Vergil als mythischer Vorfahr der Veneter Antenor, der nach dem Trojanischen Krieg von Paphlagonien in Kleinasien zum *Caput Adriae* übersiedelte.[73] Könnte man vielleicht in den Halbmondfibeln, die im Bereich von *Caput Adriae* während des 9. Jhs. erscheinen, die verblichenen Spuren dieser Geschichte ertasten, die sich nicht zuletzt auch in den vorgestellten religiösen Vorstellungen, besonders in Potnia theron – Reitia – Hekate widerspiegeln?

Wie schwer der Ethnos in der Vorgeschichte zu greifen ist, ist eine altbekannte Tatsache. Trotz archäologischer Skepsis hat Jaroslav Šašel für einen »venetischen Klang und Hauch« in den hallstättischen Gruppen Sloweniens, besonders in den westlichen Teilen, schon immer plädiert.[74–75] Diese Studie möchte deswegen als ex voto seinem Gedenken und seinem Genie geweiht werden.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 89–104

GRAD PRI ŠMIHELU POD NANOSOM

REZULTATI ZAŠČITNIH IZKOPAVANJ

MEHTILDA URLEB

Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, Titov trg 2, YU – 66230 Postojna

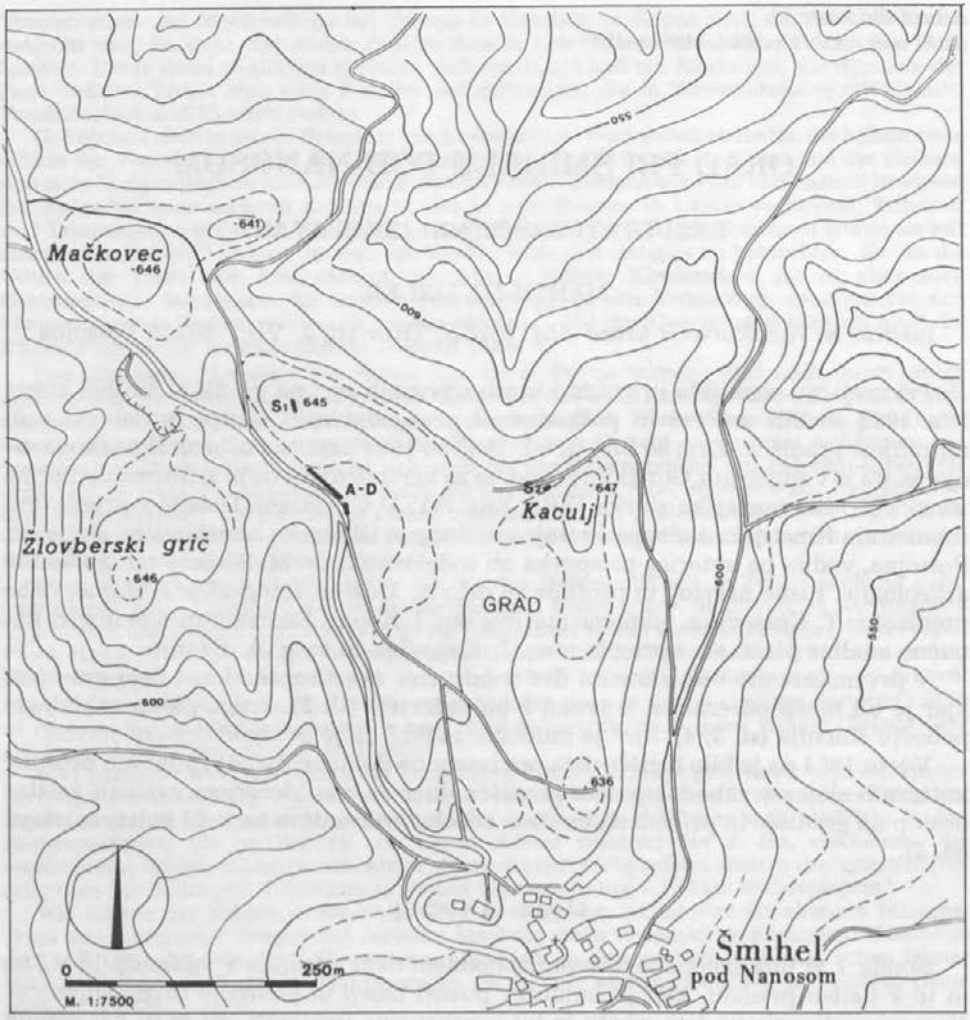
Pri urejanju zemljišča in gradnji novih dovoznih cest na gradišču Šmihel konec leta 1982 so bili uničeni in poškodovani prazgodovinski nasipi in deloma tudi notranjost gradišča. Zato so bila tu v l. 1983 in 1984 zaščitna arheološka izkopavanja, ki jih je v soglasju z Goriškim zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine izvedla Kraška muzejska zbirka IZRK ZRC SAZU v Postojni. Dela je v prvem letu financirala Kmetijska zadruga Postojna, v drugem Občinska raziskovalna skupnost Postojna, vodila pa avtorica prispevka ob sodelovanju dr. M. Slabeta ter študentov arheologije. Risbe načrtov in profilov so delo A. Možine, fotografije J. Hajne, risbe predmetov T. Krasovske, tehnične meritve ing. I. Kende. Sedimentološke in geo-kemične analize plasti sta opravila mag. J. Kogovšek in mag. A. Kranjc.

V prvem letu sta bili izkopani dve sondi: ena v severozahodnem delu gradišča, kjer je bil nasip odrezan in zravnan z buldožerjem **(sl. 2)**, druga pa na zahodnem pobočju Kaculja **(sl. 3, 4)**, kjer je buldožer razkril sloje prazgodovinske stavbe.

V letu 1984 pa je bilo težišče dela predvsem na dokumentiranju odkritih profilov kulturnih slojev v zahodnem delu gradišča, kjer so z buldožerjem razširili že star dostop na gradišče in pri tem na daljšem odseku prerezali in razkrili kulturne plasti **(sl. 5)**.

Opis izkopov

Sonda 1 je bila izkopana v severozahodnem delu gradišča v velikosti 14 × 2 m, in to v tistem predelu, kjer je buldožer posnel nasip in področje ravno splaniral. Namen sondiranja na tem mestu je bil prvenstveno ugotoviti, ali je tu kaj ostalin nasipa, saj ga na površju ni bilo več videti. Na vzhodnem profilu **(pril. 1)** se je v južnem delu sonde ohranila do x 1,2 plast ruše s humusom (plast 1), od tu naprej pa je do x 5,5 že plast temnejše zemlje z drobnim kamenjem (plast 2), ki se nad nasipom konča. Od tu naprej je le še kamnito nasutje manjših in srednjih pa tudi večjih kamnov brez zemlje, ki se proti severu debeli (plast 9); na x 10 je doseglo debelino 0,76 m. Ta sloj je segal vse do konca sonde, ki je bila izkopana do roba hriba. Že malo pred koncem sonde je to kamenje zrahljano še od buldožerja, kar kaže, da ruševina nasipa ni več intaktna. Plasti 1 in 2 sledi v osrednjem delu sonde od x 1,6 do 8,7 plast svetlo rjave zemlje s kamenjem (plast 3), v kateri se dobro vidi nasip z notranjo fronto (x 4,7 do 5,8) iz kompaktno grajenih apnenčastih blokov ter od x 5,9 do 8,7 sloj manj kompaktnih blokov kamna, kar ustreza notranjosti nasipa. Na x 8,8 do 9,5 je bil med kamenjem opazen ovalen vkop za lesen kol, saj je bil ob robu tanjši sloj temno rjave zemlje. Pod vkopom in rjavo zemljo (plast 10) je bil na tem mestu že svetlo rumen peščen sloj (plast 6). Globlje izkop tu ni segal.

Sl. 1: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Načrt gradišča z vrisanimi sondami in profili, izkopanimi l. 1983 in 1984.

Abb. 1: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Ringwallplan mit den in den Jahren 1983 und 1984 ausgegrabenen eingezeichneten Schnitten und Profilen.

Je pa pod njim pričakovati ilovnat sloj (plast 5), kot je to na notranji strani nasipa na x – 1,8 do 1,8. Na notranji strani nasipa, med x 2,75 do 4,7, je bilo več blokov apnenca, ki so se bodisi podrli s fronte nasipa, saj so posamični, ni pa izključeno, da so služili tudi za podporo nasipu ali pa za tlakovano pot ob nasipu. Proti jugu jih je vedno manj in končno izginejo. Na x 3,6 do 1,8 je še pas rjave ilovnate zemlje (plast 4), ki se izklini. V tem sloju je bilo nekaj več keramke kot v prejšnjih. Pod njim pa je bil že sloj svetlejše sterilne ilovice (plast 5). Južni del vzhodnega profila sonde, to je notranje strani nasipa, je bolj raznolik. Na x 1,8 se obe plasti svetlo in temno rjave zemlje (plast 3 in 4) izklinita. Zgornja svetlejša plast 3 se nadaljuje v

plasti manjših kamnov (plast 7) do konca sonde. Pod njo je bil na x 2 do – 1,8 tanjši svetlo rumen peščen sloj (plast 6), ki je bil tudi na zunanji strani nasipa v severnem delu profila, med x 8,8 do 10,3, kjer izkop ni segel pod to plast. V južnem delu sonde je peščenemu sloju 6 sledila plast svetlo rjave kompaktne sterilne ilovice, ki se je končala na x – 1,9, malo pred peščenim slojem, kjer se je začenjala ruševinska plast stavbe (plast 8), ki ni bila izkopana do sterilne podlage. V tem sloju je bilo nekaj več keramike (**t. 1:** 1, 3, 4, 6).

Stratigrafija nasipa je narekovala posnemanje plasti po planumih, med katerimi je bilo malo globinske razlike. Planum 1 in 2 je zajel v glavnem nasutje, zrahljano še od buldožerja, v planumu 3 in 4 pa je nasutje nasipa že več ali manj intaktno. Planum 4 **(pril. 1)** v osrednjem delu kaže kamnito nasutje – nasip v širini 4 m (x 4,7 do 8,7), ki je imel dobro ohranjeno notranjo fronto na x 4,7 do 5,8. Sestavljena je bila iz večjih blokov apnenca in predstavlja v bistvu trdno grajen suh zid, širok povprečno 1 m. Notranjost nasipa je bila izpolnjena z večjimi in manjšimi kamni apnenca, med katerimi je bilo še vedno nekaj svetlejše rjave zemlje (plast 3). Na x 8,7 je bilo konec nasipa, od tu naprej do x 10,2 (od x 10,2 do 12 se ni več poglabljal izkop) je svetlo rumen peščen sloj (plast 6), ki je segal delno še pod nasip. Omeniti je treba, da je bil ta sloj na notranji strani nasipa na x 0 do 1,40 že v planumu 3, v planumu 4 pa mu je tu sledil v vzhodni polovici sonde sloj svetlejše sterilne ilovice (plast 5), ki je segal do bližine notranje fronte nasipa (x 4). Na njem pa so ležali skupaj in posamično kamni, za katere ni povsem gotovo, ali sodijo k nasipu kot opora ali kot tlakovana pot ob njem. V zahodni polovici sonde x 2,2 do – 1 pa je

Sl. 2: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Pogled na razrit nasip, kjer je bila izkopana sonda 1.

Abb. 2: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Blick auf den zerwühlten Wall, worin Schnitt 1 ausgegraben wurde.

bil sloj temno rjave ilovice (plast 14) z nekaj več keramike (**t. 1:** 18). Skrajni južni del sonde x 0 do −2 pa v tem planumu izkazuje še ruševinsko plast stavbe (plast 8), v kateri je bilo nekaj več keramike (**t. 1:** 1–6). V zahodnem delu je tu še del temnorjave ilovnate plasti s keramiko (**t. 1:** 7). Po vsej verjetnosti sodita plasti 8 in 14 k stavbi, ki jo je treba obravnavati ločeno od nasipa.

Sonda 2 je bila na zahodnem pobočju Kaculja, kjer so v pobočje hriba razširili staro cesto na gradišče (**sl. 1, 3, 4**). Izkop ni bila sonda v pravem pomenu besede, ker je poseg zajel predvsem čiščenje in ravnanje odkritega profila kulturnih slojev v dolžini 8,2 m in povprečni višini 1,8 m (opis plasti glej pri **pril. 2**). Keramične najdbe so predvsem iz plasti 6 (**t. 1:** 8–9, 11–12) in plasti 8 (**t. 1.** 13–14); niso ravno obilne, po obliki gre za starohalštatsko naselbinsko keramiko.

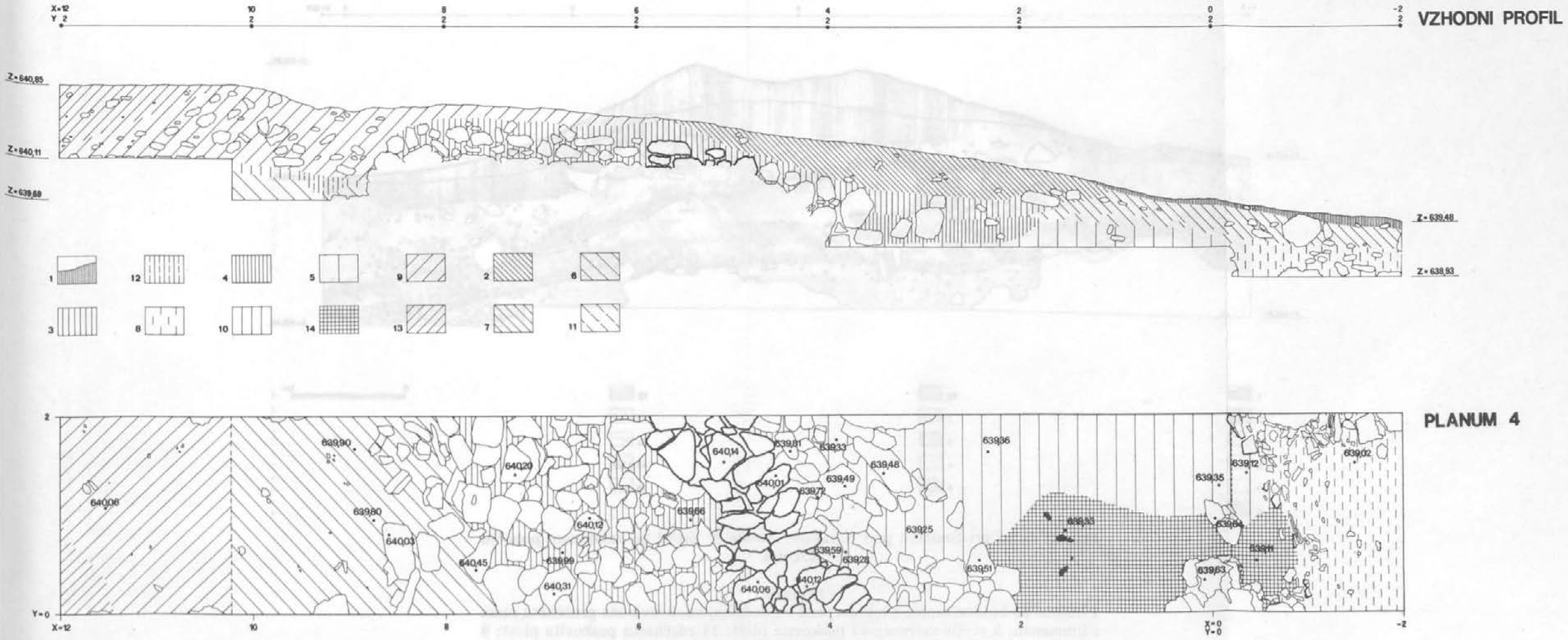
Posegi v letu 1984 so bili usmerjeni predvsem v dokumentacijo odkritih kulturnih slojev na zahodni strani gradišča, izkopi so bili predvsem očiščevalnega značaja. Ker niso potekali v ravni črti, smo jih označili s sondo A ter profili A 1, A 2, B, C in D; med njimi so krajši presledki (**sl. 5**).

Sonda A je bila izkopana na mestu, kjer se začno na severu odkriti kulturni sloji. Od tu naprej proti severu je bilo površje tudi razrito, vendar kulturni sloji tam niso bili več ohranjeni. Proti jugu, torej na zahodni strani gradišča, je bil odkrit profil v dolžini 38,60 m. Kompleks sonde A v velikosti 3,6 × 2 m je zajel očiščevalna dela. Tu se je ohranila spodnja plast zvečine apnenčastih kamnov v širini 0,8 do 1,2 m, ki so bili položeni na ilovnato podlago (sl. 6). Po vsej verjetnosti je to ostanek notranje strani nasipa, ki je obdajal gradišče na zahodni strani. Kamnom je nato še moč slediti v razkritem profilu proti jugu v dolžini 9 m, kjer jih ni več, ker se je na mesto vrezala cesta. Morda kaže na ostanke nasipa še plast kamnov v profilu A 1 (**pril. 3**). Najdb v sondi skoroda ni bilo, le drobci keramike.

Profil A 1 je bil posnet v dolžini 2,8 m devet metrov južno od sonde A (**sl. 5** in **pril. 3**). Pod debelo humozno plastjo (plast 1) je bil debelejši sloj rjave zemlje (plast 2), v katerem je bilo še nekaj večjih kamnov, ki utegnejo biti ostanek nasipa. Keramičnih najdb v tem sloju ni bilo, pač pa jih je bilo več v naslednjem sloju (plast 3) svetlejše rjeve zemlje, ki je debelejši še v profilu A 2 (**t. 1:** 15–20, 23–24). Temu sloju je sledil primarni humus (plast 5), kjer je pri vrhu bilo še malo fragmentov keramike, sicer pa je sterilen in pod njim preperela zemlja s peskom in razpadajočim dolomitom (plast 6).

Profil A 2 se nadaljuje proti jugu od profila A 1 v dolžini 4,8 m (**pril. 3**); med obema je ostal neprekopan del v dolžini 0,75 m. V njem se nadaljujejo plasti iz profila A 1 (plasti 1, 2 in 3). Pod plastjo 3 pa se pojavi že nova plast 4, ki jo je sestavljal droban pesek in ki se je nato nadaljevala v profilu B. Keramične najdbe v tem profilu so bile bolj skromne.

Profil B se je nadaljeval približno 1 m južneje od profila A 2 v dolžini 6 m, ne več v ravni črti s prejšnjima profiloma, ampak se lomi (**sl. 5** in **pril. 3**) . Pod debelejšo humuzno plastjo 1 je tu še vedno plast 2 rjave zemlje s kamni, pod njo pa svetlejša plast 3 rjave zemlje, ki pa je segala samo do polovice profila, kjer je izginila. V njej je bilo tudi največ keramike (**t. 2:** 1–4, 6–7, 8, 11). Na enem delu profila je bil med plastema 2 in 3 že peščen pas (plast 4), ki ju je razmejeval. Tako so se zgornje plasti severnega dela profila kar ujemale s profilom A 2, spodnje plasti (plast 7) pa so drugačne. Ob skrajnem južnem delu profila ob zidu profila C je bil globlji vkop (0,90 m) s temno rjavo ilovnato zemljo, ki je segala po vsej dolžini profila nad primarnim humusom (plast 5), na razdalji med x 0 do 5 pa je bila večkrat razdeljena s peščenimi pasovi. Po ugotovitvah geologa dr. R. Gospodariča peščeni pasovi v taki zemlji niso naravnega izvora, ampak umetna tvorba. Najdbe v plasti 7 so bile

Pril. 1: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Sonda 1: vzhodni profil in planum 4.

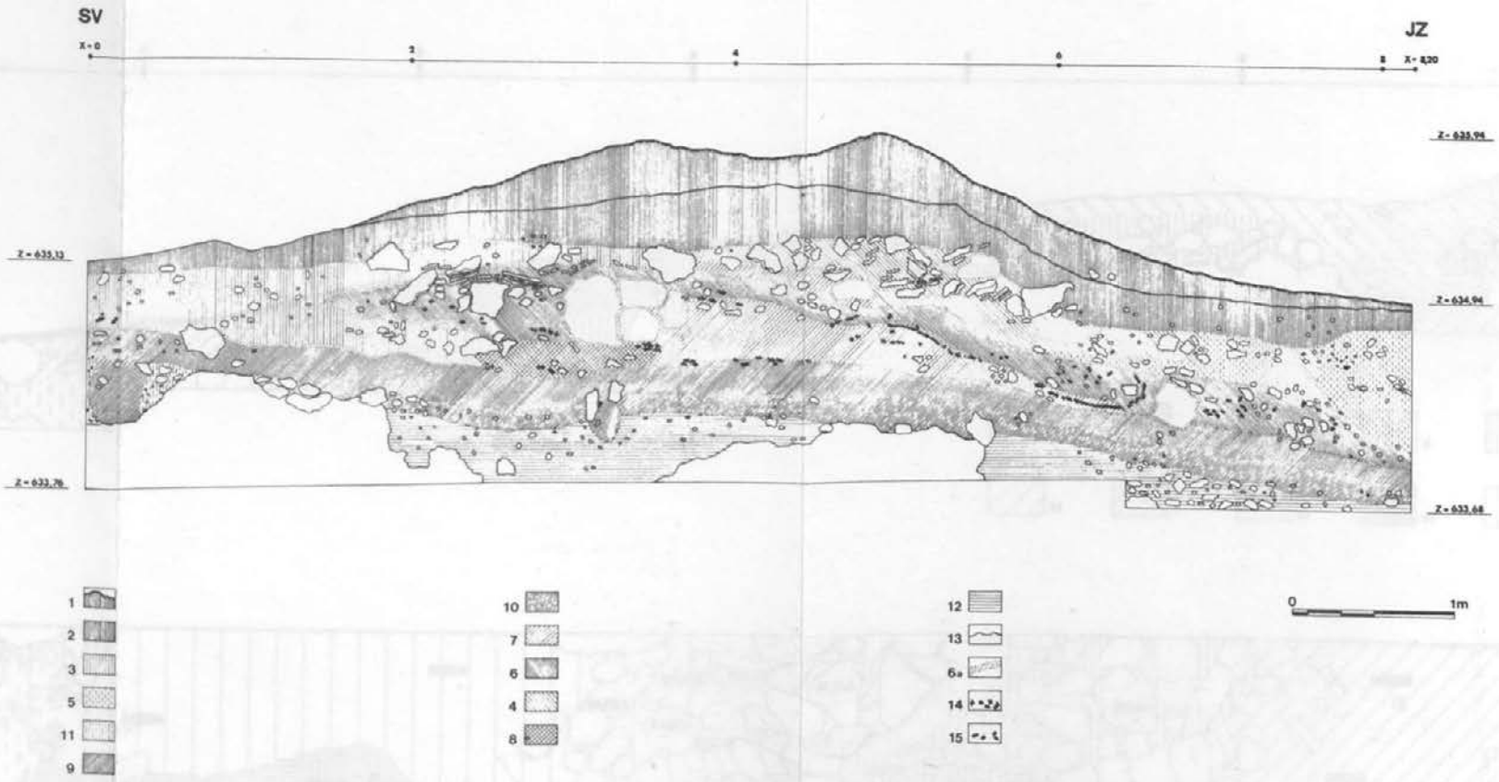
Legenda:

1 ruša; 3 svetlo rjava zemlja med kamenjem; 12 vkopana jama; 8 ruševinska plast stavbe; 4 rjava ilovnata plast-kulturna plast; 10 temno rjava zemlja s kamenjem; 5 sterilna ilovica; 14 temno rjava ilovnata plast-kulturna plast; 13 humus po buldožiranju; 9 kamnito nasutje; 2 nasutje s temno zemljo in kamenjem; 7 plast manjših kamnov; 6 peščena plast s kamenjem; 11 plast peska, pomešanega z zemljo.

Beil. 1: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Schnitt 1: Ostprofil und Planum 4.

Legende:

1 Grasnarbe; 3 hellbraune Erde zwischen den Steinen; 12 eingegrabene Grube; 8 Trümmerschicht eines Gebäudes; 4 braune Lehmschicht-Kulturschicht; 10 dunkelbraune Erde mit Steinen; 5 steriler Lehm; 14 dunkelbraune Lehmschicht-Kulturschicht; 13 Humus nach dem Planieren mit dem Bulldozer; 9 Steinaufschüttung; 2 Aufschüttung mit dunkler Erde und Steinen; 7 Schicht kleinerer Steine; 6 Sandschicht mit Steinen; 11 Schicht aus mit Erde vermischtem Sand.

Pril. 2: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Sonda 2: profil na zahodnem pobočju Kaculja.

Legenda:
1 humus po buldožiranju; 2 humus pred buldožiranjem; 3 sivkasta gruščnata plast s humusom; 5 svetla zelenorjava peskovita plast; 11 rdečkasta peskovita plast; 9 primarni humus; 10 primarni humus s peskom; 7 oranžna peskovita plast; 6 rjava ilovnata plast; 4 lapornata plast; 8 sivorjava plast; 12 sterilna ilovica; 13 živa skala; 6a plast oranžne ilovice; 14 žganina; 15 keramika.

Beil. 2: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Schnitt 2: Profil auf dem Westhang des Kaculj.

Legende:
1 Humus nach dem Planieren mit dem Bulldozer; 2 Humus vor dem Planieren mit dem Bulldozer; 3. graue Schotterschicht mit Humus; 5 helle grün-braune Sandschicht; 11 rötliche Sandschicht; 9 primärer Humus; 10 primärer Humus mit Sand; 7 orangefarbene Sandschicht; 6 braune Lehmschicht; 4 Mergelschicht; 8 graubraune Schicht; 12 steriler Lehm; 13 gewachsener Felsen; 6a Schicht orangefarbenen Lehms; 14 Brandreste; 15 Keramik.

redke (**t. 2**: 5, 7, 9–10), zanimiv pa je fragment ustja (**t. 2**: 5), ki je bil najden v tej plasti na globini 1,1 m pri x 3,2.

Profil C, dolg 11,5 m, se je nadaljeval strnjeno od profila B proti jugu. Pomaknjen pa je bil za približno 0,6 m naprej proti zunanjemu robu gradišča, ker je cesta tu napravila lok (**sl. 5 in pril. 4**). Na začetku profila je bil odkrit del suhega zidu iz masivnih blokov apnenca na straneh, v sredi pa so bili manjši kamni. Širok je bil 1,9, v višino je bil ohranjen okrog 1 m, stal pa je na temni ilovnati podlagi, kakršna je plast 7. Od zidu naprej je bil pod rušo do x 12,6, to je več kot na polovici profila, ruševinski sloj (plast 13) večjih in manjših kamnov z zelo malo zemlje. Segal je vse do sterilne plasti 6, ki jo je tvorila tu rjava preperela zemlja s peskom. Primarnega humusa v tem delu profila ni bilo več, ker je bil najbrž že odstranjen ob gradnji zidu ali pa cestišča ob njem. Najdbe keramike so bile v ruševinski plasti 13, in to bolj redke in atipičnih oblik (**t. 2**: 12–19). V južnem delu profila od x 12,6 do konca pa je bila pod humozno plastjo rjava zemlja s kamenjem, kakršna je bila že v prof. A 1, A 2 in B; to je plast 2. V njej so bile zelo redke najdbe fragmentov keramike. Tej plasti pa je sledila povsem sterilna plast rumene ilovice (plast 8), ki je bila sem prinesena na primarni humus od drugod. Pod plastjo 5 je bila podobna plast sterilne preperele zemlje in peska (plast 6). Te plasti od x 12,6 so se nato nadaljevale v severnem delu profila D.

Profil D je bil odkopan v dolžini 9,8 m na najbolj južno ležečem delu, do koder je bil posnet breg ob širjenju ceste na gradišču (**sl. 5** in **pril. 4**). Med profilom C in D je ostal neodkopan del v dolžini 1 m, ker je bil profil D v primerjavi s profilom C nekoliko premaknjen proti zunanjemu robu. Pod humozno plastjo 1 se je po vsej

Sl. 3: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Od buldožerja razkriti profili na Kaculju.

Abb. 3: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Die vom Bulldozer aufgedeckten Profile auf dem Kaculj.

Sl. 4: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Odkrit profil na zahodnem pobočju Kaculja (sonda 2) pred odkopom.

Abb. 4: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Aufgedecktes Profil auf dem Westhang des Kaculj (Schnitt 2) vor der Abgrabung.

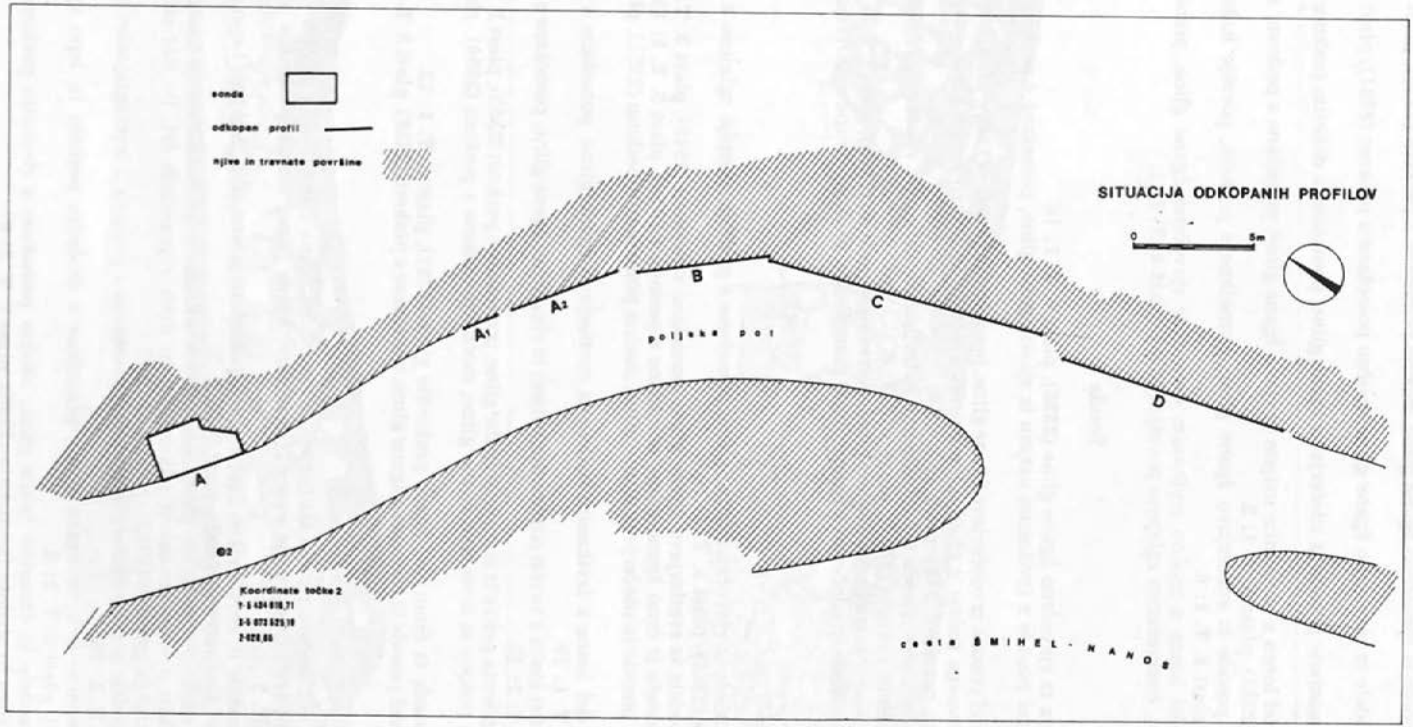
dolžini profila nadaljevala plast 2 iz profila C. Med x 4,4 do 6,7 sta bili vkopani v sterilni fliš (plast 12) dve jami, ločeni med seboj pri dnu z nižjim flišnim grebenom. Dno prve na x 4,9 je bilo klinasto zaključeno, druge, na x 6,3, pa bolj ovalne oblike. Obe sta bili izkopani po vsej verjetnosti za lesene podpornike, od katerih se ni ohranilo ničesar. Ves vkop je bil namreč zapolnjen s plastjo 2. Med x 5,8 do 6,6 je bila vmes še ca. 60 cm debela rumeno rjava peščena plast 10, ob severnem robu vkopa na x 4,4 do 3,2 pa še ostanki peščene plasti 4. Keramike je bilo v plasti 2 izredno malo. Sterilno dno je pod plastjo 2 tvoril v južnem delu profila zeleno rumen kompakten pesek – fliš. V severnem delu profila je bila pod plastjo 2 sterilna rumena ilovica (plast 8), ki je bila sem prinesena na primarni humus (plast 5) od drugod. Pod njim je bila v večjem delu profila sterilna ilovica (plast 9).

Profil D daje skupaj s profilom C od x 12,6 do konca x 17,5 v plasteh enovito sliko, po kateri moremo sklepati, da gre za ostanke prazgodovinske stavbe (po vsej verjetnosti za obrobje, ker so bili kulturni ostanki izredno skromni), dolge 9,3 m (od x 12,6 kjer se je pričenjala plast prinesene ilovice v profilu C do x 4,4 v profilu D, kjer so bili ostanki vkopov za podpornike).

Katalog najdb

Sonda 1

1. Zgornji del masivne posode s pošev izvihanim robom iz rdečerjavo do črno žgane gline, močno pomešane z debelim peskom (2329), plast 3. **T. 1:** 5.

Sl. 5: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Situacija odkopanih profilov A-D.

Abb. 5: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Situation der abgegrabenen Profile A-D.

2. Ustje skodele iz rjavočrno žgane gline, močno pomešane s peskom (2330), plast 8-hiša. **T. 1:** 3.

3. Ustje skodele iz rjavočrno žgane gline, močno pomešane s peskom (2331), plast 8-hiša. **T. 1:** 4.

4. Del dna masivne posode iz rdečerjavo žgane gline, pomešane z debelim peskom (2332), plast 14. **T. 1:** 7.

5. Zgornji del lonca z izvihanim ustjem iz rjavo žgane gline, pomešane s peskom, zunanje površje gladko (2333), plast 8. **T. 1:** 2.

6. Del dna posode iz rdečerjavo žgane gline, pomešane s peskom, površje kaže znake glajenja (2334), plast 8. **T. 1:** 6.

7. Zgornji del lonca z močno izvihanim ustjem iz rjavočrno žgane gline, pomešane z drobnim peskom, enakomerno zglajeno površje (2335), plast 8. **T. 1:** 1.

Sonda 2

8. Del ražnja iz rjavočrno žgane gline (2338), plast 6. **T. 1:** 10.

9. Zgornji del posode z izvihanim ustjem iz rjavo žgane gline, pomešane s peskom (2339), plast 6. **T. 1:** 11.

10. Zgornji del posode iz rdečerjavo žgane gline, pomešane s peskom (2340), plast 6. **T. 1:** 12.

11. Del masivnega ročaja z globljo kaneluro v sredi iz črnorjavo žgane gline, pomešane s peskom, zglajeno površje (2341), plast 6. **T. 1:** 9.

12. Zgornji del večje posode z odebeljenim in izvihanim ustjem iz rdečerjavo žgane gline, pomešane z drobnim peskom (2343), plast 6. **T. 1:** 8.

13. Del dna posode iz rdečerjavo žgane gline, pomešane s peskom (2344), plast 8. **T. 1:** 13.

14. Del dna posode iz rdečerjavo žgane gline, pomešane s peskom, hrapavo površje (2346), plast 8. **T. 1:** 14.

Profil A 1:

15. Ustje skodele iz rjavočrno žgane gline, pomešane s peskom, površje zglajeno z ostanki črnega premaza (2348), plast 3. **T. 1:** 16.

16. Ustje skodele iz svetlorjavo žgane gline, pomešane s peskom (2349), plast 3. **T. 1:** 17.

17. Ustje skodele iz črno žgane gline, pomešane s peskom (2350), plast 3. **T. 1:** 15.

18. Del dna posode iz rdečerjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2351), plast 3. **T. 1:** 21.

19. Zgornji del lonca z izvihanim ustjem iz svetlorjavo žgane gline, pomešane s peskom (2352), plast 3. **T. 1:** 19.

20. Zgornji del lonca z ravno odrezanim ustjem iz rjavočrno žgane gline, pomešane s peskom (2353), plast 3. **T. 1:** 18.

21. Dva fragmenta pekve iz sivorjavo žgane gline, pomešane s peskom (2355), plast 3. **T. 1:** 20.

22. Del dna posode iz sivorjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2356), plast 3. **T. 1:** 22.

23. Ustje posode iz črnorjavo žgane peskovite gline (2357), plast 3. **T. 1:** 23.

24. Zgornji del posode iz črnorjavo žgane gline, pomešane s peskom (2358), plast 3. **T. 1:** 24.

Profil B:

25. Zgornji del lonca z izvihanim ustjem iz rjavočrno žgane gline (2360), plast 3. **T. 2:** 3.

26. Fragment izvihanega ustja lonca iz rjavočrno žgane gline, močno pomešane s peskom (2361), plast 3. **T. 2:** 4.

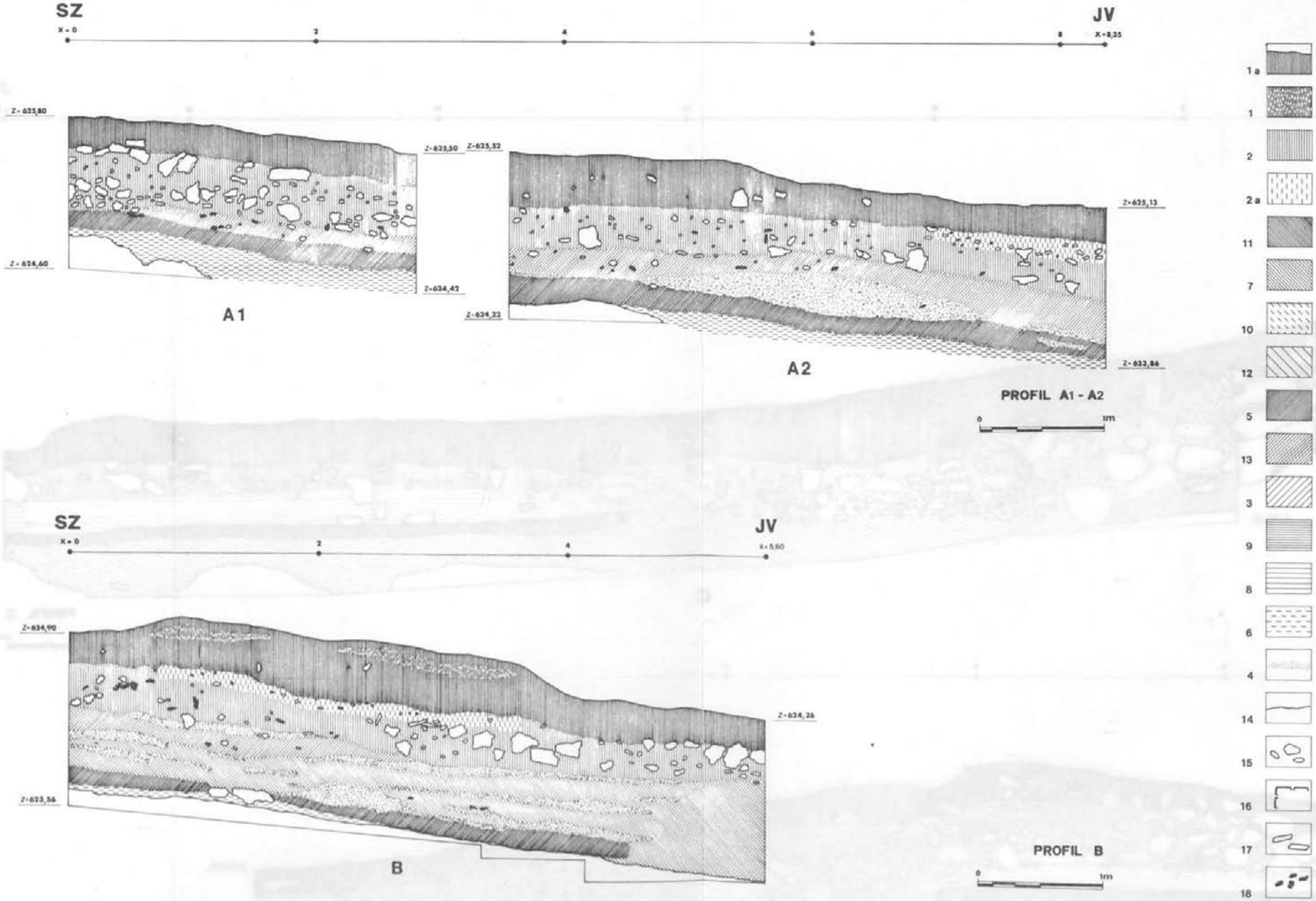
27. Ustje skodele iz svetlo rjavo žgane gline, pomešane z drobnim peskom. Lepo zglajeno površje s sledovi fasetiranja (2362), plast 7. **T. 2:** 7.

28. Ustje skodele iz črno žgane gline, malo mešane z drobnim peskom. Površje fino zglajeno, pod robom globlje vrezan ornament trikotnikov in dveh vzporednih črt. Po fini izdelavi se razlikuje od drugega gradiva (2363), plast 7. **T. 2:** 5.

29. Ustje skodele iz črno žgane gline, močno pomešane s peskom, z lepo zglajenim površjem (2364), plast 7. **T. 2:** 10.

30. Ustje skodele iz črno žgane gline, pomešane z drobnim peskom in lepo zglajenim površjem (2365), plast 3. **T. 2:** 8.

31. Ustje skodele iz črnosivo žgane gline, močno pomešane z drobnim peskom, z lepo zglajenim površjem in sledovi fasetiranja (2366), plast 7. **T. 2:** 9.

Pril. 3 in **4:** Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Profili A1–A2, B–C in D.

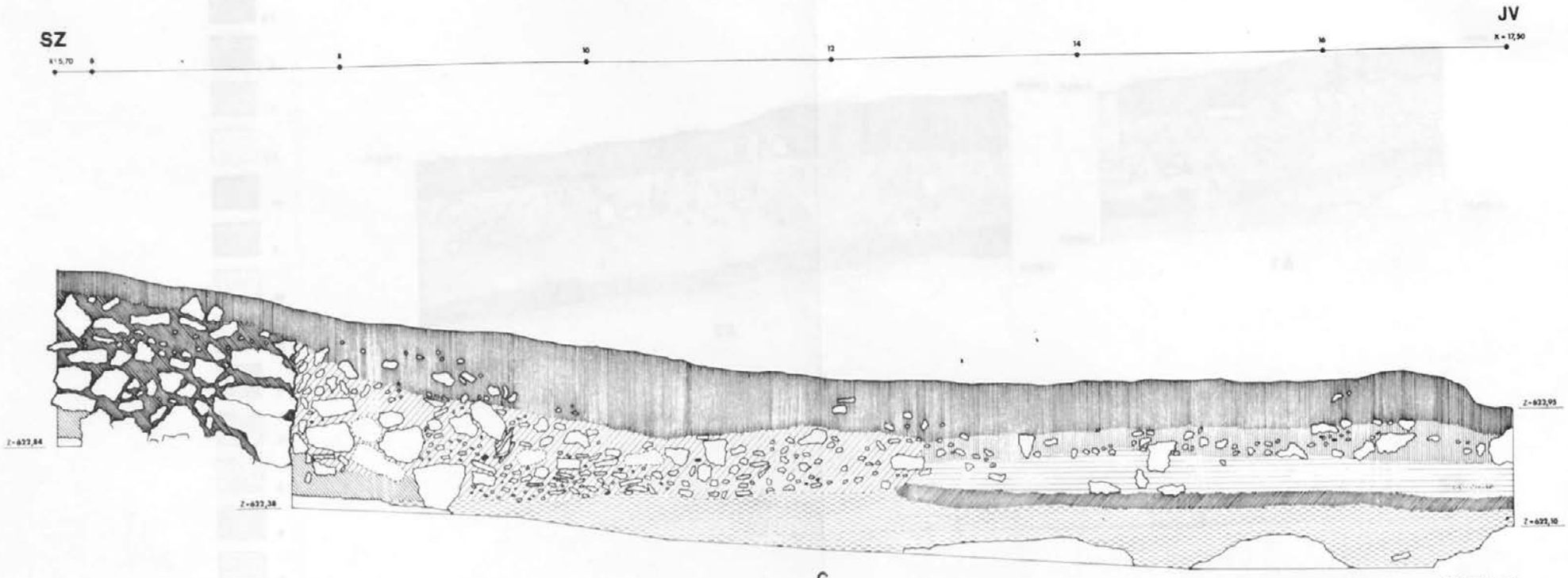
Legenda:

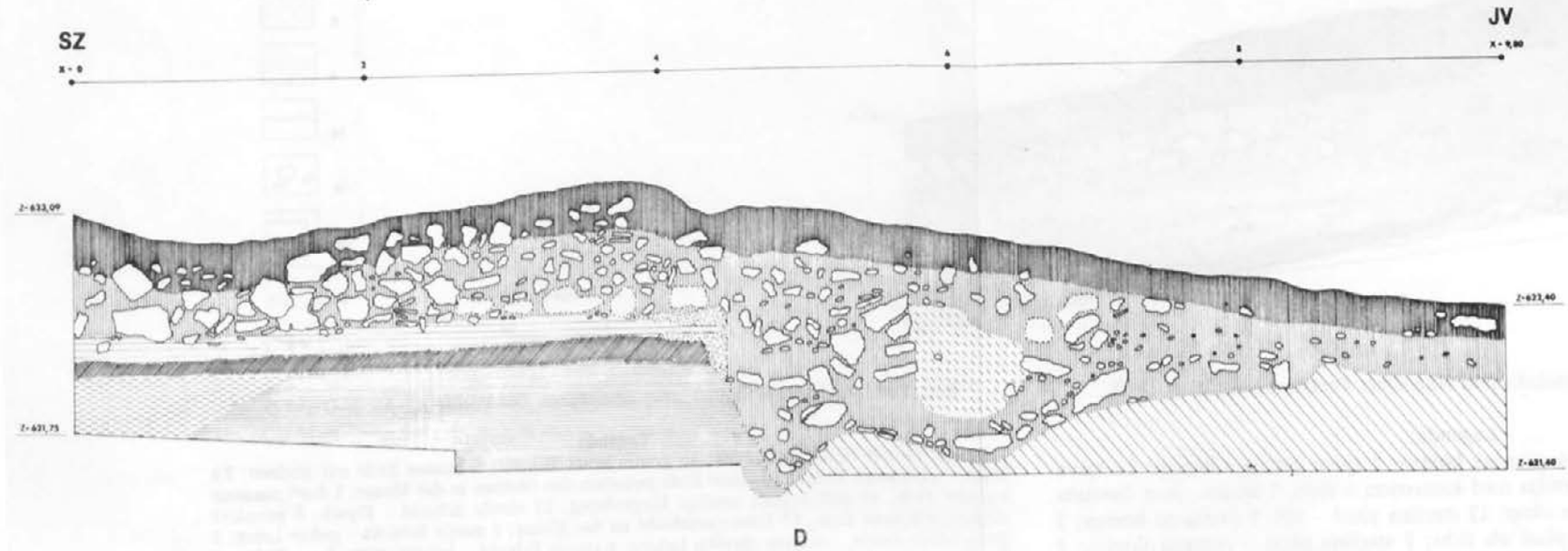
1 ruša z rjavim humusom; 1a sivorjav humus; 2 rjava zemlja s kamni; 2a rjava gruščnata zemlja; 11 rjava zemlja med kamenjem v zidu; 7 temno rjava ilovnata zemlja; 10 rumenorjav peščen vkop; 12 sterilna plast – fliš; 5 primarni humus; 3 rjava zemlja; 13 ruševinska plast ob zidu; 9 sterilna plast – rumena ilovica; 8 rumena ilovnata plast – izkop sterilne ilovice; 6 sterilna plast – rjava preperela zemlja s peskom; 4 peščeni vložki; 14 sterilna plast – dolomit; 15 kamni; 16 zid; 17 lapornate plošče; 18 keramika.

Beil. 3 und **4:** Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Die Profile A1–A2, B–C und D.

Legende:

1 Grasnarbe mit braunem Humus; 1a graubrauner Humus; 2 braune Erde mit Steinen; 2a braune schotterige Erde; 11 braune Erde zwischen den Steinen in der Mauer; 7 dunkelbraune lehmige Erde; 10 gelb-braune sandige Eingrabung; 12 sterile Schicht – Flysch; 5 primärer Humus; 3 braune Erde; 13 Trümmerschicht an der Mauer; 9 sterile Schicht – gelber Lehm; 8 gelbe Lehmschicht – Aushub sterilen Lehms; 6 sterile Schicht – braune vermoderte Erde mit Sand; 4 Sandeinlagen; 14 sterile Schicht – Dolomit; 15 Steine; 16 Mauer; 17 Mergelplatten; 18 Keramik.

SZ
JV
X = 17,50
Z = 633,84
Z = 633,38
Z = 633,95
Z = 633,10
C
PROFIL C
1m

SZ
JV
X = 9,80
Z = 633,09
Z = 631,75
Z = 633,40
Z = 631,40
D
PROFIL D
1m

32. Ustje skodele iz črnorjavo žgane gline, malo mešane z drobnim peskom in zglajenim površjem (2367), plast 3. **T. 2:** 6.
33. Spodnji del posode iz sivorjavo žgane peskovite gline (2368), plast 3. **T. 2:** 11.
34. Ustje lonca iz črnorjavo žgane gline, pomešane z drobnim peskom, rob je okrašen z izdolbenimi vrezi (2370), plast 3. **T. 2:** 1.
35. Ustje posode iz svetlo rjavo žgane gline, močno pomešane s peskom, rob je narezan z vbodi (2371), plast 3. **T. 2:** 2.

Profil C:

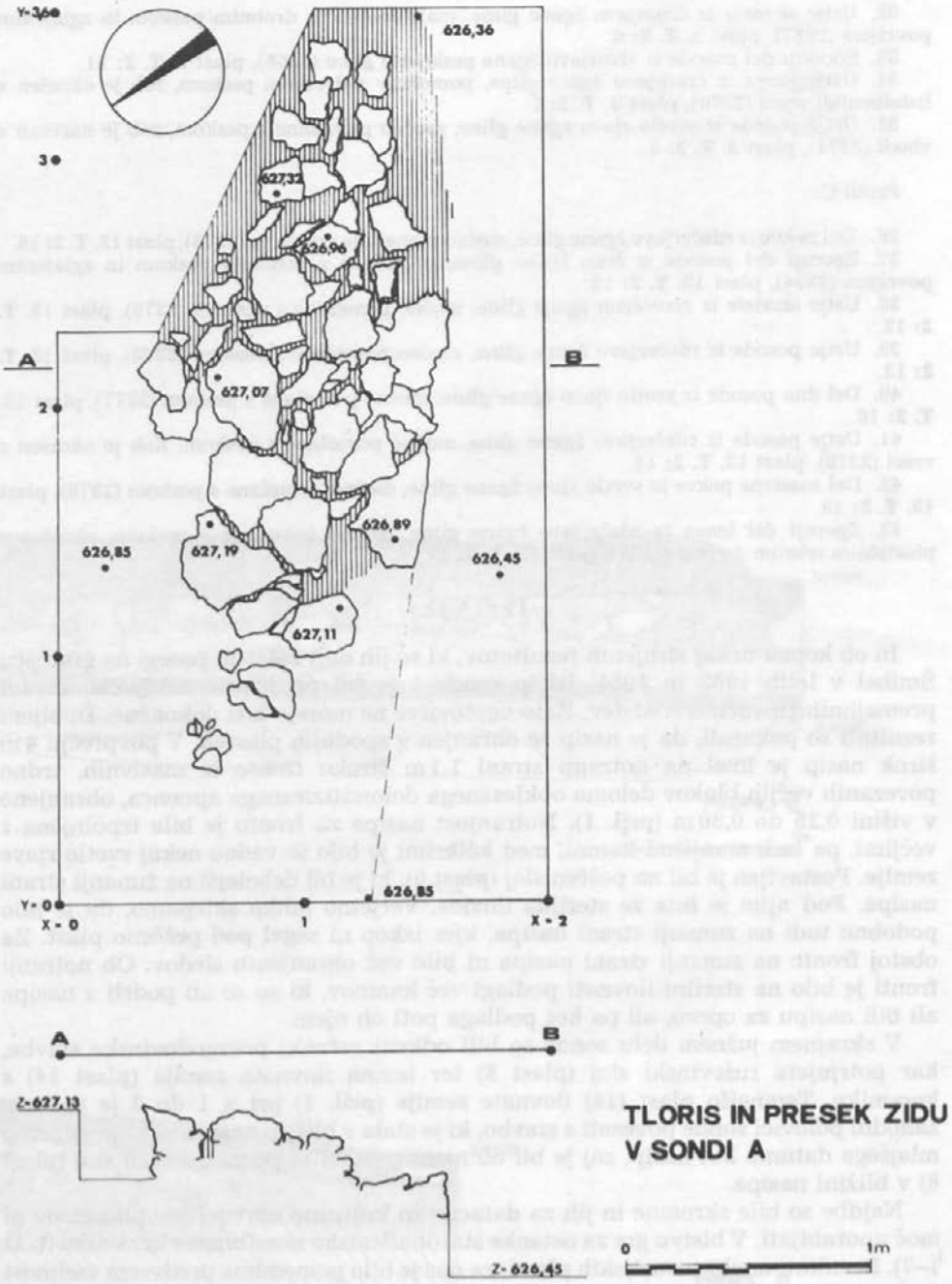
36. Del pekve iz rdečerjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2373), plast 13. **T. 2:** 18.
37. Zgornji del posode iz črno žgane gline, pomešane z drobnim peskom in zglajenim površjem (2374), plast 13. **T. 2:** 15.
38. Ustje skodele iz rjavočrno žgane gline, močno pomešane s peskom (2375), plast 13. **T. 2:** 12.
39. Ustje posode iz rdečerjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2376), plast 13. **T. 2:** 13.
40. Del dna posode iz svetlo rjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2377), plast 13. **T. 2:** 16.
41. Ustje posode iz rdečerjavo žgane gline, močno pomešane s peskom. Rob je okrašen z vrezi (2378), plast 13. **T. 2:** 14.
42. Del masivne pekve iz svetlo rjavo žgane gline, močno pomešane s peskom (2379), plast 13. **T. 2:** 19.
43. Zgornji del lonca iz rdečerjavo žgane gline, močno pomešane s peskom, okrašen s plastičnim rebrom z vrezi (2380), plast 13. **T. 2:** 17.

Izsledki

In ob koncu nekaj strnjenih rezultatov, ki so jih dali zaščitni posegi na gradišču Šmihel v letih 1983 in 1984. Izkop sonde 1 je bil predčasno zaključen zaradi premajhnih finančnih sredstev. Zato ugotovitve ne morejo biti dokončne. Dobljeni rezultati so pokazali, da je nasip še ohranjen v spodnjih plasteh. V povprečju 4 m širok nasip je imel na notranji strani 1,1 m široko fronto iz masivnih, trdno povezanih večjih blokov deloma obklesanega dolomitiziranega apnenca, ohranjeno v višini 0,25 do 0,30 m (**pril. 1**). Notranjost nasipa za fronto je bila izpolnjena z večjimi, pa tudi manjšimi kamni, med katerimi je bilo še vedno nekaj svetlo rjave zemlje. Postavljen je bil na peščen sloj (plast 6), ki je bil debelejši na zunanji strani nasipa. Pod njim je bila že sterilna ilovica. Verjetno lahko sklepamo, da je bilo podobno tudi na zunanji strani nasipa, kjer izkop ni segal pod peščeno plast. Za obstoj fronte na zunanji strani nasipa ni bilo več ohranjenih sledov. Ob notranji fronti je bilo na sterilni ilovnati podlagi več kamnov, ki so se ali podrli z nasipa ali bili nasipu za oporo, ali pa kot podlaga poti ob njem.

V skrajnem južnem delu sonde so bili odkriti ostanki prazgodovinske stavbe, kar potrjujeta ruševinski sloj (plast 8) ter temna ilovnata zemlja (plast 14) s keramiko. Temnejšo plast (14) ilovnate zemlje (**pril. 1**) pri x 1 do 2 je treba v zahodni polovici sonde povezati s stavbo, ki je stala v bližini nasipa in ki je verjetno mlajšega datuma kot nasip, saj je bil ob njeni postavitvi posnet peščen sloj (plast 6) v bližini nasipa.

Najdbe so bile skromne in jih za datacijo in kulturno opredelitev planumov ni moč uporabljati. V bistvu gre za ostanke starohalštatske naselbinske keramike (**t. 1:** 1–7). Rezultati analiz zemeljskih plasti, za nas je bila pomembna predvsem vsebnost fosfatov, ki so bili zastopani v večji meri (od 0,035 % do 0,041 %) le v plasti 14 (temni ilovnati plasti) in še v plasti 8 (ruševinska), potrjujejo, da gre tu za bivalno površino, kjer je bila človekova navzočnost pogostejša, medtem ko jih pri sami fortifikaciji ni, oziroma so bili zelo skromni.[1]

Sl. 6: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Sonda A.

Abb. 6: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Schnitt A.

Leta 1891 in 1892 je izkopaval na gradišču Šmihel A. Müllner. Med več sondami je bila ena tudi v severozahodnem delu gradišča, kjer je prekopal del nasipa v dolžini 14 m in širini 7 m do globine 9 m. Tu je odkril obzidje iz kamnitega suho zidanega zidu in zemljenega nasipa.[2] Iz bolj skopega zapisa o terenskih delih je razvidno, da je bila ta sonda izkopana najmanj kakšnih 10 do 15 m severozahodno od naše sonde 1. Danes je to področje zravnano do žive skale in revizija podatkov o globini 9 m ne bo več mogoča. Tudi pri naši sondi so bili odneseni vrhnji sloji, tega, v kolikšni debelini, ne vemo. Po ohranjenem nasipu, ki se nadaljuje proti vzhodu, pa lahko sklepamo, da niso presegli 2 m. V tem odnesenem sloju je bila po vsej verjetnosti lahko tudi prva vrhnja plast, po Müllnerju debela okoli 1,5 m. Nato navaja še dve plasti zemlje, pomešane s kamenjem, ki se med seboj nekoliko razlikujeta in sta debeli okoli 3 m. Pri našem nasipu bi temu sloju ustrezala plast 3, ki pa je bila veliko tanjša in tudi, če bi bila odkopana do konca, ne bi mogla doseči te globine. Prvi trije sloji so bili brez najdb, v četrtem, ki jim je sledil na globini okoli 5 m v debelini 1 do 2 m, pa so bile bogate najdbe z obilico žganine. Tega sloja, ki je po vsej verjetnosti segal pod nasip, vsaj po opisu sodeč, pri našem nasipu nismo odkrili, ker izkop ni segal pod nasip. Izkop naše sonde ni pokazal take debeline slojev, kakršno navaja Müllner pri svojem izkopu. V bistvu pa se plastovitost nasipa v grobem ujema z njegovimi opisi, ki sicer ne omenjajo kakih notranjih in zunanjih front nasipa, pa tudi ne slojev peska in proda. Ker naša sonda ni bila izkopana do konca temeljev nasipa, lahko pod njimi še pričakujemo kulturno plast, ki jo omenja Müllner. S tem bi se potrdila njegova hipoteza, da je bila prvotna naselbina na Šmihelu brez nasipa in potemtakem neutrjena.[3]

Sonda 2 na zahodnem pobočju Kaculja nam zaradi svoje fragmentarnosti ni dala snovi za dokončno opredelitev. Odkriti profil nam je izpričal, da na tem mestu ni bilo nasipa, čeprav bi ga po konfiguraciji zemljišča bilo pričakovati. Pač pa imamo tu ostanke prazgodovinske stavbe, ki je stala že na obrobju naselbine. Del stavbe je bil odnesen z buldožerjem, del je bil razviden iz razkritega in očiščenega profila, del pa se je še nahajal v neodkopani površini. Posamezne plasti odkritega profila kažejo na dve časovno različni fazi gradnje (gl. **pril. 2** z razlago plasti), močni ostanki žganine med plastjo 6 in 7 pa to potrjujejo. K najstarejši fazi soditi plast 7 in 8 z jamo za kol. Bržkone spada k najstarejši fazi tudi plast 3, ki je bila kasneje, ob mlajši fazi, le delno uničena, v severovzhodnem delu pa je ostala nedotaknjena, ker se ni več širila v to smer. S tem bi bil pojasnjen tudi ostanek plasti 3 nad mlajšo fazo, ki je tja zašel ob njeni gradnji.

Druga, časovno mlajša faza, ki jo predstavlja tudi najmočnejša plast 6, je od starejše faze v jugozahodnem delu dobro razmejena s pasovi žganine (× 5 do 6,2). V okviru te faze sta zaznavni dve gradbeni fazi ali vsaj določeni posegi, ki so se dogajali v jugozahodnem delu stavbe (faza II a = plast 6 in 5; faza II b = plast 6 in 4). Peščen sloj nad plastjo 6 je zašel iz spodnjega dela pl. 7 ob izravnavi tal. Datacija ene in druge faze pa zaradi atipičnih oblik in skromnosti keramike ni izvedljiva (**t. 1**: 8–14).

V odkritih profilih od A do D v skupni dolžini 38,60 m gre za štiri komplekse (**pril. 3–4**). V sondi A so bili ostanki nasipa (**sl. 6**). V profilih A 1, A 2 in delu profila B moremo najbrž videti skromne ostanke stavbe; manj je verjetno, da bi spadali še k nasipu. Tretji sklop je zajel južni del profila B s suhim zidom iz masivnih apnenčastih blokov na meji profila C in severna polovica profila C (**pril. 4**). Čemu je služil zid, je težje pojasniti, ker je bil odkrit samo na dolžini 1 m. Zunanja konfiguracija zemljišča kaže, da se je nadaljeval proti severovzhodu, torej prečno na zunanji nasip. Stika z njim pa ni, ker ga je na tem mestu uničila cesta. Vkop z

ilovnato zemljo na njegovi severni strani ter peščenimi vložki vmes pa kaže na zemljen nasip ob njem. Keramične najdbe so bile skromne. Na južni strani tega v višino 1 m ohranjenega suhega zidu je bil v dolžini 4,5 m ves predel tesno povezan z zidom in njegovim nastankom, saj je bila ob njem posneta vsa zemlja s primarnim humusom do preperelega sloja kamna in zemlje, le kak meter ob zidu je bila nanesena ilovnata zemlja.

Četrti kompleks pa je bil v južni polovici profila C in D, kjer so bili ostanki stavbe z naneseno ilovnato podlago in ruševinska plast (**pril. 4**) in na južnem robu dva vkopa za kole.

Zaščitni posegi na gradišču Šmihel, katerih namen je bil predvsem ugotoviti, kaj je ostalo od zbuldožiranega nasipa ter dokumentirati razkrite profile, kar bo v orientacijo kasnejšim raziskovanjem naselbine, je bil dosežen. Seveda pa pri tem zaradi omejenih posegov niso bili doseženi taki rezultati, ki bi nam dovoljevali dokončne zaključke in primerjave z dognanji na naših, po številu sicer še redkih raziskanih naselbinah. Predvsem velja to za konstrukcijo obrambnega nasipa v sondi 1, ki z dobro ohranjeno notranjo fronto suhega zidu in kamnitega nasutja v sredi kaže na podobnost gradnje obzidja v Stični[4] in obzidja faze IV na Libni.[5]

---

[1] Sedimentološke in geo-kemične analize plasti na gradišču Šmihel sta avtorja mag. J. Kogovšek in dr. A. Kranjc obširneje obdelala v dveh elaboratih (l. 1984 in 1985), ki ju hrani knjižnica IZRK ZRC SAZU v Postojni in za kar se jima na tem mestu lepo zahvaljujem.

[2] A. Müllner, *Argo* 1, 1892, 41 ss, t. 4: 1 a, 65 ss, t. 5: 2.

[3] A. Müllner, *ib.*, 87.

[4] S. Gabrovec, *Materijali* 22 (1986) 37 ss.

[5] M. Guštin, *Libna*, Pos. muz. Brežice 3 (1976) 16.

GRAD BEI ŠMIHEL UNTER DEM NANOS RESULTATE DER SCHUTZGRABUNGEN

Zusammenfassung

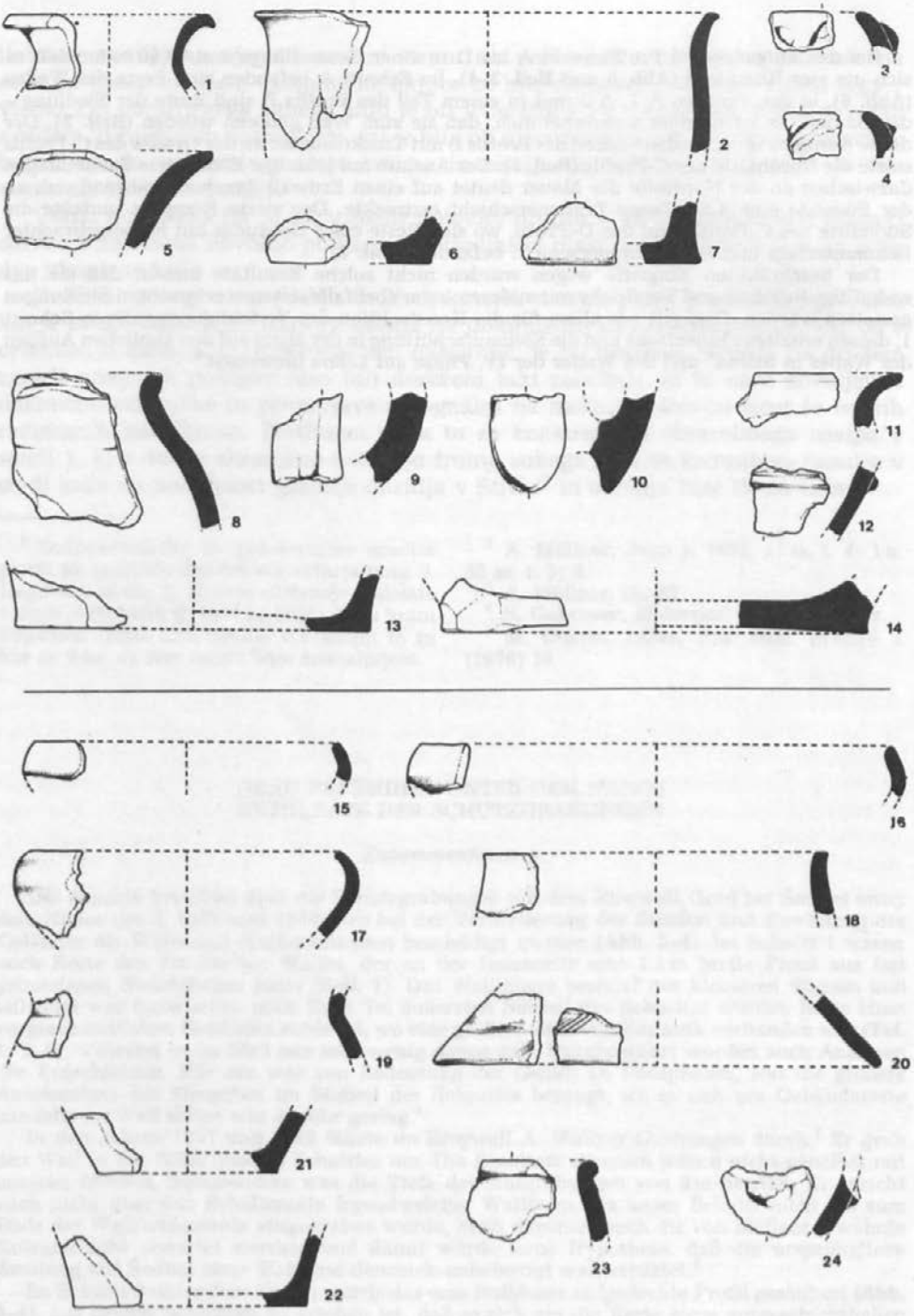
Die Autorin berichtet über die Schutzgrabungen auf dem Ringwall Grad bei Šmihel unter dem Nanos (im J. 1983 und 1984), wo bei der Verbreiterung der Straßen und Einebnung des Geländes die Wälle und Kulturschichten beschädigt wurden (**Abb. 2–4**). Im Schnitt 1 waren noch Reste des 4 m breiten Walles, der an der Innenseite eine 1,1 m breite Front aus fest gebundenen Steinblöcken hatte (**Beil. 1**). Das Wallinnere bestand aus kleineren Steinen und teilweise war dazwischen noch Erde. Im äußersten Südteil des Schnittes wurden Reste eines vorgeschichtlichen Gebäudes entdeckt, wo eine größere Zahl von Keramik vorhanden war (**Taf. 1**: 1–6), während es im Wall nur sehr wenig davon gab. Durchgeführt wurden auch Analysen der Erdschichten. Für uns war von Bedeutung der Gehalt an Phosphaten, was die größere Anwesenheit des Menschen im Südteil des Schnittes bezeugt, wo es sich um Gebäudereste handelt; im Wall selbst war er sehr gering.[1]

In den Jahren 1891 und 1892 führte im Ringwall A. Müllner Grabungen durch.[2] Er grub den Wall in der Nähe unseres Schnittes um. Die Resultate stimmen jedoch nicht gänzlich mit unseren überein, insbesondere was die Tiefe der Ausgrabungen von 9 m betrifft. Er spricht auch nicht über das Erhaltensein irgendwelcher Wallfront. Da unser Schnitt nicht bis zum Ende der Wallfundamente ausgegraben wurde, kann darunter noch die von Müllner erwähnte Kulturschicht erwartet werden, und damit würde seine Hypothese, daß die ursprüngliche Siedlung auf Šmihel ohne Wall und demnach unbefestigt war, erhärtet.[3]

Im Schnitt 2 unter dem Kaculj wurde das vom Bulldozer aufgedeckte Profil gesäubert (**Abb. 3–4**), aus dessen Schichten zu ersehen ist, daß es sich um die Reste eines vorgeschichtlichen Gebäudes zweier Bauphasen handelt: einer älteren aus den Schichten 7, 8 und 3 und einer jüngeren aus Schicht 6 (**Beil. 2**). Die Keramik (**Taf. 1**: 8–14) war infolge der atypischen Formen für die Datierung nicht geeignet.

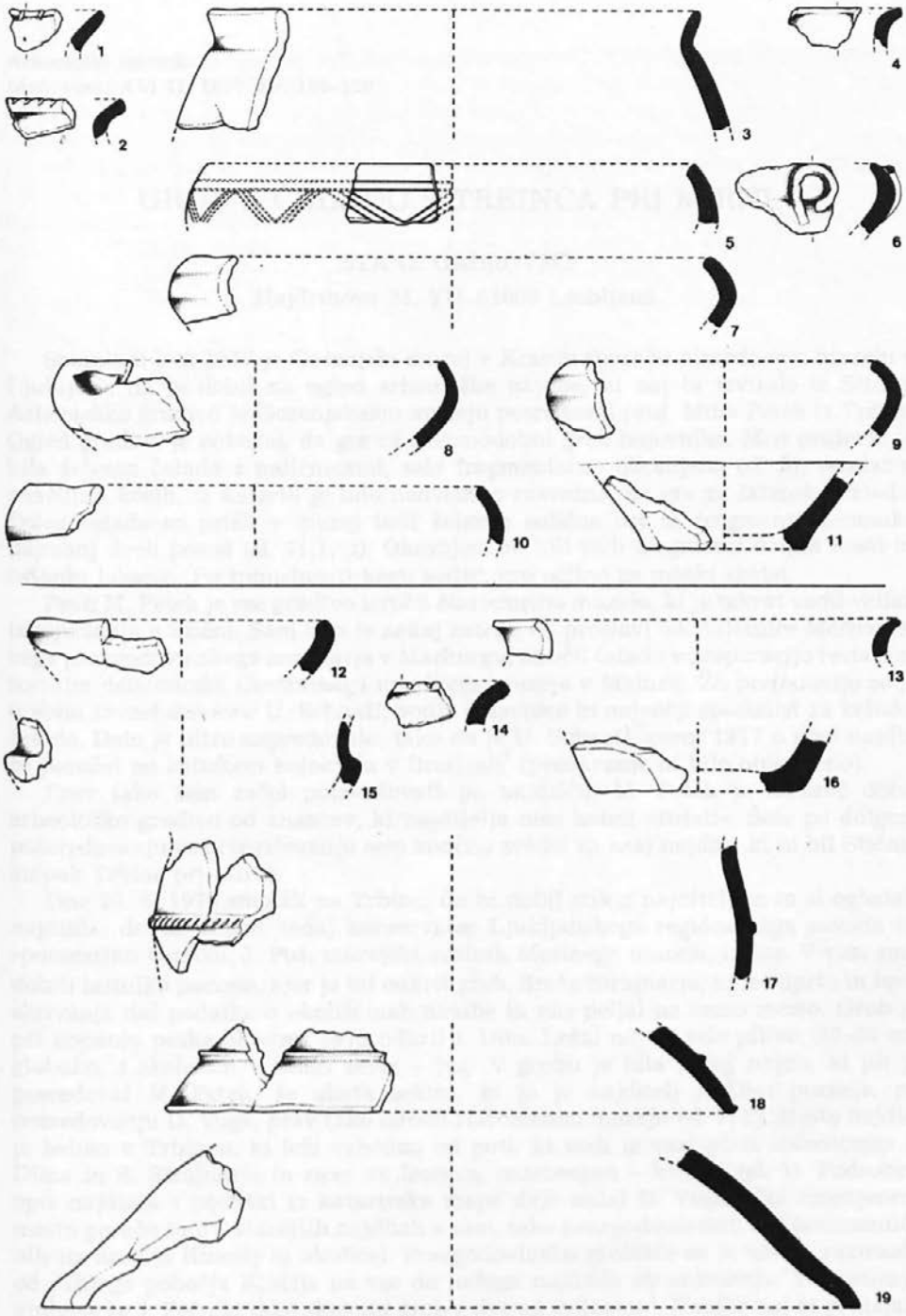
Bei den aufgedeckten Profilen von A bis D in einer Gesamtlänge von 38,60 m handelt es sich um vier Komplexe (**Abb. 5** und **Beil. 3–4**). Im Schnitt A befanden sich Reste des Walles (**Abb. 6**), in den Profilen A 1, A 2 und in einem Teil des Profils B sind Reste der Siedlung – der Bauten; es ist weniger wahrscheinlich, daß sie zum Wall gehören würden (**Beil. 3**). Der dritte Komplex umfaßte den Südteil des Profils B mit Trockenmauer an der Grenze des C-Profils sowie die Nordhälfte des C-Profils (**Beil. 3**). Der Aushub mit lehmiger Erde sowie Sandeinlagen dazwischen an der Nordseite der Mauer deutet auf einen Erdwall daneben, während sich an der Südseite eine 4,5 m lange Trümmerschicht erstreckte. Der vierte Komplex umfaßte die Südhälfte des C-Profils und das D-Profil, wo sich Reste eines Gebäudes mit herbeigebrachter Lehmunterlage und eine Trümmerschicht befanden (**Beil. 4**).

Der beschränkten Eingriffe wegen wurden nicht solche Resultate erzielt, daß sie uns endgültige Schlüsse und Vergleiche mit anderen, zwar ebenfalls seltenen erforschten Siedlungen gestatten würden. Dies gilt vor allem für die Konstruktion des Verteidigungswalls in Schnitt 1, dessen erhaltene Innenfront und die Steinaufschüttung in der Mitte auf den ähnlichen Ausbau des Walles in Stična[4] und des Walles der IV. Phase auf Libna hinweisen.[5]

T. 1: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Najdbe iz sonde 1 (1–7) in 2 (8–14) ter profila A1 (15–24). Vse keramika. 1–24 = 1 : 4.

Taf. 1: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Funde aus den Schnitten 1 (1–7) und 2 (8–14) sowie des Profils A 1 (15–24). Alles Keramik. 1–24 = 1 : 4.

T. 2: Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Najdbe iz profilov B (1–11) in C (12–19). Vse keramika. 1–19 = 1 : 4.

Taf. 2: Grad bei Šmihel unter dem Nanos. Funde aus den Profilen B (1–11) und C (12–19). Alles Keramik. 1–19 = 1 : 4.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 105–120

GROB S ČELADO S TRBINCA PRI MIRNI

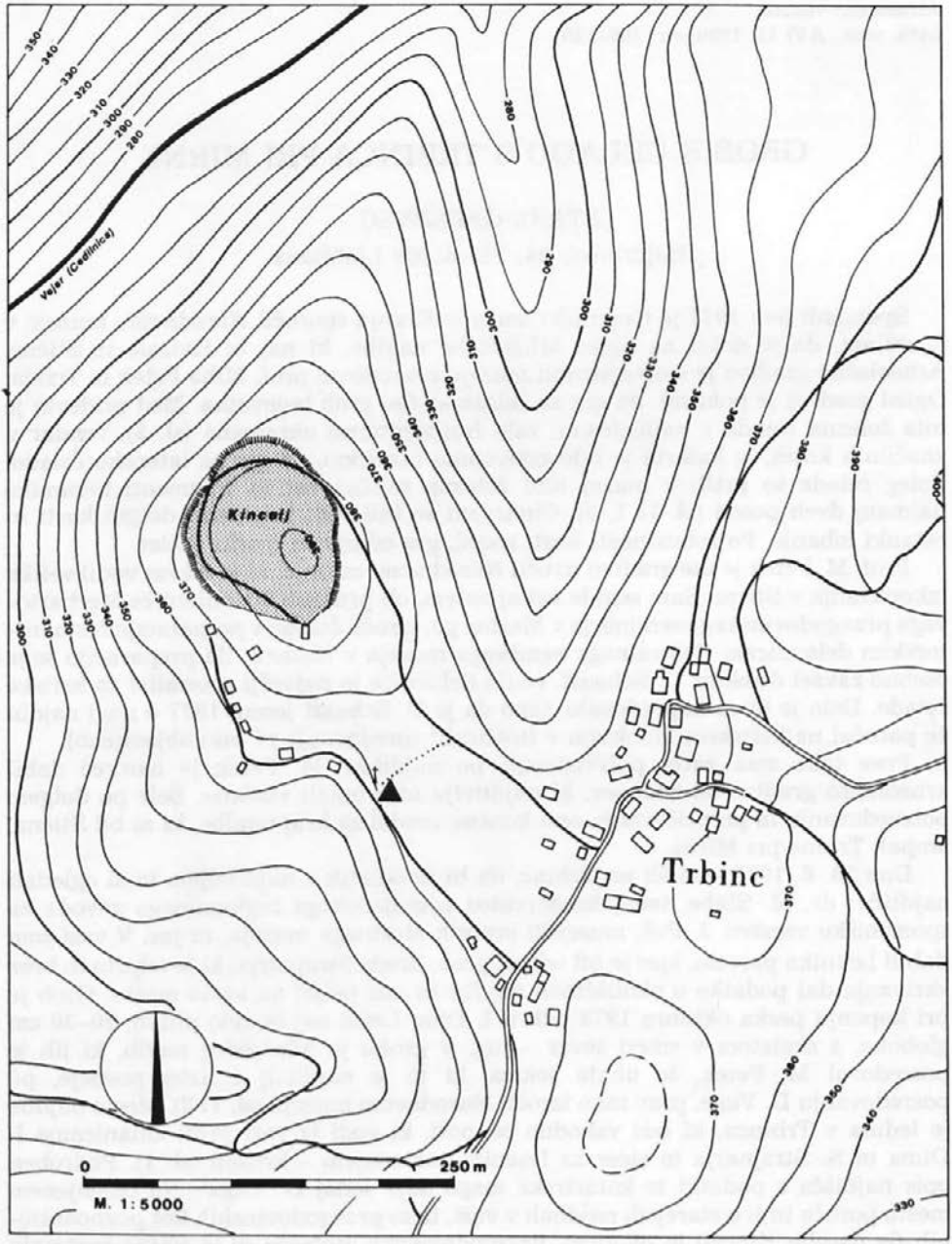
STANE GABROVEC
Hajdrihova 24, YU–61000 Ljubljana

Spomladi leta 1977 je Gorenjski muzej v Kranju sporočil Narodnemu muzeju v Ljubljani, da je dobil na ogled arheološke najdbe, ki naj bi izvirale iz Stične. Arheološko gradivo je Gorenjskemu muzeju posredoval prof. Miha Petek iz Tržiča. Ogled gradiva je pokazal, da gre za železnodobni grob bojevnika. Med pridevki je bila železna čelada z naličnicami, zelo fragmentarno ohranjena (**sl. 3**), vendar v značilnih kosih, iz katerih je bilo nedvomno razvidno, da gre za latensko čelado. Poleg čelade so prišli v muzej tudi železna sulična ost in fragmenti keramike najmanj dveh posod (**sl. 7**: 1, 3). Ohranjeni so bili tudi fragmenti dolgih kosti in ostanki lobanje. Po robustnosti kosti sodeč, gre očitno za moški skelet.

Prof. M. Petek je vse gradivo izročil Narodnemu muzeju, ki je takrat vodil velika izkopavanja v Stični. Sam sem le nekaj zatem, ob proslavi 50. obletnice Merhartovega prazgodovinskega seminarja v Marburgu, izročil čelado v preparacijo restavratorskim delavnicam Centralnega nemškega muzeja v Mainzu. Za preparacijo se je osebno zavzel direktor U. Schaaff, vodja delavnice in največji specialist za keltske čelade. Delo je hitro napredovalo, tako da je U. Schaaff jeseni 1977 o novi najdbi že poročal na keltskem kolokviju v Brežicah[1] (predavanje ni bilo objavljeno).

Prav tako sem začel poizvedovati po najdišču. M. Petek je namreč dobil arheološko gradivo od znancev, ki najditelja niso hoteli »izdati«. Šele po dolgem poizvedovanju in prepričevanju sem končno zvedel za kraj najdbe, ki ni bil Stična, ampak Trbinc pri Mirni.

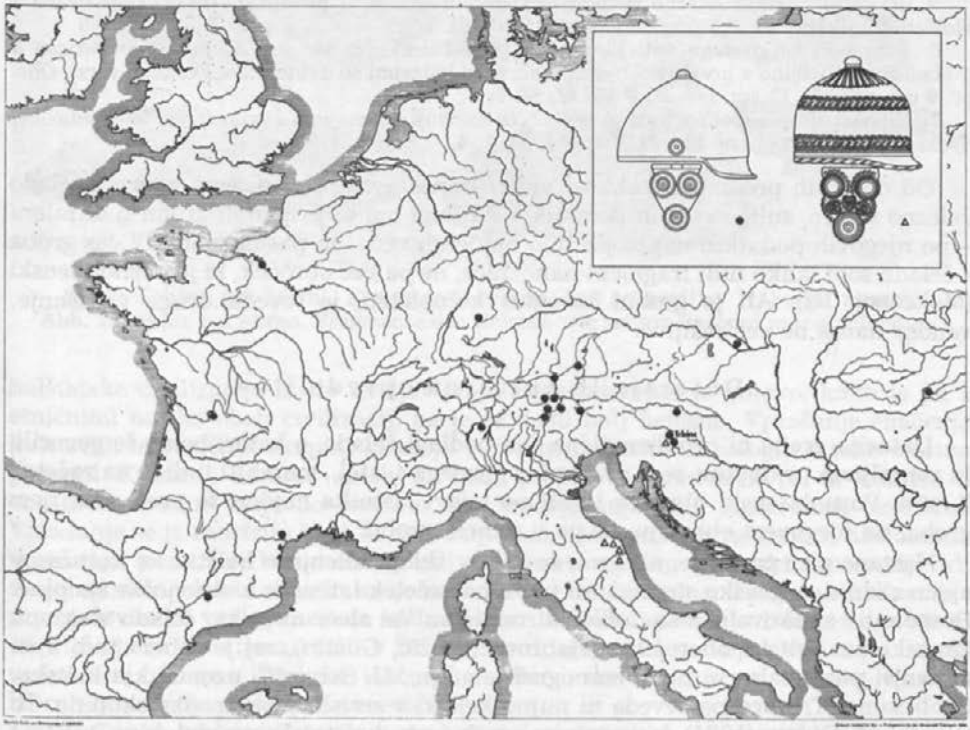
Dne 28. 6. 1978 smo šli na Trbinc, da bi dobil stik z najditeljem in si ogledali najdišče: dr. M. Slabe, tedaj konservator Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo, J. Puš, muzejski svetnik Mestnega muzeja, in jaz. V vasi smo dobili lastnika parcele, kjer je bil odkrit grob, Sreča Strajnarja, ki je odprto in brez skrivanja dal podatke o okoliščinah najdbe in nas peljal na samo mesto. Grob je pri kopanju peska oktobra 1973 odkril I. Dim. Ležal naj bi zelo plitvo, 20–30 cm globoko, s skeletom v smeri sever – jug. V grobu je bila poleg najdb, ki jih je posredoval M. Petek, še uhata sekira, ki jo je najditelj I. Dim pozneje, po posredovanju D. Vuge, prav tako izročil Narodnemu muzeju (**sl. 7**: 2). Mesto najdbe je ledina v Trbincu, ki leži vzhodno od poti, ki vodi iz vasi proti zidanicama I. Dima in S. Strajnarja in sicer za lesenim znamenjem – križem (**sl. 1**). Podroben opis najdišča s podatki iz katastrske mape daje sedaj D. Vuga[2]. Na omenjenem mestu poroča tudi o starejših najdbah v vasi, tako prazgodovinskih kot poznoantičnih (iz naselja Kincelj in okolice). Prazgodovinsko grobišče se je očitno raztezalo od južnega pobočja Kinclja pa vse do našega najdišča ob znamenju. Tod omenja grobove že J. Pečnik, tako skeletni grob z dvema sulicama[3]. Najdbe naj bi prihajale na dan tudi pozneje. Iz prostora severovzhodno od bojevniškega groba nam je S. Strajnar ob našem obisku izročil dva kosa, obroček z grbicami in fragment votle nanožnice, ki ju na tem mestu objavljam (**sl. 7**: 4–5).

▲ grob s čelado (Helmgrab)

Sl. 1: Trbinc pri Mirni. Lega groba (po J. Dularju).
Abb. 1: Trbinc bei Mirna. Lage das Grabes (nach J. Dular).

D. Vuga je na mestu novo odkritega groba v avgustu 1980 izvedel tudi kontrolno izkopavanje, ki pa ni dalo novih grobov. Naredil je tu tri sonde. V sondi 2 je našel že na površju dve apnenčasti plošči, ki bi lahko bili ostanka nekdanjih grobov (o katerih govori tudi ljudsko izročilo), omenja pa tudi poleg recentnih najdb »številne odlomke halštatske in latenske lončevine« (neobjavljeno gradivo mi ni bilo dostopno). Že pri prvem ogledu najdišča je našel na tem mestu tudi falero, ki jo tu objavljamo (**sl. 7: 6**). Takih faler naj bi bilo po podatkih, ki jih je dobil Vuga, najdenih več. Leta 1986 je na področju Trbinca opravil arheološko topografijo Inštitut za arheologijo pod vodstvom J. Dularja. Iz njegove dokumentacije, ki mi jo je dal ljubeznivo na razpolago, objavljam situacijo groba in pripadajočega naselja (**sl. 1**).

Sl. 2: Karta razprostranjenosti železnih čelad tipa Trbinc in bronastih tipa Bela cerkev (po U. Schaaffu).

Abb. 2: Verbreitungskarte der eisernen Helme vom Typ Trbinc und der bronzenen vom Typ Bela cerkev (nach U. Schaaff).

Opis najdb

1. Železna čelada[4] z zatilnim ščitnikom in naličnicama na obeh straneh. Ohranjena v fragmentih (**sl. 3**) nekaj manj kot polovično. Sedaj preparirana in rekonstruirana v delavnicah Nemškega centralnega muzeja v Mainzu. Ohranjeni so bili deli štule (v dveh večjih kosih) z gumbom na vrhu, obe naličnici in majhni fragmenti zatilnega ščitnika. Zatilni ščitnik je bil posebej izdelan in z zakovicami pritrjen na štulo. Spodnji rob ščitnika in štule je bil obrobljen z železno pločevino profila U. Polkrogast gumb na vrhu čelade je v spodnjem delu skovan v zatič, ki predira štulo, in je pritrjen nanjo z dvema železnima ploščicama. Na enem stranskem robu je ohranjena še okrogla profilirana ploščica, pritrjena na štulo z zakovico, ki je na notranji

strani nosila naličnico. Naličnici sta izdelani iz dveh kosov pločevine, na zunanji strani je naličnica ornamentirana s po dvema koncentričnima krožnicama. Njuno sredino prebada zakovica, ki spaja oba kosa pločevine. V vrhnjem delu je pločevina cevasto uvita. Skozi to cevasto odprtino je vdeta žica, okoli katere ja na sredini zataknjen 1,7 cm širok zatič (fragmentarno ohranjen), s katerim je bila naličnica pritrjena na čelado in omenjeno profilirano okroglo ploščico. Tak zatič je ohranjen le na eni naličnici.

Spodnji pr. 24 x 18,5 cm, v. 16 cm (po rekonstrukciji), inv. št. P 15 137. **Sl. 4; 6.**

2. Železna sulična ost, razjedena od rje. S kratkim listom brez izrazitega rebra. D. 16 cm, inv. št. P 15138. **Sl. 7**: 1.

3. Železna sekira na uho. D. 17,5 cm. Inv. št. P 15139. **Sl. 7**: 2.

4. Fragmenti skodele na nogi iz temno sive gline. Trup je bil na največji površini vertikalno nažlebljen. Ohr. v. noge 7,50 cm, ohr. fragment trupa 11 cm. Od keramike so ohranjeni še trije kosi neke druge posode. Inv. št. P 15143. **Sl. 7**: 3.

5. Bronasta falera z železno zakovico na sredini. Površina profilirana in ornamentirana z vtolčenimi pikami. Pr. 3,70 cm. Inv. št. P 15140. **Sl. 7**: 6.

6. Fragment bronastega votlega obroča (nanožnice). Na zunanji strani ornamentiran s prečnimi vrezi, delno v prekinjenih skupinah, med katerimi so dvotračni cikcakasti verzi. Ohr. pr. 9 cm, rek. pr. 12 cm. Inv. št. P 15142. **Sl. 7**: 5.

7. Bronast obroček okroglega preseka. Na zunanji strani ima štirikrat po tri bradavice, dvakrat po eno. Pr. 5 cm. Inv. št. P 15141. **Sl. 7**: 4.

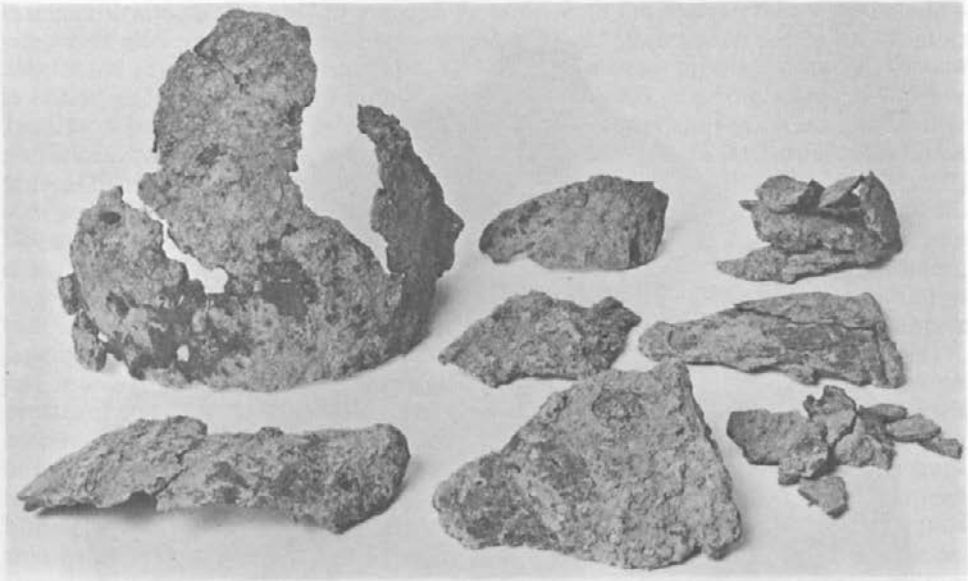
Od opisanih predmetov lahko z veliko zanesljivostjo pripišemo grobu s čelado železno sekiro, sulično ost in keramiko. Po Vugi naj bi pripadali grobu tudi falera – po njegovih podatkih naj bi jih bilo najdenih več – in pasna spona. V čas groba s čelado sodi lahko tudi fragment nanožnice, ne pa več obročkov, ki je poznolatenski (Mokronog III). Ali je grobni inventar kompleten, je seveda drugo vprašanje, vendar danes ne več rešljivo.

Datacija in kulturna opredelitev

Datacija groba ni problematična. Na podlagi čelade, o kateri bomo še govorili, in zanesljivih pridatkov, sodi grob v čas poznega 4. stol., morebiti tudi še na začetek 3. stol. Poznolatenski obroček je bil po izjavi lastnika najden že pred odkritjem groba, na njegovem območju, ne pa v samem grobu.

Nastane pa vprašanje, ali grob še sodi v sklop dolenjske halštatske kulture, v njeno zadnjo, negovsko stopnjo, ali pa že na začetek latenske mokronoške skupine. Dosedanji raziskovalci so se odločali različno. Vsi sicer navajajo čelado v sklopu latenske oz. keltske oborožitve (Gabrovec, Božič, Guštin), saj je čelado tudi njen najboljši poznavalec in pisec monografije o njej, U. Schaaff[5], označil kot keltsko. Grob sam s Trbinca pa seveda ni nujno keltski v smislu mokronoške skupine. To je videl M. Guštin (1984), ki je pripisal grob poznohalštatskemu obdobju. D. Božič (1987) dopušča oboje, ali poznohalštatsko kulturo ali mokronoško skupino (stopnja I) v smislu Keltov. O halštatskem obdobju govorita tudi Vuga (1981) in J. Dular (v zapisniku topografije).

Moramo torej postaviti trbinški grob čisto na konec halštatske kulture, ali že na začetek mokronoške skupine, s tem pa, po današnjem kar splošnem mnenju, na začetek keltske civilizacije? Vprašanje ni preprosto, saj gre za prehod, ki v marsičem še ni razjasnjen. Prehodna obdobja so v arheologiji najbolj zanimiva, vendar najbolj zamotana. Odpirajo nam vprašanja, ki jim s samo arheološko metodo le težko in samo v ugodnih primerih pridemo do dna. To še toliko bolj, ker vežemo v prazgodovinski arheologiji prepogosto pojem kulture tudi na etnični pojem: kulturne skupine so hkrati etnične skupine (pa naj jim že vemo ime ali ne), menjava kultur je hkrati menjava etnosa. V našem primeru naj bi torej »ilirsko« halštatsko kulturo zamenjala »keltska« latenska. Da pride v času našega groba do propada

Sl. 3: Trbinc pri Mirni. Fragmenti čelade, kot so prišli v Narodni muzej.
Abb. 3: Trbinc bei Mirna. Fragmente des Helmes, wie sie ins Narodni muzej gelangten.

halštatske civilizacije in do uveljavljanja nove latenske, je gotovo, kako je pa z etničnimi nosilci obeh civilizacij, pa je že dosti bolj nejasno. Vprašanje enačenja kulturnih in etničnih skupin, ki ga je v prazgodovinski arheologiji s tako ostrino postavil Kossina, namreč sploh ni tako preprosto, predvsem pa ni rešljivo z enostavno, vedno veljavno formulo brez upoštevanja vseh konkretnih okoliščin. Vprašanje se je zaostrilo in se še zaostruje tam, kjer gre še za neurejena nacionalna vprašanja, pa bi želeli moderni narodi v povezavi s prazgodovinskimi utemeljevati svojo zgodovinskost, ali celo svoje sedanje nacionalne meje. Taka »aktualizacija« prazgodovinske vede je seveda vedno nevarna. Začeli so z njo Nemci že v 18. in 19. stoletju in nadaljevali tudi v 20., vse do druge svetovne vojne, danes pa ima še vedno svoj odmev v ilirskem, tračanskem, dačanskem vprašanju, da ne govorim o izbruhu današnje slovenske venetščine.

V primeru groba s Trbinca je že kulturna razmejitev, ali gre za halštatsko ali latensko kulturo, težka. Grob je namreč osamljen, nekropola, ki ji je pripadal ni poznana. Po skromnih podatkih je bolj verjetno, da gre za halštasko nekropolo, to velja še posebej zaradi skeletnega pokopa, pa tudi zaradi Pečnikovega poročila, po katerem so našli na prostoru med gradiščem Kincelj in našim grobom okostje z dvema železnima sulicama, to pa seveda govori za halštatski grob. Samo gradivo našega groba bi tudi brez večjih pomislekov lahko postavili v najmlajšo stopnjo halštatske kulture, kjer dobimo v negovskem horizontu uhato sekiro, podobno železno sulično ost, podobno keramiko, pa tudi falere in bronasto votlo nanožnico oz. zapestnico, kolikor bi te zadnje kose še smeli postaviti v grob s čelado. Za primerjavo je zadosti, če preletimo grobišča iz Toplic, z Magdalenske gore in iz Novega mesta[6], če imenujem le najvažnejša najdišča, ki nam najboljše kažejo čas negovske stopnje. Podrobnosti niti ni potrebno posebej navajati. Taka uvrstitev ima šibko točko v tem, da je značaj nekropole, h kateri naj bi pripadal grob, nezanesljiv,

Sl. 4: Trbinc pri Mirni. Restavrirana čelada.
Abb. 4: Trbinc bei Mirna. Der restaurierte Helm.

in drugič zaradi čelade, ki bi bila pri taki opredelitvi edini primerek tovrstnega tipa čelade v negovskem horizontu. Ta izjemnost bije še bolj v oči, ker vemo, da je negovska čelada standarden, splošno uveljavljen statusni znak tega časa. Pri tem nam tudi primerjalno gradivo iz Slovenije ne daje nobene pomoči, nasprotno, problem celo zamota. S slovenskega prostora lahko navedemo še dve železni čeladi istega tipa. Ena je iz Mihovega[7], iz groba 1655/58, druga je iz Gurine[8]. Kot tretjo bi smeli primerjati podobno bronasto čelado iz Bele cerkve (**sl. 5**)[9]. Po obliki je trbinški podobna, je pa enodelna in bronasta (le vrhnji gumb je železen) in

ornamentirana. U. Schaaff jo v svojih že omenjenih študijah uvršča v tip čelade s pasovnim okrasom (*mit Zonenverzierung*) oz. v tip Filottrano in datira v 4.–2. stol. Dobimo jo predvsem v Picenumu (**sl. 2**). Nastopi pa sedaj problem datacije. Čelada iz Mihovega, ki je v Sloveniji najboljša paralela trbinški, je poznolatenska. V grobu 1655/58 dobimo še okrogel železen ščit in štirioglat bronast okov z dvema stranskima gumboma, pritrjen na nek neznani železen predmet. Čelada iz Gurine (ohranjena je le naličnica), je neobjavljena, omenja jo v svoji zadnji študiji (1988) U. Schaaff, sodi pa očitno v znano najdišče, ki ga je že pred prvo svetovno vojno izkopaval M. Hoernes[10], ni pa bilo nikoli sistematično objavljeno. Čelada iz Bele cerkve je bila odkrita po naključju in ne poznamo grobne celote. V prvi objavi omenja Dežman, da je bila v bližini čelade najdena srednjelatenska fibula s čolničastim lokom in jo tudi objavlja[11]. Fibula gotovo ne sodi v gradivo keltske latenske civilizacije, ampak japodske in jo najdemo kljub njeni srednjelatenski shemi, kot je ugotovil D. Božič[12], šele v avgustejskem in tiberijskem času. Na drugi strani pa tudi vemo, da so na prostoru, kjer je bila najdena čelada, še pozneje mnogo izkopavali. Iz pregleda vseh razpoložljivih zapisov in objav pa nisem mogel dobiti nobenih podatkov, po katerih bi lahko čelado iz Bele cerkve razlagali kot inventar zgodnjelatenskega oz. poznohalštatskega groba[13]. Vse, kar se omenja od najdb iz prostora čelade oz. njene bližine, je poznolatensko, oz. zgodnjerimsko. Ne poznamo torej niti zgodnje – niti srednjelatenskega gradiva oz. grobov – čelada je kronološko osamljena najdba oz. moramo računati s podobno datacijo kot v Mihovem. Važno pa je, da zanesljivo pripada skeletnemu pokopu. Pečnik na več mestih poroča, da je bila v čeladi še ohranjena lobanja[14]. Toda tudi ta podatek ne ločuje groba s čelado od poznolatenskih, saj so bili tudi ti, v nasprotju z drugimi v mokronoški skupini, skeletni. To je izpričano tudi za poznolatenske grobove na parcelah 1971 in 1972, kjer je bila najdena čelada. Primerjalno gradivo iz Slovenije nam torej ne more dati nobene opore pri opredelitvi čelade s Trbinca v halštatsko civilizacijo.

Na drugi strani pa lahko še manj povežemo trbinški grob s čelado z obstojem latenske nekropole. Obroček z izrastki (**sl. 7: 4**) je sicer poznolatenski, ni pa bil najden v grobu. Nakazuje le, da je bil prostor živ tudi še v tem času, to pa je položaj, ki ga praktično poznamo skoraj iz vseh halštatskih postojank. Odločilnejše bi bilo, če bi lahko navedli nedvomno gradivo stopnje Mokronog I, tega pa v trbinškem grobu ni. To je celo razumljivo, saj je stopnja Mokronog I oz. Mokronog 1 po Guštinu definirana le z maloštevilnimi zaključenimi grobovi – D. Božič jih navaja le 6, pa tudi posameznih kosov, ki jih lahko postavimo v to stopnjo, je malo[15].

Je lahko v takšnih okoliščinah čelada sama po sebi zanesljivo sporočilo?

Tip čelade s Trbinca je odlično obdelal U. Schaaff[16], tako da dobro poznamo njeno datacijo, razprostranjenost, pa tudi njen izvor. Čelada sodi k tipu železnih čelad s posebej izdelanim tilnim ščitnikom. Pripadnost slovenskih kosov k temu tipu je bila pri preparaciji v muzejskih delavnicah v Mainzu (njihov vodja je U. Schaaff) jasno določena.

U. Schaaff izvaja trbinški tip čelade iz čelade tipa Berru. Na podlagi grobnih celot jih datira v 4. oz začetek 3. stol., to je v stopnjo Lt B. To datacijo mu potrjuje tudi ornament, ki je v stilu Waldalgesheim (Lt B 1) oz. v plastičnem stilu (Lt B 2). Taki dataciji ustreza tudi grob s Trbinca, ne pa grob iz Mihovega. Če pregledamo Schaaffov seznam najdišč, vidimo, da je železna čelada našega tipa nedvomno že izpričana v stopnji Lt B. O tem govori grob iz Nebringena, ki ga objavlja W. Krämer[17], manj je že prepričljivo pričevanje ornamenta, saj je redek, ne glede na to, da je njegova kronološka opredelitev izven čistega keltskega prostora manj precizna. Tako ostaja trajanje uporabe odprto, saj se poleg kosa iz Nebringena in

Sl. 5: Bela cerkev. Restavrirana bronasta čelada.
Abb. 5: Bela cerkev. Der restaurierte Bronzehelm.

našega s Trbinca da natančno datirati komaj še kak drug kos. To velja še posebej za tirolska najdišča (npr. Sanzeno)[18], kjer bi bila lahko čelada tudi mlajša, celo prav tako poznolatenska kot v Mihovem. To pomeni, da moramo pri kronološki presoji ločiti čista keltska področja, kjer smemo računati z normalnim razvojem, ki ga srednjeevropska latenska kronologija dobro ponazarja; sem sodi tudi področje keltskih Senonov, čeprav s svojo lastno kronološko vsebino, na drugi strani pa le šibko latenizirana področja, kjer je halštatsko jedro ostalo živo – pri tem je očitno nujno misliti tako na prebivalstvo kot na kulturo. To velja za vsa južnoalpska področja od Ticina, Tirolske in do Vzhodnih Alp. Za vsa ta področja so značilne retencije halštatske kulture in v poznem latenu pojavi renesanse nekaterih značilnih, reprezentančnih kosov halštatske kulture. Zato je kronologija teh predelov v mlajši železni dobi popolnoma samostojen problem, ki ga ne moremo reševati z normami srednjeevropske kronologije. To velja tako za Ticino, za Tirolsko, za našo idrijsko skupino in seveda prav tako za japodsko kulturo. Dolenjska leži sicer v že keltiziranem področju, očitno pa je izven vseh glavnih poti odmaknjeno Mihovo poseben problem, ki še ni razčiščen. Glede halštatske renesanse naj omenim le ponovno navzočnost negovskih čelad v poznolatenskem obdobju tako v Ticinu, na Tirolskem kot v idrijski skupini[19]. Omenil pa bi lahko še druge podobne pojave, ki jih omenja D. Božič[20]. Ne bi bilo izključeno, da bi mogli tako razložiti tudi čelado iz Bele cerkve, čeprav je to le domneva, upravičena pač zaradi tega, ker poznamo iz parcele, kjer je bil najden grob, le poznolatenske grobove.

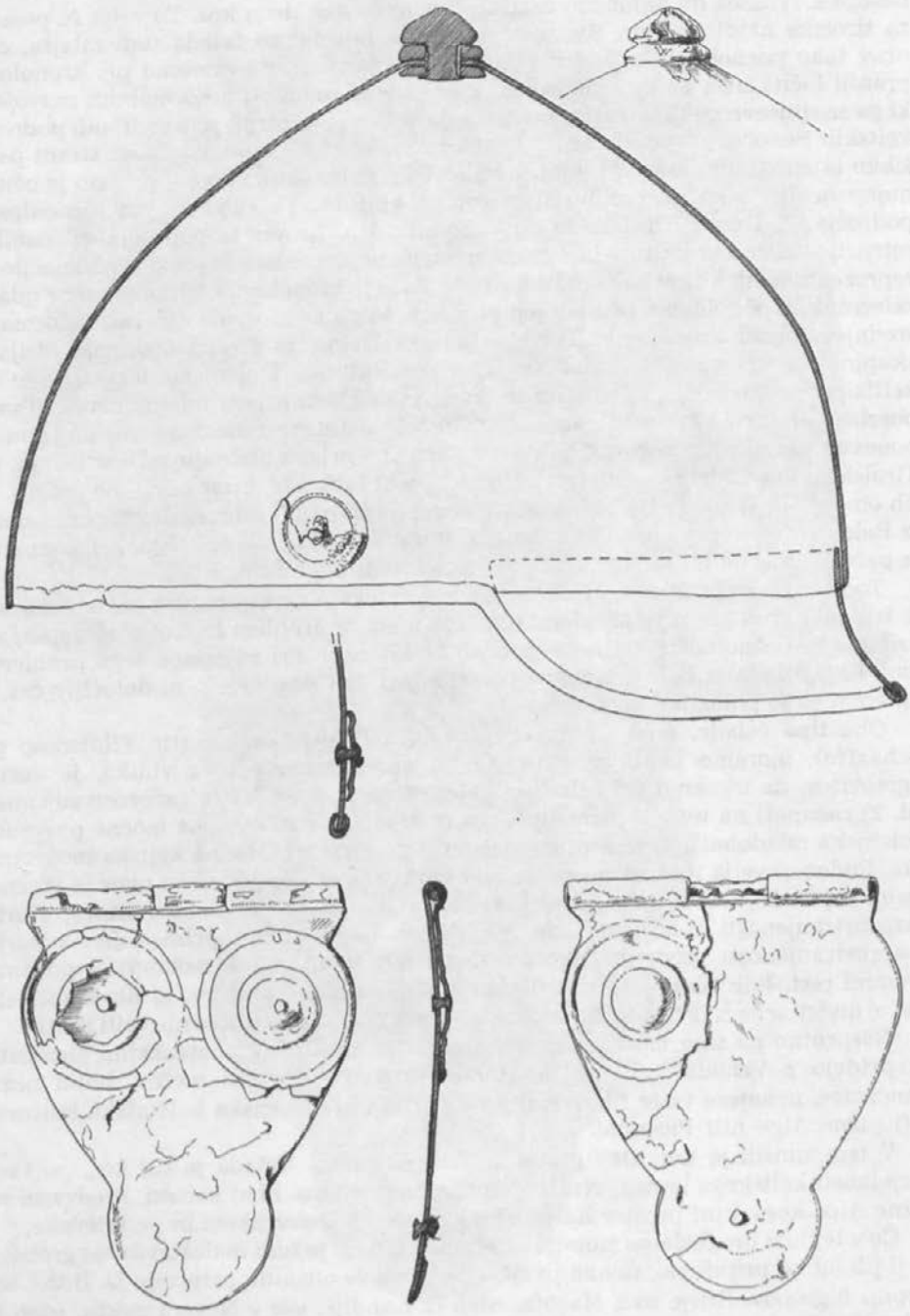
Toda to so že problemi, ki nas v našem kontekstu ne zanimajo prvenstveno, saj je trbinški grob izven te problematike. Pri njem je problem le, kot smo dejali, ali pripada še poznohalštatski nekropoli ali že latenski. Pri reševanju tega problema nam tudi čelada iz Bele cerkve ne pomaga, saj, kot smo videli, ni določljiv čas, v katerem so jo položili v grob.

Oba tipa čelade, tako trbinškega kot tega iz Bele cerkve (tip Filottrano po Schaaffu), moramo imeti za uvoz. Če ju analiziramo s tega vidika, je važna ugotovitev, da moramo pri čeladi iz Trbinca na podlagi karte razprostranjenosti (**sl. 2**) računati na uvoz z južnoalpskega področja, s katerim ima močne povezave dolenjska mladohalštatska kultura negovskega horizonta, ne pa keltska mokronoška. Podobno velja tudi za čelado iz Bele cerkve, kjer gre očitno za uvoz iz Picena, torej zopet iz kontaktnega prostora halštatske in ne latenske kulture. Karto razprostranjenosti železne čelade iz Trbinca lahko dobro primerjamo s karto razprostranjenosti predrtih trikotniških pasnih spon[21] ter z nekaterimi poznimi vrstami certoških fibul[22], to je s tistimi kosi materialne kulture, ki jih je sprejela v svoj inventar še živa halštatska kultura, katere nosilci zanesljivo niso bili Kelti.

Nasprotno pa smo mokronoško skupino utemeljili prav z latenskimi elementi, ki pridejo z Vzhoda[23]. To so madžarski ornamentalni stil mečev, bojni noži, nanožnice, nekatere vrste fibul, ki jih ne pozna niti slovenska halštatska kultura, niti južne Alpe niti Picenum.

V tem smislu je uvrstitev groba iz Trbinca jasna. Čelada je tuj kos, po vsej verjetnosti keltskega izvora, vendar je prišel iz prostora, ki ni keltski. Predvsem so južne Alpe kontaktni prostor halštatske kulture na Dolenjskem in ne latenske.

Če v tej luči pregledamo stopnjo Mokronog I, nam je tudi maloštevilnost grobov, ki ji jih lahko pripišemo, razumljivejša. Kot smo že omenili, pripisuje D. Božič tej stopnji 6 grobov. Štirje so z Marofa, eden iz Kandije, vse v Novem mestu, eden s Pobrežja. Posamezne najdbe iz te stopnje pa so še iz Mokronoga, Valične vasi, Stične (naselbine). Vsa ta najdišča so z izjemo Pobrežja tudi halštatska, omenjeni grobovi stopnje Mokronog I leže na prostoru, kjer so bili tudi halštatski, in brez

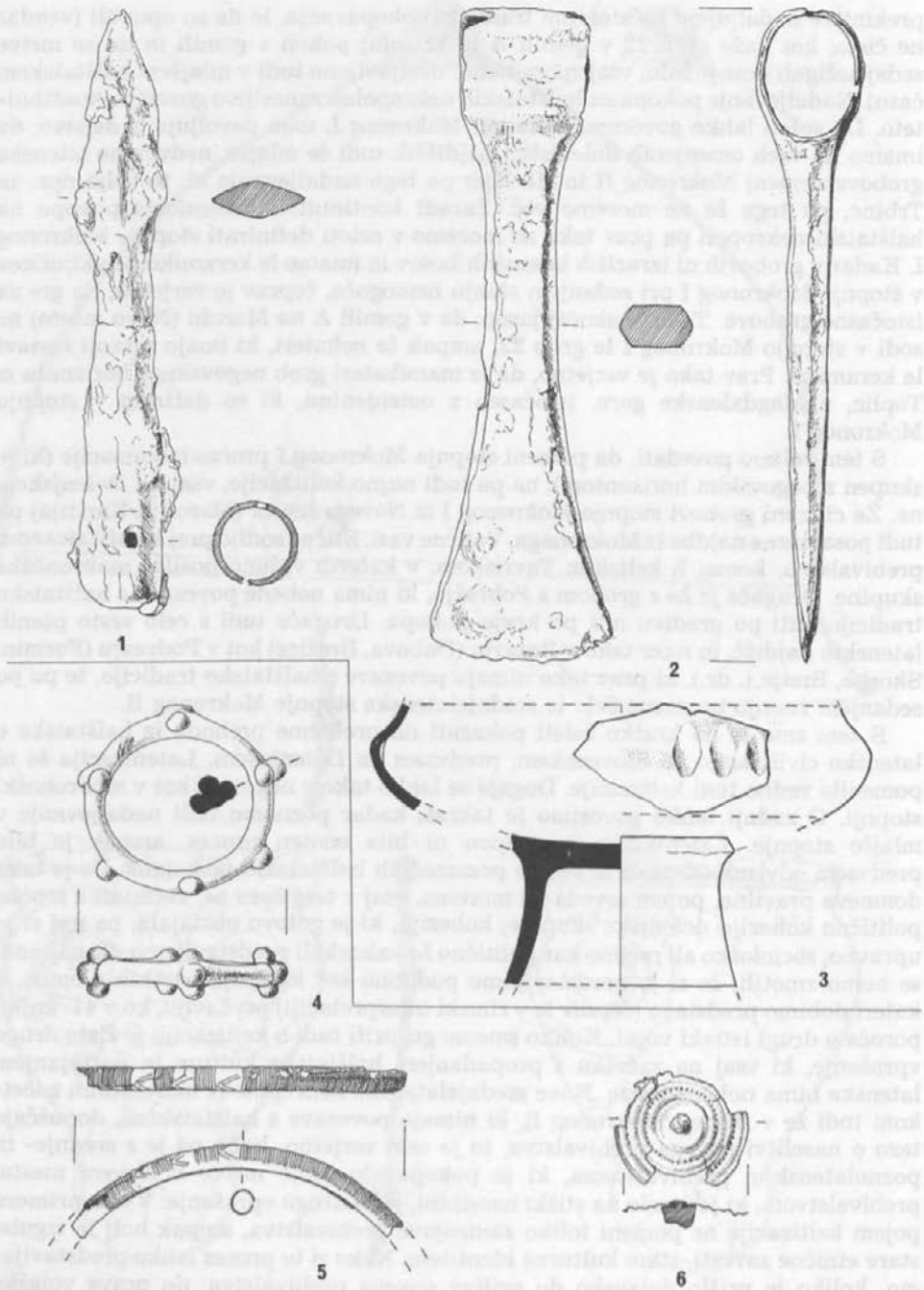

Sl. 6: Trbinc pri Mirni, grob s čelado. Železo. M = 1: 2.
Abb. 6: Trbinc bei Mirna, Helmgrab. Eisenhelm. M = 1:2.

prekinitve nadaljujejo večstoletno tradicijo pokopavanja, le da so opustili (vendar ne čisto, kot kaže grob 22 v gomili A iz Marofa) pokop v gomili in da so mrtve sedaj sežigali (kar je bilo, vsaj sporadično, uveljavljeno tudi v mlajšem halštatskem času). Nadaljevanje pokopa na halštatskih nekropolah zanesljivo govori za kontinuiteto. Da sploh lahko govorimo o stopnji Mokronog I, nam dovoljuje le dejstvo, da imamo na vseh omenjenih dolenjskih najdiščih tudi še mlajše, nedvomne latenske grobove stopenj Mokronog II in III. Kjer pa tega nadaljevanja ni, to velja npr. za Trbinc, pa tega že ne moremo več. Zaradi kontinuitete latenskega pokopa na halštatski nekropoli pa prav tako ne moremo v celoti definirati stopnje Mokronog I. Kadar v grobovih ni izrazitih latenskih kosov in imamo le keramiko, je vključitev v stopnjo Mokronog I pri sedanjem stanju nemogoča, čeprav je verjetno, da gre za istočasne grobove. Tako je skoraj jasno, da v gomili A na Marofu (Novo mesto) ne sodi v stopnjo Mokronog I le grob 22, ampak še nekateri, ki imajo v svoji sestavi le keramiko. Prav tako je verjetno, da je marsikateri grob negovskega horizonta iz Toplic, z Magdalenske gore, istočasen z omenjenimi, ki so datirani v stopnjo Mokronog I.

S tem želimo povedati, da pomeni stopnja Mokronog I proces latenizacije (ki je skupen z negovskim horizontom), ne pa tudi nujno keltizacije, vsaj na Dolenjskem ne. Že citirani grobovi stopnje Mokronog I iz Novega mesta (Marof in Kandija) pa tudi posamezne najdbe iz Mokronoga, Valične vasi, Stične sodijo prej k halštatskemu prebivalstvu, komaj h keltskim Tavriskom, v katerih vidimo nosilce mokronoške skupine. Drugače je že z grobom s Pobrežja, ki nima nobene povezave s halštatsko tradicijo, niti po gradivu niti po kraju pokopa. Drugače tudi s celo vrsto planih latenskih najdišč, in sicer tako v Posavju (Dobova, Brežice) kot v Podravju (Formin, Skorba, Brstje i. dr.), ki prav tako nimajo povezave s halštatsko tradicijo, te pa po sedanjem znanju poznamo šele iz srednjelatenske stopnje Mokronog II.

S tem smo le na kratko želeli pokazati na probleme prehoda iz halštatske v latensko civilizacijo na Slovenskem, predvsem na Dolenjskem. Latenizacija še ni pomenila vedno tudi keltizacije. Dogaja se lahko tako v negovski kot v mokronoški stopnji. O zadnji lahko govorimo le takrat, kadar poznamo tudi nadaljevanje v mlajše stopnje. Latenizacija zanesljivo ni bila enoten proces, ampak je bila predvsem odvisna od moči in stikov posameznih halštatskih postojank. Če je taka domneva pravilna, potem seveda ne moremo, vsaj v tem času ne, računati z močno politično kohezijo dolenjske skupine, kohezijo, ki je gotovo obstajala, pa naj si jo upravno, sociološko ali recimo kar politično že kakorkoli predstavljamo. Še najmanj se bomo zmotili, če si jo predstavljamo podobno kot kohezijo istrskih plemen, o kateri dobimo predstavo (čeprav le v rimski interpretaciji) pri Liviju, ko v 41. knjigi poroča o drugi istrski vojni. Koliko smemo govoriti tudi o keltizaciji, je čisto drugo vprašanje, ki vsaj na začetku s propadanjem halštatske kulture in nastajanjem latenske nima nobene zveze. Nove srednjelatenske nekropole (z morebitnim začetkom tudi že v stopnji Mokronog I), ki nimajo povezave s halštatskimi, dopuščajo tezo o naselitvi novega prebivalstva, to je celo verjetno, kako pa je s srednje- in poznolatenskim prebivalstvom, ki je pokopavalo svoje mrtve v Novem mestu, prebivalstvom, ki je živelo na stiški naselbini, je že drugo vprašanje. V tem primeru pojem keltizacije ne pomeni toliko zamenjave prebivalstva, ampak bolj le izgubo stare etnične zavesti, stare kulturne identitete. Kako si ta proces lahko predstavljamo, koliko je prišlo dejansko do priliva novega prebivalstva, do prave vojaške keltske nadvlade, je z viri, ki jih imamo danes na razpolago, nerešljivo. Vsekakor ne smemo gledati na ta vprašanja z nacionalnimi predstavami evropskega 19. in 20. stoletja.

Sl. 7: Trbinc pri Mirni, 1–3 grob s čelado, 4–6 raztresene najdbe. 1–2 železo, 4–6 bron. M = 1:2.

Abb. 7: Trbinc bei Mirna, 1–3 Helmgrab, 4–6 Streufunde. 1–2 Eisen, 4–6 Bronze. M = 1:2.

Vsekakor bi mi pri teh razmišljanjih lahko mnogo pomagal pogovor z Jarom Šašlom. Sedaj mu lahko le še prijateljsko in z velikim spoštovanjem posvetim ta skromna razmišljanja.

---

[1] *Keltske študije*. Pos. muz. Brežice 4 (1977) 8.

[2] D. Vuga, D. Josipovič, *Var. spom.* 23, 1981, 217; D. Vuga, *ib.*, 276 s; *id., ib.* 24, 1982, 154 ss.

[3] *Opis h Karti najdišč Novo mesto (1889) s.v. Trbinc.* Rokopis v Državnem arhivu Slovenije. Citiram po prepisu, ki ga hrani Narodni muzej.

[4] Čelada sama je bila že objavljena: S. Gabrovec, v: *Rešena arheološka dediščina Slovenije* (1980) 114. Tudi hrvaško–srbska izdaja: *Spaseno arheološko blago Slovenije* (1981) 78. V slovenski izdaji je tiskovna napaka v dataciji (konec 3. in začetek 2. stol. namesto pravilno konec 4. in začetek 3. stol.). D. Božič, Oborožitev bojevnikov mlajše železne dobe. V: *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije* (1983) 78, sl. VI; *id.*, v: *Praist. jugosl. zem.* 5 (1987) 869 s, t. 85:8; M. Guštin, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 31, 1984, 307, Abb. 3; U. Schaaff, Keltische Helme, v: *Antike Helme*. Röm. – Germ. Zentralmus. Monogr. 14 (1988) 293 ss, Abb. 7–8, 11.

[5] U. Schaaff, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 21, 1974, 149 ss; *id.*, v: *Antike Helme* (1988) 293 ss.

[6] B. Teržan, *Arh. vest.* 27, 1976, 393 ss; H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia.* Bulletin 32 (1978); T. Knez, *Novo mesto 1.* Carniola arch. 1 (1986). S. Gabrovec, v: *Praist. jugosl. zem.* 5 (1987) 69 ss, sl. 6.

[7] K. Vinski–Gasparini, *Arh. rad. raspr.* 1, 1959, 291, t. 2: 15; H. Windl, *Das latène – und kaiserzeitliche Gräberfeld von Mihovo (Unterkrain–Dolenjsko)* (1975) 20, Taf. 9: 1–3. Neobjavljena disertacija.

[8] U. Schaaff, v: *Antike Helme* (1988) 299, op. 15.

[9] C. Deschmann, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 13, 1883, 210 ss; V. Stare, *Prazgodovina Šmarjete.* Kat. in monogr. 10 (1973) 41, t. 48:1. Čelada ima v obeh objavah napačno pritrjene naličnice.

[10] M. Hoernes, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 18, 1888, (53) ss; *Lexikon ur- und frühgeschichtlicher Fundstätten Österreichs* (1965) 36 s.v.

[11] C. Deschmann (op. 9) Fig. 67; V. Stare (op. 9) t. 47:10.

[12] *Praist. jugosl. zem.* 5 (1987) 870.

[13] Čelada je bila najdena leta 1882 na južnem pobočju Vinjega vrha, ki se spušča v terasah proti Beli cerkvi in se imenuje Strmec. Na teh terasah so prišli na dan latenski in rimski grobovi pri rigolanju zaradi zasaditve novih vinogradov, ker so stare uničile trtne uši. Naša čelada je bila najdena že pred tem na posestvu J. Košaka iz Kronovega (parcela št. 1972) – *cfr.* S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm.* 27, 1901, 28: *auf einem sanft geneigten Acker des nämlichen Košak, Parcelle Nr. 1972, kamen schon seit 20 Jahren La Tène–Gräber in Menge vor (Schwerter, Fibeln, Messer, Schilde, Helme).* Leta 1886 je citirani prostor pregedal tudi J. Pečnik in našel »nekaj kosti in ostankov železja«. *Slovenec*, 1887, št. 35, str. 2. Za celotno situacijo glej sedaj topografijo J. Dularja (zapisnik december 1987) in A. Dular, *Kat. in monogr.* 26, v tisku (objava šmarješkega gradiva, ki ga hrani Naravoslovni muzej na Dunaju, objavi je pridružena tudi topografija celotnega šmarješkega kompleksa). Na istem področju je bila najdena tudi poznolatenska čelada, katere grobno celoto je lahko rekonstruiral D. Božič. Vsem imenovanim se moram zahvaliti za vpogled v njihovo dokumentacijo, ki so mi jo ljubeznivo dali na razpolago. Našo čelado omenja v starejši literaturi poleg že citiranega Dežmana (op. 9) in S. Rutarja (1901) še J. Pečnik, *Slovenec*, 1887, št. 33, str. 3 in isti (op. 3). Poleg tega še v pismu Centralni komisiji na Dunaj 1. 3. 1897. V pismu z dne 28. 11. 1898 opiše tudi 26 grobov, ki jih je izkopal v okt. 1898 na posestvu Padariča, na parceli 1971, to je v bližini najdišča čelade. Grobove objavlja sedaj A. Dular v citiranem delu. Od omenjenih 26 grobov ima le grob 2 (A. Dular, *o.c.*, t. 51: 2–12) tudi gradivo, ki bi bilo lahko poznohalštatsko, vendar nam primerjava z Mihovim (op. 7) kaže, da je tudi ta grob bolj razumljiv v poznolatenskem obdobju, kamor sodijo vsi grobovi iz te skupine. *Cfr.* še S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm.* 25, 1899, 165; *id., Mitt. Anthr. Ges. Wien* 29, 1899 (26) in *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 9, 1899, 35 s. Za celotno Šmarjeto še *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 227 s.

[14] *Slovenec*, 1887, št. 33, str. 3 in isti (op. 3) s.v. Bela cerkev.

[15] D. Božič, v: *Praist. jugosl. zem.* (1987) 869, t. 85 in sl. 43; M. Guštin (op. 4) Beil. 1.

[16] Glej op. 5. O čeladi (železni in bronasti) še D. Vitali, *Ét. celt.* 19, 1982, 35 ss., z novejšo literaturo.

[17] W. Krämer, *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen),* Veröff. d. staat. Amtes f. Denkmalpf. Stuttgart A 8 (1964) 27, Taf. 11–12; 15: 14; 18.

[18] Za situacijo najdišča in pregled izkopavanj glej H. Nothdurfter, *Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg.* Röm.–Germ. Forsch. 38 (1979) 2 ss.

[19] M. Egg, *Italische Helme.* Röm–Germ.

Zentralmus. Monogr. 11, 1 (1986) 82 ss, 95 ss.

[20] *Praist. jugosl. zem.* (1987) 896.

[21] O.–H. Frey, *Situla* 14–15, 1974, 129 ss, Abb. 8; isti, Sui ganci di cintura celtici e sulla prima fase di La Tène nell'Italia del nord. V: *Celti ed Etruschi. Atti del colloquio Bologna* 1985 (1987) 9 ss.

[22] B. Teržan, *Arh. vest.* 27, 1976, 317 ss., karta 22, 38, 57 in dr.

[23] Glej sedaj D. Božič, v: *Praist. jugosl. zem.* 5 (1987) 895. V zvezi s čelado iz Bele cerkve glej še previdno izraženo misel D. Božiča, da bi jugovzhodni alpski prostor eventualno okoli 300 naselili tudi Kelti iz Italije. *Keltoi* (1983) 78.

DAS HELMGRAB VON TRBINC BEI MIRNA

Zusammenfassung

Im Jahr 1973 wurde in Trbinc[2–3] beim Sandgraben zufällig ein Helmgrab entdeckt, das erst im J. 1977 in die Evidenz des Nationalmuseums (Narodni muzej) in Ljubljana gelangte. Durch nachträgliche Erkundigungen ließen sich die genaue Stätte des Grabes (**Abb. 1**) und die Fundumstände feststellen. Das Museum erhielt aus dem Grab außer dem Helm (**Abb. 3–4; 6**) noch ein Lochbeil (**Abb. 7**: 2), eine Eisenlanze (**Abb. 7**: 1) und Fragmente zweier Gefäße, von denen sich nur eines zeichnerisch rekonstruieren läßt (**Abb. 7**: 3). Im Grab sollen außerdem mehrere Phaleren gewesen sein (eine davon ist erhalten geblieben) (**Abb. 7**: 6). Am Fundort selbst sollen schon früher auch das Fragment eines hohlen Fußrings (**Abb. 7**: 5) und ein Ring gefunden worden sein (**Abb. 7**: 4). Der letzte gehört schon nicht mehr in den Zeithorizont des Grabes. Inwieweit das Gesamtinventar des Grabes evidentiert wurde, läßt sich nicht mehr überprüfen.

Der Helm selbst ist bereits häufig veröffentlicht worden[4]; dank U. Schaaff[5] ist auch seine chronologische und kulturhistorische Einordnung gut bekannt. Zeitlich setzt er ihn ans Ende des 4. Jh. v.u.Z. Diese Datierung stimmt gut auch mit den Beigaben des Grabes von Trbinc überein.[6]

Die Datierung des Grabes von Trbinc ist klar, dagegen ist seine kulturhistorische Einordnung nicht geklärt. Ist das Grab noch hallstättisch und gehört es zur letzten, der Negauer Stufe der Hallstattzeit in Dolenjsko, oder ist es schon latènezeitlich und also in die erste Stufe der Mokronoger Gruppe zu setzen, womit wir in Dolenjsko die Zeit nach dem Verfall der Hallstattkultur bezeichnen? Damit schneiden wir die noch manchmal unerhellte Frage des Übergangs der Hallstattkultur in die latènezeitliche an, den wir in Slowenien eben in die Zeit unseres Grabes stellen, das ist in die Zeit um das J. 300 v.u.Z. Der Übergang war in der Dolenjsko–Gruppe zwar scharf, er ist ja sowohl durch die veränderte Bestattungsweise als auch durch veränderte Grabbeigaben gekennzeichnet. Die frühere Skelettbestattung im Familien–Grabhügel mit aller charakteristischen hallstättischen Struktur bricht plötzlich ab, zur Geltung gelangt die Brandflachbestattung mit keltischer Struktur. Die neuen Grabbeigaben sind vorwiegend keltischen Ursprungs, und zwar des ostkeltischen.[23] Doch sind die Neuheiten erst mit der Stufe Mokronog 2 gut dokumentiert, das heißt in der Periode nach dem J. 250 v.u.Z., wie ihr Beginn von Božič gut begründet worden ist. Dagegen ist in der Stufe Mokronog I die Situation noch verhältnismäßig unklar. Božič konnte in diese Stufe lediglich 6 Gräber einreihen.[15]

In unserem Fall ist bedeutsam, daß sich der Helm von Trbinc nicht an den ostkeltischen Raum bindet, wie dies für die Mokronoger Gruppe gilt, sondern an den Südalpenraum (**Abb. 2**), und das ist der Kontaktraum der junghallstättischen Kultur in Dolenjsko und nicht der Mokronoger Kultur. Da der Helm aller Wahrscheinlichkeit nach als Import zu betrachten ist, müssen wir ihn aus dem Südalpenbereich vermuten, mit dem die Hallstattkultur von Dolenjsko in dieser Zeit starke Verbindungen unterhielt. Ähnliches gilt ebenfalls für den Helm aus Bela cerkev (**Abb. 5**, Typ Filottrano nach U. Schaaff)[5], dessen Parallelen vor allem in Picenum vertreten sind, was wiederum ein primärer Kontaktraum der hallstättischen und nicht der latènezeitlichen Kultur ist.

Demnach gehört das Grab von Trbinc höchstwahrscheinlich noch dem Negauer–Horizont der Hallstattkultur in Dolenjsko und den Trägern der Hallstattkultur an, obwohl der Helm von unserem Typ in solchem Zusammenhang eine Neuheit darstellt. Der Autor versuchte in Zusammenhang damit im slowenischen Text das Problem des Übergangs von der hallstättischen zur latènezeitlichen Mokronoger Kultur zu beleuchten.

Der Helm aus Bela cerkev[9] kann bei dieser Analyse nicht behilflich sein, weil die Fundumstände zu kärglich sind. Er gehörte zu einem Skelettgrab.[14] Die Kahnfibel des mittellatènzeitlichen Schemas[11], die nach Dežman in der Nähe gefunden worden sein soll, ist nicht keltisch, sondern japodisch. Trotz ihres mittellatènezeitlichen Schemas ist sie nur aus spätlatènezeitlichen bzw. sogar frührömischen Gräbern nachgewiesen.[12] Desgleichen sind alle übrigen aus dem Bereich des Grabes bekannten Funde spätlatènezeitlich bzw. bereits römisch.[13]

Ebenso kann auch der Helm aus Grab 1655/58 aus Mihovo[7] nicht helfen, obgleich er demselben Typ zugehört wie der Helm aus Trbinc. Das Grab gehört nämlich in die spätlatènezeitliche Stufe, was aus dem runden Schild im Grab ersichtlich ist. Der Helm ist indessen deshalb wichtig, weil er gut darauf hindeutet, daß die frühlatènezeitlichen Helme im Gebiet, wo der hallstättische Kern sowohl in dessen Kultur als auch in dessen Bevölkerung lebendig blieb, bis zum Spätlatène im Gebrauch beharrten bzw. in der Spätlatènezeit neu auftauchten. Dies gilt für sämtliche Südalpenbereiche von Ticino und Tirol bis zu den Ostalpen, wie auch für die japodische Kultur. Für alle diese Regionen sind charakteristisch Retentionen der Hallstattkultur sowie im Spätlatène Renaissance-Erscheinungen einiger kennzeichnenden repräsentativen Gegenstände der Hallstattkultur, z.B. der Negauer Helme. Aus diesem Standpunkt ist auch die Datierung der anderen Exemplare von Eisenhelmen des Typs Trbinc aus dem Südalpenraum (z.B. aus Sanzeno) zweifelhaft, da ihr Fundzusammenhang nahezu unbekannt ist. Es wäre gut möglich, daß sie auch noch später, sogar auch im Spätlatène, im Gebrauch blieben, wie dies in Mihovo und jedem Schein nach auch in Bela cerkev der Fall ist.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 121–134

POZNOLATENSKA ŽELEZNA ČELADA IZ LJUBLJANICE

MITJA GUŠTIN

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Aškerčeva 12, YU-61000 Ljubljana

8. junija 1987 je Miro Potočnik[1] med podvodnim topografskim pregledom pod izlivom Ljubije v Ljubljanico v rečnem muljnem nanosu odkril slabo ohranjeno železno čelado.[2]

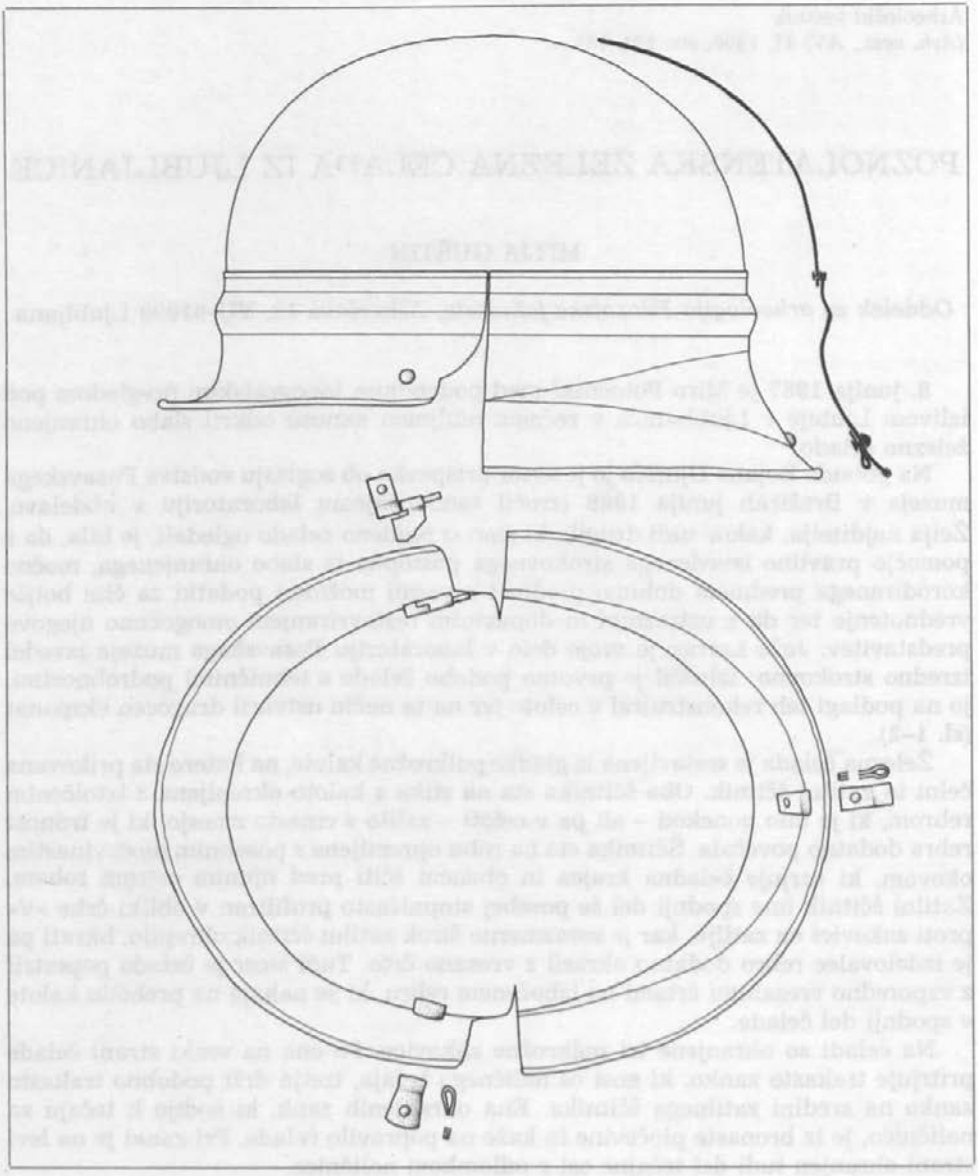
Na pobudo Bojana Djurića jo je avtor prispevka ob soglasju vodstva Posavskega muzeja v Brežicah junija 1988 izročil tamkajšnjemu laboratoriju v obdelavo. Želja najditelja, kakor tudi drugih, ki smo si najdeno čelado ogledali, je bila, da s pomočjo pravilno izvedenega strokovnega postopka iz slabo ohranjenega, močno korodiranega predmeta dobimo predmet z vsemi možnimi podatki za čim boljše vrednotenje ter da z ustreznim in dopustnim restavriranjem omogočimo njegovo predstavitev. Jože Lorber je svoje delo v laboratoriju Posavskega muzeja izvedel izredno strokovno: izluščil je prvotno podobo čelade s tehničnimi podrobnostmi, jo na podlagi teh rekonstruiral v celoto ter na ta način ustvaril dragocen eksponat (**sl. 1–2**).

Železna čelada je sestavljena iz gladke polkrožne kalote, na katero sta prikovana čelni in zatilni ščitnik. Oba ščitnika sta na stiku s kaloto okrepljena z iztolčenim rebrom, ki je bilo ponekod – ali pa v celoti – zalito s cinasto zmesjo, ki je trdnost rebra dodatno povečala. Ščitnika sta na robu opremljena s posebnim pločevinastim okovom, ki utrjuje čeladna krajca in obenem ščiti pred njunim ostrom robom. Zatilni ščitnik ima spodnji del še posebej stopničasto profiliran v obliki črke »V« proti zakovici na zatilju, kar je sorazmerno širok zatilni ščitnik okrepilo, hkrati pa je izdelovalec rebro dodatno okrasil z vrezano črto. Tudi sicer je čelado popestril z vzporedno vrezanimi črtami na izbočenem rebru, ki se nahaja na prehodu kalote v spodnji del čelade.

Na čeladi so ohranjene tri polkrožne zakovice. Po ena na vsaki strani čelade pritrjuje trakasto zanko, ki nosi os naličnega tečaja, tretja drži podobno trakasto zanko na sredini zatilnega ščitnika. Ena ohranjenih zank, ki sodijo k tečaju za naličnico, je iz bronaste pločevine in kaže na popravilo čelade. Pri zanki je na levi strani ohranjen tudi del tečajne osi z odlomkom naličnice.

Po vsej površini čelade so ohranjeni sledovi svetleče prevleke, ki kaže, da je bila čelada povsem pocinjena ali morda celo posrebrena.

Čelada iz Ljubljanice sodi zaradi svojih tipoloških in tehničnih značilnosti med čelade vrste *Novo mesto*. Te je leta 1980 opredelil Ulrich Schaaff ob objavi v Mainzu restavriranega keltskega groba 169 z Beletovega vrta v Novem mestu.[3] V grobni celoti keltskega bojevnika je bila tudi železna čelada z maloštevilnimi ohranjenimi deli kalote ter obema naličnicama, okrašenima z živalskim, psu ali volku podobnim motivom (**sl. 3: 4**).[4]

Sl. 1: Ljubljanica – izliv Ljubije, železna čelada, 1: 3.

Abb. 1: Ljubljanica – Mündung der Ljubija, Eisenhelm, 1: 3.

Za oporo pri rekonstrukciji čelade, analizi njene izdelave ter definiciji te vrste čelad je bila sočasno restavrirana že na prehodu v 20. stol. izkopana podobna, v celoti ohranjena železna čelada iz groba 1656/58 v Mihovem (**sl. 3**: 3). Obenem sta bili očiščeni tudi bronasti naličnici čelade z Vinjega vrha pri Šmarjeti, izkopane v zadnjem desetletju 19. stol. (**sl. 3**: 2).

Sl. 2: Ljubljanica – izliv Ljubije, železna čelada pred restavriranjem (foto Carmen Narobe, junij 1988) in po restavriranju Jožeta Lorberja v delavnici Posavskega muzeja v Brežicah (foto Marko Mokorel, januar 1990).

Abb. 2: Ljubljanica – Mündung der Ljubija, der Eisenhelm vor der Restaurierung und nach der Restaurierung durch Jože Lorber in der Werkstatt des Posavski muzej in Brežice.

Dobro ohranjena čelada iz Mihovega ter naličnice iz Novega mesta in Šmarjete so Schaaffu omogočile primerjavo s sorodnimi čeladami drugod po Evropi. Na podlagi tehnoloških značilnosti je takole opredelil čelade vrste *Novo mesto:* čelada

je izdelana iz treh sestavnih delov – polkrožne kalote ter čelnega in zatilnega ščitnika. Ščitnika sta posebej okrepljena z izbočenim rebrom na stiku s kaloto, na katero sta pritrjena s številnimi, drobnimi zakovicami. K čeladi sodita tudi dve svojstveno oblikovani naličnici s petdelnim tečajem, ki sta z dvema trakastima zankama in z dvema zakovicama pritrjeni na čelni ščitnik in praviloma okrašeni z reliefno iztolčenim živalskim motivom (**sl. 3**).

Ob pripravi gradiva za razstavo »Keltoi, Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije« so bili v Mainzu sestavljeni v celoto deli čelade z Vinjega vrha pri Šmarjeti: nekoliko deformirana bronasta ščitnika, obe bronasti naličnici in rekonstruirana kalota (**sl. 3**: 1).

Z restavriranjem že leta 1886 izkopane železne čelade iz groba 5 na Idriji pri Bači, ki so ga tudi opravili v Mainzu, se je izkazalo, da gre prav tako za čelado vrste *Novo mesto*, vendar z razliko v izvedbi naličnic, ki sta drugače oblikovani in neornamentirani.[5]

Najdba železne čelade te vrste v strugi Ljubljanice, sicer s tridelnim tečajem s po eno zanko, pomeni logično povezavo med koncentracijo tovrstnih čelad ob Krki pod Gorjanci in oddaljenim primerkom iz Posočja (**sl. 4**).

Že Schaaff je opredelil čelade vrste *Novo mesto* kot značilnost zadnje stopnje keltske civilizacije, za kar je imel najboljšo oporo prav v inventarju groba 169 z Beletovega vrta v Novem mestu. Ta je ob čeladi vseboval značilno poznolatensko bojno opremo: meč poznolatenske sheme, okroglo ščitno grbo in nož z zaključkom ročaja v obliki zanke. Od noše sta se ohranili železna fibula vrste Beletov vrt in pasna garnitura iz železnih obročkov za nošnjo meča, zraven njiju pa še rdečkasta bikonična posoda z ozkim, močno izvihanim ustjem. Inventar uvršča grob v poznolatensko stopnjo La Tène D1. V La Tène D sodi tudi, verjetno že nekoliko mlajši, grob 1656/58 iz Mihovega, ki vsebuje zgodnjo obliko rimskega gladija z ovalnim branikom, slabo ohranjeno sulično ost, nož in podobno bikonično posodo kot grob 169 iz Novega mesta. V ta časovni okvir uvrščamo tudi drugo poznolatensko železno čelado iz groba 1656/27 iz Mihovega, najdeno skupaj z mečem poznolatenske sheme, s sulično ostjo, z nožem in dvema poroznima lončkoma, okrašenima z metličastim ornamentom.[6]

V čas omenjenih grobnih celot s čeladami vrste *Novo mesto* sodi tudi čelada iz izredno bogatega groba 5 z Idrije pri Bači, ki ga na podlagi bronastega posodja, značilnih fibul idr. ter relativnega sosledja znotraj samega grobišča uvrščamo v predavgustejsko obdobje, v sredino 1. stol. pr. n. š.[7]

Tudi obe čeladi te vrste iz Šmarjete in iz struge Ljubljanice sta bili najdeni v okolju, ki je bogato s poznolatenskim gradivom, in sodita zanesljivo v 1. stol. pr. n. š.[8]

Pogled na karto razprostranjenosti čelad keltskega izvora oziroma čelad mlajše železne dobe (**sl. 4**) razkriva – ob številčnosti, pestrosti in raznolikosti oblik – predvsem njihovo dvojno geografsko koncentracijo v jugovzhodnopredalpskem prostoru. Karta seveda zajema znotraj mlajše železne dobe različno stare primerke čelad: zgodnejše oblike se pojavljajo izključno na srednjem Dolenjskem, medtem ko mlajše pokrivajo tako Dolenjsko kot Posočje in področje Ljubljanice.

Gostota odkritih in ohranjenih čelad mlajše železne dobe na tem območju je povezana s tradicijo uporabe čelad predhodnega obdobja kot sestavnim delom bojne opreme in izkazovanjem socialnega položaja v družbi, kar je poudarjeno tudi s prilaganjem čelade pokojniku v grob.[9] Vzporedno z izumirajočo halštatsko družbo/kulturo pa je v keltskem svetu prav čelada eden izmed simbolov rodovnih prvakov in v 5. in 4. stol. pr. n. š. sodijo prav čelade med vrhunske izdelke tehnične in umetniške ustvarjalnosti.[10]

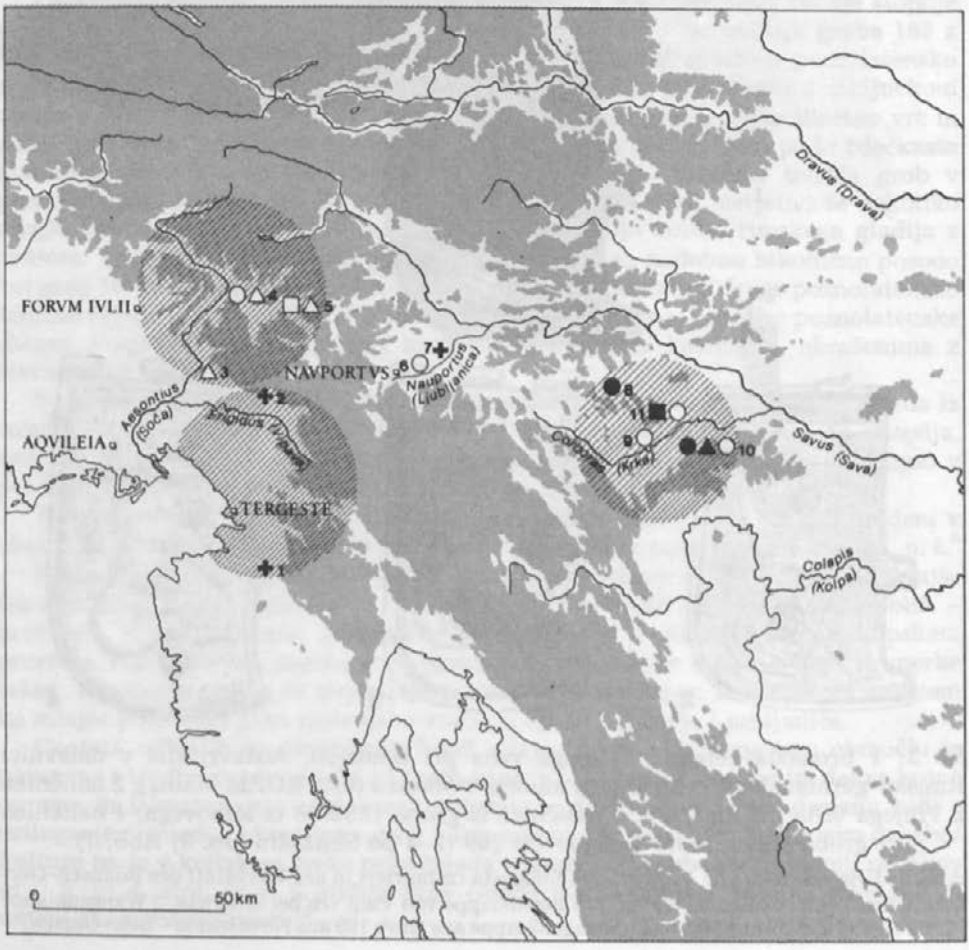

Sl. 3: 1 bronasta čelada z Vinjega vrha pri Šmarjeti, restavrirana v delavnici Rimsko-germanskega centralnega muzeja v Mainzu (foto RGZM Mainz), 2 naličnica z Vinjega vrha pri Šmarjeti, 3 naličnica iz groba 1656/58 iz Mihovega, 4 naličnica iz groba Novo mesto-Beletov vrt 169 (2–4 po Schaaffu [op. 3] Abb. 7).

Abb. 3: 1 Bronzehelm von Vinji vrh bei Šmarjeta restauriert in der Werkstatt des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 2 Wangenklappe von Vinji vrh bei Šmarjeta, 3 Wangenklappe aus Grab 1656/58 aus Mihovo, 4 Wangenklappe aus Grab 169 aus Novo mesto – Belè-Garten.

Železno čelado s Trbinca, s posebej izdelanim zatilnim ščitnikom, najdeno v skeletnem, po vsej verjetnosti še halštatskem grobu, moramo uvrstiti v čas intenzivnih keltskih vplivov druge polovice 4. stol. pr. n. š.,[11] kamor sodi po tipu in dataciji v italskem prostoru tudi bronasta čelada vrste *Filottrano* iz Bele Cerkve pri Šmarjeti, čeprav jo navedeni spremni pridatek grobne celote uvršča v precej poznejši čas.[12] Da smemo razmišljati v tem času o uvozu s keltskega področja, je dobro izpričano s pojavom keltskih mečev, pasne opreme in drugega v poznohalštatskih grobovih na Dolenjskem, kar kaže, da je bila zamirajoča halštatska družba še dojemljiva za sprejem novih oblik oborožitve ter modnega nakita.[13]

Uvrstitev keltskih čelad s Trbinca in iz Bele Cerkve pri Šmarjeti v zadnjo stopnjo halštatskega razvoja temelji na slabo dokumentiranih najdiščnih okoliščinah. Gledano z drugega zornega kota bi čeladi zlahka pripisali času okrog leta 300 pr. n. š., v katerem so v Podravje in Posavje prišli prvi keltski zavojevalci. Tej generaciji prvih keltskih priseljencev smemo pripisati železno, svojstveno izdelano čelado iz groba 1656/35 iz Mihovega, ki sodi v izrazito vzhodnokeltsko družino čelad s trikotnimi okrepitvami na straneh in trikotno oblikovanimi naličnicami.

Sl. 4: Čelade mlajše železne dobe v Sloveniji: **1** Pridvor – bronasta konična čelada z gumbom (Joanneum, Graz – F. v. Lipperheide, *Antike Helme* [1896] 232 b); **2** Kovačevše – bronasta konična čelada z gumbom (Goriški muzej, Nova Gorica – D. Svoljšak, *Goriški letnik* 10, 1983, t. 5); **3** Sv. Katarina nad Solkanom – bronasti čeladi negovskega tipa, varianta *Idrija*? (izgubljeno – F. Stroh, *Germania* 28, 1944–50, 224 ss); **4** Idrija pri Bači, grob 18 – bronasta negovska čelada variante *Idrija* (Naturhistorisches Museum, Wien – M. Egg [op. 18]) 229 s, Abb. 189, Taf. 254; 255a) in grob 5 – železna čelada vrste *Novo mesto* (Naturhistorisches Museum, Wien – J. Szombathy, *Mitt. präh. Komm.* 1/5, 1901, 328 s, Fig. 138); **5** Reka pri Cerknem, grob 2 – fragment bronaste negovske čelade variante *Idrija*? (Naturhistorisches Museum, Wien – M. Egg [op. 18] 231 s, Abb. 192, Taf. 260a) in grob 11 – železna čelada vrste *Port* (Naturhistorisches Museum, Wien – Hj. Ubl, *Röm. Österr.* 3, 1975, 198 ss, Abb. 6); **6** Ljubljanica-Ljubija – železna čelada vrste *Novo mesto* (M. Potočnik – **sl. 1–2**); **7** Ljubljanica-Bistra – bronasta konična čelada z gumbom, najdena v Ljubljanici med izlivom Bistre in Borovnišnice leta 1985 (Narodni muzej, Ljubljana – neobjavljeno); **8** Trbinc, grob – železna zgodnjelatenska čelada (Narodni muzej, Ljubljana – S. Gabrovec, *Arh. vest.* 41, 1990, 105 ss, sl. 6); **9** Novo mesto – Beletov vrt, grob 169 – železna čelada vrste *Novo mesto* (Dolenjski muzej, Novo mesto – **sl. 3**: 4; U. Schaaff [op. 3]); **10** Mihovo, grob 1656/35 – železna zgodnjelatenska čelada (Naturhistorisches Museum, Wien – U. Schaaff [op. 14] 171; H. J. Windl, *Ann. Naturhist. Mus. Wien* 80, 1976, 884, Abb. 2); grob 1655/58 – železna latenska čelada (Naturhistorisches Museum, Wien – K. Vinski-Gasparini, *Arh. rad. raspr.* 1, 1959, 291, t. 2: 15); grob 1656/58 – železna čelada vrste *Novo mesto* (Naturhistorisches Museum, Wien – **sl. 3:** 3; U. Schaaff [op. 3] Abb. 7: 2; 8, Taf. 19: 1) in grob 1656/27 – železna poznolatenska čelada (Naturhistorisches Museum, Wien – K. Vinski-Gasparini, *l. c.*, t. 3: 16; U. Schaaff, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 33, 1986, 830 ss, Abb. 23: 2); **11** Šmarjeta – Bela Cerkev – bronasta čelada vrste *Filottrano* (Narodni muzej, Ljubljana – V. Stare [op. 8] t. 48: 1); Šmarjeta – Vinji vrh – bronasta čelada vrste *Novo mesto* (Narodni muzej, Ljubljana – **sl. 3:** 1, 2; V. Stare, *o. c.*, t. 14) .

Abb. 4: Helme der jüngeren Eisenzeit in Slowenien: **1** Pridvor – konischer Bronzehelm mit Scheitelknauf; **2** Kovačevše – konischer Bronzehelm mit Scheitelknauf; **3** Sv. Katarina über Solkan – zwei Bronzehelme des Negauer Typs, Variante *Idrija*?; **4** Idrija bei Bača, Grab 18 – bronzener Negauer Helm der Variante *Idrija* und Grab 5 – Eisenhelm des Typs *Novo mesto*; **5** Reka bei Cerkno, Grab 2 – Fragment eines bronzenen Negauer Helms der Variante *Idrija*? und Grab 11 – Eisenhelm des Typs *Port*; **6** Ljubljanica – Ljubija – Eisenhelm des Typs *Novo mesto;* **7** Ljubljanica – Bistra – konischer Bronzehelm mit Scheitelknauf, gefunden in der Ljubljanica zwischen der Mündung der Bistra und der Borovnišnica im Jahr 1985; **8** Trbinc, Grab – frühlatènezeitlicher Eisenhelm; **9** Novo mesto – Belè-Garten, Grab 169 – Eisenhelm des Typs *Novo mesto*; **10** Mihovo, Grab 1656/35 – frühlatènezeitlicher Eisenhelm; Grab 1655/58 – latènezeitlicher Eisenhelm; Grab 1656/58 – Eisenhelm des Typs *Novo mesto* und Grab 1656/27 – spätlatènezeitlicher Eisenhelm; **11** Šmarjeta – Bela Cerkev – Bronzehelm des Typs *Filottrano*; Šmarjeta – Vinji vrh – Bronzehelm des Typs *Novo mesto.*

Čelade te vrste so bile razen v Mihovem, najdene na keltskih grobiščih Batina, Apahida, Ciumeşti, upodobljena pa je tudi na reliefu s prikazom poraženih Keltov v Pergamonu.[14] Vsekakor smemo čelade s Trbinca, iz Mihovega – morda tudi primerek iz groba 1655/58 – in Bele Cerkve pri Šmarjeti uvrstiti v širok časovni razpon, znotraj katerega je potekal zadnji velik premik keltskih plemen, identifikacijo s prvim keltskim naselitvenim valom na slovenskih tleh pa bomo morali prepustiti času, ki bo prinesel bolje dokumentirane najdbe zgodnjelatenskega obdobja.

Poselitev jugovzhodnopredalpskega območja, predvsem podravskega in posavskega polja ter pomembnejših postojank ob Krki, je v srednjelatenskem obdobju izpričana s številnimi grobišči ter reprezentativnimi najdbami. Ob vsej oblici izkopanega gradiva tega časa v Sloveniji, pa tudi drugod, pa čelad, kljub dobro oboroženim bojevnikom, praktično ne najdemo.

Z zadnjo razvojno stopnjo keltske civilizacije, ki jo istovetimo s pojavom poznolatenskih oppid, naraste število čelad tako v keltskem kot v avtohtonem lateniziranem svetu na obrobju. Pojavljanje čelad ni samo posledica razvoja, temveč je predvsem odgovor na agresivnost rastočega rimskega imperija in močno povezano s pogrebnimi običaji ljudstev južnoalpskega obrobja, ki so, v skladu s svojimi verovanji in običaji, v grob[15] prilagala bojno opremo in tudi čelade. Še posebno se to kaže na območju Posočja in Dolenjske, kjer se na sorazmerno majhnem prostoru v 2. in 1. stol. pr. n. š. pojavijo kar štirje izvorno povsem različni tipi čelad (**sl. 4**).

Keltski rodovi na območju pod Gorjanci, ki jih pripisujemo plemenski zvezi Tavriskov,[16] so v splošnem razvoju keltske oborožitve razvili lasten izdelek – čelade vrste *Novo mesto* s tehničnimi in likovnimi podrobnostmi, ki upravičujejo umestitev proizvodnje v porečje Krke pod Gorjanci. V poznolatenskem likovnem izrazu je bila reliefna upodobitev motiva vodnega ptiča oz. zveri (**sl. 3**) svojevrsten pojav. Realistično upodobljeni motivi na naličnicah iz Mihovega, z Vinjega vrha pri Šmarjeti in iz Novega mesta so logično nadaljevanje keltske umetnosti zgodnjega in srednjega latena z antitetično postavljenimi stiliziranimi rastlinskimi, predvsem pa živalskimi motivi. Tako kot simetrija nasprotno postavljenih geometrijskih, rastlinskih in živalskih motivov na nožnicah mečev spominjajo tudi naličnice na motiv drevesa življenja ali podobne motive, kjer sredi nasprotno postavljenih živali ali pravljičnih bitij stoji božanstvo. Na čeladah je seveda prostor med naličnicama prazen, vsebino pa dobi, ko si lastnik čelado nadene.

Iz italskega prostora, verjetno prek Ogleja, sežejo na rob Istre, v Pridvor, in na rob Krasa, v Kovačevše, ter seveda na mostišče Ljubljanice bronaste ulite čelade etruščansko-italskega porekla.[17]

V Posočju najdemo v poznolatenskem grobu 18 na Idriji pri Bači na poseben način – iz dveh ulitih polovic – izdelano čelado negovskega tipa. Temu tipu smemo verjetno pripisati tudi fragment podloge krajcev iz groba 2 na Reki pri Cerknem, ki sodi že v avgustejski čas, in obe čeladi s Sv. Katarine nad Solkanom, ki ju moramo na podlagi priloženih novcev uvrstiti v poznorepublikansko obdobje.[18]

Pojav te t.i. idrijske variante negovskih čelad kaže, da so to, v 5. in 4. stol. pr. n. š. tako na jugovzhodnopredalpskem kot na venetskem območju izredno priljubljeno obliko čelad v Posočju v poznolatenskem obdobju še vedno ali pa ponovno izdelovali. Grobovi z orožjem se v Posočju pojavijo šele v zadnji fazi halštatske dobe konec 5. in v 4. stol. pr. n. š. Intenzivnost pojava orožja v nasprotju s starejšimi obdobji je povezana s spremenjenimi religioznimi predstavami in običaji pokopavanja na tem prostoru, je pa tudi posledica spremenjenega vojaškopolitič-

nega stanja v Evropi v 4. stol., ki ga povzročijo keltske selitve, v 2. stol. pr. n. š. pa ekspanzija rimske republike.

Ob tradicionalni čeladi negovskega tipa se v grobovih v Posočju pojavijo sodobne oblike, kot, npr., varianta vrste *Novo mesto* v grobu 5 z Idrije pri Bači, kar moremo razumeti kot rezultat stikov s Tavriski na Dolenjskem, pa tudi čelada vrste *Port* v grobu 11 z Reke pri Cerknem, ki potrjuje povezavo Posočja z alpskim območjem.[19]

Razmeroma številne čelade, pa tudi oborožitev nasploh v poznolatenskem obdobju v Posočju priča o vojaški usposobljenosti prebivalstva, ki je posledica grozeče nevarnosti tako z vzhoda kot z zahoda. Povezana je z obrambno pripravljenostjo plemenske skupnosti, poleg tega pa verjetno tudi z udeležbo v vrstah republikanskih pomožnih čet, o čemer pričajo številni italski importi med grobnim inventarjem ter drugi podatki o novačenju rodov na vzhodni meji Italije.[20]

Ob pomanjkanju pisanih zgodovinskih virov in tehtnejših arheoloških pričevanj bo ostal status prebivalstva v Posočju, ki ga povezujemo s plemenom Ambisonti, v zadnjem stoletju pr. n. š. nerazrešen. Odprto bo ostalo vprašanje, kolikšen je bil pritisk na Ambisonte po letu 181, ko je bil ustanovljen Oglej, in kakšno je bilo razmerje sil po Cezarjevi intervenciji leta 50 proti Japodom in ustanovitvi postojanke *Forum Iulii* v Furlaniji.

Sistematično povezana obravnava skromnih zgodovinskih virov, do sedaj ovrednotena arheološka dediščina in usmerjena numizmatična raziskava bi po mnenju Jaroslava Šašla osvetile dogajanja na robu med Italijo in Balkanom. Spodbuda, ki jo je vedno znova dajal, ostaja želja in vodilo pri nadaljnjem raziskovanju tega izredno zanimivega zgodovinskega časa in prostora.

---

[1] M. Potočnik, *Arh. pregl.* 27, 1986, 170 ss; isti, *Arh. vest.* 39–40, 1988–89, 387 ss.

[2] Potočniku se na tem mestu zahvaljujem za pregled najdb iz Ljubljanice in za dovoljenje za objavo čelade.

[3] U. Schaaff, *Situla* 20–21, 1980, 397 ss; primerjaj še isti, v: *Antike Helme* (1988) 302 ss.

[4] Slabo ohranjeni naličnici novomeške čelade kljub izbornemu restavriranju ne dovoljujeta natančnejše opredelitve upodobljene zveri. Schaaff, l.c., 402, op. 25, meni, da gre za sedečega psa oziroma volka. Na prvi pogled moremo temu pritrditi, saj nam režeči gobec in priostrena ušesa govore za to. Motiv psa najdemo predvsem v vzhodnokeltskem svetu, npr. na posodi v srednjelatenskem grobu iz Lábatlana na Madžarskem (M. Szabó, *Folia arch.* 24, 1973, 43 ss, Abb. 1–2, 4–6) ali na znamenitem poznolatenskem kotlu iz Gundestrupa (A. O. Klindt-Jensen, *Gundestrupkedelen* [1979] Fig. 10–11; 22; 53). Za dokončno opredelitev psa oziroma volka nam na naličnicah manjka rep, ki je na drugih upodobitvah te živali izrazit. Zato ostaja vprašanje zoološke opredelitve motiva pri novomeških naličnicah odprto; možno je, da gre za prikaz mitične živali.

[5] Restavrirana čelada še ni bila objavljena; za podatek se zahvaljujem M. Eggu.

[6] Vpogled v inventarje grobov iz Mihovega mi je ljubeznivo omogočil H. Windl, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

[7] M. Guštin, *Posočje v mlajši železni dobi*, tipkopisna disertacija (Ljubljana 1987) 14.

[8] V. Stare, *Prazgodovina Šmarjete* (1973) npr. t. 7: 3; 11: 6; 23: 20–22, etc.; M. Potočnik, *Arh. pregl.* 27, 1986, 171 s, sl. 4–5.

[9] S. Gabrovec, *Arh. vest.* 13–14, 1962–1963, 293 ss; cfr. tudi M. Egg, *Italische Helme* (1986).

[10] U. Schaaff, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 21, 1974, 149 ss; isti, ib. 20, 1973, 81 ss.

[11] M. Guštin, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 31, 1984, 306 ss; Abb. 3; S. Gabrovec, *Arh. vest.* 41, 1990, 105 ss.

[12] V. Stare (op. 8) t. 47: 10; 48; D. Božič, v: *Praist. jug. zem.* 5 (1987) 870.

[13] M. Guštin (op. 11); cfr. tudi L. Pauli, *Situla* 20/21, 1980, 353 ss.

[14] U. Schaaff, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 21, 1974, 171 ss.

[15] Pokope s čelado pozna Tessin, še posebej na grobišču Giubiasco (R. Ulrich, *Die Gräberfelder in der Umgebung von Bellinzona*, Kt. Tessin [1914]), pa tudi v Liguriji (G. Barruol, G. Sauzade, *Rev. Et. Lig.* 35, 1969, 15 ss) in na Tirolskem ter v zahodni Furlaniji (U. Schaaff [op. 14] Abb. 4; 13).

[16] *Strabo IV*, 6, 10; *VII*, 2, 2; *VII*, 5, 2. Cfr. tudi G. Dobesch, *Die Kelten in Österreich* (1980); G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien* (1877).

[17] U. Schaaff, Arh. Korrbl. 11, 1981, 217 ss.

[18] M. Egg, *Italische Helme* (1986) 229 ss. Za natančnejšo opredelitev cfr. B. Teržan, *Germania* 67, 1989, 618.

[19] U. Schaaff, *Aquitania, supplément* 1 (1986) 293 ss.

[20] G. Ulbert, *Cáceres el Viejo* (1984) 59.

DER SPÄTLATÈNEZEITLICHE EISENHELM AUS DER LJUBLJANICA

Zusammenfassung

Anläßlich einer der topographischen Unterwasser-Untersuchungen hat Miro Potočnik[1] am 8. Juni 1987 unter der Mündung der Ljubija in die Ljubljanica in der Schlammablagerung des Flusses einen schlecht erhaltenen Eisenhelm (**Abb. 1-2**) entdeckt.[2]

Der Eisenhelm besteht aus einer glatten halbkugeligen Kalotte, an die ein Stirn- und ein Nackenschutz angenietet sind. Beide Schutzvorrichtungen sind am Berührungspunkt mit der Kalotte durch eine getriebene Rippe verstärkt, die stellenweise oder zur Gänze mit einer Zinnmischung ausgefüllt war, wodurch die Stärke der Rippe zusätzlich gefestigt wurde. Die beiden Schutzvorrichtungen sind am Rand mit einer besonderen Blechfassung versehen, die als Verstärkung der Helmkrempen und zugleich als Schutz vor dem scharfen Rand der Schutzvorrichtungen dient. Der verhältnismäßig breite Unterteil des Nackenschutzes ist noch besonders stufenartig in Form des Buchstabens »V« gegen die Niete profiliert, wodurch er verstärkt wurde. Zugleich verzierte der Verfertiger die Rippe mit einer eingeschnittenen Linie. Auch sonst gestaltete er den Helm abwechslungsreich mit parallel eingeschnittenen Linien auf der ausgebuchteten Rippe, die sich am Übergang aus der Kalotte in den Helmunterteil befindet.

Auf dem Helm sind drei halbkugelige Nieten erhalten. Je eine dient an jeder Helmseite zur Befestigung der bandartigen Lasche, welche die Achse des Wangenklappenscharniers trägt, während die dritte eine ähnliche bandartige Lasche in der Mitte des Nackenschutzes hält. Eine der erhaltenen Laschen, die zum Scharnier für die Wangenklappe gehören, ist aus Bronzeblech und deutet auf eine Reparatur des Helmes hin. Bei der zweiten, auf der linken Seite, hat sich auch ein Teil der Scharnierachse samt einem Bruchstück der Wangenklappe erhalten.

Auf der ganzen Helmoberfläche sind Spuren eines glänzenden Überzugs erhalten, was darauf hinweist, daß der Helm gänzlich verzinnt oder vielleicht sogar versilbert war.

Der Helm aus der Ljubljanica zählt wegen seiner typologischen und technischen Merkmale zu den Helmen des Typs *Novo mesto*. Diesen hat im Jahr 1980 Ulrich Schaaff anläßlich der Veröffentlichung des in Mainz restaurierten keltischen Grabes 169 aus dem Belè-Garten in Novo mesto definiert.[3] Im Grab des keltischen Kriegers befand sich auch ein Eisenhelm mit wenigen erhaltenen Kalottenteilen und beiden, mit einem hund- oder wolfähnlichen Tiermotiv verzierten Wangenklappen (**Abb. 3: 4**).[3-4]

Als Stütze bei der Rekonstruktion des Helmes, der Analyse seiner Ausführung sowie der Definition derartiger Helme wurde zugleich der schon am Übergang zum 20. Jahrhundert ausgegrabene ähnliche, zur Gänze erhaltene Eisenhelm aus Grab 1656/58 in Mihovo restauriert (**Abb. 3: 3**). Zugleich wurden auch die zwei bronzenen, aus dem nicht erhaltenen Grabverband aus Vinji vrh bei Šmarjeta stammenden, im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts ausgegrabenen Wangenklappen gereinigt (**Abb. 3: 2**).

Der gut erhaltene Helm aus Mihovo sowie die Wangenklappen aus Novo mesto und Šmarjeta ermöglichten Schaaff den Vergleich mit verwandten Helmen aus anderen Fundorten in Europa. Mittels Definieren der technologischen Unterschiede bestimmte er die Helme des Typs *Novo mesto* anhand folgender Eigenschaften: der Helm ist aus drei Bestandteilen verfertigt – der halbkugeligen Kalotte sowie des Stirn- und Nackenschutzes. Die zwei Schutze sind an der Berührungsstelle mit der Kalotte, woran sie mit zahlreichen kleinen Nieten befestigt sind, speziell mit einer ausgebuchteten Rippe verstärkt. Zum Helm gehören außerdem zwei eigenartig gestaltete Wangenklappen mit fünfteiligem Scharnier, die mittels zweier Nieten an den Stirnschutz befestigt und in der Regel mit einem reliefartig getriebenen Tiermotiv verziert sind (**Abb. 3**).

Anläßlich der Vorbereitung des Materials für die Ausstellung »Keltoi, Kelten und ihre Zeitgenossen im Territorium Jugoslawiens« wurden in Mainz die Teile des Helmes aus Vinji vrh bei Šmarjeta zu einem Ganzen zusammengesetzt: die beiden etwas deformierten bronzenen Schutze, beide bronzenen Wangenklappen und die rekonstruierte Kalotte (**Abb. 3: 1**).

Mit der Restaurierung des bereits im Jahr 1886 ausgegrabenen Eisenhelms aus Grab 5 in Idrija bei Bača, die ebenfalls in Mainz durchgeführt wurde, erwies es sich, daß es sich gleichfalls um einen Helm des Typs *Novo mesto* handelt; es besteht jedoch ein Unterschied in der Ausführung der Wangenklappen, die anders gestaltet und unornamentiert sind.[5]

Der Fund des Eisenhelms dieser Gattung im Flußbett der Ljubljanica, zwar mit einem dreiteiligen Scharnier mit je einer Niete versehen, stellt die logische Verknüpfung zwischen der Konzentration derartiger Helme an der Krka unter den Gorjanci und dem Exemplar aus dem entfernten Sočagebiet dar (**Abb. 4**).

Schon Schaaff hat die Helme des Typs *Novo mesto* als charakteristisches Merkmal der letzten Stufe der keltischen Zivilisation eingeordnet, wofür er die beste Stütze eben im Inventar des Grabes 169 aus dem Belè-Garten in Novo mesto hatte. Dieses Grab enthielt außer dem Helm eine charakteristische spätlatènezeitliche Kriegerausrüstung: ein Schwert vom Spätlatèneschema, einen runden Schildbuckel und ein Ringgriffmesser. Von der Tracht blieben erhalten eine Eisenfibel des Typs Belè-Garten und eine Gürtelgarnitur aus Eisenringen zum Tragen des Schwertes, daneben aber noch ein rötliches bikonisches Gefäß mit enger, stark ausladender Mündung. Das Inventar reiht das Grab in die Stufe La Tène D1 ein. Der Stufe La Tène D gehört auch das vermutlich schon ein wenig jüngere Grab 1656/58 aus Mihovo an, das eine Frühform des römischen Gladius mit ovalem Stichblatt, eine schlecht erhaltene Lanzenspitze, ein Messer und ein ähnliches bikonisches Gefäß wie das Grab 169 aus Novo mesto enthält. In diesen Zeitrahmen wird desgleichen der zweite spätlatènezeitliche Eisenhelm aus Grab 1656/27 aus Mihovo eingereiht, gefunden vergesellschaftet mit einem Schwert vom Spätlatèneschema, einer Lanzenspitze, einem Messer und zwei porösen, mit Besenstrichornament verzierten Töpfchen.[6]

In den Zeitabschnitt der angeführten Grabverbände mit Helmen des Typs *Novo mesto* ist ebenfalls der Helm aus dem außerordentlich reichen Grab 5 aus Idrija bei Bača zu zählen, das wir aufgrund der Bronzegefäße, der charakteristischen Fibeln u.a. sowie der relativen Abfolge innerhalb des Gräberfeldes selbst in die voraugusteische Periode, die Mitte des 1. Jahrhunderts vor u.Z. einstufen.[7]

Auch beide Helme dieser Gattung aus Šmarjeta und aus dem Flußbett der Ljubljanica wurden in einer an spätlatènezeitlichem Material reichen Umwelt gefunden und sind einwandfrei in das 1. Jahrhundert vor u.Z. zu setzen.[8]

Ein Blick auf die Verbreitungskarte der Helme keltischer Herkunft bzw. der Helme der jüngeren Eisenzeit (**Abb. 4**) verrät außer der großen Anzahl und der Mannigfaltigkeit der Formen – vor allem ihre zweifache geographische Konzentration im südöstlichen Voralpenraum. Die Karte umfaßt allerdings innerhalb der jüngeren Eisenzeit verschieden alte Helmexemplare, wobei die frühen Formen ausschließlich im zentralen Dolenjsko erscheinen, während die jüngeren sowohl Dolenjsko als auch das Sočagebiet und das Gebiet der Ljubljanica umfassen.

Die Dichte der entdeckten und erhaltenen Helme der jüngeren Eisenzeit in diesem Bereich ist mit der Tradition der Verwendung der Helme des vorherigen Zeitraumes als einem Bestandteil der Kriegerausrüstung und der Bekundung der sozialen Stellung in der Gesellschaft verbunden, was auch durch das Beilegen des Helmes dem Verstorbenen ins Grab betont wurde.[9] Parallel mit der aussterbenden Hallstattgesellschaft/Kultur war aber in der keltischen Welt eben der Helm eines der Symbole der Stammesoberhäupter und im 5. und 4. Jahrhundert vor u.Z. gehören die Helme zu den Spitzenleistungen des technischen und künstlerischen Schaffens.[10]

Der Eisenhelm aus Trbinc, mit besonders verfertigtem Nackenschutz, gefunden in einem Skelett-, höchstwahrscheinlich noch hallstättischen Grab, muß in den Zeitabschnitt der intensiven keltischen Einflüsse der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts vor u.Z. eingereiht werden,[11] wohin dem Typ und der Datierung im italischen Raum nach auch der Bronzehelm des Typs *Filottrano* aus Bela Cerkev bei Šmarjeta gehört, obwohl er durch die Begleitbeigaben des Grabverbandes in eine viel spätere Zeit eingereiht wird.[12] Daß wir in dieser Zeit Import aus dem keltischen Bereich in Erwägung ziehen dürfen, wird gut bezeugt durch das Vorkommen keltischer Schwerter, Gürtelgarnituren und anderer Gegenstände in den späthallstättischen Gräbern in Dolenjsko, was darauf hinweist, daß die aussterbende Hallstattgesellschaft noch für die Aufnahme neuer Bewaffnungsformen sowie modischen Schmucks empfänglich war.[13]

Die Einreihung der keltischen Helme aus Trbinc und Bela Cerkev bei Šmarjeta in die letzte Stufe der hallstättischen Entwicklung ist auf der Grundlage schlecht dokumentierter Fundumstände erfolgt. Aus einem anderen Blickpunkt betrachtet, könnten die zwei Helme leicht in die Zeit um das Jahr 300 vor u.Z. eingereiht werden, als die ersten keltischen Eroberer in das Drava- und Savagebiet kamen. Dieser Generation der ersten keltischen Zuwanderer darf der eiserne, eigenartig ausgeführte Helm aus Grab 1656/35 aus Mihovo zugezählt werden, der in

die ausgesprochen ostkeltische Familie der Helme mit dreieckigen Verstärkungen an den Seiten der Kalotte und mit dreieckig gestalteten Wangenklappen gehört. Diese sind, außer in Mihovo, in den keltischen Nekropolen Batina, Apahida, Ciumeşti vertreten, abgebildet findet man sie sogar auf dem Relief mit der Darstellung der besiegten Kelten in Pergamon.[14] Jedenfalls dürfen wir die Helme aus Trbinc, Mihovo – vielleicht auch das Exemplar aus Grab 1655/58 – und aus Bela Cerkev bei Šmarjeta in die breite Zeitspanne einreihen, innerhalb derer die letzte große Wanderung der Keltenstämme erfolgte, die eigentliche Identifikation mit der ersten keltischen Besiedlungswelle auf slowenischem Boden werden wir jedoch der Zeit überlassen müssen, die besser dokumentierte Funde aus der Frühlatènezeit an den Tag fördern wird.

Die Besiedlung des südöstlichen Voralpenbereiches, vor allem des Drava- und Savagebietes sowie wichtigerer Posten an der Krka, ist in der Mittellatènezeit durch zahlreiche Nekropolen und repräsentative Funde belegt. Bei aller Fülle des ausgegrabenen Materials dieser Zeit in Slowenien finden sich, wie auch andernorts, trotz der sonst gut bewaffneten Krieger praktisch keine Helme.

In der letzten Entwicklungsstufe der keltischen Zivilisation, die wir mit dem Erscheinen der spätlatènezeitlichen oppida identifizieren, wächst die Zahl der Helme sowohl im keltischen als auch im autochthonen latènisierten Randgebiet an. Das Auftreten der Helme ist nicht nur ein Entwicklungsanzeichen, sondern vor allem eine Antwort auf die Aggresivität des anwachsenden römischen Imperiums und stark mit den Bestattungsbräuchen der Völker des südalpinen Randbereiches verknüpft, wo, im Einklang mit den Glaubensvorstellungen und Bräuchen der Einwohner, die Kriegerausrüstung, wie auch Helme, ins Grab beigegeben wurden.[15] Dies zeichnet sich noch besonders im Bereich des Sočagebietes und in Dolenjsko ab, wo in einem verhältnismäßig kleinen Raum im 2. und 1. Jahrhundert vor u.Z. nicht weniger als vier, ihrem Ursprung nach völlig unterschiedliche Helmtypen zutage kommen (**Abb. 4**).

Die Keltenstämme im Bereich unter den Gorjanci, die wir dem Stammesverband der Taurisker zuschreiben,[16] entwickeln ein eigenes Erzeugnis – die Helme des Typs *Novo mesto* mit technischen und bildlichen Details, welche die Herstellungslokation im Flußgebiet der Krka unter den Gorjanci rechtfertigen. Im spätlatènezeitlichen bildlichen Ausdruck stellt die Reliefdarstellung des Motivs eines Wasservogels bzw. eines Raubtieres (**Abb. 3**) ein eigenartiges Phänomen dar. Die realistisch dargestellten Motive auf den Wangenklappen aus Mihovo, Vinji vrh bei Šmarjeta und Novo mesto sind die logische Fortsetzung der keltischen Kunst der Früh- und Mittellatènezeit mit antithetisch gestellten stilisierten floralen, vornehmlich jedoch zoomorphen Motiven. So wie die Symmetrie der einander gegenüber gestellten geometrischen, pflanzlichen und Tiermotive auf den Schwertscheiden, erinnern auch die Wangenklappen an das Motiv des Lebensbaumes oder an ähnliche Motive, wo inmitten der gegenüber gestellten Tiere oder Fabelwesen eine Göttlichkeit steht. Auf den Helmen ist natürlich der Raum zwischen den Wangenklappen leer – er gewinnt einen Inhalt, als der Besitzer den Helm aufsetzt.

Aus dem italischen Raum, vermutlich über Aquileia, reichen an den Rand Istriens in Pridvor und des Karstes in Kovačevše sowie ins Gebiet der Ljubljanica gegossene Bronzehelme etruskisch-italischer Herkunft.[17]

Im Sočagebiet wurde im spätlatènezeitlichen Grab 18 in Idrija bei Bača ein auf besondere Weise verfertigter – aus zwei gegossenen Hälften zusammengefügter – Helm des Negauer Typs gefunden. Diesem Typ dürfen wir höchstwahrscheinlich das Futterblechfragment aus Grab 2 in Reka bei Cerkno zuschreiben, das schon in die augusteische Periode gehört, und die beiden Helme von Sv. Katarina über Solkan, die aufgrund der beigegebenen Münzen in den spätrepublikanischen Zeitabschnitt einzureihen sind.[18]

Das Vorkommen dieser sog. idrischen Variante der Negauer Helme verrät, daß diese, im 5. und 4. Jahrhundert vor u.Z. sowohl im südöstlichen Voralpenraum als auch im venetischen Bereich höchst beliebte Helmform in der Spätlatènezeit im Sočagebiet noch immer oder abermals verfertigt wurde. Gräber mit Waffen erscheinen im Sočagebiet erst in der letzten Phase der Hallstattzeit Ende des 5. und im 4. Jahrhundert vor u.Z. Die Intensität des Erscheinens von Waffen im Gegensatz zu den älteren Zeiträumen ist mit den veränderten religiösen Vorstellungen und Bestattungsbräuchen verbunden, ist indessen auch Ausdruck der veränderten militärpolitischen Situation in Europa im 4. Jahrhundert, bewirkt durch die keltischen Migrationen, im 2. Jahrhundert vor u.Z. aber durch die Expansion der römischen Republik.

Neben dem traditionellen Helm des Negauer Typs kommen in den Gräbern des Sočagebiets zeitgenössische Formen wie z.B. eine Variante des Typs *Novo mesto* im Grab 5 aus Idrija bei Bača vor, was als eines der Resultate des Kontaktes mit den Tauriskern in Dolenjsko aufzufassen ist, wie auch der Helm des Typs *Port* in Grab 11 aus Reka bei Cerkno, was die Verknüpfung des Sočagebietes mit dem Alpenbereich bestätigt.[19]

Mit den verhältnismäßig zahlreichen Helmen, wie auch der Bewaffnung im allgemeinen äußert sich in der Spätlatènezeit im Sočagebiet die militärische Befähigung der Bevölkerung, was die Folge der drohenden Gefahr sowohl von Ost als auch von West ist, sie kann aber außer mit der Verteidigungsbereitschaft der Stammesgemeinschaft auch mit der Beteiligung in den Reihen der republikanischen Auxiliartruppen in Zusammenhang stehen, was die zahlreichen italischen Importe unter dem Grabinventar sowie andere Angaben über die Soldatenaushebung in den Stämmen an der Ostgrenze Italiens bezeugen.[20]

Wegen des Mangels an schriftlichen historischen Quellen und gewichtigerer archäologischer Zeugnisse wird der Status der Bevölkerung des Sočagebiets, die wir mit dem Stamm der Ambisonter verbinden, im letzten Jahrhundert vor u.Z. ungelöst bleiben. Offen wird auch die Frage bleiben, wie stark der Druck auf die Ambisonter nach dem Jahr 181 war, als Aquileia gegründet wurde, und wie das Kräfteverhältnis nach Caesars Intervention im Jahr 50 gegen die Japoden und nach der Gründung der Station Forum Iulii in Friaul war.

Die Erörterung der kärglichen geschichtlichen Quellen, zusammen mit dem bisher bewerteten archäologischen Erbe und einer gezielten numismatischen Untersuchung würde nach Jaroslav Šašels Ansicht die Vorgänge am Rande zwischen Italien und dem Balkan erhellen. Die Anregung, die er immer wieder gegeben hat, bleibt als Desideratum und Richtschnur für die weitere Erforschung dieses außerordentlich interessanten geschichtlichen Zeitabschnitts und Raumes.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 135-146

PODOBA ANTIČNE POSELITVE MED VZHODNIM POHORJEM IN DRAVO

MIRA STRMČNIK GULIČ

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine,
Slomškov trg 6, YU–62000 Maribor

Dosedanja večinoma naključna odkritja na zahodnem obrobju Dravskega polja, južno od Drave, smo občutno dopolnili z najnovejšimi izkopavanji Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Nikakršnega dvoma ni več, da je bila glavna naselitvena os črta severovzhod–jugozahod ob obdravski cesti kot hrbtenici rimske kolonizacije. Prehodnost mariborskega območja se nakazuje v smeri *Celeia–Flavia Slova* na eni strani in *Poetovio–Virunum* na drugi, kar pa ni brez pomenske odvisnosti od panonskga Poetovia na vzhodu in noriškega Viruna na zahodu. Prav ta prehodnost in rodovitna ravninska pokrajina pod zavetnim Pohorjem med Hočami in Rušami sta bili vzrok za razmeroma gosto obljudenost (**sl. 7**). Antične vile, ki jih v nadaljevanju sumarno predstavljamo, nam razodevajo rimsko kolonizacijo v Podravju in zato smemo naselitveni pas logično podaljšati v obeh nakazanih smereh (Limbuš–Slivnica).

Najstarejše naselitveno jedro smo odkrili v Hočah, v neposredni bližini župne cerkve, kjer so se na starih prazgodovinskih tleh naselili avtohtoni prebivalci ali priseljeni romanizirani domačini.[1] Kljub močnim antičnim gradbenim posegom so se ohranili naselbinski ostanki, pripadajoči eneolitskemu in bronastodobnemu obdobju. Odtisi v zemljo zabitih nosilnih stebrov nekdanjih lesenih poslopij so se začenjali v kulturni plasti in so segali globje v sterilno gramozno ilovnato plast. V nekaterih jamah so se obdržali še posamezni keramični odlomki, drobci lepa in žganine. Skupno smo odprli 68 jam, dve ognjišči in ovalno shrambeno jamo pod rimskim hipokavstom. Zelo izpovedne so bile rimske gradbene ostaline, saj smo lahko ugotovili tri gradbene faze z izredno bogato arhitekturo, ki izpričujejo naselitveno kontinuiteto od zgodnje do pozne antike (**sl. 1**).

Hočam najbližje je arheološko najdišče v Bohovi, ki leži vzhodno, tik glavne ceste Maribor–Ljubljana in v neposrednem podaljšku Betnave.[2] Ker ob tej priložnosti zaradi pomanjkanja prostora ne moremo podrobno prikazati svojih rezultatov, se bomo omejili le na najbolj bistvene izsledke.

Šlo je za izjemno obsežen areal *villae rusticae*, usmerjene v podolžni osi severozahod–jugovzhod. Pravokotno zasnovo je omejeval obodni zid neenakomernih dolžin (severovzhodna stranica je znašala 98,40 m, jugozahodna 96,20 m, jugovzhodna 88,50 m, severozahodna pa 92,50 m), ki je bil obenem nosilni za gospodarsko obrtne objekte, razporejene ob njem (**pril. 1**).* Večidel so se obdržali samo še temelji objektov, grajeni iz rečnih oblic, vkopani v sterilno peščeno podlago, večinoma le

* Priloga v žepu.

Sl. 1: Hoče. Pogled na sosledje treh rimskih gradbenih faz in na linijo odtisov stojk prazgodovinskega poslopja.

Abb. 1: Hoče. Blick auf die Reihenfolge der drei römichen Bauphasen und die Linie der Pfostenabdrücke des vorgeschichtlichen Gebäudes.

še enoplastni in brez vezave. Na redkih posameznih odsekih se je ohranila plast zidu, grajena iz neobdelanih lomljencev in prodnikov z maltnim vezivom. Izrazita ruševinska plast tegul in imbreksov priča o opečni kritini.

Po talnem načrtu sodeč je imelo stanovanjsko poslopje s hipokavstom in z vsemi pripadajočimi bivalnimi prostori (I–XII) osrednjo vlogo med gradbenimi sestavinami. Glede na njegovo osrednjo lego v prostoru so mu bili prostorsko in verjetno tudi vsebinsko podrejeni vsi drugi objekti.

Z izkopavanji nam je uspelo odkriti še sedem (oštevilčeno 1 – 7 na **pril. 1**) gospodarskih poslopij različnih razsežnosti, osmo pa je verjetno obrtnostoritvena celota, porazdeljena predvidoma na 14 manjših prostorov (**sl. 2**). V treh se je ohranil še bel apnenčev tlak ali pa z drobljeno opeko mešan rdeč tlak.

Na skrajnem jugozahodnem vogalu obodnega zidu je bil lociran samostojni objekt skromnih razsežnosti 6,80 x 6 m. Porazdeljen je bil na tri manjše prostore, ki pa jih je povezoval skupni predprostor. V vsakem razdelku smo odkrili dno kurišča, eno je bilo obzidano s kamenjem.

Stanovanjske objekte je obkrožalo predvidoma eno prostrano dvorišče, v čigar jugovzhodnem predelu je bil kamnit vodnjak. Zasutje smo očistili do globine 12,60 m, dalje pa ga iz tehničnih vzrokov ni bilo mogoče poglobiti. Kamnit venec, deb. 60 cm, z notranjim premerom 1,30 m, je bil grajen iz granitnih in gnajsnih plošč.

Pri odkrivanju ruševinskega zasipa v vodnjaku smo našli en sam novec – novec z oprsjem DIVAE FAVSTINAE, ki nudi dragoceno kronološko oporo med sorazmerno redkimi sočasnimi keramičnimi najdbami.

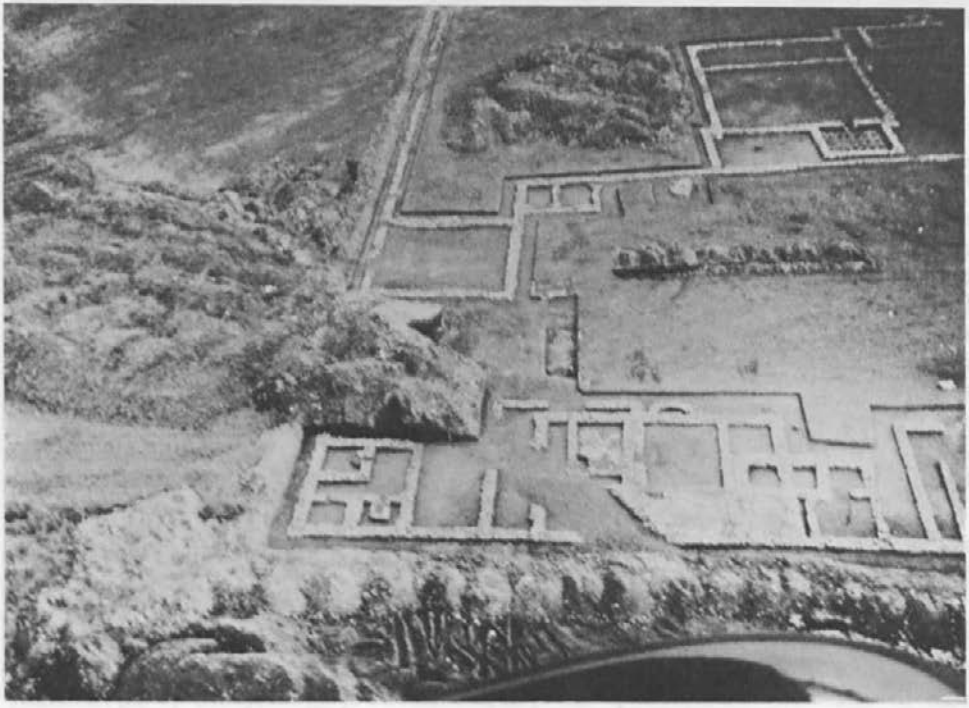
Glede na vse to, lahko govorimo o časovno in vsebinsko enoviti villi rustici (s svojevrstnimi značilnostimi v danem geografskem položaju) iz predmarkomanskega obdobja (**sl. 3**).

Sosednji, časovno mlajši seliščni prostor (v vel. približno 130 x 80 m) leži vzhodno od Betnavskega gradu in je na zunaj viden v treh manjših vzpetinah nad sicer ravnim njivskim zemljiščem.

Med tremi manjšimi zaščitnimi izkopavanji smo raziskali skupno 305 m^2 kulturne plasti na različnih sektorjih (**sl. 8**), vendar bi bilo potrebno za celostni obseg presondirati ves areal in ga kritično ovrednotiti.

Poleg 9 metrov dolgega kamnitega zidu še nedoločenega gradbenega objekta smo odkrili obrise jam za stojke potekajoče v smeri sever–jug in vzhod–zahod. Velikost lesene stavbe se iz danega izkopa sicer ni dala ugotoviti, nakazujejo pa se pravokotni tloris, v smeri sever – jug in posamezne jame za stebre, obložene s prodniki različne velikosti. Ostanki stavbe proti vzhodu so ohranjeni kot kamnita groblja, mešana z opeko, sedaj že močno splanirana na nabitem gramoznem platoju.[3]

Na jugozahodnem obrobju najdišča, kjer so bile površinske najdbe najbolj izpovedne, smo odkrili del stavbe z dobro ohranjenim hipokavstom (**sl. 4**). Temeljev stavbe še nismo mogli v celoti odkriti, vendar že po dosedanjem izkopu ugotavljamo obsežno stanovanjsko poslopje.

Sl. 2: Bohova. *Villa rustica*, zahodni predel.
Abb. 2: Bohova. *Villa rustica*, Westbereich.

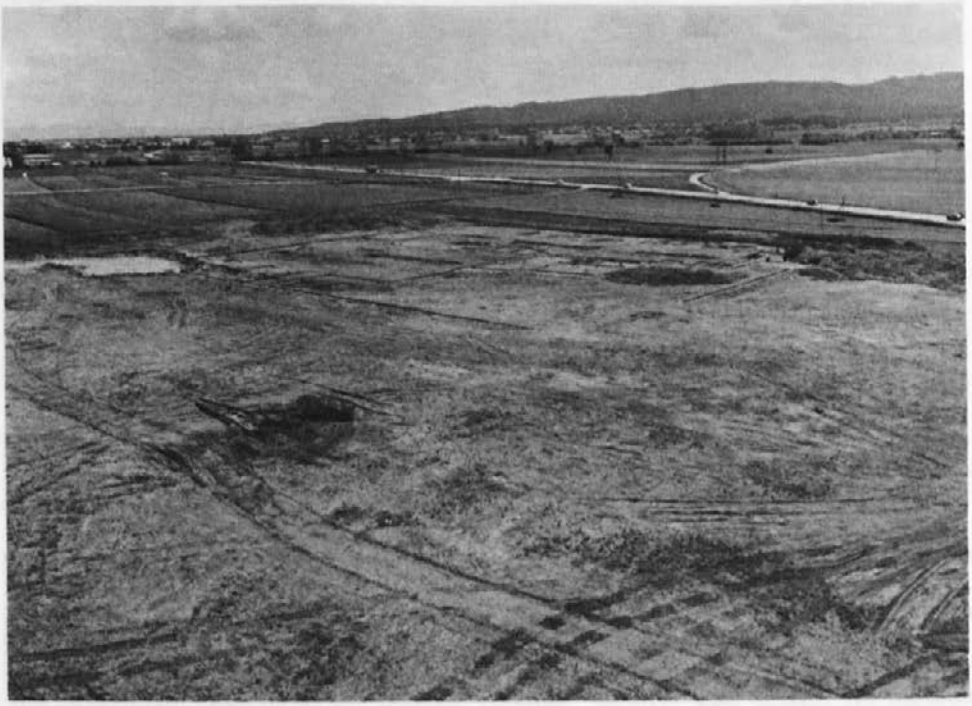
Doslej smo raziskali tri različno velike prostore s hipokavsti (**sl. 9**). Prvi velik 6,70 x 2,50 m in z grelnim kanalom, dolgim 3,20 m, širokim 45–50 cm, je grajen iz vezanih oblic. Ohranjen je še do višine 35 cm in s skupnim prefurnijem povezan s podolžnim prostorom vel. 6,90 x 2,30 m. Ta prostor je z vmesno prečno steno oddeljen od tretjega, prav tako ogrevanega prostora, ki pa ga še nismo v celoti odkrili.

Iz opeke grajeni stebriči so stali na zbitem tlaku v ravnih črtah. V prvem prostoru imamo štiri podolžne linije in osem prečnih, v medsebojni oddaljenosti po dolžini do 60 cm, po širini pa med 30–40 cm. V drugem ogrevanem prostoru je položaj ravno obraten in znaša medsebojni dolžinski odmik med 25–30 cm, širinski pa med 65–70 cm. Med sabo so bili povezani z oboki, tla pa so bila prekrita z marmornimi ploščami. Ob steni je ležalo še nekaj ometa z raznobarvno poslikavo, katere motivi so speljani večinoma v geometričnem vzorcu ali ploskovno obarvani.

Med drobnimi najdbami prednjači groba hišna lončenina, ki ima v številnih inačicah še največ tipskih podrobnosti z najdišči ob južnem Pohorju.[4] V ornamentiki prevladujejo metličast okras oz. nabrazdane in glavničaste črte, plitvi vrezi in nekaj manj fragmentov z valovnico.

V splošnem se keramične najdbe vklapljajo v z novci opredeljen časovni okvir nekje med sredino oz. drugo pol. 3. stol. in sredino 4. stol.[5]

Vse dosedanje betnavske ugotovitve so nas privedle do ključnega spoznanja, da na Betnavi ne moremo več govoriti o predvideni obcestni postaji, temveč o villi rustici.[6]

Sl. 3: Bohova. *Villa rustica*, zračni posnetek. V ozadju vzhodni obronki Pohorja.
Abb. 3: Bohova. *Villa rustica*, Luftaufnahme. Im Hintergrund die Ostböschungen des Pohorje.

Sl. 4: Betnava. *Villa rustica*, Pogled na del stanovanjske stavbe s hipokavstom.
Abb. 4: Betnava. *Villa rustica*. Blick auf den Teil des Wohngebäudes mit dem Hypokaustum.

Dobrih 2200 m od Betnave proti jugozahodu smo raziskali tudi villo rustico v Radvanju, ki je po tipu analogna bohovski in svojstvena na panonskih ravnicah[7] (**sl. 10**). Kljub temu, da je bil arheološki teren zaradi obdelovalnega zemljišča že precej načet, smo ugotovili tri gradbene faze. Najstarejša se ja zaradi kasnejših gradenj le borno ohranila na jugozahodni in severozahodni strani naše vile in so se ji kasnejše gradnje do določene mere prilagajale (**sl. 5**). Ohranila se je kot sled podolžnih in prečnih jarkov, širokih od 40–50 cm in do 25 cm globokih ter s polkrožnim dnom. Zapolnjeni so bili s temno peščeno prstjo; na posameznih mestih so bili še pokončno postavljeni kamni. Po dosedanjih raziskavah smemo govoriti o treh samostojnih objektih različnih dimenzij: prvi – 30 x 11 m, od katerega se nakazujeta še dve steni proti severovzhodu, drugi – 22 x 12–14 m, tretji – 15 x 12 m, s stranico za 20 m podaljšano proti severozahodu, kar je verjetno tvorilo zaključen objekt.

Točne časovne pripadnosti zaenkrat še ne moremo zanesljivo opredeliti, saj smo v jarkih odkrili vsega skupaj le dva netipična fragmenta rimske keramike, ki nikakor ne moreta dovolj povedati.

Drugo gradbeno fazo predstavlja kompleks ville rustice, orientiran v podolžni osi severovzhod–jugozahod v tlorisni velikosti 98,10 x 90,20 m, ki še ni v celoti raziskan (**sl. 6**). Omejeval ga je obodni zid, ki je bil – podobno kot bohovski – nosilni za gospodarske objekte znotraj jugozahodne in jugovzhodne linije ter za stanovanjsko poslopje, ločeno postavljeno v severozahodnem predelu vile.

Sl. 5: Radvanje. *Villa rustica*, stanovanjski objekt II: liniji starejše in mlajše gradbene faze.

Abb. 5: Radvanje. *Villa rustica*, Wohnobjekt II: die Linien der älteren und der jüngeren Bauphase.

Zaradi plitkosti ruševin so se mogli ohraniti le še temelji poslopij in obodnega zidu ter obzidane jame za stojke lesenih poslopij. Na posameznih odsekih se je ohranila še plast zidu, grajena bodisi iz lomljencev in prodnikov z močnim maltnim vezivom ali pa so bile oblice položene v tehniki ribje kosti. S sondami ob gradbenih stičiščih smo ugotovili temeljenje na nosilnih stenah do 60 cm globoko. Rečni kamen je bil suho zložen v štirih plasteh v debelini do 9 cm z vmesnimi, 5 cm debelimi plastmi gramoza in mivke, kar je ustvarjalo izolacijski tampon.

Po danih podatkih sklepamo, da je na južni strani vile stalo vsaj troje večjih objektov; tisti zunaj obodnega zidu je verjetno služil kot stolp. Približno na sredini jugovzhodne in jugozahodne linije obodnega zidu sta bila postavljena prav tako pregrajena stolpa s svojsko namembnostjo in manjših dimenzij.

Z obsežnim dvoriščem ločeno stanovanjsko poslopje, katerega velikost je znašala 21,10 x 10,30 m, je prvotno moralo predstavljati samostojno vizualno celoto (objekt I). Stavba je bila razdeljena na pet stanovanjskih prostorov, ki so bili vsi opremljeni s hipokavstom. V dveh večjih prostorih so se obdržali le še posamezni odtisi opeke za stebričke na belem zbitem tlaku. Na prvotno 16,15 m dolgo zasnovo se navezuje dozidava treh različno velikih prostorov, kar bi lahko opredelili kot tretjo gradbeno fazo. Sem spada tudi podolžni objekt II, postavljen dobrih 10 m od objekta I, ki mu je podoben po materialu in po tehniki gradnje. Stavba v vel. 26,20 x 7,20 m je bila enostavnega pravokotnega tlorisa in je imela 13,20 x 2,70–2,90 m velik hodnik.

Na tem mestu moramo opozoriti še na tri samostojno stoječa lesena poslopja (III, IV, VI), od katerih so se ohranile jame nosilnih stebrov, deb. 35–50 cm. V globino so bili trdno fiksirani z obloženim in nabitim kamenjem in so si sledili v pravilni prečni in podolžni medsebojni razdalji. Njihove pripadnosti drugi ali tretji gradbeni fazi je nemogoče razmejiti. Mogoče bi lahko glede na razporeditev v prostoru objekt IV in VI pripisali v drugo fazo, objekt III pa v tretjo! Vzhodno od objekta IV je bil lociran vodnjak, ki je prebil steni prve gradbene faze. Na prvotni kamnit venec so spominjali le še trije večji lomljenci med zasipnim drobirjem do globine treh metrov.

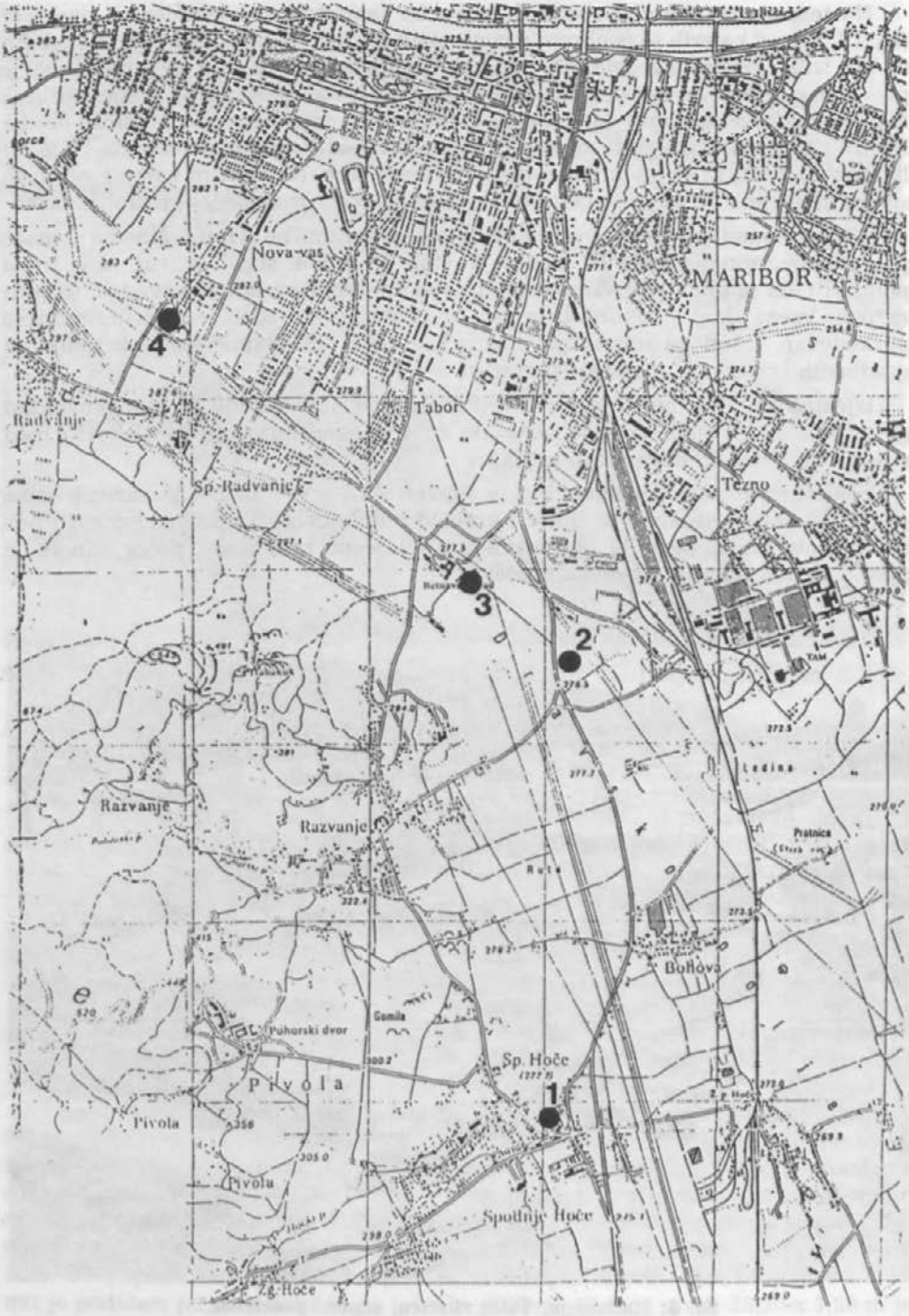
Med drobnimi najdbami prevladujejo številne keramične zvrsti večinoma domače proizvodnje, opredeljene med sredino 3. stol. do zač. 4. stol. Pri tem pa je treba poudariti, da je tako po prvi oceni in da bodo podrobne analogije mogle dopolniti razpon. Vsega skupaj smo našli le dva bronasta novca: eden je nečitljiv oz. zelo poškodovan, drugi pa upodablja cesarja Galijena (253–268), vendar zaradi treh gradbenih faz ni prav posebej izpoveden.

Izjemno in prvo odkritje na ožjem mariborskem območju je staroslovansko grobišče z 28 grobovi, ki se je raztezalo znotraj obodnega zidu rimske vile, med ruševinami obeh stanovanjskih objektov.

Skeleti so ležali v iztegnjeni legi, v smereh ZSZ – VJV in Z – V; razen v enem primeru (mati z otrokom) so bili vsi grobovi individualni. Pridatke smo našli le v štirih grobovih, in sicer 11 obsenčnikov s sploščeno zanko »S«, poleg njih še en prstan in dva železna obsenčna obročka.

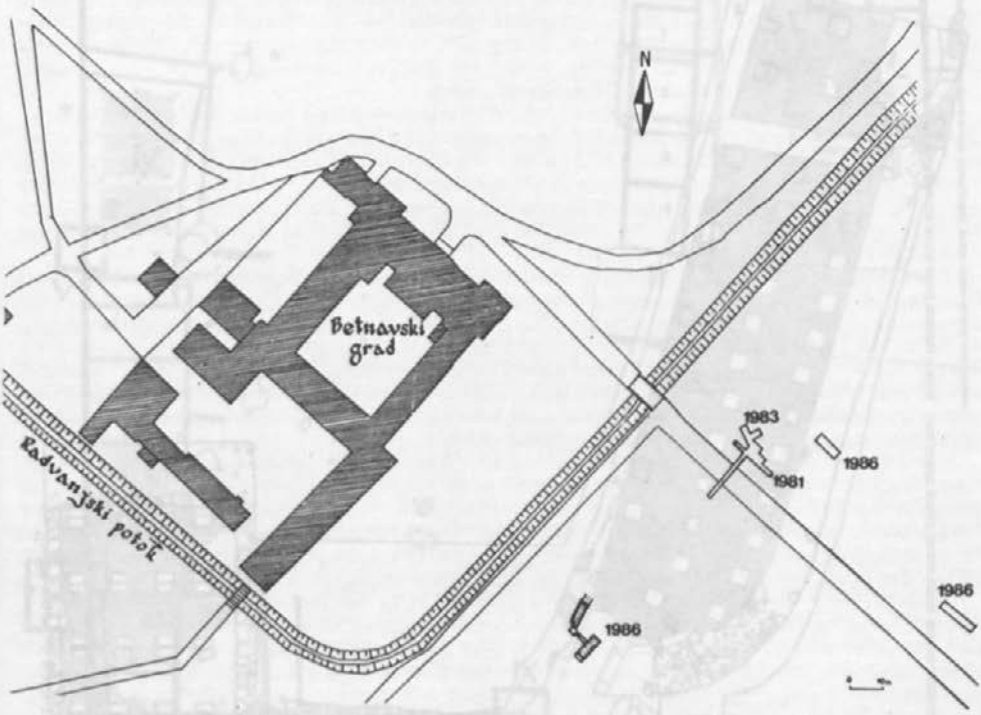

Sl. 6: Radvanje. *Villa rustica*, zračni posnetek.
Abb. 6: Radvanje. *Villa rustica*, Luftaufnahme.

Nova vas
MARIBOR
Radvanje
Tabor
Sp. Radvanje
Tezno
Razvanje
Razvanje
Ledina
Pristnica
Ruta
Bunova
Gomila
Puhorski dvor
Sp. Hoče
Pivola
Pivola
Pivola
Spodnje Hoče
Zg. Hoče
1
2
3
4

Sl. 7: Lega antičnih vil na severozahodnem obrobju Dravskega polja: 1. Hoče – ob Hočkem potoku; 2. Bohova – ob Radvanjskem potoku; 3. Betnava – ob Radvanjskem potoku; 4. Radvanje – ob Pekrskem potoku.

Abb. 7: Lage der antiken Villen im nordwestlichen Randbereich des Dravsko polje: 1. Hoče – am Hoče-Bach; 2. Bohova – am Radvanjer Bach; 3. Betnava – am Radvanjer Bach; 4. Radvanje – am Pekrer Bach.

Sl. 8: Betnava. Situacija izkopov na Razvanjskem polju.
Abb. 8: Betnava, Situation der Ausgrabungen auf dem Razvanjsko polje.

Grobovi pripadajo eni izmed skupin, ki se je ustalila na že prej kultiviranem antičnem območju v drugi pol. 11., mogoče še na začetku 12. stol.

Grobišče nam nazorno dopolnjuje zgodovinske vire slovenske naselitve v Podravju in prispeva k poznavanju ožjega naselitvenega področja ob znožju pohorskih gozdov.[9]

In prav pohorske poti so tiste, ki so me spodbudile k temu članku v spomin na dragega kolega, na naše skupne obiske pohorskih najdišč.

[1] Raziskave v Hočah potekajo in bomo o njih še poročali.

[2] R. G. Puff, *Carinthia* 30, 1840; S. Pahič, *Časop. zgod. narodop. n. v.* 6, 1970, 159 ss z nadaljnjo literaturo.

[3] M. Strmčnik Gulič, *Časop. zgod. narodop. n. v.* 22, 1986, 47 ss.

[4] S Pahič, *Arh. vest.* 30, 1979, 388 ss – najdišča: Velenik, Sp. Grušovje, Slovenska Bistrica, Sp. Nova vas, Brinjeva gora (1953), Čadram, Gladomeš; za Stari trg glej M. Strmčnik Gulič, *Arh. vest.* 35, 1984, 185 ss.

[5] Novce je opredelil dr. P. Kos.

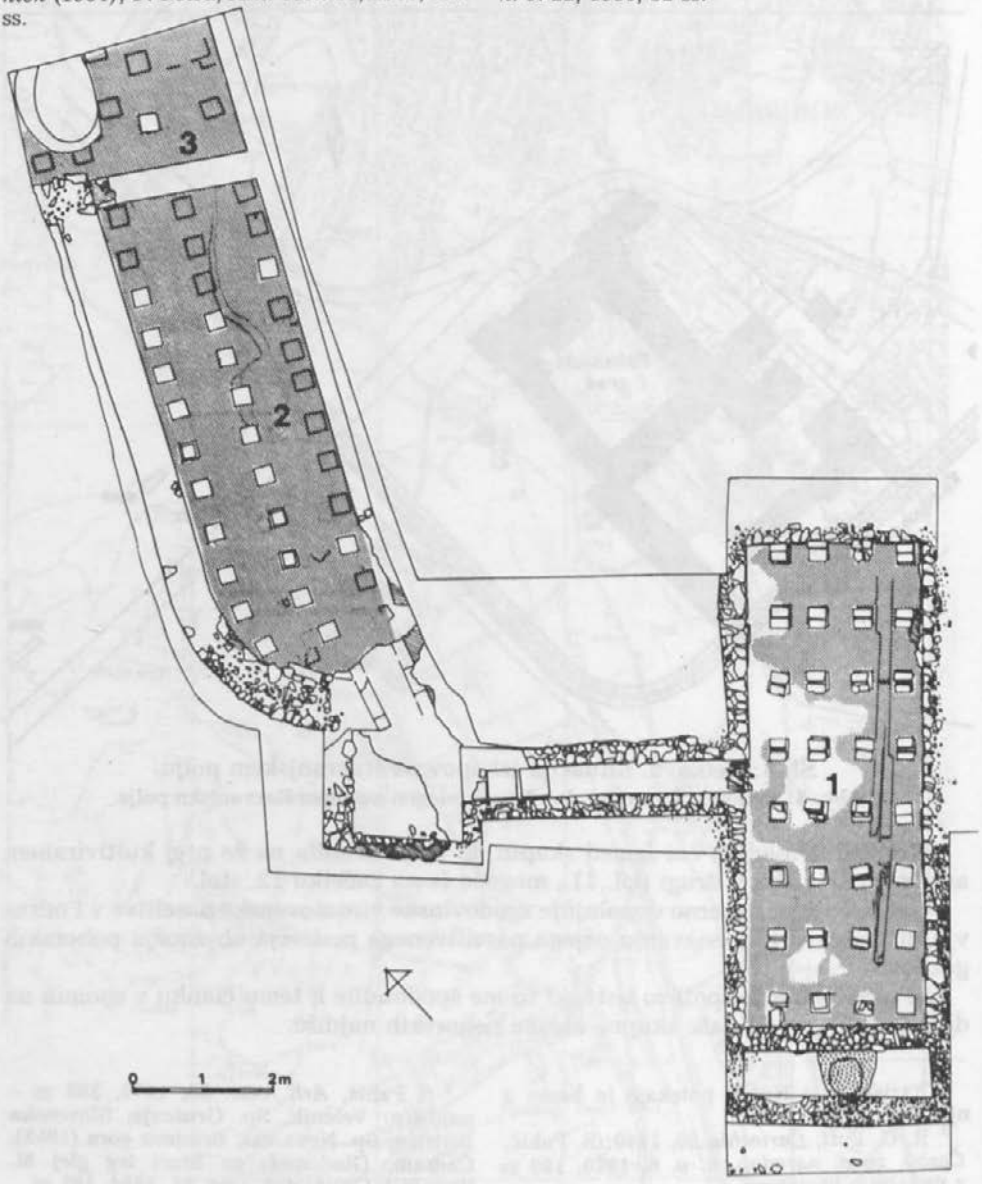
[6] Pri tem pa še vedno ostaja skrivnosten

pomen zaobljubnega kamna zavetnici konjereje Eponi (*CIL* 3. 1512), ki ga je posvetil Volusius Equester. Žrtvenik, ki sodi v pozno 2. ali zgodnje 3. st., je bil glavna opora Puffovi domnevi o rimski cesti – R. G. Puff, *Marburg* 2, 1847, 21.

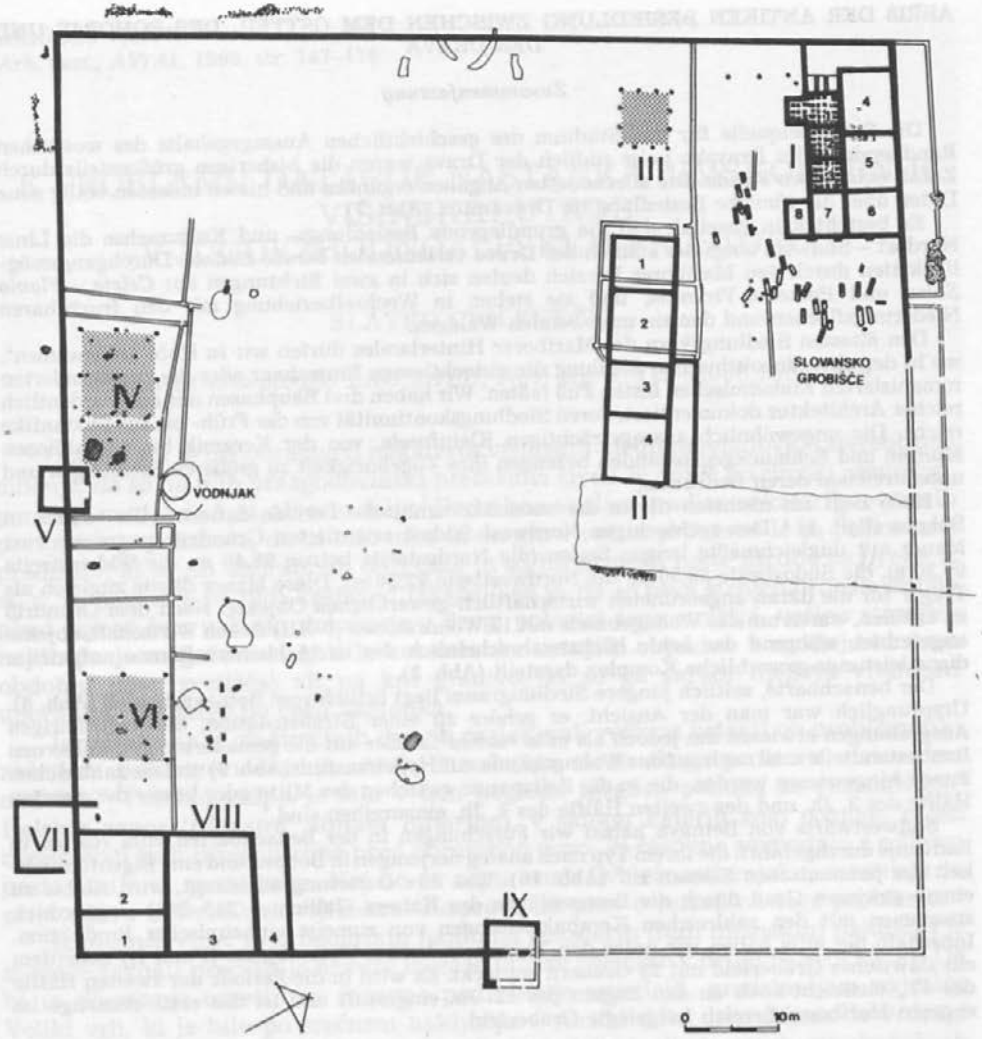
[7] E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien* (1964); P. Petru, *Arh. vest.* 20, 1969, 115 ss.

[8] Raziskan ni del jugozahodnega predela vile in vzhodni, na današnji šolski njivi.

[9] Grobišče bo predmet posebne objave in nanj samo opozarjamo. Odpira se vrsta vprašanj, saj Radvanje (oppidum Radewan) ne more biti brez vzročne povezave s slovenskimi naseljenci – J. Mlinarič, *Časop. zgod. narodop. n. v.* 22, 1986, 32 ss.

Sl. 9: Betnava 1986. Tloris dela stanovanjske stavbe s hipokavstom.
Abb. 9: Betnava 1986. Grundriß des Teils des Wohngebäudes mit Hypokaustum.

Sl. 10: Radvanje 1988. Tloris ville rustice in slovanskega grobišča.
Abb. 10: Radvanje 1988. Grundriß der *villa rustica* und des slawischen Gräberfeldes.

ABRIß DER ANTIKEN BESIEDLUNG ZWISCHEN DEM OSTTEIL DES POHORJE UND DER DRAVA

Zusammenfassung

Die Schlüsselquelle für das Studium des geschichtlichen Aussagegehalts des westlichen Randbereichs des Dravsko polje südlich der Drava waren die bisherigen größtenteils durch Zufall entdeckten Funde. Die allerneuesten Angaben ergänzen und bieten indessen völlig neue Daten über die römiche Besiedlung im Dravaraum (**Abb. 7**).

Es besteht kein Zweifel, daß die grundlegende Besiedlungs- und Kulturachse die Linie Nordost – Südwest längs der südlich der Drava verlaufenden Straße bildete. Durchgangsmöglichkeiten durch den Mariborer Bereich deuten sich in zwei Richtungen an: *Celeia – Flavia Solva* und *Poetovio-Virunum*, und sie stehen in Wechselbeziehung mit den fruchtbaren Niederungsflächen und den sie umgebenden Wäldern.

Den ältesten Siedlungskern des Mariborer Hinterlandes dürfen wir in Hoče anberaumen[1], wo in der alten äneolithischen Siedlung die autochthonen Einwohner oder die zugewanderten romanisierten Einheimischen festen Fuß faßten. Wir haben drei Bauphasen mit außerordentlich reicher Architektur dokumentiert, deren Siedlungskontinuität von der Früh- bis zur Spätantike reicht. Die ungewöhnlich aussageträchtigen Kleinfunde, von der Keramik bis zu zahllosen Münzen und Schmuckgegenständen bezeugen ihre Zugehörigkeit zu größeren Siedlungen und unterstreichen deren Bedeutung.

Hoče liegt am nächsten die in die vormarkomannische Periode datierte villa rustica in Bohova (**Beil. 1**).* Den rechteckigen Nordwest-Südost orientierten Grundriß umgrenzte eine Mauer mit ungleichmäßig langen Seiten (die Nordostseite betrug 98,40 m, die Südwestseite 96,20 m, die Südostseite 88,50 m, die Nordwestseite 92,50 m). Diese Mauer diente zugleich als Träger für die daran angeordneten wirtschaftlich-gewerblichen Objekte. Nach dem Grundriß zu urteilen, waren um das Wohngebäude mit 12 Wohnräumen (I–XII) sieben Wirtschaftsobjekte angeordnet, während das achte höchstwahrscheinlich der in 14 kleinere Räume aufgeteilte dienstleistungs-gewerbliche Komplex darstellt (**Abb. 2**).

Der benachbarte, zeitlich jüngere Siedlungraum liegt östlich vom Betnava-Schloß (**Abb. 8**). Ursprünglich war man der Ansicht, er gehöre zu einer Straßenstation, die mehrjährigen Ausgrabungen erwiesen ihn jedoch als *villa rustica*[2]. Außer auf die gemauerten und hölzernen Baubestandteile muß noch auf das Wohngebäude mit Hypokaustum (**Abb. 9**) und die zahlreichen Funde hingewiesen werden, die in die Zeitspanne zwischen der Mitte oder besser der zweiten Hälfte des 3. Jh. und der zweiten Hälfte des 4. Jh. einzureihen sind.[4]

Südwestwärts von Betnava haben wir Forschungen in der benachbarten villa rustica in Radvanje durchgeführt, die ihrem Typ nach analog derjenigen in Bohova und eine Eigentümlichkeit der pannonischen Ebenen ist[7] (**Abb. 10**). Was ihre Datierung anbelangt, wird sie bis zu einem gewissen Grad durch die Bronzemünze des Kaisers Gallienus (253–268) eingeordnet, zusammen mit den zahlreichen Keramikgattungen von zumeist einheimischer Produktion. Innerhalb der villa haben wir unter den Trümmern beider Wohnobjekte (I und II) außerdem ein slawisches Gräberfeld mit 28 Gräbern entdeckt. Es wird in die Periode der zweiten Hälfte des 11., vielleicht noch an den Beginn des 12. Jh. eingestuft und ist das erste derartige im engeren Mariborer Bereich freigelegte Gräberfeld.

* Beilage in Einbandtasche.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 147–176

K PROBLEMU DATACIJE NASTANKA RIMSKODOBNIH VIŠINSKIH UTRDB V JUGOVZHODNOALPSKEM PROSTORU

SLAVKO CIGLENEČKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

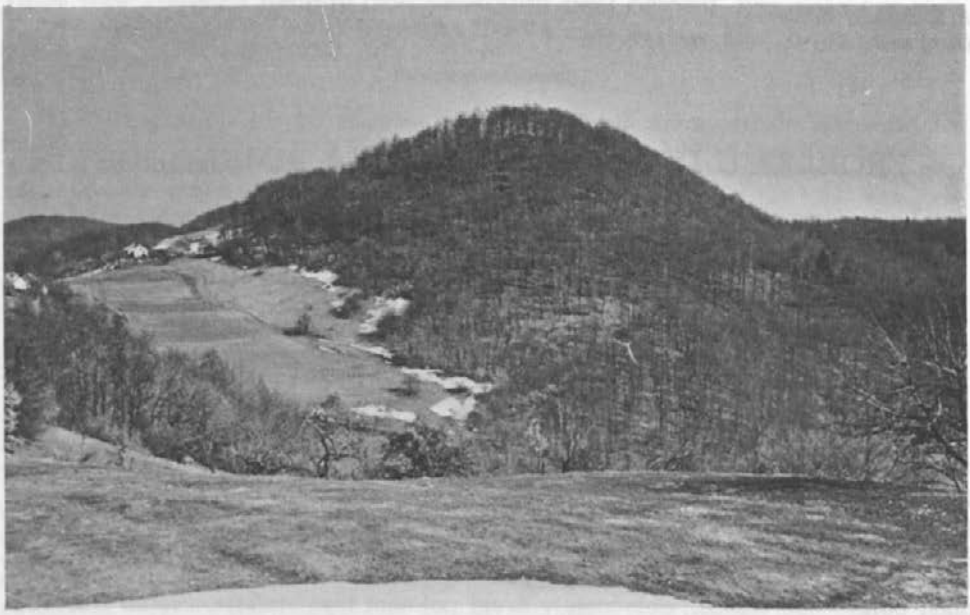
Dolgo časa je pri obravnavi nekaterih višinskih utrdb prevladovalo stereotipno mnenje, da so na njih prazgodovinski prebivalci živeli še dolgo po rimski okupaciji, ponekod vse tja do 4. st. ali celo dalje.[1] Podrobna analiza gradiva nekaterih tovrstnih postojank je pokazala, da ni bilo tako in da gre v večini primerov le za posamezne predmete, ki so jih uporabljali dalj časa in so jih prinesli na te utrdbe najprej v 3. st. n. š., nekatere pa tudi kasneje.[2] Izkazalo se je, da se prva strnjena rimskodobna plast pojavi šele v 3. st., določneje v drugi polovici tega stoletja, večino starejših najdb pa je mogoče razlagati le kot ostanke manjših objektov v zgodnjerimskem obdobju (npr. svetišča) ali pa kot gradivo, ki so ga zaradi njegove vrednosti uporabljali še dolgo po času nastanka.[3]

Jaro Šašel se je ob številnih drugih raziskavah večkrat ustavil ob problematiki začetkov poselitve višinskih utrdb današnjega slovenskega prostora v rimskem obdobju.[4] Posebej važna je bila v tem pogledu njegova pobuda za raziskovanje italskih zapor (*Claustra Alpium Iuliarum*), v sklopu katerih smo pozneje začeli raziskovati tudi druge utrdbe pred obrambno cono, ki časovno sovpadajo z njihovo postavitvijo in opustitvijo. Naj bo ta zapis znak hvaležnosti rojaku, mentorju in prijatelju, s katerim sva velikokrat razpravljala prav o razrešitvi tega problema.

Iz pisanih virov in arheoloških najdb na nekaterih (tudi nižinskih) najdiščih je mogoče zaznati precejšnje nemire in naselbinske premike v drugi polovici 3. st. Da bi to dogajanje osvetlil in časovno podrobneje opredelil, predstavljam najdišče Veliki vrh, ki je bilo po srečnem naključju v rimski dobi uporabljeno le v drugi polovici 3. st. in zato odlično ponazarja izgled in trajanje prvih rimskodobnih višinskih utrdb. Kot dopolnilo sem zbral nekaj v arheološki literaturi objavljenih podatkov, ki odražajo spremembe v naselbinski strukturi tega časa. Upošteval sem tako tiste postojanke, ki so bile v tem času opuščene, kot tiste, pri katerih je bil takrat dokumentiran začetek gradnje. V dodatku podrobneje obravnavam poseben tip kolenčastih fibul, katerih značilen primerek je bil najden na Velikem vrhu.

VELIKI VRH NAD OSREDKOM PRI PODSREDI

Hrib Veliki vrh leži v jugovzhodnem delu Kozjanskega, nekako med naseljema Podsreda in Pišece, nad zaselkom Osredek pri Podsredi, v pogorju Orlice.[5] Hrib je visok 692 m, nad sedlom na severni strani se dviga dobrih 60 m. Z njegovega vrha je moral biti nekoč izredno lep razgled, saj je od tod mogoče videti precejšnji del savske doline, proti severu pa osrednji del kozjanskega prostora.[6] Hrib je naravno

Sl. 1: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Pogled na postojanko z zahoda.
Abb. 1: Veliki vrh. Blick auf die Anlage aus Westen.

dobro utrjen, saj na vseh straneh dokaj strmo pada v dolino. V prazgodovini so na njegovem vrhu in velikem delu južnega pobočja zgradili zemljeni okop, ki je imel v jedru kamnit zid, grajen v suhi tehniki. V rimskem obdobju so ta utrjeni prostor ponovno uporabili, ne da bi ga dodatno okrepili. Zadoščala je lega v odmaknjenem svetu, njegova višina in – takrat verjetno še dobro ohranjen – prazgodovinski okop **(sl. 1–3).**

Najdišče je bilo prvič registrirano pri arheološki topografiji celjske regije (regija XVI), dne 31. 10. 1974. Pri večkratnih kasnejših obhodih je bilo mogoče ugotoviti površinske najdbe prazgodovinske in antične keramike.[7] V sklopu akcije podrobnejših raziskav arheoloških najdišč v Spominskem parku Trebče smo se odločili, da napravimo na najdišču orientacijske sonde in podrobno geodetsko izmero gradišča. Dve manjši sondažni akciji smo opravili v času od 24. 7.–30. 7. 1985 in od 1. 8.–3. 8. 1986 z udeleženci mednarodnega tabora in brigadirji.[8] Vzporedno s sondiranji smo opravili tudi temeljite preglede terena z detektorjem za odkrivanje kovin in pridobljene najdbe vnesli v detajlni načrt najdišča **(sl. 4, 5).**

Gradišče ima v tlorisu približno trikotno obliko. Zajema vrh in velik del južnega pobočja hriba. Zelo izrazit je okop na vzhodni in severni strani, deloma na jugu, slabo viden pa na zahodni strani. Zato smo prav tu zastavili sonde, da bi ugotovili natančen obseg gradišča. V notranjosti je vidnih več naselbinskih teras, ki so posebej izrazite ob severnem robu in v zgornjem delu južnega pobočja. Velike so v povprečju 6 × 2,5 m. Tudi na eni izmed njih smo napravili sondo, s katero naj bi preverili, kakšne vrste objekti so bili na njih postavljni.

Opisi sond ne sodijo v ta prispevek, saj je bila konstrukcija okopa (v sondi 1) in večina materialnih ostankov v njih iz prazgodovinskega obdobja.[9] Podajam le

pregled rimskodobnih ostalin. V sondi 3 bi smeli glede na intenzivnejšo plast domnevati provizoričen rimskodobni objekt na terasi, uporabljeni že v prazgodovini. Vendar je bil obseg sonde premajhen za kakršenkoli natančnejši opis objekta. Jasno je le to, da ni bil zidan.

Seznam najdb:[10]

1. Odlično ohranjena bronasta kolenčasta fibula s pravokotno oblikovano glavo (**t. 1: 1**).
2. Del masivne bronaste fibule z gumbom (**t. 1: 2**).
3. Bronasta pasna spona z manjšim bronastim obročkom (**t. 1: 3**).
4. Del bronastega ročaja simpuluma (**t. 1: 4**)
5. Bronast okov (**t. 1: 5**).
6. Železna pasna spona (**t. 1: 6**).
7. Železna spona (**t. 1: 7**).
8. Železna igla s ploščato razširjeno glavico (*stilus*) (**t. 1: 8**).
9. Del rezila železnega noža (**t. 1: 9**).
10. Del rezila železnega noža (**t. 1: 10**).
11. Del železnega rezila (**t. 1: 11**).
12. Del tordirane železne igle (**t. 1: 12**).
13. Železen žebelj s široko ploščato glavo (**t. 1: 13**).
14. Železen žebelj s široko ploščato glavo (**t. 1: 14**).
15. Železen klin z zanko (**t. 1: 15**).
16. Železen zapah (**t. 2: 1**).
17. Železen ročaj vedra (**t. 2: 2**).
18. Železen tečaj vrat (**t. 2: 3**).

Sl. 2: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Južno pobočje postojanke z deloma vidnimi stanovanjskimi terasami.

Abb. 2: Veliki vrh. Der Südhang der Anlage mit teilweise sichtbaren Wohnterrassen.

19. Železen tečaj vrat (t. 2: 4).
20. Del železne palice kvadratnega preseka s stanjšanim in zavitim zaključkom (t. 2: 5).
21. Del močno poškodovane železne zajemalke (t. 2: 6).
22. Železna kopača (t. 3: 1).
23. Konica železnega klina (t. 3: 2).
24. Železen masiven klin z zanko na vrhu (t. 3. 3).
25. Železna sekira (t. 3: 4).
26. Železna spona (t. 3: 5).
27. Odlomek ustja lonca iz porozne, črno žgane gline (t. 4: 1).
28. Odlomek ustja posode iz prečiščene rjavordeče žgane gline (t. 4: 2).
29. Odlomek pokrova iz temno sivo žgane peskane gline (t. 4: 3).
30. Odlomek dna in ostenja lonca iz porozne sivorjavo žgane gline (t. 4: 4).
31. Odlomek ostenja posode iz prečiščene sivordeče žgane gline (t. 4: 5).
32. Odlomek ustja posode iz prečiščene svetlordeče žgane gline (t. 4: 6).
33. Odlomek ustja posode iz prečiščene svetlordeče žgane gline (t. 4: 7).
34. Odlomek ostenja posode iz prečiščene svetlordeče žgane gline z okrasom v obliki dveh kanelur (t. 4: 8) .
35. Odlomek ostenja posode iz prečiščene svetlordeče žgane gline z okrasom v obliki vertikalnih kanelur (t. 4: 9).

Na najdišču so bili najdeni naslednji novci:[11]

		Hadrianus (?)	Rim	RIC ?
1	As	117–138 (?)		
		Commodus		
2	Dp	183–184	Rim	RIC 423
		Severus Alexander		
3	S	222–231	Rim	RIC 552 d
		Phillipus I.		
4	S	244–249	Vim AN?	Pick?
		Traianus Decius		
5	Ant	249–251	RIC – hibrid	
		Volusianus		
6	Ant	251–253	Rim	RIC 167
		Valerianus		
7	Ant	257	Rim	RIC 106 C
		Valerianus		
8	Ant	257	Rim	RIC 106 C
		Gallienus		
9	Ant	259–268	Rim	RIC 159 K (?)
		Gallienus		
10	Ant	259–268	Rim	RIC 233
		Gallienus		
11	Ant	259–268	Rim Z__	RIC 249
		Claudius II. (Divus)		
12	Ant	po 270	Rim	RIC 277 K
		Divus Claudius II.		
13	Ant	po 270	Rim	Ric 266
		Divus Claudius II.		
14	Ant	po 270	Rim	RIC 261

[1] Določitev po portretu je negotova. Skoraj povsem zabr.
[4] Av.: ....PHIL...
[9] Hibrid. Av.: IMP C M Q TRAIANUS DECIUS AU, doprsje b. Rv.: tip Gordianus III. RIC 84.
[9] Določitev tipa ni posvem gotova. Srednje zabr.

Razdelitev novcev po vladarjih je naslednja:

117–138 ?	Hadrianus	1
183–184	Commodus	1

222–231	Severus Alexander	1
224–249	Phillipus I.	1
249–251	Traianus Decius	1
251–253	Volusianus	1
257	Valerianus	2
259–268	Gallienus	3
po 270	Divus Claudius II.	3

Interpretacija najdb

Poleg novcev, ki dajejo okvirno podobo nastanka in trajanja naselbine, pa je še nekaj predmetov, ki dobro dopolnjujejo kronologijo postojanke. Posebej važni so zaradi tega, ker bomo skušali z njihovo pomočjo natančneje opredeliti začetek rimskodobne poselitve višinskih postojank.

O dataciji in razširjenosti tipa kolenčastih fibul s pravokotno razširjeno ploščo bomo spregovorili v posebnem poglavju na koncu prispevka (**t. 1:** 1). Tu naj omenimo le njeno datacijo v sredino ali tretjo četrtino 3. st. Posredno nam bo prav celotna kronološka podoba tega najdišča (in nekaterih drugih) pomagala pri dataciji.

Druga fibula, najdena na Velikem vrhu, je fragmentarno ohranjena in sodi v skupino fibul z ostro profiliranim lokom (**t. 1:** 2). Te so močno razširjene v jugovzhodnoalpskem prostoru v 1. in 2. st. Eden izmed produkcijskih centrov je bila bližnja Siscija.[12] Predmet je preskromno ohranjen, da bi ga bilo mogoče

Sl. 3: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Nasip v jugovzhodnem delu utrdbe.
Abb. 3: Veliki vrh. Der Wall im Südostteil der Befestigung.

natančneje opredeliti, slaba ohranjenost pa kaže, da so ga dolgo uporabljali, ali da je bil morda prinesen v postojanko celo v fragmentarnem stanju.

Tretji dobro opredeljen kos je bronasta pasna spona z vdetim obročkom (**t. 1: 3**). Ta je dobro ohranjena. Analogije kažejo, da so jo uporabljali v našem prostoru v prvi polovici 3. st., čeprav so nekateri primerki od drugod datirani tudi že v konec 2. st.[13]

Dovolj zanesljivo je mogoče datirati tudi držaj bronastega cedila z rtastimi nastavki v obliki vesla (**t. 1: 4**). Po Eggersu sodi v tip 161 in se kot tak pojavlja predvsem v prvi polovici 3. st.[14] V Sloveniji je bil soroden primerek najden v Grobljah pri Šentjerneju, antičnem Cruciju, ki leži v krški ravnici, ki jo na severni strani obrobljа prav višavje z Velikim vrhom kot eno izrazitejših točk.[15] Vendar ta ni tako zanesljivo datiran, saj spremljajoče okoliščine niso znane.[16] Važnejša je najdba iz bogatega depoja v kraju Mauer an der Url v Spodnji Avstriji, kjer so v neki jami našli celoten premični inventar Dolihenovega svetišča. Depo je R. Noll okvirno datiral v prvo polovico 3. st., saj manjkajo za natančnejšo opredelitev novci.[17] Najdeni sta bili dve v celoti ohranjeni podobni cedili. Še boljša analogija sta dve cedili iz pred nedavnim odkritega depoja bronastih posod v Flaviji Solvi, ki ga W.Melchart po obliki posod in primerjavi z bližnjimi novčnimi depoji datira v čas vladanja cesarja Avrelijana, kar se odlično sklada z datacijo našega najdišča.[18]

Tudi okov konjske opreme v obliki pelte je dobro opredeljen (**t. 1: 5**). Sodi v enostavne primerke tega tipa in so ga uporabljali v drugi polovici drugega stoletja ter deloma še v 3. st.[19]

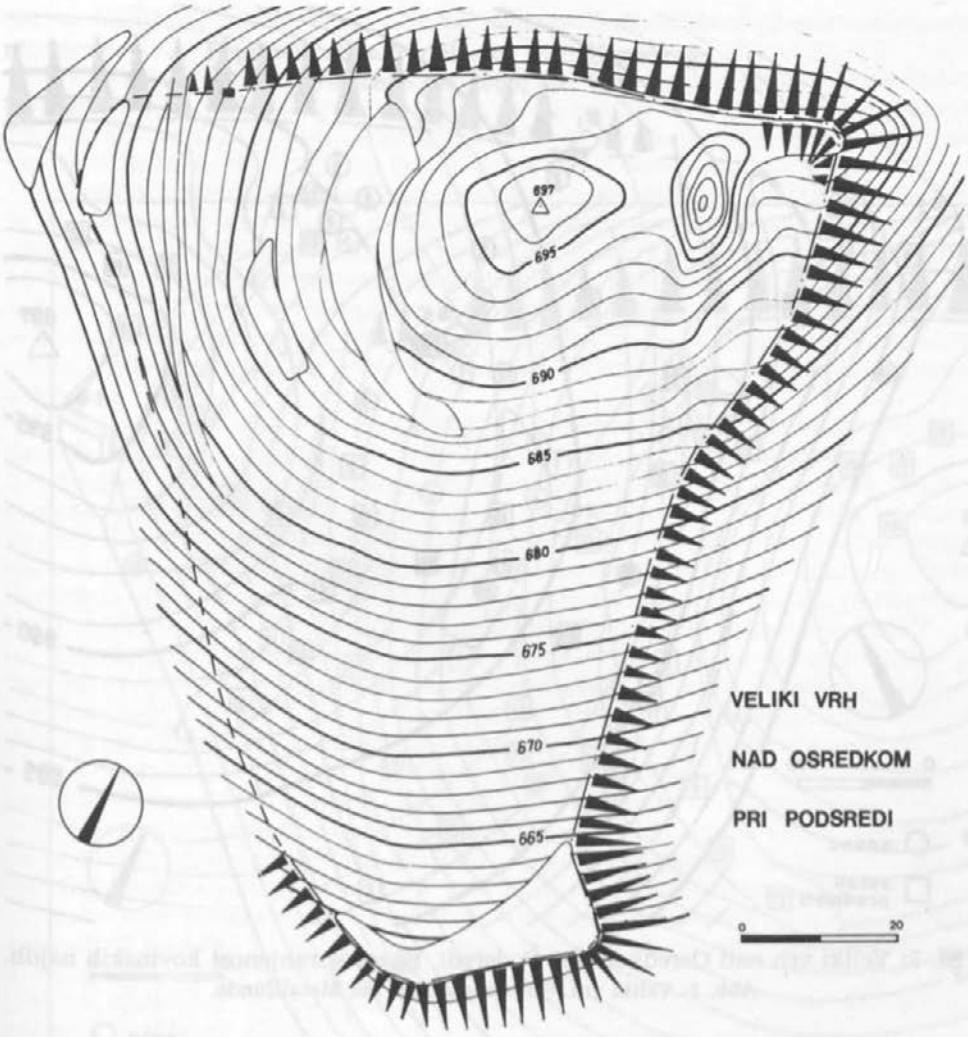
Za železno spono (**t. 1: 6**) nimamo dobrih analogij. Le deloma podobne so objavljene pri Oldensteinu, vendar moramo zaenkrat pustiti vprašanje datacije odprto.[20] Morda sodi v kasnejši čas ali pa je celo recentna?

Posebej zanimiva je sekira (**t. 3: 4**), ki je v do sedaj znanih utrdbah v Sloveniji ne poznamo. To je presenetljivo, saj so bile te utrdbe zgrajene večinoma sredi gozdov. Naši sekiri zelo sorodna je tista iz že prej omenjene zakladne najdbe Mauer an der Url.[21] R. Pohanka, ki je sistematično obdelal rimskodobno železno orodje v Avstriji, uvršča takšne primere med tesače, tip 7 in ugotavlja, da so izjemno redke, najdene le v Noriku in Panoniji.[22] Domneva, da vsi primerki pripadajo isti delavnici, ki je delovala približno v sredini 3. st. Po letu 270 primerki tega tipa niso več znani, zato smatra, da je delavnica propadla v Galijenovem času.[23] Sekire tega tipa je kartiral tudi J. Henning, ki navaja še nekaj tovrstnih južneje in vzhodneje od osrednjega prostora razprostranjenosti.[24]

Drugi predmeti so časovno manj izpovedni. Želel bi opozoriti le na nekatere paralele, dobljene prav v sorodnih postojankah istega časovnega horizonta. Podobni ročaji za vedro (**t. 2: 2**) so bili najdeni na Korinjskem hribu[25] in Vipoti[26]. Železna zajemalka (**t. 2: 6**) ima analogiji na Hrušici[27] in Limberku[28]. Rovnice podobnih oblik (**t. 3: 1**) smo v Sloveniji našli na Rifniku[29], Tinju[30] in Lambertu[31].

Seznam železnega orodja je premajhen, da bi omogočil funkcioniranje utrdbe, nakazuje pa že zastopanost orodij različnih panog, potrebnih za preživetje in avtarkično gospodarstvo. Glede na zelo skromne znake poselitve bi smeli domnevati, da so nekatere predmete vzeli s seboj le zaradi tega, ker so pomenili večjo vrednost, in ne zato, ker bi jih v času zadrževanja na postojanki nujno potrebovali (npr. železna zajemalka za vlivanje).

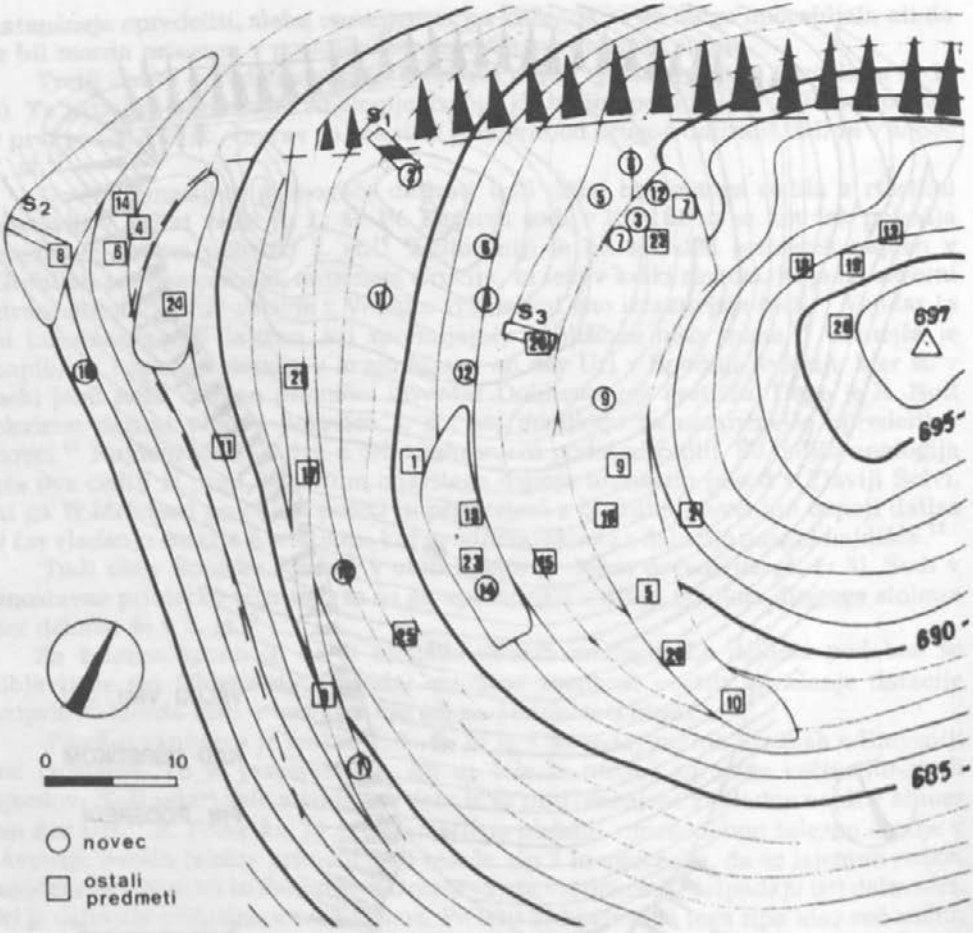
Bolje opredeljeni predmeti kažejo presenetljivo enotno časovno podobo. Skromne izjeme, ki bi utegnile to sliko kaziti, so močno obrabljene od dolge uporabe (fibula z ostro profiliranim lokom in oba najzgodnejša novca) in tako posredno potrjujejo pozno datacijo najdišča. Tako bi smeli začetek poselitve v rimskem

Sl. 4: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Geodetski posnetek terena.
Abb. 4: Veliki vrh. Geodätische Aufnahme des Geländes.

obdobju okvirno datirati v sredino ali drugo polovico 3. st., s pripombo, da ni mogoče z gotovostjo trditi, ali so utrdbo uporabljali priložnostno, ob posameznih nevarnostih ali pa je bila uporabljena le enkrat, ob kakšni večji katastrofi, ki bi jo smeli datirati v čas Galijena, Klavdija II. ali Avrelijana. Če bi šlo za daljšo uporabo utrdbe s periodično poselitvijo, bi prišel v poštev čas od sredine 3. st. do Avrelijana.

Težko je danes odgovoriti na vprašanje, ali so se sem zatekli prebivalci bližnjih vil in zaselkov ali pa gre morda za provizorično taborišče manjše vojaške enote. To bi nakazovali nekateri predmeti, značilni za vojaško nošo (bronasta pasna spona, okov v obliki pelte), in dejstvo, da je bilo s hriba mogoče odlično kontrolirati dogajanja v Savski dolini, na prehodu panonskega v predalpski svet. Vendar se zdi

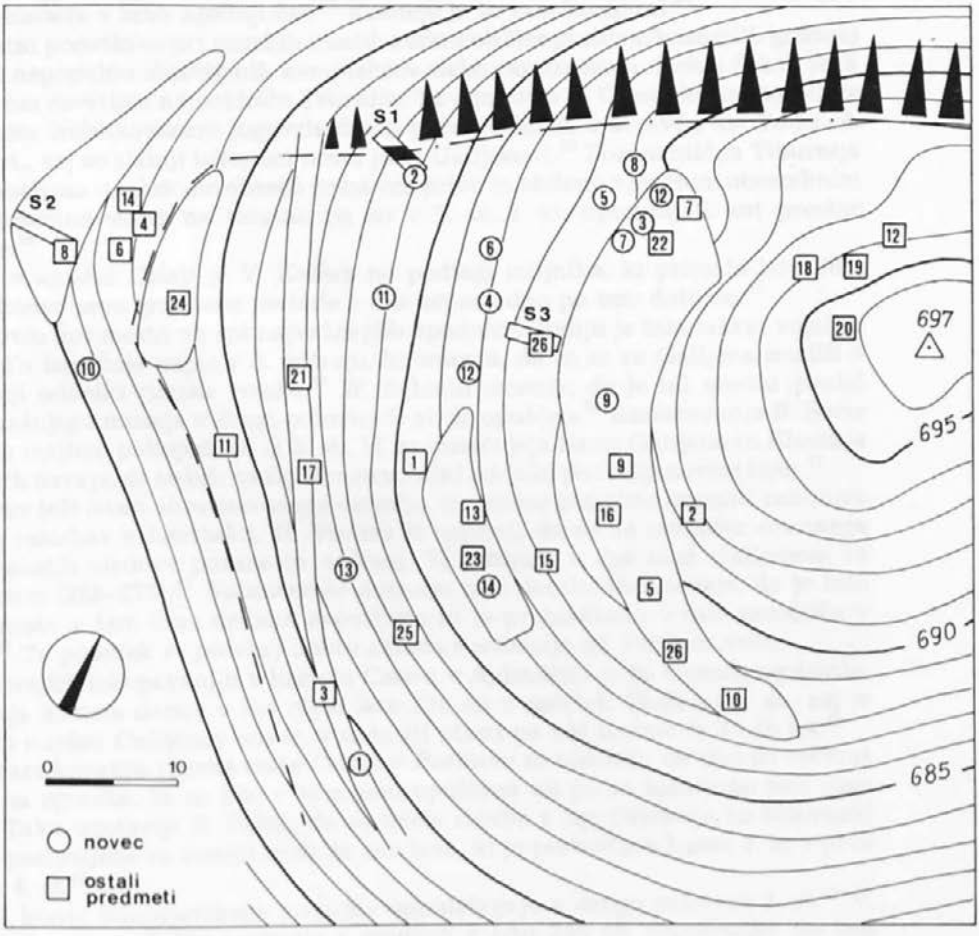
Sl. 5: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Razprostranjenost kovinskih najdb.
Abb. 5: Veliki vrh. Streuungsgebiet der Metallfunde.

ta možnost manj verjetna od prve, saj bi težko verjeli, da si vojaška enota ne bi postavila zanesljivejše zaščite tabora, kakršna so bili na Velikem vrhu takrat stari prazgodovinski okopi.

SPREMEMBA NASELBINSKE STRUKTURE V DRUGI POLOVICI 3. ST. V JUGOVZHODNOALPSKEM PROSTORU

Najdišče Veliki vrh je le eno izmed številnih, ki v jugovzhodnoalpskem prostoru nakazujejo začetek velikih sprememb v naselbinski strukturi. Takšna najdišča so se v celoti uveljavila pozneje, v poznoantičnem obdobju. Zato je potrebno pretehtati tudi druge podatke, ki neposredno in posredno kažejo na spremembo naselbinske podobe. Seveda tega na tem mestu ni mogoče storiti sistematično, saj je gradivo preobsežno. Omejili se bomo le na nekaj značilnejših primerov in poskušali nakazati vso pestrost propadajočih ali nastajajočih naselbinskih oblik. V tem smislu naj bi

Popravek slike 5 v članku S. Ciglenečkega,
Arh. vest. 41, 1990, str. 154

Sl. 5: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Razprostranjenost kovinskih najdb.
Abb. 5: Veliki vrh. Streuungsgebiet der Metallfunde.

bil ta članek le spodbuda in začetek sistematičnega reševanja obravnavanega problema.

Morda je v začetku smiselno opozoriti, da manjkajo elementi za potrditev domneve o prvi uporabi utrdb že v času markomanskih vpadov.[32] To hipotezo je postavil R. Egger, ki je na Hoischhüglu zaradi pomanjkanja spolij v obzidju datiral nastanek kastela v tako zgodnji čas.[33] Kasneje je to sam korigiral.[34]

Tovrstni podatki so pri rimskih mestih zaradi obilice gradiva, kasnejših gradenj in večidel nepopolno objavljenih kompleksov slabo razpoznavni. Dokaj dobro je ta prelomni čas osvetljen na najdišču Teurnija. Tu ugotavlja F. Glaser konec poselitve na terasasto izoblikovanem jugovzhodnem pobočju hriba s cerkvijo sv. Petra ob koncu 3. st., saj so zadnji izkopani novci prav Galijenovi.[35] Poznoantična Tiburnija je bila preseljena v celotnem obsegu že na vrh hriba in obdana z močnim obrambnim zidom. Ruševine stavb na terasah pa so v 5. in 6. st. uporabljali kot prostor nekropole.[36]

Tudi v antični Celeji je V. Kolšek na podlagi miljnika, ki pripada letu 268, datirala konec prve gradbene periode v čas neposredno po tem datumu.[37]

Poetovio kot mesto ob eni najvažnejših vpadnic v Italijo je bilo takrat vojaško ojačano. To izpričuje napis v 3. mitreju, ki omenja, da so se za Galijena mudili v Ptuju večji oddelki rimske vojske.[38] W. Schmid omenja, da je bil mestni predel okoli današnjega muzeja v drugi polovici 3. st. že opuščen.[39] Raziskovanja B. Sarie so odkrila majhno pokopališče iz 3. st., ki ga označujejo novci Galijena in Klavdija II.[40] I. Curk navaja, da so bili na Zg. Bregu vojaški oddelki po Galijenovem času.[41]

Čeprav leži izven obravnavanega ozemlja, je vendar potrebno omeniti zanimive rezultate raziskav v Lavriaku. H. Vetters je zapisal, da so na območju celotnega mesta zasledili sledove požara in uničenj, ki datirajo v čas med Galijenom in Avrelijanom (268–275).[42] Natančnejše datacije niso dobili. Domnevajo, da je bilo civilno mesto v tem času deloma zapuščeno in je prebivalstvo iskalo zatočišče v kastelu.[43] Ta podatek se posebej dobro sklada s situacijo na Velikem vrhu.

Pri novejših izkopavanjih v kastelu *Castra* v Ajdovščini je N. Osmuk ugotovila, da gradnja kastela datira v čas okoli leta 270 ali v začetek 70-ih let 3. st., saj je bil v zidu najden Galijenov novec, v najnižji plasti pa več novcev iz 70-ih let.[44]

Pri raziskovanju rimske ceste *Celeia – Poetovio* in naselbin ob njej so večkrat naleteli na zgradbe, ki so bile v tem času opuščene ali pa so kmalu po tem času nastale. Tako ugotavlja S. Pahič, da so imele stavbe v Sp. Gruševju in Slovenski Bistrici, postavljene ob rimski cesti, le eno fazo, ki jo postavlja v konec 3. in v prvo polovico 4. st.[45]

Tudi konec šempeterskega grobišča opredeljujejo v drugo polovico 3. st.[46] V. Kolškova konec grobišča povezuje s poplavo v letu 268 ali neposredno po tem datumu.[47] Ali je poplava spodnesla pokopališče, ki je bilo že opuščeno, ali poplava povsem naključno sovpada z nemirnimi dogodki v drugi polovici 3. st.?

Sledi cela vrsta višinskih utrdb, ki kažejo koncentracijo najdb prav v obravnavanem času. M. Mackensen je pri analizi novcev s Hrušice ugotavljal intenziviranje poselitve v času okoli leta 270–276 in to kot delovno hipotezo predložil v razpravo.[48]

P. Kos na podlagi številčnosti novcev v utrdbah Hrušica, Brinjeva gora, Polhograjska gora in Invillino sklepa, da je prva faza trajala nekako od 255–275 leta.[49] Posredno ga v tem potrjujejo številni novčni depoji.[50] Vendar pa na podlagi novčnih najdb prav tako ni mogoče zanesljivo reči, ali gre za en poselitveni sunek ali za več krajših prebegov.[51]

Posebej važni se zdita med višinskimi utrdbami dve najdišči. Prvo je pomembno prazgodovinsko gradbišče Libna, kjer je bil Galijenov novec najden na dnu jame

lesenega kola neke (morda obrambne?) zgradbe ob starem prazgodovinskem obzidju.[52] Drugo je Kuzelin na vzhodni strani pogorja Medvednice, kjer moderna izkopavanja razkrivajo utrdbo, nastalo v obravnavanem času, najverjetneje kot močnejše pribežališče z enostavnimi lesenimi hišami.[53]

Zgovorni so tudi podatki z izkopavanj na večplastnih najdiščih, kjer pa ta faza prav zaradi kasnejše izrabe prostora ni tako razvidna: Vranje, Rifnik, Korinj, Limberk.[54] Podobna je situacija na Tscheltschnigkoglu, Kugelsteinu in Doberdobu.[55] Na Donački gori, kjer še vedno ni jasno, ali gre za utrjeno postojanko ali ne, se začne serija novcev v drugi polovici 3. st.[56]

Tudi grobišči pri utrdbah Brinjeva gora in Dolnji Zemon posredno kažeta v ta čas.[57]

Poseben vidik poselitve izražajo najdbe v jamah, ki pričajo o obiskanosti v istem času, kar še poudarja začasnost teh prebegov. Taki jami sta Predjama[58] in morda Mamula.[59]

Že prej smo omenili, da novčni depoji izpričujejo večje nemire v tem obdobju. Poskusimo z njihovo pomočjo poiskati, katera kritična leta bi prišla v poštev za začetek utrjevanja in prebegov. Novčne depoje je na obravnavanem prostoru analiziral P. Kos, zato se bomo pri tem naslonili na njegove izsledke.[60] Sodeč po razpoložljivih najdbah imamo dve možnosti: ali gre za več pribežniških sunkov ob priložnostih, ki jih indicirajo posamezne serije depojev ali pa so se pribežniki zatekli v okrilje trdnjav le ob zadnjem sunku, ki ga je na utrdbah mogoče zaznati. Če poskusimo primerjati leta zakopov posameznih serij depojev s podatki z zgoraj obravnavanega najdišča Veliki vrh, vidimo, da kot leta možnih poslitvenih sunkov pridejo v poštev le leta 254, 259/260 in 270. Dobra ohranjenost nekaterih novcev na Velikem vrhu bi morda govorila za varianto dveh ali treh sunkov, vendar bo za točnejši odgovor potrebno počakati, da bo načrtneje izkopanih več takšnih najdišč. Po drugi varianti bi glede na dokaj homogeno sliko dobro dokumentiranih uničenj za časa Galijena smeli z največjo verjetnostjo pripisati začetek ponovne uporabe utrdb v zgodnje obdobje Avrelijanove vlade, torej v čas nekoliko po letu 270. Seveda si teh naselbinskih premikov ne smemo predstavljati kot enkratne akcije na širokem področju hkrati, ampak kot proces, ki je tekel več let. Prebegi v višinske utrdbe pa so bili v veliki meri odvisni od izpostavljenosti posameznih področij.

O barbarskih vpadih, ki so te premike povzročili, na tem mestu ne moremo razpravljati, ugotavljamo lahko le posledice. Zato samo za ilustracijo omenjam zapis pisca panegirika, ki je kratko označil težak položaj v času Galijenove vlade: *Sub principe Gallieno....amissa Raetia....Noricum Panoniaeque vastatae.*[61]

G. Alföldy je v pregledu dogajanj 3. st. v Noriku zapisal, da malo vemo o spopadih z barbari. Vendar nam nagrobniki, na katerih je napisano da so pokojnike ubili barbari, posredno nakazujejo njihovo navzočnost.[62] Tem dokazom lahko pridružimo sedaj še začetek prebegov in ponovnega utrjevanja višinskih postojank.

ZAKLJUČEK

Na koncu lahko sklenemo z ugotovitvijo, da smo z raziskavami na Velikem vrhu dobili pomembno postojanko, ki zaradi svoje kratkotrajne poseljenosti v rimskem obdobju, dobro datirane z novci in značilnimi predmeti, prispeva pomemben delež k natančnejši določitvi nastanka in trajanja prve uporabe višinskih utrdb v rimskem času v jugovzhodnoalpskem prostoru. Primerjava z drugimi najdišči, ki v tem pogledu niso tako izpovedna, je pokazala, da gre za pojav širših razsežij in

s tem za veliko pomembnost dogodkov, ki so takrat v taki meri prizadeli prebivalstvo, da se je prvič po več kot dveh stoletjih in pol miru (z izjemo markomanskih vpadov) znova, kot že tolikokrat prej v prazgodovinskem času, zateklo na hribe. Če upoštevamo najnovejše podatke s Hrušice in Ajdovščine, ki omogočajo zaneslji-vejšo datacijo vojaških utrdb in s tem celotnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*, ter hkratno utrditev prestolnice Rima (Avrelijanovo obzidje), vidimo, da gre za spremembe, ki močno presegajo meje jugovzhodnoalpskega prostora in so bile odločilne za prestrukturiranje poselitve. Predstavljajo začetek uporabe višinskih utrdb v rimskem času, utrdb, ki bodo v poznoantičnem obdobju osrednje točke poselitve prav na izpostavljenem jugovzhodnoalpskem prostoru, pred vrati Italije.

DODATEK

Kolenčasta fibula z okrašeno pravokotno glavo (tip 13 B po Jobstu)

V sklopu najdb z Velikega vrha se zdi posebej zanimiva odlično ohranjena kolenčasta fibula z okrašeno pravokotno glavo (**t. 1: 1**). Ker je bil tip teh fibul v literaturi doslej le bežno obravnavan, se zdi smiselno napraviti pregled vseh do sedaj znanih najdb, ki se kopičijo na dokaj omejenem ozemlju.

I. Kovrigova je v svojem pregledu fibul iz leta 1937 navedla tri predstavnike tega tipa in ugotovila, da so bili razširjeni na Balkanskem polotoku[62]. Prav tako je E. Patek leta 1942 izdvojila posebno skupino kolenčastih fibul, v katero je uvrstila vse primerke s pravokotno glavo in pri njih omenjala okras v obliki koncetričnih krogov in cikcakasto linijo. Povzela je ugotovitev Kovrigove o razširjenosti tega tipa fibul na Balkanskem polotoku in dodala primerek iz Germanije.[64]

K. Raddatz je leta 1954 pisal o vplivu fibul tega tipa na nastanek nekaterih germanskih. Opozoril je na njihov kratkotrajen obstoj in domneval, da so izginile skupaj s kolenčastimi fibulami s polkrožno glavo. Nadomestile so jih križne fibule[65].

A. Böhme je leta 1972 zapisala, da je lokalna varianta provincialnorimskih kolenčastih fibul nastala v Panoniji. Tako je bil natančneje določen prostor razprostranjenosti.[66]

Največ se je s to problematiko ukvarjal W. Jobst (1975).[67] Pri svoji objavi fibul iz Lavriaka je predstavil tudi šest takšnih fibul. Utemeljeno je zavrnil navedbi Kovrigove in Patekove o razprostranjenosti teh fibul na Balkanskem polotoku. Glede na do tedaj znane najdbe je ugotavljal, da so bile razširjene v srednjem Podonavju. Poudaril je, da sta za tip (kolenčasta fibula s ploščato glavo, varianta B) značilna velika pravokotna ploščata glava ter močan in izraziteje oblikovan lok kot pri drugih kolenčastih fibulah. Te značilnosti dopolnjuje še bogat okras ploščate glave in včasih loka s krožci, očesi in motivom volčjih zob.[68] Datiral jih je v drugo polovico 2. st. in prvo polovico 3. st.[69] To datacijo je pri obravnavi podobne fibule z najdišča Georgenberg korigiral in fibule iz Lavriaka prisodil 3. st.[70]

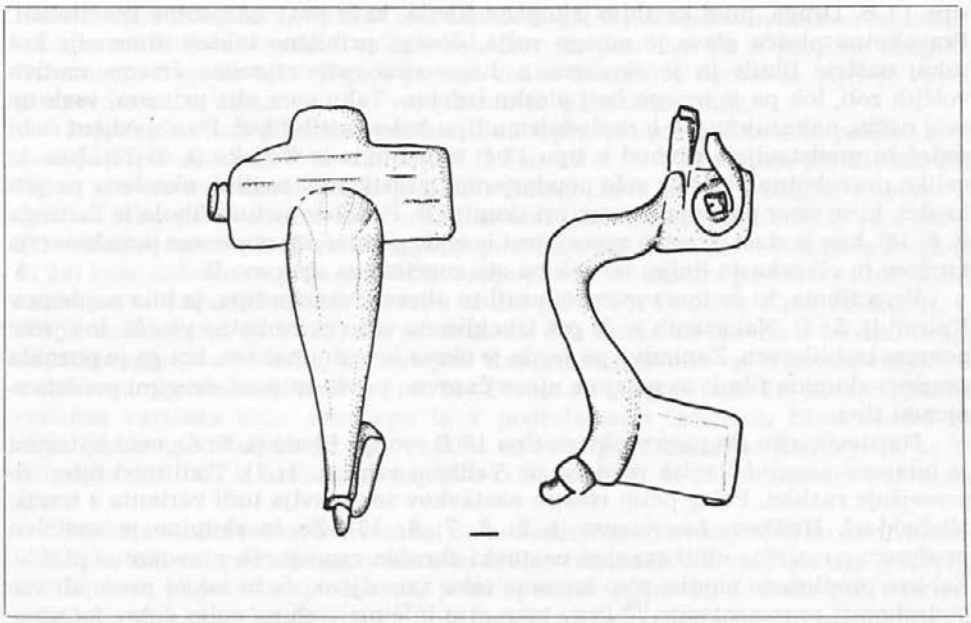
Seznam fibul:

1. *Sebatum* (St. Lorenzen)[71] **(t. 5: 1)**
2. Invillino[72] **(t. 5: 2)**
3. Dürrnberg bei Hallein[73]
4. *Aquileia*[74] **(t. 5: 3)**
5. Kalce pri Logatcu[75] **(t. 5: 4)**

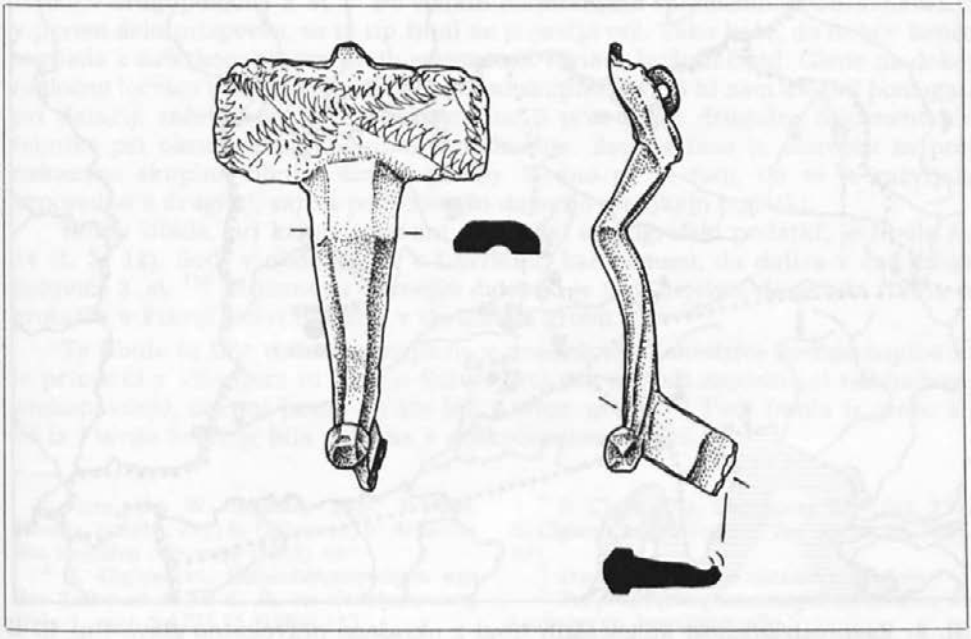
6. *Virunum* (Gosposvetsko polje – Zollfeld)
7. *Virunum* (Gosposvetsko polje – Zollfeld) [76] (**t. 5: 5**)
8. Georgenberg bei Micheldorf[77] (**t. 5: 6**)
9. Hriškov[78] (**t. 5: 7**)
10. *Lauriacum* (Enns) (**t. 5: 8**)
11. *Lauriacum* (Enns) (**t. 5: 9**)
12. *Lauriacum* (Enns) (**t. 5: 10**)
13. *Lauriacum* (Enns) (**t. 5: 11**)
14. *Lauriacum* (Enns) (**t. 5: 12**)
15. *Lauriacum* (Enns)[79] (**t. 6: 13**)
16. Velika Pirešica[80] (**t. 6: 14**)
17. *Flavia Solva* (Wagna)[81] (**t. 6: 15**)
18. *Flavia Solva* (Wagna)[82] (**t. 6: 16**)
19. *Flavia Solva* (Wagna)[83] (**t. 6: 17**)
20. Feiting[84] (**t. 6: 18**)
21. Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi (**t. 1: 1**)
22. *Poetovio* (Ptuj)[85] (**t. 6: 19**)
23. *Poetovio* (Ptuj)[86] (**t. 6: 20**)
24. Vina gora
25. Vina gora[87] (**t. 6: 21**)
26. *Savaria* (Szombathely)[88]
27. *Carnuntum* (Deutschaltenburg)[89]
28. *Carnuntum* (Deutschaltenburg)[90]
29. Gyarmajor[91]
30. *Brigetio* (Szöny)[92] (**t. 6: 22**)
31. *Mursa* (Osijek)[93] (**t. 6: 23**)
32. *Pannonia* (?)[94]
33. *Pannonia* (?)[95]
34. *Pannonia* (?)[96]
35. *Pannonia* (?)[97]
36. *Pannonia* (?)[98]
37. *Pannonia* (?)[99] (**t. 6: 25**)
38. *Pannonia* (?)[100]
39. *Pannonia* (?)[101] (**t. 6: 24**)

Nove najdbe dopolnjujejo sliko razprostranjenosti in prispevajo k natančnejšemu določevanju njihovega matičnega področja. V zahodnih provincah do sedaj niso bile odkrite, prav tako ne na osrednjem Balkanu. Karta razprostranjenosti (**sl. 8**) kaže, da so bile te fibule razširjene predvsem v Noriku. Le deloma so bile najdene izven njegovih meja, predvsem v območjih Panonije in Italije, ki so bila blizu Norika. Kar pri osmih najdiščih lokacija ni znana. Najvzhodnejša primerka sta bila najdena v Brigeciju in Osijeku. Prav pri zadnjem pa risba kaže, da ne gre za značilen primerek tega tipa (**t. 6: 23**). Če bodo bodoči pregledi najdišč pokazali, da so te fibule uporabljali tudi na celotnem območju Panonije, bomo njihov matični prostor utemeljeno razširili še na to provinco.

Število dosedanjih primerkov daje tudi že prvo možnost tipološke razčlenitve in shematiziranega prikaza razvoja. Skupina teh fibul je majhen izsek iz velike skupine kolenčastih fibul. Nedvomno so se razvile iz kolenčastih fibul z manjšo pravokotno ploščo, ki jih W. Jobst omenja kot poseben tip (skupina 13 A).[102] Razvoja tipa ni mogoče v podrobnostih dokumentirati, najverjetneje pa so imeli zgodnejši primerki manjšo ploščo in poznejši večjo. Pri nekaterih se je pojavil v sredini zgornjega roba rtast izrastek. Zanimivo je, da se pri tej skupini pojavljajo kot ornament le cikcakasta linija, horizontalne črte in motiv volčjih zob. Poleg več znanih fibul tega tipa naj tu posebej omenimo fibulo iz kastela Wallsee[103] (**sl. 6**) in s Panorame v Ptuju[104] (**sl. 7**). Prva ima sicer še dokaj majhno pravokotno ploščo z večjim izrastkom, vendar je oblika loka že takšna, kot jo bomo zasledili pri fibulah

Sl. 6: Fibula iz kastela Wallsee.
Abb. 6: Die Fibel aus dem Kastell Wallsee.

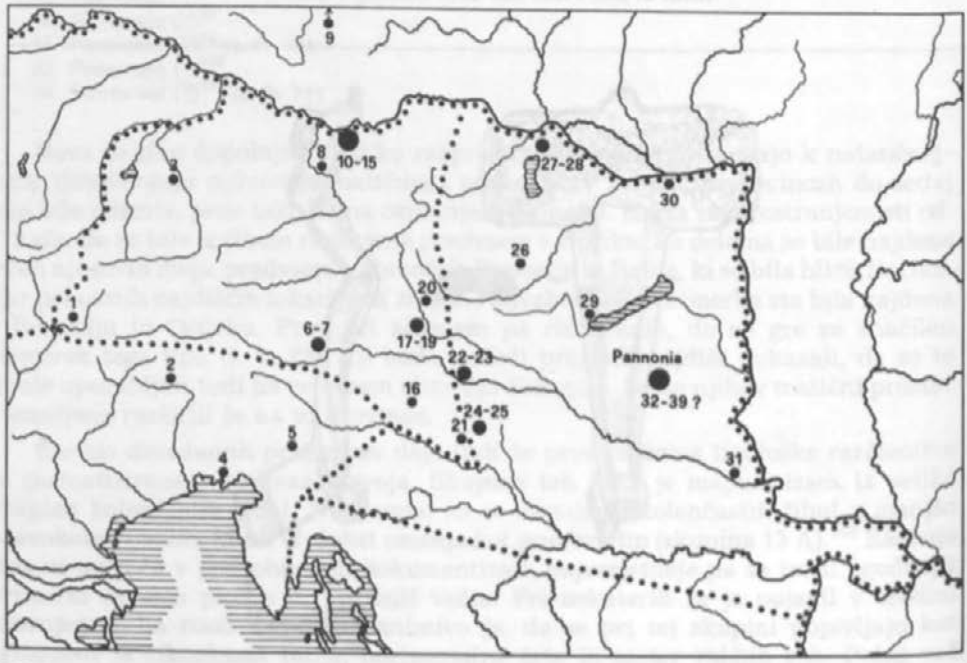

Sl. 7: Fibula iz Ptuja (Panorama).
Abb. 7: Die Fibel aus Ptuj (Panorama).

tipa 13 B. Druga, pred kratkim izkopana fibula, kaže prav nasprotne značilnosti. Pravokotna plošča glave je mnogo večja, dosega približno takšne dimenzije kot tukaj naštete fibule in je okrašena z diagonalno razporejenima črtama motiva volčjih zob, lok pa je mnogo bolj plosko izdelan. Tako nam oba primera, vsak na svoj način, nakazujeta pot k naslednjemu tipu kolenčastih fibul. Po objavljeni risbi sodeč bi predstavljala prehod k tipu 13 B tudi fibula iz Osijeka (**t. 6:** 23). Ima že veliko pravokotno ploščo z zelo poudarjenim izrastkom v sredini, okrašena pa je s krožci, ki se sicer pojavljajo samo pri skupini B. Podobna je tudi fibula iz Feitinga (**t. 6:** 18), kjer je rtast izrastek zgoraj sicer le malo poudarjen, ornament (kombinacija krožcev in cikcakaste linije) ter lok pa sta značilna za skupino B.

Prva fibula, ki že ima vse značilnosti tu obravnavanega tipa, je bila najdena v Kalcah (**t. 5:** 4). Nakazanih je že pet izboklin na vrhu pravokotne plošče, lok je že povsem izoblikovan. Zanimivo pa je, da je okras še vedno takšen, kot ga je poznala prejšnja skupina fibul: to potrjuje njeno časovno prednost pred drugimi predstavnicami tipa.

Najštevilnejšo skupino v okviru tipa 13 B tvorijo fibule (**t. 5:** 6), med katerimi je bila ena najznačilnejših najdena na Velikem vrhu (**t. 1:** 1). Tudi med njimi so precejšnje razlike. Poleg petih rtastih nastavkov se pojavlja tudi varianta s tremi: Micheldorf, Hriškov, *Lauriacum* (**t. 5:** 6, 7; **6:** 13). Za to skupino je značilen predvsem z različno oblikovanimi nastavki okrašen zgornji rob pravokotne plošče. Žal vse predložene najdbe niso izrisane tako zanesljivo, da bi lahko presojali vse podrobnosti ornamentacije.[105] Prav tako niso bile pri vseh na voljo dobre fotografije.[106] V ornamentaciji površine pravokotne plošče in deloma tudi loka prevladuje

Sl. 8: Razprostranjenost kolenčastih fibul z okrašeno pravokotno glavo (tip 13 B po Jobstu).

Abb. 8: Streuungsgebiet der Kniefibeln mit verziertem rechteckigem Kopf (Typ 13 B nach Jobst).

motiv različnih krožcev, večkrat tudi s piko. Pogosto je z njim kombiniran ornament cikcakaste linije ali motiva volčjih zob, kot jih poznamo že iz prejšnje skupine. Ornamenta noge ni bilo mogoče povsod enako zanesljivo ugotoviti. Kjer je viden, gre predvsem za okras v obliki volčjih zob in cikcakaste linije.

Pojavlja se tudi posebna skupina fibul s pravokotno oblikovano ploščo, ki jo zastopajo primerki št. 1, 4, 18, 23, 25, 30 in 37 (**t. 5:** 1, 3; **6:** 16, 20, 21, 22, 25). Njena glavna značilnost je, da je plošča mnogo širša kot pri drugih, v levem in desnem robu pa izveden krožen ornamentalni izsek (razen pri fibuli iz Vine gore). Pri večini je opazna razčlenitev zgornjega roba v pet nastavkov. Fibula iz Ptuja (**t. 6:** 20) kaže začetno stopnjo pri oblikovanju plošče. Po celotni površini so bili dokaj enakomerno razvrščeni štirje izrezi v obliki pelte. Pri fibuli iz Flavije Solve (**t. 6:** 16) in iz Brigecija (**t. 6:** 22) sta se stranska dva izreza že spojila z robom, druge odprtine zgoraj so še vedno samostojne. V zadnji fazi so bile vse odprtine vključene v oblikovanje roba fibul (**t. 5:** 1, 3; **6:** 25). Fibula z Vine gore (**t. 6:** 21) je najverjetneje rustična varianta sicer zelo lepo in v podrobnostih izdelanih fibul. Sodeč po objavljenih upodobitvah so bili vogalni izrastki pri fibulah iz Akvileje (**t. 5:** 3), Brigecija (**t. 6:** 22) in neznanega najdišča iz Panonije (**t. 6:** 25) oblikovani v živalske glave.

Pri kronološki razvrstivi vidimo, da nobeden izmed avtorjev, ki so obravnavali te fibule, ni imel zadostnega dokaza za njihov nastanek v 2. st. Datacija I. Kovrig v 2. in 3. st. je povsem splošna, saj je tedaj znane primerke datirala pač v okviru celotnega tipa kolenčastih fibul.[107] Jobstova se zdi ustreznejša, čeprav presplošna.[108] Težišče je bilo nedvomno v sredini in tretji četrtini 3. st. To bi dokazovala predvsem dobra ohranjenost fibul na Velikem vrhu, v Bezgečevi jami, Invillinu in Georgenbergu, najdiščih torej, kjer je mogoče deloma dokazati in deloma domnevati pribežniške sunke v drugi polovici 3. st.[109] Po velikih naselbinskih spremembah, obravnavanih v prvem delu prispevka, se ta tip fibul ne pojavlja več. Tako kaže, da njihov konec sovpada z začetkom pojava prvih enostavnih variant križnih fibul. Glede na dokaj razločno ločnico v načinu okraševanja fibul skupine A in B bi nam utegnil pomagati pri dataciji začetka izdelave fibul skupine B prav pojav drugačne ornamentalne tehnike pri okraševanju uporabnih predmetov. Zadnja faza je morebiti že prej nakazana skupina fibul s široko ploščo. Možno pa je tudi, da se je razvijala vzporedno z drugimi, saj za podrobnejšo datacijo manjkajo podatki.

Edina fibula, pri kateri so znani zanesljivi stratigrafski podatki, je fibula št. 14 (**t. 5:** 12). Sodi v obdobje III v Lavriaku, kar pomeni, da datira v čas druge polovice 3. st. [110] Element za poznejšo datacijo je tudi dejstvo, da je bila fibula iz grobišča v Flaviji Solvi najdena v skeletnem grobu.[111]

Te fibule so bile večinoma najdene v naselbinah. Zanesljive grobne najdbe so le primerki z Vine gore in Flavije Solve. Prvi dve sta bili najdeni pri naključnem prekopavanju, zato ni jasno, ali sta bili v istem grobu.[112] Tudi fibula iz groba št. 14 iz Flavije Solve je bila najdena v poškodovanem grobu.[113]

---

[1] Prim. pri W. Schmid, *Mitt. Prähist. Komm.* 2, 1915, 281; S. Gabrovec, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 63.

[2] S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razr. SAZU 31 (1987) 123.

[3] *Ib.*

[4] Npr. v: *Claustra Alpium Iuliarum 1; Fontes* (1971) 8; *Kronika* 20, 1972, 4s.

[5] S. Ciglenečki, *Var. spom.* 23, 1981, 274; S. Ciglenečki, A. Vogrin. *Var. spom.* 28, 1986, 257.

[6] Danes je najdišče obraslo z gozdom.

[7] Pri prvih rekognosciranjih sta sodelovala Ladislav in Jan Ciglenečki.

[8] Zahvaljujem se direktorju Spominskega parka Trebče, Franciju Zidarju, enemu izmed pobudnikov akcije, ki je omogočil sodelovanje

brigadirjev in članov mednarodnega tabora. Delo sva vodila skupaj s kolegico A. Vogrin z ZVNKD Celje. Geodetsko izmero je opravil geodet B. Žontar.

[9] Prazgodovinske najdbe bo objavila A. Vogrin.

[10] Risbe gradiva so delo D. Knific-Lunder in Irene Lazar. Načrt najdišča in razprostranjenost najdb je izrisala S. Hvala-Tecco.

[11] Novce je opredelil P. Kos.

[12] R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska* (1980) 20 ss.

[13] M. Sagadin, *Arh. vest.* 30, 1979, 312; J. Oldenstein, *Ber. Röm. Germ. Komm.* 57, 1976, 216.

[14] H. J. Eggers, Der römische Import im Freien Germanien, *Atlas der Urgeschichte 1* (1951) 175 (tip 161); J. Werner, *Die römischen Bronzegeschirrdepots des 3. Jahrhunderts und die mitteldeutsche Skelettgräbergruppe*, Marburger Studien 1938, 259 ss, Taf. 24.

[15] D. Breščak, *Antično bronasto posodje Slovenije*, Situla 22/1, 1982, 26, 56, t. 13: 125; 26.

[16] S. Petru, v: I. Pirkovič, *Crucium*, Situla 10, 1986, 121.

[17] R. Noll, *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*, Der römische Limes in Österreich 30 (1980) 114 s, Taf. 31.

[18] W. Melchart, Das Bronzegeschirrdepot von Flavia Solva, *Röm. Österr.* 13/14, 1985–1986, 223 ss, Taf. 24.

[19] J. Oldenstein (op. 13) 179.

[20] *Ib.* 217.

[21] R. Noll (op. 17).

[22] R. Pohanka, *Die eisernen Agrargeräte der Römischen Kaiserzeit* in Österreich, BAR, Internat. Ser. 298 (1986) 249 ss.

[23] *Ib.* 251.

[24] J. Henning, *Ztschr. Arch.* 21, 1987, 61 s, Abb. 1.

[25] Izkopavanje Inštituta za arheologijo ZRC SAZU l. 1984 (neobjavljeno).

[26] S. Ciglenečki, D. Pirkmajer, *Arh. vest.* 38, 1987, 223, št. 4, t. 1: 5.

[27] U. Giesler, v: *Ad Pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31 (1981) 178, št. 266 in 268, Taf. 25.

[28] S. Ciglenečki, *Arh. vest.* 36, 1985, 262, št. 90, t. 8: 90.

[29] L. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju*, Kat. in monogr. 19 (1981) 24, št. 48, t. 24: 48.

[30] S. Ciglenečki, *Balcanoslavica* 10, 1983, 50, št. 1, t. 1: 1.

[31] Isti, *Var. spom.* 27, 1985, 281, sl. 113: 1. Podobne kopače so bile najdene tudi na drugih utrdbah, a še niso objavljene.

[32] R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, Sonderschr. d. Österr. arch. Inst. in Wien 9 (1916) 99; P. Petru, *Zgod. časop.* 36, 1982, 297; J. Šašel, v: *Claustra Alpium Iuliarum 1*, Fontes (1971) 89.

[33] R. Egger (op. 32).

[34] R. Egger, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 25, 1929, 210; prim tudi pri S. Ciglenečki (op. 2) 122.

[35] F. Glaser, *Die römische Stadt Teurnia, Ein Führer zu den Ausgrabungen und zum Museum in St. Peter in Holz sowie zu den Fundorten im Stadtgebiet von Teurnia* (1983) 17 s, 105.

[36] Glej monografsko predstavitev pri G. Piccottini, *Das spätantike Gräberfeld von Teurnia – St. Peter in Holz*, Archiv f. vaterländ. Gesch. u. Topogr. 66 (1976) .

[37] V. Kolšek, *Arh. vest.* 11–12, 1960–1961, 150.

[38] Prim. pri B. Saria, *Gl. Muz. dr. Slov.* 20, 1939, 141.

[39] W. Schmid, *Časop. zgod. narodop.* 30, 1935, 148.

[40] *Ib.* 147.

[41] I. Curk, *Materijali* 13, 1977, 11; ista v *Arh. vest.* 29, 1978, 406 omenja, da nas globalna arheološka situacija v Petovioni opozarja na velike spremembe sredi 3. st.

[42] H. Vetters, v: W. Jobst (op. 65) 19.

[43] *Ib.*

[44] Gl. članek N. Osmuk, v tej številki Arh. vest.

[45] S. Pahič, *Arh. vest.* 26, 1975, 238.

[46] J. Klemenc, *Arh. vest.* 5, 1954, 303; V. Kolšek, *Šempeterska nekropola*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 27 (1971) 26.

[47] V. Kolšek (op. 37).

[48] M. Mackensen, v: *Ad Pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31 (1981) 147.

[49] P. Kos, *The monetary circulation in the southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. – A. D. 1000*, Situla 24, 1984-85, 198 s, 208 s, 210 in 215.

[50] *Ib.*, 126 ss.

[51] Dosedaj znane količine novcev ne dopuščajo natančnejšega ovrednotenja tako kratkega obdobja.

[52] M. Guštin, *Libna*, Pos. muz. Brežice 3 (1976) 14 in 16; S. Ciglenečki (op. 2) 117.

[53] V. Sokol, v: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (1986) 112; S. Ciglenečki, (op. 2) 124.

[54] Razen Rifnika najdbe niso bile še nikjer celovito objavljene. Predvsem novci in nekateri predmeti drobne materialne kulture kažejo na ta poselitveni sunek, vendar jih zaradi pomanjkljivih stratigrafskih podatkov še ne moremo povsem zanesljivo ovrednotiti.

[55] S. Ciglenečki (op. 2) 64, 33, 72.

[56] *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 288.

[57] S. Ciglenečki (op. 2) 68, 73, 124.

[58] P. Kos (op. 49) 210 s.

[59] S. Ciglenečki, *Var. spom.* 30, 1988, 238.
[60] P. Kos (op. 49) 111 ss.
[61] *XII panegyrici Latini*, ed. Baehrens, VIII 10, 2.
[62] G. Alföldy, *Noricum* (1974) 171.
[63] I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Diss, Pann. II, 4 (1937) 21, 65, 90.
[64] E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, Diss. Pann. II, 19 (1942) 135, Taf. 23: 15, 16.
[65] K. Raddatz, *Saalb. Jb.* 13, 1954, 56.
[66] A. Böhme, *Saalb. Jb.* 29, 1972, 51.
[67] W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forsch. in Laur. 10 (1975) 64 s.
[68] *Ib.*,
[69] *Ib.*, 24.
[70] W. Jobst, v: H. Vetters, *Tutatio*, Der röm. Limes in Österr. 28 (1976) 60.
[71] R. Lunz, *Ur- und Frühgeschichte Südtirols* (1973) 95, t. 32: 3.
[72] V. Bierbrauer, *Invillino – Ibligo in Friaul I*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 33 (1987) 345, št. 11, 141, t. 45: 1; 69: 1.
[73] *Ib.*, 141, op. 5.
[74] G. Brusin, *Aquileia. Guida storica e artistica* (1929) 195, sl. 138.
[75] Fibulo je našel Ž. Šmit leta 1988 na trasi plinovoda, na ledini Turški britof, tik ob rimski cesti.
[76] F. Pichler, *Mitt. Zentr. Komm.* 13, 1887, 242, sl. 14.
[77] W. Jobst (op. 70) sl. 173: 3.
[78] H. Reinerth, *Vorgeschichte der deutschen Stämme 2* (1940) 619, t. 261: 3.
[79] W. Jobst (op. 67) 161 ss, t. 19: 137–140; 20: 141, 142.
[80] Fibulo so našli jamarji v Bezgečevi jami. Nanjo me je opozorila D. Pirkmajer, objavo pa je prijazno dovolila V. Kolšek (obe Pokrajinski muzej Celje).
[81] Fibula je bila najdena leta 1975 v insuli 27 jug. Podatek mi je posredoval E. Hudeczek in dovolil objavo svoje risbe.
[82] E. Hudeczek, v: *Leibnitz 75 Jahre Stadt* (1988) 28.
[83] G. Fuchs, *Die römerzeitlichen Gräberfelder von Flavia Solva*. Dissertation an der geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz (1980, tipkopis) 44, t. A 45, št. 6.
[84] Fibula je bila po naključju najdena na območju rimskodobne naselbine, ki jo novci opredeljujejo v 3. in 4. st. Podatke in svojo risbo fibule mi je dal E. Hudeczek. Za vso pomoč se mu tudi na tem mestu zahvaljujem.
[85] I. Kovrig (op. 63) 65, št. 109, t. 11: 109, 109 a; E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabela 109, št. 2/c; I. Mikl Curk, *Poetovio 1*, Kat. in monogr. 13 (1976) 22, št. 1033, t. 24: 28. E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 113, št. 6/c, t. 23: 16.

V katalogu je zapisano, da je fibula shranjena v Gradcu, na tabeli, da v Ptuju. Inv. št. pa je drugačna kot pri fibuli iz Ptuja št. 22. Fibulo, ki je pri vseh treh avtoricah različno narisana, smo poskusili poiskati v ptujskem muzeju. Kljub prijazni pomoči B. Jevremova je pod navedeno inv. št. nismo našli. Prav tako neuspešna so bila poizvedovanja v graškem muzeju. Še vedno obstaja pomislek, ali je fibula, upodobljena pri E. Patek (op. 64) t. 23: 16, identična s tisto, ki je upodobljena pri I. Kovrig in I. Curk. Inv. št., navedena pri E. Patek (1891 v graškem muzeju), pa velja za fibulo, ki jo tukaj predstavljamo pod številko 23, **t. 6: 20.**
[86] Fibula je shranjena v graškem muzeju pod inv. št. 1891. Nanjo me je opozoril E. Hudeczek.
[87] V. Hoffiller, *Vjes. Hrv. arh. dr. NS* 9, 1906/7 (1907) 195 s, s l. 1.
[88] I. Kovrig (op. 63) 66, št. 113.
[89] *Ib.*, 65, št. 109.
[90] E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI, tabla 109, št. 5/c.
[91] *Ib.*, Kovrig XI, tabla 113, št. 4/c.
[92] I. Kovrig (op. 63) 66, št. 113, t. 26: 5.
[93] I. Kovrig (op. 63) 65, št. 113, t. 11: 113; E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 113, št. 1/c, t. 22: 22.
[94] E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 113, št. 3/c.
[95] E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 109, št. 4/c; K. Gschwantler – W. Oberleitner, *Götter – Heroen – Menschen, Antikes Leben im Spiegel der Kunst*, Sonderausstellung der Antiken-Sammlung (1974) 107, št. 366.
[96] E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 109, št. 3/c.
[97] *Ib.*, Kovrig XI. tabla 113, št. 5/c.
[98] *Ib.*, št. 3/c.
[99] Fibula je v zbirki Ashmolean muzeja v Oxfordu. Zahvaljujem se kustosu M. Vickersu, ki mi je dovolil objavo fibule in poslal fotografijo.
[100] E. Patek (op. 64) 244, Kovrig XI. tabla 109, št. 1/c.
[101] I. Nađ, P. Nađ, *Katalog arheološke zbirke Dr Imre Frey-a* (1964) 25, inv. št. 418, t. 33: 1.
[102] W. Jobst (op. 67) 64.
[103] E. Tscholl, *Röm. Österr.* 5/6, 1977/1978, 173, il. 25/1.
[104] Fibulo je našel Ivan Brač pri površinskem ogledu Panorame v Ptuju leta 1988. Nanjo me je opozoril B. Jevremov iz Pokrajinskega muzeja v Ptuju. Fibula je v zasebni lasti.
[105] Gl. op. 85.
[106] Tako je bilo npr., zelo težko identificirati fibulo št. 30 iz Brigecija, o kateri sta bili znani le dve fotografiji različne kvalitete.
[107] I. Kovrig (op. 63)

[108] Gl. op. 69 in 70.
[109] S. Ciglenečki (op. 2) 123 s.
[110] W. Jobst (op. 67) 162, t. 20: 141.
[111] G. Fuchs (op. 83).
[112] V. Hoffiller (op. 87) 196.
[113] G. Fuchs (op. 83).

ZUM DATIERUNGSPROBLEM DER ENTSTEHUNG DER RÖMERZEITLICHEN HÖHENBEFESTIGUNGEN IM SÜDOSTALPENRAUM

Zusammenfassung

Lange Zeit überwog bei der Erörterung einiger Höhenanlagen die stereotype Meinung, daß die vorgeschichtlichen Bewohner darin noch lange nach der römischen Besetzung wohnten, manchenorts bis zum 4. Jh. hin oder sogar noch länger.[1] Die eingehenden Analysen des Materials einiger derartiger Posten hat nachgewiesen, daß dies nicht stimmt, sondern daß es sich in den meisten Fällen lediglich um längere Zeit verwendete Einzelgegenstände handelt, die frühestens im 3. Jh. u. Z., teilweise auch noch später in diese Anlagen gebracht worden sind?[2] Es hat sich erwiesen, daß die erste geschlossene römerzeitliche Schicht erst im 3. Jh. erscheint, genauer gesagt in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts, während die meisten älteren Funde nur als Reste kleinerer Objekte aus der frührömischen Periode gedeutet werden können (z. B. die Heiligtümer) oder als Material, das seines Wertes wegen noch geraume Zeit nach seiner Entstehungszeit in Gebrauch war.[3]

Jaro Šašel hat anläßlich zahlreicher anderer Forschungen öfters bei der Problematik der Besiedlungsanfänge der Höhenanlagen im heutigen slowenischen Raum während der Römerzeit verweilt.[4] Besonders wichtig war in dieser Hinsicht seine Anregung zur Erforschung der italischen Sperren (*Claustra Alpium Iuliarum*), in deren Zusammenhang wir später auch mit der Erforschung der anderen Anlagen vor der Verteidigungszone begannen, die zeitlich mit ihrem Ausbau und ihrer Aufgabe zusammenfallen. Dieser Artikel möge ein Zeichen der Dankbarkeit gegenüber meinem Landsmann, Mentor und Freund sein, mit dem wir häufig gerade über die Lösung dieses Problems diskutiert haben.

Aus Schriftquellen und archäologischen Funden von einigen Fundorten (auch in den Niederungen) lassen sich ziemliche Unruhen und Siedlungsverschiebungen in der zweiten Hälfte des 3. Jh. wahrnehmen. Um diese Vorgänge zu beleuchten und zeitlich detaillierter einzuordnen, stelle ich den Fundort Veliki vrh vor, der einem glücklichen Zufall zufolge in der Römerzeit nur in der zweiten Hälfte des 3. Jh. belegt war, weswegen er das Aussehen und die Dauer der ersten römerzeitlichen Befestigungen vorzüglich veranschaulicht. Als Ergänzung habe ich einige in der archäologischen Literatur veröffentlichte Angaben gesammelt, in welchen sich die Veränderungen der Siedlungsstruktur dieses Zeitraumes abzeichnen. Ich habe sowohl jene Posten berücksichtigt, die in dieser Zeit aufgegeben wurden, als auch jene, bei denen damals der Ausbaubeginn dokumentiert ist. Im Zusatz erörtere ich eingehender den Sondertyp der Kniefibeln, von denen auf Veliki vrh ein charakteristisches Exemplar gefunden worden ist.

Veliki vrh über Osredek bei Podsreda

Die Anhöhe Veliki vrh liegt im Südostteil des Kozjansko, ungefähr zwischen den Ortschaften Podsreda und Pišece, über dem Weiler Osredek bei Podsreda, in der Gebirgskette Orlica.[5] Der Berg ist 692 m hoch, über den Sattel an der Nordseite erhebt er sich gut 60 m. Von seinem Gipfel muß sich ehemals eine außerordentlich schöne Aussicht geboten haben, von hier läßt sich nämlich ein ziemlicher Teil des Savatals überblicken, nordwärts hingegen der Zentralteil von Kozjansko.[6] Der Berg ist gut natürlich geschützt, da er an allen Seiten verhältnismäßig steil zum Tal abfällt. In der Vorgeschichte wurde auf seinem Gipfel und einem Großteil des Südhanges ein Erdwall errichtet, dessen Kern eine in der Trockenmauertechnik erbaute Steinmauer bildete. In der Römerzeit wurde dieser befestigte Raum ohne zusätzliche Verstärkung abermals belegt.

Der Fundort wurde erstmals am 31. 10. 1974 anläßlich der archäologischen Topographie der Celje-Region registriert (Region XVI). Während mehrmaliger späterer Begehungen konnten Oberflächenfunde von Keramik aus vorgeschichtlicher und antiker Zeit gemacht werden.[7] In Zusammenhang mit der Aktion der genaueren Erforschung der archäologischen Fundorte im Spominski park Trebče faßten wir den Entschluß, am Fundort Orientationssonden und die genaue geodätische Vermessung des Ringwalls durchzuführen. Zwei kleinere Sondageaktionen veranstalteten wir in der Zeitspanne vom 24. 7.–30. 7. 1985 und vom 1. 8.–3. 8. 1986 mit den Teilnehmern des internationalen Feldlagers und mit den Brigadieren.[8] Parallel mit den

Sondierungen führten wir auch gründliche Terrainüberprüfungen mit Hilfe des Metalldetektors durch und trugen die gewonnenen Funde in den Detailplan des Fundortes ein (**Abb. 4, 5**).

Der Ringwall hat im Grundriß ungefähr die Form eines Dreiecks. Er umfaßt den Gipfel und einen Großteil des Südhanges des Berges. Der Erdwall ist sehr ausgeprägt an der Ostseite und Nordseite und zum Teil im Süden, weniger ausgeprägt hingegen an der Westseite. Deshalb haben wir die Sonden gerade in diesem Raum angelegt, um den genauen Umfang des Ringwalls zu ergründen. Im Inneren sind mehrere Siedlungsterrassen sichtbar, die besonders ausgeprägt am Nordrand und im Oberteil des Südhanges sind. Ihre Größe beträgt durchschnittlich 6 × 2,5 m. Auch auf einer davon haben wir eine Sonde gemacht, um von ihnen zu überprüfen, welche Objekte dort errichtet waren.

Die Sondenbeschreibungen gehören nicht in diesen Beitrag, da die Wallkonstruktion (in Sonde 1) und die meisten materiellen Reste darin aus dem vorgeschichtlichen Zeitraum stammen.[9] Ich lege nur die Übersicht der römerzeitlichen Reste vor. In Sonde 3 dürfte man in Hinblick auf die intensivere Schicht ein provisorisches römerzeitliches Objekt vermuten, das die schon in der Vorgeschichte verwendete Terrasse ausnutzte. Der Umfang der Sonde war jedoch zu gering für irgendwelche detaillierten Beschreibungen des Objekts. Erhellt ist nur, daß es nicht gemauert war.

Interpretation der Funde

Außer den Münzen, die ein rahmenmäßiges Bild der Entstehung und Dauer der Siedlung bieten, gibt es noch einige erhaltene, die Chronologie der Anlage gut ergänzende Gegenstände. Sie sind besonders wichtig, weil wir mit ihrer Hilfe versuchen werden, den Beginn der römerzeitlichen Belegung der Höhenbefestigungen genauer zu bestimmen.

Über die Datierung und Streuung des Typs der Kniefibeln mit rechteckig verbreiterter Platte wird in einem besonderen Kapitel am Ende des vorliegenden Beitrags die Rede sein (**Taf. 1**: 1). Hier erwähnen wir nur ihre Datierung in die Mitte oder ins dritte Viertel des 3. Jahrhunderts. Mittelbar wird sie uns bei der Datierung des chronologischen Gesamtbildes dieses Fundortes (und einiger der übrigen) behilflich sein.

Die zweite, auf Veliki vrh gefundene Fibel ist fragmentarisch erhalten und zählt zur Fibelgruppe mit scharf profiliertem Bügel (**Taf. 1**: 2). Diese sind im Südostalpenraum im 1. und 2. Jh. stark verbreitet. Eines der Produktionszentren war das nahe gelegene Siscia[12]. Der Gegenstand ist zu schlecht erhalten, als daß man ihn genauer einordnen könnte, während sein schlechter Zustand darauf hinweist, daß er lange in Gebrauch war oder sogar in fragmentiertem Zustand in die Anlage gebracht worden war.

Das dritte gut bestimmte Stück ist eine bronzene Gürtelschnalle mit aufgefädeltem Ring (**Taf. 1**: 3). Sie ist gut erhalten. Analogien zeigen, daß sie in unserem Raum in der ersten Hälfte des 3. Jh. getragen wurde, obwohl einige Exemplare von anderswo auch schon ans Ende des 2. Jh. datiert werden[13].

Verläßlich genug läßt sich auch der ruderförmige Griff des Bronzesiebes mit mittleren Fortsätzen (**Taf. 1**: 4) datieren. Nach Eggers gehört er dem Typ 161 an, und erscheint als solcher vor allem in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts[14]. In Slowenien wurde ein ähnliches Exemplar in Groblje bei Šentjernej, dem antiken Crucium, gefunden, das im Flachland um Krško liegt, und das an der Nordseite eben die Gebirgskette mit Veliki vrh als einem der ausgeprägtesten Punkte umrandet.[15] Dieses Exemplar ist indessen nicht so einwandfrei datiert, da die Begleitumstände nicht bekannt sind.[16] Wichtiger ist der Fund aus dem reichen Depot in Mauer an der Url in Niederösterreich, wo in einer Grube das gesamte bewegliche Inventar eines Dolichennusheiligtums entdeckt wurde. Das Depot ist von R. Noll rahmenmäßig in die erste Hälfte des 3. Jh. datiert worden, für eine genauere Einordnung fehlen jedoch Münzen[17]. Gefunden wurden zwei total erhaltene ähnliche Siebe. Eine noch bessere Analogie stellen zwei Siebe aus dem vor kurzem entdeckten Bronzegefäßdepot in Flavia Solva dar, das W. Melchart nach den Gefäßformen und im Vergleich mit den nahen Münzendepots in die Regierungszeit des Kaisers Aurelian setzt, was vorzüglich mit der Datierung unsers Fundortes übereinstimmt[18].

Auch der Beschlag eines Pferdegeschirrs in Form einer Pelta ist gut erhalten (**Taf. 1**: 5). Er gehört zu den einfacheren Beispielen dieses Typs und stand in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts und zum Teil noch im 3. Jahrhundert in Gebrauch[19].

Für die eiserne Schnalle (**Taf. 1**: 6) sind keine guten Analogien vorhanden. Nur teilweise ähnliche sind bei Oldenstein veröffentlicht, die Frage der Datierung muß jedoch einstweilen offen bleiben.[20] Vielleicht gehört sie in eine spätere Periode oder ist sogar rezent?

Insbesondere interessant ist die Axt (**Taf. 3**: 4), von deren Typ in den bisher bekannten Befestigungen Sloweniens noch keine nachgewiesen worden ist. Dies ist überraschend, da ja diese Anlagen meistens inmitten von Wäldern erbaut waren. Unserer Axt sehr ähnlich ist jene

aus dem bereits oben erwähnten Hortfund in Mauer an der Url[21]. R. Pohanka, der die römerzeitlichen Eisenwerkzeuge in Österreich systematisch bearbeitet hat, reiht derartige Geräte unter die Bartäxte, Typ 7, ein und stellt fest, daß sie außerordentlich selten vorkommen und lediglich in Noricum und Pannonien gefunden werden[22]. Er vermutet, daß alle Exemplare aus derselben, ungefähr in der Mitte des 3. Jh. tätigen Werkstatt stammen. Nach dem Jahr 270 sind Exemplare dieses Typs nicht mehr bekannt, deshalb nimmt er an, daß die Werkstatt in der Zeit des Gallienus zugrunde gegangen ist[23]. Äxte dieses Typs hat auch J. Henning kartiert, der noch einige derartige südlicher und östlicher vom Zentralraum ihrer Verbreitung anführt[24].

Die übrigen Gegenstände sind zeitlich weniger aussagekräftig. Ich möchte nur auf einige, gerade in verwandten Anlagen desselben Zeithorizonts gewonnene Parallelen hinweisen. Ähnliche Eimerhenkel (**Taf. 2:** 2) wurden auf Korinjski hrib[25] und auf Vipota[26] entdeckt. Der eiserne Gußlöffel (**Taf. 2:** 6) hat je eine Analogie auf Hrušica[27] und Limberk[28]. Hauen ähnlicher Formen (**Taf. 3:** 1) kamen in Slowenien auf Rifnik[29], Tinje[30] und Lambert[31] zutage.

Das Verzeichnis der Eisenwerkzeuge ist zu klein, um einen Einblick in das Funktionieren der Befestigung zu gewähren, es deutet indessen an, daß Geräte unterschiedlicher, für das Überleben und die autarkische Wirtschaft nötigen Sparten vertreten waren. Mit Hinsicht auf die sehr spärlichen Besiedlungsanzeichen dürfte vermutet werden, daß einige Gegenstände nur deswegen mitgenommen worden waren, weil sie größere Werte darstellten und nicht, weil sie während des Verweilens in der Anlage dringend nötig waren (z. B. der eiserne Gußlöffel zum Gießen).

Die besser bestimmten Gegenstände zeigen ein überraschend einheitliches zeitliches Bild. Die spärlichen Ausnahmen, die dieses Bild stören könnten, sind vom langen Gebrauch stark abgenutzt (die Fibel mit dem scharf profilierten Bügel und die beiden allerfrühesten Münzen), und auf diese Weise untermauern sie mittelbar die späte Datierung des Fundortes. So dürfte der Siedlungsbeginn in der Römerzeit rahmenmäßig in die Mitte oder die zweite Hälfte des 3. Jh. datiert werden, mit der Anmerkung, daß sich nicht mit Sicherheit behaupten läßt, ob die Befestigung mehrmals gelegentlich anläßlich einzelner Gefahren belegt wurde oder ob sie nur einmal angesichts einer größeren Katastrophe verwendet wurde, die wir in die Zeit des Gallienus, Claudius II. oder Aurelian datieren dürften. Insofern es sich um eine längere Belegungszeit der Anlage mit periodischer Ansiedlung handelt, kommt die Zeitspanne von der Mitte des 3. Jh. bis Aurelian in Betracht.

Heute ist die Frage, ob hier die Bewohner der nahen Villen und Weiler Zuflucht suchten oder ob es sich vielleicht um ein provisorisches Militärlager einer kleineren Heereseinheit handelt, schwer zu beantworten. Dies würden einige für die Militärausrüstung charakteristische Gegenstände andeuten (die bronzene Gürtelschnalle, der Beschlag in Form einer Pelta) , und die Tatsache, daß vom Berg eine vorzügliche Kontrolle der Vorgänge im Savatal, am Übergang der pannonischen in die Voralpenwelt möglich war. Dennoch scheint diese Möglichkeit weniger wahrscheinlich als die erstangeführte, ist doch kaum zu glauben, daß sich eine Militäreinheit nicht einen zuverlässigeren Schutz ihres Lagers errichtet hätte, als ihn damals auf Veliki vrh die alten vorgeschichtlichen Wälle darboten.

Veränderungen der Siedlungsstruktur in der zweiten Hälfte des 3. Jh. im Südostalpenraum

Der Fundort Veliki vrh ist nur einer unter den zahlreichen, die im Südostalpenraum den Beginn großer Veränderungen in der Siedlungsstruktur ankünden. Solche Fundorte kamen in vollem Ausmaß später zur Geltung, in der Spätantike. Deshalb müssen auch die übrigen Angaben erwogen werden, die unmittelbar und mittelbar auf die Veränderung des Siedlungsbildes hinweisen. Allerdings kann dies an dieser Stelle nicht systematisch durchgeführt werden, denn das Material ist zu umfangreich. Wir werden uns nur auf einige charakteristischere Beispiele beschränken und versuchen, die ganze Mannigfaltigkeit der verfallenden oder entstehenden Siedlungsformen anzudeuten. In diesem Sinn soll dieser Artikel lediglich eine Anregung und der Beginn der systematischen Lösung des erörterten Problems sein.

Vielleicht ist es einleitend sinnvoll, darauf hinzuweisen, daß Elemente für die Bestätigung der Annahme über die erste Belegung der Befestigungsanlagen schon in der Periode der Markomanneneinfälle fehlen[32]. Diese Hypothese wurde von Egger aufgestellt, der auf Hoischhügel aufgrund der Abwesenheit von Spolien in der Ummauerung die Entstehung des Kastells in eine so frühe Zeit datierte.[33] Später hat er das selbst korrigiert.[34]

Derartige Angaben sind bei den Römerstädten infolge der Materialmenge, späterer Bauten und der größtenteils unvollständig publizierten Komplexe schlecht wahrnehmbar. Verhältnismäßig gut ist diese Umbruchszeit im Fundort Teurnia beleuchtet. Hier stellt F. Glaser den Abschluß der Besiedlung des terrassenartig gestalteten Südosthanges des Berges mit der Kirche

des hl. Petrus am Ende des 3. Jh. fest, da die letzten ergrabenen Münzen Gallienusmünzen sind.[35] Das spätantike Tiburnia war schon in seinem Gesamtumfang umgesiedelt und mit einer starken Verteidigungsmauer umgeben worden. Die Gebäudetrümmer auf den Terrassen wurden aber im 5. und 6. Jh. als Nekropolenareal verwendet.[36]

Auch im antiken Celeia hat V. Kolšek aufgrund des ins Jahr 268 gehörenden Meilensteines das Ende der ersten Bauphase in Celeia in die Zeit unmittelbar nach diesem Datum gesetzt.[37]

Poetovio als Stadt an einer der wichtigsten Einfallstraßen nach Italien wurde damals militärisch verstärkt. Dies bezeugt die Inschrift im 3. Mithräum, die besagt, daß sich während der Regierungszeit des Gallienus in Ptuj größere Abteilungen des römischen Heeres aufhielten.[38] W. Schmid führt an, daß der Stadtbereich um das heutige Museum in der zweiten Hälfte des 3. Jh. bereits aufgegeben war.[39] B. Sarias Forschungen haben einen kleinen, durch Münzen des Gallienus und Claudius II. gekennzeichneten Friedhof aus dem 3. Jh. an den Tag gebracht. I. Curk führt an, daß auf Zg. Breg Militärabteilungen nach der Regierungszeit des Gallienus waren.[41]

Obwohl es außerhalb des hier erörterten Territoriums liegt, müssen doch die interessanten Ergebnisse der Forschungen in Lauriacum erwähnt werden. H. Vetters hat verzeichnet, daß im Gesamtbereich der Stadt Spuren eines Brandes und Verwüstungen aufgespürt worden sind, die in die Zeitspanne zwischen Gallienus und Aurelian (268–275) datieren.[42] Eine genauere Datierung wurde nicht erzielt. Es wird angenommen, daß der Zivilteil der Stadt in dieser Periode zum Teil verlassen war und daß die Einwohner Zuflucht im Kastell suchten.[43] Diese Angabe stimmt besonders gut mit der Situation auf Veliki vrh überein.

Anläßlich der neueren Ausgrabungen im Kastell Castra in Ajdovščina hat N. Osmuk festgestellt, daß der Ausbau des Kastells in die Zeit um das Jahr 270 oder an den Beginn der siebziger Jahre des 3. Jh. fällt; in der Mauer wurde nämlich eine Gallienusmünze gefunden und weiterhin in der niedrigsten Schicht mehrere Münzen aus den siebziger Jahren.[44]

Bei der Erforschung der Römerstraße Celeia – Poetovio und der daran liegenden Siedlungen traf man häufig auf Gebäude, die in dieser Periode aufgegeben worden waren oder bald nach dieser Zeit entstanden. So stellt S. Pahič fest, daß die an der Römerstraße errichteten Gebäude in Sp. Gruševje und in Slovenska Bistrica nur eine Phase hatten, was die Straße ans Ende des 3. und in die erste Hälfte des 4. Jh. setzt.[45]

Auch das Ende der Belegung der Nekropole in Šempeter wird in die zweite Hälfte des 3. Jh. eingeordnet.[46] V. Kolšek verknüpft das Ende der Nekropole mit der Überschwemmung im Jahr 268 oder unmittelbar nach diesem Datum.[47] Hat die Überschwemmung die bereits aufgegebene Nekropole unterhöhlt, oder fällt die Überschwemmung gänzlich zufällig mit den unruhigen Ereignissen in der zweiten Hälfte des 3. Jh. zusammen?

Es folgt eine ganze Reihe von Höhenanlagen, in denen sich eine Fundekonzentration gerade in der hier erörterten Zeit abzeichnet. M. Mackensen hat bei der Analyse der Münzen aus Hrušica eine Intensivierung der Besiedlung ungefähr während der Jahre 270–276 festgestellt, was er als Arbeitshypothese zur Diskussion vorgelegt hat.[48]

P. Kos kommt aufgrund der großen Anzahl der Münzen in den Befestigungen Hrušica, Brinjeva gora, Polhograjska gora und Invillino zum Schluß, daß die erste Phase ungefähr von 255–275 gedauert hat.[49] Mittelbar wird diese Schlußfolgerung durch die zahlreichen Münzendepots untermauert.[50] Doch läßt sich aufgrund der Münzenfunde ebenfalls nicht einwandfrei behaupten, ob es sich um einen Besiedlungsstoß oder um mehrere kürzere Fluchtwellen handelt.[51]

Unter den Höhenanlagen scheinen besonders zwei Fundorte wichtig zu sein. Der erste ist der bedeutende vorgeschichtliche Ringwall Libna, wo eine Gallienusmünze auf der Sohle des Pfostenlochs eines Holzpfostens einer (vielleicht Verteidigungszwecken dienenden) Architektur neben der alten vorgeschichtlichen Ummauerung gefunden wurde.[52] Der zweite ist Kuzelin auf der Ostseite der Bergkette Medvednica, wo moderne Ausgrabungen eine in der erörterten Zeit entstandene Anlage freilegten, die höchstwahrscheinlich als stärkere Fliehburg mit einfachen Holzhäusern errichtet worden war.[53]

Beredt sind ebenfalls die Grabungsangaben in den mehrschichtigen Fundorten, wo jedoch diese Phase eben wegen der späteren Raumnutzung nicht so evident ist: Vranje, Rifnik, Korinj, Limberk.[54] Ähnlich ist die Situation auf dem Tscheltschnigkogel, auf Kugelstein und Doberdob.[55] Auf der Donačka gora, wo noch immer nicht geklärt ist, ob es sich um einen befestigten Posten handelt oder nicht, setzt die Münzenserie in der zweiten Hälfte des 3. Jh. ein.[56]

Auch die Nekropolen bei den Festungen Brinjeva gora und Dolnji Zemon weisen mittelbar auf diese Periode hin.[57]

Einen besonderen Besiedlungsaspekt stellen die Höhlenfunde dar, was deren Aufsuchung in derselben Zeit bezeugt und so den provisorischen Charakter dieser Fluchtausfälle unter-

streicht. Derartige Höhlen sind Predjama[58] und vielleicht Mamula.[59]

Schon oben haben wir erwähnt, daß die Münzendepots größere Unruhen in diesem Zeitabschnitt bestätigen. Wir wollen versuchen, mit ihrer Hilfe zu ergründen, welche kritischen Jahre für den Beginn des Befestigens und der Fluchtausfälle in Betracht kommen. Die Münzendepots im hier erörterten Raum sind von P. Kos analysiert worden, deswegen werden wir uns auf seine Ermittlungen stützen.[60] Anhand der verfügbaren Funde gibt es zwei Möglichkeiten: entweder handelt es sich um mehrere Fluchtstöße anläßlich der durch die einzelnen Depotserien indizierten Ereignisse, oder die Flüchtlinge suchten Zuflucht im Schutz der Befestigungen nur anläßlich des letzten Stoßes, der sich in den Anlagen wahrnehmen läßt. Wenn wir versuchen, die Jahre der Vergrabungen der einzelnen Depotserien mit den Angaben des oben erörterten Fundortes Veliki vrh zu vergleichen, sehen wir, daß nur die Jahre 254, 259/260 und 270 als Jahre der möglichen Besiedlungsstöße in Betracht kommen. Der gut erhaltene Zustand einiger Münzen auf Veliki vrh könnte zugunsten der Variante zweier oder dreier Stöße sprechen, doch wird auf eine genauere Antwort zu warten sein, bis mehrere solche Fundorte planmäßiger freigelegt sein werden. Der zweiten Variante gemäß dürften wir in Hinsicht auf das verhältnismäßig homogene Bild der gut dokumentierten Verwüstungen in der Gallienus-Ära das Einsetzen der abermaligen Belegung der Befestigungen mit größter Wahrscheinlichkeit der Frühperiode von Aurelians Regierung zuschreiben, also in die Zeit ein wenig nach dem Jahr 270. Allerdings dürfen wir uns diese Siedlungsverschiebungen nicht als einmalige, in einem weitläufigen Bereich gleichzeitig erfolgende Aktionen vorstellen, sondern als einen einzigen, mehrere Jahre ablaufenden Prozeß. Die Flucht und die Schutzsuche in den Höhenanlagen war hingegen in hohem Grad von der Exponiertheit der einzelnen Bereiche abhängig.

Die Barbareneinfälle, die diese Verschiebungen bewirkten, können an dieser Stelle nicht erörtert werden, wir vermögen lediglich die Folgen festzustellen. Deshalb führe ich zur Illustrierung nur die Aufzeichnung eines Autors – Panegyrikers an, der in Kürze die schwere Situation während der Regierungszeit des Gallienus gekennzeichnet hat: *Sub principe Gallieno . . amissa Raetia . . Noricum Panoniaeque vastate.*[61] G. Alföldy hat in seiner Übersicht der Vorgänge in Noricum im 3. Jh. niedergeschrieben, daß von den Zusammenstößen mit den Barbaren wenig bekannt ist. Mittelbar zeigen jedoch die Grabmale, die von den Barbaren Erschlagenen zeugen, ihre Anwesenheit an.[62] Zu diesen Beweisen können wir jetzt noch den Beginn der Fluchtausfälle und die abermalige Befestigung der Höhenanlagen hinzufügen.

Schlußwort

Abschließend können wir unsere Ausführungen mit der Feststellung beschließen, daß wir anhand der Forschungen auf Veliki vrh einen bedeutungsvollen Posten gewonnen haben, der wegen seiner kurzfristigen Belegtheit in der gut durch Münzen und charakteristische Gegenstände datierten Römerzeit einen erheblichen Anteil zur genaueren Bestimmung der Entstehung und Dauer der ersten Belegung der Höhenanlagen in der Römerzeit im Südostalpenraum beiträgt. Der Vergleich mit anderen, in dieser Hinsicht nicht so aussagekräftigen Fundorten hat erwiesen, daß es sich um eine Erscheinung breiterer Dimensionen handelt und damit um höchst wichtige Ereignisse, die damals die Bevölkerung in solchem Ausmaß in Mitleidenschaft zogen, daß sie erstmals nach mehr als zweieinhalb Jahrhunderten des Friedens (mit Ausnahme der Markomanneneinfälle) abermals in den Bergen Zuflucht suchte,wie schon so oft früher in vorgeschichtlichen Zeiten. Berücksichtigt man die allerneuesten Angaben aus Hrušica und Ajdovščina, die eine verläßlichere Datierung der Militärbefestigungen und damit des Gesamtsystems der Claustra Alpium Iuliarum ermöglichen, sowie die gleichzeitige Verstärkung der Hauptstadt Rom (Aurelians Ummauerung), so ist ersichtlich, daß es um Veränderungen geht, die weit über die Grenzen des Südostalpenraumes hinausgehen und für die Umstrukturierung der Besiedlung entscheidend waren. Sie stellen den Beginn der Belegung der Höhenanlagen in der Römerperiode dar, jener Befestigungen, die in der spätantiken Periode die Zentralpunkte der Besiedlung gerade im exponierten Südostalpenraum, vor den Toren Italiens, sein werden.

Zusatz

Die Kniefibel mit verziertem rechteckigem Kopf (Typ 13 B nach Jobst)

Im Fundekomplex von Veliki vrh scheint besonders die vorzüglich erhaltene Kniefibel mit verziertem rechteckigem Kopf interessant zu sein (**Taf. 1:** 1). Weil dieser Fibeltyp in der Literatur bisher nur flüchtig besprochen worden ist, scheint es sinnvoll, eine Übersicht aller bisher nachgewiesen, in einem verhältnismäßig beschränkten Territorium angehäuften Funde vorzulegen.

I. Kovrig hat in ihrer Fibelübersicht aus dem Jahr 1937 drei Vertreterinnen dieses Typs vorgestellt und festgestellt, daß ihr Streuungsgebiet die Balkanhalbinsel war.[63] Ebenso hat im Jahr 1942 E. Patek eine Sondergruppe der Kniefibeln angeführt, in die sie sämtliche Exemplare mit rechteckigem Kopf eingereiht und ihre Verzierung mit konzentrischen Kreisen und einer Zickzacklinie erwähnt hat. Sie übernahm die Feststellung Kovrigs über die Verbreitung dieses Fibeltyps auf der Balkanhalbinsel und fügte außerdem ein Exemplar aus Germanien hinzu.[64]

K. Raddatz schrieb im Jahr 1954 über die Einwirkung dieses Fibeltyps auf die Entstehung einiger germanischer Fibelformen. Er wies auf ihre kurzfristige Existenz hin und vermutete, sie seien zusammen mit den Kniefibeln mit halbkreisförmigem Kopf verschwunden. Sie wurden durch die Zwiebelkopffibeln ersetzt.[65]

A. Böhme hat im Jahr 1972 verzeichnet, daß die Lokalvariante der provinzialrömischen Kniefibeln in Pannonien entstanden ist. So war ihr Streuungsgebiet genauer bestimmt.[66]

Am meisten befaßte sich mit dieser Problematik W. Jobst (1975).[67] Anläßlich seiner Veröffentlichung der Fibeln aus Lauriacum stellte er auch sechs derartige Fibeln vor. Begründet lehnte er die Anführungen von Kovrig und Patek über die Verbreitung dieser Fibeln auf der Balkanhalbinsel ab. In Hinblick auf die bis damals bekannten Funde stellte er fest, daß sie im mittleren Donauraum verbreitet waren. Er betonte, daß für diesen Typ (Kniefibel mit flachem Kopf, Variante B) der große rechteckige flache Kopf sowie der kräftige und stärker geschwungene Bügel charakteristisch ist. Diese Merkmale werden noch durch die reiche Verzierung des flachen Kopfes und manchmal des Bügels mit Kreisen, Würfelaugen und dem Wolfszahnmotiv ergänzt.[68] Er datierte sie in die zweite Hälfte des 2. und in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts.[69] Diese Datierung hat er bei der Erörterung einer ähnlichen Fibel aus dem Fundort Georgenberg korrigiert und die Fibeln aus Lauriacum dem 3. Jh. zugeteilt.[70]

Verzeichnis der Fibeln (s. S. 157-8)

Die Neufunde ergänzen gut das Verbreitungsbild und tragen zur genaueren Bestimmung ihres Stammbereiches bei. In den Westprovinzen sind sie bisher nicht entdeckt worden, desgleichen nicht auf dem Zentralbalkan. Die Verbreitungskarte (**Abb. 8**) zeigt, daß diese Fibeln vornehmlich in Noricum verbreitet waren und nur zum Teil außerhalb dessen Grenzen gefunden wurden, vor allem in noricumnahen Bereichen Pannoniens und Italiens. Bei nicht weniger als acht Fundorten ist die Lokation unbekannt. Die zwei östlichsten Exemplare wurden in Brigetium und in Osijek gefunden. Doch gerade für das letztgenannte Exemplar zeigt die Zeichnung, daß es sich nicht um ein charakteristisches Exemplar dieses Typs handelt (**Taf. 6:** 23). Wenn die künftigen Überprüfungen der Fundorte erweisen werden, daß diese Fibeln auch im Gesamtraum Pannoniens getragen wurden, werden wir berechtigt sein, ihren Stammraum noch auf diese Provinz auszudehnen.

Die Zahl der bisherigen Exemplare bietet auch schon die erste Möglichkeit für eine typologische Aufgliederung und eine schematisierte Entwicklungsdarlegung. Diese Fibelgruppe stellt einen kleinen Ausschnitt aus der großen Gruppe der Kniefibeln dar. Die hat sich zweifellos aus den Kniefibeln mit kleinerer rechteckiger Platte entwickelt, die von W. Jobst als Sondertyp ausgeschieden werden (Gruppe 13 A).[102] Die Entwicklung des Typs kann nicht in Einzelheiten dokumentiert werden, höchstwahrscheinlich hatten jedoch die Frühexemplare eine kleinere, die späten eine größere Platte. Bei einigen erschien in der Mitte des oberen Randes ein zungenförmiger Auswuchs. Interessanterweise erscheinen bei dieser Gruppe als Ornament nur die Zickzacklinie, Horizontalstriche und das Wolfszahnmotiv. Außer mehreren bekannten, so gestalteten Fibeln würden wir hier insbesondere die Fibel aus dem Kastell Wallsee[103] (**Abb. 8**) und jene vom Panorama aus Ptuj[104], (**Abb. 7**) hervorheben. Die erstangeführte besitzt zwar eine verhältnismäßig kleine rechteckige Platte mit einem größeren Auswuchs, doch ähnelt die Bügelform bereits jener, wie wir sie bei den hier erörterten Fibeln aufspüren werden. Die zweite, vor kurzem ergrabene Fibel weist gerade entgegengesetzte Merkmale auf. Die rechtekkige Kopfplatte ist viel größer, erreicht ungefähr die Dimensionen der hier aufgezählten Fibeln und ist verziert mit zwei diagonal angeordneten aus dem Wolfszahnmotiv bestehenden Linien, während der Bügel viel flacher ausgestaltet ist. So zeigen uns beide Exemplare, jedes auf seine eigene Weise, den Weg zum nächsten Fibeltyp an. Nach der veröffentlichten Zeichnung zu urteilen, würde den Übergang zur Gruppe B die Fibel aus Osijek darstellen (**Taf. 6:** 23). Sie besitzt bereits eine große rechteckige Platte mit einem sehr betonten Auswuchs in der Mitte, während sie mit Kreisen verziert ist, die sonst nur bei der Gruppe B vorkommen. Ihr ähnelt auch die Fibel aus Feiting (**Taf. 6:** 18), bei welcher der zungenförmige Auswuchs oben zwar nur wenig betont ist, das Ornament (Kombination von Kreisen und der Zickzacklinie) sowie der Bügel indessen für die Gruppe B kennzeichnend sind.

Die erste, bereits alle Merkmale des hier erörterten Typs aufweisende Fibel wurde in Kalce gefunden (**Taf. 5:** 4). Auf dem Scheitel der rechteckigen Platte sind schon fünf Ausbuchtungen angedeutet, der Bügel ist schon völlig ausgestaltet. Interessant ist jedoch, daß die Verzierung noch immer die gleiche ist, wie sie die vorherige Fibelgruppe aufwies, und so untermauert sie ihren zeitlichen Vorrang vor den übrigen Vertreterinnen des Typs.

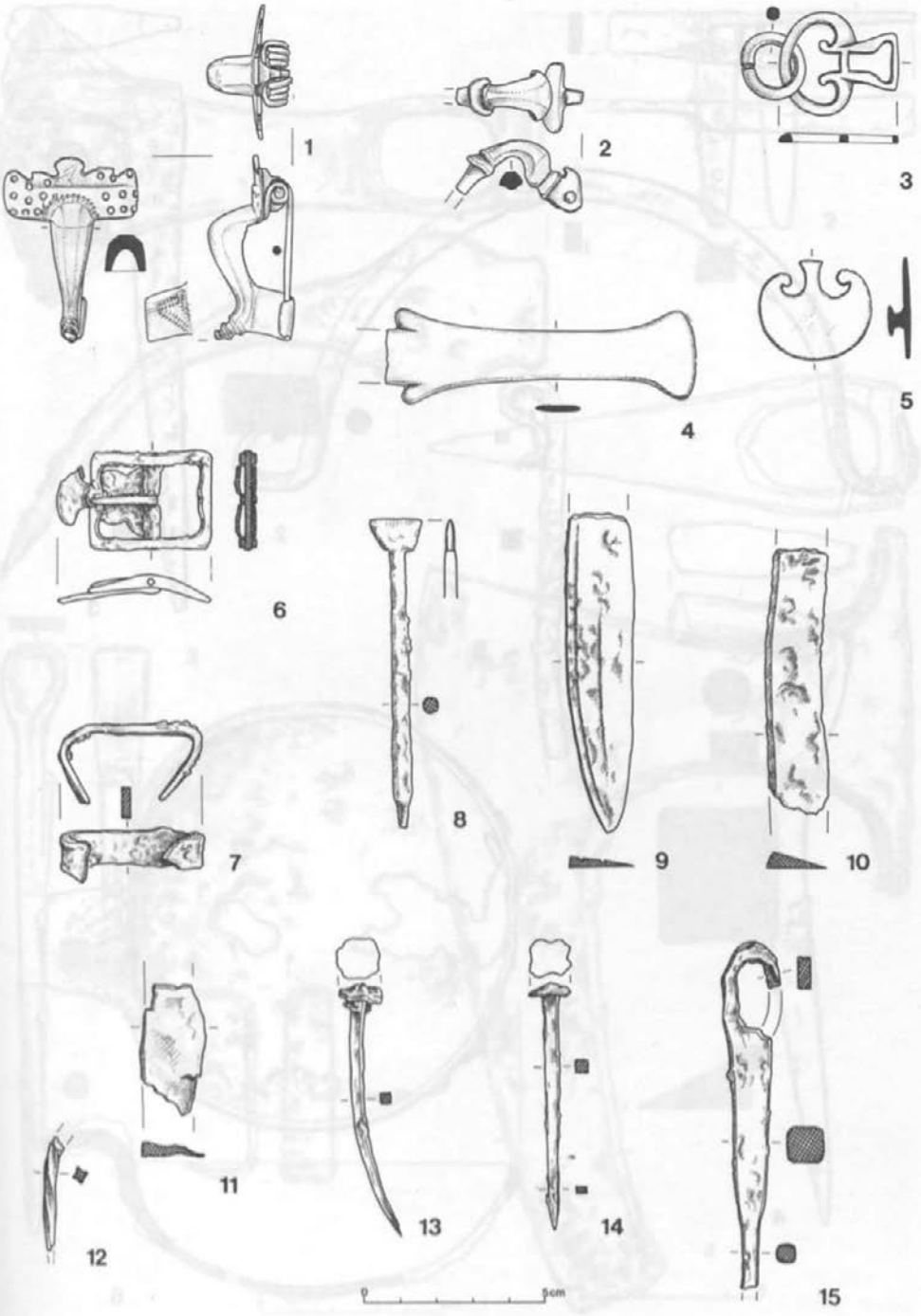
Die meisten Exemplare stellen Fibeln dar (**Taf. 5:** 4), von denen eine der charakteristischsten auf Veliki vrh gefunden wurde (**Taf. 1:** 1). Auch unter ihnen gibt es erhebliche Unterschiede. Außer solchen mit fünf zungenförmigen Ansätzen erscheint auch die Variante mit dreien (Micheldorf, Hriškov, Lauriacum, **Taf. 5:** 6, 7, **6:** 13). Für diese Gruppe ist charakteristisch namentlich der verzierte obere Rand der rechteckigen Platte mit unterschiedlich gestalteten Ansätzen. Leider sind nicht die Zeichnungen aller vorgelegten Funde so verläßlich ausgeführt, daß sich alle Einzelheiten der Ornamentierung beurteilen ließen.[105] Desgleichen standen nicht von allen gute Fotos zur Verfügung.[106] In der Ornamentierung der Oberfläche der rechteckigen Platte und zum Teil auch des Bügels überwiegt das Motiv punzierter Kreise, öfters auch Würfelaugen. Häufig ist damit das Ornament der Zickzacklinie oder das Wolfzahnmotiv kombiniert, wie dies schon aus der vorherigen Gruppe bekannt ist. Das Ornament am Fuß ließ sich nicht überall gleich einwandfrei feststellen. Wo es sichtbar ist, handelt es sich vor allem um die Verzierung in Form von Wolfszähnen und der Zickzacklinie.

Es erscheint außerdem eine besondere Fibelgruppe mit rechteckig gestalteter Platte, die durch die Exemplare Nr. 1, 4, 18, 23, 25, 30 und 37 (**Taf. 5:** 1, 3; **6:** 16, 20, 21, 22, 25) vertreten ist. Das Grundmerkmal besteht darin, daß die Platte viel breiter ist als bei den übrigen, während am linken und rechten Rand ein kreisförmiger ornamentaler Ausschnitt angebracht ist (außer bei der Fibel aus Vina gora). Bei den meisten ist eine Aufgliederung des oberen Randes in fünf Ansätze wahrnehmbar. Bei der Fibel aus Ptuj (**Taf. 6:** 20) zeichnet sich in der Ausgestaltung der Platte die Anfangsstufe ab. Über die Gesamtfläche waren ziemlich gleichmäßig vier Ausschnitte in Form einer Pelta angeordnet. Bei der Fibel aus Flavia Solva (**Taf. 6:** 16) und jener aus Brigetio (**Taf. 6:** 22) waren die beiden seitlichen Ausschnitte schon mit dem Rand verknüpft, wogegen die übrigen Öffnungen oben noch immer selbständig sind. In der letzten Phase wurden alle Öffnungen in die Ausgestaltung des Fibelrandes einbezogen (**Taf. 6:** 1, 3; **6:** 25). Die Fibel aus Vina gora (**Taf. 6:** 21) stellt höchstwahrscheinlich die rustikale Variante der übrigens sehr schön und bis in alle Einzelheiten ausgearbeiteten Fibeln dar. Nach den publizierten Abbildungen zu urteilen, waren die Eckenauswüchse bei den Fibeln aus Aquileia (**Taf. 5:** 3), Brigetio (**Taf. 6:** 22) und einem unbekannten Fundort aus Pannonien (**Taf. 6:** 25) zu Tierköpfen ausgestaltet.

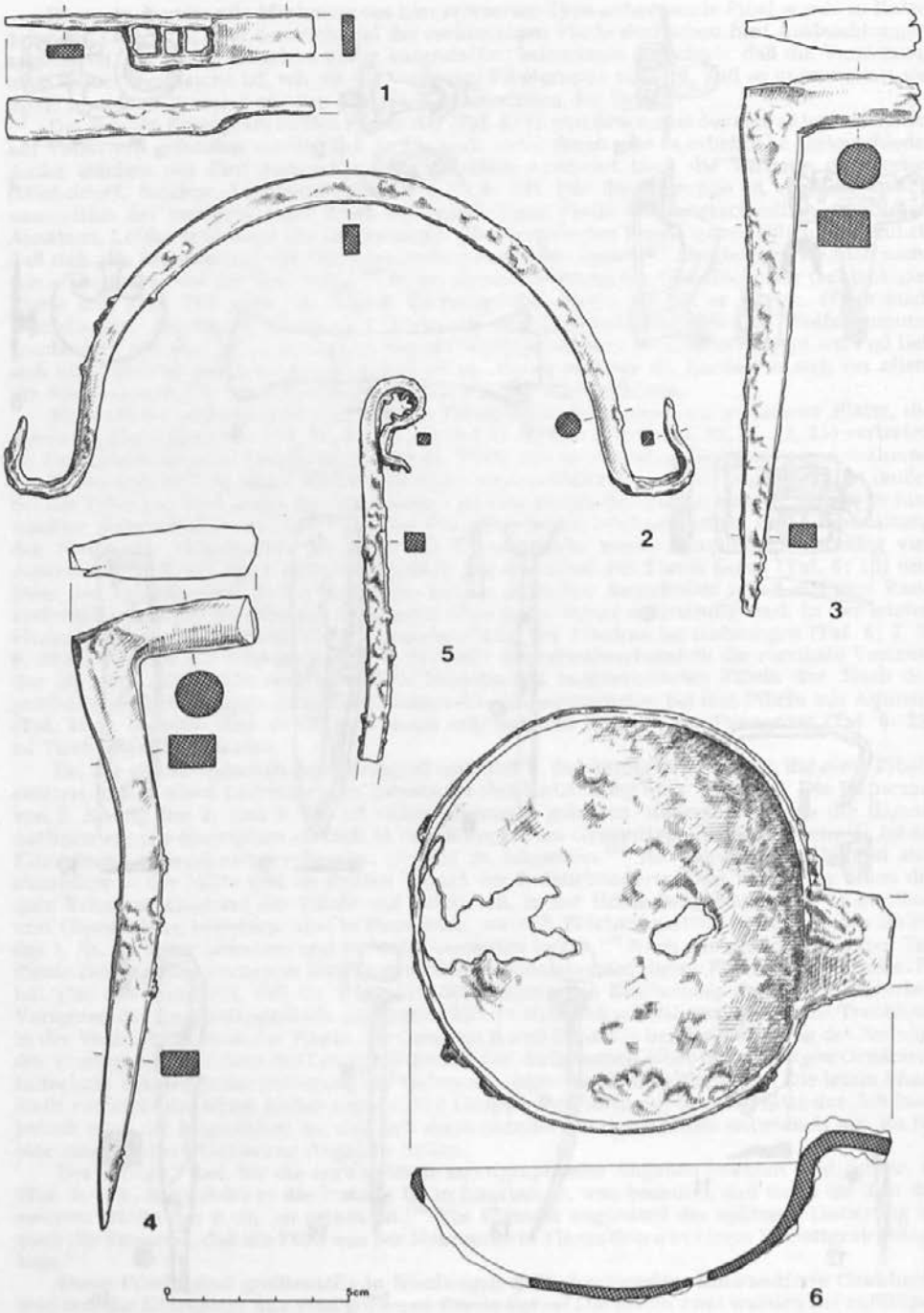
Bei der chronologischen Anordnung ist ersichtlich, daß keiner der Autoren, die diese Fibeln erörtert haben, einen hinreichenden Beweis für ihre Entstehung im 2. Jh. besaß. Die Datierung von I. Kovrig ins 2. und 3. Jh. ist völlig allgemein gehalten, datierte sie doch die damals nachgewiesenen Exemplare einfach in den Rahmen des Gesamttyps der Kniefibeln.[107] Jobsts Einordnung scheint entsprechender, obwohl zu allgemein.[108] Ihr Schwerpunkt befand sich zweifellos in der Mitte und im dritten Viertel des 3. Jahrhunderts. Dies würde vor allem der gute Erhaltungszustand der Fibeln auf Veliki vrh, in der Höhle Bezgečeva jama, in Invillino und Georgenberg beweisen, also in Fundorten, wo sich Flüchtlingsstöße in der zweiten Hälfte des 3. Jh. teilweise beweisen und teilweise vermuten lassen.[109] Nach den großen, im ersten Teil dieses Beitrags besprochenen Siedlungsveränderungen erschien dieser Fibeltyp nicht mehr. Es hat also den Anschein, daß ihr Ende mit dem Beginn des Erscheinens der ersten einfachen Varianten der Zwiebelkopffibeln zusammenfällt. In Hinblick auf die recht deutliche Trennlinie in der Verzierungsweise der Fibeln der Gruppen A und B könnte bei der Datierung des Anfangs der Erzeugung der Fibeln der Gruppe B gerade das Aufkommen einer andersartigen Ornamentaltechnik bei der Ornamentierung der Gebrauchsgegenstände behilflich sein. Die letzte Phase stellt vielleicht die schon früher angedeutete Gruppe der Fibeln mit breiter Platte dar. Ich lasse jedoch auch die Möglichkeit zu, daß sich diese parallel mit den übrigen entwickelt hat, da für eine eingehendere Datierung Angaben fehlen.

Die einzige Fibel, für die einwandfreie stratigraphische Angaben bekannt sind, ist Nr. 14 (**Taf. 5:** 12) . Sie gehört in die Periode III in Lauriacum, was bedeutet, daß sie in die Zeit der zweiten Hälfte des 3. Jh. zu setzen ist.[110] Ein Element zugunsten der späteren Datierung ist auch die Tatsache, daß die Fibel aus der Nekropole in Flavia Solva in einem Skelettgrab zutage kam.[111]

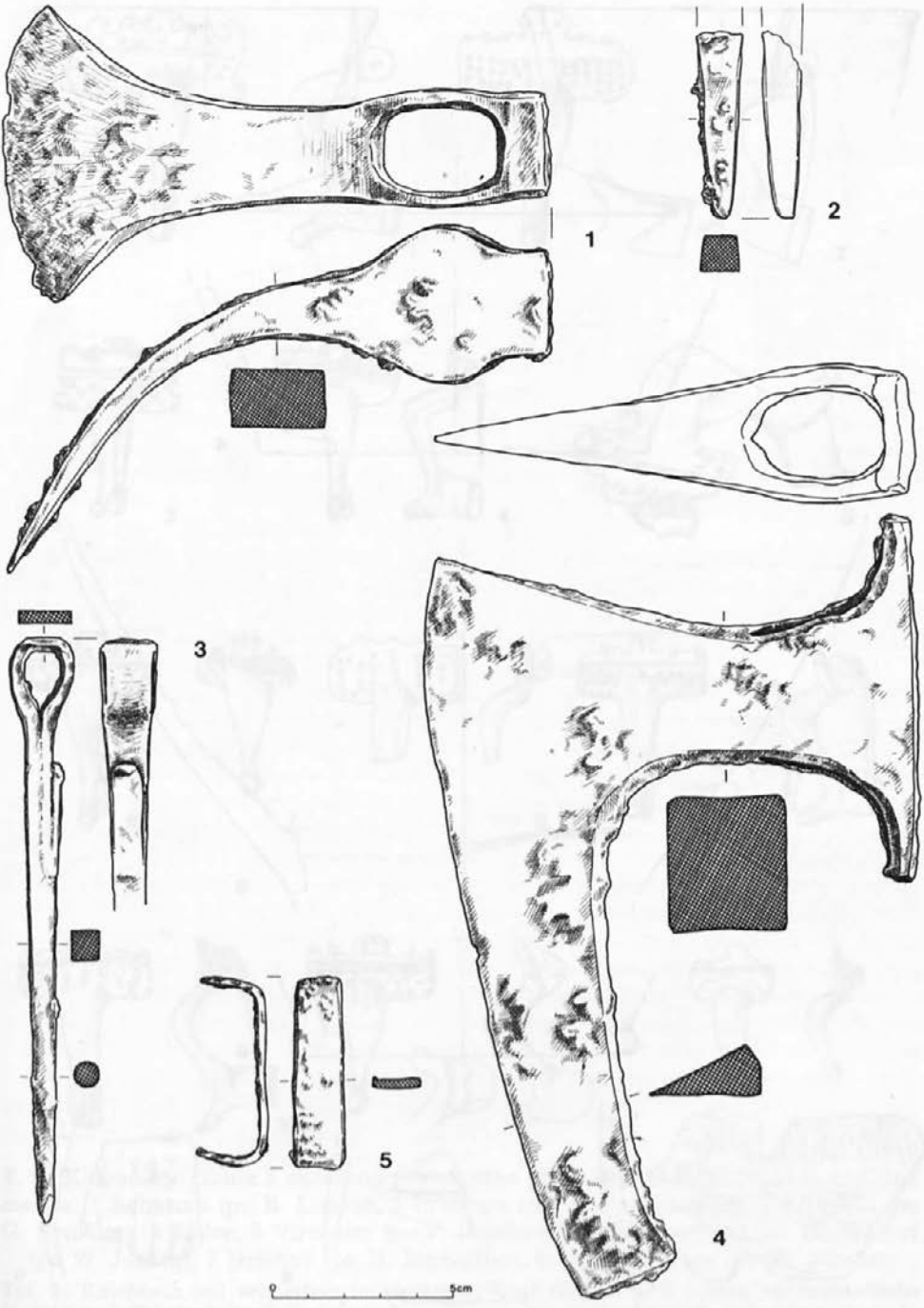
Diese Fibeln sind größtenteils in Siedlungen gefunden worden. Einwandfreie Grabfunde sind nur die Exemplare aus Vina gora und Flavia Solva. Die ersten zwei wurden bei zufälligen Umgrabungen entdeckt, deshalb ist nicht gewiß, ob sie sich in demselben Grab befanden.[112] Ebenso wurde die Fibel aus Grab Nr. 14 aus Flavia Solva in einem geschädigten Grab gefunden.[113]

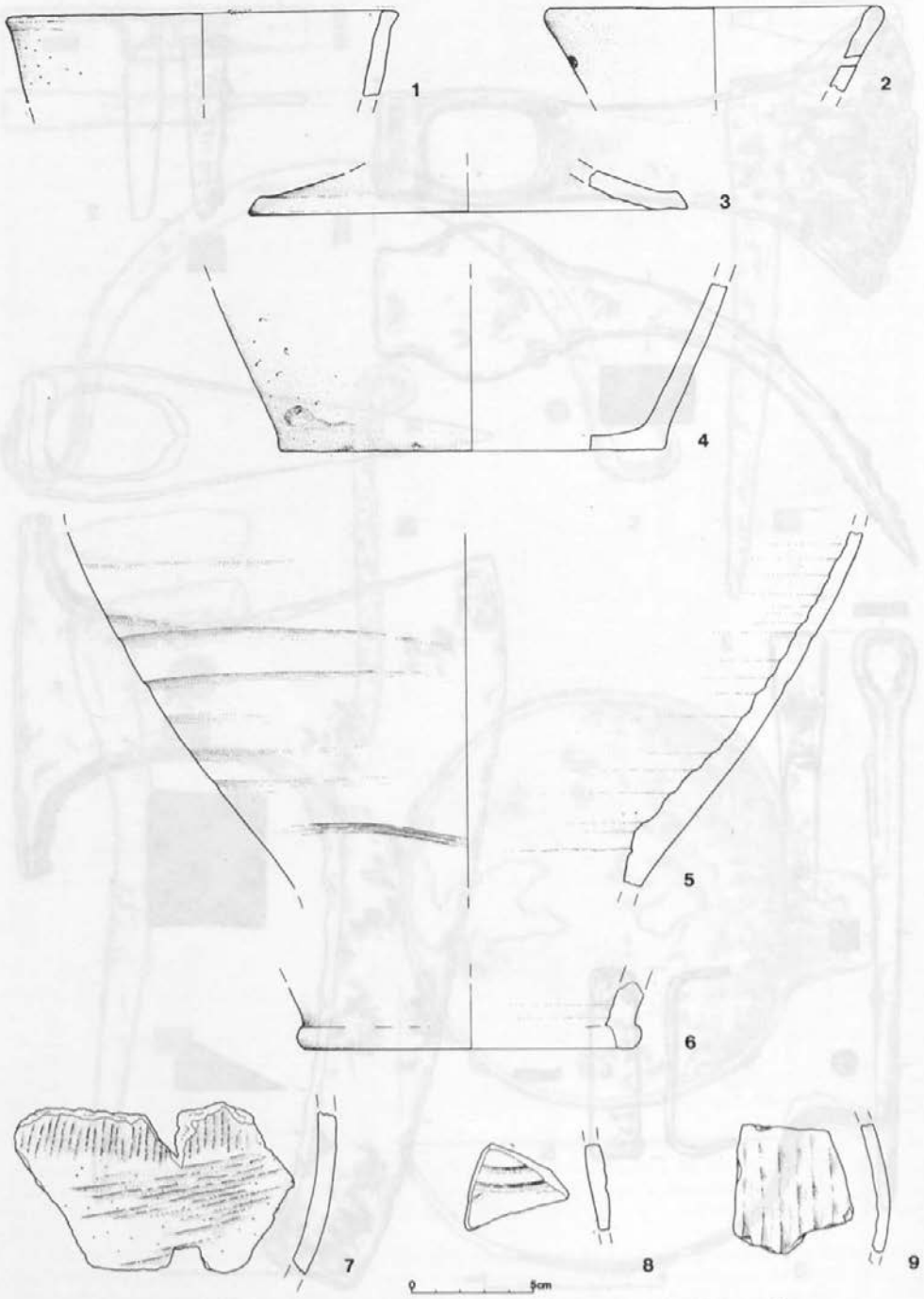
T. 1: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. 1–5 bron, 6–15 železo.
Taf. 1: Veliki vrh. 1–5 Bronze, 6–15 Eisen.

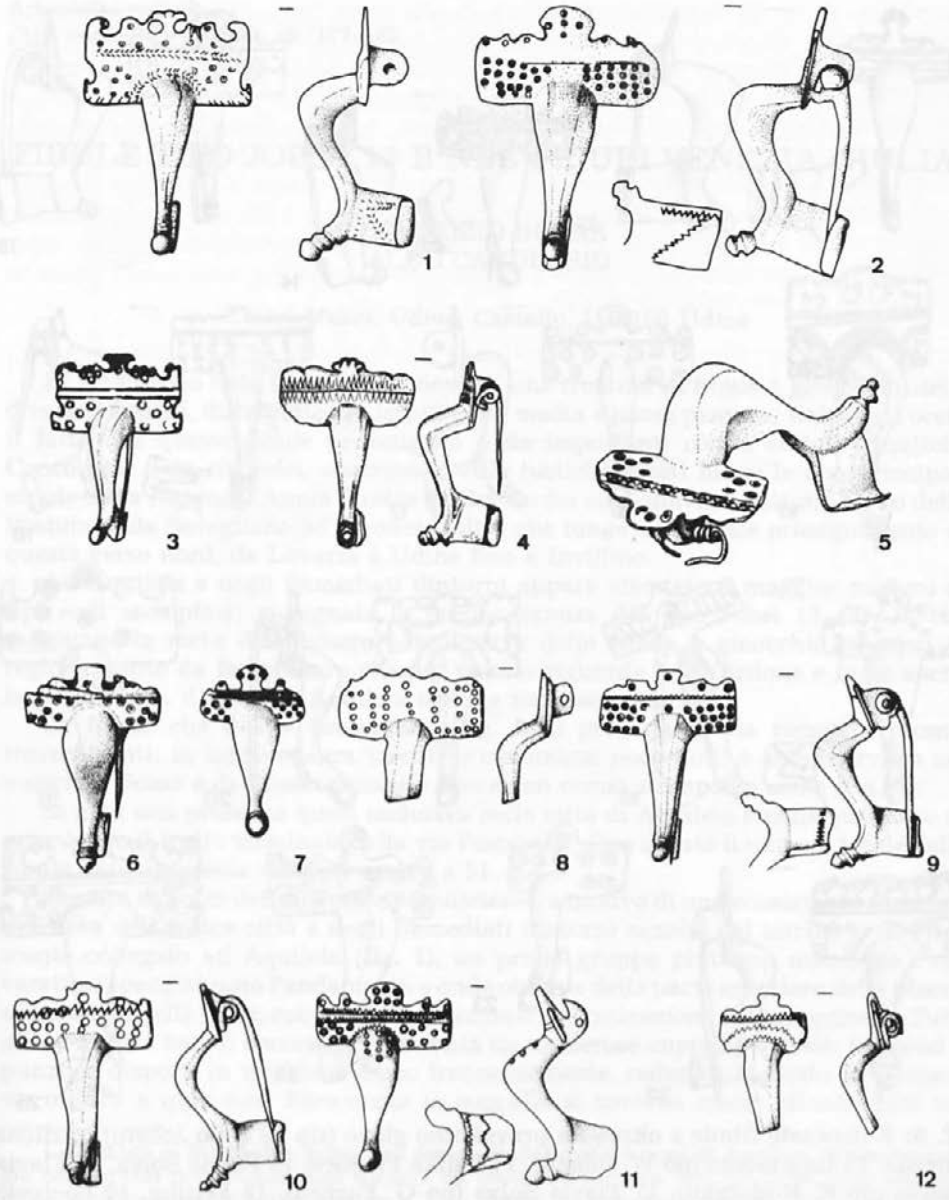
T. 2: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Vse železo.
Taf. 2: Veliki vrh. Alles Eisen.

T. 3: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Vse železo.
Taf. 3: Veliki vrh. Alles Eisen.

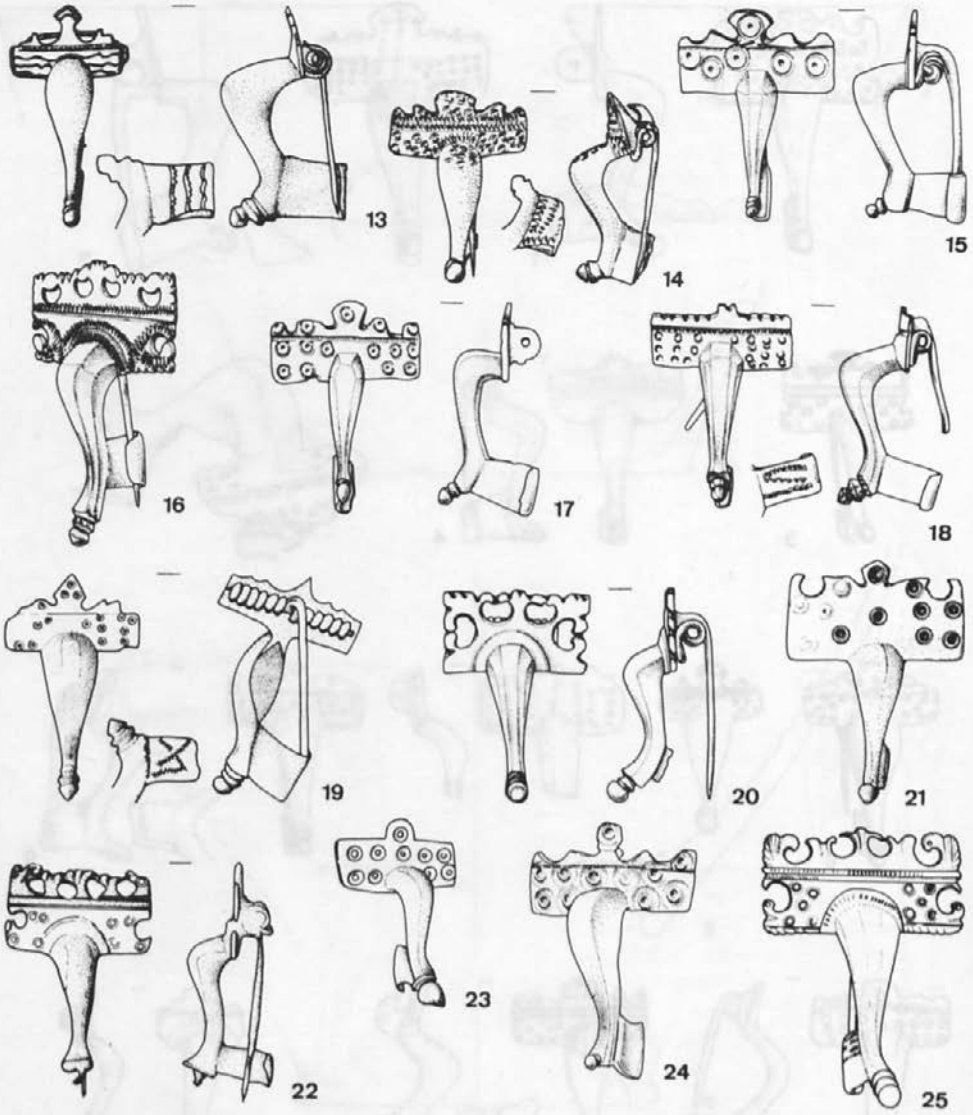

T. 4: Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi. Vse keramika.
Taf. 4: Veliki vrh. Alles Keramik.

T. 5: Kolenčaste fibule z okrašeno pravokotno glavo (tip 13 B po Jobstu), različna merila. 1 Sebatum (po R. Lunzu), 2 Invillino (po V. Bierbrauerju), 3 Aquileia (po G. Brusinu), 4 Kalce, 5 Virunum (po F. Pichlerju), 6 Georgenberg bei Micheldorf (po W. Jobstu), 7 Hriškov (po H. Reinerthu), 8–12 Lauriacum (po W. Jobstu).

Taf. 5: Kniefibeln mit verziertem rechteckigem Kopf (Typ B nach Jobst), unterschiedliche Maßstäbe. 1 Sebatum (nach R. Lunz), 2 Invillino (nach V. Bierbrauer), 3 Aquileia (nach G. Brusin), 4 Kalce, 5 Virunum (nach F. Pichler), 6 Georgenberg bei Micheldorf (nach W. Jobst), 7 Hriškov (nach H. Reinerth) , 8–12 Lauriacum (nach W. Jobst).

T. 6: Kolenčaste fibule z okrašeno pravokotno glavo (tip 13 B po Jobstu), različna merila. 13 Lauriacum (po W. Jobstu), 14 Velika Pirešica, 15 Flavia Solva, 16 Flavia Solva (po E. Hudeczku), 17 Flavia Solva (po G. Fuchsu), 18 Feiting, 19 Poetovio (po I. Curk in I. Kovrig), 20 Poetovio, 21 Vina gora (po V. Hoffilerju), 22 Brigetio (po M. Laimovi-Schmiedlovi), 23 Mursa (po I. Kovrig), 24 Pannonia (št. 39) (po I. in P. Nađ), 25 Pannonia (št. 37).

Taf. 6: Kniefibeln mit verziertem rechteckigem Kopf (Typ B nach Jobst), unterschiedliche Maßstäbe. 13, Lauriacum (nach W. Jobst), 14 Velika Pirešica, 15 Flavia Solva, 16 Flavia Solva (nach E. Hudeczek), 17 Flavia Solva (nach G. Fuchs), 18 Feiting, 19 Poetovio (nach I. Curk und I. Kovrig), 20 Poetovia, 21 Vina gora (nach V. Hoffiler), 22 Brigetio (nach M. Laimova-Schmiedlova), 23 Mursa (nach I. Kovrig), 24 Pannonia (Nr. 29) (nach I. und P. Nađ), 25 Pannonia (Nr. 37).

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 177–182

FIBULE TIPO JOBST 13 B NEL FRIULI VENEZIA GIULIA

MAURIZIO BUORA
ALDO CANDUSSIO

Civici Musei, Udine, Castello, I-33100 Udine

In Friuli sono note finora poco meno di una trentina di fibule a ginocchio, delle diverse varianti, distribuite per lo più nella media e bassa pianura. Balza agli occhi il fatto che queste fibule provengono o da importanti centri abitati (Aquileia, Concordia) o da siti (*vici, mansiones,* ville rustiche) posti lungo le due principali strade della regione, l'Annia diretta da Concordia ad Aquileia e l'ultimo tratto della Postumia, da Sevegliano ad Aquileia, oltre che lungo il naturale proseguimento di questa verso nord, da Lovaria a Udine fino a Invillino.

Ad Aquileia e negli immediati dintorni appare attestato il maggior numero di tipi e di esemplari: si segnala la preponderanza del tipo Jobst 13 var. B, che raggiunge la metà del numero complessivo delle fibule a ginocchio presenti in regione, tanto da far pensare che per quanto riguarda la diffusione e forse anche la produzione, il ruolo di Aquileia non sia stato secondario.

Le fibule che qui si presentano (**fig. 2–3**) provengono da remoti e recenti rinvenimenti, in larga misura inediti o comunque poco noti, e si conservano nei musei di Udine e di Trieste, quando non siano ormai scomparse come il n. 40.

Si nota una presenza quasi esclusiva nella città di Aquileia e nelle vicinanze di essa, lungo il tratto terminale della via Postumia.[1] Con queste il numero totale delle fibule note di questa variante arriva a 51.

Sembra di poter definire come »aquileiese«, a motivo di una consistente presenza nell'area dell'antica città e degli immediati dintorni nonché nel territorio direttamente collegato ad Aquileia (**fig. 1**), un primo gruppo piuttosto numeroso i cui caratteri specifici sono l'andamento a onde oblique della parte anteriore della placca orizzontale della testa, con appendice centrale a terminazione rotondeggiante. Tutti gli esemplari hanno decorazione formata da numerose cuppelle o ocelli impressi a punzone disposti in tre file o, meno frequentemente, radunati in modo da formare un motivo a quicunce. Raramente le cuppelle si trovano anche all'estremità del

[1] La località di Strassoldo, posta una decina di chilometri a nord di Aquileia, fu frequentata già nel periodo paleoveneto. Qui sorgeva un santuario che alla fine del II sec. a.C. assunse, come accadeva contemporaneamente a Este, forme monumentali romane (M. J. Strazzulla Rusconi, *Le terrecotte architettoniche della Venetia romana* [Roma 1987] 90-93). Nei primi anni del I sec. d.C. la zona fu abitata da veterani della *legio VIII Augusta*, come rivela il rinvenimento di alcune epigrafi funerarie. Per il periodo medio imperiale si segnala la grande abbondanza di oggetti in bronzo rinvenuti in diverse occasioni nel sito, tanto da far pensare alla presenza di qualche officina specializzata.

I numeri di catalogo del testo si riferiscono all' articolo di Ciglenečki (pp. 147–176), di cui questa nota è appendice. Il disegno della fibula n. 40 è tratto dal Bertoli; i diss. delle fibule nn. 41–49 sono di A. Candussio, quelli delle fibule nn. 50–51 di G. Righi, dei Civici Musei di Trieste.

corpo (es. n. 40 da Aquileia e n. 13 da *Lauriacum*). Talora la base del corpo è accompagnata da un motivo a denti di lupo (nn. 40, 43–44, 46) che oltre che ad Aquileia e nei dintorni si ritrova a Veliki Vrh e a *Lauriacum* (nn. 21, 13). Molto vicina è la fibula n. 16 da Velika Pirešica (Ciglenečki n. 16). Talora gli esemplari con decorazione a cuppelle disposta a quicunce hanno andamento lineare della parte anteriore della placca (nn. 43 e 50). Una variante con testa simile, priva di decorazione a cuppelle e con linee incise a denti di lupo compare ancora ad Aquileia e a *Lauriacum* (nn. 45 e 14). Si segnala per l'assenza di cuppelle il n. 48, che ha tuttavia chiari rapporti con altre fibule di Aquileia. In base alle somiglianze sopra indicate sembrano piuttosto stretti i rapporti tra Aquileia e *Lauriacum*, forse in dipendenza di movimenti di truppe.

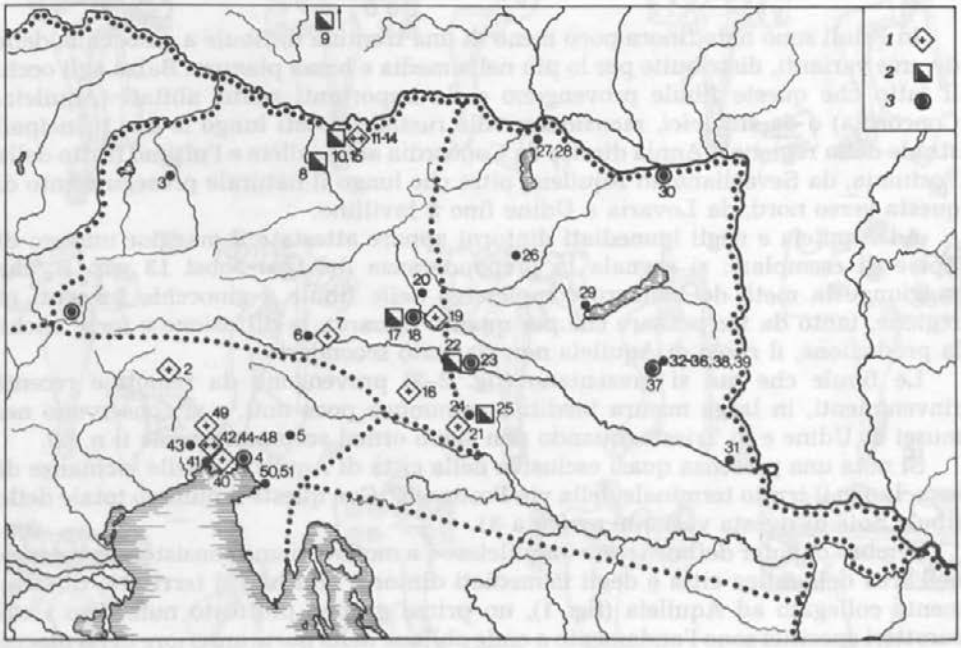

Fig. 1: Diffusione delle fibule a ginocchio tipo Jobst 13 B. 1 tipo »aquileiese«, 2 tipo »norico«, 3 tipo »pannonico«.

Sl. 1: Razprostranjenost kolenčastih fibul vrste 13 B po Jobstu. 1 oglejska, 2 noriška, 3 panonska različica.

Il secondo gruppo può essere definito »norico« a motivo di una diffusione che va da Vina Gora a *Poetovio* quindi a *Flavia Solva* e ancora a *Lauriacum* per superare infine il Danubio (nn. 8, 9, 10, 15, 17, 22, 25 e forse 51). Carattere frequente è la presenza di una appendice anteriore di forma appuntita: talora le cuppelle sono di numero ridotto e di grandi dimensioni.

Il terzo gruppo, che pare di poter definire »pannonico« a motivo della sua area di diffusione, presenta una caratteristica linea anteriore frastagliata della placca orizzontale, in cui l'appendice centrale appare tripartita. Sono presenti anche dei profondi incavi che fanno sembrare la placca stessa lavorata a giorno (nn. 18, 23 e 30). Le fibule dell'area propriamente pannonica o dei territori adiacenti del Norico

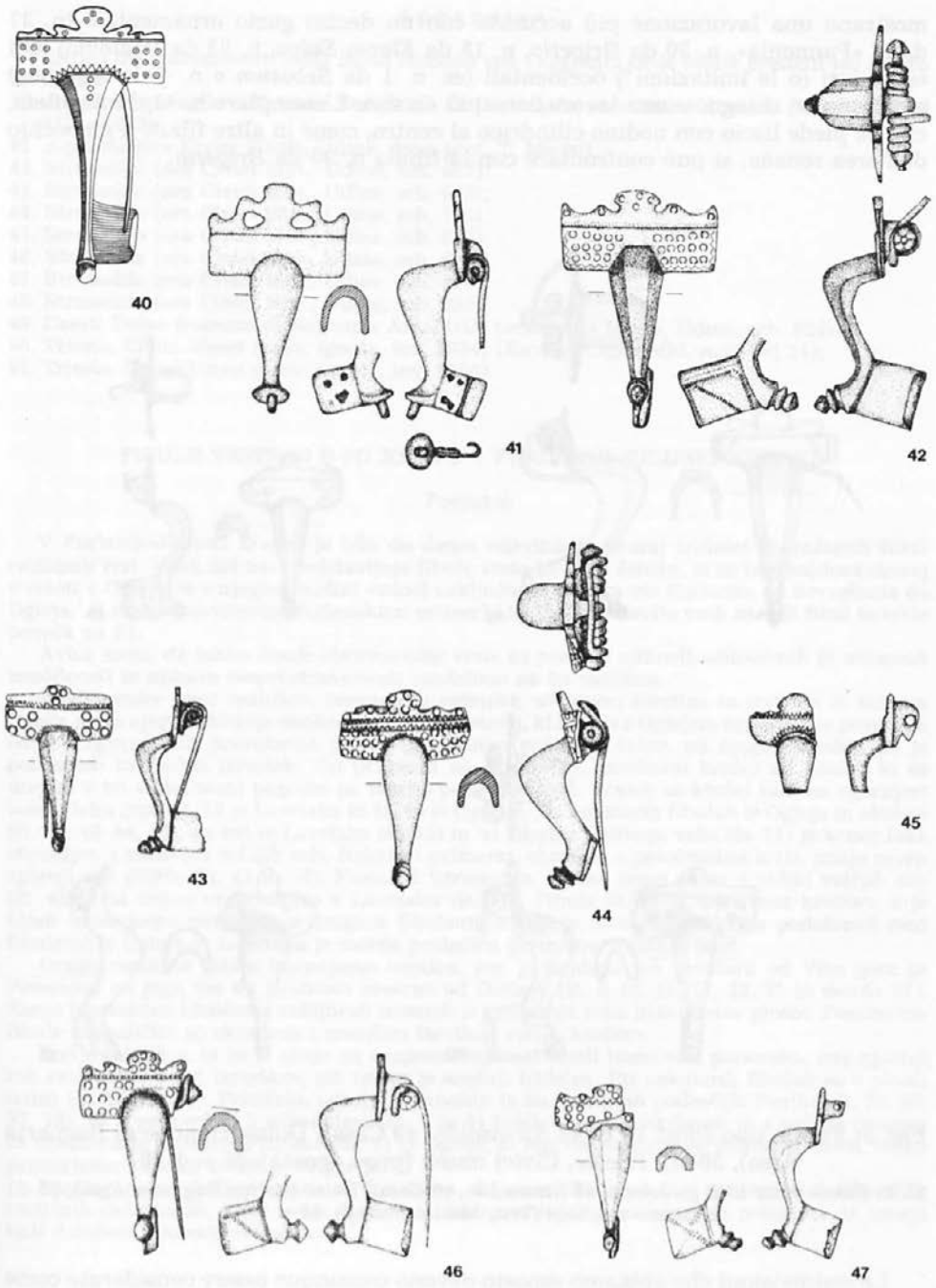

Fig. 2: Fibule tipo Jobst 13 B. 40–41 Aquileia, 42–47 Strassoldo. M = 1 : 2.
Sl. 2: Fibule vrste 13 B po Jobstu. 40–41 Oglej, 42–47 Strassoldo. M = 1 : 2.

mostrano una lavorazione più accurata con un deciso gusto ornamentale (n. 37 dalla »Pannonia«, n. 30 da *Brigetio*, n. 18 da *Flavia Solva*, n. 23 da *Poetovio*). Gli esemplari (o le imitazioni?) occidentali (es. n. 1 da *Sebatum* e n. 4 da Aquileia) mostrano un disegno e una lavorazione più corsivi. L'esemplare n. 41 da Aquileia, che ha piede liscio con nodino cilindrico al centro, come in altre fibule a ginocchio dell'area renana, si può confrontare con la fibula n. 30 da *Brigetio*.

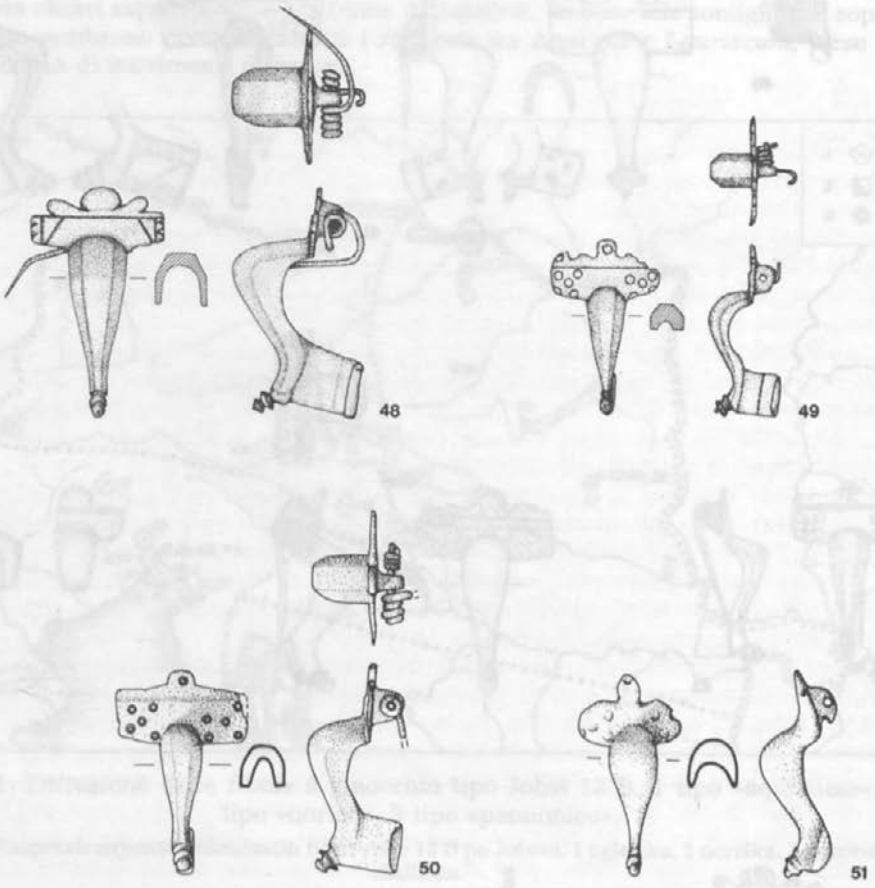

Fig. 3: Fibule tipo Jobst 13 B. 48 Strassoldo, 49 Casali Dolso (comune di Bagnaria Arsa), 50–51 Trieste, Civici musei (prov. ignota). M = 1 : 2.

Sl. 3: Fibule vrste 13 B po Jobstu. 48 Strassoldo, 49 Casali Dolso (občina Bagnaria Arsa), 50–51 neznano najdišče (Trst, Mestni muzeji). M = 1 : 2.

Le suddivisioni che abbiamo esposto devono comunque essere considerate come indicative, in quanto questo fibule, la cui produzione era probabilmente localizzata in diverse officine che potevano variare i loro modelli e avere pertanto un prodotto non standardizzato, rivelano una certa libertà da parte dell'artigiano.

Appendice

Elenco dei rinvenimenti nella bassa friulana con l'aggiunta delle fibule presenti nel museo di Trieste

40. Aquileia, già nella collezione Bertoli (G. D. Bertoli, *Le antichità d'Aquileia* [Venezia 1738] 323, n. 463);
41. Aquileia (ora Civici Musei, Udine, dono prof. T. Miotti);
42. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 607);
43. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 653);
44. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 705);
45. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 827);
46. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 639);
47. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 828);
48. Strassoldo (ora Civici Mus., Udine, sch. 830);
49. Casali Dolso (comune di Bagnaria Arsa, UD) (ora Civici Musei, Udine, sch. 829);
50. Trieste, Civici Musei (prov. ignota, inv. 8984) (Kovrig [Ciglenečki, nota 63] 21);
51. Trieste, Civici Musei (prov. ignota, inv. 8995).

FIBULE VRSTE 13 B PO JOBSTU V FURLANIJI-JULIJSKI KRAJINI

Povzetek

V Furlaniji-Julijski krajini je bilo do danes odkritih že skoraj trideset kolenčastih fibul različnih vrst. Velik del teh predstavljajo fibule vrste 13 B po Jobstu, ki so bile najdene skoraj v celoti v Ogleju in v njegovi bližini vzdolž zaključnega odseka vie Postumie od Sevegliana do Ogleja.[1] S tukaj objavljenimi furlanskimi primerki (**sl. 2–3**) se število vseh znanih fibul te vrste poveča na 51.

Avtor meni, da lahko fibule obravnavane vrste na podlagi njihovih oblikovnih in okrasnih značilnosti in njihove razprostranjenosti razdelimo na tri različice.

Predstavnice prve različice, imenovane oglejska, so precej številne in izvirajo iz samega Ogleja oz. iz njegove bližnje okolice, pa tudi z območij, ki so bila z Oglejem neposredno povezana (**sl. 1**). Zgornji rob pravokotne plošče ima obliko poševnih valov, na njegovi sredini pa je polkrožno zaključen izrastek. Vsi primerki so okrašeni s številnimi krožci ali očesci, ki so urejeni v tri vrste, manj pogosto pa tvorijo petočesni križ. Včasih so krožci tudi na zgornjem koncu loka (npr. št. 13 iz Lavriaka in št. 40 iz Ogleja). Na nekaterih fibulah iz Ogleja in okolice (št. 40, 43–44, 46), na eni iz Lavriaka (št. 13) in na fibuli z Velikega vrha (št. 21) je konec loka obrobljen z motivom volčjih zob. Nekateri primerki, okrašeni s petočesnimi križi, imajo raven zgornji rob plošče (št. 43 in 50). Fibula iz Strassolda, ki ima samo okras v obliki volčjih zob (št. 45), ima dobro vzporednico v Lavriaku (št. 14). Fibula št. 48 je sicer brez krožcev, a je kljub temu tesno povezana z drugimi fibulami iz Ogleja in okolice. Velika podobnost med fibulami iz Ogleja in Lavriaka je morda posledica premikov vojaških enot.

Drugo različico lahko imenujemo noriška, ker jo najdemo na prostoru od Vine gore in Petovione na jugu vse do Hriškova severno od Donave (št. 8–10, 15, 17, 22, 25 in morda 51). Zanjo je značilen koničasto zaključen izrastek iz zgornjega roba pravokotne plošče. Posamezne fibule te različice so okrašene z manjšim številom večjih krožcev.

Tretja različica, ki bi jo glede na razprostranjenost smeli imenovati panonska, ima zgornji rob razčlenjen v pet izrastkov, pri čemer je srednji tridelen. Pri nekaterih fibulah so v plošči izrezi (št. 18, 23, 30). Primerki, odkriti v Panoniji in na sosednjih področjih Norika (št. 23, 30, 37, 18), so v primerjavi z zahodnima (št. 1 in 4) izdelani precej skrbneje in z večjim okusom za oblikovanje in okras. Primerek št. 41 iz Ogleja, ki ima na koncu noge valjast izrastek, lahko primerjamo s fibulo št. 30 iz Brigecija.

Predlagana razdelitev seveda ni dokončna, saj so te fibule po vsej verjetnosti izdelovali v različnih delavnicah, ki so svoje modele lahko spreminjale, pri čemer je prihajala do izraza tudi določena svoboda rokodelca.

---

[1] Ta prispevek je dopolnilo k članku S. Ciglenečkega (str. 147–176). Številke fibul od 1 do 39 se nanašajo na seznam fibul vrste 13 B po Jobstu v članku Ciglenečkega (str. 157 s).

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 183–198

OBZIDJE RIMSKE UTRDBE CASTRA V AJDOVŠČINI

NADA OSMUK

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica, Delpinova 16,
YU-65000 Nova Gorica

Z najnovejšimi arheološkimi raziskavami v Ajdovščini skušamo nadaljevati delo dosedanjih raziskovalcev, ki so se posvečali tej poznoantični postojanki. Novejši izsledki pa so tudi skromen prispevek k poznavanju claustra, ki jim je dr. Jaro Šašel namenil del svojega obsežnega zgodovinskega raziskovanja.

Osnova našega prispevka je poročilo o zadnjem arheološkem raziskovanju krajšega odseka južne stranice obrambnega obzidja poznoantične utrjene postojanke v Ajdovščini.[1] Opravljeno je bilo v l. 1978;[2] na podlagi novih ugotovitev skušamo tudi dopolnjevati v nekaterih pogledih nejasen potek južne obzidne linije.

1. Arheološke raziskave 1978

Raziskave so zajele prostor med stolpoma 12 in 13 v južni stranici antičnega kastela. Ob tem smo odkopali stolp 12 in del linije obzidja v dolžini 17,50 m. Izkopavanja so bila zaščitna, zato smo bili vezani na omejen obseg izkopišča (**pril. 1***).

S t o l p 1 2: odkopan je bil večji del severne polovice stolpa okroglega tlorisa in stik z obzidjem k stolpu 13 (**sl. 1**). Debelina zidu v stolpu je ok. 2,80 m, notranji premer je 2,70 m, celotni premer stolpa je ok. 8,30 m. Temelj je vsaj za meter širši od obodnega zidu stolpa, njegovo širino ocenjujemo na ok. 10,50 m ali več. Tlorisa temelja nam ni uspelo določiti, vendar tudi ne moremo potrditi domneve o kvadratni osnovi stolpa, o kakršni poročata Schmid in Petru.[3]

Temelj stolpa je z gradnjo prilagojen dokaj nestabilni podlagi in presega obod stolpa na severni strani za dober meter (**sl. 4**). Gradbena jama je bila vkopana vsaj meter globoko v ilovnato plast, pomešano s prodom. Temelj sestavljajo štiri zaporedne, tesno nalegajoče vodoravne vrste zloženih srednje velikih oblic (**sl. 2** in **4**). V spodnjih dveh vrstah nismo zasledili maltnega veziva; zaradi močnega nihanja talnice je verjetno povsem izprano. Prvi ostanki močno peščene malte so šele v tretji vrsti od spodaj navzgor, v četrti pa je malta že trdna in tvori podlago hodni plasti iz slabega maltnega estriha na vrhu četrte plasti oblic. Širina tega estriha občutno presega obod stolpa in se v stiku z obzidjem celo močno razširi. Je bolj gradbeniški element in ne prekriva le temelja v vsej širini, temveč tvori širšo hodno ploskev znotraj obzidja (**pril. 1** in **2**). Na izravnano površino temelja je postavljeno obodno zidovje stolpa. V sredini je grajeno v plasteh iz srednje velikih in večjih blokov

* Priloga v žepu.

Sl. 1: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: odkopani stolp 12 z delom južnega obzidja s severa. Foto N. Osmuk.

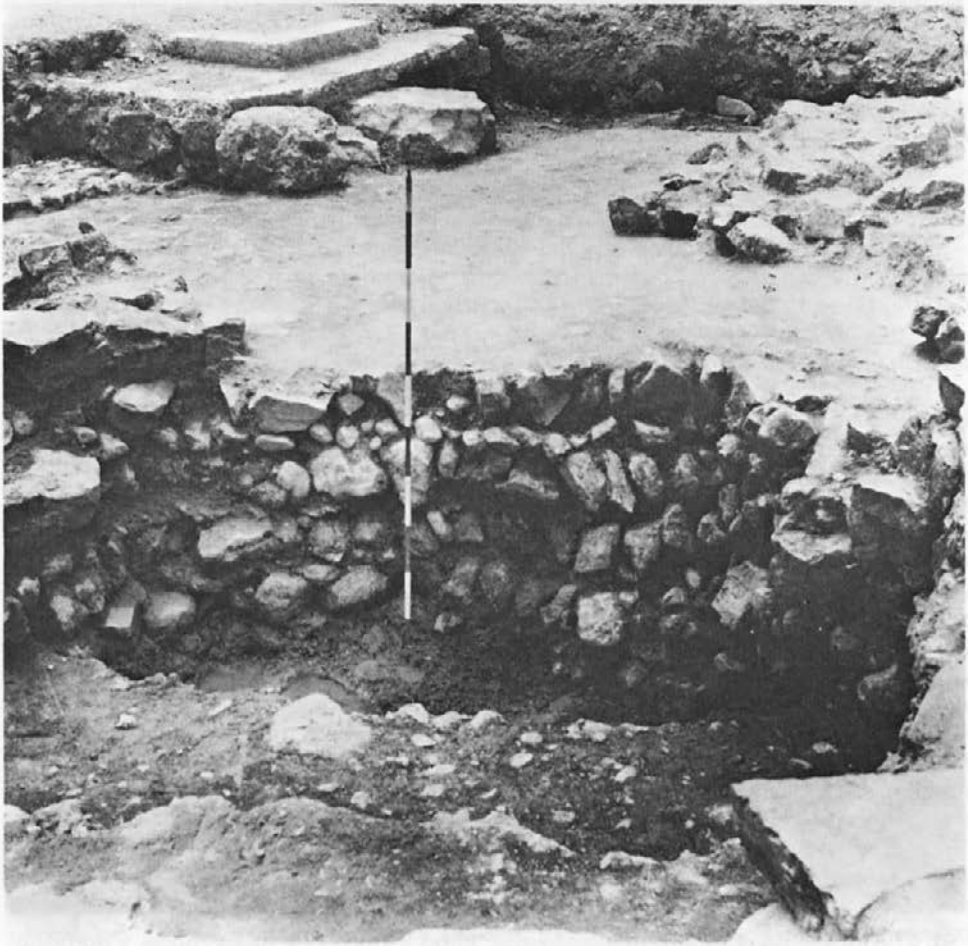
Abb. 1: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: der freigelegte Turm 12 mit dem Teil der Südumauerung aus Norden. Foto N. Osmuk.

neobdelanega kamenja, vmes nekaj malega oblic; vezava je zelo dobra malta, v kateri je poleg peščenega gradiva opaziti tudi večje kosce grušča. Skrbno grajene obodne stene stolpa iz obdelanih velikih blokov v izravnanih vodoravnih vrstah smo zasledili le v zunanji steni severne polovice in v zahodni steni vhoda. V notranjem obodu nakazuje linijo stene nekaj ohranjenih blokov v severni in južni polovici, zato je rekonstrukcija tlorisa zanesljiva. Obodni plašč stolpa je bil grajen istočasno s sredino, največja ohranjena višina je 0,58 m, to je največ tri plasti kamnitih blokov, večinoma pa precej manj – le osnovna vrsta kamnov.

V severni polovici stolpa se odpira vhod, šir. 1,10 m na zunanji in 1,00 m na notranji strani, ki seka obodni zid nekoliko poševno. Zelo dobro je ohranjena njegova zahodna stena iz dveh plasti izbranih, lepo obdelanih pravokotnih blokov

v dolžini 2,90 m. Vzhodna stena je močno poškodovana, odtisi manjkajočih blokov so vidni na površini maltnega estriha, po čemer sodimo, da je bila po gradnji enaka zahodni. Vzhodna stena je dolga 3,40 m in občutno presega notranji obod stolpa; torej je bil v notranjosti s tem ustvarjen vogal, če je bil tloris notranjega oboda v resnici krožen. Določeno nepravilnost v izvedbi krožne linije v zunanjem obodu smo opazili tudi vzhodno od vhoda, kjer je zunanji vogal pomaknjen navznoter za 0,10 m, linija oboda pa je nekoliko sploščena.

V sekundarni uporabi je bil vhod v stolp zaprt z zidcem po vsej širini vhoda; zgrajenim iz srednje velikih, deloma obdelanih lomljencev, vezanih s slabo malto. V polnilu zidu so vidni kosi antičnih strešnikov, zid sam pa je postavljen na neočiščeno površino maltnega estriha – vmesna plast je debela nekaj centimetrov.

Sl. 2: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: temelj stolpa 12 v sredini. Foto N. Osmuk.

Abb. 2: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Fundament des Turmes 12 in der Mitte. Foto: N. Osmuk.

Ohranjena višina zidu v vhodu je 0,60 m, debelina 0,64 m. Na obeh straneh se tesno prilega na steni vhoda (**sl. 3**). V notranjosti smo zasledili ostanke podobno grajenega nizkega zidnega temelja, ki je služil kot rob nizke peči ali ognjišča kvadratnega tlorisa.

V vzhodni polovici notranjosti stolpa smo našli večji vkop v temelje, v katerega zasutju je bilo precej recentne glazirane lončenine. Novejšo lončenino smo našli tudi ob ognjišču, kar posredno pojasnjuje, zakaj v notranjosti ni bilo antičnodobnih najdb.[4] Poškodbe na obodnem zidovju stolpa razločno pričajo o obširni gradbeni dejavnosti v tukajšnjem mestnem okolišu in so posredno vezane na oblikovanje

Sl. 3: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: vhod v stolp 12 z jugovzhoda, z dodatno zazidanimi vrati. Zadaj zunanji prostor v termah s kuriščem. Foto N. Osmuk.

Abb. 3: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Eingang in den Turm 12 vom Südosten, mit zusätzlich zugemauertem Tor. Hinten der Außenraum in den Thermen mit der Heizanlage. Foto N. Osmuk.

današnjega mesta. Zahodna in južna četrtina oboda sta v celoti uničeni, deloma tudi temelj stolpa; gradivo je bilo gotovo uporabljeno v bližnjih stavbah. Enako se je zgodilo tudi z gradivom iz odseka o b z i d j a med stolpoma 12 in 13, kolikor smo ga mogli odkopati. Grajeno je bilo istočasno z obodom stolpa, kar najbolje dokazuje struktura gradnje, vidna v terenskem posnetku (**pril. 1**). Ohranjenost tega dela obzidja je silno slaba, za primerjavo naj navedemo, da je na dolžini 34 m med obema stolpoma zanesljivo ohranjenega obzidja le 5,5 m, in še to večinoma le amorfne gmote v sredini zidu; ohranjen je le fragment notranjega plašča ob stiku s stolpom 12. Zato smemo o gradnji obzidja na tem odseku nakazati le nekaj splošnih značilnosti, ugotovljenih bolj na podlagi sklepanja. Kolikor lahko sodimo po omejenem odkopu, je bilo obzidje z južne strani podkopavano zaradi lažjega odnašanja oziroma zaradi širjenja površine za sekundarno gradnjo – odtod kasnejši zidni temelji, postavljeni pravokotno na obzidje. V zasutju izkopov je dosti srednjeveške in novodobne lončenine. Sodeč po velikih oblicah, položenih v vodoravne vrste, je bil temelj obzidja v bližini stolpa (**sl. 5; pril. 2**) podobno grajen kot za stolp: maltnega veziva v dnu ne najdemo, pač pa je višje dobro ohranjen. Iz roba temelja sklepamo tudi na zunanji rob obzidja in s tem dobimo širino tukajšnjega zidu 3,35 m, kar bi nekako ustrezalo meram, ki jih navajajo.[5] Notranji rob obzidja je lepo viden v odtisu obodnih blokov na površini maltnega estriha, kar posredno nakazuje tudi za obzidje povsem enako tehniko gradnje, kakršno smo opisali za stolp. V sredici prevladujejo kamni lomljenci, oblic je sorazmerno malo; malta je zelo trdna, precej grobe strukture. Največja ohranjena višina je 0,48 m.

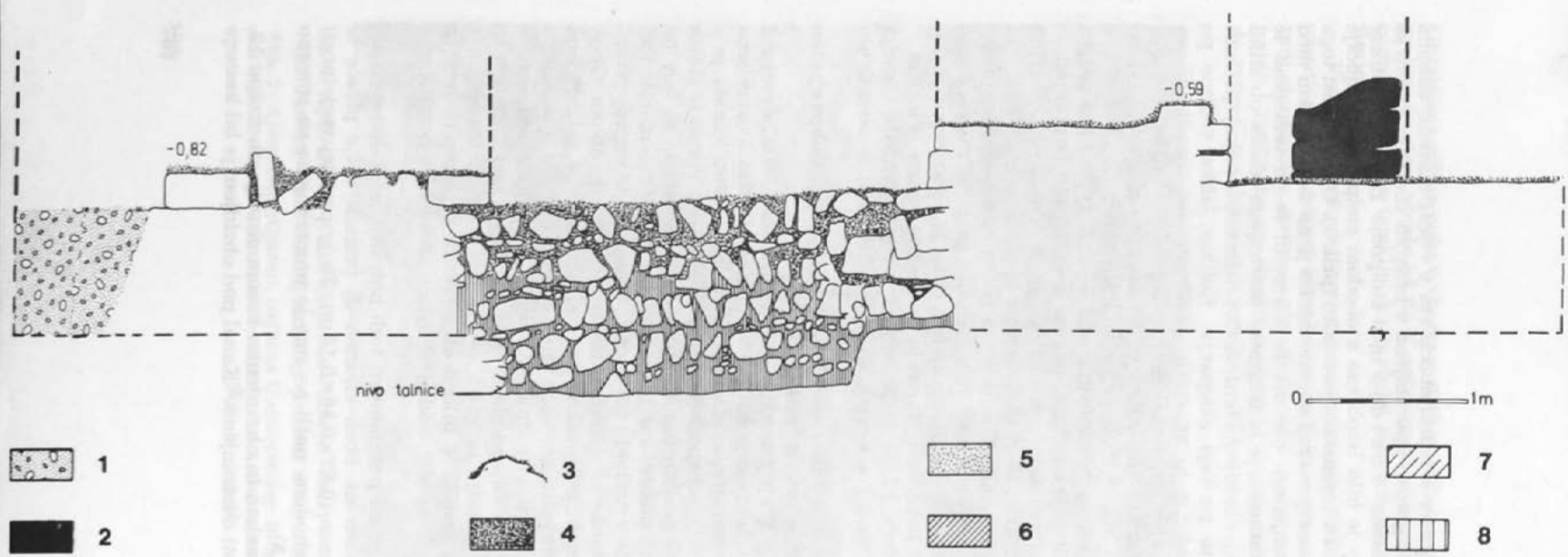
Nekako v sredini med stolpoma 12 in 13 je še pod nivojem temelja obzidja zgrajen obokan prehod za o d v o d n i k a n a l, ki smo ga zasledili že ob odkopu stavbe v notranjosti.[6]

Za izpeljavo kanala je bil potreben dokaj oster zasuk v liniji, ki je dobro opazen tudi v sicer kratkem odseku našega izkopa (**pril. 1** in **sl. 7**).

Prehod kanala pod obzidjem je grajen posebej – poglobljen za 1,00 m: desni zid kanala je širok 0,72 m, viš. 0,58 m; levi zid je širok 0,86 m, visok 0,58 m. Postavljena sta na izravnano podlago v ilovico, brez dodatnega utrjevanja. Dno kanala je v sedanjem stanju okrog 0,10 m globlje od spodnjega roba zidov, sestavljeno iz zbitih oblic v nekakšen tlak – sodeč po gradnji kanala v notranjosti kastela so bile na dnu prehoda položene še kamnite plošče, kar bi po debelini ustrezalo manjkajoči višini do zidov. Oba zidova kanala v prehodu sta znotraj obdelana do nepropustnosti; na vrhu je na obeh videti ostanke ali samo odtise osnovnih plošč oboka. Obok sam je v celoti porušen in odnesen; prav tako je na odseku obzidja zahodno od kanala v dolžini dveh metrov moč slediti notranjo linijo temelja obzidja le po odtisu v osnovni maltni plalsti. Sledove rušenja in odnašanja obzidja najbolje dokumentira 0,30 m debela ruševinska plast z zdrobljeno malto, ki jo najdemo nad kanalom in ostanki obzidja (**sl. 6**). Kanal v obzidju in pred njim je bil v celoti zapolnjen z antičnodobnim polnilom: v črni zemlji je bilo dosti opečnih drobcev (tegule in tubuli), lončenine in dosti drobnejših oblic. Sodeč po ostalinah kanal v poantičnem času ni več deloval.

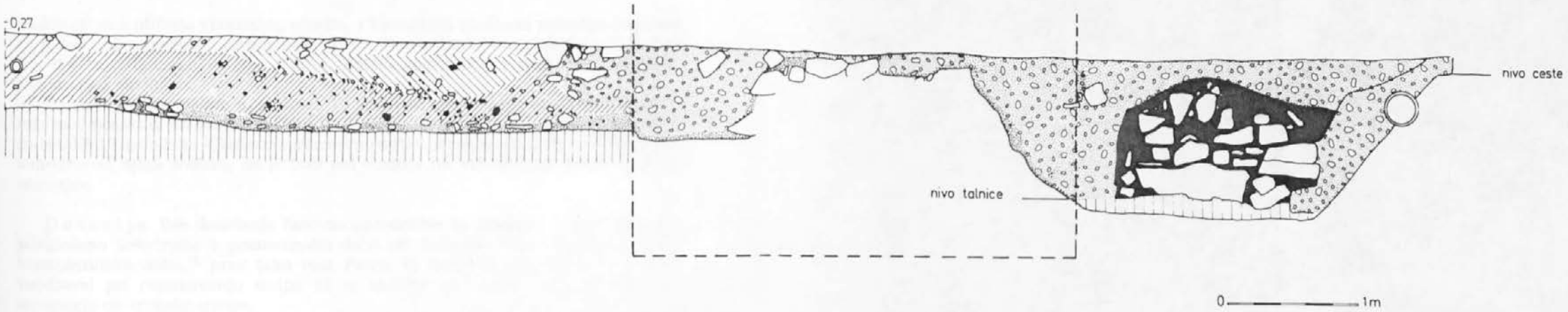
Istočasno z rušenjem obzidja je bil poškodovan tudi notranji del kanala, tik ob obzidju, kar kaže zrušen del zidu na obeh straneh in premik večje plošče iz neobdelanega rdečkastega peščenca (0,62×0,56×0,18 m). Ta je po vsej verjetnosti prekrivala jašek kanala pred prehodom, našli pa smo jo premaknjeno na severno stran kanala v navpični legi (**sl. 8**).

V vmesnem prostoru med kanalom in ohranjenim kosom obzidja ob stolpu 12, v dolžini 8,20 m, je obzidje v celoti odstranjeno.[7] Kanal pod obzidjem je bil kasneje

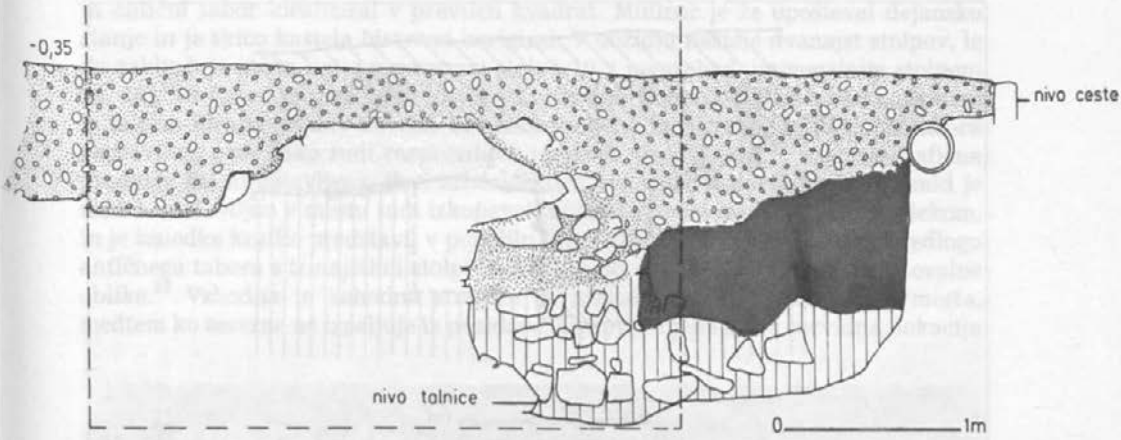
Sl. 4: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: presek A–A 1 preko temelja stolpa 12. Legenda k sl. 4–6 in pril. 1–2: 1 (prekop), 2 (srednji vek – zid), 3 (obzidje oz. zid stolpa), 4 (maltna plast v in ob stolpu – estrih), 5 (ruševinska plast z malto – iztrgano obzidje), 6 (antična kulturna plast z opeko itn.), 7 (gramozno nasutje), 8 (ilovnata plast).

Abb. 4: Ajdovščina *(Castra)*, Südliche Ummauerung: Schnitt A–A 1 durch das Fundament des Turmes 12. Legende zu Abb. 4–6 – und Beil. 1–2: 1 (durchgegrabene Teile), 2 (Mittelalter – Mauer), 3 (Ummauerung bzw. Mauer des Turmes), 4 (Mörtelschicht im Turm und neben ihm – Estrich), 5 (Trümmerschicht mit Mörtel – ausgerissene Ummauerung), 6 (antike Kulturschicht mit Ziegeln usw.), 7 (Schotteraufschüttung), 8 (Lehmschicht).

Pril. 2: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: presek B–B 1 preko temelja obzidja.

Beil. 2: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Schnitt B–B 1 durch das Fundament der Ummauerung.

Sl. 5: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: detajl preseka na temelju obzidja.
Abb. 5: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Detail des Schnitts auf dem Fundament der Ummauerung.

nadomeščen s plitveje vkopanim, nizkim, s kamnitimi ploščami pokritim kanalom, ki je tod nujno potreben za odvajanje vode, vkopanim 0,50 m globoko, viš. 0,35 m, šir. 0,67 m, odkopana dolžina 3,60 m. Poteka vzporedno s prehodom antičnega kanala pod obzidjem.

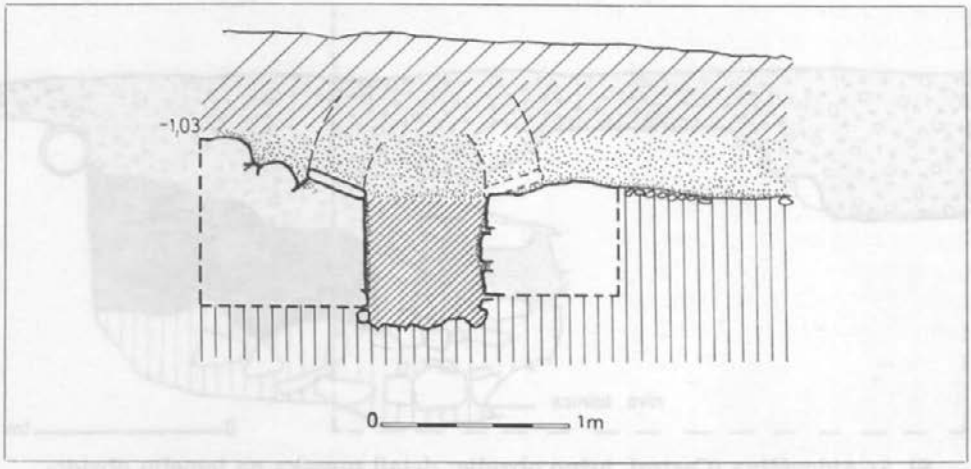
Prostora med kanalom in stolpom 13 razen že omenjenega kratkega odseka ni bilo moč raziskati. Za odsek v dolžini 15 m izkopa je težko oceniti stanje ohranjenosti za ostalih 19 m dolžine. Glede na sorazmerno dobro ohranjenost stolpa 13[8] in obzidja zahodno od njega sodimo, da je tudi del obzidja tik vzhodno od stolpa še dobro ohranjen.

D a t a c i j a. Vse dosedanje časovne opredelitve za gradnjo obzidja *Castra* so posplošeno uokvirjene v poznorimsko dobo pri Schmidu,[9] Stucchi opredeljuje v konstantinsko dobo,[10] prav tako tudi Petru, ki datacijo utemeljuje z novčnimi najdbami pri raziskovanju stolpa 13 in obzidja ob njem.[11] Starejši avtorji se omejujejo na »rimsko dobo«.

Raziskovanje v l. 1987 nam je prineslo tudi nekaj novčnih najdb, katerih najdiščne okoliščine po našem mnenju pojasnjujejo čas izgradnje obzidja dosti določneje in jih zato navajamo:[12]

1. Ant Gallienus	259–268	Rim	RIC	283 K[13]
2. Ant Claudius II	268–270	Rim	RIC	46
3. Ant Divus Claudius II	270	Rim	RIC	261 K
4. Ant Gallienus	259–268	Rim	RIC	297
5. Ant Tetricus II	270–273	Gal	RIC	–
6. Pcen Arcadius	395–402	Aq	RIC	58 (c) var. AQP.

Kot izhodišče za opredeljevanje zidave obzidja je vsekakor treba vzeti Galijenov novec (novec 1), najden v zidni masi sredice v stolpu 12. Starejši Klavdijev novec (novec 2) smo našli v zasutju nad kloako, že v predelu, za katerega menimo, da ob rušenju obzidja ni bil prizadet. Drugi novec istega vladarja (novec 3) je ležal na

Sl. 6: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: presek kanala z obokom v južnem obzidju.

Abb. 6: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Schnitt durch den Kanal mit Gewölbe in der südlichen Ummauerung.

robu maltne plasti znotraj obzidja, ki je po naši interpretaciji preostanek gradbene dejavnosti na obzidju. Zatorej tudi novčna najdba lahko pripada času zidave. Če je Galijenov novec zaradi številčno bogate produkcije in pogostnosti manj zanesljiv element za določitev, pa ga oba Klavdijeva novca dokaj zanesljivo podpirata – prvi z opredelitvijo izgradnje kloake pod obzidjem, drugi s hodno površino po dokončani gradnji; čas gradnje naj bi potrjevala še drugi Galijenov (novec 4) in Tetrikov novec (novec 5), oba iz plasti, na kateri stoji zid kaldarija v termah.[14]

Okvirna časovna opredelitev postavitve obzidja v Ajdovščini je zato po našem mnenju okrog leta 270 ali v začetku 70-ih let 3. stol. Arkadijev novec smo našli v ruševini na notranji strani stolpa 12, zatorej je njegova zanesljivost opredeljevanja manjša (sekundarna lega?). Posredno vsekakor izpričuje nadaljevanje življenja v mestu še tudi po l. 394.[15]

Stolp 12 je bil zanesljivo v uporabi še v 15. stol., kar dokazuje najdba novca ob ognjišču v stolpu: pf 15. stol. Bavarska (?).[16] Odstranitev dela južnega obzidja med stolpoma 12 in 13 je časovno dokumentirana z dubrovniškim denarjem iz l. 1684 (Rešetar 1753),[17] najdenim v zasipu na mestu odstranjenega zidnega temelja.

2. Obzidje v *Castra*

Valvasor v omembi Ajdovščine kot starega mesta onstran kranjske meje navaja sedem stolpov v obzidju in pri tem očitno izhaja iz tedanjega dejanskega stanja.[18] Schönleben pa je morda izdelal vsaj osnutek grafične rekonstrukcije in omenja šestnajst stolpov, pri čemer je dobro ohranjeno vzhodno stranico z vidnimi štirimi stolpi očitno ponovil še na ostalih treh straneh.[19] Napako je ponovil Hitzinger, ki je grafično ponazoritev tudi objavil (**sl. 9**).[20] Pri tem je zanimivo, kako je pri uporabi karte mesta z obrisom osnovnega tlorisa kot podloge za svojo skico povsem zanemaril lepo vidni in na terenu ohranjeni severno in zahodno stranico obzidja

in antični tabor idealiziral v pravilen kvadrat. Müllner je že upošteval dejansko stanje in je skico kastela bistveno korigiral. V obzidju našteje dvanajst stolpov, le da zaključuje južno linijo v povezavi stolpa 10 z jugozahodnim vogalnim stolpom (**sl. 10**),[21] s čimer je spet dobil idealno kvadratno tlorisno obliko kastela. Bizarro je takšno idealno obliko zavrnil kot neutemeljeno in omenja, da je tloris tabora nepravilen, prav tako tudi razporeditev njegovih trojnih vrat;[22] njegova grafična predloga žal ni objavljena. Prvi arheološki raziskovalec Ajdovščine W. Schmid je med 1. svet. vojno v mestu tudi izkopaval, in sicer v sodelovanju s Carlom Pickom, in je izsledke kratko predstavil v poročilu iz l. 1922–23, skupaj z grafično predlogo antičnega tabora s trinajstimi stolpi (I–XIII) in docela nepravilnim tlorisom ovalne oblike.[23] Vzhodna in zahodna stranica se naslonita na meji sodobnega mesta, medtem ko severne ne izpeljuje iz pozidave, čeprav je njena linija razvidna; lokacija

Sl. 7: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: zid kloake pod obzidjem z juga. Foto: N. Osmuk.

Abb. 7: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Kloakenmauer unter der Ummauerung von Süden.

stolpa VI celo močno izstopa.[24] Južno linijo obzidja je izpeljal v loku, z odmikom proti jugu, pri čemer stolp XIII nakazuje kot možno lokacijo (**sl. 11**). Vzrok za takšno rešitev je bil po vsej verjetnosti naslonitev na t. i. Bratinov stolp (XII),[25] preseneča pa tembolj, ker Schmid omenja pred zahodno in južno steno obrambni jarek. Med stolpoma II in III, nekako v južni tretjini razdalje, vrisuje vrata v obzidju, prav tako za stolpe II–IV vrisuje kvadratno bazo okroglih stolpov.[26]

Stucchi povzema v celoti Schmidov načrt in zavrača Gariboldijevo kvadratno rekonstrukcijo.[27]

Štekar v svojem kratkem poročilu o najdbah v Ajdovščini[28] omenja predvsem stolpe na južni stranici kastela, zato je za nas posebej zanimiv.[29]

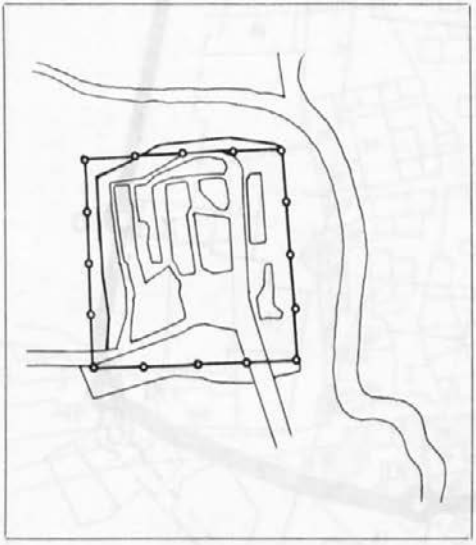
Sl. 8: Ajdovščina *(Castra)*, južno obzidje: pogled s stolpa 13 na odkopani del obzidja do stolpa 12: spredaj kloaka pod obzidjem. Foto N. Osmuk.

Abb. 8: Ajdovščina *(Castra)*, südliche Ummauerung: Blick vom Turm 13 auf den freigelegten Teil der Ummauerung zum Turm 12: vorne die Kloake unter der Ummauerung. Foto N. Osmuk.

Petru je z novoodkritim stolpom 13 in delom obzidja na njegovi zahodni strani bistveno korigiral Schmidov načrt ajdovskega kastela,[30] predvsem pa poudaril, da tloris ni ovalen, pač pa večkoten. Poleg novoodkritega dela južne stranice je tudi severno linijo obzidja popravil na obstoječo zazidalno mejo. Petru tudi navaja končne dimenzije kastela: 215×154 m.[31] Vendar se, kolikor nam je znano, ni natančneje poglobil v rekonstrukcijo južne linije obzidja, čeprav je leta 1958 spremljal nekatera zemeljska dela v tem predelu.[32]

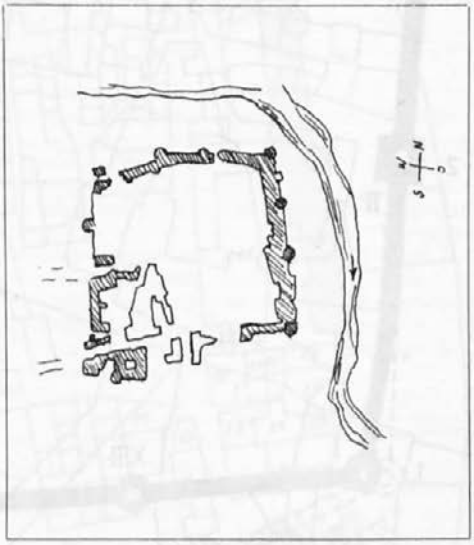
O c e n a današnjega stanja obzidja in predlog rekonstrukcije:

Z odkritjem stolpov 12 in 13 z dobršnim delom obzidja v južni liniji nam je bila v resnici dana podlaga za bolj realno oceno o poteku obrambne linije antičnega kastela na tej stranici. Posebej nas je k poskusu rekonstrukcije pripeljalo poznavanje stare katastrske skice za Ajdovščino (**sl. 12**).[33] Meja pozidave v mestnem jedru se namreč povsem prekriva z mejami antične utrdbe oziroma z linijo obzidja na treh stranicah. Na južni strani sledi ugotovljeni liniji obzidja podana parcelna meja v

Sl. 9: Ajdovščina *(Castra)*: Situacija kastela po P. Hitzingerju.

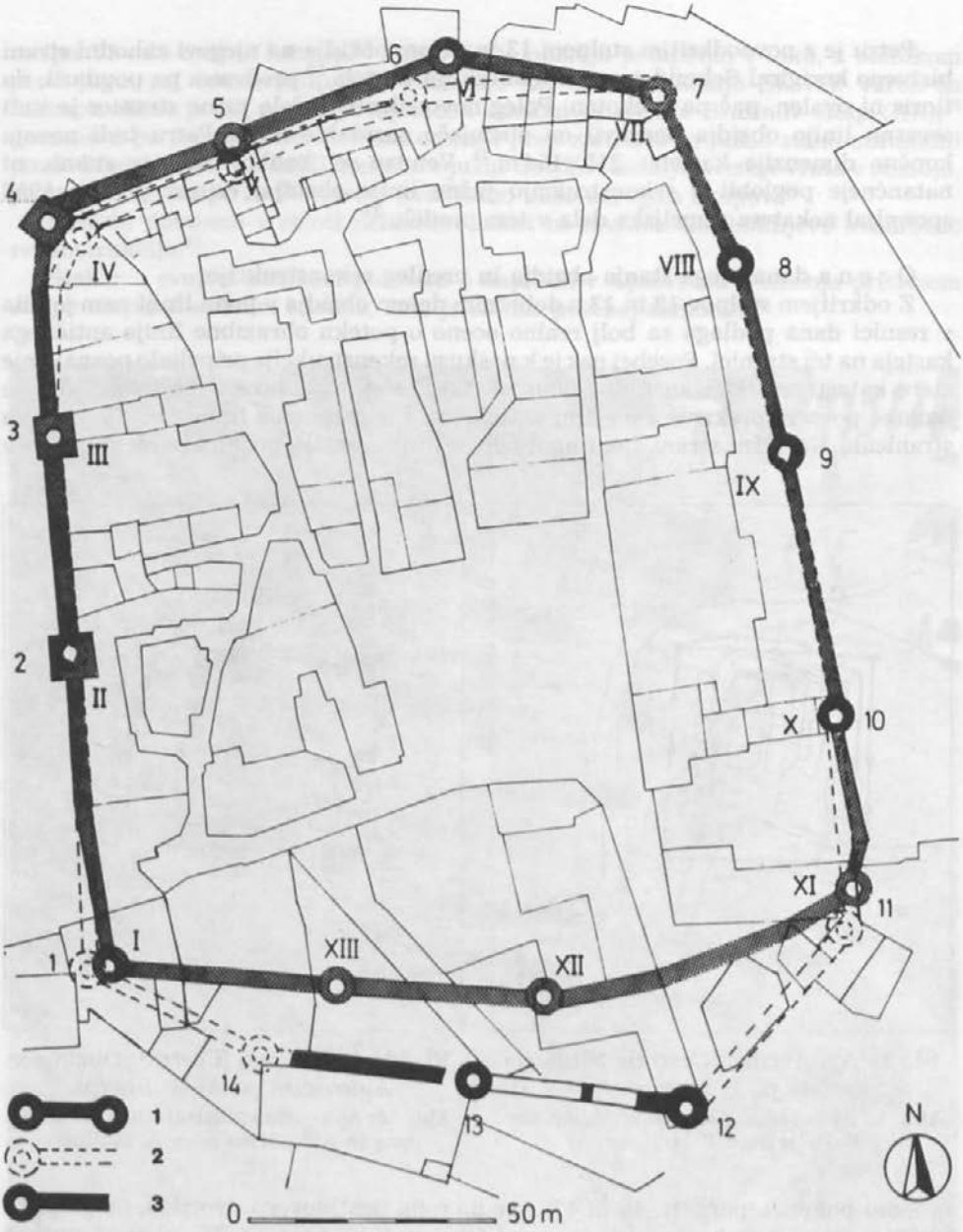
Abb. 9: Ajdovščina *(Castra)*: Situation des Kastells nach P. Hitzinger.

Sl. 10: Ajdovščina *(Castra)*: Obzidje v Ajdovščini po A. Müllnerju.

Abb. 10: Ajdovščina *(Castra)*: Die Ummauerung in Ajdovščina nach A. Müllner.

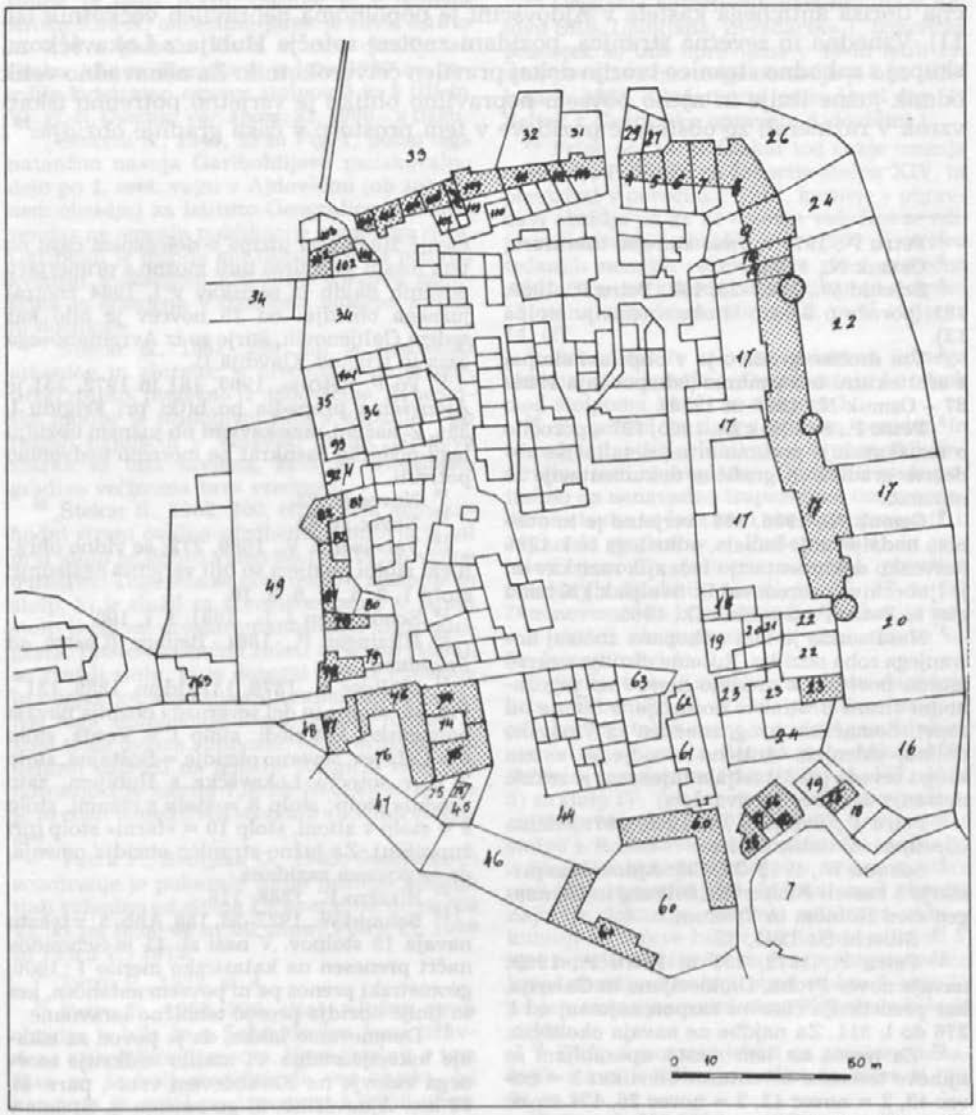
zahodni polovici (parc. št. 46 in 47), vse do roba Bratinovega dvorišča, na parc. št. 60. Jugozahodni stolp (stolp 1) je moral torej stati na parc. št. 77 – v sami stavbni parceli, kot omenja že Štekar. Med stolpoma 13 in 1 zato ostaja velika razdalja, ki v zamiku parcelne meje pri št. 45 in 75 skorajda nakazuje še en stolp. Sedaj dobljene vmesne razdalje nekako ustrezajo razporeditvi stolpov na vzhodni stranici, pa tudi razdalji med stolpoma 12 in 13. Na to mesto smo postavili zato stolp 14 (?).[34] Ker nam je dejanski potek obzidja preko Bratinovega dvorišča znan, prav tako pa posredno tudi vzrok za njegovo popolno odstranitev,[35] smo iskali možnost povezave stolpov 12 in 11.

Sl. 11: Ajdovščina *(Clastra)*: Tloris obzidja v Ajdovščini po W. Schmidu in sedanji poskus rekonstrukcije na podlagi starega katastra. Legenda: 1 (načrt obzidja po W. Schmidu/I–XIII), 2 (možna rekonstrukcija po starem katastru – ok. 1840), 3 (raziskano in obstoječe).

Abb. 11: Ajdovščina *(Castra)*: Grundriß der Ummauerung in Ajdovščina nach W. Schmid und der gegenwärtige Rekonstruktionsversuch auf der Grundlage des alten Katasters. Legende: 1 (Plan der Ummauerung nach W. Schmid/I–XIII), 2 (mögliche Rekonstruktion nach dem alten Kataster – ca. 1840), 3 (erforschte und bestehende Teile).

Pozornost nam je zbudila meja pozidave na omenjeni katastrski karti z nenavadno trapezoidno površino stavbnih parcel št. 26 do 28 in nekako izločena stavba na parc. št. 25. Če jo povežemo v linijo z znanimi stolpi 10 in 12, dobimo mesto jugovzhodnega stolpa na mestu parc. št. 25 in linijo jugovzhodnega obzidja, zaključeno pod podobno ostrim kotom, kakršnega smo dobili v jugozahodnem vogalu.[36]

Sl. 12: Ajdovščina *(Castra)*: Kopija katastrskega načrta za mesto Ajdovščina iz ok. 1890–1895.

Abb. 12: Ajdovščina *(Castra)*: Kopie des Katasterplans für die Stadt Ajdovščina aus der Zeit um 1890–1895.

Ob zelo izčiščeni liniji pozidave na severni stranici, nedvomno naslonjeni na obzidje, predlagamo tudi manjše korekture v risbi severne obrambne linije kastela.[37] Lokacijo stolpa 6 domnevamo na robu stare pozidave, to je v zamiku na parc. št. 113.[38] Tudi stolp 5 je treba premakniti na samo obzidje, vendar gre tu bolj za tehnični popravek, ker je zunanja stena stolpa še vidna.

Vprašanje vstopov v kastel puščamo zaenkrat odprto, saj nam tudi nova raziskovanja glede tega še niso dala nikakršnih odgovorov. Predložena rekonstrukcija tlorisa antičnega kastela v Ajdovščini je popolnoma nepravilen večkotnik (**sl. 11**). Vzhodna in severna stranica, pozidani znotraj sotočja Hublja z Lokavščkom, skupaj z zahodno stranico tvorijo dokaj pravilen četverokotnik. Za nenavadno velik odmik južne linije in njeno povsem nepravilno obliko je verjetno potrebno iskati vzrok v razmerah že obstoječe pozidave v tem prostoru v času gradnje obzidja.[39]

---

[1] Petru P., 1975 – z vso starejšo literaturo.

[2] Osmuk N., 1988.

[3] Schmid W., 1922–23, 188; Petru P., 1969, 181 (poroča o 9,60 m širokem temelju stolpa 13).

[4] Vse drobno gradivo je v obdelavi skupaj z arhitekturo intra muros (izkopavanja 1984/87 – Osmuk N., 1986 in 1988).

[5] Petru P., Svoljšak D., 1965, 197 – poročilo o raziskavah je preliminarno; detajlnejše obdelave gradiva in grafične dokumentacije še nimamo.

[6] Osmuk N., 1986, 258: verjetno je to obenem nadaljevanje kanala, odkritega že l. 1965 (terensko dokumentacijo tedanjih raziskav mi je ljubeznivo posredoval D. Svoljšak.) K temu glej še Petru P., Svoljšak D., 1965.

[7] Naša sonda je bila odkopana znotraj notranjega roba obzidja. Rušenje obzidja smemo morda povezati z gradnjo hlevov na jugozahodni strani Bratinove domačije; s tem je bil zaprti domačijski krog, značilen za Vipavsko dolino, sklenjen. Antično obzidje je v tem krogu seveda predstavljalo tujek, saj je sekalo notranje dvorišče na dva dela.

[8] Petru P., Svoljšak D., 1965, 197: »višina ohranjenosti dober meter«.

[9] Schmid W., 1922–23, 188: Ajdovščino primerja s kasteli Jünkerath, Bitburg in Neumagen med Kölnom in Trierom.

[10] Stucchi S., 1945, 35.

[11] Petru P., 1972, 351 in Petru P., 1969: navaja novce Proba, Dioklecijana in Galerija, kar predstavlja časovni razpon najmanj od l. 276 do l. 311. Za najdbe ne navaja okoliščin.

[12] Za novce na tem mestu uporabljam še njihove terenske inventarne številke: 1 = novec 43, 2 = novec 42, 3 = novec 26, 4 = novec 37, 5 = novec 36, 6 = novec 35.

[13] Ekspertiza novcev je delo dr. Petra Kosa.

[14] Osmuk N., 1988 – gradnja term je uničila maltno plast znotraj obzidja, ki pomeni preostanek gradbene dejavnosti na obzidju. Znamenje živahnega utripa v določenem času na tem mestu je gotovo tudi možno s primerjavo novčnih najdb iz raziskav v l. 1984 znotraj južnega obzidja: od 25 novcev je bilo kar sedem Galijenovih, štirje so iz Avrelijanovega časa in trije od Klavdija II.

[15] Po P. Petruju, 1969, 181 in 1972, 351 je Ajdovščina propadla po bitki pri Frigidu l. 394. Z našimi raziskavami ob južnem obzidju tega podatka zaenkrat ne moremo nedvomno potrditi.

[16] Novec št. 28.

[17] Novec št. 44.

[18] Valvasor J. V., 1689, 272; še vidno ohranjeni stolpi po njem so bili verjetno naslednji: stolp 1, 2, 5, 7, ,8, 9, 10.

[19] Schönleben J. L., 1681, t. I, 100.

[20] Hitzinger P., 1861. Beilage *(Castra ad Frigidum)*.

[21] Müllner A., 1879, 131; idem, 1889, 131 – Fig. 28: stolpe in del severnega obzidja navaja pomensko, kot sledi: stolp 1 = Varda, stolp 4 = Čebejev, severno obzidje = Boštajna, stolp 7 = v sotočju Lokavščka s Hubljem, zato »vodni« stolp; stolp 8 = stolp s cinami, stolp 9 = stolp v altoni, stolp 10 = »farni« stolp (pri župnišču). Za južno stranico obzidja omenja, da je povsem zazidana.

[22] Bizarro P., 1888, 216.

[23] Schmid W., 1922–23, 188, Abb. 5: v tekstu navaja 15 stolpov. V naši sl. 11 je Schmidov načrt prenesen na katastrsko merilo 1 : 1000, geometrski prenos pa ni povsem natančen, ker so linije obzidja preveč tehnično izravnane.

[24] Domnevamo lahko, da je povod za iskanje lokacije stolpa VI nudilo »odkritje močnega zidovja na Kerkočevem vrtu«, parc. št. 32 k.o. Ajdovščina, ki ga omenja S. Štekar v l. 19652, 200.

[25] Bratinov stolp je bil porušen l. 1898., ob gradnji tedanje Bratinove dvorane (sicer tudi dvorana 1. slovenske vlade!), kar navaja S. Štekar, 1962; o tem rušenju nam je pripovedo-

vala tudi vdova Bratina l. 1984. Zanimivo je, da ob rušenju omenjene dvorane l. 1965 niso opazili nikakršnih sledov (prim. Petru P., Svoljšak D., 1965), zato ostaja vprašanje časovne opredelitve t. i. Bratinovega stolpa odprto. V starem katastru ga nismo zasledili.

[26] Schmid W., 1922–23, 188: navaja naslednje dimenzije iz kastela: kvadratni temelj stolpa je širok 9,2 m; obzidje je v temelju široko 3,84 m; obrambni jarek je širok 3,10 m in 0,50 m globok. Vrata v zah. obzidju so široka 1,54 m. Raziskave v letu 1989 so potrdile kvadratno osnovo stolpov 3 in 5 (III in V): gl. N. Osmuk, *Var. spom.* 32, 1990 – v tisku.

[27] Stucchi S., 1945, 33 in Fig. 1: poleg tega natančno navaja Gariboldijevo raziskovalno delo po 1. svet. vojni v Ajdovščini (ob zahodnem obzidju) za Istituto Geografico Militare, vendar ne omenja publikacije njegovega dela. Gariboldi je menda kot tloris kastela podajal kvadrat z obsegom 550,70 m. Njegova zapuščina je hranjena v tržaškem muzeju, a nam ni dostopna.

[28] Štekar S., 1962, 200; bil je amaterski arheolog in zbiralec, s precejšnjo numizmatično zbirko, pretežno iz Ajdovščine. Arheološke najdbe je pridobival tudi s kopanjem po raznih najdiščih v Vipavski dolini. Njegova zbirka ni bila urejena, zato je arheološko gradivo večinoma brez vrednosti.

[29] Štekar S., 1962, 200, citat: »Na južnozahodni strani ovalno-utrdbenega zidovja je bil prvi stolp še dobro viden do l. 1914 do višine 6 metrov. Tega leta so podrli staro poslopje in stolp, ki je služil za grezničnо jamo. // Drugi stolp je bil na prostoru današnjega kinematografa. Preden so začeli zidati dvorano (1898), so zrušili stolp, ki je dosegal višino 7 metrov in v čigar notranjosti je bila čumnata. Fotografije tega stolpa baje hrani tržaški muzej. // Med tema dvema stolpoma, bliže drugemu, so delavci naleteli na temelje stolpiča, katerega notranjost je merila 1,30 m. Ni izključeno, da je to eden izmed dveh stražnih vhodnih stolpičev.«

[30] Petru P., Svoljšak D., 1965: Svoljšakovo sondiranje je pokazalo linijo južnega obzidja tudi vzhodno od stolpa 13, skoraj tik do stolpa 12, ki pa tedaj še ni bil znan! Petru P., 1969 in Petru P., 1972.

[31] Petru P., 1972, sl. 4.

[32] Petru P., 1962, 200, citat: »Južna stran obzidja je bila že v Schmidovem času izravnana z okoliškim terenom. Nove gradnje v tem času so še bolj modificirale ves objekt, od katerega je sedaj po izravnavi l. 1958 ohranjeno verjetno le temeljno zidovje v bližini XIV. stolpa. // Pri regulacijskih delih l. 1958 so v območju XIII. stolpa zadeli na *opus incertum* rimskega zidu ter ga pri izravnavi terena, ker ga ni bilo moč ohraniti, prilagodili le-temu. Zid je bil grajen iz lomljenih kamnov apnenca, vezanega z malto, pomešano z drobci opeke. Ohr. dolž. zidu je znašala 4,80 m, debelina 1,37 m in višina na najvišjem nivoju nad današnjim nivojem ceste 0,50 m. Temelje zidu pri tem izkopu za severni rob ceste nismo zasledili, pač pa mora biti ohranjeno v smeri XIV. stolpa.«

[33] Originale katastrskih kart hranijo v Arhivu SRS, Ljubljana, Zvezdarska 1. Izmere za posnetek so bile opravljene v 40-ih letih 19. stol, povečava mestnega območja je bila izdelana l. 1885. (Podatke je posredoval ing. P. Seljak z Geodetske uprave v Ajdovščini.)

[34] Prim. op. 29: S. Štekar tod nekje omenja »stolpič«, P. Petru pa lokacije stolpa XIV. ni preciziral v poročilu l. 1962, kasneje v obravnavi obzidja pa ga ne omenja več. Kot se zdi, je raziskovanje obzidja v l. 1965 v okviru tedanjih nemilih razmer bilo prav nesrečno zaključeno: na vzhodni strani tik pred stolpom 12 in na zahodnem morda tik pred stolpom 14. (?)

[35] Prim. op. 7: celotna raziskava južnega obzidja ni več možna. Odprt ostaja še odsek med stolpoma 14 (?) in stolpom 1.

[36] Ta predel je danes povsem pozidan in brez detajlnejših arhitektonskih posnetkov interierov tudi nepregleden. Opozoriti pa je potrebno na nenavadno trapezoidno osnovo moderne stavbe iz časa med obema vojnama (t. i. »ajdovski peglezen« = Prešernova 9), ki je v celoti ponovila oziroma zavzema površino nekdanjih stavbnih parcel št. 26, 27 in 28. Domnevamo, da bi zunanjo linijo obzidja morali slediti ob jugovzhodni steni stavbe na Prešernovi ulici št. 9.

[37] Stolp 4 stoji nekako na mestu današnje hiše v Šibeniški ul. št. 29; po našem mnenju je lokacija stolpa manj izpostavljena iz sklenjene linije obzidja, kot pa je to nakazal W. Schmid v svojem načrtu (1922–23, 187, Abb. 5) za stolp IV. Vendar ne izključujemo možnosti, da prav parc. št. 103 nakazuje pravo mesto stolpa 4. Raziskave tod trenutno niso možne!

Linijo severnega obzidja in navezavo stare pozidave stanovanjskih hiš na obod obzidja najbolje dokazuje ostanek antičnega zidu v kuhinji Krkočeve hiše v Stritarjevi ulici št. 5, kjer novejši del stavbe močno presega severno linijo obzidja. Zunanji obod stolpa 5 ozir. V. pa je v zunanji severni steni Krkočeve hiše še viden.

[38] Stolp 6 moramo iskati na prostoru današnjih stavb v Vilharjevi ulici, in sicer št. 20, 21 in 22.

[39] Osmuk N., 1986 in 1988; starejša gradbena faza iz časa pred l. 250 je na prostoru nekdanje Bratinove hiše povsem paralelna z linijo obzidja med stolpoma 12 in 13. Ali smemo morda zato predpostavljati, da se je

izgradnja obrambnega obzidja *Castra* prilagodila tedaj obstoječim zgradbam na tem prostoru? Takšno misel bi podpirala tudi nenavadna krivulja v izpeljavi glavne odtočne kanalizacijske linije iz južne polovice kastela skozi južno obzidje med stolpoma 12 in 13.

BIZARRO P. (1888), Das Standlager in Heidenschaft. – *Mitt. Zentr. Komm.* 14, 215–217.

HITZINGER P. (1861), Pläne römischer Örte in Krain. – *Mitt. Hist. Ver. Krain* 16, 46–47.

MÜLLNER A. (1879), *Emona.* – Laibach.

MÜLLNER A. (1889), Das Castell Castra am Frigidus. – *Mitt. Zentr. Komm.* 15, 131, Nr. 97, Fig. 28.

OSMUK N. (1986), *Var. spom.* 28, 258–260.

OSMUK N. (1988), *Var. spom.* 30, 233–236.

PETRU P. (1962), *Var. spom.* 8, 199–200.

PETRU P. (1969), Ajdovščina: neue Ausgrabungsresultate. – *Roman frontier Studies* 1969, Cardiff 1974, 178.

PETRU P. (1972), Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum in kasnoantičnih utrdb v Sloveniji. – *Arh. vest.* 23, 350–352.

PETRU P. (1975), Ajdovščina. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 120–121.

PETRU P. (1976), Ricerche recenti sulle fortificazioni nelle Alpi orientali. – *Ant. altoadr.* 9, 231.

PETRU P., SVOLJŠAK D. (1965), *Var. spom.* 10, 197.

SCHMID W. (1922–23), Römische Forschung in Österreich. – *Ber. Röm. Germ. Komm.* 14–15, 188.

SCHÖNLEBEN J. L. (1681), *Carniolia antiqua et nova*, Annales, Tomus I, 100. – Labaci.

STUCCHI S. (1945), Aidussina romana. – *Ce fastu* 21, 1–6, 29–37.

ŠTEKAR S. (1962), *Var. spom.* 8, 200–201.

VALVASOR J. V. (1689), *Die Ehre des Herzogtums Krain* 11, 272.

DIE UMMAUERUNG DER RÖMISCHEN BEFESTIGUNG CASTRA IN AJDOVŠČINA

Zusammenfassung

Ajdovščina im Vipavatal, innerhalb des Zusammenflußbereiches des Hubelj und des Lokavšček, ist die ins Verteidigungssystem *Claustra Alpium Iuliarum*[1] einbegriffene spätantike Befestigung *CASTRA ad Frigidum*. Die Umrisse der Wehrmauer zeichnen sich noch verhältnismäßig gut an der Ost- und Westseite ab, wogegen die Nordseite im gegenwärtigen Bebauungszustand schwieriger bestimmbar ist. Die Südseite ist durch Abbrüche vollständig verwischt worden, deshalb war die Grundrißform des Kastells lange Zeit problematisch.[18–29] Erst Petrus Ausgrabungen im J. 1965 haben einen Teil der Grundlinie der südlichen Ummauerung und die Lage des Turmes 13 nachgewiesen.[30] Anhand neuer Forschungen im J. 1987 haben wir noch Turm 12 und den Ummauerungsteil bis zum Turm 13 freigelegt, in dem auch der gewölbte Kanaldurchgang erbaut war (**Beil. 1, 2; Abb. 1–8**).*[2–6] Der Turmeingang wurde später zugemauert. Aufgrund von Münzfunden datieren wir den Ausbau der Ummauerung in die Zeit um das J. 270 oder an den Beginn der siebziger Jahre des 3. Jahrhunderts,[12–14] womit wir die bisher gültige Einordnung in die Konstantinzeit etwas korrigieren.[9–11] Für Turm 12 haben wir die Sekundärverwendung mit der Herdstelle noch im 15. Jh. festgestellt,[16] während die südliche Ummauerung bis zum Turm 13 vor dem Ende des 17. Jh. beseitigt wurde.[17]

Aufgrund der neuen Ermittlungen und bei Berücksichtigung des alten Katasterplans für die Stadt Ajdovščina (**Abb. 12**) schlagen wir die Neurekonstruktion des Kastellgrundrisses an der Südseite[33–36] und kleinere Korrekturen an der Nordseite vor (**Abb. 12**).[37]

* Beilage 1 in Einbandtasche.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 199–216

RIMSKI NALAZI U JUGOSLOVENSKOM DELU BARBARIKUMA – BAČKA I BANAT

OLGA BRUKNER

Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Štrosmajerova 22,
YU-21131 Petrovaradin

Najranija proučavanja rimskog importa izvan teritorije Rimskog carstva bila su usmerena na trasu tzv. »ćilibarskog« puta.[1] Trgovački promet na ovoj transverzali, koja je vodila od juga prema severu, odnosno do obale Baltičkog mora, bio je frekventan već na početku nove ere. Brojni predmeti rimske provinijencije nadjeni su na varvarskoj teritoriji u Madjarskoj,[2] slobodnoj Germaniji,[3] Slovačkoj[4] i Poljskoj.[5] Iz ranocarskog perioda najčešći su nalazi metalnih sudova koji su se eksportovali ćilibarskim putem preko Akvileje iz južnoitalskih radionica.[6]

Rimski nalazi iz Barbarikuma često su tretirani samo sa problemom tipologije, hronologije, proizvodnih centara i trgovačkih puteva. Noviji pristup kod proučavanja rimskog importa i uticaja rimske civilizacije na život plemena izvan granice Carstva pružio je mogućnost da se u kulturno-istorijskim okvirima daju tumačenja politike Rimljana prema varvarima.

Za proučavanje rimsko-varvarskih odnosa u pograničnoj zoni Dunava i unutrašnjosti Panonske nizine značajan je rad D. Gabler-a iz 1975. g. koji objavljuje rimski import sa teritorije Madjarske, Rumunije, Čehoslovačke i delimično publikovane nalaze iz Jugoslavije.[7] Konfrontirajući arheološki materijal sa istorijskim podacima autor je dao značajna zapažanja, posebno u pogledu ukazivanja na trase istočnopanonskih puteva prema Dakiji.[8]

Oslanjajući se na objavljene numizmatičke nalaze sa jugoslovenskog dela Barbarikuma pokušali smo da dopunimo sliku rasprostranjenosti i brojnosti i drugih zanatskih proizvoda i da na osnovu dosadašnjih mišljenja razmotrimo pitanje fortifikacija na levoj obali Dunava uključujući i sistem šančeva. Dobijeni podaci o rasprostranjenosti arheoloških nalaza ukazuju na trase puteva sa juga i zapada, odnosno sa limesa, prema unutrašnjosti varvarske teritorije (**pril. 1**). Njihovo datovanje u rasponu od kraja 1 v. do kraja 4 v. potvrdjuje već poznate istorijske činjenice o promenljivim odnosima Rimljana i njihovih najbližih suseda Sarmata što se reflektovalo i na trgovinu.

Jugoslovenski deo teritorije izvan granica Rimskog carstva, odnosno Barbarikuma, zahvata područje današnje Bačke i Banata u Vojvodini. U antičkim izvorima se ova oblast navodi kao *Barbaricum* ili *Sarmatia*.[9] Prema podacima kod Strabona područje Bačke naseljavala su keltska plemena Boji i Taurisci.[10] Pobedjeni od dačkog kralja Bojrebiste napuštaju ovu teritoriju koja ostaje poznata pod pojmom *deserta Boiorum* sve do kasne antike.[11]

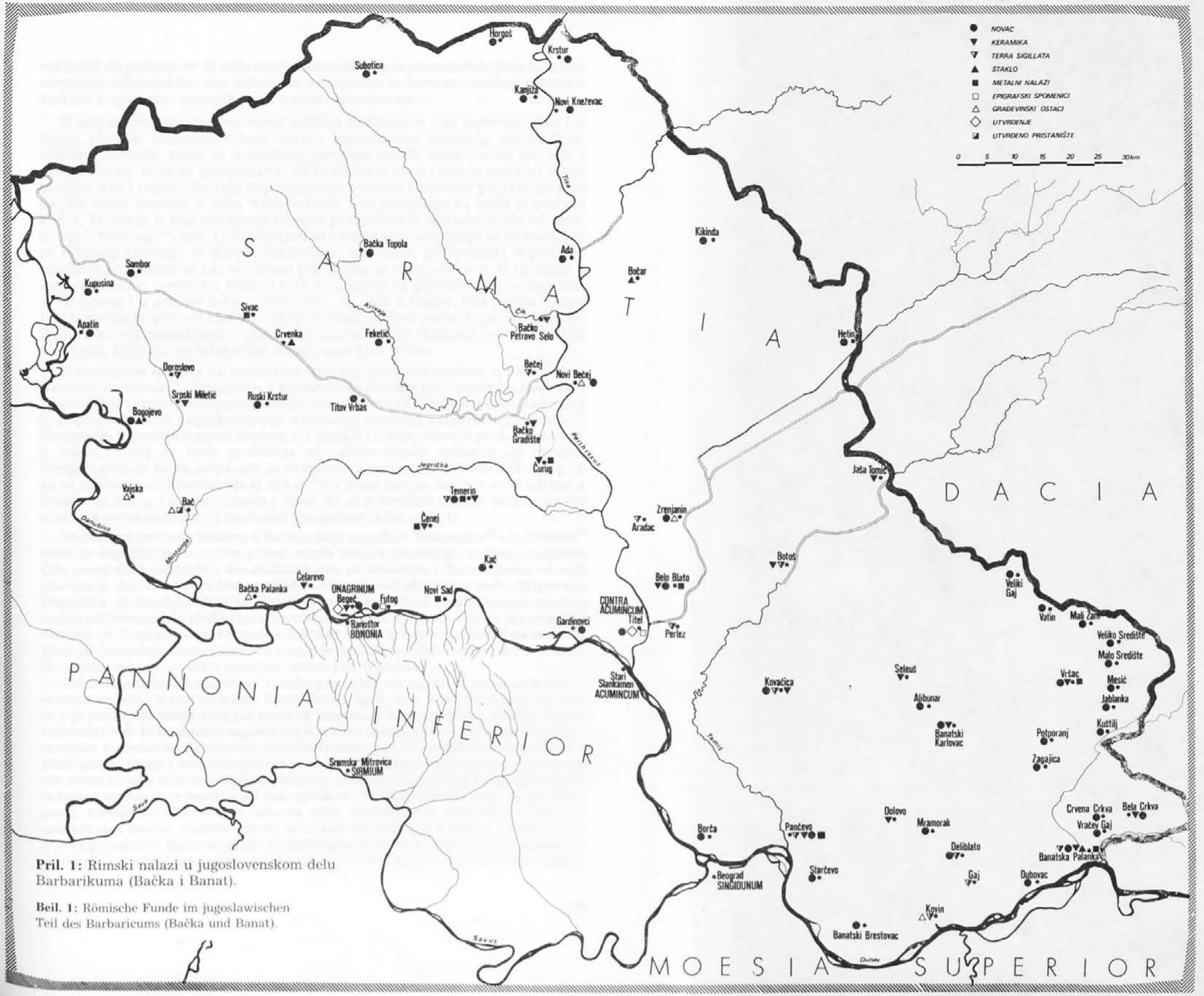
Na severnoj granici Carstva, na panonskom limesu, već krajem 1 v.n.e. počeli su sukobi Rimljana sa Sarmatima što nije pružalo uslove za slobodne trgovačke veze. Sprovodeći politiku naseljavanja pokušali su da smire plemena na graničnom

području. Prvo, veće raseljavanje bilo je 50. tih godina 1 v.n.e.[12] Za vreme Trajana, kao saveznici Rimljana sarmatska plemena naseljavaju oblast izmedju Dunava i Tise kada i počinju da se orijentišu prema provinciji Panoniji i Gornjoj Meziji. Posle markomanskih ratova uspostavljaju se trgovačke veze sa Sarmatima koje Rimljani koriste za ostvarivanje političkih ciljeva. Iz ovog vremena potiče najveći broj rimskog importa, posebno tera sigilate i ostalih predmeta kvalitetne izrade iz panonskih radionica. Po D. Gabler-u trgovina je bila organizovana u graničnom području na robnu razmenu i razvijala se i u unutrašnjosti Panonije.[13] Pozivajući se na podatke kod Diona Kasija, isti autor, navodi da su po sklapanju saveza (179. g.) izmedju Rimljana i Sarmata odredjeni tržišni dani. Trgovina se razvijala pored utvrdjenja i manjih burgusa, pod vojnom kontrolom zbog obezbedjenja granice i da bi se proveravala naplata carine.

Za tumačenje nalaza rimskog importa u Bačkoj i Banatu, značajno je ukazati na izgradnju fortifikacija na levoj obali Dunava koje su sa tzv. »rimskim« šančevima, u unutrašnjosti Barbarikuma, predstavljale koncept rimskog odbranbenog sistema za bolje obezbedjenje limesa u toku 3 i 4 v.

Na jugoslovenskom delu panonskog limesa za sada je identifikovan i delimično arheološki dokumentovan castellum Onagrinum u Begeču kao *contra Bononia*.[14] Pitanje njegove ubikacije je razmatrano u stručnoj literaturi već u 19. veku. Rezultati parcijalnih arheoloških istraživanja nisu omogućili utvrdjivanje obima i izgleda utvrdjenja. Otkriće gradjevinskih ostataka sa temeljima polukružne osnove mogli su pripadati jednoj od kula. Osam masivnijih temeljnih stopa, koje su užom stranom postavljene upravno na Dunav, ukazuju na konstrukciju priobalnog pojasa pristaništa segmentno podeljenog za pristajanje čamaca i brodova. U kulturnom sloju, na prostoru za koji se predpostavlja da je bio obuhvaćen utvrdjenjem, nalazi se, pored orudja i primeraka rimskog novca, karakteristična sarmatska keramika, sa izuzetkom gledjosani sudovi i forme izradjene u tradiciji rimsko-provincijske proizvodnje.[15] Može se zaključiti da je na ovom lokalitetu primarna sarmatska materijalna kultura i da nema jačeg uticaja romanizacije. Utvrdjenje sa pristaništem, podignuto u vreme Tetrarhije, verovatno od Dioklecijana, imalo je prvenstveno za cilj da zaštiti granicu te se interesi Rimljana na tom planu i ograničavaju uključujući sarmatsko stanovništvo u odbranu rimske teritorije. Ovom činjenicom se može objasniti odsustvo brojnijeg rimskog importa i uopšte uticaja rimske kulture u kompleksu Onagrinuma.

Drugi logor po Marsigli-ju bio je na ušću Tise u Dunav, odnosno u današnjem naselju Titel.[16] Pozivajući se na podatke u Fasti Hidatius-a iz 294. g. Š. Šoproni utvrdjenje *contra Acinco* identifikuje kao Acumincum nasuprot drugim istraživačima, koji prema starijim izvorima, vezuju Acinco za Aquincum.[17] Arheološka sondažna iskopavanja manjeg obima na titelskom bregu potvrdila su postojanje naselja iz sarmatskog perioda i starijih praistorijskih kultura.[18] Rimski gradjevinski ostaci nisu konstatovani, ali se ne isključuje mogućnost ubicirtanja *contra Acumincum*-a na širem području Titela. Za većinu epigrafskih spomenika iz Titela[19] predpostavlja se da su podignuti na prostoru današnjeg naselja,[20] dok su pojedini, posebno miljokazi, preneti u kasnijim vekovima sa desne obale Dunave. Epigrafski nalazi, bez drugog pratećeg arheološkog materijala rimskog importa, ukazuju na boravak vojnih jedinica na području Titela. Njihovo aktivno učešće u odbrani granice potvrdjuje se podizanjem spomenika poginulim vojnicima, kao i postavljanjem votivnih ara. Š. Šoproni predpostavlja da je novi logor sagradjen *contra Acumincum*-u za vreme Dioklecijana kada Sirmijum, kao carska rezidencija i upravni centar Panonije Sekunde, zahteva sigurniju zaštitu limesa.[21] Može se

Pril. 1: Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma (Bačka i Banat).

Beil. 1: Römische Funde im jugoslawischen Teil des Barbaricums (Bačka und Banat).

zaključiti da povremeno ili duže stacioniranje rimske vojske na obali Tise, naspram utvrdjenja Akuminkum, nije uticalo na materijalnu kulturu sarmatskog stanovništva što se potvrdilo dosadašnjim arheološkim nalazima.

U pograničnoj zoni Barbarikuma politika Rimljana je bila usmerena, kao i u djenja planova urbanizacije leve obale i romanizacije zatečenog stanovništva, odnosno Sarmata. Mada se u antičkim izvorima navode samo *contra Bononia* i *Contra Acinco* može se predpostaviti da su na levoj obali Dunava postojali manji burgusi, kao i pristaništa radi objedinjavanja odbrane i kontrole pogranične zone na obe obale, posebno u doba Valentinijana. Ova predpostavka našla je potvrdu kod A. Mócsy-ja u vezi tumačenja rimskih gradjevinskih ostataka južno od Bača, na obali Mostonge[22] (**pril. 1**). Oslanjajući se na analogna utvrdjenja sa pristaništem sa rajnskog područja iz doba Valentinijana, isti autor, gradjevinski objekat na Mostongi predpostavlja kao utvrdjeno pristanište za transport robe. U istorijatu o srednjovekovnoj tvrdjavi u Baču (14–16 v.) pominje se plovidba Mostongom koja je verovatno i u antičko doba, u svom toku do ušća u Dunav, bila bogata vodom te je postojala mogućnost ulaska brodića i čamaca dublje u unutrašnjost Barbakuma. Za sada se ova razmatranja o postojanju pristaništa na Mostongi mogu prihvatiti kao radna hipoteza jer arheološka istraživanja nisu vršena.

O postojanju šančeva na varvarskoj teritoriji nalazimo podatak u Noticiji kao *fossatum Sarmatae*.[23] Topografija i konstrukcija sistema tzv. »rimskih« šančeva u Panoniji bila je tema proučavanja istraživača od kraja 19 veka, a koja su u radovima Š. Šoproni-ja našla najprihvatljivije tumačenje njihovog nastanka i datovanja.[24] Koncepcija izgradnje sistema šančeva u Panoniji i u delu Oltenije po Š. Šoproni-ju je imala za cilj da bude grudobran za zaštitu rimske teritorije od varvara. Predpostavlja se da su podignuti za vladavine Konstantina Velikog 322–332 g., a da su razrušeni od Konstancija II 358 g.[25] Po istom autoru, šančevi su se održali u Banatu do 374 g. kada se napušta i limes što se potvrdjuje velikim brojem ostava novca na ovom području iz predvalentinijanovog doba (**pril. 1**).

Prateći pravce trasa šančeva u Bačkoj, koje navodi P. Velenrajter[26] i L. Sekereš[27] može se zapaziti da se nalaze pored rečnih tokova (Mostonga, Krivaja, Jegrička, Čik) povezujući unutrašnji deo Barbarikuma sa Dunavom i Tisom. Jedan od ovih pravaca je išal od rukavca Dunava kod Apatina, pored Mostonge, preko Prigrevice, Doroslova do Srpskog Miletića. Drugi šanac je povezivao obalu Dunava severoistočno od Novog Sada preko Gardinovaca i Mošorina sa Tisom, a treći je postavljen severno od Gospodjinaca do potoka Čik kod Bačkog Petrovog Sela i na sever uz Tisu. Do izgradnje sistema šančeva moglo je doći sklapanjem saveza sa Sarmatima što je istovremeno stvaralo povoljne uslove i za trgovinu.

Pokretni arheološki materijali rimske provinijencije nalazi se ne samo u pograničnoj zoni već i u unutrašnjosti Barbarikuma (**pril. 1; t. 1–8**). Na žalost, do sada se nije pristupilo izradi korpusa rimskog importa u Panoniji (izvan granica rimske teritorije) koji bi omogućio sagledavanje u kom obimu i vremenu se podržavala i razvijala trgovina sa Sarmatima što istovremeno govori i o njihovim odnosima sa Rimljanima. Stoga i ovaj prilog o navedenoj problematici na obuhvata sve do sada otkrivene rimske nalaze u Bačkoj i Banatu, posebno zbog malog broja objavljenih radova o sarmatskim naseljima i nekropolama. Terenska istraživanja su potvrdila gustu naseljenost Sarmata u južnom delu Barbarikuma gde nije uočen veći urbanizovan centar. Rimski import se nalazi uz priobalje Dunava i Tise, ali i u pravcu pomenutih šančeva. Može se predpostaviti da su pojava rimskih utilitarnih predmeta i novčani promet prouzrokovani politikom Rimljana prema Sarmatima i

kretanjem vojnih jedinica na njihovoj teritoriji, a ne planiranim potrebama stanovnika sarmatskih naselja.

U popisu nalazišta treba izdvojiti Banatsku Palanku jer karakter nalaza, koji potiču sa lokacije nekadašnje Stare Palanke na samoj obali Dunava, ne upućuju na trgovinu sa varvarima. Ova lokacija sa utvrdjenjem na ostrvu Sapaji predstavljala je grudobran u sklopu gornjomezijskog limesa.[28] Isto tako nalazi iz nekropola iz doba Seobe naroda – grobni prilozi (krčazi) iz Čelareva[29] i grobnice od rimskih opeka sa krovom na dve vode iz Vajske[30] ukazuju na sirvivale rimske kulture i održavanje tradicije u pogrebnom kultu. »Pseudorimske« grobnice iz Vajske pokazuju kontinuitet u rimskom načinu sahranjivanja stanovništva u Bačkoj iako ovaj prostor nije bio integralni deo teritorije Rimskog carstva. Stoga se može reći da je priobalno područje Dunava, gde se nalazi i naselje Vajska, bilo u antičko doba jedinstven granični pojas za obe obale koji u kulturnom smislu, ni u predhodnim vekovima, nije predstavljao vojnu i političku barijeru.

Arheološki materijal iz navedenih mesta u popisu nalazišta čine pojedinačni nalazi i sa izuzetkom predmeti sa arheoloških iskopavanja sarmatskih naselja i nekropola (**t. 1–8**). Izuzimajući severoitalski tanjir, forme Drag. 17, iz Banatske Palanke iz kraja 1 v.n.e. (**t. 1:** 1), nalazi reljefne tere sigilate, forme Drag. 37, potiču iz radionica Rheinzabern i Westerndorf i datuju se u drugu polovinu 2 i početak 3 v. (**t. 1, 2**). Interesantno je napomenuti da su nadjena dva primerka panonsko-mezijske imitacije tere sigilate, poznate iz starije literature kao »Siscia« tera sigilata.[31] Jedan primerak je nadjen u Doroslovu, u Bačkoj (**t. 2:** 7) koji ima analogije sa proizvodima iz Gorsium-a (Székesfehérvár), a drugi je iz Gaja u Banatu (**t. 2:** 6) koji se predpostavlja da potiče iz jedne od mezijsko-dačkih radionica imitacije tere sigilate.[32]

U tehnici »glatke« tere sigilate javljaju se samo zdele, forme Drag. 33 koje se izradjuju i u imitaciji tere sigilate i u sivoj fakturi karakterističnoj sa sarmatsko lončarstvo[33] (**t. 3:** 1–3; **7:** 1, 2) U sarmatskim grobovima iz Srpskog Miletića, Bačkog Petrovog Sela i Temerina nadjene su rimske forme firnisovanih i mat bojenih pehara zajedno sa sarmatskim prilozima (**t. 3:** 4; **7:** 3, 4). Ove forme zdele i pehara vode poreklo iz zapadnih radionica i istovremene su sa nalazima reljefne tere sigilate čim se potvrdjuje jači rimski import u Barbarikumu u drugoj polovini 2 i početku 3 v. Takodje se oseća uticaj grčko-helenističke keramike u formama šolja sa jednom drškom ili sudova sa dve ili tri drške bilo da su import iz provincije Mezije ili Dakije ili su izradjene od sarmatskih lončara (**t. 3;** 7; **7:** 5). Nalazi amfora su na varvarskoj teritoriji retki, i kako je već istakao D. Gabler, kao sudovi za transport vina i ulja nisu bili specifičnost Panonije.[34] Amfore iz Banatske Palanke (lok. Stara Palanka) i Kovačice su italskog porekla i datuju se u 1–2 v.n.e.[35] (**t. 4:** 4–6). Keramičke lampe iz Pančeva i Banatske Palanke (lok. Stara Palanka) sa ostalim predmetima rimske proizvodnje ukazuju na značajne veze vojske sa varvarima na ovim lokacijama u zoni kontralimesa (**pril. 1, t. 5:** 1–4; **6:** 1–6, 8–16). Metalni nalazi u većini slučajeva potiču iz sarmatskih grobova i to su: kolenaste i »T« fibule sa spiralnom konstrukcijom, sa profilisanom glavom i »lepezaste« fibule, narukvice od deblje bronzane žice sa kvačicom za pričvršćavanje i olovna minijaturna ogledala (**t. 5:** 6–10). Usamljeni nalaz bronzane situle iz Novog Sada i bronzani šlem iz Sivca su pripadali opremi vojnika iz jedne od centurija ili kohorti koje su se kretale na varvarskoj teritoriji (**t. 8:** 1, 2).

Rimski novac je bio u Barbarikumu, kao i importovani predmeti, u opticaju najbrojnije u 2 i 3 v., a najveća koncentracija ostava je iz 4 v. u južnom Banatu. Oslanjajući se na objavljene nalaze do 1975. g. D. Gabler navodi 227 nalazišta

novca u Barbarikumu.[36] Pored podataka iz starije literature sa područja jugoslovenskog dela Barbarikuma objavljen je veći broj ostava iz južnog Banata i pojedinačni nalazi iz Gardinovaca u Bačkoj.[37]

Opticaj novca je počeo sa Flavijevcima (mada ima i ranijih primeraka) i sa izgradnjom limesa razvijao se novčani i robni promet, a najfrekventniji je bio za vreme Antonina Pija i Marka Aurelija. U ostavama su najčešći primerci Konstantina I, Konstansa, Konstancija II i Konstancija Gala.

Za sada se ne raspolaže sa dovoljno podataka o rimskim nalazima u Bačkoj i Banatu koji bi pružali indicije o pravcima trgovačkih puteva. Veći broj nalaza prati tok Tise na sever, verovatno do Segedina *(Parthiscum)* za koji se predpostavlja da je bio glavna trgovačka raskrsnica za istok i carinarnica.[38] Istovremeno se može prepostaviti južnije direktan put u Dakiju, od Dunava kod Apatina kroz Bačku preko Tise i dalje kroz južni Banat.

Oslanjajući se na dosadašnje podatke o vrsti, obimu i rasprostranjenosti rimskog importa u jugoslovenskom delu Barbarikuma izlažemo sledeća zapažanja:

– Da su najbrojniji i najraznovrsniji predmeti sa područja današnjeg Pančeva i Banatske Palanke (lokacija Stare Palanke i ostrvo Sapaja) i da se datuju najranije u kraj 1 v.n.e. Ova činjenica se može objasniti jakim rimskim uticajem, već u flavijevsko doba, iz gornjomezijskih utvrdjenja na ostrvu Sapaji i Singidunuma (**pril. 1**).

– Da utvrdjenja *castellum Onagrinum* (Begeč) i predpostavljen *contra Acumincum* (Titel) sadrže sarmatsku materijalnu kulturu, sa izuzetkom nalaza epigrafskih spomenika (**pril. 1**). U konceptu odbranbenog sistema Rimljani su imali za cilj da prvenstveno zaštite granicu ne upuštajući se u urbanizovanje leve obale i romanizaciju zatečenog sarmatskog stanovništva što se potvrdilo i arheološkim nalazima.

– Da je izgradnja šančeva u unutrašnjosti Barbarikuma u 4 v. imala defanzivan karakter da bi se zaštitile granice provincije Panonije Sekunde i Gornje Mezije. Brojni nalazi ostava iz predvalentinijanovog doba u Banatu potvrdjuju, kao i u provincijama, nemirna vremena kada dolazi do napuštanja i rušenja odbranbenog sistema – šančeva i limesa zbog sve učestalijih napada varvara.

– Da je rimski import u jugoslovenskom delu Barbarikuma najbrojniji iz druge polovine 2 v. i početka 3 v., iz vremena kada je savezništvo za Rimljanima stvaralo povoljne uslove za trgovinu.

– Da se nalazi rimskih utilitarnih predmeta i novčani promet na varvarskoj teritoriji pre može tumačiti politikom Rimljana prema sarmatskim plemenima i kretanjem i boravkom vojnih jedinica na njihovoj zemlji, nego tržišnim potrebama stanovnika sarmatskih naselja.

Na kraju, može se zaključiti da bi dalja proučavanja, usmerena na evidentiranje i obradu rimskih nalaza u Bačkoj i Banatu, pružila mogućnost za proširivanje naučnih saznanja o promenljivim odnosima izmedju Rimljana i Sarmata i o metodama u sprovodjenju vazalne politike nad stanovništvom na varvarskoj teritoriji.

Popis nalazišta

ADA pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 113); imitacija tere sigilate (Gabler D., 1968, 240, 23. kép).

ALIBUNAR zlatni novac (Gabler D., 1975, 116).

APATIN pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 113).

ARADAC tera sigilata, Drag. 37 (Narodni muzej, Zrenjanin, neinv.). **T. 1**: 5.

BAČ gradjevinski ostaci (Mócsy A., 1969, 71–75, Abb. 1).

BAČKA PALANKA gradjevinski ostaci (Graff A., 1941, u legendi mape).

BAČKA TOPOLA pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 114).

BAČKO GRADIŠTE keramika (Dimitrijević D., 1975, 42).

BAČKO PETROVO SELO keramika (Brukner O., 1968, 171, t. 58: 3). **T. 3:** 4

BANATSKA PALANKA ostave novca (Gabler D., 1975, 114, 115; Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 41–44, 52, 53; ista, 1981, 63); tera sigilata (Gabler D., 1968, 45, 224; keramika, lampe, sitna plastika, staklo, metalni nalazi (Narodni muzej, Vršac, inv. br. 12731, 12154, 12732, 12304, 12185, 12652, 12628, 12633, 12630, 12733, 12367, 12913, 12623, 12745, 12749, 12370, 12653, 12654, 12555, 12651, 12664, 12641; fibule (zbirka u Beloj crkvi, dosije E – 142, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad). **T. 1:** 1; **4:** 1, 5, 6; **5:** 1–8; **6:** 1–6, 8–16.

BANATSKI BRESTOVAC srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 114).

BANATSKI KARLOVAC srebrni i bronzani novac, ostave (Gabler D., 1975, 111; Dautova-Ruševljan V., 1981, 69); keramika (Narodni muzej, Vršac, inv. br. 14090). **T. 3:** 3.

BEČEJ tera sigilata, Drag. 33 (Muzej i galerija, Bečej, inv. br. 3). **T. 3:** 2.

BEGEČ Castellum Onagrinum. Keramika, lampe, novac, opeke sa pečatom (vidi opširnije u tekstu).

BELA CRKVA novac (Gabler D., 1975, 116; zbirka u Beloj Crkvi, dosije E – 140, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad).

BELO BLATO novac (Gabler D., 1975, 114); keramika, metalni nalazi (privatna zbirka S. Lajoša, Belo Blato, dosije E – 190, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad). **T. 3:** 5; **4:** 2, 3; **5:** 9, 10.

BOČAR tera sigilata, staklo (Narodni muzej, Kikinda, inv. br. 9500, 11674). **T. 3:** 1; **6:** 7.

BOGOJEVO srebrni i bronzani novac, staklo (Gabler D., 1975, 110, 111).

BORČA ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1; ista, 1981, 66, 68).

BOTOŠ tera sigilata (Narodni muzej, Zrenjanin, inv. br. 3447). **T. 1:** 3.

CRVENA CRKVA srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 113); staklo (zbirka u Beloj Crkvi, dosije E – 142, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad).

CRVENKA staklo (Gabler D., 1975, 110).

ČELAREVO keramika (Bunardžić R., 1978, 48, t. 2: 1, grob 119, t. 9: 2, grob 36).

ČENEJ keramika, fibule (privatna zbirka F. Kovača, dosije E – 81, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad).

ČURUG keramika, metalni nalazi (Manojlović M., 1969–1970, 301, sl. 11, 12; Dimitrijevič D., 1975, 44). **T. 7:** 2, 5.

DELIBLATO novac (Gabler D., 1975, 114); tera sigilata, Drag. 37 (Narodni muzej, Vršac, rekognosciranje). **T. 2:** 3.

DOLOVO keramika (Barački S., 1972, 24, 25, sl. 20 – Narodni muzej, Pančevo, inv. br. A. 4070). **T. 3:** 7.

DOROSLOVO tera sigilata i imitacija tera sigilate, Drag. 37 (Gradski muzej, Sombor, inv. br. 1470, 1597). **T. 1:** 2; **2:** 7.

DUBOVAC srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 111).

FUTOG epigrafski spomenik (Graff A., 1941, u legendi mape); novac (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 63).

FEKETIĆ novac (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 63).

GAJ imitacija tera sigilate, Drag. 37 (dosije E-27, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad). **T. 2:** 6.

GARDINOVCI novac (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 63).

HETIN novac (Gabler D., 1975, 114).

HORGOŠ pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 114).

JABLANKA ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 63, karta 1).

KAĆ novac (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 63, karta 1).

KANJIŽA srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 112).

KIKINDA pojedinačni nalazi novca (Galber D., 1975, 113).

KOVAČICA pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 109) tera sigilata, Drag. 37 (Simovljević N., 1965, t. 3: 2); keramika (Narodni muzej, Vršac). **T. 2:** 4; **4:** 4.

KOVIN tera sigilata (Gabler D., 1968, 34, 223); gradjevinski materijal, opeke sa žigom (Brukner O., Medović P., 1968, 187–189).

KRSTUR srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 113).

KUPUSINA novac (Gabler D., 1975, 113).

KUŠTILJ ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1; ista, 1981, 68).

MALI ŽAM novac (Gabler D., 1975, 114).

MALO SREDIŠTE ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1; ista, 1981, 70).

MRAMORAK novac (Gabler D., 1975, 114).

NOVI BEČEJ novac (Gabler D., 1975, 114); gradjevinski ostaci (Graff A., 1941, u legendi mape).

NOVI KNEŽEVAC ostava srebrnog novca (Dautova-Ruševljan V., 1981, 64).

NOVI SAD bronzana situla (Manojlović-Marijanska M., 1969/70, 306, sl. 24, inv. br. A. 1023). **T. 8:** 1.

PANČEVO zlatni, srebrni i bronzani novac (Gabler D., 109, 112, 116); tera sigilata, Drag. 37, lampe, fibule (Simovljević N., 1956, t. 2; 3: 1, 3, 4; 4: 2). **T. 1:** 4; **2:** 1, 2; **3:** 6.

PERLEZ tera sigilata, Drag. 37 (Narodni muzej, Zrenjanin, inv. br. 2348). **T. 2:** 5.

POTROPANJ ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1; ista, 1981, 69, 70).

RUSKI KRSTUR srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 110).

SELEUŠ keramika (Simovljević N., 1956, t. 4: 1).

SENTA srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 113).

SIVAC bronzani šlem (Velenrajter P., 1978, 17–20, sl. 1, 4, 5). **T. 8:** 2.

SOMBOR zlatni novac (Gabler D., 1975, 116).

SRPSKI MILETIĆ keramika (Dautova-Ruševljan V., 1980, 61, 65, 68, sl. 33). **T. 7:** 3, 4.

STARČEVO zlatni novac, ostave (Gabler D., 1975, 116; Dautova-Ruševljan V., 1974–78, 54, karta 1; ista, 1981, 68).

SUBOTICA pojedinačni nalazi novca (Gabler D., 1975, 113).

TEMERIN tera sigilata, Drag. 33 i dr., keramika, fibule, novac (privatna zbirka F. Kovača u Temerinu, dosije E – 81; Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad). **T. 7:** 1.

TITEL contra Acumincum (?). Ostava zlatnog novca (Gabler D., 1975, 116); epigrafski spomenici (vidi opširnije u tekstu).

TITOV VRBAS srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 112).

VAJSKA grobnice od rimskih opeka (Brukner O., 1982, 35, 39, Fig. 3–7, t. 8, 9).

VATIN ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1; ista, 1981, 70).

VELIKI GAJ zlatni novac (Gabler D., 1975, 116).

VELIKO SREDIŠTE srebrni i bronzani novac (Gabler D., 1975, 112).

VRAČEV GAJ ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 54, karta 1).

VRŠAC zlatni novac, ostave bronzanog i srebrnog novca (Gabler D., 1975, 115, 1126; isti, 1972, 5. kép; Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 41–54, karta 1; ista, 1981, 68–70); fibule (Barački S., 1961, 118, t. 2).

ZAGAJICA ostava novca (Dautova-Ruševljan V., 1974–1978, 44–49, karta 1; ista, 1981, 70).

ZRENJANIN gradjevinski ostaci (Graff A., 1941, u legendi mape); zlatni novac, ostava srebrnog i zlatnog novca (Gabler D., 1972, 5. kép; isti, 1975, 115).

---

[1] A. Mócsy, Pannonia, u: *RE*, Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 660; isti, *Pannonia and Upper Moesia* (London 1974) 71, 122.

[2] Gabler D., 1968, 211–242; isti, 1972, 232–239, 5. kép.

[3] H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien* (Hamburg 1951) passim.

[4] M. Lamiová-Schmiedlová, *Spony z doby rímskej na Slovensku* (*Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*, Nitra 1961) passim; R. M. Pernička, *Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren* (Brno 1966) passim; L. Kraskovská, *Roman Bronze Vessels from Slovakia*, BAR, Suppl. Ser. 44 (Oxford 1978); T. Kolník, *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei* (Nitra 1981) passim; isti, Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limes-Vorlandes, *Arch. rozhl.* 38, 1986, 411–434; E. Krekoviċ, Rímske importy na Slovensku, *Pam. arch.* 78, 1987, 231–282.

[5] K. Majewski, *Importy rzymskie w Polsce* (Warszawa – Wroclaw 1960) passim; B. Rutkowski, *Terra sigillata znalezione w Polsce*, Bibliotheca antiqua 2 (Wroclaw 1960).

[6] A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefässe von Pannonien*, Diss. Pann. 8 (Budapest 1938) passim.

[7] Gabler D., 1975, 87–121.

[8] *Ib.*, 106.

[9] *N. D.* 32, 41 »*contra Bononia in barbarico in castello Onagrino*«; Consularia Constantinopolitana iz 294. g. – »*in Sarmatia*«.

[10] F. Papazoglu, Prilozi istoriji Singidunuma i srednjeg Podunavlja u antičko doba, *Istorij. časop.* 7, 1957, 314, 315.

[11] I. Degmedžić, Poraz Boja i Tauriska na Tisi, *Rad vojvoď. muz.* 8, 1959, 28.

[12] A. Mócsy (nap. 1) 710.

[13] Gabler D., 1968, 241; isti, 1975, 87, 88.

[14] V. Dautova-Ruševljan, Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta »Kuva« kod Begeča, *Rad vojvoď. muz.* 21–22, 1972–1973, 141–152 sa starijom literaturom.

[15] *Ib.*, 143, t. 1: 1, 4; 2: 4; 3: 9.

[16] Dimitrijević D., 1975, 43–51; M. Mirković, Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das nordöstliche Dalmatien im Jahre 254. – U: *Limes. Akten des 11. internationalen Limeskongresses* (Budapest 1977) 254.

[17] S. Soproni, Contra Acinco et Bononia, Bemerkungen zu den Fasti des Hidatius. – U: *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 2 (Köln–Bonn 1977) 393–397; E. Tóth, Contra Acinco et Bononia, *Arh. vest.* 33, 1983, 68–76; J. Fitz (recenz.) S. Soproni, Contra Acinco et Bononia, *Alba Regia* 17, 1979, 354; A. Mócsy (nap. 1) 642.

[18] Podaci iz dokumentacije Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, dosije E – 101.

[19] D. Dimitrijević (nap. 16) 50–52, N° 3254, N° 3256, N° 3724, N° 3725, N° 6470, N° 6740, N° 6970.

[20] S. Dušanić, Novi i revidirani natpisi iz istočnog Srema, *Živa ant.* 17, 1967, 202-204, nap. 2.

[21] S. Soproni (nap. 17) 395.

[22] Mócsy A., 1969, 71–75, Abb. 1.

[23] E. Tóth (nap. 17) 73.

[24] P. Velenrajter, Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj. – U: *Limes* 1 (Beograd 1961) 51–58, t. 6; S. Soproni, Limes Sarmatae, *Arch. ért.* 96, 1969, 43–53, 1. kép; isti (nap. 17) 393–397; É. Garam, P. Patay, S. Soproni, Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken, *Régészeti füzetek ser.* 2, 23 (1983); E. Tóth (nap. 17) 68–76; L. Sekereš, Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj. – U: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije* (Novi Sad 1986) 144–152, t. 23.

[25] S. Soproni, 1969 (nap. 24) 53.

[26] P. Velenrajter (nap. 24) t. 6.

[27] L. Sekereš (nap. 24) t. 23.

[28] D. Dimitrijević, Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrdjenje na ostrvu kod Stare Palanke, *Starinar* 33–34, 1982–1983, 29–59.

[29] Bunardžić R., 1978, t. 2: 1 (crveno pečen krčag), grob 119; t. 9: 2 (maslinastozeleno gledjosan krčag), grob 36.

[30] Brukner O., 1982, 29–41, Fig. 3–7, t. 8–9.

[31] B. Rutkowski, A Fragment of a Mould for Decorated Sigillata from Margum, *Acta rei cret. Rom. faut.* 10, 1968, 18–22, Fig. 3–14.

[32] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Diss. et monogr. 24 (Beograd 1981) 26, 27; Lj. Bjelajac, Nalazi imitacije reljefne terra sigilata-e sa Beogradske tvrdjave, *Godiš. gr. Beograda* 27, 1980, 45, t. 1–4.

[33] Gabler D., 1968, 241; A. H. Vaday, Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 37, 1985, Abb. 11: 6.

[34] Gabler D., 1975, 91.

[35] O. Brukner, 1981 (nap. 32) 45, 123, t. 158, tip 8. Amfore su italskog porekla i datuju se u I–II v.n.e. Služile su za transportovanje ulja i sosova. Dva primerka iz Banatske Palanke su sa pečatom oficine OC (tavianus) LO (nginus). Drugi primerak je iz sarmatskog naselja u Kovačici.

[36] Gabler D., 1975, 96–103, Abb. 4, 6. Autor navodi da je nadjeno 262 primerka novca i u ostavama 8400 kasnoantičkog bronzanog novca; isti, 1972, 232–239, kép 5.

[37] Dautova-Ruševljan V., 1981, 63–70; ista, 1974–1978, 63.

[38] Gabler D., 1975, 88; J. Fitz, Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau, *Alba Regia* 4–5, 1965, 81.

BARAČKI S. (1972), Arheološki nalazi Sarmata u Banatu. – U: *Katalog izložbe*, Vršac.

BRUKNER O. (1968). *Arh. pregl.* 10, 171.

BRUKNER O. (1982), The Sixth Century Necropolis at Vajska. – *Sirmium* 4, 29–41.

BRUKNER O., MEDOVIĆ P. (1968). – *Arh. pregl.* 10, 187–189.

BUNARDŽIĆ R. (1978), Izveštaj sa arheoloških iskopavanja na lokalitetu »Ciglana« kod Čelareva. – *Gradja prouč. spom. kult. Vojv.* 6–7, 33–67.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN V. (1974–1978), Rimski novac iz Gardinovaca. – *Rad. vojvod. muz.* 23–24, 63–66.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN V. (1980), Sarmatska kultura u Vojvodini. – U: *Kulturno blago Vojvodine (katalog izložbe, Novi Sad)*, 37–68.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN V. (1981), Ostave varvarskog, rimskog i vizantijskog novca iz Vojvodine. – *Numizmatičar* 4, 63–70.

DIMITRIJEVIĆ D. (1975), Sarmati i Rimljani. – U: *Šajkaška, Istorija* 1, 43–51, Novi Sad.

GABLER D. (1968), Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. – *Arch. ért.* 95, 211–242.

GABLER D. (1972), Késörómai éremlelet Ács – Vaspusztáról. – *Arch. ért.* 99, 232–239.

GABLER D. (1975), Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen der Römern und den »Barbaren« im Gebiet östlich von Pannonien. – U: *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, 87–121, Berlin.

GRAFF A. (1941), *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. – Diss. Pann. ser. 1, 5, Budapest.

MANOJLOVIĆ M. (1969–1970), Poklonjeni i otkupljeni fondovi u zbirci arheološkog odeljenja Vojvodjanskog muzeja. – *Rad vojvod. muz.* 18–19, 295–309.

MÓCSY A. (1969), Eine spätrömische Uferfestung in der Batschka. – *Osječ. zbor.* 11, 71–75.

SIMOVLJEVIĆ N. (1956), Rekognosciranje i zaštitno iskopavanje u Seleušu 1955. – *Rad vojvod. muz.* 5, 156–158.

VELENRAJTER P. (1978), Rimski šlem sa natpisom iz Sivca. – *Gradja prouč. spom. kult. Vojv.* 8–9, 17–20.

DIE RÖMISCHEN FUNDE IM JUGOSLAWISCHEN TEIL DES BARBARICUMS – BAČKA UND BANAT

Zusammenfassung

Die anfänglichen Studien des römischen Imports außerhalb des Territoriums des römischen Kaisereiches befaßten sich mit der Trasse der Bernsteinstraße, mit Hinblick auf die Frage der Typologie, der Chronologie, der Herstellungszentren und der Handelswege. Die jüngsten Erörterungen über den römischen Import und den Einfluß der römischen Zivilisation auf das Leben der Stämme im Barbaricum ermöglichten, die von den Römern gegen die Barbaren durchgeführte Politik im kultur-historischen Hinblick zu erklären.[2]

Der jugoslawische Teil des Barbaricums umfaßt das heutige Gebiet von Bačka und Banat; in den antiken Quellen wird dieser Bereich als *»Barbaricum«* oder *»Sarmatia«* bezeichnet[9] **(Beil. 1)**.

In Hinsicht auf die publizierten numismatischen Funde haben wir mit diesem Beitrag versucht, das Bild der Verbreitung und der Zahl auch einiger anderer handwerklichen Erzeugnisse zu ergänzen und die Frage der Fortifikation am linken Donau-Ufer, das System der Schanzen im Inneren des Barbaricums einbegriffen, zu erläutern.[36, 37]

Am linken Donau-Ufer befand sich, wie archäologisch dokumentiert wurde, eine Festung mit Hafen – *castellum Onagrinum* (Begeč) als *»contra Bononia«*.[14] Das zweite Lager war nach Marsigli an der Mündung des Tisa-Flusses in die Donau, bei der heutigen Siedlung Titel.[16] S. Soproni identifiziert unter Bezugnahme auf die schriftlichen historischen Quellen die Festung *»contra Acinco«* als *Acumincum*, was der Lokation von Titel entsprechen könnte.[17] Das Ausbleiben von römischen Funden, ausgenommen der epigraphischen Inschriften aus Titel, läßt schließen, daß der Ausbau von Onagrinum zur Zeit Diokletians und die längere oder kürzere Zeit dauernde Stationierung römischer Einheiten in der vermutlichen Festung im heutigen Timtel auf die materielle Kultur der sarmatischen Bevölkerung keinen Einfluß hatten. Das Hauptanliegen der Römer war, die Grenze zu schützen und alle ihre Interessen in diesem Gebiet beschränkten sich die Bevölkerung einbegriffen auf die Verteidigung des römischen Territoriums. Vermutlich bestanden am linken Donau-Ufer außer der in schriftlichen historischen Quellen *»contra Bononia«* und *»contra Acinco«* genannten Festungen noch zahlreiche kleinere Burgusse und Häfen, die der Vereinheitlichung des Abwehrsystems und der Kontrolle des Grenzgebiets an beiden Seiten des Ufers dienten, vor allem in der Zeit des Valentinianus[22] **(Beil 1).**

Das ganze System der Schanzen hatte zum Zweck den Schutz des römischen Territoriums und war dem Charakter nach defensiv.[24] Das System der Schanzen konnte nur nach dem Schließen des Bundes mit den Sarmaten erbaut worden sein, wodurch auch günstige Bedingungen für den Handel entstanden sind. Zahlreiche Schatzfunde aus der vorvalentinianischen Periode in Banat weisen auf die unruhigen Zeiten hin, als wegen der immer häufigeren Einfälle von Barbaren die Festungen und Burgusse verlassen und zerstört worden sind.

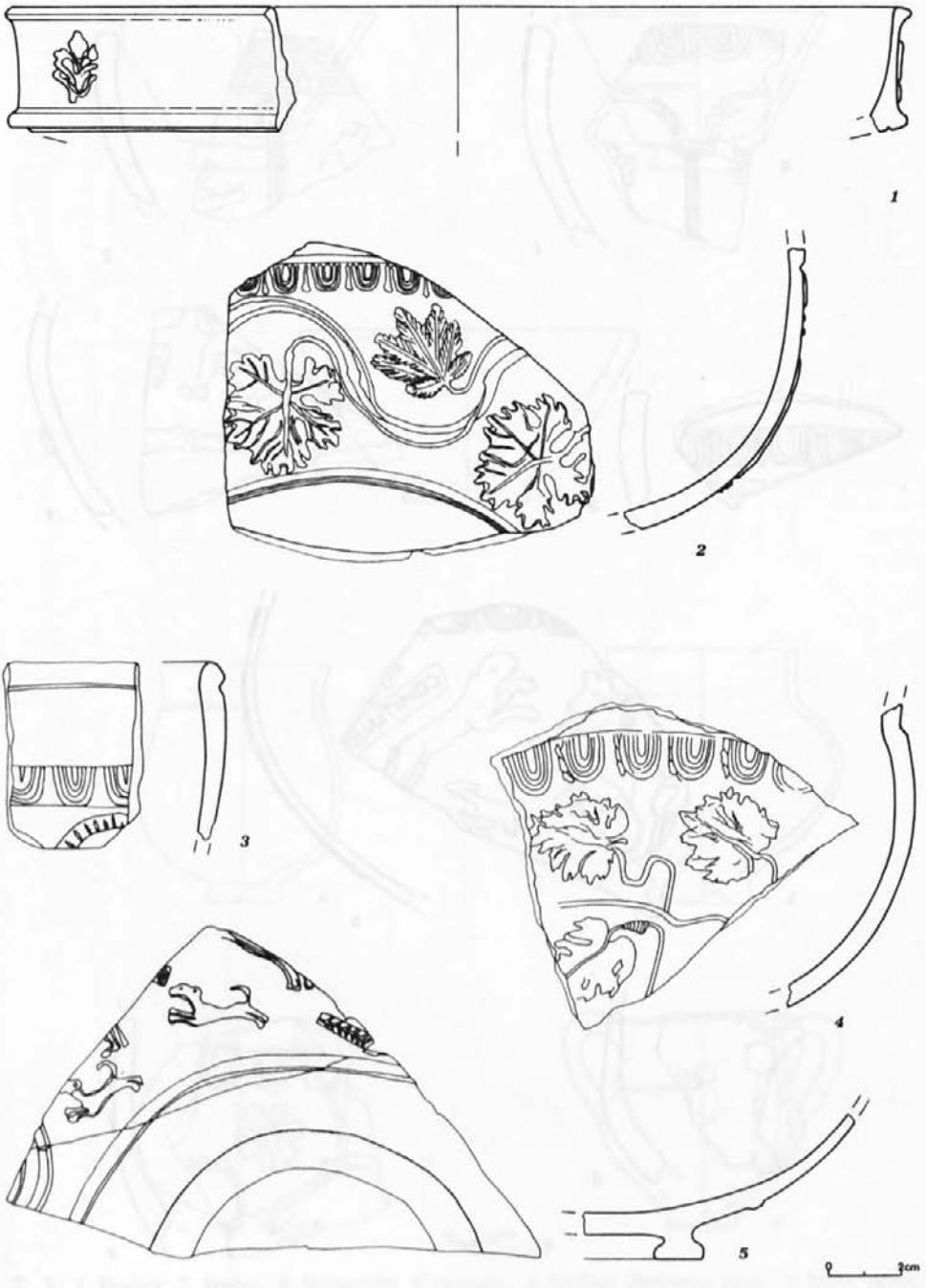
Der römische Import kann in einzelnen Funden oder gelegentlich der Ausgrabungen der sarmatischen Siedlungen und Nekropolen verfolgt werden **(Beil. 1, Taf. 1–8)**. Dem Charakter der Funde nach behandelt man im Fundstätten-Verzeichniss Banatska Palanka, auf dessen Gebiet sich die Fundstätte Sapalja-Insel mit der im Rahmen des obermoesischen Limes gebauten Festung befindet, getrennt[28]. Die Nekropolen aus der Zeit der Völkerwanderung, die Grabbeigaben aus Čelarevo[29] und die Satteldach-Grabkammer aus römischen Ziegeln, entdeckt in Vajska[30], weisen auf das Überleben der römischen Kultur und die erhalten gebliebene Tradition des Bestattungskultes im frühen Mittelalter hin.

Auf römischen Import weisen die Funde aus dem Ufergebiet von Donau und Tisa (Theiß) und aus dem Schanzenbereich hin **(Beil. 1)**. Die Funde reliefförmiger Terra Sigillata (Drag. 37) sind Rheinzabern- und Westerndorf-Erzeugnisse, wurden aber auch in den pannonisch-moesischen Werkstätten hergestellt. Man datiert sie in die zweite Hälfte des 2. und an den Anfang des 3. Jh. **(Taf. 1, 2)**. Zur gleichen Zeit kommen auch die »glatten« Terra-Sigillata-Schüsseln

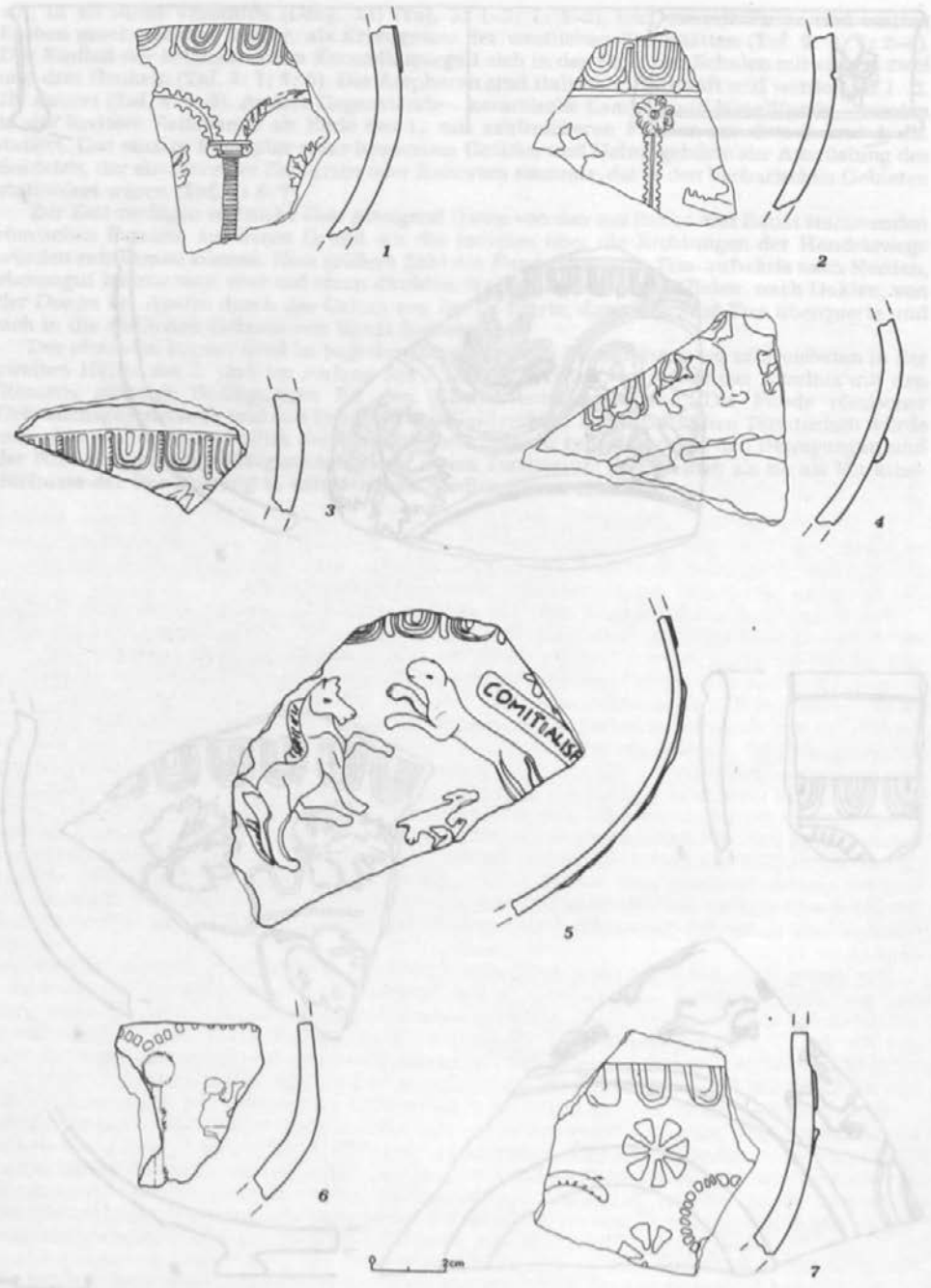
vor, in all ihren Varianten (Drag. 33) (**Taf. 3**: 1–3; **7**: 1–2), und die mit Firnis und matten Farben geschmückten Becher, als Erzeugnisse der westlichen Werkstätten (**Taf. 3**: 4; **7**: 3–4). Der Einfluß der hellenistischen Keramik spiegelt sich in der Form der Schalen mit einem, zwei und drei Henkeln (**Taf. 3**: 7; **7**: 5). Die Amphoren sind italischer Herkunft und werden ins 1.–2. Jh. datiert (**Taf. 4**: 4–6). Andere Gegenstände – keramische Lampen und Metallfunde – werden in die breitere Zeitspanne ab Ende des 1., mit zahlreicheren Funden aus dem 3. und 4. Jh. datiert. Das einzige Exemplar eines bronzenen Gefäßes und Helms gehörte zur Ausrüstung des Soldaten, der aus einer der Zenturien oder Kohorten stammte, die in den barbarischen Gebieten stationiert waren (**Taf. 7**: 6–7).

Zur Zeit verfügen wir nicht über genügend Daten von den aus Bačka und Banat stammenden römischen Funden, auf deren Grund wir die Indizien über die Richtungen der Handelswege würden entnehmen können. Eine größere Zahl der Funde zieht sich Tisa-aufwärts nach Norden, ebensogut könnte man aber auf einen direkten Weg schließen, der südlicher, nach Dakien, von der Donau bei Apatin durch das Gebiet von Bačka führte, dann den Fluß Tisa überquerte und sich in die südlichen Gebiete von Banat fortsetzte.

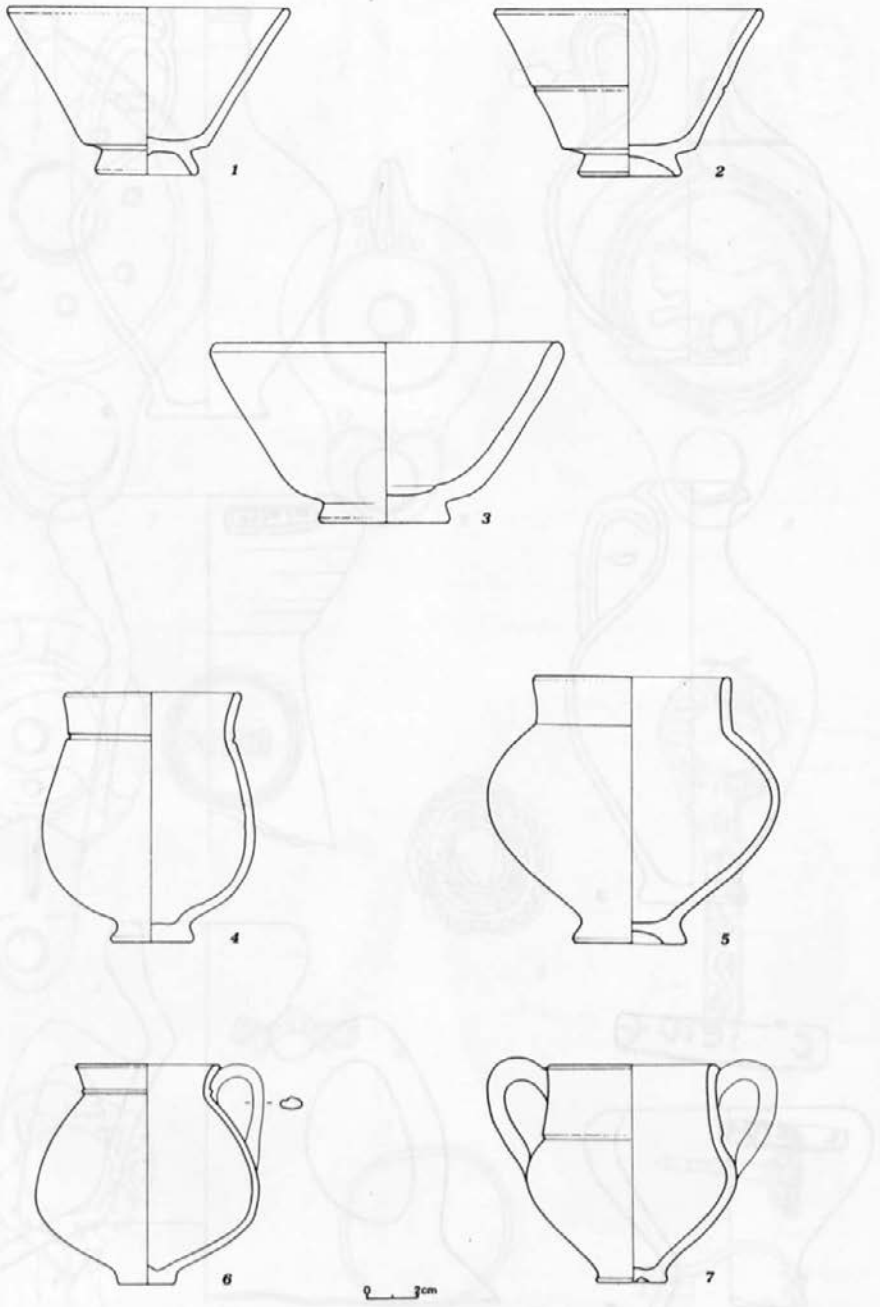
Der römische Import wird im jugoslawischen Teil des Barbaricums am zahlreichsten in der zweiten Hälfte des 2. und am Anfang des 3. Jh., in der Zeit, wo durch das Bündnis mit den 'Römern günstige Bedingungen für den Handel entstanden sind. Die Funde römischer Gebrauchsgegenstände und den festgestellten Geldverkehr im barbarischen Territorium würde man eher als römische Politik den sarmatischen Völkern gegenüber und den Bewegungen und der Niederlassung der Kriegseinheiten auf ihrem Territorium zuschreiben als sie als Marktbedürfnisse der Bevölkerung in sarmatischen Siedlungen zu erklären.

T. 1: 1 Banatska Palanka, 2 Doroslovo, 3 Botoš, 4 Pančevo, 5 Aradac.
Taf. 1: 1 Banatska Palanka, 2 Doroslovo, 3 Botoš, 4 Pančevo, 5 Aradac.

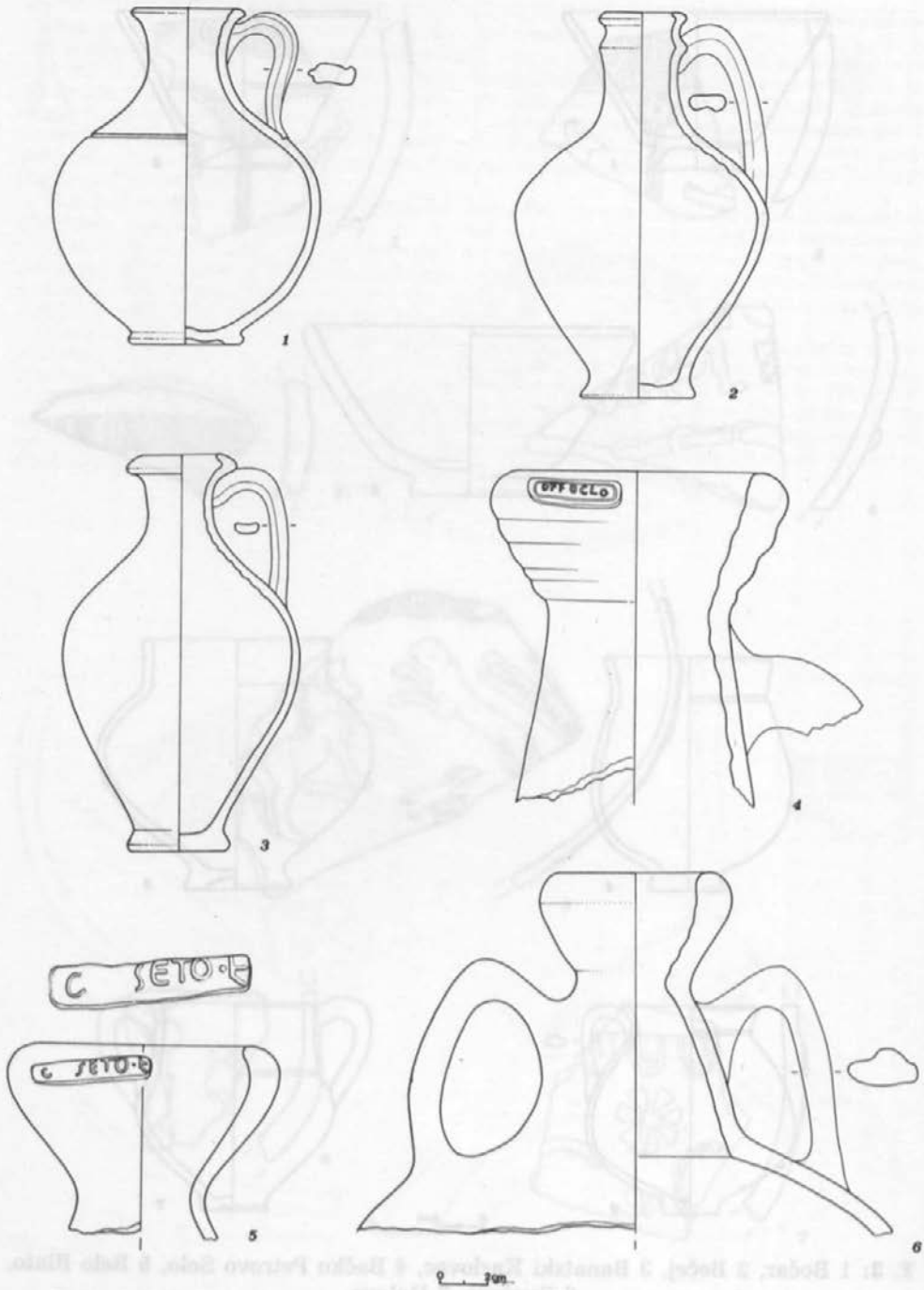

T. 2: 1, 2 Pančevo, 3 Deliblato, 4 Kovačica, 5 Perlez, 6 Gaj, 7 Doroslovo.
Taf. 2: 1, 2 Pančevo, 3 Deliblato, 4 Kovačica, 5 Perlez, 6 Gaj, 7 Doroslovo.

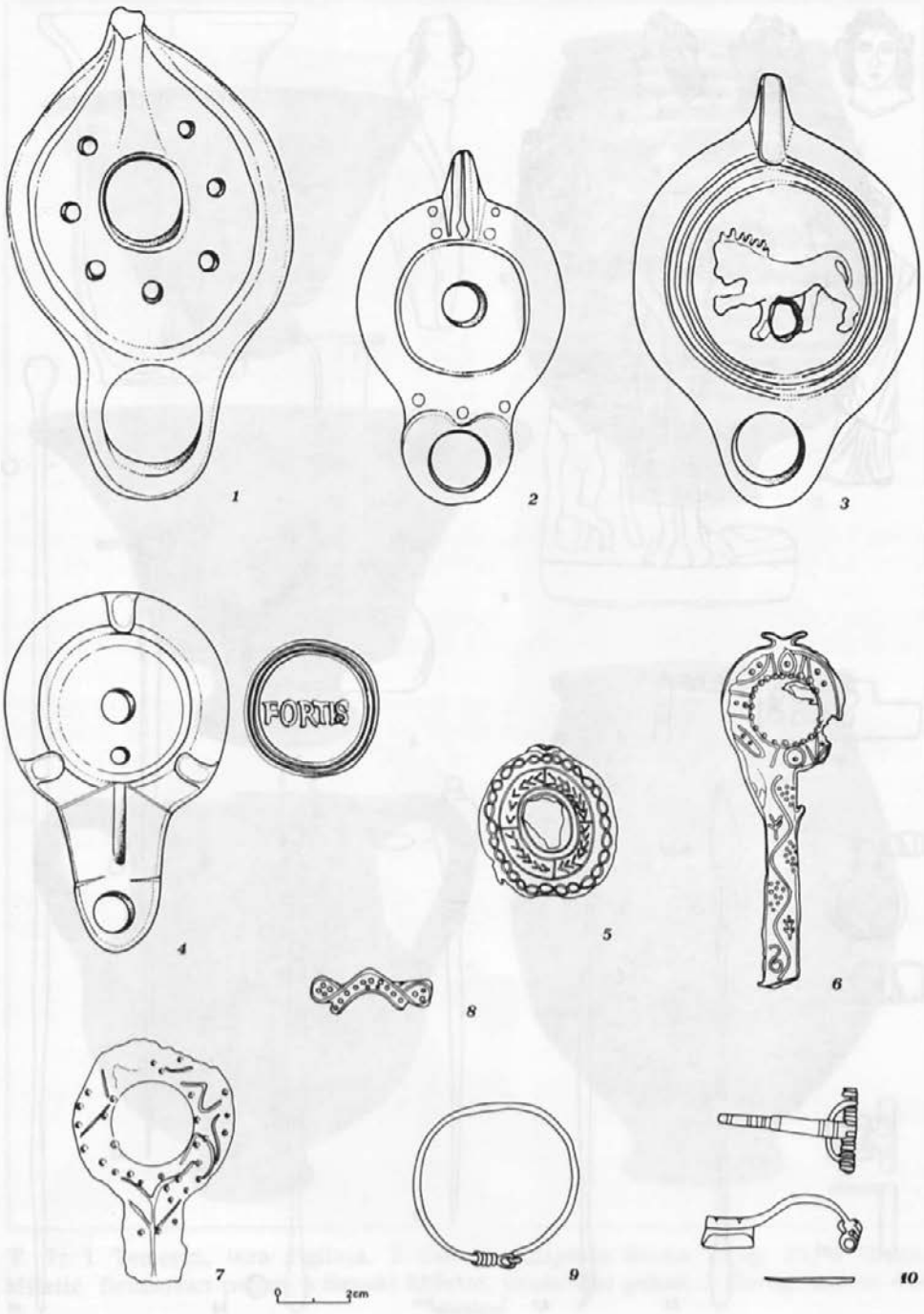

T. 3: 1 Bočar, 2 Bečej, 3 Banatski Karlovac, 4 Bačko Petrovo Selo, 5 Belo Blato, 6 Pančevo, 7 Dolovo.

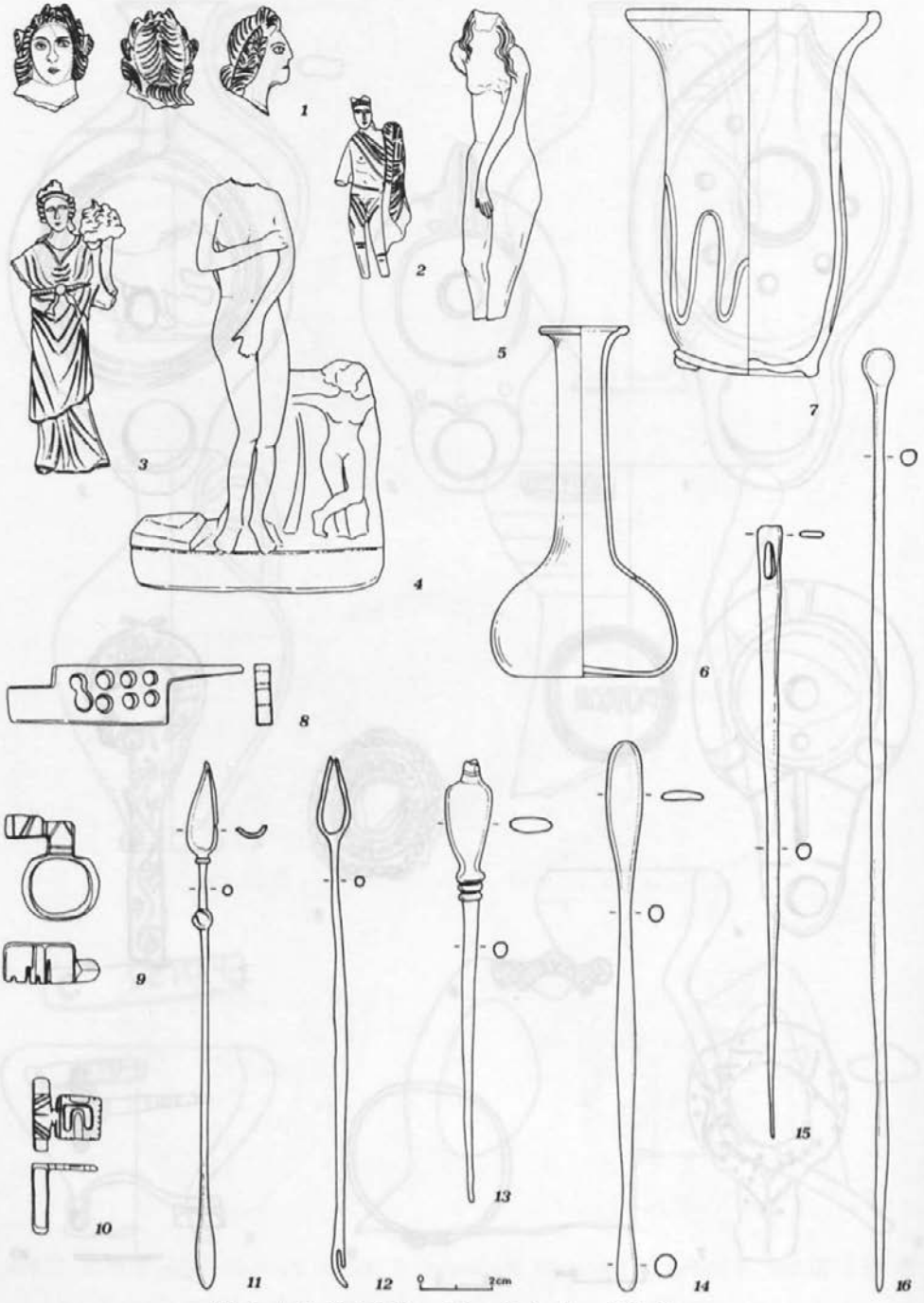
Taf. 3: 1 Bočar, 2 Bečej, 3 Banatski Karlovac, 4 Bačko Petrovo Selo, 5 Belo Blato, 6 Pančevo, 7 Dolovo.

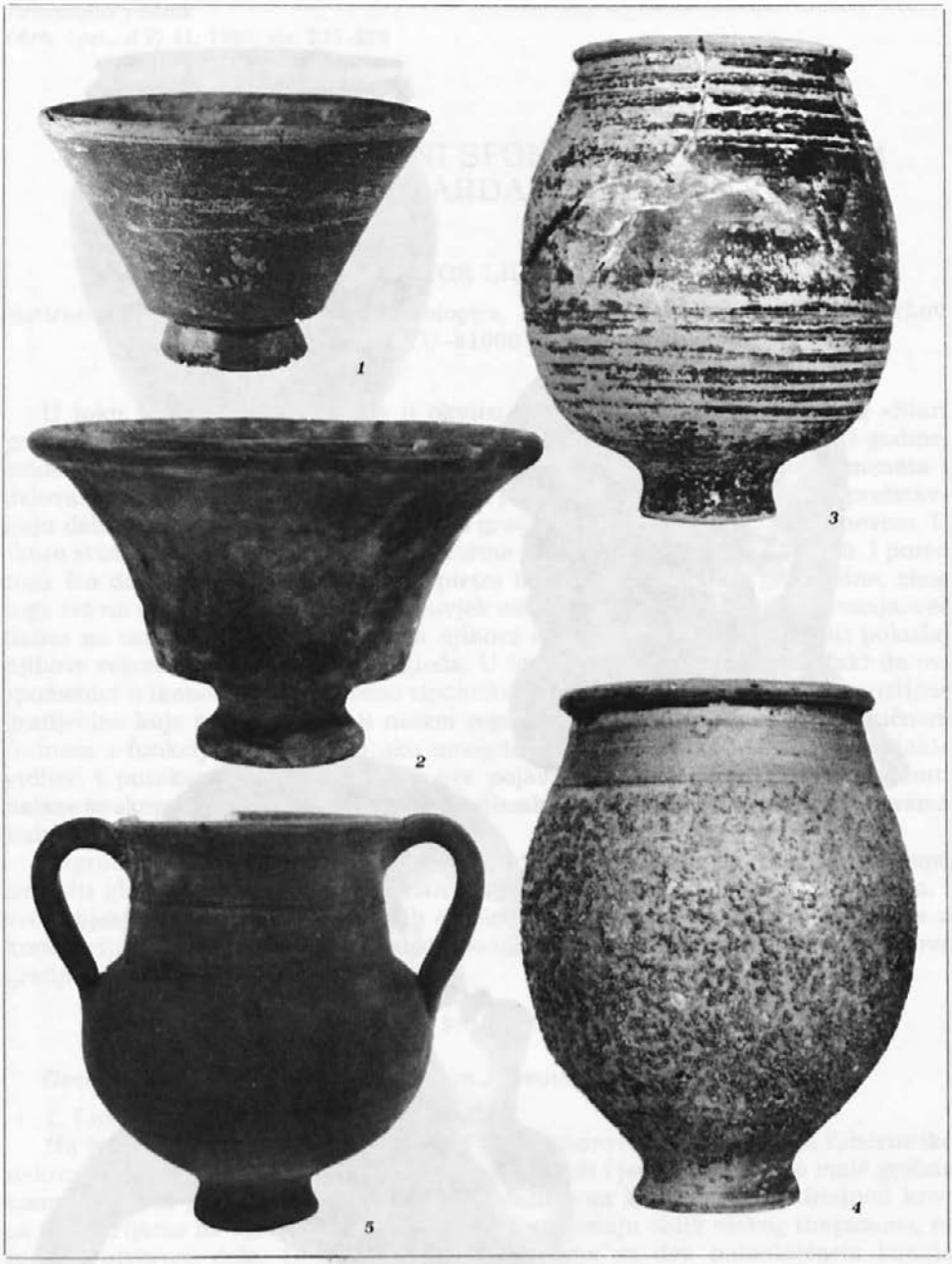
T. 4: 1, 5, 6 Banatska Palanka, 2, 3 Belo Blato, 4 Kovačica.
Taf. 4: 1, 5, 6 Banatska Palanka, 2, 3 Belo Blato, 4 Kovačica.

T. 5: 1–8 Banatska Palanka, 9, 10 Belo Blato.
Taf. 5: 1–8 Banatska Palanka, 9, 10 Belo Blato.

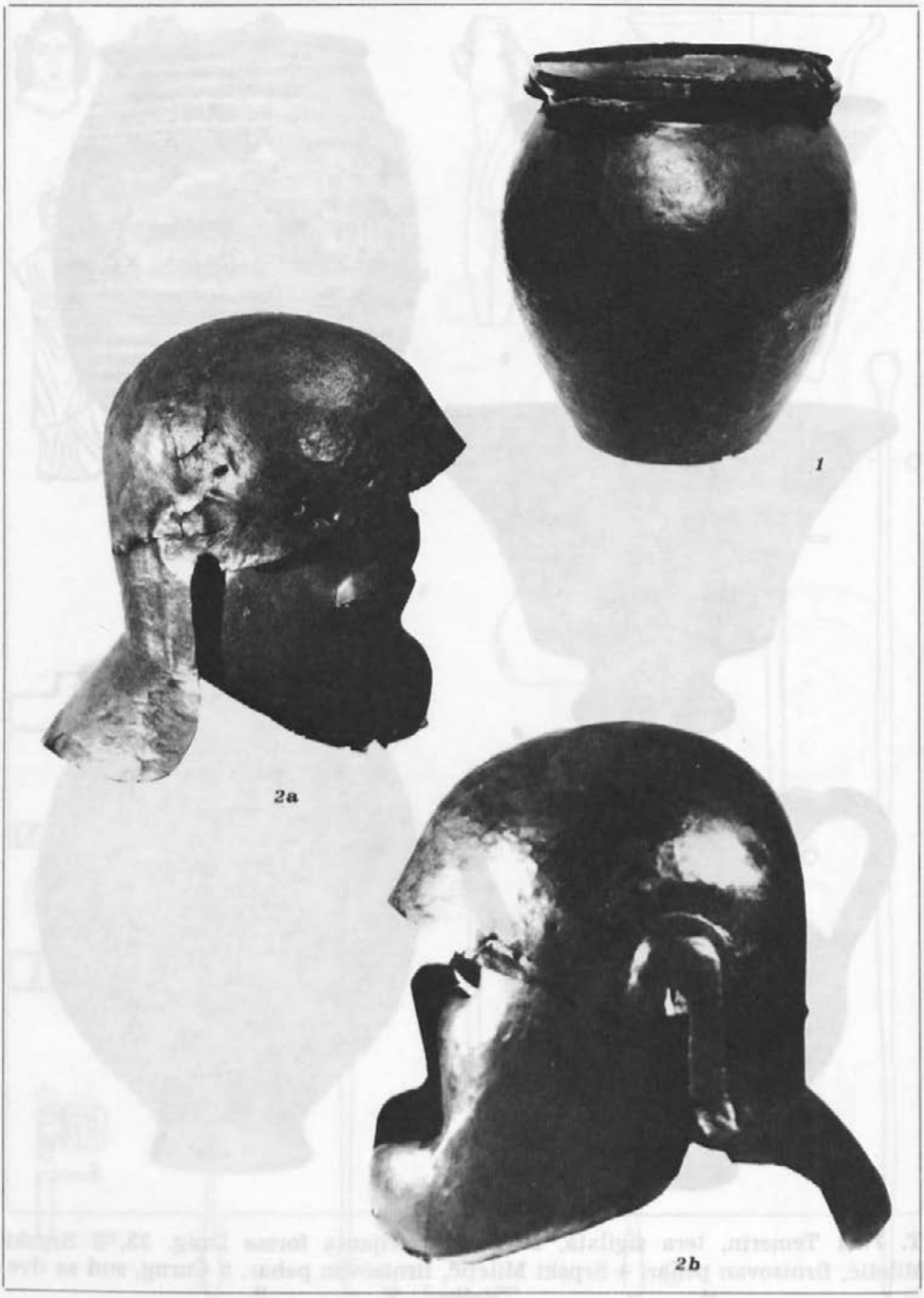

T. 6: 1–6, 8–16 Banatska Palanka, 7 Bočar.
Taf. 6: 1–6, 8–16 Banatska Palanka, 7 Bočar.

T. 7: 1 Temerin, tera sigilata, 2 Čurug, varijanta forme Drag. 33, 3 Srpski Miletić, firnisovan pehar, 4 Srpski Miletić, firnisovan pehar, 5 Čurug, sud sa dve drške.

Taf. 7: 1 Temerin, Terra Sigillata, 2 Čurug, eine Variante der Form Drag. 33, 3 Srpski Miletić, Firnisbecher, 4 Srpski Miletić, Firnisbecher, 5 Čurug, Zweihenkel-Gefäß.

T. 8: 1 Novi Sad, bronzana situla, 2 Sivac, bronzani šlem.
Taf. 8: 1 Novi Sad, bronzene Situla, 2 Sivac, Bronzehelm.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 217–226

RIMSKI SEPULKRALNI SPOMENICI U SREDNJEM POVARDARJU

VIKTOR LILČIĆ

Institut za istoriju umetnosti i arheologiju, Filozofski fakultet, Bul. K. Misirkov b. b., YU–91000 Skopje

U toku terenskih istraživanja u okviru naučno–istraživačkog projekta »Stari gradovi i tvrdjave u Srednjem Povardarju«, u periodu izmedju 1985–1987 godine, evidentirali smo na više mesta veliki broj kamenih, arhitektonskih elemenata i delova, koji vremenski i tipološki pripadaju posebnoj grupi spomenika. Isti pretstavljaju delove različitih po veličini kultnih gradjevina sa pravougaonom osnovom. U skoro svim slučajevima prati se oblik i forma rimskoga hrama na podijumu. I pored toga što do sada nisu otkriveni kompletni delovi jedne ovakve gradjevine, zbog toga što na dotičnim lokalitetima još uvjek nisu vršena arheološka iskopavanja, već danas na osnovu površinskih nalaza njihove arhitekture možemo uraditi pokušaj njihove rekonstrukcije, odnosno izgleda. U tome nam posebno pomaže fakt da ovi spomenici u ikonološkom, odnosno tipološkom smislu pretstavljaju karakteristične gradjevine koje se ponavljaju u našem regionu. Osim toga spomenike sa sličnom formom i funkcijom zapažamo oko mnogih rimskih gradova Male Azije, odakle vidimo i putokaz za pravac širenja ove pojave. Pomenuti gradjevinski elementi nalaze se skoro isključivo u okvirima ranorimskih nekropola i svedoče o razmerama kulta mrtvih.

Zagrobne gradjevine u Srednjem Povardarju, u odnosu na veličinu možemo smestiti glavno u dve kategorije: male gradjevine čija širina ne prelazi 3 metra, i veči objekti – mauzoleji. Kod malih objekata-edikula razlike postoje pre svega u koncepciji krova, pa smo zato sledeću podelu izveli prema razlikama ovih delova gradjevina.

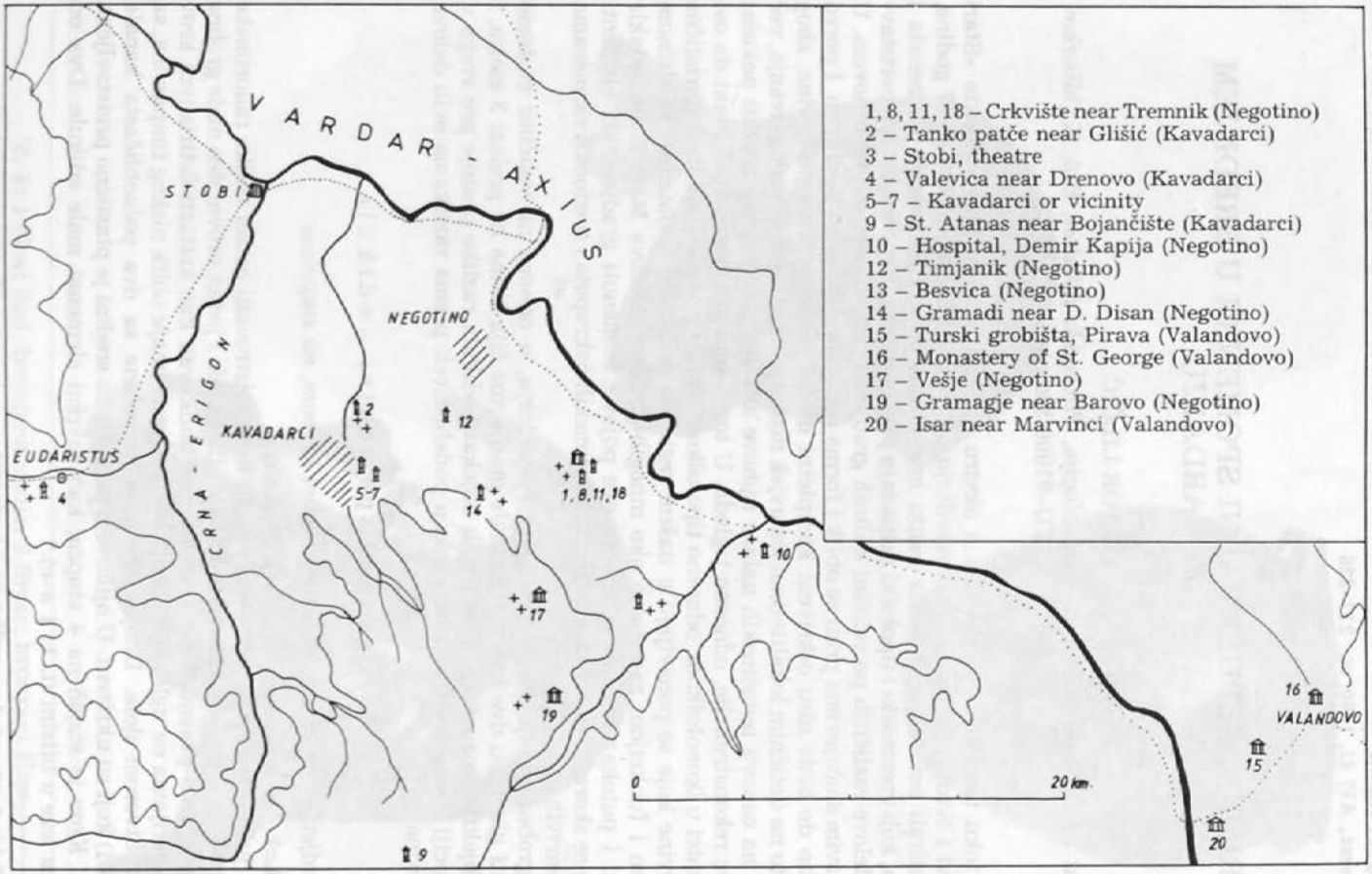
I Mali grobni spomenici – edikule

Gradjevine sa krstastim, četirislivnim krovom, na stupcima

1. Lok. »Crkvište«, s. Tremnik, Negotino

Na južnoj periferiji sela još ranije su bili registrovani ostaci velike ranorimske nekropole, i mauzoleja.[1] Medjutim na lokalitetu leži i jedan krovni deo male grobne memorije. Ima pravougaonu osnovu, gore oblikovan kao krstasti četirislivni krov sa akroterijama na uglovima. Četiri bočne strane imaju oblik niskog timpanona, sa lučnim otvorom dole. Donja strana je prosečena sa dva poluobličasta kanala (svodovi) koji su ukršteni. U njihovom preseku na sredini je plastično pretstavljena rozeta. Krov je stajao na 4 stupca, kao završni elemenat male edikule. Dva od stubaca leže u blizini (**t. 1:** 1 a–c).*

* Table 1–10 se nalaze u džepu na koricama.

Sl. 1: Karta Srednjeg Povardarja sa lokalitetima sepulkralnih spomenika.

Fig. 1: Map of the Central Vardar region with the locations of sepulchral structures.

Edikule u obliku hrama sa antama i poluobličastim svodom

2. Lok. »Tanko patče«, s. Glišić, Kavadarci

Na ovom mestu udaljenom oko 1 kilometar zapadno od sela, nalaze se ostaci malog rimskog poljskog imanja sa nekropolom. Odavde je u Narodni Muzej, Kavadarci, prenesen krov male grobne edikule. Oformljen gore dvoslivno, dole lučno. Čeona strana ima izgled malog timpanona sa akroterijama. Duž kosih zabatnih strana je uproščena profilacija venca (**t. 2:** 1 a–b).

3. Scenska zgrada pozorišta u Stobima, T. Veles

U centralnoj prostoriji, za vreme predratnih iskopavanja, su otkriveni ostaci dve edikule posvečene Nemezi.[2] Zasad ostaju jedini primeri u Povardarju sa vangrobnim karakterom.

Edikule sa ravnom tavanicom (plafonom)

4. Lok. »Valevica«, s. Drenovo, Kavadarci

Ispod tesne kose Valevice, oko 800 m. j/z od ruševina antičkog grada Eudarista, prostire se njegova Zapadna nekropola. Proučavajući ostatke ovog grada, profesor dr. Ivan Mikulčić je još pre desetak godina registrovao ruševine jedne grobne edikule.[3] Bila je podignuta na dominantnoj poziciji, sa širokom panoramom ka Tikveškom polju na istok i put niz dolinu Raečke reke na zapad. Spomenik je bio vidljiv izdaleka, a cilj ovakve dominante bio je izmedju ostalog i da pokojnikova duša »posmatra« radjanje, put i zalaz sunca, što simbolički pretstavlja svojevrsnu retrospektivu životnog puta koji se stalno ponavlja. Ostaci edikule pretstavljaju: krovni deo, od belog mermera, dvoslivan. Na čeonoj strani je nizak timpanon sa kružnim diskom u sredini. Kose zabatne strane imaju profilaciju olučne sime. Gore tri akroterije, odlomljene. Ispod timpanona, po širini čeone strane je kompletna dekoracija arhitrava i venca. Istu dekoraciju vidimo i na bočnim stranama. Plafon je potpuno ravan (**t. 3:** 1 a–b). Deo krilne ploče – anta. Krov su nosile dve ovakve ploče. Na njihovoj čeonoj strani plastično su pretstavljeni polustubovi sa korintskim polukapitelima i bazama. Sačuvan mali deo jedne takve ploče (**t. 3:** 2 a–b). Na lokalitetu leže još oko 15 pravougaonih kamenih ploča i blokova. Četiri su sačinjevali donju baznu ploču – krepidomu (**t. 3:** 3 a–b), sa kvalitetnom profilacijom.

5. Nepoznati lokalitet iz okoline Kavadarci

Krovni deo jedne grobne edikule. Netačno identifikovan u literaturi kao pokrov sarkofaga.[4] Dvoslivan je, sa arhitravom, vencem, timpanonom, akroterijama i ravnim plafonom (**t. 2:** 6 a–b).

Edikule sa kasetiranim plafonom

6. Nepoznati lokalitet, okolina Kavadarci

Krovni deo grobne edikule, sada u Arheološkom muzeju Makedonije (lapidarij u Kuršumli anu) u Skoplju.[5] Imao je dvoslivni deo odozgo (odbijen), dekorisan sa uprošćenom profilacijom arhitrava i venca. U plafon su urezane četiri plitke kasete. U tri su rombovi sa cvetovima različnih formi. U četvrtoj kaseti je portret muškarca sa naglašenim ramenima. Golobrad i kratko potšišan. U tesnoj zoni ispred kaseta, ka čeonoj strani bile su izdubljene dve okrugle rupe, svakako za montiranje vrata na spomeniku (**t. 2:** 2 a–b).

7. Nepoznati lokalitet, okolina Kavadarci

Krovni deo sa poreklom i današnjom lokacijom kao i prethodni.[6] Oblik i dekoracija slični. U plafon plitko izdubljene tri pravougaone kasete. U srednjoj

plastično pretstavljen orao sa spuštenim krilima na pravougaonom postamentu. U straničnim kasetama po dva stilizirana cveta (t. 2: 3 a–b).

8. Lok. »Crkvište«, s. Tremnik

Krovni deo edikule, danas u K. Anu, Skoplje.[7] Oblik sličan sa prethodnima. U timpanonu u sredini kružni venac, ka njemu sa strane levo i desno po jedna zmija. U plafon su bile urezane nešto dublje četiri pravougaone kasete, podeljene po dijagonali sa tesnom trakom koja u celom plafonskom polju formira posebnu figuru romba, a deli kasete na ukupno 8 malih trouglova. U dva susedna trougla u plitkom reljefu su bile oblikovane dve ljudske figure: muška i ženska, verovatno supružnici. Vide se gornji delovi tela, do pojasa, u karakterističnom stavu, sa podignutim desnim rukama u visini grudi pridržavaju plašt. U ostalim poljima ima ukupno 20 cvetova različitih po veličini i formi (t. 2: 4 a–c).

9. Lok. »Sv. Atanasij«, s. Bojančište, Kavadarci

Pretstavlja blago uzvišenje, 500 m. severno od sela. Kamena ploča na kojoj meštani kolju žrtvu pri kultnom obredu na dan Sv. Atanasija, ustvari pretstavlja još jedan krovni elemenat male rimske grobne edikule. Bio je dvoslivan, ali je sekundarno izravnjen i pretvoren u ploču. Dekorisan uproščenom profilacijom arhitrava i venca, polje timpanona odlomljeno. U plafon urezana jedna pravougaona kaseta. U njoj još jedno romboidno polje, iznutra lučno izdubljeno (simbolika neba). U uglovima kaseta po jedan cvet (t. 2: 5 a–b).

Spomenik sa piramidalnim krovom

10. Lok. »Bolnica«, Demir Kapija, Negotino

1917 godine, na mestu gde se danas nalazi bolnica, južno od sastava r. Bošave u Vardar, pored nekoliko stela, u okviru ranorimske nekropole, istraživač Hald je evidentirao krovni elemenat jedno grobnog spomenika sa priramidalnim oblikom i dimenzijama: 0,47 × 0,42 × vis. 0,24 m.[8]

Elementi donje konstrukcije edikula

To su obično delovi podija gradjevina, ili krilne ploče – ante, zasada su jedinačni nalazi ali organski pripadaju temi.

Krilne ploče – ante

11. Lok. »Crkvište«, s. Tremnik

U današnjem seoskom groblju, sekundarno upotrebljena kao grobljanska ploča sa epitafom, stoji uspravljena jedna krilna ploča koja potiče sa rimske zagrobne edikule.[9] Široke strane su ravne, sa isključkom donje trečine, koja ima 5 profilisanih zona sa svim karakteristikama minijaturnog rimskog stilobata. Na čeonoj strani vidimo isklesani polustub sa jonskim polukapitelom i bazom. Stablo ima naglašeni entazis. Kapitel je nesrazmerno visok i stilski deformisan, a volute plastično izlaze van bočnih strana ploče (t. 1: 2 a–c).

12. Lok. »Česma«, s. Timjanik, Negotino

Pored seoske česme je ležala krilna ploča-anta jedne male edikule, danas u Narodnom muzeju, Negotino. Slična prethodnoj, dimenziono manja, kapitel nedostaje (t. 1: 3 a–b).

13. Nepoznati lokalitet iz Srednjeg Povardarja

Donji deo slične krilne ploče kao prethodno opisani, leži u lapidariju Arheol. muzeja u Skoplju (t. 1: 4 a–b).[10]

14. Lok. »Gramadi«, s. Donji Disan, Negotino

Na padinama brda, 1 km. južno od sela, nalaze se ostaci jednog velikog rimskog vikusa sa nekropolom na zapadnoj strani. Pre nekoliko godina, za izgradnju električnog dalekovoda bio je prosečen put kroz nekropolu, pri čemu je razoreno ili uništeno više grobnih celina. Još uvek se vide ljudski skeleti i grobne konstrukcije u profilu puta. Osim toga, na donjem rubu nekropole, u maloj cisterni-kaptaži za vodu sekundarno je ugradjeno nekoliko ranorimskih nadgrobnih stela iz iste nekropole. Izmedju ostalog je buldožer presekao i ostatke jedne zagrobne edikule. Ovde pretstavljamo njene arhitektonske delove. Krov nedostaje. Dve krilne ploče-ante od belog, crvenožilnog mermera (**t. 1**: 5 a–b) slične sa prethodnima. Medjutim sa višom formom, izradjene izvanredno kvalitetno. Stabla polustubova imaju blago naglašeni entazis. Kapitel leve ploče je odlomljen, desni minimalno sačuvan. Odozgo imaju male pravougaone rupe za metalne spojke sa zadnjom pločom (**t. 1**: 5 c). Pored ovih leže još četiri (**t. 1**: 5 d–g) obradjena pravougaona bloka, delovi podija gradjevine.

Delovi podija edikula

Donji deo naših edikula bio je oblikovan kao veći ili manji kameni sanduk, sastavljen od nekoliko pravouganih ploča. U čeonu ploču, obično u profilisanom polju bio je urezan informativni natpis u vezi sa pokojnikom kome se podiže gradjevina. Ovaj sanduk je služio za deponiranje urni sa kremiranim ostacima. Sve dosad poznate čeone ploče sa natpisima (koji su u našem regionu isključivo na starogrčkom jeziku) imaju redovno na gornjoj strani uz uglove, po dve male rupe sa kanalićima, za metalne spojke sa bočnim pločama edikule. Osim toga na istoj ploči pozadi, uz rub levo i desno po visini su izrezana polja za spajanje bočnih ploča Ovakve karakteristične ploče iz našeg područja, potiču iz edikula: Zoila iz s. Glišić; Lukija, kod s. Čaška; Kalikrate kod s. Barova; sa grobnog spomenika, τὸ ἡρῶου, kako se spominje i u samom natpisu, posvećenom roditeljima Dioskurida, Aleksandra i Zoila, sa lokaliteta »Kofkarec« kod s. D. Disan.[11]

Postamenti u obliku monolitnog kamenog sanduka

U ranorimskim nekropolama Srednjeg Povardarja sreću se mnogo malih kamenih sanduka, u literaturi nazvanih sarkofazi ili osuari. Posmatrajući ih primetili smo sledeće:

1. Previsoki su u odnosu na prostor za kremirane ostatke. Odnosno niti jedan nije iznutra potpuno izdubljen. Dubina ovog malog spremišta-depoa za pepeo kreće se oko 0,18–0,27 m.

2. Na prednjoj strani, kao i kod gore pomenutih čeonih ploča edikula, redovno ima uokvireno natpisno polje, takodje sa sličnom formom i profiliranim okvirom. Neki od sanduka imaju male nožice, odnosno donji rub sanduka izmedju ovih je koso otsečen, kao naprimer i rub krepidome sa edikule na Valevici, Drenovo. Ovakva tesna kosa zona je svakako služila za podvlačenje pomoćne poluge i manipulaciju sa ovim gradjevinskim elementom.

3. Širina opisanih krilnih ploča-anta (br. 13 – 0,46; br. 11 – 0,47 i br. 12 – 0,48 m.) konvenira širini kamenih sanduka, koja se kreće izmedju 0,41–0,60 m.

Sve ovo, omogućuje da se pretpostavi da su možda, ovi kameni sanduci ustvari pretstavljali podije najmanjih edikula. Inače karakterističniji primeri ovakvih sanduka su poznati iz nekropola kod: s. Besvica, s. Manastirec, s. Tremnik, Kavadarci itd.[12]

II Veliki zagrobni hramovi – mauzoleji

Pretpostavljamo da je veličina gradjevine svakako zavisila od finansijskih mogućnosti pokojnika, odnosno familije. Tako u Povardarju srećemo ostatke dimenziono većih grobnih gradjevina, takodje u obliku rimskog hrama. Znamo ih sa rekognosciranja ili slučajnih nalaza. Još nijedan nije istražen potpuno. Takav je jedan hram divlje raskopan na lokalitetu »Babi« kod sela Golozinci, T. Veles. Lociran je na severnom kraju rimske naseobine. Na terenu se vidi veliki apsidalni deo (širok 5 m) okrenut ka jugu, sa ugradjenim hipogeumom od mermernih monolita. Pored delova arhitektonske mermerne plastike, pažnju privlače i tri mermerne ženske statue, danas u Narodnom muzeju u T. Velesu.

Kod sela Čaška, 5 km. severno od prethodnog lokaliteta, na mestu gde je izgradjena današnja keramička industrija, u 1953 godini je otkopan mali hram sa četvrtastom osnovom. U niši na jednom zidu stajala je muška statua obučena u palium. I u ovom slučaju radi se o mauzoleju.[13]

U toku naših istraživanja posebno smo se zadržali na one primere sa karakterističnom arhitektonskom kamenom plastikom, sa specifičnim dekorativnim motivima koji pružaju podatke za ovu temu.

15. Lok. »Tursko groblje«, s. Pirava, Valandovo

1 kilometar j/z od sela, i 50 metara južno od magistrale Udovo-Valandovo, leže dva monolitna frontona.[14] Gore dvoslivni. Čeone strane pretstavljaju zabate sa rubovima dekorisanim uobičajenom profilacijom venca. Ispod timpanona isto. Bočne strane imaju dodatak olučne sime. U timpanonima vidimo kružne diskove. Dok je jedan fronton duboko ukopan, na drugom smo dokumentovali samo mali deo dveju kaseta, zbog slabe sačuvanosti. U kasetama su bili isklesani rombovi, a u uglovima cvetovi (**t. 4:** 1, 2 a–b).

16. Lok. »Manastir Sv. Giorgi«, Valandovo

Manastir Sv. Giorgi se nalazi u podnožju brda »Isar-Kula«, na kome se nalaze ostaci jedne veće antičke naseobine, sa tradicijama od arhajskog perioda do srednjeg veka. U manastirskom dvorištu se nalaze tri kamena arhitektonska elementa.[15] Dva su obični pravougaoni tesanici. Treći, danas vertikalno uspravljen i uzidan kao dovratnik u portu dvorišta, pretstavlja deo – segmenat krova jednog manjeg mauzoleja. On je dvoslivan odozgo. Potpuno mu je sačuvana profilacija streine strane. Sadrži uobičajne detalje venca. Na donjoj strani, ravni trakasti pojas, širok 1 rimsku stopu, pretstavlja prostor preko koga se elemenat opirao na zidne partije. Ostali deo donje strane sadrži delove sa karakterističnim tavanskim kasetama. U njima su bili plitko izdubljeni rombovi, u uglovima cvetovi – rozete kao i jedna borova šišarka. Naš blok ne sadrži središnje površine rombova. Medjutim sa velikom verovatnošću možemo pretpostaviti da su i ovde bili cvetovi, možda i ljudski portreti. Ostali deo krova mauzoleja verovatno su dopunjavali još dva frontona (**t. 5:** 1 a–b). Veliki pravougaoni kvadar, koji leži pored bliskog izvora Sv. Petar, sa svojim formalnim karakteristikama pretstavlja deo krepidome nekog hrama, možda gore pomenutog.

17. Selo Vešje, Negotino

Na više mesta u okolini sela leže arhitektonski elementi od jedne ili više javnih gradjevina iz rimskog doba.[16]

– Seoska česma. Oko 10 obradjenih, neki sa profilacijom, kamenih elemenata, pretstavljaju delove podija neke kultne gradjevine.

– »Sv. Nedelja«. U temeljima ove male kasnosrednjevekovne crkvice, 300 m. južno od sela, vidimo ugradjene dva velika frontona još jednog mauzoleja. Ustvari

na velikom prostoru okolo, nazvanom Rakitsko selište evidentirani su tragovi nekropole iz ranorimskog perioda. Više stela nalaze se sakupljene oko srednjevekovne Rakitske crkve u blizini. Frontoni su izradjeni od belog, crvenožilnog mermera. Dvoslivni, sa veoma niskim timpanonima, obuhvaćenim sa dekoracijom venca (dentikul nije nazubljen). Kose zabatne strane imaju dodatak olučne sime i plinte. Istu dekoraciju nose i bočne strane. Akroterije su odlomljene. U plafon su bile udubljene po dve kasete na svakom frontonu, a u njima po jedan cvet, različitog oblika (**t. 6**: 1 a–b, 2; **4**: 3 presek kroz fronton).

– »Selište« je blaga padina prema Veškom dolu, udaljena oko 700 m. j/z od Sv. Nedelje. Ovde leže dvadesetak kamenih elemenata od podija nekog hrama, možda isto kome su pripadali opisani frontoni. Medju njima se izdvaja deo arhitrava, visok 1 rim. stopu, od belog-crvenožilnog mermera. Profilisana mu je samo čeona strana. Dimenziono odgovara frontonima (**t. 6**: 3; **4**: 4).

18. Lok. »Crkvište«, s. Tremnik

U okviru velike ranorimske nekropole na južnom kraju sela, evidentirali smo dvadesetak kamenih arhitektonskih elemenata jednog hrama. Medju njima se izdvajaju sa svojom karakterističnom profilacijom: deo dovratnika (fragmentovan), deo arhitrava sa poljem za friz, dva bloka – delovi venca i deo krepidome. Svi izradjeni od kvalitetnog crvenožilnog mermera. Osim toga, sa ovog mesta su od ranije u skopski lapidarij prenesene dve mermerne statue običnih ljudi. Ovo navodi na zaključak da je hram u okviru ranorimske nekropole svakako bio mauzolej, odnosno da navedene statue pretstavljaju heroizirane umrle kojima je možda bio podignut ovaj spomenik (**t. 7**: 1–4).[17]

19. Lok. »Gramagje-Dabje«, s. Barovo, Negotino

Na platou brda iznad južne periferije sela nalaze se ostaci vikus-a. 600 metara južno, usred širokog predela visoravni, na malom uzvišenju obraslom gustom hrastovom šumom, leže ruševine jednog hrama. Oko njega su zabeleženi tragovi nekropole, a nekoliko nadgrobnih steli, danas kod seoske crkve, potiču sa ovog mesta. U kamenim deponijama smo registrovali dvadesetak obradjenih blokova. Isti pretstavljaju arhitektonske delove fasada, čeonih i straničnih, odnosno delove pokrivno-tavanske konstrukcije hrama i to: zabati (timpanoni); epistil; venac; stilobat; unutrašnji kalkan i plafonske ploče sa kasetama koje su stajale verovatno iznad pronaosa (**t. 8–9**). Osim toga dokumentirani su i nekoliko fragmenata mermernih statua – delovi draperije plašta. Pažnju privlače pretstave-likovi u plafonskim kasetama. U njih su bila urezana poprsja ženske i muške individue, znači, obični ljudi, a ne božanstva. Pored ovih vidimo delfina i žrtvenik (**t. 10**).[18]

Završna razmatranja

Najveći deo opisanih primera potiče sa nekropola iz ranorimskog perioda u kojima se vršilo ukopavanje od 1. do 3. v. n. e. Na žalost nijedna od ovih nekropola nije bila sistematski istraživana niti iskopavana. Za hronološke okvire govori epigrafski materijal kao i ahitektonske karakteristike grobnih spomenika. Osim usamljenog primera iz Stoba, sa votivnim karakterom (posveta Nemezi), svi ostali sadrže karakteristike koje odredjuju njihovu funkciju u grobne svrhe. To potvrdjuje i sama njihova lokacija u okvirima nekropola kao i simbolika ukrasnih motiva na krovnim elementima.

Naše edikule pretstavljaju u osnovi male pravougane gradjevine podignute na postamente. Kod grobnih edikula u Šempetru (R Slovenija), donji deo, podij je

oblikovan kao visoki – rimski stilobat.[19] Rimski stilobat je prisutan i kod naših primera, medjutim dimenziono smanjen, uprošćen i prenesen kao reljefna dekoracija na donjim površinama krilnih ploča-anta (**t. 1: 2–5**).

Opšto uzevši, u konstrukciji naših edikula opažamo težnju ka uprošćavanju arhitektonskih elemenata velikog hrama. Istu pojavu vidimo i na stelama iz našeg regiona.

Još uvek nisu arheološki iskopavani veći hramovi – mauzoleji u Srednjem Povardarju, kako bi znali njihov plan i druge detajle. Jedini bolje poznatiji hram je kod sela Marvinci, posvećen po svemu sudeći imperatoru Komodu.[20] Oblik kamenih elemenata krovno-tavanske konstrukcije kod naših primera govori da su imali pravougani plan. Radi se o tipovima prostil ili in antis, sa pravouganom cellom i vestibulom. Moramo ovde primetiti da ovakva prostorna elevacija neobično potseća na starije helenističko makedonske grobnice, koje imaju redovno čeonu fasadu takodje u obliku hrama.[21] Medjutim ideja podizanja naših spomenika dolazi sa Istoka. To su takozvani maloazijsko-grčki tipovi koje pominje Frenz u svojoj studiji o spomeniku Drususa Maiora.[22] Za nas su veoma interesantne i bliske analogije iz Male Azije. U Kilikiji na primer, postoje dva tipa grobnih spomenika: tip kula i tip običnog hrama, in antis ili prostil.[23]

Jedna od karakterističnih pojava u ovoj materiji, pretstavlja postavljanje pokojnikovog lika (reljefno poprsje, figura ili statua) u njegov grobni spomenik. Kao i postavljanje statua bogova u hramove. O ovoj pojavi obaveštava na kraju 2., početku 3. v. Tertulijan: »podižete bogovima hramove, na isti način mrtvima... statuama navodite iste oblike...«[24] Kod naših spomenika vidimo portrete pokojnika u plafonskim kasetama. Statue su registrovane kod hramova u Tremniku[25] i Barovu.[26]

Reljefne pretstave: zmija, delfina, orla, cvetova-rozeta, smatramo uobičajene simbole u kultu mrtih, povezane sa verovanjem u produžetak života posle smrti.

---

[1] V. Lilčić, Antički hram kaj Tremnik, *God. zbor. Fil. fak. Skopje* 12 (38), 1985, 73–82.

[2] B. Saria, Teatar u Stobima, *Godiš. Muz. Juž. Srbije* 1, 1937, 66, sl. 21 i 22.

[3] I. Mikulčić, Topografija na Eu(da)rist, *Maced. acta arch.* 1, 1975, 178, sl. 12 i 13.

[4] N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 70.

[5] *Id.*, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 98, 1941–48, br. 156.

[6] *Ib.*, br. 157.

[7] N. Vulić (nap. 4) br. 235. Autor ga navodi kao »deo nadgrobne ploče«.

[8] Hald, *Auf den Trümmern Stobis* (Stuttgart 1917) 57–58, Abb. 47.

[9] V. Lilčić (nap. 1) 77, sl. 25.

[10] Nema oznake ili broj ulazne knjige. Spomenici u odelenju gde leži potiču iz Sr. Povardarja.

[11] N. Vulić (nap. 4) br. 142; B. Josifovska, Quelques inscriptions inédites grecques et latines de Macédoine, *Živa ant.* 3, 1953, 229–231, sl. 4, 239–241, sl. 8; N. Vulić (nap. 5) br. 107.

[12] N. Vulić (nap. 5) br. 113, 164, 231; id. (nap. 4) br. 150, 160.

[13] V. Lilčić (nap. 1) 78–81.

[14] I. Mikulčić, Pirava, »Turski grobišta«, u: *Tabula Imperii Romani*, K 34 (Ljubljana 1976) 101.

[15] T. Tomovski, Valandovski Isar, *Zbor. Arh. muz. Maked.* 6–7, 1967–1974 (1975) 271–278.

[16] Josif, Arheologičeski izlet iz Tikveško, *Minalo* 2/5–6, Sofija 1911, 57; N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 75, 1933, br. 117.

[17] V. Lilčić (nap. 1) 73–81.

[18] *Id.*, Antički hram kaj Barovo, *God. zbor. Fil. fak. Skopje* 14 (40), 1987, 148.

[19] J. Klemenc, V. Kolšek, P. Petru, *Antične grobnice v Šempetru*, Kat. in monogr. 9 (Ljubljana 1972).

[20] V. Sokolovska, *Isar – Marvinci i Povardarjeto vo antičko vreme* (Skopje 1986) 164.

[21] M. Andronikos, *The Royal Tombs at Aigai (Vergina) and Philip of Macedon* (Athens 1980) 188–231, sl. 102.

[22] H. G. Frenz, Drusus Maior und sein Monument zu Mainz, *Jb. Röm. Germ. Zentralmus.* 32, 1985, 411–412.

[23] J. Keil, A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, Monumenta Asiae Minoris antiqua 3 (Manchester 1931).

[24] K. Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum* (Bonn 1940) 126.
[25] V. Lilčić (nap. 1) 76, sl. 26 i 27.
[26] *Id.* (nap. 18) 142. Mali fragmenti nedovoljni za identifikaciju statua.

ROMAN SEPULCHRAL STRUCTURES IN THE CENTRAL VARDAR BASIN

Summary

In the course of field survey (1985–1987) for the project "Ancient Cities and Fortresses in the Central Vardar Region", the stone remains of smaller (*aediculae*) and larger (*mausolea*) sepulchral monuments were discovered on some twenty sites. In almost all cases they resembled roman temples in form.

Aediculae

The remains of a large cemetery with ruined remnants of mausoleums were noted at the site of Crkvište, on the southern periphery of the village of Tremnik.[1] Among other material, part of the roof element of an aedicula was found here. It was cruciform with four roof planes[9] and was supported on four columns. Seen from below it had a form of two crossed barrel vaults at whose interesection was placed a stylized rosette (**Pl. 1: 1**).* Another stone roof of a smaller aedicula comes from the vicinity of the Kavadarci village of Glišić (**Pl. 2: 1**), with the interior deepened into an arched form. The remains of a large aedicula were found at a site called Valevica in the immediate vicinity of the classical city of Eudarist within the complex of the southwestern cemetery. It was built on a dominant position with a broad view of the Tikveš plain to the east and the road through the Raečka River valley on the west (**Pl. 3**).

The usual way of constructing the roof of an aedicula was to build a flat or partitioned ceiling, as in large temples. Dressed ceiling partitions with various decorative motifs can be seen in the roof elements of aediculae. Such aediculae ceiling partitions from Kavadarci and the vicinity (**Pl. 2**: 2, 3, 6), from the village of Bojančište (**Pl. 2**: 5) and from Tremnik (**Pl. 2**: 4), contain portraits of the deceased placed between images of flowers-rosettes, eagles and snakes.

In addition to aedicula roof elements, characteristic elements from the lower sections of these structures were documented. These were parts of podiums or the flanking wall thickenings-ante which supported the roof elements. These ante had vertical sculpturally designed Ionian or Corinthian half-columns with a base on their frontal, dressed side. The lower sections of these ante were carved into miniature Roman stylobates (in terms of shape and profile). Such ante come from the village of Tremnik (**Pl. 1: 2**)[9], Timjanik (**Pl. 1: 3**), Donji Disan (**Pl. 1: 5**), and a section of one anta comes from an unknown site (**Pl. 1: 4**). In earlier research one pyramidal roof element was noted.[8] The aediculae podiums were formed of several rectangular slabs. The epitaph was carved onto the facade, usually in a specially framed area. Such characteristic facade inscriptions from aediculae podiums were found at several sites near the villages of Glišić, Čaška, Barovo and Donji Disan.[11]

Mausolea

Remains of temples-mausoleums were noted near the villages of Golozinci and Čaška.[13] Greater attention was paid during research to those examples which contained characteristic stone architectural elements. The small mausoleums near the villages of Pirava (**Pl. 4**: 2), Vešje (**Pl. 6**: 1–3), and the small town of Valandovo (**Pl. 5**) have roof elements similar to those of the aediculae: ie. partitioned ceilings most commonly decorated with floral motifs.

The roofs of such structures were usually built of two massive pediments, or occasionally a transitional segment was inserted between them (Valandovo). The remains of two large mausoleums were noted near the villages of Tremnik (**Pl. 7**)[1] and Barovo (**Pl. 8–10**).[18] The stone elements from Barovo deserve attention. They were identified as parts of the frontal facade, tympanon, geison, architrave, stylobate and additionally there were ceiling partition sections with carved portraits of male and female individuals, perhaps a couple.

* Plates 1–10 can be found in the fold at the back of this volume.

The research into the architectural remains from the central Vardar Basin region has shown that in addition to the usual denotation of graves with stelae, in the first three centuries AD the population also built large and luxurious stone sepulchral structures: aediculae and mausolea.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 227–234

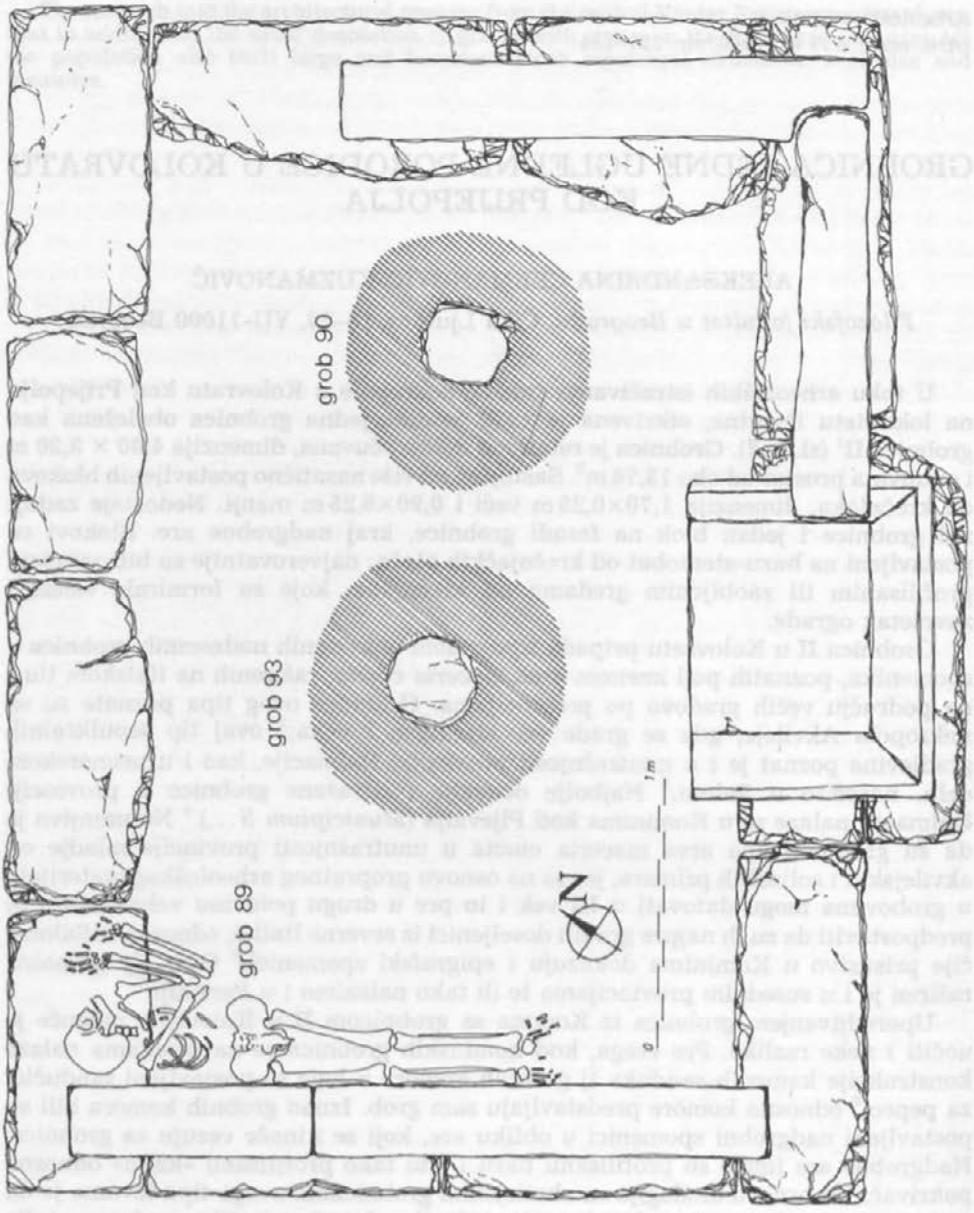
GROBNICA JEDNE UGLEDNE PORODICE U KOLOVRATU KOD PRIJEPOLJA

ALEKSANDRINA CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ
Filozofski fakultet u Beogradu, Čika Ljubina 18–20, YU-11000 Beograd

U toku arheoloških istraživanja rimske nekropole u Kolovratu kod Prijepolja na lokalitetu Dvorine, otkrivena je 1978. godine jedna grobnica obeležena kao grobnica II[1] (sl. 1, 2). Grobnica je relativno dobro očuvana, dimenzija 4,30 × 3,20 m i obuhvata prostor od oko 13,76 m^2. Sastoji se od više nasatično postavljenih blokova od krečnjaka, dimenzija 1,70×0,25 m veći i 0,90×0,25 m manji. Nedostaje zadnji zid grobnice i jedan blok na fasadi grobnice, kraj nadgrobne are. Blokovi su postavljeni na bazu-stereobat od krečnjačkih ploča; najverovatnije su bili završeni profilisanim ili zaobljenim gredama od krečnjaka, koje su formirale venac i završetak ograde.

Grobnica II u Kolovratu pripada tipu zidom uokvirenih nadzemnih grobnica – spomenika, poznatih pod imenom *area maceria cincta*, raširenih na italskom tlu i na području većih gradova po provincijama. Grobnice ovog tipa poznate su sa nekropola Akvileje, gde se grade već sredinom I veka;[2] ovaj tip sepulkralnih gradjevina poznat je i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, kao i u primorskom delu, naročito u Saloni.[3] Najbolje očuvane i istražene grobnice u provinciji Dalmaciji nalaze se u Kominima kod Pljevalja (*Municipium S*...).[4] Nesumnjivo je da su grobnice tipa area maceria cincta u unutrašnjosti provincije mladje od akvilejskih i solinskih primera, jer se na osnovu propratnog arheološkog materijala u grobovima mogu datovati u III vek i to pre u drugu polovinu veka.[5] Može se predpostaviti da su ih najpre gradili doseljenici iz severne Italije, odnosno iz Salone, čije prisustvo u Kominima dokazuju i epigrafski spomenici.[6] Ovaj tip grobnica raširen je i u susednim provincijama te ih tako nalazimo i u Panoniji.[7]

Uporedjivanjem grobnica iz Komina sa grobnicom II u Kolovratu moguće je uočiti i neke razlike. Pre svega, kod kominskih grobnica se na fasadama nalaze konstrukcije kamenih sanduka tj grobnih komora u koje su postavljeni sandučići za pepeo,[8] odnosno komore predstavljaju sam grob. Iznad grobnih komora bili su postavljeni nadgrobni spomenici u obliku are, koji se i inače vezuju za grobnice. Nadgrobne are imale su profilisanu bazu i isto tako profilisanu »kapu« odnosno pokrivač. Na osnovu analogija sa akvilejskim grobnicama ovoga tipa izvesno je da se kao završetak are, iznad pokrivača nalazila okrugla plastika, najverovatnije lavovi ili šišarke, koji su i inače nadjeni na nekropoli u Kominima, iako ne uz same grobnice. Kod grobnice II u Kolovratu ne postoji grobna komora, već je na fasadi postavljena nadgrobna ara, danas nestala. U okviru ogradjenog prostora nalazile su se grobne jame sa sandučićima za pepeo, odnosno dva groba (grobovi br. 90 i 93), dok je treći (grob br. 89) grob inhumiranog pokojnika koji nema veze sa grobnicom. On je iz epohe kada je grobnica II već bila razgradjena jer se lobanja skeleta nalazi postavljena na bazi grobnice II.

Sl. 1: Osnova grobnice II u Kolovratu.
Abb. 1: Grundriss der Gruft II in Kolovrat.

Grob br. 90 je kružna jama, ukopana u šljunak i ispunjena pepelom; u središte jame položena je urna od krečnjaka blago koničnog oblika sa poklopcem. U urni je otkrivena staklena čaša (**t. 1:** 6) i stakleni balsamarijum (**t. 1:** 1), a u gari veći broj gvozdenih eksera. Grob br. 93 nalazi se u neposrednoj blizini groba br. 90; i

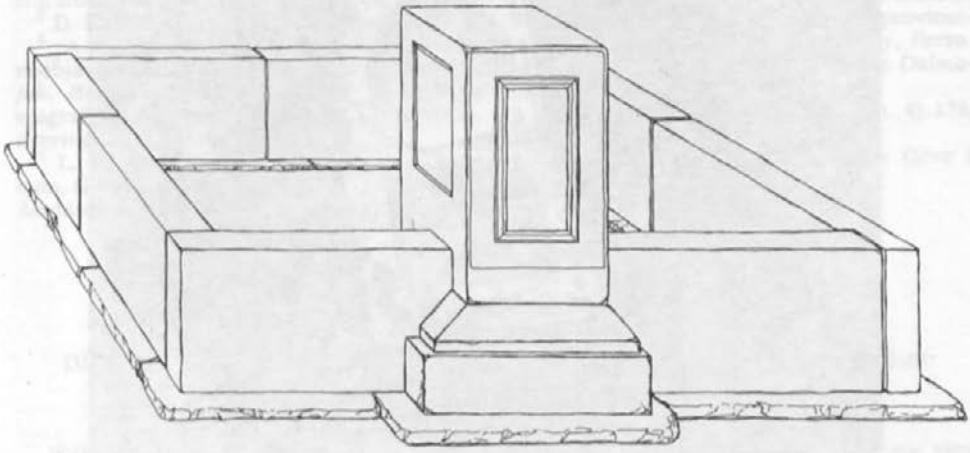
to je kružna jama, ukopana u šljunak u koju je položeno sanduče za pepeo od krečnjaka sa profilisanim poklopcem. U sandučetu je otkrivena staklena čaša (**t. 1:** 2), stakleni balsamarij (**t. 1:** 5), dva srebrna češlja (**t. 2:** 1, 3), gvozdena pinceta (**t. 1:** 3), srebrna kutija za igle (**t. 1:** 4), dve srebrne kopče sa priveskom (**t. 2:** 4), fragmentovana koštana igla (**t. 2:** 2) i par zlatnih mindjuša (**t. 2:** 5). U gari oko sandučeta nadjeno je 50 gvozdenih eksera različitih dimenzija, bronzani češalj (**t. 1:** 7), srebrna aplikacija (**t. 1:** 10), bronzana bravica i bronzana kutija (**t. 1:** 11; **2:** 6). Pored sandučeta otkriven je par srcolikih privesaka (**t. 1:** 8), a ispod sandučeta dva članka bronzanog lanca (**t. 1:** 9).

Grob br. 93 nesumnjivo je do sada najbogatiji grob na nekropoli u Kolovratu ne samo po brojnosti priloga, već i po skupocenom materijalu i kvalitetu izrade. Sigurno je pripadao ženskoj osobi na što ukazuju prilozi specifični za ženske grobove – češljevi, mindjuše, igle, a bogatstvo priloga i njihov skupocen materijal ukazuju na visoki društveni položaj ovde sahranjene pokojnice. Nesumnjivo je najzanimljiviji predmet na **t. 2:** 1, koji se jedino može porediti sa ukrasnim češljem za kosu, odnosno pundju, kao i srebrni češalj na **t. 2:** 3 sa lančićem koji je najverovatnije deo nošnje, odnosno ukrasni a ne praktični predmet. Češalj za pundju bio je u gornjem delu pričvršćen za neku podlogu na što ukazuju nitne na završecima. Zlatne mindjuše su tipično rimskog oblika.[9] Ostali grobni prilozi – staklene čaše i balsamariji iz oba groba karakteristični su za poznu epohu, odnosno za drugu polovinu III veka, a slični primerci balsamarija nadjeni su i u grobnici Pakonije Montane u Kominima.[10]

Grobni prilozi iz groba br. 90 daleko su skromniji i nisu posebno zanimljivi; medjutim, kamena urna u kojoj su nadjeni specifičnog je oblika a na urni je, na samom rubu plitko urezan natpis koji glasi:

P.Ael (ii) Firminianii

Prilikom arheoloških istraživanja nekropola veoma retko je moguće povezivanje groba i nalaza u njemu sa odredjenom ličnošću, jer u većini slučajeva nadgrobni spomenici nisu otkriveni in situ. Na nekropoli II u Kominima kod Pljevalja izvestan broj nadgrobnih spomenika – ploča nadjen je in situ, a i veliki nadgrobni žrtvenici

Sl. 2: Izgled grobnice II – rekonstrukcija.

Abb. 2: Rekonstruktionversuch der Gruft II in Kolovrat.

samo su se svalili sa svojih postamenata i ostali da leže ispred grobnica.[11] U kolovratskom slučaju, iako nedostaje nadgrobna ara, urna je obeležena te smo u mogućnosti da grobnicu II označimo kao grobnicu jedne odredjene porodice.

Ova porodica imala je za svog »oca« i sopstvenika grobnice čoveka čija imena su zabeležena na urni, a poznatog i sa ranije objavljenog epigrafskog spomenika. Na jednom fragmentovanom natpisu iz Komina pominje se *P.Ael(ius) Firminus* koji je bio sacerdos, možda i sacerdos provincije, a spomenik podiže *P.Ael(ius) Firminianus*.[12] U Kolovratu je prilikom istraživanja nekropole otkriven fragment votivne are sa očuvana dva reda natpisa, čiji je darodavac bio P.Aelius Firminianus. Oba epigrafska spomenika najverovatnije potiču od iste ličnosti koja se pominje i na kamenoj urni iz grobnice II. Izvesno je da se radi o uglednoj ličnosti, što pokazuje pre svega tip grobnice u kojem se sahranjuju značajne ličnosti iz političkog i

Sl. 3: Kamene urne groba 90 i 93 u Kolovratu.

Abb. 3: Steinurnen der Gräber 90 und 93 in Kolovrat.

društvenog života grada, najčešće dekurioni.[13] Zahvaljujući starom natpisu iz Komina može se zaključiti da je ista porodica imala veze sa oba naselja, i onim u Kominima i onim u Kolovratu. Moguće je da je ova porodica najpre živela u Kominima, a da je kasnije prešla u Kolovrat gde su naslednici P.Ael. Firmina podigli monumentalnu grobnicu.

Povezanost izmedju naselja u Kominima i naselja u Kolovratu odavno je poznata; oba mesta imaju iste kultove, pominju se iste ličnosti, slični su tipovi grobova i grobnica pa i grobni prilozi.[14] O njihovom medjusobnom odnosu bilo je mnogo diskusija i tek su istraživanja nekropola oba naselja ovaj problem donekle razjasnila. Pokazalo se naime, da je naselje u Kominima, identifikovano kao *Municipium S...* starije, odnosno da je nastalo sredinom II veka,[15] dok je naselje u Kolovratu nešto mladje, verovatno s kraja II ili sa početaka III veka. Nije izvesno da li su oba imala status odvojenih municipija.

Što se tiče datovanja grobnice II u Kolovratu, sigurno je da nije mogla nastati pre sredine III veka, čak je verovatnije da je nastala i kasnije, u drugoj polovini veka. Na to ukazuju arheološki nalazi iz grobova u okviru grobnice II, koji su karakteristični za drugu polovinu III veka. Izvesno je da je u grobnici II u Kolovratu sahranjen *P.Ael.Firminianus*, kao i jedna ženska osoba, njegova žena ili sestra, čije nam je ime nepoznato, a nalazilo se ispisano na nadgrobnoj ari, danas nestaloj.

---

[1] O arheološkim istraživanjima u Kolovratu v. A. Cermanović-Kuzmanović, Rezultati arheoloških istraživanja antičke nekropole u Kolovratu, *Seoski dani Sretena Vukosavljevića* 10, 1982, 139–144.

[2] G. Brusin, *Gli scavi di Aquileia* (Udine 1934) 197; *id., Nuovi monumenti sepolcrali di Aquileia* (Venezia 1941) sl. 7 i 12.

[3] E. Ceci, *I monumenti pagani di Salona 1* (1962) 143 ss.

[4] D. Srejović, Grobnice Aurelije Maksimine i Pakonije Montane u Kominima (Municipium S.), *Zbor. Nar. muz. Bgd.* 8, 1975, 178–180.

[5] D. Srejović (nap. 4) t. 4: 7.

[6] A. Cermanović-Kuzmanović, Nekoliko neobjavljenih natpisa iz Komina, *Zbor. Fil. fak. Beograd* 11/1, 1970, 75–82; ead., Novi epigrafski spomenici iz Komina i Kolovrata, *Starinar* 32, 1981, 75–79.

[7] L. Nagy, Cives Agrippinenses in Aquincum, *Germania* 15, 1931, 260–265; S. Garády, Ásatások az Óbudai Lepold- téglagyár mellett (Ausgrabungen in Óbuda (Altofen), *Arch. ért.* 49, 1936, 88-96, 122.

[8] D. Srejović (nap. 4) 178, 180.

[9] R. A. Higgins, *Greek and Roman jewellery* (London 1961) 54/b; A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten im Edelmetall* (Berlin 1970) t. 49: 11–15, 16.

[10] D. Srejović (nap. 4) t. 4: 6.

[11] *Ib.*, t. 3.

[12] *CIL* 3.8310; C. Patsch, *Wiss. Mitt. Bos. Herc.* 4, 1896, 279, No. 11. Firminus je svuda raširen kognomen, naročito u severnoj Italiji, ali i u Saloni, Šibeniku, dok je Firminianus takodje poznato iz Italije, dunavskih provincija, Salone, Acruviuma, v. G. Alföldy, *Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien* (Heidelberg 1969) 204.

[13] Za Komine v. D. Srejović (nap. 4) 179, 181.

[14] M. Garašanin, u: *Istorija Crne Gore 1* (Titograd 1967) 229, 235.

[15] M. Garašanin (nap. 14) 223.

DIE GRUFT EINER ANGESEHENEN FAMILIE IN KOLOVRAT BEI PRIJEPOLJE

Zusammenfassung

Während der archäologischen Grabungen in Kolovrat bei Prijepolje wurde im Jahre 1978 eine Gruft entdeckt, die als Gruft Nr. II bezeichnet wurde.[1] Sie ist relativ gut erhalten, 4,30×3,20 m groß, aus mehreren Kalksteinblöcken zusammengesetzt, die auf einer Kalksteinbasis stehen (**Abb. 1,2**).

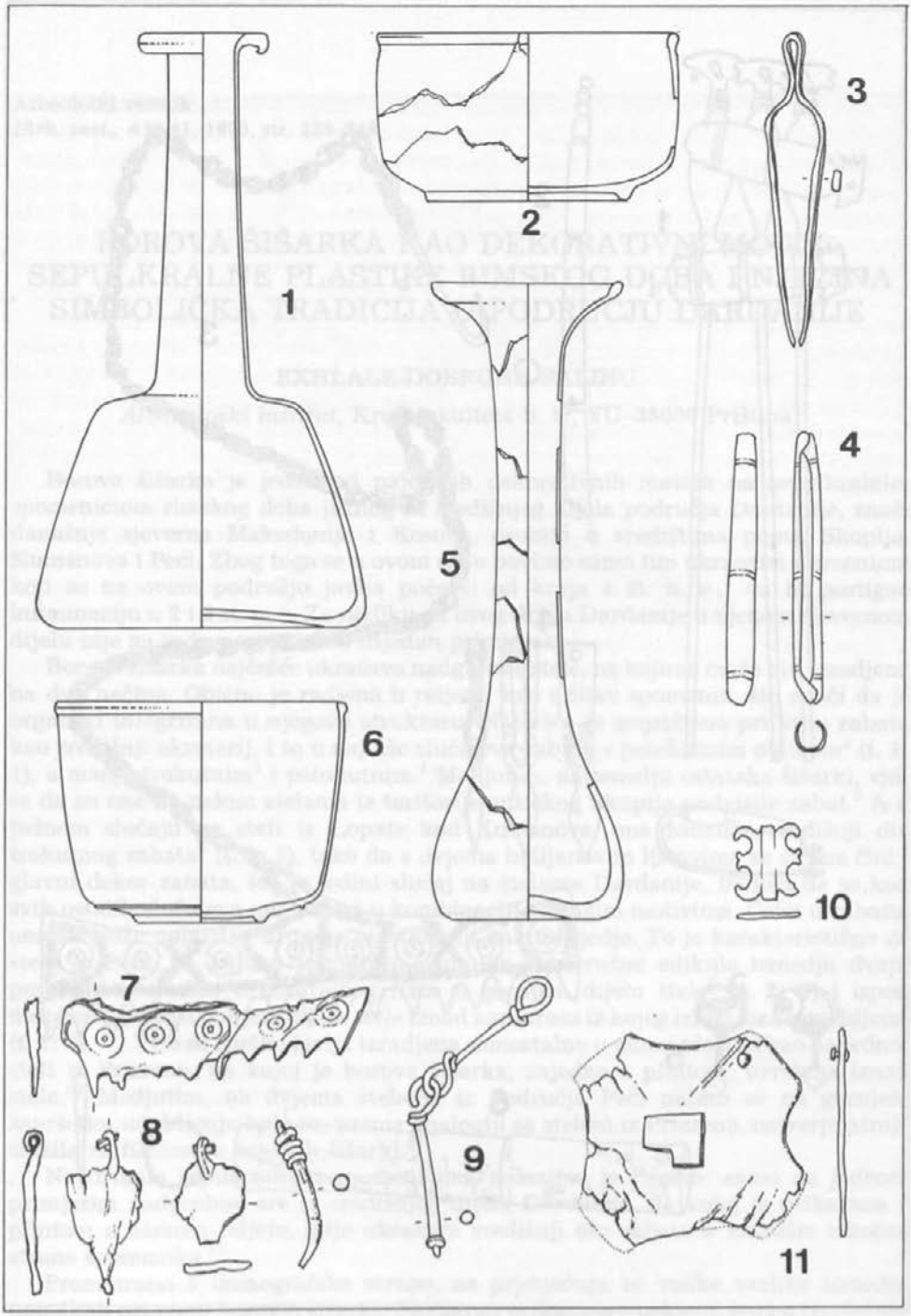
Die Gruft II gehört dem Typus der sog. *area maceria cincta* an, die in Italien bekannt ist, besonders in Aquileja,[2,3] aber auch auf dem Territorium der größeren Städte in der Provinz Dalmatien, z.B. in Salona,[4] sowie im Innern der Provinz. Am besten erforscht sind die Grüfte in Komini *(Municipium S...)* bei Pljevlja.[5] Ein gewisser Unterschied besteht zwischen den Grüften dieses Typus in Komini und jenen in Kolovrat. An der Vorderseite der Grüfte in Komini befinden sich Konstruktionen aus Steinblöcken, die eine Grabkammer formieren, in der die Steinkisten für die Asche der Verstorbenen geborgen waren[8] und über den Grabkammern waren die Grabaren gestellt. Bei der Gruft II in Kolovrat besteht keine Grabkammer, vielmehr befindet sich an der Vorderseite eine Steinbasis mit der heute verlorenen Grabara.

Im abgegrenzten Raum wurden drei Gräber entdeckt, von denen das Skelettgrab Nr. 89 jünger und nicht im Zusammenhang mit der Gruft ist. Die Gräber Nr. 90 und 93 sind Gräber von kremierten Toten; Nr. 90 hat in der Mitte der Grube eine Steinurne in der sich ein Glasbecher und ein Glasbalsamarium befanden (**Taf. 1:** 1,6). Das Grab Nr. 93 bestand aus einer Steinkiste in der Mitte der Grube, mit reichen Grabbeigaben: die Urne barg einen stark beschädigten Glasbecher und ein ebenfalls beschädigtes Glasbalsamarium (**Taf. 1:** 2,5) sowie zwei Silberkämme (**Taf. 2:** 1,3), eine eiserne Pinzette (**Taf. 1:** 3), eine silberne Nadelschachtel (**Taf. 1:** 4), zwei silberne Agraffen (**Taf. 2:** 4), eine beschädigte Beinnadel (**Taf. 2:** 2) und ein Paar Goldohrringe (**Taf. 2:** 5) in sich. In der Asche neben der Steinkiste befand sich ein Paar herzförmiger Anhänger (**Taf. 1:** 8) und unter ihr zwei Glieder einer Bronzekette (**Taf. 1:** 9).

Das Grab Nr. 93 in Kolovrat ist ein reiches Grab, das einer weiblichen Person angehörte. Das wertvolle Material sowie die zahlreichen Grabbeigaben deuten an, daß es sich um eine angesehene Person handelt. Am interessantesten ist die Beigabe (**Taf. 2:** 1), wahrscheinlich ein Kamm für den Chignon, sowie der Kamm (**Taf. 2:** 3), der als Teil des Nationalkostüms gelten kann. Der Glasbecher (**Taf. 1:** 6) gehört der Spätzeit an (3. Jh.). Die Funde aus dem Grab Nr. 90 sind bescheiden; beide Gläser gehören ebenfalls der Spätzeit an.[10] Wichtig ist jedoch die Inschrift auf dem Saume der Steinurne, die lautet:

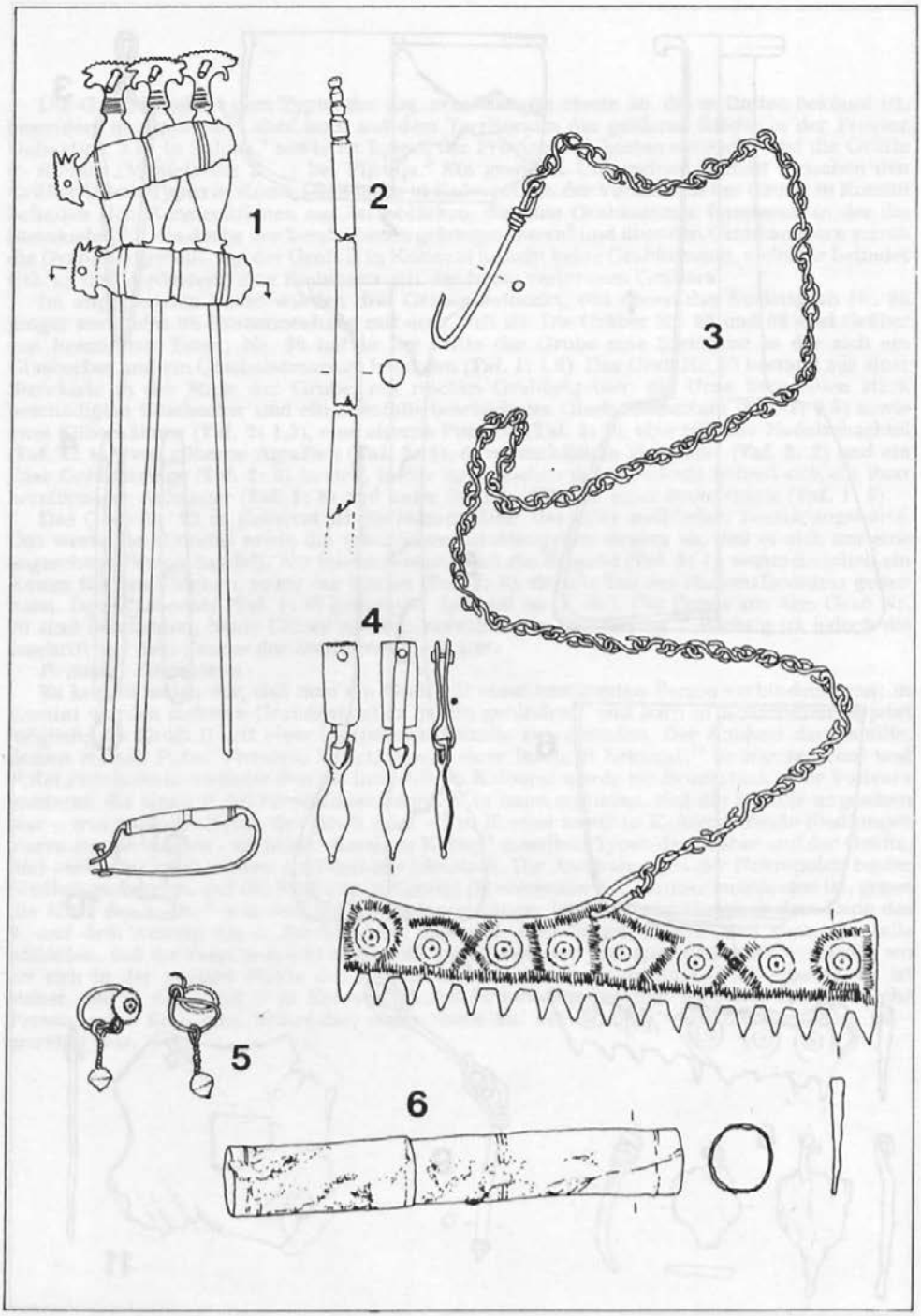
P. Ael(ii) Firminianii

Es kommt selten vor, daß man ein Grab mit einer bestimmten Person verbinden kann; in Komini wurden mehrere Grabdenkmäler in situ gefunden[11] und auch in Kolovrat ist es jetzt möglich, die Gruft II mit einer bestimmten Familie zu verbinden. Der Ahnherr der Familie, dessen Namen *P.Ael. Firminus* lautet, ist aus einer Inschrift bekannt;[12] er war sacerdos und *P.Ael.Firminianus* widmete ihm die Inschrift. In Kolovrat wurde ein Bruchstück einer Votivara entdeckt, die einen *P.Ael.Firminianus* nennt. Man kann schließen, daß die Familie angesehen war – was auch der Typus der Gruft zeigt –[13] in Komini sowie in Kolovrat. Beide Siedlungen waren eng verbunden – sie haben dieselben Kulte,[14] dieselben Typen der Gräber und der Grüfte, und auch die Grabbeigaben sind beinahe identisch. Die Ausgrabungen der Nekropolen beider Siedlungen zeigten, daß die Siedlung in Komini *(Municipium S...)* früher entstanden ist, gegen die Mitte des 2. Jh.,[15] während jene in Kolovrat jünger ist und wahrscheinlich dem Ende des 2. und dem Anfang des 3. Jahrhunderts angehört, aber länger dauert. Man kann ebenfalls schließen, daß die Familie zuerst in Komini angesiedelt war und später nach Kolovrat zog, wo sie sich in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts eine monumentale Gruft erbaute. Es ist sicher, daß in der Gruft II in Kolovrat *P. Ael.Firminianus* beerdigt ist sowie eine weibliche Person, seine Frau oder Schwester, deren Name auf der Grabara – die nicht erhalten ist – erwähnt war.

T. 1: Grobnica II u Kolovratu, nalazi iz groba 90 (1, 6) i 93 (2–5, 7–11). – 1–2, 5–6 staklo, 3 gvožđe, 4, 8, 10 srebro, 7, 9, 11 bronza. – M: 1–2, 5–6 = 1:2; 3–4, 7–11 = 2:3.

Taf. 1: Gruft II in Kolovrat, Funde aud Gräbern 90 (1, 6) und 93 (2–5, 7–11), – 2–3, 5–6 Glas, 3 Eisen, 4, 8, 10 Silber, 7, 9, 11 Bronze.

T. 2: Grobnica II u Kolovratu, nalazi iz groba 93. – 1, 3–4 srebro, 2 kost, 5 zlato, 6 bronza. – M: 1–6 = 2:3.

Taf. 2: Gruft II in Kolovrat, Funde aus Grab 93. – 1, 3–4 Silber, 2 Knochen, 5 Gold, 6 Bronze.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 235–248

BOROVA ŠIŠARKA KAO DEKORATIVNI MOTIV SEPULKRALNE PLASTIKE RIMSKOG DOBA I NJEZINA SIMBOLIČKA TRADICIJA U PODRUČJU DARDANIJE

EXHLALE DOBRUNA-SALIHU

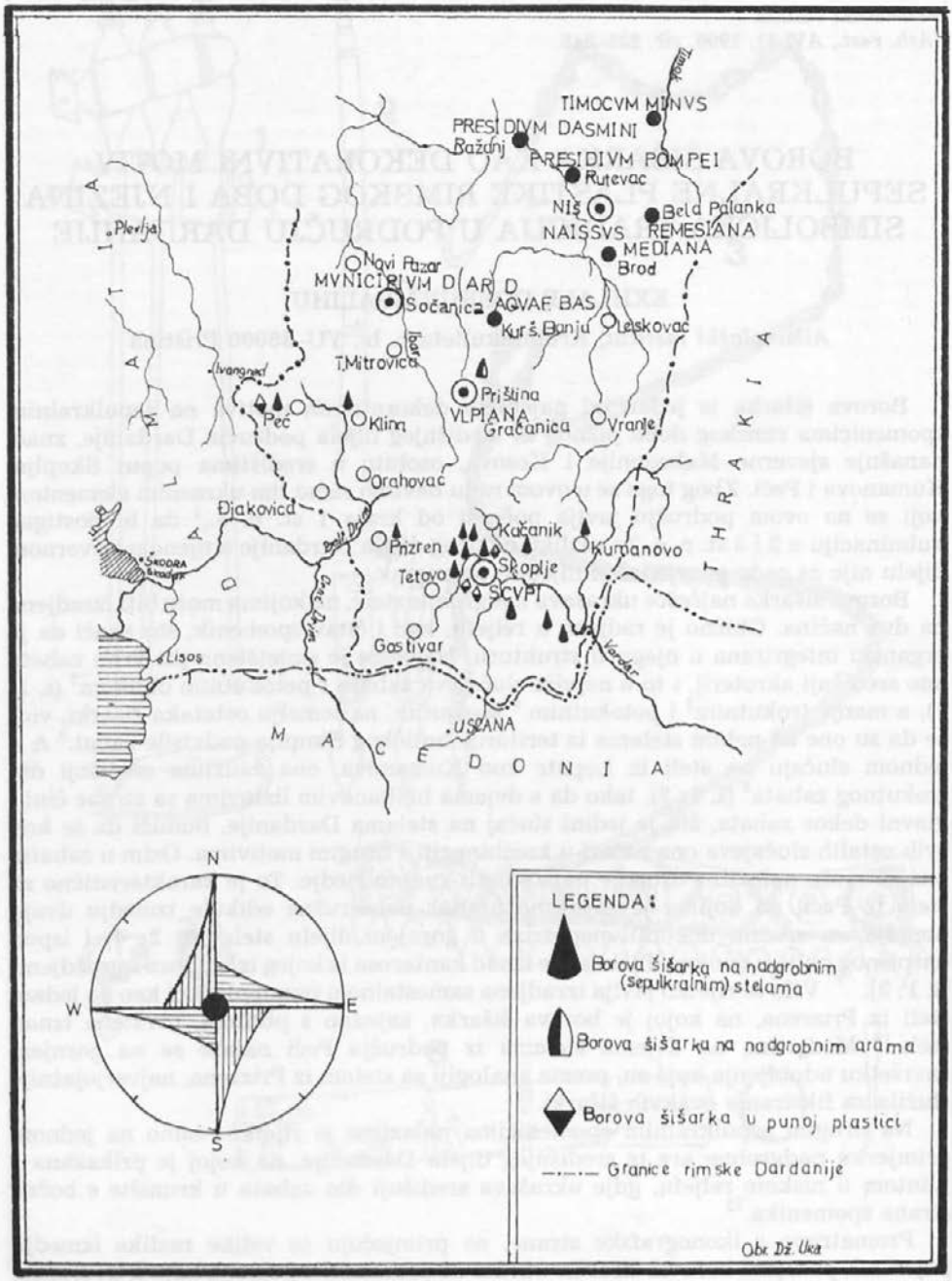
Albanološki institut, Krug fakulteta b. b., YU–38000 Priština

Borova šišarka je jedan od najčešćih dekorativnih motiva na sepulkralnim spomenicima rimskog doba južnog in središnjeg dijela područja Dardanije, znači današnje sjeverne Makedonije i Kosova, osobito u središtima poput Skoplja, Kumanova i Peći. Zbog toga se u ovom radu bavimo samo tim ukrasnim elementom koji se na ovom području javlja počevši od kraja 1 st. n. e.,[1] da bi postigao kulminaciju u 2 i 3 st. n. e. Za razliku od ovog dijela Dardanije u njenom sjevernom dijelu nije za sada posvjedočen nijedan primjerak.

Borova šišarka najčešće ukrašava nadgrobne stele, na kojima može biti izradjena na dva načina. Obično je radjena u reljefu, kao i čitav spomenik, što znači da je organski integrirana u njegovu strukturu. Najčešće je smještena pri vrhu zabata kao središnji akroterij, i to u najviše slučajeva zabata s petokutnim oblikom[2] (**t. 1**: 1), a manje trokutnim[3] i petokutnim.[4] Medjutim, na temelju ostataka šišarki, vidi se da su one na nekim stelama iz teritorije antičkog Skupija nadvisile zabat.[5] A u jednom slučaju na steli iz Lopate kod Kumanova, ona zauzima središnji dio trokutnog zabata[6] (**t. 1**: 2), tako da s dvjema bršljanovim listovima sa strane čini i glavni dekor zabata, što je jedini slučaj na stelama Dardanije, budući da se kod svih ostalih slučajeva ona nalazi u kombinaciji s drugim motivima. Osim u zabatu, ona se može nalaziti i drugdje na steli, ali znatno rjedje. To je karakteristično za stele iz Peći, na kojima je zatičemo unutar polukružne edikule izmedju dvaju poprsja,[7] u sredini dekorativnog friza u gornjem dijelu stele[8] (**t. 2**: 4) i ispod natpisnog polja u donjem dijelu stele iznad kantarosa iz kojeg izlazi loza s grozdjem[9] (**t. 1**: 3). Vrlo se rijetko javlja izradjena samostalno u punoj plastici kao na jednoj steli iz Prizrena, na kojoj je borova šišarka, zajedno s plintom, uvrštena iznad stele.[10] Medjutim, na dvjema stelama iz područja Peći nalaze se na gornjem završetku udubljenja koja su, prema analogiji sa stelom iz Prizrena, najverjojatnije služila za fiksiranje ovakvih šišarki.[11]

Na drugim sepulkralnim spomenicima nalazimo je rijetko: samo na jednom primjerku nadgrobne are iz središnjeg dijela Dardanije, na kojoj je prikazana s plintom u niskom reljefu, gdje ukrašava središnji dio zabata u krunište s bočne strane spomenika.[12]

Promatrano s ikonografske strane, ne primjećuju se velike razlike izmedju pojedinih primjera borovih šišarki. Obično su prikazane s peklom, koja u tri slučaja poprima oblik stabla, što je karakteritično za stele Lopata.[13] U manje slučajeva je prikazana bez toga[14] ili s plintom.[15] Veće razlike se primjećuju sa stilskog aspekta, jer u ovom pogledu nije ujednačena, što se ponajprije opaža kod prikaza ljuski. Kod jednog dijela ljuske su prikazane u obliku mreže romboida, većinom pomoću

Pril. 1: Nalazišta motiva borove šišarke u rimskoj Dardaniji. Granice Dandanije prema F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela ANUBiH 30 (1969) 144, sl. 2.

Beil. 1: Fundorte der mit Kieferzapfen verzierten sepulkralen Plastik im römischen Dardanien. Die Grenzen Dardaniens nach F. Papazoglu.

plitko urezanih linija, a rjedje duboko isklesanim.[16] Kod drugog dijela one su prikazane plastičnije romboidno-ovalnog ili poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom i smještene u vodoravne paralelne redove koji se medju sobom prepliću, tako da i sama šišarka dobiva izgled vjernije prirode.[17] Jedino je na jednom primjerku stele iz Lopate šišarka glatke površine.[18] To upućuje na nekoliko različitih majstora, a vjerojatno i radionica, od kojih je jedna trebala biti u Peći,[19] jedna u području Kumanova,[20] čiji su proizvod stele sa šišarkama s istim ikonografskim i stilskim karakteristikama, te više njih na području antičkog Skupija.[21]

Na sepulkralnim spomenicima ostalog dijela provincije Gornje Mezije borova šišarka se javlja vrlo rijetko: jedino je prisutna na stelama s područja Racijarija i Bonomije.[22] Takodjer se u manjoj mjeri javlja i u Donjoj Meziji,[23] dok se u većem broju javlja u provinciji Dakiji, odakle potječu stele kod kojih je šišarka uvjek radjena samostalno i naknadno uvrštena iznad stele, ili se nalazi u krunište izmedju dvaju lavova.[24] Na sličnom položaju, izmedju dvaju lavova, nalazimo je i na stelama Norika i Panonije.[25] Kao ukrasni element šišarka se sreće i na stelama iz susjedne provincije Dalmacije, gdje je takodjer radjena samostalno i naknadno uvrštena u postolje iznad stele kao središnji akroterij.[26] Na tom položaju je nalazimo i na stelama sjeverne Italije[27] ili usred zabata kao samostalni ukras, i takva je i mnogobrojnija.[28] Medjutim uzevši u obzir materijal iz svih pokrajina koje okružuju područje Dardanije, ukrasna se šišarka najčešće i u različitim kombinacijama, javlja u provinciji Makedoniji, gdje je više puta bila prikazana kao glavni ukras stele, a ponekad i jedini. Kao takva nalazila se u raznim dijelovima stele, kao na pr. u zabatu, medjupolje ili u polukružnoj edikuli, i to ne samo jedna nego dvije do tri u nizovima velikih dimenzija s peklom oblika stabla.[29] Kako se vidi, ondje je takodjer medju najomiljenijim dekorativnim motivima. Na osnovu toga, možemo reći da je na čestu pojavu ovog motiva na dardanskim stelama najviše utjecala susjedna Makedonija, čega je svjedok veliki broj stela s borovom šišarkom iz južnog dijela Dardanije, koji je igrao i ulogu posrednika ovog motiva i na području centralnog dijela Dardanije.

Vrlo je zanimljivo da su na području Dardanije, uz ovakve male borove šišarke koje ukrašavaju stele, otkrivene i velike borove šišarke do metra visine, radjene samostalno u punoj plastici zajedno s plintama. Za sada imamo četiri primjerka, i to iz centara u kojima se šišarka najviše upotrebljava i na stelama: tri su iz područja Skupija, a jedna iz Peći, sve od bijelog mramora.

Šišarka iz Peći je otkrivena u lokalitetu »Gradina« u istočnom dijelu grada prilikom izgradnje tvornice baterija, gdje se i danas nalazi.[30] Ima ovoidalni oblik sa spljoštenom jednom stranom (69 × 144 cm.), a plinta je niska i oštećena (68 × 7 cm.). Jedna strana šišarke na mjestu na kojem je pljosnata nije obradjena, a s iste je strane prekinuta i plinta. To upućuje na pomisao da se spomenik izvorno mogao gledati samo sjedne strane i da je bio prislonjen o zid. Cijela obradjena površina, koja je mjestimično izlizana, prekrivena je nazubljenim ljuskama sa zaobljenim vrhom, svrstanim u stupce jedna iznad druge do vrha[31] (**t. 2: 5**).

Druga je šišarka otkrivena u Skoplju, u predgradskom naselju Vlae, a danas se nalazi u muzeju Makedonije.[32] Šišarka čija je površina mjestimično oljuštena ima konosverični oblik (80 × 187 cm.). Plinta joj je niska (62 × 58 × 20 cm.). Isto tako prekrivena je ljuskama romboidno-ovalnog oblika smještenim u vodoravne paralelne redove koji se medju sobom prepliću[33] (**t. 2: 6**).

Treća je nadjena isto tako u Skoplju, u naselju Taftalidže, a sada se nalazi u Muzeju grada Skoplja.[34] Šišarka, koja je jako dobro očuvana, ima ovoidno-konični oblik (73 × 188 cm.) i prekrivena je ljuskama oblika polukružnih lukova plitko

urezanim i smještenim na isti način kao kod prijašnjeg primjera, ali strogo u nizovima, tako da u dobroj mjeri djeluju stilizirano. Plinta je višlja u odnosu na dva prijašnja primjerka (63,5 × 62,5 × 26,5 cm.) i na nekoliko mjesta je oštećena. Na sva četiri kuta ima niska produženja poput nožica, a prostor izmedju njih je koso isklesan (**t. 3: 7**).

Četvrta šišarka je nadjena, i nalazi se, na istom mjestu kao i prijašnja.[35] Ima ovoidno-konični oblik spljošten s obje strane (71 × 197 cm.) i površina joj je prekrivena ljuskama poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom[36] postavljenim na sličan način kao kod dva prijašnja primjera. Ovakvim izgledom ona najvjernije medju otkrivenim primjercima reproducira borovu šišarku. Plinta (64 × 73 × 21,5 cm.) je dobro očuvana, osim malih oštećenja. Isto tako ima nožice, ali samo s tri strane, dok joj je jedna strana brez njih i grubo obradjena, što upućuje na pomisao da s ove strane nije bila dostatno vidljiva (**t. 3: 8**).

Prema opisu ovih borovih šišarki, jasno se mogu primjetiti razlike izmedju njih. Prvo, prema obliku plinte možemo ih podjeliti u dvije skupine: šišarke s plintom običnog oblika – jedna iz Peći i jedna iz područja Skupija i šišarke s plintom koja posjeduje i nožice na kutevima – dva komada s područja Skupija. Drugo, prema stilskim karakteristikama, prije svega na osnovi oblika i smještaja ljuski, takodjer ih možemo podijeliti u dva tipa: šišarke s nazubljenim ljuskama i sa zaobljenim vrhom svrstanim u stupce – primjerak iz Peći i šišarke s ljuskama romboidno-ovalnog ili poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom smještenim u vodoravne paralelne redove koji se medju sobom prepliću – primjerci iz teritorije Skupija. Inače se oba tipa svojim oblikom vežu uz Schröderov tip d.[37]

Na osnovu ovog možemo reći da su ove borove šišarke radjene u radionicama različitih mjesta. Sve tri šišarke iz Skupija radjene su u jednu od skupskih radionica, ali od ruke raznih majstora što se jasno uočava u obliku ljuski. A šišarka iz Peći vjerojatno je uradjena u Pećku radionicu, gdje su je majstori prikazivali i reljefno na stelama, dvije od kojih takodjer imaju ljuske svrstane u stupce.[38] Stilske razlike izmedju skupskih primjeraka i pećkog primjerka, medju kojim su skupske šišarke daleko bolje obradjene od pećkog primjerka, govore jasno da su umjetnička sposobnost i talenat majstora radionice Skupija nadilazili majstore iz Peći. Mislimo da je to normalno, uzevši u obzir dužu tradiciju skupskih radionica u obradi kamenih spomenika, medju njima i stelama s prikazom borove šišarke, počevši od kraja 1 st. n. e. Polazeći od toga, možemo reći da je skupska radionica počela prva raditi velike borove šišarke i kao takva utjecala i na pećku radionicu.

Ove su šišarke otkrivene tako izolirane bez odgovarajućih dijelova spomenika. Kao takve, one su zasad jedinstvene u Dardaniji, a na čitavom se ilirskom području u manjem broju javljaju još u Histriji, u kojoj su, osim jednog primjerka koji se po dimenzijama približava dardanskim, mnogo manje.[39] Medjutim, borove šišarke radjene u punoj plastici raznih dimenzija nadjene su i u drugim rimskim provincijama van ilirskog areala.[40] No, jedan veliki broj usamljenih šišarki raznih veličina i do preko metra visine, jako slične našima, otkriven je u susjednoj Gornjoj Dakiji u antičkom Apulumu[41] Isto tako, tu su otkriveni i sepulkralni spomenici piramidalnog oblika s jednom kukom na vrhu za fiksiranje,[42] što su imale i širšarke pri dnu, na osnovi čega je, pored drugih karakteristika, ustanovljeno da su se velike borove šišarke, radjene samostalno, fiksirale na gornji završni dio spomenika čineći jednu cjelinu.[43] Ali, u ovom centru gdje je vjerojatno postojala lokalna radionica za obradu šišarki i čitavih spomenika,[44] do sada nije nadjen nijedan cijeli spomenik sa šišarkom. No, medju spomenicima s piramidalnim završetkom koji se čuvaju u muzeju Deva, nalaze se i takvi spomenici s fiksiranim šišarkama.[45] Gr. Florescu ih

datira u 2 st. n. e.[46] dok, prema C. L. Balute velike šišarke pripadaju drugoj polovici 2. st. i prvoj polovici 3. st. n. e.,[47] a isto tako i H. Daicoviciu datira spomenike s piramidalnim završetkom.[48]

U sklopu provincije Gornje Mezije, jedino zasad iz Racijarija, potječu spomenici piramidalnih oblika s postavljenim šišarkama.[49] Ali su spomenici ovakvog oblika, s ili bez šišarki, nalaženi i u drugim provincijama.[50] Na taj način su nadgrobni spomenici piramidalnog oblika poznati kao cipusi otkrivani i na ilirskom području u istočnom i jugoističnom dijelu provincije Dalmacije,[51] gdje je nadjen i veliki broj spomenika kockastog oblika, na kojima su stajali piramidalni završeci.[52] Prema rekonstrukciji sarajevkog arheologa D. Sergejevskog, na tim piramidalnim završecima su bile fiksirane šišarke, ali zasad nije nadjdena nijedna.[53] Takodjer su i u području Histrije u Puli otkriveni spomenici piramidalnih oblika s malom stiliziranom borovom šišarkom na vrhu, ili bez nje.[54]

Ipak, najveći broj spomenika s piramidalnim završecima postavljenim velikim šišarkama potječe iz Akvileje u sjevernu Italiju, datirani u 1. st. n. e.[55] Na osnovi toga, rumunjski arheolozi H. Daicoviciu i C. L. Baluta, koji su se bavili ovim tipom spomenika u Dakiji, ustanovili su da podrijetlo borovih šišarki velikih dimenzija radjenih samostalno, kao i cijelog spomenika s piramidalnim završetkom, treba tražiti u Akvileji.[56] Medjutim, Gr. Florescu, iako njihovo podrijetlo vezuje za Italiju, iznosi mišljenje o mogućnosti autohtonosti ovog spomenika.[57] Dok prema M. Vasiću podrijetlo ovakvih spomenika u Dakiji treba tražiti u istočnom dijelu provincije Dalmacija, odakle su, putem ilirskih rudara, koji su radili u rudnicima Dakije, kao što je slučaj s lokalitetom Zlatna, prenijeti u ovu provinciju.[58]

Iako rjedje, su bili fiksirani i sepulkralni spomenici paralelopipednog oblika. Jedan primjerak potječe takodjer iz Gornje Dakije, lokaliteta Zlatna, gdje je otkrivena ara u vidu edikule postavljena velikom šišarkom.[59] Isto tako, i iz Gornje Mezije vuku podrijetlo dva primjerka: jedan iz Bonomije[60] donekle sličan s gornjo dačkim i jedan iz Viminacijuma (nadgrobna ara sa profiliranom bazom i kruništem).[61] Medjutim, na osnovu postojećih tragova, to se isto može utvrditi i na primjercima nekoliko spomenika sličnog oblika, iz Dakije[62] i Norika.[63] Možda se to isto može pretpostaviti i za cipuse oblika izdužene kocke, koji se javljaju u provinciji Dalmaciji, osobito u unutrašnjem njezinom dijelu.[64]

Borova šišarka je ukrašavala i dva karakteristična tipa cipusa na ilirskoj obali: jedan na sjeveru poznat kao »liburnski«,[65] a drugi na jugu, nacrnogorskoj obali, poznat kao »kubo-konični«.[66] U oba je slučaja borova šišarka malih dimenzija i radjena zajedno sa spomenikom. Takodjer tim ukrasnim elementom, ali većih razmjera je postavljen i jedan cipus cilindričnog oblika, porijeklom iz Narone.[67] Inače, poznato je da su spomenici oblika stupa bili fiksirani šišarkama i u drugim krajevima van ilirskog areala,[68] a mi ćemo spomenuti jedan lijep primjer cilindrične are što se nalazi u najjužnijem dijelu provincije Makedonije u Solunu.[69]

Mi se ovdje nećemo zadržavati na široj upotrebi borove šišarke na sepulkralnim spomenicima rimskog doba,[70] ali vjerujemo da je važno istaći činjenicu, kako navodi i B. Schröder, da borova šišarka odnosno spomenik s takvim ukrasom, nije izum rimske umjetnosti nego je pozajmljen od drugih.[71] Tome u prilog idu kvadratni cipusi, fiksirani šišarkama raznih veličina u etrursko-lacijskom arealu u republikansko doba.[72] U srednje republikansko doba, samo u Palestrini u području Lacije (čijim se cipusima posebno bavio P. Pensabene), borova šišarka se nalazi iznad cilindričnog podupirača okruženog akantovim lišćem i ona je fiksirana u tom slučaju takodjer u kvadratno postolje čineći jednu cjelinu.[73] Medjutim, šišarka

prave ljuske dobiva u rimsko doba, makar se ukras u obliku mreže javlja i na etrurskim primjercima.[74]

Nakon dosadašnje analize spomenika koji su bili postavljeni velikim borovim šišarkama, dolazi pitanje na kakvim spomenicima su bile fiksirane velike šišarke s područja Dardanije. Nešto odredjeno ustvrditi je teško jer, kako smo naveli i prije, one su otkrivene tako izolirane bez odgovarajućih dijelova. Tim više borova šišarka u nadgrobnoj plastici rimskog doba, kako smo naveli i prije, ima veliku upotrebu, tako da osim spomenutih spomenika ona može biti i kao samostalni ukras na niskim četverokutnim postoljima, a s druge strane i kao završnji dio monumentalnih nadgrobnih spomenika.[75] Medjutim, na temelju do sada rečenog, ponajprije na osnovi analogije sa susjednim područjima, možemo pretpostaviti da su i borove šišarke s područja Dardanije stajale na nadgrobnim spomenicima, odnosno cipusima, najvjerojatnije paralelopipednog oblika koji su i prisutni u ovom području[76], dok za sada cipusi piramidalnog oblika nisu posvjedočeni.

Što se tiče podrijetla velikih borovih šišarki, i općenito spomenika fiksiranim ovim elementom u Dardaniji, polazeći od činjenice, da su ovakve šišarke iz susjednih provincija u najvećem broju nadjene u Dakiji, na prvi pogled se pomislilo, da bi njihov izbor trebalo tražiti ovdje. Medjutim, tako nešto osporava njihov nedostatak u sjeveroistočnom dijelu Dardanije, tako da u medjuprostoru izmedju južne i središnje Dardanije i Dakije postoji praznina. S druge strane takve šišarke, kako i smo dosad navodili, trebale bi fiksirati i cipuse s područja istočne provincije Dalmacije. Medjutim, premda je doduše središnji dio Dardanije povezan dolinom rijeke Ibra i Lima s tim područjem, nedostatak borovih šišarki za sada na tom prostoru ne dozvoljava, da se on proglasi njegovim ishodištem. Prema tome, velike borove šišarke na dardanskom području, kao i čitave spomenike kojima su pripadali, valja za sada smatrati vlastitim domaćim ostvarenjem, koje čini jednu osobitost južnog i središnjeg dijela Dardanije. Vjerojatno će i dalja istraživanja doprinijeti rasvetljavanju ovog problema.

Na kraju možemo reći, da je borova šišarka, što se javlja u tolikoj meri na nadgrobnim spomenicima Dardanije kao i mnogi drugi motivi antičke sepulkralne plastike uz dekorativnost, imala i simboličko značenje, koje se s vremenom gubi. Bor i borova šišarka su vezani uz kult mrtvih[77] i kako navodi F. Cumont, u sepulkralnu umjetnost su simbolizirali besmrtnost i uskrsnuće.[78] Kao takvi oni su vezani za više maloazijskih frigijskih božanstava. Prije svega borova šišarka, kao i svi plodovi četinara, posvečuje se Atisu,[79] a drvo je povezano uz božicu Kibelu.[80] Na taj način, bor i borova šišarka su imali značajno mjesto u metroačkom kultu, posebno onom dijelu koji se odnosi na Atisa.[81] Isto tako, borova šišarka je najvažniji atribut božanstva Sabazija i Mena (ovaj zadnji zapravo drži konus u ruci),[82] što znači, da je i u sabazijačkom kultu imala značajno mjesto.[83] Kako se vidi, bor i borova šišarka su simboli vezani uz kult Kibele, Atisa i Sabazija.[84] Ali s druge strane, bor i borova šišarka su imali i odredjenu ulogu u kultu Dionisa.[85]

Iz ovoga proizlazi, kako navodi F. Cumont, da veliki broj sepulkralnih spomenika kod kojih se javlja borova šišarka, govori o širenju anadolske religije,[86] što znači, da su pokojnici, na koje su se spomenici odnosili, pripadali spomenutim frigijskim kultovima.

U vezi sa simbolizmom ovog motiva, što je i najzanimljivije, i dan-danas u narodnoj tradiciji bor i borova šišarka so očuvali svoje simbolično značenje u kultu mrtvih, koje se svremenom izmijenilo. Tako se u baladama s ljubavnim sadržajem kod balkanskih naroda spominje, kako se mladić poslije smrti pretvara u četinarsku

biljku – simbol ponosa i junaštva, a djevojka u lozu – simbol plodnosti.[87] Ova činjenica govori u prilog simboličkoj tradiciji ovog motiva do današnjeg dana u kultu mrtvih.

---

[1] Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, up. *IMS* 6. 41, 91 (stele iz Morani), 73 (stela iz D. Vodno), 180 (stela iz Skoplja).

[2] Sve stele su iz areala Skupija, osim jednog slučaja iz Lopate, up. *ib.*, 38, 47, 70, 73, 90, 91, 146, 157, 227; N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 213, br. 569.

[3] Takodjer i ovi primjerci potječu iz areala Skupija, up. IMS 6. 41, 74.

[4] Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, osim jednog primjerka iz Lopate, up. *ib.* 120, 158, 180, 221.

[5] Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, up. *ib.* 41, 106, 109, 138, 140, 181.

[6] Up. E. Petrova, *Maced. acta arch.* 7–8, 1981/1982 (1987) 99–100, gdje autorica daje opis spomenika bez slike i dimenzija. Spomenik je otkriven u lokalitetu »Drezga«, a danas se nalazi u Narodnom muzeju u Kumanovu. Dimenzije stele su: vis. 167 cm, šir. 85 cm, deb. 16 cm.

[7] Spomenik se danas nalazi u jednoj privatnoj kući u Peći.

[8] Up. N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280; Z. Mirdita, *Arh. vest.* 31, 1980, 187, br. 3, sl. 3.

[9] E. Salihu, *Gjur. alban. shkenc. hist.* 14, 1984/1985 (1985) 8, sl. 1. Nedostatak natpisa upućuje na pomisao da spomenik nije bio dovršen, ili je spremljen ćekao kupca.

[10] Up. N. Vulić (nap. 2) 134, br. 324.

[11] Jedna je iz Peći, a druga iz Kline, up. ib., 113, br. 276; *Id., Spomenik Srp. kralj. akad.* 77, 1934, 45, br. 34. Oba spomenika danas se nalaze u muzeju Makedonije.

[12] *Id., Spomenik Srp. akad. nauka* 98, 1941–1948, 198–199, br. 393. Otkrivena je u Prištini, a danas izgubljena.

[13] Up. *IMS* 6. 221, 227, a za treći primjerak vidi t. 1: 2.

[14] *Ib.*, 38, 74 (stele iz područja Skupija); N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280.

[15] Up. *IMS* 6. 47, 91, 138 (stele iz područja Skupija); Z. Mirdita (nap. 8) (iz Peći); N. Vulić (nap. 12) (iz Prištine).

[16] Up. *IMS* 6. 51, 70, 74, 91, 180 (iz područja Skupija), 227 (iz Lopate), za slijedeći primjer stele iz Lopate vidi **t. 1:** 2; N. Vulić (nap. 12) (ara iz Prištine); *Id.* (nap. 10) (stela iz Prizrena). Na primjerku stele iz Peći, up. **t. 1:** 3, ljuske su dane u obliku zrna grozda.

[17] Up. *IMS* 6. 38, 47, 73, 139 (s teritorije Skupija); N. Vulić (nap. 2) 214, br. 569 (iz Skupija), 115, br. 280 (iz Peći); Z. Mirdita (nap. 8) (iz Peći). Na oba primjera iz Peći su ljuske smještene u stupce.

[18] Up. *IMS* 6. 221.

[19] A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 80, 82, sl. 25 karta rasprostranjenosti radionica u središnjem dijelu Dardanije.

[20] Veliki broj stela koji je otkriven u podjasno o tome, da je tu negdje vjerojatno postojala kamenorezačka radionica.

[21] A. Mócsy (nap. 19) 74.

[22] D. Dimitrov, *Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v severna Blgarija* (1942) 26, br. 19, sl. 33; 30, br. 30, sl. 9; 30, br. 32, sl. 3; 32, br. 27, sl. 14; 44, br. 81, sl. 26. U svim primjercima borova šišarka je prikazana kako izlazi iz kantarosa na dnu spomenika, osim posljednjeg primjerka gdje se nalazi u polukružnom zabatu.

[23] *Ib.*, 29, br. 28, sl. 48 (iz Novae); 49, br. 103, sl. 94 (iz Čumakovca), gdje je šišarka s plintom izradjena u punoj plastici i uvrštena na stelu; u okviru toga i na stelama Skitije Minor, up. Gd. Bordenache, *Dacia n. s.* 9, 1965, 271–272, sl. 23 (iz Tomisa).

[24] Kao samostalna s plintom se nalazi isključivo na stelama Donje Dakije, up. Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore* (1942) 18, br. 11, sl. 3; br. 12, sl. 4; 19–20, br. 13, sl. 5; 21, br. 14, sl. 6. U kruništu izmedju dva lava nalazimo je takodjer u Donjoj Dakiji, up. *ib.*, 37, br. 34, sl. 24; br. 35, sl. 25; kao i u Gornjoj Dakiji, up. *id., Dacia n. s.* 9, 1930, 104, br. 48, sl. 41; 105 br. 51, sl. 43.

[25] Up. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (1923) 40, br. 83, sl. 33; 107, br. 234, sl. 121; 109, br. 236, sl. 123; 88, br. 190, sl. 98; V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (1983) 49, t. 3: 3. Ima slučajeva kada se šišarke nalaze unutar zabata, up. V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien* (1938) 82, br. 181.

[26] Iz obalnog dijela provincije potječe jedna stela iz Narone s borovom šišarkom s plintom iznad pravokutnog postolja, up. N. Cambi u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka* (1980) 135, sl. 8. Medjutim pravokutno postolje imamo i na stelama drugih centara, kao npr. u Varvariji, up. D. Rendić-Miočević, *Diadora* 1, 1969, 111, sl. 1, 2, gdje autor ističe da bismo ovdje najradije očekivali kakvu šišarku ili neki drugi sepulkralni simbol. Pravokutno postolje imaju i stele iz unutrašnjeg dijela provincije, up. K. Patsch, *Gl. Zem. muz.* 26, 1914, 174, sl. 26,2 i

27. To isto poseduju i stele Histrije, up. V. Jurkić, *Jadr. zbor.* 8, 1973, 326, t. 6 (stela iz Pule).

[27] Up. V. S. M. Scrinari, *Catalogo delle sculture Romane di Aquileia* (1972) 204, br. 649, sl. 649; G. Susini, *Il Lapidario – Le collezioni del Museo civico di Bologna* (1960) 78, br. 78, t. 10. Inače ostatke pravokutnih postolja ima u više primjeraka stela.

[28] Najveći broj potječe iz područja Ravene, up. G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio Ravennato e del basso Po* (1967) 145, br. 44, t. 19: 52; 146, br. 46, t. 22: 60; 149, br. 54, t. 24: 67; 153, br. 63, t. 27: 74; 153, br. 64, t. 28: 77; 167, br. 94, t. 38: 105.

[29] Najveći broj stela s šišarkom potječe iz Prilepa, Kavadaraca i Titov Velesa, up. N. Vulić (nap. 2) 26–27, br. 51; 63, br. 136; 70, br. 158; 145, br. 360; 146, br. 363; 147, br. 364; 161, br. 418; 171, br. 450; 174, br. 460; *Id.* (nap. 12) 31, br. 76; 68, br. 142; 165, br. 341; 174, br. 362.

[30] Neobjavljeno.

[31] Ovakav oblik i raspored ljuski ima veliki broj borovih šišarki iz Apuluma u Dakiji, koje pripadaju prvom tipu, up. C. L. Baluta, *Apulum* 13, 1975, 136–137, t. 1–3: 1, 2, 3, 5; t. 9: 1, 2, 5.

[32] Up. B. Josifovska, *God. zbor. Fil. fak.* Skopje 23, 1971, 265, nap. 2, sl. 1, bez detaljnog opisa.

[33] Ovakav oblik i raspored ljuski u Apulumu imaju šišarke trećeg tipa, up. C. L. Baluta (nap. 31) 137–138, t. 6: 3.

[34] Prema informaciji Dušanke Koračević, višeg kustosa u muzeju grada Skoplja, kojoj se ovom prilikom srdačno zahvaljujem, ova borova šišarka i slijedeća su otkrivene povodom zaštitnih iskopavanja prilikom izgradnje temelja jednog stanbenog objekta u naselju spomenutom u tekstu, unutar obiteljske nekropole s nekoliko grobova koji su bili različitog tipa. Danas se nalazi iznad jedne baze oblika prekinute piramide. Medjutim, prema okolnostima u kojima je otkrivena, ne možemo reći da je ova baza služila kao postolje šišarke, nego su ta dva dijela pripadala vjerojatno različitim spomenicima.

[35] Isto tako, danas se nalazi iznad baze oblika prekinute piramide, čija joj se gornja površina ne poklapa s površinom plinte.

[36] Ovakav oblik i raspored ljuski u Apulumu imaju šišarke drugog tipa, up. C. L. Baluta (nap. 31) 137, t. 5: 3, 4.

[37] B. Schröder, *Bonn. Jahrb.* 108–109, 1902, 75.

[38] Up. Z. Mirdita (nap. 8); N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280.

[39] Neobjavljeno. Jedna se nalazi u muzeju Istre u Puli.

[40] Jedan dobar dio je otkriven u provincijama Norika i Recije gdje najveći broj potječe iz Augsburga, up. F. Wagner, *Raetia und Noricum, Corpus sign. Imp. Rom.* 1/1 (1973) 30, t. 23: 42, 43; 31, t. 23: 44, 45; 31, t. 24: 46–48; Isto tako i u Panoniji, up. A. Schober (nap. 25) 166; Takodjer i u Donjoj Germaniji, up. G. Bauchlens, *Germania Inferior, Bonn und Umgebung, Corpus sign. Imp. Rom.* 3/2 (1979) 62, t. 54: 82, 83, ali su manjih dimenzija. Iz provincije Galije potječu borove šišarke integrirane u pravokutnim postoljima, up. Espérandieu, *Recueil général de bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine* 12 (1974) 14, t. 12, br. 7869.

[41] C. L. Baluta (nap. 31) 133–139, t. 1–9.

[42] *Ib.*, 133; Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 135, sl. 75, 76; H. Daicoviciu, *Apulum* 7, 1968, 333–352.

[43] C. L. Baluta (nap. 31) 134.

[44] *Ib.*, 135; H. Daicoviciu (nap. 42) 352.

[45] Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 115–116, br. 68, sl. 57, a ostali primjeri su bez šišarki: 113–117, sl. 55, 56, 58, 59.

[46] *Ib.*, 113–119.

[47] C. L. Baluta (nap. 31) 135.

[48] H. Daicoviciu (nap. 42) 348.

[49] J. Atanasova, *Arheologija*, Sofija 5/1, 1963, 16, sl. 7.

[50] Najviše ih ima u Noriku i Panoniji, up. A. Schober (nap. 25) 141, br. 320, sl. 161; V. Dautova-Ruševljan (nap. 25) 74, t. 11: 1, 2, 4. Isto tako i u Donjoj Germaniji, up. G. Bauchlens (nap. 40) 63, t. 54; 84; **t. 55:** 85-89.

[51] Up. K. Patsch (nap. 56) 213, sl. 129 (iz Skelana); N. Vulić (nap. 12) 119, br. 263 (iz N. Varoši), 245, br. 482 (iz Karana).

[52] D. Sergejevski, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 31–32; N. Vulić (nap. 2) 121, br. 292; 122, br. 294. Vidi i spomenik iz Karana.

[53] D. Sergejevski (nap. 52) 35, sl. 14.

[54] V. Jurkić, *Jadr. zbor.* 9, 1973/1975 (1975) 324, t. 3: 3 (sa stiliziranom šišarkom); 324, t. 3: 4 (brez nje).

[55] V. S. M. Scrinari (nap. 27) 130 br. 372; 132, br. 376; 135, br. 387; 137–141, br. 392–411.

[56] H. Daicoviciu (nap. 42) 346; C. L. Baluta (nap. 31) 134.

[57] Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 142–143.

[58] M. Vasić, *Rimski nadgrobni spomenici (stele i cipusi) od 1–4 veka u rimskoj provinciji Dalmaciji* (1973) 251 (disertacija, rukopis).

[59] Up. Gr. Florescu (nap. 24) 1930 112, br. 64, st. 53.

[60] Up. G. I. Kacarov, *Iz arh. dr. Sofija 3*, 1912/1913 (1913) 183, sl. 95.

[61] Up. N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 42, 1905, 89, br. 37.

[62] Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 106–108, br. 53, 54, sl. 44, 45 (iz. G. Dakije); *Id.* (nap. 24) 1942, 40, br. 38, sl. 28 (iz. D. Dakije).

[63] A. Schober (nap. 25) 141, br. 321.

[64] V. Paškvalin, *Nadgrobni spomenici rimskog perioda s područja Bosne i Hercegovine* (1983) 525, 631 (disertacija, rukopis).

[65] M. Suić, *Vj. arh. hist. dalm.* 53, 1950/1951 (1952) 59–97.

[66] J. Martinović, *Godiš. Pom. muz. Kotor* 1969, 167–185; D. Rendić-Miočević, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 13/11, 1976, 295, t. 2: 2.

[67] Up. N. Cambi (nap. 26) 135, 139, sl. 12.

[68] B. Schröder (nap. 37) 70.

[69] Up. P. Pensabene, *Röm. Mitt.* 82, 1975, 296, t. 102: 2.

[70] O tome je pisao B. Schröder (nap. 37) 70, 71.

[71] *Ib.*, 72.

[72] Up. P. Pensabene, *Arch. class.* 34, 1984, 47, nap. 35–39.

[73] *Ib.*, 39–97.

[74] B. Schröder (nap. 37) 75; up. P. Pensabene (nap. 74) 39, t. 32: 3, nap. 44.

[75] B. Schröder (nap. 37) 70, 71. I na području Skupija indirektno je posvjedočeno postojanje mauzoleja na istočnoj nekropoli, na lokalitetu Vlae, na osnovi fragmenata arhitekture, koje bi trebalo pripadati nadgrobnim gradjevinama, a izmedju njih je i jedna velika šišarka, up. *IMS* 6. 38 nap. 1. Ali za sada je teško reći nešto odredjeno o tim gradjevinama, kao i o tome da li je spomenuta šišarka bila sastavni dio takvog tipa gradjevine.

[76] Up. *IMS* 6. 50, 62, 65, 78, 79, 127 (iz areala Skupija).

[77] M. Suić (nap. 65) 65.

[78] F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains* (1942) 219.

[79] *Ib.*

[80] A. Marić, *Antički kultovi naše zemlje* (1937) 76.

[81] J. Medini, *Vj. arh. hist. dalm.* 74, 1980, 73.

[82] F. Cumont (nap. 78) 221; J. Medini (nap. 81) 68, 70, 73.

[83] J. Medini (nap. 81) 70.

[84] *Ib.*, 84.

[85] B. Schröder (nap. 37) 74, koji diskutira opširno o ovom problemu.

[86] F. Cumont (nap. 78) 22.

[87] *Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar* 1 (1961) 33.

DER KIEFERZAPFEN ALS EIN DEKORMOTIV DER SEPULKRALEN PLASTIK IN DER RÖMISCHEN ZEIT UND SEINE SYMBOLISCHE TRADITION IM GEBIET VON DARDANIEN

Zusammenfassung

Der Kieferzapfen wird in der römischen Epoche zum häufigsten Grabstein-Verzierungsmotiv im Bereich des Süd- und Mittelteils Dardaniens, also im Gebiet des heutigen Mazedoniens und Kosovo, insbesondere in den Zentren wie Skopje, Kumanovo und Peć, mit dem Anfang im 1. Jh. n. Chr. und mit der Kulmination im 2. und 3. Jh. n. Chr. Daher befassen wir uns in diesem Artikel nur mit diesem Verzierungsmotiv, das im nördlichen Bereich von Dardanien einstweilen auf keinem einzigen Grabdenkmal vorkommt.

Der Kieferzapfen schmückt vor allem die Stelen und wird dabei auf zwei Weisen dargestellt. Meistens wurde er reliefartig zusammen mit dem Grabstein ausgearbeitet, wobei er vor allem den Gipfel des Dachgiebels schmückte und das zentrale Akroterium bildete (**Taf. 1:** 1). Jedenfalls befindet sich der Kieferzapfen nur in einem Fall in der Mitte des Dachgiebels (**Taf. 1:** 2). Der Kieferzapfen kann außerdem noch an anderen Stellen der Stelen angebracht sein, was z. B. die Stelen in Peć aufweisen (**Taf. 1:** 3, 4). In einigen Fällen wurde der Kieferzapfen auf eine andere Art, u. z. selbständig zusammen mit der Plinthe vollplastisch gestaltet und über dem Dachgiebel fixiert.

Unter dem gesamten Material aus allen Provinzen um Dardanien wird der schmückende Kieferzapfen vor allem in der Provinz Mazedonien vorgefunden, so daß man daraus entnehmen könnte, gerade diese habe das häufige Vorkommen dieses Motivs auf den Stelen Dardaniens beeinflußt.

Außer der bereits erwähnten kleineren, reliefartig ausgearbeiteten Kieferzapfen entdeckte man im Gebiet Dardaniens Kieferzapfen großer Dimensionen, die bis zu einem Meter hoch und selbständig vollplastisch zusammen mit der Plinthe ausgearbeitet waren. Bisher haben wir vier Exemplare dieser Art gefunden, u. z. in den Zentren, wo die meisten der mit ihm verzierten Stelen zu finden sind: drei Exemplare stammen aus dem Areal Skopje und ein Exemplar wurde in Peć entdeckt. Alle vier Funde sind aus weißem Marmor verfertigt (**Taf. 2:** 5, 6; **3:** 7, 8). Wenn wir von der Plinthenform ausgehen, können sie in zwei Gruppen eingereiht werden; doch auch der Stilcharakteristik nach unterscheiden wir bei ihnen zwei Typen.

Diese großen Kieferzapfen sind einstweilen in Dardanien einzigartig, im gesamten illyrischen Bereich findet man sie aber nur noch in Histrien. Außerhalb des illyrischen Gebiets werden sie ebenfalls in anderen Provinzen vorgefunden, die meisten jedoch im antiken Apulum in der Provinz Dazien, wo auch eine große Zahl von Denkmälern mit pyramidalem Abschluß, auf dem die Zapfen fixiert waren, entdeckt wurde. Besonders zahlreich sind solche Denkmäler in Aquileia. Hingegen wurden ebenfalls im Gebiet Illyricums, im östlichen Teil der Provinz Dalmatien, pyramidale Denkmäler entdeckt, die als Zippusse zu bezeichnen sind und auf denen auch Zapfen fixiert sein müßten. Große Zapfenformen schmückten auch die etwas seltener vorkommenden Parallelepipedon-Denkmäler, wie z. B. das Denkmal in der Provinz Dazien und zwei Denkmäler aus Obermoesien.

Auch vorrömische Denkmäler müssen mit Zapfen geschmückt gewesen sein, worauf die Zippusse aus dem etruskisch-latischen Areal aus der Republik-Epoche schließen lassen.

Die Frage, auf welchen Denkmälern die großen Kieferzapfen im dardanischen Gebiet fixiert waren, kann man auf Grund der Grabdenkmäler aus den Nachbargebieten, wo die Kieferzapfen ebenfalls vorkommen, mit der Voraussetzung beantworten, daß die Zapfen auf die parallelepipedon-förmigen Zippusse fixiert waren. Was die Herkunft dieser großen Kieferzapfen und der gesamten zu ihnen gehörenden Denkmäler betrifft, sollte man sie zur Zeit als eine einheimische Schöpfung betrachten, die als eine Besonderheit des südlichen und des mittleren Teils Dardaniens aufzufassen ist.

Am Ende könnte noch erwähnt werden, daß der Kieferzapfen im Gebiet Dardaniens neben der schmückenden noch eine symbolische Rolle spielte, die aber mit der Zeit in Vergessenheit geriet. Er war nämlich ein Symbol der Unsterblichkeit und war dadurch mit dem Kult der Kybele, des Attiş und des Sabazioş verknüpft, was bedeutet, daß die Verstorbenen, zu deren Ehre die Denkmäler mit diesem Motiv errichtet worden sind, diesen Kult gepflegt haben müssen. Das bestätigt wiederum, daß es im südlichen Teil und teilweise auch im mittleren Teil Dardaniens zahlreiche Anhänger der kleinasiatischen phrygischen Kulte gegeben hat.

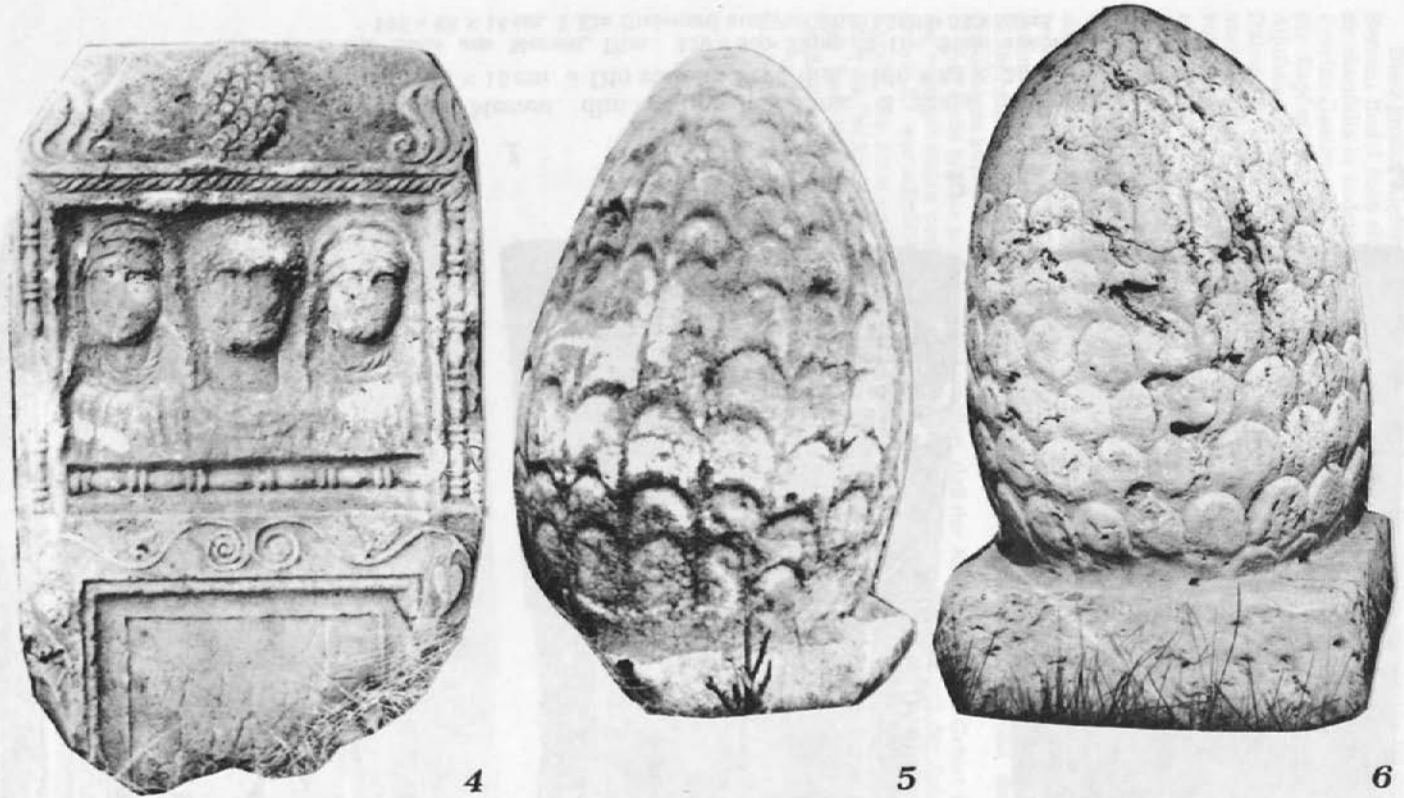
Auch heutzutage haben die Kiefer sowie der Kieferzapfen in der Volkstradition ihre symbolische Bedeutung im Totenkult beibehalten, obwohl in etwas veränderter Form.

1 2 3

T. 1: 1 Stela iz Morani, dim.: 170 × 95 × 22 cm. 2 Stela iz Lopate, dim.: 167 × 85 × 16 cm. 3 Dio stele iz Peći, dim.: 160 × 83 × 30 cm.

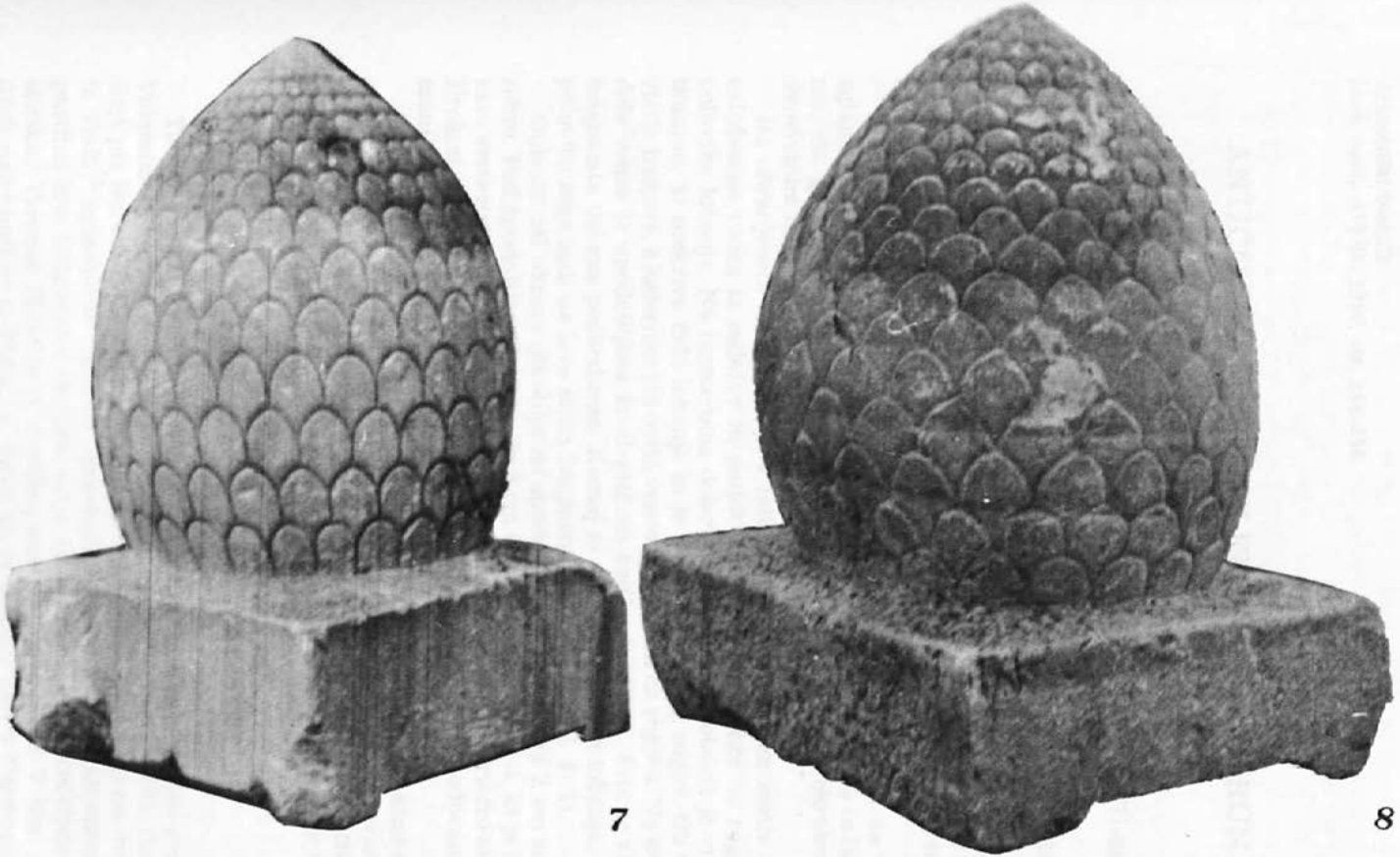
Taf. 1: 1 Die Stele aus Morani, Dim.: 170 × 95 × 22 cm. 2 Die Stele aus Lopata, Dim.: 167 × 85 × 16 cm. 3 Ein Stelenteil aus Peć, Dim.: 160 × 83 × 30 cm.

4 5 6

T. 2: 4 Odlomljena stela iz Peći, dim.: 105 × 65 × 25 cm. 5 Borova šišarka iz Peći, dim: šišarka 69 × 144, plinta 68 × 7 cm. 6 Borova šišarka iz Skoplja (Vlae), dim.: šišarka 80 × 187, plinta 62 × 58 × 20 cm.

Taf. 2: 4 Ein Bruchstück der Stele aus Peć, Dim.: 105 × 65 × 25 cm. 5 Der Kieferzapfen aus Peć, Dim.: der Zapfen 69 × 114, die Plinthe 68 × 7 cm. 6 Der Kieferzapfen aus Skopje (Vlae), Dim.: der Zapfen 80 × 187, die Plinthe 62 × 58 × 20 cm.

7 8

T. 3: 7 Borova šišarka iz Skoplja (Taftalidže), dim.: šišarka 73 × 188, plinta 63,5 × 62, 5 × 26,5 cm. 8 Borova šišarka iz Skoplja (Taftalidže), dim.: 71 × 197, plinta 64 × 73 × 21,5 cm.

Taf. 3: 7 Der Kieferzapfen aus Skopje (Tavtalidje), Dim.: der Zapfen 73 × 188, die Plinthe 63,5 × 62,5 × 26,5 cm. 8 Der Kieferzapfen aus Skopje (Tavtalidje), Dim.: der Zapfen 71 × 197, die Plinthe 64 × 73 × 21,5 cm.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 249–256

ANTIČNA KAMNITA ELEMENTA IZ STRUNJANA

ELICA BOLTIN-TOME

Pomorski muzej »Sergej Mašera«, Cankarjevo nabrežje 3, YU-66330 Piran

Spomladi 1981 sta med širjenjem cestne trase, ki vodi iz središča Strunjana v Strunjanski zaliv, prišla na dan dva večja kamnita bloka, izklesana iz nabrežinskega kamna. Ležala sta v zemlji 1,9 m nad staro traso, na kasneje odstranjenem delu parcele št. 227/5 k. o. Piran. Kaže, da gre za osamljeno najdbo, saj iz bližnje okolice ni drugih najdiščnih podatkov. Kot lahko sodimo po obdelanih površinah, sta bila kamna večkrat uporabljena, vendar vedno v drug namen.

Manjši kamen je podolgovat, na desni strani odlomljen in na tej strani tudi zglajen (145×45×29 cm). Čelna stran kamna je bogato okrašena in lahko domnevamo, da gre za levo stran antičnega arhitrava z reliefno okrašenim frizom in dvovrstnim napisom na epistilu (**t. 1**: 1–4, **pril. 1**: 1–4).

Na ohranjenem delu friza je v reliefu trikrat ponovljen motiv v rahlem loku usločenega venca iz sadežev in poljskih plodov, obešenega na rogove živalske – volovske lobanje. Na razmeroma dobro ohranjeni levi lobanji je videti nagubano tkanino, ki prekriva čelo lobanje in je ovita tudi okrog rogov. Ob straneh lobanj visita trakova, s katerima sta ovita venca in obešena na rogova. Na sredi usločenega dela venca je upodobljena žival-ptič ali rastlinski motiv. Friz je zlasti ob krajeh fragmenta deloma poškodovan. Komaj se vidi leva, krajna lobanja, ki s svojo levo polovico sega tudi na levo stran fragmenta (**t. 1**: 1, 3, **pril. 1**: 1).

Opisani del okrasa obroblja na spodnji in zgornji strani 2 cm široko plastično rebro. Pod spodnjim rebrom je še 3 cm širok jajčni ornament, ki je hkrati tudi rob prve vrste napisa. Nad drugo, to je spodnjo vrsto, je speljan vrvični okras pod 1,5 cm širokim rebrom. Spodnji rob čelne strani fragmenta je poškodovan. Možno je, da manjka le spodnje plastično rebro.

Levi del napisa z 8 cm visokimi črkami v prvi in 6 cm visokimi črkami v drugi vrsti je dobro ohranjen in čitljiv. Predstavlja nam imena verjetnega lastnika arhitektonskega objekta, ki mu je pripadal fragment, ali imena tistega, ki mu je bil postavljen. Ohranjeni del napisa, pri katerem so besede ločene s piko na sredi vrste, se glasi:

L.Volginius.Phileros . Te(–)
.Supanicia . T(–)

Ta del napisa dovoljuje le skromne ugotovitve o pripadnosti gentilnega imena *Volginius* in kognomena *Phileros*. Gentilno ime *Volginius* je bilo dokumentirano v Istri pri Buzetu in Šterni pri Višnjanu.[1] Najdemo pa ga tudi na dveh spomenikih iz Trsta;[2] upravičeno moramo upoštevati ugotovitve J. Untermanna, ki povezuje gentilno ime *Volginius* s skupino imen na »Volti« in jih opredeljuje kot venetsko-istrska.[3] Priimek *Phileros* je značilno ime za osvobojence. V Istri ga poznamo iz dveh nagrobnikov iz Pulja,[4] J. Šašel ga je zasledil tudi v Dalmaciji, v Italiji in v

zahodnih provincah rimskega imperija.[5] Po grškem izvoru imena *Phileros* je moč sklepati, da so bili Volginijevi starši osvobojenci nekega Volginija in da so prišli iz vzhodnih predelov imperija, zato so svojemu sinu dali še grški kognomen. V isti vrsti sta omenjeni še črki Te, morda sta začetni črki besede, ki bi nam pojasnila Volginijev poklic ali *domus (Tergeste)*. Tako kot ta beseda bo ostal nepojasnjen tudi drugi del napisa.

Črke v drugi vrsti napisa so manjše. Beseda *Supanicia* morda predstavlja žensko ime, ki mu tudi J. Šašel ni našel primerjave. Komaj še vidna črka T, ki leži že v frakturi, bo ostala nepojasnjena.

Razen čelne strani so nedvomno zanimive tudi druge strani fragmenta, ki opozarjajo na povezavo s sosednjimi elementi istega arhitektonskega objekta. Na levi strani kamna je ornament, ki prihaja s čelne strani, prekinjen z vsekom širokim spodaj 18 in zgoraj 29 cm. (**t. 1: 2, pril. 1: 3**). V ta vsek je bila prvotno vložena leva kamnita gred ali levi del arhitrava. Na to kaže tudi leva moznica na zgornji strani fragmenta (4×9×4,6 cm), medtem ko je bila druga kvadratne oblike (6×6×3,5 cm), namenjena za spajanje z elementom ležečim nad arhitravom. Enakemu namenu sta morda služili še komaj vidni moznici na desnem robu, na prelomu zgornje strani (**pril. 1: 2**). Kvadratna moznica na spodnji strani fragmenta (**t. 1: 3, pril. 1: 3**) pa je bila verjetno namenjena za spajanje s spodnjim kamnitim elementom, morda stebrom, ki je nosil levi del arhitrava. Na tej strani sta vklesani še dve vzporedni, po sredini fragmenta potekajoči, plitvi kaneluri, ki sta s prelomom pretrgani. Pozornost zbuja plitev krožni vsek na spodnji strani ob izseku (**pril. 1: 3**), ki predstavlja 1/3 kroga s premerom 8 cm. Ta del krožnice je verjetno kamnoseški znak za pravilno spajanje z levim arhitravom in morda s kamnitimi bloki stropa objekta.

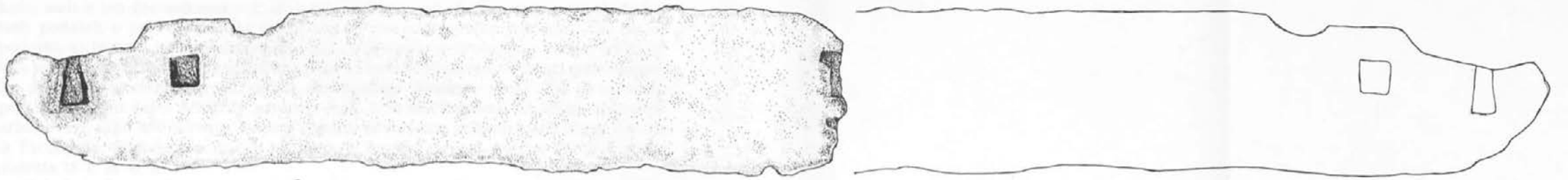
Vsekakor je zanimiva hrbtna stran fragmenta, ki kaže sledove sekundarne obdelave. Plastično rebro, ki se vleče po dolžini kamna, je prekinjeno s pravokotnima vsekoma (14×24×8 cm), med seboj oddaljenima 55 cm in vklesanima v že odlomljeni del arhitrava (**t. 1: 4, pril. 1: 4**).

Večji kamen je ploščat in pravokotne oblike (179×125×29 cm), s prvotno gladko obdelano zgornjo površino s 5 cm širokim zgornjim in spodnjim robom in rahlo navzven odsekanim, 13 cm širokim desnim in 16 cm širokim levim robom. V levi, poševno odsekani rob je vklesana 15 cm visoka črka S in pod njo 16 cm visoki črki SI. Nad črko S je znak pika, ki je od črke enako oddaljena kot spodnji črki. (**t. 2: 1**). Kratici je težko pojasniti. Morda je prva črka pomenila S*(uper)*, spodnji dve črki pa bi bili morda začetnici besede SI*(nistra)*. Če je ta misel pravilna, je možno, da besedi pojasnjujeta lego kamna v objektu, ki mu je prvotno pripadal. Tudi na tem kamnu so ohranjene moznice ali vsaj njihovi sledovi. Dobro je ohranjena moznica (4×5×3 cm) na desni strani ožje zgornje strani kamnitega bloka, na levi in desni strani pa sta bili verjetno prebiti kasneje, kot je videti na **t. 2: 2**. Pri tem kamnu je zanimiv tudi način obdelave, ki kaže, da so bile zadnja stran kamna ter zadnji polovici stranskih površin bolj grobo obdelane. To pa dopušča misel, da je bila notranjost objekta, kateremu je plošča pripadala, javnosti manj izpostavljena.

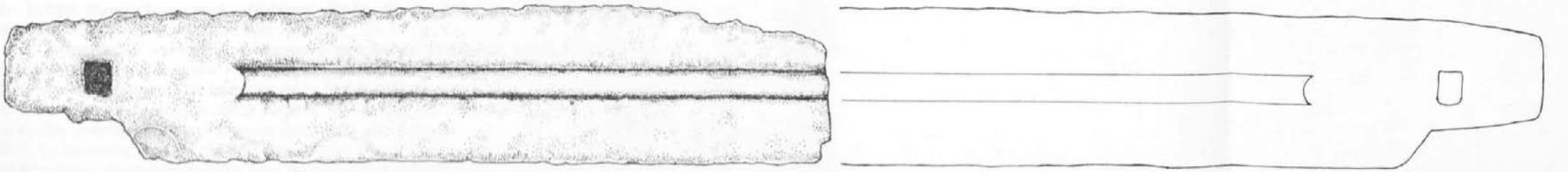
Tudi pri tem kamnitem bloku lahko ugotovimo kasnejšo obdelavo in seveda tudi sekundarno uporabo. Ob 5 cm širokem robu je bil v sprva gladko in ravno površino vklesan 4 cm širok in 3 cm globok žleb, povezan s presekom na desni strani (**t. 2: 1**). H glavnemu žlebu pa so speljani manjši, 4–14 cm dolgi žlebiči. Izžlebila jih je tekočina, ki se je iz sredine plošče stekala v glavni žleb. Precej širši in globlji pa je kanal na nasprotni strani bloka, ki je vklesan ob 6 cm širokem robu. Ob desni in levi strani je 30 cm, ob zgornji in spodnji strani pa le 14 cm širok in 14 cm

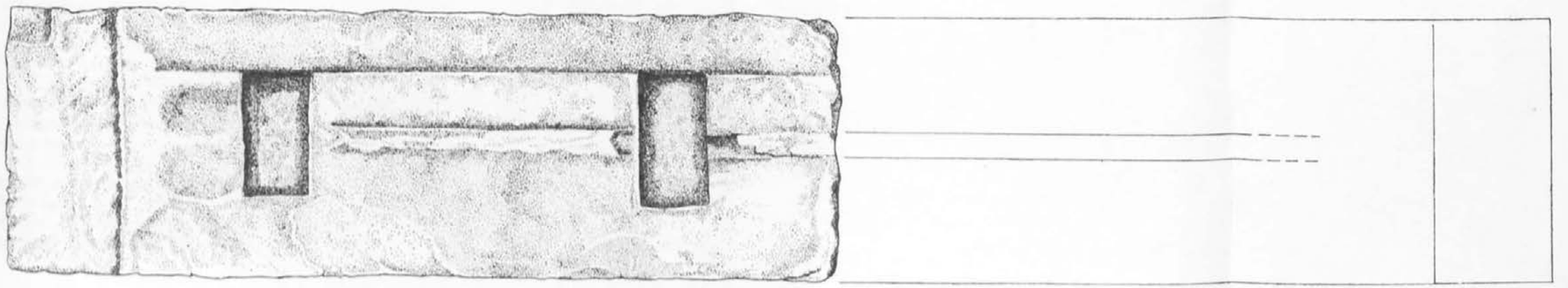
1

2

3

4

0 10 20 30 40 50 cm.

Risala : Ilonka Hajnal

Pril. 1: Del rimskega arhitrava iz Strunjana. 1 čelna stran, 2 zgornja stran, 3 spodnja stran, 4 hrbtna stran.

Beil.1: Teil des römischen Architravs aus Strunjan. 1 Frontseite, 2 Oberseite, 3 Unterseite, 4 Rückseite.

globok in obdaja ploskev 110×100 cm površine, ki ima v kotih vklesane vdolbine pravokotne oblike (8×10×7 cm). Kanal je povezan z žlebom iz nasprotne strani in verjetno tudi s pozneje prebito moznico na prvotno levi strani kamna (**t. 2**: 2).

Kronologija in uporaba kamnitih elementov

Natančnejša predstavitev posameznih elementov kaže na večkratno uporabo v različnih časovnih obdobjih. Povsem različen pa je tudi namen uporabe, kot lahko sklepamo po analognem gradivu iz nam najbližjih lokalitet.

Sodeč po navedenih podatkih je bil manjši podolgovat kamen leva stran arhitrava. Reliefno okrašeni čelni strani najdemo analogije na dveh fragmentih arhitravov iz Pulja, ki ustrezata našemu iz Strunjana tudi po višini in širini.[6] Žal pa na fragmentih iz Pulja ni ostankov napisa. Datirana sta v prvo pol. 1. st. Kot kaže, sodi v isti čas oziroma v 1. st. tudi naš fragment. Za nas zelo zanimiv bi bil tudi podatek o prvotni dolžini arhitrava, ki mu je fragment pripadal. Žal pa so podatki, ki bi nam v tem smislu pomagali, zelo skopi in dvomljivi. Možno je, da bi bila sredina prvotne dolžine arhitrava pika za besedo Supanicia v drugi vrsti napisa. Ta pika leži hkrati v sredini delno ohranjenega desnega venca. Če je ta misel pravilna, bi bil čelni arhitrav prvotno dolg 2,70 m. Pripadal bi lahko nagrobni arhitekturi, tako kot iz Pulja. Istemu objektu je verjetno pripadal tudi drugi kamen iz Strunjana. Sodeč po oznakah na njem je morda zapiral zgornji del leve stene objekta iz 1. st. n. š.

Pri obeh elementih pa ne gre zanemariti njune sekundarne uporabe po uničenju verjetno poganskega spomenika. Oba kamna sta bila prilagojena kasnejšim potrebam, na kar kažejo predvsem žlebiči na ploščatem elementu in pravokotna vseka na hrbtni strani fragmenta arhitrava. Kaže, da sta bila oba elementa pozneje uporabljena pri stiskalnici za olje ali vino.

V pravokotna vseka na fragmentu prvotnega rimskega arhitrava sta bila nameščena lesena drogova *(arbores)*, ki sta držala leseno gred *(prelum)*. Ta je s pomočjo vitla *(sucula)* in lesenega bata *(orbis olearius)* pritiskala na maso *(pulpa)* v pletenem košu, imenovanem *fiscina*, ki je stal na pravokotnem ali krožnem, nekoliko poševno položenem podu *(area)*. Ob robu ali po sredini poda je bil speljan žleb, po katerem je odtekala tekočina v nižje podstavljeno posodo. Ta tip torkularja, ki ga včasih imenujejo kar *prelum*, je znana z antičnega najdišča v Mogorjelu[7] in še drugih najdišč v Bosni in Hercegovini. Podoben torkular je bil odkrit tudi na forumu poznoantične Salone.[8] Rekonstruirana stiskalnica-torkular, ki je predstavljena v Arheološkem muzeju Istre v Pulju, je datirana v 1. st. n. š.[9] Prav taki stiskalnici sta pripadala oba kamnita elementa, najdena v Strunjanu.

Na kratko predstavljen tip torkularja je bil v Rimu opuščen že v 1. st.n.š. V Bosni in Hercegovini ter v Dalmaciji se je ohranil do pozne antike in morda še dlje, kar je ugotovljeno tudi v Istri, saj je bil spomladi 1988 odkrit med srednjeveškimi najdbami v Piranu in še kasnejšimi v Kopru.[10] Datacija sekundarne uporabe zgodnjeantičnih elementov je zato dvomljiva. Možno pa je, da sta bila uporabljena kot sestavna dela torkularja že v pozni antiki.

Sodeč po posebnostih, ki jih vidimo na zadnji strani kamnitega ploščatega bloka iz Strunjana (**t. 2**: 2) je možno, da je bil ta uporabljen tudi pri tipu torkularja, pri katerem je vitel zamenjal zavrtelj (leseni vijak). Pri tem tipu je vijak pritiskal z batom ali s kamnom, položenim pod vijakom na maso v košu, ki je stal na kamniti podlagi. Ta tip torkularja, ki so ga Rimljani prevzeli od Grkov že v 1. st. n. š. in

ga v Rimu tudi uporabljali, so imenovali tudi »*cochlea*«.[11] Po enakem načelu so še pred nedavnim delovale torklje v Istri.[12] Žal pa tudi uporabe kamna iz Strunjana pri tem tipu stiskalnice kronološko ni mogoče točneje opredeliti.

O najstarejši poselitvi današnjega strunjanskega prostora ne vemo veliko. Arheoloških najdb ne poznamo, skromni pa so tudi topografski zapiski. Čeprav še nepreverjen, je vendar zanimiv podatek, ki ga je dal pokojni Strunjančan G. Rotter;[13] omenja ostanke belega mozaika in temeljne zidove na parcelah št. 13/3 in 13/4 k. o. Piran. Temeljni zidovi pa se ob nizkem vodostaju vidijo tudi na morskem dnu v neposredni bližini omenjenih parcel, ob Strunjanskem zalivu. Čeprav so ti podatki zelo skromni, je vseeno mogoče domnevati, da gre za antične temeljne zidove, posebno še, če upoštevamo podatek, ki nam pove, da se je morska gladina v zadnjih dveh tisočletjih dvignila za približno 2 m.[14] Vsekakor pa ne gre zanemariti podatka, da je v 13. st. stala ob zalivu cerkvica, posvečena San Bassu, po kateri se ta kraj še danes imenuje. Cerkvica je pripadala benediktinskemu samostanu, ki je po znanih virih stal na tem kraju – območju kasnejše Tartinijeve vile že v 13. stoletju.[15]

Navedeni podatek je treba dopolniti s podatkom iz leta 1235, iz katerega izvemo, da je opatica samostana Sv. Secunda (samostan v Benetkah) poklonila Tisu, sinu Albina iz Pirana in njegovim dedičem posest ob mejah samostana S. Basso v Strunjanu (last samostana Sv. Secunde) pod pogojem, da bo letno dajal samostanu polovico pridelka in vzdrževal drevesa in oljke.[16]

Čeprav so navedeni podatki zelo skromni, lahko upravičeno domnevamo, da je ob današnjem Strunjanskem zalivu na kraju, imenovanem San Basso, že v zgodnji antiki stala rimska *villa rustica* z vsemi pripadajočimi gospodarskimi objekti in grobnico v bližini. Zato je možno, da izhajata iz Strunjana tudi oba, v Strunjanu najdena kamnita elementa, ki sta bržkone pripadala rimski nagrobni arhitekturi, ki je verjetno stala v neposredni bližini. Morda sta bila na tem, nedvomno že v antiki in srednjem veku agrarnem območju, pri torkularju pozneje uporabljena že v pozni antiki ali zgodaj v srednjem veku, saj podatki govore o nedvomno obsežni samostanski posesti in privatni posesti v 13. st., ko je bila lahko že uporabljena tudi stiskalnica tipa »*cochlea*«, ki je bila v našem primeru dokaj majhna. Vsekakor pa je treba upoštevati, da se tehnologija tudi v stoletjih ni veliko spreminjala, saj Istrani še danes govore o obeh tipih torkelj, pa tudi o torkljah, kjer sta združeni obe tehnologiji.

---

[1] *Inscr. Ital.* 10/3, Istria Septentrionalis, 133, 204.

[2] *Inscr. Ital.* 10/4, Trieste, 99, 170, 340.

[3] J. Untermann, *Die venetischen Personennamen* (1961) 133.

[4] *Inscr. Ital.* 10/1, Pola et Nesactium, 79, 225.

[5] J. Šašel si je septembra 1987. l. ogledal napis in mi posredoval v tekstu navedene pripombe, ki so mi bile v veliko pomoč.

[6] G. Cavalieri Manasse, *La decorazione architettonica romana di Aquileia*, Trieste, Pola (1978) 156, t. 59: sl. 126.

[7] I. Bojanovski, Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, *Naše starine* 12, 1969, 31s, sl. 1.

[8] D. Rendić-Miočević, *Vj. arh. hist. dalm.* 55, 1953, 207, sl. 1.

[9] V. Girardi-Jurkić, *Pula* (1986) 44.

[10] Torkular iz Pirana, odkrit maja 1988. l., še ni objavljen.

[11] I. Bojanovski (op. 7) sl. 2a.

[12] *Tonina hiša, etnološka zbirka v Ravnu, Piran*, Katalogi Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran 4 (1985).

[13] *Var. spom.* 11, 1966 (1967) 128s.

[14] M. Šifrer, *Geogr. zbor.* 9, 1955, 34.

[15] G. Gravisi, *Toponomastica del comune di Pirano* (Parenzo 1932) 24a.

[16] Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestium spectantia, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 8, 1892, 42.

DIE ZWEI ANTIKEN STEINELEMENTE AUS STRUNJAN

Zusammenfassung

Anläßlich der Verbreiterung der Straßentrasse Strunjan-Strunjaner Bucht wurden auf der Parzelle Nr. 227/5 Kat. Gem. Piran zwei Steinelemente gefunden (**Taf. 1**: 1–4; **2**: 1-2). Die Fundumstände sind sehr bescheiden und es hat den Anschein, es handle sich um einen vereinzelten Fund.

Der kleinere, längliche Stein aus dem Steinbruch in Nabrežina (145 × 45 × 29 cm) hat eine reich verzierte Stirnseite. Auf dem reliefverzierten Fries wiederholt sich das Motiv eines auf die Hörner eines Tier-Ochsenschädels gehängten Kranzes aus Obst und Feldfrüchten. Auf dem Epistyl ist der linke Teil der Inschrift erhalten: *L. Volginius. Phileros, Te* (–) in der ersten Zeile und *Supanicia. T* (–) in der zweiten Zeile. Der erhaltene Inschriftteil läßt nur Schlußfolgerungen hinsichtlich der Zugehörigkeit des Gentilnamens *Volginius* und des Kognomens *Phileros* zu. Der als veneto-istrisch eingeordnete Gentilname ist in Nord- und Mittelistrien festgestellt.[1–3] Der Name *Phileros* ist griechischen Ursprungs.[4–5] Es scheint, daß die Eltern des *Volginius* Freigelassene eines gewissen *Volginius* waren und ihrem Sohn obendrein noch das griechische Kognomen gaben. Leider werden die Buchstaben Te in der ersten Zeile samt dem Buchstaben T in der zweiten Zeile und dem zweiten Inschriftteil ungeklärt bleiben. Die Stirnseite ist außerdem mit einem Eierstab- und einem Schnurornament verziert, das parallel zur Inschrift verläuft; zusammen mit dem Einschnitt in die linke Seite des Steines und den Dübellöchern an der Unter- und Oberseite stellt er den linken Teil des Architravs einer vermutlich römischen Grabarchitektur aus dem 1. Jh. u. Z. dar.[6]

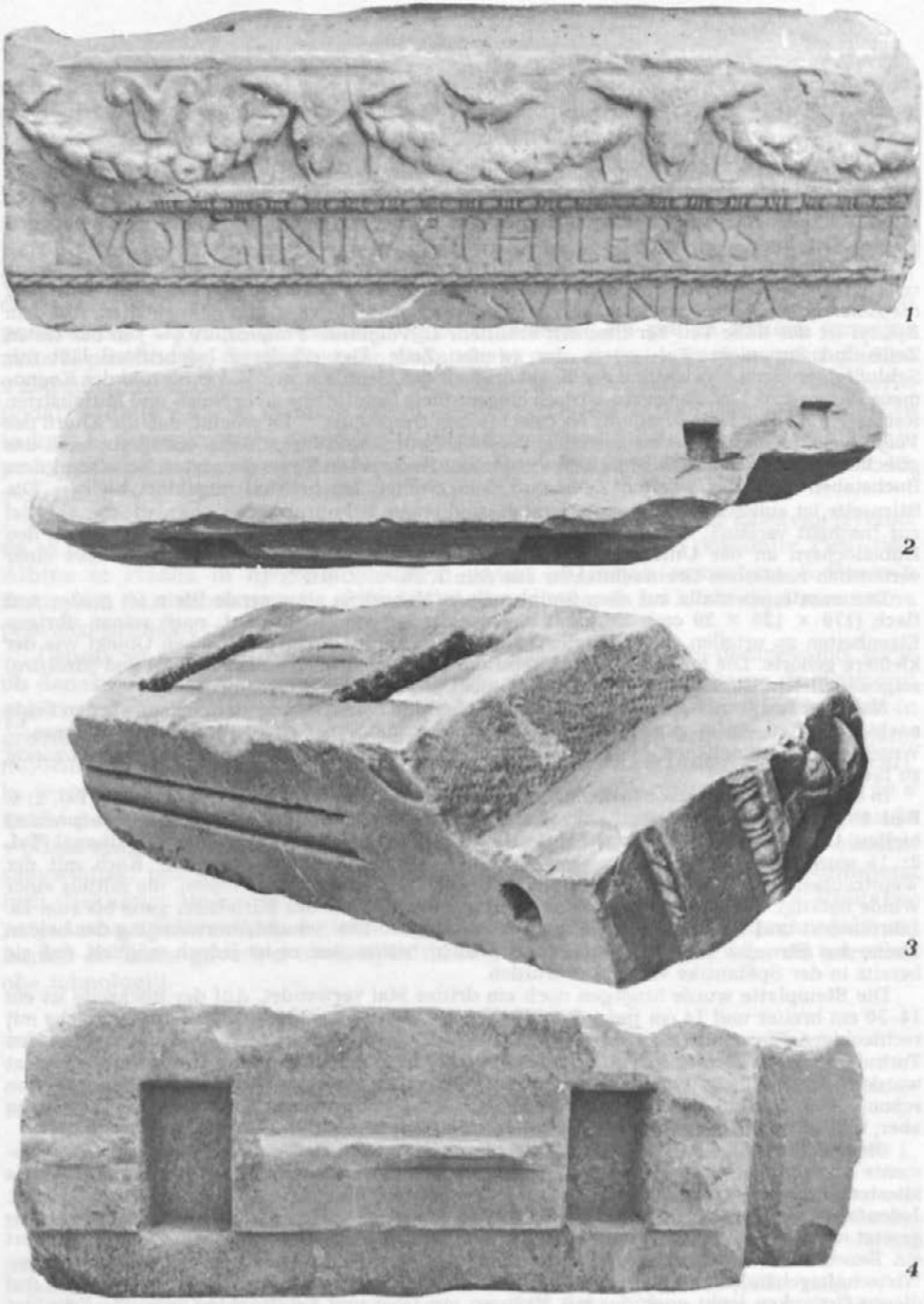
Der zweite, ebenfalls aus dem Steinbruch in Nabrežina stammende Stein ist größer und flach (179 × 125 × 29 cm). Er weist dieselbe Verfertigungsweise auf; nach seinen übrigen Eigenheiten zu urteilen, ist es möglich, daß er zum selben architektonischen Objekt wie der kleinere gehörte. Die auf dem linken Steinrand erhaltenen Buchstaben S*(uper)* und SI*(nistra)* zeigen vielleicht die Lage des Steines im Objekt an, dem er angehörte (**Taf. 2**: 1).

Nach der festgestellten nachträglichen Bearbeitung beider Steine zu urteilen, wurden beide nachträglich zu einem ganz anderen Zweck verwendet – bei einer Wein- oder Ölpresse.[7–9] Wegen der unzulänglichen Angaben ist jedoch die Zeit ihrer späteren Verwendung schwierig zu bestimmen.

In die rechteckigen Ausschnitte auf der Rückseite des antiken Architravfragments (**Taf. 1**: 4. **Beil. 1**: 4) waren zwei hölzerne Säulen – *arbores* – gesteckt, welche die hölzerne Stange *(prelum)* hielten. Die Steinplatte mit der nachträglich ausgemeißelten Rinne und dem Abflußkanal (**Taf. 2**: 1) wurde hingegen als area verwendet, als Steinunterlage, worauf der Korb mit der Weintrauben- oder der Ölmasse gestellt wurde. Diese Gattung von Pressen, die mittels einer Winde betätigt wurden, waren in Istrien seit der Antike über das Mittelalter ganz bis zum 19. Jahrhundert und vielleicht noch länger im Gebrauch.[10] Die Sekundärverwendung der beiden Steine aus Strunjan läßt sich chronologisch nicht bestimmen, es ist jedoch möglich, daß sie bereits in der Spätantike verwendet wurden.

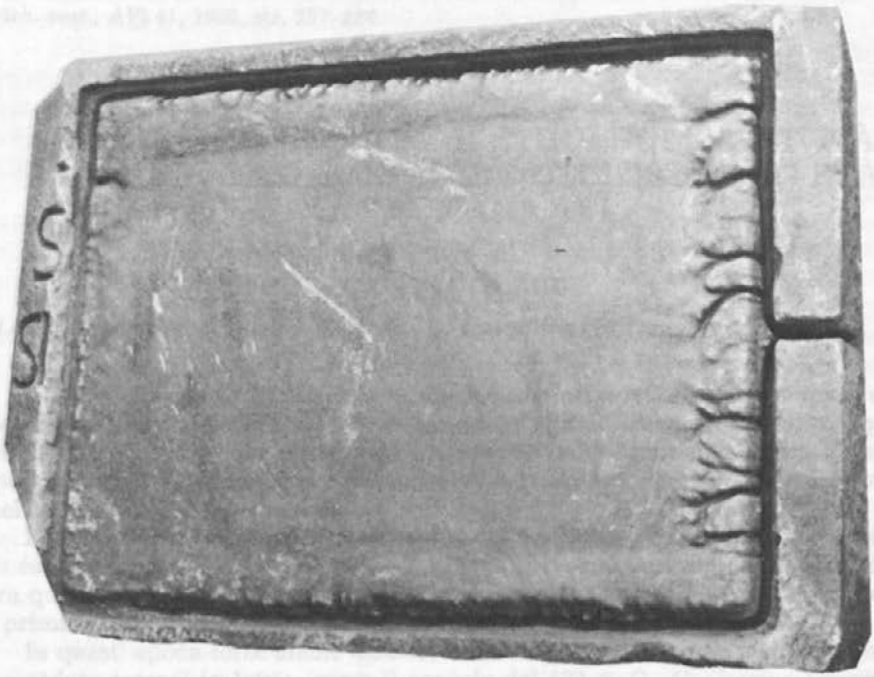
Die Steinplatte wurde hingegen noch ein drittes Mal verwendet. Auf der Rückseite ist ein 14–30 cm breiter und 14 cm tiefer Kanal eingemeißelt, der die 110 × 100 cm große Fläche mit rechteckigen Einschnitten in ihren Ecken umläuft. So eingerichtete Platten wurden bei den Torkularen, auch *cochlea* genannt, verwendet, wo die Winde durch eine Holzschraube ersetzt wurde.[11] Diesen Pressetyp übernahmen die Römer von den Griechen und verwendeten ihn schon vom 1. Jahrhundert weiter. Wann er nach Istrien gelangte, ist nicht bekannt. Wir wissen aber, daß er vervollkommnet und bis zum 20. Jahrhundert hin in Verwendung war.[12]

Obwohl zweifellos auch die Frage interessant ist, wo die in Strunjan gefundenen Steinelemente ursprünglich verwendet wurden, läßt sie sich einstweilen nicht beantworten. Über die ältesten Besiedlungen des heutigen Strunjaner Raumes wissen wir nämlich noch sehr wenig. Jedenfalls kann jedoch aufgrund der spärlichen topographischen Aufzeichnungen[13–14] vorausgesetzt werden, daß sich in Strunjan, an der San Basso genannten Stätte, wo im 13. Jahrhundert ein Benediktinerkloster stand,[15–16] schon eine antike *villa rustica* samt den hinzugehörigen Wirtschaftsgebäuden und vielleicht auch noch einem reichen Grabmal in der Nähe befand. Auf diesen Gedanken lenkt auch der mit Kränzen aus Obst und Feldfrüchten verzierte Fries des Architravs hin, dem das Fragment aus Strunjan angehörte.

T. 1: Ohranjeni del rimskega arhitrava iz Strunjana. 1 Reliefno okrašena čelna stran z delom napisa. 2 Zgornja stran z ohranjenima moznicama na levi strani. 3 Spodnja stran s kvadratno moznico in plitvima žlebičema. 4 Zadnja stran s kasneje izklesanima pravokotnima izsekoma.

Taf. 1: Erhaltener Teil des römischen Architravs aus Strunjan. 1 Reliefverzierte Frontseite mit einem Teil der Inschrift. 2 Oberseite mit zwei erhaltenen Dübellöchern an der linken Seite. 3 Unterseite mit quadratförmigen Dübelloch und seichten Rinnen. 4 Rückseite mit zwei später ausgemeißelten Ausschnitten.

1

2

T. 2: Ploščati kamniti blok iz Strunjana. 1 Zgornja stran z odtočnim kanalom in plitvimi žlebiči. 2 Spodnja stran s širokim odtočnim kanalom in štirimi kvadratnimi izseki.

Taf. 2: Flacher Steinblock aus Strunjan. 1 Oberseite mit Abflußkanal und seichten Rinnen. 2 Unterseite mit breitem Abflußkanal und vier quadratförmigen Ausschnitten.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 257–266

SOCIETÀ ED ECONOMIA: STUDI SULL'ATTIVITÀ AGRARIA E COMMERCIALE DELL'ISTRIA IN ETÀ ROMANA

GIORDANO LABUD

Lund University, Museum of Classical Antiquities, Sölvegatan 2, S-223 62 Lund

Il tramonto dei traffici commerciali dei commercianti-navigatori greci e della potenza etrusca all'inizio del 4 sec. a. C., nel litorale Dalmato e nell'arco superiore dell'Adriatico, una nuova prosperità commerciale ed economica iniziata dai commercianti italici, in seguito alle fondazioni di *Arriminium* nel 268 a. C., e di *Aquileia* nel 181 a. C., favorì le regioni.[1]

L'interesse per il territorio istriano si contesta già durante le prime spedizioni di conquista romana nel 178–77 a. C., in cui parteciparono anche coloni aquileiesi tra questi i *Gavillii* che troviamo cosparsi per tutta l'Istria.[2] I Gavillii erano forse i primi coloni ad acquistare terreni nel territorio istriano.

In quest' epoca forse anche discendenti del rango senatoriale ebbero interessi e posseduto terreni in Istria, come il console del 171 a. C., *C. Cassius Longinus,* in cui la *gens* dei *Cassii* si riscontrano in Istria ed Aquileia.[3]

Quali interessi avevano i coloni aquileiesi del territorio istriano?

La popolazione autoctona dell'Istria prima della conquista romana, viveva prevalentemente di caccia, pastorizia, della raccolta di conchiglie, ostriche ma anche di pesca e agricoltura. Per la lavorazione della terra, si adoperavano strumenti della falce, falcetto e vomere che servivano per il taglio e la coltivazione dei cereali quali orzo e grano.[4] Numerose furono ritrovate nei castellieri le macine per la macinazione cerealicola e di fusaiole per la lavorazione tessile.[5] Nessuna prova si è trovata per la coltivazione della vite e dell'olivo.

Sappiamo comunque che all'inizio dell'età imperiale l'Istria ebbe un efficace sviluppo agricolo, prevalentemente lungo la costa occupando i terreni più fertili di oliveti, vigneti e campi di grano, mentre nella regione interna, di natura rocciosa, si occupavano dell'allevamento delle greggi.[6]

Se l'introduzione della vite e dell'olivo sia avvenuto in questo periodo o prima non è ancora accertato.

Gli Istri che praticavano un'attività piratesca-commerciale nel 3 sec. a. C. lungo la costa Dalmata,[7] venendo in contatto con le colonie fondate da Dionisio il Vecchio, avevano certamente avuto occasione di commerciare con questi popoli. Le attività piratesche come dice il Nikolanci, potevano fiorire solamente dove si praticavano i commerci.[8] Le colonie siracusane che erano di carattere agrario e commerciale, contribuirono allo sviluppo della coltivazione dell'olivo e particolarmente della vite già nel 4–3 sec. a. C., introdotte dai coloni greci.[9] Senz'altro, anche le anfore, per il trasporto dei prodotti, furono fabbricate nelle figline dalmate.[10]

Dai risultati ottenuti dalle ricerche archeologiche, delle anfore *vinarie* e *olearie,* intraprese negli ultimi anni nel litorale Dalmato e nelle isole del Quarnero

(Kvarner), potrebbe azzardarsi l'ipotesi che l'attività agricola dell'olivo e della vite in Istria abbi inizio nel 3–2 sec. a. C., ottenuta in seguito ai contatti pirateschi-commerciali tra le due regioni.

Dall'isola di Issa (Vis/Lissa), conosciuta per il suo vino che Agatharchide da Cnido, nella prima metà del 2 sec.a.C., giudicava tra i migliori del mondo antico, può esser provenuta la coltivazione della vite.[11] Plinio ricorderà l'eccellente vino *picinum* dell'Istria settentrionale che l'imperatrice Livia acquistava ed esportava nelle anfore bollate a Magdalensberg.[12]

Interessante è da osservare che l'anfora recuperata presso Pirano (Piran)del tipo greco-italico del 3–2 sec. a. C. (**tav. 1**: 1), dal corpo a forma di cono, anse e collo corto a orlo espanso, contenente forse vino, corrisponde alle forme delle anfore ritrovate lungo il litorale dalmato[13] (**tav. 1**: 2).

Certamente, effettuando le ricerche dei fondali marini lungo la costa Istriana, ricca di reperti archeologici, si potrebbe ottenere degli ottimi risultati sull'attività commerciale tra le due regioni in questo periodo.

Vorrei aggiungere, che la forma delle anfore greco-italiche del litorale Dalmato, rappresentate in diversi tipi, sono probabilmente discendenti dalle anfore »greche« del 4 sec. a. C., imitate nelle figline locali come ad esempio a Issa (Vis), dove si attestano fabbriche di ceramica *gnathia*.[14]

L'Istria, già battuta dai navigatori greci, susseguitasi dall'attività piratesca-commerciale con la Dalmazia per via marittima, sussisterà a nuovi mercati con la vicina Aquileia. Ad assumere l'impegno mercantile sarà una nuova società, di provenienza Italica, stabilitasi principalmente lungo la costa, nelle fertili valli della penisola, forse già nel 2 sec. a. C., in cui interessi economici non restano circoscritti all'ambito della campagna ma si allargano ad una più ampia sfera di commerci.

Ci induce a credere, che l'avvio dei capitali e una organizzata produttività e navigazione, lungo la costa Veneta e Istriana, si sia effettuata nel 2 sec. a. C., nel periodo in cui la Cisalpina importava olio e vino dalle regioni dell'Italia meridionale, dalla Grecia e anche dalla Dalmazia,[16] in seguito ai numerosi fabbisogni neccessari alla nuova colonia di Aquileia di prodotti agricoli come anche di manufatti tessili, che come contesta il Panciera e la Righini, la colonia ebbe un rapidissimo sviluppo in un periodo di pochi anni dopo la sua fondazione.[17]

Non è da escludere che in questo periodo recipienti di fabbricazione locale, venissero utilizzati nei commerci per conto dei nuovi proprietari terrieri, per il trasporto dei prodotti.

Presenze di depositi argillosi si conoscono in diversi luoghi dell'Istria occidentale, che ha visto sorgere fabbriche di ceramica e di laterizio a Fasana (Fažana), Bosco Siana (Šijana), Loron, Vilisan (Viližan) e attorno a Trieste.[18]

Una produzione locale proviene forse dall'Istria meridionale, in cui si testimoniano anfore del tipo greco-italico del 2–1 sec. a. C. (**tav. 1**: 3), dal corpo arrotondato a anse fibide e spalla segnata, e di altro tipo locale (**tav. 1**: 4) dello stesso periodo.[19]

Anfore *olearie* trovate presso la Punta di Pirano (Piran), indica il commercio dell'olio nell'Istria nel 2–1 sec.a.C. (**tav. 1**: 5–6); la 5) corpo arrotondato, collo e anse lunghe, mancante di orlo, la 6) collo lungo a cilindro, orlo diritto e anse lunghe, pancia arrotondata che finisce su un piede cilindrico, le quali forme si testimoniano presso il centro di produzione laterizia si Baška[20] nell'isola di Veglia (Krk) nel Quarnero (Kvarner).

Fino ad oggi l'attività commerciale tra l'Istria e Aquileia, nel 2 sec .a. C. è di scarsa conoscenza forse perchè lo studio della produziona agricola istriana è ancora da approfondire o anche perchè le ricerche sui prodotti dell'olio e del vino come

anche del materiale archeologico delle anfore, si limitano attorno al periodo della romanizzazione.

Vediamo che già al principio del 1 sec. a. C., i traffici commerciali si intensificano con Aquileia, che a quest'epoca aveva un intenso e ricco movimento con le regioni Danubiane. Che Aquileia fosse il centro principale delle importazioni dei prodotti istriani, lo dimostra anche lo *statio portorii* di Prapotto,[21] dell'età sillana, e particolarmente dai numerosi porti lungo la costa.[22]

Dall'età repubblicana, gentilizi e uomini d'affari di un'aristocrazia commerciale, agraria e industriale, di provenienza italica e aquileiese, fanno la loro apparenza nell'Istria per interessi finanziari, i cui poderi erano amministrati da schiavi e liberti che vivevano e lavoravano nelle tenute padronali o industrie laterizie. Molti dei gentilizi che acquistarono fertili terreni nella regione, si conoscono dalle numerose iscrizioni su lapidari, bolli su anfore e su materiale fittile.[23] Le *gentes* aristocratiche stabilitesi in Istria, accelerarono lo sviluppo economico e commerciale, probabilmente accanto ai piccoli poderi contadini esistenti, soprattutto nelle risorse agricole dell'olivo e della vite che dal tempo di Catone aveva un ruolo fondamentale nell'agricoltura italica.[24]

Dalle notizie di Plinio e di Pausania, sappiamo che l'olio istriano era solamente inferiore a quello di Venafro,[25] nella Campania e di Tintorea nella Focide che comunque si produceva in piccole quantità[26] e pari all'olio iberico per colorito e gusto.[27]

Plinio ricorderà anche la lana dell'Istria, le ostriche ed i pesci che saranno stati esportati ad Aquileia che dal 1 sec. a. C. commerciava con i prodotti del mare.[28]

Cassiodoro ci rivela l'importanza di un commercio libero veneto-istriano di frumento, lardo, olio, *garum* i quali prodotti istriani venivano ricercati anche a Roma dagli *emptores* romani che risalivano l'Adriatico per caricare le merci.[28]

Oltretutto solamente attraverso una lunga tradizione di attività agraria poteva dare all'Istria, lontana dalle guerre annibaliche e devastazioni varie,[30] quella vasta rinomanza che perdurrà durante tutto l'impero romano.

Se già al 50 a. C. il commercio istriano causò il declino di quello apulo,[31] l'esportazione dei prodotti istriani in grande scala è da attribuirsi alla prima metà del 1 sec. a. C., principalmente con Aquileia che forse dal 2 sec. a. C. aveva una diretta influenza almeno sulla zona costiera dell'Istria settentrionale.[32]

L'Istria era collegata con Aquileia attraverso la principale strada consolare, di origine preistorica, che passava per Tergeste seguendo la costa toccava Parentium, Pola, Nesactium e Tarsatica.

Questa strada fu ricostruita sotto Vespasiano e Tito nel 78–80 d. C. e prese il nome di *Via Flavia.*[33] Una strada consolare passava pure nell'interno dell'Istria passando per Tarsatica si dirigeva verso il litorale Dalmato.[34] Altri centri dell'Istria come Pinquente (Buzet), Pisino (Pazin) erano collegati alla Via Flavia con delle *vicinales,* cioè strade secondarie.[35] Una vicinale importante per il trasporto dei prodotti verso la Pannonia, sarà stata la via che univa Tergeste ad Emona.

I trasporti meno costosi avvenivano dai porti sia dalle città che dalle villae, che con la deduzione delle colonie e dei municipi[36] si intensificarono, lungo la costa occidentale e anche verso l'interno della penisola.[37]

Di notevole importanza per i servizi marittimi erano pure le vie fluviali come il fiume Ningis-Quieto (Mirna), dove a Ningum-Ponte Porton (Botac) presso Montona (Motovun) fu allestito un porto e una stazione doganale. Il trasporto per via fluviale era affidato ad armatori privati dei *naviculari.*[38]

Comunque l'esportazione dei prodotti istriani non si limitò solamente con Aquileia ma si espanse anche nella valle Padana e nelle regioni transalpine, già solidamente avviate negli ultimi decenni della repubblica.[39]

L'esportazione avveniva per mezzo delle note e discusse anfore di origine *istriana,* della Dressel 6[40] (**tav. 2:** 1–2) di cui la produzione già fiorente nella seconda metà del 1 sec. a. C., e della Dressel 2–4 trovate nella Longarina di Ostia.[41] Anfore della forma Dr. 2–4 si testimoniano anche nelle isole del Quarnero (Kvarner) e sul litorale Dalmato dal 2 sec. a. C.[42]

Altri tipi di anfore della tipologia Dr. 10 e 11 (**tav. 2:** 3–4) trovate a Parenzo (Poreč) e Pirano (Piran) e una non identificata da Rovigno (Rovinj) (**tav. 2:** 5), datate tra il 1 sec. a. C. e il 1 sec. d. C., indica che dal territorio istriano si esportava diversi prodotti quali olio, vino e anche *garum* e *mulsum.*[44]

La produzione delle anfore di tipo istriano è da attribuire alla prima metà del 1 sec. a. C. cioè con l'inizio dell'intensa attività commerciale con Aquileia, presumo influenzate dalle forme greco-italiche dalmate o anche da altri tipi di produzione locale.

Noti personaggi come il console *Vibius Pansa,* morto nella battaglia di Modena nel 43 a. C., oppure di *Appius Clodius Pulcher* console del 38 a. C., erano impegnati nei traffici istriani nella prima metà del 1 sec. a. C. in cui le anfore bollate delle Dr. 6 provenienti dalle officine locali, si riscontrano nella valle Padana e le regioni transalpine.[46]

Dall'età augustea si attesta la figlina di *Coponius* a Bosco Siana (Šijana) presso Pola (Pula) le quali anfore Dr. 6 si trovano a Verona.[47]

L'Istria indicata come centro principale di un'importante commercio d'esportazione,[48] Plinio mette l'Istria nel secondo o terzo posto dell'intera produzione olearia italica.[49] Avviati i commerci verso l'arco dell'alto Adriatico raggiungerà l'apogeo dell'esportazione dei suoi prodotti nella seconda metà del 1 sec. a. C., che perdurerà durante tutto il 1 sec. d. C., nel periodo in cui le anfore bollate di *M. Herennius Picens*[50] console del 34 a. C., di *L. Tarius Rufus* e di *T. Statilius Sisenna Taurus* consoli del 16 a. C.,[51] raggiungeranno i mercati lungo l'Adriatico, Pompei, Ostia, Roma, Atene, nell'Africa ad Adrumentum nella Byrsa e a Cartagine.[52] A contribuire allo sviluppo agricolo-commerciale ed edilizio nel periodo in Istria, saranno stati anche i nuovi arrivati dei veterani appropriatesi delle terre a loro dedotte.[53]

Tra i grandi produttori in Istria nel 1 sec. d. C. era *C. Laecanius Bassus* console ordinario del 64 d. C. che possedeva vasti *predii,* una fabbrica di laterizi a Fasana (Fažana) e un deposito d'anfore in valle S. Pietro (Sv. Petar) presso Pola (Pula).[54] C. Lecanio Basso quale grande produttore, fabbricava anfore del tipo Dr. 6B e Dr. 2–4.[55]

Nel periodo del regno dell'imperatore Nero, una ricca signora che possedeva vasti terreni in Istria era *Calvia Crispinilla* le cui anfore Dr. 6B e Dr. 2–4 si producevano a Loron presso Parenzo (Poreč), esportava olio e vino nelle regioni nordiche.[56]

Dall'età del 1 sec. d. C. padroni agrari del territorio istriano erano pure gli imperatori che traevano cospicuo vantaggio economico.[57] I territori possono essere passati alla famiglia imperiale per eredità o per confisca,[58] oppure appartenevano a membri delle famiglie imperiali ed alti magistrati dell'impero romano come C. Lecanio Basso o Calvia Crispinilla che probabilmente avevano un'esportazione diretta dei loro prodotti verso il Nord, anzichè attraverso Aquileia.[59] Le anfore del tipo Dr. 2–4 di *Paffurius Sura,* filosofo e amico di Domiziano furono trovate a Ostia.[60]

A dominare il commercio saranno state le case commerciali come i *Barbii* e *Statii*, aiutati dai liberti *procuratores* o agenti commerciali che con il produttore, se questo non era anche commerciante, l'impresario dei trasporti ed i *naucleri*, proprietari o capitani di navi da trasporto, formavano un saldo nucleo organizzativo commerciale ed economico.[61] La conosciuta *gens Barbia* che possedeva vasti territori in Istria, commerciava anche nelle provincie danubiane e aveva filiali sia a Trieste, Pola (Pula) e in Dalmazia.[62]

Sembra che dall'età antonina il commercio dei prodotti istriani cessi nei mercati mediterranei,[63] probabilmente a causa della massiccia penetrazione nell'Italia dei prodotti spagnoli dell'olio e del *garum* e dei vini gallici.[64] Mentre la sfera d'interesse economico rimase salda verso il Norico e la Pannonia fino al tardo impero.[65]

Negli ultimi secoli dell'impero romano, in un periodo le guerre civili le impostazioni fiscali e in seguito le invasioni barbariche travolsero l'Italia, la popolazione istriana mantenne in base alla tradizione antica i propri usi il modo di vita e di produzione agricola[67] i cui prodotti vennero nuovamente ricercati sul mercato con Roma, nel 4–5 sec. d. C. Un legame ristretto commerciale si ebbe con Ravenna nel 6 sec. d. C. che importava su vasta scala frumento, olio, vino, i quali *tribuni maritimorum*, s'interessarono del trasporto tra le due regioni.[68]

Il definitivo declino della richezza agricola istriana, dovvrà cedere in seguito all'irruzione degli Avari e degli Slavi al principio del 7 sec. d. C.[69]

In conclusione, presumo che il progresso dell'attività agraria in Istria, che ebbe vasta rinomanza all'età imperiale, ha radici anteriori alla romanizzazione e prima della diffusione delle *villae rusticae*, che i piccoli proprietari o coloni aquileiesi, dopo la conquista del 177–176 a. C., seppero usufruire un profitto economico e commerciale dei prodotti che il popolo autoctono istriano aveva anticamente coltivato.

---

[1] C. Daicoviciu, Gli Italici nella provincia Dalmazia, *Ephem. Dacorom.* 5, 1932, 60–65; S. Panciera, Porti e commerci nell'alto Adriatico, *Ant. Altoadr.* 2, 1972, 104–106.

[2] A. Degrassi, Aquileia e l'Istria in età romana, *Scritti vari di antichità* 2 (Roma 1962) 951–954; A. Calderini, *Aquileia romana* (Milano 1930) 503; J. J. Wilkes, *Dalmatia* (London 1969) 194.

[3] A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana, ricerche storico-topografiche* (Berna 1954) 64; F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire romain, in: *Problemi storici ed archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo*, Atti Civ. Mus. St. Arte Trieste, Quaderno 13/2 (Trieste 1984) 204–206; G. Lettich, Appunti per una storia del territorium originario di Tergeste, *Arch. Triest.*, Ser. 4, 39, 1979, 88, un ritrovamento di un deposito di monete attorno l'anno 170 a. C. indica almeno una penetrazione indiretta in questa zona.

[4] M. Škiljan, L'Istria nella preistoria e nell'età protoantica, *Atti Centro ric. stor.* 10, Rovigno 1979–80, 7–68; K. Mihovilić, in: *Praist. jug. zem.* 5, Željezno doba (Sarajevo 1987) 323.

[5] C. Marchesetti, *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Nuova Ed.* (Trieste 1981).

[6] Degrassi (sopra n. 2) 956; M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Impero Romano* (Firenze 1933, Reprint 1976) 270.

[7] H. J. Dell, The origin and nature of Illyrian piracy, *Historia* 16, 1967, 334–358; G. Capovilla, Cholchida-Adriatica Peregra, *Rend. Ist. Lomb.* 91, Ser. 3, 1957, 739.

[8] M. Nikolanci, Maloazijski import u istočnom Jadranu, in: *Jadranska obala u protohistoriji* (Zagreb 1976) 280.

[9] G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Hist. zbor.* 1, 1948, 145; D. Rendić-Miočević, L'Adriatici e la colonizzazione Greca, *Preist. dell'Emilia e Romagna* 2, 1963, 109–116; id., I Greci in Adriatico, *Studi Romagnoli* 13, 1962, 53–54.

[10] D. Vrsalović, *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj* (Zagreb 1974) 58.

[11] Agatharchide, *Atheneum* 1, 28; Rendić-Miočević (sopra n. 9) 53–54.

[12] *Plin. N. H.*, 14, 60; 17, 31; Tassaux (sopra n. 3) 208–209.

[13] E. Boltin Tome, Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon, *Slovensko morje in zaledje* 2–3, 1979, 48–49, fig. 4c; D. Vrsalović (sopra n. 10) p. 138, 238–239, fig. 90-94.

[14] Vrsalović (sopra n. 10) 60; D. Manacorda, Produzione e proprietari nell'ager Cosanus, in: *Società romana e produzione schiavistica* 2 (Roma–Bari 1981) 23, la produzione di anfore greco-italiche nel 3–2 sec. a. C. riflette situazioni storiche geografiche ed economiche molto diverse... tende a concentrarsi nelle zone di massimo sviluppo economico; C. Gregorutti, La figlina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 3, 1886, 248–253, anse di anfore con iscrizione greca in dialetto dorico furono trovate a Ossero nell'isola di Cres.

[15] J. Šašel, Koper, *Arh. vest.* 25, 1974, 446–461; F. Scotti Maselli, Il territorio sudorientale di Aquileia, *Ant. Altoadr.* 15, 1, 1979, 345–381.

[16] P. Baldacci, Le principiali correnti del commercio di anfore romane nella Cisalpina, in: *I problemi della ceramica romana di Ravenna, della valle Padana e dell'alto Adriatico, Atti Conv. Inter.* (Bologna 1972) 113, nota 21, un P. Annaeus Q. L. Epicadus è ricordato da un'epigrafiche di Narona, come magister Naronitorum, italico residente a Narona, le cui anfore furono trovate in Cisalpina, e dei Safinii impegnati in attività commerciali nel 2 sec. a. C.; Daicoviciu (sopra n. 1); J. Hatzfeldt, Le trafiquant dans l'Orient Hellenique, *Bibl. Ec. Franç. Ath. Rome* 1919, 22.

[17] Panciera (sopra n. 1) 106–107; V. Righini, *Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina*, Collection Latomus 119 (1970).

[18] Lettich (sopra n. 3) 89, grossi banchi d'argilla con strati dal eneolitico all'età romana.

[19] Vrsalović (sopra n. 10) 139, 238, fig. 109, 111.

[20] Boltin-Tome (sopra n. 13) 48–49: V. Dautova-Ruševljan, Tipologija kvarnerskih amfora, *Diadora* 5, 1970, 161–170.

[21] S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana* (Aquileia 1957) 62; Degrassi (sopra n. 3) 16–17.

[22] A. Degrassi, I porti romani dell'Istria, *Scritti vari di antichità* 2 (Roma 1962) 821–870; Panciera (sopra n. 1) 79–112.

[23] Tassaux (sopra n. 3) 193–229.

[24] Catone, De agri cultura; H. Gummerus, L'azienda agricola romana e l'economia agraria nell'epoca di Catone, in: *L'agricoltura romana guida storica e critica* (Roma–Bari 1982) 5.

[25] *Plin., N. H.*, 15, 8.

[26] P. Baldacci, *Dial. arch.* 4–5, 1971, 323–324; Panciera (sopra n. 1) 100–101.

[27] *Paus.*, 10, 32, 9.

[28] *Plin., N. H.*, 32, 62; Panciera (sopra n. 21) 21.

[29] *Cass., Var.*, 12, 22, 24; L. Ruggini, *Economia e società nell'Italia Annonaria* (Milano 1961).

[30] A. J. Toynbee, *L'eredità di Annibale* 1–2 (Torino 1981); id., Nuove esigenze e opportunità economiche nell'Italia peninsulare e nella Cisalpina dopo la guerra annibalica, in: *L'agricoltura romana guida storica e critica* (Roma–Bari 1982) 67.

[31] Baldacci (sopra n. 16) 113, è probabile che il declino apulo sia avvenuto in seguito alle devastazioni delle guerre sillane e postsillane.

[32] Maselli (sopra n. 15) 351–352.

[33] Degrassi (sopra n. 2) 956.

[34] A. Domaszewski, *Le stazioni dei benificarii e le reti stradali romane nell'Illyricum*, Suppl. al Bull. arch. st. Dalm. (1904) 1–16.

[35] G. G. Corbanese, *Il Friuli Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia* (Bologna 1984) 80–83.

[36] Degrassi (sopra n. 3); R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od 1. do 3. st. n. e.*, Magistarski rad (Dubrovnik 1985).

[37] Šašel (sopra n. 15) 457.

[38] Corbanese (sopra n. 35) 84–85.

[39] F. Zevi, Anfore istriane a Ostia, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 16, 1967, 29; E. Buchi, Commerci delle anfore istriane, *Aquil. Nostra* 45–46, 1974–75, 431.

[40] E. Dressel, Di un grande deposito d'anfore rinvenuto nel nuovo quartiere del Castro Pretorio, *Bullettino comunale* 7, 1879; P. Baldacci, Importazioni cisalpine e produzione apula, *Recherches sur les amphores romaines* (Roma 1972); id., Alcuni aspetti dei commerci nei territori cisalpini, *Atti del Centro e documentazione sull'Italia romana* 1, Milano–Varese 1967–68, indica la forma delle anfore istriane di provenienza apula; V. Righini, Sul commercio romano nella cispadana, *Riv. stor. antich.* 1, 1971, 219.

[41] A. Hesnard, Un dépot augustéen d'amphores à la Longarina, Ostie, *The Seaborn Commerce of Ancient Rome*, Mem. Amer. Acad. Rome 36, 1980, 144–145, dalle anfore di provenienza istriana si possono distinguere le Dr. 6 A–B e la forma Dr. 2–4. Dalla forma Dr. 6A e Dr. 2–4 si vuole riconoscere le anfore destinate al trasporto del vino e forse anche del *garum* e *mulsum*, ritrovate nella Longarina, mentre la Dr. 6B, diffusa a Magdalensberg, si esportava l'olio e le olive; C. Panella, Merci italiche destinato al commercio transmarino, il vino, La distribuzione e i mercati, in: *Società romana e produzione schiavistica* 2 (Roma–

Bari 1981) 55–80; Tassaux (sopra n. 3) 196; F. Cambi–G. Volpe, Contenitori da cantina e da trasporto, *Settefinestre, una villa schiavistica nell'Etruria romana* 3 (Modena 1984) 72–92.

[42] M. Orlić, *Antički brod kot otoka Ilovika*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske (Zagreb 1976) p. 20; Ruševljan (sopra n. 20) 168.

[43] Vrsalović (sopra n. 10) 139, fig. 112, 113; Boltin-Tome (sopra n. 13) 49, fig. 4b.

[44] E. Zevi, Appunti sulle anfore romane, La tavola tipologica del Dressel, *Arch. Class.* 28, 1966, 217–219.

[45] Gregorutti (sopra n. 14) 219; Zevi (sopra n. 39) 29.

[46] Baldacci (sopra n. 40) 33; Buchi (sopra n. 39) 434; Zevi (sopra n. 39) 29.

[47] A. Gnirs, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 9, 1906; E. Buchi, Banchi di anfore romane a Verona, Note sui commerci cisalpini, in: *Il territorio veronese in età romana, Convegno* 1971 (Verona 1973) 570; R. Matijašić, Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola, *Amer. Jour. Arch.* 86, 1982, 60.

[48] Zevi (sopra n. 44) 217–219.

[49] *Plin., N. H.*, 15, 8.

[50] Tassaux (sopra n. 3) 207–208, le quali anfore bollate provenienti dalla regione Tergestina.

[51] Wilkes (sopra n. 2) 330; Baldacci (sopra n. 40) 20; Tassaux (sopra n. 3) 211–213; M. H. Callender, *Roman Amphorae, with index of stamps* (Oxford 1965) 167 n. 947.

[52] M. Fulford, Pottery and Economy of Carthage and its Hinterland, *Opus, Rivista internazionale pa la storia economica e sociale dell'antichità* 2, 1983, 9.

[53] Degrassi (sopra n. 3); Matijašić (sopra n. 36).

[54] Degrassi (sopra n. 2) 958; id., L'esportazione di olive istriane nell'età romana, *Scritti vari di antichità* 2 (Roma 1962) 962; Callender (sopra n. 51) 103, n. 365.

[55] Tassaux (sopra n. 3) 208; Hesnard (sopra n. 41) 145.

[56] Tassaux (sopra n. 3) 204.

[57] V. Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Université de Louvain 16, 1958, 259, era l'imperatore che possedeva i migliori terreni nelle regioni italiani di maggior produzione vinicola in Campania, nel Lazio e nell'Istria.

[58] Degrassi (sopra n. 3) 80.

[59] Panciera (sopra n. 21) 78–80.

[60] C. Panella, Le terme del nuotatore, ambiente 1, Anfore, *Studi Miscellanei* 16, *Ostia* 2, 1970, 127–131.

[61] P. Baldacci, Negotiatores e mercatores frumentarii nel periodo imperiale, *Rend. Ist. Lomb.* 101, 1967, 273–291; Panciera (sopra n. 21) 93–100.

[62] J. Šašel, Barbii, *Eirene* 5, 1966, 117–137; V. Scrinari, *Tergeste*, Italia romana municipi e colonie 10, 1951, 39–40; Tassaux (sopra n. 3) 198–200.

[63] Zevi (sopra n. 39) 29.

[64] F. Ghinatti, Olivicultura italica, Tecniche e aree di diffusione, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 23, 1975, 40–42; Panella (sopra n. 60) 124.

[65] J. Šašel, Caesernii, *Živa ant.* 10, 1960, 201–221; id., Ancora un Caesernius aquileiese, *Aquil. Nostra* 41, 1981, 165–168.

[66] Y.-Marie Duval, Aquilée sur la route des invasions (350–452), *Ant. Altoadr.* 9, 1976, 237–298.

[67] V. Jurkić-Girardi, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo, *Atti Centro ric. stor.* 9, Rovigno 1978–79, 265–298.

[68] Ruggini (sopra n. 29); B. Forlati Tamaro, *Pola* (Padova 1971) 26.

[69] Degrassi (sopra n. 54) 970–972.

DRUŠTVO I PRIVREDA: O POLJOPRIVREDNOJ I TRGOVINSKOJ DJELATNOSTI U ISTRI U RIMSKO DOBA

Sažetak

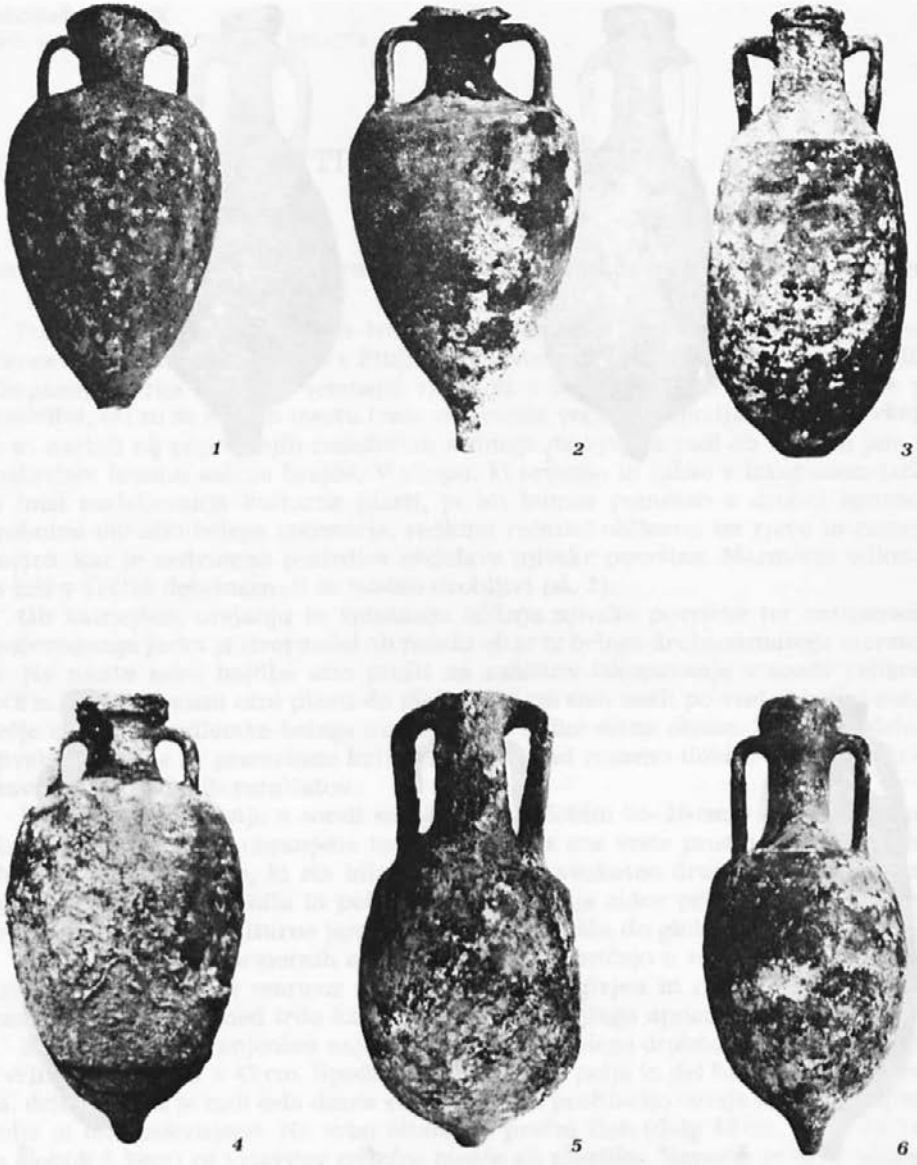
Trgovinska razmjena izmedju Istre i Dalmacije odvijala se vjerojatno i prije rimskog osvajanja, u vrijeme kada Dalmacija doživljava ekonomski procvat kao grčka kolonija.

Prateći tipologiju amfora duž dalmatinske i istarske obale, vjerovati je, da su transporti vina i maslinovog ulja, iz Dalmacije u Istru započeli već u 3 ili 2 vijeku pr. n. e. (**t. 1:** 1, Boltin [bilj. 13] fig. 4c i **t. 1:** 2, Vrsalović [bilj. 10] fig. 91).

Ovo je moglo pridonijeti poznavanju uzgoja vinove loze i maslina u Istri, kao i vještini izrade amfora već u 2 vijeku pr. n. e. (**t. 1:** 3–4, Vrsalović [bilj. 10] fig. 109, 111).

U rimskom periodu intenzificira se trgovina sa bliskom Aquilejom (nakon njenog osnutka godine 181 pr.n.e.), gdje se istarske amfore rabe u sve većem obimu i u širokoj namjeni: prijevoz

vina, maslinovog ulja uz *garum* i *mulsum* (**t. 1**: 5–6 i **t. 2**: 1–5, Boltin [bilj. 13] fig. 4a, b, d i Vrsalović [bilj. 10] fig. 106–107, 112–113). Amfore, izradjene u Istri, su nadjene u sjevernoj Italiji, Panoniji, duž italske obale na jugu, u Ateni, u Africi – Adrumentum i Kartaga, u Pompejima, Ostiji i u Rimu.

Tav. 1: 1, 5–6 Piran, 2 Korčula, 3–4 Pula. – 1 Anfora del tipo greco-italico, 3–2 sec. a. C.; 2 Anfora del tipo greco-italico, 3 sec. a. C.; 3 Anfora di provenienza locale del tipo greco-italico, 2–1 sec. a. C.; 4 Anfora di provenienza locale, 2–1 sec. a. C.; 5 Anfora »olearia«, 2 sec. a. C.; 6 Anfora »olearia«, 1 sec. a. C. – 1 sec. d. C. – 1, 5–6: da Boltin-Tome (n. 13) fig. 4c, a, d; 2–4: da Vrsalović (n. 10) fig. 91, 109, 111.

T. 1: 1, 5–6 Piran, 2 Korčula, 3–4 Pula. – 1 Amfora grčko-italskog tipa, 3–2 st. pr. n. e.; 2 Amfora grčko-italskog tipa, 3 st. pr. n. e.; 3 Amfora grčko-italskog tipa, lokalne izrade, 2–1 st. pr. n. e.; 4 Amfora lokalne izrade, 2–1 st. pr. n. e.; 5 Amfora »za ulje«, 2 st. pr. n. e.; 6 Amfora »za ulje«, 1 st. pr. n. e. – 1 st. n. e.

Tav. 2: 1–2 Zadar, 3 Piran, 4 Poreč, 5 Rovinj. – 1–2 Anfore del tipo »istriano«, seconda metà del 1 sec. a. C.; 3 Anfora romana, 1 sec. d. C.; 4 Anfora romana, 1 sec. a. C.; 5 Anfora romana, 1 sec. a. C. – 1 sec. d. C. – 3: da Boltin-Tome (n. 13) fig. 4b; 1–2, 4–5: da Vrsalović (n. 10) fig. 106, 107, 112, 113.

T. 2: 1–2 Zadar, 3 Piran, 4 Poreč, 5 Rovinj. – 1–2 Amfore »istarskog« tipa, druga pol. 1 st. pr. n. e.; 3 Rimska amfora, 1 st. n. e.; 4 Rimska amfora, 1 st. pr. n. e; 5 Rimska amfora, 1 st. pr. n. e. – 1 st. n. e.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 267–276

PETI MITREJ V PTUJU[1]

IVAN TUŠEK

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Slomškov trg 6, YU – 62000 Maribor

Pri arheološkem nadzoru na trasi vročevoda med Peršonovo ulico in Domom učencev v Rabelčji vasi–zahod v Ptuju smo novembra 1987 v jugozahodnem profilu izkopanega jarka zasledili temnejši vkop, ki v začetni fazi ni kazal potrebe po razširitvi, saj so se na tem mestu trase vročevoda večkrat pojavljali podobni vkopi, ki so nastali ob poprejšnjih zasaditvah sadnega drevja, pa tudi ob izkopih jam za postavitev lesenih soh za brajde. V vkopu, ki severno in južno v izkopanem jarku ni imel nadaljevanja kulturne plasti, je bil humus pomešan z drobci apnenca, drobnimi okruški belega marmorja, redkimi rečnimi oblicami ter rjavo in rumeno ilovico, kar je nedvomno posledica obdelave njivske površine. Marmorni odlomki so bili v večini debelozrnati in močno drobljivi (**sl. 2**).

Ob kasnejšem urejanju in snemanju bližnje njivske površine ter zasipavanju vročevodnega jarka je stroj zadel ob rimski oltar iz belega drobnozrnatega marmorja. Na mestu nove najdbe smo prešli na zaščitno izkopavanje v sondi velikosti 9×6 m. Še v humusni orni plasti do globine 30 cm smo našli po vsej površini sonde večje in manjše odlomke belega marmorja in redke rečne oblice. Zaradi obdelave njivske površine in premešane kulturne plasti nad rumeno ilovico nismo prišli do pravih stratigrafskih rezultatov.

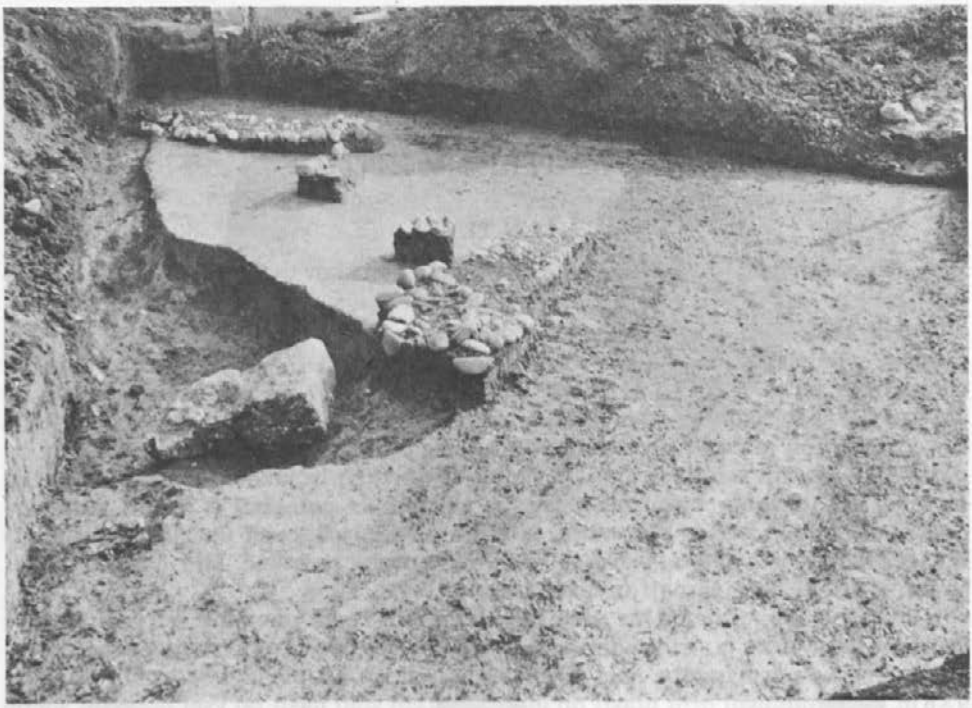
Pod humusno plastjo v sondi smo našli na globini 25–30 cm v rumeni ilovnati plasti le še dva slabo ohranjena temelja zidov iz ene vrste prosto zloženih rečnih oblic v širini 55–60 cm, ki sta bila usmerjena pravokotno drug na drugega in sta bila na več mestih prebita in poškodovana. Temelja zidov proti vzhodu in severu se končata na robu kulturne jame (**sl. 3**), ki se spušča do globine 80 cm.

Polomljeni deli marmornih oltarjev in stebrov pričajo o erozijski moči vode in rumene ilovice, saj je marmor večinoma močno zglajen in razjeden, posebno na mestih, kjer so bile med trdo kamenino žile mehkejšega apnenca ali peska.

Med najbolje ohranjenimi najdbami je oltar iz belega drobnozrnatega marmorja v velikosti 146 × 57 × 42 cm. Spodnji del napisnega polja in del baze sta poškodovana, delno odbita je tudi cela desna stran oltarja s profilacijo ovršja in baze. Napisno polje ni bilo uokvirjeno. Na vrhu oltarja je prečni žleb (dolg 40 cm, širok 10,5 cm in globok 5,5 cm) za vstavitev reliefne plošče ali plastike. Napisno polje v velikosti 100 × 38 cm ima osem vrst napisa. Interpunkcija je globoka in trikotne oblike (**t. 1**). Višina črk: 8,5 cm (1. vrsta), 7,3 cm (2. vrsta), 7 cm (3. in 5. vrsta), 6,5 cm (4. vrsta), 5,5 cm (6. vrsta) in 5 cm (7. in 8. vrsta).

Oltar sodi v prvo polovico 3. stoletja in je shranjen v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

D(*eo*).S(*oli*).I(*nvicto*).M(*itrae*)
NVM(*ini*).SANCT(*o*)
ET.PRAEST(*antissimo*)
L(*ucius*).VANDER(*ius*) ali L(*ucius*).VANDER(*inus*)

Sl. 1: Ptuj, Peti mitrej. Pogled na sondo s temelji zidov in oltarjem iz rumenega peščenca.

Abb. 1: Ptuj, Fünftes Mithräum. Blick auf die Sonde mit den Mauerfundamenten und dem Altar aus gelbem Sandstein.

5 V(*otum*).S(*olvit*).L(*ibens*).M(*erito*)
XIIII KAL(*endas*) NOVEM(*bres*)
SEVERO ET QVINT(*iano consulibus*)
P.P. SII --

3 Glej Vermaseren, *CIMRM* 471 (= *CIL* 6. 412 iz Rima: I(*ovi*) O(*ptimo*) M(*aximo*) A(*eterno?*) DOLICHENO / ET SOLI DIGNO PR(*a*)ES(*tantissimo*) etc.); et v ligaturi.

4 Gentilno ime, kot kaže, doslej ni dokumentirano, najbližja vzporednica je Vandius, glej H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum* (1988) s. v.

7 Leto 235 n. š.; et v ligaturi.

8 Morda P(*ublici*) P(*ortorii*) ali P(*atre*) P(*rosedente*) SII --, glej *AIJ* 312: ... PATRE / PROS(*edente*) L(*ucio*) VERNASIO / HERACLIDA, tudi M. Abramić, *Poetovio* (1925) str. 186, št. 246; P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine, Partie en Yougoslavie* (1980) 126–127, št. 85: PATRE PROS(*tante*).

Na dnu kulturne jame smo v sondi našli še en oltar iz rumenega peščenca (velikost: 100 × 50 × 30 cm), ki pa je v vlažni rumeni ilovici močno preperel in na napisnem polju ni sledu posvetila. Del ovršja s profilacijo je odbit (**sl. 1**).

Med drugim kamnitim materialom smo v sondi našli tudi zgornji del oltarja v obliki stebra, ki ima na napisnem polju slabo vidne in težko določljive vklesane

črke v velikosti 3 cm (1. in 2. vrsta) in 2,5 cm (3. vrsta). V napisnem polju, ki je bilo verjetno uokvirjeno, so vidne tri vrste napisa z okroglo in plitvo interpunkcijo.

I(*ovi*) O(*ptimo*) M(*aximo*)
.. VII... M. P ali R
... OM ....

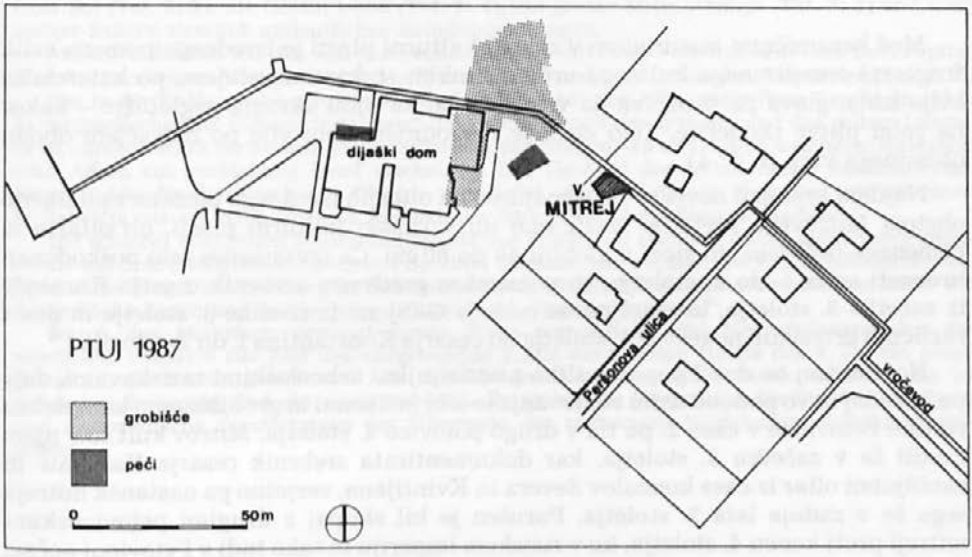
Ohranjeni del oltarja je močno poškodovan in razjeden, ovršje pa nakazuje še odlomljeni del, mogoče figuralnega zaključka (**t. 2:** 2).

Našli smo še ovršje večjega oltarja z delom ležeče plastike in profilacijo ter zgornji del oltarja s črkama P in G (velikost črk je 5 cm) med akroteriji (**t. 3:** 1).

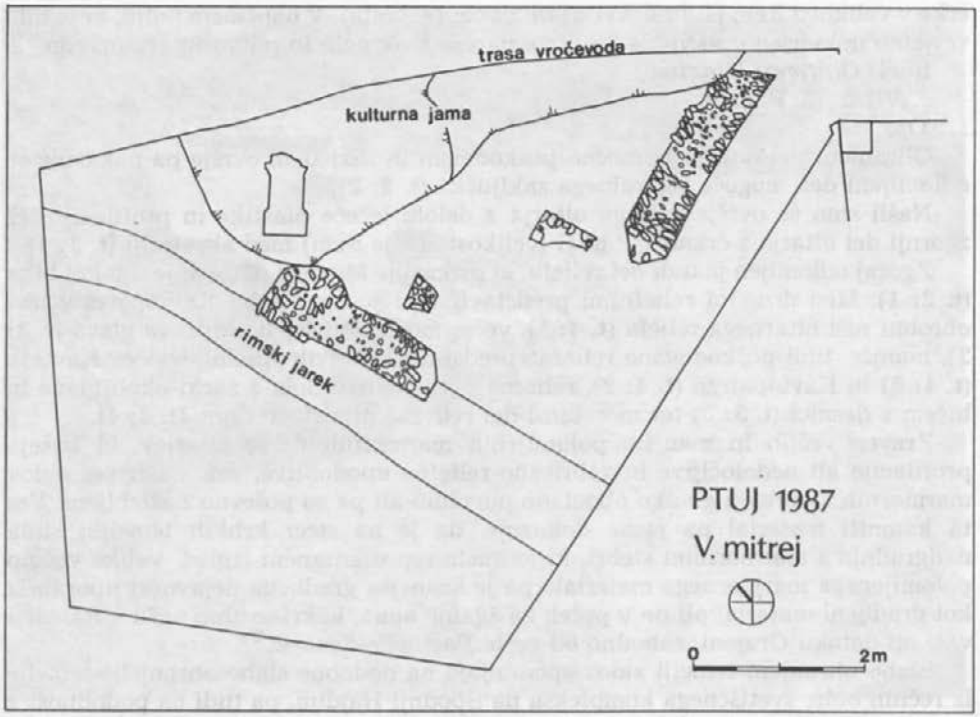
Zgoraj odlomljen je tudi del reliefa, ki prikazuje Mitrovo darovanje – zakol bika (**t. 2:** 1). Med drugimi reliefnimi predstavitvami so lepo vidni Kavtopates v levi obrobni niši oltarnega reliefa (**t. 4:** 1), večja močno razjedena Mitrova glava (**t. 3:** 2), manjše, tudi poškodovane reliefne predstave Mitrovih spremljevalcev Kavtesa (**t. 4:** 3) in Kavtopatesa (**t. 4:** 2), reliefna predstavitev Sola z žarki okoli glave in bičem v desnici (**t. 3:** 3) ter morebitni del reliefne predstave Lune (**t. 3:** 4).

Zraven večjih in manjših polomljenih marmornih delov oltarjev, ki kažejo profilacijo ali nedoločljive in zabrisane reliefne upodobitve, smo našli več delov marmornih stebrov z gladko obdelano površino ali pa so poševno nažlebljeni. Ves ta kamniti material pa jasno dokazuje, da je na sicer krhkih temeljih stala nadgradnja z marmornimi stebri, ki je imela reprezentančni izgled. Veliko večino polomljenega marmornega materiala pa je kasnejša gradbena dejavnost uporabila kot gradbeni material ali pa v pečeh za žganje apna, kakršno smo našli v Rabelčji vasi ob potoku Grajeni, zahodno od ceste *Poetovio–Savaria*.[2]

Slabo ohranjeni temelji zidov spominjajo na podobne slabo ohranjene temelje iz rečnih oblic svetiščnega kompleksa na Spodnji Hajdini, pa tudi na podobnost z manjšim Mitrejevim svetiščem iz Riegela pri Freiburgu v Južni Nemčiji. Le-ti ležijo, kakor tudi naši, takoj pod obdelovalno površino in so vkopani v rumeno ilovnato plast.[3]

Sl. 2: Ptuj, Peti mitrej. Prostorska situacija najdišča.
Abb. 2: Ptuj, Fünftes Mithräum. Raumsituation des Fundortes.

Sl. 3: Ptuj, Peti mitrej. Tloris sonde ob trasi vročevoda.
Abb. 3: Ptuj, Fünftes Mithräum. Grundriß der Sonde an der Trasse der Wärmeleitung.

Med keramičnim materialom v rimski kulturni plasti je izrednega pomena velik fragment emajliranega kultnega vrča s širokim trakastim ročajem, po katerem se zvija kača, glava pa ji počiva na vrhu ročaja, na robu okrogle poglobitve – kakor na robu plitve skodelice. Telo kače se v spodnjem delu vije po največjem obodu obrednega vrča (**t. 4: 4**).

Najdeni bronasti novci so poleg napisov na oltarjih izrednega pomena za datacijo obstoja Mitrovega svetišča. Našli smo jih v rimski kulturni plasti, ob oltarju iz rumenega peščenca, in sicer v globini 40 do 80 cm. Če izvzamemo zelo poškodovan bronasti as iz 1. do 2. stoletja, so pomembni predvsem srebrnik cesarja Karakale iz začetka 3. stoletja, bronast novec cesarja Galijena iz sredine 3. stoletja in deset različnih bronastih novcev iz 4. stoletja od cesarja Konstantina I. do Teodozija I.[4]

Novi mitrej bo dobil popolno sliko z nadaljnjimi arheološkimi raziskavami, daje pa že sedaj novo podobo temu stanovanjsko-obrtniškemu in grobiščnemu kompleksu rimske Petovione v času 2. pa tja v drugo polovico 4. stoletja. Mitrov kult so v njem častili že v začetku 3. stoletja, kar dokumentirata srebrnik cesarja Karakale in zaobljubni oltar iz časa konzulov Severa in Kvintijana, verjetno pa nastanek mitreja sega še v zadnja leta 2. stoletja. Porušen je bil skupaj z drugimi petovionskimi mitreji proti koncu 4. stoletja, ko v rimskem imperiju in tako tudi v Petovioni počasi prevlada krščanstvo in se prično sistematično razbijati oltarji in rušiti svetišča starih preživelih poganskih verovanj.

[1] Članek je razširjen referat za kongres ZADJ na Bledu oktobra 1988.

[2] Ivan Tušek, Rimska apnenica v Rabelčji vasi v Ptuju, *Arh. vest.* 35, 1984, 225 ss.

[3] Elmar Schwertheim, Mithras, seine Denkmäler und sein Kult, *Antike Welt* 10, 1979, 19 ss in ostala uporabljena literatura: Reinhold Merkelbach, *Mithras* (1984); Ingeborg Huld-Zetsche, *Mithras in Nida-Heddernheim, Gesamtkatalog* (1986); Petar Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine, Partie en Yougoslavie* (1980) 98 ss; Ljubica Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije* (1973); Iva Curk, *Ohranjeni mitreji na Slovenskem* (1972); Mihovil Abramić, *Poetovio* (1925).

[4] Za pomoč pri branju oltarja se zahvaljujem dr. Marjeti Šašel-Kos, za določitev rimskih novcev pa dr. Petru Kosu.

DAS FÜNFTE MITHRÄUM IN PTUJ

Zusammenfassung

Anläßlich der archäologischen Schutzarbeiten auf der Trasse der Wärmeleitung zwischen der Gasse Peršonova ulica und dem Schülerheim in Rabelčja vas–West auf Ptuj fanden wir römische Bauten- und Votivreste eines neuen, 5. Mithräums an der Stelle dieser gefundenen Reste oder in ihrer unmittelbaren Nähe, was jedoch erst die weiteren Forschungsaktionen nachweisen werden (**Abb. 2**).[1]

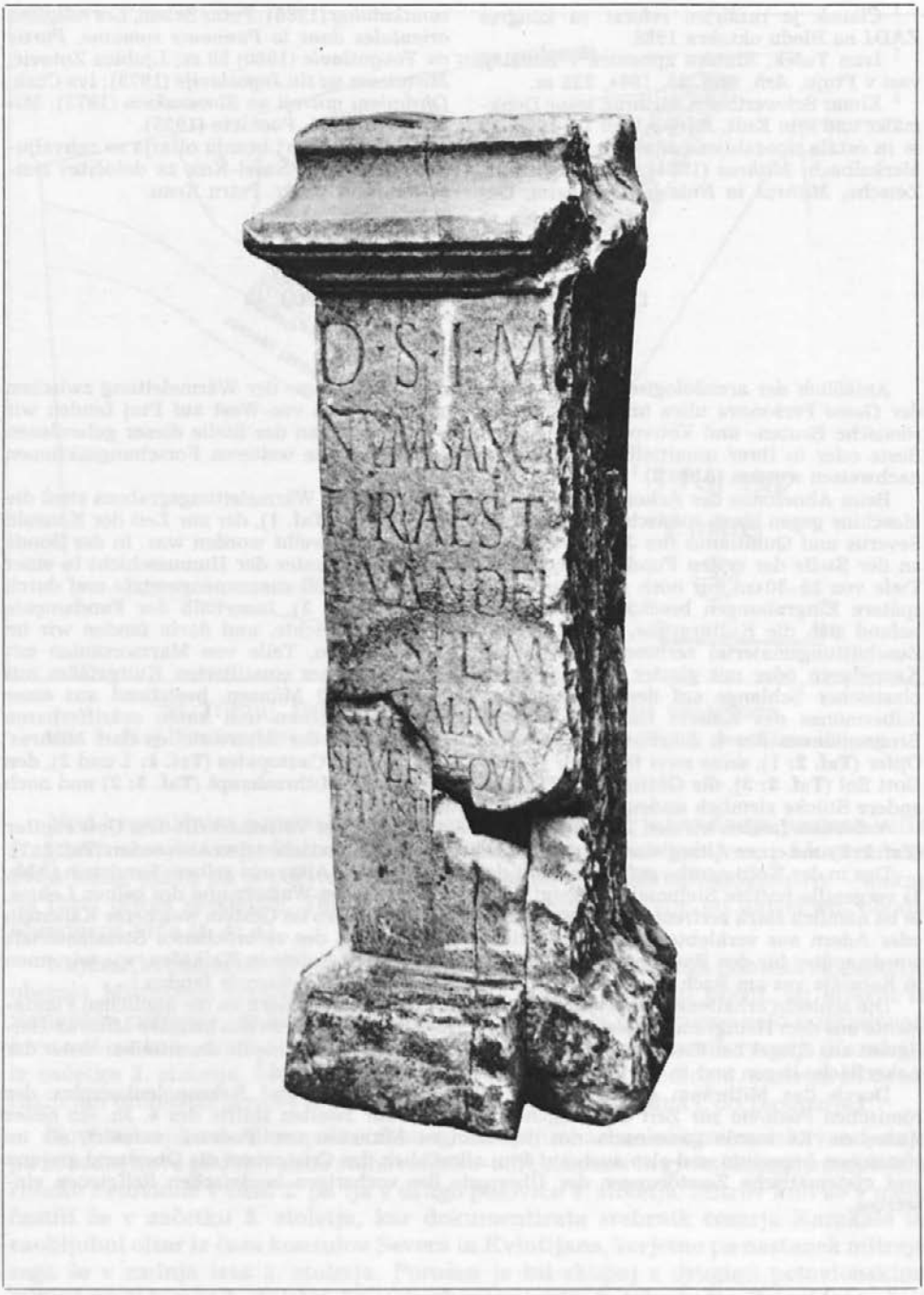
Beim Abnehmen der Ackerfläche für die Zuschüttung des Wärmeleitungsgrabens stieß die Maschine gegen einen römischen Altar aus weißem Marmor (**Taf. 1**), der zur Zeit der Konsuln Severus und Quintianus (im Jahr 235) dem Gott Mithras geweiht worden war. In der Sonde an der Stelle der ersten Funde entdeckten wir unmittelbar unter der Humusschicht in einer Tiefe von 25–30 cm nur noch zwei aus frei gelegtem Flußgeröll zusammengesetzte und durch spätere Eingrabungen beschädigte Mauerfundamente (**Abb. 3**). Innerhalb der Fundamente befand sich die Kulturgrube, die ca. 80 cm tief hinunter reichte, und darin fanden wir im Zuschüttungsmaterial zerbrochene Teile von Mithrasaltären, Teile von Marmorsäulen mit Kanneluren oder mit glatter Oberfläche, das Fragment eines emaillierten Kultgefäßes mit plastischer Schlange auf dem Henkel (**Taf. 4**: 4) sowie 13 Münzen, bestehend aus einer Silbermünze des Kaisers Caracalla bis zu schlecht erhaltenen und kaum entzifferbaren Bronzemünzen des 4. Jahrhunderts.[4] Die Marmorfragmente der Altäre stellen dar: Mithras' Opfer (**Taf. 2**: 1), seine zwei Begleiter Cautes (**Taf. 4**: 3) und Cautopates (**Taf. 4**: 1 und 2), den Gott Sol (**Taf. 3**: 3), die Göttin Luna (**Taf. 3**: 4), ein großes Mithrashaupt (**Taf. 3**: 2) und noch andere Stücke ziemlich undeutlicher Reliefdarstellungen.

Außerdem fanden wir den Teil eines runden Altars mit einer Votivinschrift dem Gott Jupiter (**Taf. 2**: 2) und einen Altargiebel mit den Buchstaben P und G zwischen den Akroterien (**Taf. 3**: 1).

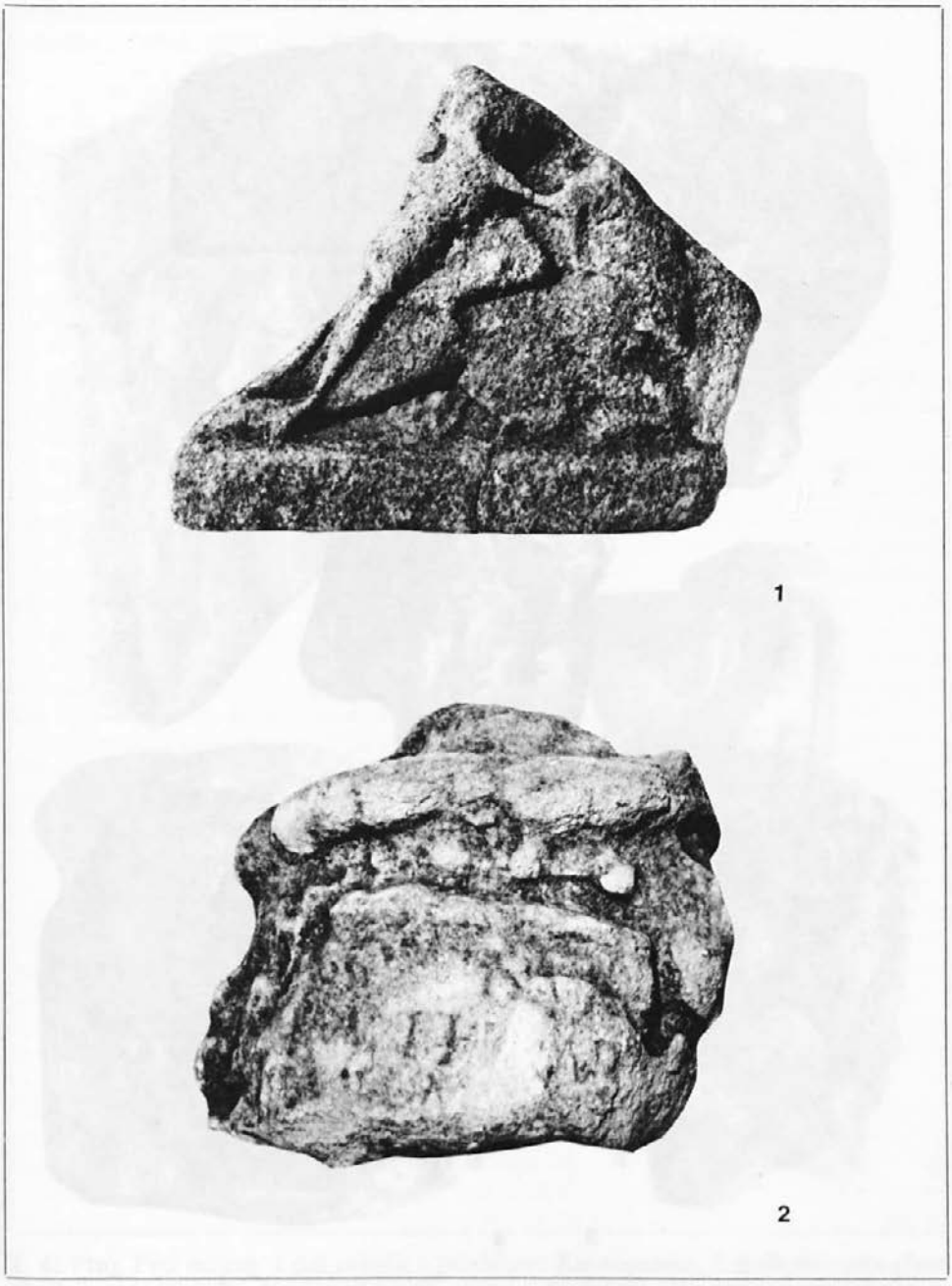
Das in der Kulturgrube gefundene, mit dem beschädigten Altar aus gelbem Sandstein (**Abb. 1**) vergesellschaftete Steinmaterial zeigt die Erosionskraft des Wassers und des gelben Lehms, es ist nämlich stark zerfressen, insbesondere an den Stellen, wo im Gestein weicherer Kalkstein oder Adern aus verklebtem Sand erscheinen. Der Großteil des zerbrochenen Steinmaterials wurde später für den Bau neuer Objekte verwendet oder es endete in Kalköfen, wie wir einen in Rabelčja vas am Bach Grajena westlich der Straße *Poetovio–Savaria* fanden.[2]

Die schlecht erhaltenen Mauerfundamente aus Flußgeröll erinnern an die ähnlichen Fundamente aus dem Heiligtumkomplex auf Spodnja Hajdina, wie auch an das kleinere Mithras-Heiligtum aus Riegel bei Freiburg in Süddeutschland, wo die Fundamente unmittelbar unter der Ackerfläche liegen und in die gelbe Lehmschicht eingegraben sind.[3]

Durch das Mithräum gewinnt dieser Wohn-gewerbliche und Nekropolenkomplex des römischen Poetovio zur Zeit des ausgehenden 2. bis zur zweiten Hälfte des 4. Jh. ein neues Aussehen. Es wurde gemeinsam mit den übrigen Mithräen von Poetovio zerstört, als im römischen Imperium und also auch auf Ptuj allmählich das Cristentum die Oberhand gewann und systematische Zerstörungen der Überreste der vorherigen heidnischen Religionen einsetzten.

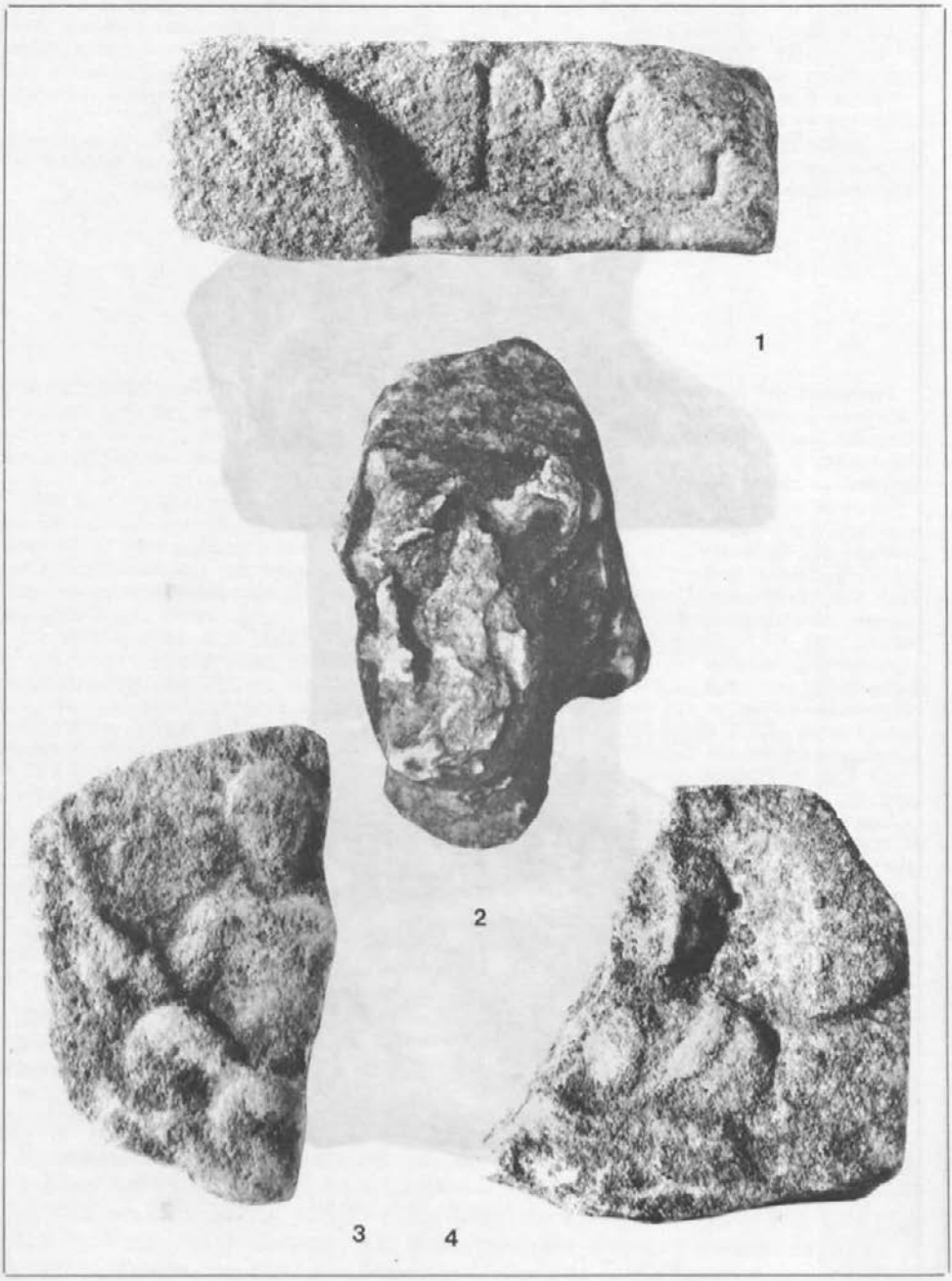

T. 1: Ptuj, Peti mitrej. Zaobljubni Mitrov oltar z napisom.
Taf. 1: Ptuj, Fünftes Mithräum. Mithras' Votivaltar mit Inschrift.

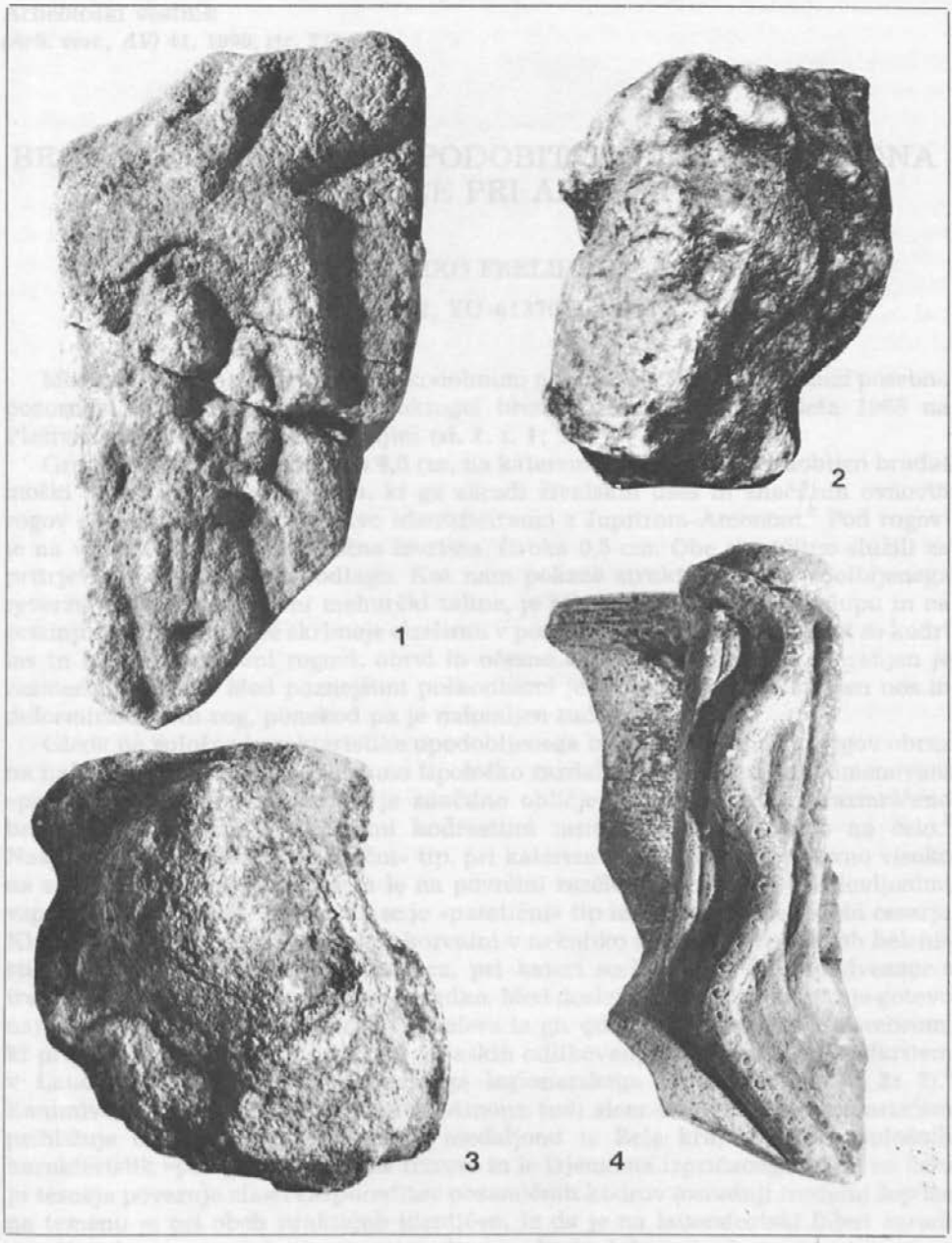
T. 2: Ptuj, Peti mitrej. 1 poškodovan relief z Mitrovo daritvijo, 2 del oltarja s posvetilom Jupitru.

Taf. 2: Ptuj, Fünftes Mithräum. 1 beschädigtes Relief mit Mithras' Opfer, 2 Altarteil mit Widmung dem Gott Jupiter.

T. 3: Ptuj, Peti mitrej. 1 del oltarja s črkama P in G, 2 poškodovana Mitrova glava, 3 del reliefa s predstavo Sola, 4 del reliefa s predstavo Lune.

Taf. 3: Ptuj, Fünftes Mithräum. 1 Altarteil mit den Buchstaben P und G, 2 beschädigtes Mithrashaupt, 3 Reliefteil mit Darstellung des Sol, 4 Reliefteil mit Darstellung der Luna.

T. 4: Ptuj, Peti mitrej. 1 del reliefa s predstavo Kavtopatesa, 2 poškodovana glava Kavtopatesa, 3 poškodovana glava Kavtesa, 4 fragment obredne posode s kačo na ročaju.

Taf. 4: Ptuj, Fünftes Mithräum, 1 Reliefteil mit Darstellung des Cautopates, 2 beschädigtes Haupt des Cautopates, 3 beschädigtes Haupt des Cautes, 4 Fragment eines Kultgefäßes mit Schlange auf dem Henkel.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 277–282

BRONASTA PTERIGA Z UPODOBITVIJO JUPITRA-AMONA IZ PLEŠIVICE PRI ADLEŠIČIH

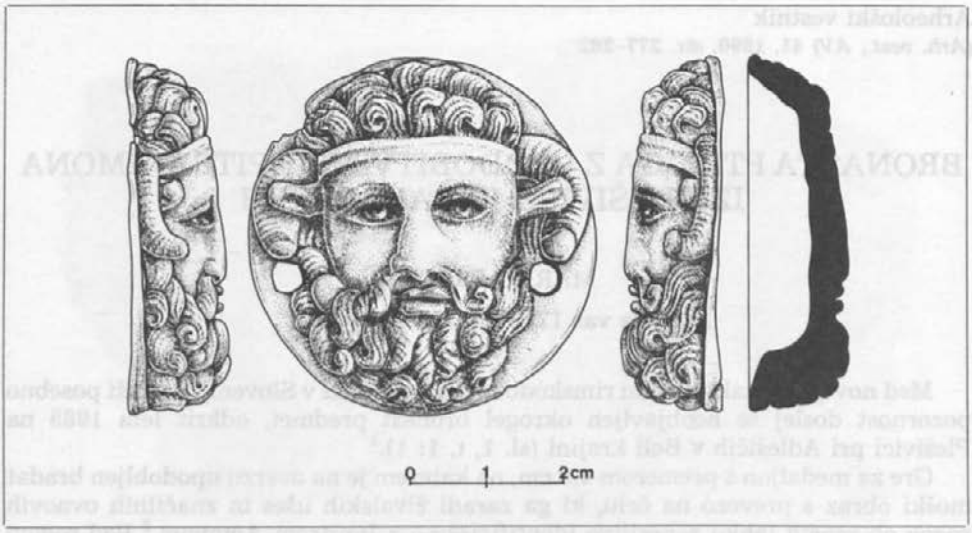
MARKO FRELIH
Nova vas 12, YU-61370 Logatec

Med novejšimi naključnimi rimskodobnimi najdbami v Sloveniji zasluži posebno pozornost doslej še neobjavljen okrogel bronast predmet, odkrit leta 1985 na Plešivici pri Adlešičih v Beli krajini (**sl. 1, t. 1**: 1).[1]

Gre za medaljon s premerom 4,5 cm, na katerem je na averzu upodobljen bradat moški obraz s prevezo na čelu, ki ga zaradi živalskih ušes in značilnih ovnovih rogov ob sencih lahko zanesljivo identificiramo z Jupitrom-Amonom.[2] Pod rogovi je na vsaki strani po ena krožna izvrtina, široka 0,5 cm. Obe sta očitno služili za pritrjevanje na ustrezno podlago. Kot nam pokaže struktura rahlo vdolbljenega reverza z jasno razvidnimi mehurčki taline, je bil medaljon odlit po kalupu in na prednji strani pozneje še skrbneje cizeliran v posameznih podrobnostih, kot so kodri las in brade, narebreni rogovi, obrvi in očesne vdolbine s pupilami. Ohranjen je razmeroma dobro. Med poznejšimi poškodbami je treba omeniti le stlačen nos in deformiran desni rog, ponekod pa je nalomljen tudi zunanji rob.

Glede na splošne karakteristike upodobljenega božanstva pripada njegov obraz na našem primerku, če upoštevamo tipološko razdelitev po Matzu, tako imenovani »patetični« različici, za katero je značilno obličje Jupitra-Amona z razmrščeno brado in vrtinčasto vzvihranimi kodrastimi lasmi, ki padajo nizko na čelo.[3] Nasprotni pol je umirjen »klasični« tip, pri katerem rogovi rastejo relativno visoko na sencih, brada pa je daljša in le na površini razčlenjena z rahlo vzvalovljenimi vzporednimi linijami. Zdi se, da se je »patetični« tip izoblikoval šele v dobi cesarja Klavdija (41–54), čeprav vsekakor korenini v nekoliko starejših predstavah helenističnega »baroka«.[4] Kot kaže, inačica, pri kateri so kodri na čelu spodvezani s trakom *(redimiculum)*, nastopa le poredko. Med doslej odkritimi primerki je gotovo najbolj znana bronasta falera (lat. *phalera* iz gr. φάλαρον), prevlečena s srebrom, ki pripada kompletu treh naprsnih vojaških odlikovanj *(dona militaria)*, odkritem v Lauersfortu, nedaleč od nekdanjega legionarskega tabora *Vetera* (**t. 2**: 2).[5] Zanimivo je, da se ta maska Jupitra-Amona tudi sicer fiziognomsko v marsičem približuje obrazu na novoodkritem medaljonu iz Bele krajine. Poleg splošnih karakteristik »patetične« nemirne frizure in le izjemoma izpričanega traku na čelu ju tesneje povezuje zlasti razporeditev posamičnih kodrov (osrednji trodelni šop las na temenu je pri obeh praktično identičen, le da je na lauersfortski faleri zaradi manjše odpornosti pločevinastega gradiva močneje deformiran).

Na podlagi dosedanjih ugotovitev bi torej lahko sklepali, da obe upodobitvi pripadata isti izpeljanki iz osnovnega »patetičnega« pravzora, pri čemer se zastavlja tudi vprašanje, ali lahko na podlagi tega spoznanja novoodkrito apliko iz Adlešičev razlagamo kot falero, in v kolikšni meri ta tipološka sorodnost odloča o času njenega nastanka.

Sl. 1: Adlešiči. Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra-Amona.
Abb. 1: Adlešiči. Bronzepteryx mit Darstellung des Jupiter-Ammon.

Toda kljub očitni podobnosti obeh obraznih tipov več razlogov govori proti temu, da gre tudi v našem primeru za pravo falero. Ta vojaška odlikovanja so bila namreč prvotno izdelana iz plemenitih kovin, kasneje pa vsaj iz brona, ki je bil prevlečen s srebrom ali zlatom, in so praviloma oblikovana iz tolčene pločevine, njihove dimenzije pa se običajno gibljejo med 8,6 in 11,5 cm v premeru.[6] V nasprotju s temi karakteristikami je medaljon iz Adlešičev vlit po kalupu in približno za polovico manjši (4,5 cm!). Poleg tega se od faler loči tudi po načinu pritrjevanja, saj očitno ni bil pripet na podlago s spojkami na hrbtni strani, ampak z dvema zakovicama ob straneh.[7]

Toda kljub temu se hitro izkaže, da tudi tak bronast predmet lahko iščemo med deli rimske vojaške oprave. Zelo verjetno gre za tipično pterigo (lat. *pteryx*). Ta izraz običajno uporabljamo za okrogle kovinske aplike, ki so bile pritrjene na usnjene resice (od tod gr. πτέρυξ – »peresce«), kakršne so ob bokih in pod trebuhom v eni ali dveh vrstah obrobljale dvodelni prsni oklep (gr. θώραξ, lat. *thorax*).[8] O njegovem izgledu in razvojnih fazah so se nam iz antike ohranila razmeroma bogata slikovna pričevanja.[9] Podobno kot na falerah je Jupiter-Amon imel poleg dekorativne in praktične zaščitne funkcije tudi simbolno profilaktično vlogo, saj je – podobno kot nekateri drugi spremljajoči motivi (orel, lev, oven, Pan, Meduza Gorgona, Sfinga ipd.) – nastopal kot nekakšen apotropajski amulet.[10]

Pterige z upodobitvijo Jupitra-Amona pogosto srečamo na kipih rimskih cesarjev v vojaški opremi (t. i. *statuae loricatae*). Praviloma ga najdemo na najbolj izpostavljenem mestu, saj je obešen na usnjeni jeziček v prvi vrsti, tik pod trebušno prepono. Med zgodnejšimi primeri velja omeniti kip cesarja Tita iz Olimpije, najpogosteje pa takšen maskeron Jupitra-Amona krasi Hadrijanove celopostavne portrete, na katerih so zastopani tipološko različni obrazni tipi »patetične« in »klasične« smeri.[11] Z našim primerkom imajo največ skupnega primerki na oklepih kipov iz Aten (**t. 1:** 2,3), Hierapitne (Ἱεράπυτνα) (**t. 2:** 1) in s Knososa, saj kažejo podobno strukturo brade in kodrastih las, čeprav doslej še nismo naleteli na docela identično različico.[12]

Toda kljub temu, da pterige s podobo Jupitra-Amona redno nastopajo v rimski statuariki, so po drugi strani, kot vse kaže, izpričane le z maloštevilnimi najdbami.[13] Zato moramo na tem mestu posebej opozoriti na bronast medaljon z enakim ikonografskim motivom iz Salone, ki ga je objavil Nenad Cambi.[14] Čeprav bi po velikosti ta aplika ustrezala dimenzijam standardne pterige (premer: 4 cm!), se je avtor odločil, da jo predstavi kot falero, pri čemer opozarja, da so se le-te glede na stopnjo odlikovanja razlikovale tudi po velikosti in skrbnosti izdelave. Sicer pa je za salonitanski medaljon značilen širok pločevinast (?) rob, v katerega je vdelan obraz božanstva. Takšna obroba je dejansko značilna za falere, medtem ko za medaljon iz Adlešičev ni izpričana. Pri njegovi tipološki opredelitvi se lahko poleg tega opremo tudi na tehniko pritrjevanja. Podobno kot druge falere ima primerek iz Salone nastavek za pritrditev na hrbtni strani, kar ustreza dejstvu, da so bili njihovi nosilci običajno ožji usnjeni jermeni. Sicer pa tudi v likovnem pogledu ta precej grobi izdelek, ki bi ga težko uvrstili v eno izmed skupin po Matzu, ne dosega naše aplike, pač pa živo spominja na bronasto falero, odkrito v Passauu, s katero jo druži tako obrazni tip kot tudi pritrjevalna sponka.[15]

Upoštevajoč analogno gradivo, s katerim trenutno razpolagamo, lahko torej medaljon iz Adlešičev skoraj zagotovo interpretiramo kot pterigo, vsaj nakažemo pa lahko tudi njegovo okvirno datacijo. Po eni strani spodnjo mejo za čas nastanka določa »patetični« obrazni tip Jupitra-Amona, kakor ga poznamo zlasti z lauersfortske falere, ki je verjetno iz konca 1. stoletja n. š., morda prav iz obdobja Flavijske dinastije, ko se to božanstvo pojavi tudi na pterigah oklepov s cesarskih portretov (Titus).[16] Toda takšni maskeroni so se ohranili v kamniti plastiki tudi še v drugem in celo v tretjem stoletju, kar med drugim potrjuje dobro ohranjeni relief na ari iz Pule (t. 2: 3).[17] Če ob tem upoštevamo še pričevanja, kako priljubljen je bil Jupiter-Amon kot okrasni element na oklepih, ki jih nosijo Hadrijanove sohe, se zdi za novoodkrito pterigo dovolj upravičena ožja časovna opredelitev v antoninsko dobo. Zaman pa iščemo odgovor na vprašanje, kateri rimski oficirji so poleg imperatorjev lahko nosili oklepe s takšnim motivom, zato ostaja zgodovinski okvir, ki bi mu lahko pripadala naključna najdba iz Adlešičev, še naprej nepojasnjen. Le upamo lahko, da bodo bodoče raziskave o rimski vojaški opremi omogočile njeno ovrednotenje tudi v tem širšem kontekstu.[18]

---

[1] Za objavo medaljona se zahvaljujem Štefanu Hrenu iz Logatca, ki je predmet našel in mi ga prepustil v obdelavo. Najdba je bila sicer odkrita na kolovozu pri Pobrežju, vendar se je medaljon prvotno nahajal v zemlji, ki so jo domačini na to mesto pripeljali z JZ pobočja Plešivice. Starejša literatura omenja na tem območju prazgodovinsko naselitev, toda novejše topografske raziskave tega niso potrdile (gl. Adlešiči v: J. Dular, *Bela krajina, Arheološka topografija Slovenije* 11 [1985] 114).

[2] Splošno o kultu Amona cf.: J. Leclant, G. Clerc, Ammon, v: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 1/1 (1981) 666–689 (s cit. lit.).

[3] F. Matz, Die Lauersforter Phalerae, *Winkkelmannsprogramm der archäologischen Gesellschaft zu Berlin* 92, 1932, 26–28.

[4] Cf. J. Leclant, G. Clerc (op. 2) 685.

[5] F. Matz (op. 3) 26–28, t. 4.

[6] Pomemben prispevek k poznavanju vojaške dekoracije rimske vojske je študija V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981), v kateri avtorica podrobno analizira tudi falere. S falerami so bili lahko odlikovani vojaki na stopnji stotnika (centurio) ali na nižjih stopnjah. Najpogosteje so bile okras konjenikov; nosili so jih na prsih v kompletu po devet faler, ki so bile pritrjene na usnjene trakove, ti pa so bili križno prepleteni in so se med seboj spenjali na hrbtu (prim. rekonstrukcijo nošnje kompleta faler iz najdišča Newstead na Škotskem, ib., 93, sl. 11). V tem primeru so falere po tri skupaj postavljene v tri vrste ena pod drugo.

Posamezni kompleti faler so pogosto upodobljeni tudi na rimskih vojaških nagrobnikih (npr. nagrobnik iz Emone, cf. V. A. Maxfield, A Soldier's Tombstone from Emona, *Arh. vest.* 37, 1986, 279–285, sl. 1, t. 1).

[7] Za način pritrditve faler na usnjene trakove cf. V. A. Maxfield (op. 6, *The Military*) 94, t. 12 a, b.

[8] A. de Ridder, E. Saglio, Lorica, v: Ch. Daremberg, E. Saglio (ed.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* 3/2 (1918) 1311–1313.

[9] Dvojna linija usnjenih resic s pterigami se najpogosteje pojavlja na kipih cesarjev Tita, Domicijana, Nerve, Trajana in zlasti Hadrijana (cf. H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser, *Monum. Art. Rom.* 7, 1968, t. 13–19).

[10] J. Leclant, G. Clerc (op. 2) 685–686.

[11] H. G. Niemeyer (op. 9) t. 17: 2; 18; 19.

[12] Za Hadrijanov kip iz Hierapitne na Kreti in iz okolice Knossosa cf. H. G. Niemeyer (op. 9) 97–98, t. 17: 2; 19. O kipu, odkritem na atenski agora, cf. J. M. Camp, *The Athenian Agora* (London 1986) 191–192, t. 162.

[13] Novejše študije o Jupitru-Amonu ne omenjajo pterig z motivom tega božanstva, ampak se omenjajo samo pterige z Jupitrom-Amonom, upodobljene na kipih rimskih cesarjev (cf. J. Leclant, G. Clerc [op. 2] 677).

[14] N. Cambi, Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu, v: *Gunjačin zbornik* (1980) 43–50.

[15] S. Arnold, Neue römische und mittelalterliche Befunde aus Passau–Altstadt, *Ostbair. Grenzm.* 29, 1987, 22, sl. 2: 7, t. 9: 21. Falera je okvirno časovno opredeljena v zgodnje ali srednje cesarsko obdobje.

[16] H. G. Niemeyer (op. 9) 94, t. 13. Kip cesarja Tita iz Olimpije je visok 2,00 m, velikost pterige pa je okoli 6 cm.

[17] *Arheološki muzej Istre*, Vodič 3 (1978)9, t. 3. Jupiter-Amon se pogosto javlja kot dekorativni element arhitekture javnih zgradb, ki so stale na forumu (Rim, Oglej, Trst, Pulj, Zadar), pogosto pa krasi tudi žrtvenike (Pulj). Zanimiva je razširjenost kulta Jupitra-Amona v severnem delu Jadrana, saj ga lahko sledimo v vseh večjih obmorskih centrih, od Ogleja do Splita (cf. M. C. Budischovsky, Jupiter-Amon et Meduse dans les forums du Nord de l'Adriatique, *Aquil. Nostra* 44, 1973, 201–216).

Večkrat se pri upodobitvi Jupitra-Amona pojavi vprašanje, ali gre zgolj za dekorativni element ali pa ima ta isti motiv tudi bolj določen religiozni pomen, kar je po mnenju P. Selema bolj verjetno (P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 9, 1972, 64).

[18] Risbo Jupitra-Amona iz Adlešičev je izdelala D. Knific-Lunder.

DIE BRONZEPTERYX MIT DARSTELLUNG DES JUPITER-AMMON AUS PLEŠIVICA BEI ADLEŠIČI

Zusammenfassung

Im Jahr 1985 wurde auf Plešivica bei Adlešiči in der Bela krajina ein Bronzemedaillon mit 4,5 cm Durchmesser entdeckt (**Abb.1, Taf. 1**: 1).[1] Auf dem Avers ist ein bärtiges Männerantlitz mit Stirnbinde dargestellt, das wir wegen der Tierohren und der charakteristischen Widderhörner an den Schläfen mit Jupiter-Ammon identifizieren.[2] Das Medaillon wurde in einer Gußform gegossen und auf der Vorderseite wurden nachträglich noch einzelne Details sorgfältiger ziseliert, so z. B. die Haar- und Bartlocken, die gerippten Hörner, die Brauen und Augenhöhlen mit den Pupillen. Unter den nachträglichen Beschädigungen sind noch die gequetschte Nase und das deformierte rechte Horn zu erwähnen.

Die Darstellung des Antlitzes entspricht der »pathetischen« Variante, die Matz anhand der Lauersforter Phaleren (**Taf. 2**: 2) definiert hat.[3–7]

Den Gegenstand haben wir als Pteryx (lat.pteryx) interpretiert, worauf Jupiter-Ammon als sehr häufiges Motiv erscheint, er schmückt nämlich am häufigsten die Pterygen, die man gerade auf den Standbildern der römischen Kaiser in Militärausrüstung antrifft (Titus, Domitian, Nerva, Trajan, Hadrian).[8–11] Insbesondere sind interessant die ikonographischen Verwandtschaften zwischen unserem Pteryx-Exemplar und den auf den Harnischen der Hadrian-Statuen aus Athen (**Taf.1**: 2–3), Hierapytna (**Taf.2**: 1) und Knossos abgebildeten Pterygen.[12] Es handelt sich nämlich um eine sehr ähnliche Struktur des Bartes und der lockigen Haare.

Aufgrund der Vergleiche mit den die Hadrian-Statuen schmückenden Pterygen sind wir zur Schlußfolgerung gelangt, daß wir für die neu entdeckte Bronzepteryx aus Plešivica bei Adlešiči eine engere Zeiteinordnung in die Antoninenzeit voraussetzen.

T. 1: 1 Adlešiči. Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra-Amona. 2 Atene. Kip cesarja Hadrijana. 3 Atene. Pteriga z Jupitrom-Amonom na kipu cesarja Hadrijana.

Taf. 1: Adlešiči. Bronzepteryx mit Darstellung des Jupiter-Ammon. 2 Athen. Statue des Kaisers Hadrian. 3 Athen. Pteryx mit Jupiter-Ammon auf der Statue des Kaisers Hadrian.

T. 2: 1 Hierapitna. Osrednji del oklepa na kipu cesarja Hadrijana. 2 Lauersfort. Bronasta falera z Jupitrom-Amonom. 3 Pula. Relief Jupitra-Amona na žrtveniku.

Taf. 2: 1 Hierapytna. Mittelteil des Harnisches auf der Statue des Kaisers Hadrian. 2 Lauersfort. Bronzephalere mit Jupiter-Ammon. 3 Pula. Relief des Jupiter-Ammon auf dem Opferaltar.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 283–296

»EMONSKI MEŠČAN« I VRIJEME NJEGOVA NASTANKA

NENAD CAMBI

Filozofski fakultet u Zadru, Obala maršala Tita 2, YU-57000 Zadar

U antičkoj Emoni pronađen je još davne 1836. godine izvanredni brončani kip mladog čovjeka (**sl. 1–5**).[1] Interes za ovaj kip pobudio je kod mene još pred deset godina pok. Petar Petru koji mi je u razgovoru iznio pretpostavku da bi kip mogao prikazivati cara uzurpatora Magnencija (350–353.) koji je pak svojom carskom i vojničkom aktivnošću bio povezan s Panonijom (bitka kod Murse 351. godine), pa vjerojatno i s Emonom.[2] Tu Petruovu misao prihvatio sam i sam, čak je i objavio.[3] Statuom se pozabavila i njegova supruga S. Petru, ali ona ne spominje mogućnost identifikacije lika s Magnencijem, ipak ona predlaže dataciju u 4. st. n. e.[4] Konačno, valja navesti da datiranje u kasno doba zastupa i D. Srejović, ali pretpostavku S. Petru modificira na taj način što kip stavlja u sam kraj 4. st. n. e.[5]

Još od vremena kad sam prihvatio Petruovu dataciju »Emonski meščan« je bio stalno prisutan u mojim razmišljanjima, pa je ovo prigoda da iznesem rezultate mojih proučavanja i da ih posvetim Jari Šašelu *in memoriam*, istaknutom istraživaču antike naših krajeva, koji je i sam još znatno ranije pisao o tom izuzetnom kipu.[6] Zbog toga sam već davno zamolio uredništvo ove edicije za fotografije koje se ovdje objavljuju.[7]

Nema dvojbe da ova statua nudi dileme u pogledu njene datacije. Ona se ranije obično datirala u 2. st., a kasnije, kao što sam gore iznio, u 4. st. (sredina ili kraj). Očito je, dakle, da diskusija o »Emonskom meščanu« nije završena i da se o njemu ima još mnogo toga kazati.[8]

Ono što upućuje na kasniju dataciju je plošnost čovjekova lica koja se iskazuje osobito u profilu. Kad se, naime, pogleda lijevi i desni profil glave, tada se jasno uočava navedeni detalj. Čak što više izgleda da je gornji dio glave uvučen u odnosu na donji koji se čini kao da je istaknut, posebno sam vrh brade. Ovu pak gotovo dodiruje zamišljena okomica spuštena od vrha nosa prema dolje. Uz spomenute detalje fizionomije prema kasnoantičkom likovnom izrazu i izgledu vuku i stanoviti elementi lica »meščana« i kad se gleda iz položaja pravo naprijed. Lice se doima ukočeno, oči bezizražajne, a na čelu i oko očiju nema nikakvih bora. Mladi čovjek tako izgleda kao da ima onaj ikonički ukočeni izraz kojim se odlikuju kasnoantički portreti konstantinskog i postkonstantinskog doba. Nije čudno, dakle, što je sve navedene istraživače, uključujući i mene osobno, ovaj izraz naveo na pomisao da se zaista radi o skulpturi iz kasnoantičkog doba. Nije čak ni izrazito trajanska frizura bila neka veća zapreka za takvu kasnu dataciju, jer se slična, ali ne identična pojavljuje i u kasnoantičkom periodu. O tome će, medjutim, biti još riječi naprijed u tekstu.

Tijekom dugogodišnjih proučavanja skulpture »Emonskog meščana« došao sam ipak do drugačijeg uvjerenja u pogledu vremena nastanka kipa koje se temelji na brojnim i raznovrsnim zapažanjima, pa je hipoteza koju ću kasnije iznijeti, nadam

Sl. 1: »Emonski meščan«, čitava statua. Pogled sprijeda. Narodni muzej Ljubljana.
Abb. 1: »Der Bürger von Emona«, ganze Statue, Vorderansicht. Narodni muzej Ljubljana.

Sl. 2: Pogled *en face* na glavu »Emonskog meščana«.
Abb. 2: Vorderansicht des Kopfes des »Bürgers von Emona«.

se, biti zasnovana na dobroj argumentaciji. Niže ću pokušati najprije osporiti dataciju u kasnu antiku, a tek zatim ću potražiti vrijeme kojem kip, po mom mišljenju, bolje odgovara.

Prije svega nužno je detaljno razmotriti oblik i karakteristike lica osobe. Gledajući pravo na kip (**sl. 2**) zapaža se da glava posjeduje zaokruženu i zatvorenu formu kojoj je izrazita karakteristika pomalo neuobičajeno široko, ali kratko lice sa zašiljenim vrhom brade i dosta tankim, ali širokim nosom, zaokruženim obrazima, bademasto izduženim očima kod kojih se uočava znatno krupniji donji kapak lijevog od desnog oka. U očnim jabučicama urezan je polukrug šarenica, dok su zjenice naznačene poput zrna leće. Čini se da ni šarenice nisu potpuno jednake u oba oka. Uz korijen nosa se nalaze labio-nazalne bore koje se šire postrance prema obrazima, a uz kuteve usta nabiru se bore koje se pružaju sve do donje čeljusti, tek malo poviše brade. Ako se malo zadubimo u fizionomiju »meščana«, tada ćemo zapaziti da ona nije ipak bez osobnog tretmana i bez detalja ličnosti koju kip treba prikazivati, već upravo obrnuto. Takvi osobni i u osnovi realistički detalji upadljivi su na licu, iako nisu suviše naglašeni. Dvije spomenute bore koje imaju specifični

Sl. 3: »Emonski meščan«. Pogled odstraga.
Abb. 3: »Der Bürger von Emona«. Hinteransicht.

oblik, zatim oblik nosa, šiljasti vrh brade, na sredini malo ispupčeno čelo, dosta duge i ponešto spuštene uške, svjedoče da se ne radi o uopćenoj već o individualnoj modelaciji ljudske figure. Možda nije čak i veći donji kapak i kesica pod lijevim okom rezultat lošeg rada i nesposobnosti majstora nego svjesno izražavanje nepravilnosti fizionomijskih karakteristika, bolje rečeno nepravilnosti lica kakve se često mogu zapaziti na licima nekih ljudi. Takve individualne fizionomijske karakteristike ne mogu biti posljedica stilskih likovnih odrednica kasne antike. S kasnoantičkim izrazom nisu u skladu onakve labio-nazalne bore koje se osobito dobro uočavaju na oba profila (**sl. 4, 5**) jer su one očito individualne, a ne općenite kao u poznije doba. Prema tome, plošnost lica s istaknutom bradom valja shvatiti također kao fizionomijsku osobitost portretirane ličnosti, čije lice, naime, posjeduje takve pojedinosti kao što su mršavi obrazi sa strana nosa na prednjem dijelu lica koji priliježu tijesno uz koštanu strukturu glave, a oni su tek postrance nešto gojazniji, zatim isto tako široko razmaknute jagodične kosti, dosta zakošenu donju čeljust s jakim kutevima (**sl. 4**). Zbog takvih anatomskih karakteristika lice se »meščana« pokazuje kao zaokruženo i kratkog oblika (**sl. 2**). Struktura glave je, dakle,

Sl. 4: »Emonski meščan«. Desni profil.
Abb.4: »Der Bürger von Emona«. Rechtes Profil.

specifična i, po mojem mišljenju, plošnost u profilu nije stilska karakteristika nego je rezultat individualnih osobitosti prikazane osobe. To je čovjek koji ima na navedeni način formiranu glavu i lice koje izgleda kao da je vraćeno prema straga, gotovo ugurano u lubanju, dok široki oblik kakav se javlja promatraču iz prednje vizure daju razmaknute jagodične kosti i nešto mesnatiji obrazi sa strana.

Na temelju iznesenoga, dakle, lice »Emonskog meščana« ne izražava karakterističan aspekt kasne antike, *sacer vultus* koji se počinje pojavljivati od doba tetrarhije[9] i kontinuirano traje mijenjajući se samo s teatarskim iskazima energije na licu koje odlikuje mrštenje čela i obrva, što izranja u portretistici u doba Valentinijana[10] te ponekim povratcima »realizma« kasnoantičkog tipa.[11] Kod likova careva, 4. st. n. e. lice je mirno i udaljeno od gledatelja gotovo kao da je božansko, odražavajući stvarni kasnoantički stav prema carskoj ličnosti koja je postavljena na piedestal božanstva i kojoj se iskazuju božanske počasti. Stoga je carskim likovima bilo oduzeto ljudsko, individualno obilježje kako bi se naglasila božanska derivacija vlasti.[12] Da li takav izraz nalazimo kod »Emonskog meščana«? Individualni detalji njegova lica otklanjaju takvu mogućnost. To, medjutim, pokazuje

Sl. 5: »Emonski meščan«. Lijevi profil.
Abb. 5: »Der Bürger von Emona«. Linkes Profil.

samo da se ne radi o caru, a pogotovo ne o Magnenciju koji kao uzurpator nije ni tražio da se na novcima prikazuje njegov idealizirani lik već se pokazuje mnogo realističkije jer su njegovi obrazi gojazni,[13] a isto takve karakteristike zapažamo i njegovoj bisti iz Beča.[14] Magnencije se predstavlja na svojim portretima kao obnovitelj starijih vrijednosti. Identifikaciju ljubljanskog kipa isključuje i činjenica što je Magnencije znatno stariji od osobe koju prikazuje kip o kojem ovdje raspravljamo.[15] Teoretski gledano ljubljanski je gradjanin mogao prikazivati neku privatnu osobu iz kasne antike jer carski lik tada više nije odrednica za prikazivanje drugih osoba, kao što je to slučaj u ranijem carstvu. Car se tada ne imitira, jer je on jedinstven. Privatni portreti slijede samo estetski pristup oblikovanju prema carskim naputcima,[16] kako to pokazuju kipovi tzv. činovnika ili visokih pripadnika društva.[17] Medjutim, to ne uključuje i fizičku sličnost kao što je to bio slučaj ranije. S druge strane valja ipak naglasiti da su i privatni portreti iz doba kasne antike potpuno različiti od mladog čovjeka iz Ljubljane. Oni, doduše, pokazuju znatno više individualnih crta lica od carskih te nastoje iskazati realističkiji i energičniji izraz što se postiže dosta pojednostavljenom i shematiziranom mimikom lica koja

nabire obrve, podiže njihove lukove i bora čelo pa se doima kao da ličnost izražava snagu volje ili pak produhovljenu zabrinutost. To se osobito dobro zapaža na likovima koji su bili izradjeni u Maloj Aziji.[18]

Ako ipak usporedimo ljubljanski kip s nešto ranijim tzv. »realističkim« pravcem u portretistici ranoteodozijanskog doba, uočit ćemo da stanovite sličnosti postoje, ali isto tako da su one samo vanjskog karaktera. Takve su glave na primjer portret Teodozija I u Ateni[19] ili pak jedan portret iz Rima (Museo Nazionale delle Terme).[20] Oba ta lika pokazuju realističke tendencije, samo unutar datosti kasnoantičke stilske orijentacije. Dva gore navedena portreta imaju vrlo upadljivo naznačene labio-nazalne bore i lagano stisnute obrve, ali bez nabiranja čela. Medjutim, ta ranoteodozijanska umjetnička tendencija, ili bolje rečeno takav pristup portretu pokazuje vrlo izduženu koncepciju glave, a posebno lica, usprkos gojaznim, ali zato prema dolje povučenim obrazima. Tako se glava doima izrazito izdužena i pravokutna. Labio-nazalne bore na tim teodozijanskim portretima tretirane su linearno, dok su kod Emonca upravo naglašeno plastičke, pa čak bi se moglo reći, da su one najuspješnije obradjeni detalj čitave fizionomije jer vrlo upadljivo pokazuju mekoću modelacije, koja je drugdje na glavi znatno manje zastupljena. Takve karakteristike ne sadržava portretna plastika ranoteodozijanskog doba, pa čak ni nešto kasnijeg valentinijanskog u kojem se te tendencije nastavljaju.[21] Lice emonske skulpture s tim karakteristikama nema nikakve veze. Široko lice Emonca pokazuje da tu nema izdužene spiritualnosti teodozijanskog ili valentinijanskog doba, pa, zbog toga da bi ga se bolje vremenski determiniralo valja tražiti drugo mjesto gdje taj lik u povijesnom slijedu razvoja portreta bolje odgovara po svojim fizionomijskim, modnim i stilskim obilježjima.

Još je jedan elemenat koji se odlučno protivi dataciji našeg kipa u 4. st. Taj elemenat je odjeća (**sl. 1**). Čovjek je, naime, odjeven u tuniku od tanje tkanine koje rukavi dosižu približno do lakata (kako to izgleda kod desne ruke, iako je ona upravo na toj visini odlomljena). Tunika je na prsima bogato nabrana. Nabori su dosta uski i trokutasti u presjeku, a na sredini prsiju se bogato drapiraju tvoreći trokut s vrhom prema dolje, prema trbuhu. Preko tunike je prebačena toga koja potpuno omata donji dio tijela, a zatim je prebačena preko lijevog ramena i lijeve ruke pa prekriva čitava ledja, osim desnog ramena. Toga zatima pada prema dolje gdje stiže do visine koljena, nadalje prelazi preko lijevog ramena i još jedanput pada preko ledja do desne ruke. Nabori su tkanine uski, ne osobito duboki, ali vrlo gusti i bogati. Negdje su vrlo uspješno dani, a negdje je njihova modelacija tvrda. Najbolje su partije sa stanovišta realističkog prikazivanja one na lijevoj strani tijela, lijevog ramena i lijeve ruke. To je, dakle, »klasični« rimski oblik toge.[22]

Ovakav tip toge ne nose nikad, koliko je to barem meni poznato, ni carevi, ni drugi gradjani na koncu 4. ili u ranom 5. st. n. e.

Prije svega valja naglasiti da toga u kasnije doba postupno gubi na popularnosti. Ona više nije nužno znak rimskog gradjanstva, jer u tom pogledu ona više nema nikakvo značenje u kasnoj antici. U to doba gradjani višeg ranga vrlo često su odjenuti u razne druge vrste odjeće. Osobito je česta hlamida *(chlamida)* kao gornji ogrtač. Hlamida je uvijek imala oblik velikog pravokutnika što omata gornji dio tijela bez mnogo nabiranja suvišne tkanine, a prikopčana je fibulom na desnom ramenu.[23] Nema dvojbe da su *chlamidati* pripadali i najvišim krugovima toga doba o čemu svjedoče vrlo kvalitetne statue iz Afrodizije,[24] zatim novootkrivene biste iz Stratonikeje, takodjer u Maloj Aziji,[25] kao još brojni drugi kipovi i biste.[26] U kasnoj antici je čest takodjer i palij *(pallium)*, grčki gornji ogrtač koji se javlja na brojnim likovima,[27] osobito intelektualaca[28] ili onih koji se žele prikazati kao obrazovani

Sl. 6: Pogled *en face* na brončanu bistu mladića iz Šentjura. Narodni muzej Ljubljana.

Abb. 6: Vorderansicht der Bronzebüste des Jünglings aus Šentjur. Narodni muzej Ljubljana.

ljudi.[29] Takvih primjera ima naravno i u našim krajevima.[30] Nije, doduše, toga nestala, ali je ona, približno iz sredine 3. st. n. e., bitno različita od forme koja se javlja kod »Emonskog meščana«. Za njenu sliku koja se pojavljuje na brojnim prikazima nisu karakteristični *sinus* i *balteus,* već kosa traka koja ide diagonalno preko prsiju (od lijevog ramena prema desnom boku). Ta traka *(contabulatio)* može biti posvuda jednake širine[31] ili pak proširena na lijevom ramenu, tako da potpuno obuhvaća zglob i dio nadlaktice.[32] Često je traka i bogato izvezena.[33] Ovi tipovi toge su bili popularni, čini se, u kasnije doba (konac 4. i ranije 5. st.). Kasnoantička je toga znatno siromašnija u količini nabora i materijala. I u pogledu načina obrade draperije postoje vrlo velike razlike izmedju ljubljanskog kipa i recimo togata iz Istanbula[34] ili pak statue Flavija Palmata iz Afrodizije koji se datiraju u 5. st.[35] Kao što sam već naveo te se razlike ne sastoje samo u obliku haljine već i u njenom

Sl. 7: Profil biste iz Šentjura.
Abb. 7: Profil der Büste aus Šentjur.

drapiranju. Kod maloazijskih se statua uočava dublje osjenčeni žlijebovi i paralelni i potpuno ravni istureni dijelovi nabora, što tkanini daje tvrdji, gotovo ornamentalni izgled. Tkanina ima mnogo manje nabiranja, različitosti pada materijala, bogatstva u pregibima, a prevladavaju tamno svijetli kontrasti. Nabiranje haljina je tvrdo, stilizirano i pojednostavljeno. Još se veće razlike uočavaju kad se usporede nabori »Emonskog meščana« s togatom iz Efeza[36] čiji su nabori toliko paralelni da izgledaju kao žlijebovi stupa. Prema tome, ne samo oblik nego i izvedba toge ljubljanskog kipa pokazuje da bi on teško mogao odgovarati modi i stilu konca 4. ili početku 5. st. n.e., barem kad se usporedjuje s najljepšim primjercima kasnoantičke portretne plastike koju su nam podarili maloazijski gradovi. Te su razlike još veće kad se naš kip uporedi s plastikom na zapadu, na primjer s onom na sarkofazima koje rade radionice grada Rima[37] ili pak drugom plastikom, [38] odnosno skulpturama.[39]

Nadam se da sam poviše iznio dovoljno jaku argumentaciju koja isključuje datiranje ljubljanskog pozlaćenog kipa u kasno 4. st. n. e. kako sam i sam dosta dugo mislio.

Ako, dakle, na temelju svega onoga gore iznesenoga »Emonskog meščana« ne možemo datirati u kasnoantičko doba postavlja se pitanje koje je zaista vrijeme njegova nastanka. Čini mi se da se valja vratiti na znatno ranije doba, konkretnije u trajansko ili ranije hadrijansko vrijeme.[40] Za takvu dataciju postoje sasvim opravdani i konkretni razlozi. Prije svega frizura iskazuje vrlo karakteristične trajanske forme i način rasporedjivanja pramenova. Ona je izradjena tako da se od zvijezde na zatiljku (**sl. 3**) poput spiralno savijene rozete širi u svim pravcima (straga na zatiljak, postrance prema ušima i naprijed prema čelu). Zaobišavši uši kosa (**sl. 4, 5**) ih samo malo prekriva i pada prema obrazima. Kosa prilježe uz lubanju poput kape, vlasi se neznatno svijaju na tjemenu i padaju na čelo. Na čelu se vršKovi pramenova svijaju prema lijevo tako da ne padaju posve vertikalno već koso (**sl. 2**). Vršci pramenova su paralelni, ali se poviše desne sljepočnice razdvajaju tako da najveća količina ide prema lijevo, a manje se spušta prema desno na niže. Vlasi se idući od zatiljka prema tjemenu neznatno zmijoliko savijaju u horizontalnom pravcu, zatim malo iza čela kao da tvore *gradus* prije nego što će se spustiti sprijeda. Taj oblik kose je vrlo izrazitog trajanskog oblika. Ako tražimo uzorak, tada je bez sumnje, najbliži oblik frizure koji nastaje na tipu careva portreta izradjenog prigodom njegove proslave *decennalia* 108. godine.[41] Bitne razlike nema ako se usporede pramenovi od zatiljka do čela. Taj je tip češljanja imao veliki utjecaj na formiranje frizura privatnih portreta svog i nešto kasnijeg vremena. Ovdje se kao takve primjeri mogu navesti portreti iz Ostije,[42] Kopenhagena,[43] Napulja,[44] pa dječji portret iz jedne švicarske privatne kolekcije, navodno iz Homsa u Siriji.[45] Sve one imaju sličan raspored pramenova na čelu, ali su katkada vlasi nešto kraće nego kod ljubljanskog kipa, ipak u osnovi se radi o istom obliku i načinu češljanja.

Istini za volju valja kazati da sličnih frizura ima i u kasnije doba. To je zapravo ono što je zavaralo mnoge autore, pa naravno i mene. Naime, dosta se često stari tipovi frizura ponovno vraćaju u modu kao reminiscencija na neke ranije periode i kao uspomene na davna »sretna« vremena. Čini se da je to upravo karakteristično za Teodozija Velikog. Kao Hispanac on se proglasio nastavljačem Trajanova djela i politike,[46] a pomoću portreta težio je i za likovnom identifikacijom, tj. želio se pokazati što sličnijim svom starom sunarodnjaku, što mu je, naravno, služilo u njegovoj carskoj propagandi.[47] Teodozijevi i teodozijanski likovi koji pokazuju sličnu frizuru s onom iz trajanskog doba, o čemu je već ranije bilo riječi, su, dakle, rezultat carevog stava koji ima svoje ishodište u društvenim i političkim razlozima. Medjutim, ako usporedimo obradu frizure, osobito vlasi, tada ipak proizlaze stanovite razlike izmedju trajanskog i teodozijansko-valentinijanskog doba. Naime, kod trajanskih portreta vlasi su neurednije, ali zato prirodnije postavljene. Upravo to se zapaža na glavi »Emonskog meščana«. Kod teodozijanske frizure vlasi su potpuno pravilne, ravne i znatno deblje. Stoga je to još jedan razlog za datiranje kipa o kojem je ovdje riječ u ranije razdoblje.

Na temelju frizure u trajansko doba nesumnjivo spada i brončana bista mladog čovjeka iz Šentjura kod Celja, takodjer u Narodnom muzeju u Ljubljani (**sl. 6, 7**).[48] Ta skulptura poznatog tipa biste u čaški od akantusovih listova posjeduje gotovo identičnu frizuru kao i glava ljubljanskog kipa, pa, naravno, i način obrade vlasi. Čak su tip lica i izraz osobe veoma srodni.[49] Ne bi bilo čudno da su obje skulpture bile izradjene u istoj ljevačkoj radionici. Prema tome, spomenuta bista nije ranocarska, a još se manje može držati kao da prikazuje Germanika, što se nakon

Abramića dosta uporno tvrdilo,[50] iako je skulpturu M. Wegner s pravom datirao u trajansko doba,[51] a što je H. Jucker dobro obrazložio i pripisavši je istom vremenu.[52] Da bi se tu dataciju potkrijepilo dovoljno je šentjursku glavu usporediti s »Emonskim meščanom« i analogijama koje se navode u ovoj radnji.[53]

Već sam ranije spomenuo da tip toge nije nastao prema uzorima iz 4. ili 5. st. Sada se i u pitanju odjeće valja upitati s kakvim se togama mogu najbolje usporediti oblik i nabori haljine ljubljanskog kipa (**sl. 1**). I ovdje se opet najbliže paralele susreću medju kipovima iz trajanskog vremena. Ako usporedimo carske likove u togi, tada su po sinusu koji je iznad koljena, naborima na prsima i bogatstvu balteusa najbliži kipovi Tita[54] i naravno Trajana.[55]

Jedan fizionomijski elemenat koji do sada nisam uzimao u obzir, budući da nije toliko upadljiv, a možda bi se mogao tumačiti i kao zanatska nesposobnost majstora, jest izraz očiju. Kad se uzme zajedno s drugim elementima, ipak može poslužiti u procesu argumentacije. Oči odaju neodredjeno duševno stanje koje je blisko blagom izrazu trajanskih likova iz doba prije portreta tipa *decennalia*.[56] Taj bi se izraz mogao okarakterizirati kao klasicistički idealiziran. Medjutim, ono što je ovdje osobito važno jest da to nije onaj prema gore upravljeni i ukočeni zureći pogled kao što pokazuju kasnoantičke glave.[57] Pogled ljubljanskog čovjeka odaje idealizirani plemeniti izraz kakav nećemo susresti u kasnoj antici.

Jedan od razloga koji ne govore u prilog kasnijoj dataciji emonskog kipa je i činjenica što se iz gotovo svih naših krajeva gube portreti u kasnijem 4. ili u 5. st. Rijetki primjerci su privatni ženski portret iz Dokleje,[58] te kasni portreti na jednom poklopcu sarkofaga iz Pule.[59] Portreti biskupa Eufrazija i djakona Klaudija u kupoli apside Eufrazijeve bazilike su službeni portreti.[60] Drugi primjerak službenog portreta je brončana glava bizantske carice iz Balajnca iz 6. st.[61] Drugih pak nema. Monumentalnih privatnih portreta u čitavom Iliriku barem za sada nema, a »Emonski meščan« je upravo takvog obilježja. Na području današnje Slovenije posljednji je poznati primjerak kamena glava iz Ljubljane, ali je ona iz tetrarhijskog doba.[62] Doduše, u Akvileji s kojom je Emona povezana ima jedan primjerak iz kasnijeg 4. ili ranijeg 5. st.,[63] ali je on drugačijeg izgleda nego što ga ima kip o kojem je ovdje bilo riječi.

Kad se, dakle, sve naprijed rečeno sabere tada proizlazi da je najprihvatljivija datacija ljubljanskog mladog muškarca doba kad se još mogu očekivati trajanske modne tendencije i stilske karakteristike, a to je doba samog Trajana ili neposredno iza njega (prva decenija vladanja Hadrijana). Stanovite modne retardacije su, naravno, moguće kad je u pitanju kip koji je najvjerojatnije nastao u samoj provinciji, ali ipak kao djelo solidnih majstora koji su bili u toku s umjetničkim stremljenjima i modnim tendencijama svog doba.

[1] Stariju literaturu o »Emonskom meščanu« usp. S. Petru, u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 235–236, br. 226.

[2] P. Petru. Poznorimska obramba v Sloveniji, v: *Zaton antike v Sloveniji* (1976); id., Arheološka obdobja v Sloveniji, v: *Zgodovina Slovencev* (1979) 77, 82; id., Spomeniki rimske umetnosti v Sloveniji, *Kronika* 31, 1983, 14. Za upozorenje na ova Petruova djela zahvaljujem se kolegi Draganu Božiču.

[3] N. Cambi, Jugoslawien, u: B. Brenk, Spätantike und frühes Christentum, *Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband* 1 (1977), 308, br. 380, sl. 380.

[4] S. Petru, *Arh. vest.* 13–14, 1962–63, 513–528; ead., *Argo* 101, 1971, 101 te konačno u katalogu izložbe navedenom u bilj. 1.

[5] D. Srejović, u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 102. Autor pomišlja na nekog princa, možda mladog Honorija. Činjenica što je kip pronadjen u sjevernoj emonskoj nekropoli nikako nije tome u prilog.

[6] J. Šašel, *Vodnik po Emoni* (1955) sl. 12; id., *Kronika* 6/1, 1958, 7.

[7] Poziv za suradnju, a kasnije i slike kolega Dragan Božič, urednik Arheološkog vestnika, na čemu mu najtoplije zahvaljujem.

[8] Ovim prilogom, naravno, ne završava se

diskusija. Naprotiv, ovaj rad smatram poticajem na daljnju raspravu.

[9] Točnije od Konstantina i njegovih sinova. O tome usp. K. Fittschen, P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den capitolinischen Sammlungen* 1 (1985) 144 i d., br. 120 i d.

[10] O tome usp. P. Zanker, Herrscherbild und Beamtenporträt, u: *»Ritratto ufficiale e ritratto privato«*, Atti della II Conferenza Internazionale sul ritratto romano (Roma 1988) 106 i d.

[11] O »profinjenoj« i »realističkoj« fazi u teodozijanskoj umjetnosti usp. J. Meischner, u: *»Ritratto ufficiale e ritratto privato«*, 380 i d.

[12] Usp. P. Zanker (bilj. 10), 106.

[13] R. Delbrueck, *Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs* (1933) str. 175, t. 12: 1–5.

[14] R. Delbrueck (bilj. 13) 175, t. 76 f., sl. 61.

[15] Magnencije je mnogo stariji od »Emonskog meščana« jer ima oko 50 godina.

[16] P. Zanker, (bilj. 10) 108 i d.

[17] Usp. na primjer bistu starijeg čovjeka iz Sebastopolisa u Tokatu (J. Inan, E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor* (London 1966) br. 107, t. 183: 1–2; 184: 1, kao i brojne druge. Usp. takodjer i novu bistu iz Stratonikeje R. Özgan, – D. Stutzinger, *Istambuler Mitt.* 35, 1985, 237 i d, t. 50.

[18] R. Özgan – D. Stutzinger, (bilj. 17) 242, t. 52: 2.

[19] J. Meischner, (bilj. 11) 376, sl. 3.

[20] J. Meischner (bilj. 11) 377, sl. 4.

[21] P. Zanker, (bilj. 10) 106.

[22] O togi usp. F. Goethert, u: *RE* 6 A_2 (1937) 165 i d.

[23] L. Wilson, *The Clothing of Ancient Romans* (1938) 100 i d.

[24] Zadnji o tim statuama R. Özgan – D. Stutzinger (bilj. 17) 242, t. 52: 2–3, lit. u bilj. 7.

[25] Biste su otkrivene 1978. godine. Usp. R. Özgan – D. Stutzinger, (bilj. 17) 237 i d., t. 50–51.

[26] Usp. već spomenute biste iz Sebastopolisa u Tokatu u bilj. 17.

[27] O paliju usp. R. Kreis von Schaewen u *RE* 28, 3 (1949) 249 i d. te M. Bieber, Roman Palliati: Roman Men in Greek Himation, *Proc. Phil. Soc.* 103, br. 3, 1959, 374 i d. O paliju kao carskoj nošnji usp. A. Alföldi, *Röm. Mitt.* 50, 1935, 150 i d. Usp. carske statue odjevene u *pallium* H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser* (Berlin 1969) 90, br. 31. t. 9:1 (Hadrijan), te 90, br. 32, 33, t. 9:2 (Julijan Apostata).

[28] O značenju odijevanja u palij usp. M.Bieber (bilj. 27) str. 411. Autorica, medjutim, smatra da nošenje palija ima mnogo šire značenje od filozofskog ili općenito intelektualnog. Razlog porasta omiljenosti takve haljine ona vidi u njenoj ugodnosti za nošenje.

[29] A. I. Marrou, Mousikos Aner. *Étude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains* (1964, reimpr. anastat.) 181 i d.

[30] Usp. na primjer likove na poznatom sarkofagu »Dobrog pastira« iz Salone u Arheološkom muzeju u Splitu (N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *Vj. arh. hist. dalm.* 70–71, 1968–69, 70, kat. br. 7, t. 13: 2, lit. u bilj. 66), zatim mozaik Tita Aurelija Aurelijana (N. Duval, *La mosaique funéraire dans l'art paléochretien* (1976) 15, sl. 2).

[31] Kontabulirana toga je znak visokog ranga. O takvom tipu toge kod careva H. G. Niemeyer (bilj. 27) 47 i d. Na sarkofazima iz Salone toga takvog tipa se počinje pojavljivati sredinom 3. st. n. e. Nije, naravno, toga u kasnijim stoljećima carstva uvijek kontabulirana, ali i tada je ona ipak bitno različita od one kakvu ima mladi čovjek iz Ljubljane i to kako po obliku, tako i po karakteristikama nabora. Usp. porfirnog togata u Berlinu (M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.* (1977) 169, t. 50:3) ili statuu iz Ostije (H. G. Niemeyer, bilj. 27) 89, t. 8:2) i razne druge.

[32] Usp. statuu iz Istanbula (R. Özgan – D. Stutzinger, (bilj. 17) 253, t. 53: 1) te statuu Flavija Palmata iz Afrodizije (zadnji o njoj R. Özgan – D. Stutzinger (bilj. 17) 251, t. 53: 2) itd.

[33] Usp. na primjer odjeću na diptihu od slonovače Konstancija III W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters* (1976, 3. völlig neu bearb. Aufl.) 42 i d, br. 35, t. 15.

[34] Usp. bilj. 32.

[35] Usp. bilj. 32.

[36] R. Özgan – D. Stutzinger (bilj. 17) 253 i d, t. 53: 4.

[37] Usp. sarkofage iz Rima H. Brandenburg, *Repertorium der christlichantiken Sarkophage* 1, Rom und Ostia (1967) t. 771, 772, 773 i brojne druge.

[38] Usp. *decennalia* bazu iz doba tetrarhije na forumu u Rimu (B. Andreae, *L'art de l' ancienne Rome* (1973) 606–609,).

[39] Usp. statuu togata iz Ostije spomenutog u bilj. 31.

[40] Raniju dataciju usp. K. Kluge – K. Lehmann Hartleben, *Die antiken Gross-bronzen* (1927) 100.

[41] O tom tipu portreta usp. H. W. Gross, *Die Bildnisse Trajans, Das römische Herrscherbild* 2, 2 (1940) 127 i d.

[42] B. Andreae (bilj. 38) t. 404.

[43] G. Daltrop, *Die stadtrömischen Privat-*

bildnisse trajanischer und hadrianischer Zeit (1958) sl. 6, 9 itd.

[44] G. Datrop, (bilj.43) sl. 14.

[45] *Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besitz* (1983, herausg. H. Jucker – D. Willers, 3. Auflage) 121, br. 49.

[46] *Epithomae de Caes.* 48, 9. O tom usp. A. Lippold u: *RE*, Suppl. 13 (1973) 839, 949.

[47] J. Meischner (bilj. 11) 376.

[48] S. Petru, u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 151, br. 53. Tu usp. stariju literaturu.

[49] To je fenomen forme i izraza vremena (Zeitgesicht) na koje u ranijoj antici diktiraju carevi (usp. P. Zanker, *Wiss. Zeitschr. Humboldt Univers.* Berlin 2/3, 1982, 307 i d.).

[50] Kao Germanika opredijelio ga M. Abramić, *Vj. arh. hist. dalm.* 50, 1928, 49. Z. Kiss, *L'iconographie des princes julio-claudiens au temps d'Auguste et de Tibère* (1975) 119, 128.

[51] M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, Das römische Herrscherbild 2, 4 (1939) 289 i d.

[52] H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch* (1966) B 8, 57.

[53] Usp. bilj. 42–45.

[54] H. G. Niemeyer, (bilj. 27) 84, br. 12, t. 5:1.

[55] H. G. Niemeyer (bilj. 27) 85, br. 14, t. 5:2.

[56] Na primjer kod tipa 1 (W. H. Gross (bilj. 41) str. 66,t. 21 a–b), tip. 2 na primjeru iz Kopenhagena (V. Poulsen, *Les portraits romains 2.*). De Vespasien à la basse-antiquitè (1974) 67 i d, br. 38, t. 55–57).

[57] H. P. L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture* (1947) 110 i d.

[58] O.Velimirović-Žižić, u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 247, br. 253.

[59] A. Šonje, *Rad Jug. akad. znan. umjet.* 381, 1978, 153, br. 16, sl. 21.

[60] M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču* (1986) 19, sl. 39, 41.

[61] J. Rankov, u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 248, br. 255.

[62] S. Petru u: *Antički portret u Jugoslaviji* (1987) 234, br. 223. M. Bergmann (bilj. 31) 160 datira glavu u drugu polovicu 3. st. n. e.

[63] Usp. V. Santa Maria Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia, Catalogo delle sculture romane di Aquileia* (1972) 73, br. 216, sl. 216 a.

»DER BÜRGER VON EMONA« UND SEINE ENTSTEHUNGSZEIT

Zusammenfassung

Im antiken Emona wurde noch im Jahr 1836 die vergoldete Bronzestatue eines jungen, in eine Toga gehüllten Mannes gefunden. Die Gestalt ist etwas kleiner als die normalen menschlichen Dimensionen. Diese Statue wird seit ihrer Entdeckungszeit unterschiedlich datiert, weil sie gewisse Dilemmas hinsichtlich der Zeitbestimmung ihrer Entstehung bietet. Früher wurde die Statue meistens in das 2., später hingegen ins 4. Jh. datiert (Mitte oder Ende), was unter dem Einfluß des verst. Peter Petru auch der Autor des vorliegenden Artikels übernommen hat. Überprüft man das Werk jedoch ein wenig genauer, stellt sich heraus, daß diese spätere Datierung nicht standhält.

Tatsächlich gibt es einige Gründe, die zum Datieren ins 4. Jh. verleiten können (die Flächigkeit der Modellierung, des Kopfes, der starre Blick usw.). Andererseits jedoch, wenn man den Kopf eingehender betrachtet, kann man zur Schlußfolgerung gelangen, daß er dennoch individuelle Züge aufweist. Deswegen möchte der Autor mit seinen Beobachtungen vor allem zunächst die Datierung ins 4. Jh. widerlegen, und dann erst zum Problem der tatsächlichen Datierung dieser Statue übergehen.

Die spezifische Kopfform mit dem ein wenig ungewöhnlich breiten Gesicht, den großen länglichen Augen, dem größeren, durch die labio-nasalen Falten plastisch betonten Unterlid des linken Auges, der sehr betonten Kinnspitze, der in der Mitte vorgewölbten Stirn, den ziemlich langen und verlängerten Ohren bezeugt, daß es sich nicht um eine verallgemeinerte, sondern um eine individuelle Physiognomie handelt. Die Struktur des Kopfes ist also spezifisch und die Flächigkeit nicht stilbedingt, sondern das Resultat der individuellen Merkmale der dargestellten Person. Dies ist ein Mann mit so gestaltetem Kopf, daß es scheint, als wäre das Gesicht nach hinten geschoben, fast in den Schädel gerückt, während die breiten Wangen das Resultat der spezifisch auseinandergerückten Wangenknochen darstellen. Auf diese Weise erhält das Gesicht eine runde und kurze Form.

Der Autor ist der Ansicht, daß das Gesicht des »Bürgers von Emona« nicht den *sacer vultus* der Spätantike, doch auch nicht jene Ausdrücke veranschaulicht, welche die Porträtistik der »subtilen« oder der »realistischen« Phase der theodosianischen Periode schuf. Infolgedessen liegt die Entstehungszeit jedenfalls in einem früheren Zeitabschnitt.

Noch ein Detail gibt es, das sich der Datierung ins 4. Jh. u. Z. widersetzt. Das ist die Toga mit ihrer »klassischen« Form, wie sie in der Spätantike nicht erscheint. In der Spätantike büßt die Toga vor allem an Popularität und Bedeutung ein. Die Männer hüllen sich damals häufiger in die *chlamys* oder das *pallium* auch wenn es sich um vornehme Menschen handelt. Falls die Toga doch verwendet wird, hat sie nicht den charakteristischen *sinus* und den *balteus*, ähnlich wie die Statue aus Ljubljana, sondern hat die *contabulatio*, die überall gleich breit sein kann, bzw. ist sie breiter auf der linken Schulter, wo sie das Gelenk und einen Teil des Oberarmes bedeckt. Manchmal ist die *contabulatio* auch reich mit Stickereien geschmückt. Die kontabulierte Toga erscheint in Dalmatien schon um die Mitte des 3. Jh., während die oben angeführten, mehr zusammengesetzten Togentypen erst im 4. oder 5. Jh. häufiger auftreten. Wenn jedoch auch die gewöhnlichen Togenformen im späten 3. oder im frühen 4. Jh. vorkommen, unterscheiden sie sich von der »klassichen« Toga durch die Raffungsweise des Materials.

Wenn sich aufgrund der physiognomischen Merkmale und der Gewandform die Ljubljana-Statue nicht in die Mitte oder ans Ende des 4. Jh. u. Z. setzen läßt, dann wirft sich die Frage auf, wann sie tatsächlich geschaffen wurde. Der Autor betont, daß es berechtigte Gründe dafür gibt, sie in die trajanische oder in die frühhadrijanische Periode zu datieren. Die Frisurform und die Anordnung der Haarsträhnen auf der Stirn sind typisch trajanisch. Es handelt sich eigentlich um eine Variante der Frisur *decennalia* des Typs wie sie das Trajanporträt aufweist. Allerdings erscheint eine ähnliche Frisurform auch in späterer Zeit, namentlich auf den Standbildern des Kaisers Theodosius des Großen, der sich als Spanier zum Fortsetzer der Trajanpolitik erklärte und mit Hilfe des Porträts seine Ähnlichkeit mit seinem Landsmann hervorheben möchte. Dennoch werden wir beim Vergleichen dieser zwei Frisurtypen feststellen, daß doch erhebliche Unterschiede bestehen, namentlich noch in der Modellierungsweise der einzelnen Haare. Aufgrund dessen ist der Frisurtyp der Ljubljana-Statue näher dem trajanischen als dem theodosianischen Zeitabschnitt.

In die trajanische Periode läßt sich aufgrund der Frisur die Bronzebüste aus Šentjur bei Celje datieren, die sich ebenfalls im Narodni muzej in Ljubljana befindet. Nach Abramić wurde sie oft dem Germanicus zugeschrieben, doch stammt auch sie nach der Ausgestaltung der Brust und der Schultern sowie der Frisur gleichfalls aus der Trajanzeit. Höchstwahrscheinlich wurde sie in derselben Werkstätte verfertigt wie die Statue aus Ljubljana. In diese Zeit ist die Büste bereits von M. Wegner und H. Jucker eingeordnet worden.

Auch die Form der Toga, die der »Bürger von Emona« trägt, ist am besten ins späte 1. oder frühe 2. Jh. u. Z. zu setzen, als der *sinus* nicht bis zum Knie reicht. Dieser Zeit entsprechen auch am besten die Raffungen an Brust und Schultern. Die ähnlichste Togenform tragen die Kaiser Titus und Trajan.

Einer der Gründe, die nicht zugunsten der späten Datierung des »Bürgers von Emona« sprechen, ist die Tatsache, daß im ganzen Territorium des heutigen Jugoslawiens ausnehmend wenige Porträts privaten Charakters aus dem 4. oder aus späteren Jahrhunderten vertreten sind. Alle erhaltenen Exemplare sind größtenteils offiziellen Charakters. Daß der »Bürger von Emona« eine Privatstatue ist, bezeugt die Tatsache, daß er in der Nordnekropole von Emona entdeckt wurde, wo er offensichtlich als Grabmalstatue einer Privatperson aufgestellt worden ist.

Nach dem Angeführten ist die Bronzestatue aus Ljubljana in die trajanische oder in die frühe hadrijanische Periode zu datieren.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 297–308

GROMAČE KOD SELA PERUŠKI (PULA), OSTACI 'FOSILIZIRANOG' ANTIČKOG PEJSAŽA

ROBERT MATIJAŠIĆ

Arheološki muzej Istre, Mate Balote 3, YU-52000 Pula

U istočnom dijelu Puljštine, kod sela Peruški iznad strme istočne obale poluotoka, zapaženi su već početkom ovog stoljeća brojni neobični kameni nasipi i gomile. Puljski liječnik, povjesničar i arheolog Bernardo Schiavuzzi donosi u prvom opsežnom arheološkom topografskom pregledu teritorija puljske kolonije slijedeći podatak: *Una serie di tumuli scorgesi sul monte Cavallo. Ne vennero finora esaminati alcuni senza esito.*[1] Nakon ove vijesti s početka stoljeća (1908. g.), nitko više na ove kamene gomile nije obratio pažnju sve do poslijeratnog razdoblja, kad je započelo korištenje zračnih snimaka koje je sakupilo britansko zrakoplovstvo (RAF) iz izviđačkih letova u vrijeme Drugog svjetskog rata. Na ovim snimcima odmah je zapažena precizna dispozicija na terenu gomila kamenja i dugačkih kamenih nasipa u okviru centurijacije (**sl. 1**).[2]

Područje tzv. Proštine, koje obuhvaća i teritorij sela Peruški, zauzima istočni obalni dio puljskog kolonijskog agera, između uvale i drage Budava na jugu, te Raškog zaljeva na sjeveru. Udaljenost do Pule iznosi, u zračnoj liniji, 16 km, dok se prethistorijsko i antičko naselje Nezakcij nalazi na 5 km udaljenosti. Obala između Budave i Raškog zaljeva dosta je strma i nepristupačna, ali dvije su uvale mogle i u antici biti korištene kao sidrišta i lučice: Vinjole i Krnički porat. Od obale se teren strmo diže do visine od stotinjak metara, gdje počinje visoravan na kojoj su se smjestila današnja sela Kavran (149 m), Pavičini (151), Šegotići, Vareški, Peruški, Krnica (195), Rakalj (163 m).

Brojne su na ovom području prethistorijske gradine[3] od kojih je najvažnija i najpoznatija današnje selo Mutvoran (*Momorano*),[4] koje dominira zapadnim dijelom Proštine, iznad Drage koja je dijeli od ostalog dijela Puljštine. Podaci o antičkim lokalitetima u ovom kraju dosta su oskudni i temelje se samo na površinskim nalazima antičke ruralne arhitekture, te slučajnim nalazima pojedinačnih grobova. U Mutvoranu se u crkvi nalaze ugrađeni antični natpisi koji vjerojatno potječu iz bliže okolice,[5] iako neki autori pretpostavljaju da su doneseni iz Nezakcija. Ostaci ruralne arhitekture tipa *villa rustica* zabilježeni su kod ruševina crkvice Sv. Jakova kod sela Cokuni,[6] na području Gromača južno od Kavrana,[7] te na lokalitetu Šterna kod Pavičini,[8] dok se i na lokalitetu Sv. Elija kod Peruški vjerojatno radi o sličnom karakteru lokaliteta. Poznati su i nalazi pojedinačnih antičkih paljevinskih grobova kod sela Šegotići, kod Peruški i kod sela Mali Vareški, dok je prije nekoliko godina kod Kavrana, na položaju Krč, pronađena kamena žara sa staklenom urnom i dvadesetak balzamarija.[10]

Na području istočno od Peruški, koje nas ovdje najviše zanima, poznati su neodređeni ostaci antičke ruralne arhitekture na položaju zvanom Crkvine, već i

Sl. 1: Ortogonalni avionski snimak područja rta Sočaj i Kaval (iz J. Bradford, *Ancient Landscapes*, 1957).

Fig. 1: Ripresa aerea ortogonale della zona di Punta Sočaj e Kaval (da J. Bradford, *Ancient Landscapes*, 1957).

po toponimu indikativan,[11] a početkom ovog stoljeća na brdu Kaval pronađena je ostava brončanog novca i drugih predmeta iz 2. st. n. e.[12] Ostaci kamenih gromača (nasipa i gomila) koje je zamijetio još B. Schivuzzi, nalaze se između mora i sela Peruški, odnosno između Vinjola i Krničkog porta, na visoravni prosječne visine oko 100 m.

Analizom snimka iz zraka vrlo se jasno mogu odrediti pravilne ortogonalne linije koje se točno poklapaju sa smjerom centurijacije puljskog agera (otklon osnovne linije sjever–jug, cardo, od 18° od sjevera prema istoku), stvorene od dugačkih kamenih nasipa.[13] U gornjem, sjevernom dijelu jasno se razaznaju tri linije koje sa tri strane zatvaraju dio četverokuta sa stranicom od 710 m, što predstavlja modularnu veličinu jedne centurije: sjeverna linija nije postavljena jer se tome odupirao reljef koji se s dvije zavale spušta prema moru oko uvale Lužina. Opisane pojave, kako se vidi na reprodukciji fotografije iz zraka (**sl. 1**), najbolje su vidljive na potezu između uvale Lužina i drage Kaval na jugu, dakle na području rta Sočaj *(Sociai)*, a ne Kaval *(Caval)* kako se obično u literaturi spominje, koji je južno od istoimene drage. Južno od drage Kaval vide se samo skromni ostaci linija, uvijek u smjeru centurijacije, ali zbog gušće vegetacije u vrijeme nastanka fotografije nisu vidljive u svim detaljima ili pak nisu tako dobro sačuvane kao na Sočaju.

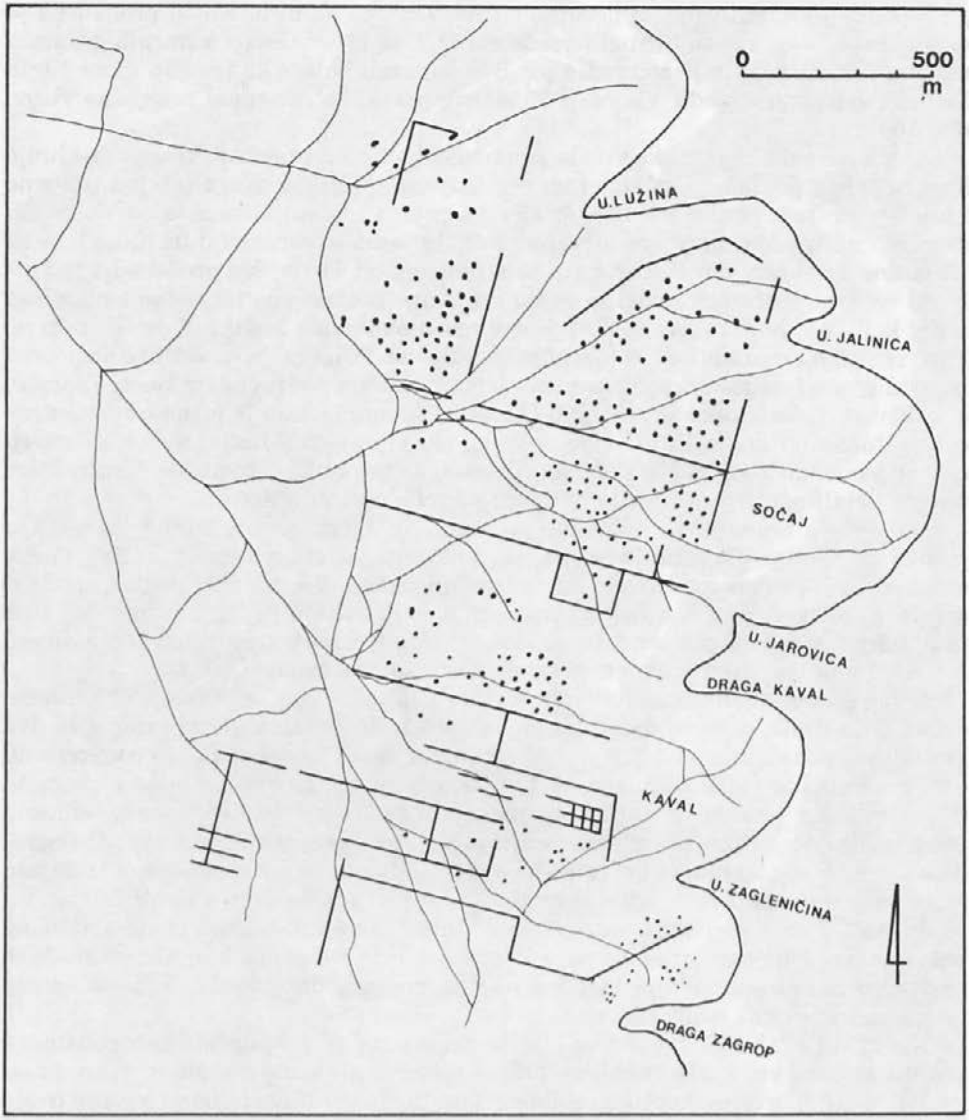
Na Sočaju najbolje su sačuvane gromače, tj. velike gomile sitnog kamenja u gotovo pravilnim okruglim hrpama, na položaju karakterističnog naziva Guste Gromače, zatim Požar i Liburin nešto istočnije (**sl. 2**). Već na prvi pogled upada u oči da su neke gromače, u nekim dijelovima, smještene u pravilnim linijama i na pravilnim razmacima jedna od druge, dok su drugdje rasute u naizgled nepravilnom rasporedu, ali sve su u određenom odnosu prema centurijaciji (**sl. 3**).

U sjevernom dijelu, između uvala Lužina i Jalinica vide se, kako je već rečeno, ostaci triju linija, dijelovi dvaju kardines i jedan dekuman koji definiran s ta dva kardines dostiže dužinu od 710 m, tj. 2400 stopa ili 480 koraka, a to je istovremeno osnovna veličina jedne centurije (**sl. 2**).[14] Ova centurija zatvorena je na sjevernom dijelu također jednim kamenim nasipom, ali ovaj je vrlo nepravilan, odnosno predstavlja višestruko izlomljenu liniju u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Pogledamo li reljef tog terena, vidjet ćemo da ova izlomljena linija donekle prati izohipsu, tj. zatvara dio centurije u odnosu na dragu koja se spušta prema uvali Lužina.

Južno od ove centurije ortogonalne linije zatvaraju jednu cjelinu veličine polovice površine centurije. Na zapadu granica nije sačuvana, kao niti gromače, a na istoku je ugao ponovo prilagođen reljefu terena, jednoj udolini koja se spušta prema moru, prema uvali Jarovica.

Na rtu Kaval vide se ostaci linija koje nisu u potpunosti ortogonalne s centurijacijom, već malo zakošene prema sjeveru, ali samo kardines, tako da su nastale male »parcele« u obliku rombova. Ova pojava vidljiva je samo u visini uvale Zagleničina.

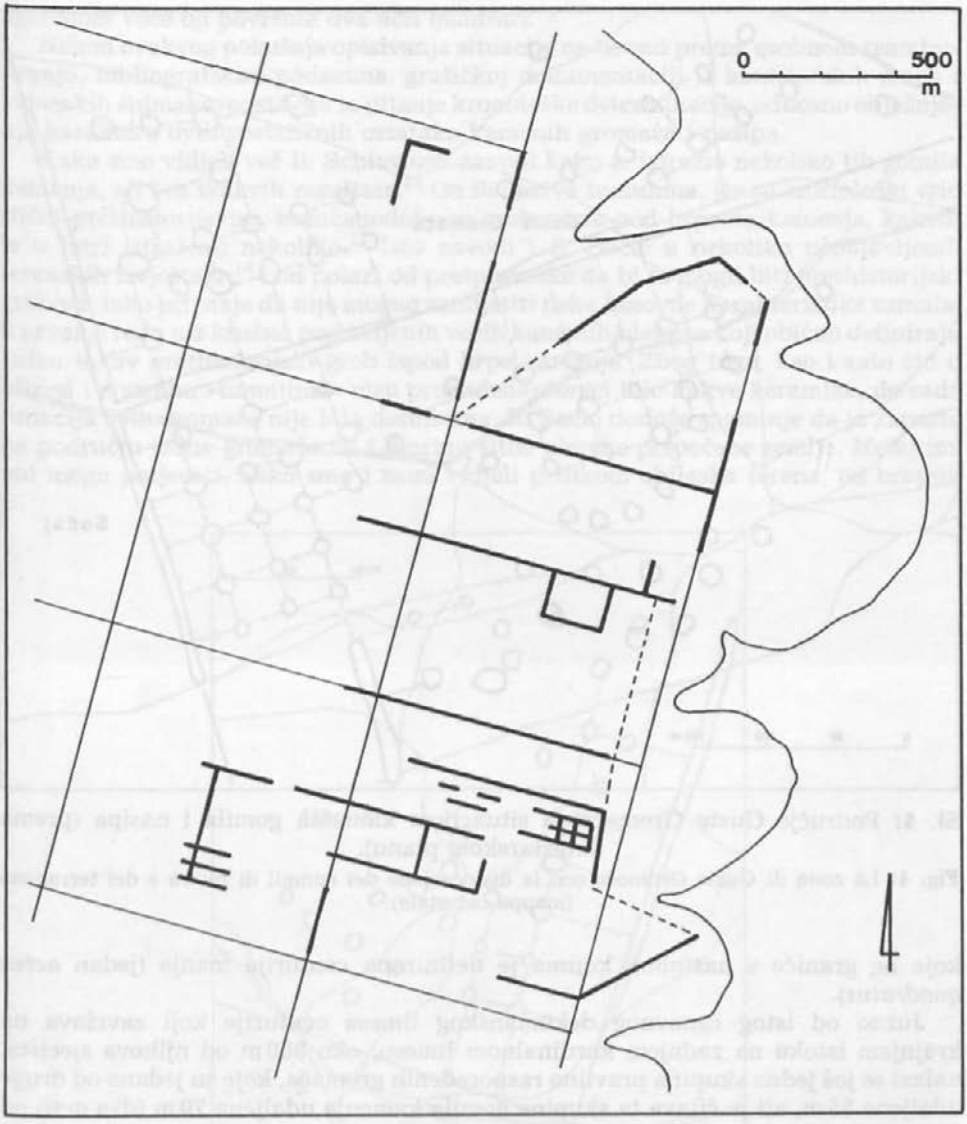
Obratimo li sada pažnju na same gromače, tj. gomile kamenja, vidjet ćemo da su one smještene gotovo uvijek u pravilnom rasporedu. Najizrazitije su dvije zone, Guste Gromače i Liburin (**sl. 4** i **5**). Pravilan raspored najbolje se može osjetiti kod skupine gromača u uglu kojega zatvaraju krajnji istočni kardo na rtu Sočaj i dobro sačuvani kameni nasipi dekumana (**sl. 4**). Pregledom terena utvrđeno je da su kameni nasipi prosječne visine 1–1,5 m, ali im je zato širina 3–5 m, barem u obliku u kojem su danas, nakon djelomične devastacije, vidljivi i sačuvani. U zoni južno od dekumana uz istočni kardo, gromače su raspoređene na udaljenosti od 35 m od nasipa kamenja koji predstavlja granicu centurije na sjeveru i istoku, dok u njihovoj međusobnoj udaljenosti možemo prepoznati dvije osnovne modularne veličine, i to

Sl. 2: Područje rta Sočaj i Kaval s ostacima kamenih gomila i nasipa (prema avionskom snimku).

Fig. 2: La zona di Punta Sočaj e Kaval con i resti di cumuli di pietra e terrapieni (da foto aerea).

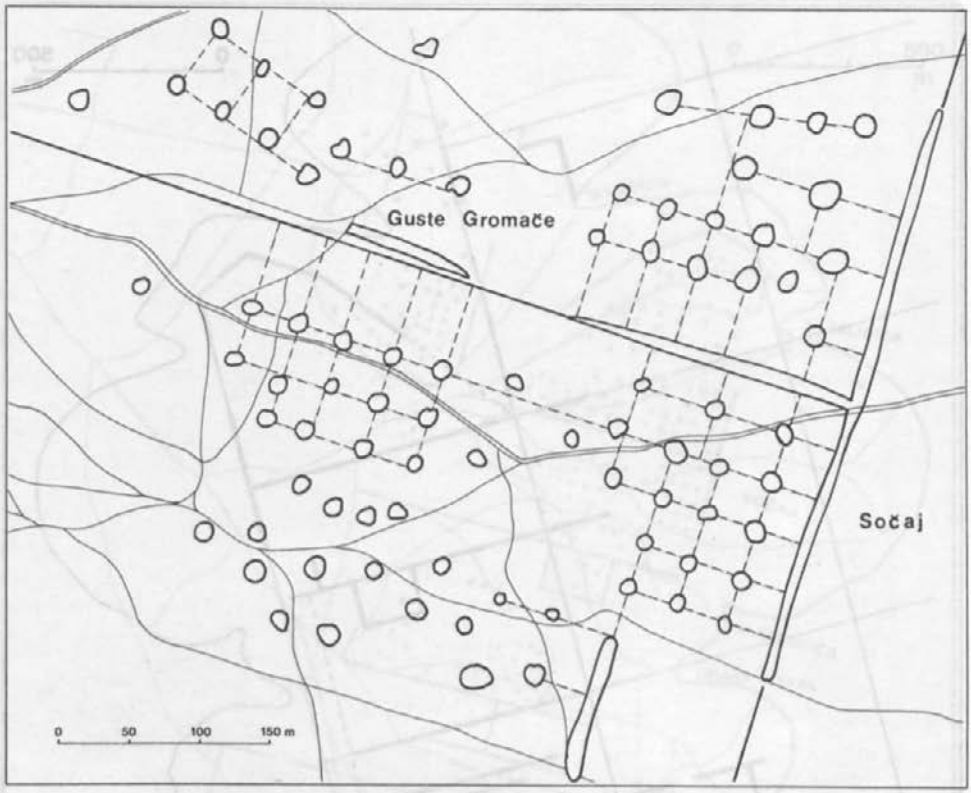
35 odnosno 50 m. Najveći broj, 14 od 17 gromača, tvori pravilni ortogonalni raspored, zatvarajući između sebe kvadrate površine 35 × 35 m (jedan *actus quadratus*) ili pak 35 × 50 m (jedan i po *actus quadratus*).[15] Izmjerene na katastarskoj mapi novoga premjera (u mjerilu 1:2000), ove udaljenosti nisu potpuno ujednačene i pravilne, već se kreću u rasponu od 30 do 40 m, ali jasno je uočljiva intencija planera da se drži modularne veličine od jednoga *actus*, tj. 35,5 m.

Sl. 3: Područje rta Sočaj i Kaval s rekonstrukcijom mreže centurijacije (prema avionskom snimku).

Fig. 3: La zona di Punta Sočaj e Kaval con la ricostruzione della rete della centuriazione (da foto aerea).

U zoni sjeverno od istog dekumanskog limesa centurije, opet uz krajnji istočni kardo na rtu Sočaj, raspored gromača sličan je opisanom: ovdje postoje dvije vrste veličina površina između gromača, i to jedan ili dva *acti quadrati* (**sl. 4**). Zanimljivo je da su ovdje, kao u prethodnom primjeru, a vidjet ćemo to i u slijedeće dvije zone gdje su gromače pravilno raspoređene, »parcele« koje zatvaraju četiri gromače uz granicu centurije veće (jedan i po *actus quadratus* ili dva *acti quadrati*), dok su one

Sl. 4: Područje Guste Gromače sa situacijom kamenih gomila i nasipa (prema katastarskom planu).

Fig. 4: La zona di Guste Gromače con la dislocazione dei cumuli di pietra e dei terrapieni (mappa catastale).

koje ne graniče s nasipima kojima je definirana centurija manje (jedan *actus quadratus*).

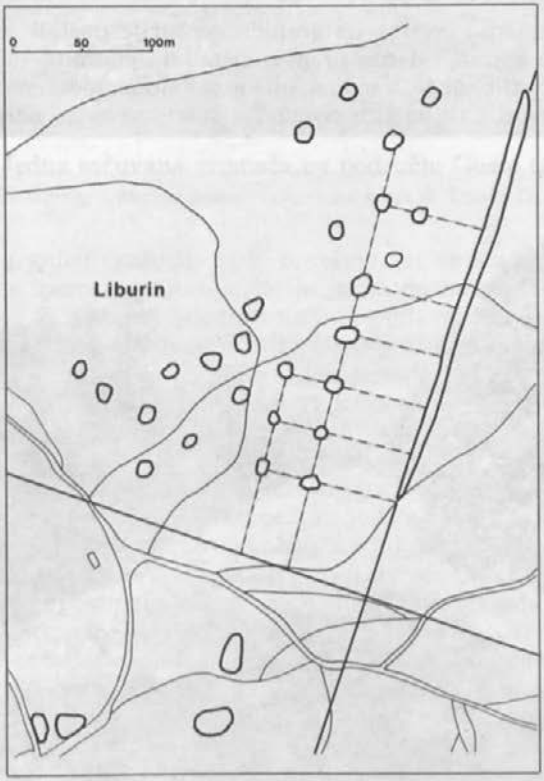
Južno od istog osnovnog dekumanskog limesa centurije koji završava na krajnjem istoku na zadnjem kardinalnom limesu, oko 300 m od njihova sjecišta, nalazi se još jedna skupina pravilno raspoređenih gromača, koje su jedana od druge udaljene 35 m, ali je čitava ta skupina gomila kamenja udaljena 70 m (dva *acti*) od linije dekumana koji je djelomično vidljiv u ovoj zoni u jednom kraćem kamenom nasipu (**sl. 4**). U skupini gromača južno od ove zone nije moguće definirati ortogonalni sustav bilo koje vrste.

Posljednji primjer pravilnih gromača nalazi se na položaju Liburin u uglu centurije zapadno od one koja je opisana na početku (**sl. 5**), na sjeveru definirana izlomljenom linijom koja prati reljefnu situaciju. Samo u dijelu ove skupine vidljiv je pravilan ortogonalni sustav. Točno se može pratiti jedna duga i jedna kraća linija kardinalnog limesa centurijacije, ali s laganim odstupanjem od smjera centurijacije, tako da se stvaraju »parcele« nepravilnog oblika trapeza. Gromače su naime od linije centurijacije, koja je sačuvana u dugom kamenom nasipu, udaljene od 64 do 78 m, a međusobno su udaljene 35 m. Nastaju tako nepravilne površine koje su

uglavnom veće od površine dva *acti quadrati*.

Nakon ovakvog pokušaja opisivanja situacije na terenu prema osobnom reambuliranju, bibliografskim podacima, grafičkoj dokumentaciji iz katastarskih mapa i avionskih snimaka, postavlja se pitanje kronološke determinacije, odnosno objašnjenja karaktera ovih specifičnih ostataka kamenih gromača i nasipa.

Kako smo vidjeli već B. Schiavuzzi navodi kako je istražio nekoliko tih gomila kamenja, ali bez ikakvih rezultata.[16] On ih naziva tumulima, jer su morfološki vrlo slični prethistorijskim, brončanodobnim grobovima pod hrpama kamenja, kakvih je u Istri istraženo nekoliko.[17] Isto navodi i B. Baćić u nekoliko neobjavljenih terenskih izvještaja:[18] i on polazi od pretpostavke da bi to mogli biti prethistorijski grobovi, iako priznaje da nije mogao zamijetiti neke osnovne karakteristike tumula, u prvome redu niz kružno postavljenih većih kamenih blokova koji obično definiraju jedan takav prethistorijski grob ispod hrpe kamenja. Zbog toga, kao i zato što u blizini i u samim »tumulima« nisu pronađeni ulomci bilo kakve keramike, do sada funkcija ovih gromača nije bila definirana. B. Baćić doduše spominje da je zapazio na području jedne gromače na Liburinu sitne ulomke prepečene zemlje. Međutim, oni mogu potjecati, kako smo i sami vidjeli prilikom obilaska terena, od brojnih

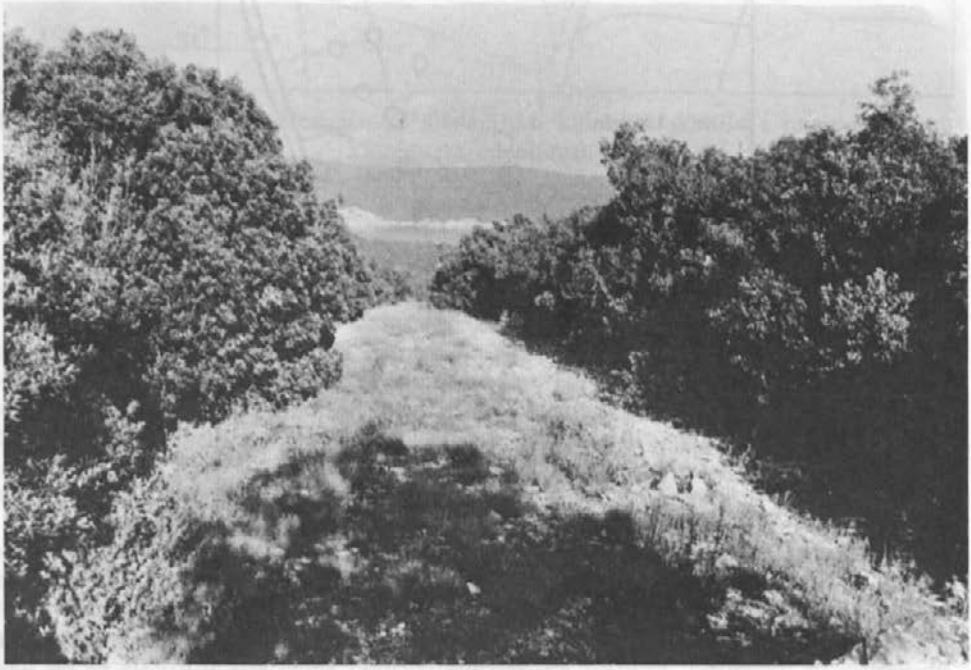
Sl. 5: Područje Liburin sa situacijom kamenih gomila i nasipa (prema katastarskom planu).

Fig. 5: La zona di Liburin con la dislocazione dei cumuli di pietra e dei terrapieni (mappa catastale).

vapnenica koje stanovnici okolnih sela pale (ili su donedavno palili) koristeći upravo kamenje s ovih gomila kamenja. Zbog svega toga nitko se nije usudio kategorički ustvrditi da su gromače kod sela Peruški prethistorijskog porijekla i da eventualno pokrivaju bronačnodobne grobove.

Naravno, pregledom zračnih snimki i detaljnih katastarskih mapa, situacija se razjašnjava: gromače su tako organski strukturirane unutar rimskodobne centurijacije da ne može biti sumnje u to da su one u vezi s podjelom zemljišta, limitacijom u rimsko doba. Mogle su nastati, ako nam je dozvoljeno riskirati pokušaj datacije, krajem 1. st. pr. n. e. ili tijekom 1. st. n. e., a možda i nešto kasnije, ovisno o tome kada je ovaj dio kolonijskog agera podjeljen na pravilne centurije, na parcele, odnosno dodijeljen kolonistima na obrađivanje i poljoprivredno iskorištavanje.[19] Kako je ovaj kraj izrazito krševit, s mnogo kamenja i malo plodne zemlje u tankom sloju, jasno je da je prva faza u privođenju kulturi morala biti čišćenje terena: tako su vjerojatno nastale gromače, na pravilnim razmacima, čišćenjem površine veličine jednog ili dva *acti quadrati* ili jednog iugera.[20] Kako se nastanak tih gomila može logično povezati s početkom obrađivanja i kolonizacije ovog područja, kronološka determinacija izravno je vezana uz utvrđivanje nastanka centurijacije (ako je čitav ager limitiran istovremeno) ili njenog proširenja na područje sjeveroistočnog dijela Puljštine.

Čišćenjem zemljišnih čestica uz granicu centurije nastali su široki nasipi od sitnog kamenja po kojima i danas prepoznajemo linije limitacije, dok su se unutar centurije parcele čistile tako da se kamenje gomilalo na jednom određenom mjestu, vjerojatno na uglovima ili uz rub polja. To je istovremeno uzrok činjenici da su

Sl. 6: Krajnji istočni *cardo*, pogled prema sjeveru.
Fig. 6: La parte finale del *cardo* orientale, vista verso Nord.

Sl. 7: Jedna sačuvana gromača na području Guste Gromače.
Fig. 7: Un »grumazzo« conservato della zona di Guste Gromače.

rubne čestice uz granicu centurije veće površine, jer se s njih kamenje odvozilo jednim dijelom na spomenute nasipe, te je jasno da nam veličina »parcele« od jednog, jednog i po ili dva *acti quadrati* ne može biti mjerilo za veličinu posjeda, već možda samo za veličinu najmanje površinske jedinice.

Linije limitacije puljskog agera sačuvane su u manje ili više vidljivim fragmentima na čitavoj površini, i to najčešće u vidu kamenih nasipa uz komunikacije lokalnog karaktera (seoski putevi i puteljci) ili perzistencije granica posjeda.[21] Naročita gustoća takvih »fosiliziranih« tragova antičkog pejsaža sačuvana je u okolici Vodnjana i oko Pule, vjerojatno zahvaljujući gustoj naseljenosti i kontinuitetu u naseljavanju,[22] pri čemu su granice i međe između posjeda ostale nepromjenjene do današnjih dana.[23] Ali samo na nekim mjestima postoje indicije o postojanju kamenih gomila sličnih ovima kod sela Peruški (Kavran, Čabrunići),[24] dok su većim dijelom, tamo gdje su postojale, raznesene u tijeku obrađivanja zemlje. Ovi ostaci kamenih gomila kod sela Peruški sačuvani su vjerojatno iz sasvim suprotnog razloga, tj. zapuštenost obradivih površina i mala gustoća naseljenosti. Sela na Proštini (Kavran, Pavičini, Šegotići, Peruški, Vareški, Krnica, Rakalj) mahom su nakon potpune zapuštenosti poslije kužnih epidemija u 13. i 14. st. ponovo naseljeni novim življem u 15. i 16. st., čime se izgubio kontinuitet naseljavanja, a istovremeno je novo stanovništvo promijenilo, donekle, moduse ekonomskih aktivnosti: stočarstvo, ribarstvo i vađenje kamena za vapnenenice i za gradnju postaju dominantne djelatnosti. Prekid u kontinuitetu naseljevanja, promjena u načinu poljoprivredne proizvodnje, marginalizacija u prometnom smislu, to su vjerojatno razlozi sačuvanosti ovih specifičnih ostataka antičkog pejsaža.

Nažalost, veliki dio ovdje opisanih gromača, uništen je tijekom posljednjih desetljeća. Ponajprije, većina ih je iskorištena za proizvodnju vapna u vapnenicama. Na zračnom snimku iz 1944. godine vidi se da su netaknute bile mnoge gomile koje smo prilikom obilaska terena vidjeli već uništene. Najveći dio lakše pristupačnih gromača, dakle onih koje su sasvim blizu poljskih cesta, uništeno je prilikom gradnje cesta oko sela Peruški za nasipavanje podloge. I danas se na terenu vrlo dobro vide ostaci tih gromača, jer ih vegetacija još nije svladala, ali gusta makija koja buja na području Sočaja, prijeti da jednog dana potpuno izbriše te jedinstvene tragove »fosiliziranog« pejsaža antičke Istre.

---

[1] B. Schiavuzzi, Attraverso l'agro colonico di Pola, *Atti Mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 24, 1908, 113.

[2] J. Bradford, *Ancient Landscapes* (London 1957) sl. 40; G. Schmiedt, Contributo della foto-interpretazione alla ricostruzione del paesaggio agrario altomedievale, u: *Agricoltura e mondo rurale in occidente nell'altomedioevo,* Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo 13 (Spoleto 1966) t. 25; AAVV, *Misurare la terra, centuriazione e coloni nel mondo romano,* Catalogo della mostra (Modena 1984) 268, sl. 260.

[3] C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* (Trieste 1903) 105, navodi četiri gradine na području koje nas ovdje zanima.

[4] C. De Franceschi, I castelli della Val d'Arsa, *Atti Mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 15, 1899, 177; M. Tamaro, *Le città e le castella dell'Istria* (Trieste 1892) 300; B. Benussi, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la carta archeologica dell'Istria, *Arch. Triest.* 14, 1928, 205.

[5] B. Forlati Tamaro, *Inscr. Italiae* 10, 1, Pola et Nesactium, 684, 686.

[6] B. Schiavuzzi (bilj. 1) 112; cfr. takodjer izvještaj u arhivi stručnih izvještaja AMI Pula, br. 718 od 2. 3. 1973.

[7] Neobjavljeno, rekognosciranje autora; na ovom lokalitetu istražena je neolitska gomila s grobovima, cfr. B. Baćić, Vela Gromača kod Kavrana, *Histr. arch.* 4, 1, 1973 (1977) 5–29.

[8] B. Schiavuzzi (bilj. 1) 112; cfr. takodjer izvještaj u arhivi stručnih izvještaja AMI Pula, br. 611, od 10. 11. 1970.

[9] Š. Mlakar, Nalaz rimskog pepeonog groba u selu Mali Vareški sjeveroistočno od Pule, *Arh. pregl.* 16, 1974, 72–74, tab. 32.

[10] *Archeologia e arte dell'Istria, Catalogo della mostra,* Monografie e cataloghi 1 (Pula 1985) 73, kat. br. 152 i 153.

[11] O ovome lokalitetu postoji samo kratka zabilješka B. Baćića: »500 m od mora, još je cisterna vidljiva«; na zračnom snimku može se prepoznati vjerojatna lokacija (amorfna gromača pored dvije okrugle veće gomile u usjeku zapadno od uvale Jarovica i Kaval), ali ovaj podatak nismo mogli provjeriti zbog visoke makije.

[12] B. Schiavuzzi (bilj. 1) 113: nalaz je iz godine 1903., a pronadjene su dvije bronačne uljanice, jedna keramička, brončani strigil i dva fragmenta brončane posude, te 69 brončanih moneta: August, Druz, Klaudije, Agripa, Tiberije, Kaligula, Neron, Vespazijan i Hadrijan.

[13] O centurijaciji puljskog agera cfr., pored J. Bradford (bilj. 2) 175–178, još i M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbor. Inst. hist. nauke Zadar* 1, 1955, 1–36; M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrv. prosvj. 3. ser.* 5, 1956, 7–19; R. Chevallier, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Boll. geod. sc. aff.* 16, 1957, 2, 167–177; G. Ramilli, Gli agri centuriati di Padova e Pola nell'interpretazione di P. Kandler, *Atti Mem. Soc. istr. arch. st. patr. n. s.* 20–21, 1972–1973, 5–101; R. Chevallier, Cité et territoire, Solutions romaines aux problèmes de l'organisation de l'espace, Problématique 1948–1973, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 1 (1974) 649–788, za Pulu cfr. naročito t. 19–20; V. Krizmanich, Sulla centuriazione romana dell'Istria, *Istria Nobilissima* 14, 1981, 181–190.

[14] Modularna veličina jedne centurije puljskog agera je 710 × 710 m, što je ujedno i najčešći slučaj u poznatim primjerima centurijacije, cfr. E. Gabba, Per un'interpretazione storica della centuriazione romana, u: *AAVV, Misurare la terra* (bilj. 2) 20.

[15] Dužina jednog akta (*actus*) iznosi 35,48 m, cfr. E. Gabba (bilj. 14) 26.

[16] B. Schiavuzzi (bilj. 1) 113.

[17] B. Schiavuzzi, Necropoli a tumuli a Monte Orsino, *Atti Mem. Soc. istr. arch. st. patr.* 30, 1914, 207–213; A. Gnirs, *Istria praeromana* (Karlsbad 1925) 40–43; B. Baćić, Novi grobovi iz brončanog doba u Istri, *Vj. arh. hist. dalm.* 56–59/2, 1954–1957, 15–23; B. Baćić, Tumuli brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri, *Jadr. zbor.* 4, 1960, 197–210.

[18] Izvještaj B. Baćića, br. 757 od 1. 8. 1974., u arhivi stručnih izvještaja AMI Pula.

[19] Osnutak kolonije u Puli smješta se u četrdesete godine 1. st. pr. n. e., cfr. A. Degrassi, La data della fondazione dela colonia romana di Pola, *Atti Ist. Ven. Scien. lett. arti* 102, 1942–1943, 667–678 (= *Scritti vari di antichità* 2, 913–924); A. Degrassi, *Il confine nordorientale dell'Italia romana*, Diss. Bern. I, 6 (Bern 1954) 60–68, koji predlaže 42. god. pr. n. e., dok se u posljednje vrijeme javljaju mišljenja da se taj datum mora spustiti oko 45. god. pr. n. e., cfr. A. Fraschetti, La Pietas di Cesare e la colonia di Pola, *Ann. Sem. st. mondo class., Arch. st. ant. 5*, 1983, 77–101; vjerojatno je tada odredjen *umbilicus perticae*, tj. ishodište centurijacije, ali ne možemo reći je li čitavo područje agera, od Limskog do Raškog zaljeva, tada podijeljeno na centurije, ili se limitirano područje postepeno širilo po jedinstvenoj shemi.

[20] Iugerum je osnovna jedinica mjere površine obradive zemlje u administrativnom smislu, a sastoji se od dva *acti quadrati;* prema Plinijevoj definiciji (*NH* 18, 9), *actus* je razdaljina na kojoj su volovi mogli prosječno vući plug u jednom dahu, bez stanke (*in quo boves agerentur cum aratro uno impetu iusto*), dok je *iugerum* ona površina koju dva vola (*iugum*) mogu izorati u jednom danu (*iugerum vocabatur quod uno iugo boum in die exarari posset*); slijedeća jedinica površine je *heredium*, koji se sastoji od dva iugera, a stotinu takvih heredia čini jednu centuriju, ili današnjim mjerama izraženo 50,4 ha: općenito o centurijaciji cfr. *AAVV. Misurare la terra* (bilj. 2); O. A. W. Dilke, *The Roman Land Surveyors* (London 1971).

[21] Naročito dobro vidljivo na zračnim snimkama Puljštine, cfr. J. Bradford (bilj. 2) sl. 40 i 41; R. Chevallier (bilj. 13) t. 20.

[22] Vidljivo u kombinaciji arheoloških topografskih podataka, cfr. B. Schiavuzzi (bilj. 1), toponomastike, cfr. R. Matijašić, Antičko naslijedje u toponimiji Istre (toponimi tipa -an, -ana u Istri i Dalmaciji), *Histr. Hist.* 4, 2, 1981 (1983), 107–133, i srednjovjekovnih izvora, cfr. naročito radove M. Bertoše, *Istarsko vrijeme prošlo* (Pula 1978), *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću* (Pula 1987).

[23] Taj se administrativni kontinuitet sasvim jasno razaznaje na katastarskim mapama, naročito na onima iz početka ovog stoljeća.

[24] Izvještaj B. Baćića, br. 757 od 1. 8. 1974, u arhivi stručnih izvještaja AMI Pula.

I »GRUMAZZI« NEI PRESSI DEL VILLAGGIO DI PERUŠKI (POLA), RESTI DELL'ANTICO PAESAGGIO »FOSSILIZZATO«

Riassunto

Nella parte orientale della regione di Pola, nei pressi del villaggio di Peruški, furono notati, già agli inizi di questo secolo, numerosi, insoliti terrapieni e cumuli di pietre, documentati per la prima volta da B. Schiavuzzi che li esaminò senza risultato.[1] Dopo questa notizia queste particolarità del paesaggio istriano non destarono curiosità in nessun altro. Solo alla fine della seconda guerra mondiale, grazie all'utilizzazione delle foto aeree, fu subito notata una precisa collocazione di cumuli di pietre nonché di lunghi terrapieni all'interno della centuriazione.

La zona del villaggio di Peruški, sito all'interno della più vasta regione del Prostimo, abbraccia la parte orientale costiera dell'*ager* colonico di Pola tra il bacino e la valle Badò a sud e a ovest e il Canal d'Arsa a nord. Tra le numerose testimonianze preistoriche che si trovano in questo territorio la più nota è il villaggio odierno di Momorano;[3–4] sono però noti anche alcuni reperti d'epoca romana (iscrizioni, resti architettonici, tombe).[5–12]

L'analisi delle foto aeree consente di rilevare con molta chiarezza linee ortogonali regolari (costruite da lunghi terrapieni di pietre) in precisa armonia con la direzione della centuriazione dell'*ager* di Pola.[13]

Nella parte settentrionale si distinguono chiaramente tre linee che da tre lati chiudono una parte del quadrato, di 710 m di lato, che rappresenta il parametro modulare di una centuria. Le linee e i cumuli di pietre sono visibili con maggiore chiarezza, come si può notare sulla riproduzione delle foto aeree (**Fig. 1**), tra il golfo di Lužina e la parte sud della fossa di Kaval, cioè nella zona di Punta Sočaj. Proprio questa zona offre i »grumazzi« (grandi cumuli di pietre a distanze regolari) meglio conservati: il territorio è designato con i nomi di Požar, Liburin e, particolarmente significativo, Guste Gromače (**Fig. 2**). Già al primo sguardo salta all'occhio il fatto che alcuni »grumazzi« sono collocati su linee regolari e a distanze regolari tra loro, gli altri invece risultano sparsi in modo irregolare, tuttavia gli uni e gli altri in un rapporto determinato con la centuriazione.

Spiccano per la loro collocazione regolare i »grumazzi« del territorio di Guste Grumače e Liburin (**Fig. 4** e **5**). Esaminando il terreno si constata che i terrapieni di pietra, la cui altezza media è di 1–1,5 m mentre lo spessore giunge addirittura a 3–5 m, nonostante abbiano subito una parziale distruzione, sono tuttavia conservati e ancora visibili. Nella zona meridionale del

decumano presso il cardo orientale i »grumazzi« sono collocati a distanza di 35 m dal terrapieno di pietra, che rappresenta il limite della centuriazione a nord e a est, e sono intervallati secondo due parametri modulari, rispettivamente di 35 e 50 m. I »grumazzi« con la collocazione regolare ortogonale chiudono tra loro quadrati con una superfice di 35 × 35 m (un *actus quadratus*) oppure 35 × 50 m (un *actus quadratus* e mezzo)[14, 15]. Misurate sulla mappa catastale queste distanze non risultano perfettamente uniformi e regolari ma variano da un minimo di 30 a un massimo di 40 m; è evidente però l'intenzione del progettista di rispettare il parametro modulare di un *actus* (= 35,5 m).

Nella zona settentrionale dello stesso limite decumano della centuria, presso il cardo marginale orientale su Punta Sočaj, la collocazione dei »grumazzi« è simile a quella descritta (**Fig. 4**). È curioso che in questa zona, in quella precedente e, come avremo modo di constatare, anche nelle due successive, le »particelle« racchiuse dai »grumazzi« e dai terrapieni sono più grandi (uno e mezzo o addirittura due *acti quadrati*) di quelle che non confinano con i terrapieni con cui viene delimitata la centuriazione.

A sud del limite decumano base della centuria si trova ancora un altro gruppo di »grumazzi« a distanza regolare di 35 m. Tutto questo gruppo di cumuli di pietre è distante 70 m dalla linea del decumano, in questa zona in parte visibile in un terrapieno di pietra più corto (**Fig. 4**). L'ultimo esempio di una collocazione regolare di »grumazzi« si trova nel sito di Liburin nell'angolo della centuria (**Fig. 5**): solo in una parte di questo gruppo si può notare una collocazione regolare, tuttavia la linea della posizione dei »grumazzi«, progettata per unirli, si stacca dalla linea del limite del cardo così che le »particelle« assumono la forma di un trapezio.

Dopo questo tentativo di descrivere la situazione sul terreno, ci si pone il problema di una determinazione cronologica e di una spiegazione della natura e funzione di questi caratteristici resti di cumuli di pietre e di terrapieni.

Come si è visto, gli scavi di B. Schiavuzzi non portarono a nessun risultato: egli e B. Baćić partirono dalla presunzione che si trattasse di tumuli, anche se Baćić ammette che i cumuli di pietra nei pressi di Peruški non presentano le caratteristiche fondamentali del tumulo. Non vi furono mai trovati pezzi di ceramica o alcuni resti di ossa e perciò nessuno osò affermare categoricamente una provenienza preistorica dei »grumazzi«.

Osservando le foto aeree e la mappe dettagliate del catasto ci si può chiarire la situazione: i »grumazzi« sono organicamente strutturati all'interno della centuriazione romana; perciò è fuori dubbio il loro rapporto con la suddivisone del terreno, con la *limitatio* nel periodo romano.

Se ci permettiamo il rischio di tentare di datarli, potrebbero risalire alla fine del I secolo a. C. o al I secolo d. C., o anche a un periodo un po' più tardo; dipende dall'epoca della suddivisione di questo *ager* colonico in centuriazioni regolari, e della loro assegnazione ai coloni. Dato che si tratta di un terreno tipicamente carsico, con molta pietra e poca terra fertile in un sottile strato, la prima fase fu la ripulitura del terreno: fu così che, probabilmente, sorsero i »grumazzi« a distanze regolari.[20] Le pietre portate via vennero accumulate sia sui cumuli sia lungo la linea del cardo o del decumano, restringendo le particelle di terreno lungo il limite della centuriazione. Perciò risulta chiaro che la dimensione della »particella« di uno, uno e mezzo o due *acti quadrati* non può essere il criterio per la dimensione del podere, ma forse solo per la dimensione di una unità minima di terreno.

Le linee della *limitatio* sono conservate su tutto il territorio dell'*ager* di Pola in frammenti più o meno visibili, come terrapieni di pietra lungo vie di comunicazione o limiti poderali tuttora esistenti,[21–23] tuttavia solo in alcune zone persistono indizi dell'esistenza di cumuli di pietra, simili a quelli situati nei pressi di Peruški (Kavran, Čabrunići),[24] la maggior parte di essi invece risultano disfatti e sparpagliati per effetto della coltivazione del terreno. I cumuli di pietra nei pressi di Peruški si sono conservati probabilmente per la ragione opposta, cioè per la scarsa densità della popolazione e l'abbandono del terreno agricolo: i villaggi del Prostimo si ripopolarono nel XIII e XIV secolo dopo un'epidemia di peste. L'interruzione nella continuità degli insediamenti, il cambiamento del modo di produzione, l'emarginazione rispetto alle vie del traffico, queste sono probabilmente le ragioni della conservazione di tracce caratteristiche dell'antico paesaggio.

Purtroppo una gran parte dei »grumazzi« descritti è andata distrutta nel corso degli ultimi decenni: la maggior parte di essi è stata sfruttata per la produzione della calce nelle calcare. Sulla foto aerea dell'anno 1943–44 si possono notare ancora intatti molti cumuli oggi distrutti. La maggior parte dei cumuli di facile accesso è stata distrutta recentemente in occasione della costruzione di strade intorno a Peruški, perchè la pietra è stata usata per inghiaire le strade. Oggi i resti dei »grumazzi« sono ancora ben visibili sul terreno perchè finora la vegetazione non è riuscita a ricoprirli. Esiste tuttavia il pericolo che un giorno la macchia molto densa della zona di Sočaj riesca a cancellare definitivamente queste singolari tracce dell'antico paesaggio »fossilizzato« dell'antica Istria.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 309–312

ZANIMIVE KARPOLOŠKE NAJDBE V DVEH RIMSKIH GROBOVIH V RABELČJI VASI PRI PTUJU

ALOJZ ŠERCELJ

Biološki inštitut Jovana Hadžija ZRC SAZU, Novi trg 5, YU – 61000 Ljubljana

Ob zaščitnih arheoloških izkopavanjih rimske nekropole v Rabelčji vasi leta 1978 so v dveh grobovih našli tudi zoglenele plodove, najbrž kot grobni pridatek.

Preiskave so bile opravljene še istega leta v palinološkem laboratoriju Biološkega inštituta ZRC SAZU. Rezultati so pomembni zato, ker gre izključno za uvoženo južno sadje, ki v rimski Petovioni ni bilo nekaj vsakdanjega.

Najdbe navajamo po grobovih:

Grob 210

1. Dva zoglenela, podolgasto valjasta plodova sta oba proti koncu malo poškodovana. Dolga sta 3,5 in debela 1,5 cm. Mesnati del, mesokarp, je zaradi pooglenevanja nekoliko nabuhel, notranjost pa je votla. V enem so še fragmenti koščičastega semena – endokarpa. Na njem se vidi podolgasta, malo uvihana brazda, značilna za enokaličnice. Po teh znakih gre nedvomno za plod datljeve palme *(Phoenix dactylifera)* (**sl. 1:** 1).

2. Štirje zogleneli, zgrbljeni, pri muhi bučasto razširjeni plodovi, se proti peclju zožujejo in se končujejo v kratkem, zakrivljenem pecljičku. Že po zunanji obliki je videti, da gre za navidezni plod (soplodje) smokve. Ker se pod ožganim površjem opazijo številna drobna semena (oreški), ni nobenega dvoma, da so to plodovi figovca *(Ficus carica)* (**sl. 1:** 2).

3. Distalna polovica podolgastega plodu z ostanki usnjaste povrhnje lupine (eksokarpa) in gobasto nabuhlim mesnatim delom – mezokarpom. To pomeni, da je bil plod ob času pooglenevanja še svež. V sredini se vidi ostanek drobnejšega koščičastega semena – endokarpa. Zelo verjetno je to del plodu čičimaka *(Zizyphus jujuba)* (**sl. 1:** 3), imenovan tudi »kitajski datelj«. Čičimak je podolgast, 2 do 3 cm dolg koščičast plod z rumenim ali rdečkastim in usnjastim perikarpom ter mesnatim in užitnim mezokarpom. Ta se z dozorevanjem, »medenjem«, spremeni v gosto, sladko pulpo, ki je znana kot dober ekspektorans in je zato tudi dobil še ime »prsne jagode«. Geografska razširjenost čičimaka seže od Koreje preko Kitajske in Indije do Sredozemlja.

Grob 226

1. Trije zogleneli, 1 do 2 cm veliki fragmenti istega sadeža imajo zelo debelo lupino (perikarp). Eden izmed njih je vrhnji del večjega plodu okrog cvetišča. V centru se dviga lijakasto odebeljen ostanek otrdele čaše, katere rogljiči pa so že polomljeni. Zunanji rob je striaten. V dnu čašne cevi je še ohranjen del odlomljenega, pri dnu odebelelega pestiča, kar pomeni, da je plod(nica) izrazito podrasla.

Sl. 1: Rabelčja vas. Grob 210: 1 datelj *(Phoenix dactylifera)*, 2 smokva *(Ficus carica)*, 3 čičimak *(Zizyphus jujuba)*. – Grob 226: 4 granatno jabolko *(Punica granatum)*, 5 datelj *(Phoenix dactylifera)*.

Abb. 1: Ptuj – Rabelčja vas. Grab 210: 1 Dattel *(Phoenix dactylifera)*, 2 Feige *(Ficus carica)*, 3 Jujube *(Zizyphus jujuba)*. – Grab 226: 4 Granatapfel *(Punica granatum)*, 5 Dattel *(Phoenix dactylifera)*.

Na notranjem delu fragmenta se vidijo insercijski ostanki šestih prekatnih sten, ki izhajajo iz središča. Vendar pa septi niso več ohranjeni. Tudi sam notranji del plodu očitno ni bil votlo peščišče z manjšim številom semen, temveč je bil poln semen.

To zanesljivo pomeni, da ne gre za jabolko, *Pirus malus*. Od mesnatih plodov pa imata tako otrdele čaše le nešplja *(Mespilus)* in granatno jabolko, *Punica granatum*. Ker nešplja nima septiranega plodu od središča do muhe in do zunanje stene perikarpa, je mogoče le še granatno jabolko. Druga dva fragmenta imata še ostanke notranjega mesnatega dela, ki so sicer pri zoglenevanju penasto nabuhli, kar pomeni, da je bil sadež še svež. In v tej nabuhli masi so zoglenela oglata semena, ki so nepravilno razporejena po vsem mesnatem delu (mezokarpu), ne le v sredini. Po vsem plodu razvrščena oglata semena ter šest prekatnih zasnov že pri vrhu plodu so zanesljiv znak granatnega jabolka *(Punica granatum)* (**sl. 1**: 4).

Granatno jabolko je sicer doma v Perziji, vendar ga je človek že zelo zgodaj razširil v Indijo in v obrobje Sredozemlja. Že v starem Egiptu je bilo vir osvežilne pijače, že od leta 2500 pr. n. š. pogost grobni pridatek. Granatno jabolko je tudi zelo pogost ornament na orientalskih, perzijskih in judovskih kultnih predmetih, za Grke pa je bilo simbol rodnosti (G. Hegi, 1926, 765).

2. Plod je zoglenela, po dolgem preklana polovica 3 cm dolgega in 1,5 cm širokega valjastega plodu s koščičastim semenom v sredi. Mezokarp je mesnat in je zaradi zoglenevanja malce nabuhel, koščica je čvrsta, gladka, na enem koncu so opazni prečni zažemki. Podolgasta žlebičasta brazda kaže na to, da je plod monokotiledon (enokaličnic). Glede na obliko, velikost in seme (koščico) je to lahko samo plod datljeve palme *(Phoenix dactylifera)* (**sl. 1**: 5).

Najdbe uvoženega južnega sadja so tudi v rimskih plasteh naših krajev prava redkost. H. L. Werneck (1949), ki je podal pregled vseh dotedanjih najdb kulturnih rastlin od prazgodovine do rimske dobe tudi za Slovenijo, razen žit ne omenja drugih kultiviranih sadežev ali semen. Ne omenja niti najdbe datljevega plodu, ki ga je v rimskih plasteh Emone našel W. Schmid, a je to navedeno le v njegovih zapiskih o izkopavanjih (ustno poročilo dr. J. Šašla), niti najdbe datlja v rimskem grobu v Razdrtem pri Šmarju, ki so ga našli ob gradnji železniške proge proti Novemu mestu (A. Müllner, 1893 – obvestilo D. Božiča).

Predvsem pa nam ta najdba dokazuje, da so že v rimskem času pošiljali južno sadje iz Italije v bolj oddaljene kraje imperija. Granatno jabolko in čičimak sta bila poslana celo sveža, smokve in datlji pa posušeni. Zato verjetno pošiljka ni bila poslana po navadni trgovski poti, temveč po hitrejši zvezi. Tudi je malo verjetno, da je bilo sveže sadje (granatno jabolko in čičimak) namenjeno za prodajo, temveč verjetneje za kakega odličnika ali celo kot grobni pridatek.

Op.: Navedeni plodovi so objavljeni v katalogu petovionske nekropole, toda brez navedbe vira diagnoze (Z. Kujundžić, 1982, 35, t. 16: 9, 37, t. 18: 19).

GASSNER G. (1973), *Mikroskopische Untersuchungen pflanzlicher Lebensmittel*. 4. Aufl. – Stuttgart.

HEGI G. (1926), *Illustrierte Flora von Mitteleuropa*, Bd 5/2, 1. Aufl., 762–766. – München.

KUJUNDŽIĆ Z. (1982), *Poetovijske nekropole*. – Kat. in monogr. 20, Ljubljana.

MÜLLNER A. (1893), Funde beim Baue der Unterkrainer Bahn. – *Argo* 2, 55, Laibach.

WERNECK H. L. (1949), *Ur- und frühgeschichtliche Kultur- und Nutzpflanzen in den Ostalpen und am Ostrande des Böhmerwaldes*. – Linz.

INTERESSANTE KARPOLOGISCHE FUNDE IN ZWEI RÖMISCHEN GRÄBERN IN PTUJ (POETOVIO)

Zusammenfassung

Anläßlich der archäologischen Bergungsausgrabungen der römischen Nekropole in der Umgebung von Ptuj (Rabelčja vas) sind in zwei Brandgräbern auch verkohlte Früchte gefunden worden, von denen alle zu den Südfrüchten gehören (**Abb. 1**).

Das Grab 210 enthielt zwei teils beschädigte Stücke von Datteln *(Phoenix dactylifera)*, vier ganze, doch unterschiedlich große Feigenfrüchte *(Ficus carica)* und ein halbes Fruchtstück von Jujube (= Judendorn) *(Zizyphus jujuba)*, auch »Chinesische Dattel« genannt.

Im Grabe 226 sind drei Bruchstücke eines Granatapfels *(Punica granatum)* und ein Dattelstück gefunden worden.

Die Funde sind insofern interesant, weil es sich ausschließlich um Südfrüchte handelt. Im relativ entlegenen Teil des Römischen Imperiums waren diese Früchte höchstwahrscheinlich wohl keine allgemeine Konsumware. Näher liegt der Gedanke, daß sie für hochrangige Persönlichkeiten oder als Grabbeigabe bestimmt waren. Besonders gilt das für den Granatapfel und die Jujube.

Außer diesen sind in Slowenien Südfrüchte noch in zwei Lokalitäten aus der römischen Epoche – je eine Dattelfrucht – gefunden worden: in Razdrto bei Šmarje an der Baustelle der Eisenbahn nach Novo mesto (A. Müllner, 1893) und in Emona (unveröffentlichte Grabungsprotokolle von W. Schmid) nach mündlicher Mitteilung von Dr. Jaro Šašel.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 41, 1990, str. 313–354

POZNOANTIČNI KASTEL VRH BRSTA PRI MARTINJ HRIBU NA LOGAŠKI PLANOTI

FRANCE LEBEN

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

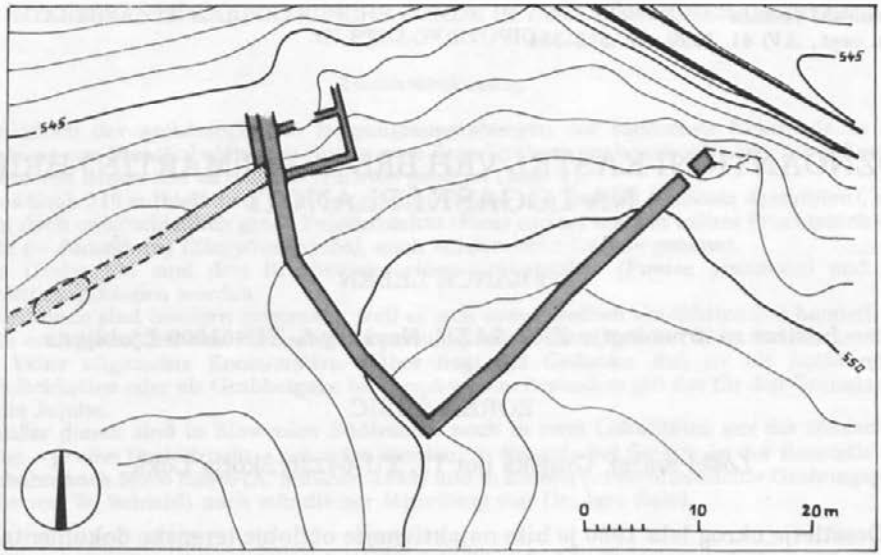
ZORKA ŠUBIC

Loški muzej, Grajska pot 13, YU-64220 Škofja Loka

Desetletje okrog leta 1960 je bilo najaktivnejše obdobje terenske dokumentacije in raziskovanja posameznih odsekov limesa Julijskih Alp oziroma poznoantičnih zapornih zidov in utrdb na slovenskem in mejnem ozemlju. V sestavi komisije za limes pri Arheološkem društvu Jugoslavije in medakademijskega odbora za raziskovanje limesa smo se tega dela lotili tudi nekateri slovenski arheologi v okviru dejavnosti svojih ustanov. Vse akcije je vodil in usklajeval takratni Zavod za spomeniško varstvo SRS, kjer je tista leta služboval Peter Petru. Strateg vsega našega dela pa je bil najboljši poznavalec limesa, Jaroslav Šašel. Njemu v spomin posvečava sodelavca to objavo.

Arheološko ugotovljene zapore, zgodovina njihovih raziskovanj z najstarejšimi viri in omembami ter novejša terenska zapažanja in raziskovalni posegi so združeni v knjigi *Claustra Alpium Iuliarum I.* Med tem gradivom so tudi že povzeti in opisani glavni izsledki izkopavanj poznoantične stražne postojanke pri Martinj Hribu,[1] katere značilnosti je pisec črpal iz starih virov, dokumentacije terenskih meritev, dnevnika izkopavanj in predhodnega poročila.[2] Vsi poznejši prikazi, omembe in predstavitve te stavbene antične zapuščine slone domala na istih virih oziroma podatkih.[3]

Terenski ogled in meritve ostankov limesa jugovzhodno od Martinj Hriba pri Logatcu smo opravili novembra 1959.[4] Zaporni zid z obrambnimi stolpi je zapiral prehod na Logaški planoti med Gradiščem (646 m) na zahodu in Oblim vrhom (700 m) ter Tolstim vrhom (803 m) na vzhodu. Nekdaj sta tod samevali rimska cesta in stara kolovozna pot, danes pa prek planote peljeta še lokalna cesta Logatec–Laze–Rakek in železnica Ljubljana–Postojna. Na zaraščeni kraški terasi na severni strani Brsta (597 m) pod Gradiščem, nad t. i. »skalnimi vrati«, je bila oblikovanost površja takšna, da je bilo tod moč opaziti temeljne obrise nekega obzidja. Kasnejša izkopavanja so res odkrila ostanke utrjene stražne postojanke oz. manjšega kastela (**sl. 1**). Tudi osrednja lega v sistemu zapornega zidu, na skalnati terasi tik nad rimsko cesto, daje postojanki dober opazovalni in strateški položaj (**sl. 2**). Proti vzhodu se od stare poti pod teraso spusti navzdol še 370 m daleč kamniti greben zapornega zidu, vmes prečka današnjo cesto in železnico in se končuje na ledini Lom na kraškem svetu Požgano pod Oblim vrhom. Zahodni krak se od kastela da slediti kot groblja dobrih 300 m navzgor v skalnato pobočje Gradišča.

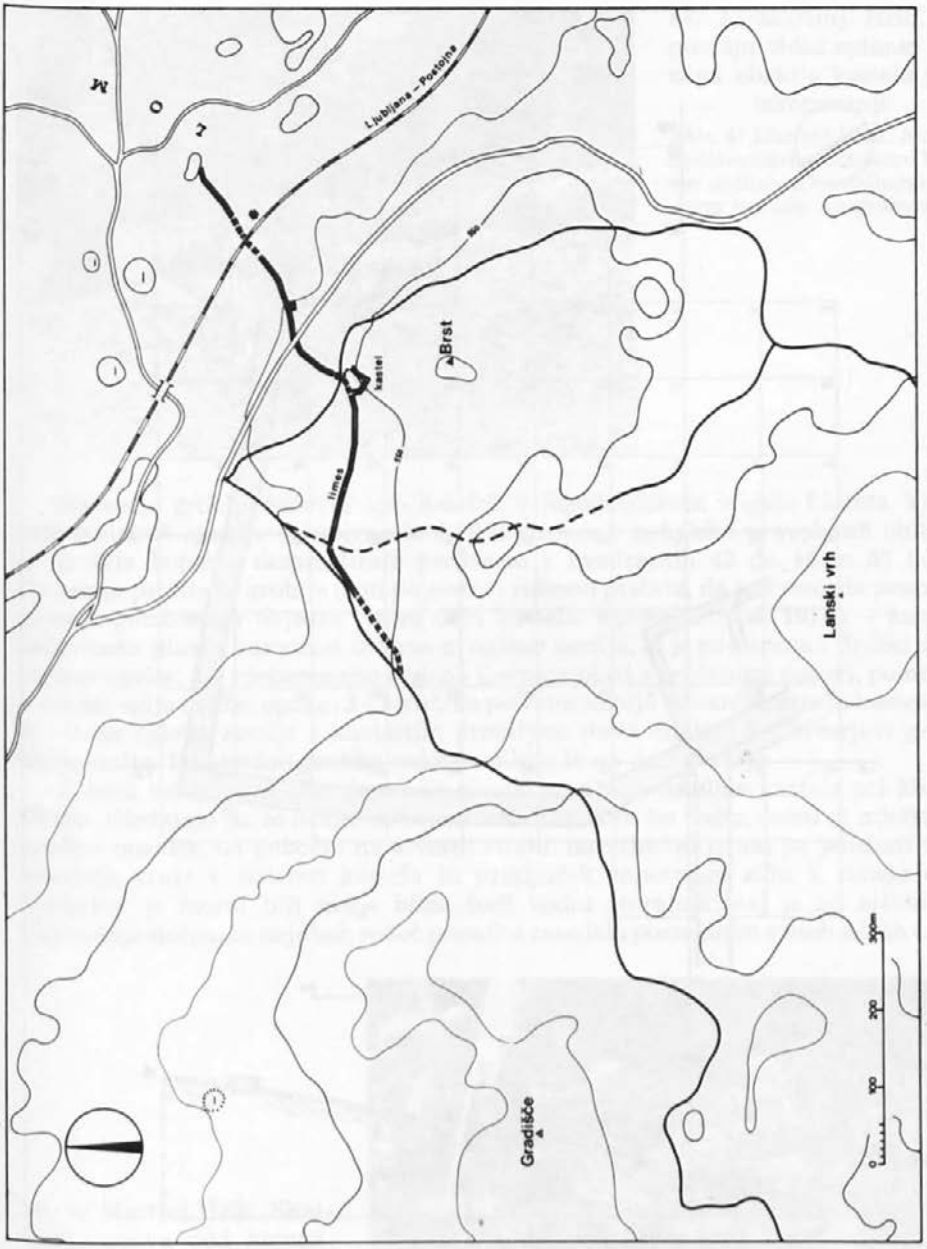

Sl. 1: Martinj Hrib. Mikrolokacija kastela z zahodnim krakom zapornega zidu.
Abb. 1: Martinj Hrib. Mikrolokation des Kastells mit dem Westschenkel der Sperrmauer.

Na tej padajoči terasi »Vrh Brsta« (parc. št. 1026, k. o. Dolnji Logatec) smo izkopavali mesec dni julija in avgusta 1963.[5] Uporabljali smo koordinatni merski sistem s kvadranti 4 × 4 m in pri tem prekopali 1300 m^2 površine (**sl. 3**). Teren je bil precej zaraščen in dobršen del kraškega površja je prekrivala le tanka prevejana plast humusa. Notranjost smo izkopavali po kvadrantih, po sredini pustili kontrolni križ, zunaj pa kopali le toliko, da smo sledili zunanjo stran in smer obzidja ter priključek zapornega zidu (**sl. 4, 5**). Z izkopavanji smo torej naleteli na ostanke obzidanega manjšega kastela s pičlimi gradbenimi elementi. V temeljih smo odkrili širino in obseg južnega in zahodnega obzidja in v severozahodnem vogalu ostanke notranjega stražnega stolpa. Na severni strani, kjer pobočje strmo pada proti stari cesti, ter na vzhodni strani, kjer je navpična stena »skalnih vrat« z usekom rimske ceste, nismo zasledili nikakršnih ostankov zidovja. Obzidje ni bilo ravno, pač pa se oba kraka lomita z manjšim ali večjim odklonom, tako da v osnovi ni pravokotnega tlorisa.

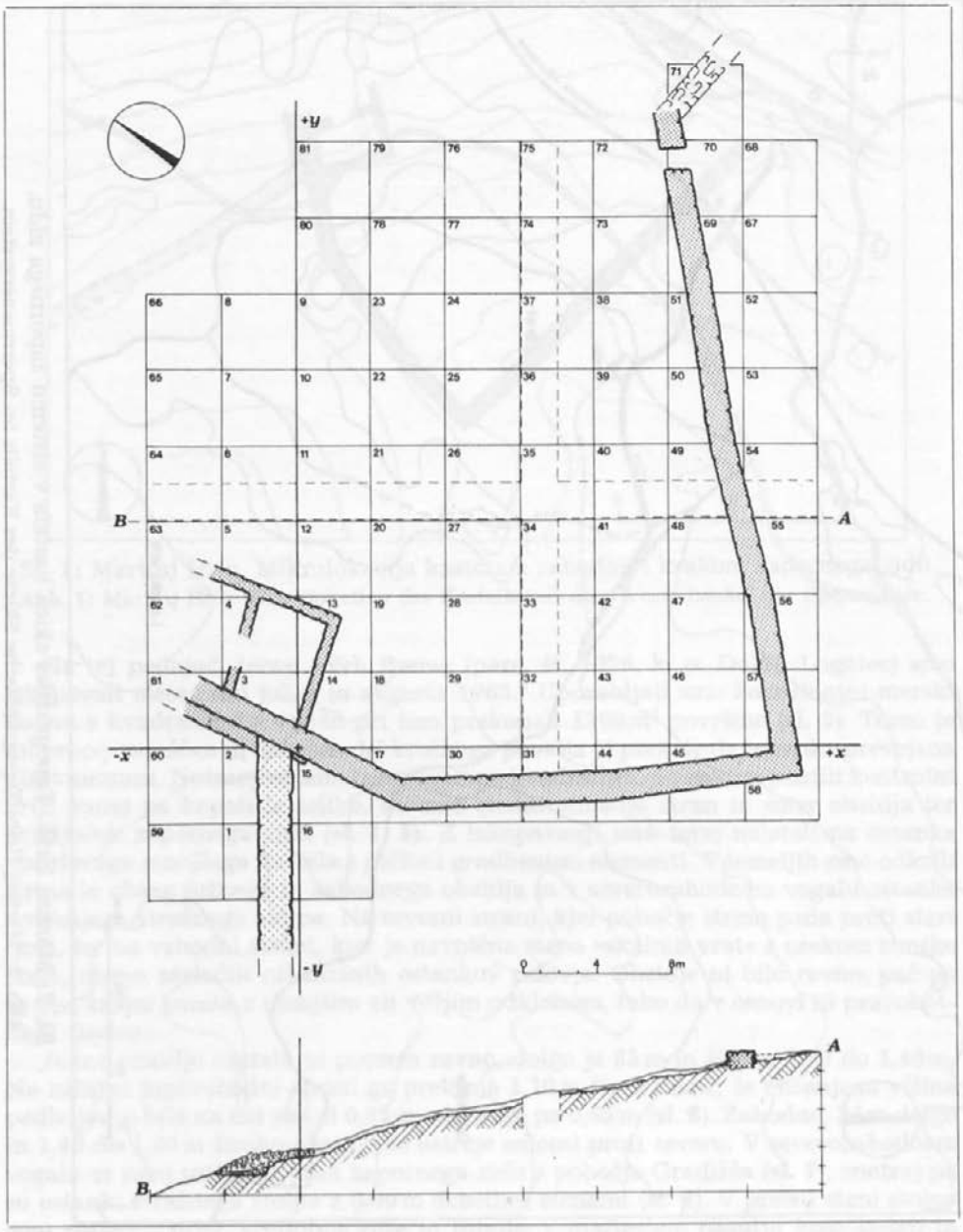
Južno obzidje kastela ni povsem ravno, dolgo je 35 m in široko 1,30 do 1,40 m. Na začetni jugovzhodni strani ga prekinja 1,10 m širok vhod; še ohranjena višina podbojev je bila na eni strani 0,35 m, na drugi pa 0,65 m (**sl. 6**). Zahodno, 34 m dolgo in 1,40 do 1,60 m široko obzidje se ostreje zalomi proti severu. V severozahodnem vogalu se nanj priključi krak zapornega zidu s pobočja Gradišča (**sl. 7**), znotraj pa so ostanki stražnega stolpa z 0,60 m debelimi stenami (**sl. 8**). V prečni steni stolpa smo zasledili prag, svetlobne reže in tubule, v maltastem nasutju kose le-teh in opeko. Ostankov izravnavanih tal ali tlakovanja ni bilo. Severna stran zidovja je bila odnešena ali zrušena v strmo pobočje.

Znotraj kastela nismo našli nobenih drugih stavbnih elementov, pa tudi na očitno kulturno plast nismo naleteli nikjer. Vse drobne najdbe smo našli raztresene v tanki vrhnji humozni plasti ali med kamenjem pretrtega kraškega površja. Stratigrafije v osrednjem delu ni. Izrisani profil v smeri jug-sever (**sl. 3**: A-B) nam

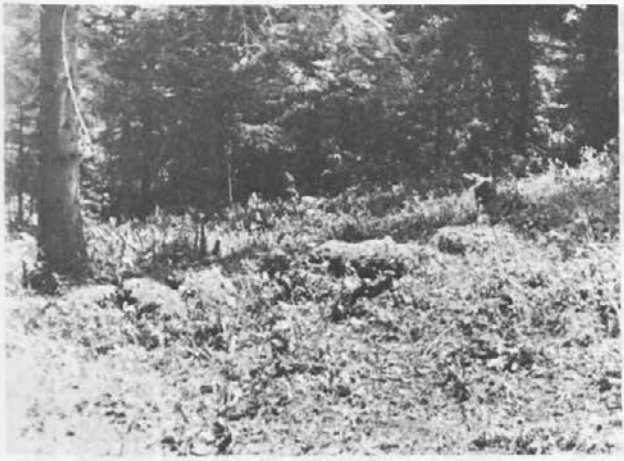
Sl. 2: Martinj Hrib. Topografska skica kastela v sistemu zapornega zidu.
Abb. 2: Martinj Hrib. Topographische Skizze des Kastells im Sperrmauersystem.

predoči padec terena in hkrati debelino humoznega površja nad kamnito osnovo. Le v skrajnem spodnjem delu (v kvadrantu 5 zunaj stražnega stolpa) je bila groblja ruševin: kup zemlje, pomešane s kamenjem in pod njo čvrsta ilovnata plast z drobirjem na živoskalnatih izravnavanih tleh. Le v špranji med kamni smo našli dva nečitljiva rimska novca.

Sl. 3: Martinj Hrib. Tloris in profil izkopanega terena v sistemu koordinatne mreže z označenimi kvadranti.

Abb. 3: Martinj Hrib. Grundriß und Profil des ausgegrabenen Terrains im System des Koordinatennetzes mit bezeichneten Quadranten.

Sl. 4: Martinj Hrib. Na površju vidni ostanki južnega obzidja kastela pred izkopavanji.

Abb. 4: Martinj Hrib. Auf der Erdoberfläche sichtbare Reste der südlichen Kastellummauerung vor den Ausgrabungen.

Na večjo grobljo ruševin smo naleteli v jugozahodnem vogalu kastela, kjer je bilo ponekod obzidje ohranjeno še 0,70 m visoko. V nekakšni pravokotni obliki se je groblja kopasto razprostirala predvsem v kvadrantih 43 do 46 in 57 (**sl. 9**). Osrednja profila te groblje nam po sestavi ruševin pričata, da je to morda pogorišče nekega pomožnega objekta v tem delu kastela. Opis plasti (**sl. 10**): 1 – kamnita ruševinska plast s humozno, ožgano in ogleno zemljo, ki je pomešana z drobci malte in kosi opeke; 2 – rdečerumeno ožgana ilovnata plast s peščenimi pasovi, pomešana z drobci oglja in kosi opeke; 3 – sivočrna peščena zemlja z lisami malte in kamenjem; 4 – črna oglena zemlja s kamnitim drobirjem (brez malte); 5 – sivorjavi greben zbite malte. Posamične drobne najdbe so bile le na dnu groblje.

S temi navedbami smo dopolnili glavne gradbene ostaline kastela pri Martinj Hribu. Obstajajo pa še nekatere nejasnosti. Raziskati bo treba, čemu ni nikakršnih znakov obzidja, na pobočju na severni strani, na vzhodni strani pa poiskati vlogo »skalnih vrat« v sistemu kastela in priključek zapornega zidu k rimski cesti. Vsekakor je moral biti nekje blizu tudi vodni zbiralnik, saj je po arhitekturi (ogrevanje stolpa) in najdbah sodeč posadka zasedala postojanko v vseh letnih časih.

Sl. 5: Martinj Hrib. Skalnata osnova pod humoznim površjem v sredini kastela med izkopavanji.

Abb. 5: Martinj Hrib. Felsengrundlage unter der humosen Oberfläche in der Mitte des Kastells während der Ausgrabungen.

Obljudenost postojanke izpričujejo tudi številne drobne najdbe. Razprostranjene so bile vsepovsod znotraj kastela, nekaj smo jih našli tudi zunaj obzidja. Najbolj pogostne so bile najdbe v severovzhodnem delu, tam, kjer obzidja sploh ni bilo; grupirane pa so bile tudi ob stražnem stolpu in okrog ruševin v jugozahodnem vogalu. Inventar ni bogat in prvorazreden, je pa vredna tvarna zapuščina, ki nam jo je ta odmaknjena postojanka obilneje ponudila za datiranje v poznoantično obdobje. Za določnejšo opredelitev in primerjavo z drugimi najdišči je prav, da to naše gradivo končno tudi kataloško predstavimo.

Katalog gradiva

Kovinski predmeti

1. Bronasta fibula s čebulastima glavicama. Kv. 71. Inv. št.: NM R-11441. **T. 1:** 1.
2. Bronasta fibula s čebulastima glavicama. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11302. **T. 1:** 2.
3. Bronasta fibula s čebulastimi glavicami. Kv. 49. Izgubljena. **T. 17:** 279.
4. Bronasta fibula. Kv. 18. Inv. št.: NM R-11352. **T. 1:** 3.
5. Bronast cevast okov. Kv. 49. Inv. št.: NM R-11434. **T. 1:** 4.
6. Bronast jermenski zaključek. Kv. 26. Inv. št.: NM R-11387. **T. 1:** 5.
7. Bronast jermenski zaključek. Kv. 31. Inv. št.: NM R-11403. **T. 1:** 6.
8. Bronast okov. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11385. **T. 1:** 7.
9. Bronasta aplika. Kv. 49. Inv. št.: NM R-11433. **T. 1:** 8.
10. Bronast obroček. Kv. 8. Inv. št.: NM R-11321. **T. 1:** 9.
11. Bronasta ploščica. Kv. 49. Inv. št.: NM R-11435. **T. 1:** 10.
12. Bronasta ukrivljena pločevina. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11303. **T. 1:** 12.
13. Košček bronaste žlindre. Kv. 27. Vel. 2,9 × 1,8 cm. Inv. št.: NM R-11400.
14. Železna obročasta fibula. Kv. 2. Izgubljena. **T. 17:** 280.
15. Železna obročasta fibula. Kv. 43. Inv. št.: NM R-11408. **T. 2:** 13.
16. Železen obesek v obliki lunule. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11366. **T. 2:** 19.
17. Železen okov za držaj. Kv. 46, 57. Inv. št.: NM R-11425. **T. 2:** 15.
18. Železen držaj. Kv. 77. Izgubljen. **T. 17:** 290.
19. Železen obročast okov. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11364. **T. 2:** 24.
20. Železna puščica s krilci. Kv. 30. Inv. št.: NM R-11295. **T. 2:** 16.
21. Železna puščica s krilci. Kv. 7. Inv. št.: NM R-11308. **T. 2:** 17.
22. Železna puščica s krilci. Kv. 21. Inv. št.: NM R-11354. **T. 2:** 18.
23. Železna koničasta puščica. Kv. 25. Izgubljena. **T. 17:** 282.
24. Železna koničasta puščica. Kv. 70. Inv. št.: NM R-11439. **T. 2:** 20.
25. Železna koničasta puščica. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11374. **T. 2:** 21.
26. Železna koničasta puščica. Kv. 7. Inv. št.: NM R-11307. **T. 2:** 22.
27. Železna koničasta puščica. Kv. 22. Inv. št.: NM R-11363. **T. 2:** 23.
28. Železna sekira. Kv. 20. Inv. št.: NM R-11353. **T. 3:** 27.
29. Železna sekira. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11356. **T. 3:** 28.
30. Železno dleto. Kv. 44. Inv. št.: NM R-11411. **T. 3:** 36.
31. Železno dleto. Kv. 4. Inv. št.: NM R-11298. **T. 4:** 53.
32. Železna zagozda. Kv. 24. Inv. št.: NM R-11377. **T. 3:** 37.
33. Železna zagozda. Kv. 43. Inv. št.: NM R-11409. **T. 3:** 38.
34. Železen prebijač. Kv. 80. Izgubljen. **T. 17:** 283.
35. Železen prebijač. Kv. 35. Inv. št.: NM R-11406. **T. 3:** 33.
36. Železno šilo. Kv. 26. Inv. št.: NM R-11389. **T. 3:** 34.
37. Železen zatič. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11399. **T. 2:** 25.
38. Železen zatič. Kv. 24. Inv. št.: NM R-11378. **T. 2:** 26.
39. Železen predmet. Kv. 46, 57. Inv. št.: NM R-11426. **T. 3:** 39.
40. Železna kljuka. Kv. 46, 57. Inv. št.: NM R-11427. **T. 3:** 35.
41. Železna objemka. Kv. 26. Inv. št.: NM R-11388. **T. 3:** 31.
42. Železna objemka. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11373. **T. 3:** 32.
43. Železna zatikalka. Kv. 80. Izgubljena: **T. 17:** 288.
44. Železen masiven obroč. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11384. **T. 2:** 14.

45. Teme železne sekire. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11331. **T. 3:** 30.
46. Železen masiven predmet. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11398. **T. 3:** 40.
47. Železen ključ. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11372. **T. 4:** 41.
48. Železen ključ. Kv. 72. Izgubljen. **T. 17:** 289.
49. Železen okov. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11367. **T. 4:** 42.
50. Železen okov. Kv. 24. Inv. št.: NM R-11376. **T. 4:** 43.
51. Železen okov. Kv. ? Inv. št.: NM R-11445 b. **T. 4:** 44.
52. Železen okov. Kv. ? Inv. št.: NM R-11445 a. **T. 4:** 45.
53. Železen okov. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11336. **T. 4:** 46.
54. Železen okov. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11357. **T. 4:** 47.
55. Železen okov. Kv. 46, 57. Inv. št.: NM R-11428. **T. 4:** 48.
56. Železen okov. Kv. 80. Izgubljen. **T. 17:** 291.
57. Železen žebelj. Kv. 8. Inv. št.: NM R-11322. **T. 4:** 49.
58. Železen žebelj. Kv. 25. Inv. št.: NM R-11379. **T. 4:** 50.
59. Železen žebelj. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11332. **T. 4:** 51.
60. Železen žebelj. Kv. 71. Inv. št.: NM R-11442. **T. 4:** 52.
61. Železen žebelj T oblike. Kv. 72. Izgubljen. **T. 17:** 284.
62. Železen žebljiček. Kv. 24. Izgubljen. **T. 17:** 281.
63. Železen nož. Kv. 39. Izgubljen. **T. 17:** 285.
64. Železen nož. Kv. 74. Izgubljen. **T. 17:** 287.
65. Odlomek železnega rezila. Kv. 36. Izgubljen. **T. 17:** 286.
66. Železen okov nožnice noža. Kv. 47. Inv. št.: NM R-11429. **T. 3:** 29.
67. Dva koščka tanke železne ploščice. Kv. 23. Vel. 3 × 2,2 cm; 2,6 × 1,6 cm; deb. 0,1–0,3 cm. Inv. št.: NM R-11368.

Steklene posode

68. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11311. **T. 5:** 54.
69. Čaša iz svetlo olivno zelenega stekla. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11330. **T. 5:** 55.
70. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11415 a. **T. 5:** 56.
71. Čaša iz zelenega stekla. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11355. **T. 5:** 57.
72. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 33. Inv. št.: NM R-11404 a. **T. 5:** 58.
73. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 a. **T. 5:** 59.
74. Čaša iz svetlejše zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 c. **T. 5:** 60.
75. Čaša iz svetlo rjavkastega stekla. Kv. 9. Inv. št.: NM R-11328. **T. 5:** 61.
76. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11383 a. **T. 5:** 62.
77. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 13. Inv. št.: NM R-11450. **T. 5:** 63.
78. Čaša iz temnejše zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 j. **T. 5:** 64.
79. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11343 a. **T. 5:** 65.
80. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11459. **T. 5:** 66.

Sl. 6: Martinj Hrib. Vhod v kastel v južnem obzidju.

Abb. 6: Martinj Hrib. Kastelleingang in der südlichen Ummauerung.

81. Čaša iz svetlo rjavkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 h. **T. 5:** 67.
82. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11457 a. **T. 5:** 68.
83. Čaša gubanka iz rumenkasto zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11341 a, b. **T. 6:** 69; **T. 9:** 159.
84. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 b. **T. 6:** 70.
85. Čaša iz svetlo modrega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11344 a. **T. 6:** 71.
86. Čaša iz skoraj brezbarvnega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 f. **T. 6:** 72.
87. Čaša iz svetlo rumenkastega stekla. Kv. 41, 47, 48. Inv. št.: NM R-11430. **T. 6:** 73.
88. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11326. **T. 6:** 74.
89. Čaša iz rumenkastega stekla. Kv. 13. Inv. št.: NM R-11348. **T. 6:** 75.
90. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11343 b. **T. 6:** 76.
91. Čaša iz svetlo modrozelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11344 c. **T. 6:** 77.
92. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 k. **T. 6:** 78.
93. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11391. **T. 6:** 79.
94. Čaša iz zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 i. **T. 6:** 80.
95. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11456 a. **T. 6:** 81.
96. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11458 a. **T. 6:** 82.
97. Čaša iz zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 a. **T. 6:** 83.
98. Čaša iz svetlo rjavkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 d. **T. 7:** 84.
99. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11456 b. **T. 7:** 85.
100. Čaša iz skoraj brezbarvnega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 č. **T. 7:** 86.
101. Čaša iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 l. **T. 7:** 87.
102. Čaša iz skoraj brezbarvnega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 g. **T. 7:** 88.
103. Čaša iz svetlo modrikastega stekla. Kv. 9. Shranjena pri keramiki z inv. št.: NM R-11329. **T. 7:** 89.
104. Čaša iz svetlo zelenega, rahlo hrapavega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 e. **T. 7:** 90.
105. Čaša iz rumenkastega stekla. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11390. **T. 7:** 91.
106. Čaša iz zelenkastega stekla z brušenim okrasom. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11415 b. **T. 7:** 92.
107. Čaša iz svetlo zelenkastega stekla z brušenim okrasom. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11416. **T. 7:** 93.
108. Čaša iz zelenkastega stekla z brušenim okrasom. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11383 b. **T. 7:** 94.
109. Čaša iz zelenkastega stekla z brušenim okrasom. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11414. **T. 7:** 95.
110. Čaša iz zelenega stekla z brušenim okrasom. Kv. ? Inv. št.: NM R-11453 a, b. **T. 7:** 96.
111. Čaša iz zelenkastega stekla. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11424 b. **T. 8:** 97.
112. Čaša iz svetlo zelenkastega stekla z brušenim okrasom. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11312 a. **T. 8:** 98.
113. Čaša iz svetlo zelenkastega stekla s horizontalno kaneluro na ostenju. Kv. ? Inv. št.: NM R-11454 a. **T. 8:** 99.
114. Čaša iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11301. **T. 8:** 100.
115. Čaša iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11424 a. **T. 8:** 101.
116. Čaša iz svetlo olivnega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 a. **T. 8:** 102.
117. Čaša iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 b. **T. 8:** 103.
118. Čaša iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 c. **T. 8:** 104.
119. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11452 a. **T. 8:** 105.
120. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 f. **T. 8:** 106.
121. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11451 b. **T. 8:** 107.
122. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11451 c. **T. 8:** 108.
123. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11452 b. **T. 8:** 109.

124. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 e. **T. 8:** 110.

125. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 f. **T. 8:** 111.

126. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11451 a. **T. 8:** 112.

127. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 e. **T. 8:** 113.

128. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11451 d. **T. 8:** 114.

129. Šest fragmentov čaše iz olivno zelenega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11342. **T. 9:** 115–118, 121, 122.

130. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11452 c. **T. 9:** 119.

131. Ostenje čaše iz zelenkastega stekla s temno modrimi kapljami. Kv. ? Inv. št.: NM R-11452 d. **T. 9:** 120.

132. Ustje čaše iz skoraj brezbarvnega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 x. **T. 9:** 123.

133. Ustje čaše iz svetlo zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 r. **T. 9:** 124.

134. Ustje čaše iz zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11459 a. **T. 9:** 125.

135. Ustje čaše iz svetlo zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.:NM R-11455 n. **T. 9:** 126.

136. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 b. **T. 9:** 127.

137. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11458 c. **T. 9:** 128.

138. Ustje čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11457 e. **T. 9:** 129.

139. Ustje čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 m. **T. 9:** 130.

140. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11458 b. **T. 9:** 131.

141. Ustje čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 t. **T. 9:** 132.

142. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11459 c. **T. 9:** 133.

143. Ustje čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 š. **T. 9:** 134.

144. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 c. **T. 9:** 135.

145. Ustje čaše iz zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 s. **T. 9:** 136.

146. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11459 d. **T. 9:** 137.

147. Ustje čaše iz brezbarvnega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 p. **T. 9.:** 138.

148. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11457 c. **T. 9:** 139.

149. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11457 d. **T. 9:** 140.

150. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 ž. **T. 9:** 141.

151. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 z. **T. 9:** 142.

152. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11459 b. **T. 9:** 143.

153. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 v. **T. 9:** 144.

154. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 o. **T. 9:** 145.

155. Ustje čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11457 b. **T. 9:** 146.

156. Ustje čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11455 u. **T. 9:** 147.

157. Dno čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11312 b. **T. 9:** 149.

158. Dno čaše iz olivno zelenega stekla. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11300. **T. 9:** 150.

159. Dno čaše iz rumenkasto zelenega stekla. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11365. **T. 9:** 152.

160. Ostenje čaše iz svetlo zelenkastega stekla. Kv. 33. Inv. št.: NM R-11404. **T. 9:** 153.

161. Dno čaše iz zelenkastega stekla. Kv. ? Inv. št.: NM R-11454 b. **T. 9:** 154.

162. Dno čaše iz zelenkastega stekla. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11392 d. **T. 9:** 155.

163. Dno čaše iz svetlo zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11343 c. **T. 9:** 156.

164. Dno čaše iz listnato zelenega stekla. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11423. **T. 9:** 157.

165. Dno čaše iz zelenkastega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11345 d. **T. 9:** 158.

166. Dno s prstanasto nogo posode iz temno zelenega prozornega stekla. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11313. **T. 9:** 148.

167. Dno steklenice iz modro zelenega stekla. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11344 b. **T. 9:** 151.

168. Steklenička. Kv. 77. Izgubljena. **T. 17:** 292.

169. Številni drobni fragmenti posod iz raznobarvnega stekla. Kv. 43. Inv. št.: NM R-11410.

170. Številni fragmenti posod iz zelenkastega stekla. Kv. 12 (?). Inv. št.: NM R-11449.

171. Majhni fragmenti posod (?) iz temno modrega, modro zelenega in temno zelenega stekla (4 kosi). Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11314.

Sl. 7: Martinj Hrib. Priključek zahodnega kraka zapornega zidu h kastelu.

Abb. 7: Martinj Hrib. Anschluß des Westschenkels der Sperrmauer ans Kastell.

Sl. 8: Martinj Hrib. Del odkopanega zidu stražnega stolpa znotraj kastela.

Abb. 8: Martinj Hrib. Teil der freigelegten Mauer des Wachtturmes innerhalb des Kastells.

Keramika

172. Lonec iz rjavordeče žgane neprečiščene gline. Kv. 4. Inv. št.: NM R-11297. **T. 10:** 160.
173. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 c. **T. 10:** 161.
174. Lonec iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. ? Inv. št.: NM R-11460 a. **T. 10:** 162.
175. Lonec iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. ? Inv. št.: NM R-11460 b. **T. 10:** 163.
176. Lonec iz sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11325 b. **T. 10:** 164.
177. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11304. **T. 10:** 165.
178. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 d. **T. 10:** 166.
179. Lonec iz temno sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 d. **T. 10:** 167.
180. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11338. **T. 10:** 168.
181. Lonec iz sivo do sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 c. **T. 10:** 169.
182. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 70. Inv. št.: NM R-11440. **T. 10:** 170.
183. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11422. **T. 10:** 171.
184. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11395 b. **T. 10:** 172.
185. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11305. **T. 10:** 173.
186. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 d. **T. 10:** 174.
187. Ustje posode iz sivorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 d. **T. 10:** 175.
188. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 f. **T. 10:** 176.
189. Ustje posode iz okerrjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11395 d. **T. 10:** 177.
190. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 e. **T. 10:** 178.
191. Lonec iz okerrjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11421. **T. 10:** 179..

192. Lonec iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11362 c. **T. 10:** 180.
193. Ustje posode iz sivkastorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11362 c. **T. 10:** 181.
194. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11419. **T. 11:** 182.
195. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 c. **T. 11:** 183.
196. Lonec iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 b. **T. 11:** 184.
197. Lonec iz sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 4. Inv. št.: NM R-11296 a, b. **T. 11:** 185; **T. 14:** 250.
198. Lonec iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11306. **T. 11:** 186.
199. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 a. **T. 11:** 187.
200. Lonec iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 d. **T. 11:** 188.
201. Lonec iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 b. **T. 11:** 189.
202. Lonec iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11420 a. **T. 11:** 190.
203. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 a. **T. 11:** 191.
204. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11334 b. **T. 11:** 192.
205. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11334 a. **T. 11:** 193.
206. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11395 c. **T. 11:** 194.
207. Ustje posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11362 b. **T. 11:** 195.
208. Ustje posode iz okerrjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 i. **T. 11:** 196.
209. Ustje posode iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11362 a. **T. 11:** 197.
210. Ostenje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11397 d. **T. 11:** 198.
211. Ostenje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11315. **T. 11:** 199.
212. Lonec iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 b. **T. 11:** 200.
213. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11319 a. **T. 11:** 201.
214. Lonec iz rdečerjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 a. **T. 11:** 202.
215. Posoda iz rdečerjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 9. Inv. št.: NM R-11329 a. **T. 11:** 203.

Sl. 9: Martinj Hrib. Ostanki ruševin v jugozahodnem vogalu kastela.

Abb. 9: Martinj Hrib. Trümmerreste in der Südwestecke des Kastells.

216. Ustje posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 g. **T. 11:** 204.

217. Lonec iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 e. **T. 12:** 205.

218. Lonec iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 a. **T. 12:** 206.

219. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 a. **T. 12:** 207.

220. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11325 a. **T. 12:** 208.

221. Posoda iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 b. **T. 12:** 209.

222. Lonec iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11318. **T. 12:** 210.

223. Ostenje posode iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 m. **T. 12:** 211.

224. Ostenje posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 l. **T. 12:** 212.

225. Posoda iz rdečerjavo žgane gline, mešane s finim peskom. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11340. **T. 12:** 213.

226. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11395 a. **T. 12:** 214.

227. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 b. **T. 12:** 215.

228. Lonec iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11335. **T. 12:** 216.

229. Lonec iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. ? Inv. št.: NM R-11448. **T. 12:** 217.

230. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11346 c. **T. 12:** 218.

231. Ustje posode iz črno sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 e. **T. 12:** 219.

232. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 j. **T. 12:** 220.

233. Ustje posode iz sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 h. **T. 12:** 221.

234. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 k. **T. 12:** 222.

235. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 9. Inv. št.: NM R-11329 b. **T. 12:** 223.

236. Ustje posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 g. **T. 12:** 224.

237. Ustje posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11393. **T. 12:** 225.

238. Ustje posode iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 f. **T. 12:** 226.

239. Ostenje vrčka iz sivo žgane prečiščene gline s sledovi zelenkaste glazure. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333 f. **T. 12:** 227.

240. Vrč z ročajem iz rjavosivo žgane prečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11380. **T. 12:** 228.

241. Vrč iz sivorjavo žgane prečiščene gline. Kv. 7, 8. Inv. št.: NM R-11320. **T. 12:** 229.

242. Pokrov iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11381. **T. 12:** 230.

243. Skleda iz rjavordeče žgane prečiščene gline. Kv. 5. Inv. št.: NM R-11299. **T. 13:** 231.

244. Skleda iz rumenordeče žgane prečiščene gline z olivno zelenkasto glazuro. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11359. **T. 13:** 232.

245. Posoda iz sivo žgane prečiščene gline s sledovi temno rjave glazure. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11337. **T. 13:** 233.

246. Melnica iz rumeno žgane, slabše prečiščene gline, znotraj zeleno glazirana. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11431. **T. 13:** 234.

247. Ostenje melnice iz rumeno žgane, slabše prečiščene gline z rumenkasto zeleno glazuro. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 c. **T. 13:** 235.

248. Ostenje vrča iz sivo žgane prečiščene gline z motno zeleno glazuro. Kv. 62. Inv. št.: NM R-11436. **T. 13:** 236.

249. Ostenje vrča iz sivo žgane prečiščene gline z olivno zelenkasto glazuro. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11360. **T. 13:** 237.

250. Melnica iz rumenordeče žgane prečiščene gline. Kv. 7. Inv. št.: NM R-11309. **T. 13:** 238.

251. Melnica iz svetlo rdeče žgane prečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11371. **T. 13:** 239.

252. Ročaj vrča iz temno sivo žgane prečiščene gline. Kv. 7, 6. Inv. št.: NM R-11316. **T. 13:** 240.

253. Ročaj vrča iz sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11319 b. **T. 13:** 241.

254. Ročaj posode iz sivo žgane prečiščene gline. Kv. ? Inv. št.: NM R-11446. **T. 13:** 242.

255. Ročaj posode iz rdeče žgane prečiščene gline, mešane s finim peskom. Kv. 13. Inv. št.: NM R-11350. **T. 13:** 243.

256. Ročaj posode iz sivo žgane prečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11369. **T. 13:** 244.

257. Dno posode iz rjavosivo žgane neprečiščene gline. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11317. **T. 14:** 245.

258. Dno posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 g. **T. 14:** 246.

259. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 e. **T. 14:** 247.

260. Dno posode iz črno žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 f. **T. 14:** 248.

261. Dno posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11339. **T. 14:** 249.

262. Dno posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 c. **T. 14:** 251.

263. Dno posode iz rjavnočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11361. **T. 14:** 252.

264. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11397 a. **T. 14:** 253.

265. Dno posode iz sivočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11346 b. **T. 14:** 254.

266. Dno posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 9. Inv. št.: NM R-11329 c. **T. 14:** 255.

267. Dno posode iz sivo žgane neprečiščene gline. Kv. 45, 48. Inv. št.: NM R-11418. **T. 14:** 256.

268. Dno posode iz rdečerjavo žgane prečiščene gline. Kv. 45, 57, 58. Inv. št.: NM R-11417. **T. 15:** 257.

269. Dno posode iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11412. **T. 15:** 258.

270. Dno posode iz rdeče žgane prečiščene gline. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11394. **T. 15:** 259.

271. Dno posode iz črnosivo žgane neprečiščene gline. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11346 a. **T. 15:** 260.

272. Dno posode iz rjavosivo žgane neprečiščene gline. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11323. **T. 15:** 261.

273. Dno posode iz črnorjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 7. Inv. št.: NM R-11310. **T. 15:** 262.

274. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 21, 22. Inv. št.: NM R-11358 g. **T. 15:** 263.

275. Dno posode iz črnorjavo žgane prečiščene gline. Kv. 46, 57. Inv. št.: NM R-11444. **T. 15:** 264.

276. Dno posode iz sivo žgane precej prečiščene gline. Kv. 46, 47. Inv. št.: NM R-11443. **T. 15:** 265.

277. Dno posode iz rjavo žgane dokaj prečiščene gline. Kv. 25, 26. Inv. št.: NM R-11382 h. **T. 15:** 266.

278. Ostenje posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 30. Inv. št.: NM R-11402. **T. 15:** 267.

279. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 g. **T. 15:** 268.

280. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 23. Inv. št.: NM R-11370 f. **T. 15:** 269.

281. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11397 c. **T. 15:** 270.

282. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline s peskano površino. Kv. 27. Inv. št.: NM R-11397 b. **T. 15:** 271.

283. Dno posode iz rjavočrno žgane neprečiščene gline. Kv. 24. Inv. št.: NM R-11375. **T. 15:** 272.

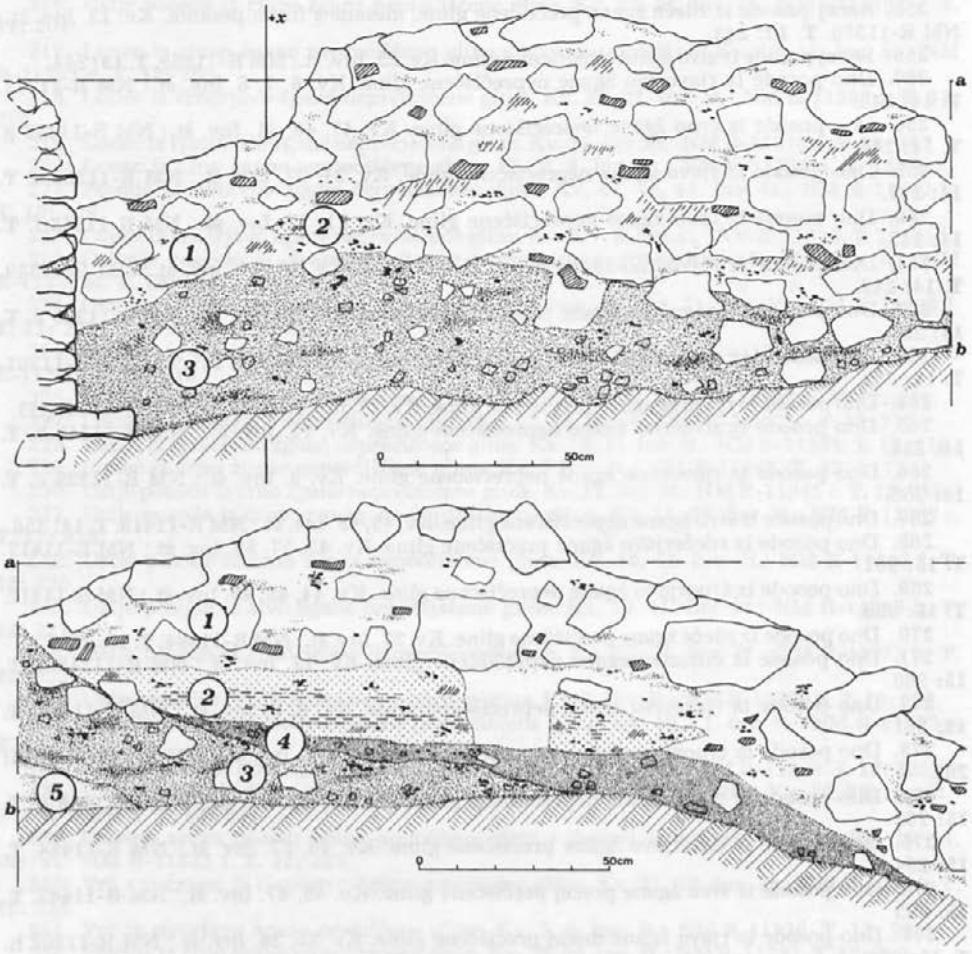
284. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 46. Inv. št.: NM R-11420 b. **T. 15:** 273.

285. Dno posode iz rjavo žgane neprečiščene gline. Kv. 47, 48, 41. Inv. št.: NM R-11432 h. **T. 15:** 274.

286. Dva fragmenta ostenja dveh posod iz rjavo in sivo žgane prečiščene gline. Kv. 12. Inv. št.: NM R-11347.

287. Dva fragmenta ostenja dveh posod iz rjavo in črno žgane neprečiščene gline. Kv. 39. Inv. št.: NM R-11407.

288. Dva fragmenta ostenja vrčka (?) iz sivo žgane prečiščene gline z zelenkasto glazuro. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11324.

Sl. 10: Martinj Hrib. Profila južne in vzhodne strani ruševin v sredini kvadranta 46.
Abb. 10: Martinj Hrib. Profile der Süd- und Ostseite der Trümmer inmitten des Quadranten 46.

289. Fragment ostenja melnice iz rjavordeče žgane prečiščene gline z rumenkasto glazuro. Kv. 33. Inv. št.: NM R-11405.

290. Osem fragmentov ostenja melnice iz rjavordečkasto žgane prečiščene gline s sledovi zelenkaste glazure. Kv. 6, 7, 8. Inv. št.: NM R-11319.

291. Fragment ostenja melnice iz svetlo rdeče žgane prečiščene gline z rumenkasto zeleno glazuro. Kv. 70. Inv. št.: NM R-11440.

Drugi glinasti predmeti

292. Oljenka iz temnorjavo žgane prečiščene gline z ostanki rumenkasto zelene glazure. Kv. 26. Inv. št.: NM R-11386. **T. 16:** 275.

293. Stožčasta utež iz rjavo žgane prečiščene gline. Kv. 17. Inv. št.: NM R-11351. **T. 16:** 276.

294. Stožčasta utež iz rdeče žgane slabo prečiščene gline. Kv. 13. Inv. št.: NM R-11349. **T. 16:** 277.

295. Kos rdeče žgane opeke z vpraskanimi črtami. Vel.: 3,5 × 4,6 × 1,3 cm. Kv. 27 Inv. št.: NM R-11396.
296. Kos rdeče žgane opeke s sledovi žlebljenja s prsti. Vel.: 13 × 12,5 × . 3 cm. Kv. ? Inv. št.: NM R-11447.
297. Fragment tubula. Kv. 8, 9. Inv. št.: NM R-11323.
298. Fragmenti tubulov. Kv. 10, 11. Inv. št.: NM R-11333.
299. Fragmenti tubulov. Kv. 44, 45, 46. Inv. št.: NM R-11413.
300. Fragment tubula. Kv. 62. Inv. št.: NM R-11437.
301. Fragment tubula. Kv. 62. Inv. št.: NM R-11438.
302. Fragment tubula. Kv. ? Inv. št.: NM R-11447.

Kamniti predmeti

303. Brusni kamen. Kv. 9. Inv. št.: NM R-11327. **T. 16:** 278.

Novci

304. Sprimek bronastih novcev. Kv. 29. Inv. št.: NM R-11401. **T. 1:** 11.

Opredelitev gradiva

Med najdbami, ki jih moremo brez vsakršnega dvoma opredeliti kot orožje, so izključno primerki železnega napadalnega orožja. Našli smo tri puščične osti s krilci (št. 20–22) in pet koničastih osti (št. 23–27). Zunaj obzidja kastela je bila najdena puščična ost s krilci št. 20, pred vhodom v kastel pa koničasta ost št. 24. Vse tri puščične osti s krilci ovalno rombičnega preseka in dolgim tulcem za nasaditev okroglega do osmerokotnega preseka so istega tipa. Podobne tem so znane, npr., iz Emone,[7] Drnovega,[8] Predjame[9] in s Hrušice.[10] Koničaste nečlenjene osti so različno dolge, kvadratnega preseka in s tulcem za nasaditev. Tudi zanje imamo analogije med gradivom iz Drnovega,[11] Emone[12] in Hrušice.[13] Oba tipa puščičnih osti sta znana v oblikovnem zakladu 4. stoletja na širšem prostoru rimskega imperija.[14] Dejstvo pa je, da je tudi organiziranost rimske vojske in tehnologija izdelave pogojevala enotnost in nespremenljivost posameznih oblik in tipov orožja.[15]

Med dele vojaške opreme bi lahko prisodili še železen okov nekega držaja (št. 17) in železen trakast obroč (št. 19), ki je rabil kot objemka. Podoben obroč je bil najden na Vranju.[16] Odlomljen kos železnega držaja (št. 18) smo v času najdbe glede na oblikovne značilnosti označili kot del držaja meča. Ker je danes izgubljen in tudi risba v dnevniku izkopavanj ni zadovoljiva, bi bila vsaka opredelitev prenagljena.[17] Velika podobnost pa je opazna pri primerjavi z ročajem bodala iz Emone.[18]

Obe železni fibuli (št. 14, 15) sta obročasti fibuli z rombičnim presekom in nazaj zavitima koncema. Fibula št. 14 je bila najdena zunaj obzidja kastela. Kot tipičen element moške noše je obročasta fibula spenjala obleko ali plašč na desnem ramenu. Po E. Kellerju je značilna za 4. stoletje,[19] W. Jobst pa jo kot tip 36 A postavlja v čas 3. in 4. stoletja.[20] Tudi v Sloveniji so našli večje število takih fibul (često so obravnavane kot pasne spone) in so datirane v čas druge polovice 2. do sredine 4. stoletja.[21]

Vse štiri bronaste fibule pripadajo tipu fibul s čebulastimi glavicami (Kovrig tip 13).[22] Kot sestavni del rimske častniške noše so na desni rami spenjale hlamido, kasneje pa so označevale stopnjo določenega civilnega službenega položaja.[23] Po

značilnem odnosu med lokom in nogo fibule ter oblikovanosti čebulastih gumbov, predvsem pa po okrasu noge lahko pri naših najdbah razlikujemo dva razvojna tipa. Fibula (št. 1), najdena zunaj obzidja kastela, ki ima na nogi pet parov koncentričnih očesc, je po E. Kellerju tip 4 A. Tudi drugi dve ohranjeni fibuli imata nogi vzdolž zunanjih robov okrašeni, in sicer prva s poglobljenimi trapezi (št. 2), druga s polkrožnimi izjedami (št. 4); po E. Kellerju pripadata tipu 4 C. Fibule tipa 4 so datirane v čas okrog 350 do okrog 380 n. e.[24]

Tanka železna ploščica s polkrožno izjedo je obesek, lunula (št. 16). V času najdbe je bila na njej še vedno vidna sled pritrjene zanke.[25] Kot obesek sodi med prastare apotropeične amulete, ki so jih nosile predvsem ženske in otroci, obešali pa so jih tudi živalim. V Intercisi so bili pogosti že v 3. stoletju, vendar pa so bili med pridatki v grobovih tudi še v 4. stoletju.[26]

Od elementov, ki običajno sestavljajo pasno garnituro, sta med gradivom le dva jermenska zaključka. Oba sta iz bronaste pločevine in imata razcepljen vrhnji del, v katerega je bil vstavljen jermen. Eden je srčaste oblike in neokrašen (št. 7), drugi je okrašen s punciranimi očesci in amforaste oblike (št. 6). Obe obliki sta značilni za 4. stoletje.[27] Podrobno jih obravnava E. Keller in ugotavlja, da se jermenski zaključek srčaste oblike pojavlja skoraj izključno s čebulastimi fibulami 3. in 4. tipa; datira jih v čas od 350 do 380 n. e.[28] Jermenski zaključek amforaste oblike po njegovem mnenju prevladuje v kombinacijah s čebulastimi fibulami 4. in 5. tipa, torej v času druge polovice 4. stoletja.[29]

Fragment bronastega, cevasto oblikovanega okova iz zapognjene pločevine (št. 5) je sicer premajhen za natančno opredelitev, vendar po obliki in tehniki izdelave spominja na neokrašene pravokotne jermenske zaključke[30] ali pa na neokrašene zaključne okove širokega pasu.[31]

Med drugimi bronastimi predmeti so še: okov dvojne srčaste oblike s pravokotnima predrtinama za pritrjevanje (št. 8), majhna okrogla, gladka ploščica (št. 11), obroček rombičnega preseka (št. 10), odlomek pločevinaste aplike z nizom reliefnih pik (št. 9) ter fragment deformirane pločevine (št. 12).

Med orodje uvrščamo predmete za obdelavo raznih trših in mehkejših materialov – lesa, kovine, kamna, kože oz. usnja itd. Našli smo železno orodje: sekiri (št. 28, 45) in odlomek manjše sekire (št. 29), dve dleti (št. 30, 31), dva prebijača (št. 34, 35) ter eno šilo (št. 36). Med orodje uvrščamo tudi kamnit brus (št. 303). Poleg tega smo našli še razne zagozde (št. 32, 33), klinaste zatiče (št. 37, 38), objemke (št. 41, 42), zatikalko (št. 43), kljuko (št. 40), železna predmeta neugotovljenih oblik in namenov uporabe (št. 39, 46) ter masiven ploščat obroč (št. 44).

Žeblji s širokimi ploščatimi glavicami so tudi običajen inventar v ruševinskih plasteh gradbenih ostalin, saj so bili nujni pri lesenih konstrukcijah. Našli smo le štiri take žeblje (št. 57–60) in enega manjšega, ki je po debelini stebla bolj podoben zakovici (št. 62). Odkrit je bil tudi primerek velikega žeblja oblike T (št. 61), ki je rabil za pritrjevanje stenskih ali stropnih oblog. Podoben je bil najden tudi na Hrušici in je označen kot zidno sidro.[32]

Med železno okovje, verjetno za lesene konstrukcije, prištevamo osem kosov ploščatih predmetov z okroglimi predrtinami za pritrditev za les (št. 49–56).

Namen in uporaba sta bila pogoj, da se oblike delovnega orodja ter osnovnih kovinskih elementov lesnih konstrukcij domala niso spreminjale niti v širšem prostoru rimskega imperija niti v daljšem časovnem obdobju. Analogije za posamezne oblike so znane ne le v Sloveniji, temveč tudi zunaj njenih meja. Časovno najbližje so prav gotovo tiste s Hrušice.[33]

Med odkopanim gradivom sta bila tudi dva nož a (št. 63, 64). Najboljše je bil ohranjen nož s trikotnim presekom rezila in s trnastim nastavkom za držaj (št. 63), ki je danes izgubljen. Trikotni presek rezila je značilen za drugo polovico 3. stoletja,[34] vendar je v antiki oblika s trnom za držaj splošno razširjena in značilna tudi za njeno pozno obdobje.[35] Manjši nož (št. 64) je imel ukrivljeno ali zalomljeno konico, del nekega rezila pa je bil tudi železni fragment št. 65. Z ozirom na njihovo velikost jih ni moč opredeliti kot bodala, verjetno so rabili kot kuhinjsko ali obrtno orodje.

Odlomek nožnice noža (št. 66) iz uvite železne pločevine ima v našem prostoru primerjavo v bronasti nožnici v poznoantičnem grobu iz Dan pri Starem trgu, kjer je bila skupaj s pasnim zaključkom amforaste oblike.[36]

Med najdbami sta bila tudi dva železna ključ a. Pomični ključ (št. 47) s pravokotno oblikovano, nečlenjeno brado lahko glede na sumarno obdelavo datiramo v drugo polovico 4. stoletja.[37] Podobno oblikovan ključ je tudi med naključnimi najdbami v kompleksu zgodnjekrščanskega centra v Emoni.[38]

Drugi ključ (št. 48), ki je bil najden blizu vhodnih vrat znotraj obzidja kastela, žal ni ohranjen. Po risbi iz dnevnika izkopavanj ga lahko uvrstimo med ključe t. i. lakonskega tipa.[39]

Med izredno številnimi drobci steklenih posod skoraj izključno prevladujejo konične in polkroglaste čaše z več ali manj izvihanim, klekasto oblikovanim ustjem in konkavnim dnom. Steklo je barvno dokaj bogato, saj se razteza od skoraj brezbarvnega tona, prek modrikastih, svetlih ali temnejših zelenih, svetlo rumenkastih, svetlo rjavkastih ter svetlejših olivnih odtenkov. Po odlomkih ustij lahko ugotavljamo, da gre za najmanj 76 čaš. Le ena med njimi je gubanka (št. 83). Čaša št. 113 ima na ramenu vbrušeno kaneluro, šest čaš je okrašenih s horizontalnimi pasovi brušenih črt (št. 106–110, 160), najmanj pet pa s kapljastimi aplikacijami iz temno modre steklene paste (št. 114–118 in fragmenti ostenj št. 119–131). Te čaše so po obliki[40] značilne za poznoantični čas in so pogost pridatek v grobovih iz druge polovice in konca 4. stoletja,[41] najdene pa so bile tudi v naselbinskih plasteh.[42] V konec 4. stoletja sodijo tudi čaše s temno modrimi kapljastimi aplikacijami.[43]

Med starejše izdelke sodi del dna steklene posode s polno oblikovano prstanasto nogo iz prozornega, temnejše zelenega stekla (št. 166). Podoben fragment iz sivo olivnega stekla, najden na Hrušici, je datiran v 3. stoletje.[44] Tudi s plastičnimi koncentirčnimi krogi okrašeno dno modrozelene steklenice je starejše. Okvirno ga lahko postavimo v čas od konca 1. do 3. stoletja.[45]

Posebne oblike je steklenička (?) s koničasto bazo (št. 168), ki žal ni ohranjena. Tudi barva stekla ni znana. Na Hrušici je bila izkopana podobna, z daljšim vratom, ki je pipeta.[46]

Glinasta oljenk a (št. 292) s polnim plastičnim držajem nasproti ožganega noska ima ramo okrašeno z drobnimi luknjicami. Prevlečena je z rumenkastozelenim luknjičastim loščem in posnema obliko pečatne oljenke tipa Iványi 17. Oblika je

bolj groba, ovalna in na dnu ima namesto žiga plastičen krog z bradavico. Po D. Iványi je bil ta tip oljenke v uporabi vse do sredine 4. stoletja.[47] V poznem cesarskem obdobju, ko so izdelovalci sicer množično posnemali oblike pečatnih oljenk, so bile te včasih tudi glazirane.[48]

Med glinastimi posodami (št. 172–291) prevladuje kuhinjska keramika. Izdelana je iz neprečiščene gline, mešana je s kremenčevim peskom in včasih tudi z apnenčevimi zrnci. Skoraj pri vseh je površina več ali manj luknjičava, pri fragmentu dna št. 258 pa se ostenje plastovito lušči. Posamezne posode imajo peskano površino (št. 202, 203, 209, 214, 215, 217, 238, 281, 282 in zlasti 285), močno pa je peskano dno posod št. 257 in 281. »Grobo površje« lahko ugotavljamo tudi pri posodah št. 204, 220, 221, 225, 242, 261 in 285. »Mehek otip« pa otipamo pri posodah št. 240, 241, 256, 268 in 286. Le za dve posodi iz prečiščene gline (št. 275) oziroma mešani s finim peskom (št. 276) lahko rečemo, da imata izrazit kovinski zven. Pri posodah prevladujejo močneje izvihana in profilirana ustja. Nekatera imajo bolj ali manj izrazito oblikovan utor za pokrov (npr.: št. 217–219). Samo nekaj posod ima sledove okrasa. Kanelirana valovnica se pojavlja na štirih posodah (št. 202, 222–224), vodoravne poteze glavnika pa na treh (št. 194, 210, 211). Dna posod so skoraj ravna in le izjemoma je izoblikovana poudarjena stojna ploskev (št. 267, 268, 275, 276). Med ohranjenimi fragmenti ustij (63 kosov) so večinoma trebušaste in ovalne oblike loncev, ki so bili izdelani na lončarskem vretenu. Mestoma je opazna tudi ročna dodelava (npr.: št. 221).

Od ročajev vrčev in posod je ohranjenih pet primerkov, ki so vsi izdelani iz prečiščene gline (št. 252–256).

Med vsem gradivom je en sam pokrov (št. 242) z »grobim površjem« in iz črno žgane, neprečiščene gline.

Med gradivom so tudi fragmenti šestih vrčev, ki so vsi izdelani iz prečiščene gline. Večja odlomka sta: del ustja z nastavkom ročaja (št. 240) ter del vratu z ramenom (št. 241). Drugo so deli ostenja štirih vrčev, ki so bili prevlečeni z luknjičastim loščem različnih zelenih odtenkov (št. 239, 248, 249, 288). Na ramenu so bili okrašeni s plitvimi horizontalnimi kanelurami (št. 239, 248, 249).

Med posodami za pripravljanje hrane so tudi deli sedmih melnic s širokim ustjem. Znotraj so bile posute s kremenčevimi zrnci in prevlečene z luknjičasto steklasto glazuro v zelenkastih in rumenkastih tonih (št. 246, 247, 289–291). Neglazirana sta oba fragmenta dna s prstanasto oblikovano nogo (št. 250, 251). Za posebne namene pa je morala biti izdelana melnica, ki ima na dnu namesto kremenčevih zrnc vtisnjene drobce železa (št. 251). Zaradi fragmentarne ohranjenosti jih oblikovno ne moremo razlikovati. Steklasta glazura pa jih nedvomno uvršča v pozni čas.[49]

Med najdbami sta tudi dve skledi. Prva je polkroglaste oblike s horizontalno žlebljenim, izpognjenim ovratnikom (št. 243), iz rjavordeče žgane, prečiščene gline. Sklede podobnih oblik, vendar olivno zeleno glazirane, so datirane v čas 3. in 4. stoletja.[50] Druga skleda (št. 244), iz rumenordeče žgane, prečiščene gline, ima široko ustje in je prevlečena z olivno zelenkastim luknjičastim loščem. Podobne sklede so datirane v 4. stoletje.[51]

Fragment posode (št. 245) iz sivo žgane, prečiščene gline, s horizontalno žlebljenim ostenjem in pasovi klinastih vrezov je temnorjavo glaziran. Za sklepanje o obliki posode je fragment premajhen, določeno podobnost pa lahko vidimo v primerjavi z neglaziranimi skledami, ki so jih v času od 2. do konca 4. stoletja

izdelovali s posnemanjem sigillatnih oblik.[52] Podobna po obliki, čeprav manjša, je tudi rjavo (ockerbraun) loščena čaša s Hrušice, ki je datirana v 4. stoletje.[53]

Opisane značilnosti glinastih posod, zlasti grobe kuhinjske keramike, uvrščajo to gradivo v poznoantični čas.[54] Podrobne študijske obdelave in oblikovne primerjave pa bodo gradivo natančneje ovrednotile, tako v kronološkem, kot tudi v tipološkem oziru.

Druge glinaste izdelke predstavljata dve uteži stožčaste oblike (št. 293, 294).

Po dnevniku izkopavanj smo našli čez dvesto posameznih novcev, poleg njih pa tudi tri večje sprimke. Vsi novci so bili bronasti. Po prvem numizmatičnem pregledu so bili med njimi naslednji:[55] sesterec Antonina Pija (v obtoku do 260), as Septimija Severa (začetek 3. stol.), folis Konstantina I (319–320), novec Konstancija II (355–361), deset novcev Valentinijana I (364–375), štirje novci Valensa (375–378), petnajst novcev Gracijana (378–383), trije novci Maksima, deset novcev Teodozija in dve negotovo opredeljivi minimi (morda iz 5.stol.). Sprimek novcev, mošnja z okrog 200 centenionali in polcentenionali, je iz konca 4. stoletja (po P. Petruju).

Po P. Kosu, ki se sklicuje na prvi spisek posamičnih novcev, povzemamo naslednje opredelitve:[56] sesterec Antonina Pija (157/158), as Septimija Severa (194), folis Konstantina I za Konstantina II (319/320), centenional Konstancija II (355–361), centenional Valentinijana I (364–367), centenionala Valensa (367–378), centenionala in šest majorin Gracijana (367–383), tri majorine in centenional Valentinijana II (375–383), pet centenionalov Valentinijana I, Valensa, Gracijana ali Valentinijana II (364–378), majorina in polcentional Teodozija I (379–395), majorini Gracijana, Valentinijana II, Teodozija I ali Arkadija (379–383), majorini Maksima (383–388). Nedoločljivih pa je dvanajst centenionalov iz druge polovice 4. stoletja in trije polcentenionali iz druge polovice 4. do prve polovice 5. stoletja.

Vseh teh novcev danes v Narodnem muzeju v Ljubljani ni. Med drugimi najdbami hranijo le sprimek v ognju poškodovanih novcev (št. 304), med katerimi je razpoznavnih le nekaj novcev Valentinijana I in Valensa.[57]

Sklep

Na vsem raziskanem prostoru nikjer nismo mogli ugotoviti kakršnekoli vertikalne stratigrafije kulturnih plasti. Zato nam za časovno opredelitev ostane samo tipološka primerjava našega gradiva z datiranimi najdbami z drugih najdišč. Kljub temu, da je naš inventar po vsebini razmeroma skromen, imamo vendar med gradivom predmete, ki po današnjem poznavanju tvarne kulture postavljajo življenje na tem odseku limesa v poznoantični čas. Tako kovinski predmeti kot keramika in stekleno posodje se po svojih značilnostih uvrščajo v čas od druge polovice 3. do konca 4. stoletja. Večina inventarja pa je po vseh primerjavah iz druge polovice in konca 4. stoletja. To datacijo nam potrjuje tudi dosedanja opredelitev novcev.

Misel, da je bila vzrok za uničenje tega kastela katastrofa,[58] je delno sprejemljiva. Najdeni inventar, ki nam ne nudi prav nobenih izrazitejših najdb, bodisi vojaške ali osebne opreme, nam vsiljuje misel, da je posadka zapustila kastel mirno, vse svoje vrednejše imetje in opremo pa vzela s seboj. Tega, kako je kastel po tem, ko je izgubil svojo strateško funkcijo, dokončno propadel, pri izkopavanjih nismo mogli ugotoviti. Vemo le, da so kasneje obzidje kastela in zaporni zid uporabljali kot kamnolom pri gradnji stare poti, ceste in železnice.

[1] F. Leben, v: *Claustra Alpium Iuliarum* I. Kat. in monogr. 5 (1971) 90–91.

[2] F. Leben, Predhodno poročilo o izkopavanjih kasnoantične utrdbe na Gradišču pri Dolenjem Logatcu, Ljubljana 10. 10. 1963. – Idem, Gradišče pri Martinj Hribu (Dol. Logatec). *Var. spom.* 9, 1962–64, 192–193.

[3] F. Leben, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 192. P. Petru, Neuere Grabungen an den Clausurae Alpium Iuliarum. V: *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (1967) 124. Idem, Najnovija istraživanja Julijskih Alpa. *Osječ. zbor.* 12, 1969, 9–11. Idem, Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum in kasnoantičnih utrdb v Sloveniji. *Arh. vest.* 23, 1972, 355–356. Idem, Ricerche recenti sulle fortificazioni tardo-antiche nelle Alpi orientali. *Ant. Altoadr.* 9, 1976, 233. Idem, Die provinzialrömische Archäologie in Slowenien. V: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II/6 (1977) 536 (samo omemba). S. Ciglenečki *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum = Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru.* Dela 1. razr. SAZU 31 (1987) 79.

[4] *Claustra Alpium Iuliarum I*, pril. 7.

[5] Denarna sredstva je priskrbel Referat za arheologijo pri Zavodu za spomeniško varstvo SRS. Izkopavanja je vodil F. Leben z Inštituta za raziskovanje krasa SAZU v Postojni s sodelovanjem M. Urleb in M. Vilharja z Notranjskega muzeja v Postojni ter Z. Šubic iz Ljubljane. Delavci so bili domačini. Najdbe in dokumentacijo hrani Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. najdb: NM R-11295 do R-11460.

[6] Zahvaljujeva se muzejski svetovalki Sonji Petru in Arheološkemu oddelku Narodnega muzeja, ki sta omogočila ponoven izris gradiva. Zahvaljujeva se tudi D. Knific-Lunder z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, ki je narisala tu objavljeno slikovno gradivo in izdelala načrte.

[7] S. Petru, *Emonske nekropole*. Kat. in monogr. 7 (1972) t. 90: 3.

[8] S. Petru, P. Petru, *Neviodunum*. Kat. in monogr. 15 (1978) t. 1: 9.

[9] P. Korošec, Predjama konec 4. do sredine 5. stoletja, *Arh. vest.* 33, 1982, 93, t. 8: 5.

[10] U. Giessler, Die Kleinfunde, v: T. Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica)*. Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31 (1981) t. 22: 181, 182.

[11] S. Petru, P. Petru (op. 8) t. 1: 2.

[12] S. Petru (op. 7) t. 89: 24–26.

[13] U. Giessler (op. 10) t. 21: 176; t. 22: 178, 180.

[14] *Ib.*, 76 in op. 161.

[15] I. Mikl-Curk, Nekaj misli o poznoantični materialni kulturi v Sloveniji. *Arh. vest.* 23, 1972, 377 s.

[16] W. Bachran, Das Gräberfeld, v: P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*. Kat. in monogr. 12 (1975) sl. 45 e.

[17] Po pripovedovanju delavcev – domačinov so našli pri gradnji stare ceste pod kastelom meče in drugo orodje.

[18] S. Petru (op. 7) t. 89: 21.

[19] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 14 (1971) 55 s.

[20] W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. Forsch. in Laur. 10 (1975) 125.

[21] M. Sagadin, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji. *Arh. vest.* 30, 1979, 305 s. – M. Guštin, Antične najdbe iz Posavja. *Arh. vest.* 36, 1985, 152.

[22] I. Kovrig, *Kaiserzeitliche Fibeln aus Pannonien*. Diss. Pann. II, 4 (1937) 125 ss.

[23] Z. Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. *Vj. arh. hist. dalm.* 69, 1967, 9.

[24] E. Keller (op. 19) 38 ss, sl. 11.

[25] Podatek iz dnevnika izkopavanj z dne 5. 8. 1963.

[26] M. R. Alföldi, Schmucksachen, v: *Intercisa* 2. Arch. Hung., n. s. 36 (1957) 445.

[27] *Ib.*, 463, sl. 103. – M. Sagadin (op. 20) 315.

[28] E. Keller (op. 19) 64, sl. 18: 6.

[29] *Ib.* 65, sl. 23: 9.

[30] H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge*. Diss. Arch. Gand. 12 (1969) sl. 4: 8.

[31] *Ib.*, sl. 5: 3, 4.

[32] U. Giessler (op. 10) t. 29: 329.

[33] Ib., sekira: t. 26: 271, dleto: t. 26: 270, prebijač: t. 26: 283–290, zagozda: t. 26: 274, zatič: t. 26: 278, 279. Za sekiro s širokim temenom (št. 45) glej tudi: S. Ciglenečki, Potek alternativne ceste Siscija–Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. *Arh. vest.* 36, 1985, t. 2: 33; 8: 91. – R. Pohanka, *Die eisernen Agrargeräte der Römischen Kaiserzeit in Österreich*. BAR – Intern. Ser. 298, (1986) t. 43–48.

[34] I. Sivec, Kovinski in koščeni predmeti, v: Lj. Plesničar-Gec in sod., *Starokrščanski center v Emoni*. Kat. in monogr. 21 (1983) 61.

[35] S. Pahič, Brinjeva gora 1953. *Arh. vest.* 32, 1981, t. 4: 1, 2 in op. 141.

[36] M. Slabe, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu. *Arh. vest.* 25, 1974, 417 ss, t. 1: 7.

[37] H. Deringer, Schlüssel und Schlossteile aus Lauriacum. *Forschungen in Lauriacum* 6/7 (1960) 105; značilnosti izdelave ga uvrščajo v njegovo 2. skupino.

[38] I. Sivec (op. 34) t. 44: 27.

[39] L. Jacobi, *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe* (1897) sl. 73: 20, t. 34: 4.

[40] C. Isings, *Roman glass from dated finds* (1975) tip 96 in 106. – M. Vanderhoeven, *Die romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum* (1962) sl. 153–157.

[41] I. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zg. Bregu v Ptuju. *Časop. zgod. narodop.* n. s. 2, 1967, 58 s. – Z. Šubic, Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovioni. *Arh. vest.* 25, 1976, 45.

[42] Lj. Plesničar-Gec, Opredelitev stekla, v: Lj. Plesničar-Gec in sod., *Starokrščanski center v Emoni.* Kat. in monogr. 21 (1983) 71 s, t. 24, 26, 43.

[43] M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia* (1986) 170, t. 26: 4, 5, čaša tip B. – L. Barkoczi, Die datierten Glasfunde aus dem 3.–4. Jahrhundert von Brigetio. *Folia arch.* 19, 1986, sl. 37: 4.

[44] U. Giessler (op. 10) t. 49: 40.

[45] S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov. *Razpr. 1. razr. SAZU* 6, 1969, 173, t. 4: 1, 6, 7.

[46] U. Giessler (op. 10) t. 49: 44.

[47] D. Iványi, *Die pannonischen Lampen.* Diss. Pann. II, 2 (1935) 19.

[48] B. Vikić, Karakter rimske keramike južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije. *Izdanja Muzeja grada Zenice* 2, 1971, 100 = Materiali 8, 1971, 98. – Ead., Beitrag zur Problematik der keramischen Werk stätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit. *Arch. Iugosl.* 11, 1970, 41.

[49] I. Mikl-Curk, *Rimska lončena posoda na Slovenskem* (1987) 5.

[50] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije.* Diss. et monogr. 24 (1981), skleda tip 86, t. 93: 150.

[51] *Ib.*, krožnik tip 16, t. 94: 170.

[52] *Ib.*, skleda tip 2 – varianta Drag 37, t. 69, 70.

[53] U. Giessler (op. 10) 91, t. 41: 12.

[54] I. Mikl-Curk (op. 49) 50 s. – Ead. (op. 15) 378 s. – Ead., Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji. *Arh. vest.* 24, 1973, 883 ss. – I. Sivec-Rajterič, Tvarna kultura pozne antike. *Arh. vest.* 29, 1978, 394.

[55] P. Petru, *Osječ. zbor.* 12, 1969, 10 (pod opombo navaja, da bo novce posebej obdelal E. Pegan). Id., *Arh. vest.* 23, 1972, 355.

[56] P. Kos, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* 1 (1988) 168/1, 356 ss. Primerjaj tudi: Id., *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. – A. D. 1000.* Situla 24, 1986, 195 s, 204.

[57] P. Kos, *FMRSl* 1 (1988) 168/2, 358.

[58] P. Petru, *Arh. vest.* 23, 1972, 356.

DAS SPÄTANTIKE KASTELL VRH BRSTA BEI MARTINJ HRIB AUF DEM KARSTPLATEAU VON LOGATEC

Zusammenfassung

Das Jahrzehnt um das Jahr 1960 war der aktivste Zeitabschnitt der Geländedokumentation und der Erforschung der einzelnen Limessektoren der Julischen Alpen in Slowenien und im Grenzgebiet. Der Strategie all unserer Arbeit war der beste Kenner des Limes, Jaroslav Šašel; ihm widmen wir zwei aus dem Kreise seiner Mitarbeiter diese Veröffentlichung.

Die archäologisch festgestellten Sperren, die Forschungsgeschichte samt den ältesten Quellen und Erwähnungen sowie die kleineren Terrainwahrnehmungen und Forschungseingriffe sind in der Publikation *Claustra Alpium Iuliarum I* vereint. Unter diesem Material befinden sich auch die schon zusammengefaßten und beschriebenen Grundermittlungen der Ausgrabungen des spätantiken Kleinkastells bei Martinj Hrib, deren Charakteristika der Autor aus alten Quellen, der Dokumentation, den Geländevermessungen, dem Grabungstagebuch und aus dem vorläufigen Bericht schöpfte.[1, 2] Sämtliche späteren Darstellungen, Erwähnungen und Vorstellungen dieses antiken Postens stützen sich nahezu auf dieselben Quellen und Angaben.[3]

Die Sperrmauer verschloß den Durchgang auf dem Karstplateau zwischen Gradišče (646 m) im Westen und dem Obli vrh (700 m) und dem Tolsti vrh (803 m) im Osten. Einst gab es dort lediglich die Römerstraße und den Fahrweg, während heute über das Plateau außerdem die Lokalstraße Logatec–Rakek und die Eisenbahnstrecke Ljubljana–Postojna führen. Auf der Flur »Vrh Brsta« unmittelbar über dem »Steintor«, einem Durchbruch der Römerstraße, befand sich eine bewachsene Karstterrasse mit sichtbaren Umrissen einer Ummauerung (**Abb. 1**), wo wir im Jahr 1963 die Überreste eines befestigten Wachtpostens bzw. eines Kleinkastells auf einem Areal von 1300 m^2 freilegten. Die Zentrallage im System der Sperrmauer auf der Felsenterrasse über der Römerstraße bot dem Posten eine gute Beobachtungs- und strategische Lage (**Abb. 2**). In den Fundamenten entdeckten wir den Umfang und die Breite der südlichen und der westlichen Ummauerung und an der Nordwestseite überdies die Reste eines Wachtturms (**Abb. 3**). Der Kastelleingang befand sich an der Ostseite der südlichen Ummauerung (**Abb. 6**). An der Nordseite, wo die Böschung steil zur alten Straße abfällt, sowie an der Ostseite, wo die senkrechte Wand des »Steintors« emporragt, spürten wir keinerlei Ummauerungsreste auf.

Innerhalb des eigentlichen Kastells fanden wir keine anderen Bauelemente, wie wir auch nirgends auf eine offensichtliche Kulturschicht stießen, die eine stratigraphische Aufgliederung ermöglichen würde. Alle Kleinfunde wurden unter der dünnen humosen Oberschicht auf der steineren Karstgrundlage oder in den Lehmspalten zwischen dem Gestein entdeckt. Das in Richtung Nord – Süd gezeichnete Profil (**Abb. 3**: A–B) veranschaulicht das Terraingefälle und zugleich die Stärke der humosen Oberschicht über der Steingrundlage. Nur im äußersten Teil (im Quadranten 5 außerhalb des Wachtturmes) war ein Trümmerhaufen. Ein größerer Trümmerhaufen von gewissermaßen rechteckiger Form erstreckte sich in der Südwestecke des Kastells (Quadranten 43–46), wo die Ummauerung stellenweise noch 0,70 m hoch erhalten ist (**Abb. 9**). Die zwei Mittelprofile dieser Trümmer zeugen ihrer Schichtenzusammensetzung nach, daß dies die Brandstätte eines behelfsmäßigen Objekts in diesem Kastellteil sein könnte (**Abb. 10**).

Die Belegtheit des Postens bezeugen außerdem auch zahlreiche Kleinfunde. Sie waren innerhalb des Kastellareals überall verstreut, einige fanden wir auch außerhalb der Ummauerung. Auf die häufigsten Funde trafen wir im Nordostviertel des Kastells, gruppiert waren sie jedoch auch am Wachtturm und um die Trümmer in der Südwestecke. Das Inventar ist weder reich noch erstklassig, ist jedoch eine wertvolle Hinterlassenschaft dieses abgelegenen Postens für seine Datierung in die Spätantike. Zwecks der bestimmteren Einordnung und der Vergleichung mit anderen Fundorten ist es angebracht, diese Funde auch vorzustellen.

Unter dem ergrabenen Fundgut sind Metall-, Glas-, Ton- und Steingegenstände sowie Münzen.

Waffen: von Angriffswaffen kamen nur drei eiserne Widerhakenspitzen (**Taf. 2**: 16–18) und fünf ungegliederte Spitzen (**Taf. 17**: 282; **Taf. 2**: 20–23) an den Tag. Beide Typen gehören zu den Wurf- oder Stechwaffen und sind bei uns bekannt,[7–13] im Formenschatz des 4. Jahrhunderts sind sie aber im breiteren Raum des römischen Imperiums[14] anwesend und, wegen der Organisiertheit des römischen Heeres und der Technologie ihrer Verfertigung, auch während eines längeren Zeitraumes.[15] Unter die Teile der Kriegerausrüstung reihen wir auch den Eisenbeschlag eines Griffs (**Taf. 2**: 15) sowie den eisernen Bandring – Klammer (**Taf. 2**: 24) ein. Das Fragment des eisernen Griffs (**Taf. 17**: 290) weist hingegen große Ähnlichkeit mit dem Heft des Dolches aus Emona auf.[18]

Kleidungszubehör: die zwei eisernen Ringfibeln mit aufwärts eingerollten Enden (**Taf. 2**: 13; **17**: 280) sind ein typisches Element der Männertracht und aus der Zeit von der zweiten Hälfte des 2. bis zur Mitte des 4. Jahrhunderts ein häufiger Fund in Slowenien.[21] Nach E. Keller sind sie für das 4. Jahrhundert charakteristisch,[19] wogegen sie von W. Jobst als Typ 36 A in die Zeit des 3. und 4. Jahrhundert gesetzt werden.[20]

Die vier bronzenen Zwiebelknopffibeln (Kovrig-Typ 13)[22] (**Taf. 1**: 1–3; **17**: 279) sind ein Bestandteil der römischen Offizierstracht[23] und für das 4. Jahrhundert kennzeichnend. Nach E. Keller gehört eine dem Typ 4 A an (**Taf. 1**: 1), die beiden anderen dem Typ 4 C (**Taf. 1**: 2, 3). Beide Formen gehören in die Zeitspanne um 350 bis ungefähr 380 u. Z.[24]

Die Lunula, eine dünne Eisenscheibe, (**Taf. 2**: 19) ist als Anhänger ein uraltes apotropäisches Amulett. In Intercisa kommt es häufig schon im 3. Jahrhundert vor, unter den Grabbeigaben aber auch noch im 4. Jahrhundert.[26]

Bestandteile von Gürtelgarnituren sind die zwei für das 4. Jahrhundert charakteristischen bronzenen Riemenzungen.[27] Die erste ist unverziert und herzförmig (**Taf. 1**: 6) und erscheint nach E. Keller ausschließlich vergesellschaftet mit den Zwiebelknopffibeln des 3. und 4. Typs, d. h. in der Zeit von 350 bis 380 u. Z.[28] Die zweite ist von Amphoraform mit punzierter Würfelaugenverzierung (**Taf. 1**: 5) und überwiegt in Kombination mit den Zwiebelknopffibeln des 4. und 5. Typs, das ist in der Zeit der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts.[29] Das kleine Röhrenhülsenfragment aus umgebogenem Bronzeblech (**Taf. 1**:4) erinnert hingegen nach Form und Ausführungstechnik an die unverzierten rechteckigen Riemenzungen[30] oder an die unverzierten Endbeschläge des breiten Gürtels.[31]

Weitere Bronzegegenstände sind noch: der Beschlag in Form zweier Herzen (**Taf. 1**: 7), das kleine glatte Plättchen (**Taf. 1**: 10), der Ring (**Taf. 1**: 9), der Teil einer Blechapplike mit einer Reihe von Reliefpunkten (**Taf. 1**: 8) und das Fragment eines deformierten Blechs (**Taf. 1**: 12).

Werkzeuge, Bauelemente und Geräte: von Eisenwerkzeugen wurden Gegenstände für die Bearbeitung unterschiedlicher härterer und weicherer Materialien gefunden: drei Äxte (**Taf. 3**: 27, 28, 30), zwei Flachmeißel (**Taf. 3**: 36; **4**: 53), zwei Durchschläge (**Taf. 3**: 33; **17**: 383) sowie ein Pfriem (**Taf. 3**: 34). Unter die Werkzeuge reihen wir auch den Schleifstein ein (**Taf. 16**: 278). Gefunden wurden außerdem unterschiedliche Keile (**Taf. 3**: 37, 38), Einsteckfäustel (**Taf. 2**: 25, 26), Klammern (**Taf. 3**: 31, 32), ein Sicherungspfropf (**Taf. 17**: 288), ein Haken (**Taf. 3**: 35), ein massiver flacher Ring (**Taf. 2**: 14) sowie Gegenstände von unfeststellbaren Formen und Gebrauchszwecken (**Taf. 3**: 39, 40).

Von Metall- und Eisenelementen bei den Holzkonstruktionen fanden wir acht Beschlagstücke (**Taf. 4:** 42–48; **17:** 291), vier Nägel mit breiten, flachen Köpfen (**Taf. 4:** 49–52), eine Niete (**Taf. 17:** 281) sowie einen großen T-förmigen Nagel zum Befestigen von Belägen (**Taf. 17:** 284).

Analogien zu den Einzelformen der Arbeitswerkzeuge und der metallenen Grundelemente von Holzkonstruktionen sind allgemein bekannt, nicht nur in Slowenien, sondern auch außerhalb der Grenzen dieses Landes, da sich ihre Formen des Zwecks und Gebrauchs wegen nicht wandelten. Zeitlich stehen jedoch sicherlich jene aus Hrušica am nächsten.[33]

Das Fundmaterial enthielt auch zwei Messer (**Taf. 17:** 285, 287). Das besser erhaltene wies einen dreieckigen Klingenquerschnitt auf, was für die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts charakteristisch ist,[34] und einen dornartigen Ansatz als Griff, der in der Antike allgemein verbreitet und auch für ihre Spätphase charakteristisch ist.[35] Einen Klingenteil stellt auch das Eisenfragment dar (**Taf. 17:** 286). Nach ihrer Größe zu schließen, wurden die Messer als Küchen- oder als Gewerbewerkzeug verwendet.

Die fragmentierte Messerscheide (**Taf. 3:** 29) aus umgebogenem Eisenblech hat eine nahe Analogie in der Bronzescheide aus dem spätantiken Grab aus Dane bei Stari trg, wo sie mit einem Gürtelende von Amphoraform vergesellschaftet war.[36]

Von Schlüsseln sind nur zwei erhalten, beide aus Eisen. Der in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts[37] gehörende Schubschlüssel mit ungegliedertem, rechteckigem Bart (**Taf. 4:** 41) und der Schlüssel des sog. lakonischen Typs,[39] der in der Nähe des Eingangstors innerhalb der Kastellummauerung gefunden wurde (**Taf. 17:** 289).

Gläser: unter den außerordentlich zahlreichen Glasstückchen überwiegen fast ausschließlich konische und halbkugelförmige Becher mit ausgestelltem abgesprengtem Rand und konkavem Boden (**Taf. 5:** 9). Die Farbe des Glases reicht vom fast farblosen Ton über bläuliche, hell oder dunkler grüne, hell gelbliche, hell bräunliche bis zu helleren olivenfarbenen Nuancen. Nach den Mündungsfragmenten zu schließen, gehören mindestens 76 Bechern an, davon ist nur einer ein Faltenbecher (**Taf. 6:** 69; **9:** 159), sechs Becher sind mit horizontalen Bändern aus Glasschlifflinien verziert (**Taf. 7:** 92–96; **9:** 153), einer weist eine eingeschliffene Kannelüre auf (**Taf. 8:** 99), während zumindest fünf Becher Nuppengläser sind (**Taf. 8:** 100–104 und Wandfragmente, **Taf. 8:** 105–122). Ihrer Form nach[40] sind diese Becher kennzeichnend für die spätantike Periode und eine häufige Beigabe in den Gräbern aus der zweiten Hälfte und dem Ausgang des 4. Jahrhunderts,[41] doch wurden sie auch in den Siedlungsschichten gefunden.[42] Auch die Gläser mit dunkelblauen Nuppenapplikationen sind ans Ende des 4. Jahrhunderts einzuordnen.[43]

Unter die älteren Erzeugnisse zählen zwei Bodenfragmente. Das erste ist Teil des massiven Ringfußes eines Gefäßes aus durchsichtigem, dunkelgrünem Glas (**Taf. 9:** 148). Das ähnliche Fragment aus Hrušica wird ins 3. Jahrhundert datiert.[44] Das zweite Fragment ist der Bodenteil einer blaugrünen Flasche (**Taf. 9:** 151) und wird rahmenmäßig in die Zeitspanne vom Ende des 1. bis zum 3. Jahrhundert datiert.[45]

Das Fläschchen (?) mit spitzer Basis (**Taf. 17:** 292) ist leider nicht erhalten. Aus Hrušica ist ein ähnliches bekannt, mit längerem Hals, das als Pipette in Verwendung war.[46]

Unter sämtlichem Fundgut ist nur eine Öllampe aus Ton (**Taf. 16:** 275), von gröberer, ovaler Form. Die Schultern sind mit winzigen Löchelchen verziert. Sie ist mit gelblich-grüner poröser Glasur überzogen und eine Imitation der Firmalampe des Typs Ivany 17, die bis in die Mitte des 4. Jahrhunderts hin in Verwendung ist.[47] Im massenhaften Imitieren der Formen von Firmalampen in der späten Kaiserzeit sind diese gelegentlich auch glasiert.[48]

Außerdem fanden wir zwei kegelförmig gestaltete Gewichte aus Ton (**Taf. 16:** 276, 277).

Unter den Tongefäßen (**Taf. 5–15**) überwiegt grobe Küchenkeramik, die wir anhand ihrer charakteristischen Züge rahmenmäßig in die Spätantike einreihen.[54] Die Gefäße sind aus ungeschlämmtem Ton hergestellt, der mit Quarzsand und manchmal auch mit Kalksteinstükchen vermischt its. Die Oberfläche ist mehr oder weniger porös, häufig auch sandhaltig, besonders stark einige Bodenflächen. Feststellen läßt sich eine grobe Oberfläche, die sich weich anfühlt, und seltener auch ein ausgeprägter metallener Klang. Es überwiegen stärker ausgestellte und profilierte Mündungen, einige weisen eine ausgeprägt gestaltete Nute für den Deckel auf, von denen jedoch nur ein Exemplar gefunden wurde (**Taf. 12:** 230). Die Mündungsfragmente (von 63 unterschiedlichen Gefäßen) gehören größtenteils bauchigen und ovalen Töpfen an, die auf der Töpferscheibe verfertigt wurden, stellenweise läßt sich aber auch eine von Hand ausgeführte zusätzliche Bearbeitung wahrnehmen. Nur einige Gefäße weisen Verzierungsspuren auf: auf vieren erscheint eine kannelierte Wellenlinie, auf dreien hingegen horizontale Kammstriche. Die Bodenflächen sind fast eben, nur ausnahmsweise ist die Standfläche betont ausgestaltet.

Das ganze übrige Keramikmaterial ist aus mehr oder weniger geschlämmtem Ton hergestellt. Erhalten sind fünf Henkelfragmente unterschiedlicher Gefäße (**Taf. 13:** 240-244). Ferner sechs Krugfragmente; zwei waren unglasiert (**Taf. 12:** 228, 229), vier dagegen mit poröser Glasur unterschiedlich grüner Nuancen überzogen (**Taf. 12:** 227; **13:** 236, 237 und Katalog Nr. 228). Ihre Schultern schmückten seichte horizontale Kannelüren.

Unter den Gefäßen für die Nahrungszubereitung gibt es Fragmente von sieben Reibschüsseln, die mit poröser glasiger Glasur von grünlichen und gelblichen Farbtönen überzogen waren (**Taf. 13:** 234, 235 und Katalog Nr. 289–291). Unglasiert sind die beiden Bodenfragmente (**Taf. 13:** 238, 239). Besonderen Zwecken diente die Reibschüssel, in deren Boden Eisenstückchen eingedrückt sind (**Taf. 13:** 239). Infolge der Fragmentiertheit lassen sie sich formal nicht voneinander unterscheiden. Indessen datiert sie die glasige Glasur zweifellos in die Spätzeit.[49]

Das Fundgut enthält auch zwei Schüsseln. Die erste hat einen horizontal gerillten ausgebogenen Kragenrand (**Taf. 13:** 231). Der Form nach ähnliche, doch olivenfarben glasierte, sind aus dem 3. und 4. Jahrhundert nachgewiesen.[50] Die zweite, mit ausgestelltem Rand, ist mit olivengrünlicher poröser Glasur überzogen (**Taf. 13:** 232). Ähnliche Schüsseln werden ins 4. Jahrhundert datiert.[51]

Das Gefäßfragment (**Taf. 13:** 233) mit Drehrillendekor auf der Wandung und Bändern aus keilförmigen Einritzungen, ist dunkelbraun glasiert. Für Schlußfolgerungen auf die Gefäßform ist das Fragment zu klein. Es besteht jedoch eine gewisse Ähnlichkeit im Vergleich mit den unglasierten Schüsseln, die in der Zeitspanne vom 2. bis zum Ende des 4. Jahrhunderts als Imitationen der Sigillataformen verfertigt wurden.[52] Der Form nach ähnlich, obwohl kleiner, ist auch der ockerbraune glasierte Becher aus Hrušica, datiert ins 4. Jahrhundert.[53]

Anhand des Grabungstagebuches fanden wir über zweihundert einzelne Münzen, außerdem aber noch drei größere Klumpen zusammengeklebter Münzen. Alle Münzen sind aus Bronze. Nach der vorläufigen numismatischen Überprüfung befanden sich darunter folgende:[55] ein Sestertius des Antoninus Pius (im Umlauf bis 260), ein As des Septimius Severus (Beginn des 3. Jahrhunderts), ein Follis Konstantins I. (319–320), eine Münze des Konstantius II. (355–361), zehn Münzen Valentinians I. (364–375), vier Münzen des Valens (375–378), fünfzehn Münzen des Gratianus (378–383), drei Münzen des Maximus, zehn Münzen des Theodosius und zwei nicht einwandfrei einzuordnende Minimae (vielleicht aus dem 5. Jahrhundert). Das Münzenkonglomerat, eine Geldbörse mit rund 200 Centenionales und Halbcentenionales, stammt aus dem Ende des 4. Jahrhunderts (nach P. Petru).

Nach P. Kos, der sich auf das vorgängige Verzeichnis der einzelnen Münzen beruft, fassen wir folgende Bestimmungen[56] zusammen: ein Sestertius des Antoninus Pius (157/158), ein As des Septimius Severus (194), ein Follis Konstantins I für Konstantin II (319/320), ein Centenionalis des Konstantius II (355-361), ein Centenionalis Valentinians I (364-367), zwei Centenionales des Valens (367-378), zwei Centenionales und sechs Maiorinen des Gratianus (367-383), drei Maiorinen und ein Centenionalis Valentinians II (375-383), fünf Centenionales des Valentinianus I., des Valens, des Gratianus oder Valentinianus II (364-378), eine Maiorina und ein Halbcentenionalis des Theodosius I (379-395), zwei Maiorine des Gratianus, Valentinianus II., des Theodosius I. oder des Arcadius (379-383), zwei Maiorine des Maximus (383-388). Unbestimmbar sind hingegen zwölf Centenionales aus der zweiten Hälfte des 4. Jh. und drei Halbcentenionales aus der zweiten Hälfte des 4. bis zur ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts.

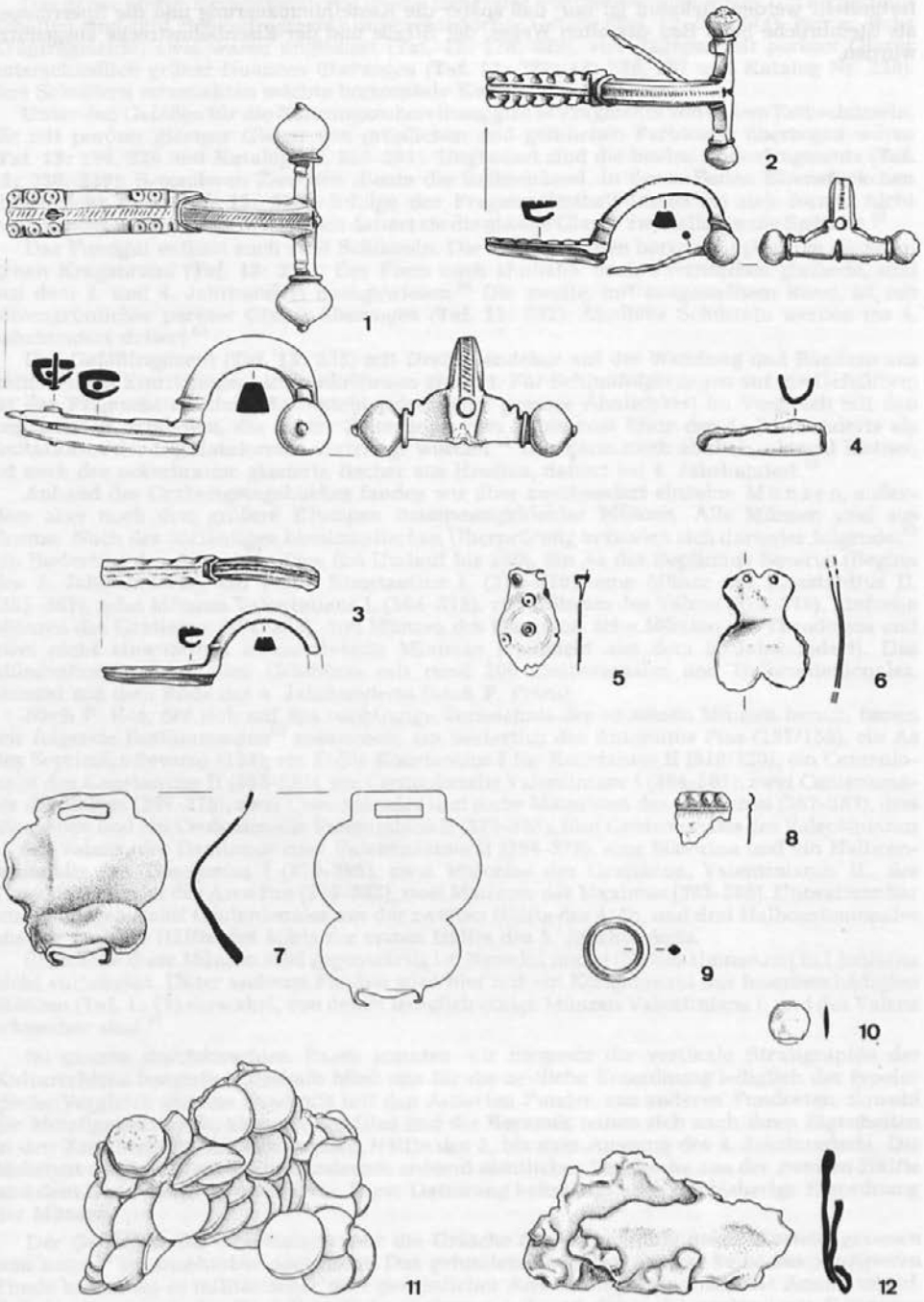
Sämtliche diese Münzen sind gegenwärtig im Narodni muzej (Nationalmuseum) in Ljubljana nicht vorhanden. Unter anderen Funden wird hier nur ein Konglomerat aus feuerbeschädigten Münzen (**Taf. 1:** 11) verwahrt, von denen lediglich einige Münzen Valentinians I. und des Valens erkennbar sind.[57]

Im ganzen durchforschten Raum konnten wir nirgends die vertikale Stratigraphie der Kulturschicht feststellen, deshalb blieb uns für die zeitliche Einordnung lediglich der typologische Vergleich unseres Fundguts mit den datierten Funden aus anderen Fundorten. Sowohl die Metallgegenstände, als auch das Glas und die Keramik reihen sich nach ihren Eigenheiten in den Zeitabschnitt von der zweiten Hälfte des 3. bis zum Ausgang des 4. Jahrhunderts. Die Mehrheit des Inventars stammt indessen anhand sämtlicher Vergleiche aus der zweiten Hälfte und dem Ende des 4. Jahrhunderts. Diese Datierung bekräftigt auch die bisherige Einordnung der Münzen.

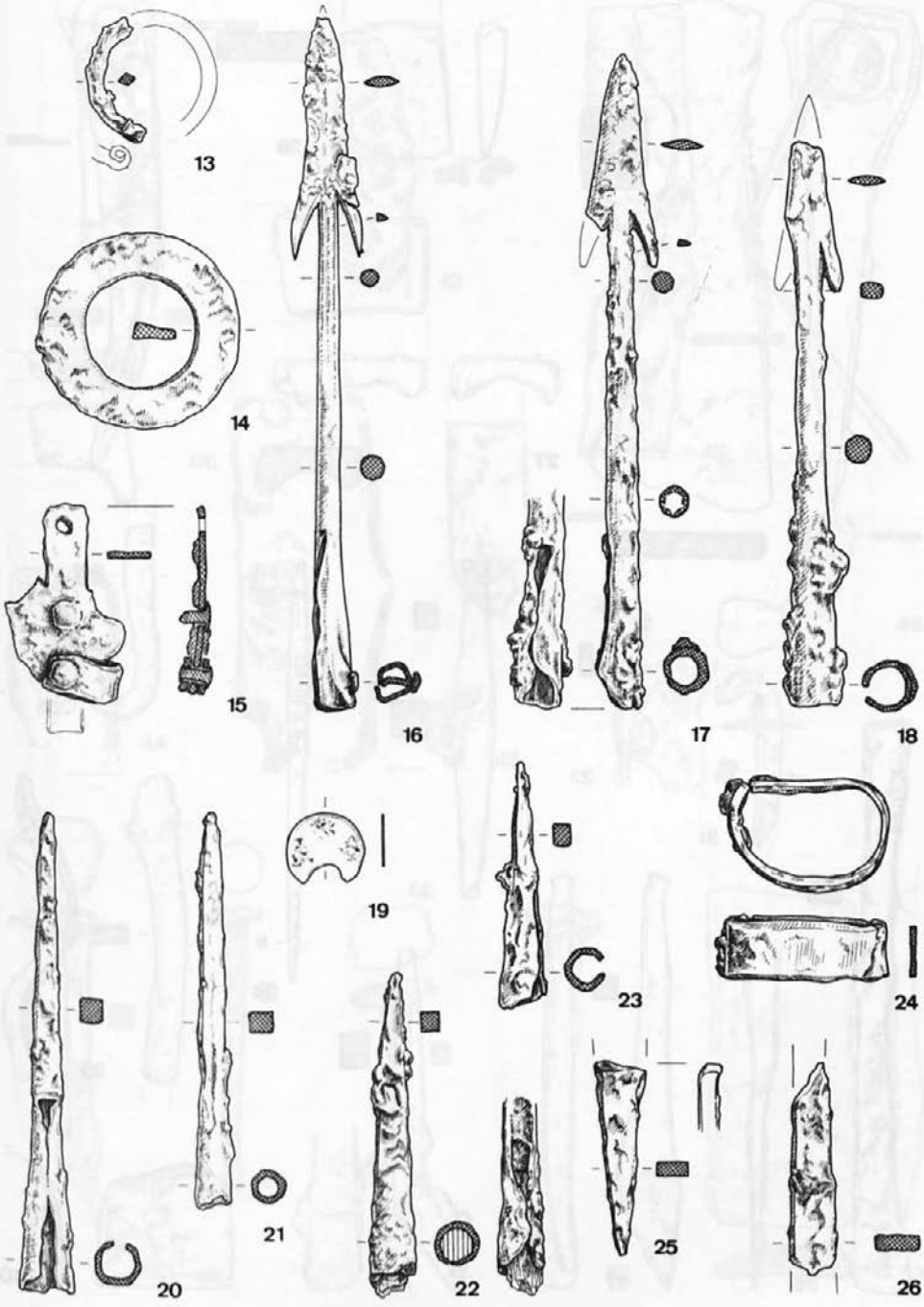
Der Gedanke, daß eine Katastrophe die Ursache der Vernichtung dieses Kastells gewesen sein kann,[58] ist annehmbar oder nicht. Das gefundene Inventar, das gar keine ausgeprägteren Funde bietet, sei es militärischer oder persönlicher Ausrüstung, drängt uns die Annahme auf, daß die Besatzung das Kastell in Ruhe verlassen hat und dabei ihr wertvolleres Vermogen und ihre Ausrüstung mitgenommen hat. Wie jedoch das Kastell nach der Aufgebung seiner strategischen Funktion endgültig verfallen ist, konnte anläßlich der Ausgrabungen nicht

festgestellt werden. Bekannt ist nur, daß später die Kastellummauerung und die Sperrmauer als Steinbrüche beim Bau des alten Weges, der Straße und der Eisenbahnstrecke ausgenutzt wurden.

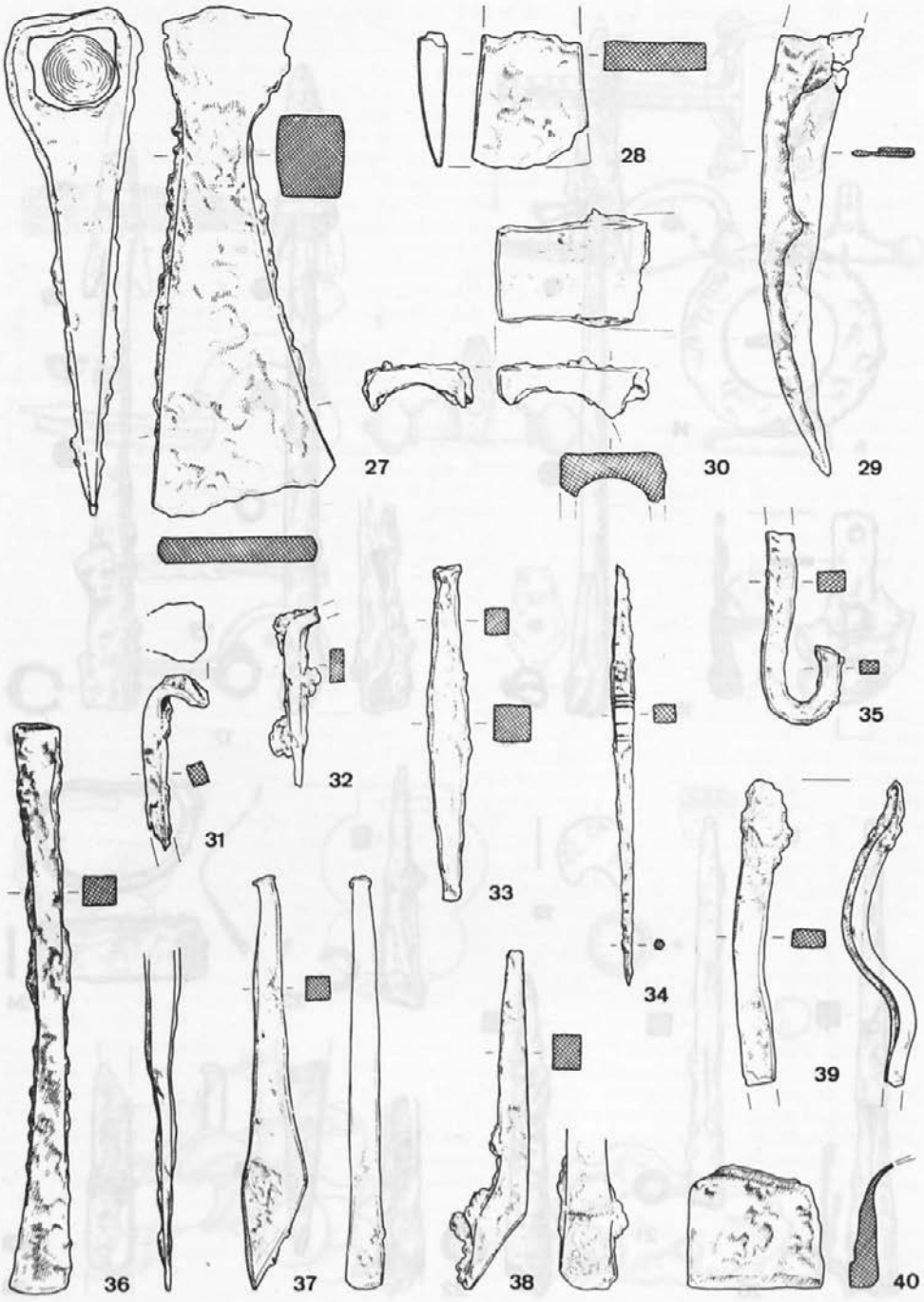

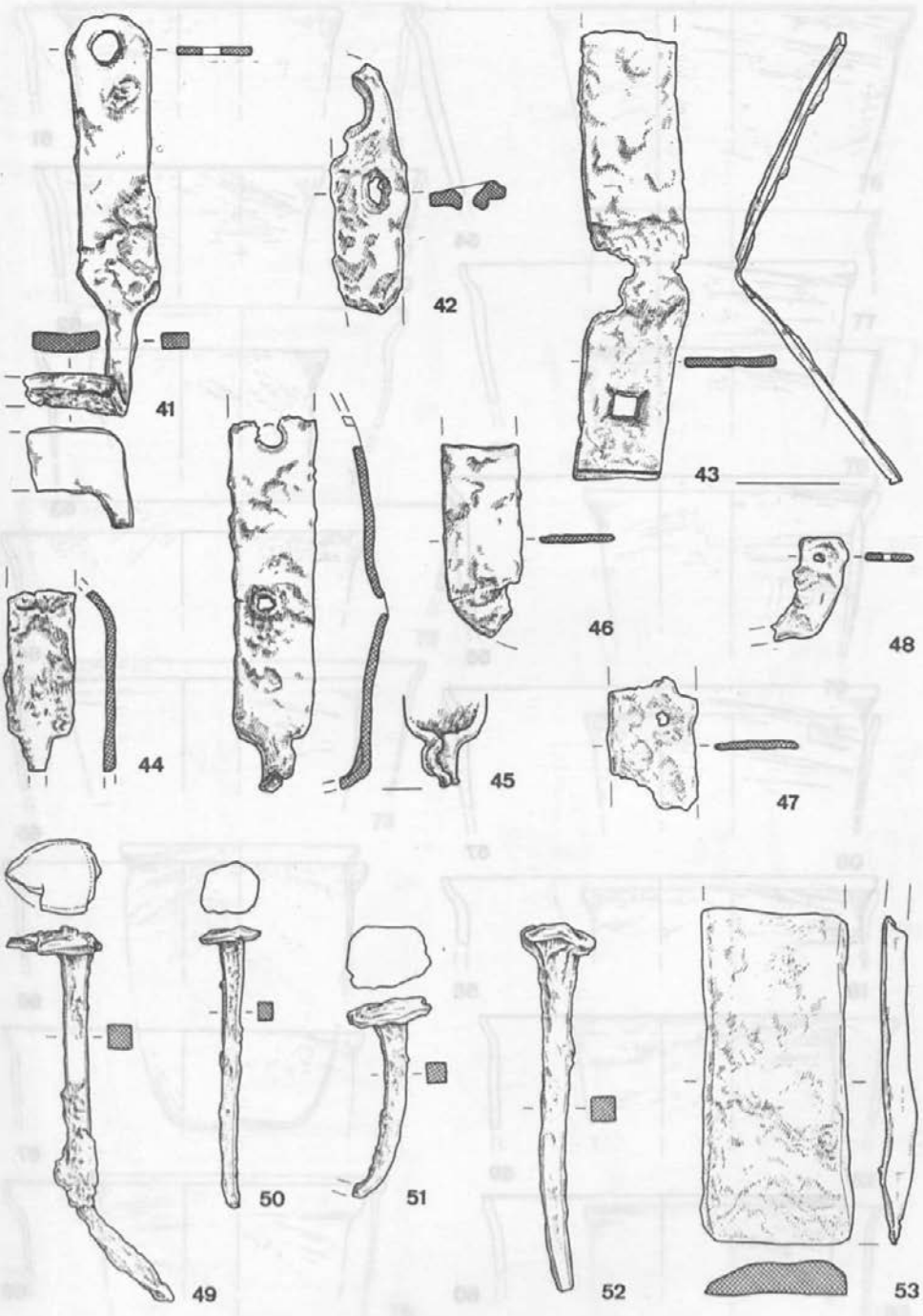
T. (Taf.) 1: Martinj Hrib. 1–12 bron (Bronze). Vse (alles) 1:2.

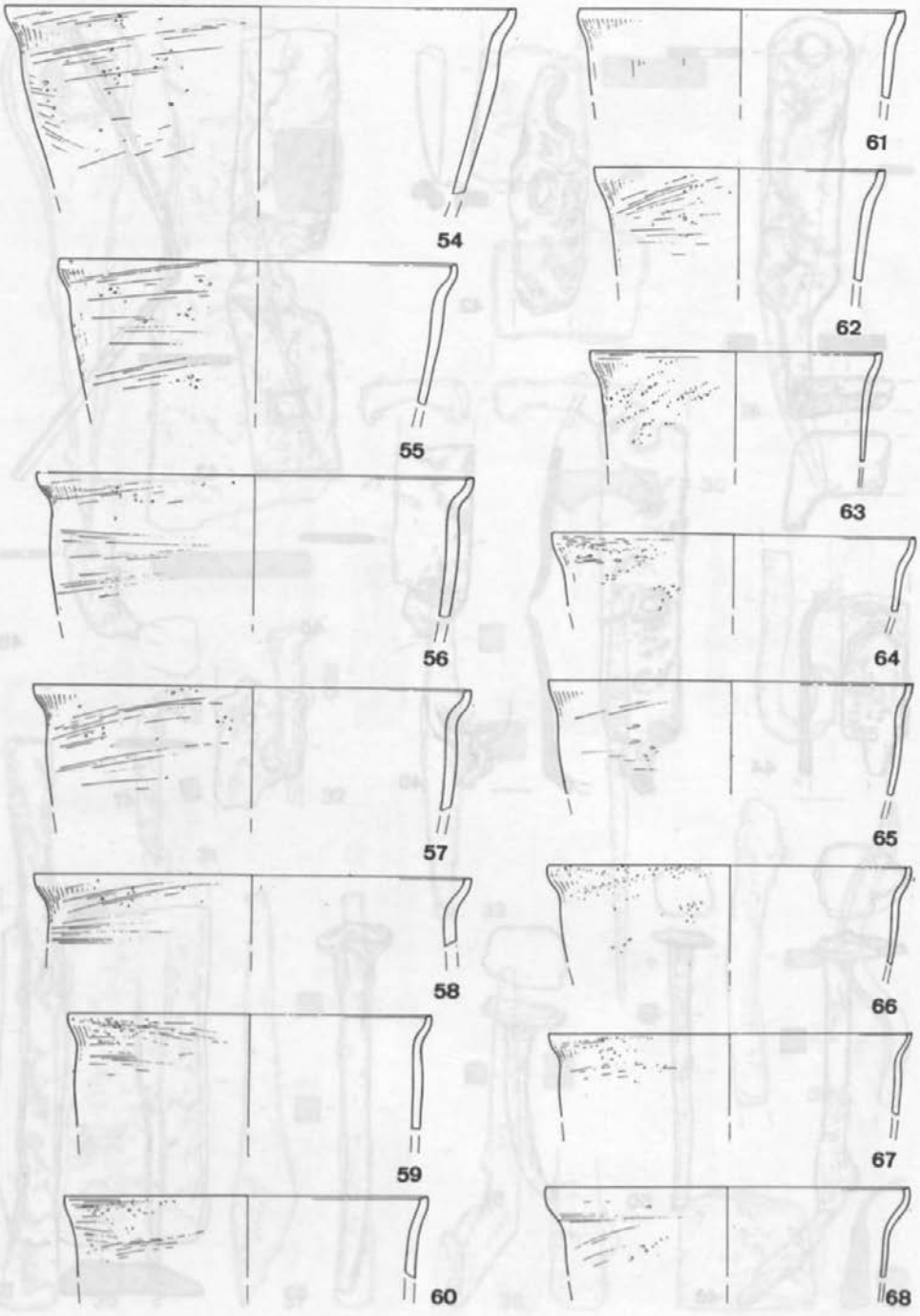
T. (Taf.) 2: Martinj Hrib. 13–26 železo (Eisen). Vse (alles) 1:2.

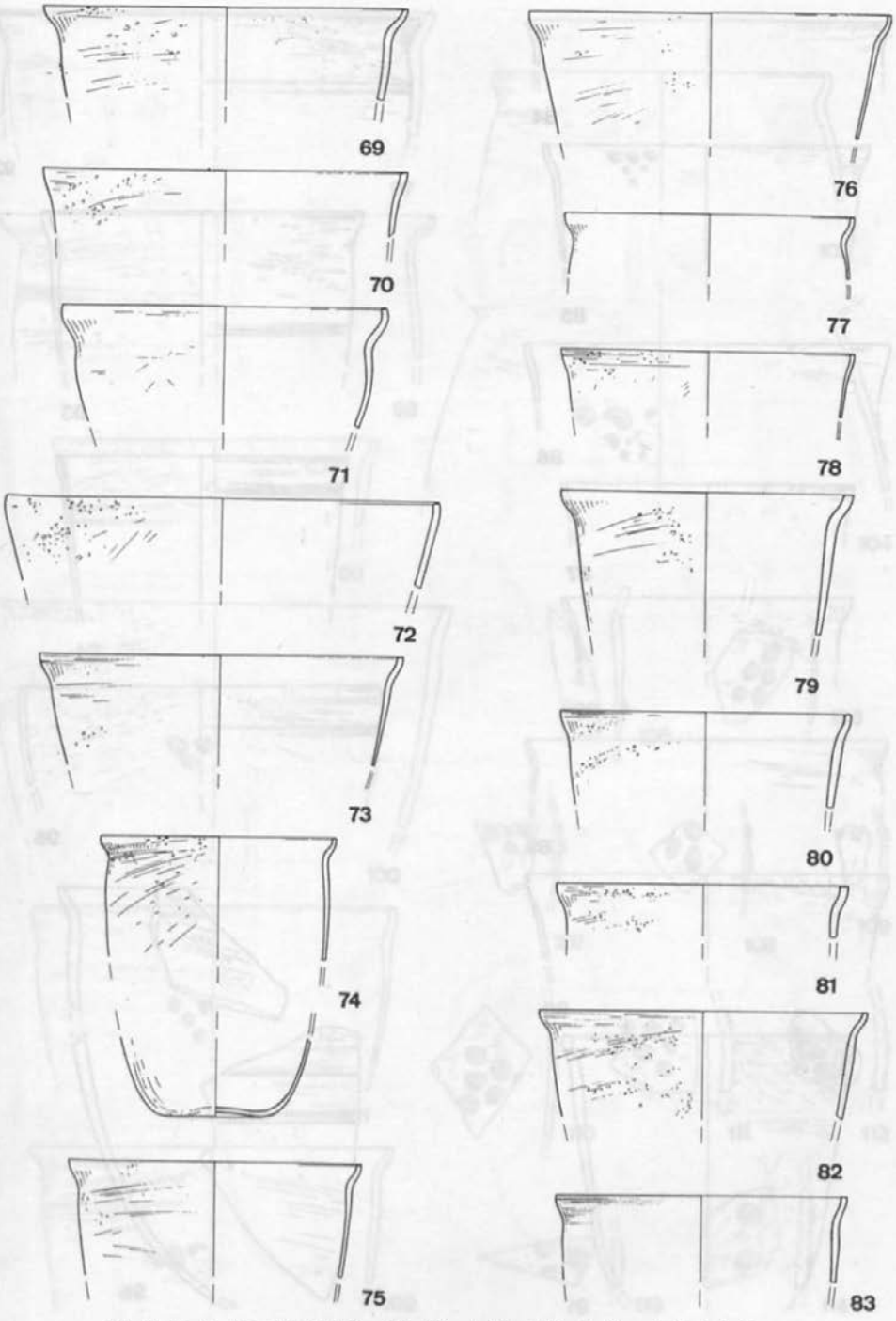
T. (Taf.) 3: Martinj Hrib. 27–40 železo (Eisen). Vse (alles) 1:2.

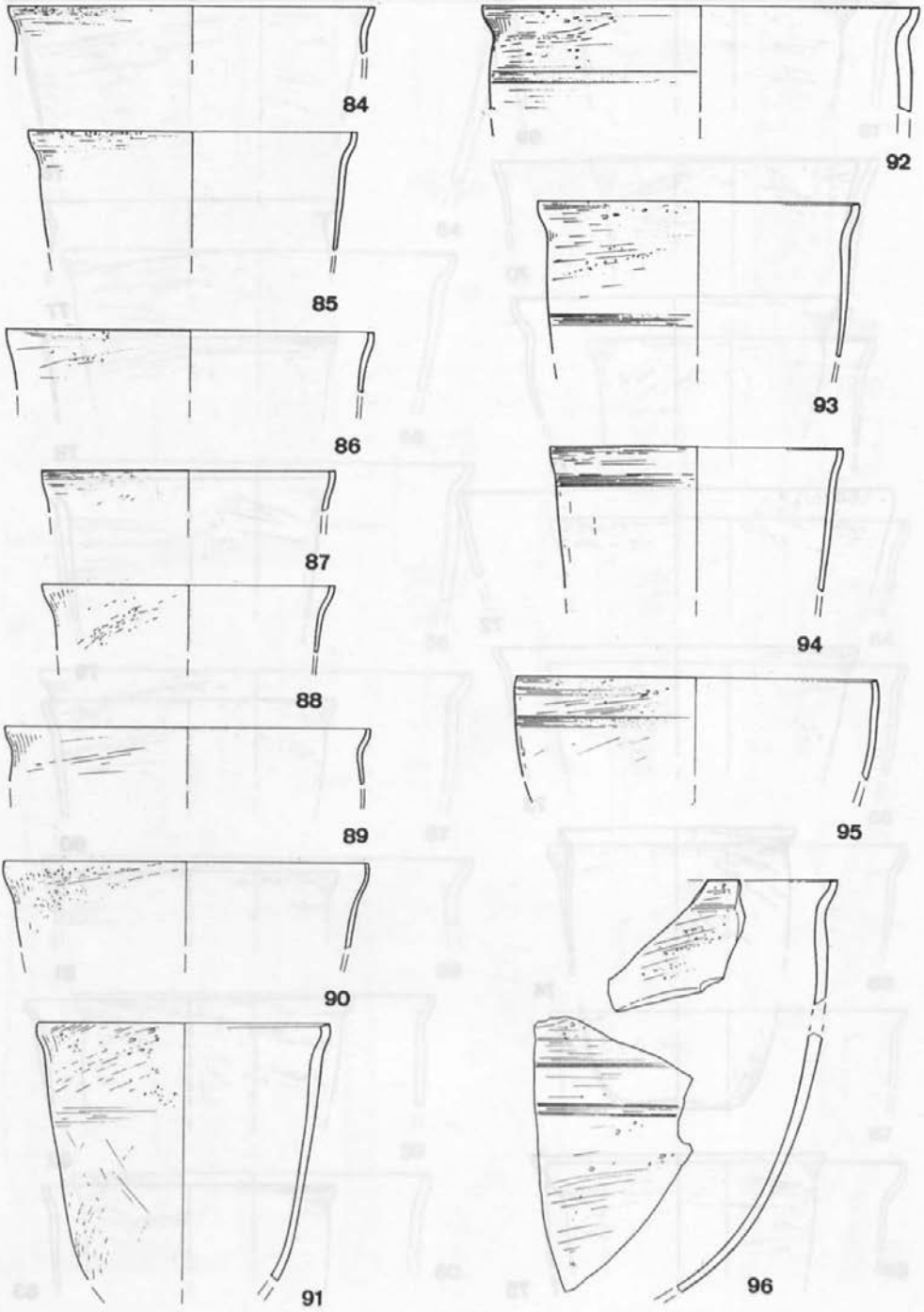
T. (Taf.) 4: Martinj Hrib. 41–53 železo (Eisen). Vse (alles) 1:2.

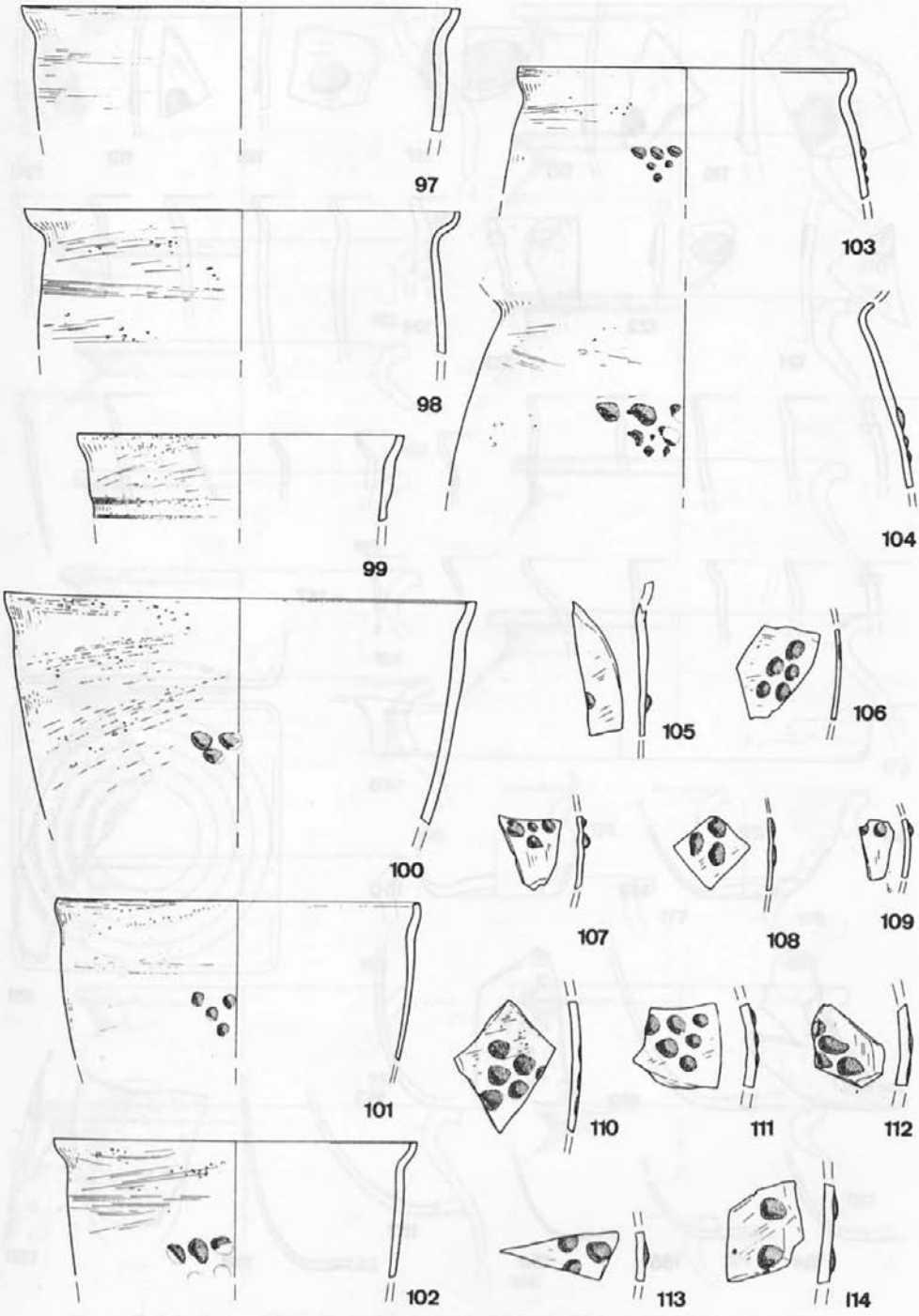
T. (Taf.) 5: Martinj Hrib. 54–68 steklo (Glas). Vse (alles) 1:2.

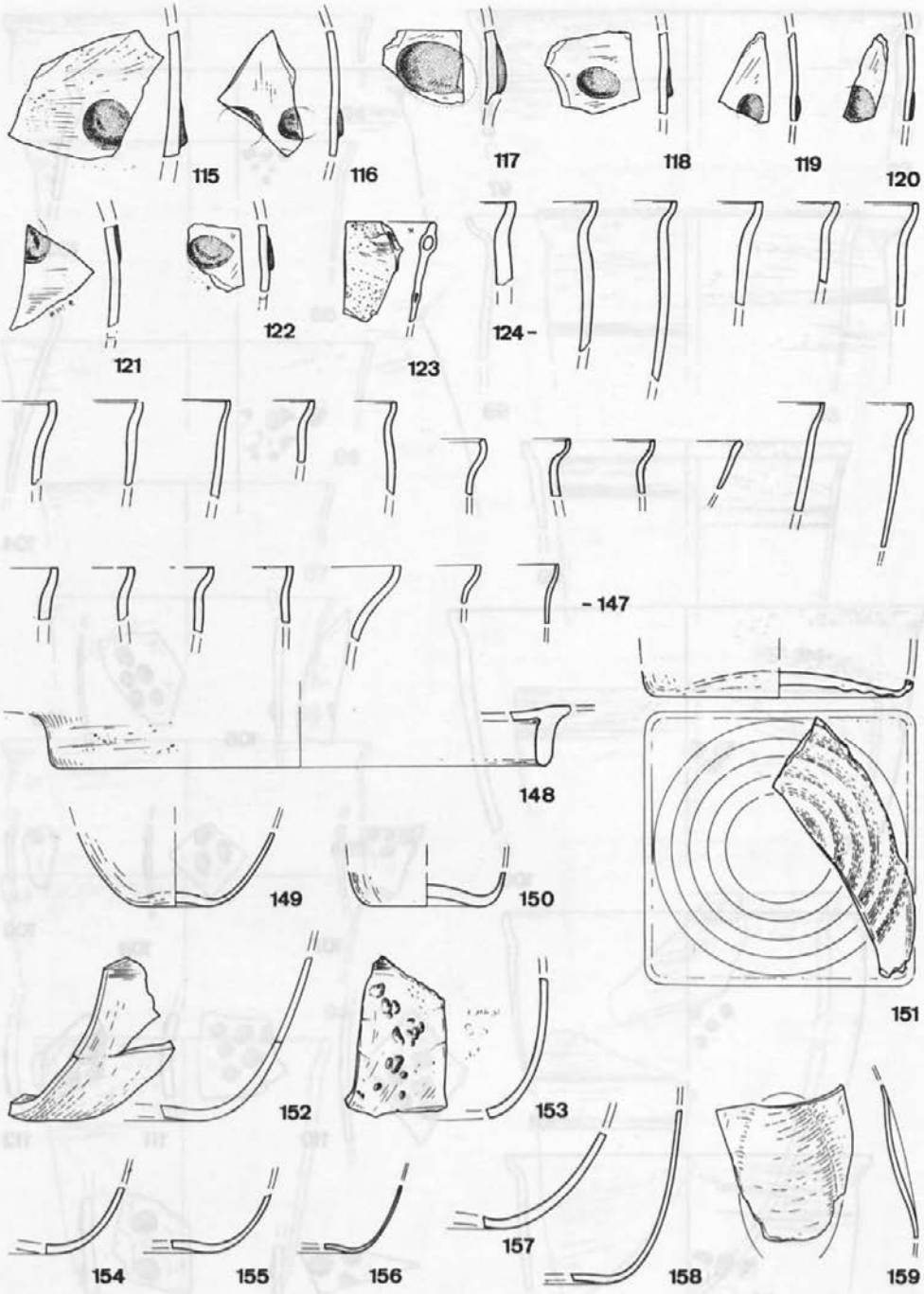
T. (Taf.) 6: Martinj Hrib. 69–83 steklo (Glas). Vse (alles) 1:2.

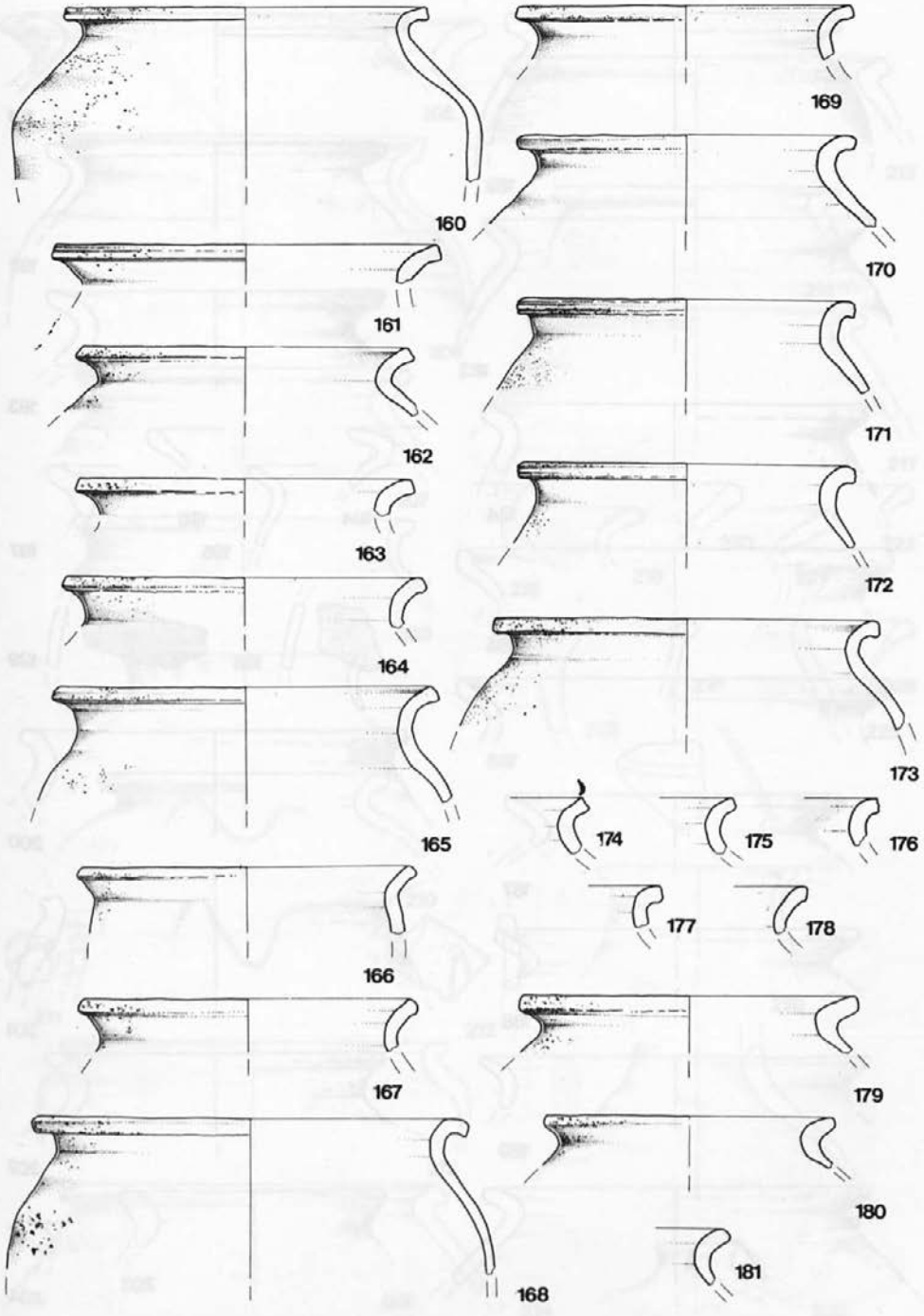
T. (Taf.) 7: Martinj Hrib. 84–96 steklo (Glas). Vse (alles) 1:2.

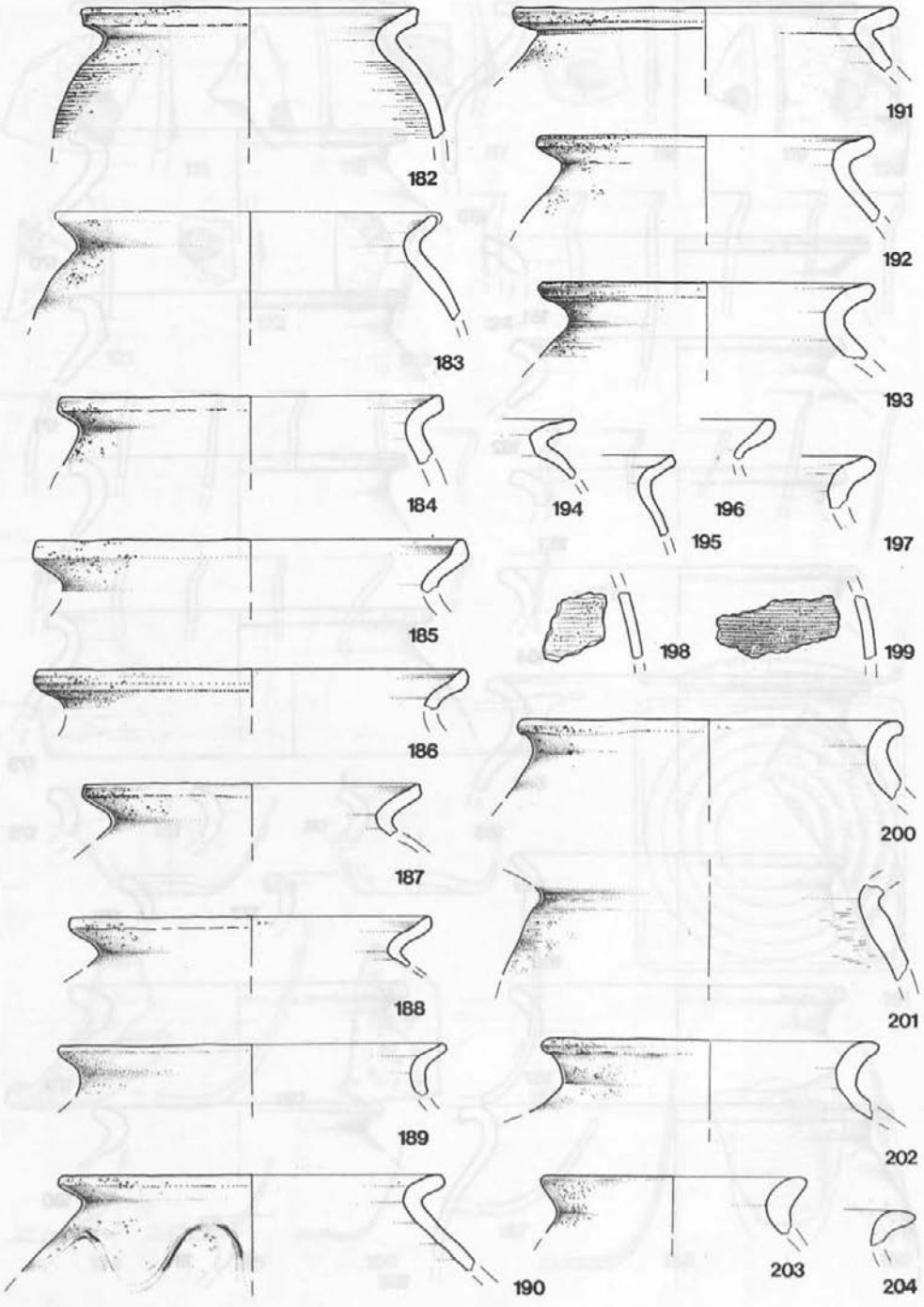
T. (Taf.) 8: Martinj Hrib. 97–114 steklo (Glas). Vse (alles) 1:2.

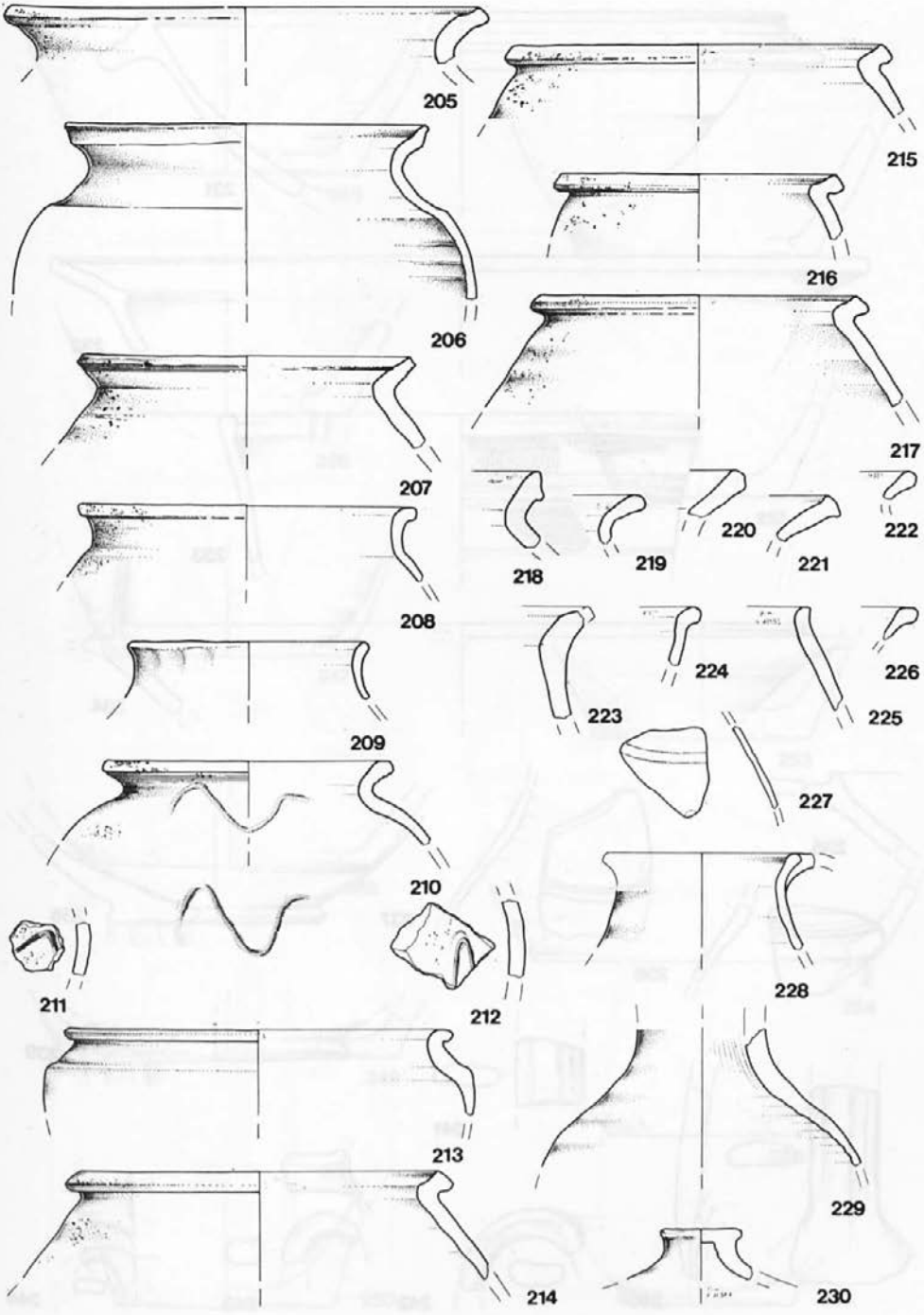
T. (Taf.) 9: Martinj Hrib. 115–159 steklo (Glas). Vse (alles) 1:2.

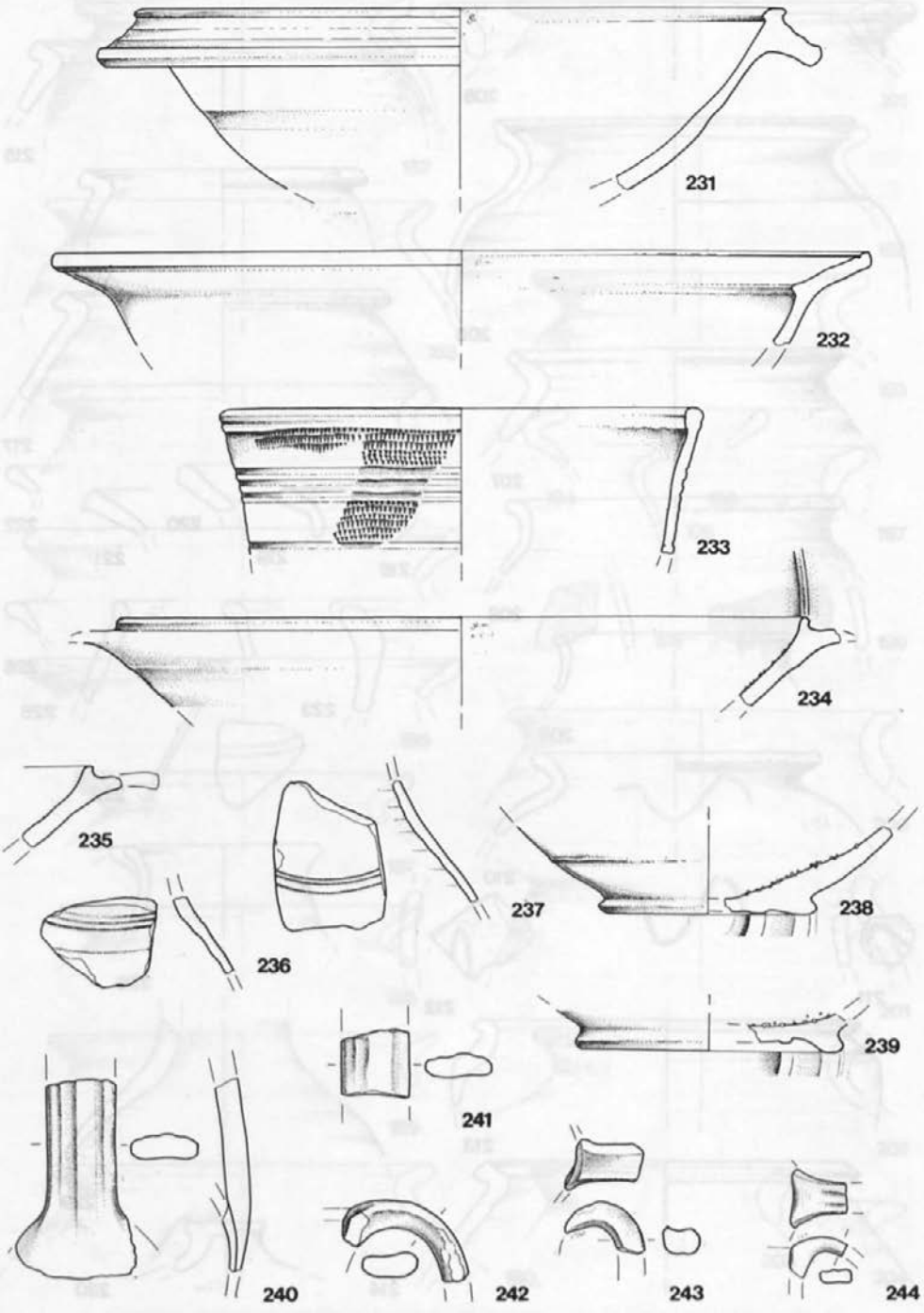
T. (Taf.) 10: Martinj Hrib. 160–181 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

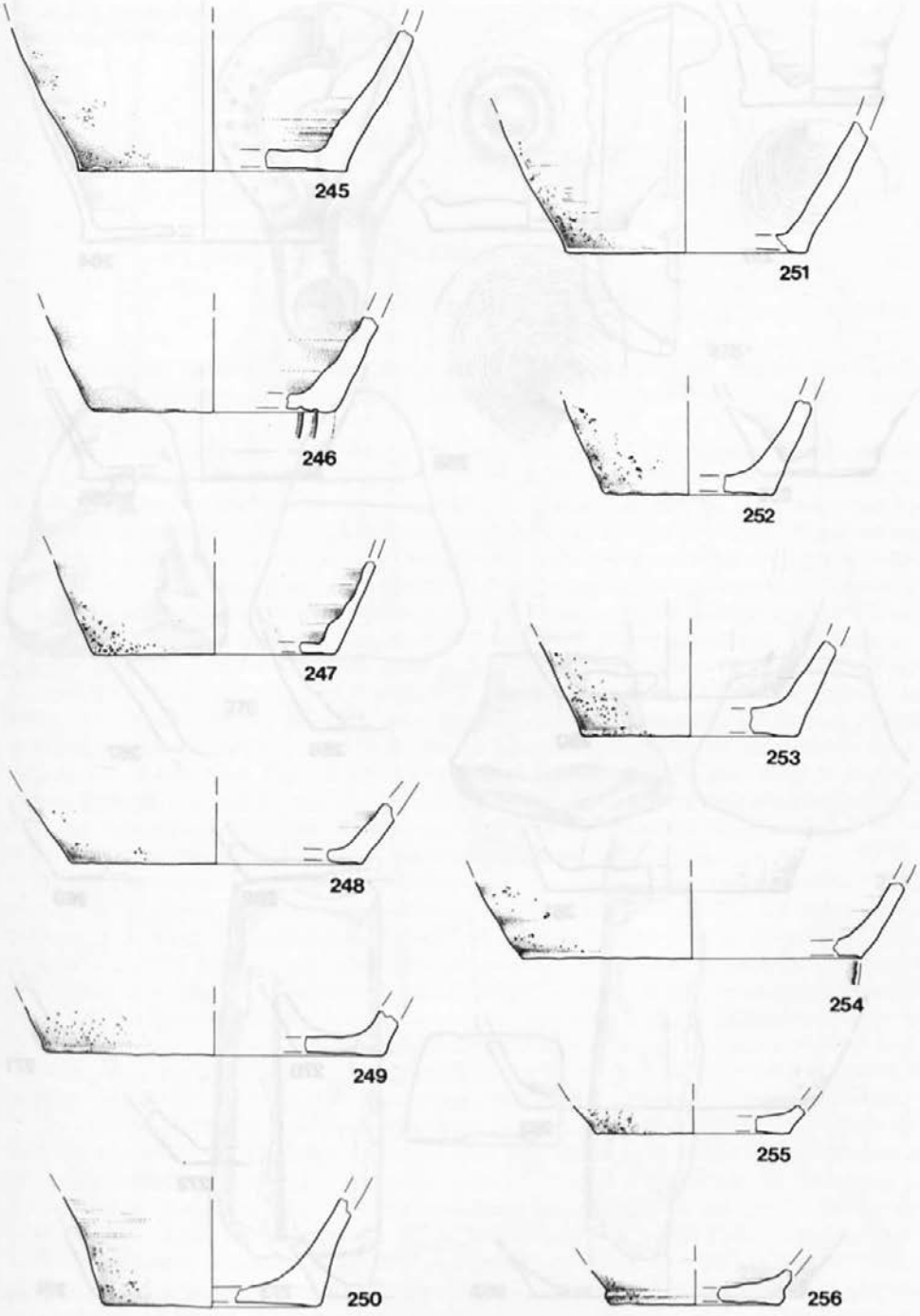
T. (Taf.) 11: Martinj Hrib. 182–204 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

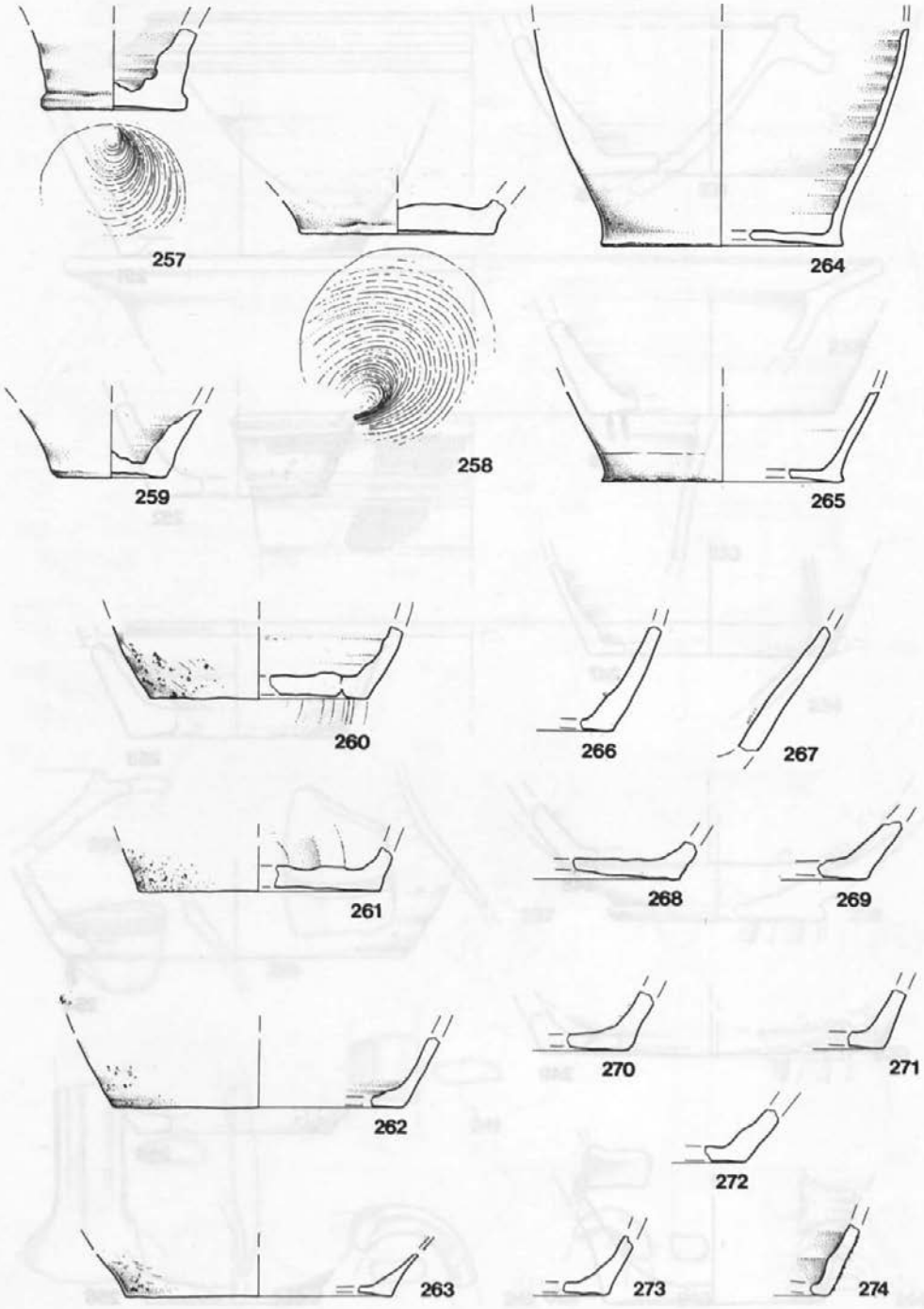
T. (Taf.) 12: Martinj Hrib. 205–230 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

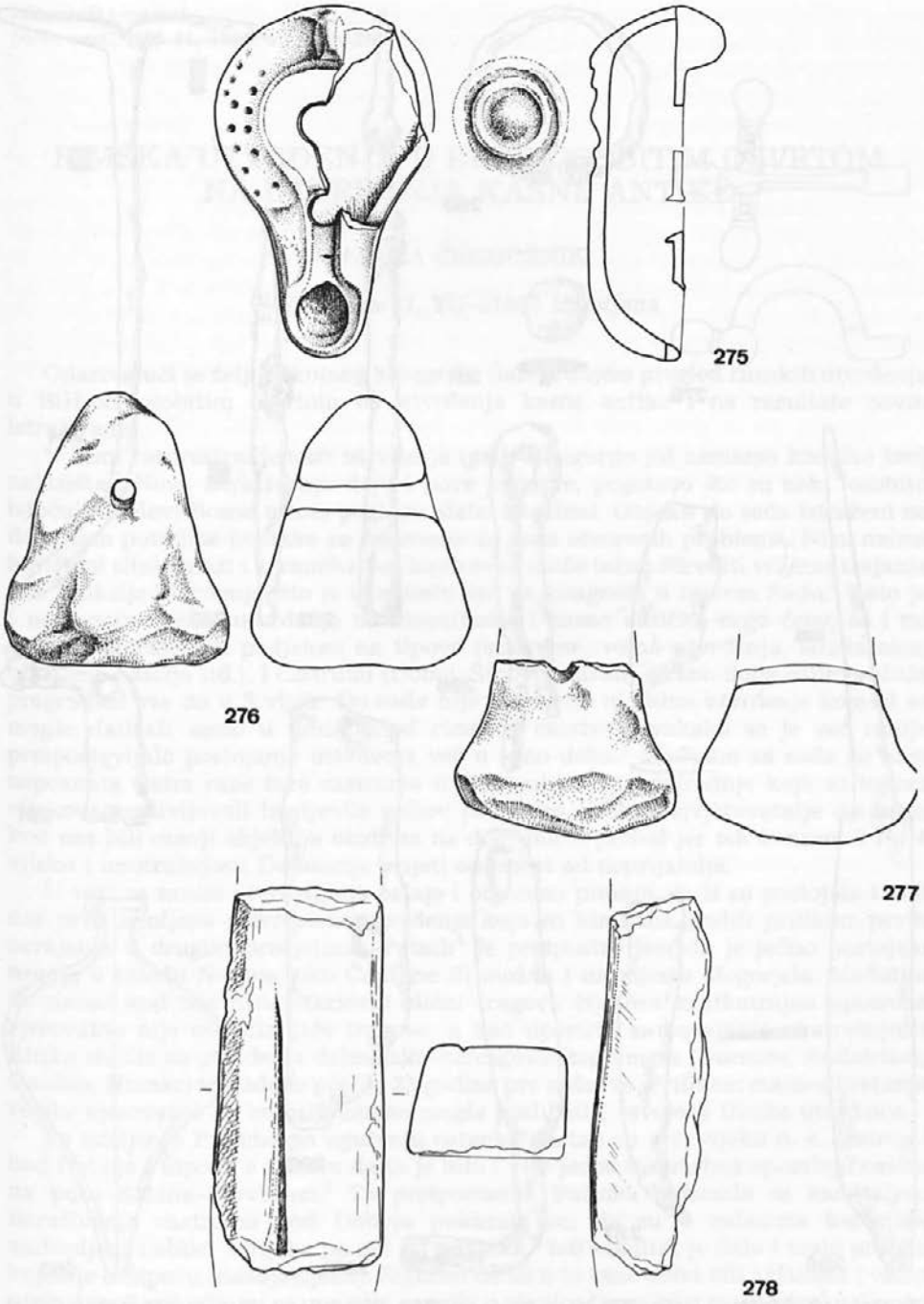
T. (Taf.) 13: Martinj Hrib. 231–244 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

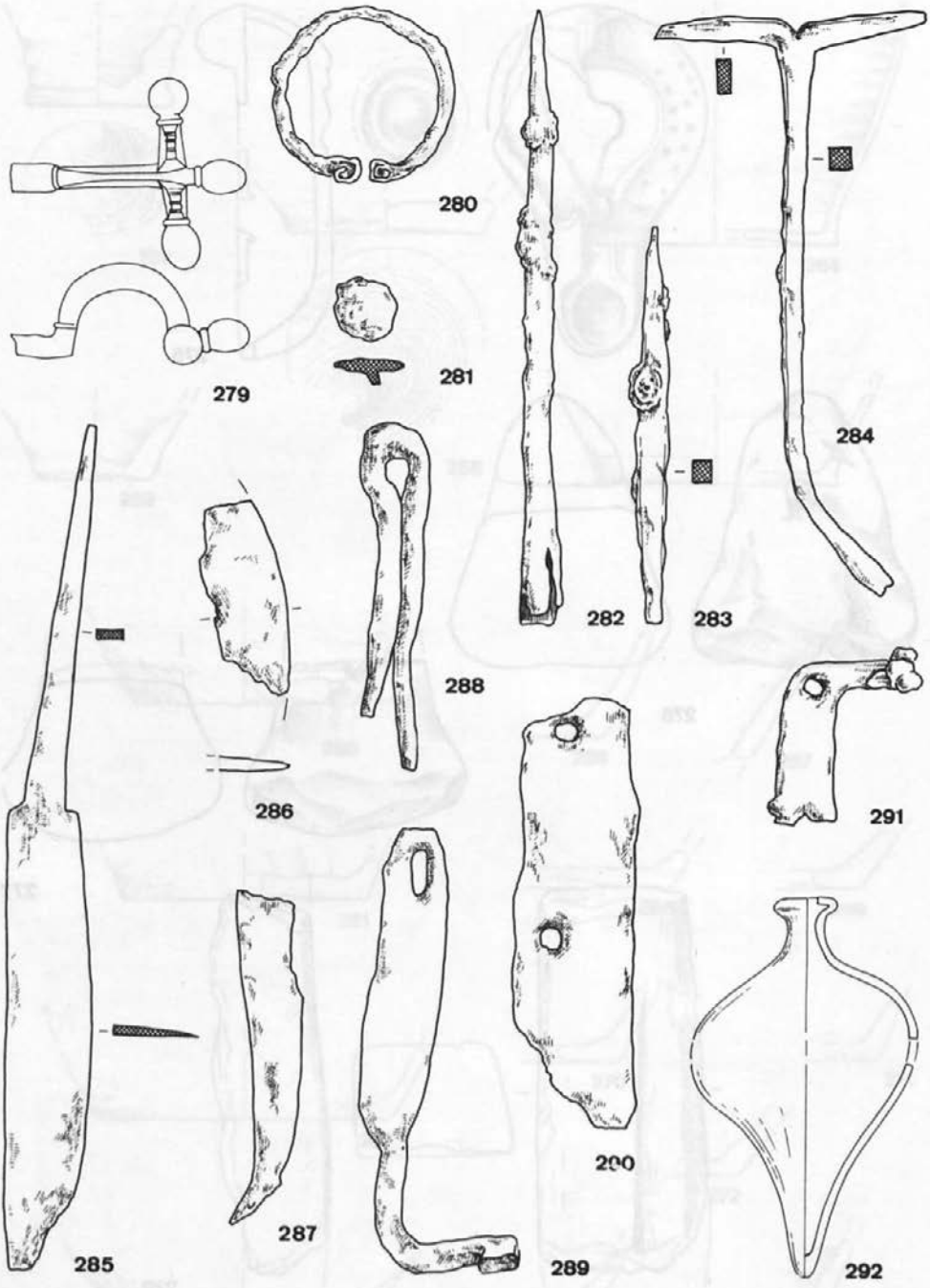
T. (Taf.) 14: Martinj Hrib. 245–256 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

T. (Taf.) 15: Martinj Hrib. 257–274 keramika (Keramik). Vse (alles) 1:3.

T. (Taf.) 16: Martinj Hrib. 275–277 glina (Ton), 278 kamen (Stein). Vse (alles) 1:2.

T. (Taf.) 17: Martinj Hrib. 279 bron (Bronze); 280–291 železo (Eisen); 292 steklo (Glas). Izgubljeno, po risbah iz dnevnika izkopavanj. (Verschollen, nach Zeichnungen aus den Tagebuch der Ausgrabungen.) Vse (alles) 1:2.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 355–364

RIMSKA UTVRĐENJA U BiH S OSOBITIM OSVRTOM NA UTVRĐENJA KASNE ANTIKE

† IRMA ČREMOŠNIK

Topniška 62, YU-61000 Ljubljana

Odazivajući se želji pokojnog kolege dr. Šašela dajem pregled rimskih utvrđenja u BiH sa osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike i na rezultate novih istraživanja.

U šemi rasprostranjenosti utvrđenja (**pril. 1**) sigurno još nemamo konačni broj nalazišta.[1] Nova istraživanja daju i nove podatke, pogotovo što su neki (osobito istočni) dijelovi Bosne u tom pogledu slabo istraženi. Objekti do sada istraženi ne daju nam potrebne podatke za rešavanje do sada otvorenih problema. Nisu naime korišteni sitni nalazi i keramika bez kojih se ne može tačno odrediti vrijeme trajanja niti funkcije utvrđenja, što je istaknuto već na kongresu u Novom Sadu.[2] Zato je i nemoguće dijeliti utvrđenja na ranorimska i kasno antička nego ćemo se i mi služiti uobičajenom podjelom na tipove (castrume, vojna utvrđenja, stražarnice, utvrđena naselja itd.). I castrumi (Doboj, Šipovo) nastali u rano doba carstva služe pregrađeni sve do u 5 vijek. Do sada nije otkriveno ni jedno utvrđenje koje bi se moglo datirati samo u rani period rimskog carstva. Svakako se je već ranije pretpostavljalo postojanje utvrđenja već u rano doba.[3] Međutim za sada su nam nepoznata (osim rane faze castruma u Doboju) jer su pregradnje koje su tokom vijekova preživljavali izmijenile njihov prvobitni oblik. Najvjerovatnije da su to kod nas bili manji objekti s obzirom na dugi mirni period jer tek koncem 3 i u 4 vijeku i unutrašnjosti Dalmacije prijeti opasnost od neprijatelja.

U vezi sa ranim utvrđenjima ostaje i otvoreno pitanje, da li su postojala i kod nas prva zemljana privremena utvrđenja koja su Rimljani gradili prilikom prvih osvajanja u drugim predjelima, Patsch[4] je pretpostavljao, da je jedno postojalo negdje u zaleđu Narone, oko Čapljine ili možda i na mjestu Mogorjela. Međutim do danas kod nas nisu otkriveni slični tragovi. Njihova kratkotrajna upotreba vjerovatno nije ostavila jače tragove, a kao uporišta za osvajanje unutrašnjosti Ilirika služila su utvrđenja dalmatsko-hercegovačkog limesa *(Burnum, Andetrium,* Gardun, Humac) izgrađena poslije 33 godine pre naše ere. Prilikom stalnog kretanja vojske vjerovatno su im privremeno mogla poslužiti i osvojena ilirska utvrđenja.

Po mišljenju Patscha po ugušenju ustanka nastali su u 1. vijeku n. e. castrumi kod Doboja i Šipova a smatra da ih je bilo i više jer se u izvorima spominju castra na putu Salona–Servitium.[5] Ta pretpostavka Patscha pokazala se kao tačna. Istraživanja castruma kod Doboja pokazala su, da su u nalazima keramike zastupljeni i oblici 1 vijeka pa sve do 5 vijeka.[6] Isti rezultat je dalo i malo probno kopanje u Šipovu (neobjavljeno). Sigurno da su u to rano doba bili zaštićeni i važni prelazi na Savi, gdje su se uporišta razvila u stanice Dunavske mornarice[7] u Savski limes. Njihova imena još nisu fiksirana, a do sada još nije otkriveno i ispitano neko utvrđenje na Savi. Utvrđenje koje spominje Truhelka[8] u Donjem Klakaru na vrhu

jedne glavice uz Savu, je ubrzo potpuno razrušeno a kamen je upotrebljen za gradnju,[9] tako da nam je oblik utvrđenja ostao nepoznat.

Isto su nam se očuvali samo podaci o utvrđenju u Bos. Gradiški. Prilikom kopanja u tvrđavi Berbir, koja nadzire prelaz preko Save, nađen je u najdubljim slojevima novac 1 i 2 vijeka kao i predmeti, i to na prehistorijskom kulturnom sloju, što svjedoči, da je ovo mjesto naseljeno još prije Rimljana.[10] Sistematska istraživanja ni ovdje nisu preduzeta, tako da nam antički ostaci i ovdje ostaju nepoznati.

Uz castrume i utvrđenja na Savi postoje manja utvrđenja u unutrašnjosti Dalmacije koja pretstavljaju najbrojniju grupu. I ako su poneka od njih ispitivana, nalazi nisu sistematski obrađeni te sudeći po danas vidljivim ostacima ova se utvrđenja pripisuju kasnoj antici, jer pokazuju iste karakteristike. Sva su izgrađena na većim ili manjim uzvišenjima, njihov oblik se prilagođuje terenu, te se ne mogu naći dva slična primjera, a i namjena im je različita. Ako ih sve pripišemo kasnoj antici ostaje onda pitanje gdje su vojne postaje 1–3 vijeka koje su i u unutrašnjosti sigurno postojale.

Odgovor na to nam daju sistematska istraživanja utvrde u Biogracima kod Mostara. Po svojoj sadašnjoj osnovi Biograci su tipičan primjer kasno antičkog utvrđenja. Međutim obrada nalaza pokazala je, da je zastupljen materijal od 1 do 12 vijeka. Nalazi 1 vijeka su istina malobrojni, jer je gradina kameni masiv na kome su se samo ponegdje očuvali dublji slojevi koji su i većinom raznešeni od kasnijih nadgradnji.[11] Da je Gradina bila u upotrebi već u 1 vijeku svjedoče i grobovi nađeni ispod same Gradine sa prilozima oružja iz početka 1 vijeka.[12] Faze pregrađivanja utvrđenja se nisu mogle dokazati, jer su svi zidovi građeni uobičajenom rimskom tehnikom, a nigdje nije zastupljen način »opus spicatum« karakterističan osobito za 6 vijek.

Pojava ranorimskih nalaza primjećena je i na nekim brdima koja su u kasnoj antici bila utvrđena u Noriku. Tako su nalazi 1–2 vijeka zastupljeni na pojedinim mjestima na kasnoantičkim utvrđenim naseljima na Rifniku i Vranju.[13] Međutim ovaj period 1–3 vijeka na utvrđenjima je svuda malo istražen. Dakle i ovi primjeri potvrđuju postojanje ponegdje ranijih gradnji na kasnoantičkim utvrdama.

Koncem 3 i u 4 vijeku iz osnova se mijenjaju utvrđenja i njihove funkcije. Posadu čine stalno nastanjeni vojnici koji osim odbrane sa svojim porodicama preuzimaju i obradu teritorije utvrde, a bave se i zanatima potrebnim domaćinstvu što svjedoče nađeni alati i poljoprivredna oruđa u Biogracima. U tu svrhu se uz principiju u Doboju dograđuju domaćinske prostorije, gdje se izrađuje i keramika.[14] Bedemi se zadebljavaju i osiguravaju četverokultnim i polukružnim kulama (Crikvenica, Debelo Brdo, Bugargrad) a u 4 vijeku poligonalnim i lepezastim (Biograci, Blagaj). One su često isturene izvan bedema te su omogućavale bolji vidik i efikasniju obranu.[15] Rjeđe su kule nepravilnog šiljastog oblika kao u Diviću[16] tipične za 6 vijek kao i zidovi sa kamenjem položenim u obliku riblje kosti (opus spicatum) kao u utvrđenjima Koštur (Dabrica), Makljenovac (kod Doboja), Blagaj (Mostar), Biograd (Konjic)[17] itd.

Od uobičajene šeme kasnoantičkih utvrđenja ispitanih do sada razlikuju se Biograci po gusto poređanim prostorijama i kulama uz omotač. Sličan tlocrt ima jedino utvrđenje 4 vijeka Bürgle.[18] Tip kasnoantičkih utvrđenja smatraju da je već zastupljen u predrimskim italo-grčkim uzorima, i da se zato često nalaze na mjestu prehistorijskih utvrđenja.[19] Od prehistorijskih utvrđenja neka kasnoantička kod nas preuzimaju i podjelu zidom na dva dijela (Crikvenica–Doboj, Biograd–Konjic, Debelo Brdo–Sarajevo).[20]

Vrlo je različita i debljina zidova utvrđenja. Najčešće su 1,50–3 m debljine.

Međutim postoji izvjestan broj utvrđenja čiji su bedemi 70 do 80 cm debljine, kao obični zidovi rimskih građevina. Osim Biogradca takve zidove imaju tri utvrđenja u Livanjskom polju: Gradac iznad Potočana, Gradina u Bastasima i gradina iznad Rujana,[21] zatim Radmanića gradina kod Banje Luke,[22] Begogačani na Sani,[23] Donje Vrtoče kod Drvara[24] a bilo bi ih sigurno i više, ali za mnoge nemamo podataka. Analogije nalazimo kod nas u istočnim Alpama (Rifnik, Zreče, Mihovo, Podzemelj, Podturn),[25] ali još i zapadnije kao Moosberg bei Murnau, Heidenburg bei Göfis[26] i Stellfeder[27] sve tri iz 4 vijeka. Smatraju da su kod tvrđava na kraju navedenih, tanki zidovi zato što se nalaze u unutrašnjosti, daleko od glavnih puteva, te nisu bili toliko izloženi. U pogledu specifičnosti utvrđenja i za to su vjerovatno postojali i drugi razlozi. Biograci su bili u blizini puta ali su imali izgleda višestruki obrambeni zid. Uz istočnu stranu bedema postojao je paralelan zid bedemu (proteihizma) koji se je završavao pred uskim maskiranim ulazom (proteina) između dvije kule sa sjeverne strane. Proteihizme i proteine su karakteristike vizantijskih utvrđenja,[28] datiraju se u polovinu 5 vijeka a javljaju se i u Makedoniji.[29] Biograci su za sada jedino utvrđenje takvog tipa u Bosni i Hercegovini.

U bolje ispitanim predjelima utvrđenja su razvrstana po svojoj namjeni u čisto vojne tvrđave, tvrđave koje su služile kao zbjegovi, utvrđene naseobine i utvrđene kultne centre. Od ovih za sada kod nas još nisu otkrivene utvrđene naseobine trajnog tipa, kao ni veći kultni centri sa više crkava. Pojedinačne manje crkve jednobrodne, nalazimo na utvrđenju u Zecovima,[30] u Biogracima i drugim a služile su samo posadi. Veća starokršćanska crkva otkrivena je u Gradcu na Lepenici.[31] Mjesto je izgleda već ranije služilo kao kultno mjesto. U crkvi je nađen ugrađen oltar Silvanu te nije isključeno da je postojalo njegovo svetilište uz vrelo koje se nalazi do obrambenog zida, pogotovo što nalazi pokazuju da su već prije postojale neke zgrade u 1 vijeku. Nađena je fina zdjelica sa plastičnim ukrasom listića[32] imitacijom ukrasa megarskih pehara preuzeti i na sigilati koji datiraju u 1 vijek doba Claudija.[33]

O općim zadacima kasnoantičkih utvrđenja kod nas se ponešto može zaključiti i iz njihovog položaja. Tako se jasno ocrtava (vidi kartu) nagomilavanje utvrđenih tačaka duž granice priobalnog jadranskog pojasa, duž planinskih masiva koji su dijelili obalu od unutrašnjosti Dalmacije. Uz njihovu lokalnu funkciju – zaštitu puteva i naselja, utvrđenja oko Bos. Petrovca, Grahova, utvrđenja duž Livanjskog, Glamočkog i Duvanjskog polja, Posušja, Gruda, Imotskog polja i Ljubuškog, na donjem toku Neretve čine niz u vidu čvrstog zida prema unutrašnjosti. Drugi opći zadatak vidimo u gomilanju utvrđenja u rudarskim bazenima. Tako utvrđenje oko gornje Neretve (Konjic), u dolini Fojnice i Lašve i njenih pritoka, i srednjeg Vrbasa uokružuju i zaštićuju bazen bogat rudnicima i zlatonosnim rijekama, isto tako utvrđenja između Une i Sane. Castrum u Šipovu je u blizini rudnika Majdana, castrum kod Bratunca zaštićuje rudnike Srebra oko Domavije (Srebrenice).

Manje je utvrđenja u sjevernom i istočnom dijelu Bosne, ali to ne mora da bude i realna slika, jer su mnogi predjeli, osobito istočne Bosne u pogledu rimskih utvrđenja još neispitani.

Općim zadacima služila su i utvrđenja duž glavnih saobraćajnica o kojima je dosta raspravljano i ako i na tom polju postoji još dosta nejasnoća. Zaštićavali su promet, naselja, ili prelaze preko rijeka (Kopčić br. 50). Uz nedovoljnu istraženost utvrđenja i nejasnoća što se tiče pravaca puteva, istraživanja otežava i činjenica da nisu utrvđene lokacije najvećeg broja rimskih gradova poznatih iz izvora.

Stoga o specifičnostima pojedinih utvrđenja, njihovim funkcijama, međusobnim odnosima i njihovom udjelu u obrambenom sistemu na teritoriju BiH, moći će se raspravljati tek na osnovu bolje istraženosti rimskih lokaliteta uopće.

Popis rimskih utvrđenja*

1. Gradina, Vidoši, Livno (reg. 22, 97). – A. Benac, *Utvrđena ilirska naselja 1*, Djela ANUBiH 60 (Sarajevo 1985) 98.
2. Gradac, Potočani – Mihaljevići, Livno (reg. 22, 68). – *Ib.*, 106.
3. Velika gradina, Veliki Kablići, Livno (reg. 22, 275). – *Ib.*, 113.
4. Gradina, Priluka – Vašarovine, Livno (reg. 22, 85). – *Ib.*, 115.
5. Marića gradina, Žirović, Livno (reg. 22, 187). – *Ib.*, 118.
6. Kesićeva gradina, Čelebić, Livno (reg. 22, 159). – *Ib.*, 120.
7. Gradina, Bastasi – Đape, Bosansko Grahovo (reg. 11, 49). – *Ib.*, 122.
8. Gradina, Grkovci, Bosansko Grahovo (reg. 11, 61). – *Ib.*, 124.
9. Gubinski grad (Gradina), Gubin, Livno (reg. 22, 144). – *Ib.*, 126.
10. Gradina, Donji Rujani, Livno (reg. 22, 71). – *Ib.*, 128.
11. Velika gradina, Donji Rujani, Livno (reg. 22, 273). – *Ib.*, 129.
12. Gradina, Ličtani, Livno (reg. 22, 77). – *Ib.*, 131.
13. Mala gradina, Liskovača, Duvno (reg. 23, 199). – *Ib.*, 79.
14. Cerina gradina, Blagodija, Glamoč (reg. 22, 23). – *Ib.*, 149.
15. Soldatova (Velika) gradina, Šumnjaci, Glamoč (reg. 22, 249). – *Ib.*, 173.
16. Gradac, Halapići, Glamoč (reg. 22, 66). – *Ib.*, 176.
17. Gradina, Podgradina (Kamenska), Glamoč (reg. 22, 81). – *Ib.*, 178.
18. Gradina, Letka, Duvno (reg. 23, 104). – *Ib.*, 13.
19. Gradina na Libu, Borčani, Duvno (reg. 23, 126). – *Ib.*, 23.
20. Grad (Gradina), Crvenice, Duvno (reg. 23, 92). – *Ib.*, 26.
21. Gradina, Cebare, Duvno (reg. 23, 101). – *Ib.*, 39.
22. Gradina, Kovači, Duvno (reg. 23, 103). – *Ib.*, 40.
23. Gradina, Stipanići, Duvno (reg. 23, 117). – *Ib.*, 46-7.
24. Grad Biograd, Zabrdje, Konjic (reg. 21, 97). – Đ. Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame, *Gl. Zem. muz. n. s.* 10, 1955, 227.
25. Gradac, Donje Selo, Konjic (reg. 21, 101). – *Ib.*, 224.
26. Gradina, Radešine, Konjic (reg. 21, 128). – *Ib.*, 225.
27. Grad, Ribići, Konjic (reg. 21, 96). – C. Patsch, Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien 6, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 257. Đ. Basler, *ib.*, 225.
28. Gradina Bokaševac, Kostajnica, Konjic (reg. 21, 135). – C. Patsch, *ib.*, 253.
29. Gradac, Hudutsko, Prozor (reg. 21, 105). – C. Patsch, *ib.*, 257. Đ. Basler (v. br. 24) 226.
30. Gradina, Vrabač, Bijela, Konjic (reg. 21, 137). – C. Patsch, *ib.*, 260. Đ. Basler, *ib.*, 226.
31. Kulina, Gradac, Posušje (reg. 23, 183).
32. Gradina, Bačevići, Mostar (reg. 24, 132). – W. Radimsky, Das Bišćepolje bei Mostar, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 4, 32.
33. Mala gradina, Slipčići, Mostar (reg. 24, 257). – *Ib.*, 7.
34. Kičin, Malo Polje, Mostar (reg. 24, 210). – *Ib.*, 20.
35. Blagaj (Stjepan grad), Blagaj, Mostar (reg. 24, 18). – *Ib.*, 28.
36. Kosmaj, Biletići, Čitluk (reg. 24, 217). – *Ib.*, 33.
37. Gradina, Biograci, Mostar (reg. 24, 133). – W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 197.
38. Gradina, Klepci, Čapljina (reg. 25, 127). – C. Patsch, Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien 7, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 12, 1912, 98.
39. Gradac, Todorovići, Stolac (reg. 20, 170). – Ć. Truhelka, Zenica und Stolac, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 297.
40. Koštur, Dabrica, Stolac (reg. 20, 311). – Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH (Sarajevo 1972) 50.
41. Gradina istočno od Oklađa, Trijebanj, Stolac (reg. 20, 222). – W. Radimsky, (v. br. 32) 34.
42. Gračine, Humac, Ljubuški (reg. 25, 102). – I. Bojanovski, *Arheološko istraživanje vojnog logora na lok. Gračine kod Ljubuškog*, Naučno istraživački rad 3, Sarajevo 1980, 36.
43. Gradina, Donji Radišići, Ljubuški (reg. 25, 116). – I. Bojanovski, u: *100 godina Muzeja na Humcu* (1985) 87–88.
44. Gradina, Proboj, Ljubuški (reg. 25, 135). – F. Fiala, C. Patsch, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 281.
45. Gradina, Grude – Vrućice, Grude (reg. 25, 123). – C. Patsch, Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien 5, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 8, 1902, 73.
46. Gradina (Grad), Gradac, Posušje (reg. 23, 93). – F. Fiala, C. Patsch (v. br. 44) 257.
47. Gradina, Krehin Gradac, Čitluk (reg. 24, 150). – W. Radimsky, Archäologische Tage-

* Brojevi regija i nalazišta odnose se na *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1988) tom 2 (reg. 1–13), tom 3 (reg. 14–25), mapa 1–4.

buchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 60.

48. Karlovac, Čitluk, Čitluk (reg. 24, 208). *Ib.*, 58.

49. Sutina (Gradina), Jagnjid, Gornji Vakuf (reg. 12, 233). – C. Patsch, Arch.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien 3, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 6, 1899, 241.

50. Zidine, Kopčić, Bugojno (reg. 12, 268). – *Ib.*, 238.

51. Stržanj 1, Šuica – Stržanj, Duvno (reg. 23, 322). – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH 47 (Sarajevo 1974) 120.

52. Grad, Vinica, Duvno (reg. 23, 96). – W. Radimsky, Vorgeschichtliche und röm. Alterthümer des Bezirkes Županjac, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 152.

53. Gradina (Grad), Vir – Glavica, Posušje (reg. 23, 122). – *Ib.*, 154.

54. Gradina, Petrovići, Posušje (reg. 23, 112). – W. Radimsky, Die Alterthümer der Hochebene Rakitno in Hercegovina, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 169.

55. Gradina, Sutina, Posušje (reg. 23, 118). – *Ib.*, 171–172.

56. Crkvine, Podastinje, Kiseljak (reg. 14, 35). – M. Mandić, Starine kod fojničkog Kiseljaka, *Gl. Zem. muz.* 37, 1925, 64.

57. Krivača 2, Kiseljak, Kiseljak (reg. 14, 150). – *Ib.*, 64.

58. Gradac, Višnjica, Kiseljak (reg. 14, 81). – I. Bojanovski (v. br. 51) 185.

59. Gradac, Homolj, Kiseljak (reg. 14, 78). – V. Skarić, Alterthümer von Gradac in der Lepenica, *Gl. Zem. muz.* 44, 1932, 1.

60. Debelo brdo, Sarajevo – Centar, Sarajevo – Centar (reg. 15, 68). – F. Fiala, Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 39.

61. Naklo, Vojkovići, Ilidža (reg. 15, 293). – F. Fiala, Archäologische Beiträge, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 326.

62. Gradac, (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža (reg. 15, 105). – *Ib.*, 328.

63. Bobovac, Dragovići – Mijakovići, Vareš (reg. 14, 13). – P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Sarajevo 1973) 44.

64. Crkvine (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez (reg. 13, 29). – J. Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *Gl. Zem. muz. n. s.* 4–5, 1950, 257.

65. Gradac, Mali Mošunj, Vitez (reg. 13, 58). – *Ib.*, 258.

66. Gradac, Rankovići, Pucarevo (reg. 13, 60). – *Ib.*, 260.

67. Gradina, Velika Bukovica, Travnik (reg. 13, 79). – M. Mandić, Prehistorijske i srednovječne utvrde oko Travnika, *Gl. Zem. muz.* 38, 126, 37.

68. Gradina, Alihodže, Travnik (reg. 13, 64). – J. Korošec (v. br. 64) 259.

69. Gradina, Potkraj, Travnik (reg. 13, 74). – *Ib.*, 251.

70. Gradina (Grad), Zenepići, Pucarevo (reg. 13, 83).

71. Gradina, Klopče, Zenica (reg. 13, 71).

72. Gradina, Doboj, Doboj (reg. 4, 39). – I. Čremošnik, Rimski castrum kod Doboja, *Gl. Zem. muz. n. s.* 39, 1984, 23.

73. Crkvina (Crkvenica), Makljenovac, Doboj (reg. 4, 14). – W. Radimsky, Die röm. Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboj, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 262.

74. (Grad) Tešanj 2, Tešanj, Tešänj (reg. 8, 143). – Đ. Mazalić, Tešanj, *Gl. Zem. muz. n. s.* 8, 1953, 289.

75. Gromile, Šipovo, Šipovo (reg. 12, 101). – Ć. Truhelka, Archäologische Forschungen auf der Burg von Jajce, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 2, 1894, 90.

76. Kastel, Banja Luka, Banja Luka (reg. 9, 56). – Đ. Basler (v. br. 40) 52.

77. Gradina, Radmanići – Stanivukovići, Banja Luka (reg. 9, 41). – F. Fiala, Kleine Mittheilungen, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 178.

78. Gradina, Hrvaćani, Prnjavor (reg. 3, 50). – V. Paškvalin, Nalaz sa gradine Hrvaćani kod Banja Luke, *Gl. Zem. muz. n. s.* 12. 1957, 259.

79. Ubavića brdo, Pecka, Mrkonjić Grad (reg.). I. Bojanovski (v. br. 51) 78.

80. Grad, Gornji Vrbljani, Ključ (reg. 10, 63). – I. Bojanovski, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani, *Gl. Zem. muz. n. s.* 34, 1979, 105.

81. Zecovi (Grad), Zecovi, Prijedor (reg. 2, 93). – I. Čremošnik, Ostaci crkve na gradini Zecovi, *Gl. Zem. muz. n. s.* 10, 1955, 137.

82. Crkvina, Begogačani, Prijedor (reg. 2, 13). – W. Radimsky, Prähistorische und röm. Ruinen und Bauwerke im Flussgebiet der Sana, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1. 1893, 215.

83. Klisina, Ališići, Prijedor (reg. 2, 56). – *Ib.*, 212.

84. Ovan – Grad, Ćele, Bosanski Novi (reg. 2, 74). – *Ib.*, 216.

85. Gradina, Sastavci, Kalaura, Sanski Most (reg. 10, 80). – *Ib.*, 207.

86. Gradina, Gornji Budelj, Ključ (reg. 10, 73). – I. Bojanovski (v. br. 80) 107.

87. Gradina (Majdanska Gradina), Majdan, Mrkonjić Grad (reg. 10, 81). – W. Radimsky, Die Gradina von Majdan, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 181.

88. Grad (Veliki Grad), Kijevo, Sanski Most (reg. 10, 65). – W. Radimsky (v. br. 87) 205.

89. Crkvina, Gornja Gradina, Bosanska Dubica (reg. 2, 20). – Đ. Basler (v. br. 40) 60.

90. Zaspa, Benakovac, Bosanska Krupa (reg. 1, 209). – F. Fiala, Archäologische Miscellen, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 6, 1899, 279.

91. Gradina, Velika Jasenica – Zalin, Bosanska Krupa (reg. 1, 106). – *Ib.*, 279.

92. Zaspa, Dubovik turski, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.

93. Zaspa, Velika Rujiška, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.

94. Zaspa, Bušević, Bosanska Krupa. – *Ib.*, 279.

95. Kulište 2, Brekovica, Bihać (reg. 1, 148). – W, Radimsky, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 52.

96. Crkvina 2, Velika Gata – Krnja, Bihać (reg. 1, 59). – *Ib.*, 50.

97. Bugar – Grad (Gradina), Gornja Gata – Bugar, Bihać (reg. 1, 10). – *Ib.*, 50.

98. Crkvina, Velika Kladuša, Velika Kladuša (reg. 1, 60). – V. Radimsky, Arheološke crtice iz BiH, *Gl. Zem. muz.* 5, 1893, 492.

99. Donje Vrtoče 1, Donje Vrtoče, Titov Drvar (reg. 11, 31).

100. Arežin brijeg, Bosansko Grahovo, Bosansko Grahovo (reg.). – W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 292.

101. Gradina, Kesići, Bosansko Grahovo (reg. 11, 63). – *Ib.*, 292.

102. Gradina, Peći, Bosansko Grahovo (reg. 11, 71). – *Ib.*, 292.

103. Grad Risovača, Smoljana, Bosanski Petrovac (reg. 11, 42). – V. Ćurčić, Starine iz okolice Bos. Petrovca, *Gl. Zem. muz.* 14, 1902, 240.

104. Gradina Loznik, Podloznik, Pale (reg. 15, 132). – F. Fiala, Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 3, 1895, 20.

105. Gradina, Miošići, Pale (reg. 15, 120). – *Ib.*, 20.

106. Grad Vitanj, Kula, Sokolac (reg. 17, 97). – G. Stratimirović, Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 115.

107. Gradina (Crkvina), Mihaljevići, Bratunac (reg. 16, 88). – W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 273.

108. Gradina Bjelanovići, Šadići, Vlasenica. – V. Ćurčić. Gradina i gromile u Šadićima, *Gl. Zem. muz.* 20, 1908, 251.

109. Ograda, Divić, Zvornik (reg. 6, 175). – D. Sergejevski, Epigrafske bilješke, *Gl. Zem. muz.* 53, 1941, 3.

110. Kosovača (Gradina), Kusonje – Kosovača, Kalesija (reg. 7, 35). – W. Radimsky (v. br. 107) 266.

111. Gradina, Gornja Petrovica, Kalesija (reg. 7, 27). – W. Radimsky (v. br. 100) 287.

112. Gradovi, Voljevica, Bratunac (reg. 16, 91). – D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 12.

113. (Gradina), Bosanska Gradiška, Bosanska Gradiška.

114. Čardačine, Donji Klakar – Kamen, Bosanski Brod (reg. 4, 17). – Ć. Truhelka, Vorläufiger Bericht über die neolithische Station in Klakar, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 11, 1909, 29. Đ. Basler (v. br. 40) 54.

115. Grad, Blagaj – Japra, Bosanski Novi (reg. 2, 37).

116. Gradina, Malo Dvorište – Čitluk, Bosanska Dubica (reg. 2, 47).

117. Kozarački Kamen, Dera, Prijedor (reg. 2, 60).

118. Raspaljeva Gradina, Bistrica – Mamići, Prijedor (reg. 2, 75).

119. Velika Gradina, Gornja Mlječanica, Bosanska Dubica (reg. 2, 89).

120. Zidina, Gornja Gradina, Bosanska Dubica (reg. 2, 94).

121. Brijeg (Miljevačka Kosa), Miljevići, Bosanska Gradiška (reg. 3, 15).

122. Gradina, Bakinci, Laktaši (reg. 3, 44).

123. Gradina, Šušnjari, Laktaši (reg. 3, 58).

124. Dobor, Jakeš, Modriča (reg. 5, 13).

125. Menželjski Grad, Donja Mahala, Orašje (reg. 5, 57).

126. Veliko Brdo, Tutnjevac, Ugljevik (reg. 6, 231).

127. Čerekovina, Kučić – Kula, Zvornik (reg. 6, 47).

128. Gradina, Sapna, Zvornik (reg. 6, 72).

129. Gradina, Šetići, Zvornik (reg. 6, 73).

130. Gradac, Branjevo, Zvornik (reg. 6, 69).

131. Gradina, Đurđevik, Živinice (reg. 7, 26).

132. Debela Međa, Dobrnja, Banja Luka (reg. 9, 19).

133. Gradina, Krupa na Vrbasu – Racune, Banja Luka (reg. 9, 39).

134. Zelengrad, Han Kola – Čutkovići, Banja Luka (reg. 9, 110).

135. Zmajevac, Egići, Čelinac (reg. 9, 113).

136. Kalaura, Jelašinovci, Sanski Most (reg. 10, 109).

137. Glavica – Mahinja, Vrhpolje, Sanski Most (reg. 10, 52).

138. Grad (Palančina), Donja Prisjeka, Ključ (reg. 10, 66).

139. Vrščić, Plamenice, Ključ (reg. 10, 203).

140. Durmiševica, Velečevo – Bajići, Ključ (reg. 10. 47).

141. Velika Gradina, Trijebovo, Mrkonjić Grad (reg. 10, 196).

142. Gradina (Gradić), Velije, Ključ (reg. 10, 91).

143. Grčka Gradina, Gornje Ratkovo – Kočići, Ključ (reg. 10, 94).

144. Vrščić (Gradina), Gornje Ratkovo – Ilići, Ključ (reg. 10, 202).

145. Gradina (Tepića gradina), Gornji Ribnik, Ključ (reg. 10, 74).
146. Gradina, Kolunić – Revenik, Bosanski Petrovac (reg. 11, 64).
147. Gradina 2, Smoljana, Bosanski Petrovac (reg. 11, 74).
148. Gradina, Bjelajski Vaganac, Bosanski Petrovac (reg. 11, 52).
149. Liščijak – Mala Gradina, Krnjeuša, Bosanski Petrovac (reg. 11, 98).
150. Gradina 1, Bastasi – Podbrina, Titov Drvar (reg. 11, 50).
151. Gradić (Grad), Crljivica, Titov Drvar (reg. 11, 45).
152. Gradina, Donji Tiškovac – Zakošani, Bosansko Grahovo (reg. 11, 57).
153. Visoki (Crkvina), Bravsko – Jasenovac, Bosanski Petrovac (reg. 11, 133).
154. Gradina, Podmilačje, Jajce (reg. 12, 89).
155. Gradina, Lubovo, Šipovo (reg. 12, 87).
156. Gradina, Šipovo, Šipovo (reg. 12, 93).
157. Veliki Kamen, Volari, Šipovo (reg. 12, 256).
158. Gradina, Glogovac, Šipovo (reg. 12, 83).
159. Gradina, Vileši, Bugojno (reg. 12, 94).
160. Pogana Glavica, Kupres, Kupres (reg. 12, 195).
161. Velika vrata, Kupres, Kupres (reg. 12, 255).
162. Gradina (Gradac), Ravno, Kupres (reg. 12, 91).
163. Gradina (Gradac), Karaula, Kakanj (reg. 14. 91).
164. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj (reg. 14, 72).
165. Gradina, Brežani, Kakanj (reg. 14, 84).
166. Veliki grad (Gradina), Seoča – Gerdečići, Visoko (reg. 14, 227).
167. Gradac, Mokronoge – Gunjače, Visoko (reg. 14, 79).
168. Visoki, Grad, Visoko (reg. 14, 232).
169. Veliki gradac, Ramadanovci – Goduša, Visoko (reg. 14, 229).
170. Gradac, Podgora, Breza (reg. 14, 80).
171. Gradina, Dabravine, Vareš (reg. 14, 86).
172. Zvonigrad, Božići, Fojnica (reg. 14, 252).
173. Grad, Svrake, Vogošća (reg. 15, 100).
174. Gradina, Svrake, Vogošća (reg. 15, 126).
175. Gradac, Dvor, Sarajevo – Novi grad (reg. 15, 104).
176. Gradac, Hodidjed, Sarajevo – Stari grad (reg. 15, 107).
177. Crkvište, Gornji Pribanj – Brdo, Pale (reg. 15, 55).
178. Gradina, Gradina, Pale (reg. 15, 114).
179. Velika gradina, Zenik, Ilidža (reg. 15, 396).
180. Pohovac (Puhovac), Baltići, Sokolac (reg. 17, 277).
181. Hreljin Grad, Čitluci, Sokolac (reg. 17, 149).
182. Gradina, Kravarevo, Gacko (reg. 19, 102).
183. Gradina, Jasenik, Gacko (reg. 19, 99).
184. Gat, Novi Dulići – Galešine, Gacko (reg. 19, 68).
185. Gradina, Fojnica, Gacko (reg. 19, 91).
186. Veliki Gradac, Presjeka – Mahinići, Nevesinje (reg. 19, 277).
187. Gradac, Dramiševo, Nevesinje (reg. 19, 87).
188. Gradac, Kifino Selo, Nevesinje (reg. 19, 88).
189. Gradina (Crni vrh), Jasena, Nevesinje (reg. 19, 98).
190. Gradac, Barane, Stolac (reg. 20, 160).
191. Vidoški grad, Stolac, Stolac (reg. 20, 540).
192. Gradac, Donja Bitunja, Stolac (reg. 20,162).
193. Zagrad, Suzina, Stolac (reg. 20, 569).
194. Mala gradina, Vranjska, Bileća (reg. 20, 359).
195. Đurđeva glava, Gradac, Ljubinje (reg. 20, 124).
196. Latinska gradina, Korita, Bileća (reg. 20, 330).
197. Planska gradina (Kaštrumi), Plana, Bileća (reg. 20, 419).
198. Val, Deleuše, Bileća (reg. 20, 520).
199. Mala gomila, Miruše – Kolanjevići, Bileća (reg. 20, 352).
200. Velika Gomila, Miruše – Kolanjevići, Bileća (reg. 20, 525).
201. Herceg grad, Zasad, Trebinje (reg. 20, 263).
202. Gradac, Donji Turani, Trebinje (reg. 20, 163).
203. Vrtine, Žrvanj, Ljubinje (reg. 20, 563).
204. Gradina, Dražin Do, Trebinje (reg. 20, 187).
205. Ilijino brdo, Bihovo – Crnač, Trebinje (reg. 20, 273).
206. Klečkovića Lazetine, Slivnica, Trebinje (reg. 20, 294).
207. Ilijino brdo, Mesari, Trebinje (reg. 20, 274).
208. Ilijina Glavica, Pješivac, Stolac (reg. 20, 270).
209. Gradina, Cicrina, Trebinje (reg. 20, 161).
210. Velika gradina, Trebimlja, Trebinje (reg. 20, 533).
211. Mala gradina, Trebimlja, Trebinje (reg. 20, 356).
212. Gradac, Gornji Kranjčići, Prozor (reg. 21, 103).

213. Groš, Sultići, Konjic (reg. 21, 158).
214. Dragić, Džepi, Konjic (reg. 21, 60).
215. Lipeta, Čičevo, Konjic (reg. 21, 220).
216. Gradina, Ježeprasina, Konjic (reg. 21, 119).
217. Međubrđe, Ježeprasina, Konjic (reg. 21, 241).
218. Drinova glavica, Bogdašići, Duvno (reg. 23, 54).
219. Rackova glavica, Prisoje, Duvno (reg. 23, 285).
220. Gradina, Renići, Duvno (reg. 23, 115).
221. Kongora 1, Kongora, Duvno (reg. 23, 164).
222. Mala gradina (Stražnica), Borčani, Duvno (reg. 23, 198).
223. Gajinska gradina, Studena Vrila, Duvno (reg. 23, 66).
224. Gradina, Tribistovo – Staro Polje, Posušje (reg. 23, 119).
225. Vučija gradina (Ivovik), Rastovača, Posušje (reg. 23, 371).
226. Katunina, Blidinje, Duvno (reg. 23, 158).
227. Sesaruša, Blidinje, Duvno (reg. 23, 304).
228. Orlov kuk, Čitluk, Posušje (reg. 23, 243).
229. Velika gradina (Batin grad), Batin, Posušje (reg. 23, 346).
230. Plišivica, Vinjani, Posušje (reg. 23, 259).
231. Gradina, Podgorani, Mostar (reg. 24, 160).
232. Gradina, Malo Polje, Mostar (reg. 24, 155).
233. Bileta gradina, Biletići, Čitluk (reg. 24, 11).
234. Gradina, Gornji Mamići, Ličtica (reg. 24, 144).
235. Krstina (Gradina), Gradac, Ličtica (reg. 24, 235).
236. Šuškova gradina, Pribinovići, Ličtica (reg. 24, 366).
237. Gradina, Mokro, Ličtica (reg. 24, 158).
238. Gradina (Gomila), Čalići, Čitluk (reg. 24, 138).
239. Pit, Gorica, Grude (reg. 25, 252).
240. Gradina, Drinovci – Vrcani, Grude (reg. 25, 119).
241. Gradina (Malić), Drinovci, Grude (reg. 25, 117).
242. Gradina, Donji Mamići, Grude (reg. 25, 115).
243. Mukoš grad, Tihaljina, Grude (reg. 25, 228).
244. Gračina, Orahovlje, Ljubuški (reg. 25, 101).
245. Greda, Čapljina, Čapljina (reg. 25, 150).
246. Gradina, Počitelj, Čapljina (reg. 25, 133).
247. Begića gomila, Gnjilište, Čapljina (reg. 25, 8).
248. Bulutovac, Sjekose, Čapljina (reg. 25, 21).
249. Doljanska gradina, Doljani, Čapljina (reg. 25, 57).
250. Gradina, Svitava, Čapljina (reg. 25, 136).
251. Gradina, Grljevići, Ljubuški (reg. 25, 121).
252. Mogorjelo, Čapljina, Čapljina (reg. 25, 224).
253. Pasjak, Gradac, Neum (reg. 25, 249).
254. Grad (Gradina), Budimlić Japra, Sanski Most (reg. 10, 61).
255. Ključ, Ključ, Ključ (reg. 10, 114).
256. Kara – Armanova Gradina, Grkovci, Bosansko Grahovo (reg. 11, 95).
257. Gradina, Koš, Donji Vakuf (reg. 12, 84).
258. Ćosanlije, Čuklić, Livno (reg. 22, 46).
259. Oluja, Tribistovo – Vrpolje, Posušje (reg. 23, 237).
260. Crkvina, Buhovo, Ličtica (reg. 24, 32).
261. Novi, Miljkovići, Mostar (reg. 24, 279).
262. Grad, Vitina – Utvica, Ljubuški (reg. 25, 105).
263. Gradina, Bivolje Brdo, Čapljina (reg. 25, 110).

---

[1] Kako sam dio Arheološke karte BiH (mape i tekst) koja još nije cjelokupna otštampana, mogla koristiti zahvaljujući predusretljivosti redakcije tek marta 1988 dakle pred sam termin predaje radova, to sam dio podataka o utvrđenjima sakupila već ranije iz starije literature koja mi je bila pristupačna. To su brojevi 1 do 120 (brojevima su naznačene i lokacije na karti BiH) uz koje je data i osnovna literatura. Brojevi 120 do 263 su iz podataka arheološke karte i uz njih su dati samo brojevi regija i lokacije pod kojima su navedeni u arheološkoj karti, jer je tu data i cjelokupna literatura. Brojevi 1–120 naknadno su sravnjeni s Arheološkom kartom BiH.

[2] M. Garašanin, O utvrđenjima i obrambenim sistemima u jugoslavenskom delu centralne balkanske regije, *Materijali* 22, 1986, 10.

[3] C. Patsch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Gl. Zem. muz.* 20, 1908, 57, 185 i V. Paškvalin, Utvrđenja u BiH u rimsko doba, *Materijali* 22, 1986, 153.

[4] C. Patsch (bilj. 3) 57.

[5] Ib., 159.

[6] I. Čremošnik, Rimski castrum kod Dobo-

ja, *Gl. Zem. muz., n. s.*, 39, 1984, 70.

[7] C. Patsch (bilj. 3) 159.

[8] Ć. Truhelka, Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru, *Gl. Zem. muz.* 18, 1906, 450.

[9] Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1973) 54.

[10] E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1960) 27.

[11] I. Čremošnik, Rimsko utvrđenje na gradini u Biogracima kod Mostara, *Gl. Zem. muz., n. s.*, 42, 1987.

[12] T. Andelić, Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini, *Tribunia* 3, 1977, 51.

[13] S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razr. SAZU 31 (1987) 122.

[14] I. Čremošnik (bilj. 6) 87.

[15] G. Collingwood, J. Richmond, *The archeology of Roman Britain* (London 1971) 47. S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre* (Budapest 1978) 196.

[16] D. Sergejevski, Epigrafske bilježke, *Gl. Zem. muz.* 53, 1941, 53.

[17] Đ. Basler (bilj. 9) 50.

[18] G. Bersu, Die spätrömische Befestigung »Bürgle« bei Grundremmingen, *Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 10* (München 1964) 18–50.

[19] P. Reinecke, Spätrömische Befestigungen in Bayern, *Der bayerische Vorgeschichtsfreund* 8, 1929, 38.

[20] W. Radimský, Die Befestigung auf Crikvenica und das castrum bei Doboj, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 262, sl. 8. P. Anđelić, Srednjevjekovni gradovi u Neretvi, *Gl. Zem. muz., n. s.* 13, 1958, 181, sl. 2. F. Fiala, Die prähistorische Ansiedlung auf Debelo Brdo, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 39, sl. 1.

[21] A. Benac, *Utvrđena ilirska naselja I*, Djela ANUBiH 60 (Sarajevo 1895) 106, 122, 129.

[22] W. Radimský, Archäologische Tagebuchblätter, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 178.

[23] W. Radimský, Prähistorische und römische Ruinen im Flussgebiet der Sana, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 1, 1893, 215.

[24] W. Radimský, Prähistorische Wallbauten im Bezirke Bihać, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 111.

[25] S. Ciglenečki (bilj. 13) 58, 67, 95, 96.

[26] A. Hild, Die Heidenburg bei Göfis, *Jahrbuch des Vorarlberger Museumsvereins* 7:5, Bregenz 1940 i 1941.

[27] A. Hild, Die spätrömische Ruine Stellfeder bei Nenzig, *Jahrbuch des Vorarlberger Museumsvereins* 11, Bregenz 1941.

[28] I. Ovčarov, Les proteichisme du système de fortification pendant la haute époque byzantine dans les terres bulgares, *Arheologija* 14/4, Sofia 1973, 11.

[29] I. Mikulčić, *Staro Skopje so okolnite tvrdini* (Skopje 1982) 5, sl. 42.

[30] I. Čremošnik, Rimski ostaci na gradini Zecovi, *Gl. Zem. muz. n. s.* 12, 1956, 137.

[31] V. Skarić, Gradac na Lepenici, *Gl. Zem. muz.* 44, 1932, 9.

[32] Ib., t. 5: 14.

[33] C.F.C. Hawkes – M. R. Hull, *Camulodunum* (Oxford 1947) **t. 36:** 8, 9, 17.

DIE RÖMISCHEN BEFESTIGUNGEN IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER ANLAGEN DER SPÄTANTIKE

Zusammenfassung

Das gegebene Schema der römischen Befestigungen in Bosnien und der Herzegowina (**Beil. 1**) ist jedenfalls noch nicht vollständig,[1] da insbesodere die Ostteile von Bosnien und der Herzegowina wenig erforscht sind. Deshalb gibt dies Schema wegen der unsystematischen Bearbeitung der Befestigungen, was auch auf dem Kongreß in Novi Sad hervorgehoben worden ist,[2] noch keine Antwort auf eine Reihe offener Probleme. Infolgedessen lassen sich auch die Befestigungen nicht in frührömische und spätantike gruppieren, sondern richtiger nach der Typologie (*castra*, befestigte Siedlungen oder Kultstätten, kleinere Anlagen auf Anhöhen). Wenn auch vorausgesetzt wird, daß in Bosnien und der Herzegowina Befestigungen auch in frührömischer Zeit bestanden, da die *castra* bei Doboj und Šipovo Ende des 1. Jh. entstanden und bis ins 5. Jh. belegt waren, sind bisher keine ganz frühen Befestigungen gefunden worden.[3] In Bosnien und der Herzegowina waren das in Hinsicht auf die lange Friedensperiode vermutlich kleinere Objekte, die erst in Zeiten der Gefahr umgebaut und verstärkt wurden.

Patsch[4] meint, daß in Bosnien und der Herzegowina auch erste frühe vorübergehende Anlagen irgendwo in der Umgebung von Čapljina existierten, doch sind bisher keine Spuren davon entdeckt worden. Als Stützpunkte dienten in der Frühzeit die Befestigungen des dalmatisch-herzegowinischen Limes.

In die Frühperiode setzt Patsch die *castra* bei Doboj und Šipovo – dies haben auch die Forschungen bestätigt[6] – und ist der Ansicht, es habe auch mehrere gegeben (den Quellen zufolge *castra* an der Straße *Salona-Servitium*)[5]. Es scheint, daß in die Frühzeit auch die Stützpunkte an der Sava[7] mit bislang unbekannten Namen einzuordnen sind. Truhelka stieß auf eine Befestigung in Donji Klakar[9], deren Bestandteile verstreut worden sind[8], dagegen kamen anläßlich der Grabungen in der Festung Berbir in Bos. Gradiška Gegenstände des 1. und 2. Jh. an den Tag[10].

Die zahlreichste Befestigungsgruppe im Inneren der Provinz Dalmatia stellen die Höhenanlagen dar, die Merkmale der Spätantike aufweisen – erbaut sind sie auf Anhöhen, wo sie dem Terrain angepaßt sind und deshalb unterschiedliche Formen und Zweckbestimmungen haben. Daß manche in kleinerem Umfang schon in der Frühzeit entstanden, untermauern die Forschungen in Biograci (Mostar)[11], wo Gegenstände des 1. und 2. Jh. gefunden wurden, unterhalb der Befestigung aber Gräber mit Waffen des 1. Jahrhunderts[12]. In der römischen Frühperiode waren auch schon die Anhöhen Rifniks und Vranjes im Noricum besiedelt[13].

Im 3. und 4. Jh. veränderten sich die Formen und Funktionen der Befestigungen, sie wurden auch Zentren landwirtschaftlicher und gewerblicher Tätigkeiten, was durch die Funde in Biograci und die im 4. Jh. hinzugebauten Gewerberäume im *castrum* bei Doboj bewiesen wird[14]. Die Ummauerungen werden verstärkt und durch viereckige und halbkreisförmige (Crikvenica, Debelo Brdo, Bugargrad), im 4. Jh. dann auch durch polygonale und fächerförmige (Biograci, Blagaj) Türme gesichert. Diese sind oft aus der Ummauerung herausgerückt und ermöglichten eine bessere Übersicht und erfolgreichere Verteidigung[15]. Seltener erscheinen Türme von unregelmäßiger spitzer Form, wie z. B. in Divić[16], typisch für das 6. Jh., wie auch Steinmauern, erbaut im Fischgrätenmuster *(opus spicatum)*, wie in den Befestigungen Koštur (Dabrica), Makljenovac (Doboj), Blagaj (Mostar), Biograd (Konjic) usw.[17]

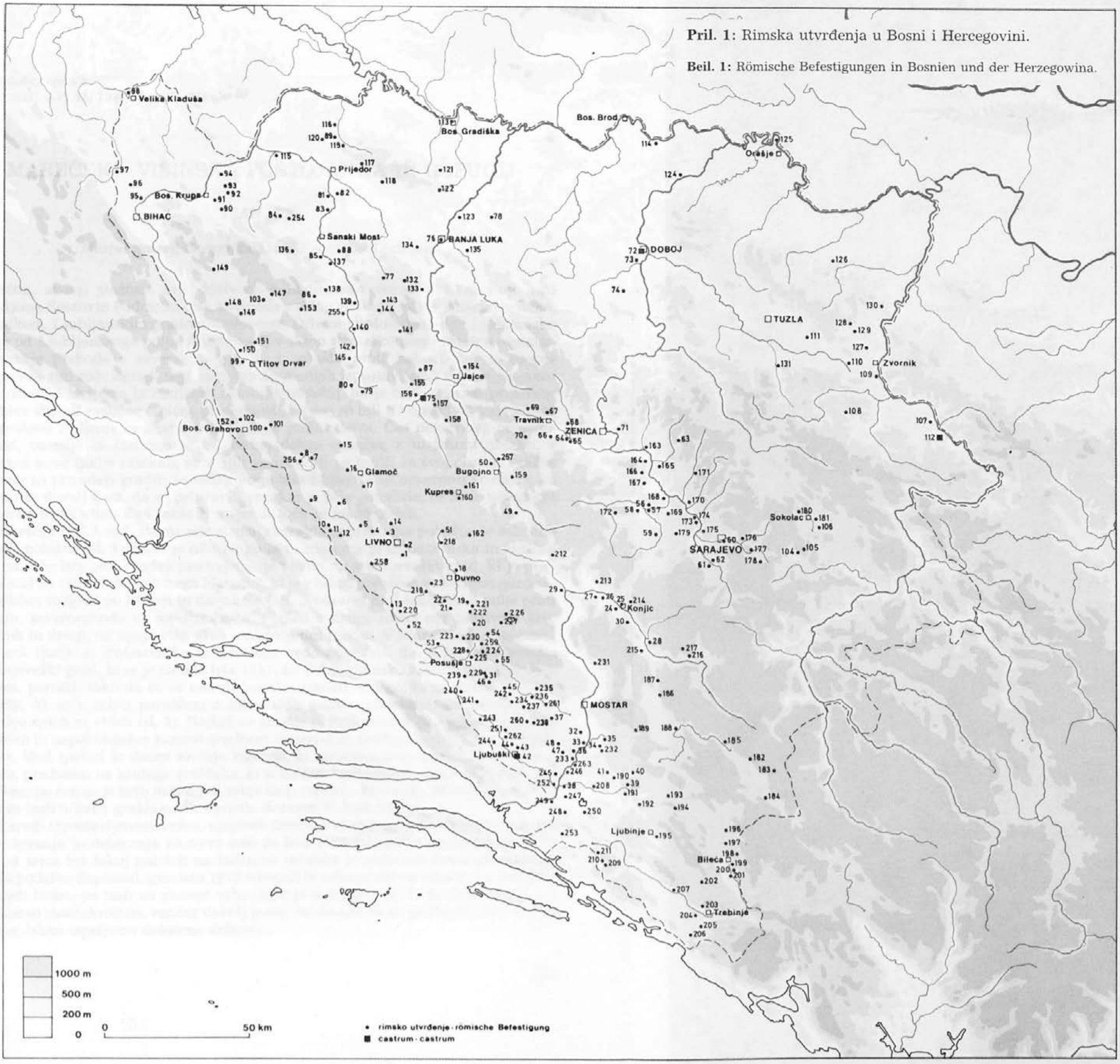
Biograci kod Ličtice unterscheidet sich von den übrigen bisher erforschten Anlagen durch die dicht um den Mantel angereihten Räume. Einen ähnlichen Grundriß hat die aus dem 4. Jh. stammende Festung Bürgle[18]. Es wird angenommen, daß dieser Typ vorrömischen italo-griechischen Vorbildern entspricht[19]. In einigen Befestigungen erscheint hingegen, so wie in der Vorgeschichte, Aufgliederung in zwei Teile mittels einer Mauer (Crikvenica, Biograd–Konjic, Debelo Brdo–Sarajevo) usw.[20]

Die Mauerdicke der Anlagen ist recht unterschiedlich (1,5 bis 3 m), manchenorts jedoch nur 70 bis 80 cm. Außer Biograci haben derartige Mauern im Livanjsko polje: Gradac über Potočane, Gradina in Bastasi und der Ringwall über Rujan[21], ferner Radmanića gradina bei Banja Luka[22], Begogačani an der Sana[23], Donje Vrtoče bei Drvar[24], jedoch zweifellos sind noch mehrere vorhanden, weil es für viele keine Angaben gibt. In den Ostalpen haben solche Ummauerungen Rifnik, Zreče, Mihovo, Podzemelj, Podturn[25]; noch westlicher Moosberg bei Murnau, Heidenburg bei Göfis[26] und Stellfeder[27], alle drei aus dem 4. Jh., während dünne Ummauerungen durch die Entfernung von den Hauptverkehrsstraßen erklärt werden. Biograci unterscheidet sich von diesen durch seine mehrzonige Wehrmauer. An der Ostseite der Ummauerung lief eine Parallelmauer *(protheichisma)*, die vor dem engen maskierten Eingang *(protheina)* endete. Dies sind charakteristische Merkmale der byzantinischen Festungen[28]. Sie werden in die Mitte des 5. Jh. datiert und kommen auch in Makedonien vor[29].

Außer den angeführten Befestigungen sind in Bosnien und der Herzegowina bisher weder größere befestigte Siedlungen noch größere Kultzentren festgestellt worden. Vereinzelte kleinere, der Besatzung dienende Kirchen wurden in Zecovi, eine größere altchristliche Kirche hingegen in Lepenica entdeckt[31], wo in der Frühzeit der Silvanuskult bestand, vertreten sind indessen ebenfalls Funde des 1. Jahrhunderts.

Auf die allgemeinen Aufgaben der spätantiken Befestigungen weist die Karte hin, auf der die Befestigungen um Bos. Petrovac, Grahovo, um das Livanjsko, Glamočko und Duvanjsko polje, um Posušje, Grude, Imotsko polje und Ljubuški, am Unterlauf der Neretva, außer den Schutz der Straßen und Siedlungen auch eine starke Verteidigungszone entlang der Meeresküste bilden. Die Befestigungen um den Oberlauf der Neretva (Konjic), in den Tälern der Fojnica und Lašva sowie ihrer Nebenflüsse und des Mittellaufs des Vrbas umranden und schützen hingegen das an Erzen und goldhaltigen Flüssen reiche Becken und eine ähnliche Aufgabe haben die Festungen zwischen der Una und der Sana. Das castrum in Šipovo schützt das Bergwerk Majdan, bei Bratunac aber die Bergwerke um Domavia. Allgemeinen Zwecken dienten ebenfalls die Festungen entlang der Hauptverkehrstraßen, worüber viel diskutiert wurde, doch noch Unklarheiten bestehen, besonders da die Hauptsiedlungen an ihnen nicht publiziert sind.

Folglich wird es erst aufgrund der besseren Erforschtheit des Terrains möglich sein, die spezifischen Merkmale der einzelnen Befestigungen, ihre Funktionen, wechselseitigen Beziehungen und ihren Anteil im Verteidigungssystem von Bosnien und der Herzegowina zu erörtern.

Pril. 1: Rimska utvrđenja u Bosni i Hercegovini.

Beil. 1: Römische Befestigungen in Bosnien und der Herzegowina.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 365–374

MAREČEK – VIŠINSKA POSTOJANKA IN REFUGIJ

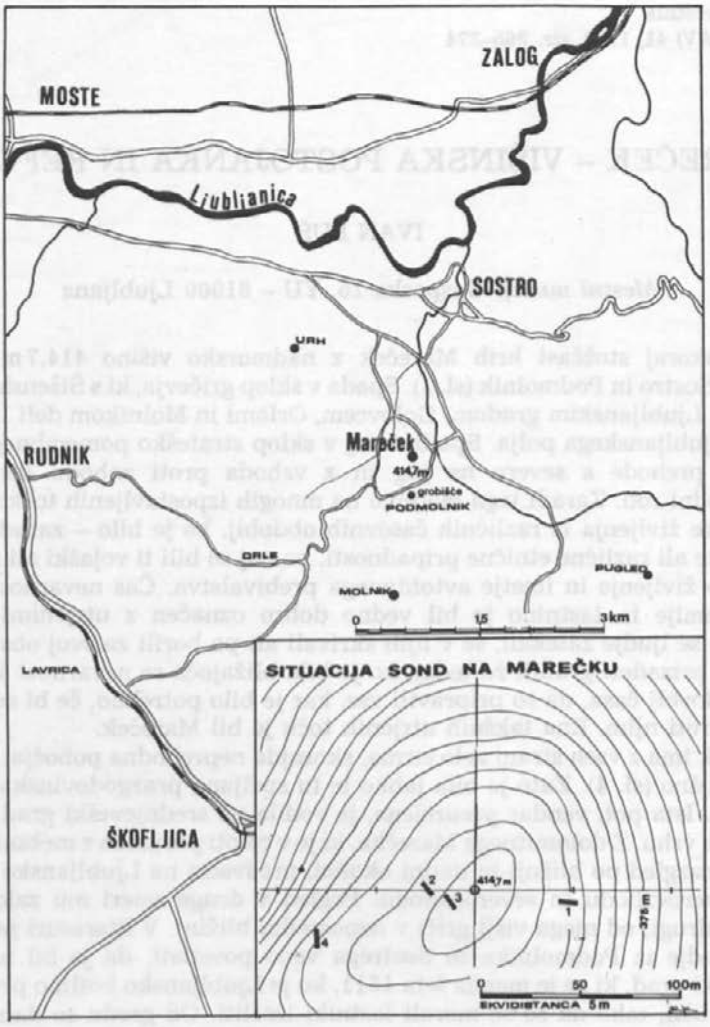
IVAN PUŠ

Mestni muzej, Gosposka 15, YU – 61000 Ljubljana

Strm, skoraj stožčast hrib Mareček z nadmorsko višino 414,7 m stoji med naseljema Sostro in Podmolnik (**sl. 1**). Spada v sklop gričevja, ki s Šišenskim hribom, Rožnikom, Ljubljanskim gradom, Golovcem, Orlami in Molnikom deli Ljubljansko barje od Ljubljanskega polja. Spada torej v sklop strateško pomembnega ozemlja, ki varuje prehode s severa na jug in z vzhoda proti zahodu ter je njegov severovzhodni rob. Zaradi tega moremo na mnogih izpostavljenih točkah pričakovati ostanke življenja iz različnih časovnih obdobij, ko je bilo – zaradi premikov ljudstev iste ali različne etnične pripadnosti, pa naj so bili ti vojaški ali migracijski – ogroženo življenje in imetje avtohtonega prebivalstva. Čas nevarnosti bojev za oblast, ozemlje in lastnino je bil vedno dobro označen z utrjenimi objekti, v kakršne so se ljudje zatekali, se v njih skrivali ali pa borili za svoj obstoj. Takšne objekte so prizadeti gradili že tedaj, ko je bila bližajoča se nevarnost še daleč, ko je bilo še dovolj časa, da so pripravili vse, kar je bilo potrebno, če bi se nevarnost usmerila proti njim. Ena takšnih utrjenih točk je bil Mareček.

Mareček ima z vseh strani zelo strma, skorajda neprehodna pobočja, le zahodno je bolj položno (**sl. 4**). Zato je bila lahko le tu speljana prazgodovinska in antična pot na vrh. Ista pot, vendar preurejena, je vodila na srednjeveški grad, ki je prav tako stal na vrhu. Z dolomitnega Marečka, ki je v celoti poraščen z mešanim gozdom, je odličen razgled po bližnji in daljni okolici, predvsem na Ljubljansko polje proti severu, severovzhodu in severozahodu. Pogled v druge smeri mu zakrivajo hrib Molnik in drugi, od njega višji griči v neposredni bližini. V litaraturi je zapisano,[1] pa tudi ljudje iz Podmolnika in Sostrega vedo povedati, da je bil na Marečku srednjeveški grad, ki se je menda leta 1511, ko je Ljubljansko kotlino prizadel silen potres, porušil, tako da so se morali lastniki izseliti. Od gradu so danes ostali le temelji, ki so v celoti poraščeni z mahom in gozdno podrastjo, zato ruševin na površju sploh ni videti (**sl. 3**). Najbrž so kmetje iz Podmolnika in Sostrega porabili obdelan in napol obdelan kamnit gradbeni material za gradnjo svojih hiš pod vrhom hriba. Med ljudmi še danes krožijo legende, ki spominjajo na prebivalce-lastnike gradu, predvsem na krutega graščaka, ki je na tem hribu moril uboge in neposlušne tlačane, po čemer je hrib tudi dobil svoje ime: moriti – Moreček, Mareček. Legende govore tudi o dveh graščakovih sinovih, dobrem in hudobnem.

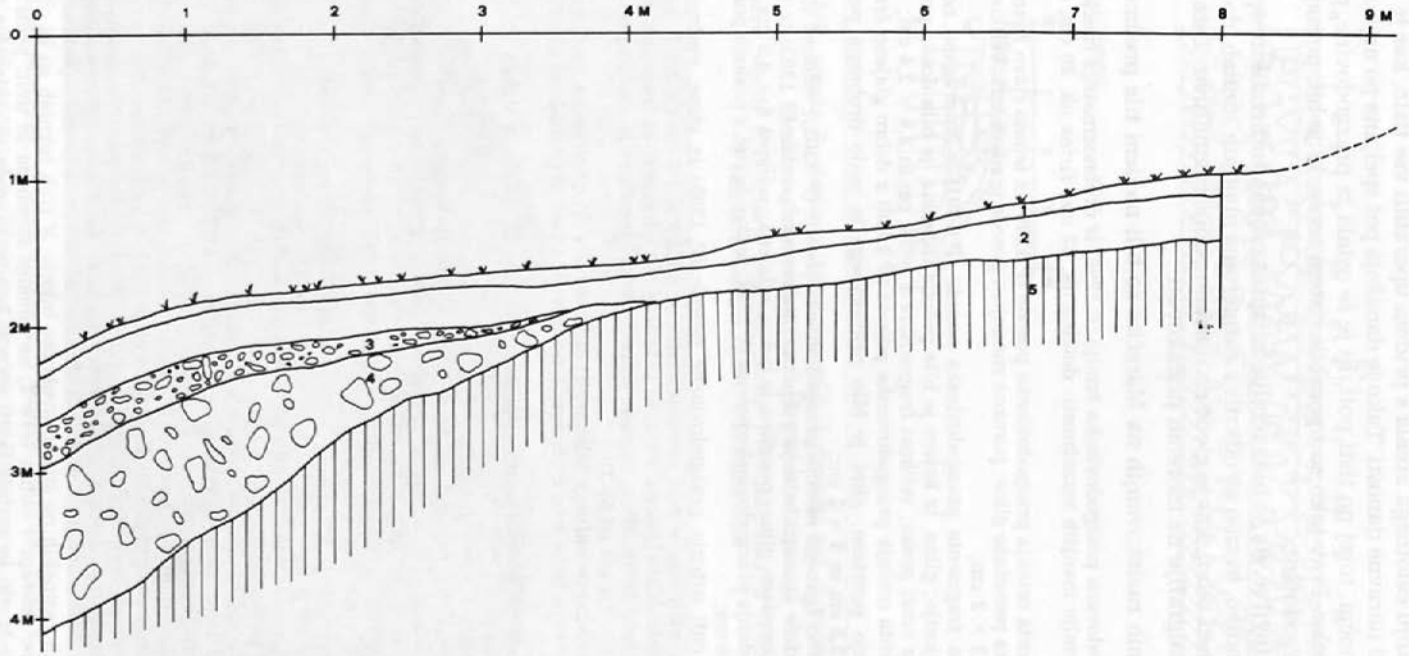
Zaradi izpostavljenosti hriba, njegovih izrednih strmin in vidnih sledov človekovega bivanja in delovanja na njem smo že leta 1970 izkopali manjšo površino na eni od teras ter takoj naleteli na kulturne ostanke iz različnih časovnih obdobij. Da bi podatke dopolnili, smo leta 1978 izkopali še nekaj sond na terasah na različnih straneh hriba, pa tudi na samem vrhu, kjer je stal grad (**sl. 2, 3**). Tako plasti kot najdbe so sicer skromne, vendar dovolj jasne, da ob njih in na podlagi konfiguracije terena lahko izpeljemo določene sklepe.

Sl. 1: Mareček, geografski položaj najdišča in situacija odkopanih sond.

Abb. 1: Mareček, geographische Lage des Fundortes und Situation der ausgehobenen Sonden.

Mareček je bil večkrat preurejen za obrambne in tudi poselitvene namene, zato ne moremo vedeti, kateremu obdobju bi današnjo oblikovanost zemljišča pripisali. Najdbe z različnih predelov hriba nam ponujajo različen material, vse od prazgodovinskega pa do srednjeveškega. S tem je jasno nakazano, da je bila na Marečku poselitev kontinuirana, vendar največje intenzivnosti ne moremo pripisati le enemu obdobju. Današnjo konfiguracijo bi z največjo gotovostjo lahko pripisali zadnji poselitvi, to je času, ko je na hribu stal grad. Tedaj je bila okolica gradu temeljito urejena tako za dostope do gradu kot tudi za gospodarske objekte, vrtove in rekreacijske površine prebivalcev in obiskovalcev gradu. Povsem normalno pa je,

Sl. 2: Mareček, sonda 1, južni profil. 1 gozdna ruša, 2 humusna plast (mivka, lep, kamenje), 3 droben dolomitni pesek, 4 glina s kosi dolomita, 5 sterilna dolomitna plast.

Abb. 2: Mareček, Sonde 1, Südprofil. 1 Waldgrasnarbe, 2 Humusschicht (Staubsand, Verputz, Gestein), 3 feinkörniger Dolomitsand, 4 Ton mit Dolomitstücken, 5 sterile Dolomitschicht.

da so pri urejanju celotnega areala s pridom uporabili vse tisto, kar je bilo urejeno že prej, pa tudi naravne danosti. Tako je današnja pot speljana po najbolj položnem, zahodnem pobočju, torej po tisti poti, ki je še ostala iz prazgodovine, pozne antike in srednjega veka. Prav tako so uporabili sistem teras, ki je bil, po najdbah sodeč, narejen v prazgodovini.

Spričo ugotovitve, da je bilo zemljišče izpostavljeno tudi velikim spremembam, je kulturno gradivo, ki smo ga odkrili v razmeroma majhnih sondah, dokaj skromno in pomešano med seboj, kar je glede na opisano stanje razumljivo. Zato tudi kakšne kvalitetne stratigrafije ne moremo pričakovati.

Pri sondažnih raziskovanjih na Marečku so bili najdeni tile predmeti:

– malo poškodovana prazgodovinska žrmlja (P 1298) iz drobnozrnatega rdečkastega peščenjaka; ovalna žrmlja manjših razsežnosti: dolžina ok. 32 cm, širina ok. 20 cm, debelina do 6 cm (**sl. 5:** 1);

– dva fragmenta ostenja prazgodovinske posode (P 1299) iz temno rjavo žgane, z drobnimi belimi zrnci peska pomešane gline; porozna zunanjost posode je rdečkasta; velikost fragmentov 3,4 × 2,5 cm in 3 × 2 cm;

– dva manjša fragmenta prazgodovinske posode (P 1301) s črno žgano notranjostjo in rdečkasto zunanjostjo; glina, iz katere je bila posoda izdelana, je bila dobro prečiščena in le malo pomešana z zrnci peska; velikost fragmentov 4 × 2,1 cm in 2,6 × 2,4 cm;

– dva fragmenta ostenja prazgodovinske posode (P 1300) z dobro glajeno črno zunanjo in rjavkasto notranjo površino; glini je bilo primešanega le malo drobnega peska; velikost fragmentov 3 × 2,5 cm in 3 × 2 cm;

– fragment črno žganega ostenja prazgodovinske posode (P 1302); velikost 1,9 × 1,7 cm;

– fragment rdeče žganega ostenja večje prazgodovinske posode (P 1303) iz prečiščene, le malo s peskom pomešane gline; površina le bežno zglajena; velikost 6 × 4,9 cm;

– fragment ostenja prazgodovinske posode (P 1304) iz sivo žgane, s peskom pomešane gline; velikost 3,1 × 1,8 cm;

– trije fragmenti ostenja prazgodovinske posode (P 1305) iz gline, močno pomešane z drobnim peskom; površina je zelo porozna; velikost od 2,6 × 1,8 cm do 2,1 × 1,8 cm;

– fragment rahlo odebeljenega ustja, ki je bilo ravno odrezano, in fragment ostenja posode (P 1306) iz sivo rjavo žgane gline, mešane z zrnci peska; površina je močno porozna; velikost 3,6 × 2,4 cm in 2 × 2,4 cm (**sl 5:** 2);

– fragment verjetno recentnega železnega predmeta (P 1307); velikost 4,1 × 2,6 cm (**sl. 5:** 7);

– fragment ostenja neke sivo črno žgane posode (P 1308) iz prečiščene gline; velikost 2 × 1 cm;

– fragment ostenja manjše rdečkasto žgane posode (P 1309) iz dobro prečiščene gline; velikost 2,1 × 1,6 cm;

– štirje fragmenti žlindre (P 1310);

– več fragmentov (31) hišnega ometa (P 1311) iz sivo rjavo žgane gline;

– fragment ovalnega lončka (T 1) iz grobe sivo žgane gline; ostenje lončka je debelo in ni posebej zglajeno; velikost: ohranjena višina 4,8 cm, premer ustja 4,6 cm (**sl. 5:** 4);

– fragment ostenja antične posode (T 2) iz rdeče rjavo žgane, grobe, s peskom pomešane gline; velikost 4,5 × 3,5 cm;

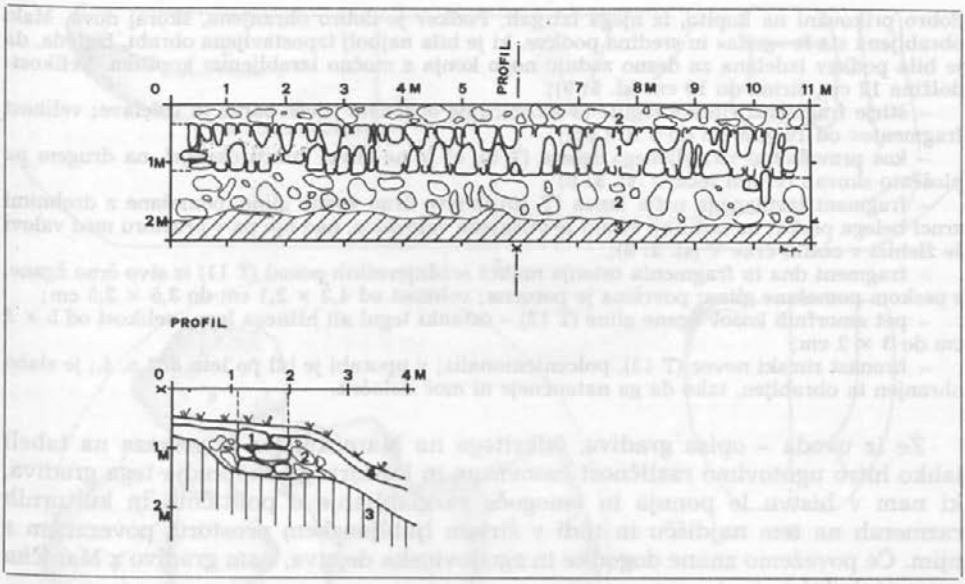
– en večji in trije manjši fragmenti rimske tegule (T 3) običajne opečnato rdeče barve, oblike in dimenzije; velikost fragmentov od 12,6 × 6 cm do 4,3 × 2,3 cm;

– šest fragmentov ostenja različnih posod (T 4) iz sivo rjavo žgane gline; površina je močno porozna; velikost od 5 × 4,1 cm do 2 × 1,6 cm;

– fragment dna velike antične posode (T 5) z rjavo žgano zunanjo in črno notranjo površino; posoda je bila izdelana iz dobro prečiščene gline; velikost 7 × 6,8 cm (**sl. 5:** 3);

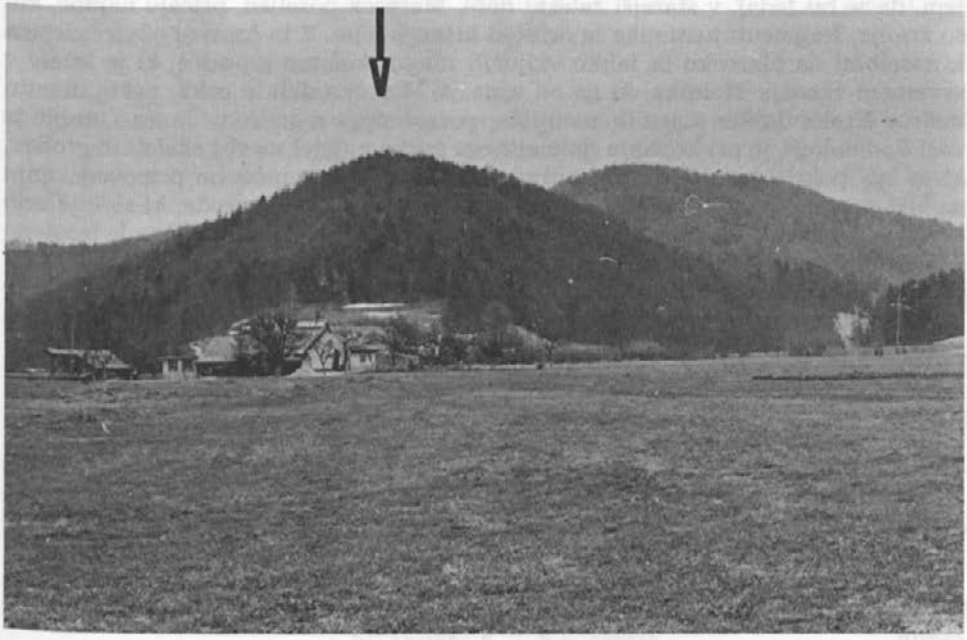
– pet fragmentov nekega predmeta (T 6) iz neprečiščene in najbrž tudi slabo zgnetene gline; ostanki predstavljajo najbrž plitvo posodo z debelimi stenami, katere notranjost je bila prelita z nekakšno steklasto maso; velikost fragmentov od 7,6 × 5,6 cm do 2,4 × 2,3 cm (**sl. 5:** 5);

– železna rimska podkev (T 7). Podkev, ki je pripadala nekemu srednje velikemu konju in je bila izsekana iz debele pločevine, je bila skrbno izdelana ter ima skoraj vse elemente današnje, moderne podkve, razen »štole«. V globokih »folcih«, ki tečeta ob straneh podkve, so iztolčene približno v enakih razmakih po štiri pravokotne luknje. V treh luknjah so še ohranjeni trije žeblji, »konjščaki«, skovani v obliki črke T, na zunanji strani pa so uviti proti robu kopita. Konjščaki so zelo kratki in so bili zabiti ob rob kopita, tako da ni čudno, da so se, čeprav

Sl. 3: Mareček, sonda 3, tloris in prečni profil. 1 grajski zid, 2 ruševina z malto, 3 sterilna dolomitna plast, 4 gozdni humus.

Abb. 3: Mareček, Sonde 3, Grundriß und Querprofil. 1 Schloßmauer, 2 Trümmer mit Mörtel, 3 sterile Dolomitschicht, 4 Waldhumus.

Sl. 4: Mareček, pogled s severa, v ozadju Molnik. Foto C. Narobe.

Abb. 4: Mareček, Blick aus Norden, im Hintergrund der Molnik.

dobro prikovani na kopito, iz njega iztrgali. Podkev je dobro ohranjena, skoraj nova. Malo obrabljena sta le »grifa« in sredina podkve, ki je bila najbolj izpostavljena obrabi. Izgleda, da je bila podkev izdelana za desno zadnjo nogo konja z močno izrabljenim kopitom. Velikost: dolžina 12 cm, širina do 10 cm (**sl. 5:** 9);

– štirje fragmenti rimske tegule (T 8) običajne opečnato rdeče barve in izdelave; velikost fragmentov od 10 × 5 cm do 5 × 3 cm;

– kos pravokotno ukrivljenega železa (T 9), ki je na enem koncu okrogel, na drugem pa ploščato skovan (vratni tečaj?) (**sl. 5:** 6);

– fragment izvihanega ustja lonca (T 10) iz sivo črno žgane gline, pomešane z drobnimi zrnci belega peska; na notranji strani je vtisnjena valovnica, nad njo pa v prostoru med valovi še žlebiči v obliki črke V (**sl. 5:** 8);

– fragment dna in fragmenta ostenja najbrž srednjeveških posod (T 11) iz sivo črno žgane, s peskom pomešane gline; površina je porozna; velikost od 4,2 × 2,1 cm do 3,5 × 2,5 cm;

– pet amorfnih kosov žgane gline (T 12) – ostanki tegul ali hišnega lepa; velikost od 5 × 3 cm do 3 × 2 cm;

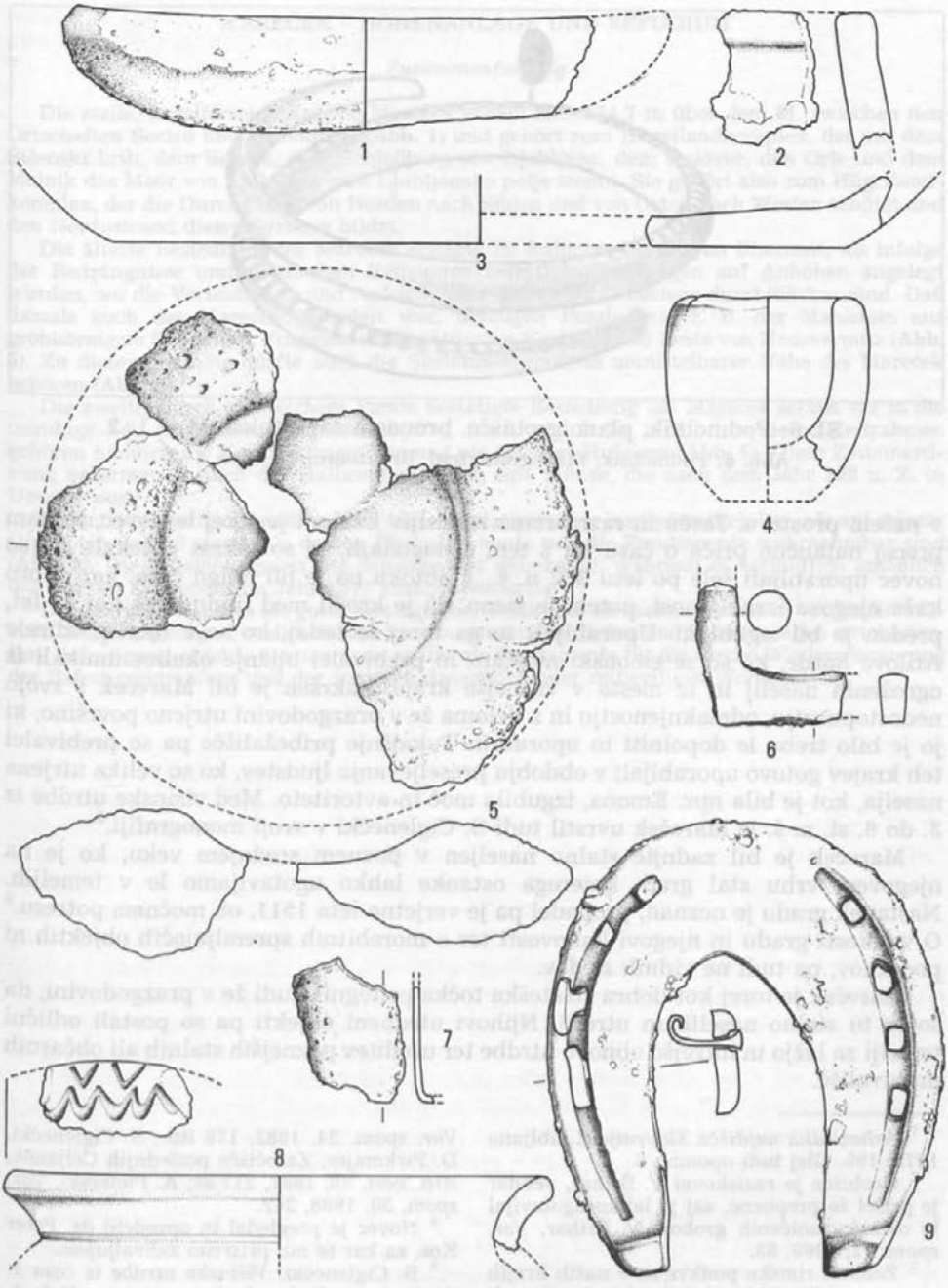
– bronast rimski novec (T 13), polcentenionalis; v uporabi je bil po letu 382 n. š.; je slabo ohranjen in obrabljen, tako da ga natančneje ni moč določiti.

Že iz uvoda – opisa gradiva, odkritega na Marečku, ter iz prikaza na tabeli lahko hitro ugotovimo različnost časovnega in kulturnega zaporedja tega gradiva, ki nam v bistvu le ponuja in omogoča razglabljanje o političnih in kulturnih razmerah na tem najdišču in tudi v širšem ljubljanskem prostoru, povezanem z njim. Če povežemo znane dogodke in zgodovinska dejstva, nam gradivo z Marečka pove naslednje:

Najstarejša poselitev vrha Marečka sodi v okvir starejše železne dobe, to je v čas, ko so zaradi hudih političnih trenj in pritiskov z vzhoda nastajala v velikem delu Slovenije močna, večkrat celo mogočna naselja na vzpetinah, na točkah torej, kjer sta bili obramba in uspešnost nadzora nad širšim prostorom kar največji. O tem, da je bil tedaj, v starejši železni dobi, Mareček poseljen, pričajo najdbe, kot so žrmlja, fragmenti keramike in ostanki hišnega lepa. V ta časovni okvir oziroma k naselbini na Marečku bi lahko vključili plano skeletno grobišče, ki je ležalo v severnem vznožju Molnika, ki ga od vznožja Marečka deli le ozka, nekaj desetin metrov široka dolina. Lastnik zemljišča, poraščenega z gozdom, Janez Lampič iz vasi Podmolnik, je pri kopanju dolomitnega peska naletel na več skeletnih grobov, ki so bili pokriti z velikimi kamnitimi ploščami. Po Lampičevem pripovedovanju so bili v grobovih dobro ohranjeni skeleti, pa tudi glinaste posode, ki so bile zelo krhke in so hitro razpadle. Vse predmete in kosti je zavrgel, obdržal pa le masivno bronasto zapestnico, tipično za razvito starejšo železno dobo, ki jo še danes hrani (**sl. 6**). Nedvomno celotno grobišče pripada temu času in seveda naselbini na le lučaj oddaljenem Marečku.[2] Kdaj v starejši železni dobi se je življenje na Marečku začelo in kdaj nehalo, iz razpoložljivega gradiva in drugih podatkov ne moremo ugotoviti. Trenutno lahko le rečemo, da je bil Mareček v starejši železni dobi, če ne stalno, pa vsaj občasno naseljen.

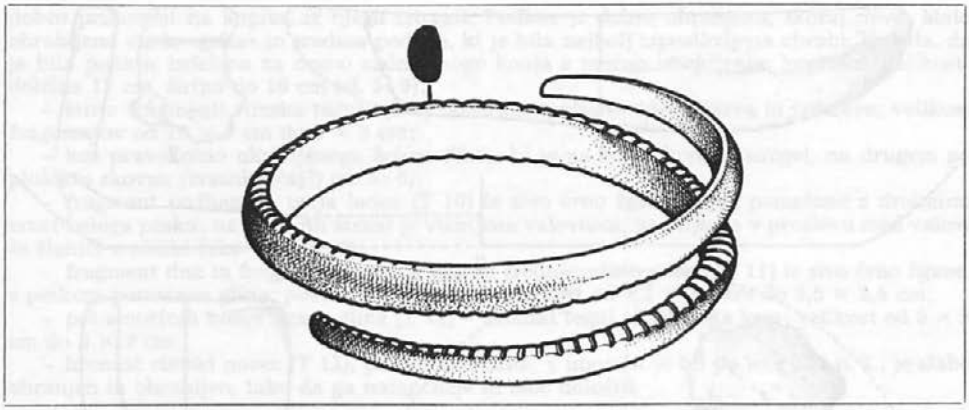
Drugo, s številnejšimi materialnimi ostanki dokazano poselitev Marečka postavljamo v nemirni čas pozne antike, od 4. do 6. st. n. š. V ta časovni okvir uvrščamo namreč odkrite fragmente keramike (lonce in tegule) in kovinske predmete (železno podkev).[3] Takšno časovno opredelitev potrjuje tudi novčič, polcentenionalis, ki je bil v uporabi po letu 382 n. š.,[4] to je prav v časih, ko so postali naši kraji, ki so bili pod trdno rimsko oblastjo, tarča nenehnih napadov in vdorov tujih ljudstev, ki so tu pričakovala velike koristi tako od zemljišč kot od premoženja ljudi in njih samih.

Časovno mesto keramičnih izdelkov pa tudi železne podkve je sicer natančneje nedoločljivo, saj so bile takšne oblike značilne za dolga obdobja rimske vladavine

Sl. 5: Mareček, 2–9 = 1 : 2; 1 = 1 : 4; 1 = kamen (peščenjak, konglomerat); 2–5, 8 = keramika; 6, 7, 9 = železo.

Abb. 5: Mareček, 2–9 = 1 : 2; 1 = 1:4; 1 = Stein (Sandstein, Konglomerat); 2–5, 8 = Keramik; 6, 7, 9 = Eisen.

Sl. 6: Podmolnik, plano grobišče, bronasta zapestnica. M = 1 : 2.
Abb. 6: Podmolnik, Flachgräberfeld, Bronzearmreif. M = 1 : 2.

v našem prostoru. Jasen in razmeroma zanesljiv kažipot je torej le novec, ki nam precej natančno priča o času ter s tem o dogodkih, ki so takrat potekali. Če so novec uporabljali šele po letu 382 n. š., v obtoku pa je bil dolgo časa, kar dobro kaže njegova izrabljenost, potem je jasno, da je krožil med ljudmi več kot 50 let, preden je bil izgubljen. Uporabljali so ga torej še tedaj, ko so k nam prodirale Atilove horde, ko so se emonski meščani in prebivalci bližnje okolice umikali iz ogroženih naselij in iz mesta v varnejše kraje, kakršen je bil Mareček s svojo nedostopnostjo, odmaknjenostjo in z deloma že v prazgodovini utrjeno površino, ki jo je bilo treba le dopolniti in uporabiti. Tukajšnje pribežališče pa so prebivalci teh krajev gotovo uporabljali v obdobju preseljevanja ljudstev, ko so velika utrjena naselja, kot je bila npr. Emona, izgubila moč in avtoriteto. Med višinske utrdbe iz 3. do 6. st. n. š. je Mareček uvrstil tudi S. Ciglenečki v svoji monografiji.[5]

Mareček je bil zadnjič stalno naseljen v poznem srednjem veku, ko je na njegovem vrhu stal grad, katerega ostanke lahko ugotavljamo le v temeljih. Nastanek gradu je neznan, propadel pa je verjetno leta 1511, ob močnem potresu.[6] O velikosti gradu in njegovi kakovosti ter o morebitnih spremljajočih objektih ni podatkov, pa tudi ne vidnih sledov.

Mareček je torej kot dobra strateška točka pritegnil ljudi že v prazgodovini, da so se tu stalno naselili in utrdili. Njihovi utrdbeni objekti pa so postali odlični temelji za lažjo in hitrejšo obnovo utrdbe ter ureditev poznejših stalnih ali občasnih prebivališč.

---

[1] *Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975) 195. Glej tudi opombo 6.

[2] Grobišče je raziskoval V. Šribar, vendar je prišel že prepozno, saj je lahko ugotavljal le ostanke uničenih grobov. V. Šribar, *Var. spom.* 12, 1969, 83.

[3] Železne rimske podkve so v naših krajih pogoste najdbe. Nekaj je bilo objavljenih tudi v naši arheološki literaturi: S. Pahič, Najdbe z rimske ceste Slovenska Bistrica-Pragersko, *Arh. vest.* 29, 1978, 230, t. 14: 6–12; D. Vuga, *Var. spom.* 23, 1981, 240, 339; D. Josipovič, *Var. spom.* 24, 1982, 179 itd.; S. Ciglenečki, D. Pirkmajer, Zatočišče poslednjih Celjanov, *Arh. vest.* 38, 1987, 217 ss; A. Pleterski, *Var. spom.* 30, 1988, 242.

[4] Novec je pregledal in opredelil dr. Peter Kos, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

[5] S. Ciglenečki, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru,* Dela 1. razr. SAZU 31 (1987) 83.

[6] *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937) 341; *Krajevni leksikon Slovenije* 2 (1971) 364.

MAREČEK – HÖHENANLAGE UND REFUGIUM

Zusammenfassung

Die steile, kegelförmige Anhöhe Mareček erhebt sich 414,7 m über dem M. zwischen den Ortschaften Sostro und Podmolnik (**Abb. 1**) und gehört zum Hügellandkomplex, der mit dem Šišenski hrib, dem Rožnik, dem Schloßberg von Ljubljana, dem Golovec, den Orle und dem Molnik das Moor von Ljubljana vom Ljubljansko polje trennt. Sie gehört also zum Hügellandkomplex, der die Durchgänge von Norden nach Süden und von Osten nach Westen schützt und den Nordostrand dieses Systems bildet.

Die älteste Besiedlung des Mareček erfolgte im Rahmen der älteren Eisenzeit, als infolge der Bedrängnisse und politischen Reibereien befestigte Siedlungen auf Anhöhen angelegt wurden, wo die Verteidigung und Aufsicht über das Gelände bestens durchführbar sind. Daß damals auch der Mareček besiedelt war, bezeugen Funde, wie z. B. der Mahlstein aus grobkörnigem Sandstein, Fragmente hallstättischer Keramik und Reste von Hausverputz (**Abb. 5**). Zu dieser Siedlung dürfte auch die Skelettnekropole in unmittelbarer Nähe des Mareček gehören (**Abb. 6**).[2]

Die zweite, durch zahlreichere Funde bestätigte Besiedlung des Mareček setzen wir in die unruhige Zeit der großen Völkerwanderung, ins 5. und 6. Jh. u. Z.[3, 5] In diesen Zeitrahmen gehören nämlich die Keramikfragmente und ein eisernes Hufeisen (**Abb. 5**). Diese Zeiteinordnung untermauert auch der Halbcentenionalis, eine Münze, die nach dem Jahr 382 u. Z. in Umlauf war.[4]

Die letzte ständige Besiedlung des Mareček datieren wir ins Spätmittelalter, als auf seinem Gipfel ein Schloß stand, als dessen Überreste heute nur die Fundamente wahrnehmbar sind (**Abb. 3**). Die Entstehungszeit des Schlosses ist unbekannt, während es vermutlich anläßlich des starken Erdbebens im Jahr 1511 zusammenstürzte.[1, 6]

Der Mareček hat also als guter strategischer Punkt die Menschen bereits in vorgeschichtlichen Zeiten angezogen, so daß sie sich hier dauernd niederließen und Befestigungen errichteten. Ihre Befestigungsobjekte dienten dann später als Fundamente für die rasche Wiedererneuerung der Befestigungsanlage und der späteren dauernden oder zeitweiligen Wohnstätten.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 375–388

NOVEJŠE ANTIČNE NAJDBE NA GORENJSKEM

MILAN SAGADIN

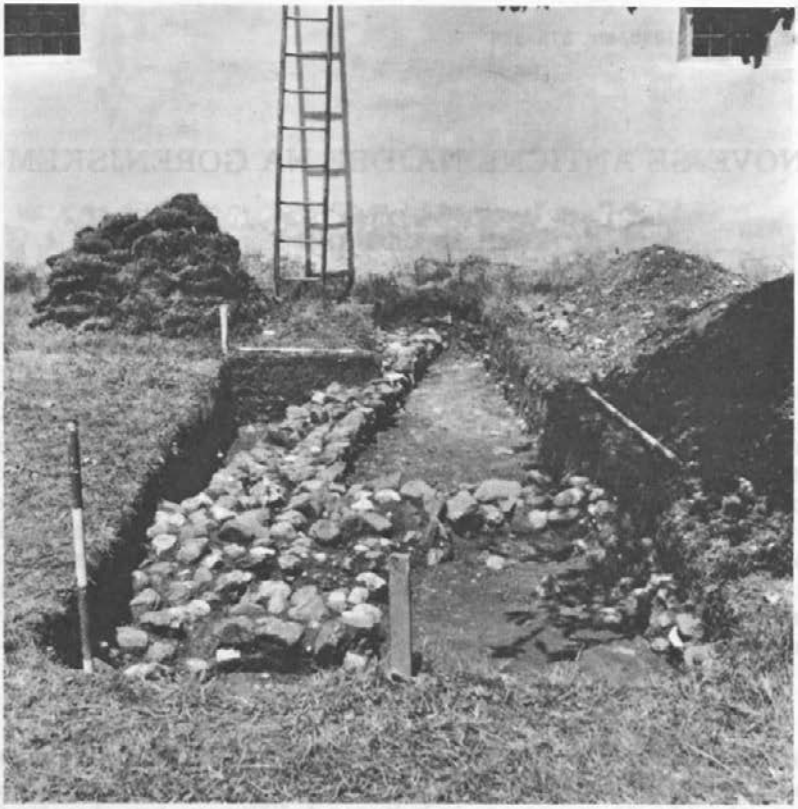
Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju,
Tomšičeva 44, YU–64000 Kranj

V zadnjih letih je bilo na Gorenjskem v okviru zaščitnih izkopavanj (Blagovica, Mengeš) ali v okviru različnih topografskih sondiranj (Sp. Bitnje, Zasip) odkritih nekaj novih antičnih lokalitet, ki bolj zaradi redkosti doslej znanih najdišč tega časa kot zaradi svoje izjemnosti vendarle bistveno dopolnjujejo podobo te pokrajine v antičnem obdobju. Vsa ta izkopavanja oz. sondiranja so bila sicer redno predstavljana z bolj ali manj izčrpnimi poročili v Varstvu spomenikov,[1] objava drobnih najdb pa kljub njihovi skromnosti omogoča nekaj natančnejših sklepov o njihovi časovni razvrstitvi in kulturni podobi teh krajev. Vsa terenska dela je s posebej živahnim interesom spremljal tudi pokojni dr. Šašel, kar mi je bilo vedno v veliko spodbudo.

Spodnje Bitnje pri Kranju

Zaradi predvidene usmeritve intenzivne stanovanjske gradnje v okolico Bitnja je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju nekaj let pospešeno izpopolnjeval evidenco vse naravne in kulturne dediščine na tem območju (Sorško polje in naselja od Stražišča do Žabnice). V sklopu te naloge je bilo od 1. do 10. 6. 1983 opravljeno tudi manjše arheološko sondiranje okolice p. c. sv. Miklavža v Sp. Bitnju,[2] ki naj bi odkrilo predvsem sledove stare cerkvice sv. Vida. Ta je stala ob sednji cerkvi sv. Miklavža še v 16. stol., po virih[3] pa naj bi bila najstarejša podružnica starološke prafare. Ker ima že cerkev sv. Miklavža – kljub prevladujoči gotski podobi – glede na analogije nekatere romanske elemente,[4] nas je cerkev sv. Vida toliko bolj zanimala. Utegne se namreč povezovati še s predkolonizacijsko tradicijo ali pa z začetki freisinške kolonizacije Sorškega polja – po sv. Vidu naj bi namreč Bitnje tudi dobilo ime.

Okolica cerkve sv. Miklavža ne daje sicer nikakršnih opor za domnevo o arheološkem najdišču. Nima posebnega ledinskega imena, ni kakorkoli značilne konfiguracije zemljišča, do izkopavanja tudi niso bile znane nikakršne naključne najdbe. Sondo 1 smo zakoličili v velikosti 8×1 m pravokotno na J steno cerkve, 4,6 m Z od stikališča ladje in prezbiterija. Ta sonda je bila kasneje v dolžini 5 m razširjena še za 1 m proti Z s sondo 1A. Sonda 2 (prav tako 8×1 m) je bila izkopana 4 m V od zaključka prezbiterija. Profil sond je bil kar se da preprost: kulturna plast se je pričela takoj pod rušo in je segala do globine ca. 35 cm. Sterilno podlago ustvarja prod. Že takoj po dostranitvi ruše smo naleteli na ostanke antične kritine (tegule, imbreksi), ki so nas zaradi naših izhodišč in domnev pred pričetkom sondiranja presenetili. V nadaljevanju del je bil v sondah 1 in 1A odkrit še temelj antičnega zidu debeline 55 cm, ki je potekal skoraj pravokotno pod cerkvenimi

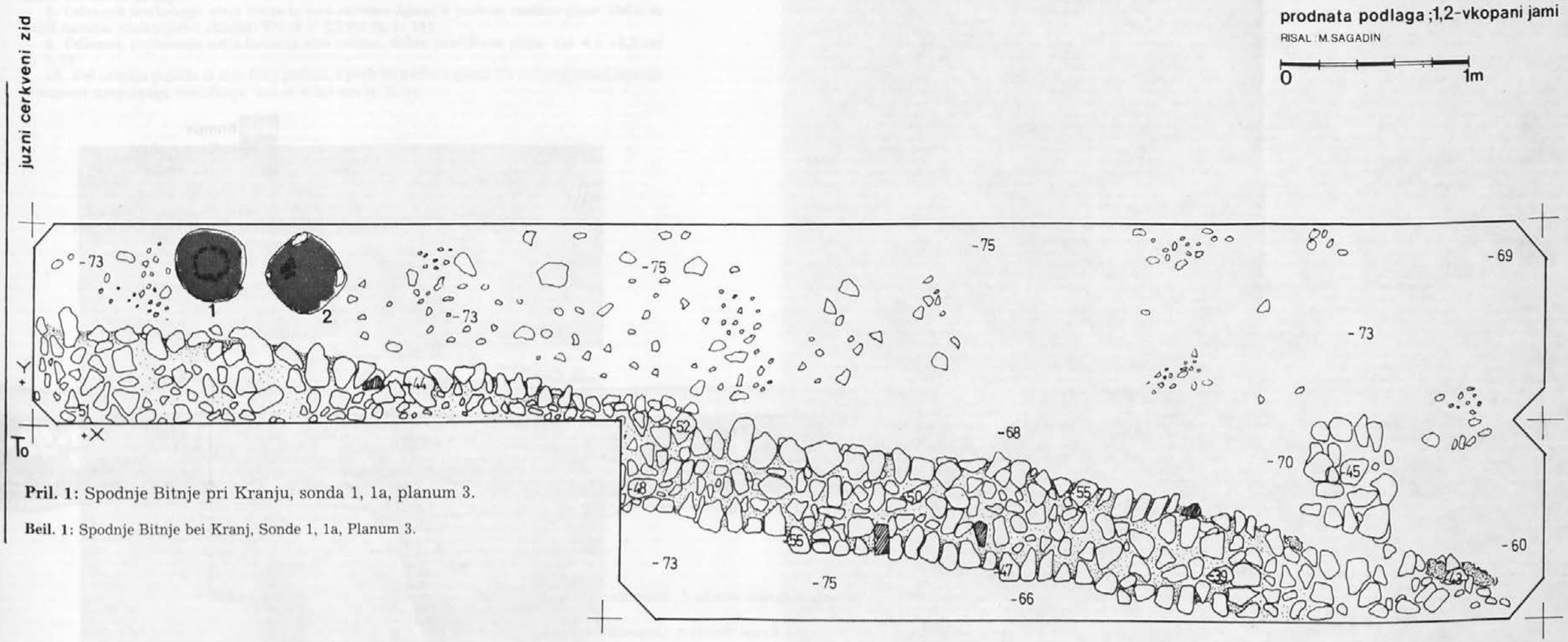
Sl. 1: Spodnje Bitnje pri Kranju, sonda 1 ob južni steni cerkve sv. Miklavža, ruševine poznoantičnega zidu.

Abb. 1: Spodnje Bitnje bei Kranj, Sonde 1 an der Südwand der Kirche des hl. Miklavž, Trümmer einer spätantiken Mauer.

temelji proti J do dolžine 7,5 m. Tam se je končeval – bržkone se je obrnil proti Z, vendar je bil preslabo ohranjen, da bi to mogli zanesljivo ugotoviti, pa tudi obseg sonde je bil preskromen. Zid je grajen pretežno in rečnih oblic in kaže na nekaterih mestih značilno poznoantično zidavo v tehniki »ribje kosti«, ohranjen pa je le do višine 25 cm. Očitno je bil močno poškodovan z oranjem, material pa odnesen za sekundarno uporabo, saj je tudi ruševin okoli zidu relativno malo. V sondi 2 smo zasledili le antično kulturno plast, brez arhitekturnih ostankov. Ostanke cerkvice sv. Vida bo verjetno treba iskati kakšnih 20 m vzhodneje, kjer se baje pri obdelovanju zemlje najde kamenje in malta.

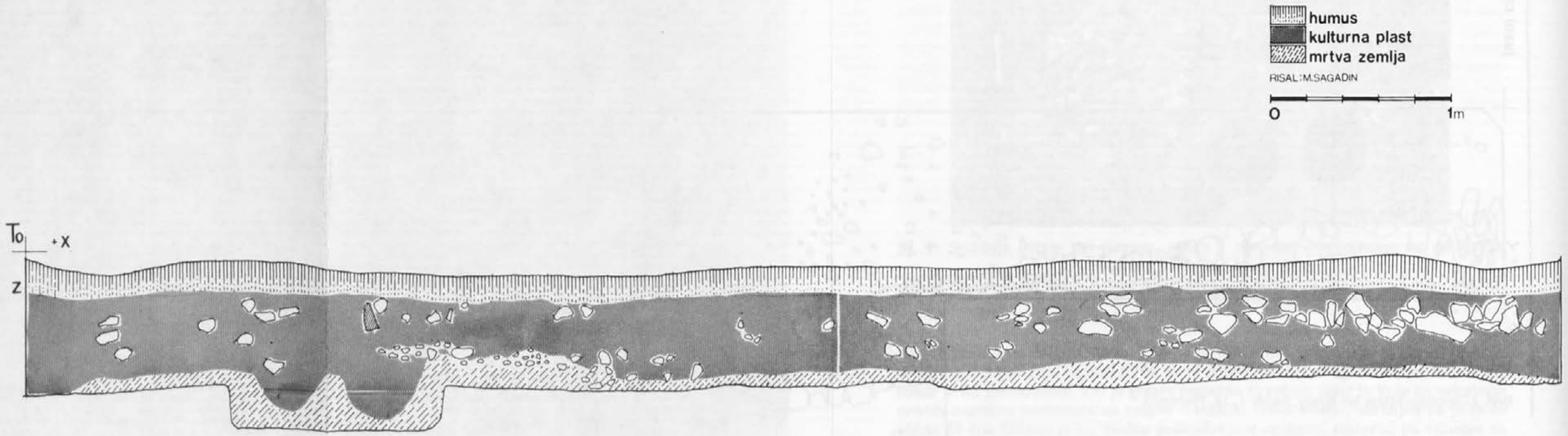
Katalog drobnih najdb

1. Odlomek ustja, vratu in ramena lonca iz sivorjavo pečene, s peskom mešane gline. Ustje je odebeljeno, navpično odrezano (premer po rekonstrukciji 16 cm), ostenje se proti ramenu enakomerno tanjša. Na vratu je vrezan ornament dvojne valovnice, še ena je na prehodu v ramo (**t. 1:** 12).

Pril. 1: Spodnje Bitnje pri Kranju, sonda 1, 1a, planum 3.

Beil. 1: Spodnje Bitnje bei Kranj, Sonde 1, 1a, Planum 3.

Pril. 2: Spodnje Bitnje pri Kranju, sonda 1, vzhodni profil.

Beil. 2: Spodnje Bitnje bei Kranj, Sonde 1, Ostprofil.

2. Odlomek ustja lončene posode iz sivo rdeče žgane, s peskom mešane gline. Ustje je navzven zadebeljeno in stopničasto spodrezano, vrat kratek. Vel. 4 × 3,5 cm (**t. 1: 5**).

3. Odlomek ostenja (rame) črno rdeče žganega lonca, glina je mešana s peskom, močnejše raze na površini so sled vrtenja na lončarskem kolesu. Vel. 5,3 × 3,4 cm (**t. 1: 9**).

4. Odlomek ustja sivo rjavo žganega lonca, glina je mešana s peskom. Ustje je zadebeljeno, na zunanji strani ostanki črnega premaza. Vel. 4,6 × 2,8 cm (**t. 1: 13**).

5. Odlomek ustja sivo črno žganega lonca, glina mešana s peskom. Ustje je močno izvihano, razdeljeno z brazdo. Vel. 4,8 × 3 cm (**t. 1: 15**).

6. Odlomek ustja skodele iz rumeno žgane, dobro prečiščene gline. Ustje je paličasto zadebeljeno. Vel. 5,5 × 2,7 cm (**t. 1: 3**).

7. Odlomek ustja in del ostenja precej globokega krožnika iz svetlo rdeče rumeno pečene gline, prevlečene s tanko svetlo rdečo glazuro. Ustje je odebeljeno in vodoravno odrezano. Vel. 3,2 × 3,3 cm (**t. 1: 11**).

8. Odlomek izvihanega ustja lonca iz sivo rumeno žgane, s peskom mešane gline. Ustje se proti ramenu enakomerno stanjša. Vel. 3 × 2,2 cm (**t. 1: 14**).

9. Odlomek izvihanega ustja lonca iz sivo pečene, dobro prečiščene gline. Vel. 4,5 ×2,3 cm (**t. 1: 7**).

10. Del ostenja posode iz sivo črno pečene, s peskom mešane gline. Na zunanji strani opazen ornament navpičnega metličenja. Vel. 4 × 3,5 cm (**t. 2: 3**).

Sl. 2: Zasip pri Bledu, sonda 1 – severozahodni vogal srednjeveške stavbe, za njim jugovzhodni vogal antičnega objekta.

Abb. 2: Zasip bei Bled, Sonde 1 – Nordwestecke eines mittelalterlichen Gebäudes, dahinter die Südostecke eines antiken Objekts.

11. Del ostenja in ustja (?) posode iz rdeče pečene, dobro prečiščene gline. Odlomek je nekoliko spiralasto zvit, morda predstavlja prehod ustja v izliv. Vel. 2,5 × 2,8 cm (**t. 1: 4**).

12. Del ostenja posode iz rumeno črno žgane, s peskom mešane gline. Na zunanjosti ornament iz vrezanih, križajočih se snopov vzporednih linij. Vel. 7,1 × 4,5 cm (**t. 2: 11**).

13. Del ostenja posode iz sivo črno žgane gline, mešane s peskom. Na zunanji strani vodoravno metličenje. Vel. 3,1 × 3,7 cm (**t. 2: 7**).

14. Odlomek ostenja in dna posode iz sivo žgane, s peskom mešane gline. Struktura je močno porozna. Vel. 5,5 × 4,1 cm (**t. 1: 16**).

15. Odlomek ostenja posode iz sivorjavo žgane, s peskom mešane gline. Na zunanji strani vodoravno metličenje. Vel. 5,2 × 5 cm (**t. 1: 8**).

16. Del ustja amfore iz rdeče pečene, dobro prečiščene gline. Višina 6,9 cm, premer (po rekonstrukciji) 13 cm (**t. 2: 1**).

17. Del pokončnega, ravnega ročaja, ki se na vrhu končuje s konkavnim izrezom. Presek polkrožen, glina dobro prečiščena, rdeča žgana. Dolž. 7,3 cm (**t. 2: 2**).

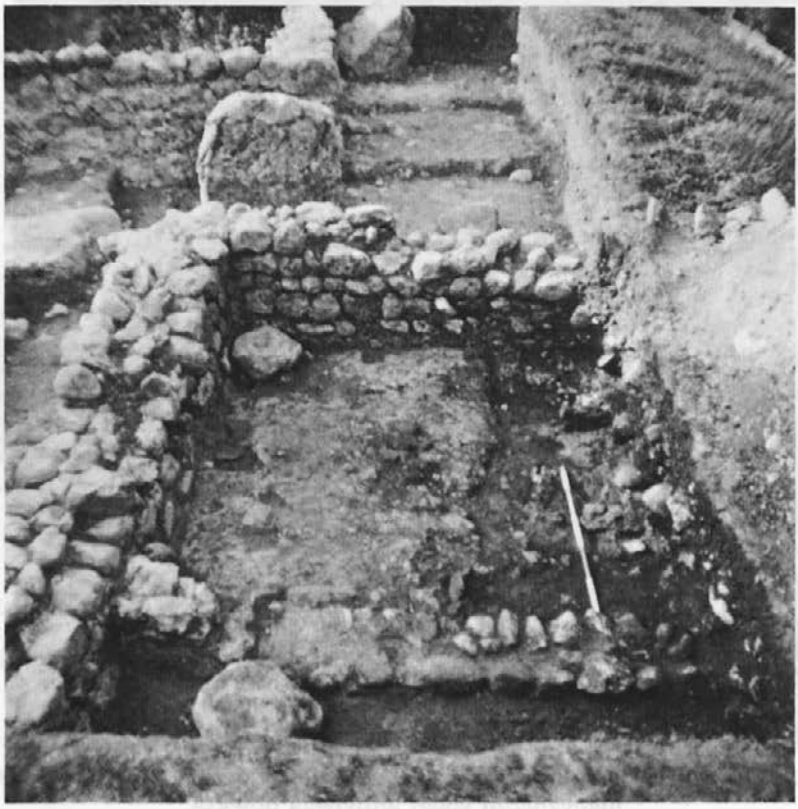
18. Del zašiljenega dna amfore iz dobro prečiščene, rdeče žgane gline. Vel. 7,3 × 11,4 cm (**t. 2: 4**).

19. Odlomek ostenja posode iz sivo rjavo pečene, s peskom mešane gline. Na zunanjščini rahlo nakazano vodoravno rebro. Vel. 3,2 × 3,6 cm (**t. 1: 6**).

20. Del ostenja posode iz sivo rjavo pečene, s peskom mešane gline. Zunanja površina je groba. Vel. 6,3 × 6,7 cm (**t. 2: 5**).

21. Del ustja in vratu lonca iz kompaktne, črno žgane gline, mešane s peskom. Ustje je vodoravno odrezano, le rahlo izvihano. Vel. 2,5 × 3 cm (**t. 1: 17**).

22. Del dna in ostenja posode iz črno žgane, s peskom mešane gline. Vel. 3,2 × 1,8 cm (**t. 1: 18**).

Sl. 3: Zasip pri Bledu, sonda 1 – planum 3 v antičnem objektu.
Abb. 3: Zasip bei Bled, Sonde 1 – Planum 3 im antiken Objekt.

23. Del ostenja posode iz sivo rjavo pečene, s peskom mešane gline, na zunanji strani sledovi vodoravnega metličenja. Vel. 5,3×3,8 cm (**t. 1: 10**).

24. Odlomek ostenja posode iz sivo rjavo pečene, s peskom mešane gline. Na zunanji površini sledovi poševnega metličenja. Vel. 5,8×4,2 cm (**t. 2: 6**).

25. Več odlomkov imbreksov iz dobro prečiščene, rdeče žgane gline (npr. **t. 2: 8, 12**).

26. Več odlomkov tegul iz dobro prečiščene, rdeče do rumeno žgane gline (npr. **t. 2: 10, 13**).

27. Več odlomkov polkrožnih opek za stebre, deb. 9 cm, rekonstruiran premer ca. 23 cm (npr. **t. 2: 9**).

28. Celotno ustje, vrat in del ramena večjega lonca iz sivo rjavo pečene, s peskom mešane gline. Ustje je močno izvihano, rama pa močno izbočena; na njej so ostanki navpičnih plastičnih reber. Premer 20 cm, ohr. vi. 5,7 cm (**t. 1: 2**).

29. Del ostenja in ustja pokrova iz svetlo rdeče žgane, dobro prečiščene gline. Ustje je močno zadebeljeno in izvihano, premer 38 cm (**t. 1: 1**).

Interpretacija drobnih najdb

Že na prvi pogled med razpoznavnimi oblikami prevladujejo lonci domače izdelave (**t. 1: 2, 5, 7, 9, 12–15, 17**), glina je navadno mešana s peskom in sivo, sivo črno ali sivo rjavo žgana. Le redki odlomki posod so iz dobro prečiščene, rumeno ali rdeče žgane gline (**t. 1: 3, 4, 1, 11**). Med ornamenti prevladuje metličenje (**t. 1: 8, 10**; **t. 2: 3, 6, 7, 11**). Oblikovno še najbolj določljiva sta dva odlomka amfore (**t. 2: 1, 4**), ki je splošno datirana v 1. in 2. stol.[5], čeprav kaže, da se lahko pojavlja tudi še kasneje[6] (3. stol.). Ustje lonca **t. 1: 7** nakazuje obliko, ki je še najbližja tisti, ki jo prinaša npr. O. Brukner[7] in jo datira v 3. do 4. stol. Tudi za lonec **t. 1: 12, 14** prinaša ista avtorica najboljše primerjave[8], datirane v 4. stol., blizu pa so tudi nekateri lonci iz Emone[9] iz 2. pol. 3. stol. Odlomek lonca z žlebljenim ustjem **t. 1: 15** ima primerjave v gradivu s Hrušice[10], ki je datirano v 3. stol., pri Bruknerjevi pa v 2. in 3. stol.[11]. Za ustje **t. 1: 3** žal ne moremo rekonstruirati oblike, ker je odlomek tako deformiran, da ne moremo z gotovostjo reči, ali je odebelitev na notranji ali zunanji strani. Pri odlomku **t. 1: 1** gre po vsej verjetnosti za ustje pokrova, ki sicer v profilaciji nima natančnih primerjav. Je pa plitev in po velikosti sodeč sodi h krožniku, poleg tega je iz dobro prečiščene, rdeče žgane gline, kar vse bi po O. Bruknerjevi[12] govorilo za tip 2 oz. za 2. stol. Ustje in del ramena večjega lonca (**t. 1: 2**) zaradi močno izbočenih ramen in nekoliko klekastega prehoda v vrat spominjata na srednjeveške oblike; podobne lonce O. Brukner datira v 3. in 4. stol,[13] pojavljajo pa se tudi že prej.[14]

Očitno so oblike lončenine, s katerimi imamo opraviti na našem najdišču, tako splošne, da se težko odločimo za natančnejšo časovno opredelitev. Kaže, da še najbolj ustreza datacija v 3. stoletje. Morda bi dodatna izkopavanja ta časovni okvir lahko zožila, vsekakor pa bi bila potrebna za ugotavljanje tlorisa objekta. Kot razmeroma razvito arhitekturo ga opredeljujejo le najdbe krožnih opek (**t. 2: 9**), pa najsi so bile uporabljene za nosilne stebre ali za stebričke hipokavsta. S sondo tako skromnega obsega ni bilo moč ugotoviti, ali je objekt nastal v eni fazi, ali pa gre za morebitne prezidave in daljše trajanje, kar morda nakazuje precejšen časovni razpon drobnih najdb. Vsekakor pa se kažejo določene sorodnosti z gradivom sosednje ville rustice v Žabnici,[15] ki jo novčne najdbe uvrščajo v sredo 4. stoletja.

Zasip pri Bledu

V okviru raziskovalne naloge Blejski kot v zgodnjem srednjem veku je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Kranj v dneh od 6. 8. do 27. 8. 1984 opravil arheološko sondiranje v Zasipu pri Bledu.[16] Sonde so bile zastavljene na skrajnem

vzhodnem robu ledeniškega grebena, na katerem stoji vas Zasip (parc. št. 98, 367/2 in 367/1, k. o. Zasip). Tu je bil namreč leta 1955 ob gradnji hiše Stagne 43 (lastnik Martin Jensterle) najden skeletni grob in zid pravokotne stavbe,[17] poleg tega pa od tod izvira tudi železna sulična ost, ki jo je l. 1962 odkupil Tehniški muzej železarne Jesenice[18].

Greben z juga omejuje rodovitno ravnico ob vznožju Homa. Prav na točki, od koder so omenjene najdbe, je najvišji. Od tod se pobočje strmo spušča proti vzhodu v dolino Save, proti jugu pa nekoliko manj strmo do polj vasi Mužje. Z lokacije je možen nadzor nad starim prehodom prek Save do vasi Breg. Že ob terenskem ogledu je bilo relativno jasno videti tloris pravokotne stavbe, ker je lastnik z nje postopoma odstranil veliko grobljo njivskega kamenja. Stavba ima približno po straneh neba obrnjene stranice, vzhodna stena je bila uničena, ker je lastnik na tem mestu zraven stanovanjske stavbe izkopal klet. Sonda 1 je bila sprva zakoličena v velikosti 6×5 m, in sicer tako, da je obsegla severozahodno četrtino objekta in segla še tudi izven njega. Tako naj bi odkrili približno polovico severnega in zahodnega zidu. To nam je uspelo le na zunanji strani zidov, medtem ko je bila notranjost stolpa napolnjena z drobnim kamenjem, pobranim z njiv, ki je bilo tako sipko, da ni bilo moč izkopati navpičnih profilov. Tako smo odkrili dno objekta le v velikosti približno 2×1,5 m. Največja ohranjena višina zunanje fronte je bila 0,5 m, na tej globini je bil tudi nivo prvotnega humusa in torej nekdanja hodna površina. Niže je bila zidava neprimerno bolj groba in neizravnana, ker ni bila nikoli vidna. Hodna površina v notranjosti objekta je bil maltni estrih, ki je bil na globini 2,15 m od najvišje točke zidu, torej 1,65 m globlje od zunanje hodne površine. Objekt je bil potemtakem podkleten. Nad talnim estrihom v notranjosti je bila ca. 20 cm debela plast zoglenelih brun, ostankov zgorelih stropnih in strešne konstrukcije. Razen tega je bilo v notranjosti malo najdb, ki bi lahko sodile k samemu objektu – le nekaj kosov lončenine in žebljev. Več ostankov lončenine je bilo v zasutju stolpa, vendar je to zasutje po materialu sodeč dosti kasnejše (njivsko kamenje), čeprav je vmes zašla, npr., tudi črepinja **t. 3:** 3, ki je poznoantična. Močni sledovi žganine so bili tudi ob zunanji strani zahodnega zidu, in sicer na višini zidne krone. V tej žganini je tičala puščična ost **t. 3:** 16. Za ugotavljanje velikosti objekta smo nekoliko južneje od sonde 1 izkopali manjšo sondo (2×0,5 m), s katero smo zadeli na južni zid, tako da lahko rečemo, da so zunanje mere objekta 7,20 m (S – J) × 7 m (V – Z). Debelina zidov je 0,8 m, grajeni so iz pravilnih plasti delno obdelanih velikih rečnih oblic, brez posebej izdelanih vogalov. Na globini 0,8 m se je ob severnem robu sonde 1 pokazal del zidu, zato smo sondo na severno stran v dolžini 4 m (od Z profila) razširili še za 3 m. Tako smo našli jugovzhodni vogal stavbe 2, ki je od prej odkrite oddaljen le približno 1 m. Zidovje je nekoliko tanjše (0,5 do 0,6 m), južni zid je segal v sondo v dolžini 3 m, vzhodni pa 3,5 m. Prostor je s predelnim zidom deb. 0,35 m od vzhoda proti zahodu razdeljen v dva neenaka dela. Večji (južni) ima še ohranjene nekaj površine maltnega tlaka, povsod pa so bili vidni sledovi ognja. V tem prostoru je bilo ob zahodnem profilu med dvema pokončnima obdelanima kamnoma iz tufa bržkone ognjišče, ker se je tam še posebno kopičilo oglje, pa tudi pepel. Ob notranjem zidu so na treh mestih ožgani ostanki strebričkov iz lehnjaka, v dveh kvadratnih odprtinah v maltnem tlaku pa zoglenel les. Celotna kulturna plast v objektu 2 je bila polna odlomkov pekev dveh različnih tipov.

Zahodni profil razširjene sonde 1 je dokaj preprost: gornjo plast sestavljata travna ruša in humus (ca. 20 cm), pod njo je plast rumenega peska, kakršen tvori tudi sterilno podlago in ki je bil po vsej verjetnosti izmetan ob gradnji temeljev podkletenega objekta 1. Ta plast se vleče le nekako do tam, kjer izginja v profil

južni zid stavbe 2, debela je ca. 30 cm. Pod njo je plast prvotnega humusa, ki je zlasti ob stavbi 2 tudi polna ruševin. Pod to plastjo je kulturno sterilna peščena podlaga, v stavbi 2 pa še močna kulturna plast z obilo žganine. V drugih profilih ni opaziti plasti peska med starejšim in mlajšim humusom.

Katalog drobnih najdb

(Objekt 2)

1. Več odlomkov velike konične pekve iz rumeno rjavo žgane gline, močno mešane z belim peskom (zelo krhka struktura), prostoročno izdelana, površina je znotraj in zunanj metličena, v ostenju več odprtin za izhod vročega zraka. Okrog gornjega roba niz jajčastih vdrtin. Premer spodaj 80 cm, zgoraj 54 cm, višina 20 cm (**sl. 4**).

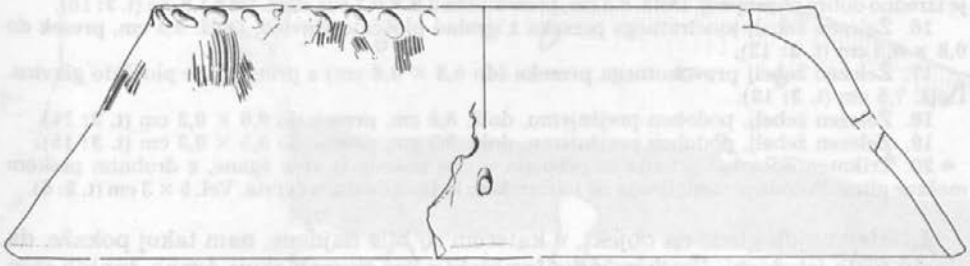
2. Več odlomkov pekve, povsem podobne prejšnji, le da je brez metličastega ornamenta in nekoliko manjša. Premer spodaj 62 cm, zgoraj 42 cm, višina 15 cm (**sl. 5**).

3. Več odlomkov kupolaste pekve iz rdečerjavo do sivo žgane gline, mešane z belim peskom. Izdelava je prostoročna, površina zglajena in čvrsta. 7 cm od spodnjega robu poteka plastično rebro, členjeno z odtisi prsta. Premer spodaj 28 cm (**t. 3: 2**).

4. Več odlomkov pekve, povsem podobne prejšnji, le da je plastično rebro bliže spodnjemu robu (4–5 cm) in da je večja. Premer 40 cm (**t. 3: 1**).

5. Več odlomkov pekve, povsem podobne prejšnji, le da je manjša – premer 21 cm (**t. 3: 5**).

6. Odlomek večjega lonca ali večje kupolaste pekve – faktura je povsem podobna pekvam iz objekta 2 (znotraj rdeče, zunaj rumeno do sivo žgana glina, mešana s peskom, znotraj in zunaj skrbno zglajena površina), vel. 14 × 9 cm (**t. 3: 8**).

Sl. 4: Zasip pri Bledu, antični objekt – pekva.
Abb. 4: Zasip bei Bled, antikes Objekt – Backhaube.

7. Odlomek lonca – del ostenja in prehod v dno – iz rumeno žgane, s peskom mešane gline. Lonec je modeliran brez lončarskega kolesa, na zunanji površini metličast ornament. Faktura je zelo podobna koničnim pekvam iz istega objekta. Vel. 4,5 × 4 cm, deb. 3–6 mm (**t. 3: 4**).

8. Del ostenja in prehod v dno posode iz sivo rjave žgane gline, mešane s peskom. Posoda je modelirana brez lončarskega kolesa, notranja površina je porozna, zunanja pa ornamentirana z metličenjem. Vel. 4,2 × 4,2 cm, deb. do 1,2 cm (**t. 3: 17**).

9. Del ostenja in prehod v dno posode iz sivo (znotraj) do rdeče (zunaj) žgane gline, mešane z belim peskom. Posoda je modelirana brez lončarskega kolesa. Premer dna 7 cm, višina 4 cm (**t. 3: 7**).

(Objekt 1)

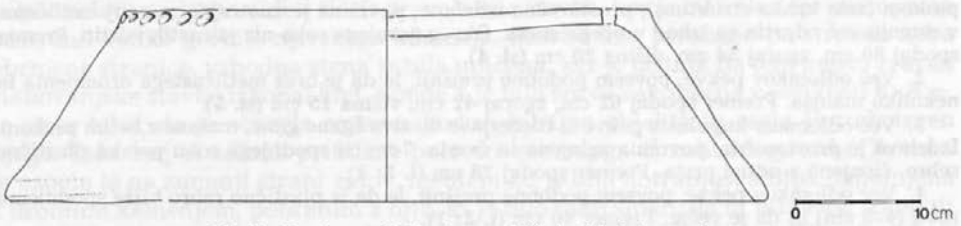
10. Del dna in ostenja lonca iz znotraj sivo, zunaj rjavo žgane gline, mešane z drobnim belim peskom. Posoda je izdelana na lončarskem kolesu, stene so izredno tanke in čvrste. Premer dna 15 cm (**t. 3: 9**).

11. Odlomek ostenja lonca iz znotraj sivo, zunaj rjavo žgane gline, mešane z drobnim belim peskom. Opazni so sledovi izdelave na lončarskem kolesu. Odlomek verjetno pripada prej opisanemu ostanku lonca. Na zunanji površini ostanek ornamenta – plitvo rebro z žlebičem ob straneh. Vel. 7 × 5 cm, deb. 0,3 cm (**t. 3: 11**).

12. Odlomek ostenja in vratu lonca iz dobro prečiščene, črno žgane gline. Površina je znotraj in zunaj zglajena, faktura zelo čvrsta. Ustje je profilirano z žlebom in rebrom, kratek vrat stopničasto prehaja v ramo. Vel. 3,5 × 2,5 cm, deb. 0,2–0,3 cm (**t. 3:** 18).

13. Dno in del ostenja lonca iz sivo žgane, z drobnim belim peskom mešane gline. Lonec je izdelan na lončarskem kolesu, katerega sled je opazna tudi v odtisu križa na dnu. Pr. dna 7 cm, ohr. vi. 7,5 cm (**t. 3:** 10).

14. Odlomek ustja in ostenja lonca iz sivo žgane, z grobim peskom mešane gline. Posoda je modelirana ročno, zaradi peska je površina groba, ni pa porozna. Ustje je zaobljeno in izvihano, brez vratu prehaja v izbočeno ostenje. Na spodnjem robu je opazen ornament – pas dvojne valovnice, zgoraj omejen z vodoravno kaneluro. Vel. 5 × 4 cm, deb. 0,4–0,6 cm (**t. 3:** 3).

Sl. 5: Zasip pri Bledu, antični objekt – pekva.
Abb. 5: Zasip bei Bled, antikes Objekt – Backhaube.

15. Železna puščična ost rombičnega preseka s trnasto nasaditvijo. Trn je zakrivljen. Železo je izredno dobro ohranjeno. Dolž. 8,5 cm, presek lista 0,9 × 0,7 cm, dolž. trna 1,9 cm (**t. 3:** 16).

16. Železen žebelj kvadratnega preseka z ovalno ploščato glavico. Dolž. 9,5 cm, presek do 0,8 × 0,8 cm (**t. 3:** 12).

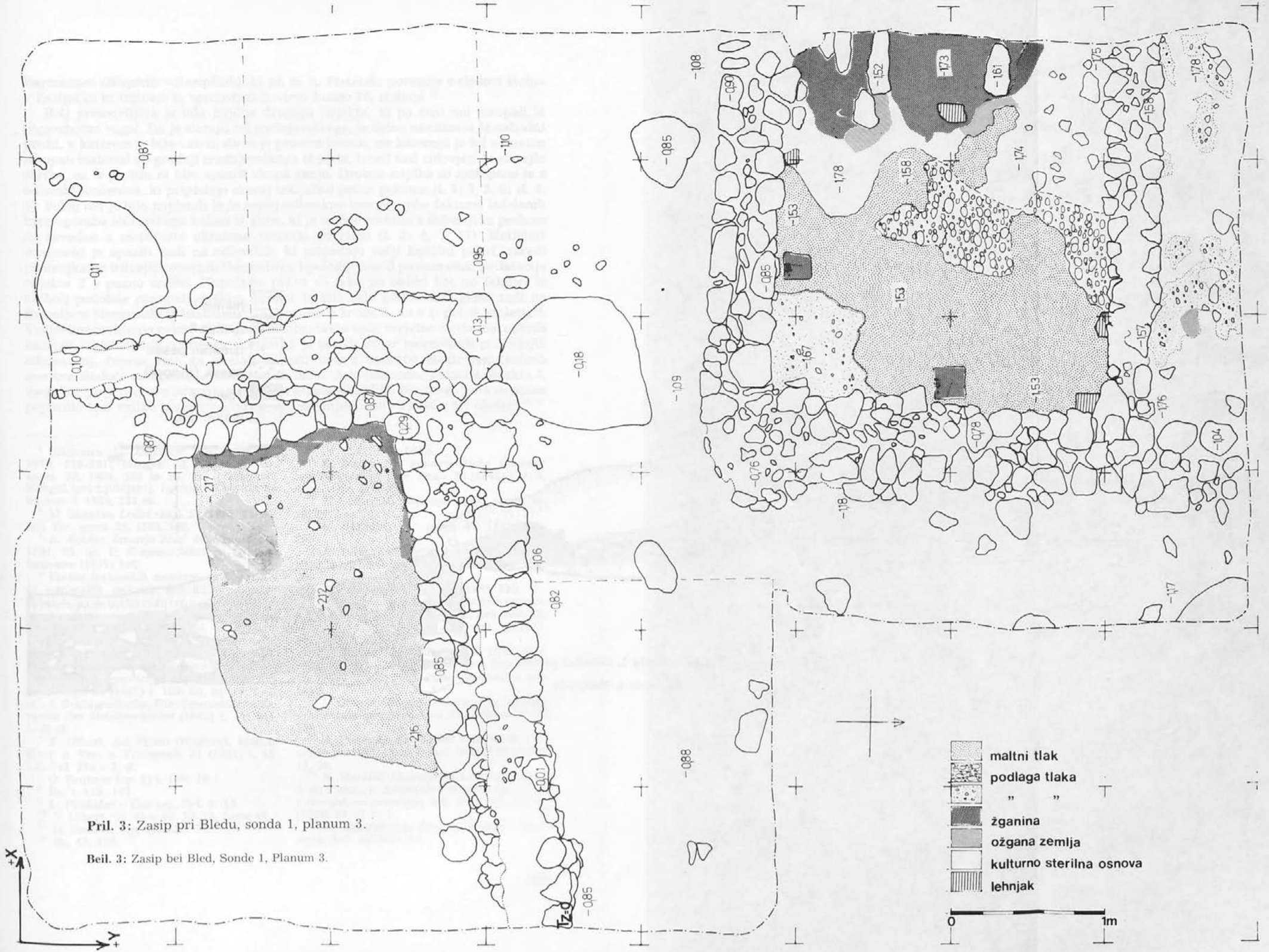
17. Železen žebelj pravokotnega preseka (do 0,3 × 0,6 cm) s pravokotno ploščato glavico. Dolž. 7,5 cm (**t. 3:** 13).

18. Železen žebelj, podoben prejšnjemu, dolž. 8,8 cm, presek do 0,6 × 0,3 cm (**t. 3:** 14).

19. Železen žebelj, podoben prejšnjemu, dolž. 9,3 cm, presek do 0,5 × 0,3 cm (**t. 3:** 15).

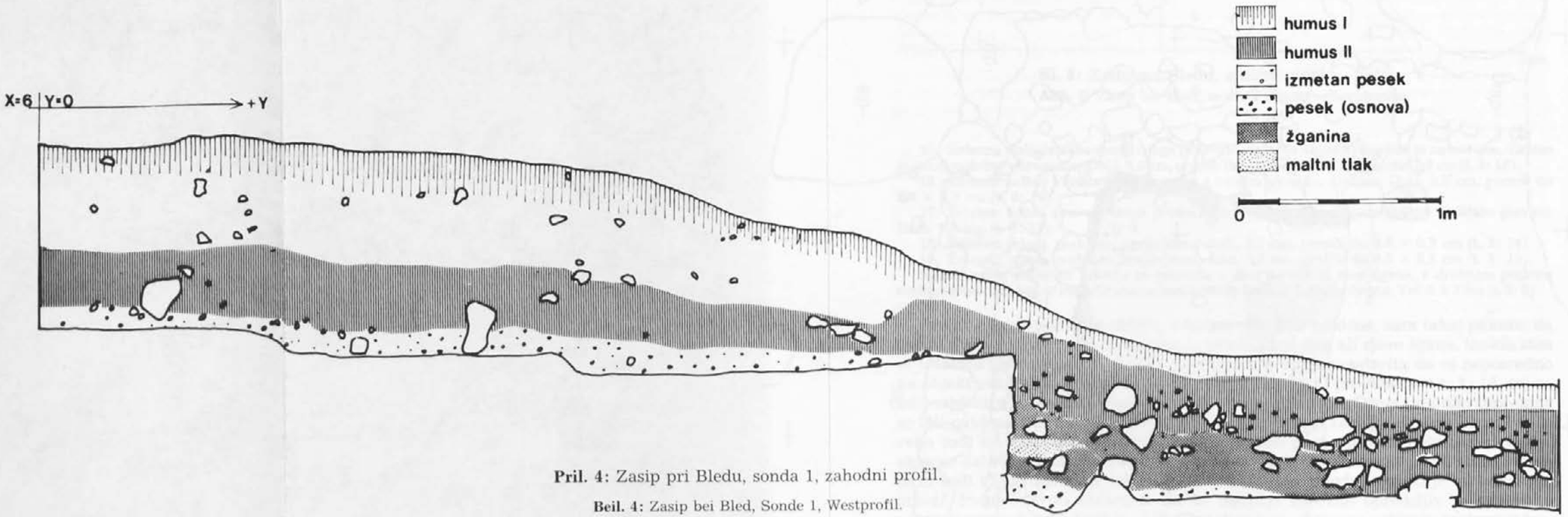
20. Trikoten odlomek ostenja in prehoda v dno posode iz sivo žgane, z drobnim peskom mešane gline. Posoda je modelirana na lončarskem kolesu, faktura čvrsta. Vel. 5 × 3 cm (**t. 3:** 6).

Ločitev najdb glede na objekt, v katerem so bile najdene, nam takoj pokaže, da stavbi nista istočasni. Vsa keramika iz objekta 1 je sivo ali rjavo žgana, tankih sten in izdelana na lončarskem kolesu. Vendar pa je treba poudariti, da so neposredno na objekt vezani le lonec **t. 3:** 10, žeblji **t. 3:** 12–15 in puščična ost **t. 3:** 16, saj so bili najdeni v ruševinski plasti znotraj ali zunaj stavbe. Drugi odlomki lončenine so bili najdeni med kamenjem z njiv, s katerim je bila zasuta notranjost stavbe. To velja tudi za odlomek lonca **t. 3:** 3, ki je očitno poznoantičen.[19] Propad stolpa je okvirno datiran s puščično ostjo, ki je tičala v žganini ruševinske plasti zunaj stolpa in ki sodi v pozni srednji vek (13.–14. stol.).[20] Sam stavbni tip, ki je bil odkrit, je preveč fragmentarno ohranjen, da bi bil ožje časovno opredeljiv. Kljub temu ugotavljamo nekatere tipične oblikovne elemente: skromno velikost, tankost zidov, ni izrazitejših utrdbenih sestavin (jarek, nasip, obzidje ipd.). Vse to ga približuje posebni poznosrednjeveški obliki t. i. »visoke hiše« (Hochhaus), ki je bila pravno in zato tudi oblikovno strogo ločena od utrjene hiše ali gradu, ki so jih plemiči lahko postavljali le z dovoljenjem deželnega kneza.[21] Pripomniti je treba, da je naš objekt tako v debelini zidov kot v velikosti tlorisa nekoliko skromnejši tudi od te vrste arhitekture, vendar ji je kljub temu od vseh stavbnih oblik tiste dobe še najbližji. Te visoke hiše so smele imeti največ dve nadstropji, morale so biti brez utrdbenih sestavin, služile pa naj bi predvsem gospodarsko-upravnim potrebam. Stavba torej nekako ustreza statusu rodbine goriško-briksenških ministerialov

Pril. 3: Zasip pri Bledu, sonda 1, planum 3.

Beil. 3: Zasip bei Bled, Sonde 1, Planum 3.

Pril. 4: Zasip pri Bledu, sonda 1, zahodni profil.

Beil. 4: Zasip bei Bled, Sonde 1, Westprofil.

Reynmanov (Blejskih – Zasipških), ki jih že A. Pleterski povezuje s sledovi stolpa v Zasipu in ki izginejo iz zgodovinskih virov konec 14. stoletja.[22]

Bolj presenetljiva je bila najdba drugega objekta, ki pa smo mu izkopali le jugovzhodni vogal. Da je starejši od srednjeveškega, je delno nakazoval že zahodni profil, v katerem je bilo videti, da se je prvotni humus, na katerega je bil nametan izkopan material ob gradnji srednjeveškega objekta, tvoril nad zidovjem te starejše stavbe, oz. v profilu ni bilo opaziti vkopa zanjo. Drobne najdbe so zastopane le z odlomki lončenine, ki pripadajo skoraj izključno petim pekvam (**t. 3**: 1, 2, 5; **sl. 4, 5**). Poleg teh je bilo najdenih le še nekaj odlomkov loncev grobe fakture, izdelanih brez uporabe lončarskega kolesa iz gline, ki je močno mešana z debelejšim peskom in navadno z metličasto okrašeno zunanjo površino (**t. 3**: 4, 7, 17). Metličast ornament je opaziti tudi na odlomkih, ki pripadajo večji konični pekvi, zaradi pomanjkanja trdnejših opornih elementov v tipologiji posod pa nam služi za datacijo objekta 2 v pozno antiko. Kupolaste pekve so tako po obliki kot po fakturi še najbolj podobne prazgodovinskim, vendar je bila zelo podobna najdena tudi na Brionih, v bizantinskem kastrumu[23], datiranem v konec 4. ali v 1. pol. 5. stoletja[24]. Velika koncentracija pekev v izkopanem delu stavbe kaže verjetno to, da smo odkrili kuhinjo, ugotavljanje celotnega tlorisa pa je seveda stvar morebitnih prihodnjih izkopavanj, čeprav smo ga skušali zaznati tudi z uporabo elektrorezistenčnih meritev. Bodoča izkopavanja bodo seveda lahko dala dokončno datacijo objekta 2, vsekakor pa je njegovo odkritje popestrilo arheološko sliko Blejskega kota in malce pojasnilo tudi veliko koncentracijo zgodnjesrednjeveških najdišč v tej okolici.[25]

---

[1] Blagovica: M. Zupančič, *Var. spom.* 22, 1979, 278–281; Mengeš: M. Sagadin, *Var. spom.* 28, 1986, 269 in 29, 1987, 259; isti, Mengeš (pri Ljubljani), *Lychnid,* Zbornik na trudovi 7, 1989, 221 ss.

[2] M. Sagadin, *Loški razgl.* 30, 1983, 32–34; isti, *Var. spom.* 26, 1984, 268.

[3] A. Koblar, *Izvestja Muz. dr. Kranjsko* 1, 1891, 65, op. 2; *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937) 249.

[4] Freske furlanskih mojstrov so pogosto v še romanskih cerkvah, kot kažejo številne paralele, pa se tlorisi ladij teh cerkva približujejo kvadratu – npr. Sr. Bela, Okroglo, Praše, Šmarjetna, Tupaliče, Rateče ipd.

[5] L. Plesničar – Gec, *Keramika emonskih nekropol,* Diss. 20 (1979) t. 8: 2 – sredina 1. stol.; O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Diss. et monogr. 24 (1981) t. 160: 50, tip 10, 1.–2. st.; A. Schörgendorfer, *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer* (1942) t. 44: 544, 1.–2. st.

[6] T. Ulbert, *Ad Pirum* (Hrušica), Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31 (1981) t. 42: 1,2, Taf. 37a – 3. st.

[7] O. Brukner (op. 5) t. 110: 18.

[8] Ib., t. 119: 107.

[9] L. Plesničar – Gec (op. 5) t. 4: 18.

[10] T. Ulbert (op. 6) t. 46: 23–26, Liste 46.

[11] O. Brukner (op. 5)t. 116: 77.

[12] Ib., 43, 110.

[13] Ib., t. 118: 97, 106 s.

[14] E. Bonis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien,* Diss. Pann. 20 (1942) t. 8: 8, 40 s – celo še 1. st.

[15] Z. Šubic, M. Sagadin, *Loški razgl.* 30, 1983, 15 ss.

[16] M. Sagadin, *Var. spom.* 27, 1985, 288–290.

[17] A. Valič, *Var. spom.* 8, 1960/61, 258; A. Valič, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 166.

[18] J. Meterc, *Var. spom.* 27, 1985, 290.

[19] Če navedemo le nekaj najbližjih paralel, npr. z Ajdne: F. Leben, A. Valič, *Arh. vest.* 29, 1978, 532, t. 2; J. Meterc, *Arh. vest.* 32, 1981, 405, t. 2: 6, 8.

[20] A. Ruttkay, *Slov. arch.* 24/2, 1976, Abb. 54, B 11, 331–332; *Jb. Bern. Hist. Mus. Bern* 19, 1940, fig. 63: 2068, 2069 – datirano v leto 1309.

[21] I. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem* (1977) 130.

[22] A. Pleterski, *Župa Bled – nastanek, razvoj in prežitki,* Dela 1. razr. SAZU 30 (1986) 14, 96.

[23] B. Marušič, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stol., v: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju,* Izd. Hrv. arh. dr. 11 (1986) 83, sl. 7: 1.

[24] B. Marušič (op. 23); Š. Mlakar, *Histr. Arch.* 6–7, 1975/76, 41.

[25] Med pripravo prispevka za tisk je bilo v neposredni bližini te lokacije opravljeno zaščitno arheološko izkopavanje, ki je poleg dela izredno solidno grajenega zidu odkrilo tudi precej drobnih najdb. Med odlomki lončenine prav tako kot tu prevladujejo črepinje grobe, prazgodovinske fakture, vendar pa spremljajoči material (finejša uvožena lončenina, steklo, poznolatenski – zgodnjerimski nož) dopušča datacijo v 1.–2. stoletje n. št. Mešanje prazgodovinske lončenine med zgodnjerimski material je na Gorenjskem pogosto.

NEUERE ANTIKE FUNDE IN GORENJSKO (OBERKRAIN)

Zusammenfassung

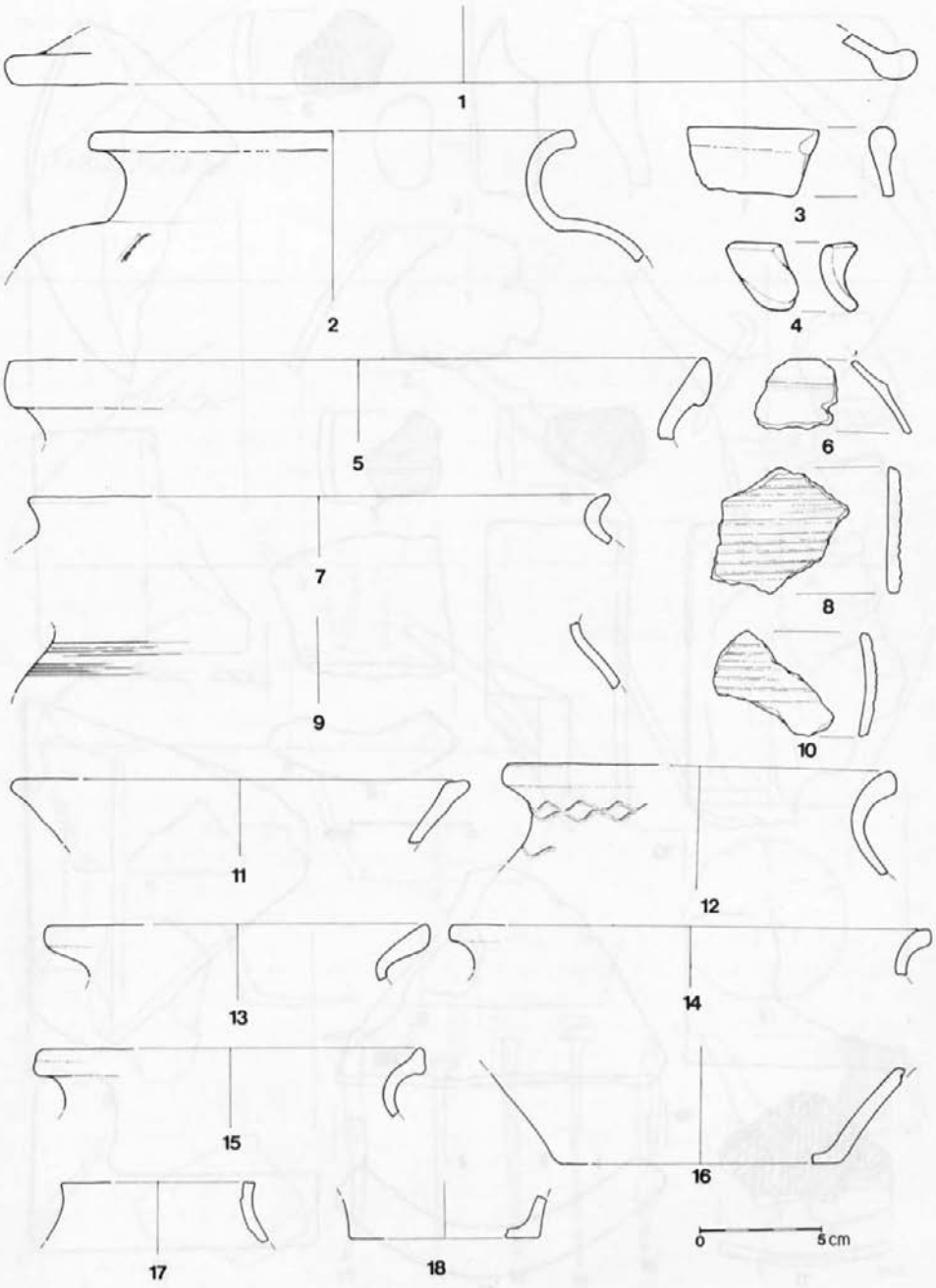
Im vorliegenden Text werden zwei neue antike Fundorte in Gorenjsko vorgestellt, im Umfang, wie sie bei der topographischen Sondierung entdeckt wurden.

Spodnje Bitnje bei Kranj (**Taf. 1**: 1–18; **2**: 1–13)

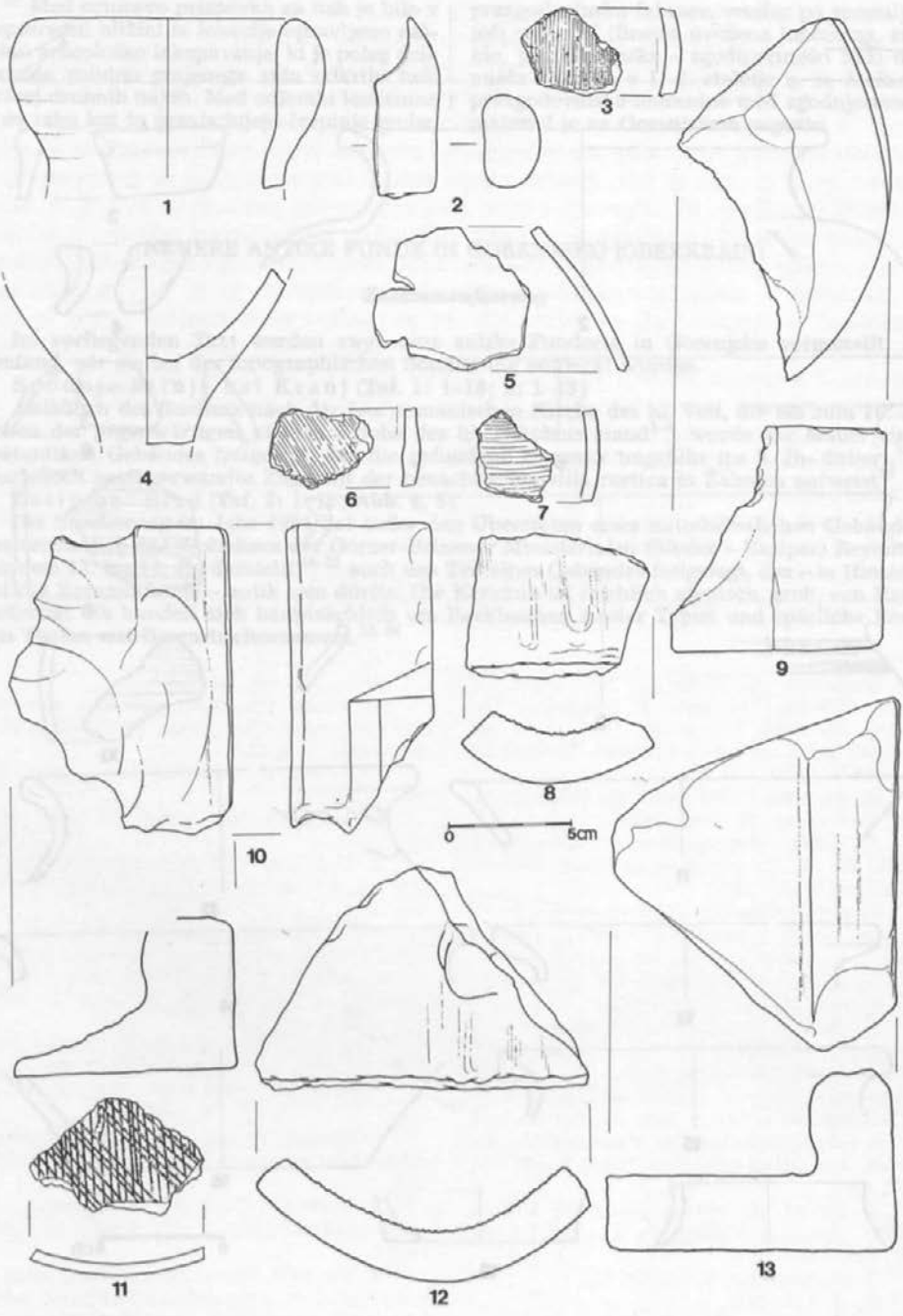
Anläßlich des Suchens nach der (vor)romanischen Kirche des hl. Veit, die bis zum 16. Jh. neben der gegenwärtigen kleinen Kirche des hl. Nikolaus stand[1–4], wurde die Mauer eines spätantiken Gebäudes freigelegt, das die gefundene Keramik ungefähr ins 3. Jh. datiert,[5–14] das jedoch auch verwandte Züge mit der benachbarten villa rustica in Žabnica aufweist[15].

Zasip bei Bled (**Taf. 3**: 1–18; **Abb. 4, 5**)

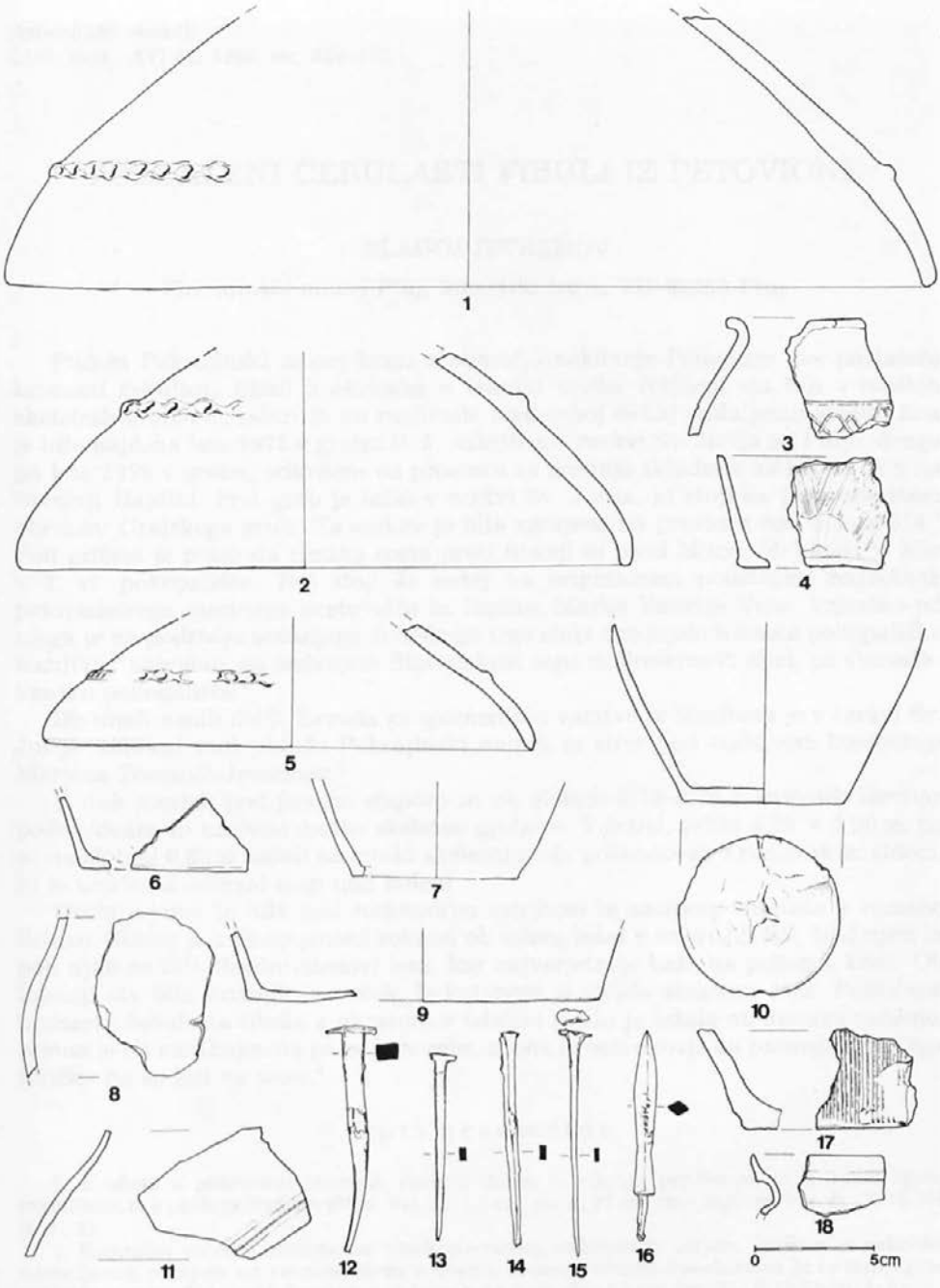
Die Sondierung im Jahr 1984 hat außer den Überresten eines mittelalterlichen Gebäudes, das vermutlich das Wohnhaus der Görzer-Brixener Ministerialen (Bleder – Zasiper) Reynman aus dem 13. bis 14. Jh. darstellt,[16–22] auch den Teil eines Gebäudes freigelegt, das – in Hinsicht auf die Keramikfunde – antik sein dürfte. Die Keramik ist reichlich atypisch, grob, von Hand verfertigt. Es handelt sich hauptsächlich um Backhauben zweier Typen und spärliche Reste von Töpfen mit Besenstrichornament.[23, 24]

T. 1: Spodnje Bitnje pri Kranju, vse keramika.
Taf. 1: Spodnje Bitnje bei Kranj, alles Keramik.

T. 2: Spodnje Bitnje pri Kranju, vse keramika.
Taf. 2: Spodnje Bitnje bei Kranj, alles Keramik.

T. 3: Zasip pri Bledu, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 17 – objekt 2; 3, 6, 9–16, 18 – objekt 1. 12–16 železo, ostalo keramika.

Taf. 3: Zasip bei Bled, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 17 – Objekt 2; 3, 6, 9–16, 18 – Objekt 1; 12–16 Eisen, das Übrige Keramik.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 389–402

POZLAČENI ČEBULASTI FIBULI IZ PETOVIONE

† BLAGOJ JEVREMOV
Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, YU-62250 Ptuj

Ptujski Pokrajinski muzej hrani z območja nekdanje Petovione dve pozlačeni bronasti čebulasti fibuli z okrasom v tehniki niello. Najdeni sta bili v moških skeletnih grobovih, odkritih na različnih, med seboj dokaj oddaljenih krajih. Ena je bila najdena leta 1972 v grobu št. 5, odkritem v cerkvi Sv. Jurija na Ptuju, druga pa leta 1975 v grobu, odkritem na prostoru za gradnjo skladišča za tekoči plin na Spodnji Hajdini. Prvi grob je ležal v cerkvi Sv. Jurija, ki stoji na jugovzhodnem obronku Grajskega griča. Ta cerkev je bila zgrajena na prostoru one iz leta 874.[1] Pod gričem je potekala rimska cesta proti Sisciji in proti Mursi, ob kateri je bilo v 2. st. pokopališče. Tod stoji še sedaj na originalnem podstavku nagrobnik petovionskega mestnega svetovalca in župana Marka Valerija Vera. Vzhodno od njega je na področju sedanjega živilskega trga stala zgodnjekrščanska pokopališka bazilika,[2] zahodno, na sedanjem Slovenskem trgu in Prešernovi ulici, pa staroslovansko pokopališče.[3]

Ob ureditvenih delih Zavoda za spomeniško varstvo iz Maribora je v cerkvi Sv. Jurija sondiral tudi ptujski Pokrajinski muzej, in sicer pod vodstvom kustodinje Marjane Tomanič-Jevremov.[4]

V treh sondah pod pevsko emporo so na globini 0,76–0,78 m zasledili številne poškodovane in uničene moške skeletne grobove. V četrti, veliki 4,30 × 1,50 m, pa so na globini 0,82 m zadeli na moški skeletni grob, poškodovan z romanskim zidom, ki je umrlemu odrezal nogi nad koleni.

Grobna jama je bila pod romanskim estrihom in zasipom vkopana v rumeno ilovico. Skelet je z iztegnjenimi rokami ob telesu ležal v smeri JZ–SV. Nad njim in pod njim so bili obsežni sledovi lesa, kar najverjetneje kaže na pokop v krsti. Ob lobanji sta bila krožnik in vrček, iz katerega je štrlela steklena čaša. Pozlačena bronasta čebulasta fibula z okrasom v tehniki niello je ležala na desnem ramenu, prstan je bil nataknjen na palec leve roke, spona in deli okovja ali pasnega srčastega jezička pa so bili na pasu.[4]

Opis predmetov

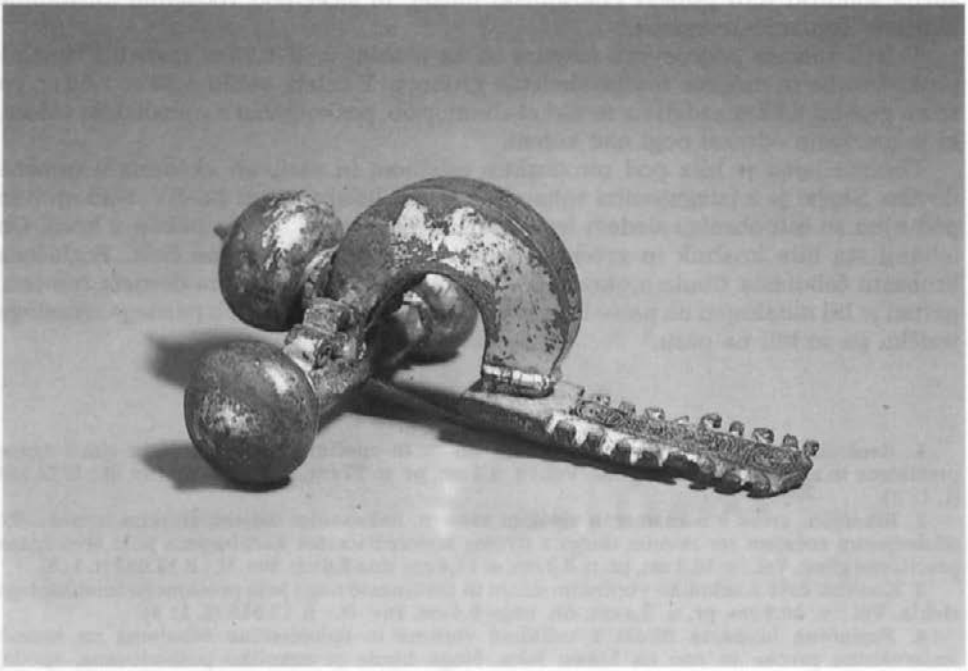
1. Krožnik s poševnimi stenami, ravnim dnom in rdečim premazom je iz rjavo žgane prečiščene in s peskom mešane gline. Vel.: v. 5,3 cm, pr. u. 27 cm, dna 18,6 cm. Inv. št.: R 13.534 (**t. 1: 3**).

2. Bikonični vrček s sorazmerno visokim vratom, nakazanim ustjem, širokim in nekoliko odebeljenim ročajem ter ravnim dnom z dvema koncentričnima kanelurama je iz sivo žgane prečiščene gline. Vel.: v. 18,2 cm, pr. u. 8,2 cm, o. 14,4 cm, dna 6,6 cm. Inv. št.: R 13.533 (**t. 1: 5**).

3. Konična čaša z nekoliko vbočenim dnom in prstanasto nogo je iz prosojnega zelenkastega stekla. Vel.: v. 10,9 cm, pr. u. 8,4 cm, db. noge 0,4 cm. Inv. št.: R 13.555 (**t. 1: 4**).

4. Pozlačena bronasta fibula z velikima votlima in sploščenima čebulama na koncih šesterokotne prečke in eno na koncu loka. Noga fibule je nekoliko poškodovana, spodaj

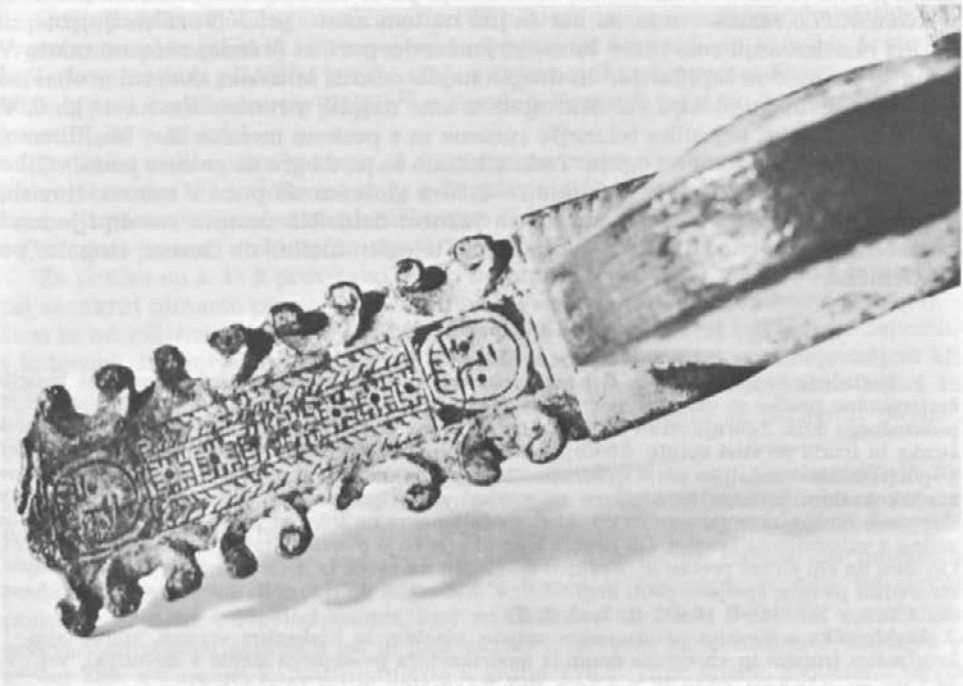

polkrožna, z odprtino za iglo, zgoraj ploska, s tremi skoraj enako širokimi podložnimi pasovi. Stranska pasova imata po štiri polkrožne volute, srednji pa tvori preplet iz plitkih vrezov, zapolnjenih s črnkasto zmesjo srebra, bakra, svinca in žvepla – z okrasom v tehniki niello. Zgornjo ploskev loka v isti tehniki krasijo mandeljni s črtico na sredini in rombi s štirimi pikicami. Na koncih loka in prečke je plastično rebro z drobnimi zarezami. Na prečki ob loku leži odebeljen nastavek iz dveh različnih votlih valjev. Igla na sredini je speljana proti nogi. Vel.: dolž. 8,1 cm, š. 6,26 cm, v. loka 1,25 cm, š. 1,3 cm. Inv. št.: R 13.538 (**t. 1: 1, sl. 1**).

5. Bronast prstan s presegajočima in odebeljenima koncema v obliki kačjih glavic, ki sta omejeni s po tremi zarezami. Vel.: pr. 2,4 × 2,65 cm, db. žice 0,28 cm. Inv. št.: R 13.536 (**t. 1: 2**).

6. Srebrna pasna spona z ledvičasto uvitim sprednjim delom, fasetiranim in na koncu zašiljenim trnom. Vel.: pr. 2,8 × 2,5 cm, db. 0,25 – 0,28 cm (**t. 1: 6**).

Deli okovja ali srčastega pasnega jezička. Vel.: 0,9 × 1,4 – 2,9 × 2,8 cm. Inv. št.: R 13.537 (**t. 1: 6**).

Sl. 3: Spodnja Hajdina, grob. Noga pozlačene bronaste čebulaste fibule s »portretnima« medaljonoma in okrasom v tehniki niello.

Abb. 3: Spodnja Hajdina, Grab. Fuß der vergoldeten bronzenen Zwiebelknopffibel mit zwei »Porträt«-Medaillons und Verzierung mit Nielloeinlagen.

Sl. 1: Ptuj. Cerkev Sv. Jurija, grob 5. Pozlačena bronasta čebulasta fibula, okrašena v tehniki niello.

Abb. 1: Ptuj. Kirche des Hl. Jurij, Grab 5. Vergoldete bronzene Zwiebelknopffibel, verziert mit Nielloeinlagen.

Sl. 2: Spodnja Hajdina, grob. Pozlačena bronasta čebulasta fibula s štirimi »portretnimi« medaljoni in okrasom v tehniki niello.

Abb. 2: Spodnja Hajdina, Grab. Vergoldete bronzene Zwiebelknopffibel mit vier »Porträt« Medaillons und Verzierung mit Nielloeinlagen.

Druga fibula je bila najdena v grobu na delu parc. št. 1073 k. o. Hajdina,[5] ki leži na platoju zadnje dravske terase, poseljene od prazgodovine do danes. Po prihodu Rimljanov je tukaj stala Fortunina četrt *(vicus Fortunae)*, poslovna četrt, kjer so stala številna svetišča, med drugimi svetišče Vulkana in Venere in dva mitreja, in kjer so bili najdeni spomeniki, posvečeni Jupitru, Junoni, Marimogiju, Izidi, domačim Rejnicam *(Nutrices)* in drugim. Od Hadrijanove dobe dalje so bili tukaj provincialni arhiv, sedež ilirske carine ter v zvezi s tem še skladišča za žito(?) Tu odkriti manjši trg je W. Schmid skušal razglasiti celo za petovionski forum, manjšo zgodnjekrščansko stavbo pa za škofovsko baziliko sv. Viktorina.[6] V povojnem času so bili, med drugim, najdeni topilniki in kalupi za fibule.[7] Zavod za spomeniško varstvo iz Maribora je za raziskavo na omenjeni parceli predpisal usmerjevalne sonde. Predstavniki investitorja pa so na skupnem sestanku privolili v sistematično raziskovanje, za kar se jim na tem mestu prisrčno zahvaljujem.

Pri raziskovanju smo razen latenske lončarske peči, ki je sedaj začasno razstavljena še v rimskem lapidariju,[8] in drugih najdb odkrili še moški skeletni grob. Pod rušo in ruševinsko plastjo s slojem žganine smo najprej v rumeni ilovici na gl. 0,60 – 0,65 m zasledili nekoliko temnejše rumene in s peskom mešane lise. Mislili smo, da je to ilovica, ožgana od ognja. Toda izkazalo se je, da gre za grobno jamo, veliko 1,65–1,70 × 0,65–0,70 m, ki je bila 0,20–0,30 m globoko vkopana v rumeno ilovico. V njej je umrli ležal z glavo na višjem južnem delu. Na desnem ramenu je imel pozlačeno čebulasto fibulo z okrasom v tehniki niello, ob levem stopalu pa stekleničko.

Opis predmetov

1. Pozlačena bronasta fibula z dvema velikima votlima sploščenima čebulama na koncih šesterokotne prečke in eno na koncu loka. Noga fibule je poškodovana in je brez spodnjega polkrožnega dela. Zgornja stran je ploska, razdeljena v tri podolžne pasove. Stranska sta enako široka in imata po štiri volute. Srednji, nekoliko širši pas je okrašen v tehniki niello, in sicer s »portretnima« medaljonoma v kvadratku. Med medaljonoma na nogi je iz sedmih kvadratkov z enakokrakim križcem in s pikico na sredini sestavljen pravokotnik, ki je po podolžnih stranicah omejen s smrekovo vejico. Med medaljonoma na loku so trije pravokotniki, prvi in zadnji z valovnico na sredini. Ob koncih loka in prečke je plastično rebro z drobnimi zarezami. Ob loku na eni strani prečke je ohranjen odebeljen nastavek iz dveh neenakih volutnih valjev, na sredini pa igla, speljana proti nogi. Vel.: v. 3,35 cm, š. 6,6 cm, dolž. 9,25 cm, v. loka 1,05 cm, db. 1,36 cm. Inv. št.: R 16.923 (**t. 2, sl. 2, 3**).
2. Steklenička s širokim poudarjenim ustjem, visokim in lijakastim vratom, sploščenim kroglastim trupom in vbočenim dnom iz modrikastega prosojnega stekla z mehurčki. Vel.: v. 14,7 cm, pr. u. 6,5 cm, o. 10,35 × 7,3 cm, dna 3,7 cm. Inv. št.: R 16.924 (**t. 3**).

Krožnik na **t. 1**: 3 sodi v zvrst keramike, znane po celem imperiju. Zastopan je med gradivom grobov iz Šempetra in Emone, kjer so ga uporabljali pri obrednem sežiganju ali pri pokopu pepela, in le redkokdaj kot grobni pridatek.[9] Zasledimo ga tudi v Neviodunumu, Sirmiju, Mursi, Cibalah, Bernsteinu, Vindonissi[10] in nasploh v Porenju, kjer imajo krožniki nekoliko uvihano in odebeljeno ustje ter premaz na notranji in zunanji površini. Krožniki s temno rdečim premazom so uvrščeni v zgodnejše obdobje, tisti z rdečim, bolj rjavim in tanjšim premazom pa v mlajši čas.[11] Krožniki z rdečim premazom iz Vindonisse, ki sodijo v tamkajšnjo IV. skupino, naj bi bili povezani celo z latenskimi krožniki.[12] Krožnike iz Murse, Cibal in drugih najdišč province Spodnje Panonije je O. Brukner uvrstila v tip 1, ki se je obdržal vso rimsko dobo.[13] V Petovioni so jih izdelovali zagotovo od 2. stoletja dalje, lahko pa že prej.[14] Krožniki iz odpadnih jam, manipulativnih prostorov in peči, odkritih v vzhodnem delu Ptuja, na sedanji Ziherlovi ploščadi,

imajo v glavnem cilindrične, polkrožne in poševne stene, ravno dno in rdeč premaz ali pa so brez njega. Izdelani so predvsem iz prečiščene peščene ali s peskom mešane gline, žgane temno sivo, rjavorumeno, rjavordeče in rdeče. Podobni krožniki kot **t. 1:** 3 so bili najdeni na Zg. Hajdini, Zg. in Sp. Bregu ter na Ptuju,[15] potem pa še v Neviodunumu, v šempetrskem grobu 90, v kvadrantu 291 na vzhodnem delu šempetrske nekropole in v grobu 608 severnega emonskega grobišča.[16]

Vrček na **t. 1:** 5 je redek primerek med petovionskim gradivom in gradivom iz drugih najdišč. Zaenkrat sta mu najbolj podobna le dva vrčka iz območja Petovione, in sicer: večkrat objavljeni vrček iz groba 38 in vrček iz izkopavanj V. Skrabarja in M. Abramiča leta 1908 na Zgornjem Bregu, ki sta datirana na konec 4. st. in okoli leta 400.[17]

Stekleno konično čašo na **t. 1:** 4 lahko uvrstimo med čaše, priljubljene po celem imperiju, kakršne C. Isings uvršča v tip 109 c, ki ga datira v poznorimsko obdobje.[18] V grobovih petovionskih nekropol so zastopane na koncu 3. in začetku 4. st. Na severnoemonskem grobišču je bila takšna čaša najdena z novcem Konstantina I.[19] V Duklji so uvrščene v tip III/5B,[20] v Spodnji Panoniji pa v tip 7A[21] in sodijo na konec 3. in v 4. st.[21]

Podobne stekleničke kot na **t. 3** so znane po celem rimskem imperiju. C. Isings jih uvršča v tip 104 b.[22] Znane so še z drugih najdišč, npr. iz Petovione.[23] V Spodnji Panoniji jih uvrščajo med stekleničke tipa II,[24] ki se pojavljajo konec 3. in v 4. st., v Črni gori pa med stekleničke tipa I/2D.[25]

Za prstan na **t. 1:** 2 prav tako lahko domnevamo, da sodi med redke primerke, saj zaenkrat nimamo primerjav. Uvrstimo ga sicer lahko med prstane s presegajočimi in odebeljenimi konci v obliki kačjih glavic, čeprav se od teh loči po zarezah, s katerimi sta omejeni glavici. Enako oblikovane glavice s takim omejevanjem ali brez njega lahko zasledimo na nekaterih zapestnicah z odebeljenimi konci iz poznoantičnega grobišča na Zg. Bregu pri Ptuju in sploh iz različnih najdišč Slovenije, ki so datirane v 4. st.[26]

Srebrno pasno spono z ledvičasto uvitim sprednjim delom, fasetiranim in na koncu zašiljenim trnom (**t. 1:** 6) lahko uvrstimo med ledvičaste spone, za katere domnevajo, da so se razvile iz spon s sprednjim, nekoliko usločenim okvirjem.[27] Omenjena spona je dobro izdelana in sodi med običajne najdbe na najdiščih poznorimskega časa po celem imperiju.[28] Razen v Petovioni so bile tej dokaj podobne najdene v Neviodunumu, kjer so datirane med leta 340–380, v grobovih severnoemonskega grobišča pa je bila hkrati z novcem Konstantina I. najdena v grobu 225, z novcem Valentinijana pa v grobu 170.[29] Take spone, najdene z novci ali čebulastimi fibulami tipa 4 (350–380) in 5 (370–400), postavlja E. Keller v čas po letu 360.[30] Deli okovja na **t. 1:** 6 so najverjetneje deli srčastega pasnega jezička. Podobni jezički, toda z okrasom, so bili najdeni v grobovih z novci s konca 4. st. ali s čebulastimi fibulami tipa 3 in 4 po E. Kellerju.[31]

Posebej pomembni sta pozlačeni čebulasti fibuli iz obeh petovionskih grobov.[32] O nastanku čebulastih fibul obstajajo razne domneve. O. Almgren je menil, da so se prvič pojavile proti koncu 2. st. in da so nastale iz fibul z nazaj zavito nogo, katerih izvor je iskal celo med fibulami srednjelatenskega časa.[33] Drugi domnevajo, da so se čebulaste fibule razvile iz podobnih zgodnejših fibul, med katerimi običajno navajajo fibule iz bolgarskih zakladnih najdb: srebrno fibulo iz zakladne najdbe v Nikolaevu in ono iz zakladne najdbe v Čauševu, ki sta iz sredine 3. st. Nadaljnji razvoj čebulastih fibul je bil različen. Zaradi tega jih uvrščajo v razne skupine. Prvo stilno tipološko delitev je naredil G. Behrens, ki je čebulaste fibule leta 1919 razvrstil v tri skupine.[34] Enako delitev je leta 1937 naredila tudi

I. Kovrig.[35] V pet skupin je čebulaste fibule leta 1929 razvrstil J. M. Belaev, v šest pa E. Keller leta 1971.[36] Fibule z velikimi čebulami, krajšo prečko in nekoliko daljšo nogo – v primerjavi z lokom, oziroma s širokim lokom in nogo – sta G. Behrens in I. Kovrig uvrstila med fibule 3. skupine, ki jo Behrens datira v pozno 4. in v 5. st., Kovrigova pa v 4. st.[37] Fibule z izoblikovanimi čebulami, stopničastim nastavkom na prečki, volutami na nogi in okrasom niello z dodatnimi »portretnimi« medaljoni in Kristusovim monogramom postavlja J. M. Belaev v 4. skupino in v drugo polovico 4. st., E. Keller pa v 5. skupino in v čas med leti 360–400.[38] Za podobne pa ugotavlja Z. Vinski, da sodijo v drugo polovico 4. st.[39] Za zgodnejšo datacijo se zavzema W. Jobst, ki take fibule iz Lavriaka uvršča v skupino 26, varianto D in v čas od druge četrtine 4. do konca 4. st.[40] Pri tem se opira tudi na dognanja T. Ivanova, ki take fibule iz Bolgarije postavlja v čas Konstantina I. in njegovih sinov.[41] Po razvrstitvi A. Jovanovića so taki primerki uvrščeni med fibule I. variante III. skupine, ki jih glede na število »portretnih« medaljonov povezuje s člani vladajoče Konstantinove hiše in jih tako tudi datira.[42] Pozlačene bronaste fibule z okrasom v tehniki niello sodijo med zelo priljubljene oblike po celem imperiju.[43] Sporadično se pojavljajo v severnih provincah.[44] Pogostejše so v panonskih in vzhodnobalkanskih provincah,[45] redkejše pa v Galiji.[46] Zanje domnevajo, da so jih pri moški noši uporabljali za spenjanje ogrinjal na desnem ramenu. Na to med drugim opozarjajo upodobitve na mozaikih, nagrobnikih in diptihih,[47] ter njihova lega v skeletnih grobovih, npr. pri obeh primerih iz Petovione. Fibule iz slednjih so stilsko-tipološko enake onim, ki jih G. Behrens in I. Kovrig uvrščata v 3. skupino, J. M. Belaev v četrto, E. Keller v peto, A. Jovanović pa v I. varianto III. skupine. Fibule brez »portretnih« medaljonov zasledimo še med materialom iz Neviodunuma, kjer so datirane med leta 310–350 in 375 do začetka 5. st., iz niške trdnjave, Gračanice, Basla, eno tako pa omenja tudi I. Kovrig.[48]

Fibule s štirimi »portretnimi« medaljoni, razvrščenimi po dva na nogi in loku, so redke najdbe. V literaturi se omenjajo le tri, in sicer iz Osijeka, Louvra in Britanskega muzeja, kjer hranijo tudi keramičen kalup za fibule s kristogramom.[49] Kalup je R. Delbrueck datiral okoli leta 330, v »portretnih« medaljonih pa prepoznal Konstantina Velikega in njegove tri sinove: Konstantina II., Konstancija II. in Konstansa.[50] Domnevajo, da so jih izdelovali v zvezi s proslavo 20-letnice vladanja Konstantina Velikega, ki je bila 25. junija leta 326 v Rimu. Nastanek takih fibul postavljajo pred 1. marec leta 326 in ga povezujejo s smrtjo Krispa, ki ga je impulzivni oče Konstantin Veliki zaradi intrig svoje žene Favste dal ubiti. Istega leta je umoril tudi ženo. Spričo Krispove smrti in identifikacije »portretov« postavlja T. Ivanov omenjeni kalup in take fibule v čas med leta 326 in 337, oziroma do smrti Konstantina Velikega. Za zgornjo mejo te datacije pa A. Jovanović predlaga september leta 335, ko sta bila Dalmacij in njegov brat Hanibalijan razglašena za cesarja.

Ob zgoraj naštetih naj na tem mestu omenim že večkrat dokumentirano baselsko fibulo s Kristusovim monogramom, najdeno z vojaškim pasom v grobu 379. Na njej je R. Laur Belart zaznal tri »portretne« medaljone, na katerih naj bi bili upodobljeni Konstantinovi sinovi: Konstantin II., Konstancij II. in Konstans.[51] S štirimi neidentificiranimi »portretnimi« medaljoni, od katerih so trije na loku, eden na nogi, pa jo predstavlja Fellmann.[52] Leta 313 je bil sprejet Milanski edikt. Z njim je bila priznana enakopravnost krščanske vere. Od takrat so kristjani za izkazovanje verske pripadnosti uporabljali Kristusov monogram. Kot znak krščanstva se je prvič pojavil šele leta 318 na novcih, kovanih v Sisciji.[53] Kdaj natanko so ga začeli uporabljati tudi na fibulah, ne vemo. Spričo Kristusovega monograma postavlja R.

Fellmann nastanek fibule iz Basla v čas po letu 312 oziroma v čas Konstantinovih sinov, v sredino 4. st., in jo pripisuje vojaškemu dostojanstveniku.[54] »Portretni« medaljoni na tej fibuli in na fibulah iz Bolgarije, za katere je T. Ivanov našel primerjave z upodobitvami na mozaiku bazilikalne cerkve iz Ogleja, so enaki.[55] »Portretni« medaljoni na fibuli **t. 2, sl. 2, 3** se od njih nekoliko razlikujejo. Pri obravnavani gre za »portrete«, na katerih so s poudarjanjem las, obrvi, oči in ust shematično prikazani moški liki, podobni omenjenim na doprsjih. Spričo tega lahko domnevamo, da »portreti« na fibuli iz groba, najdenega na Spodnji Hajdini, predstavljajo Konstantina Velikega in njegove sinove Konstantina II., Konstancija II. in Konstansa. Časovno pa jo lahko umestimo v isti čas, kot sta ga za take fibule predlagala T. Ivanov in A. Jovanović, med leta 326–335 oziroma 337.

Za pozlačene bronaste fibule z velikimi čebulami, okrasom v tehniki niello, »portretnimi« medaljoni in Kristusovim monogramom ali brez njih nekateri domnevajo, da so jih izdelovali v državnih delavnicah, kjer so kovali novce in kjer so bili centri umetniške industrije. Drugi iščejo delavnice tam, kjer je večja koncentracija takšnih fibul na določenem področju. Spričo tega se kot centri za izdelovanje pogosto omenjajo: Siscija ali Sirmij, Sopiane, Neviodunum, Intercisa, Naisus, Serdika in Tesalonika.[56]

Fibuli iz Petovione se od fibul, izdelanih v zgoraj omenjenih centrih, nekoliko razlikujeta, ne le po upodobitvah v »portretnih« medaljonih, ampak tudi po ažuriranem niellovem okrasu. Spričo tega jih zaenkrat ne moremo pripisati nobenemu izmed omenjenih centrov.

Takšne fibule so, kot je znano, dodeljevali oziroma darovali zaslužnim vojaškim[57] ali civilnim uslužbencem oziroma dostojanstvenikom.[58] Kakšna uslužbenca sta bila in kakšen čin sta imela pokojna Petovionca, nam zaenkrat ni znano.

Po vsem tem sklepamo, da je grob št. 5, najden v cerkvi sv. Jurija na Ptuju, iz druge polovice 4. st., grob, najden na Spodnji Hajdini, pa iz druge četrtine 4. st.

---

[1] M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (1936) 78; F. Kos, *Gradivo 2* (1906) 28, št. 232.

[2] W. Schmid, *Časop. zgod. narodop.* 31, 1936, 114, 99 z načrtom.

[3] B. Saria, J. Klemenc, *Blatt Ptuj* (1936) 45 ss.

[4] M. Tomanič-Jevremov, *Var. spom.* 17–19/1, 1974, 164 ss.

[5] B. Jevremov, *Var. spom.* 21, 1977, 266.

[6] W. Schmid, *Časop. zgod. narodop.* 30, 1935, 135, 142.

[7] Z. Šubic, *Var. spom.* 17–19/1, 1974, 152.

[8] Pri dvigu peči so sodelovali tudi upokojeni preparator Janez Gojkovič, dipl. ing. arh. Zdenko Reberc in statik, dip. ing. gradb. B. Spes, ki se jim na tem mestu najlepše zahvaljujem.

[9] V. Kolšek, *Vzhodni del antične nekropole v Šempetru*, Kat. in monogr. 14 (1977) t. 1:6; 4:5; 6:23; 28:7; 38:38; 44:1, 2; L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*, Diss. et monogr. 20 (1977) 55, t. 7:26; 27, 28, 29, 33.

[10] S. in P. Petru, *Neviodunum*, Kat. in monogr. 15 (1978) t. 36:27, 30; 37:1; O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Diss. et monogr. 24 (1981) 39, 85, t. 65:2, 10, 11; J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 11 (1965) t. 40:44; E. Ettlinger in C. Simonett, *Romische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa*, Veröff. d. Ges. pro Vindonissa 3 (1952) t. 17:388.

[11] E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik in Rheinland*, Beiheft 1 der Bonner Jahrbücher (1950) 21, t. 16:244; 17:243.

[12] E. Ettlinger in C. Simonett (op. 10) 8, 58, t. 17:388.

[13] O. Brukner (op. 10) 39, 85, t. 65:10, 11.

[14] I. Mikl-Curk, *Materijali* 8, 1971, 57 ss, sl. 3, 5.

[15] I. Mikl-Curk, *Poetovio* 1, Kat. in monogr. 13 (1976) t. 13:17, 18; Z. Šubic, *La nécropole romaine à Poetovio*, Inv. arch. Jug. 14 (1972) Y 133:1; 135/1:7; 137/1:4, 5; B. Jevremov, *Ptujski zbor.* 5, 1985, t. 5:17.

[16] S. in P. Petru (op. 10) t. 37:1; V. Kolšek (op. 9) t. 28:7; 38:38; L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Kat. in monogr. 8 (1972) 103, t. 140:2; ista (op. 9) t. 7:29.

[17] I. Mikl-Curk, *Arh. vest.* 15–16, 1964–

1965, 271, t. 1:11; ista, *Časop. zgod. narodop.*, n. v. 2, 1966, (odslej *ČZN* 2) t. 2:11, 3:3; ista (op. 15) t. 9:12; I. Sivec-Rajterič, *Arh. vest.* 29, 1978, 393 ss, t. 2:5.

[18] C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Archaeologica traiectina 2 (1957) 137 ss.

[19] Z. Šubic, *Arh. vest.* 25, 1974, 45, t. 7:55; I. Mikl-Curk, *ČZN* 2 (op. 17) t. 1:7, 2:1, 3:1, 2; L. Plesničar-Gec (op. 16) v grobu 137, t. 37:13, v grobu 181, t. 50:8, in grobu 226, t. 63:9.

[20] A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejović, *Antička Duklja-nekropole* (1975) 52, 162, 175-kronološka tabla, t. 1:1, 2, 4.

[21] V. Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Monografije 7 (1986) 17, t. 3:5, 7.

[22] C. Isings (op. 18) 123 ss.

[23] Z. Šubic (op. 19) t. 4:36, 37; I. Mikl-Curk, *ČZN* 2 (op. 17) t. 6:15.

[24] V. Šaranović-Svetek (op. 21) kronološka tabla 5, t. 9:3; M. Bulat, *Arh. vest.* 25, 1974, 88, t. 1:1 in podobni na t. 5:1, 2.

[25] A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejović (op. 20) 154, sl. 6; A. Cermanović-Kuzmanović, *Arh. vest.* 25, 1974, 175 ss, t. 4:14.

[26] M. Budja, *Arh. vest.* 30, 1977, 243 ss, t. 2:1, 4, 6; 3:17, 18, 21, 22; 4:1, 2, 3, 6, 7.

[27] D. Vuga, *Arh. vest.* 36, 1985, 237 ss, sl. 2.

[28] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 14 (1971) 56 ss, sl. 23:2, 3; t. 16: 2, 3, 5; 24:8.

[29] I. Mikl-Curk, *ČZN* 2 (op. 17) 46, 55, t. 5:1, 4: 9; ista (op. 15) t. 26:16; M. Sagadin, *Arh. vest.* 30, 1977, 294 ss, t. 7:12, 14; 8:3, 4; S. in P. Petru (op. 10) t. 1:12, 18, 29; 2:6, 7; L. Plesničar-Gec (op. 16) t. 63:6; 47:12.

[30] E. Keller (op. 28) 61 ss.

[31] Ib., 64 ss, sl. 23:7, 8; t. 16:6; 17:6.

[32] Ib., 27, op. 73.

[33] O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelform* (1897) 71 ss, t. 1:1.

[34] E. Keller (op. 28) 28 ss, op. 95, 117, 124.

[35] I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Diss. Pann., ser. II, 4 (1937) 125.

[36] E. Keller (op. 28) 27 ss, op. 97.

[37] Ib., 28; I. Kovrig (op. 35) 125, t. 19:198; 34:1–3, 7, 9.

[38] E. Keller (op. 28) 41 ss, sl. 11:12; 12.

[39] Z. Vinski, *Vj. arh. hist. dalm.* 69, 1967, 8 ss.

[40] W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forsch. in Lauriacum 10 (1975) 104, op. 463, t. 43:296, 297.

[41] T. Ivanov, *Arheologija* 4, 1972, 9 ss.

[42] A. Jovanović, *Zbor. Nar. muz. Beograd* 8, 1975, 236 ss.

[43] E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, Diss. Pann., ser. II, 19 (1942) 146 ss; E. Keller (op. 28) 27, op. 82.

[44] O. Almgren (op. 33) 110.

[45] A. Jovanović, *Zbor. Fil. fak.* Beograd 13/1, 1976, 44; E. Patek (op. 43) 148; Z. Vinski (op. 39) 8.

[46] Z. Vinski (op. 39) 8.

[47] E. Keller (op. 28) 27, 28, op. 73, 79, 80, 81.

[48] S. in P. Petru (op. 10) t. 4:1, 2; E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* (1969) sl. 17; A. Jovanović (op. 45) 43, sl. 3, 4; isti (op. 42) t. 2:3, 4; I. Kovrig (op. 35) t. 34:9; R. Fellmann, *Das römische Basel* (1981) 51. Fibula je bila najdena v grobu 358 skupaj z novcem Konstancija II. (323–361).

[49] Z. Vinski (op. 39) 8, t. 3:1; A. Jovanović (op. 45) 45, op. 18, 19.

[50] T. Ivanov (op. 41) 24, op. 31; A. Jovanović (op. 45) 45, op. 20.

[51] T. Ivanov (op. 41) 19, op. 13; A. Jovanović (op. 45) 44 ss, op. 3.

[52] R. Fellmann (op. 48) 52 ss, sl. 53, 54.

[53] R. Kankelfitz, *Katalog römischer Münzen* 2 (1976) 456.

[54] R. Fellmann (op. 48) 54.

[55] Ib., 53, sl. 52; T. Ivanov (op. 41) 24 ss; G. Brusin, *Aquileia e Grado* (1964) 33, sl. 12, 14; C. Constantini, *Aquileia e Grado* (1916) sl. 9.

[56] T. Ivanov (op. 41) 27, op. 43; A. Jovanović (op. 45) 49, op. 41; E. Patek (op. 43) 148 ss.

[57] R. Fellmann (op. 48) 53.

[58] E. Keller (op. 28) 171; T. Ivanov (op. 41) 27; Z. Vinski (op. 39) 9.

DEI ZWEI VERGOLDETEN ZWIEBELKNOPFFIBELN AUS POETOVIO

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel erörtert der Autor zwei spätantike Skelettgräber mit je einer vergoldeten bronzenen Zwiebelkopffibel mit Nielloeinlagen. Eine solche Fibel wurde im Bereich von Poetovio erstmals im Jahr 1972 im unter der Sängerempore in der Kirche des Hl. Jurij in Ptuj entdeckten Grab Nr. 5 gefunden. Das Grab lag in 0,82 m Tiefe, eingegraben in gelben Lehm und durch eine romanische Mauer beschädigt, die dem Verstorbenen die Beine oberhalb

der Knie abschnitt. Der Verstorbene war höchstwahrscheinlich in einem Holzsarg begraben, worin er mit am Körper ausgestreckten Armen in Richtung SW–NO lag. Beim Kopf hatte er einen Teller und einen kleinen Krug, aus dem ein Glasbecher hervorragte, auf der rechten Schulter eine vergoldete Bronzefibel mit Nielloeinlagen, auf dem Daumen der linken Hand einen Fingerring, am Gürtel aber eine Gürtelschnalle und Teile eines Beschlages oder einer herzförmigen Riemenzunge.[4]

Die zweite derartige Fibel wurde im 1975 entdeckten Grab gefunden, in einem Teil der Parz. Nr. 1073[5] Kat. Gem. Hajdina, die auf der letzten, seit vorgeschichtlichen Zeiten bis heute besiedelten Dravaterrasse liegt.[6,7] Unter dem Rasen und Trümmern mit einer Brandresteschicht war die 1,65–1,70 × 0,65–0,70 m große Grabgrube, eingegraben in den gelben Lehm. Darin lag der Tote mit dem Kopf auf dem höheren Südteil, auf der rechten Schulter hatte er die vergoldete bronzene Zwiebelknopffibel mit Nielloeinlagen, neben der linken Sohle aber ein Fläschchen.

Der Teller auf **Taf. 1:** 3 gehört zur Form, die im ganzen Imperium[9–13,16] verbreitet war, und sie wurde seit dem 2. Jh., wenn nicht bereits früher, auch in den Werkstätten von Poetovio verfertigt.[14] In den unterpannonischen Fundorten wird er in den Typ I eingeordnet, der durch die ganze römische Periode andauerte.[13] Im Vergleich damit ist der kleine Krug auf **Taf. 1:** 5 ein seltenes Exemplar, das einstweilen Analogien nur in zwei kleinen Krügen in Poetovio hat, die ans Ende des 4. Jh. oder in die Zeit um das Jahr 400 datiert werden.[17]

Der konische Glasbecher auf **Taf. 1:** 4 läßt sich unter die sehr beliebten Becher einreihen, wie sie von C. Isings in den Typ 109 c eingeordnet werden.[18] Ähnliche Becher aus unterpannonischen Fundorten aus dem Ende des 3. und aus dem 4. Jh. werden in den Typ 7 A[21], aus Duklja higegen in den Typ III/5 B eingereiht.[20] Ähnliche Fläschchen wie auf **Taf. 3** sind im ganzen Imperium bekannt und C. Isings ordnet sie in den Typ 104 b ein.[22] Aus den unteren donauländischen Fundorten aus dem Ende des 3. und aus dem 4. Jh. werden solche Fläschchen in den Typ II eingeordnet,[24] aus Duklja und Montenegro im allgemeinen hingegen in den Typ I/2D.[25]

Vom Fingerring auf **Taf. 1:** 2 läßt sich einstweilen vermuten, daß er unter die seltenen Exemplare gehört. Wir reihen ihn nur vorläufig unter die Fingerringe mit übergreifenden und verdickten Enden in Form von Schlangenköpfchen ein, wie sie auf den Armringen aus dem 4. Jh. zu finden sind.[26]

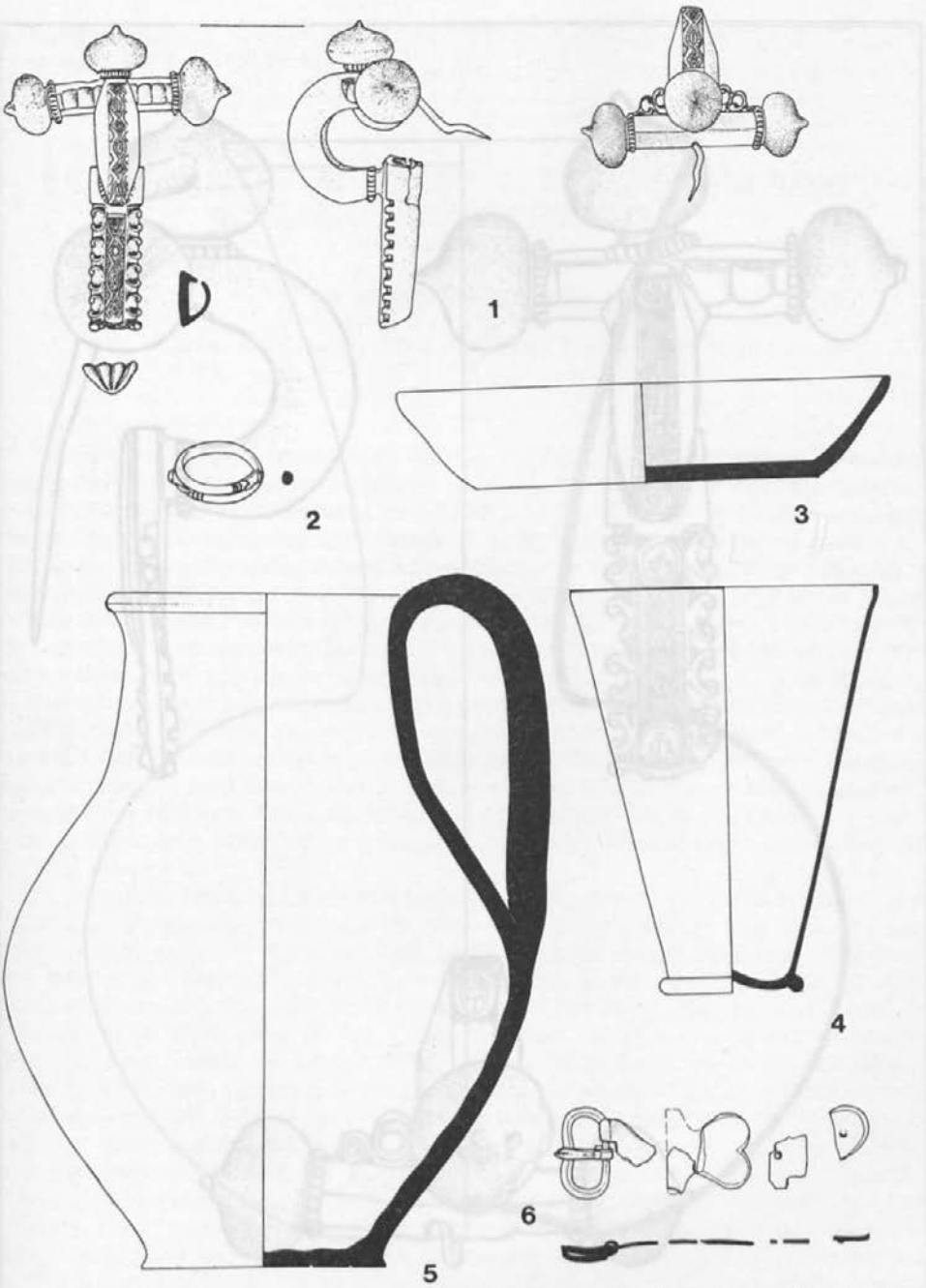
Die silberne Gürtelschnalle auf **Taf. 1:** 6 mit nierenförmigem Bügel gehört im ganzen Imperium unter die üblichen Funde der spätrömischen Periode,[28,29] wie sie E. Keller in die Zeit nach dem Jahr 360 setzt.[30] Die Teile der Beschläge auf **Taf. 1:** 6 stellen höchstwahrscheinlich Teile einer herzförmigen Riemenzunge dar. Ähnliche mit Verzierung werden vergesellschaftet mit Münzen aus dem Ende des 4. Jh. oder mit Zwiebelknopffibeln des Typs 3 und 4 nach Keller gefunden.[31]

Die Fibeln auf den **Taf. 1:** 1, **Abb. 2; Taf. 2, Abb. 2, 3** zählen zu den beliebten spätantiken Formen, die häufiger in den pannonischen und ostbalkanischen Provinzen erscheinen.[43,46] Stilistisch-typologisch ähneln sie jenen, die G. Behrens und I. Kovrig in die 3. Gruppe einreihen, J. M. Belaev in die 4., E. Keller in die 5., A. Jovanović aber in die I. Variante der III. Gruppe.[34,35,36,42] Fibeln mit vier »Porträt«-Medaillons, mit je zweien auf dem Fuß und dem Bügel sowie mit oder ohne Christogramm, sind einstweilen seltene Funde. In der Fachliteratur werden nur drei erwähnt: aus Osijek, aus dem Louvre und aus dem British Museum, wo auch die Gußform für solche Fibeln mit Christogramm verwahrt wird.[49] Die Gußform hat R. Delbrueck in die Zeit um das Jahr 330 datiert, die »Porträts« in den Medaillons dagegen mit Konstantin dem Großen und seinen drei Söhnen identifiziert: Konstantin dem II., Konstantius dem II. und Konstans.[50] Von derartigen Fibeln wird angenommen, daß sie in Zusammenhang mit der Zwanzigjahresfeier der Regierung Konstantins des Großen am 25. Juni des Jahres 326 in Rom verfertigt wurden. Der Entstehungsbeginn solcher Fibeln wird vor den 1. März des Jahres 326 angesetzt und in Zusammenhang mit dem Tod des Krispus gebracht. Angesichts dessen und der Identifikation der »Porträts« setzt T. Ivanov die erwähnte Gußform und solche Fibeln zwischen die Jahre 326 und 337, bzw. in die Zeit bis zum Tode Konstantins des Großen. Als obere Grenze dieser Datierung schlägt aber A. Jovanović den September des Jahres 335 vor, als Dalmatius und Hanibalianus zu Kaisern proklamiert wurden.[51] Das Erscheinen des Christogramms auf derartigen und auf der öfters dokumentierten Fibel aus Basel mit drei bzw. vier »Porträt«-Medaillons kann mit der Datierung der oben erwähnten Gußform verknüpft werden.[52] Als Symbol des Christentums erscheint es erstmals erst im Jahr 318 auf den in Siscia geprägten Münzen, wann genau es jedoch auf den Fibeln in Erscheinung trat, ist einstweilen nicht erwiesen.[53]

Die »Porträts« in den Medaillons auf der Fibel **Taf. 3, Abb. 2, 3** stellen schematisierte Männergestalten dar, ähnlich jenen, für die T. Ivanov Analogien mit den Abbildungen auf dem

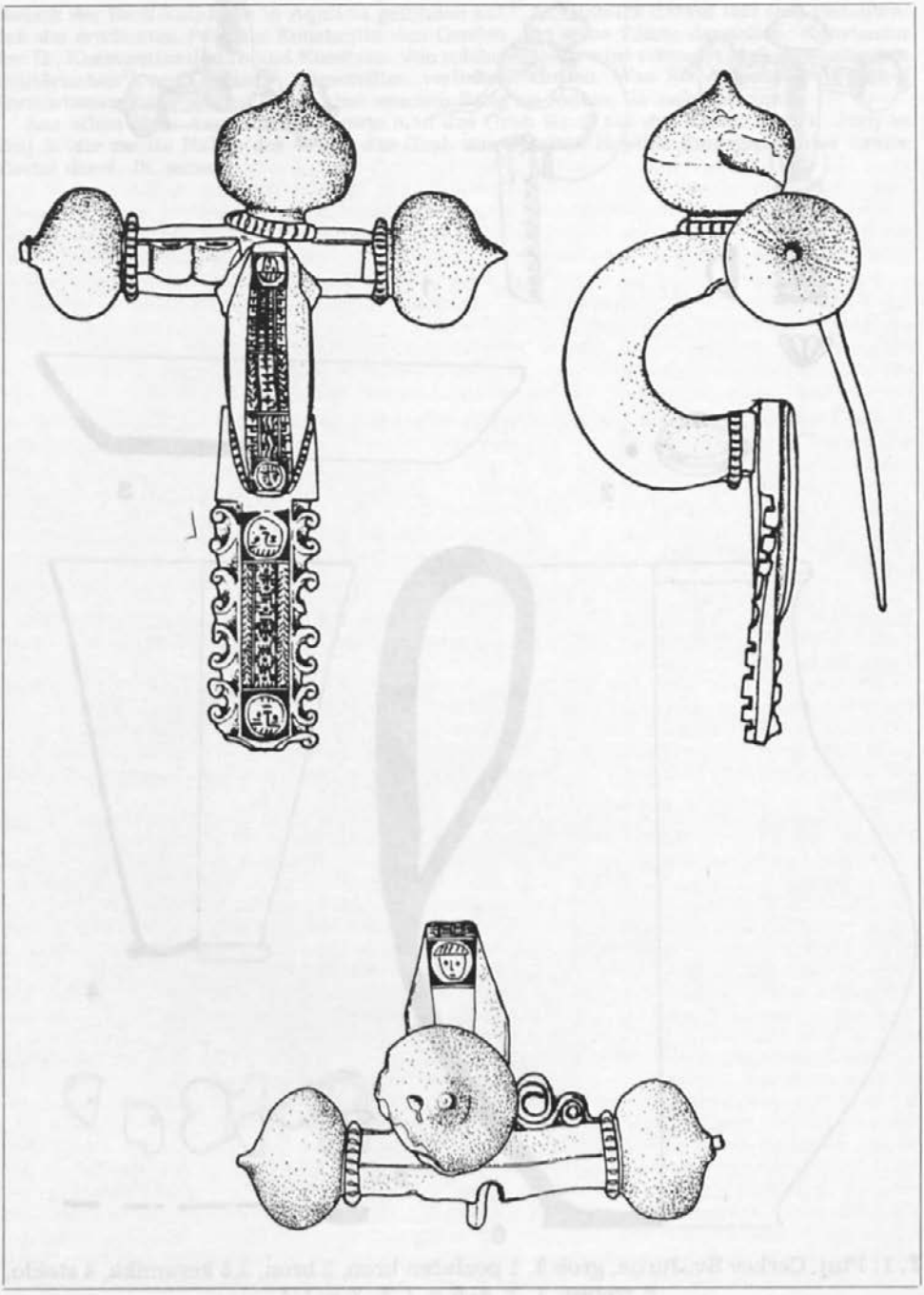
Mosaik der Basilikalkirche in Aquileia gefunden hat.[55] In Hinblick darauf läßt sich vermuten, daß die erwähnten Porträts Konstantin den Großen und seine Söhne darstellen: Konstantin den II., Konstantius den II. und Konstans. Von solchen Fibeln wird vermutet, daß sie verdienten militärischen[57] und zivilen[58] Angestellten verliehen wurden. Was für Angestellte die zwei Verstorbenen aus Poetovio waren und welchen Rang sie hatten, ist nicht bekannt.

Aus allem oben Angeführten könnte man das Grab Nr. 5 aus der Kirche des Hl. Jurij in Ptuj in die zweite Hälfte des 4. Jh., das Grab aus Spodnja Hajdina hingegen in das zweite Viertel des 4. Jh. setzen.

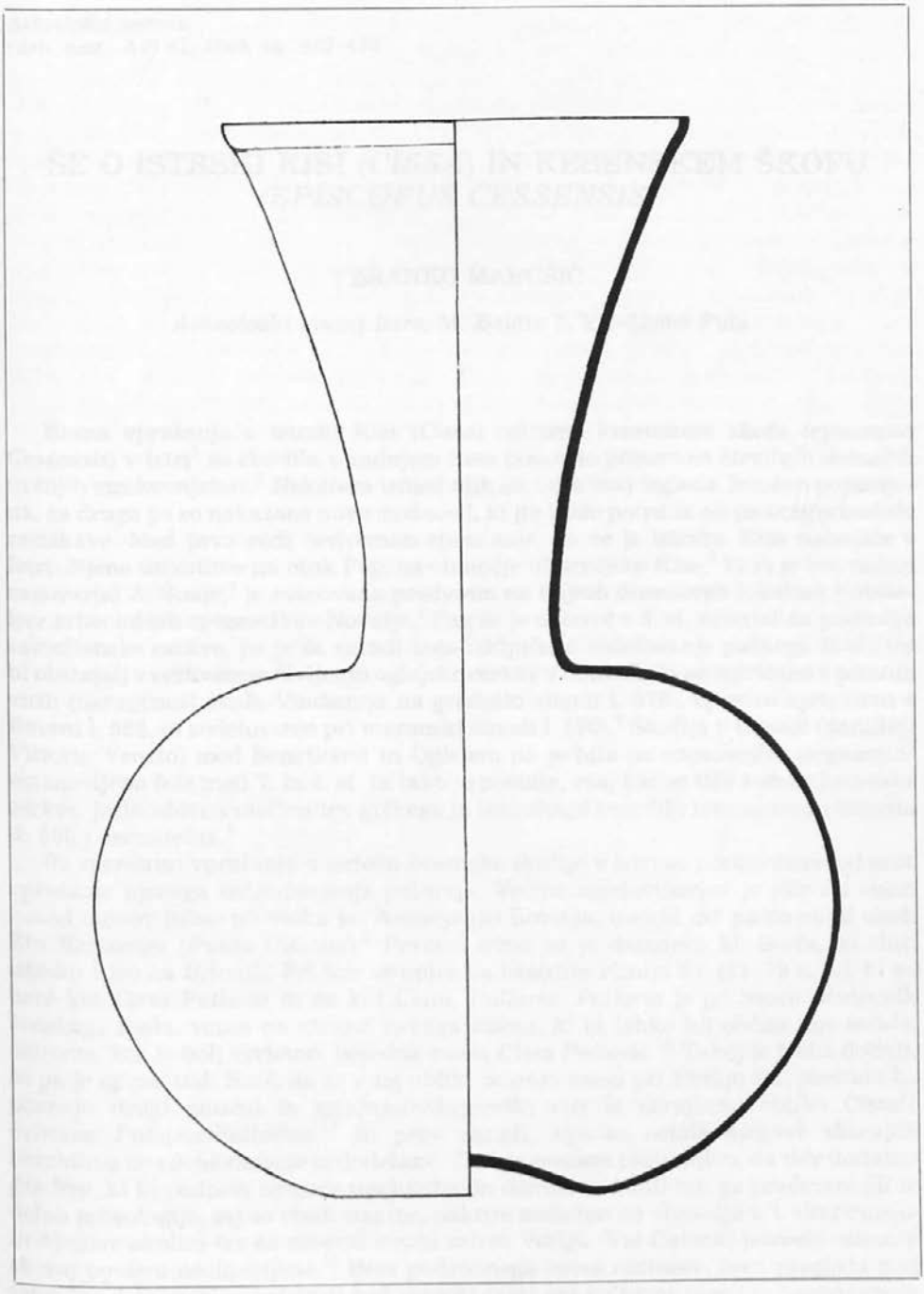

T. 1: Ptuj. Cerkev Sv. Jurija, grob 5. 1 pozlačen bron, 2 bron, 3,5 keramika, 4 steklo, 6 srebro; 1, 2, 4–6 = 1:2; 3 = 1:4.

Taf. 1: Ptuj. Kirche des Hl. Jurij, Grab 5. 1 vergoldete Bronze, 2 Bronze, 3,5 Keramik, 4 Glas, 6 Silber; 1, 2, 4–6 = 1:2; 3 = 1:4.

T. 2: Spodnja Hajdina, grob. Pozlačen bron, 1:1.
Taf. 2: Spodnja Hajdina, Grab. Vergoldete Bronze, 1:1.

T. 3: Spodnja Hajdina, grob. Steklo, 1:1.
Taf. 3: Spodnja Hajdina, Grab. Glas, 1:1.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 403–430

ŠE O ISTRSKI KISI (*CISSA*) IN KESENSKEM ŠKOFU *(EPISCOPUS CESSENSIS)*

† BRANKO MARUŠIČ

Arheološki muzej Istre, M. Balote 3, YU-52000 Pula

I

Razna vprašanja o istrski Kisi (*Cissa*) oziroma kesenskem škofu (*episcopus Cessensis*) v Istri[1] so zbudila v zadnjem času ponovno pozornost številnih domačih in tujih strokovnjakov.[2] Nekatera izmed njih so, tako vsaj izgleda, končno pojasnjena, za druga pa so nakazane nove možnosti, ki jih bodo potrdile ali pa ovrgle bodoče raziskave. Med prva sodi nedvomno spoznanje, da se je istrska Kisa nahajala v Istri. Njena umestitev na otok Pag, na območje liburnijske Kise,[3] ki jo je kot zadnji zagovarjal A. Šonje,[4] je zasnovana predvsem na bujnih domnevah lokalnih ljubiteljev arheoloških spomenikov Novalje.[5] Pag se je namreč v 6. st. nahajal na področju salonitanske cerkve, pa je že zaradi tega izključeno sodelovanje paškega škofa (če bi obstajal) v cerkvenem življenju oglejske cerkve v oblikah, ki so izpričane v pisanih virih (navzočnost škofa Vindemija na gradeški sinodi l. 579., njegovo ujetništvo v Raveni l. 588. in sodelovanje pri maranski sinodi l. 590).[6] Škofija v Cenedi (današnji Vittorio Veneto) med Benetkami in Oglejem pa je bila po najnovejših dognanjih[7] ustanovljena šele med 7. in 8. st. in tako je postala, vsaj kar se tiče sedeža kesenske cerkve, jezikoslovna razčlenitev grškega in latinskega besedila lateranskega koncila (l. 680.) nesmiselna.[8]

Po razrešitvi vprašanja o sedežu kesenske škofije v Istri se poraja samo od sebe vprašanje njenega natančnejšega položaja. Večina zgodovinarjev jo išče na enem izmed otokov južno od otoka sv. Andreja pri Rovinju, manjši del pa na obali okoli Rta Barbariga (*Punta Cissana*).[9] Povsem nova pa je domneva M. Suića, ki sluti istrsko Kiso na Brionih. Pri tem se opira na besedilo Plinija St. (23–79 n. e.), ki ga bere kot *Cissa Pullaria* in ne kot *Cissa, Pullaria. Pullaria* je po Suiću pridevnik ženskega spola, vezan na atribut nekega imena, ki bi lahko bil občno ime *insula*, oziroma, kar je bolj verjetno, besedna zveza *Cissa Pullaria*.[10] Takoj je treba dodati, to pa je opazil tudi Suić, da se v tej obliki omenja samo pri Pliniju St., medtem ko poznajo drugi antični in zgodnjesrednjeveški viri le skrajšano obliko *Cissa*[11] oziroma *Pullaria-Pullariae*.[12] In prav zaradi tega so ostale njegove skorajda brezhibno izvedene razlage nedodelane. Zato je povsem razumljivo, da išče dodatno gradivo, ki bi podprlo njegove ugotovitve in domneve. Nudi mu ga predvsem ali le delno arheologija, saj so zlasti najdbe, odkrite nedavno na območju t. i. »kastruma« in njegove okolice ter na severni strani zaliva Veriga (Val Catena) povsem oziroma skoraj povsem neobjavljene.[13] Brez podrobnega opisa raziskav, brez pregleda nad tehnično dokumentacijo (zlasti nad preseki skozi vse kulturne plasti in tlorisi raznih gradbenih obdobij) ter kvalitetnega kataloga najdb je znanstveno vrednotenje raziskav skoraj nemogoče. Navzlic temu se je Suić podal v tvegano iskanje cesarske

fulonike (*Bafium Cissense Venetiae et Histriae* v Not. dign. Occid. XI, 67) in škofijske cerkve, ki ju je, vsaj tako domneva, odkril v »kastrumu«.

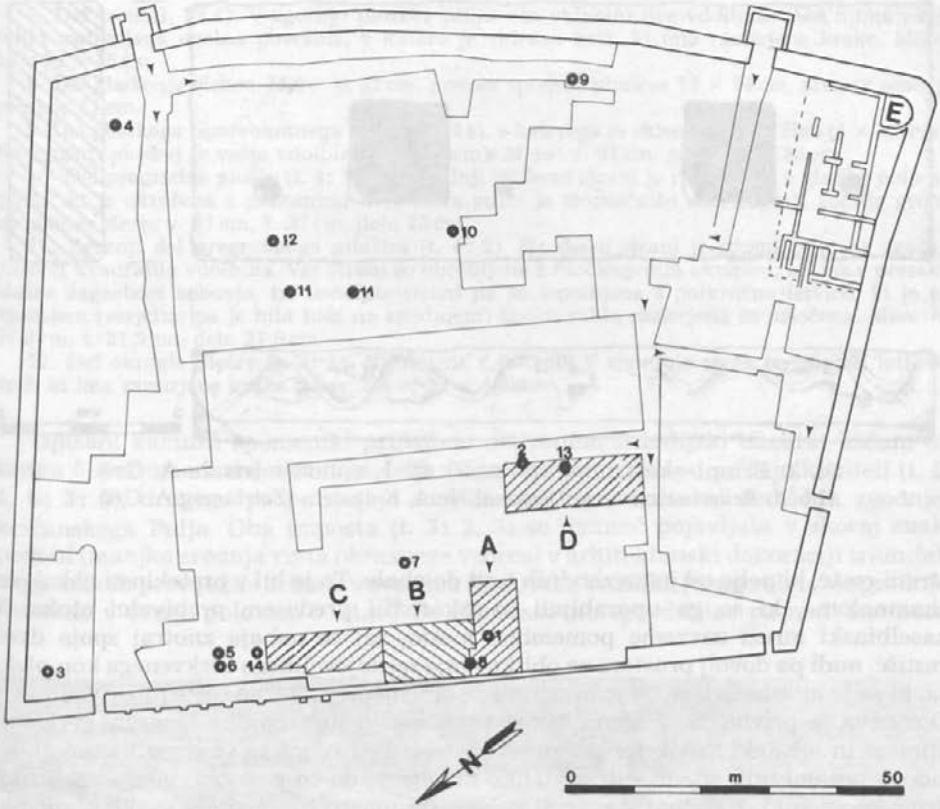
Do l. 1976, ko so se na Brionih lotili pomembnih arheoloških izkopavanj na raznih mestih (»kastrum«, Gradina, Gromače, otok Saline in zaliv Veriga) sta bili znani le triladijska bazilika na zahodni obali otoka Veliki Brioni in bizantinska kapela sv. Petra na zahodnem pobočju Kaštelirja.[14] Pridružila se jima je – tako vsaj domneva Š. Mlakar – manjša *memorija,* izkopana v l. 1961. in 1962. južno od »kastruma«.[15] Popolnoma novo pa je Suićevo mnenje, da gre pri jugovzhodnem notranjem »krožnem risalitu«, odkritem l. 1936.,[16] za ostanek škofovske cerkve, ki je imela, enako kot nekateri kultni objekti v Konkordiji in Zadru, podkvasto apsido.[17] Omenjena domneva, izražena v nekaj vrsticah na koncu razprave, ki jo je treba dopolniti še z njegovo datacijo (ostanek cerkve je vsaj 150 let starejši od Marijine bazilike, zidane v prvi polovici 6. st.)[18] je »delovna«: želi predvsem spodbuditi nadaljnje raziskovanje vseh razvojnih obdobij zgodnje krščanske arhitekture na Brionih. In še te samo pod pogojem, da je na otoku dejansko obstajala kesenska škofija. Zaenkrat je nedvomno le to, da Marijina bazilika, ohranjena delno skoraj do strehe, ni bila škofovska cerkev: nahaja se izven obzidja »kastruma«, v njenem kompleksu, ki je v celoti znan, pa manjka krstilnica, eden glavnih prostorov vsake škofovske cerkve.

Čeprav je Suić napisal »Bez podrobnih istraživanja (misli na »kastrum« – B. M.) nikakav se uvjerljivi zaključak ne može ostvariti,«[19] nudijo predhodna poročila in delna objava gradiva, izkopanega v »kastrumu« od l. 1976. do l. 1983., le nekaj podatkov, ki v določeni meri dopolnjujejo, poglabljajo in osvetljujejo nekatere njegove sklepe in podmene. Takoj na začetku je treba ugotoviti, da so izkopavanja »kastruma« končana. Tloris utrjenega naselja (**sl. 1**) je znan[20] in dopušča postavljanje raznih mnenj. Očitno je, da se *»basilica urbana«* ni nahajala v središču naselja, kar

Sl. 1: Brioni-»kastrum«, izgled najdišča po končanih raziskovalnih in zaščitnih delih.

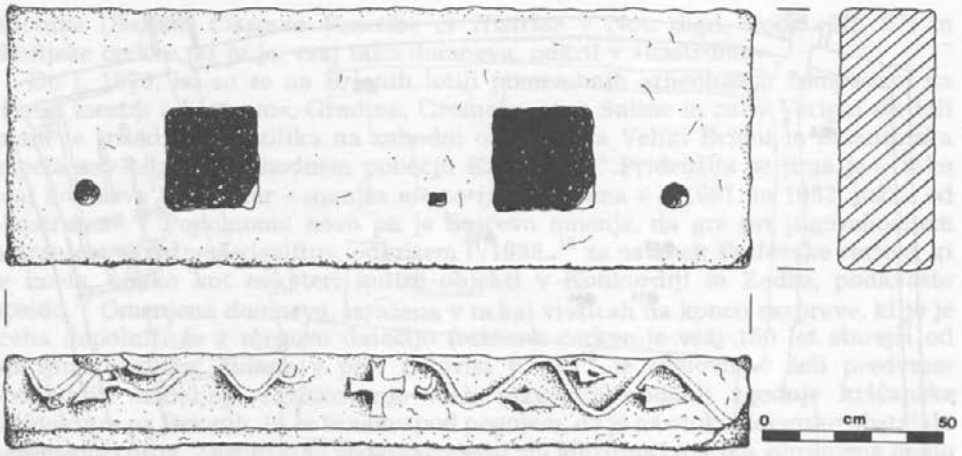
Abb. 1: Brioni-»castrum«, Aussehen des Fundortes nach Beendigung der Forschungs- und Schutzarbeiten.

Sl. 2: Brioni-»kastrum«, poenostavljeni tloris (po A. Vitasoviću). Legenda: A–C = gospodarska stavba – torkularij, torkularji (stiskalnice) A, B, C; D = stavba z lizenami; E = jugovzhodni »risalit«; 1–12 = mesta najdb kamnitih spomenikov; 13 = mesto najdbe viseče svetilke; 14 = mesta najdb pobizantinskih novcev.

Abb. 2: Brioni-»castrum«, vereinfachter Grundriß (nach A. Vitasović). Legende: A–C = Wirtschaftsgebäude – Torkularium, Torkulare (Wein- und Ölpressen) A, B, C; D = Gebäude mit Lisenen; E = südöstlicher »Risalit«; 1–12 = Lage der gefundenen Steindenkmäler; 13 = Lage der gefundenen Hängelampe; 14 = Lage der gefundenen nachbyzantinischen Münzen.

bi se pričakovalo *»per analogiam«* z drugimi podobnimi naselji, zgrajenimi v pozni antiki na mestu starejših, porušenih oziroma prilagojenih stavb.[21] Tu se nahajajo delno gospodarske, delno pa stanovanjske stavbe, ki so doživljale v času svojega večstoletnega obstoja številne spremembe in dopolnitve. Obstajata še dve možnosti. Prvo ponuja že omenjen jugovzhodni »krožni risalit«. Če gre za skromen ostanek škofovske cerkve, bi ta imela obliko dvorane s trolistnim svetiščem, usmerjene od jugovzhoda proti severozapadu. To pa je popolnoma izključeno, saj niso ugotovljeni niti najskromnejši sledovi srednje in severne apside. Navedena usmeritev bi bila izjemen pojav, manjkajo pa tudi krstilnica ter drugi dodatni prostori in stavbe. »Krožni risalit« bi lahko bil še ostanek *»domus ecclesiae«*, če ne bi bil usmerjen od jugozahoda proti severovzhodu, poleg tega pa izkopavanja dokazujejo, da drugi vzdolžni zid ni nikdar obstajal.[22] Pozornost zbuja tudi prazen prostor ob severni

Sl. 3: Brioni-»kastrum«, spomenik št. 1, apnenec (risala A. Gri).
Abb. 3: Brioni-»castrum«, Denkmal Nr. 1, Kalkstein (Zeichnung A. Gri).

strani ceste, ki pelje od jugovzhodnih vrat do obale. Tu je bil v preteklosti nekakšen »kamnolom«, ki so ga uporabljali in izkoristili predvsem prebivalci otoka. V naselbinski mreži zavzema pomembno mesto, saj se nahaja znotraj spoja dveh cestišč, nudi pa dovolj prostora za oblikovanje srednjevelikega cerkvenega kompleksa, ki se je morda širil še ob južni strani že omenjene vzdolžne ceste (do »risalita«?). Domneva je privlačna, v njeno korist pa govorijo tudi najdbe kamnite cerkvene opreme in arhitektonske dekoracije. Nekatere med njimi so vzidane kot spolije v zidove posameznih stavb, zato se lahko domneva, da so podobno vlogo imeli tudi drugi spomeniki, izkopani v zgornji ruševinski plasti. Nahajališče vsakega spomenika je natančno prikazano v tlorisu »kastruma« (**sl. 2**) s številko, ki je usklajena s številko v naslednjem katalоškem opisu:

1. Del vratne grede (**sl. 3, t. 1:** 1), pozneje predelane v bazo torkularja (stiskalnice) za predelavo grozdja in oliv v gospodarski stavbi – torkulariju (**sl. 4**). V sredini je plitek grški križ, ki ima razširjene krake, z njega pa izhajata na vsaki vodoravni strani po ena zaobljena vitica z izmenično razmeščenimi bršljanovimi listi in kratkimi volutami. Mere: v. 26,5 cm, š. 204 cm, deb. 78 cm.

2. Del vratne grede (**sl. 5, t. 1:** 2), pozneje predelane v prag na enem izmed številnih vhodov v stavbo z lizenami. V njeno sredino je vklesan krog, izpolnjen s plitkim križem, ki ima razširjene krake. Levo in desno od križa sta dvotračni vklesani vitici z izmenično razmeščenimi volutami. Mere: v. 27 cm, š. 110 cm, deb. 15 cm.

2. Korintski kapitel (**t. 2:** a, b). Gladki listi, po osem v spodnji in srednji vrsti, so bolj (spodnja vrsta) ali manj (zgornja vrsta) »mesnati«, v zgornji vrsti pa sta na vsaki strani dve vogalni in dve srednji voluti. Abakova plošča je tenka, rože gladke. V sredini spodnje ploskve je okrogla vdolbina, na eni izmed ploskev kalatosa je bil pozneje vklesan širok navpičen žleb. Mere: v. 32 cm, premer spodnje ploskve 20 cm, zgornja ploskev 35,5 × 35,5 cm.

4. Korintski kapitel (**t. 3:** 1). Na vsakem vogalu gladek, srčast in izvihan list. Glavna žila je nakazana z vzdolžno brazdo, ki je vklesana tudi v zgornji, »mesnati« del lista, na njegovi stranski ploskvi. Mere: v. 28,5 cm, premer spodnje ploskve 32 cm, zgornja ploskev 43 × 43 cm.

5. Impost (**t. 3:** 3), razčlenjen v tri vrste. Spodnja je izpolnjena z zobčastimi izseki, zgornja s cikcakastim trakom in kapljičastimi vložki, srednja s kasetami, ki se izmenično odpirajo proti zgornji in spodnji strani, v poljih pa so rozete oziroma trolisti. Mere: v. 12 cm, spodnja in zgornja ploskev 58 × 58 cm.

6. Vogalni del podobnega imposta (**t. 3:** 2). Mere: 22 × 22 × 10,5 cm.

7. Del baze (**t. 3:** 4). V zgornjo ploskev plinte sta vklesani dve vdolbini, med njima pa je rahlo vzdignjena ovalna površina, v katero je vklesan križ, ki ima razširjene krake. Mere: 50 × 59 × 15 cm.

8. Del gladkega stebra. Mere: v. 32 cm, premer spodnje ploskve 13 × 14 cm, premer zgornje ploskve 11 cm.

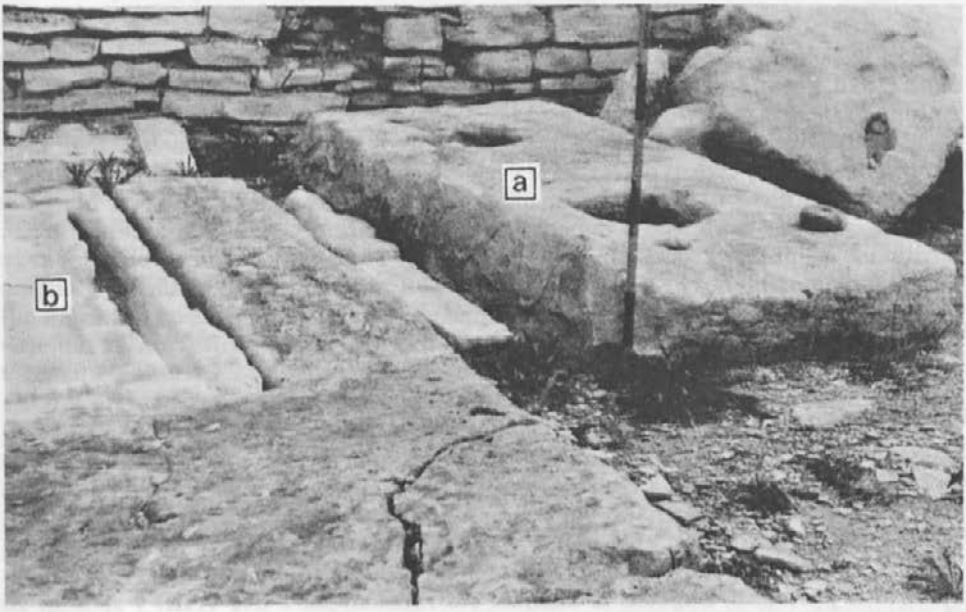
9. Del gladkega osmerokotnega stebra (**sl. 14**), v katerega je vklesan spojni žleb (4 × 3,5 cm). Na zgornji ploskvi je večja vdolbina (10 × 8 cm). Mere: v. 91 cm, premer 30–33 cm.

10. Del pregradne plošče (**t. 4:** 1). Na spodnji in desni strani je razdeljena v gladko polje in gredo, ki je okrašena s palminimi listi. Leva stran je stopničasto razčlenjena, zadnja grobo obdelana. Mere: v. 51 cm, š. 37 cm, deb. 13 cm.

11. Zgornji del pregradnega pilastra (**t. 4:** 2). Na desni strani je spojni žleb, na zgornji ploskvi kvadratna vdolbina. Vse strani so obrobljene z razčlenjenim okvirom, ki ima v preseku oblike žagastega zobovja, tri temeljne strani pa so izpolnjene s polkrožno letvico, ki je na zgornjem (verjetno pa je bila tudi na spodnjem) koncu rahlo razširjena in usločena. Mere: v. 37,8 cm, š. 21,5 cm, deb. 21,5 cm.

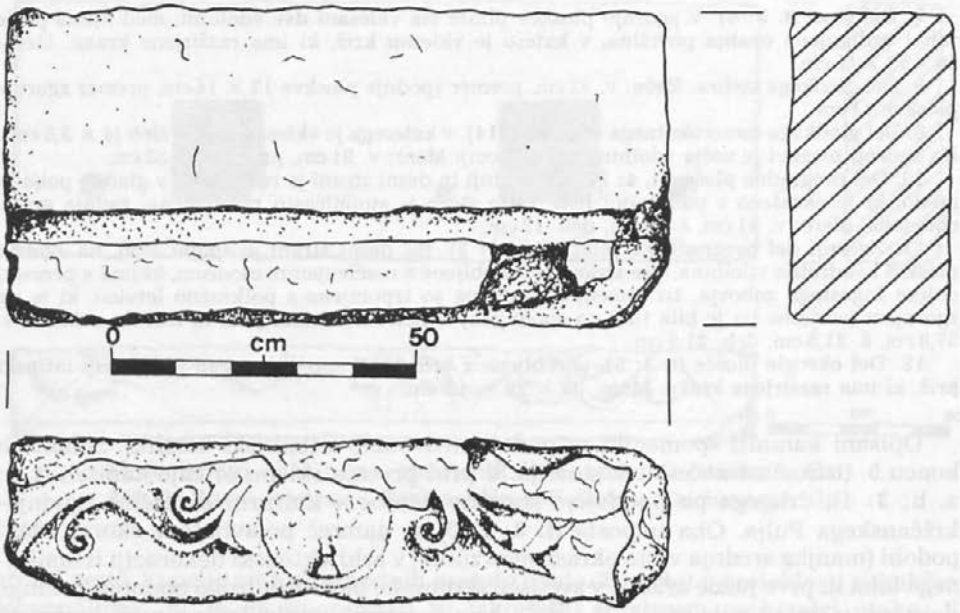
12. Del okrogle plošče (**t. 3:** 5), obrobljene z brazdo. V sprednjo stran je vklesan latinski križ, ki ima razširjene krake. Mere: 28 × 29 × 4,5 cm.

Opisani kamniti spomeniki pripadajo nedvomno triladijski baziliki, zidani ob koncu 5. oziroma v začetku 6. stoletja. V prid prvemu sklepu pričajo kapiteli (**t. 2:** a, b; **3:** 1), drugega pa potrjujejo sorodne najdbe v kulturni dediščini zgodnjekrščanskega Pulja. Oba imposta (**t. 3:** 2, 3) se namreč pojavljata v skoraj enaki podobi (manjka srednja vrsta okrasnega vzorca) v arhitektonski dekoraciji triumfalnega loka in prve južne arkade v svetišču škofovske bazilike (drugo obdobje gradnje, datirano v drugo polovico 5. st.).[23] Še ožjo časovno opredelitev pa nudi korintski

Sl. 4: Brioni-»kastrum«, torkularij, torkular (stiskalnica) A. Legenda: a = nosilec lesenih gred (*arbores*) (spomenik št. 1), b = vzhodni (starejši) del ležišča košare (*area fiscinae*).

Abb. 4: Brioni-»castrum«, Torkularium, Torkular (Presse) A. Legende: a = Träger der Holzbalken (*arbores*) (Denkmal Nr. 1), b = östlicher (älterer) Teil des Korblagers (*area fiscinae*).

Sl. 5: Brioni-»kastrum«, spomenik št. 2, apnenec (risala A. Gri).
Abb. 5: Brioni-»castrum«, Denkmal Nr. 2, Kalkstein (Zeichnung A. Gri).

kapitel iz pokopališčne bazilike sv. Feličite v »Prato grande« pri Pulju,[24] zgrajene okoli l. 510, kot to zgovorno dokazuje nedavno najdeni pulvin z monogramom škofa Antona.[25]

Med drugimi najdbami zbuja pozornost predvsem večja greda (**sl. 3, t. 1**:1), ohranjena v skoraj izvirni obliki, ki je verjetno pripadala vratnemu okviru glavnega vhoda. Njene mere ustrezajo širini nadvratne preklade glavnega vhoda Marijine bazilike, niso pa usklajene z debelino njenega prednjega zidu, ki je debel 55 cm, medtem ko je greda iz »kastruma« debela 75 cm. To dejstvo je pomembno, saj kaže na neko drugo stavbo, ki se je v določenih podrobnostih razlikovala od Marijine bazilike.[27] Tako je v precejšnji meri zmanjšana (čeprav še ne povsem odpravljena) verjetnost morebitnega prenosa posameznih delov preživele arhitektonske dekoracije (in tudi kamnite opreme) iz Marijine bazilike v prostor »kastruma«, kjer bi v prilagojeni obliki služili v razne koristne namene. V Marijino baziliko sta v 6. st. vodila še dva stranska vhoda (**sl. 6**), vendar je razpon razbremenilnega loka (145 cm) premajhen za večjo gredo (204 cm) in prevelik za manjšo (110 cm). Dodatno gradivo – oba imposta, okrašena na vseh straneh, pa povsem potrjuje obstoj dveh cerkvenih stavb. Imela sta namreč enako vlogo kakor sorodna imposta, nosilca triumfalnega loka Marijine bazilke (**sl. 7**).[28] Poleg tega so očitne tudi razlike v likovni govorici enih in drugih impostov, kar je pomembna dopolnilna okoliščina v celotnem dokaznem postopku. Imposta iz bazilike sta razčlenjena v dve vrsti: v spodnji so ostali zobčasti izseki, v zgornji pa se kot nekaj novega pojavlja nizkoreliefni okras dvojnega cikcakastega traku, prekinjenega v sredini z dvotračnim krogom in grškim križem, ki ima dvotračne krake. Na obstoj dveh cerkvenih stavb opozarjajo tudi stebri in kapiteli. Prvi so v »kastrumu« osmerokotni (**sl. 14**), v baziliki pa okrogli. Korintska kapitela iz »kastruma« (**t. 2; 3**:1) sta, enako kot imposti, izrazito

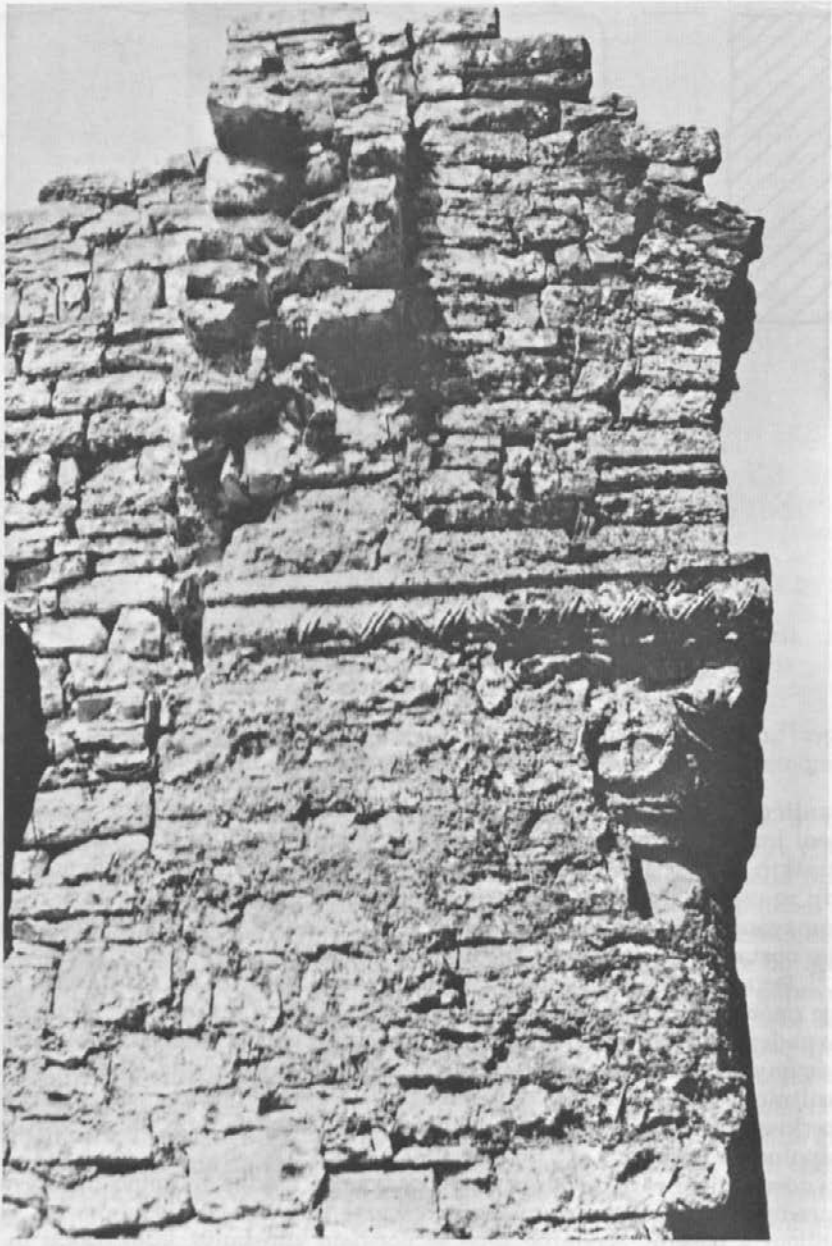

Sl. 6: Brioni-Marijina bazilika, severni stranski vhod.
Abb. 6: Brioni-Marienbasilika, nördlicher Seiteneingang.

poznoantična,[29] kapiteli »a due zone« (**sl. 8**) iz bazilike, njihovi pulvini in že omenjeni imposti pa oblikujejo skladno in dopadljivo celoto, nastalo pod vplivom bizantinskih umetnostih podbud, ki so prilagojene brionskemu apnencu, antični tradiciji in ustvarjalni moči mojstrov brionske kamnoseške delavnice.[30]

Izkopavanje »kastruma« (1976–1983) so torej le pokazala, da je poleg Marijine bazilike obstajala na njegovem širšem področju še ena večja cerkev, sezidana okoli l. 500.[31] Prva pripada od svojega nastanka (prva polovica 6. st.) naselju mrtvih, pozneje (morda še v drugi polovici 6. st.) pa so bili dodani razni priključki,[32] in je že zato nadvse sprejemljiva domneva, da se je druga cerkev nahajala znotraj obzidja, na že omenjenem praznem prostoru blizu jugovzhodnega vhoda. Služila je vsakdanjim kultnim potrebam, za vsako resno razpravljanje o njenem mestu v hierarhični vrsti cerkvenih stavb pa manjkajo osnovni arheološki podatki, ki so, vsaj tako se zdi, popolnoma uničeni.

Pri dosedanjem razpravljanju smo posamezne najdbe le delno upoštevali. To velja predvsem za večjo in manjšo gredo, ki sta bili, kot je bilo že rečeno, pozneje uporabljeni v naselju. Sama od sebe se porajajo vprašanja, kdaj, zakaj in kako. Odgovor na prvo vprašanje je najlažji. Gredi sta bili izdelani okoli l. 500, svojemu namenu pa sta služili vse do prevlade likovne govorice karolinške civilizacije, ko je bila v prvi polovici 9. st. v mnogih zgodnjekrščanskih in bizantinskih cerkvah po Istri izvedena temeljita obnova cerkvenih stavb in cerkvene opreme.[33] V tem obdobju doživlja tudi samo naselje določen gospodarski (in morda tudi upravni) preporod. Javna (?) stavba z lizenami (**sl. 9**:D) je dobila na vzhodni vzdolžni strani

Sl. 7: Brioni-Marijina bazilika, arhitektonska dekoracija južnega dela triumfalnega loka.

Abb. 7: Brioni-Marienbasilika, architektonische Dekoration des Südteils des Triumphbogens.

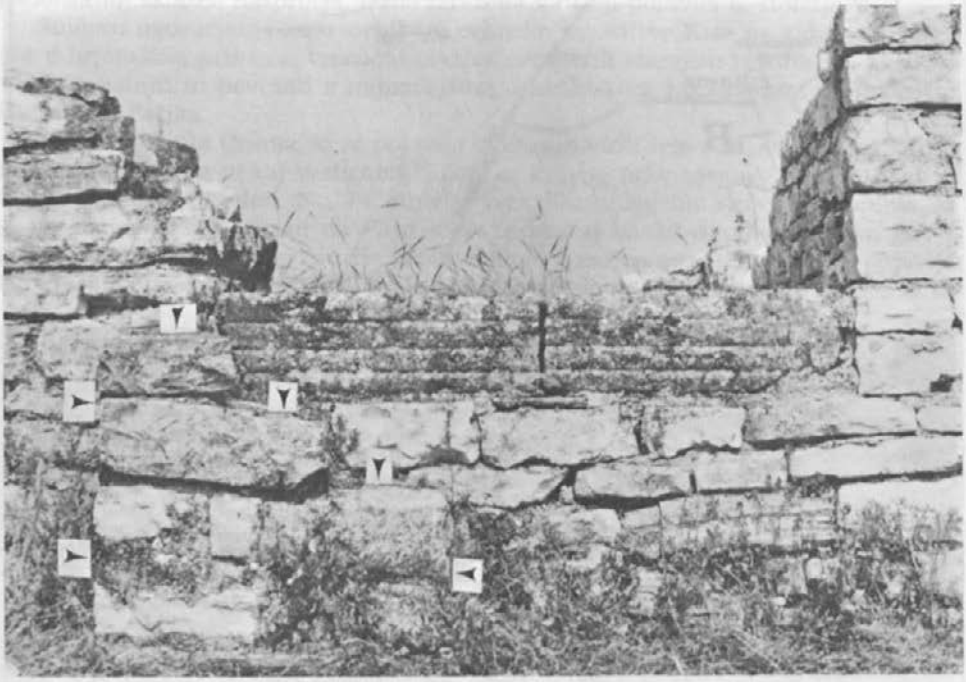
Sl. 8: Brioni-Marijina bazilika, bizantinski kapitel v svetišču.
Abb. 8: Brioni-Marienbasilika, byzantinisches Kapitell im Heiligtum.

tri, na zahodni vzdolžni strani pa en vhod. Prvi od juga proti severu je prebil del lizene (**sl. 10**),[34] v tretjega je vložena manjša greda (**t. 1: 2**). Ena (južna) izmed treh zgodnjesrednjeveških stiskalnic, ki se vrstijo tik ob srednjem delu zahodnega obzidja (**sl. 9**: A-C),[35] pa je bila v precejšnji meri obnovljena. Postavljena je bila povsem nova pravokotna baza z dvema kvadratnima vdolbinama (predelana večja greda, **sl. 3**) za vlaganje pokončnih lesenih gred (*arbores*) torkularja (stiskalnice) (**sl. 4: a**), zamenjana je bila zahodna polovica kamnitega štirikotnega ležišča košare (*area fiscinae*), ki je gladka, medtem ko je vzhodna, starejša polovica, ob žlebu razbrazdana (**sl. 4: b**) zaradi daljše uporabe. Zahodno od livka opisanega (obnovljenega) ležišča je bil izkopan še skromen ostanek (tudi žlebasti livek), ki pripada torej najstarejši plasti torkularja – stiskalnice (verjetno 5., 6. st.). Na mestu stiskalnic domneva Suić cesarsko fuloniko, znano iz Not. dign. (*terminus ante quem* je četrto desetletje 5. st.), najmlajša tretja plast južne stiskalnice pa opozarja na druge možnosti, med katerimi je privlačna zlasti tista, ki kaže na nepretrgano večstoletno vinogradniško dejavnost.[36]

D1
D2
D3
A
B
C
a
b
c
d
e
f
g
h
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10m

II

M. Suić je iskal istrsko Kiso na enem izmed otokov pred južnim delom zahodnoistrske obale. Med pristaše otoške umestitve so ga napotili tehtni razlogi, med katerimi prednjači podatek Plinija St., za Brione pa se je odločil predvsem zaradi negativnega rezultata podvodnih arheoloških raziskav v akvariju med otokom Sv. Andreja (Crveni otok) pri Rovinju in Barbarigo, ter velikosti otoka, ki je lahko edini ponudil dovolj prostora za potrebe cesarske fulonike in škofovskega kompleksa.[37] Navzlic svoji otoški pripadnosti pa je našel Suić v razmišljanjih mnogih strokovnjakov, ki so po njegovi presoji nadvse trezno usmerili svojo pozornost na obalni prostor okoli Barbarige,[38] številne sprejemljive in uporabne misli, domneve in sklepe, utemeljene na kritično pretehtanem gradivu. Opozarja

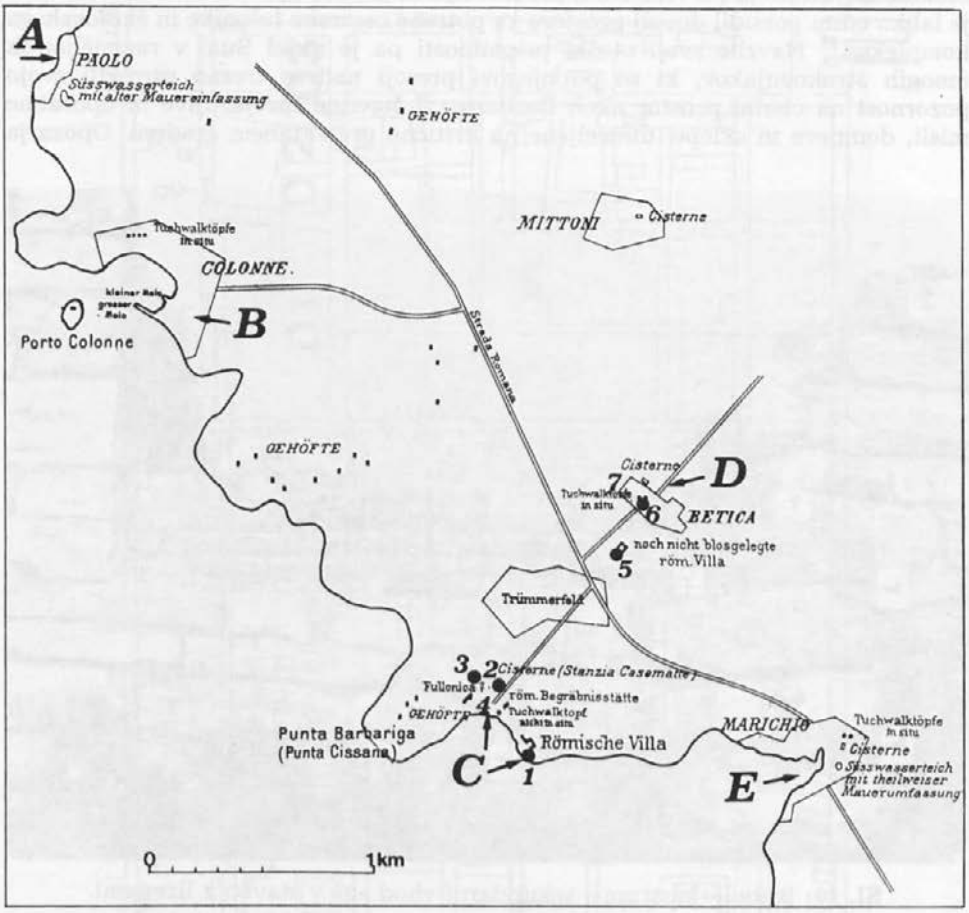

Sl. 10: Brioni-»kastrum«, sekundarni vhod »g« v stavbo z lizenami.
Abb. 10: Brioni-»castrum«, Sekundäreingang »g« ins Gebäude mit Lisenen.

Sl. 9: Brioni-»kastrum«, tloris področja torkularija in stavbe z lizenami (po Š. Mlakarju). Legenda: A–C = torkularij, torkularji (stiskalnice) A, B, C; D = troprostorna stavba z lizenami; a–c = kamniti deli torkularja (stiskalnice) A; d = kamniti del mlina za olje (*trapetum*); e–h = sekundarni vhodi v stavbo z lizenami.

Abb. 9: Brioni-»castrum«, Grundriß des Bereichs des Torkulariums und des Gebäudes mit Lisenen (nach Š. Mlakar). Legende: A–C = Torkularium, Torkulare (Pressen) A, B, C; D = dreiräumiges Gebäude mit Lisenen; a–c = Steinteile des Torkulars (der Presse) A; d = Steinteil einer Ölmühle (*trapetum*); e–h = Sekundäreingänge ins Gebäude mit Lisenen.

zlasti na slovstvo, ki obravnava postopno spuščanje vzhodnojadranske obale[39] in objavlja arheološko gradivo, vezano na tehnološki postopek barvanja volnenih tkanin (najdba večje količine zmletih školjk pri Barbarigi, ki so pomembna surovina za pridobivanje škrlatnordeče barve).[40] Škoda, da je Suić povsem prezrl delo H. Schwalba,[41] ki je pravi rudnik podatkov, povezanih z obstojem fulonik na širšem območju Barbarige. Schwalb omenja *pilae fullonicae* in glinaste uteži za statve,

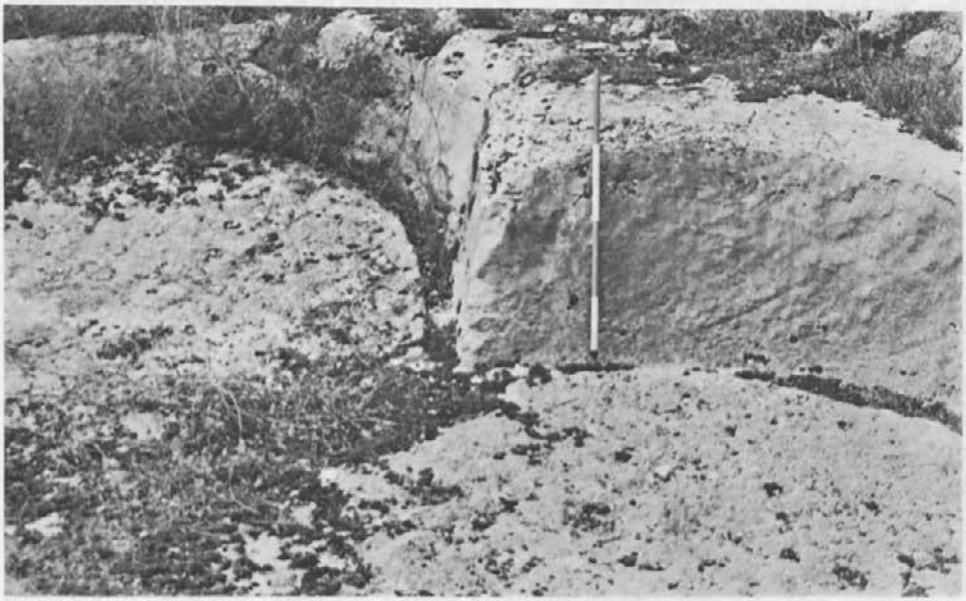
Sl. 11: Arheološka karta področja Rta Barbarige (po H. Schwalbu). Legenda: A = arheološka cona Sv. Pavla; B = arheološka cona Pristanišča Kolone; C = arheološka cona Barbarige; D = arheološka cona Betike; E = arheološka cona Mariča; 1 = rimski razkošni dvorec; 2 = cisterna; 3 = rimska oljarna; 4 = neraziskani gospodarski del dvorca; 5 = kompleks sv. Andreja; 6 = Sv. Agneza; 7 = kompleks »Tre ville«.

Abb. 11: Archäologische Karte der Landspitze Barbariga (nach H. Schwalb). Legende: A = archäologische Zone des Hl. Paulus; B = archäologische Zone des Hafens Kolone, C = archäologische Zone Barbarigas; D = archäologische Zone von Betika; E = archäologische Zone von Marič; 1 = römische Luxusvilla; 2 = Zisterne; 3 = römisches Torkularium, 4 = unerforschter Wirtschaftsteil der Luxusvilla, 5 = Komplex des hl. Andreas; 6 = Hl. Agnes; 7 = Komplex »Tre ville.«

odkrite *»in situ«* in v sekundarnem položaju na številnih mestih od Pristanišča Kolone do zaliva Mariča (**sl. 11**), najdbe pa, seveda, povezuje z znanim besedilom iz Not. dign. Schwalbove podatke je nedavno (l. 1974) dopolnil B. Baćić, ki je na zemljišču Skačota med Balami in Golašem, v zaledju rovinjskega obalnega področja, naletel na kamnolome, v katerih so klesali *pilae* na kraju samem (**sl. 12**). V dokaznem postopku,[42] ki obravnava umestitev istrske Kise na Brione, je Suić spretno vtkal tudi domneve F. Babudrija in Cam. de Franceschija o obstoju škofijskega področja potopljene Kise na območju južno od Limskega kanala, izločenega iz cerkvene jurisdikcije puljske škofije. Čeprav jo zavrača (pridružil se je mnenju L. Margetića), pa kljub temu meni, da se ta »privlačna« teza lahko prenese na Brione, ki so po njegovem mnenju kot cesarska lastnina imeli posebno upravo še pred ustanovitvijo puljske agrarne kolonije (59–52 pr. n. e.). Dvojna upravna oblast se v pozni antiki nadaljuje v dvojni cerkveni jurisdikaciji, ki poraja med puljskim in kesenskim (brionskim) škofom nasprotja, jasno izražena v drugi polovici 6. stoletja.[43]

Suićevo ugovarjanje zagovornikom celinske umestitve Kise pa zahteva, enako kot v brionskem primeru, vnovični pretres nekaterih starejših rezultatov, ki jih je treba dopolniti in povezati z najnovejšimi arheološkimi raziskavami na področju Barbariga–Betika.

Toponim Ponta Cisana, ki se pojavlja v pisanih virih šele v 14. st. (1303, 1370),[44] je Suić odpravil z nekaj vrsticami,[45] čeprav krasijo prav njegovo delo obširni in tehtni jezikoslovni izleti. No, 14. stoletje vsekakor ni rojstno stoletje toponima, ki je po svojem izviru vezan na Kiso. Gre za skoraj enako dvojnost naziva kot v bližnjem Vrsarju. Otok sv. Jurija pred vhodom v zaliv se v *Anon. Raven.* pojavlja kot *(insula) Ursaria*,[46] pozneje pa je bil izvirni toponim zamenjan z novim ki se

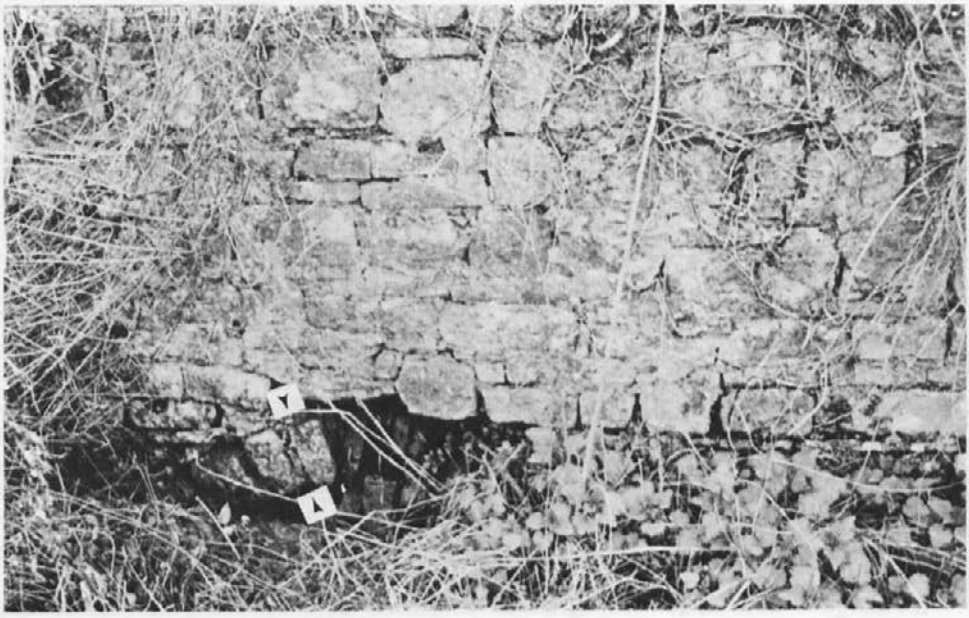
Sl. 12: Skačota med Balami in Golašem (občina Rovinj), rimski kamnolom in kamnoseška delavnica za izdelavo korit (*pilae fullonicae*).

Abb. 12: Skačota zwischen Bale und Golaš (Gemeinde Rovinj), römischer Steinbruch und Steinmetzwerkstatt für die Herstellung von Wasserbecken (*pilae fullonicae*).

navezuje na romansko kapelo sv. Jurija,[47] medtem ko se je poznoantični (?) – zgodnjesrednjeveški kaštel že na začetku svojega obstoja verjetno imenoval *Ursaria*, čeprav se v pisanih virih omenja pod tem imenom šele l. 1177.[48] V obeh primerih obstaja tudi ustrezno arheološko gradivo, ki dopolnjuje redke in skope pisane vire, teza o dvojnosti toponima pa postaja, če se arheološki viri z občutkom vključijo v razsojanje, privlačna in verjetna.

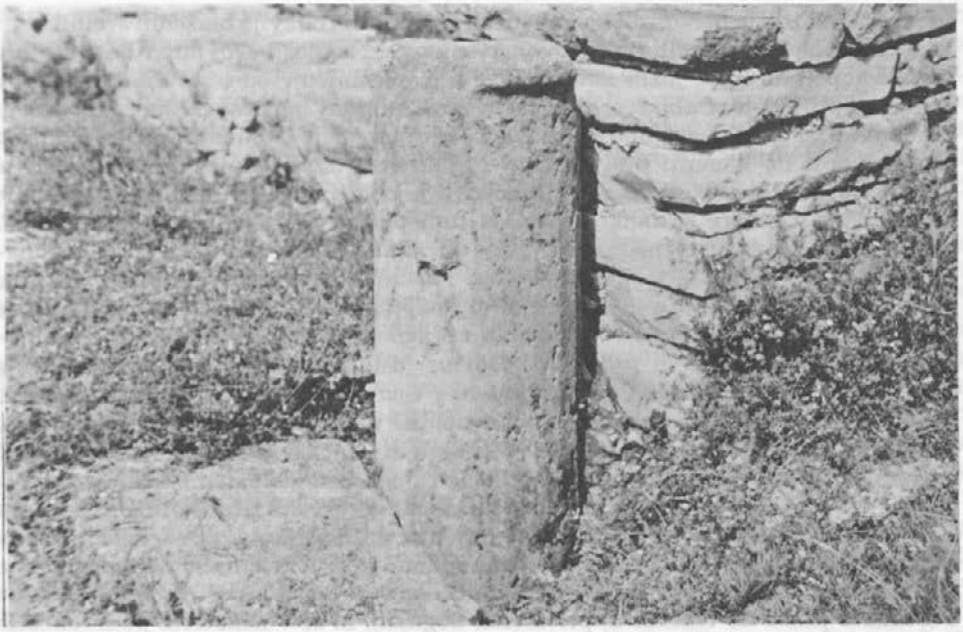
Na arheološki karti Barbarige in njene okolice (**sl. 11**) so najpomembnejša najdišča: 1. Schwalbova rimska vila na obali; 2. rimska cisterna, imenovana »Casematte«;[49] 3. Mlakarjeva rimska oljarna;[50] 4. arheološka cona, omejena na južni strani z obalo, na severni pa s cisterno in oljarno; 5. cerkveni kompleks sv. Andreja med Barbarigo in Betiko;[51] 6. področje okoli ostankov cerkve sv. Agneze pri Betiki[52] in 7. obširni ruševinski kompleks, imenovan »Tre ville«, severno od Betike.

Nekatera izmed najdišč (1–3, 7) lahko takoj izločimo iz nadaljnje obravnave, saj dokazujejo predvsem večstoletno intenzivno življenje na tem prostoru, poleg tega pa opozarjajo še na zgodnji pojav krščanstva (domnevna *»domus ecclesiae«* v peristilu Schwalbove vile[53] in obratovanje oljarne vsaj do konca 6. st., verjetno pa tudi v 7. in 8. st.). Najdišče 4 sestavlja z najdišči 1–3 obširno arheološko celoto, ki se je lahko merila z brionskim »kastrumom«, čeprav so poljedelska dela, kot je to zapisal že A. Gnirs, uničila vse vidne površinske ostanke.[54] Vzporejanje najdb, odkritih na enem in drugem najdišču, daje celo prednost Barbarigi (Schwalbova vila, dobro ohranjena oljarna, velika cisterna), ki lahko postane še večja, če bodo bodoče arheološke raziskave razkrile domnevno obzidje z delom ločno obokanega vhoda (**sl. 13**) na južni morski strani arheološkega območja.[55] Zaenkrat manjka še

Sl. 13: Rt Barbariga, izsek južnega obzidja (?) in vhoda (?) na južni strani neraziskanega arheološkega področja.

Abb. 13: Landspitze Barbariga, Ausschnitt der südlichen Ummauerung (?) und des Eingangs (?) an der Südseite des unerforschten archäologischen Bereiches.

Sl. 14: Brioni-»kastrum«, spomenik št. 9, apnenec.
Abb. 14: Brioni-»castrum«, Denkmal Nr. 9, Kalkstein.

javna cerkev, naslednica hišne, to vrzel pa sta v obilni meri izpolnili zgodnjekrščanski cerkvi sv. Agneze (6) in sv. Andreja (5).

Cerkev sv. Agneze ima povsem raven vzhodni zid, načrtovane raziskave pa bodo verjetno potrdile, da gre za enostavno dvoransko cerkev oglejskega tipa, ki je bila predvsem pokopališka. Središče cerkvenega življenja pa je treba iskati na prostoru cerkve sv. Andreja, kjer so med nedavnimi izkopavanji (1975–1977) odkrili glavno pričo o celinski Kisi. V peti časovni plasti so namreč odkrili krstilnico, sezidano v drugi polovici 6. st. ob južni strani triladijske bazilike in njenega portika.[56] Tako je bil končno najden prostor, ki je, kar se škofovske cerkve tiče, *»conditio sine qua non«*, čeprav obstajajo tudi cerkve, ki imajo krstilnice, pa kljub temu niso škofovske. To dejstvo je vnašalo med strokovnjake zmedo, ponujali so razne rešitve in tako je Nezakcij prerastel v škofovsko središče,[57] na polotoku Sorna, južno od Poreča, pa je bila odkrita celo arijanska škofovska cerkev.[58] Nove najdbe v Dvogradu,[59] Rimu pri Roču[60] in končno v Betiki so vnesle v razsojanje nove možnosti, med katerimi je še najbolj privlačna možnost, da gre v večini primerov za pomožne krstilnice, ki so jih uporabljali v večjih oziroma pomembnejših naseljih občasno, pri vizitacijah področnega škofa, ali pa jih je uporabljal pomožni škof, če je ta v teh naseljih obstajal. Škofovsko središče prihaja v poštev samo takrat, ko ga, ker pisanega vira ni, dokazuje vsaj skromna lokalna tradicija. To velja tudi za Betiko. V tej smeri je treba voditi nadaljnje raziskave, najdba krstilnice pa ima, vsaj v tej fazi obravnave, zgolj spodbujevalni pomen.

Kompleks sv. Andreja, oblikovan v 5. in 6. stoletju, ni pomemben samo zaradi svoje klasične harmonije in razkošne notranje opreme, ampak tudi zaradi religiozne vsebine. Gre za trilistno spominsko kapelo z oltarnim grobom, v katerem so, kot

to piše na mozaičnem napisu v južni apsidioli, hranili relikvije blaženih svetnikov,[61] in za sarkofage cerkvenih (?) dostojanstvenikov, ki so našli svoj mir v baziliki in v grobni kapeli ob njeni južni strani.[62] Vse to s krstilnico vred sestavlja zaokroženo celoto, ki je bila pomembno cerkveno središče, izoblikovano prav na širšem področju istrske Kise. Posvečeno je bilo sv. Andreju, kar potrjujejo lokalna tradicija, ledinsko ime in napis na kamniti pregradni gredi, okrašeni z pleteninastimi vzorci, ki je datirana na začetek 9. stoletja.[63] To dejstvo je pomembno, saj omogoča nadaljnje razčlenitve, v katere se lahko vključijo tudi pisani viri. Nedavno je namreč C. Cuscito vnesel v znanstveno razpravljanje *Carmina Miscellanea* Venancija Fortunata, rojenega okoli l. 530 v okolici Trevisa. Fortunat v prvi in drugi pesmi, ki ju je spisal v svoji mladosti (to je med l. 553 in l. 565 preživel v Raveni), omenja, da je škof Vitalis ob navzočnosti vojaškega in upravnega dostojanstvenika (*dux armis* - morda general Narzes in *praefectus legibus*) ustanovil, sezidal, opremil (navaja dvorano, okrašeno z mozaikom) in posvetil v čast sv. Andreju svetišče, medtem ko je škof Johannes po njegovem naročilu položil na izbrano mesto svete relikvije apostolov Petra, Pavla in Andreja ter beneških in panonskih svetnikov.[65] Omenjeni podatki so dragoceni, čeprav imajo, gre pač za pesniško delo, temu lastne pomanjkljivosti. Vitalis je tako postal ravenski nadškof, kar je čista izmišljotina in pesniški dar, kolikor ne gre za, kar je celo bolj verjetno, poznejšo vstavitev v naslov ene in druge pesmice.[66] Neimenovana sta ostala tudi mesto in pokrajina samega dogajanja, pa so zapleti zato še bolj neizbežni. Kljub temu je Cuscito po temeljiti preučitvi Fortunata prišel do tehtnih in privlačnih dognanj, ki se v nekaterih podrobnostih celo ujemajo s podobnim Suićevim razmišljanjem.[67] V središču njegovega zanimanja je ravenski nadškof Maksimijan (546–556), rojen v Vistru (Veštar), južno od Rovinja, ki je Istri podaril baziliko sv. Marije Formoze v Pulju (on je bil njen prvi diakon). Znano je namreč, da je Maksimijan prinesel iz Konstantinopla v Raveno relikvije sv. Andreja in da je v Raveni sezidal (morda samo temeljito obnovil) cerkev sv. Andreja, v kateri je tudi pokopan, v Istri pa sta bili pod njegovim vplivom zgrajeni cerkev sv. Andreja na istoimenskem otoku v puljskem zalivu in cerkev sv. Andreja na otoku Serra (danes Crveni otok) pri Rovinju. Ena od njih je morda Fortunatova cerkev sv. Andreja, kar pa lahko potrdijo ali spodbijejo le arheološke raziskave. Posebno pozornost je Cuscito posvetil obema škofoma, ki sta bila po njegovi razčlenitvi zvesta pristaša ravenske cerkve in bizantinskega dvora v versko-političnem boju, znanem pod imenom shizma Treh poglavij oziroma oglejska ali pa tudi istrska shizma. Vitalij je puljski škof, ki je delno izpolnil praznino med škofom Isaciusom (omenja se l. 547) in škofom Hadrijanom (omenja se l. 579 in l. 591), Johannes pa škof iz škofije v bližini Pulja, v cerkvenem središču, ki ima cerkev, posvečeno sv. Andreju. Takšno središče je bilo odkrito v Betiki, tu je bila izkopana cerkev sv. Andreja, tretja na območju med Puljem in Rovinjem. Edino v njenem kompleksu se nahaja krstilnica, umeščena v drugo polovico 6. st.[68] S Fortunatovo cerkvijo jo povezujeta še dve dejstvi: mozaični okras v srednji ladji (»*Emicat aula potens, solido perfecto metallo*«)[69] in relikvije svetnikov, položene na posebno mesto (oltarni grob?).[70] Do tu so odnosi med pisanim virom in arheološkim gradivom usklajeni, velika razlika pa se pojavlja ob vzporejanju kronoloških podatkov: trilistna kapela, bazilika in mozaični tlak z napisi so nastali v prvi polovici 5. st. in v njegovi sredini, dobi med l. 553 in l. 565 pa se lahko pripiše le krstilnica in morebitna poznejša vsebinska obogatitev oltarnega groba, povezana s posvetitvijo kompleksa sv. Andreju, medtem ko pripada grobna kapela s škofovskimi (?) sarkofagi že času 7. st. (verjetno njegovi drugi polovici).[71] Delno neskladje je očitno, zmanjšuje ga pa lahko narava vira, kajti »*licentia poetica*« je Fortunatu odpuščala.

da je pokazal škofa Vitalisa v boljši luči, pa mu je zato pripisal tudi drugo in tretjo arheološko plast postopnega oblikovanja cerkvenega kompleksa v Betiki. Takšna razlaga je povsem sprejemljiva, v njen prid govorijo tudi ugotovljene skladnosti, v škofu Johannesu pa je treba v tem primeru videti prvega kesenskega škofa in predhodnika škofa Vindemija, ki se je pridružil istrski shizmi in pokazal hrbet puljskemu škofu Hadrijanu.[72] V območje nove škofije so bili morda vključeni tudi Brioni, ki so že v stoletjih pred uveljavitvijo krščanstva uživali poseben upravni status.

Kesenska škofija je obstajala v Betiki vse do svoje selitve v Rovinj, kjer se je na vrhu *Mons Albanusa* oblikovalo novo cerkveno središče, posvečeno kalcedonski svetnici sv. Evfemiji, ki je bila med pristaši istrske shizme posebej pribljubljena.[73] Kaštel Rovinj omenja še *Anon. Raven.*,[74] predhodnica cerkve sv. Evfemije je bila zgodnjekrščanska cerkev sv. Jurija,[75] kot pomembno utrjeno naselje pa se pojavlja tudi v listini o rižanskem zboru (okoli l. 804).[76] Selitev škofije v pomembnejše naselje je razumljiva, dogodek pa potrjuje edino lokalna hagiografska tradicija, ki na svoj način opisuje prenos (*translatio*) sarkofaga s telesom sv. Evfemije iz neimenovanega kraja v Rovinj,[77] medtem ko pisani viri o tem molčijo (škofijo v Rovinju omenja samo neki oglejski falsifikat, datiran v l. 803).[78]

Betika (oziroma istrska Kisa) ostaja kljub navideznemu padcu svojega ugleda pomembno cerkveno središče, ki so ga ob začetku 8. st. (*terminus post quem*) prevzeli v svoje roke benediktinci.[79] Njim pripadajo določene spremembe v samem kompleksu in samostanski del, nedavno izkopan južno in severno od portika, ledinsko ime »Tre ville«, pa je verjetno zadnji spomin na celinsko Kiso, sestavljeno iz dveh naselij (enega ob morju, drugega pri zaselku Betika) in cerkvenega središča med njima.

---

[1] Istrsko Kiso omenja Plinij St. (23–79 n. e.), kesensko škofijo v Istri in njenega škofa Vindemija akt o gradeški sinodi (579), škofa Vindemija pa omenjajo še langobardski zgodovinar P. Diakon (588) in akt o maranski sinodi (590). Kesenska škofija in njen škof Ursin se vnovič pojavljata v aktu o lateranskem koncilu (680). Gl. M. Suić, Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis, *Arh. rad. raspr.* 10, 1987, 186; 205: gl. op. 77; 206: gl. op. 79, 81; 212: gl. op. 103, 104.

[2] M. Suić (op. 1) 188: gl. op. 12 (članek A. Šonje), 203: gl. op. 67 (članek Cam. de Franceschija), 68 (članek L. Margetića; gl. kritično oceno R. Bratoža, *Zgod. časop.* 41/2, 1987, 362); C. Cuscito, Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografice e memorie episcopali, *Atti Centro ric. stor.* 17, 1986–1987, 16–22.

[3] M. Suić (op. 1) 186: gl. op. 1.

[4] A. Šonje, La sede del vescovo de Cessa, Vindemio, *Atti Centro ric. stor.* 11, 1980–1981.

[5] M. Suić (op. 1) 203–204.

[6] C. Cuscito (op. 2) 19.

[7] Ib., 19 in op. 29.

[8] M. Suić (op. 1) 208–211; R. Bratož (op. 2).

[9] M. Suić (op. 1) 186–188.

[10] Ib., 189–192.

[11] Sv. Hieronim v pismu iz l. 397–398 (ib., 189: gl. op. 17), Not. dign. (četrto desetletje 5. st.), ib., 195, 202 in akt o gradeški sinodi (579), C. Cuscito (op. 2) 15–16.

[12] *Tabula Peutingeriana*, gl. M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri* (Pula–Rijeka 1979) 314–316, 321, *Anon. Raven.*, ib., 317, 328 in M. Suić (op. 2) 189–195. Poleg treh oblik uradnega poimenovanja je za brionske otoke obstajalo še ime *Brevona*, ki je po Suićevem mnenju (Suić je dopolnil in poglobil toponomastične analize znanega romanista in jezikoslovca P. Skoka) nastalo v latinsko-romanskem govornem krogu. V pozni antiki se je ohranilo v lokalnem narečju in potem počasi spodrinilo ime *Cissa* (M. Suić, ib., 192–194). Skok in Suić postavljata spremembo poimenovanja brionskih otokov že v 6. st., glavno oporo za takšen sklep pa jima nudi t. i. Evfrazijev privilegij, znani ponaredek iz l. 1222, v katerega so bolj ali manj spretno vtkani razni podatki iz izvirnih privilegijev in darilnih listin, izdanih poreški škofiji v času med drugo polovico 10. in začetkom 13. stoletja. Zato je treba domnevati, da spada prva doslej znana pisana omemba novega poimenovanja v začetek te dobe, ne pa v l. 543, ko je še vedno prevladovalo staro ime – *Pullaria*. Za Evfrazijev privilegij gl. naslednjo literaturo: B. Benussi, Privilegio Eufrasiano, *Atti mem. Soc.*

istr. arch. st. patria 8, 1892; G. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo* (Roma 1924) 54–56; F. Cusin, Il »Privilegio Eufrasiano« e la Charta Libertatis del comune di Parenzo, *Archivio Veneto* 30, 1942, 65–81.

[13] Š. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni »Bizantski kastrum«, *Histria arch.* 6–7, 1975–1976 (tiskano 1986) 5–49; R. Matijašić, Zbirka bizantskog novca u Arheološkom muzeju Istre u Puli, *Starohrv. prosvj.* 13, 1983, 229, 232 in op. 28, najdbi semifollisa AE cesarja Mavricija Tiberija (582–602) in follisa AE cesarja Konstantina IV. (668–685); J. Šašel, B. Marušić, Štirideset rimskih napisov iz Istre, *Arh. vest.* 35, 1984, 313–314, napisi št. 36–40; L. Širec, Srednjovjekovna keramika iz cisterne kastruma na otoku Brioni, *Histria arch.* 15–16, 1984–1985, 85–101; B. Marušić, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, v: *Izd. Hrv. arh. dr.* 11/1 (Pula 1987) 84 (»kastrum«), 91 (grobišče); A. Gri, *Ranosrednjovjekovna crkvena arhitektura i skulptura otoka Veliki Brioni*, 1985 (diplomsko delo, tipkopis v arhivu Oddelka za arheologijo FF v Ljubljani).

[14] A. Gnirs, Baudenkmale aus der Zeit der oströmischen Herrschaft auf Brioni Grande, *Jb. Altert.* 5, 1911, 75–97.

[15] Š. Mlakar (op. 13) 7, 9 (pril. 1/A, objekt št. 9).

[16] M. R. Mirabella, Notiziario archaeologico (1935–1936), *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patria* 38, 1937, 13 (pisec je označil »jugovzhodni risalit« kot dobro ohranjen, več kot 3 m visok rimski stolp, ki je bil pozneje včlenjen v obzidje »kastruma«; tlak je iz zglajene žive skale, na kateri so bili izkopani br. zapestnica [gl. še B. Marušić, Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri, *Jadr. zbor.* 5, 1962, 164], glinasta oljenka tipa Loeschcke X in del posode (polovica dna, žgana je bledo rdeče, *terra sigillata*).

[17] M. Suić (op. 1) 215.

[18] B. Marušić, *Kasnoantička i bizantinska Pula* (Pula 1967) 8, 33–35. Pisec je menil, da sta v razvojni poti Marijine cerkve obstajali dve obdobji: starejše (dvoranska cerkev), iz druge polovice 5. st., in mlajše (triladijska bazilika), iz druge polovice 6. st., toda določena dejstva so vplivala na nastanek novih ugotovitev. Organski spoji notranjih pilastrov s hrbtnim in sprednjim zidom cerkve zgovorno dokazujejo, da je bila ta že na začetku triladijska in bazilikalna, bizantinski kapitel »a due zone« iz krstilnice puljske škofijske cerkve, datiran v drugo polovico 5. st. (C. Cuscito, Il contributo della Società Istriana di archeologia e storia patria agli studi sulla tarda antichità, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patria* 84, 1984, 142), pa dopušča datiranje Marijine bazilike v prvo polovico 6. st. (morda v desetletje po bizantinski rekonkvisti). Gl. še op. 30.

[19] M. Suić (op. 1) 215 (na str. 199 piše isti pisec povsem drugače: ... »Taj je »gradić« gotovo potpuno istražen i otkriven, u glavnim linijama su utvrđene faze njegovog života i arhitektonske izgradnje, od zadnjih decenija Republike do izmaka antike«).

[20] Š. Mlakar (op. 13) pril. 3.

[21] V poznoantični Istri sta obstajali dve skupini utrjenih naselij-kaštelov. Prva je večja in jo sestavljajo znova uporabljena prazgodovinska gradišča (Bale, Dvograd, Stari Gočan, Motovun idr.), druga (manjša) pa se veže neposredno na porušene, zravnane in delno prilagojene rimske stavbe (brionski »kastrum«, Sipar, Nezakcij). Literatura: dela B. Marušića v *Jadr. zbor.* 9, 1973–1975, *Starohrv. prosvj.* 13, 1983 in *Starohrv. prosvj.* 16, 1987.

[22] Š. Mlakar (op. 13) gl. tloris (pril. 3).

[23] B. Marušić (op. 18) t. 2, sl. 1.

[24] Ib., t. 6, sl. 1.

[25] B. Marušić, Varia archaeologica prima, *Histria. arch.* 11–12, 1980–1981, 51, 56, t. 6: 1.

[26] A. Gnirs (op. 14) 80. Pisec ugotavlja zaradi skoraj popolnoma uničenega zidu le domnevno širino, 1,8 m, glavnega vhoda v pročelju bazilike. Dve okrogli in ena manjša pravokotna vdolbina na zgornji ploskvi preklade (v njeni sekundarni uporabi) iz »kastruma« so v izvirni legi (spodnja ploskev preklade) rabile za postavljanje železnih tečajev dvokrilnih vrat in za njihovo zapahnjenje; razpon med okroglima vdolbinama (1,75 m) ustreza domnevni širini vhoda.

[27] Pročelje druge cerkve je bilo morda razčlenjeno z zunanjimi lizenami (kakor pri Marijini baziliki); v tem primeru se je nahajala na vsaki strani vhoda po ena lizena, preklada pa je pokrivala deb. zidu (50 cm) in lizene (25 cm). Če so bili zidovi razčlenjeni samo ob glavnem vhodu, lahko govorimo o neke vrste protironu. Ostaja še tretja možnost, ki jo ponuja masivni pročelni zid, deb. 75 cm. Približno vzporednico najdemo na pročelju cerkve »Kod mise« v Peroju, gl. B. Marušić, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria. arch.* 5/1–2, 1974, 46 in sl. 126, 131.

[28] A. Gnirs (op. 14) 77, sl. 2, 80–81, 82–83, 83, sl. 9; B. Marušić (op. 18) 33–34, t. 15, sl. 1.

[29] B. Marušič, Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell' agro polese, *Atti Centro ric. stor.* 14, 1983–1984, 49 in 49: op. 3–7. Gl. še: B. Marušić (op. 25) 52 (najdišči Portič pri Peroju in cerkev sv. Justa v Galižani); B.Marušić, J. Šašel, De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj, *Arh. vest.* 37, 1986, 322, 324. Likovno govorico pozne antike je razbrati

tudi na obeh vencih-impostih (**t. 3:** 2, 3), na pregradnem pilastru (**t. 4:** 2) in pregradni plošči (**t. 4:** 1).

[30] Odločilno vlogo v oblikovanju brionske arhitektonske dekorativne skulpture 6. st. so imeli tisti umetnostni tokovi, ki so vplivali tudi na istočasno kiparsko ustvarjanje v Raveni (gl. R. O. Farioli, *»Corpus« della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna* 3 [Roma 1969] 7–11). Medsebojno prepletanje poznoantičnih in bizantinskih umetnostnih impulzov daje – v nasprotju s »kastrumom« – glavni poudarek likovnemu delovanju v Marijini baziliki, čeprav to ni zbudilo večjega in poglobljenega zanimanja znanstvenikov. Cerkveni prostor je namreč oblikovan v duhu oglejske gradbene šole, spomeniki arhitektonske dekoracije in cerkvene opreme (**sl. 6, 7**; **t. 5:** 1) pa so bili klesani pod vzhodnimi vplivi iz brionskega kamna na mestu samem. Istemu valu kamnoseške dejavnosti pripada tudi pregradni pilaster iz bizantinske kapele sv. Petra na Brionih (**t. 5:** 2), za katerega je na drugem mestu rečeno, da sodi med pionirje predromanske pleteninaste skulpture (B. Marušić [op. 18] 43–44).

[31] Gladki korintski kapiteli (**t. 2** a, b; 3: 1) sicer nudijo postavljeni kronologiji trdno oporo (gl. op. 29), toda za spodaj naštete kamnite spomenike obstajajo analogije, ki dopuščajo manjša časovna odstopanja (verjetno gre za zapoznele primere oziroma za daljše obdobje pojavljanja enakih in podobnih spomenikov):

1. okrasni motiv na prekladi (**t. 1:** 1, **sl. 3**) ima vzporednico na impostu v baziliki Velike Gospe pri Balah, gl. B. Marušić, Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri, *Starohrv. prosvj.* 13, 1983, 95;

2. venca-imposta (**t. 2:** 2, 3), imata vzporednico v bizantinski kapeli sv. Petra na Brionih, druga polovica 6. st., neobjavljeno;

3. pregradni pilaster (**t. 4:** 2) ima vzporednico iz Ravene, kripta sv. Jurija »ai Portici«, sredina 6. st., gl. R. O. Farioli (op. 30) 65, št. 118.

[32] A. Gnirs (op. 14) 90–92.

[33] O spremembi likovne govorice in zamenjavi cerkvene opreme pričajo kamniti spomeniki, ki so ohranili svoj izvirni okras, čeprav povsem po naključju, kajti glavna pozornost je bila posvečena dotlej neobdelanim površinam, ki so bile uporabljene za klesanje novih okrasnih vzorcev in motivov iz bogatega programa predromanske pleteninaste skulpture. Takšen dualizem je moč zaznati tudi v Marijini baziliki na Brionih (**t. 5:** 1), v Betiki (B. Marušić, J. Šašel [op. 29] 323, t. 1: 4) in v Novigradu (L. Parentin, *Cittanova d'Istria* [Trieste 1974] 315, kamniti spomenik št. 35; gl. še P. Porta, Rilievi altomedioevali di Cittanova d'Istria, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patria* 84, 1984, 162–163, kjer sta stilski in časovni dualizem spomenika povsem prezrta). O problemu radikalne zamenjave cerkvene opreme v zgodnjekrščanskih in bizantinskih cerkvah širom Istre, gl. B. Marušić, Doprinos poznavanju ranosrednjovjekovne skulpture u Istri, *Jadr. zbor.* 12, 1982–1985, 329. Istočasna temeljita obnova cerkvene stavbe je bila ugotovljena, npr., v Pulju – bazilika sv. Feličite (gl. B. Marušić [op. 18] t. 6, sl. 1). Glede končne usode notranje cerkve brionskega »kastruma« prihaja v poštev še ena možnost: njeno popolno zrušenje in prenos njenih verskih funkcij v zunanjo, Marijino baziliko.

[34] Stavba z lizenami je bila uporabljana že v 6. st., kar dokazuje najdba zgornjih delov viseče svetilke (**t. 5:** 3; gl. N. Duval, V. Popović, Caričin grad I, *Collection de l'École française de Rome* 75 [Belgrade–Rome 1984] 133–137, sl. 129 b).

[35] Š. Mlakar (op. 13) gl. pril. 3.

[36] Najdbi dveh pobizantinskih novcev (**t. 5:** 4, 5; gl. R. Matijašić [op. 23]) v prostoru stiskalnice C (**sl. 2**) nudita z mlajšo najdbo (**t. 5:** 5) *terminus ante quem* za obratovanje torkularija.

[37] M. Suić (op. 1) 188, 190, 199. Edini drugi večji otok med Porečem in Rovinjem je otok sv. Andreja (Crveni otok) pri Rovinju, ki pa ne prihaja v poštev, saj se l. 983. omenja kot (*Insula*) *Serra partibus Histriensis* (gl. Cam. de Franceschi, La toponomastica dell'antico agro Polese, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patria* 51–52, 61).

[38] Ib., 188.

[39] Ib.

[40] Ib., 202.

[41] H. Schwalb, Römische villa bei Pola, *Schr. d. Balkankomm. Ant. Abt.* 2 (Wien 1902) 1–10, sl. 17.

[42] M. Suić (op. 1) 209, 212–215.

[43] Ib., 206–208.

[44] Cam. de Franceschi (op. 37) 40. Ponta de C. apud villam Medigliani (1303); Ponta Cisana que est in contrata Pedroli (1370).

[45] M. Suić (op. 1) 195.

[46] M. Križman (op. 12) 321 (*Tab. Peut.*), 335 (*Anon. Raven.*).

[47] A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre* (Zagreb 1982) 133.

[48] B. Benussi, *Nel Medio Evo* (Parenzo 1897) 317; G. de Vergottini (op. 12) 54.

[49] A. Gnirs, Beispiele der antiken Wasserversorgung aus dem istrischen Karstlande, v: *Strenna Buliciana* (Zagreb 1924) 147.

[50] Š. Mlakar, Muzejsko-konzervatorski radovi na otočju Brioni, *Muzeji* 11–12, 1956–1957, 25–26.

[51] B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 307 ss.

[52] B. Marušić (op. 25) 42–43.

[53] B. Marušič, Poganstvo i kršćanstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću, *Arh. vest.* 29, 1978, 556.

[54] A. Gnirs (op. 49) 147.

[55] Arhiv Arheološkog muzeja Istre, Poročila kustosov, št. 696, 29. 6. 1972 (Barbariga). Gl. še B. Marušić, 1973–1975 (op. 21) 340.

[56] B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 325–326.

[57] C. Cuscito, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, *Fonti e studi per la storia di Venezia Giulia* 3, 1977, 336–337.

[58] M. Prelog, *Poreč* (Beograd 1957) 89: op. 44.

[59] B. Marušić, Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu, *Histria arch.* 2/2, 1971, 7, 13.

[60] B. Marušić, Istraživanje arheološkog nalazišta Rim kod Roča, v: *Izd. Hrv. arh. dr.* 11/2 (Pula 1987), 235–243.

[61] B. Marušič, J. Šašel (op. 29) 330–331.

[62] Ib., 326–327.

[63] Ib., 323 (kamniti spomenik št. 23).

[64] C. Cuscito, Venanzio Fortunato e le chiese istriane, *Atti mem. Soc. istr. arch. st. patria* 78, 1978, 209 ss.

[65] Ib., 209–214, 221: op. 31 (morebitna navzočnost generala Narzesa), 222 (relikvije svetnikov).

[66] Ib., 215, 215: op. 9, 216; J. Šašel (Il viaggio di Venanzio Fortunato e la sua attività in ordine alla politica bisantina, *Ant. altoadr.* 19, 1981, 362) pojmuje škofa Vitalisa kot ravenskega škofa (553–556), cerkev sv. Andreja pa kot istoimensko cerkev v Raveni; dela C. Cuscita (op. 64) ne omenja.

[67] C. Cuscito (op. 64) 215–216 (o cerkvi sv. Andreja v Raveni), 216–218 (delovanje Maksimijana v Pulju), 218–220 (delovanje Maksimijana v južni Istri), 220 (prenos relikvij sv. Andreja v Raveno), 221–223 (o škofovskih sedežih Vitalisa in Johannesa); M. Suić (op. 1) 206–207.

[68] B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 328. Ohlapna kronologija krstilnice, zasnovana le na arheološkem gradivu, dobiva po razčlenitvi arheološkega gradiva in pisanega vira točnejše časovne okvire (553–565); o lokaciji Vitalisove cerkve sv. Andreja v Betiko glej še bežno omenjanje C. Cuscita (op. 18) 120 in J. Šašla (op. 29) 331 in zlasti 333.

[69] C. Cuscito (op. 64) 212; B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 320–322, 324.

[70] C. Cuscito (op. 64) 214, 222; B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 312–313.

[71] B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 326.

[72] M. Suić (op. 1) 207.

[73] E. Klebel, Über die Städte Istriens, Studien zu den Anfängen des europäischen Stadtwesens, *Vorträge und Forschungen Konstanz* 4, 1958, 46.

[74] B. Benussi, *Storia documentata di Rovigno* (Trieste 1977, drugi ponatis) 32.

[75] Ib., 32–33.

[76] Ib., 36.

[77] C. Cuscito (op. 2) 7 ss; gl. še C. Cuscito, L'apporto della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi giuliani, *Arch. triest.* 93, 1984, 90–92.

[78] E. Klebel (op. 73), 46.

[79] B. Marušić, J. Šašel (op. 29) 328 (začetek 7. st.; nova datacija – začetek 8. st. – je vezana z domnevno selitvijo kesenske škofije v Rovinj).

NOCH EINIGES ÜBER DAS ISTRISCHE *CISSA* UND DAS KESSENSCHE BISTUM (*EPISCOPATUS CESSENSIS*)

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit verfolgt die Absicht, die Vermutungen und Schlußfolgerungen in der Abhandlung von M. Suić,[1] welche die verworrenen, mit dem istrischen *Cissa* und dessen Bistum verknüpften Probleme erörtert, zu erhellen, ergänzen und vertiefen.[1, 2] Suić entschied sich für die Insellokation von Cissa, wozu ihn schriftliche Quellen, linguistische Angaben und archäologisches Material leiten. Das istrische Cissa loziert er auf die Inselgruppe Brioni, wobei er sich auf einen Text von Plinius d. Ä. (23–79 u.Z.) beruft, den er als *Cissa Pullaria* und nicht als *Cissa, Pullaria* liest. Pullaria ist seiner Meinung nach ein Adjektiv weiblichen Geschlechts, als Attribut gebunden an ein Nomen, das das allgemeine Appelativum insula sein könnte, beziehungsweise, was auch wahrscheinlicher ist, das Syntagma Cissa Pullaria. Diese seine These hat er noch mit dem archäologischen, unlängst (1976–1983) an der Nordseite der Bucht Veriga (Val Catena) und im »*castrum*« (**Abb. 1**) ergrabene Material untermauert. Die kaiserliche Fullonica aus dem vierten Jahrzehnt des 5. Jh. (*Not. dign.*) sucht er im Teil des »castrums«, der die Wirtschaftsgebäude enthält (**Abb. 2**: A–C; **9**), während er einen Rest der Bischofskirche im südöstlichen »Kreis-Risalit« (**Abb. 2**: E) erahnte. Sein Beweisverfahren basiert vor allem auf persönlichen, anläßlich seines mehrtägigen Besuchs des Fundortes gewonnenen Eindrücken, was leicht zu verstehen ist, da ja die Forschungsresultate mehr oder weniger unveröffentlicht sind.[13]

In den ersten Teil seiner Erörterungen trug der Autor in die fachliche Evidenz eine größere Anzahl von Kalksteinfragmenten der Kirchenausstattung und der architektonischen Dekoration ein (**Taf. 1–4, Abb. 3, 5, 14**), entdeckt im »castrum« in der obersten Trümmerschicht, in drei Fällen sogar *»in situ«* in Sekundärverwendung (**Abb. 4, 14, Taf. 1:** 2). Zwei korinthische Kapitelle mit glatten Blättern (**Taf. 2; 3:** 1) datieren die Gesamtgruppe in die Zeit um das J. 500 und bezeugen zugleich die Existenz einer mittelgroßen dreischiffigen Kirche. Die eingehende Stil- und Funktionalanalyse dieser Denkmäler, insbesondere der beiden Kapitelle, der beiden Kämpfer (**Taf. 3:** 2, 3) sowie beider Torbalken (**Taf. 1:** 1, 2; **Abb. 3; 5**) hat, verglichen mit den ähnlichen Denkmälern in der vorzüglich erhaltenen Marienbasilika, wo sie sich noch immer *»in situ«* befinden, erwiesen, daß es im breiteren Bereich des »castrums« außer der bereits bekannten äußeren Marienbasilika (erste Hälfte des 6. Jh., vermutlich bald nach dem J. 538),[14, 18] noch eine zweite, einige Jahrzehnte ältere Basilika gab, die im Gegensatz zur Marienbasilika im Geiste der spätantiken Kunstströmungen verziert war. Dies beweisen vor allem die Kapitelle (**Abb. 8**) und die Kämpfer (**Abb. 7**) in der Marienbasilika, die, wie die Denkmäler im »castrum«, in lokalen Werkstätten gemeißelt worden sind, die jedoch ihren Erzeugnissen schon den neuen, byzantinischen bildlichen Ausdruck einhauchten. Die ältere Basilika befand sich höchstwahrscheinlich im eigentlichen »castrum« und die Grundrißanalyse (**Abb. 2**) stellt sie in den leeren Raum am Südosteingang, der in einem nicht bekannten Zeitabschnitt bis zur sterilen blutroten Erde gereinigt worden war. Die nachträgliche Verwendung der Balken im Gebäude mit den Lisenen (**Abb. 9:** D) und im Torkularium (**Abb. 9:** A) beweist, daß es recht bald (Analogien weisen auf den Beginn des 9. Jh. hin)[33] zu ihrer gründlichen Erneuerung oder sogar zum Abbruch kam, während die dreimalige Wiedererneuerung des Torkulars A und die Funde postbyzantinischer Münzen (**Taf. 5:** 4, 5) von einer mehrhundertjährigen ununterbrochenen Winzertätigkeit im Raum sprechen, den Suić der kaiserlichen Fullonica zugeschrieben hat. Seine flüchtige Anmerkung, die im südöstlichen »Kreis-Risalit« den Rest einer Kirche sieht, kann aber dennoch als anspornende Provokation für die künftige Erforschung der Entwicklung der altchristlichen und byzantinischen Architektur auf den Brioni-Inseln bezeichnet werden.

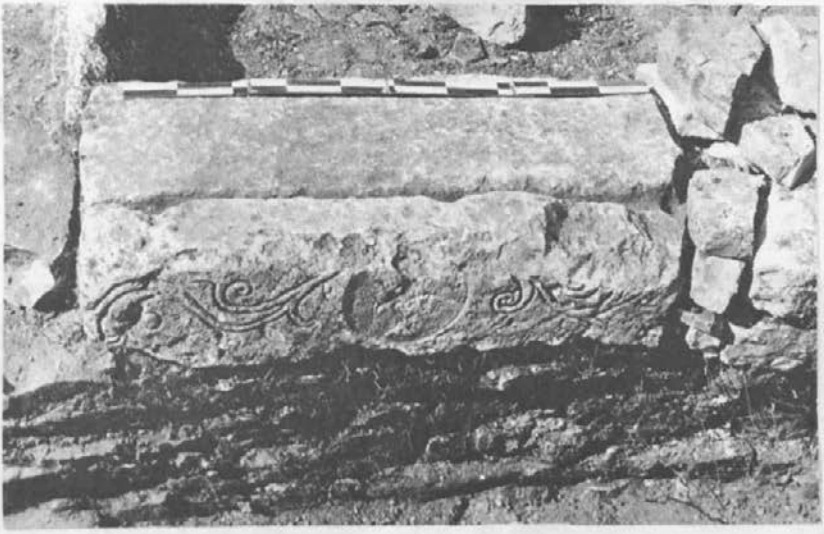
Im zweiten Teil seiner Abhandlung hat der Verfasser seinen Blick dem Festland zugewendet, auf den Raum der *Ponta Cissana* und deren breiteren Bereich, wo zahlreiche Fachleute, unter ihnen namentlich H. Schwalb,[41] in Hinsicht auf die spezifischen archäologischen Funde (zermalene Muscheln, *Pilae Fullonicae,* Tongewichte für Webstühle) die bereits erwähnte kaiserliche Fullonica und das istrische Cissa ahnten. Der Autor weist einen wichtigen Platz noch dem Toponym selbst zu *(Ponta Cissana)*, was, wie dies der Fall im nahe gelegenen Vrsar ist (antikes Toponym *insula Ursaria,*[46] mittelalterliches Toponym *castrum Ursaria*[48]) auf die Übersiedlung des Toponyms hinweist. Unter den archäologischen Fundorten (**Abb. 11**) ist vor allem von Bedeutung der Kirchenkomplex des hl. Andreas,[56] ausgestaltet im Laufe des 5. und 6. Jh., den seine klassische Harmonie, die Pracht der Innenausstattung und der religiöse Inhalt auszeichnen. Der letztangeführte äußert sich im Patrocinium selbst, ein überaus wichtiger Platz gebührt der kleeblattförmigen Memorialkapelle mit Altargrab und musivischer Inschrift in der Südapsidiole (erwähnt werden Reliquien seliger Heiliger), ferner ist hier noch eine Grabkapelle an der Südseite der Basilika mit zwei Sarkophagen kirchlicher (?) Würdenträger, während auch das Baptisterium freigelegt wurde, das eine *»conditio sine qua non«* für die Existenz jeder Bischofskirche darstellt. Und eben eine solche Kirche erscheint im ersten und zweiten Lied (entstanden zwischen den J. 553 und 565) der *Carmina Miscellanea* des Venantius Fortunatus, geboren um das J. 530 in der Umgebung von Treviso, worauf unlängst C. Cuscito verwiesen hat.[64] Der Dichter erwähnt, daß Bischof Vitalis in Anwesenheit eines militärischen und eines administrativen Vertreters ein Heiligtum zu Ehren des hl. Andreas entworfen, errichtet, ausgestattet (er erwähnt eine mosaikverzierte Halle) und geweiht hat, wogegen der Bischof Johannes seinem Auftrag gemäß auf die erwähnte Stelle heilige Reliquien der Aposteln Petrus, Paulus und Andreas sowie venezianischer und pannonischer Heiliger gelegt hat. Trotz einiger Mängel gelangte Cuscito nach gründlicher Aufgliederung Fortunats zu gewichtigen und anziehenden Ermittlungen. Im Zentrum seines Interesses steht der Erzbischof Maximianus von Ravenna (546–556), der die Reliquien des hl. Andreas aus Konstantinopel nach Ravenna brachte und den Bau der Kirche des hl. Andreas auf der gleichnamigen Insel in der Bucht von Pula und auf der Insel Serra bei Rovinj beeinflußte. Besondere Aufmerksamkeit widmete Cuscito beiden Bischöfen. Vitalis faßt er als Bischof von Pula auf, der zum Teil die Lücke zwischen dem Bischof Isacius (erwähnt im J. 547) und dem Bischof Hadrianus (erwähnt im J. 579) ausgefüllt hat, Johannes dagegen als Bischof einer Diözese in der Nähe von Pula, einem Kirchenzentrum mit einer dem hl. Andreas geweihten Kirche. Ein derartiges Zentrum wurde in Betika entdeckt; hier ist die Kirche des hl. Andreas freigelegt worden, die dritte im Raum zwischen Pula und Rovinj. Nur in ihrem Komplex befindet sich ein in die zweite Hälfte des 6.

Jh.[68] datiertes Baptisterium, an Fortunats Kirche binden sie aber noch zwei Tatsachen: der musivische Dekor im Mittelschiff[69] und die an eine besondere Stelle (Altargrab?) gelegten Heiligenreliquien.[70] Bis hieher stimmen die Beziehungen zwischen der schriftlichen Quelle und dem archäologischen Material überein, dagegen gibt es einen großen Unterschied beim Vergleichen der chronologischen Angaben: die Kapelle mit kleeblattförmigen Grundriß, die Basilika und das mit Inschrift versehene musivische Pflaster sind in der ersten Hälfte des 5. Jh. und in dessen Mitte entstanden, während der Zeitspanne zwischen den J. 553 und 565 lediglich das Baptisterium und die eventuelle nachträgliche inhaltliche, mit der Einweihung des Komplexes des hl. Andreas verknüpfte Bereicherung des Altargrabes zugeschrieben werden können, wogegen die Kapelle mit den bischöflichen (?) Sarkophagen schon ins 7. Jh. gehört (vermutlich dessen zweite Hälfte).[71] Die teilweise Unstimmigkeit ist offensichtlich, doch kann sie durch die Natur der Quelle vermindert werden, denn die *»licentia poetica«* gestattete es dem Fortunat, den Bischof Vitalis in besserem Licht vorzustellen, und so schrieb er ihm auch die vorangegangenen archäologischen Schichten der stufenweisen Ausgestaltung des Kirchenkomplexes in Betika zu. Diese Deutung ist gänzlich annehmbar, und in diesem Fall ist der Bischof Johannes als erster Kessenscher Bischof und Vorgänger des auf der Synode in Grado (579) anwesenden Bischofs Vindemius zu betrachten.

Die Kessensche Diözese befand sich in Betika hin bis zur Übersiedlung nach Rovinj, wo sich auf dem Gipfel des Mons Albanus ein neues, der kalzedonischen Heiligen Euphemia geweihtes Kirchenzentrum ausgestaltete. Die Übersiedlung des Bistums in ein bedeutenderes Zentrum ist verständlich, doch wird dieses Ereignis lediglich durch die lokale hagiographische Tradition bestätigt, die auf ihre Weise die Übertragung des Sarkophags mit dem Leib der hl. Euphemia aus einem nicht genannten Ort nach Rovinj beschreibt,[77] wogegen die schriftlichen Quellen darüber stumm sind (das Bistum in Rovinj wird nur in einem aquileianischen, in das J. 803 datierten Falsifikat erwähnt).[78]

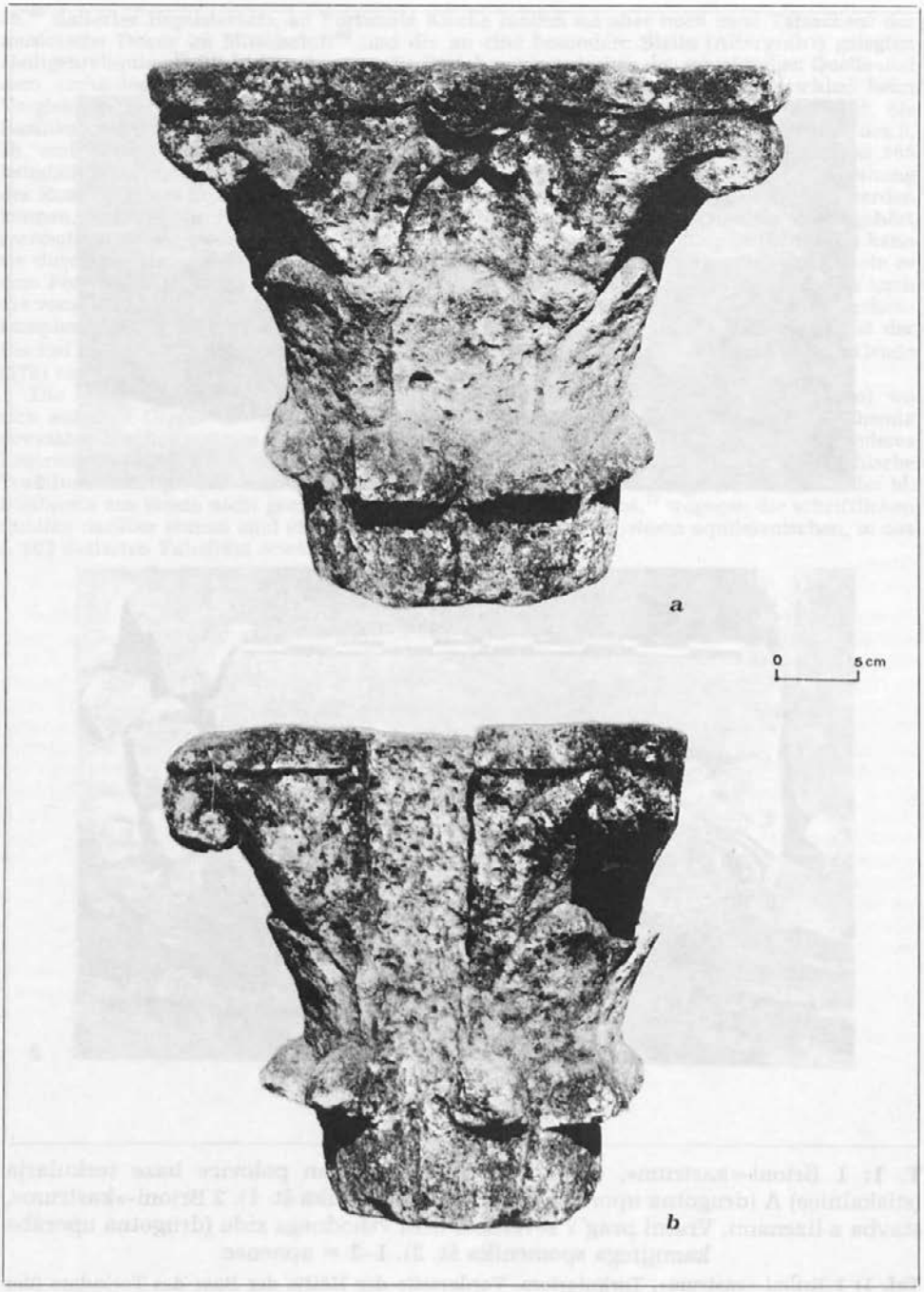
1

2

T. 1: 1 Brioni-»kastrum«, torkularij. Sprednja stran polovice baze torkularja (stiskalnice) A (drugotna uporaba kamnitega spomenika št. 1). 2 Brioni-»kastrum«, stavba z lizenami. Vratni prag v severnem delu vzhodnega zidu (drugotna uporaba kamnitega spomenika št. 2). 1–2 = apnenec.

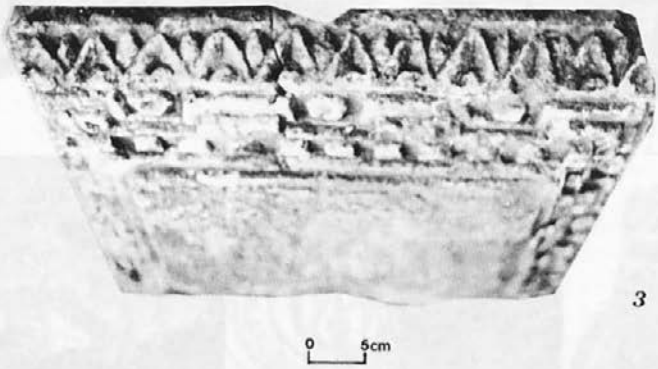
Taf. 1: 1 Brioni-»castrum«, Torkularium. Vorderseite der Hälfte der Base des Torkulars (der Presse) A (Sekundärverwendung des Steindenkmals Nr. 1). 2 Brioni-»castrum«, Gebäude mit Lisenen. Türschwelle im Nordteil der Ostmauer (Sekundärverwendung des Steindenkmals Nr. 2). 1–2 = Kalkstein.

T. 2: Brioni-»kastrum«. Kamniti spomenik (dalje k. sp.) št. 3. Apnenec.
Taf. 2: Brioni-»castrum«. Steinernes Denkmal (im folgenden st. D.) Nr. 3. Kalkstein.

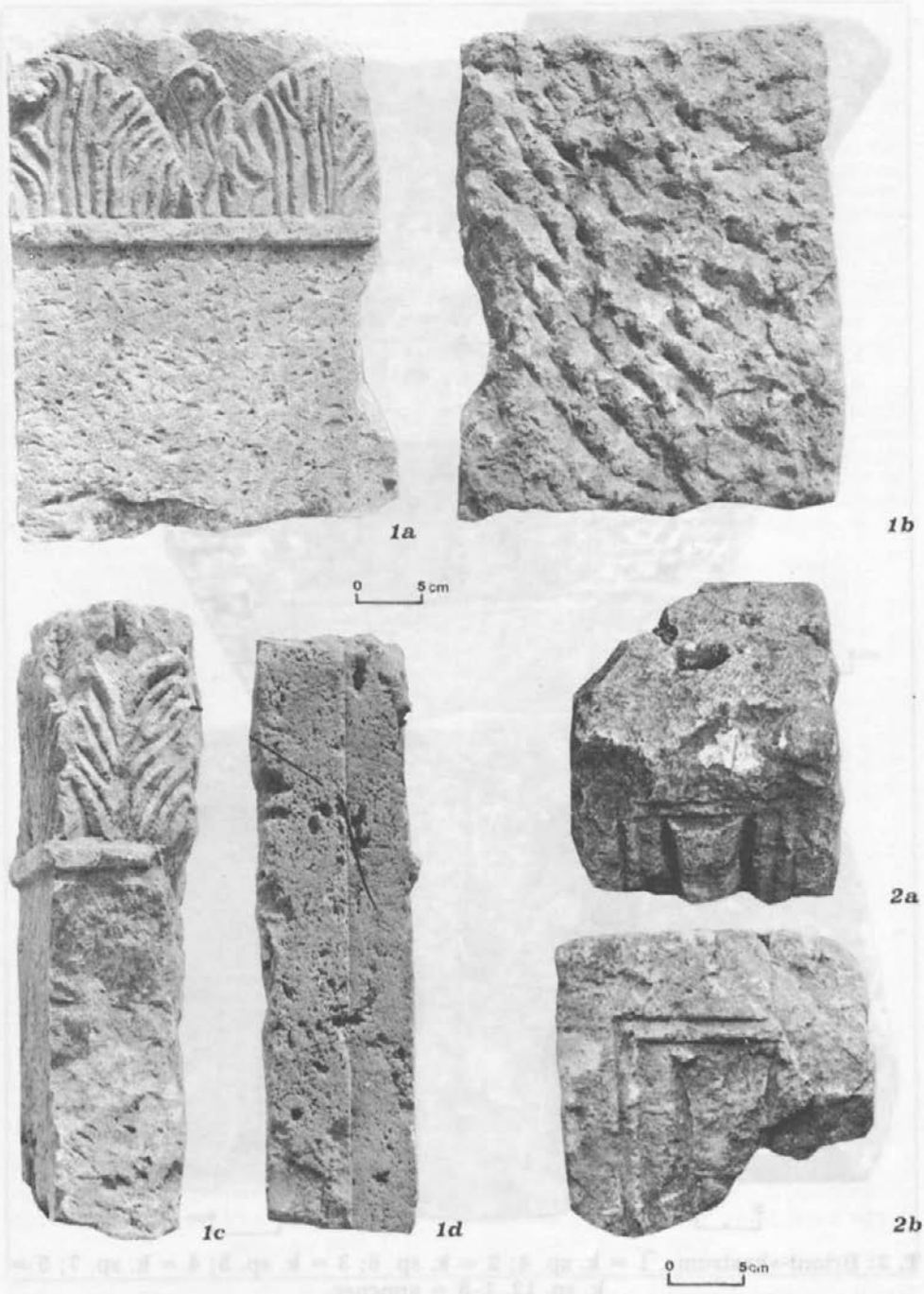

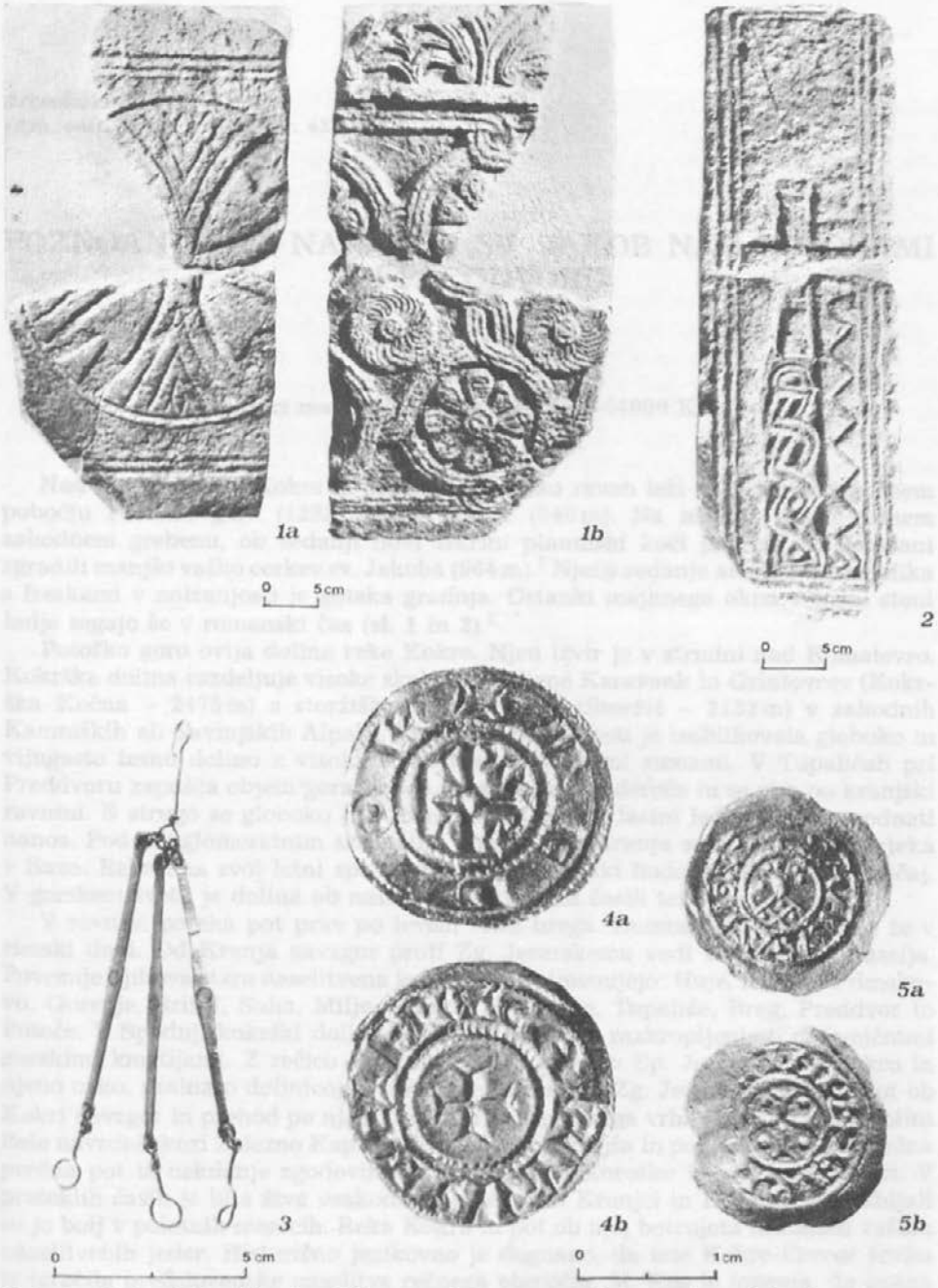

T. 3: Brioni-»kastrum«. 1 = k. sp. 4; 2 = k. sp. 6; 3 = k. sp. 5; 4 = k. sp. 7; 5 = k. sp. 12. 1–5 = apnenec.

Taf. 3: Brioni-»castrum«. 1 = st. D. 4; 2 = st. D. 6; 3 = st. D. 5; 4 = st. D. 7; 5 = st. D. 12. 1–5 = Kalkstein.

T. 4: Brioni-»kastrum«. 1 = k. sp. 10; 2 = k. sp. 11; 1–2 = apnenec.
Taf. 4: Brioni-»castrum«. 1 = st. D. 10; 2 = st. D. 11. 1–2 Kalkstein.

T. 5: 1 = Brioni-Marijina bazilika, sprednja (prva pol. 6. st.) in zadnja (9. st.) stran pregradne plošče; 2 = Brioni-kapela sv. Petra, pregradni pilaster (druga pol. 6. st.); 3 = Brioni-»kastrum«, stavba z lizenami, deli viseče svetilke (6 st.); 4 = Brioni-»kastrum«, severno od torkularja (stiskalnice) C. Srebrni pfenig Karla Velikega, drugo obdobje kovanja (794–805); 5. Brioni-»kastrum«, severno od torkularja (stiskalnice) C. Srebrni pfenig Henrika IV. ali V. (1056–1125). 1–2 = apnenec, 3 = bron, 4–5 = srebro.

Taf. 5: 1 = Brioni-Marienbasilika, Vorderseite (erste Hälfte des 6. Jh.) und Rückseite (9. Jh.) der Schrankenplatte; 2 = Brioni-Kapelle des hl. Petrus, Schrankenpilaster (zweite Hälfte des 6. Jh.); 3 = Brioni-»castrum«, Gebäude mit Lisenen, Teile einer Hängelampe (6. Jh.); 4 = Brioni-»castrum«, nördlich vom Torkular (Presse) C. Silberpfennig Karls des Großen, zweite Prägezeit (794–805): 5 = Brioni-»castrum«, nördlich vom Torkular (Presse) C. Silberpfennig Heinrichs IV. oder V. (1056–1125). 1–2 Kalkstein, 3 Bronze, 4–5 Silber.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 431–438

POZNOANTIČNO NAJDIŠČE SV. JAKOB NAD POTOČAMI PRI PREDDVORU

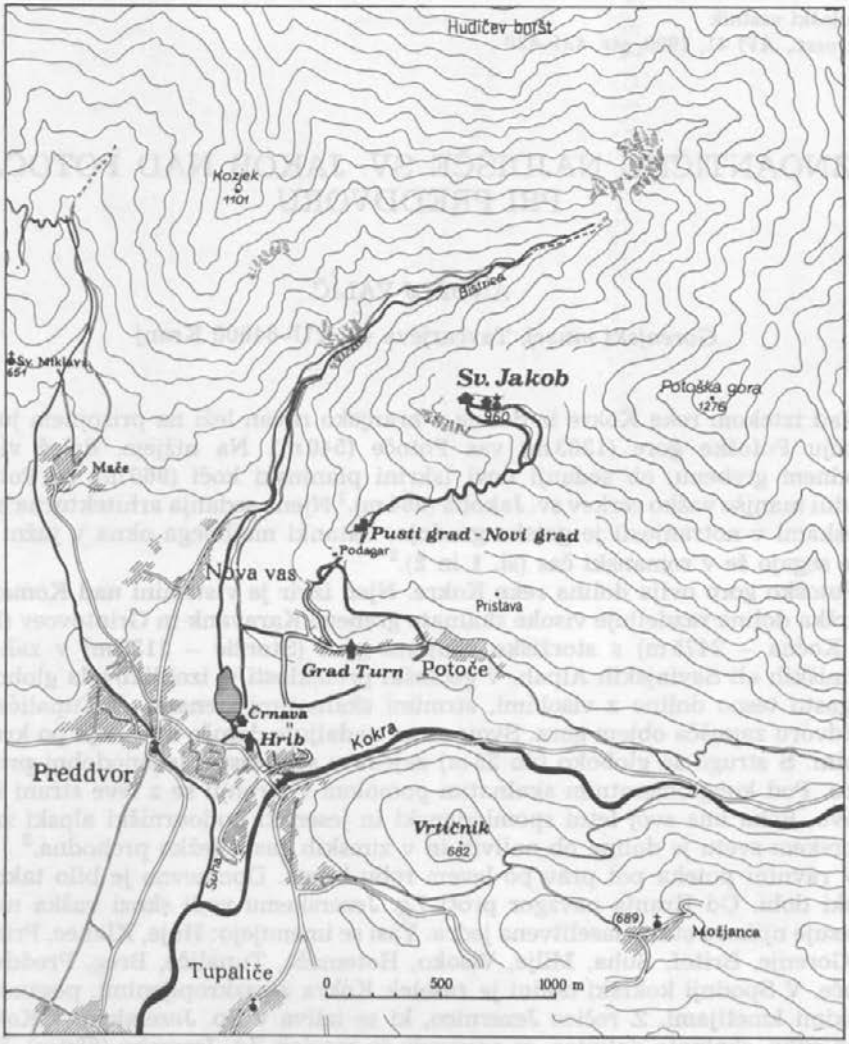
ANDREJ VALIČ

Gorenjski muzej, Tavčarjeva 43, YU–64000 Kranj

Nad iztekom reke Kokre iz doline v kranjsko ravan leži na prisojnem južnem pobočju Potoške gore (1283 m) vas Potoče (540 m). Na nižjem, daleč vidnem zahodnem grebenu, ob sedanji novi Iskrini planinski koči (960 m), so Potočani zgradili manjšo vaško cerkev sv. Jakoba (964 m).[1] Njena sedanja arhitekturna oblika s freskami v notranjosti je gotska gradnja. Ostanki majhnega okna v južni steni ladje segajo še v romanski čas (**sl. 1** in **2**).[2]

Potoško goro ovija dolina reke Kokre. Njen izvir je v strmini nad Komatevro. Kokrška dolina razdeljuje visoke skalnate grebene Karavank in Grintovcev (Kokrška Kočna – 2475 m) s storžiško skupino gora (Storžič – 2132 m) v zahodnih Kamniških ali Savinjskih Alpah. V geološki preteklosti je izoblikovala globoko in vijugasto tesno dolino z visokimi, strmimi skalnatimi stenami. V Tupaličah pri Preddvoru zapušča objem gora. Svojo smer nadaljuje deroče in se vije po kranjski ravnini. S strugo se globoko (do 25 m) zajeda v svoj lastni ledenodobni prodnati nanos. Pod konglomeratnim skalnatim pomolom v Kranju se z leve strani izteka v Savo. Reka ima svoj letni spomladanski in jesenski hudourniški alpski značaj. V gorskem svetu je dolina ob nalivih in v zimskih časih težko prehodna.[3]

V ravnini poteka pot prav po levem robu brega. Domnevno je bilo tako že v rimski dobi. Od Kranja navzgor proti Zg. Jezerskemu vodi skozi vaška naselja. Povezuje njihova stara naselitvena jedra. Vasi se imenujejo: Huje, Klanec, Primskovo, Gorenje, Britof, Suha, Milje, Visoko, Hotemaže, Tupaliče, Breg, Preddvor in Potoče. V Spodnji kokrški dolini je zaselek Kokra z razkropljenimi, posamičnimi gorskimi kmetijami. Z rečico Jezernico, ki se izliva v Sp. Jezerskem v Kokro in njeno ozko, skalnato dolinico, se povezuje še zaselek Zg. Jezersko (880 m). Pot ob Kokri navzgor in prehod po njeni dolini prek Jezerskega vrha (1218 m) in po dolini Bele navzdol skozi Železno Kaplo v Podjuno je najkrajša in poglavitna povezovalna prečna pot iz nekdanje zgodovinske Kranjske na Koroško in v obratni smeri. V preteklih časih je bila živa vsakodnevna vez med Kranjci in Korošci. Uporabljali so jo bolj v poletnih mesecih. Reka Kokra in pot ob njej botrujeta nastanku vaških naselitvenih jeder. Historično jezikovno je dognano, da ime Kokre-*Corcac* izvira iz izročila predslovenske naselitve rečnega območja. M. Kos je mnenja, da imena naselij v ravnini izpričujejo način in časovne stopnje zgodovinske staroslovanske poselitve.[4] Starejši izvor krajev se dokazuje z naključnimi arheološkimi najdbami iz delno odkritih najdišč.[5] Bistveno pomembnejšo arheološko in zgodovinsko krajevno vlogo, osredotočeno v višjo jugovzhodno strmino Sv. Jakoba, ima komunikativni vhod in izhod iz Kokrške doline. S pobočja je dober pregled nad prehodom v dolino in ravnino (**sl. 1**).

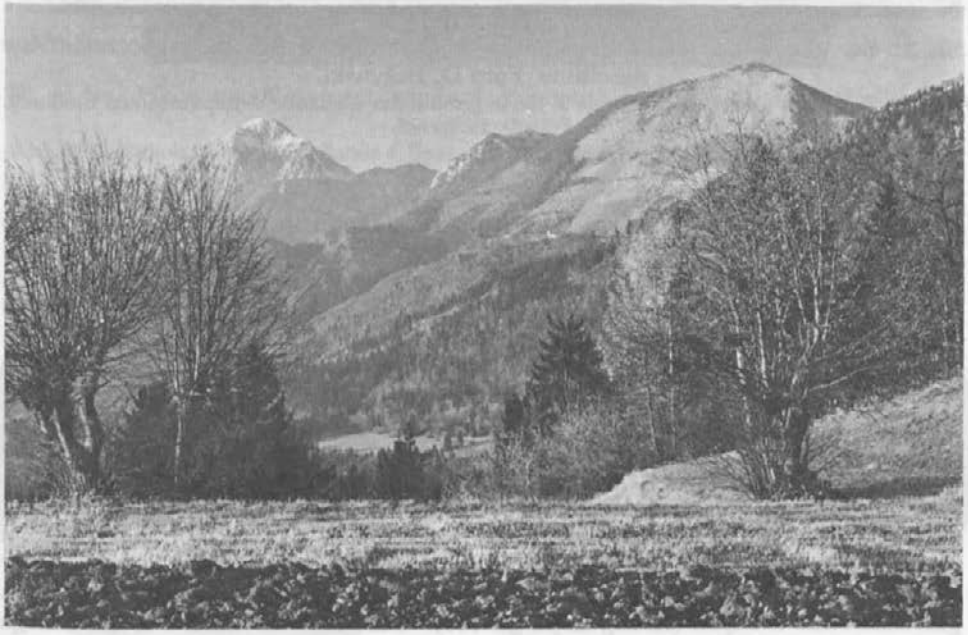
Sl. 1: Položaj srednjeveških gradov, refugija na Sv. Jakobu nad Potočami in prazgodovinske naselbine na Vrtičniku nad Tupaličami.

Abb. 1: Lage der mittelalterlichen Burgen, des Refugiums auf dem Sv. Jakob über Potoče und der vorgeschichtlichen Siedlung auf dem Vrtičnik über Tupaliče.

Zgodovinski viri sporočajo, da so že v 12. stol. zgradili kot varovalno obrambno utrdbo romansko zidan stolpasti Novi grad (po Valvazorju Neuburg), ljudsko Stari grad ali Pusti grad (644 m, **sl. 6:** 8–12). Stranice kvadratnega stolpa merijo 9,60 m. Debelina zidov meri 2,20 m. Notranja površina obsega manj kot 30 m^2. Nižje pod njim stoji že v 14. stol. srednjeveški grad Turn (525 m).[6] Nad njima, na vrhnjem grebenu s cerkvico sv. Jakoba, je bilo z arheološkimi identifikacijskimi sondami najpozneje (l. 1985) odkrito poznoantično najdišče-refugij.[6a] V jugozahodnem predelu vrhnjega poševnega gorskega hrbta so bili na ožjih višinsko različno

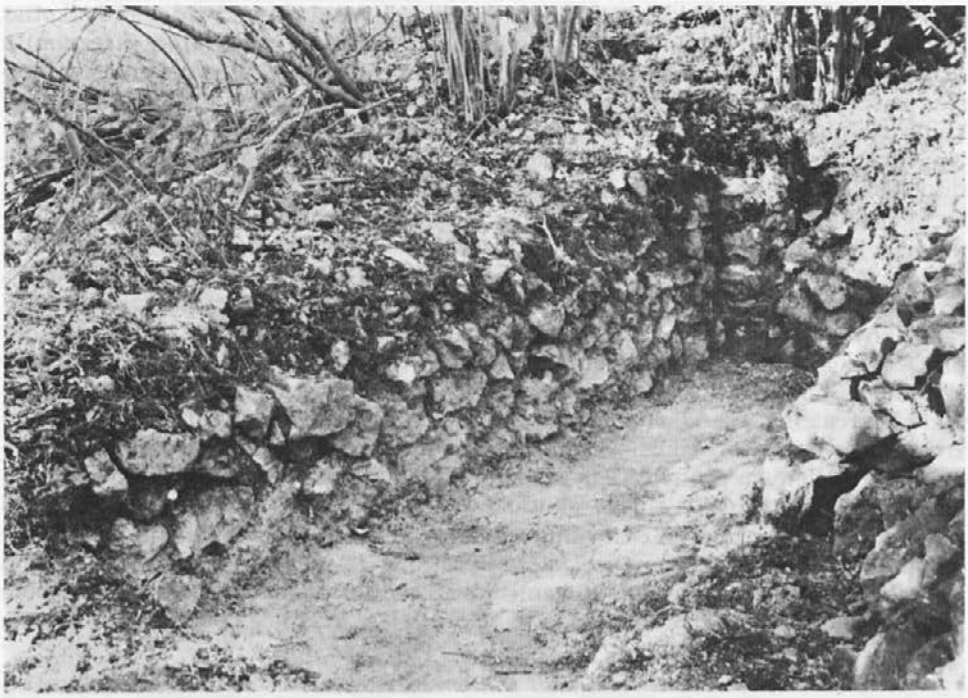
razloženih ozkih ravničastih pobočnih terasah odkopani ostanki zidov pravokotno zidanih stavb (**pril. 1; sl. 3; 4**).* Značilni način njihove zidave (*opus incertum*) z drobnimi naselbinskimi delnimi najdbami, kot npr. fragmentarno ohranjen dvovrsten koščen glavnik, »nomadsko« kovinsko zrcalo, deli steklenih posod in železna koničasta puščična ost (**sl. 6**: 1–7), kronološko in kulturno opredeljujejo in označujejo odmaknjeno staroselsko romansko gorsko naselbino kot poznoantično zavetišče in pribežališče.[6b]

V tem zapisu se omejujem na dve poglavitni arheološki najdbi. Kot prvo predstavljam dobro ohranjeno ploščato oblikovano in okroglo kovinsko zrcalo. Premer 5,8 cm (**sl. 5; 6**: 1). Prednja, zrcalna stran je ravna, gladka, bleščeča in srebrne barve. Na sivozeleno patinirani hrbtni strani ima 7 radialno plastičnih razdelkov v krogu. V sredi ima polkrožno izbočen manjši ročaj ali držalce za privezovanje. Po dekorativni oblikovanosti hrbtnega dela ga uvrščajo v tipsko skupino »Čmi-Brigetio«. Komparativno analogne naselbinske in grobne najdbe takšnih zrcalc so se z odkrivanji osredotočile v krajih ob Donavi in Tisi.[7] Podobno zrcalo, z zvezdastim, cikcakastim dekorativnim elementom na hrbtni strani so odkrili v skeletnem grobu 253 nekropole iz časa preseljevanja ljudstev v Lajhu v Kranju.[8] Uvrščajo ga v tipsko skupino Kranj-Balta. Tovrstne kulturne najdbe povezujejo s kulturnimi in časovnimi relikti vzhodnogotske dominacije, v povezavi z njihovo svojino v prvi pol. 6. stol. Vprašanje je, ali ga niso v svoji opremi uporabljali, nosili in prenašali ali zamenjavali tudi pripadniki drugih preseljujočih se ljudstev tistega časa. Možno je, da so ga prinesli iz tedanjega bližnjega Carniuma

Sl. 2: Pogled na Storžič, Zaplato in na Sv. Jakoba nad Potočami.
Abb. 2: Blick auf die Berge Storžič und Zaplata und auf den Sv. Jakob über Potoče.

* Priloga 1 v žepu.

Sl. 3: Sv. Jakob nad Potočami, sonda 3. Ostanki zidanih stavb poznoantične naselbine. Foto D. Holynski.

Abb. 3: Sv. Jakob über Potoče, Sonde 3. Reste gemauerter Gebäude der spätantiken Siedlung. Foto D. Holynski.

(Kranja) v staroselski romanski refugij pri sv. Jakobu in ga zamenjali za drugo kulturno dobrino.

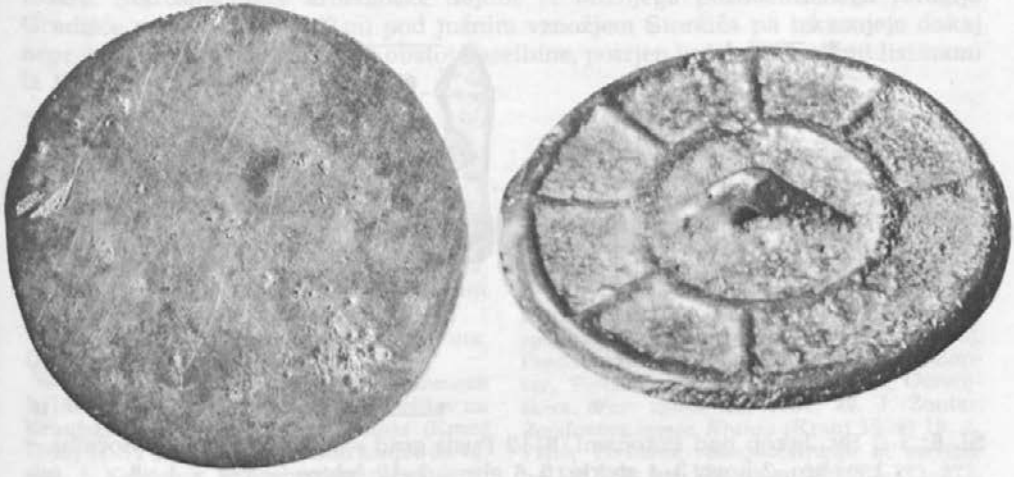
Druga značilna najdba je fragmentarno ohranjen dvovrstno izdelan koščen glavnik. Ohranjena dolž. 8,0 cm; šir. 4,8 cm (**sl. 6**: 2). Odkrit je bil na tleh, v talni ogleni pogornini. Ležal je v notranjosti četverokotne zidane stanovanjske stavbe. V naselbinskem inventarju je glavnik bolj redko zastopan. Bolj znane in številčnejše so najdbe dvovrstnih koščenih glavnikov v grobovih ob skeletih. Poleg njih so običajno še drugi večvrstni grobni pridatki. Na podlagi kulturne sestave teh grobnih predmetov s pogrebnim kultom in okoljem nekropole se opredeljuje njihovo osebno lastništvo in morebitna etnična pripadnost. Ugotovljeno je, da pripadajo različnim etničnim skupinam oziroma njihovim posameznikom: staroselsko romanskim, gepidskim, gotskim, langobardskim in staroslovanskim. Veliko število dvovrstnih glavnikov je bilo izkopanih v skeletnih grobovih iz časa preseljevanja ljudstev v Lajhu v Kranju. Odkrit in znan je celo domneven izdelovalec tega artikla s svojim glavnikarskim orodjem (Kranj, Lajh, gr. 185).[9] Glavnikarski izdelek iz jakobškega refugija se uvršča v istovrstne številne najdbe v širšem slovenskem prostoru: na Bledu, na Rojah, na Ajdovskem gradcu pri Vranju[10], na Rifniku[11], v Brezju pri Zrečah[12], v Brežcu pri Buzetu v Istri[13] in še v najdiščnih krajih v Podonavju.[14]

Njihova nošnja in uporaba obsega kronološki okvir od 5.–8. st.

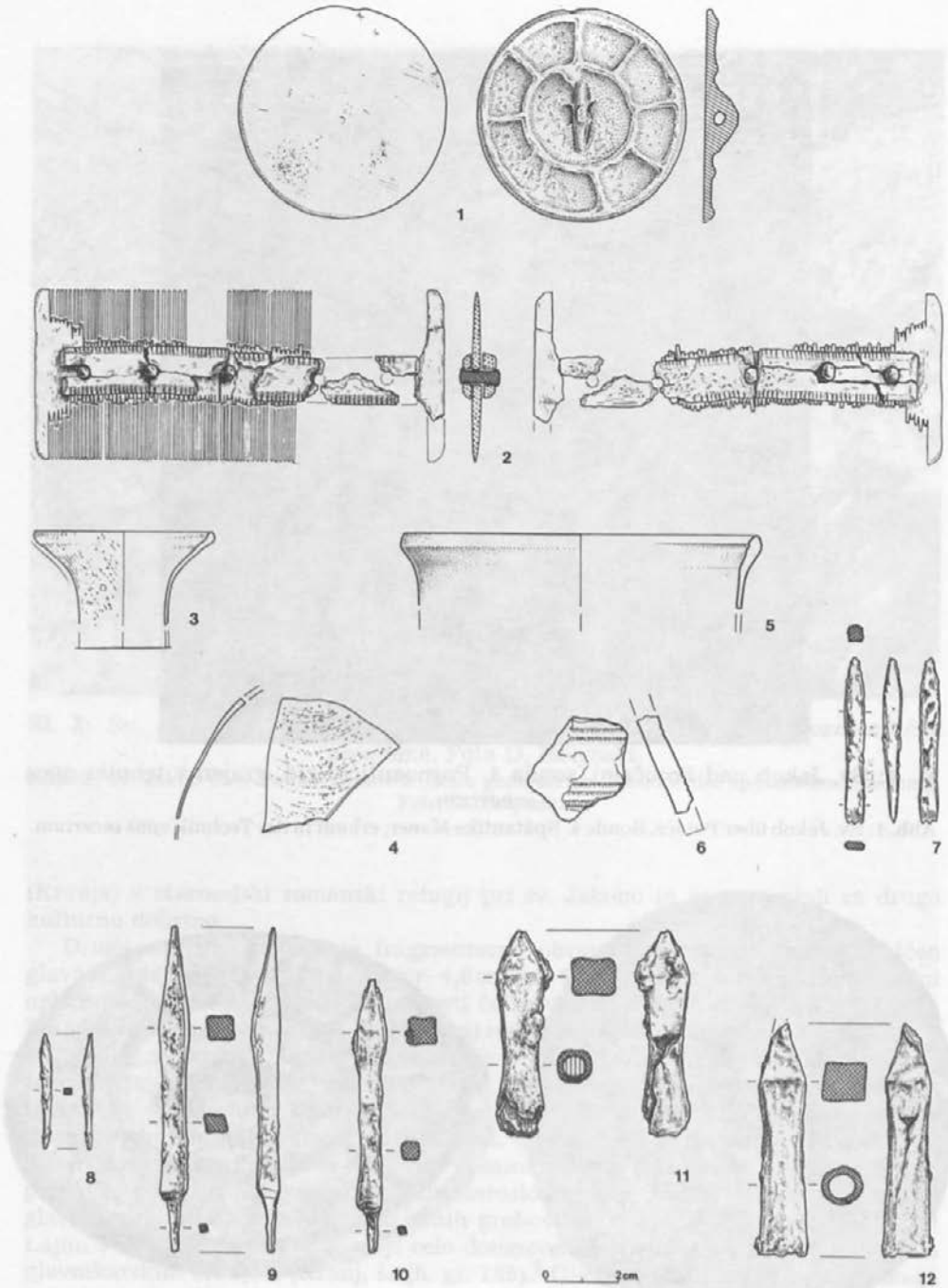
Sl. 4: Sv. Jakob nad Potočami, sonda 4. Poznoantični zid, grajen v tehniki *opus incertum*.

Abb. 4: Sv. Jakob über Potoče, Sonde 4. Spätantike Mauer, erbaut in der Technik *opus incertum*.

Sl. 5: Sv. Jakob nad Potočami. Sprednja in zadnja stran zrcala.

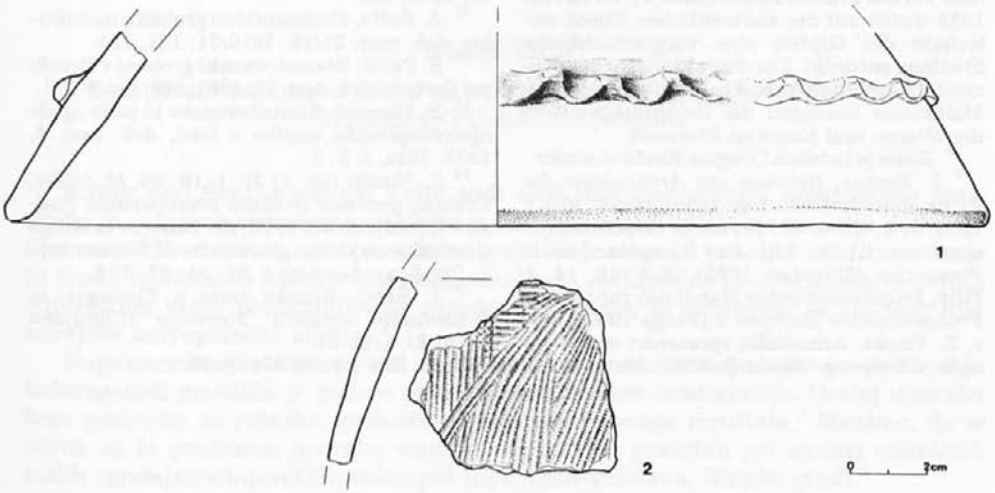
Abb. 5: Sv. Jakob über Potoče. Vorder- und Rückseite des Spiegels.

Sl. 6: 1–7 Sv. Jakob nad Potočami, 8–12 Pusti grad – Novi grad nad Potočami. – 1 srebro, 2 kost, 3–4 steklo, 5–6 glina, 7–12 železo. – Vse = 1 : 2.

Abb. 6: 1–7 Sv. Jakob über Potoče, 8–12 Pusti grad – Novi grad über Potoče. – 1 Silber, 2 Knochen, 3–4 Glas, 5–6 Ton, 7–12 Eisen. – Alles = 1 : 2.

Zavetiščna naselbina – najdišče pri sv. Jakobu – je odmaknjena v varen gorski svet. Iz višine ima pregled, hkrati pa ima povezavo s Kokro in predvsem z mestom Kranjem. Njen položaj je obrambno-varovalnega in preglednega značaja. Vključuje se v nova spoznavanja o stanju in razmerah poznoantičnega življenja v gorenjskem okolju (*Carneoli*), predvsem v času preseljevanja ljudstev in v času, ko je potekala postopna staroslovanska naselitev. V ljudskem izročilu se ni ohranilo značilno staroselsko ime kraja in ledine. Domnevno se lahko skriva v naštevanju neidentifi-

Sl. 7: Vrtičnik nad Tupaličami, prazgodovinska naselbina. – Glina. – Vse = 1 : 2.
Abb. 7: Vrtičnik über Tupaliče, vorgeschichtliche Siedlung. – Ton. – Alles = 1 : 2.

ciranih krajev-toponimov anonimnega kozmografa iz Ravenne.[15] Bržčas v tej naselbini ni bilo več življenja v času naselitve starih Slovanov v ožje območje povirja Kokre. Staroslovanske arheološke najdbe iz bližnjega poznoantičnega refugija Gradišče nad Bašljem (873 m) pod južnim vznožjem Storžiča pa izkazujejo dokaj nepretrgan naselitveni okvir in obstoj naselbine, potrjen tudi z arhivskimi listinami iz 12. st.[16]

---

[1] M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije 1* (Ljubljana 1975) 592. Prvikrat se gora imensko omenja kot Jakob l. 1433.

[2] J. Lavtižar, *Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj* (Ljubljana 1901) 166. I. Komelj, Sv. Jakob nad Potočami, *Var. spom.* 7, 1958/59, 236. M. Zadnikar, *Romanika v Sloveniji* (Ljubljana 1982) 221.

[3] D. Meze, Porečje Kokre v pleistocenu, *Geogr. zbor.* 14, 1974, 7–96.

[4] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev 1* (1902) št. 182. M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini, v: *900 let Kranja* (Kranj 1960) 51–72 s karto naselitvenih krajev do 13. stol. J. Kelemina, Langobardski spomini pri Slovencih, *Slavist. rev.* 4, 1951, 177. *Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975) 90.

[5] A. Valič, Arheološka raziskovanja na kranjskem območju v preteklih štirih desetletjih, v: J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja* (Kranj 1939, ponatis 1982) V-XXIV. Id., Arheološke najdbe v Kranju in okolici od l. 1960 do 1970, v: *Kranjski zbornik 1970,* 185–189.

[6] J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689) XI, 580. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 4 (1915) 366. I. Komelj, Preddvor, *Var. spom.* 7, 1958/59, 207. M. Žontar, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem, *Var. spom.* 12, 1967, 29. J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja* (Kranj 1939) 19. A. Valič, *Terenska rekognosciranja in meritve v l. 1987/88;* isti, *Var. spom.* 30, 1988, 271–272; 31, 1989, 256, 258.

[6a] A. Valič, *Var. spom.* 28, 1986, 282–283;

29, 1987, 281; 30, 1988, 265–266. Vrtičnik (dom. Vrtižnjek, 682 m) nad Tupaličami leži na izhodu iz doline reke Kokre (**sl. 1**). V jeseni l. 1989 je bila na jugozahodni ravnici pod vrhom odkrita prazgodovinska naselbina. Značilni keramični fragmenti (**sl. 7**) in kamnite žrmlje izpričujejo čas poselitve v starejši in mlajši železni dobi. – Der Vrtičnik (682 m) über Tupaliče erhebt sich am Ausgang aus dem Tal des Flusses Kokra (**Abb. 1**). Im Herbst 1989 wurde auf der südwestlichen Ebene unterhalb des Gipfels eine vorgeschichtliche Siedlung entdeckt. Die charakteristischen Keramikfragmente (**Abb. 7**) und die steinernen Mahlsteine bezeugen die Besiedlungszeit in der älteren und jüngeren Eisenzeit.

[6b] Risbe je izdelala Dragica Knific-Lunder.

[7] J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches* (München 1956) 21–23; glej t. 13: 1, 5, 4; 45: 6; 48: 14; karta razprostranjenosti na t. 74. Id., *Die Langobarden in Pannonien* (München 1962) 66, t. 25: 14. J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas 2* (Praga 1962) 1355 s. Z. Vinski, Arheološki spomenici seobe naroda u Srijemu, *Situla* 2, 1957, 29, t. 18, sl. 59–60 in 62–63. D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji* (Beograd 1980) 20, t. 8: 5–6.

[8] V. Stare, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev* (Ljubljana 1980) 69, t. 77: gr. 253/10.

[9] W. Šmid, Kranj v davnini, v: J. Žontar (op. 6) 7. V. Stare (op. 8) 22, op. 80–84.

[10] T. Knific, Vranje pri Sevnici, *Arh. vest.* 30, 1979, 752.

[11] A. Bolta, Poznoantično grobišče na Rifniku, *Arh. vest.* 21/22, 1970/71, 131, 134.

[12] S. Pahič, Staroslovanski grobovi v Brezju pri Zrečah, *Arh. vest.* 18, 1967, 360; gr. 38, t. 1.

[13] B. Marušič, Staroslovanske in neke zgodnjesrednjeveške najdbe v Istri, *Arh. vest.* 6, 1955, 102s, t. 2: 2.

[14] Z. Vinski (op. 7) 30, t. 19: 66. M. Slabe, *Dravlje, grobišče iz časov preseljevanja ljudstev* (Ljubljana 1975) 62, 63. Našteva še druga slovenska najdišča glavnikov. J. Werner (op. 7, *Die Langobarden*) t. 57: 25; 67: 7, 9.

[15] J. Šašel, Rimske ceste v Sloveniji, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975) 81 s, sl. 21.

[16] M. Kos (op. 4) 52; op. 9.

DER SPÄTANTIKE FUNDORT SV. JAKOB ÜBER POTOČE BEI PREDDVOR

Zusammenfassung

Auf dem westlichen, niedrigeren Kamm des Berges Potoška gora (1283 m) über dem Dorf Potoče erbauten die Dörfler in der ersten Hälfte des 15. Jh. die mittelalterliche gotische Kirche des hl. Jakob (964 m). Sie steht über dem Ein- bzw. Ausgang aus dem Kokratal in die Ebene von Kranj (**Abb. 1**). Die Benennung des Weges entlang des Flusses Kokra – *Corcac* beruht auf vorslowenischer sprachlicher Überlieferung und das Joch in den Karawanken über Jezersko nach Kärnten zählt zu den hauptsächlichen aus Kranjsko/Gorenjsko nach Kärnten führenden Überquerungswegen.

Im J. 1985 wurde westlich der Kirche des hl. Jakob ein spätantiker Bergposten - Refugium entdeckt (**Beil. 1**).* Die südwestliche Lage der Siedlung auf dem Bergkamm, die freigelegten Gebäudemauern (**Abb. 3; 4**) und zwei kulturell charakteristische Funde (**Abb. 6**: 1, 2) zeugen für ihre spätantike Einordnung und reihen sich in die Völkerwanderungszeit ein. Unter den Funden tritt das runde, flach geformte Metallspiegelchen hervor (**Abb. 5; 6**: 1). Die Vorderfläche ist grau-silbern, eben und glatt. Auf der Rückseite weist es in einem Kreis 7 radial angeordnete Segmente und einen kleinen konvex geformten Griff auf (Durchmesser 5,8 cm). Seinem Typ nach reiht es sich in die Gruppe Čmi-Brigetio ein. In Lajh in Kranj kam im Grab 253 ein Metallspiegelchen an den Tag, das zur Gruppe Kranj-Balta gehört. Ähnliche Spiegelchen sind zahlreicher in den Fundorten an der Donau und Theiß. Der zweite charakteristische Fund aus dem Fundort Sv. Jakob ist ein zweireihig verfertigter Beinkamm (erhaltene Länge 8,0 cm; Br. 4,8 cm; **Abb. 6**: 2). Er ist in zahlreichen Exemplaren als Grabbeigabe in Lajh in Kranj sowie aus anderen zeitlich und kulturell gleich eingeordneten Fundorten bekannt. Die Gebirgs-Fliehburg hat offensichtlich kulturell-materielle Verknüpfungen mit der nahe gelegenen spätantiken Siedlung Carnium, dem heutigen Kranj, über dem Zusammenfluß der Kokra und Sava.

* Beilage in Einbandtasche.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 439–454

HORIZONTALNA STRATIGRAFIJA POZNOANTIČNEGA GROBIŠČA NA RIFNIKU

BORIS VIČIČ

Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine,
Tržaška 4, YU–61000 Ljubljana

Rifnik nad Šentjurjem pri Celju sodi med najpomembnejša kompleksno raziskana in ustrezno objavljena najdišča iz obdobja pozne antike na ozemlju današnje Slovenije.[1] Predvsem v celoti raziskano grobišče je eden od temeljev za razumevanje in študij materialne kulture iz zatona antičnega obdobja na prostoru jugovzhodnih Alp. Edina večja pomanjkljivost raziskav in objave te nekropole je, da niso bile narejene antropološke analize.[2]

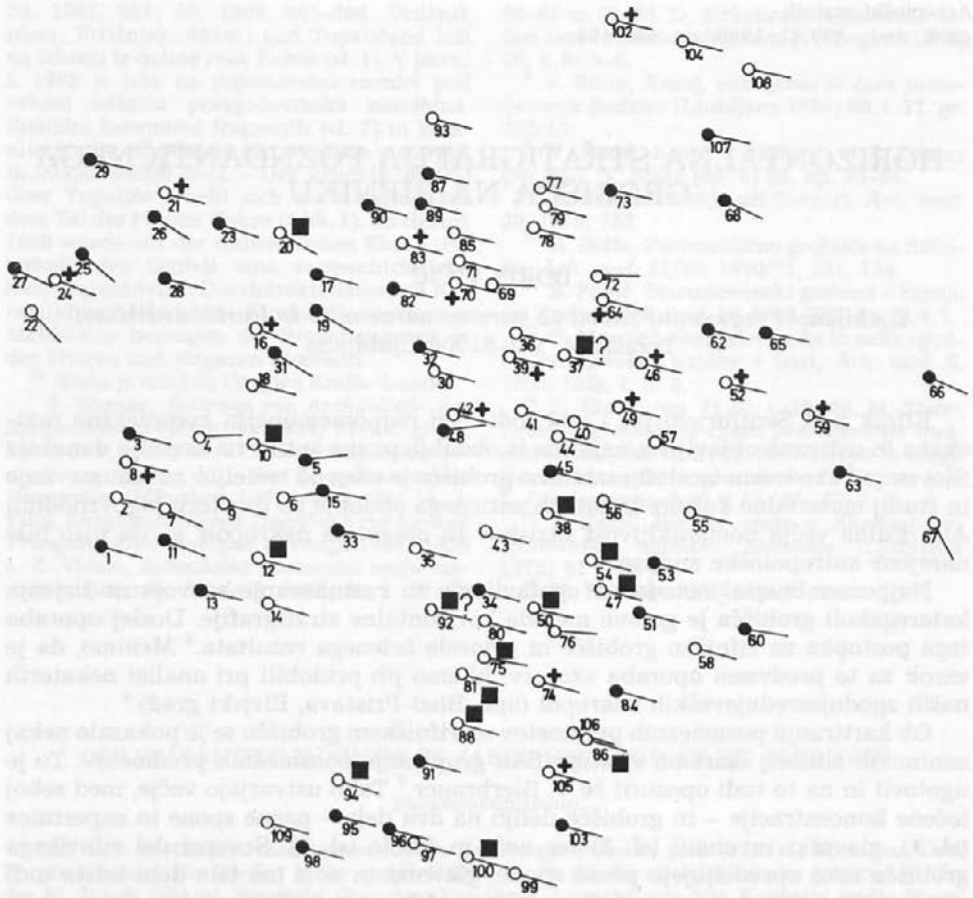
Najpomembnejša metoda za ugotavljanje in razumevanje razvoja in širjenja kateregakoli grobišča je gotovo metoda horizontalne stratigrafije. Doslej uporaba tega postopka za rifniško grobišče ni prinesla želenega rezultata.[3] Menimo, da je vzrok za to predvsem uporaba vzorcev, ki smo jih pridobili pri analizi nekaterih naših zgodnjesrednjeveških nekropol (npr. Bled-Pristava, Blejski grad).[4]

Ob kartiranju posameznih predmetov na rifniškem grobišču se je pokazalo nekaj zanimivih situacij oziroma stratigrafsko grupiranje posameznih predmetov. To je ugotovil in na to tudi opozoril že V. Bierbrauer.[5] Tako ustvarjajo večje, med seboj ločene koncentracije – in grobišče delijo na dva dela – pasne spone in zapestnice (**sl. 1**), glavniki in uhani (**sl. 2**) ter noži in fibule (**sl. 3**). Severni del rifniškega grobišča tako opredeljujejo pasne spone, glavniki in noži (na tem delu ležita tudi obe kresili), južnega pa zapestnice, uhani in deloma tudi fibule.

Severni del grobišča

Grobovi v severnem delu nekropole vsebujejo predmete, ki so značilni za čas celotnega 6. st. (**sl. 4**).[6] Najstarejši so grob št. 21 s spono s steklenim vložkom v četverokotnem oboju vzhodnogotskega oziroma mediteranskega izvora[7] in grobova št. 18 in št. 64 z uhani s poliedrom.[8] Mlajšo časovno fazo označujejo grobovi, datirani s pasno spono s ščitastim trnom (št. 16, 39, 49, 102, 24 in morda 52)[9] ali uhanom s košarico (grobova št. 79 in 36).[10] Najmlajše grobove severnega dela nekropole (št. 83, 42 in 57)[11] datirajo pasni garnituri in S-fibuli.

Kartiranje posameznih predmetov je izluščilo na severovzhodnem delu grobišča večjo skupino grobov, v kateri so glavniki in noži pogostejši pridatki kot drugod. Omenjeno skupino časovno in prostorsko določajo kot najstarejši grob z uhanom s poliedrom (št. 64) in kot najmlajša grobova s pasno garnituro (št. 83 in 42). Tudi med preostalimi grobovi severnega dela nekropole, in sicer na njenem severozahodnem delu, so zastopani tako grobovi s starejšim gradivom (grobova št. 18 in 21 z uhanoma s poliedrom oziroma s spono s steklenim vložkom v četverokotnem oboju),

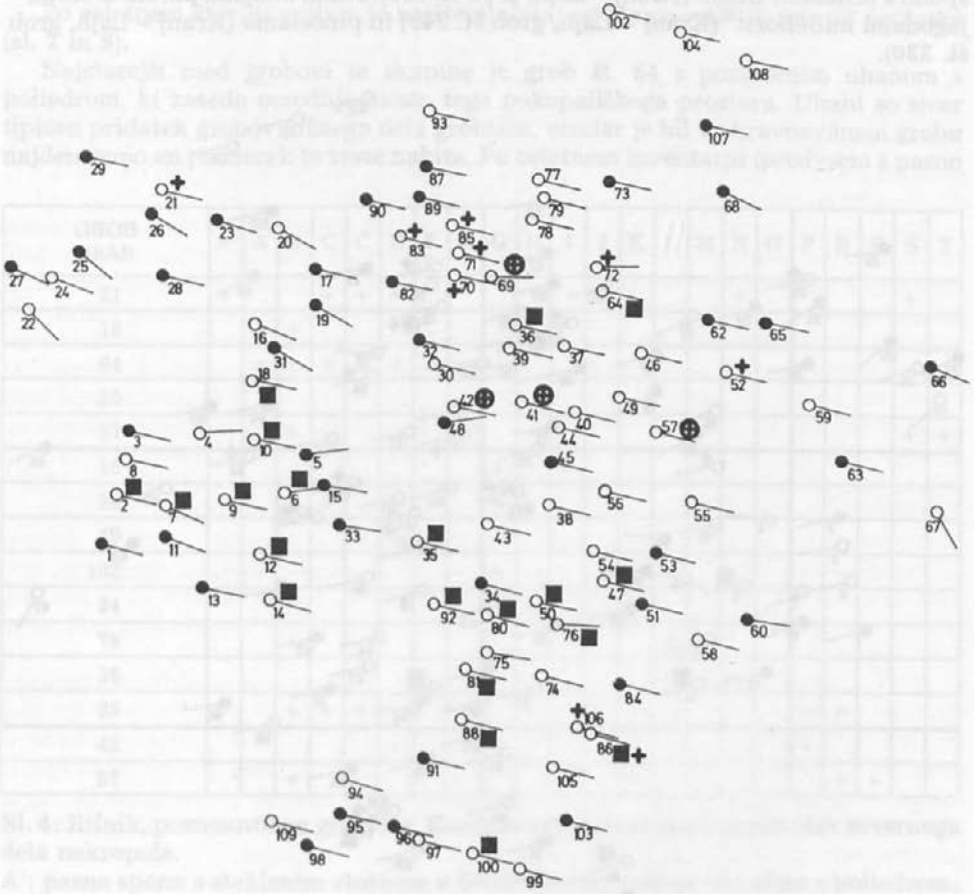
Sl. 1: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost pasnih spon in zapestnic.
Abb. 1: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Gürtelschnallen und Armringe.

kot grobovi z mlajšim (grobova št. 16 in 24 s pasnima sponama s ščitastim trnom). Tako nam posamezni predmeti in grobne celote kažejo na razdelitev severnega dela grobišča na dve skupini, ki smo ju označili kot I. skupino na severozahodnem delu in II. skupino na severovzhodnem delu nekropole ter ju v nadaljevanju obravnavamo vsako posebej.

I. Skupina

Sestavlja jo skupno petnajst grobov, od tega samo šest s pridatki. Gradivo je relativno skromno, vendar dokaj dobro pokriva čas 6. st. (**sl. 5** in **6**).

Najstarejši grob obravnavane skupine je grob št. 21. V zgodnje 6. st. ga datira spona s steklenim vložkom v četverokotnem oboju, ki jo poznamo tudi iz Kranja – grobišče na Lajhu (grob št. 238), kjer je označena kot vzhodnogotski oziroma mediteranski izdelek.[12] Sorodnost s kranjskim grobom poudarjajo tudi glavnik, ovalna pasna spona in pravokotni pasni okov. Med starejše grobove obravnavane skupine sodi tudi grob št. 18 s parom uhanov s poliedrom in ogrlico. S tako kombinacijo sodi sicer v južni del grobišča, vendar smo ga zaradi njegove lege le uvrstili v obravnavano skupino.

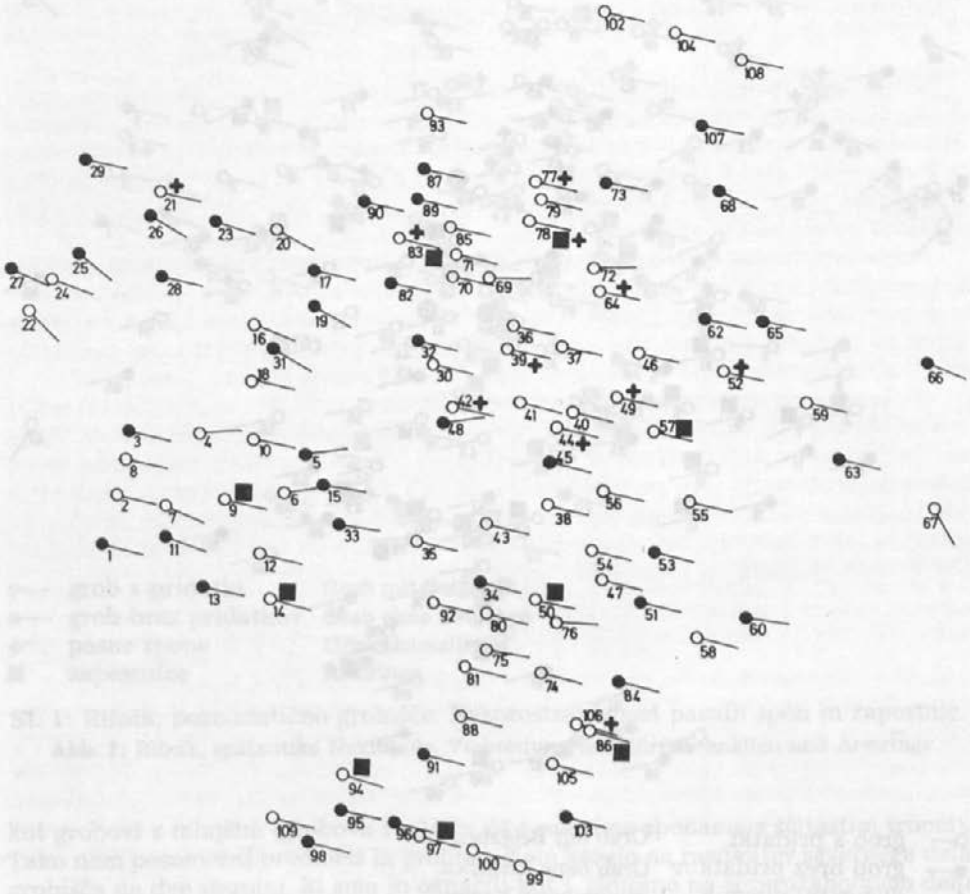
o—	grob s pridatki	Grab mit Beigaben
•—	grob brez pridatkov	Grab ohne Beigaben
+	dvovrstni glavnik	zweireihiger Kamm
⊕	enovrstni glavnik	einreihiger Kamm
■	uhani	Ohrringe

Sl. 2: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost enovrstnih in dvovrstnih glavnikov ter uhanov.

Abb. 2: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der einreihigen und der zweireihigen Kämme und der Ohrringe.

Mlajša sta grobova št. 16 in 20.[13] Prvi je s pasno spono s ščitastim trnom zanesljivo datiran v drugo polovico 6. st. Drugega datiramo tudi nekako v ta čas, čeprav je zapestnica edini pridatek v grobu. Na južnem delu grobišča, kjer se zapestnice pojavljajo v večjem številu, jih namreč pogosteje srečamo v kombinaciji z uhani s košarico.

Po gradivu sodeč in tudi zaradi svoje stratigrafske lege sta najmlajša grobova grobova št. 24 in 22. Datacijo prvega nakazuje ščitast pasni spenjač oziroma okov[14] z najbližjimi paralelami v Kranju – na Lajhu. Tu ga poznamo v kombinaciji s pasno spono s ščitastim trnom (Kranj – Lajh, grob št. 130), stilno mlajšim parom S-fibul,[15] jagodami millefiori[16] (Kranj – Lajh, grob št. 243) in pincetama (Kranj – Lajh, grob št. 330).

Sl. 3: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost nožev in fibul.
Abb. 3: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Messer und Fibeln.

V načinu širjenja I. skupine opažamo tendenco krožne širitve pokopov. Tako domnevamo širjenje pokopavanja od groba št. 21 proti grobovom št. 20, 16 in 24. Najmlajši naj bi tako bili grobovi brez pridatkov na robovih skupine (št. 17, 19, 31, 27 in 29). Izjema je grob št. 18, ki prostorsko in časovno ne sodi v nakazani koncept, tako da ostajata njegova lega in pomen nepojasnjena.

II. Skupina

Po celotnem številu grobov je najštevilnejša; od skupno 43 jih ima 26 pridatke (**sl. 7** in **8**).

Najstarejši med grobovi te skupine je grob št. 64 s pozlačenim uhanom s poliedrom, ki zaseda osrednje mesto tega pokopališkega prostora. Uhani so sicer tipičen pridatek grobov južnega dela grobišča, vendar je bil v obravnavanem grobu najden samo en primerek te vrste nakita. Po celotnem inventarju (predvsem s pasno

GROB GRAB	A'	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	Š	T
21	+			+	+	+						+				+					+	
18		+	+																			
64		+	+	+	+	+	+															
20								+														
37			+					+?													+	+
16									+		+											
39			+	+		+	+		+													
49					+	+	+		+													
102									+													
24									+	+												
79			+											+	+							
36														+								
83			+	+	+							+						+	+			
42						+							+					+				
57			+								+		+						+	+		

Sl. 4: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov severnega dela nekropole.
A': pasna spona s steklenim vložkom v četverokotnem oboju; A: uhan s poliedrom; B: ogrlica; C: igla; Č: pasna spona; D: nož; E: novec; F: zapestnica; G: pasna spona s ščitastim trnom; H: ščitast spenjač; I: prstan; J: dvovrstni glavnik; K: enovrstni glavnik; L: uhan s košarico; M: obroček; N: pravokoten okov; O: jagoda; P: pasna garnitura; R: S-fibula; S: utež; Š: kresilo; T: lonček

Abb. 4: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände aus dem Nekropolennordteil.
A': Gürtelschnalle mit Glaseinlage in viereckigem Beschlag; A: Polyederohrring; B: Halskette; C: Nadel; Č: Gürtelschnalle; D: Messer; E: Münze; F: Armring; G: Gürtelschnalle mit Schilddorn; H: Schildspange; I: Fingerring; J: zweireihiger Kamm; K: einreihiger Kamm; L: Körbchenohrring; M: Ring; N: rechteckiger Beschlag; O: Perle; P: Gürtelgarnitur; R: S-Fibel; S: Gewicht; Š: Feuerstahl; T: Töpfchen

spono in glavnikom) se povsem vklaplja med grobove II. skupine. Menimo, da lahko v ta čas, in sicer zaradi njegove lege ob grobu št. 64, datiramo tudi otroški grob št. 72.

Mlajšo stopnjo v razvoju II. skupine grobišča tvorita grobova, datirana z uhani s košarico (št. 36 in 79) in grobovi s pasnimi sponami s ščitastim trnom (št. 39, 49, 102 in morda 52). Oba grobova z uhani s košarico sta edina tovrstna na severnem delu nekropole. V to stopnjo razvoja II. skupine sodi na podlagi naše analize tudi grob št. 39 s t. im. Klefovim novcem oziroma langobardsko četrtsilikvo, ki ga P. Kos datira v drugo polovico 7. st.[17] Glede na stratigrafijo II. skupine, ki jo skušamo prikazati, in glede na datacijo tako starejših kot mlajših grobnih celot tega dela grobišča tako pozne datacije omenjenega groba ne moremo potrditi.

V najmlajši časovni horizont sodita grobova s pasnima garniturama (št. 42 in 83) in grob z S-fibulama (št. 57). Pasni sponi mediteranske oblike iz groba št. 42 najdemo lepo primerjavo na Lajhu (grob št. 331), kjer je datirana v čas okrog leta 600.[18] Tako datacijo predlagamo glede na stratigrafsko lego tudi za druge grobove te stopnje širitve grobišča. Med njimi (št. 90, 82, 32, 30, 48, 44, 45, 59, 63, 66 in 67) jih je večina brez pridatkov ali pa so ti zelo skromni.

Med predmeti, ki določajo II. skupino, so tudi glavniki. Tipološko jih lahko razvrstimo na glavnike z dvema in glavnike z eno vrsto zobcev. V literaturi so bili deležni že precejšnje pozornosti.[19] Glede na spol naj bi bili pridatek pretežno ženskih grobov,[20] po etnični pripadnosti pa svojina tako staroselskega življa kot germanskih priseljencev. Na rifniškem grobišču najdemo dvovrstne glavnike izven obravnavane skupine še v I. skupini v enem grobu (št. 21) in v dveh grobovih (št. 86 in 106) na južnem delu nekropole. Enovrstni glavniki so bili najdeni samo štirje (grobovi št. 69, 42, 41 in 57) in vsi leže v grobovih II. skupine nekropole. Glede na grobni celoti (v grobu št. 42 s pasno spono mediteranske oblike in v grobu št. 57 skupaj z S-fibulama) in stratigrafsko lego menimo, da enovrstne glavnike lahko datiramo v srednjo in končno stopnjo razvoja rifniške nekropole, to je v čas poznega in iztekajočega se 6. st. Po spremnem gradivu sodeč kažeta oba grobova poteze nestaroselskega-langobardskega oziroma mediteranskega značaja, čeprav ju kot taka še zdaleč ne moremo z gotovostjo opredeliti. Tako pozno datacijo in še posebej etnično opredelitev grobov z enovrstnimi glavniki nakazujejo tudi primeri iz Kranja – na Lajhu.[21]

V II. skupini rifniškega grobišča se izraziteje kaže še ena značilnost notranje zgradbe oziroma način širjenja pokopov v okviru posameznih skupin. To je krožno širjenje pokopov in smo ga nakazali že ob analizi I. skupine. Táko jedro obravnavane skupine sta grobova št. 64 in 72, ki naj bi tako bila najstarejša pokopa te skupine. Mlajšo stopnjo opredeljujejo grobovi št. 102, 79, 36, 39, 49 in verjetno 52, njen razvoj pa zaključuje vrsta grobov (št. 90, 83, 82, 32, 30, 42 in 48) datiranih s pasnima garniturama, z nadaljevanjem proti grobu št. 57 z S-fibulama.

Južni del grobišča

Južni del rifniškega grobišča označujejo, kot smo navedli že zgoraj, uhani, zapestnice in deloma tudi fibule. Enako kot na severnem delu tudi tu grobove lahko datiramo v celotno 6. st. (**sl. 9**); od najstarejših z vzhodnogotsko fibulo (grob št. 9) in grobov z uhani s poliedrom prek jasno označenega horizonta grobov z uhani s košarico do najmlajšega (grob št. 8) z mediteransko pasno spono.

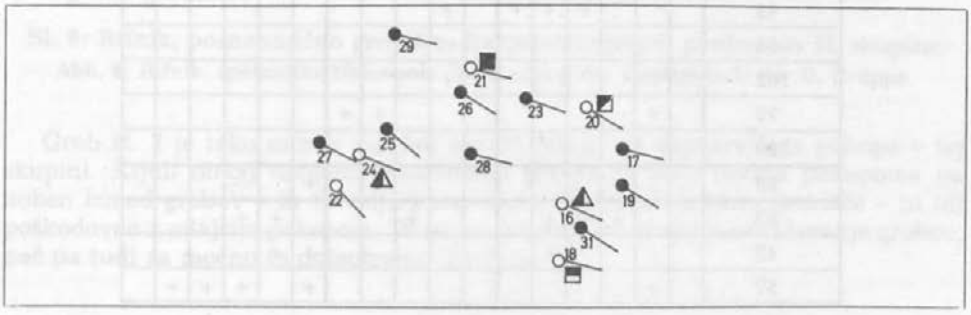
Podobno kot na severnem delu nekropole je tudi tu pri proučevanju širjenja nekropole največji problem pojavljanje enako starih grobov na različnih mestih.

Žal na južnem delu grobišča ne moremo tako jasno izločiti take skupine, kot je na severnem delu skupina z glavniki in noži. Izstopa pa relativno veliko število grobov z uhani na jugozahodnem delu grobišča. Zaradi tega, in na podlagi analize, ki jo podajamo v nadaljevanju, menimo, da je razdelitev južnega dela nekropole, enako kot severnega, na dve skupini upravičena. Skupino na jugozahodnem delu smo označili s številko III., skupino na jugovzhodnem delu pa s število IV. (**sl. 10**).

GROB GRAB	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
21	+	+	+	+	+	+	+							
18								+	+					
20										+				
16											+	+		
24											+		+	
22														+

Sl. 5: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov I. skupine. A: pasna spona s steklenim vložkom v četverokotnem oboju; B: igla; C: pasna spona; Č: nož; D: dvovrstni glavnik; E: pravokoten okov; F: kresilo; G: uhan s poliedrom; H: ogrlica; I: zapestnica; J: pasna spona s ščitastim trnom; K: prstan; L: ščitast spenjač; M: lonček

Abb. 5: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände der I. Gruppe. A: Gürtelschnalle mit Glaseinlage in viereckigem Beschlag; B: Nadel; C: Gürtelschnalle; Č: Messer; D: zweireihiger Kamm; E: rechteckiger Beschlag; F: Feuerstahl; G: Polyederohrring; H: Halskette; I: Armring; J: Gürtelschnalle mit Schilddorn; K: Fingerring; L: Schildspange; M: Töpfchen

o— grob s pridatki	Grab mit Beigaben
•— grob brez pridatkov	Grab ohne Beigaben
■ pasna spona s steklenim vložkom v četverokotnem oboju	Gürtelschnalle mit Glaseinlage in viereckiger Beschlag
▬ uhani s poliedrom	Polyederohrringe
▲ pasne spone s ščitastim trnom	Gürtelschnallen mit Schilddorn
◩ zapestnice	Armringe

Sl. 6: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost predmetov I. skupine.
Abb. 6: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Gegenstände der I. Gruppe.

III. Skupina

Po skupnem številu grobov sicer skromna (skupaj šteje 16 grobov, 9 izmed njih ima pridatke), po načinu širjenja pokopov pa povsem jasna skupina (**sl. 11** in **12**).

Najstarejši grob (št. 9) leži v središču skupine. Grobna celota (z vzhodnogotsko ločno fibulo, parom uhanov s poliedrom in ogrlico) skupaj z grobom št. 12 (s parom uhanov s poliedrom) jasno določa najstarejši pokopališki prostor te skupine. V. Bierbrauer upravičeno ugotavlja, da fibula sama etnične pripadnosti pokojnice nedvomno ne opredeljuje,[22] nakazuje pa, skupaj z luksuznim parom uhanov s poliedrom[23] in lego v okviru te skupine, njen poseben položaj.

Mlajšo fazo širitve III. skupine predstavljata grobova, datirana z uhani s košarico (št. 7 in 10). Ležita vzhodno in zahodno od najstarejših pokopov. Zaradi stratigrafske lege na robu skupine smo v mlajši čas uvrstili še grob št. 14. Menimo, da je uhan s kocko iz tega groba[24] le posnetek kakovostno izdelanih uhanov s poliedrom, kar tako datacijo tudi potrjuje.

Najmlajšo stopnjo v razvoju te skupine označuje skrajna zahodna vrsta grobov (št. 3, 8, 2 in 1). Mediteranska pasna spona iz groba št. 8 jo umešča v čas okrog leta 600.[25] Ker leži grob št. 2 (s parom uhanov s košarico in ogrlico) tik zraven njega, menimo, da med njima ni večje časovne razlike. Druga dva grobova nimata pridatkov. Prav tako brez pridatkov so grobovi na skrajnem vzhodnem robu III. skupine (št. 5, 15 in 33). Zanje prav tako menimo, da so iz najmlajše faze razvoja te skupine.

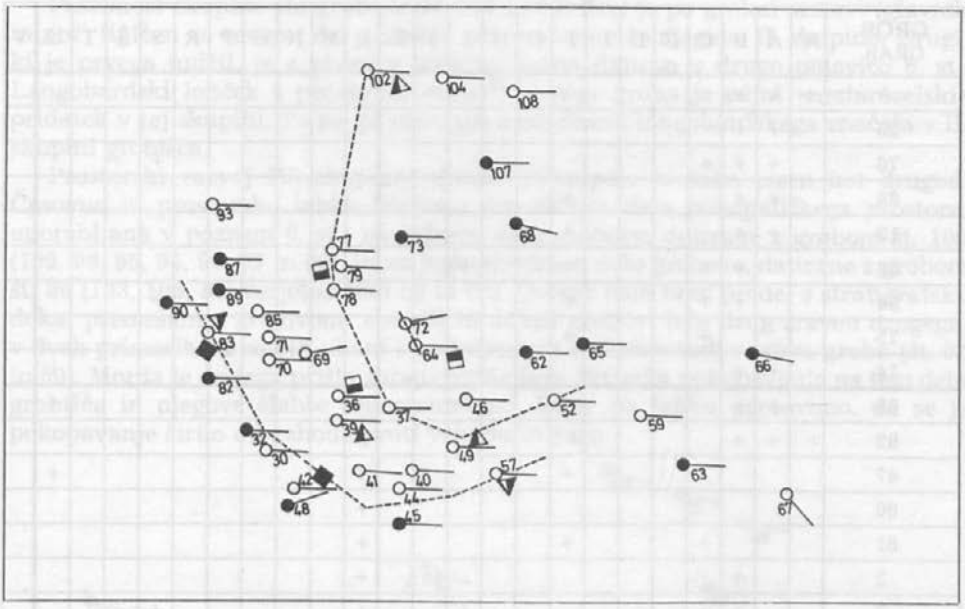
GROB GRAB	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P
64	+	+	+	+	+	+											
37		+					+										+
39		+	+		+	+		+									
49				+	+	+		+									
52								+?	+								
102								+									
79		+								+	+						
36										+							
69												+					
83			+	+	+				+				+	+			
42					+							+	+				
57		+										+		+	+	+	

Sl. 7: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov II. skupine.

A: uhan s poliedrom; B: ogrlica; C: igla; Č: pasna spona; D: nož; E: novec; F: zapestnica; G: pasna spona s ščitastim trnom; H: dvovrstni glavnik; I: uhani s košarico; J: obroček; K: enovrstni glavnik; L: pasna garnitura; M: S-fibula; N: prstan; O: utež; P: lonček

Abb. 7: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände der II. Gruppe.

A: Polyederohrring; B: Halskette; C: Nadel; Č: Gürtelschnalle; D: Messer; E: Münze; F: Armring; G: Gürtelschnalle mit Schilddorn; H: zweireihiger Kamm; I: Körbchenohrringe; J: Ring; K: einreihiger Kamm; L: Gürtelgarnitur; M: S-Fibel; N: Fingerring; O: Gewicht; P: Töpfchen

Sl. 8: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost predmetov II. skupine.
Abb. 8: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Gegenstände der II. Gruppe.

Grob št. 8 je tako morda več kot sto let mlajši od najstarejšega pokopa v tej skupini. Kljub dokaj dolgemu časovnemu presledku med obema pokopoma pa noben izmed grobov – in to velja z eno samo izjemo za celotno grobišče – ni bil poškodovan z mlajšim pokopom. To pa ne govori le za zunanje označevanje grobov, pač pa tudi za močno in dolgotrajno tradicijo.

IV. Skupina

Sestavlja jo skupno 34 grobov, 11 jih je brez pridatkov (**sl. 13** in **14**).

Glavna značilnost te skupine so zapestnice, saj so bile izven tega dela grobišča najdene le še v treh oziroma štirih grobovih (zaradi slabe ohranjenosti ne moremo z gotovostjo trditi, da je bila v grobu št. 37 tudi zapestnica). Enako kot za II. skupino lahko tudi tu ugotovimo, da v grobovih ni bilo predmetov izrazito vzhodnogotskega značaja. Najstarejšo fazo v razvoju predstavljajo grobovi s parom uhanov s poliedrom (št. 35, 76 in 88). Grob št. 88 (še z ogrlico in zapestnico) je glede na siceršnji pojav zapestnic morda nekaj mlajši.

GROB GRAB	A'	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	Š	T	U	V
9	+	+	+																					
35		+	+																					
76		+	+	+																+				
88		+	+					+																
12		+	+					+																
38			+	+				+			+													
54			+	+				+												+				
75				+				+																
14		+	+																				+	
50		+	+					+			+			+									+	
92		+	+					+?						+										
47								+						+									+	
80														+										
81				+				+						+										
2			+											+										
7			+	+							+			+						+				
10			+					+						+										
86			+	+				+			+	+		+						+		+		
100		+					+	+									+							
8																								+

Sl. 9: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov južnega dela nekropole.
A': ločna fibula; A: uhani s poliedrom; B: ogrlica; C: igla; Č: pasna spona; D: nož; E: novec; F: zapestnica; G: pasna spona s ščitastim trnom; H: ščitast spenjač; I: prstan; J: dvovrstni glavnik; K: enovrstni glavnik; L: uhani s košarico; M: obroček; N: pravokoten okov; O: jagoda; P: pasna garnitura; R: S-fibula; S: utež; Š: kresilo; T: lonček; U: okrogla fibula; V: mediteranska pasna spona

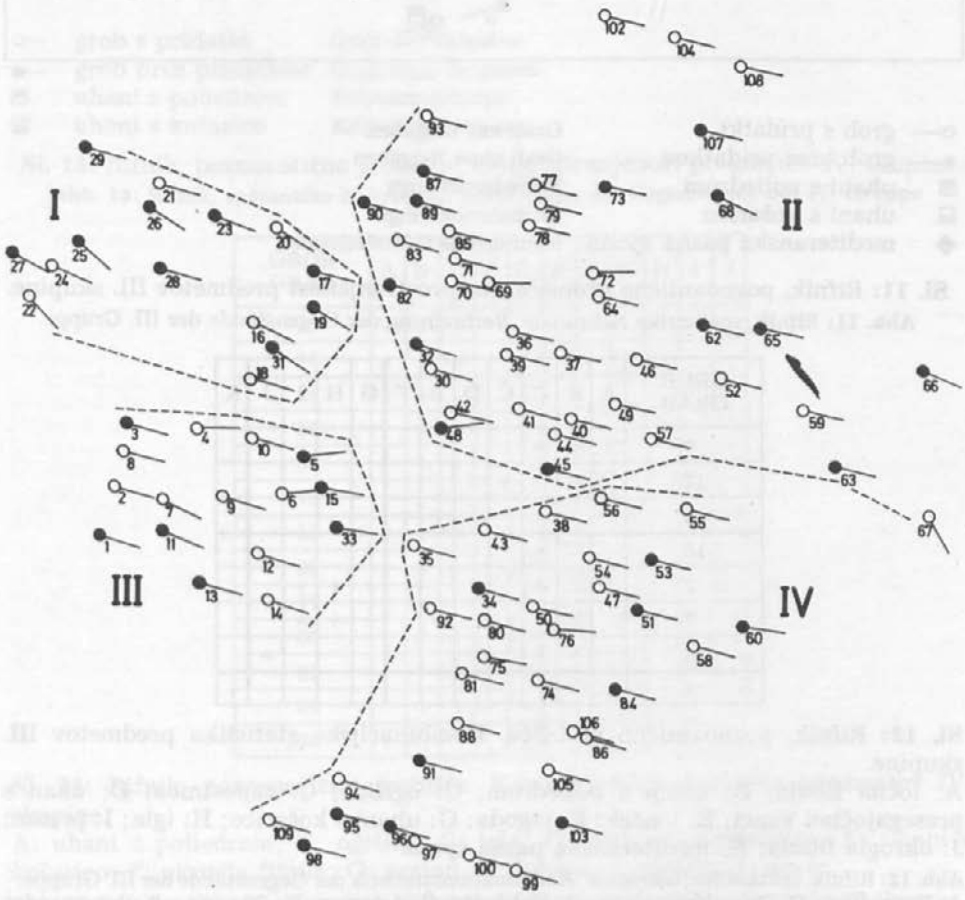
Abb. 9: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände des Nekropolensüdteils.
A': Bogenfibel; A: Polyederohrringe; B: Halskette; C: Nadel; Č: Gürtelschnalle; D: Messer; E: Münze; F: Armring; G: Gürtelschnalle mit Schilddorn; H: Schildspange; I: Fingerring; J: zweireihiger Kamm; K: einreihiger Kamm; L: Körbchenohrringe; M: Ring; N: rechteckiger Beschlag; O: Perle; P: Gürtelgarnitur; R: S-Fibel; S: Gewicht; Š: Feuerstahl; T: Töpfchen; U: Rundfibel; V: mediterrane Gürtelschnalle

Naslednjo stopnjo označujejo grobovi z uhani s košarico. V dveh primerih so bili najdeni skupaj z uhani s poliedrom (grobova št. 50 in 92), sicer pa nastopajo v paru, običajno v kombinaciji z zapestnico.

Uhana s poliedrom iz groba št. 100[26] sta gotovo retardacija, saj sta bila v grobu skupaj z jagodo millefiori in novcem, datiranim v zadnjo četrtino šestega stoletja.[27] Grob nam tako časovno opredeli manjšo skupino pokopov na najjužnejšem delu grobišča.

Posebnost skupine sta grobova št. 106 in 86. Prvi je po grobni sestavi (glavnik in nož) tipičen za severni del grobišča, oziroma za celo njegovo II. skupino. Drugi, ki je prvega uničil, je z uhani s košarico jasno datiran v drugo polovico 6. st.. Langobardski lonček s pečatnimi odtisi[28] iz tega groba je edini »nestaroselski« pridatek v tej skupini. To pa ga povezuje z najdbami langobardskega značaja v II. skupini grobišča.

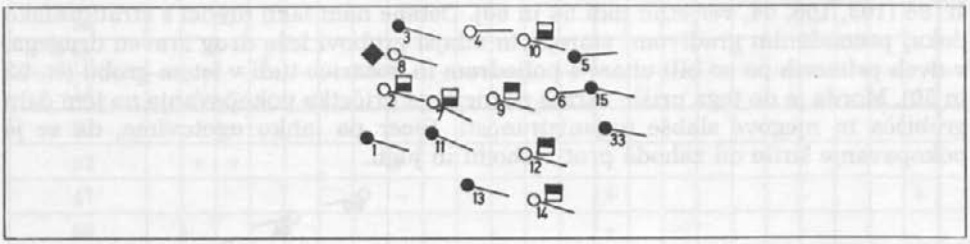
Prostorski razvoj IV. skupine rifniške nekropole ni tako jasen kot drugod. Časovno in prostorsko lahko izločimo dva mlajša dela pokopališkega prostora, uporabljana v poznem 6. st.: na južnem delu grobove, datirane z grobom št. 100 (109, 98, 95, 94, 96, 97 in 99), in na jugovzhodnem delu grobove, datirane z grobom št. 86 (103, 105, 84, verjetno tudi 58 in 60). Ostane nam tako predel s stratigrafsko dokaj premešanim gradivom: starejši in mlajši grobovi leže drug zraven drugega, v dveh primerih pa so bili uhani s poliedrom in košarico tudi v istem grobu (št. 92 in 50). Morda je do tega prišlo zaradi poznejšega pričetka pokopavanja na tem delu grobišča in njegove slabše organiziranosti. Sicer pa lahko ugotovimo, da se je pokopavanje širilo od zahoda proti vzhodu in jugu.

Sl. 10: Rifnik, poznoantično grobišče. Razdelitev nekropole na skupine.
Abb. 10: Rifnik, spätantike Nekropole. Gruppenaufteilung der Nekropole.

Sklepne ugotovitve

Ob razmišljanju o načinu širjenja poznoantične nekropole na Rifniku je potrebno opozoriti na nekaj dejstev, ki jih izpričuje zgornja analiza. Temeljna je gotovo razdelitev grobišča na dva dela. Delitev je jasna, njen vzrok pa po našem mnenju lahko iščemo v etnični pripadnosti pokojnikov oziroma vsaj močnejšemu vplivu neke etnične skupine na staroselsko populacijo. Žal antropoloških analiz ne moremo vzporejati z grobnimi celotami in tako vsaj do neke mere ugotoviti povezave spola pokojnika z njegovo etnično pripadnostjo.

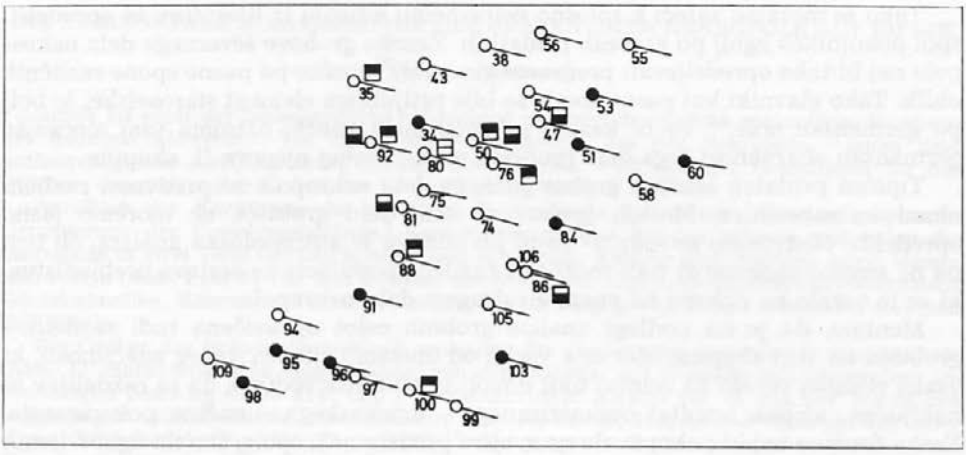
o— grob s pridatki	Grab mit Beigaben
•— grob brez pridatkov	Grab ohne Beigaben
▬ uhani s poliedrom	Polyederohrringe
▬ uhani s košarico	Körbchenohrringe
◆ mediteranska pasna spona	mediterrane Gürtelschnalle

Sl. 11: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost predmetov III. skupine.
Abb. 11: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Gegenstände der III. Gruppe.

GROB GRAB	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J	K
9	+	+	+									
12		+	+	+								
6					+	+	+					
10			+					+				
2			+					+	+	+		
7								+	+	+		
14		+	+								+	
8												+

Sl. 12: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov III. skupine.
A: ločna fibula; B: uhani s poliedrom; C: ogrlica; Č: zapestnica; D: uhan s presegajočimi konci; E: lonček; F: jagoda; G: uhani s košarico; H: igla; I: prstan; J: okrogla fibula; K: mediteranska pasna spona

Abb. 12: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände der III. Gruppe.
A: Bogenfibel; B: Polyederohrringe; C: Halskette; Č: Armring; D: Ohrring mit übereinander greifenden Enden; E: Töpfchen; F: Perle; G: Körbchenohrringe; H: Nadel; I: Fingerring; J: Rundfibel; K: mediterrane Gürtelschnalle

o— grob s pridatki — Grab mit Beigaben
●— grob brez pridatkov — Grab ohne Beigaben
▣ uhani s poliedrom — Polyederohrringe
▣ uhani s košarico — Körbchenohrringe

Sl. 13: Rifnik, poznoantično grobišče. Razprostranjenost predmetov IV. skupine.
Abb. 13: Rifnik, spätantike Nekropole. Verbreitung der Gegenstände der IV. Gruppe.

GROB GRAB	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	I	J
35	+	+									
76	+	+	+	+							
88	+	+			+						
38		+	+		+						
54		+	+	+	+						
75			+		+						
50	+	+			+	+	+	+			
92	+	+			+?	+					
47				+	+	+					
80						+					
81			+		+	+					
86		+	+	+	+	+	+	+	+		
100	+				+					+	+

Sl. 14: Rifnik, poznoantično grobišče. Kombinacijska statistika predmetov IV. skupine.
A: uhani s poliedrom; B: ogrlica; C: igla; Č: utež; D: zapestnica; E: uhani s košarico; F: okrogla fibula; G: prstan; H: lonček; I: jagoda; J: novec

Abb. 14: Rifnik, spätantike Nekropole. Kombinationsstatistik der Gegenstände der IV. Gruppe.
A: Polyederohrringe; B: Halskette; C: Nadel; Č: Gewicht; D: Armring; E: Körbchenohrringe; F: Rundfibel; G: Fingerring; H: Töpfchen; I: Perle; J: Münze

Tako se moramo zateči k splošno veljavnemu mnenju iz literature in opredeliti spol pokojnikov zgolj po grobnih pridatkih. Ženske grobove severnega dela nekropole naj bi tako opredeljevali predvsem glavniki,[29] moške pa pasne spone različnih oblik. Tako glavniki kot pasne spone so bile priljubljen element staroselske, še bolj pa germanske noše.[30] To bi kazalo na germanski značaj oziroma vsaj močnejšo germansko obarvanost tega dela grobišča in še posebej njegove II. skupine.

Tipičen pridatek ženskih grobov južnega dela nekropole so predvsem različni uhani in zapestnice. Moških grobov na tem delu grobišča ne moremo jasno opredeliti. Nedvomno so »skriti« in bi jih odkrila le antropološka analiza, ob tem pa ne smemo zanemariti tudi možnosti različne populacijske sestave prebivalstva, ki se je vezalo na pokope na enem ali drugem delu nekropole.

Menimo, da je na podlagi analize grobnih celot upravičena tudi razdelitev grobišča na štiri skupine. Ker ima vsaka od opisanih skupin (poleg značilnosti, ki vsako posebej vežejo na celoto) tudi dovolj posebnosti, sodimo, da ta razdelitev ni naključna, ampak rezultat organiziranega – družinskega – načina pokopavanja. Vsaka družina naj bi pokopavala na svojem predelu nekropole, število ugotovljenih skupin pa naj bi se po našem mnenju pokrivalo tudi s številom družin, ki so tu živele.

Na grobišču so nedvomno obstajale poti in pristopi do posameznih grobov. Verjetno so glavni prehodi razmejevali tudi pokopališke prostore posameznih skupin – družin. Kot glavna komunikacija naj bi služila vrzel med I. in III. ter II. in IV. skupino, ki naj bi obenem tudi povezovala naselbino z dolino. Tako bi rifniško grobišče lahko opredelili tudi kot grobišče ob poti. Vrzel v smeri vzhod-zahod (med I. in II. ter III. in IV. skupino) pa naj bi služila kot dostop do posameznih grobov oziroma delov grobišča.

---

[1] L. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče.* Kat. in monogr. 19 (1981). Avtorju se najlepše zahvaljujem za nekatere dodatne podatke. Enaka zahvala velja tudi T. Knificu za pomoč pri nastajanju tega članka.

[2] L. Bolta v pismu z dne 4. 12. 1984.

[3] V. Bierbrauer, v: *Jugoslawien. Intergrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, (1984) 54 ss.

[4] T. Knific, *Situla* 14/15, 1974, 316 ss; isti, *Bled v zgodnjem srednjem veku, tipkopisna disertacija* (1983) 26 ss; A. Pleterski, *Arh. vest.* 33, 1982, 134 ss.

[5] V. Bierbrauer (op. 3) predvsem op. 25.

[6] Glede različnih interpretacij datacije grobišča cfr. V. Bierbrauer (op. 3).

[7] L. Bolta (op. 1) t. 4: 11.

[8] Ib., t. 3: 12. 13; 11: 2.

[9] Ib., t. 3: 10; 6: 2; 8: 10; 17: 20; 4: 3; 9: 9.

[10] Ib., t. 13: 8, 9; 5: 3, 4.

[11] Ib., t. 14: 3, 4; 7: 1, 5; 10: 7, 8.

[12] Z. Vinski, v: V. Stare, *Kranj – nekropola iz časa preseljevanja ljudstev.* Kat. in monogr. 18 (1980) 20 s.

[13] L. Bolta (op. 1) t. 3: 10, 11; 4: 1.

[14] Ib., t. 4: 4, 5.

[15] Z. Vinski (op. 12) 21 s.

[16] R. Andrae, *Acta Praehist. et Arch.* 4, 1973, 101 ss.

[17] P. Kos, v L. Bolta (op. 1) 40 s. Isti, *Germania* 59, 1981, 97 ss.

[18] Z. Vinski (op. 12) 20 s.

[19] Ib., in tam navedena literatura.

[20] M. Sagadin, *Kranj – Križišče Iskra.* Kat. in monogr. 24 (1988) 60 ss.

[21] V Kranju – na Lajhu prim. predvsem grobove 6, 11/3, 198, 320.

[22] V. Bierbrauer (op. 3). Isti, *Bayer. Vorgeschbl.* 36, 1971, 131 ss.

[23] M. Slabe, *Situla* 16, 1975.

[24] L. Bolta (op. 1) t. 3: 6.

[25] Z. Vinski (op. 12) 21 s.

[26] L. Bolta (op. 1) t. 17: 6, 8.

[27] P. Kos, v L. Bolta (op. 1) 40 s.

[28] L. Bolta (op. 1) t. 15: 12.

[29] Z. Vinski (op. 12) 20 s.

[30] M. Sagadin (op. 20) 60 s.

DIE HORIZONTALE STRATIGRAPHIE DER SPÄTANTIKEN NEKROPOLE AUF RIFNIK

Zusammenfassung

Rifnik ist einer der bedeutendsten erforschten und veröffentlichten spätantiken Fundorte des heutigen Slowenien. Vor allem das Fundmaterial aus der Nekropole – leider sind anthropologische Analysen nicht durchgeführt worden – ist eine der Grundlagen für das Studium der materiellen Kultur des Untergangs der antiken Periode.[1, 2]

Anläßlich der Kartierung der einzelnen Gegenstände erwies sich die stratigraphische Gruppierung der Einzelgegenstände.[5] So schaffen größere Konzentrationen und teilen die Nekropole in zwei Teile Gürtelschnallen und Armreifen, Kämme und Ohrringe sowie Messer und Fibeln (**Abb. 1** bis **3**). Für den Nordteil der Nekropole sind solchermaßen charakteristisch Gürtelschnallen, Kämme und Messer, für den Südteil hingegen Ohrringe, Armreifen und zum Teil Fibeln.

Die Gräber des Nekropolennordteils enthalten für die Zeit des gesamten 6. Jahrhunderts (**Abb. 4**) charakteristische Gegenstände, von den ältesten mit Schnalle mit Glaseinlage im viereckigen Beschlag (Grab 21)[7], und Polyederohrringen (Gräber Nr. 18 und 64)[8] bis zu den jüngeren mit Gürtelschnalle mit Schilddorn (Nr. 16, 39, 49, 102, 24 und vielleicht 52)[9] oder einem Körbchenohrring (Nr. 79 und 36).[10] Die jüngsten Gräber werden durch die zwei Gürtelgarnituren und die zwei S-Fibeln datiert (Nr. 83, 42 und 57).[11] Im Nordostteil der Nekropole befindet sich eine großere Gräbergruppe mit Messern und Kämmen. Die erwähnte Gruppe wird zeitlich und räumlich durch das älteste Grab mit Polyederohrring (Nr. 64) und durch die zwei jüngsten Gräber mit Gürtelgarnitur (Nr. 83 und 42) definiert. Auch unter den übrigen Gräbern des Nekropolennordteils gibt es Gräber mit älterem Fundmaterial (Nr. 18 und 21) und Gräber mit jüngerem (Nr. 16 und 24). So weisen die Einzelgegenstände und die einzelnen Grabverbände auf die Aufteilung des Nordteils der Nekropole in zwei Gruppen hin: I. im Nordwestteil und II. im Nordostteil der Nekropole.

Das Inventar der I. Gruppe ist relativ bescheiden, dennoch belegt es verhältnismäßig gut die Zeitspanne des 6. Jahrhunderts (**Abb. 5** und **6**). Am ältesten sind die Gräber Nr. 21[12] und Nr. 18. mit enem Paar von Polyederohrringen und einer Halskette. Mit dieser Kombination gehört es in den Südteil der Nekropole, infolge seiner Lage haben wie es jedoch dennoch in die oben erörterte Gruppe eingereiht.

Jünger sind die Gräber Nr. 16, 20[13] (Grab Nr. 20 datieren wir auch in die zweite Hälfte des 6. Jahrhunderts, denn im Nekropolensüdteil ist der Armreif öfters mit Körbchenohrringen vergesellschaftet), 22 und 24.[14–16]

In der Ausbreitungsweise der I. Gruppe läßt sich die Tendenz zur kreisförmigen Bestattungsanordnung wahrnehmen. So vermuten wir die Ausbreitung vom Grab Nr. 21 zu den Gräbern Nr. 20, 16 und 24 hin. Am jüngsten dürften so die Gräber ohne Beigaben an den Rändern der Gruppe sein (Nr. 17, 19, 31, 27 und 29). Eine Ausnahme bildet Grab Nr. 18, das räumlich und zeitlich nicht ins angedeutete Konzept paßt, so daß seine Lage und Bedeutung ungeklärt bleiben.

Auch das Material der II. Gruppe (**Abb. 7** und **8**) gehört in die Zeit des gesamten 6. Jahrhunderts. Am ältesten ist Grab Nr. 64 mit Polyederohrring, jünger sind die Gräber mit Körbchenohrringen (Nr. 36 und 79) sowie die Gräber mit Gürtelschnallen mit Schilddorn (Nr. 39, 49, 102 und vielleicht 52). In diese Entwicklungsstufe ist auch Grab Nr. 39 mit der sog. Klefmünze zu setzen, die P. Kos in die zweite Hälfte des 7. Jahrhunderts datiert.[17] In Hinsicht auf die Stratigraphie dieser Gruppe können wir eine so späte Datierung nicht bestätigen. In den jüngsten Zeithorizont sind die zwei Gräber mit den zwei Gürtelgarnituren[18] (Nr. 42 und 83) und das Grab mit den zwei S-Fibeln (Nr. 57) einzustufen. Die Datierung ans Ende des 6. Jahrhunderts (sogar um das Jahr 600) schlagen wir ebenso für die übrigen Gräber dieser Stufe (Nr. 90, 82, 32, 30, 48, 44, 45, 59, 63, 66–67) vor, mit sehr bescheidenen Beigaben oder sogar ohne. Die II. Gruppe wird desgleichen durch die Kämme, die sich typologisch in ein- und in zweireihige aufteilen lassen,[19, 20] definiert. In Hinsicht auf die Grabverbände und die stratigraphische Lage können wir die einreihigen Kämme in die Mittel- und Endstufe der Nekropolenentwicklung datieren, d.h. in die Zeit des späten und ausgehenden 6. Jahrhunderts. Dem Inventar nach weisen beide Gräber (Nr. 42 und 57) Züge nicht alteingesessenen Charakters auf.[21] Auch in dieser Gruppe zeichnet sich eine kreismäßige Ausbreitung der Bestattungen ab. So bilden den Kern die Gräber Nr. 64 und 72, jünger sind die Gräber Nr. 102, 79, 36, 39, 42 und vermutlich 52, am jüngsten aber die Gräber Nr. 90, 83, 82, 32, 30, 42, 48 und 57.

Ebenso können die Gräber des Nekropolensüdteils ins gesamte 6. Jahrhundert datiert werden (**Abb. 9**); von den ältesten mit der ostgotischen Fibel (Grab Nr. 9) oder Polyederohrrin-

gen, über die Gräber mit Körbchenohrringen, bis zum jüngsten (Nr. 8) mit der mediterranen Güirtelspange. In diesem Nekropolenteil fällt die relativ große Gräberzahl mit Ohrringen im Südwestteil der Nekropole auf. Demzufolge haben wir diese Gruppe mit der Nr. III, die Gruppe im Südostteil aber mit der Nr. IV bezeichnet (**Abb. 10**). Das älteste Grab der III. Gruppe (**Abb. 11** und **12**) liegt in deren Mittelpunkt. Der Grabverband zusammen mit Grab Nr. 12 bestimmt deutlich den ältesten Friedhofsraum dieser Gruppe.[22, 23] Die jüngere Ausdehnungsphase vertreten die Gräber mit Körbchenohrringen (Nr. 7 und 10), die jüngere hingegen die westliche Gräberreihe (Nr. 3, 8, 2 und 1) – das Grab Nr. 8 datiert sie in die Zeit um das Jahr 600.[25] Ohne Beigaben sind die Gräber am Ostrand der III. Gruppe (Nr. 5, 15 und 33), für die wir gleichfalls annehmen, daß sie der jüngsten Entwicklungsphase dieser Gruppe entstammen. Das Hauptmerkmal der Gräber der IV. Gruppe (**Abb. 13** und **14**) sind die Armringe. Die älteste Phase stellen die Gräber mit Polyederohrringen (Nr. 35, 76 und 88) dar, die folgende dagegen die Gräber mit Körbchenohrringen. Die Raumentwicklung der IV. Gruppe zeichnet sich nicht so deutlich ab wie anderswo. Zeitlich und räumlich lassen sich zwei, im späten 6. Jahrhundert belegte jüngere Teile ausscheiden: im Südteil die durch Grab Nr. 100 datierten Gräber[26, 27] (weiters die Gräber Nr. 109, 98, 95, 94, 96, 97 und 99) und im Südostteil die durch Grab Nr. 86 datierten Gräber[28] (weiters die Gräber Nr. 103, 105, 84, vielleicht auch 58 und 60). So bleibt ein Bereich mit stratigraphisch recht durcheinander gemischtem Material: Ältere und jüngere Gräber liegen beieinander, in zwei Fällen waren indessen Polyeder- und Körbchenohrringe im selben Grab (Nr. 92 und 50). Vielleicht kam es dazu wegen des späteren Bestattungsbeginns in diesem Nekropolenteil und seiner schlechteren Organisiertheit.

Beim Erwägen der Ausbreitungsweise der spätantiken Nekropole auf Rifnik ist auf einige Tatsachen hinzuweisen, die durch die obige Analyse bezeugt werden. Grundlegend ist gewiß die Aufgliederung der Nekropole in zwei Teile. Die Aufteilung ist klar ersichtlich, der Grund dafür läßt sich aber nach unserer Ansicht in der ethnischen Zugehörigkeit der Verstorbenen bzw. zumindest im stärkeren Einfluß irgendeiner ethnischen Gruppe auf die altansässige Bevölkerung suchen. Leider können wir die anthropologischen Analysen nicht mit den Grabverbänden vergleichen und solchermaßen wenigstens bis zu einem gewissen Ausmaß die Verknüpfungen des Geschlechts des Verstorbenen mit seiner ethnischen Zugehörigkeit feststellen.

Folglich müssen wir zur allgemein gültigen Ansicht aus der Literatur Zuflucht nehmen und das Geschlecht der Verstorbenen lediglich anhand der Grabbeigaben einordnen. Die Frauengräber des Nekropolennordteils düften solchermaßen vor allem die Kämme bestimmen,[29] die Männergräber hingegen die verschieden gestalteten Gürtelschnallen. Sowohl die Kämme als auch die Gürtelschnallen waren beliebte Elemente der Tracht der Altsassen und noch mehr der Germanen.[30] Dies würde auf den germanischen Charakter bzw. auf den zumindest stärkeren germanischen Einschlag dieses Nekropolenteils und noch insbesondere seiner II. Gruppe hindeuten.

Eine typische Beigabe der Frauengräber des Nekropolensüdteils sind namentlich unterschiedliche Ohrringe und Armringe. Die Männergräber dieses Nekropolenteils lassen sich nicht klar einordnen. Zweifellos sind sie »verborgen« und würden nur durch die anthropologische Analyse entdeckt werden, dabei ist jedoch auch die Möglichkeit einer unterschiedlichen Populationszusammensetzung der Bevölkerung nicht außer Acht zu lassen, die sich an die Bestattungen in einem oder dem anderen Nekropolenteil band.

Wir vertreten die Ansicht, daß aufgrund der Analyse der Grabverbände auch die Aufteilung der Nekropole in vier Gruppen berechtigt ist. Da jede der oben beschriebenen Gruppen (außer den Merkmalen, die jede für sich ans Ganze binden) auch über hinreichende Sonderheiten verfügt, urteilen wir, daß diese Aufteilung nicht zufällig, sondern das Resultat der organisierten Familien-Bestattungsweise ist. Jede Familie dürfte in ihrem Nekropolenbereich bestattet haben, und die Zahl der festgestellten Gruppen dürfte unserer Meinung nach auch die Zahl der hier lebenden Familien darstellen.

In der Nekropole gab es zweifellos Wege und Zugänge zu den einzelnen Gräbern. Vermutlich grenzten die grundlegenden Durchgänge auch die Bestattungsareale der einzelnen Gruppen-Familien voneinander ab. Als Hauptkommunikation dürfte die Lücke zwischen der I. und III. sowie der II. und IV. Gruppe gedient haben, die zugleich wohl auch die Verbindung der Siedlung mit dem Tal darstellte. So könnte man die Nekropole auf Rifnik auch als eine am Wege liegende Nekropole einordnen. Die Lücke in Richtung Ost-West (zwischen der I. und II. sowie der III. und IV. Gruppe) sollte aber als Zugang zu den einzelnen Gräbern bzw. Nekropolenteilen dienen.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 455–464

O PRSTANIH IZ ČASA PRESELJEVANJA LJUDSTEV NA SLOVENSKEM

MARIJAN SLABE

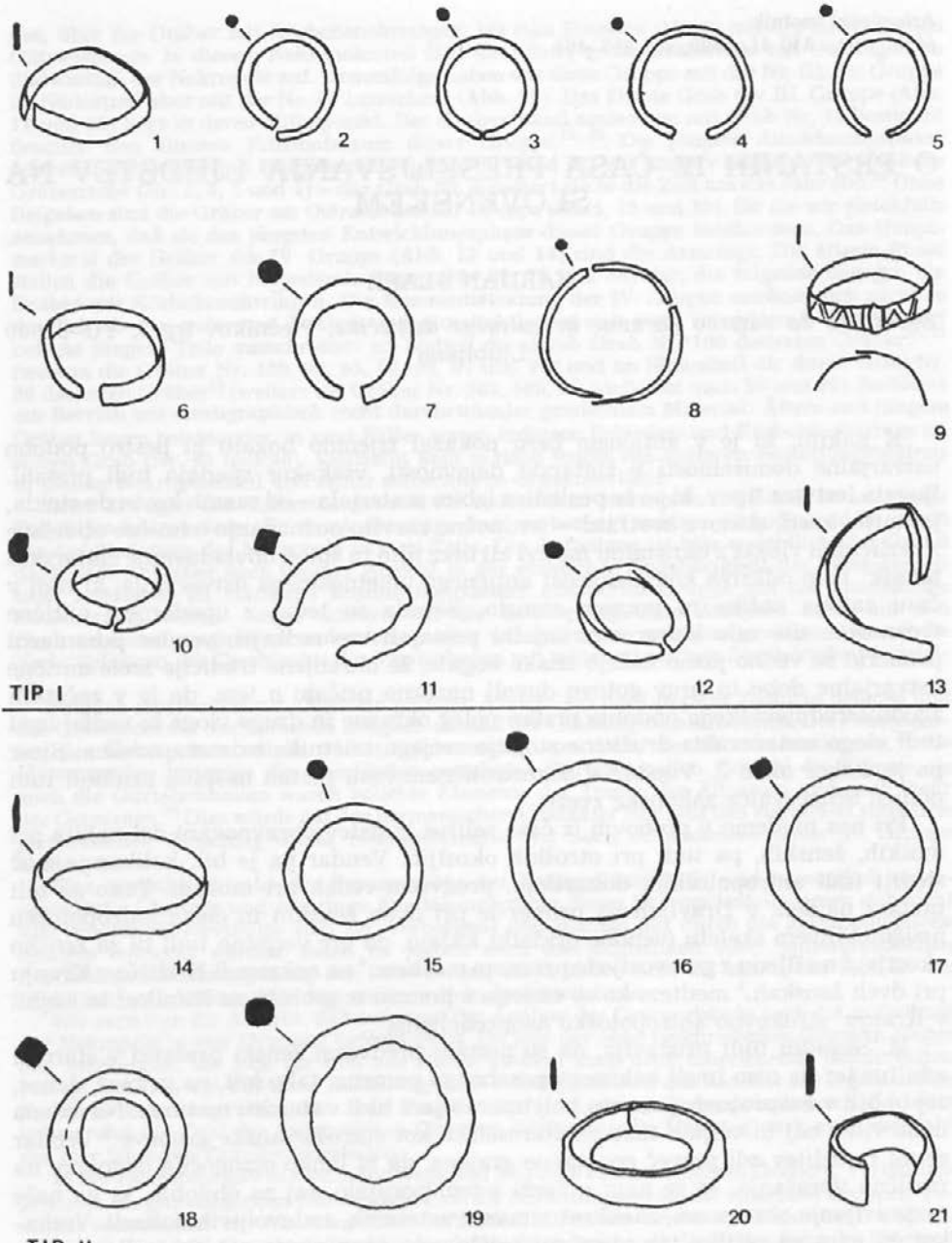
Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Plečnikov trg 2, YU–61000 Ljubljana

K nakitu, ki je v antičnem času pokazal izjemno bogato in pestro podobo ustvarjalne domiselnosti v zlatarski dejavnosti, vsekakor spadajo tudi prstani. Bogata lestvica tipov, ki so že posledica izbire materiala – od raznih kovin do stekla, jantarja, kosti, slonove kosti itd. – ter močno razvito poznavanje tehnične obdelave z različnimi vložki z okrasnimi motivi ali brez njih in sploh obvladovanje zlatarskih tehnik[1] nam odkriva kompleksnost antičnega umetnostnega ustvarjanja, ki tudi v času zatona antike ni povsem zamrlo. Seveda so tedaj z upadanjem antične tvornostne sile zelo kakovostni izdelki postajali vse redkejši, vendar posamezni primerki še vedno jasno kažejo znake bogate, še ohranjene tradicije zrele antične ustvarjalne dobe in prav gotovo dovolj nazorno pričajo o tem, da je v začetkih zgodnjesrednjeveškega obdobja prstan poleg okrasne in druge vloge še vedno imel tudi vlogo označevalca družbene stopnje svojega imetnika oziroma nosilca. Sicer pa je, kakor meni Z. Vinski,[2] v poznoantičnem času prstan nasploh pridobil tudi pomen označevalca zakonske zveze.

Pri nas najdemo v grobovih iz časa selitve ljudstev obravnavani del nakita pri moških, ženskih, pa tudi pri otroških okostjih. Vendar pa je bil, kolikor je moč slediti tudi antropološkim dokazilom, predvsem redek pri moških. Tako so bili prstani najdeni v Dravljah na primer le pri dveh ženskih in enem antropološko neugotovljivem skeletu (vendar pridatki kažejo, da gre verjetno tudi tu za žensko okostje),[3] na Bledu z gotovostjo le pri enem moškem,[4] na nekropoli Križišče v Kranju pri dveh ženskah,[5] medtem ko so okostja s prstani iz grobišč na Rifniku[6] in Lajhu v Kranju[7] strokovno antropološko neopredeljena.

M. Sagadin tudi pristavlja, da so prstani predvsem ženski pridatki v starosti adultus ter da niso imeli kakšnega posebnega pomena, tako kot, na primer, danes, saj bi bili v nasprotnem primeru bolj uporabljani tudi v starosti maturus. Navedena ugotovitev naj bi veljala tako za staroselske kot staroslovanske grobove.[8] Vendar se mi ta trditev zdi preveč enostavno grajena, da bi lahko omogočila odgovore na različna vprašanja, ki se nam v zvezi s tem porajajo, saj za obdobje, ki ga naše razpravljanje obravnava, zaenkrat nimamo ustreznih, zadovoljivih dokazil. Vsekakor bi nam za rešitev teh vprašanj prišle zelo prav zlasti antropološke analize okostij z grobišč na Rifniku, v Kranju itd.

Tudi tedanjih navad pri nošnji prstanov danes ni mogoče jasneje opredeliti. Na grobišču v Dravljah so bili npr. najdeni pri okostjih samo na prstih desne roke, medtem ko sta jih v kompleksni nekropoli Križišče v Kranju obe staroselki imeli na levici. Torej ne gre za kakšno stalnost ljudske noše v tistem času, o čemer priča

Sl. (Abb.) 1: 1–9, 15–17 Kranj–Lajh (1-gr. 166, 2-gr. 182, 3-gr. 235, 4-gr. 243, 5-gr. 256, 6,8-gr. 354; 7-gr. 639, 9-gr. 250a, 15-gr. 266, 16-gr. 297, 17-gr. 370); 10–13, 18–21 Rifnik (10–12, 18–19, 21-naselbina [Siedlung], 13-gr. 14, 20-gr. 16); 14 Bled (gr. 358). – 1, 3–10, 12–18 bron (Bronze), 11, 19-21 železo (Eisen), 2 srebro (Silber). – M = 1: 1. – Po V. Stare, L. Bolti in T. Knificu (nach V. Stare, L. Bolta und T. Knific).

tudi najdišče iz Rakovčanov v Bosni, kjer na grobiščih iz istega obdobja prav tako najdemo okostja s prstani na prstih leve roke.[9] Podobno stanje, to je nošnjo na obeh rokah, ugotavlja tudi E. Keller v poznoantičnih grobovih na južnem Bavarskem,[10] kar nas usmerja k upravičenemu mnenju, da bi lahko tak način na splošno veljal za ves poznoantični čas, vključno z obdobjem preseljevanja ljudstev. Sicer pa moramo takoj poudariti, da razmeroma redke najdbe tega nakita – tako pri nas, kakor tudi v širše znanem krogu – govore v prid domnevi, da v okrasu tedanjega človeka prstani niso mogli biti povsem običajni oziroma pogosti; to naj bi tudi bil eden izmed značilnih prilastkov takratnega časa. Statistika jasno pokaže podlage za omenjeno trditev: na draveljskem grobišču so v 49 grobovih dokumentirani le trije kosi, na Bledu je med 147 grobovi 12 prstanov in en obroček,[11] grobišče na Vranju tega predmeta ne pozna,[12] na Rifniku je v grobovih 7 prstanov in en nesklenjen obroček (?) ter v naselbini enako število,[13] v nekropoli Kranj-Križišče so trije kosi v 27 ugotovljenih staroselskih grobovih (sem niso vštete naključne najdbe!),[14] na grobišču Lajh, prav tako v Kranju, pa smo mogli med 647 grobovi našteti le 20 prstanov, poleg tega pa je, podobno kot na Rifniku, sem mogoče prišteti še nekaj sklenjenih in nesklenjenih obročkov.[15] Razlogov za to pomanjkanje oziroma redkost ne moremo najti v kakšnem splošno znanem dejstvu. Verjetno jih bo treba poiskati nekje globlje v razmerah, ki so narekovale odnos do tega okrasnega predmeta, saj prstan v svoji primarni, preprosti obliki ni mogel biti kakšna posebna dragocenost ali težko pridobljena vrednost, zlasti še, ker je na splošno znano, da, kar zadeva tehniko izdelave, segajo izvirne oblike tega cenenega in preprostejšega nakita še v prejšnje obdobje[16] oziroma so v glavnem neposredni izdelki lokalnih delavnic, torej domače tradicije, ki je bila v teh krajih po padcu rimskega imperija še globoko zakoreninjena. Zato lahko nekatere primerke, seveda v različnih variantah, odkrijemo v širšem geografskem prostoru in nas tudi ne presenetijo v naslednjem časovnem obdobju.[17]

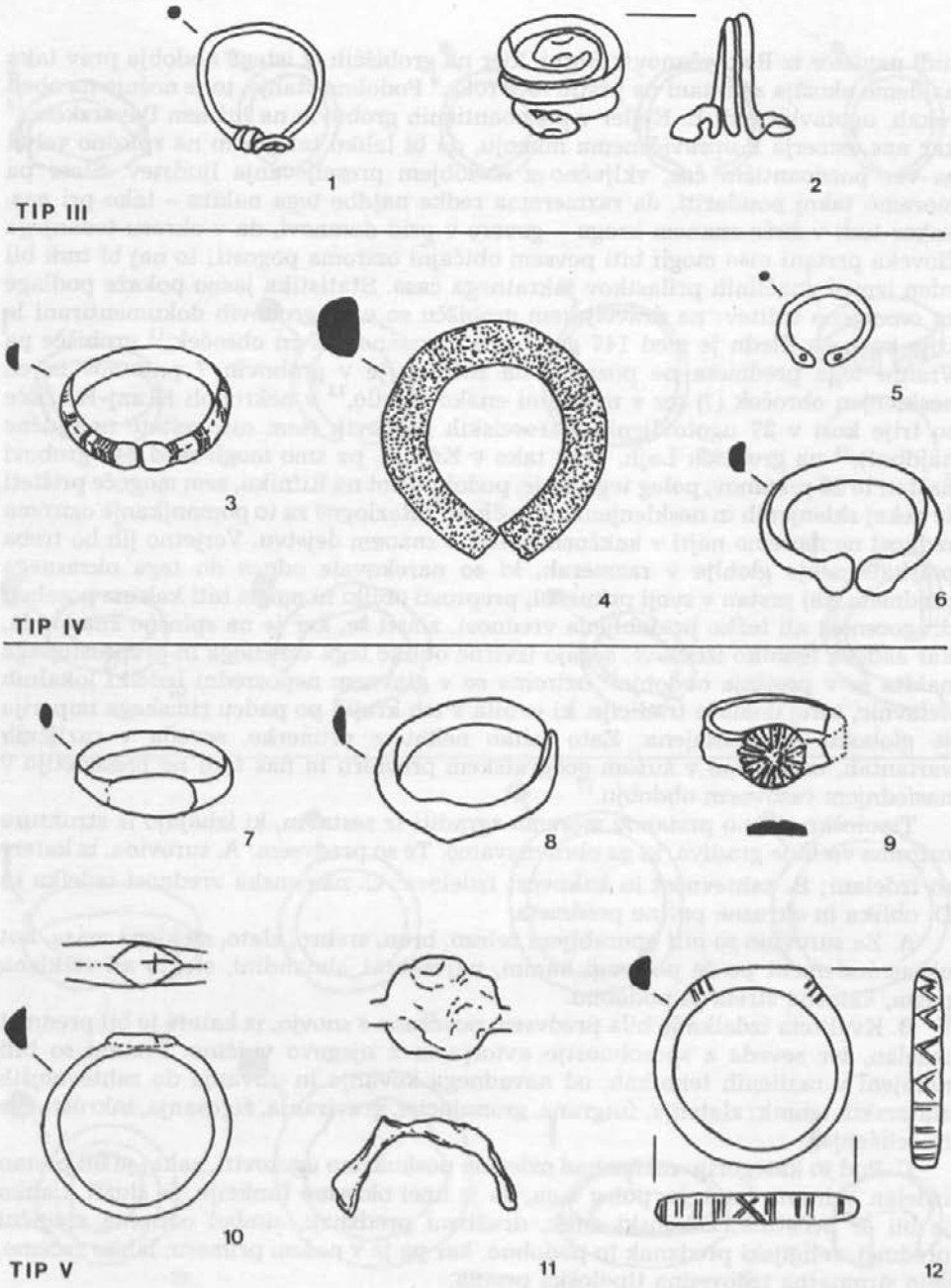
Tipološko shemo prstanov moremo zgraditi iz sestavin, ki izhajajo iz strukture oziroma vsebine gradiva, ki ga obravnavamo. Te so predvsem: A. surovina, iz katere so izdelani; B. zahtevnost in kakovost izdelave; C. namenska vrednost izdelka in D. oblika in okrasne prvine predmeta.

A. Za surovino so bili uporabljeni železo, bron, srebro, zlato, steklena masa, kot okrasni element pa še poldragi kamni, največkrat almandini, steklo ali steklena pasta, kamena strela in podobno.

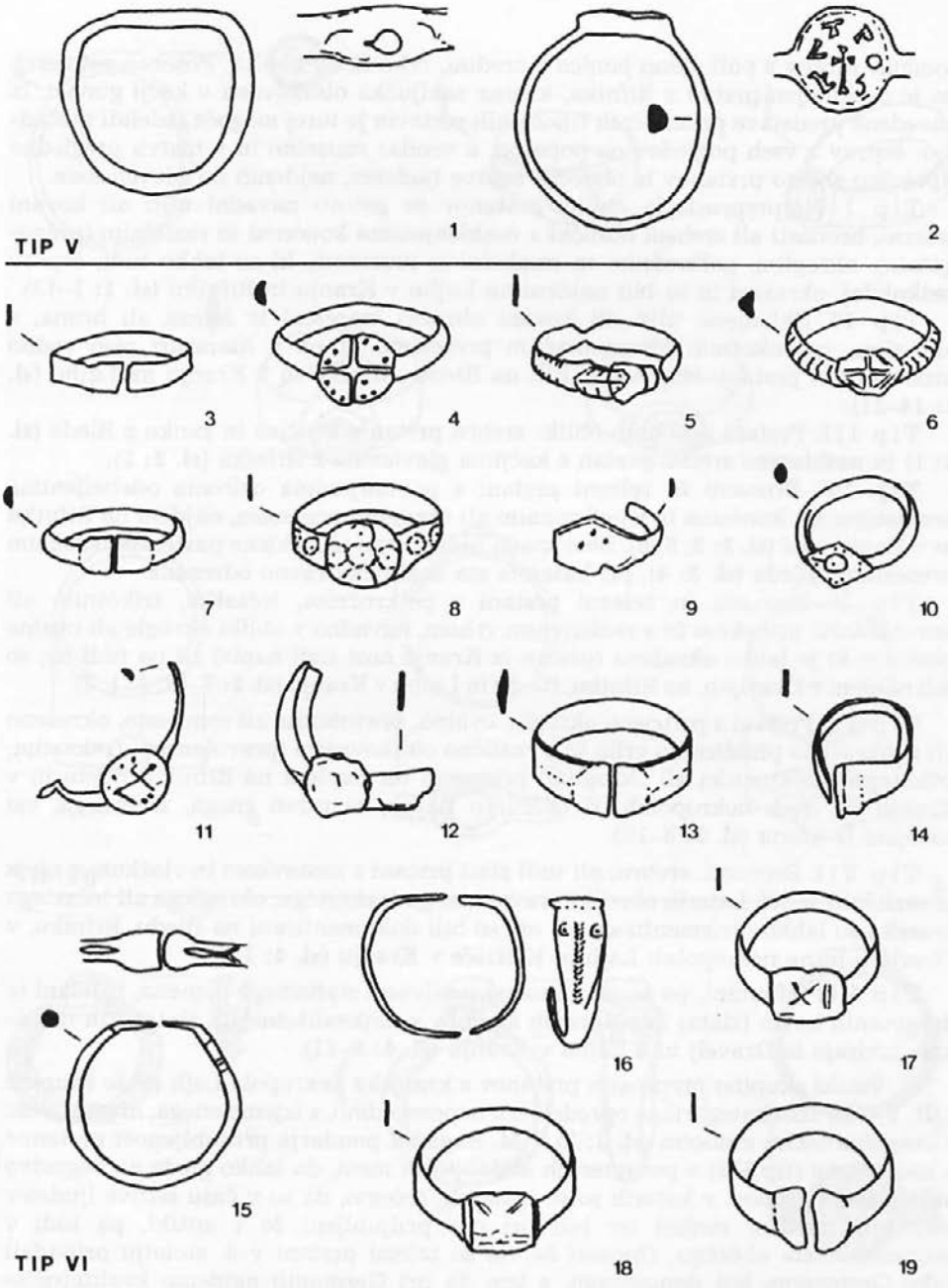
B. Kvaliteta izdelka je bila predvsem povezana s snovjo, iz katere je bil predmet izdelan, ter seveda s sposobnostjo avtorja in z njegovo veščino. Prstani so bili narejeni v različnih tehnikah, od navadnega kovanja in ulivanja do zahtevnejših zlatarskih tehnik: zlatenja, filigrana, granulacije, graviranja, žigosanja, inkrustacije in celičenja.

C. Pod to kategorijo razumemo oziroma poskušamo ugotoviti, zakaj je bil prstan izdelan oziroma čemu je, poleg tega, da je imel okrasno funkcijo, še služil. Lahko je bil še pečatnik, zakonski znak, družbeni predznak, simbol oziroma magični predmet, religijski predznak in podobno, kar pa je v našem primeru, lahko rečemo, zelo siromašna izpovedna tipološka prvina.

D. Kot četrti element tipološke opredelitve lahko navedemo, da so bili obročki prstanov narejeni v različnih oblikah, ki nam jih prikazuje njihov presek; ta je v glavnem okrogel, polkrožen, ovalen, pravokoten, rombičen, trikoten, lečast. Širina prstanov je prav tako različna, kar je logično, in jo je moč nekako opredeliti v premeru od 1,2 cm do 2,7 cm. Ornamentika na prstanih je razmeroma preprosta, od krožca s piko, niza vrezov, križa, cikcaka, navadnih vrezov do vrezanega motiva

Sl. (Abb.) 2: 1, 4, 7 Bled (1-gr. 249, 4, 7-gr. 261); 2, 5–6, 8 Rifnik (2,5-naselbina [Siedlung], 6-gr. 7, 8-gr. 99); 3 Kaplja vas; 9 Dravlje (gr. 33); 10–12 Kranj–Lajh (10-gr. 147, 11-gr. 180, 12-gr. 606). – 3, 6–10 bron (Bronze), 5, 11 železo (Eisen), 1-2 srebro (Silber), 4 steklena pasta (Glaspaste). – M = 1:1. – Po T. Knificu, L. Bolti, D. Josipoviču, M. Slabetu in V. Stare (nach T. Knific, L. Bolta, D. Josipovič, M. Slabe und V. Stare).

Sl. (Abb.) 3: 1–2, 14–19 Kranj-Lajh (1-gr. 177, 2-gr. 180, 14-gr. 312, 15-gr. 111, 16-gr. 233, 17–19 brez grobne celote [ohne Grabzusamm.]); 3–9 Bled (3-gr. 224, 4-gr. 240, 5-gr. 261, 6-gr. 287, 7-gr. 246, 8-gr. 326, 9-gr. 347); 10–12 Rifnik (10-gr. 50, 11-gr. 57, 12-gr. 86); 13 Kranj-Križišče (gr. 9). – 3–12, 14–19 bron (Bronze), 1–2 železo (Eisen), 13 srebro (Silber). – M = 1:1. – Po V. Stare, T. Knificu, L. Bolti in M. Sagadinu (nach V. Stare, T. Knific, L. Bolta und M. Sagadin).

sončnih žarkov s polkrožno jamico v sredini, črke X ali napisa. Poseben primerek pa je nesklenjen prstan z Rifnika, ki ima zaključka oblikovana v kačji glavici. Iz navedene predstave posamičnih tipoloških sestavin je torej mogoče izdelati naslednjo, čeprav z vseh pogledov ne popolno, a vendar smiselno in v bistvu pregledno tipološko shemo prstanov iz obdobja selitve ljudstev, najdenih na Slovenskem.

Tip I. Najpreprostejša oblika prstanov so gotovo navadni uliti ali kovani železni, bronasti ali srebrni obročki z nesklenjenima koncema in različnim (pravokotnim, okroglim, polkrožnim in rombičnim) prerezom, ki so lahko tudi, čeprav redkokdaj, okrašeni in so bili najdeni na Lajhu v Kranju in Rifniku (**sl. 1:** 1–13).

Tip II. Sklenjeni, uliti ali kovani obročki, narejeni iz železa ali brona, z okroglim, pravokotnim ali rombastim presekom, ki pa v literaturi niso vedno označeni kot prstani. Najdeni so bili na Bledu, Rifniku in v Kranju na Lajhu (**sl. 1:** 14–21).

Tip III. Prstani posebnih oblik: srebrn prstan s kvačico in zanko z Bleda (**sl. 2:** 1) in nesklenjen srebrn prstan s kačjima glavicama z Rifnika (**sl. 2:** 2).

Tip IV. Bronasti in železni prstani s poudarjenima oziroma odebeljenima nesklenjenima koncema in s polkrožnim ali okroglim prerezom, najdeni na Rifniku in v Kaplji vasi (**sl. 2:** 3, 5, 6). Sem spada tudi prstan iz steklene paste s polkrožnim presekom z Bleda (**sl. 2:** 4), pri katerem sta zaključka ravno odrezana.

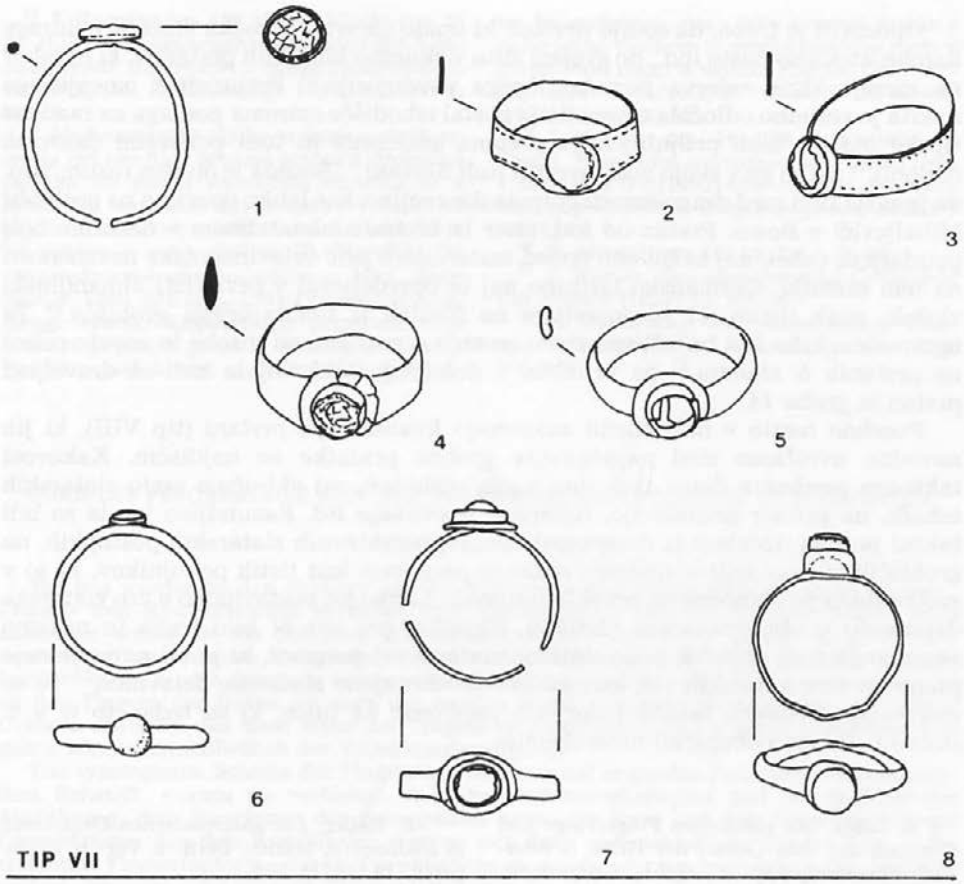
Tip V. Bronasti in železni prstani s polkrožnim, lečastim, trikotnim ali pravokotnim presekom in z razširjenim vrhom, navadno v obliki okrogle ali ovalne ploščice, ki je lahko okrašena (prstan iz Kranja nosi tudi napis) ali pa tudi ne, so bili najdeni v Dravljah, na Rifniku, Bledu in Lajhu v Kranju (**sl. 2:** 7–12; **3:** 1, 2).

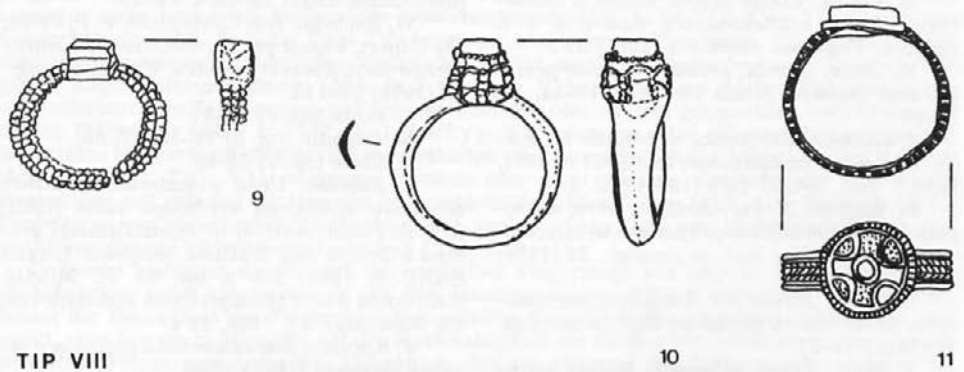
Tip VI. Prstani s pritrjeno okroglo, ovalno, pravokotno ali rombasto, okrašeno ali neokrašeno ploščico na vrhu in z različno oblikovanim (pravokotnim trakastim, trikotnim, polkrožnim ali okroglim) prerezom ter najdeni na Rifniku, Bledu in v Kranju na obeh nekropolah, Križišču in Lajhu, so razen enega, srebrnega, vsi narejeni iz brona (**sl. 3:** 3–19).

Tip VII. Bronasti, srebrni ali tudi zlati prstani z nastavkom in vložkom v njem iz različnih snovi, katerih obročki pravokotnega trakastega, okroglega ali lečastega preseka so lahko ornamentirani ali ne, so bili dokumentirani na Bledu, Rifniku, v Dravljah in na nekropolah Lajh in Križišče v Kranju (**sl. 4:** 1–8).

Tip VIII. Prstani, po mojem mnenju predvsem statusnega pomena, izdelani iz dragocenih kovin (zlata) in poldragih kamnov v najkvalitetnejših zlatarskih tehnikah, izvirajo iz Dravelj in z Lajha v Kranju (**sl. 4:** 9–11).

Z. Vinski skupino preprostih prstanov s kranjske nekropole Lajh (naše skupine I, II, V–VII) zelo kategorično opredeli kot nepomembno, z izjemo enega, ki ga poveže z langobardskim etnosom (**sl. 3:** 2).[18] M. Sagadin poudarja priljubljenost prstanov z nastavkom (tip VII) v posameznih obdobjih in meni, da lahko glede na bogastvo staroselskih grobov, v katerih so se nahajali, rečemo, da so v času selitve ljudstev pomenili statusni simbol ter bili pri nas priljubljeni že v antiki, pa tudi v poznoantičnem obdobju. Opozori še, da so takšni prstani v 6. stoletju pripadali tako Germanom kot domačinom, s tem da pri Germanih najdemo kvalitetnejše oblike.[19] Analogen tip prstanov pri staroselcih datira T. Knific na Bledu v sredino 6. stoletja,[20] medtem ko se v Kranju uvrščajo v prvo polovico 6. stoletja.[21] J. Kastelic navaja, da so prstani s kvačko in pentljo (tip III) in tudi tisti z ovalnimi ploščicami (tip VI) znani v 7. stoletju na bavarsko-alamanskem področju ter da po Frankenovi izvirajo iz antike, naprej pa jih je pozneje posredoval langobardsko-italski krog. Nato sklene, da so blejski primerki gotovo večinoma domače izdelave.[22]

Sl. (Abb) 4: 1–2, 9–10 Kranj-Lajh (1-gr. 81, 2-gr. 253, 9, 10-brez grobne celote (ohne Grabzusamm.); Rifnik (gr. 38); 4, 5, Bled (4-gr. 347, 5-gr. 358); 6, 7 Kranj-Križišče (6-gr. 194, 7-gr. 9); 8, 11 Dravlje (8-gr. 14, 11-gr. 1). – 1–5 bron (Bronze), 6–7 srebro (Silber), 8–11 zlato (Gold). – M = 1:1. – Po V. Stare, L. Bolti, T. Knificu, M. Sagadinu in M. Slabetu (nach V. Stare, L. Bolta, T. Knific, M. Sagadin und M. Slabe).

Opozoriti je treba, da sodijo prstani, ki imajo na vrhu obročka vložene poldrage kamne, stekleno pasto ipd., po svojem stilu v skupino klasičnih prstanov, ki nikakor ne morejo skriti odseva poznoantičnega ustvarjanja.[23] Preprostost omenjenega nakita je verjetno odločala o tem, da je postal izhodišče oziroma podlaga za različne tipske inačice tako priljubljenega prstana antičnega in tudi poznejših časovnih obdobij,[24] saj so ga v svojo nošo uvrstili tudi Slovani.[25] Seveda je ob tem razumljivo, da je zašel tudi med dragocenosti germanske svojine, kar lahko opazimo na grobišču Mihaljevići v Bosni. Prstan od tod, sicer iz brona, z almandinom v nekoliko bolj poudarjeni celici, naj bi bil ena izmed materialnih prič vzhodnogotske navzočnosti na tem ozemlju. Germansko lastnino naj bi opredeljeval v prvi vrsti almandinski vložek, enak tistim, ki se pojavljajo na fibulah iz tamkajšnjega grobišča.[26] Ta ugotovitev, tako kot tudi Wernerjevo mnenje o pogostnosti visoke in zaprte celice na prstanih 6. stoletja,[27] pa bi lahko v dokajšnji meri veljala tudi za draveljski prstan iz groba 14.

Posebno mesto v naši shemi zavzemajo kvalitetnejši prstani (tip VIII), ki jih navadno uvrščamo med najbogatejše grobne pridatke na najdiščih. Kakovost takšnega predmeta dviga tudi sam način obdelave, saj vključuje vrsto zlatarskih tehnik, na primer granulacijo, celičenje, graviranje itd. Razumljivo je, da so bili takšni prstani, izdelani iz dragocenih kovin po zahtevnih zlatarskih postopkih, na grobiščih iz časa selitve ljudstev redki in predvsem last tistih pokojnikov, ki so v svoji okolici po stanovskem poreklu izstopali. Lahko jih postavljamo v vrh zlatarske dejavnosti v obravnavanem obdobju. Skratka, pri nas bi bilo treba to nakitno skupino šteti za dosežek poznoantične zlatarske dejavnosti, ki je bil najverjetneje prenesen sem z italskih tal, kjer so bile še ohranjene zlatarske delavnice.[28] Te so izdelovale predmete takšne kakovosti predvsem za tujce, ki so tedaj, to je v 6. stoletju, začasno okupirali naše ozemlje.

---

[1] R. Laser, Die römischen Fingerringe und Gemmen auf dem Gebiet der DDR, *Arbeits- und Forschungsber. z. sächs. Bodendenkmalpfl.* 29, Berlin 1985, 133–158.

[2] Z. Vinski, Zlatni prsten nađen u Samoboru i nakit arhitektonskog tipa u 6. i 7. stoljeću, *Tkalčićev zbornik* 1 (1955) 37 s.

[3] M. Slabe, *Dravlje, grobišče iz časov preseljevanja ljudstev,* Situla 16 (1975) 12–14, 16, 22–23.

[4] J. Kastelic, *Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951,* Dela 1. razr. SAZU 13/9 (1960) pril. 1.

[5] M. Sagadin, *Kranj – Križišče Iskra, nekropole iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja,* Kat. in monogr. 24 (1988) 14–15, 27.

[6] L. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju, poznoantična naselbina in grobišče,* Kat. in monogr. 19 (1981) 31–37.

[7] V. Stare, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev,* Kat. in monogr. 18 (1980) 50–83.

[8] M. Sagadin (op. 5) 52.

[9] N. Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *Gl. Zem. muz.* 25, 1970, 123–125.

[10] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern,* Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 14 (1971), 108.

[11] T. Knific, *Bled v zgodnjem srednjem veku* (disertacija, 1983) 18–23, t. 14–26.

[12] W. Bachran, Das Gräberfeld, v: P. Petru, Th. Ulbert, *Vranje pri Sevnici, starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu,* Kat. in monogr. 12 (1975) 99–115.

[13] L. Bolta (op. 6) 18–37.

[14] M. Sagadin (op. 5) 14–15, 27, 36.

[15] V. Stare (op. 7) 50-83.

[16] J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka* (1952) 316. S. Pahič, *Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami,* Razprave 1. razr. SAZU 6, 1969, 250 s, op. 60. N. Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Gl. Zem. muz.* 11, 1956, 29 s.

[17] J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji* (1947) 93 ss.

[18] Z. Vinski, Ovrednotenje grobnih pridatkov, v: V. Stare (op. 7) 22.

[19] M. Sagadin (op. 5) 54.

[20] T. Knific (op. 11) sl. 27.

[21] M. Sagadin (op. 5) 54.

[22] J. Kastelic (op. 4) 26 s.

[23] J. Korošec (op. 16) 316. Z. Vinski (op. 2) 38. H. Bott, Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit, *Schriftenr. z. bayer. Landesgesch.* 46, 1952, 155. E. Keller (op. 10) 110, t. 14: 4; 22: 14.

[24] Med variantne oblike prstana z vložkom spada pri nas npr. bronast prstan z drobnimi perlami ob strani na obodu obročka in z osrednjim kamnom olivne barve v celici iz najdišča Mali Vrh v Istri (7. oz. 8. stol.), ki je bil najden v ustih skeleta (B. Marušič, Tri ranosrednjevekovna nalazišta u Istri, *Jadr. zbor.* 6, 1966, 278 ss, t. 1: 5). Osmemu stoletju (drugi avarski kaganat) pa pripadata tudi bronast prstan z gemo iz modrega oniksa z živalsko upodobitvijo iz okolice Malega Idjoša ter fragmentiran, prav tako bronast prstan s polkroglim vložkom iz modre steklene paste v granulirani celici iz okolice Kanjiže (D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda* [1962] 46, sl. 21, 52).

[25] J. Korošec (op. 16) 316. J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*, Dela 1. razr. SAZU 2 (1950) 40 s. A. Valič, *Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu*, Situla 7 (1964) 19, t. 9: 1.

[26] N. Miletić (op. 16) 29, 34, t. 2: 19.

[27] J. Werner, *Das alamannische Gräberfeld von Bülach* (1953) 12, op. 36.

[28] V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien* (Spoleto 1975) 176–180.

ÜBER DIE FINGERRINGE AUS DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Bei uns wurden in den Gräbern aus der Völkerwanderungszeit Fingerringe an Männer-, Frauen- und Kinderskeletten entdeckt, doch erscheinen sie bei den Männern selten. Auch ansonsten waren sie als Schmuck des damaligen Menschen nicht häufig vertreten. Die damaligen Gewohnheiten bezüglich der Tracht der Fingerringe lassen sich noch nicht klarer bestimmen, da es sich dabei um keinen ständigen Brauch handelt, sie wurden nämlich sowohl an den Fingern der linken als auch der rechten Hand gefunden. Analogien in spätantiken Gräbern erweisen, daß diese Weise des Tragens im allgemeinen für die ganze spätantike Zeit gelten könnte, einschließlich der Völkerwanderungszeit.[1–17]

Das typologische Schema der Fingerringe läßt sich auf folgenden Bestandteilen aufbauen: dem Rohstoff, woraus sie verfertigt sind; dem Schwierigkeitsgrad und der Qualität der Ausführung; dem Zweckwert des Erzeugnisses sowie der Form und den Zierelementen des Gegenstandes. Aus dem Angeführten ergeben sich dann unterschiedliche Typen. Typ I: die einfachste Fingerringform – das sind gewöhnliche gegossene oder geschmiedete, selten verzierte eiserne, bronzene oder silberne Ringe mit auseinander stehenden Enden (**Abb. 1**: 1–13). Typ II: geschlossene, gegossene oder geschmiedete Ringe aus Eisen oder Bronze, die jedoch in der Literatur nicht immer als Fingerringe bezeichnet sind (**Abb. 1**: 14–21). Typ III: Ringe von Sonderformen (**Abb. 2**: 1–2). Typ IV: bronzene und eiserne Fingerringe mit betonten bzw. verdickten auseinander stehenden Enden; her gehört auch der Fingerring aus Glaspaste mit gerade abgeschnittenen Enden (**Abb. 2**: 3–6). Typ V: bronzene und eiserne Fingerringe mit verbreitertem Scheitel, meistens in Form eines runden oder ovalen, gelegentlich auch ornamentierten Plättchens (**Abb. 2**: 7–12; **3**: 1–2). Typ VI: bronzene oder silberne Fingerringe mit befestigten unterschiedlich gestalteten, verzierten oder unverzierten Plättchen auf dem Scheitel (**Abb. 3**: 3–19). Typ VII: bronzene, silberne oder auch goldene, verzierte oder unverzierte Fingerringe mit gefaßter Einlage aus unterschiedlichen Materialien (**Abb. 4**: 1–8). Typ VIII: Fingerringe von vornehmlich Statuscharakter, verfertigt aus Gold und Halbedelsteinen in den qualitätsvollsten Goldschmiedetechniken (**Abb. 4**: 9–11).

Z. Vinski bestimmt die Gruppe der einfachen Fingerringe aus Lajh in Kranj kategorisch als belanglos, außer einem, den er mit dem langobardischen Ethnos verknüpft.[18] M. Sagadin betont die Beliebtheit der Fingerringe mit gefaßter Einlage in den einzelnen Zeiträumen und meint, man könnte in Hinsicht auf die Reichhaltigkeit der Gräber der Alteingesessenen, worin sich diese Fingerringe befanden, behaupten, daß sie während der Völkerwanderungszeit die Bedeutung eines Statussymbols hatten und bei uns bereits in der Antike beliebt waren, wie auch in der Spätantike. Außerdem hebt er hervor, daß derartige Fingerringe im 6. Jh. sowohl Germanen als auch Einheimischen gehörten, wobei bei den Germanen qualitätsvollere Formen vorkommen.[19] Den analogen Fingerringetyp bei den Alteingesessenen in Bled datiert T. Knific in die Mitte des 6. Jahrhunderts,[20] während sie in Kranj in die erste Hälfte des 6. Jahrhunderts datiert werden.[21] J. Kastelic führt an, daß Fingerringe mit Haken und Öse, wie auch jene mit

ovalen Plättchen im 7. Jahrhundert im bayerisch-alamannischen Gebiet bekannt sind und nach Frankens Ansicht aus der Antike stammen, während sie weiter durch den langobardisch-italischen Kreis vermittelt wurden. Abschließend meint er, daß die Bleder Exemplare zweifellos größtenteils von einheimischer Herstellung sind.[22]

Die Fingerringe, in deren Ringscheitel Halbedelsteine, Glaspaste und Ähnliches eingelegt sind, gehören ihrem Stilcharakter nach zur Gruppe der klassischen Fingerringe, die den Widerschein des spätantiken Kunstschaffens durchaus nicht verbergen können.[23] Die Einfachkeit des angeführten Schmucks entschied vermutlich darüber, daß er Ausgangspunkt bzw. Grundlage unterschiedlichen Typenvarianten des so beliebten antiken Fingerringes, wie auch jener der späteren Zeitabschnitte wurde,[24] in ihre Tracht fügten ihn ja auch die Slawen ein.[25] Selbstverständlich geriet er dabei auch unter die Wertgegenstände des germanischen Besitzes.[26–27] Eine Sonderstellung nehmen indessen die qualitätsvolleren Fingerringe ein, die in den Nekropolen aus dieser Periode vor allem Eigentum jener Verstorbenen waren, die sich von ihrer Umgebung durch ihre Standesherkunft abhoben. Bei uns müßte diese Schmuckgruppe als Produkt der spätantiken Goldschmiedetätigkeit aufgefaßt werden, das höchstwahrscheinlich vom italischen Boden hergebracht wurde, wo Goldschmiedewerkstätten noch erhalten waren.[28] Diese verfertigten Gegenstände derartiger Qualität nur für die Ausländer, die damals, d. h. im 6. Jahrhundert, zeitweilig unseren Raum okkupierten.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 465–504

STAROSLOVANSKO GROBIŠČE NA SANDROVI POLICI V PREDTRGU PRI RADOVLJICI

ANDREJ PLETERSKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU–61000 Ljubljana

Pogovarjati se z Jarom Šašlom je bilo vedno prijetno – in poučno. Rad je povedal, da resnica o preteklosti ni nikoli ena sama, da se ji lahko najbolj približamo le s soočanjem različnih pogledov. Kako se da delna vedenja, ki so jih imeli posamezniki, združiti v večjo celoto, kaže primer že davno odkritega staroslovanskega grobišča na Sandrovi polici v Predtrgu pri Radovljici.

Predmete je mojstrsko izrisala Dragica Knific-Lunder, karte najdišča Hausberg v Auhofu je naredila Irena Lazar. Načrta predtrškega grobišča je izdelala Snežana Tecco-Hvala, živalske kosti je določil Ivan Turk, človeške pa Tatjana Tomazzo-Ravnik. Koristne podatke o muzejski zgodovini predmetov mi je dala Vida Stare. Vsem najlepša hvala. Zahvalo pa sem dolžan tudi Narodnemu muzeju v Ljubljani, ki mi je dovolil objavo predmetov.

Pisani viri

Vse uporabljene vire hranita dve ljubljanski ustanovi: Arhiv Slovenije in Narodni muzej. Prvi hrani privatni arhiv Jerneja Pečnika, kjer sem našel dve pismi, ki se nanašata na grobišče v Predtrgu, daleč najpomembnejši pa je izjemno bogati arhiv Centralne komisije za umetnostne in historične spomenike z Dunaja, ki nam je bil vrnjen že za področje večine Slovenije. Vsebuje poročila, ki so jih pošiljali posamezniki s terena o najdbah in najdiščih. O vsakem poročilu je napisal mnenje, ki so ga obravnavali na prvem rednem mesečnem zasedanju, poseben poročevalec. V našem primeru je bil to vedno kustos dunajskega Naravoslovnega muzeja Josef Szombathy. Dopise so običajno vlagali v posebne sive ovitke, na katerih so bili številka akta, mnenje poročevalca in osnutek morebitnega odgovora Komisije dopisovalcu. Skrajšana poročila so bila nato objavljena v reviji *Mittheilungen der k.k. Central-Commission.* Danes o številnih najdbah in najdiščih poznamo samo te kratke in mnogokrat popačene notice. Vse bogastvo terenskih poročil, ki so včasih pravi elaborati, tu in tam celo s slikovnim gradivom, je še neizkoriščeno! – Vsi dopisi o grobišču v Predtrgu so zloženi skupaj. Podobno je z drugimi najdišči. Kadar pa je en dopis govoril o več najdiščih, so ga uvrstili le pod eno najdišče in s tem precej zabrisali sled za drugimi.

Narodni muzej ima poseben arhiv arheološkega oddelka, v katerem sem dobil terenski dnevnik Jakoba Žmavca in osnutke nekaterih njegovih pisem. V splošnem muzejskem arhivu pa sem našel Zoisovo pismo, ki je nekak spremni dopis k najdbam, ki jih je poslal v muzej. Na žalost za leto 1906 in vrsto naslednjih let ni akcesijske knjige, ker pa predtrške najdbe tedaj niso bile inventarizirane, jih ni niti v inventarni knjigi iz tistega časa. Iz skupka terenske dokumentacije o

izkopavanjih Jožeta Kastelica na Pristavi pri Bledu mi je Timotej Knific posredoval kratek zapis o poskusnem izkopavanju v Predtrgu, za kar se mu najlepše zahvaljujem. – Morda kje tiči še kak drobec o arheoloških dogajanjih v Predtrgu, a prepričan sem, da se mi je posrečilo zajeti vse bistveno.

V seznamu so posamezni viri predstavljeni po naslednjem vrstnem redu podatkov: pisec, datum pisanja (leto, mesec, dan), imenovani kraj pisanja, naslovnik, za pomišljajem – hramba vira. – V nadaljnjem besedilu v oklepaju praviloma navajam le priimek pisca in datum pisanja.

(1951 8. 14.). Narodni muzej, Ljubljana, Bled 1951, Tehnika III, 59 (seznam foto posnetkov); Tehnika koncept 2.

(Centralna komisija, 1906 6. 16.), Dunaj, pismo Jerneju Pečniku. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Priv. A, fasc. XXXIX 1.

(Pečnik Jernej, 1906 6. 7.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1370.

(Pečnik Jernej, 1906 6. 24.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 60, Krain: Funde Krain, Z. 1549.

(Szombathy Josef, 1906 5. 15.), poročilo za Centralno komisijo na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1103.

(Szombathy Josef, 1906 6. 11.), poročilo za Centralno komisijo na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1370.

(Szombathy Josef, 1906 6. 12.), poročilo za Centralno komisijo na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1375.

(Szombathy Josef, 1906 6. 26.), pismo Jerneju Pečniku. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Priv. A, fasc. XXXIX 1.

(Szombathy Josef, 1906 7. 4.), poročilo za Centralno komisijo na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1663.

(Szombathy Josef, 1906 7. 24.), poročilo za Centralno komisijo na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1809.

(Šmid Walter, 1906 7. 2.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1663.

(Vurnik Janez, 1906 6. 23.), Radovljica, pismo Jakobu Žmavcu. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86/53.

(Zois Michelangelo von, 1906 5. 6./1), Radovljica, pismo Kranjskemu deželnemu muzeju v Ljubljani, Walterju Šmidu. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, sign.: 40/1906.

(Zois Michelangelo von, 1906 5. 6./2), Radovljica, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1375.

(Zois Michelangelo von, 1906 6. 2.), Radovljica, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1334.

(Zois Michelangelo von, 1906 7. 1.), Radovljica, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 60, Krain: Funde Krain, Pečnik, Beschwerden, Erhebungen gegen Pečnik, Z. 1632.

(Žmavc Jakob, 1906 1. 16. – 1906 9. 6.), rokopisni dnevnik Jakoba Žmavca. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86–17.

(Žmavc Jakob, 1906 6. 6./1), Ljubljana, tipkopisni prepis originalnega Žmavčevega pisma Josefu Szombathyju. – Narodni muzej, Ljubljana, Razno II, Žmavc – Szombathy-ju.

(Žmavc Jakob, 1906 6. 6./2), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1375.

(Žmavc Jakob, 1906 6. 29./1), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1648.

(Žmavc Jakob, 1906 6. 29./2), Ljubljana, osnutek pisma Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86/35.

(Žmavc Jakob, 1906 6. 29./3), Ljubljana, osnutek pisma Josefu Szombathyju. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86/45.

(Žmavc Jakob, 1906 7. 12./1), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1809.

(Žmavc Jakob, 1906 7. 12./2), Ljubljana, osnutek pisma Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86/36.

(Žmavc Jakob, 1906 8. 19.), Ljubljana, osnutek pisma Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, Az 86/37.

(Žmavc Jakob, 1906 10. 30.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 2788.

* * *

Za presojo o tem, kaj je bilo na Sandrovi polici v Predtrgu najdeno, so pomembna štiri poročila: dve Zoisovi, Pečnikovo in Šmidovo. Ker so važni tudi drobni pomenski odtenki pisanja, jih za bralčevo preverjanje mojega sklepanja podajam v celoti ali vsaj dele, ki govorijo o Predtrgu.

(Zois Michelangelo von, 1906 5. 6./1), Radovljica, pismo Kranjskemu deželnemu muzeju v Ljubljani, Walterju Šmidu. – Arhiv Narodnega muzeja, Ljubljana, sign.: 40/1906. Prepognjena pola, popisani sta 1. in 3. stran, na 4. je zabeležka o vsebini pisma. Vse Zoisov rokopis.

Zl. 10171 *Radmannsdorf 6/5 906*

Der Gefertigte hat vor einigen Tagen in Erfahrung gebracht, dass bei dem Baue eines Hauses in der Gemeinde und Ortschaft Vormarkt bei Radmannsdorf menschliche Knochen gefunden worden seien. Ein sofort vorgenommener Lokalaugenschein belehrte ihn, dass in dem speziellen Falle nichts weiteres zu erhoffen sei, da die Arbeiter zufällig auf den Schädel stiessen, und ihn dermassen zertrümmerten, dass an ein Zusammenstellen desselben nicht zu denken war. Zwei in der Nähe der Leiche gefundene praehistorische Gefässcherben, von denen das eine mit einer eingeritzten Wellenlinie verziert erscheint, sowie ein Messer aus Eisen wurden erworben, und den Arbeitern die nötigen Belehrungen hinterlassen.

Am 5/5 n.m. stiess man wieder auf eine Grabstätte. Diesmal gelang es dem Gefertigten den Schädel – (Langschädel) in Stücken zu bergen. Die Leiche lag circa 1/2 m. tief in Schotterboden, auf einer Lage runder Kiese von etwa Eigrösse. Unter dieser Lage fand sich eine dünne Schichte feines Sandes. Der Kopf der auf der rechten Seite lag, war nach Westen gerichtet, die Füsse nach Osten. An Beigaben fanden sich Glasperlen, sowie in der Hüftgegend ein kurzes, dolchartiges Messer. Der Gefertigte schreibt die /2. stran: prazna; 3. stran:/ Perlen dem frühen Mittelalter zu, und glaubt, dass die Grabstätte der Langobardenzeit zuzuschreiben sei, da die eine Perle ihn ausserordentlich an die im Vorjahre zu Krainburg gefundenen erinnert. Da ein Vergleich nicht möglich war, ist ein Irrtum nicht ausgeschlossen. Es scheint sich um einen Friedhof zu handeln, denn von den Besitzern der Nachbarschaft wurde in Erfahrung gebracht, dass vor circa 20 Jahren bei dem Baue eines Hauses in der nächsten Nähe vier Grabstätten gefunden worden seien. Die Knochen seien auf dem Radmannsdorfer Friedhofe neuerlich bestattet worden. Die gefundenen Perlen, der Dolch, sowie der Schädel wurden von dem Gefertigten erworben, und werden von ihm dem Landesmuseum Rudolphinum in Laibach überlassen werden, an das gleichzeitig ein ausführlicher Bericht und eine Planskizze abgeben.

Michelangelo Freiherr von Zois
k.k. Bezirkskommissär

(4. stran:) *Bezirkskommissär Michel Angelo Freiherr von Zois berichtet über eine Grabstätte in Vormarkt.*

* * *

(Zois Michelangelo von, 1906 5. 6./2), Radovljica, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z.1375. Prepognjena pola, popisane vse 4 strani. Rokopis Zois.

[Na dnu strani žig, s katerim je bil dopis zaveden: K. k. Zentral-Kommission für Kunst- u. hist. Denkmale. 1103 präs. am 10./5 1906, ./. Beilagen]

Radmannsdorf 6/5 906.

Vor einigen Tagen erfuhr der Gefertigte, es seien bei dem Baue eines Hauses in Vormarkt bei Radmannsdorf menschliche Überreste gefunden worden.

Da der Schädel von den Arbeitern zertrümmert worden war, konnte er nicht erworben werden, und gelang es mir die in einem Papiersäckchen befindlichen Knochen, die kein besonderes Interesse haben dürften, zu acquirieren, sowie die ebenfalls in dem Säckchen befindlichen Tonscherben sowie ein Messer, das angeblich bei den Knochen lag, zu erhalten. Gestern, den 5/5 n. m. wurde der Gefertigte benachrichtigt, dass man neuerlich auf ein Skelett gestossen sei.

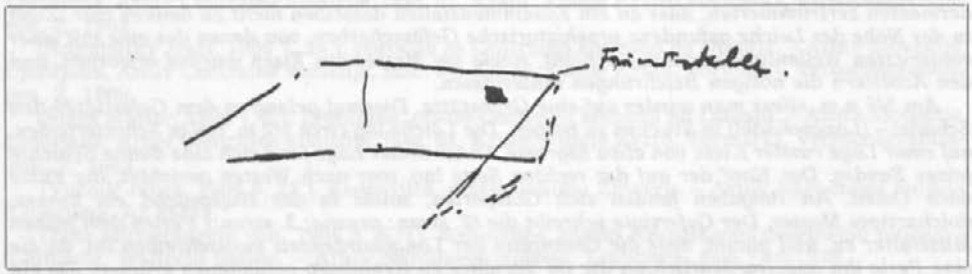
Der Gefertigte begab sich sofort an Ort und Stelle, und setzte fest, dass tatsächlich ein Skelett vorhanden sei. Dessen Bergung gestaltete sich sehr schwierig, da es nur mit Kopfe auf dem Grunde des Bauherren lag, während die übrigen Teile in den Grund eines Nachbaren ragten. So musste von einer vollkommenen Freilegung abgesehen werden, und man sich begnügen, von der Seite so weit als möglich vorzudringen.

Im Momente des Beginnes der Arbeit war der Kopf bis auf eine frisch abgesprengte Kappe intakt, und lag auf der rechten Seite. Orientiert war die Leiche von West nach Ost, (2. stran:) die Füsse lagen nach Osten, der Kopf nach Westen. Tiefe circa 60 cm.

Unter der Leiche fand sich eine Schichte kugelförmigen Kieses – unter demselben eine Lage feinen Sandes. Um den Hals fanden sich die beifolgenden Glasperlen, – in der Nähe der Hüfte (angeblich, da Gefertigter nicht die ganze Zeit an Ort und Stelle sein konnte,) das Messer. Es scheint sich im vorliegenden Falle um einen Friedhof zu handeln – vielleicht analog dem Krainburger – denn wie in Erfahrung gebracht wurde, wurden beim Baue des anstossenden Hauses vor circa 20 Jahren 4 Skelette gefunden, die in dem Friedhofe zu Radmannsdorf wieder bestattet wurden.

Bemerkt wird, dass nach Aussage des Amtsarztes es sich um die Knochen zweier Personen, Mutter und Kind handeln dürfte. Ein zweiter Schädel war aber nicht konstatierbar.

Skizze (glej: **sl. 1**)

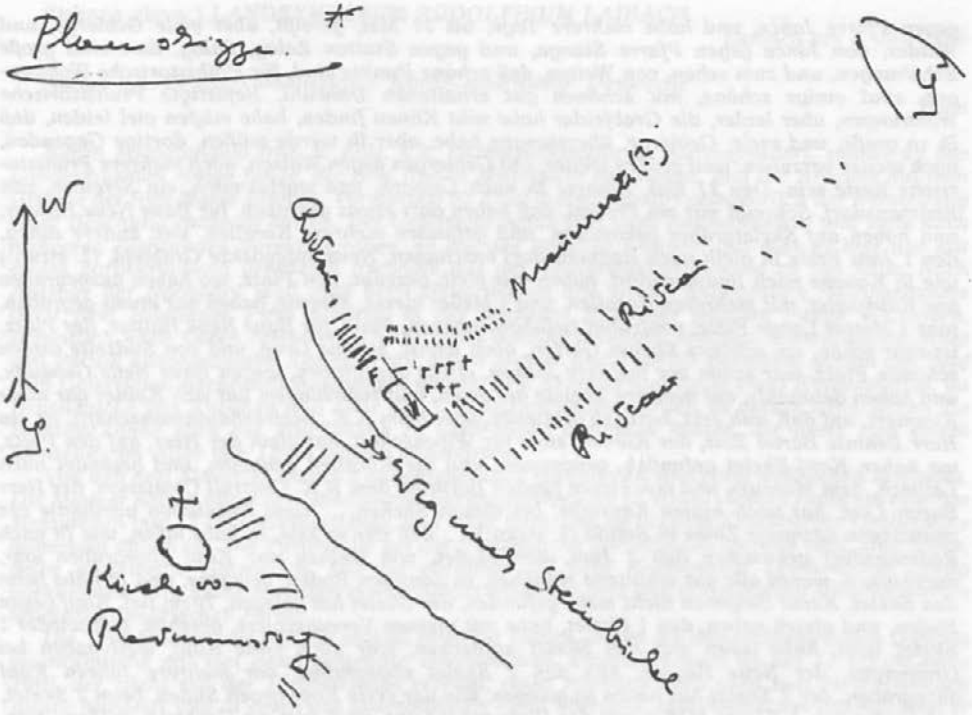
Sl. 1: Sandrova polica v Predtrgu. Skica v Zoisovem pismu. Verjetno prerez najdišča.

Abb. 1: Die Sandrova polica in Predtrg. Skizze im Brief von Zois. Vermutlich Querschnitt des Fundortes.

(3. stran:) *Planskizze.* (glej:* **sl. 2**)

H. Haus des Pirih. N[1]
F. Fundstelle (abgegrabene Böschung
S. Schottergruben
1 Lage der Leiche.
++++ mutmasslicher Friedhof.
** erhebt keinen Anspruch auf besondere Genauigkeit.*

Von der Bevölkerung weiss niemand, dass dort ein Friedhof sich befunden. Ein besonderer Name der Örtlichkeit wurde nicht erhoben. Die Anzeige an die kk Centralkommission wurde erstattet. Weitere Fund an der Baustelle selbst sind nicht zu erwarten, da die Grundaushebung bereits beendet ist.

Sl. 2: Sandrova polica v Predtrgu. Skica v Zoisovem pismu. Najdišče z bližnjo okolico.

Abb. 2: Die Sandrova polica in Predtrg. Skizze im Brief von Zois. Der Fundort mit der nahen Umgebung.

(4. stran:) *Die Besitzer der Gründe erscheinen intelligent, und dürften keine besonderen Schwierigkeiten machen, wenn man an sie wegen Ausgrabung des Terrains herantreten würde. Der Boden ist Wiese, mit vereinzelten jungen Obstbäumen, die aber nicht auf dem Plateau, sondern auf dem südlichen Abhange gesetzt sind.*

Michelangelo Freiherr von Zois.
kk. Bezirkskommissär.

* * *

(Pečnik Jernej, 1906 6. 7.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Gräber, Z. 1370.
Prepognjena pola, popisane vse 4 strani. Rokopis Pečnik.

[Na dnu strani žig, s katerim je bil dopis zaveden. K. k. Zentral – Kommission für Kunst- u. hist. Denkmale. Z. 1370 präs. am 8/6 1906, ./. Beilagen]

Hohe K.K. Central Comission!

Ih arbeite immer, für Aufdeckung der Wißenschaft, aus Prähistorischen Zeit, im Monathe April habe Ih gereißt, nach St: Rupret, Teržiše, bei Naßenfuß, vollenden, und Verschütten, die im Jahre 1905, angefangene ausgrabungen, sind noch viele Hügeln zu übergraben, in dortigen Gegenden, die genaue Berichte, werde Ih schon alles genau Berihten, im Monathe Mai 13 Mai, bin Ih zurück gekommen, von St. Rupert, Unterkrain, dann habe Ih gereißt, auf versuhsreisen,

gegen Pfarre Janče, und habe mehrere Tage, bis 31 Mai, gereißt, über viele Gebierge, und Wälder, von Janče gegen Pfarre Stanga, und gegen Station Zalog, Salog, dort sind große Erhöhungen, und zum sehen, von Weiten, daß schöne Punkte sind, für Prähistorische Wohnungen, sind einige schöne, mit schönen gut erhaltenen Umwahl, Befästigte Prahistorische Wohnungen, aber leider, die Grabfelder habe niht Könen finden, habe müßen viel leiden, daß Ih so große, und viele, Gebierge, überstangen habe, aber ih werde müßen, dortige Gegenden, noch weiter versuhen, weil müßen weiter, auf Gebiergen gegen Watsch, noch mehrere Prähistorische Reste sein. Den 31 Mai, Komme Ih nach Laibach, und wartet mich, ein Screiben, von Radmansdorf, Schreibt mir ein Freund, daß haben dort etwas gegraben, für Baue Neue Haüser, und haben auf Skeletgräber gekommen, und gefunden mehrere Korallen, und andere sahen, den 1 Juni Reise Ih gleih nach Radmansdorf anschauen, Neue aufgedekte Grabfeld. (2. stran:) *wie Ih Komme nach Radmansdorf, haben mir gleih gezeugt, den Platz, wo haben ausgegraben nur Kopfskelet, mit mehreren Korallen, und 1 Meßer kleine, Eiserne, haben nur etwas gegraben, niht 1 Metter Lange Platz, vonfrüher tiefabgegrabenen, Platz, für Baue Neue Haüser, der Platz, ist sehr schön, ein schönes Ebenes Garten, oben wahst, schöne Graß, und von Südseite diesen schönen Platz, war schon vor mehrere Jahren, etwas abgegraben, wegen Baue Neue Gebäude, und haben dahmahls, auf mehrere Skelete gekomen, und zerschlagen, hat sich Kainer gar nihts Kimmert, auf daß, auh Jezt, hätte so geblieben, aber beim K.K. Bezirkshauptmanschafft, ist ein Herr Beamte Baron Zois, der Kümert sich, für Wißenschaft, hat gleih der Herr, auf den Platz, wo haben Kopf Skelet gefunden, gekommen, und die Korallen genomen, und gesendet nach Laibach, dem Museum, und von diesen funden Berihtet, dem K.K. Centrall Comission, der Herr Baron Cois, hat noch klaine Kentniße, bei diesen Sachen,... sledi Pečnikovo udrihanje čez znanstveno neznanje Zoisa in Šmida* (3. stran:)..., *daß nur in Eile, Ih habe laßen, wie Ih nach Radmansdorf gekommen den 1 Juni, den Skelet, von welhen nur Kopf abgegraben war, durchöfnen, waren alle gut erhaltene Knochen, in Santigen Boden, gelegene, und Ih habe beim den Skelet, Keine Beigaben nicht mehr gefunden, der Skelet hat gelegen, 70cm tief, Kopf gegen Süden, und gleich neben, den 1 Skelet, habe mit meinen Versuhsspitze, gesehen, daß wieder 1 Skelet liegt, habe laßen auh den Skelet aufdecken, war auch ohne Kopf, weil haben bei Grabungen, der Neue Häuser, auh den 2 Skelet abgegraben, vor mehrere Jahren Kopf abgegraben, der 2 Skelet hat neben so gelegen, wie der erste Kopf gegen Süden, beim 2 Skelet, habe gefunden, 1 Kleine Meßer, wie der Platz schaut aus, muß dort ein Grabfeld, größere, sein, aber weiter zu graben, müßen wir, mit Besitzern, sich, besprechen, mit eine Bezahlung, dan ist dort anfangen eine Sistematische Ausgrabungen, mit genaue Beschreibung. Daß Grabfeld, muß sein, von Slaven Zeit, von 5 : 6 Jahrhunderte, nach Cristi, solhe Grabfeld habe ih in Veldes, auf einen Garten schon gegraben, sind auch Bauern, mit zufall, auf Grabfeld gekomen* (4. stran:) *und auf mehrere Skeletgräben gekomen, mit sehr armen beigaben, solhe grabfelder sind, auf einige Orten auch Reich. Ih habe, auf diese Grabfelder shon auf mehrere Orten in Krain gekomen, besonders, in Unterkrain, von den werde ih den Hohen Herren schon alles Berichten, Ih Bitte Hohe Herren, Geben die Hohe Herren, mir die Leitungen, für die Ausgrabungen in Radmansdorf, auf Neuen Grabfelde, Ih habe ja, die Beste Kentniße, bei solhen Arbeiten, daß Empfhele Ih den Hohen Herren, weil bei Radmansdorf sind mir bekant, die schöne punkte, wo liegen die Grabfelder, aus Hallstädterperiode, diese punkte muß Ih auh genau versuhen, daß in großen Eile, weil muß Ih Jezt aufhören von Schreiben, bald wieder etwas besonderes Neues, das Empfhele mich den Hohen Herren, als den Hohen Herren*

Tiefergebener diener
mit Hohen Hochahtung
Laibach am 7 Juni 1906
Barth. Pečnik
in großen Eile

* * *

(Šmid Walter, 1906 7. 2.), Ljubljana, pismo Centralni komisiji na Dunaju. – Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv Centralne komisije, fasc. 61, Krain: Funde Krain, Vormarkt, Versuchsgrabungen, Z. 1663.

Prepognjena pola, popisane prve tri strani. Rokopis Šmid.

[Na dnu strani žig, s katerim je bil dopis zaveden:
K. k. Zentral-Kommission für Kunst – u. hist. Denkmale.
Z.1663 präs. am 3/7 1906, ./. Beilagen]

(tiskana glava:) *LANDESMUSEUM RUDOLFINUM LAIBACH.*

Laibach am 2. Juli 1906

An die k.k. Zentralkommission f. Kunst- und histor. Denkmale

Wien

Baron Michelangelo frhr. v. Zois, k.k. Bezirkskommisär in Radmannsdorf, sandte an das Landesmuseum einige funde, die dem frühen Mittelalter angehören, und die Arbeiter auf dem Grunde der frau Maria Žirovec, Vormar(kt) Nr 2 bei Radmannsdorf gelegentlich der Herstellung einer Böschung entdeckt hatten. Der Gefertigte begab sich nach Radmannsdorf und legte nach mehreren Richtungen Versuchsgräben, an die das Resultat ergaben, daß man es hier nur mit einem vorübergehend benützten friedhofe aus der Völkerwanderungszeit zu tun habe. Nach Aussage der Nachbarn fand man beim Baue des an den Grund anliegenden Nachbarhauses (jetzt dem Bildhauer Pirih gehörig) in der nächsten Nähe der jetzigen Funde 4 Leichen, sämmtlich nach Osten orientiert. Die jetzigen Nachforschungen ergaben (einschließlich eines von Pečnik ausgegrabenen Skelettes mit einem Messer und Topf als Beigaben, wovon der Topf vom Gefertigten nachträglich gefunden wurde) drei Skelette und Reste eines Kindskelettes, da Bruchstücke von Knochen und Teile des Schädels gefunden werden, in dessen Kinnbacken die zweiten Zähne eben die Milchzähne zu verdrängen begonnen hatten, die Reste also einem Menschen im Alter von 12–14 Jahren angehörten.

Von den drei Skeletten waren 2 augenscheinlich männlichen und eines weiblichen Skelettes. Die Männer hatten unter der Handwurzel der ausgestreckten (2. stran:) *linken Hand ein eisernes Messerchen von 13 cm Gesammtlänge, und einer form, wie sie bei dem Krainburger Gräberfelde allgemein üblich ist. Die Perlen, die bei der frauenleiche vorgefunden worden sind, sind blaue, gelbe und weiße Glasperlen, wie sie ebenfalls auf dem Krainburger Leichenfelde häufig vorkommen. Ihre Reihe ergänzen zwei schlecht erhaltene gelb und rot gestreifte Millefioriperlen länglich zylindrischer Form.*

Die Topfscherben, die sich hie und da zerstreut fanden, zeigen die den prähistorischen Gefäßen eigentümliche mit viel Sand gemengte Tonmischung. Erwähnenswert ist der 11 1/2 cm hohe Topf, der, nicht mit der Töpferscheibe erzeugt, einen schwach nach oben sich verbreiternden Bauch aufweist und in einen gut ausgebildeten Rand übergeht, erwähnenswert deshalb weil er das erste in Krain vorgefundene Gefäß ist, dessen form vollständig erhalten ist.

Allem Anscheine nach scheint das Gräberfeld während eines Durchzuges angelegt worden zu sein.

... Sledi Šmidova prošnja C.K., naj bi mitreju v Judovju pri Rožancu v Beli Krajini naredili streho in ograjo ter ga tako zavarovali pred vremenom in uničevalci. (3. stran:) Nadalje bi rad zaščitil nagrobnik Moioti (CIL 3804) v Stajah na Igu, in sicer tako, da bi ga odklesal in prenesel v muzej...

Dr. Walter Šmid

Zgodovina raziskav

Po pripovedovanju domačinov, ki so ga zapisali poročevalci leta 1906, so prva 4 okostja našli pri gradnji Pirihove hiše (danes Štrukljeva ulica 5) že okrog leta 1886. Tedaj niso vzbudila strokovne pozornosti. Pri ponovnem kopanju pobočja leta 1906 so delavci nekaj dni pred 6. majem naleteli na človeške kosti. O najdbi je bil obveščen okrajni komisar Michelangelo von Zois, ki je takoj prišel na najdišče in dal delavcem potrebna navodila. 5. maja so spet naleteli na okostje. Zois je takoj prišel in nekaj časa sodeloval pri izkopavanju. Najdbe je shranil in skupaj s prejšnjimi poslal v Ljubljano v Deželni muzej. O vsem je že naslednjega dne poročal v Ljubljano muzeju (Zois, 1906 5. 6./1) in na Dunaj Centralni komisiji (Zois, 1906, 5. 6./2.). Na Dunaju je Szombathy predlagal, naj komisija prosi Zoisa za najdbe, da bi z njimi približno določili starost grobov, in naj naročijo konservatorju Jakobu Žmavcu iz Ljubljane, da obišče najdišče in poroča o možnostih poskusnega izkopavanja in stroških zanj (Szombathy, 1906 5. 15.). Zois je odpisal, da je najdbe že poslal v muzej v Ljubljano in jih zato ne more poslati na ogled na Dunaj (Zois, 1906 6. 2.).

Medtem se je 31. maja vrnil s potovanja po okolici Janč Jernej Pečnik, ki ga je doma že čakalo pisanje nekega prijatelja iz Radovljice o predtrških grobovih. Zato je že naslednji dan odpotoval z Žmavčevim privoljenjem (Žmavc, 1906 6. 6./1) v Radovljico, kjer je na hitrico delno odkopal dve okostji. O vsem je čez teden dni poročal Centralni komisiji na Dunaj (Pečnik, 1906 6. 7.). Ko je bil v Radovljici, je obiskal tudi Zoisa in poskušal navezati z njim poslovne stike. Le-ta je to v posebnem pismu Centralni komisiji skušal prikazati kot poskus prekupčevanja s starinami. Hkrati je dokazoval Pečnikovo površnost pri izkopavanjih s podatkom, da je v enem od obeh grobov v Predtrgu spregledal lonec, ki ga je pozneje našel Šmid (Zois, 1906 7. 1.). Pismo je bilo le del gonje, ki sta jo pred časom začela skupaj s Šmidom proti Pečniku pri Centralni komisiji. Njune napade je uspešno zaustavil Szombathy, ki ga je stvar precej pogrela, tako da je na omenjeno Zoisovo pismo celo pripisal »*!sogar Lügen*«.

Ker Žmavc do večera ni dobil Pečnikovega poročila, se je odpeljal naslednji dan, 2. junija, ki je bil prvi počitniški dan, z jutranjim vlakom v Radovljico. Ko se je vrnil domov, ga je že čakalo naročilo Centralne komisije za poročilo o predtrških najdbah (Žmavc, 1906 6. 6./1). Zato je šel 4. junija ponovno v Radovljico. Pri ogledu najdišča sta ga spremljala predtrški župan Dolžan in konservator Janez Vurnik. Lastniki zemljišč, na katerih bi se lahko razprostiralo grobišče, so dovolili poskusno izkopavanje brez odškodnine (Žmavc, 1906 6. 6./1).

Da je v tistih časih kdo lahko izkopaval, je potreboval seveda splošno dovoljenje za izkopavalno dejavnost, hkrati pa je moral zakupiti zemljišče z najdiščem od lastnika, torej nekako zaarati odškodnino. S tem si ni le pridobil pravice do izkopavanja na najdišču, ampak je tudi preprečil drugim izkopavalcem, da bi tam kopali. Na Slovenskem je bila izrazita tekmovalnost med posamezniki. Naglica je bila zelo pomembna, saj je veljalo načelo, kdor prej pride, prej melje. Tako je, npr., novi kustos Kranjskega deželnega muzeja Walter Šmid Pečniku, Szombathyju in Žmavcu pred nosom zakupil Žale pri Srednji vasi v Bohinju. – Če je posestnik vrnil denar, je zakupna pravica prenehala. Izjava pred pričami, da dovoli izkopavanje brez odškodnine, je očitno tudi pomenila nekakšno avtorsko pravico do izkopavanja.

Žmavc je po drugem ogledu izdelal tudi stroškovnik morebitnega poskusnega izkopavanja. Navaja, da je delovna sila v Radovljici draga, da pod 2,40 krone ni mogoče dobiti delavca, vsak boljši pa stane vsaj 2,60–3 krone na dan. Stroški bi znašali: 5 delavcev po 2,60–2,80 krone na dan, v petih dneh 65–70 kron, 30 kron za vodjo del, skupaj torej 100 kron. Bil je pripravljen prevzeti vodstvo del, kar bi lahko storil takoj po začetku šolskih počitnic (Žmavc, 1906 6. 6./2).

Pečnikovo in Žmavčevo poročilo sta prišli na Dunaj skoraj istočasno. Pečnikovo se je zdelo Szombathyju zaradi poročil Zoisa in Žmavca sicer odveč, vendar je kljub temu predlagal Centralni komisiji, da mu izplača honorar 10 kron, da bi ohranili njegovo pozornost (Szombathy, 1906 6. 11.). Res je ta denar komisija nakazala že čez nekaj dni (Centralna komisija, 1906 6. 16.). – Szombathyju je ušlo, da je Pečnikovo poročilo ravno tako pomembno kot druga, saj vsebuje nekatere podatke, ki jih ta nimajo.

Ob Žmavčevem poročilu je priporočil poskusno izkopavanje, saj ni bil znan obseg domnevnega grobišča, niti ni bila znana starost grobov, ker najdb še ni presodil noben strokovnjak. Lastniki so dali dovoljenje za izkopavanje. Zaprošena vsota 100 kron se mu je zdela mnogo previsoka. Po njegovih izkušnjah bi bilo mogoče delo opraviti z dvema ali tremi delavci v enem dnevu ali, če bi bilo slabo vreme, v največ dveh dneh. Za to pa bi povsem zadostovala vsota 20 do 30 kron. Predlagal je odobritev največ 30 kron in Žmavcu naročilo, naj poroča o izsledkih

in predloži najdbe v presojo (Szombathy, 1906 6. 12.). Kako dobro je Szombathy ocenil stroške, bomo videli pozneje.

Ko je Pečnik izvedel za denar, ki je bil odobren Žmavcu, je pisal Centralni komisiji. V njem je zatrjeval, da Žmavc nima potrebnih izkopavalnih izkušenj in da je on sam neprimerno bolj izveden. Hkrati se je skliceval na Rutarja, ki v 15 letih ni nikoli začel nobenega izkopavanja, ne da bi njemu – Pečniku, poveril vodstvo del. Na koncu je Pečnik zaprosil za vodstvo del v Predtrgu (Pečnik, 1906 6. 24.).

Szombathy mu je v osebnem odgovoru svetoval, naj ponudi Žmavcu svojo pomoč pri izkopavanju v Predtrgu in mu zagotovi, da bo poslušen nadzornik del (Szombathy, 1906 6. 26.). Opomin k poslušnosti verjetno izvira iz trenj, ki so se pojavljala med Žmavcem in Pečnikom. Drugi je bil starejši in neprimerno bolj izkušen v terenskem delu, z močno željo po čim večji samostojnosti, prvi mlajši, arheološki začetnik, vendar z mnogo večjo izobrazbo in po položaju nadrejen. Žmavc se je zavedal, da je Pečnik lahko zelo koristen, jezilo pa ga je, da mu je stalno uhajal z vajeti.

Medtem se je za poseg odločil Šmid. Izkoristil je dejstvo, da najdišče ni bilo zakupljeno z denarjem, ter 12. in 13. junija opravil poskusno izkopavanje. Pomagal mu je Zois, ki je prosil lastnico zemljišča Marijo Žirovc za dovoljenje (Žmavc, 1906). Šmid pa ji je izplačal 3 krone odškodnine (Žmavc, 1906 7. 12./1). Prvi dan je kopal s sedmimi ljudmi, od katerih so bili štirje kaznjenci, drugi dan s šestimi (Žmavc, 1906). Navadne delavce je plačal po 3 krone na dan (Žmavc, 1906 6. 29./1).

Žmavca je o izkopavanju obvestil Vurnik, ki mu ni bilo jasno, kdo je ukrepal tako hitro (Vurnik, 1906 6. 23.). Že naslednji dan je šel Žmavc v Radovljico in ugotovil stanje (Žmavc, 1906). Zaskrbelo ga je, kako bo sedaj z njegovim izkopavanjem, zato je pisal na Dunaj Centralni komisiji. Poročal ji je o Šmidovem posegu in na koncu poudaril, da ta ni vzrok, da bi bila nadaljnja poskusna izkopavanja odveč, zato jih bo opravil čimprej v juliju tako, da bo v delo vključil Pečnika (Žmavc, 1906 6. 29./1). V osnutek pisma je zapisal še odstavek, ki ga na Dunaj ni poslal. V njem se pritožuje nad Zoisom, ki je posredoval pri Žirovčevi, da je dovolila izkopavanje, čeprav je Žmavc prosil domačine, naj ne dovolijo nadaljnjega kopanja, dokler ne pride odločitev z Dunaja, Zoisa pa že 2. junija, naj o vseh najdbah in dogodkih najprej poroča njemu (Žmavc, 1906 6. 29./2). – Še istega dne je Žmavc pisal tudi Szombathyju in mu napovedal raziskovanje grobišča v Predtrgu skupaj s Pečnikom, kar naj bi se zgodilo verjetno že 9. julija (Žmavc, 1906 6. 29./3).

Na začetku tega meseca je poslal poročilo o predtrških najdbah Centralni komisiji Šmid. V njem je povzel vse dotedanje izsledke ter na kratko opisal najdbe, med katerimi je lončku namenil odstavek dolg opis (Šmid, 1906 7. 2.).

Szombathy je v poročilu o dopisu lakonsko zapisal, da dotedanje predtrške najdbe pač niso vredne črnila, ki so ga zaradi njih porabili štirje poročevalci. Šmida je še posebej ošvrknil, kako neverjetno je, kaj vse ve povedati o nekem 11,5cm visokem lončku (Szombathy, 1906 7. 4.). Lahko si mislimo, da je bil Szombathy Šmidu gorak, saj mu je odločno mešal štrene na Kranjskem. Tudi Žmavca Šmidovo vmešavanje ni pustilo ravnodušnega. Do ostrega spora med njima je prišlo pri kranjskem Lajhu.

Končno sta 9. julija prišla pred 9. uro zjutraj Žmavc in Pečnik. Vurnik je za 3 krone na dan najel dva delavca. Izkopali so 6 poskusnih jarkov, a vse brezuspešno, zato so ob pol osmih zvečer končali z delom. Delavca sta tako stala 6 kron. Gospodinji Mariji Žirovc je moral Žmavc plačati 3 krone, ker ji jih je toliko dal tudi Šmid. Zjutraj je zahtevala sicer 10 kron, a ji je povedal, da je prvič dovolila

kopanje zastonj. Žmavc je v Radovljici nato prespal, za kar je plačal 7,16 kron, vožnja pa ga je stala 3,70 kron. Komisiji je zaračunal zase 9 kron, celotni stroški pa so bili tako 18 kron. Ker je za izkopavanje dobil od Centralne komisije 30 kron, mu jih je ostalo še 12 (Žmavc, 1906).

O poskusnem izkopavanju je poročal na Dunaj Centralni komisiji in poročilu dodal tudi načrt izkopov v merilu 1 : 500 (Žmavc, 1906 7. 12./1). – Szombathy je nato predlagal komisiji, naj ji Žmavc vrne ostanek 12 kron (Szombathy, 1906 7. 24.). Na to je Žmavc prosil komisijo za dovoljenje, da bi ta denar porabil za morebitno poskusno izkopavanje v okrajnem glavarstvu Kočevje (Žmavc, 1906 8. 19.), kar pa se ni zgodilo, zato je konec oktobra vrnil 12 kron na Dunaj (Žmavc, 1906 10. 30.). – Tako je bilo dogajanje v letu 1906 zaključeno. Omogoča nam pokukati v zakulisje medsebojnih odnosov izkopavalcev na Kranjskem in nas pouči o težavah in prednostih, ki so jih imeli naši arheološki predhodniki.

Najdišče je nato mirovalo več desetletij. Ko je Jože Kastelic kopal z ekipo Narodnega muzeja iz Ljubljane grobišče Pristavo pri Bledu, je 14. avgusta 1951 mimogrede skušal srečo tudi na Sandrovem vrtu v Predtrgu. Tudi on brez uspeha (1951 8. 14.). Za njim doslej ni poskušal nihče več.

Pretres virov

Bistveno vprašanje, ki ga je treba razrešiti, je, koliko pokojnikov je bilo na Sandrovi polici v Predtrgu izkopanih, kako so bili medsebojno razmeščeni, kaj so imeli v grobu in kje je to bilo.

Okrog 1886 so pri gradnji Pirihove hiše našli 4 okostja, ki so bila vsa obrnjena proti vzhodu (Šmid, 1906 7. 2.). Kosti je bilo za dva koša (Žmavc, 1906). Tolikšna količina kosti v štirih grobovih kaže, da so bili v njih pokopani odrasli. Ponovno so jih pokopali na radovljiškem pokopališču (Zois, 1906 5. 6./1,2). V načrtu, ki ga je poslal Žmavc na Dunaj, je približni prostor z okostji vrisan v sredino severnega dela Pirihove hiše (Žmavc, 1906 7. 12./1), v načrtu, ki je priložen osnutku poročila za Dunaj, pa ta prostor obsega severovzhodni vogal Pirihove hiše (Žmavc, 1906 7. 12./2). To se mi zdi verjetneje, saj se ujema s še živim družinskim izročilom Žirovčevih, da so bila okostja najdena le v tistem delu Pirihove hiše, ki sega na njihovo zemljišče, to pa je ravno severovzhodni vogal. – Če je to res, potem je bil prostor z grobovi širok v smeri Z–V približno 3–4 m in nekako toliko tudi v smeri S–J. Ker je vzhodni rob izkopa za hišo že poškodoval pri glavi vsaj še en nadaljnji grob (glej dalje), lahko domnevni prostor prvih štirih grobov zožimo v smeri Z–V na 2–3m, kar pomeni, da grobovi niso mogli ležati zaporedoma v smeri Z–V, ampak so bili najverjetneje vzporedni in so tako tvorili bolj ali manj izrazito vrsto v smeri S–J. Označimo te grobove s št. 1–4.

Nekaj dni pred 6. majem 1906 so delavci pri kopanju brežine ponovno našli človeške kosti. Delavci so naleteli na lobanjo in jo pri tem razbili. Zois je pridobil kosti, odlomka lončenine, nož, ki naj bi baje ležal pri kosteh. Vse je bilo poslano v papirnati vrečki (Zois, 1906 5. 6./2). V bližini trupla sta bili dve »prazgodovinski« črepinji posode, od katerih je bila ena okrašena z vrezano valovnico (Zois, 1906 5. 6./1). Po Šmidu so raztresene črepinje iz močno peskane gline, značilne za prazgodovino (Šmid, 1906 7. 2.). Naj bo to grob št. 5.

5. maja so delavci naleteli na naslednje okostje. Ležalo je na parcelni meji tako, da je glava ležala pri enem posestniku, drugi del trupla pa pri sosedu. Glava ni bila poškodovana. Ležala je na desni strani. Okostje je ležalo v smeri Z–V. Odkopali

so le glavo, ostalo okostje pa zaradi parcelne meje le toliko, kolikor je bilo mogoče s kopanjem od strani. Globina pokopa je bila približno 0,60 m. Po izjavi uradnega zdravnika bi šlo lahko za kosti dveh oseb, matere in otroka. Vendar druge lobanje niso ugotovili (Zois, 1906 5. 6./2). Okostje je ležalo na plasti kot jajce debelih prodnikov. Pod temi je bila tanka plast drobnega peska. Pri glavi, ki se je zdela Zoisu dolgoglave oblike, so bile steklene jagode, pri kolku pa kratek nož v obliki bodala. Jagode, nož, lobanjo je Zois poslal v deželni muzej Rudolfinum v Ljubljano (Zois, 1906 5. 6./1). 1. junija je preostalo okostje odkopal Jernej Pečnik. Vse kosti so bile dobro ohranjene, ležale so v peščenih tleh 0,70 m globoko, pridatkov pa ni bilo več (Pečnik, 1906 6. 7.). Po pripovedi posestnika Piriha 2. junija je imel okostnjak nož tako, kakor da bi ga v roki držal. Istega dne je Zois povedal Žmavcu, da je bila ena jagoda millefiori. Po tedanji pripovedi ljudi je poslal Zois vse v Ljubljano, le eno koravdo si je ohranil (Žmavc 1906). Šmid je poročal, verjetno oprt na pripoved očividcev, da je bil nož pod zapestjem iztegnjene leve roke. Nadalje je opisal jagode: modre, rumene, bele ter dve slabo ohranjeni rdečemodro progasti millefiori jagodi valjaste oblike (Šmid, 1906 7. 2.). – Naj ima ta grob št. 6.

Da je drugi del ravno tega groba izkopal Pečnik, lahko sklepamo po njegovi omembi, da je imelo okostje že odkopano glavo, in po navedbi, da ni našel pri njem nič več najdb, ki je smiselna v odnosu do pridatkov, ki jih je pobral že Zois. Poleg tega navaja Pečnik samo ta grob kot tisti, ki je bil pred kratkim najden. Po Zoisovem poročilu muzeju lahko sklepamo, da je bil nož drugačne oblike od tistega, ki je bil najden pri grobu 5, saj se mu le prvi zdi podoben bodalu. Nadalje lahko sklepamo, da je bila mozaična jagoda sprva še cela in da je razpadla na dvoje šele med prenosom v muzej, saj Zois govori o eni jagodi, Šmid pa že o dveh.

Istega dne kot grob 6 je Pečnik kopal tudi okostje v grobu, ki naj ima št. 7. Našel ga je takoj poleg okostja v grobu 6 s pomočjo svoje poskusne palice. Kakšna je ta bila, ne vemo, verjetno pa je šlo za kovinsko palico, ki jo je lahko zabadal v zemljo. Tudi to okostje je bilo brez glave, ker so jo odkopali pri izkopu za novo hišo pred več leti. Okostje je ležalo poleg okostja v gr. 6 na enak način, glava je gledala proti jugu. Ob okostju je našel majhen nož (Pečnik, 1906 6. 7.). Po Šmidovem pisanju naj bi bil tudi ta nož pod zapestjem iztegnjene leve roke. Šmid je odkopal okostje do konca in našel še lonček. V opisu navaja, da je visok 11,5 cm, prostoročno izdelan, ima trebuh, ki se navzgor rahlo širi in prehaja v dobro izraženo ustje. Njegova oblika je v celoti ohranjena (Šmid, 1906 7. 2.). Lonec je ležal pri nogah (Žmavc 1906).

Da je bil lonec v »Pečnikovem« grobu, izrecno pripominja sam Šmid, videli pa smo, da je o tem pisal tudi Zois (Zois, 1906 7. 1.). Morda bo prišlo komu na misel, da bi utegnila glava v gr. 5 in trup v gr. 7 pripadati istemu truplu, da gre torej za isti grob. Na to misel navajata tudi lončeni črepinji v bližini glave groba 5. Proti temu enačenju govori Pečnikova navedba, da je bila glava okostja v gr. 7 odkopana pred več leti, pri kopanju za novo hišo (pač Pirihovo). Nadalje navaja Šmid, da so bila (1906) odkrita tri odrasla okostja, dve moški in eno žensko (Šmid, 1906 7. 2.), kar se lahko nanaša le na grobove 5, 6, 7. Grobova 6 in 7 sta bila vzporedna eden ob drugem. Na Zoisovi skici je grob 6 vrisan severno od SV vogala Pirihove hiše, grob 7, ki je bil poškodovan ob gradnji hiše, je bil zato lahko le južno od njega, najverjetneje na vogalu hiše: ker je bil ob grobu 6, ker vogal sega najdlje proti vzhodu in je zato lahko zadel že drugo vrsto grobov. Grob 5 je bil tako lahko le severno od groba 6. Ker je bila odkopana le lobanja, najverjetneje približno vzporedno z njim. Torej so tudi grobovi 5–7 lahko tvorili od severa proti jugu vrsto grobov, ki je ležala vzhodno od vrste grobov 1–4.

Šmid je pri svojem kopanju nanovo našel še eno okostje, ki ga označimo s št. 8. Šlo je za otroški grob. Najdeni so bili odlomki (dolgih) kosti in deli lobanje. V njenih čeljustih so začenjali drugi zobje (meljaki) že izpodrivati mlečne zobe, zato je Šmid ocenil starost pokojnika na 12–14 let (Šmid, 1906 7. 2.). Na žalost v poročilu ne omenja, kje je grob bil. Žmavc je v poročilu o Šmidovem kopanju navedel, da je le-ta našel le deško okostje z nepomembnimi pridatki (Žmavc, 1906 6. 29./1), v dnevnik pa je zapisal, da je našel okostje kakega 15-letnega fanta, lonec pri nogah in še nekaj malega (Žmavc, 1906). Pri tem se je lahko opiral le na navedbe domačinov. Navedba »še nekaj malega« se verjetno nanaša na okostje groba 7. Če so za Žmavca nepomembni pridatki lonec, potem je videti, da je Žmavc mislil, da je bil lonec najden v otroškem grobu. Do tega mnenja je prišel na podlagi podatkov, ki so mu jih dali sogovorniki v Predtrgu. Iz tega sledi, da že njim ni bilo povsem jasno, kje je bil lonec najden. Ker je bila pripoved domačinov, kot smo videli doslej, sicer zelo natančna in je taka bila tudi pozneje (še danes, po 82 letih, je mogoče izvedeti za skoraj povsem točen seznam najdb), je do pomote lahko prišlo najverjetneje zato, ker je bil otroški grob v neposredni bližini groba 7 z loncem. Šmidov izkop je bil velik nekako 12×10 m (glej dalje) in bi si ljudje gotovo zapomnili, če bi bila lonec in otrok jasno narazen. Morda je bil grob 8 južno ob grobu 7, vendar pomaknjen nekoliko vzhodneje, vsaj toliko, da pri prejšnjih kopanjih ni bil poškodovan.

Le za grob 6 poznamo globino pokopa. Za grobove 5–7 pa je ohranjena le splošna Žmavčeva opomba, da so bili 60–70 cm globoko (Žmavc, 1906 7. 12./2). Njegov je tudi edini podrobnejši podatek o usmeritvi teh grobov, saj pravi, da je dva od šestih poskusnih izkopov napravil v domnevni smeri grobov (Žmavc, 1906 7. 12./1), ki jo je lahko določil pač le po že prej odkopanih grobovih. Iz rekonstruiranega načrta grobišča je razvidno, da se ta smer ujema s potekom plastnic **(sl. 5, 6)**, kar potrjuje njeno pravilnost.

Poglejmo še, katere najdbe so se ohranile v muzeju. Iz časa Šmidovega službovanja v Deželnem muzeju v Ljubljani ni akcesijske knjige. V inventarno knjigo pa so seveda prišle le najdbe, ki jih je inventariziral. Vendar predtrške najdbe te sreče niso doživele. Ostale so neinventarizirane do pred nekaj leti. Posebej so bili spravljeni ogrlica in noža, posebej pa kosi z lončkom. Ogrlica je tista, ki je bila najdena v grobu 6, ujema se z vsemi tedanjimi opisi. Noža se močno ločita. Eden je jedilni, najverjetneje novoveški nož, drugi koničast, »arheoloških« oblik. Ta je lahko tisti, ki mu je Zois pripisal bodalasto obliko, torej je ležal v grobu 6 in sestavlja z ogrlico grobno celoto. Lonček je bil spravljen v škatli skupaj s kostmi. Na škatli (št. 484) je bil listek z napisom: PREDTRG PRI RADOVLJICI, izkopavanje W. Šmid 1906, deli ženskega skeleta. Lonček se povsem ujema z opisom, ki ga je Šmid poslal na Dunaj. Lahko ga imamo za tistega iz groba 7. Bil je zlepljen in delno rekonstruiran z mavcem. Po mnenju kustodinje Vide Stare je bil na tak način lahko restavriran šele po drugi svetovni vojni, ko je bil ravnatelj muzeja Jože Kastelic.

Kosti so dvojne: človeške in živalske. Živalske je nekdo določil in določitve zabeležil na kosti s svinčnikom. Morda se je to zgodilo tedaj, ko so restavrirali lonček. Človeške kosti pripadajo dvema odraslima osebama, razen odlomka nadlaktnice in enega hrbteničnega vretenca so vse lobanjske. Od ene lobanje je ohranjena skoraj samo zgornja čeljust z zobmi, ki imajo močno zbrušene grizne ploskve. Barva kosti je svetla. Druga lobanja je v precejšnji meri ohranjena, kosti so debele, zobje še neobrabljeni, barva kosti je temna. Po barvi sodeč spada k istemu okostju kot vretence in nadlaktnica. – Lonček je v muzej nedvomno prinesel Šmid. Je tudi kaj

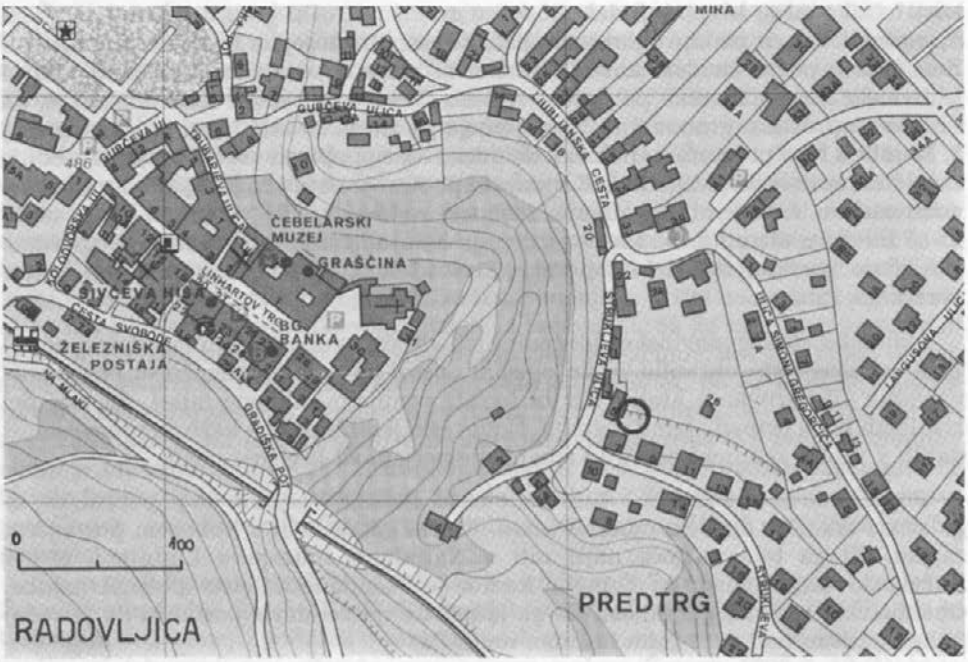
kosti? Odkopal je le spodnji del okostja v gr. 7 in otroški grob 8. Ohranjene kosti niso otroške in pripadajo zgornjemu delu telesa. Gre torej za kosti, ki jih je poslal Zois. Kdo je poslal živalske kosti? Ne zdi se mi verjetno, da bi Šmid načrtno pobiral le živalske kosti, človeške pa puščal vnemar. Preostane spet le Zois. Možno je, da so bile na prostoru grobov 5 in 6, verjetneje pa je, da so bile le na prostoru groba 5. Najdbe s tega prostora so pobirali delavci. Ker so pobirali vse od kraja, je mednje zašel tudi novoveški jedilni nož. Kopanje in pobiranje najdb iz gr. 6 je Zois večinoma vodil osebno, zato je bila tu manjša možnost zamenjave. Po videzu bi lahko rekli, da so živalske kosti dlje časa ležale v zemlji. Kdaj so vanjo prišle, lahko le ugibamo. Pripadajo govedu, svinji in drobnici. Ena od kosti drobnice kaže jasne odtise zverskega zobovja.

Odlomka »prazgodovinske« lončenine s področja groba 5, ki ju je v muzej poslal Zois, se nam nista ohranila. Njun opisani obstoj pa nakazuje možnost obrednega uživanja ali darovanja hrane, kar bi hkrati ponujalo mikavno misel, da vsaj del živalskih kosti pripada temu obredju. Novoveški jedilni nož pa kaže na premešanost najdb v vrhnji zemljeni plasti in zmanjšuje verjetnost prejšnje misli.

Pogrešamo še nož iz groba 7, ki ga je našel Pečnik. Verjetno ga je pobral, saj bi ga sicer, tako kot lonček, odnesel Šmid. Nisem ga zasledil v nobenem poznejšem zapisu. Ni ga bilo mogoče najti niti v Narodnem muzeju v Ljubljani, niti v Naravoslovnem muzeju na Dunaju, kamor je Pečnik tedaj sicer pošiljal najdbe. Obstaja zelo majhna verjetnost, da ga je morda tja vendarle poslal in da je sedaj inventariziran pod napačnim imenom najdišča.

Literatura

Poročila, ki so jih posamezniki pošiljali Centralni komisiji na Dunaj, so bila v povzetkih objavljena v uradni prilogi k poročilom Centralne komisije. Tako so izpadle vse slikovne priloge, številni najdiščni podatki, včasih cela poročila, pri krajšanju pa je prihajalo tudi do povsem stvarnih napak. V našem primeru je bilo izpuščeno Pečnikovo poročilo, Žmavcu pa pripisana domneva o prazgodovinskosti grobišča. Tako je bil skromno objavljen del Zoisovega poročila (Zois M. von, 1906), zelo kratko dve Žmavčevi poročili (Žmavc J., 1906 a; Žmavc J., 1906), od katerih je bilo prvo nekoliko »dodelano«, le Šmidovo poročilo je bilo večinoma objavljeno (Šmid W., 1906). Kratek povzetek prvega poročila je Šmid objavil še v muzejskem poročilu o delu v letu 1906 (Šmid W., 1907). V obeh se je izrekel za pripadnost grobišča obdobju preseljevanja ljudstev, saj so se mu nož in ogrlica zdeli takih oblik, ki so značilne v tedaj že znanem grobišču na kranjskem Lajhu. – Številna poročila in navajanje različnih priimkov in hišnih imen so pri povzemanju podatkov za Arheološka najdišča Slovenije privedla do tega, da so najdbe okostij opisane na dveh mestih, prvič na posestvu Marije Žirovc, drugič pa pri Sandrovi hiši (Valič A., 1975). Zmešnjava je manjša, če upoštevamo, da je Sander le hišno ime pri Žirovčevih (danes Ljubljanska cesta 22). Tudi naslednji podatek iz literature, da so bili pri sondiranjih odkriti na posestvu Žirovec trije in na posestvu Pirih štirje grobovi, je enako nenatančen in nepopoln (Korošec P., 1979). Tudi opis grobne celote R. Andraeja je napačen, saj postavlja vanjo k ogrlici še oba noža, ki sta prišla v muzej (Andrae R., 1973, 174). – Za nadaljnjo obravnavo predtrških grobov so objavljena besedila torej nepomembna in se v celoti lahko naslonimo le na rokopisne vire.

Sl. 3: Sandrova polica v Predtrgu. Radovljica in Predtrg z vrisanim najdiščem (krog).

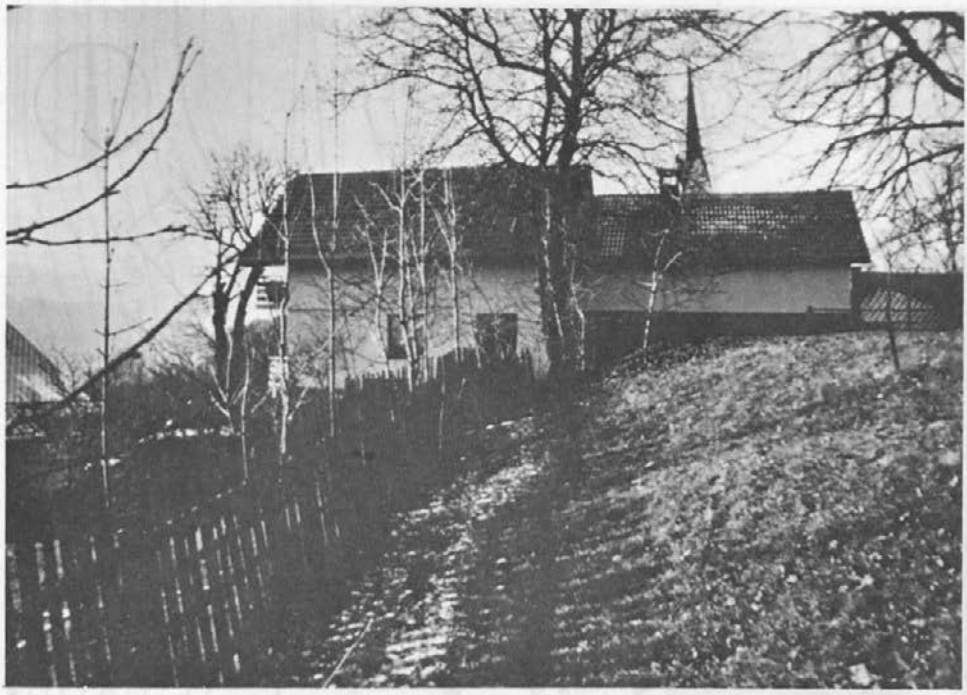
Abb. 3: Die Sandrova polica in Predtrg. Radovljica und Predtrg mit eingezeichnetem Fundort (Kreis).

Opis najdišča, izkopov, najdb

Predtrg je danes uradno del mesta Radovljice, pred tem pa je bil samostojno naselje. Stoji povsem na zahodnem robu ravnine, ki jo od srednjeveškega mestnega jedra Radovljice loči le dolina Šmidou **(sl. 3).** Obravnavano grobišče je bilo najdeno dober lučaj južno od vasi na vogalu terase, katere zahodno pobočje pada naravnost v Šmidou, južno pa se konča z ravnico, ki jo je nekdaj pokrivala njiva, sedaj pa je pozidana. Po tem zahodnem pobočju je iz Predtrga skozi Šmidou nekoč vodila najkrajša pot preko Save v Kamno Gorico. Danes je opuščena in je ponekod že ni več.

Izkopališče je še sedaj tako, kot je bilo v začetku stoletja – sadovnjak **(sl. 4).** Pač pa je vsa okolica močno pozidana. Tudi nekdanja Pirihova hiša je postavljena na novo in razširjena, a na istem mestu kot stara. Zaradi neposredne bližine vaških hiš Sandrov vrt nima posebnega imena, pobočje, na katerem je grobišče, pa ima vzdolžno ravno polico. Oblikovitost in lastništvo sta ji dali ime Sandrova polica.

Grobovi, ki jih je delila meja med Pirihovo in Žirovčevo (p. d. pri Sandru) posestjo, so ležali ob zgornjem robu terase **(sl. 5).** Prehod njenega pobočja v ravnino tvori severni rob grobov, prevoj pobočja proti severu pa se ujema z zahodnim robom grobišča. Sama lega grobišča je izredno podobna legi staroslovanskega grobišča Žale pri Zasipu, ki je bilo izkopano v letih 1985–1987 (Pleterski A., 1987). Tudi to leži na južnem pobočju terase. Severni in zahodni rob pobočja tvorita severno in zahodno mejo grobišča. Smer grobov se ujema s plastnicami. Vsi grobovi so na

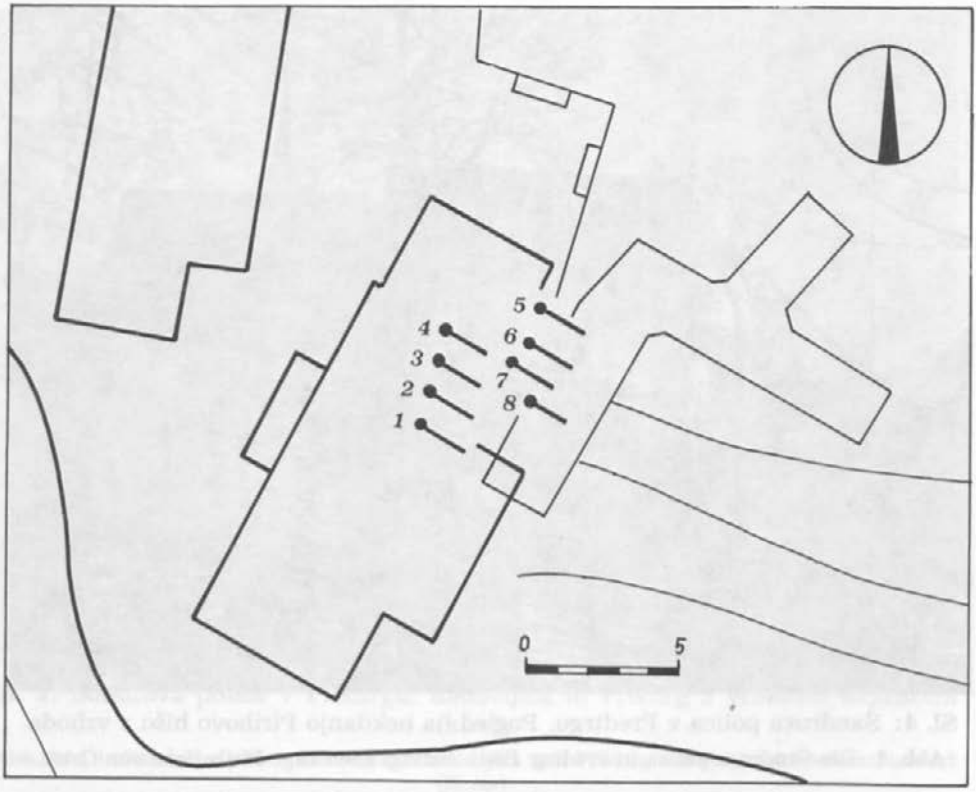
Sl. 4: Sandrova polica v Predtrgu. Pogled na nekdanjo Pirihovo hišo z vzhoda.
Abb. 4: Die Sandrova polica in Predtrg. Blick auf das ehemalige Pirih-Haus von Osten.

pobočju, v ravnini jih ni. Preneseno na predtrško grobišče to pomeni, da je bil odkopan severozahodni ali celo ves zahodni del grobišča, da lahko proti vzhodu pričakujemo še nadaljevanje, a le na pobočju, nikakor pa ne v ravnini, ki je premamila s svojo zapeljivostjo, kakor jo je označil po neuspešnem kopanju Žmavc, vse dosedanje izkopavalce.

Le del Šmidovega izkopa in del drugega Kastelčevega izkopa sta segla na pobočje **(sl. 6)**. Vse drugo so izkopali v ravnini. Brez vsakih najdb. Možen je kratek opis izkopov. Označeni so s črkami izkopavalcev, številke pa se ujemajo s številkami, ki so jih dali svojim izkopom. Naš načrt izkopov je bil narejen na podlagi terenske Žmavčeve skice (Žmavc, 1906 7. 12./2), ki je natančno izmeril svoje in tudi predhodno Šmidovo kopanje. Načrt, ki ga je poslal na Dunaj, čeprav delan v merilu, ni povsem točen, zato je skica z natančnimi merami boljše izhodišče. Tudi za Kastelčevo kopanje je ohranjena terenska skica (1951 8. 14.), katere podatke je bilo mogoče vnesti v načrt. – Skice vsebujejo tudi globine izkopov.

Š – Šmidov izkop

Narejen je bil 12.–13. VI. 1906. Bil je nepravilnih oblik. Srednji del je bil izkopan v domnevni smeri grobov, severni in južni krak pa pravokotno nanjo. Ko ga je Žmavc meril, je bil že zasut, saj so mu o njegovi globini poročali delavci. Ta je bila približno do 1,40 m. Ker je zasuta jama običajno videti večja, kot je bila v resnici,

Sl. 5: Sandrova polica v Predtrgu. Domnevna razporeditev grobov.

Abb. 5: Die Sandrova polica in Predtrg. Vermutliche Anordnung der Gräber.

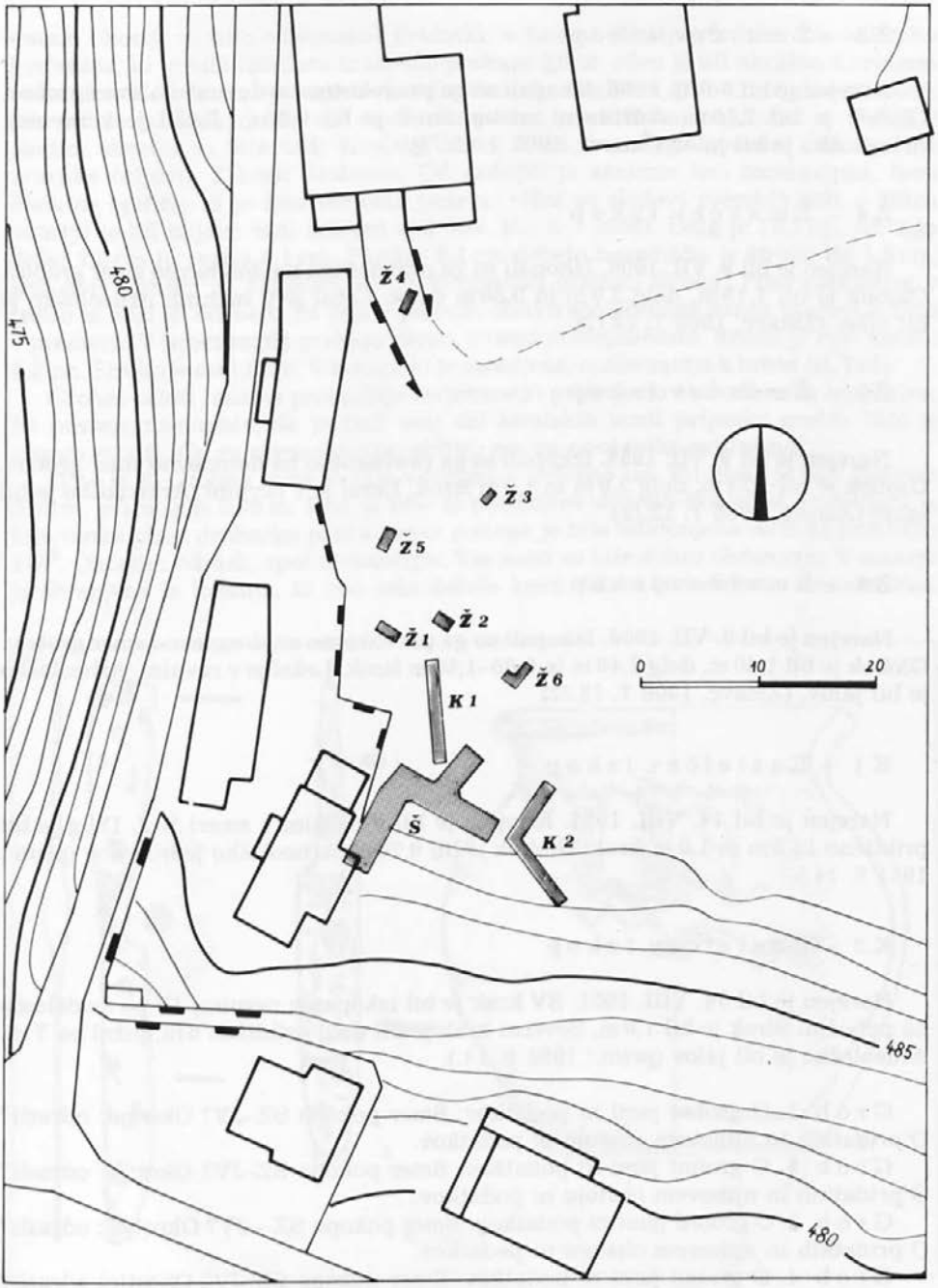
so tudi Žmavčeve mere verjetno nekoliko prevelike. Po njegovih podatkih je bil južni krak širok 2,30 m, drugi del izkopa pa 2,0 m. V celoti je bil izkop dolg do 14 m in širok do 10,5 m (prim.: Žmavc, 1906 7. 12./2). V južnem delu izkopa, ki je segel na pobočje, je Šmid odkopal vzhodni del groba 7 in grob 8 (prim.: Šmid, 1906 7. 2.). Ostali del izkopa, ki je bil v ravnini, je bil arheološko jalov.

Ž 1 – Ž m a v č e v i z k o p

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga v domnevni smeri grobov. Globok je bil 1,40 m, dolg 2,0 m in 0,80 m širok. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov (Žmavc, 1906 7. 12./2).

Ž 2 – Ž m a v č e v i z k o p

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga v domnevni smeri grobov. Globok je bil 1,20 m, dolg 1,50 m in 1,0 m širok. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov (Žmavc, 1906 7. 12./2).

Sl. 6: Sandrova polica v Predtrgu. Načrt izkopališča s poskusnimi izkopi izkopavalcev: K – Kastelic, Š – Šmid, Ž – Žmavc.

Abb. 6: Die Sandrova polica in Predtrg. Plan der Ausgrabungsstätte mit Versuchsgrabungen der Ausgräber: K – Kastelic, Š – Šmid, Ž – Žmavc.

Ž 3 – Žmavčev izkop

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga pravokotno na domnevno smer grobov. Globok je bil 1,30 m, dolžina ni znana, širok je bil 0,80 m. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov (Žmavc, 1906 7. 12./2).

Ž 4 – Žmavčev izkop

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga pravokotno na domnevno smer grobov. Globok je bil 1,15 m, dolg 2,0 m in 0,80 m širok. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov (Žmavc, 1906 7. 12./2).

Ž 5 – Žmavčev izkop

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga pravokotno na domnevno smer grobov. Globok je bil 1,34 m, dolg 2,0 m in 1,0 m širok. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov (Žmavc, 1906 7. 12./2).

Ž 6 – Žmavčev izkop

Narejen je bil 9. VII. 1906. Izkopali so ga pravokotno na domnevno smer grobov. Globok je bil 1,40 m, dolg 2,40 m in 0,80–1,50 m širok. Ležal je v ravnini. Arheološko je bil jalov. (Žmavc, 1906 7. 12./2).

K 1 – Kastelčev izkop

Narejen je bil 14. VIII. 1951. Izkopan je bil v ravnini v smeri S–J. Dolg je bil približno 13,5 m in 1,0 m širok. Globok je bil 0,70 m. Arheološko je bil jalov (prim.: 1951 8. 14.).

K 2 – Kastelčev izkop

Narejen je bil 14. VIII. 1951. SV krak je bil izkopan v ravnini, JV pa že deloma na pobočju. Širok je bil 1,0 m. Severni krak je bil dolg približno 6 m, južni pa 7 m. Arheološko je bil jalov (prim.: 1951 8. 14.).

Grob 1. O grobni jami ni podatkov. Smer pokopa SZ–JV? Okostje: odrasli? O pridatkih in njihovem obstoju ni podatkov.

Grob 2. O grobni jami ni podatkov. Smer pokopa SZ–JV? Okostje: odrasli? O pridatkih in njihovem obstoju ni podatkov.

Grob 3. O grobni jami ni podatkov. Smer pokopa SZ—JV? Okostje : odrasli? O pridatkih in njihovem obstoju ni podatkov.

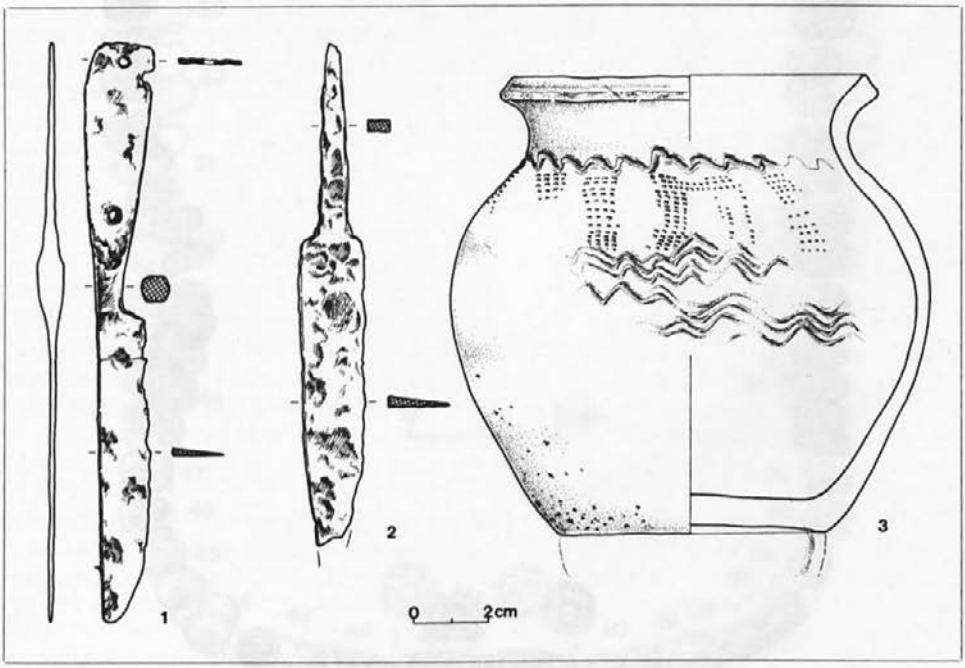
Grob 4. O grobni jami ni podatkov. Smer pokopa SZ–JV? Okostje: odrasli? O pridatkih in njihovem obstoju ni podatkov.

Grob 5. Grobna jama je bila vkopana v peščena tla. Globoka je bila do 0,70 m? Smer pokopa je bila odklonjena od S za približno 120°. Okostje: odrasli, spol nedoločljiv. Ohranjeni le čeljustnici, ostala lobanja je bila uničena pri kopanju.

Ostalo okostje ni bilo odkopano? Pridatki: v bližini okostja sta bila dva odlomka lončenine, ki je bila izdelana iz močno peskane gline, eden je bil okrašen z vrezano valovnico. Kazala sta »prazgodovinski videz«, kar kaže na grobo, verjetno prostorčno izdelavo. Sedaj ju ni več med muzejskimi predtrškimi najdbami. – Nekje v okolici okostja so bile tudi živalske kosti: 2 od domačega goveda, deli zgornje svinjske čeljusti, 2 kosti drobnice. Od zadnjih je zanimiv levi metacarpus, brez distalne epifize, ki je bila verjetno požrta, vidni so sledovi zverskih zob. – Blizu okostja je bil najden tudi železen nož (inv. št.: S – 2038). Dolg je 15,1 cm, od tega držaj 7,0 cm in rezilo 8,1 cm. Plosko, 0,1 cm debelo nasadišče, je široko do 1,8 cm, ima dve luknjici za zakovici, ki sta pritrjevali platnici držaja. Pred prehodom v rezilo se zoži in odebeli. Tu ima v prerezu obliko sploščenega kroga in meri 0,7 cm v premeru. V hrbet rezila prehaja ravno, v ostrino stopničasto. Rezilo je spet tanko, 0,2 cm. Široko je do 1,8 cm. V konici, ki je zaobljena, rezilo zavija k hrbtu (**sl. 7:** 1).

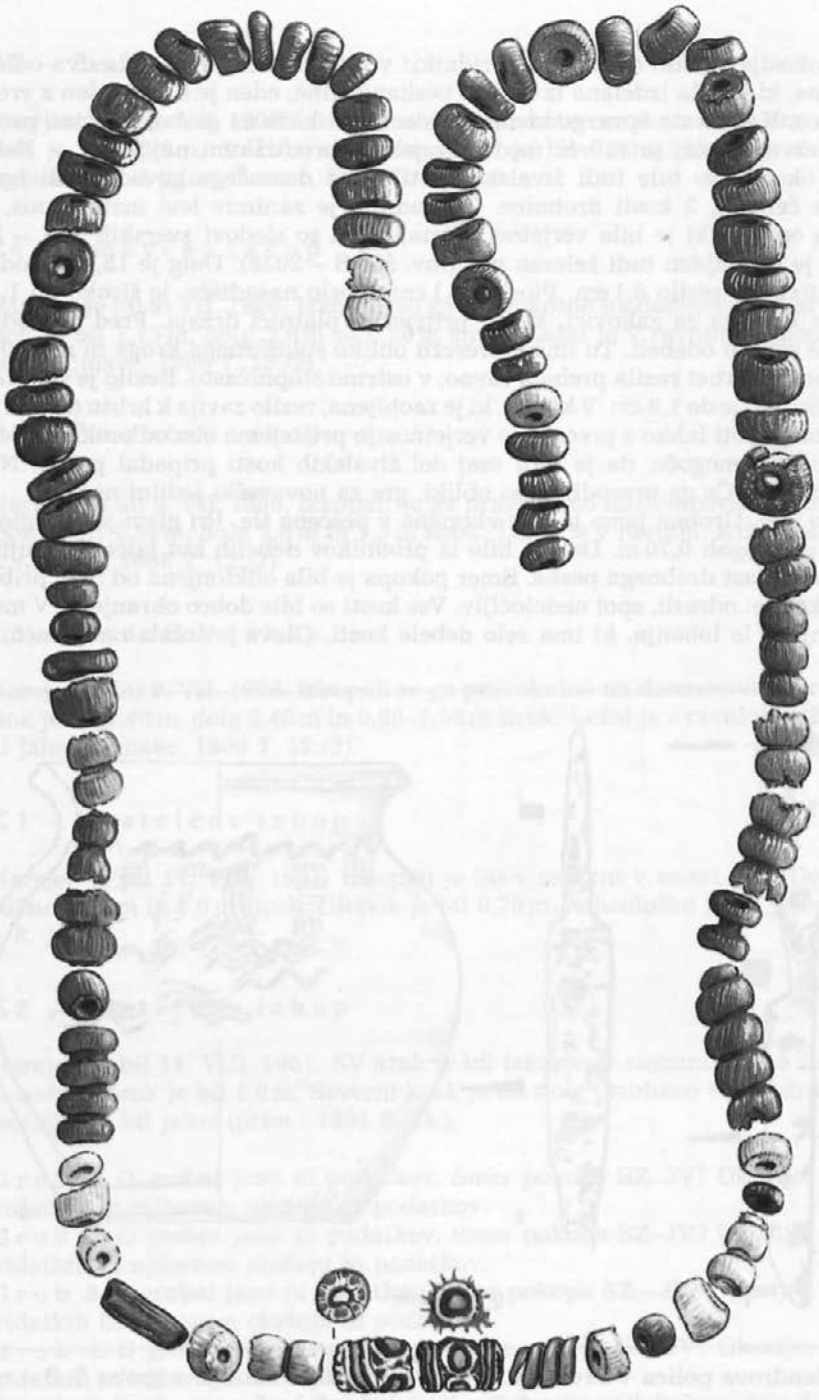
Grobni celoti lahko s precejšnjo verjetnostjo prištejemo oba odlomka lončenine. Ni povsem nemogoče, da je tudi vsaj del živalskih kosti pripadal grobu. Nož je mnogo mlajši. Če ga presodimo po obliki, gre za novoveški jedilni nož.

G r o b 6. Grobna jama je bila vkopana v peščena tla. Pri glavi je bila globoka 0,60 m, pri nogah 0,70 m. Dno je bilo iz prodnikov debelih kot jajce. Pod njimi je bila tanka plast drobnega peska. Smer pokopa je bila odklonjena od S za približno 120^0. Okostje: odrasli, spol nedoločljiv. Vse kosti so bile dobro ohranjene. V muzeju je shranjena le lobanja, ki ima zelo debele kosti. Glava je ležala na desnem licu.

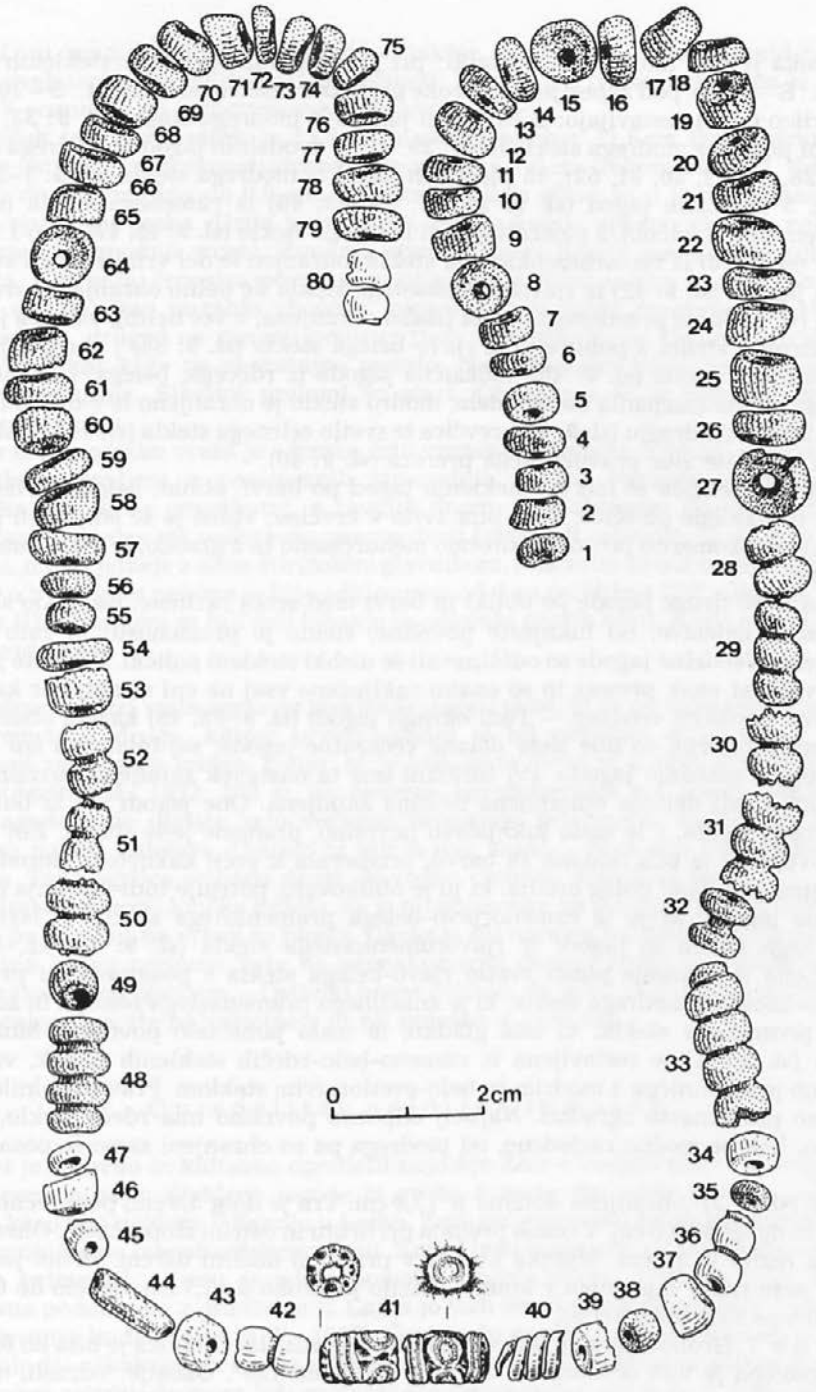
Sl. 7: Sandrova polica v Predtrgu. 1 – nož iz bližine okostja v grobu 5. 2 – nož iz groba 6. 3 – lonček iz groba 7.

Abb. 7: Die Sandrova polica in Predtrg. 1 – Messer aus der Nähe des Skeletts in Grab 5. 2 – Messer aus Grab 6. 3 – Töpfchen aus Grab 7.

Sl. 8: Sandrova polica v Predtrgu. Ogrlica iz groba 6. Merilo 1 : 1.

Abb. 8: Die Sandrova polica in Predtrg. Perlenkette aus Grab 6. Maßstab 1 : 1.

Sl. 9: Sandrova polica v Predtrgu. Ogrlica iz groba 6.

Abb. 9: Die Sandrova polica in Predtrg. Perlenkette aus Grab 6.

Leva roka je bila iztegnjena. Pridatki: pri glavi je bila ogrlica iz steklenih jagod (inv. št.: S – 2036), pod zapestjem leve roke pri kolku železen nož (inv. št.: S – 2037).

Ogrlico (**sl. 8**) sestavljajo: 2 štiridelni jagodi iz modrega stekla (**sl. 9**: 33, 48), 2 trodelni jagodi iz modrega stekla (**sl. 9**: 29, 31), 6 dvodelnih jagod iz modrega stekla (**sl. 9**: 28, 30, 32, 50, 51, 52), 55 ploščatih jagod iz modrega stekla (**sl. 9**: 1–27, 35, 53–79), 5 ploščatih jagod (**sl. 9**: 34, 37, 39, 43, 46) iz rumenega stekla (ena je ohranjena le polovično), 2 ploščati jagodi iz belega stekla (**sl. 9**: 45, 47), vsaj 1 trojna jagoda (**sl. 9**: 36) iz rjavorumenkastega stekla (ohranjen le del vrhnje plasti stekla), dvojna jagoda (**sl. 9**: 42) iz rjavorumenkastega stekla (le delno ohranjena), dvojna? jagoda (**sl. 9**: 80) iz prozornega stekla (slabo ohranjena, v več delih), okrogla jagoda iz turkiznega stekla s polnitvijo iz rjavo belega stekla (**sl. 9**: 38) , okrogla jagoda iz kobaltnega stekla (**sl. 9**: 49), mozaična jagoda iz rdečega, belega, rumenega in modrega stekla (razpadla na dva dela, modro steklo je ohranjeno le v drobcih) tipa MAP 1272 po Andraeju (**sl. 9**: 41), cevčica iz svetlo zelenega stekla (**sl. 9**: 44), okrogla viba iz bronaste žice pravokotnega prereza (**sl. 9**: 40).

Steklena cevčica se loči od steklenih jagod po barvi, obliki, izdelavi. Narejena je bila iz steklene ploščice, ki je bila zvita v cevčico; viden je še stik obeh robov. Steklo je enakomerno prozorno, drobno mehurčkasto in z gladko, le malo jamičasto površino.

Čeprav so druge jagode po obliki in barvi med seboj različne, pa imajo skupne značilnosti izdelave. So luknjaste površine, steklo je pramenasto in zato slabo ohranjeno. Večdelne jagode so odščipavali še mehki stekleni paličk. Ploščate jagode imajo večkrat enak premer in so enako zaključene vsaj na eni strani, kar kaže na obdelavo z enakim orodjem. – Tudi okrogli jagodi (**sl. 9**: 38, 49) kažeta obdelavo z orodjem, s katerim so bile sicer delane večkratne jagode, saj imata na eni strani nastavek za sosednjo jagodo. Pri turkizni ima ta nastavek zataljeno površino, pri kobaltni se zdi deloma odlomljena deloma zataljena. Obe jagodi sta iz boljšega, prozornega stekla, z le malo luknjičavo površino, pramene je le slutiti. Zdi se, da je surovina, ki je bila dodana za barvo, prispevala k večji kakovosti. Sorodnost s prejšnjimi jagodami poleg orodja, ki ju je oblikovalo, potrjuje tudi notranja obloga turkizne jagode, ki je iz rumenorjavo-belega pramenastega stekla. – Jagoda iz prozornega stekla in jagodi iz rjavorumenkastega stekla (**sl. 9**: 36, 42, 80) so sestavljene iz notranje plasti svetlo rjavo-belega stekla s posameznimi progami srebrno-kovinskomodrega stekla, ki je značilnega pramenastega sestoja, in zunanje plasti prozornega stekla, ki ima gladko, le malo jamičasto površino. Mozaična jagoda (**sl. 9**: 41) je sestavljena iz rumeno-belo-rdečih steklenih paličk, vmesna površina je zapolnjena z modrim in belo-svetlorjavim steklom. Prav to polnilo kaže značilno pramenasto zgradbo. Najbolj odporno površino ima rdeče steklo, manj rumeno, belo je močno razjedeno, od modrega pa so ohranjeni samo še posamezni drobci.

Nož (**sl. 7**: 2): ohranjena dolžina je 13,0 cm. Trn je dolg 5,0 cm, povprečno širok 0,6 cm in debel do 0,3 cm. V rezilo prehaja pri hrbtu in ostrini stopničasto. Ohranjena dolžina rezila je 8,0 cm. Manjka konica v približni dolžini 0,3 cm. Hrbet je sprva raven, nato rahlo zapognjen v konico. Rezilo je široko do 1,7 cm, debelo do 0,3 cm. V konico se zoži bliže hrbtu.

G r o b 7. Grobna jama je bila vkopana v peščena tla. Globoka je bila do 0,70 m? Smer pokopa je bila odklonjena od S za približno 120^0. Okostje: odrasli, moški? Glava je bila uničena pri gradnji hiše, ležala je na desnem licu? Leva roka je bila iztegnjena. Pridatki: pod zapestjem leve roke je bil majhen železen nož, pri nogah glinast lonček (inv. št.: S – 2336).

Nož: ni znan. Bil je morda približno takšen kot tisti iz groba 6. Šmid namreč piše o dveh nožih, ki sta dolga 13 cm (Šmid, 1906 7. 2.). Najverjetneje pa je nož iz groba 7 poznal le po pripovedovanju delavcev.

Lonček (**sl. 7**: 3): visok je 11,4 cm, največji premer 11,6 cm (rekonstruirano), premer ustja 9,9 cm (rekonstruirano), premer dna 7,0 cm (rekonstruirano, debelina ostenja do 0,5 cm, dna do 0,8 cm. Narejen je bil iz gline, ki ji je primešano malo komaj opaznega peska. Ustje je izvihano, rob je komaj opazno vbočen, nekoliko poudarjen na spodnji strani. Zunanja siva do rjava lisasta površina je zglajena, gubasta. Notranja, črnosiva površina je zglajena, v višini ramen so vidni navpični potegi s prsti. Dno je rahlo vbočeno, njegov rob je rahlo poudarjen. Prelom je ponekod črn, drugod na zunanji polovici rjav, na notranji črn. Celotna površina je luknjičava, kar kaže na neobstojno pustilo. Na notranjem robu ustja so ostanki prismojene hrane. Številni prelomi so stari. Ohranjena je le približno tretjina celotnega lončka.

Okras na začetku vratu je s široko črto vrezana valovnica. Pod njo so vzporedni stolpički, sestavljeni iz posameznih zaporednih vbodov štirizobega lončarskega glavnika. Vbodi so pravokotni, z ravnim dnom. Pod okrasom skoraj navpičnih, stolpičastih vbodov sta vodoravna pasova dveh četvernih valovnic. Ti sta zelo plitvo vrezani, najverjetneje z istim štirizobim glavnikom, s katerim so bili narejeni vbodi.

G r o b 8. Smer pokopa je bila odklonjena od S za približno 120°. Okostje: otrok (infans II). Ohranjeni so bili deli lobanje in odlomki dolgih kosti. Kosti niso shranili. Brez pridatkov.

Andrae loči tri vrste ogrlic iz steklenih jagod; prvo, ki se od izdelave do zakopa ni spremenila, drugo, katere prvotni sestoj je bil nekoliko dopolnjen z nekaj jagodami različnega izvora, tretjo, ki je bila sestavljena iz z vseh vetrov zbranih jagod (Andrae R., 1973, 103 s). Za časovno opredeljevanje sta pomembni le prvi dve. Jagode naše ogrlice zelo verjetno pripadajo prvotnemu sestoju, že zaradi enakega načina izdelave. Dodani bi bili le dve jagodi – bronasta viba in steklena cevčica. Tako ogrlica pripada drugi, še vedno časovno določljivi vrsti.

Opisane lastnosti lončka kažejo, da je bil oblikovan na mirujoči plošči, dokončno obliko pa je dobil na vrteči se plošči. Okras je bil narejen na lončku, ki je miroval. Neenotna barva preloma kaže na neenakomeren dostop zraka in neenakomerno temperaturo med žganjem. – Ostanki hrane pričajo, da je bil vsaj enkrat uporabljen, stari prelomi pa, da najverjetneje ni bil položen v grob cel.

O p r e d e l i t e v n a j d i š č a i n n a j d b

Prvi je časovno in kulturno opredelil najdišče Zois v svojem pismu Kranjskemu deželnemu muzeju. Steklene jagode iz groba 6 so se mu zdele izredno podobne tistim, ki so bile najdene v Kranju v Lajhu. Zato jih je pripisal zgodnjemu srednjemu veku, grobišče pa langobardskemu času. Ker ni imel možnosti, da bi jagode ponovno osebno primerjal, se mu je zdela pomota mogoča (Zois, 1906 5. 6./1). Zaradi dozdevne podobnosti z gradivom iz Lajha je tudi Šmid postavil grobišče v obdobje preseljevanja ljudstev (Šmid W., 1907). Žmavc, ki najdb pravzaprav sploh ni videl, ni o njih dal nikakršnega mnenja. Zanimivo je mnenje velikega praktika Pečnika. Ta je takoj zatrdil, da mora biti grobišče iz slovanskega časa iz 5., 6. stoletja. Tako grobišče je že kopal na Bledu (Brdo). Na taka grobišča je že naletel na raznih krajih po Kranjskem, še posebej na Dolenjskem (eno od teh so bile gotovo Roje, o drugih

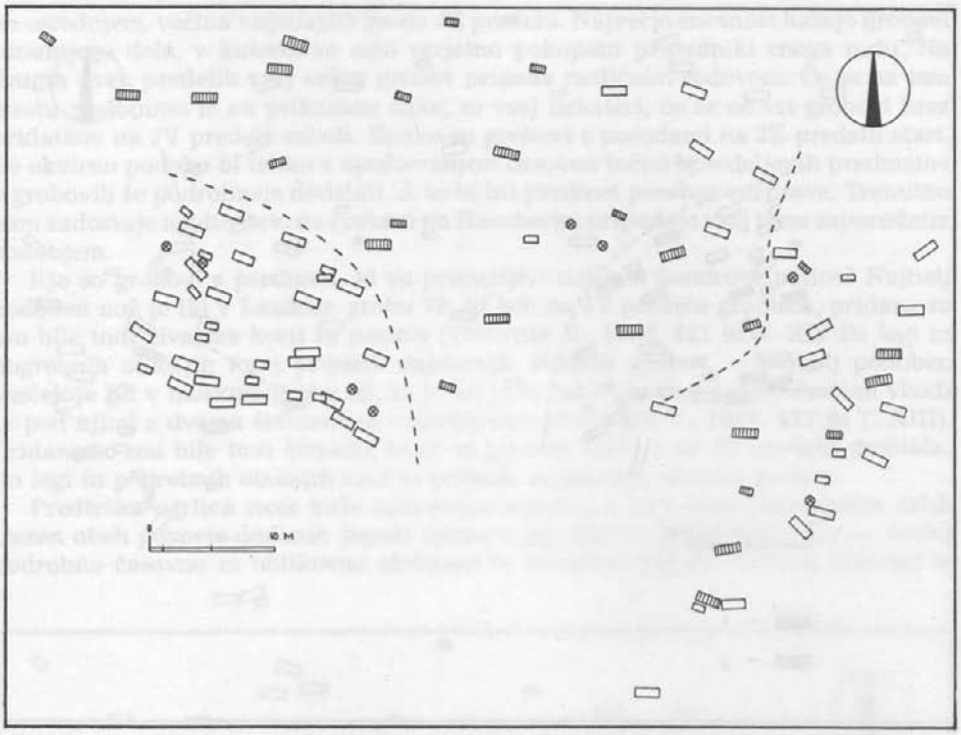
lahko le ugibamo), o čemer da bo še poročal (Pečnik, 1906 7. 6.). V Arheološka najdišča Slovenije je bilo grobišče na Sandrovi polici uvrščeno kot zgodnjesrednjeveško (Valič A., 1975). V arheološko karto najdišč večinoma karantanskega kulturnega kroga ga kot zgodnjesrednjeveško uvršča tudi P. Korošec (Korošec P., 1979).

Edino podrobno določitev predmeta s tega grobišča je opravil R. Andrae, ki je določil mozaično jagodo iz groba 6 (Andrae R., 1973, 174). Ker gre za časovno določen tip, je bil s tem dan časovni okvir grobu 6 v karolinško obdobje uporabe mozaičnih jagod. Naša jagoda, ki ima po Andraejevi razdelitvi oznako MAP 1272, je pripadnica splošno razširjenega tipa tovrstnih jagod. Te so uporabljali v času stila Tasilovega keliha v zadnji tretjini 8. st. in v 9. st., s težiščem na njegovi prvi tretjini (prim.: Andrae R., 1973).

Poskusimo ugotoviti še ožjo časovno opredelitev za najdbe s Sandrove police. Okoliška poganska slovanska grobišča, ki so imela dovolj pokopališčnega prostora, kažejo prostorsko plastenje. Eden od vzrokov zanj je tudi različen čas pokopov. Starejši in mlajši pokopi v glavnem niso pomešani. Vidna je tudi želja, da bi bili člani ene družine čim bliže, kar se je včasih zgodilo, vedno pa tudi ne. Če upoštevamo povedano, dejstvo, da Pečnik poudarja bližino grobov 6 in 7 (Pečnik, 1906 7. 6.), ter če je resnična misel o legi groba 8 (glej prej), potem bi lahko imeli pred seboj družinsko skupino grobov: žena v grobu 6, mož v grobu 7 in otrok v grobu 8. Grobova 6 in 7 bi tako pripadala istemu časovnemu obdobju, s tem pa tudi njuni predmeti, ki so tako njegov vidni odraz.

Če je bilo naše sklepanje do tod pravilno, bi moralo obstajati še kakšno najdišče, kjer se pojavljajo predtrškim enaki predmeti v ožjem časovnem obdobju. In res tako najdišče obstaja! To je grobišče na Hausbergu v Auhofu v Zgornji Avstriji (Tovornik V., 1986). Tu so v grobovih ogrlice iz mozaičnih jagod (tudi tipa MAP 1272), večdelnih jagod, ploščatih jagod, vse tudi takih barv kot na Sandrovi polici. So tudi podobni noži in posode okrašene z vbodi. Poglejmo, kako je grobišče razdeljeno in nato, kje so v njem grobovi s predmeti, ki so primerljivi s predtrškimi.

Na grobišču, ki se razprostira na južnem pobočju vzpetine Hausberg, je bilo ugotovljenih 126 grobov, od katerih jih je bilo precej uničenih ali poškodovanih pri raznih zemeljskih delih, tako da so na voljo podatki o 89 grobovih (Tovornik V., 1986, 415 s). Raziskano je celotno grobišče, le južni rob pokopališčnega prostora ni povsem dokazan. Tako obstoji možnost, da bolj gosto ležeči grobovi na JZ in JV delu grobišča v resnici ne pomenijo dveh ločenih skupin grobov, kajti ravno vmesni prostor je bil najslabše preiskan (prim.: Tovornik V., 1986, 427). Vestna avtorica vzorne objave, ki je bila gotovo trd oreh, saj je morala obdelati staro gradivo tujih izkopavanj, je poskusila ugotoviti tudi prostorski razvoj grobišča. Pri tem se je oprla na grobove z mozaičnimi jagodami in na navajanje R. Andraeja, da so se modre jagode pojavile prej kot zelene. Mozaične jagode so na Hausbergu v šestih grobovih (**sl. 15**), ki so raztreseni po večjem delu grobišča. V po enem zahodnem in vzhodnem grobu so le modre (gr.: 73, 107) ali le zelene (gr.: 75, 81) mozaične jagode, v srednjih dveh grobovih (gr.: 58, 114) pa so oboje pomešane. Zato je razložila, da se je pokopavanje začelo na daleč med seboj odmaknjenih prostorih, se od tam širilo in oblikovalo približno zaključen prostor (prim.: Tovornik V, 1986, 448 s). Jasno je izluščila najmlajši del grobišča, to je skupino gosto ležečih grobov na JZ delu vzpetine. Pri njej so opazno prenehali s pridajanjem hrane in posod v grobove, hkrati pa je tu večina grobov od tistih brez pridatkov na grobišču, ki so bili na voljo za ovrednotenje. To je omogočilo sklep, da je ta del slika zadnjega obdobja pokopavanja na grobišču, ko je že jasno viden vpliv krščanstva (Tovornik V., 1986, 449). Če povzamemo, naj bi se grobišče delilo na starejši del z mozaičnimi jagodami

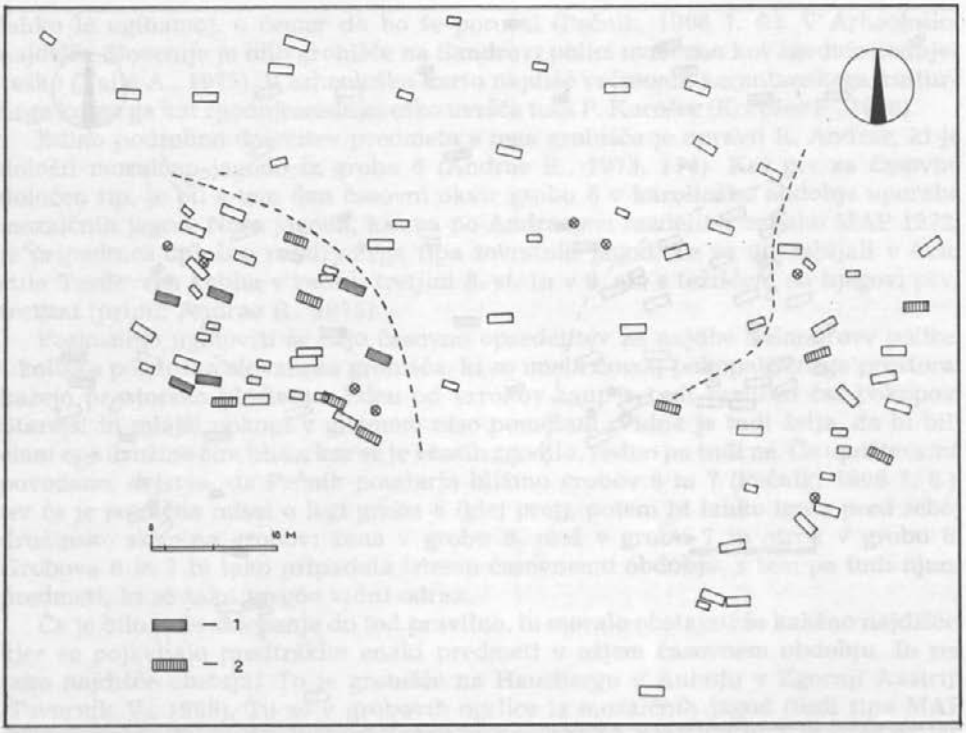
Sl. 10: Hausberg v Auhofu. Grobovi z živalskimi kostmi. (Načrt grobišča je povzet po: Tovornik V., 1986, Gräberfeldplan.)

Abb. 10: Der Hausberg in Auhof. Gräber mit Tierknochen. (Der Nekropolenplan ist übernommen nach: Tovornik V., 1986. Gräberfeldplan.)

in mlajši JZ del, kjer le-teh ni, gostota grobov je večja, ti pa kažejo opuščanje poganskih pogrebnih navad.

Lahko bi se zadovoljili s temi izsledki, a poskušajmo povrtati še malo naprej. Videli smo, da so ljudje, ki so pokopavali svojce na Hausbergu, začeli sčasoma spreminjati in opuščati nekatere poganske pogrebne običaje. Če nekatere od njih vrišemo v načrt grobišča, se nam prikažejo zanimive slike. Grobovi, v katere so pridali živalske kosti (**sl. 10**), ležijo po skoraj celem prostoru grobišča, razen na tistem, ki ga je izločila že Tovornikova in zanj ugotovila, da je najmlajši. Ta slika pritrjuje njeni delitvi. Že naslednja (**sl. 11**) pa kaže, da podoba večjega, starejšega dela grobišča vendarle ni tako enotna, kot se je zdelo. Na njegovem jugovzhodnem predelu vidimo skupino ženskih grobov brez pridatkov, drugod so grobovi odraslih s pridatki. Zanimiva je še ena podrobnost s te slike: moški grobovi brez pridatkov so le v najmlajšem, JZ delu grobišča.

Posebnost JV dela grobišča kaže tudi slika grobov, v katere so bile pridane posode (**sl. 12**). Te se kopičijo na JV delu grobišča. Le dva taka grobova ležita v sredini, trije pa na robu najmlajše, JZ skupine grobov. Podobno kaže tudi slika grobov, v katere so položili tako živalske kosti kot posode (**sl. 13**). Vsi taki grobovi, razen enega, so v JV delu grobišča. Razvidni so torej trije predeli grobišča: JZ, osrednji in JV.

Sl. 11: Hausberg v Auhofu. Grobovi brez pridatkov. 1 – moški, 2 – ženski.

Abb. 11: Der Hausberg in Auhof. Gräber ohne Beigaben. 1 – Männergräber, 2 – Frauengräber.

Da je misel o obstoju posebnega, osrednjega dela grobišča upravičena tudi z zanjo značilnimi najdbami in ne le z njihovo odsotnostjo, dokazujeta naslednji sliki. Tako so le v srednjem predelu grobovi, v katerih so pokojnike pokopali v krsti in jim hkrati pridali živalske kosti (**sl. 14**). Druga slika, na kateri so vrisani vsi grobovi z mozaičnimi jagodami, tisti, ki imajo uhane, ki so okrašeni z verižicami, in tisti, ki imajo uhane z vibastim koncem (**sl. 15**), govori, da osrednji predel grobišča ni nekaj posebnega le zaradi drugačnih grobnih običajev, ampak da so le-ti tudi posledica svojega obdobja pokopavanja. Vsi omenjeni predmeti namreč ležijo le v grobovih osrednjega predela. To pa potrjuje misel, da so različni pogrebni običaji odvisni od različnega časa nastanka grobov.

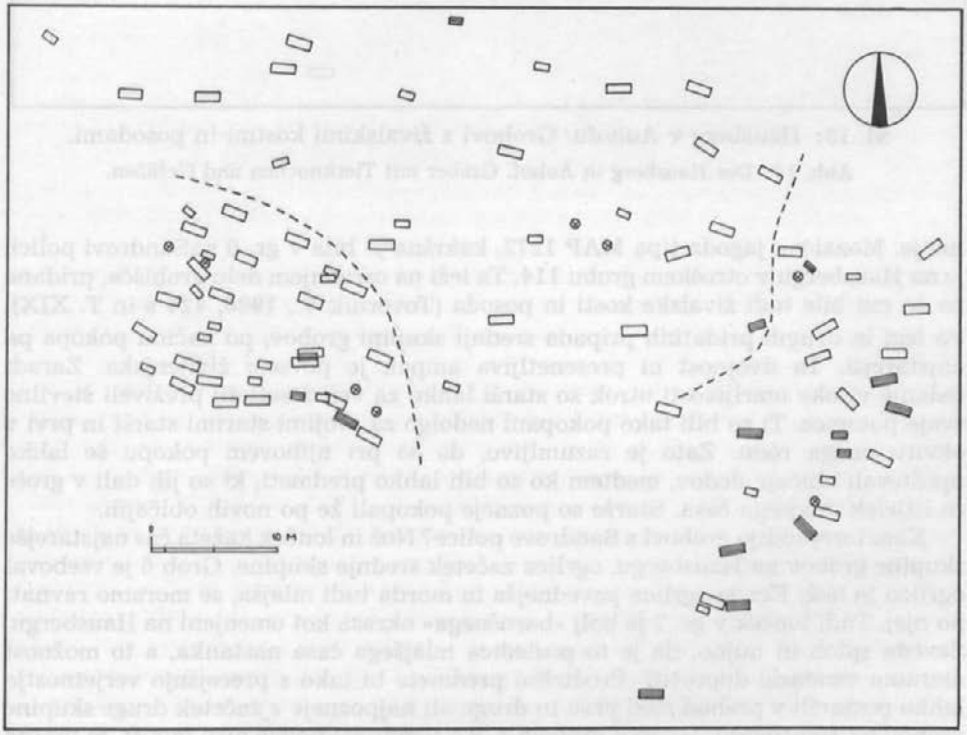
Poglejmo si še spol pokojnikov v povezavi z delitvijo grobišča na tri predele (**sl. 16**). V okviru vsakega posameznega predela so opazne skupine otroških grobov ter v JV predelu manj in v osrednjem predelu bolj izrazite skupine moških in ženskih grobov. Naj za primerjavo opozorimo vsaj na staroslovansko grobišče na Dlescu pri Bodeščah, ki je šolski primer delitve pokopališčnega prostora po spolu (glej: Knific T., Pleterski A., 1981, sl. 34). Trije deli grobišča na Hausbergu se torej ujemajo z njegovimi uporabnostnimi mejami.

Vse prikazane slike skupaj nam povedo, da je mogoče grobišče prostorsko razdeliti na tri dele in da se ti trije deli ujemajo s tremi različnimi obdobji pokopavanja. Tako je večina najstarejših grobov na JV predelu grobišča, mlajši so

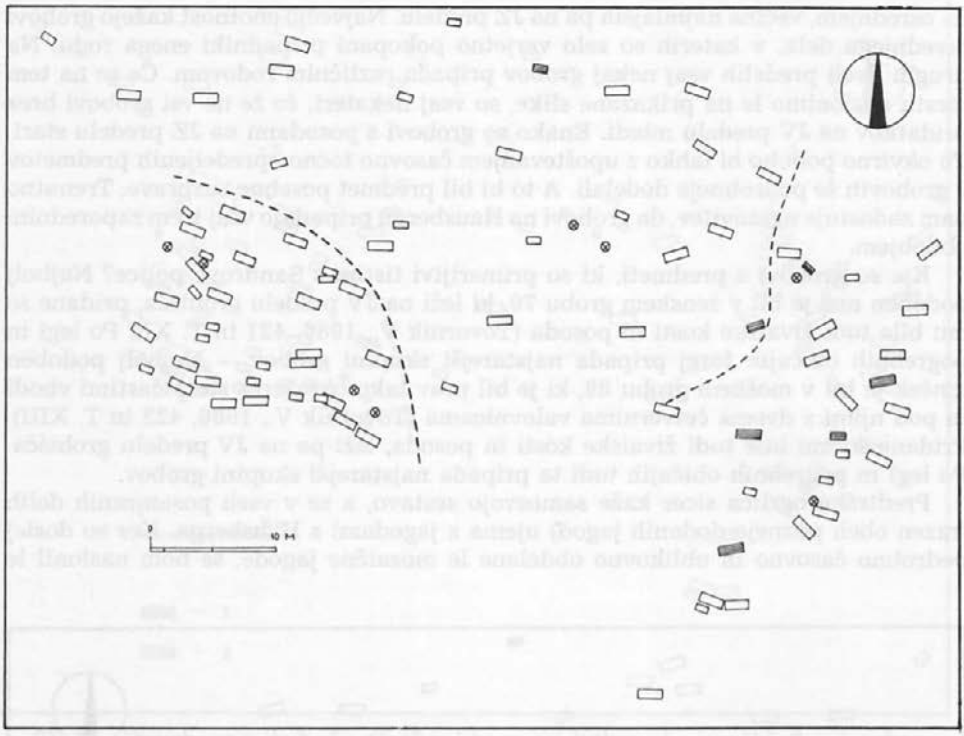
na osrednjem, večina najmlajših pa na JZ predelu. Največjo enotnost kažejo grobovi osrednjega dela, v katerih so zelo verjetno pokopani pripadniki enega rodu. Na drugih dveh predelih vsaj nekaj grobov pripada različnim rodovom. Če se na tem mestu naslonimo le na prikazane slike, so vsaj nekateri, če že ne vsi grobovi brez pridatkov na JV predelu mladi. Enako so grobovi s posodami na JZ predelu stari. To okvirno podobo bi lahko z upoštevanjem časovno točno opredeljenih predmetov v grobovih še podrobneje dodelali. A to bi bil predmet posebne razprave. Trenutno nam zadostuje ugotovitev, da grobovi na Hausbergu pripadajo vsaj trem zaporednim obdobjem.

Kje so grobovi s predmeti, ki so primerljivi tistim s Sandrove police? Najbolj podoben nož je bil v ženskem grobu 79, ki leži na JV predelu grobišča, pridane so mu bile tudi živalske kosti in posoda (Tovornik V., 1986, 421 in T. XI). Po legi in pogrebnih običajih torej pripada najstarejši skupini grobov. – Najbolj podoben lonček je bil v moškem grobu 88, ki je bil prav tako okrašen s stolpičastimi vbodi in pod njimi z dvema četvernima valovnicama (Tovornik V., 1986, 422 in T. XIII). Pridane so mu bile tudi živalske kosti in posoda, leži pa na JV predelu grobišča. Po legi in pogrebnih običajih tudi ta pripada najstarejši skupini grobov.

Predtrška ogrlica sicer kaže samosvojo sestavo, a se v vseh posameznih delih (razen obeh pozneje dodanih jagod) ujema z jagodami s Hausberga. Ker so doslej podrobno časovno in oblikovno obdelane le mozaične jagode, se bom naslonil le

Sl. 12: Hausberg v Auhofu. Grobovi s posodami.
Abb. 12: Der Hausberg in Auhof. Gräber mit Gefäßen.

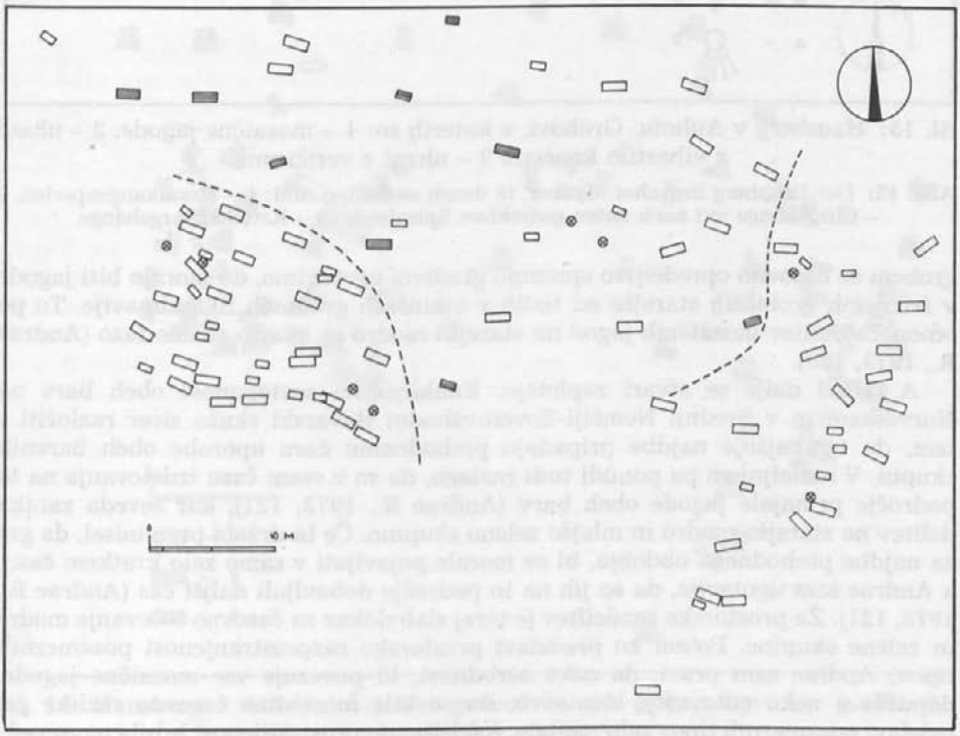
Sl. 13: Hausberg v Auhofu. Grobovi z živalskimi kostmi in posodami.
Abb. 13: Der Hausberg in Auhof. Gräber mit Tierknochen und Gefäßen.

nanje. Mozaična jagoda tipa MAP 1272, kakršna je bila v gr. 6 naSandrovi polici, je na Hausbergu v otroškem grobu 114. Ta leži na osrednjem delu grobišča, pridane pa so mu bile tudi živalske kosti in posoda (Tovornik V., 1986, 424 s in T. XIX). Po legi in drugih pridatkih pripada srednji skupini grobov, po načinu pokopa pa najstarejši. Ta dvojnost ni presenetljiva ampak je povsem življenjska. Zaradi tedanje visoke umrljivosti otrok so starši lahko za več desetletij preživeli številne svoje potomce. Ti so bili tako pokopani nedolgo za svojimi starimi starši in prvi v okviru enega rodu. Zato je razumljivo, da so pri njihovem pokopu še lahko upoštevali običaje dedov, medtem ko so bili lahko predmeti, ki so jih dali v grob, že izdelek mlajšega časa. Starše so pozneje pokopali že po novih običajih.

Kam torej sodijo grobovi s Sandrove police? Nož in lonček kažeta čas najstarejše skupine grobov na Hausbergu, ogrlica začetek srednje skupine. Grob 6 je vseboval ogrlico in nož. Ker je ogrlica povednejša in morda tudi mlajša, se moramo ravnati po njej. Tudi lonček v gr. 7 je bolj »baročnega« okrasa kot omenjeni na Hausbergu. Seveda sploh ni nujno, da je to posledica mlajšega časa nastanka, a to možnost moramo vendarle dopustiti. Predtrške predmete bi tako s precejšnjo verjetnostjo lahko postavili v prehod med prvo in drugo ali najpozneje v začetek druge skupine grobov na Hausbergu. Da vsaj grobovi 5–8 s Sandrove police niso mlajši, bi morda lahko potrjeval tudi grob 6 z zelo verjetnimi ostanki posode in možnimi živalskimi kostmi, torej z običajem, ki je značilen za najstarejšo skupino grobov na Hausbergu.

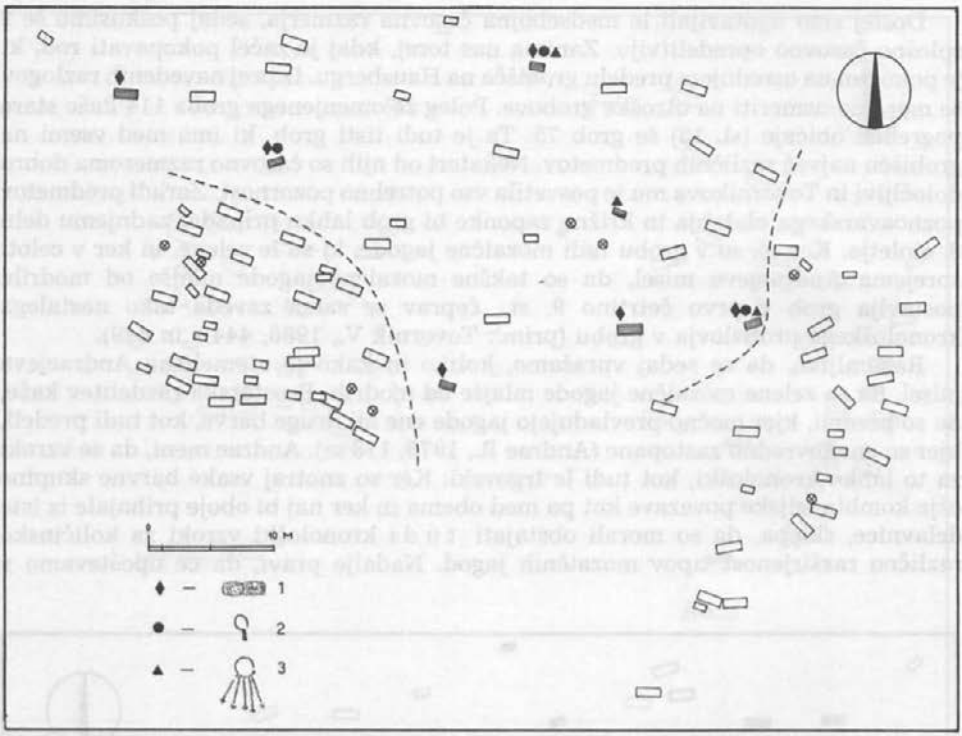
Doslej smo ugotavljali le medsebojna časovna razmerja, sedaj poskusimo še s splošno časovno opredelitvijo. Zanima nas torej, kdaj je začel pokopavati rod, ki je pokopan na osrednjem predelu grobišča na Hausbergu. Iz prej navedenih razlogov se moramo usmeriti na otroške grobove. Poleg že omenjenega groba 114 kaže stare pogrebne običaje (**sl. 13**) še grob 75. Ta je tudi tisti grob, ki ima med vsemi na grobišču največ različnih predmetov. Nekateri od njih so časovno razmeroma dobro določljivi in Tovornikova mu je posvetila vso potrebno pozornost. Zaradi predmetov poznoavarskega obdobja in križne zaponke bi grob lahko pripadal zadnjemu delu 8. stoletja. Ker pa so v grobu tudi mozaične jagode, ki so le zelene, in ker v celoti sprejema Andraejevo misel, da so takšne mozaične jagode mlajše od modrih, postavlja grob v prvo četrtino 9. st., čeprav se sama zaveda tako nastalega kronološkega protislovja v grobu (prim.: Tovornik V., 1986, 444 s in 449).

Razumljivo, da se sedaj vprašamo, koliko in kako je utemeljena Andraejeva misel, da so zelene mozaične jagode mlajše od modrih. Prostorska razdelitev kaže, da so predeli, kjer močno prevladujejo jagode ene ali druge barve, kot tudi predeli, kjer so enakovredno zastopane (Andrae R., 1973, 118 ss). Andrae meni, da so vzroki za to lahko kronološki, kot tudi le trgovski. Ker so znotraj vsake barvne skupine ožje kombinacijske povezave kot pa med obema in ker naj bi oboje prihajale iz iste delavnice, sklepa, da so morali obstajati t u d i kronološki vzroki za količinsko različno razširjenost tipov mozaičnih jagod. Nadalje pravi, da če upoštevamo v

Sl. 14: Hausberg v Auhofu. Grobovi s krstami in živalskimi kostmi.

Abb. 14: Der Hausberg in Auhof. Gräber mit Särgen und Tierknochen.

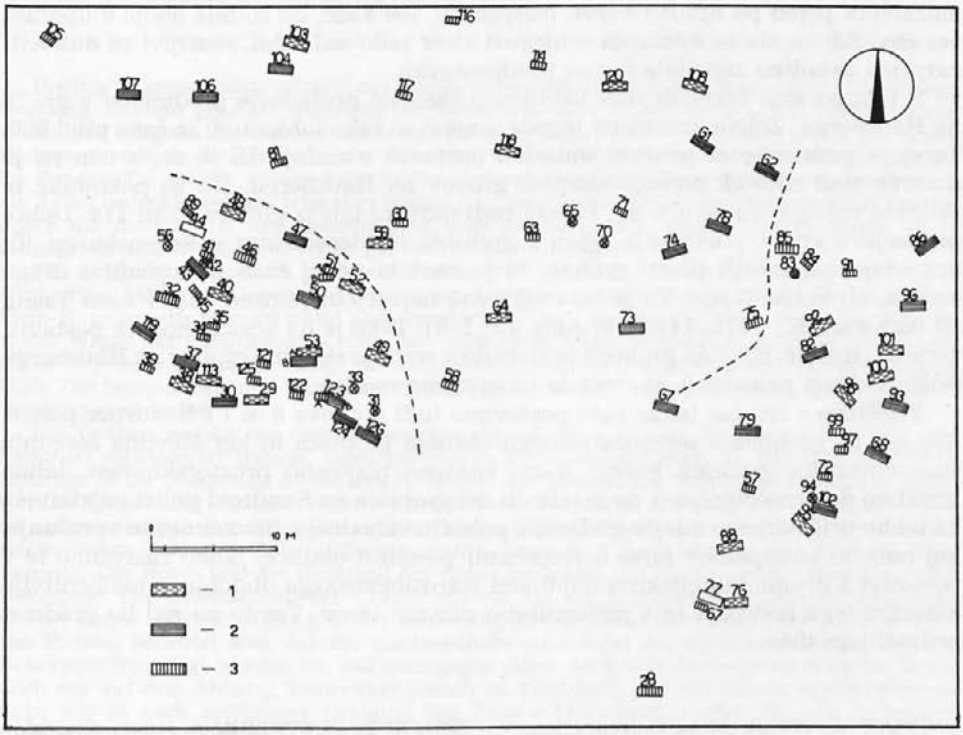
Sl. 15: Hausberg v Auhofu. Grobovi, v katerih so: 1 – mozaične jagode, 2 – uhani z vibastim koncem, 3 – uhani z verižicami.

Abb. 15: Der Hausberg in Auhof. Gräber, in denen enthalten sind: 1 – Mosaikaugenperlen, 2 – Ohrgehänge mit nach unten gedrehtem Spiralende, 3 – Kettchenohrgehänge.

grobem še časovno opredeljivo spremno gradivo, ugotovimo, da morajo biti jagode v frizijskih grobiščih starejše od tistih v vikinških grobovih Skandinavije. To pa omogoča delitev mozaičnih jagod na starejšo modro in mlajšo zeleno fazo (Andrae R., 1973, 120).

A odtod dalje se stvari zapletajo. Enakomerno zastopanost obeh barv na Norveškem in v Srednji Nemčiji-Severovzhodni Bavarski skuša sicer razložiti s tem, da tamkajšnje najdbe pripadajo prehodnemu času uporabe obeh barvnih skupin. V nadaljnjem pa ponudi tudi razlago, da so v vsem času izdelovanja na to področje prihajale jagode obeh barv (Andrae R., 1973, 121), kar seveda zanika delitev na starejšo modro in mlajšo zeleno skupino. Če bi držala prva misel, da gre za najdbe prehodnega obdobja, bi se morale pojavljati v samo zelo kratkem času, a Andrae sam ugotavlja, da so jih na to področje dobavljali daljši čas (Andrae R., 1973, 121). Že prostorska razdelitev je torej slab dokaz za časovno ločevanje modre in zelene skupine. Potem ko predstavi prostorsko razprostranjenost posameznih tipov, Andrae sam pravi, da ozka sorodnost, ki povezuje vse mozaične jagode, dopušča z neko gotovostjo domnevo, da so bile morebitne časovne razlike pri izdelavi posameznih tipov zelo majhne. Različna razprostranjenost je bila navsezadnje lahko tudi posledica trgovine, ki je določene izdelke posredovala le v nekatere pokrajine (prim.: Andrae R., 1973, 128).

Časovno razvrstitev mozaičnih jagod je Andrae določil tudi s pomočjo njihove lege na nekaterih velikih grobiščih. Pri tem je preverjal tudi domnevo o starejši modri in mlajši zeleni skupini. Res na grobišču Looveen ni zelenih jagod, modre pa naj bi segale najpozneje do časa okrog 800, kar naj bi bil terminus post quem za zeleno skupino (Andrae R., 1973, 141). – Že naslednje grobišče Dunum pa to podobo podre. Andrae ugotavlja, da so bile ogrlice iz mozaičnih jagod na tem najdišču uporabljane le zelo kratek čas in da so prišle morda le v eni trgovski pošiljki. Njihov pojav na grobišču je enak kot v Looveenu in ga je mogoče postaviti kratko pred 800 (Andrae R., 1973, 143). Torej tudi tu ne bi smelo biti zelenih jagod, a iz kataloga je razvidno, da je taka v grobu 382 (Andrae R., 1973, 169). – Ogrlice iz mozaičnih jagod tako kot v Looveenu in Dunumu tudi na grobišču Maschen spadajo v čas prehoda iz pokopavanja v smeri S–J na pokopavanje v smeri Z–V. Začetek krščanskega pokopavanja domneva Andrae okrog 800. To pa je isti čas, ki ga je za tak pokop navedel tudi za Looveen. Pa vendar v Maschenu ne postavlja grobov z mozaičnimi jagodami v čas pred 800, ampak malo pozneje, okoli 800 (Andrae R., 1973, 144). Iz dokaznega postopka je razvidno, da gre za njegovo osebno oceno. Navaja tudi podrobnost, ki to oceno osmišljuje. V ogrlicah iz mozaičnih jagod vseh grobov v Maschenu so bile tudi zelene jagode (Andrae R., 1973, 144)! Prezgodnja datacija bi seveda izničila domnevni post quem za zelene jagode.

Sl. 16: Hausberg v Auhofu. Številke grobov in spol pokojnikov: 1 – moški, 2 – ženske, 3 – otroci.

Abb. 16: Der Hausberg in Auhof. Nummern der Gräber und Geschlecht der Verstorbenen: 1 – Männer, 2 – Frauen, 3 – Kinder.

V monografiji o naselbinah in grobiščih 8. do 10. st. na Spodnjem Saškem in v Bremnu R. Bärenfänger na podlagi izčrpne analize ugotavlja, da je tam do prehoda pokopavanja iz smeri J–S v smer Z–V prišlo že mnogo pred pokristjanjenjem: v manjši meri konec 7. st., množično pa tekom 8. st., predvsem v njegovi drugi polovici (Bärenfänger R., 1988, 269 in 277). Na grobišču Maschen se je ta prehod zgodil že sredi 8. st., na grobišču Dunum v drugi polovici 8. st. in takrat tudi na nizozemskem grobišču Looveen (Bärenfänger R., 1988, 240 ss).

Obravnave vsake posamezne grobne celote, v kateri so mozaične jagode, ki bi edina lahko dala zanesljiv odgovor o časovnem pojavljanju posameznih tipov, se Andrae sicer ni lotil, vsaj delno pa jo je nadomestil s skupno obravnavo časovno določljivih predmetov, ki se pojavljajo skupaj z mozaičnimi jagodami. Tudi tu je vrsto predmetov (zapestnice s kijastima zaključkoma, križne zaponke, uhani s pločevinastimi jagodami), pri katerih so mu primerjave jasno kazale njihovo težišče v 8. st., po lastni presoji postavil v čas okrog 800 (Andrae R., 1973, 151 ss). Vsi ti so pogosto skupaj z zelenimi mozaičnimi jagodami, kot nam pove katalog (Andrae R., 1973, 166 ss). Vsaj v primeru skledaste zaponke iz najdišča Drange na Norveškem pa je le moral ostati pri časovni opredelitvi v obdobju 725–800. Tudi v tem grobu je bila zelena mozaična jagoda (Andrae R., 1973, 148 in 168).

Iz prikazanega je razvidno, da niti prostorska razširjenost niti lega na posameznih grobiščih niti spremne najdbe ne dokazujejo upravičenosti časovne delitve mozaičnih jagod po njihovi barvi. Nasprotno, vse kaže, da so bile oboje v uporabi ves čas. Zdi se, da je Andraeja v njegovi sicer tako natančni, marljivi in duhoviti razpravi nekoliko zapeljala lastna predpostavka.

S tem pa smo razrešili tudi navidezno časovno protislovje predmetov v gr. 75 na Hausbergu. Zelene mozaične jagode v njem so tako lahko tudi iz časa pred 800. Torej je grob mogoče povsem smiselno postaviti v zadnji del 8. st., s tem pa je določen tudi začetek srednje skupine grobov na Hausbergu. Da so pokojnike te skupine pokopavali že v 8. st., kažeta tudi okrasni igli iz grobov 73 in 114. Dobre primerjave imata v okrasnih iglah z grobišča Niedermünster v Regensburgu. Te pripadajo najstarejši plasti grobov, ki je nastala nekaj časa po zgraditvi druge cerkve, ob kateri ležijo. Ta je bila zgrajena najverjetneje pred 788, v času Tasila III (Schwarz K., 1975, 147 ss in Abb. 15: 1–8). Tako je na koncu mogoče postaviti verjetno trditev, da je do prehoda iz starejše v srednjo skupino grobov na Hausbergu prišlo v drugi polovici 8. st., morda blizu njene sredine.

Približno v isti čas lahko zato postavimo tudi grobova 6 in 7 s Sandrove police. Ker gre za grobova s severozahodnega obrobja grobišča in ker številna sosednja staroslovanska grobišča kažejo jasno časovno pogojeno prostorsko rast, lahko izrazimo delovno domnevo, da je odkriti del grobišča na Sandrovi polici najstarejši, da lahko pričakujemo mlajše grobove v pobočju vzhodneje. Samoumevno vprašanje, kaj nam to pokopališče pove o svoječasni poselitvi okolice, lahko razrešimo le v povezavi z drugimi okoliškimi najdbami staroslovanskega obdobja, z razčlenitvijo katastra tega področja in s pritegnitvijo pisanih virov. Vse to pa naj bo predmet prihodnjega dela.

ANDRAE R. (1973), Mosaikaugenperlen. – *Acta praehist. et arch.* 4, 101–198, Berlin.

BÄRENFÄNGER R. (1988), *Siedlungs- und Bestattungsplätze des 8. bis 10. Jahrhunderts in Niedersachsen und Bremen.* – BAR International Series 398, Oxford.

KNIFIC T., PLETERSKI A. (1981), Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah. – *Arh. vest.* 32, 482–523, Ljubljana.

KOROŠEC P. (1979), *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov.* – Dela 1. raz. SAZU 22/2, 55, Ljubljana.

PLETERSKI A. (1987), Žale pri Zasipu. – *Arh. pregled* 28, 156–158, Ljubljana.
SCHWARZ K. (1975), Das spätmerowingerzeitliche Grab des heiligen Bischofs Erhard im Niedermünster zu Regensburg. – *Ausgrabungen in Deutschland* 2, 129–164, Mainz.
ŠMID W. (1906). – *Mitt. Zentr. Komm. III. F.* 5, 221, Wien.
ŠMID W. (1907), *Landesmuseum Rudolfinum in Laibach. Bericht für das Jahr 1906.* 12–13, Laibach.
TOVORNIK V. (1986), Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 2: Auhofen bei Perg. – *Arch. Austr.* 70, 413–484, Wien.
VALIČ A. (1975), Radovljica. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 167, Ljubljana.
ZOIS M. von (1906). – *Mitt. Zentr. Komm. III. F.* 5, 153, Wien.
ŽMAVC J (1906 a). – *Ib.*, 176.
ŽMAVC J. (1906). – *Ib.*, 257.

DIE ALTSLAWISCHE NEKROPOLE AUF DER SANDROVA POLICA IN PREDTRG BEI RADOVLJICA

Zusammenfassung

Der Autor legt aufgrund von Archivmaterial die im Jahr 1906 ausgegrabenen Funde vor. Einleitend stellt er die schriftlichen Quellen vor und veröffentlicht die vier wichtigsten Fundberichte. Es folgen die Forschungsgeschichte und die kritische Erörterung der Quellen, auf deren Grundlage dann der Katalog zusammengestellt wurde. Besprochen werden auch die bisherigen Erwähnungen des Fundortes in der Literatur. Diese sind irreführend, deshalb beruht diese Veröffentlichung zur Gänze auf den Quellen.

Beschreibung des Fundortes, der Ausgrabungen und Funde

Predtrg ist gegenwärtig offiziell ein Stadtteil von Radovljica, vorher war es eine selbständige Siedlung. Es steht ganz am Westrand der Niederung, die vom mittelalterlichen Stadtkern von Radovljica lediglich das Šmidou-Tal trennt (**Abb. 3**). Die erörterte Nekropole wurde gut einem Steinwurf südlich des Dorfes in der Ecke der Terrasse entdeckt, deren Westhang geradeaus ins Šmidou-Tal abfällt, während der Südhang durch Flachland abgeschlossen ist, das ehemals ein Acker bedeckte, gegenwärtig aber bebaut ist. Über diesen Westhang führte einst aus Predtrg durch das Šmidou-Tal der kürzeste Weg über die Sava nach Kamna Gorica. Heute ist er aufgegeben und stellenweise schon gar nicht mehr vorhanden.

Die Ausgrabungsstelle ist noch jetzt fast so wie sie am Beginn des Jahrhunderts war – ein Obstgarten (**Abb. 4**). Dagegen ist die ganze Umgebung stark bebaut. Auch das ehemalige Pirih-Haus ist aufs neue errichtet und erweitert worden, doch an derselben Stelle, wo das alte stand. Wegen der unmittelbaren Nähe der Dorfhäuser trägt der Sander-Garten keinen besonderen Namen, während am Hang, auf dem sich die Nekropole erstreckt, eine Terrasse entlang läuft. Die Morphologie und Eigentümerschaft haben ihr den Namen Sandrova polica (Sanders Vorsprung) verliehen.

Die Gräber, welche die Grenze zwischen dem Pirih- und dem Žirovecbesitz (vulgo »pri Sandru«) voneinander trennte, lagen am oberen Terrassenrand (**Abb. 5**). Der Übergang ihres Abhangs in die Niederung bildet den Nordrand der Gräber, die Wendung des Hanges gegen Norden stimmt aber mit dem Westrand der Nekropole überein. Die Lage der Nekropole selbst ist außerordentlich der Lage der in den Jahren 1985–1987 (Pleterski A., 1987) freigelegten altslawischen Nekropole Žale pri Zasipu ähnlich. Diese liegt gleichfalls auf dem Südhang einer Terrasse. Der Nord- und der Westrand des Abhanges bilden die Nord- und die Westgrenze der Nekropole. Die Orientierung der Gräber stimmt mit der Isohypsenlinie überein. Sämtliche Gräber liegen auf dem Abhang, in der Niederung gibt es keine. Übertragen auf die Nekropole von Predtrg bedeutet dies, daß der nordwestliche oder sogar der gesamte westliche Teil der Nekropole freigelegt worden ist, daß man gegen Osten noch eine Fortsetzung erwarten kann, doch nur auf dem Abhang, keineswegs jedoch im Flachland, das mit seinem verführerischen Reiz, wie es nach erfolgloser Grabung von Žmavc bezeichnet worden ist, alle bisherigen Ausgräber verleitet hat.

Nur ein Teil von Šmids Ausgrabung und ein Teil der zweiten Ausgrabung von Kastelic reichten auf den Abhang hinauf (**Abb. 6**). Alle übrigen Ausgrabungen wurden im Flachland vorgenommen – ohne irgendwelche Funde zu tätigen. Möglich ist eine kurze Beschreibung der Ausgrabungen. Sie sind mit den Initialen der Ausgräber bezeichnet, während die Nummern mit jenen übereinstimmen, die sie ihren Ausgrabungen gaben.

G r a b 1. Über die Grabgrube gibt es keine Angaben. Bestattunsrichtung NW–SO? Skelett: Erwachsener? Über Beigaben und ihre Existenz gibt es keine Angaben.

G r a b 2. Über die Grabgrube gibt es keine Angaben, Bestattungsrichtung NW–SO? Skelett: Erwachsener? Über Beigaben und ihre Existenz gibt es keine Angaben.

G r a b 3. Über die Grabgrube gibt es keine Angaben, Bestattunsrichtung NW–SO? Skelett: Erwachsener? Über Beigaben und ihre Existenz gibt es keine Angaben.

G r a b 4. Über die Grabgrube gibt es keine Angaben, Bestattungsrichtung NW–SO? Skelett: Erwachsener? Über Beigaben und ihre Existenz gibt es keine Angaben.

G r a b 5. Die Grabgrube war in den sandigen Boden eingegraben und bis 0,70 m tief. Die Bestattungsrichtung deklinierte von N um ungefähr 120°. Skelett: Erwachsener, Geschlecht unbestimmbar. Erhalten sind nur die zwei Kieferknochen, der übrige Schädelteil wurde beim Graben vernichtet. Das übrige Skelett wurde nicht ausgegraben. Beigaben: in der Nähe des Skeletts lagen zwei Fragmente von Tongefäßen, die aus stark sandhaltigem Ton verfertigt waren; eines war mit eingeritzter Wellenlinie verziert. Sie machten einen »vorgeschichtlichen Eindruck«, was auf grobe, vermutlich von Hand verfertigte Faktur hinweist. Jetzt sind sie unter den Musealfunden von Predtrg nicht mehr enthalten. – Irgendwo in der Umgebung des Skeletts waren auch Tierknochen: 2 vom Hausrind, Teile des Oberkiefers eines Schweines, 2 Kleinviehknochen. Von den letztgenannten ist interessant der linke Metacarpus, ohne Distalepiphyse, die wahrscheinlich verschlungen wurde, sichtbar sind Spuren von Raubtierzähnen. – In der Nähe des Skeletts wurde überdies ein Eisenmesser gefunden (Inv. Nr.: S – 2038). Es ist 15,1 cm lang, davon der Griff 7,0 cm und die Klinge 8,1 cm. Die flache, 0,1 cm dicke Schäftung ist bis 1,8 cm breit, hat zwei kleine Löcher für die zwei Nieten, welche die Deckel des Griffes befestigten. Vor dem Übergang in die Klinge verengt und verdickt sie sich. Hier hat sie im Querschnitt die Form eines abgeplatteten Kreises und mißt 0,7 cm im Durchmesser. In den Klingenrücken geht es gerade über, in die Schneide stufenartig. Die Klinge ist wieder dünn, 0,2 cm, und bis 1,8 cm breit. Die abgerundete Spitze der Klinge biegt sich zum Rücken hin (**Abb. 7**: 1).

Zur Grabeinheit können mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit die zwei Keramikfragmente zugezählt werden. Es ist nicht ganz ausgeschlossen, daß auch zumindest ein Teil der Tierknochen zum Grab gehörte. Das Messer ist erheblich jünger. Nach der Form zu urteilen, ist es ein neuzeitliches Tafelmesser.

G r a b 6. Die Grabgrube war in den sandigen Boden eingegraben. Beim Kopfende war sie 0,60 m tief, beim Fußende 0,70 m. Die Grabsohle bestand aus eigroßem Geröll. Darunter war eine dünne, feinsandige Schicht. Die Bestattungsrichtung deklinierte von N um ungefähr 120°. Skelett: Erwachsener, Geschlecht unbestimmbar. Alle Knochen waren gut erhalten. Im Museum wird nur der aus sehr dicken Knochen bestehende Schädel verwahrt. Der Kopf lag auf der rechten Wange. Der linke Arm war ausgestreckt. Beigaben: beim Kopf lag eine Perlenkette (Inv. Nr.: S – 2036), unter dem Handgelenk des linken Armes bei der Hüfte ein Eisenmesser (Inv. Nr.: S – 2037).

Die Halskette (**Abb. 8**) setzen zusammen: 2 Überfangmehrfachperlen aus vier Segmenten aus blauem Glas (**Abb. 9**: 33, 48), 2 Überfangmehrfachperlen aus drei Segmenten aus blauem Glas (**Abb. 9**: 29, 31), 6 Überfangmehrfachperlen aus zwei Segmenten aus blauem Glas (**Abb. 9**: 28, 30, 32, 50–52), 55 platte Perlen aus blauem Glas (**Abb. 9**: 1–27, 35, 53–79), 5 platte Perlen (**Abb. 9**: 34, 37, 39, 43, 46) aus gelbem Glas (eine ist nur zur Hälfte erhalten), 2 platte Perlen aus weißem Glas (**Abb. 9**: 45, 47), zumindest eine dreifache Perle (**Abb. 9**: 36) aus braun-gelblichem Glas (erhalten nur ein Teil der Oberschicht des Glases), 1 zweifache Perle (**Abb. 9**: 42) aus braungelblichem Glas (nur teilweise erhalten), eine zweifache? Perle (**Abb. 9**: 80) aus durchsichtigem Glas (schlecht erhalten, in mehreren Teilen), 1 runde Perle aus türkisfarbenem Glas mit Füllung aus braun-weißem Glas (**Abb. 9**: 38), 1 runde Perle aus Kobaltglas (**Abb. 9**: 49), 1 Mosaikaugenperle aus rotem, weißem, gelbem und blauem Glas (zerfallen in zwei Teile, das blaue Glas ist nur in winzigen Stückchen erhalten) des Typs MAP 1272 nach Andrae (**Abb. 9**: 41), 1 Röhrchen aus hellgrünem Glas (**Abb. 9**: 44), 1 runde Spirale aus Bronzedraht von rechteckigem Querschnitt (**Abb. 9**: 40).

Das Glasröhrchen unterscheidet sich von den Glasperlen nach der Farbe, Form und Faktur. Sie wurde aus einem Glasplättchen hergestellt, das zum Röhrchen gebogen wurde, die Fuge beider Ränder ist noch sichtbar. Das Glas ist gleichmäßig durchsichtig, enthält winzige Bläschen und hat eine glatte, nur wenig grübchenhafte Oberfläche.

Obwohl die übrigen Perlen der Form und Farbe nach voneinander verschieden sind, haben sie doch gemeinsame Charakteristika: die Fakturen. Sie haben eine löcherige Oberfläche, das Glas ist faserig und sehr schlecht erhalten. Die mehrteiligen Perlen wurden von einem noch weichen Glasstäbchen abgezwickt. Die platten Perlen haben öfters den gleichen Durchmesser

und sind zumindest an einer Seite gleich abgeschlossen, was auf die Bearbeitung mit gleichem Werkzeug hinweist. – Auch die zwei runden Perlen (**Abb. 9:** 38, 49) verraten die Bearbeitung mit dem gleichem Werkzeug, womit ansonsten die mehrfachen Perlen verfertigt waren, sie haben nämlich an einer Seite den Ansatz für die benachbarte Perle. Bei der türkisfarbenen weist dieser Ansatz eine zugeschmolzene Oberfläche auf, bei der Kobaltperle scheint er teilweise abgebrochen, teilweise zugeschmolzen. Beide Perlen sind aus besserem, durchsichtigem Glas, mit nur wenig löcheriger Oberfläche und die Fasern lassen sich nur ahnen. Es scheint, daß der Rohstoff, der zu Färbung zugegeben wurde, zu besserer Qualität beigetragen hat. Die Verwandtschaft mit den vorerwähnten Perlen bestätigt außer dem Werkzeug, womit sie ausgestaltet wurden, auch der Innenbelag der türkisfarbenen Perle, der aus gelb-braun-weißem faserigem Glas besteht. – Die Perle aus durchsichtigem Glas und die zwei Perlen aus braun-gelblichem Glas (**Abb. 9:** 36, 42, 80) sind zusammengesetzt aus einer inneren Schicht aus hellbraun-weißem Glas mit vereinzelten Fasern silbern-metallblauen Glases, das die charakteristische faserige Beschaffenheit zeigt, und aus einer äußeren Schicht durchsichtigen Glases, das eine glatte, nur wenig grübchenhafte Oberfläche hat. Die Mosaikaugenperle (**Abb. 9:** 41) ist zusammengesetzt aus gelb-weiß-roten Glasstäbchen, während die Zwischenfläche mit blauem und weiß-hellbraunem Glas ausgefüllt ist. Eben diese Füllung zeigt den charakteristischen faserigen Aufbau. Die widerstandfähigste Oberfläche hat das rote Glas, weniger das gelbe, das weiße ist stark zersetzt, wogegen vom blauen lediglich noch vereinzelte Stückchen erhalten sind.

Das Messer (**Abb. 7:** 2): erhaltene Länge 13,0 cm. Der Dorn ist 5,0 cm lang, durchschnittlich 0,6 cm breit und bis 0,3 cm dick. In die Klinge geht er beim Rücken und bei der Schneide stufenartig über. Die erhaltene Länge der Klinge beträgt 8,0 cm. Von der Spitze fehlen ungefähr 0,3 cm. Der Rücken ist zunächst gerade, dann biegt er sich leicht zur Spitze. Die Klinge ist bis 1,7 cm breit und bis 0,3 m dick. In die Spitze verschmälert sie sich näher dem Rücken.

Grab 7. Die Grabgrube war in den sandigen Boden eingegraben. Sie war bis 0,70 m tief. Die Bestattungsrichtung deklinierte von N um ungefähr 120°. Skelett: Erwachsener, männlich? Der Kopf wurde beim Bauen des Hauses vernichtet, lag auf der rechten Wange? Der linke Arm war ausgestreckt. Beigaben: bei der Handwurzel des linken Armes lag ein kleines Eisenmesser, bei den Füßen ein Tontöpfchen (Inv. Nr.: S – 2336).

Das Messer: nicht bekannt. Es war vielleicht ungefähr dem aus Grab 6 gleich. Šmid schreibt nämlich von zwei Messern, die 13 cm lang sind (Šmid, 1906 7.2.). Höchstwahrscheinlich kannte er jedoch das Messer aus Grab 7 nur nach Berichten der Arbeiter.

Das Töpfchen (**Abb. 7:** 3): hoch ist es 11,4 cm, der größte Durchmesser 11,6 cm (rekonstruiert), Mündungsdurchmesser 9,9 cm (rekonstruiert), Bodendurchmesser 7,0 cm (rekonstruiert), Wandungsdicke bis 0,5 cm, Boden bis 0,8 cm dick. Es war aus Ton verfertigt, dem ein wenig kaum sichtbarer Sand beigemischt ist. Die Mündung ist ausladend, der Rand kaum wahrnehmbar konkav, an der Unterseite ein wenig betont. Die äußere graue bis braune fleckige Oberfläche ist geglättet, faltig. Die innere, schwarz-graue Fläche ist geglättet, in Schulterhöhe sind vertikale Fingerstriche sichtbar. Der Boden ist leicht konkav, sein Rand leicht betont. Der Umbruch ist stellenweise schwarz, anderswo in der äußeren Hälfte braun, in der inneren schwarz. Die gesamte Oberfläche ist porös, was auf eine nicht widerstandsfähige Magerung hinweist. Am Innenrand der Mündung haften Reste angebrannter Nahrung. Zahlreiche Umbrüche sind alt. Erhalten ist nur ungefähr ein Drittel des totalen Töpfchens.

Die Verzierung am Halsansatz bildet eine mit breitem Strich eingeritzte Wellenlinie. Darunter befinden sich parallele, aus einzelnen aufeinanderfolgenden vierfachen Kammstichen zusammengesetzte Türmchen. Die Einstiche sind rechteckig mit geradem Boden. Unter der Verzierung aus fast vertikalen, turmähnlichen Einstichen laufen zwei horizontale vierlinige Wellenbänder. Diese sind sehr seicht eingeschnitten, höchstwahrscheinlich mittels desselben vierzahnigen Kammes, mit dem Einstiche gemacht wurden.

Grab 8. Die Bestattungsrichtung deklinierte von N um ungefähr 120°. Skelett: Kind (infans II). Erhalten waren Schädelteile und Bruchstücke der langen Knochen. Die Knochen wurden nicht aufbewart. Ohne Beigaben.

Andrae unterscheidet drei Gattungen von Perlenketten: erstens die Musterkombination, zweitens die ergänzte Musterkombination und drittens die Sammelkombination (Andrae R., 1973, 103 f). Für die Zeitenordnung sind nur die zwei ersten von Bedeutung. Die Perlen unserer Halskette gehören höchstwahrscheinlich zur ursprünglichen Kombination, schon wegen der gleichen Verfertigungsweise. Hinzugefügt wären nur zwei Perlen – die Bronzespirale und das Glasröhrchen. Demzufolge ist die Perlenkette in die zweite, zeitlich noch immer bestimmbare Gattung einzureihen.

Die beschriebenen Eigenheiten des Töpfchens zeigen, daß es auf der stehenden Scheibe geformt wurde, während ihm die endgültige Form auf der rotierenden Scheibe gegeben wurde. Die Verzierung wurde auf dem stehenden Töpfchen angebracht. Die uneinheitliche Umbruchfarbe verrät ungleichmäßigen Luftzutritt und ungleichmäßige Temperatur während des Brennverfahrens. – Die Nahrungsreste bezeugen, daß das Gefäß zumindest einmal im Gebrauch war, die alten Umbrüche hingegen, daß es höchstwahrscheinlich nicht intakt ins Grab gelegt wurde.

Die Einordnung des Fundortes und der Funde

Wir wollen versuchen, für die Funde von der Sandrova polica eine noch enger begrenzte Zeiteinordnung festzustellen. Die umliegenden heidnischen slawischen Nekropolen, die über hinreichenden Friedhofsraum verfügten, zeigen horizontale Stratigraphie. Eine der Ursachen dafür ist auch die unterschiedliche Zeit der Bestattungen. Ältere und jüngere Bestattungen sind hauptsächlich nicht miteinander vermischt. Zu ersehen ist auch der Wunsch, daß die Mitglieder einer Familie möglichst nahe beieinander lägen, was manchmal erfolgte, immer jedoch nicht. Berücksichtigt man das Gesagte, die Tatsache, daß Pečnik die Nähe der Gräber 6 und 7 betont (Pečnik, 1906 7. 6.) sowie falls die Annahme über die Lage des Grabes 8 beim Grab 7 der Wahrheit entspricht, dann könnten wir eine Familien-Gräbergruppe vor uns haben: die Gattin in Grab 6, der Gatte in Grab 7 und das Kind in Grab 8. Demnach würden die Gräber 6 und 7 derselben Zeitperiode angehören und damit ebenfalls ihre Beigaben, die somit ihr sichtbarer Ausdruck sind.

Falls unsere Folgerungen bis zu diesem Punkt richtig waren, müßte noch irgendwo ein Fundort bestehen, wo den Gegenständen aus Predtrg gleiche in einem enger begrenzten Zeitraum vertreten wären. Und richtig – es gibt einen solchen Fundort! Dies ist die Nekropole auf dem Hausberg in Auhof in Oberösterreich (Tovornik V., 1986). Hier sind in den Gräbern Perlenketten aus Mosaikaugenperlen (auch des Typs MAP 1272), Überfangmehrfachperlen, platte Perlen, und obendrein in denselben Farben wie auf der Sandrova polica. Es gibt auch ähnliche Messer und einstichverzierte Gefäße. Sehen wir uns an, wie die Nekropole aufgeteilt ist und ferner, wo darin die Gräber mit den Gegenständen liegen, die sich mit jenen aus Predtrg vergleichen lassen.

In der auf dem Südhang der Anhöhe Hausberg sich erstreckenden Nekropole wurden 126 Gräber festgestellt, von denen ziemlich viele zerstört oder anläßlich unterschiedlicher Erdarbeiten geschädigt worden waren, so daß Angaben über 89 Gräber zur Verfügung sind (Tovornik V., 1986, 415 f). Erforscht ist die gesamte Nekropole, nur der Südrand des Friedhofsraumes ist nicht ganz nachgewiesen. So besteht die Möglichkeit, daß die dichter liegenden Gräber im Südwest- und Südostteil der Nekropole in Wirklichkeit nicht zwei getrennte Gräbergruppen darstellen, denn gerade der Zwischenraum wurde am schlechtesten untersucht (vgl. Tovornik V., 1986, 427). Die gewissenhafte Verfasserin der Veröffentlichung, die zweifellos eine harte Nuß war, sie mußte ja das Fundgut fremder Ausgrabungen bearbeiten, versuchte auch die Raumentwicklung der Nekropole zu ergründen. Dabei stützte sie sich auf die Gräber mit den Mosaikaugenperlen und auf die Ausführungen R. Andraes, daß die blauen Perlen früher erschienen als die grünen. Mosaikaugenperlen kamen auf dem Hausberg in 6, im Großteil der Nekropole verstreuten Gräbern zutage (**Abb. 15**). In je einem westlichen und östlichen Grab sind nur blaue (Grab: 73, 107) oder nur grüne (Grab: 75, 81) Mosaikaugenperlen, in den zwei mittleren Gräbern (Grab: 58, 114) dagegen beide vermischt. Deshalb legte sie die Erklärung vor, daß das Bestatten in weit voneinander abgelegenen Arealen einsetzte, sich von dort ausbreitete und einen ungefähr geschlossenen Raum formierte (vgl.: Tovornik V., 1986, 448 f). Sie entschlüsselte klar den jüngsten Nekropolenteil, d.h. die Gruppe der dicht beieinander liegenden Gräber auf dem Südwestteil der Anhöhe. Dort wurde das Beigeben von Nahrung und Gefäßen in die Gräber wahrnehmbar aufgegeben und zugleich liegt hier die Mehrheit aller jener Gräber ohne Beigaben, die für die Auswertung zur Verfügung standen. Dies ermöglichte die Schlußfolgerung, daß sich in diesem Teil die letzte Periode der Belegung der Nekropole abzeichnet, als der Einfluß des Christentums bereits deutlich sichtbar ist (Tovornik V., 1986, 449 f). Zusammengefaßt: die Nekropole dürfte in den älteren Teil mit Mosaikaugenperlen und in den Südwestteil aufgeteilt sein; wo diese nicht vorkommen, besteht größere Dichte der Gräber und in diesen läßt sich das Aufgeben der heidnischen Bestattungsbräuche erkennen.

Wir könnten uns mit diesen Ermittlungen zufriedengeben, doch versuchen wir, mit unseren Überlegungen noch ein wenig tiefer zu dringen. Wir haben gesehen, daß die Menschen, die ihre Verstorbenen auf dem Hausberg beisetzten, mit der Zeit einige heidnische Bestattungsbräuche zu verändern und aufzugeben begannen. Wenn wir einige davon in den Nekropolenplan

einzeichnen, kommen interessante Bilder zum Vorschein. Die Gräber mit beigegeben Tierknochen (**Abb. 10**) liegen fast im ganzen Nekropolenraum, außer in jenem, den schon V. Tovornik ausgeschieden und als jüngsten festgestellt hat. Dieses Bild untermauert ihre Aufteilung. Doch schon das nächste (**Abb. 11**) zeigt, daß das Bild des größeren, älteren Nekropolenteiles dennoch nicht so einheitlich ist, wie es den Anschein hatte. In seinem Südostbereich sehen wir eine Gruppe von Frauengräbern ohne Beigaben, anderswo liegen Erwachsenengräber mit Beigaben. Interessant ist eine weitere Einzelheit auf diesem Bild: Männergräber ohne Beigaben finden sich nur im jüngsten Südwestteil der Nekropole.

Die Eigenartigkeit des südöstlichen Nekropolenteils zeichnet sich desgleichen im Bild der Gräber mit Gefäßbeigaben ab (**Abb. 12**). Diese häufen sich im Südostteil der Nekropole. Nur zwei solche Gräber liegen in der Mitte, drei hingegen am Rande der jüngsten südwestlichen Gräbergruppe. Ein ähnliches Bild bieten auch die Gräber, in welche sowohl Tierknochen als auch Gefäße gelegt worden waren (**Abb. 13**). Alle solchen Gräber, außer einem, befinden sich im Südostteil der Nekropole. Also sind drei Bereiche der Nekropole zu ersehen: der südwestliche, der mittlere und der südöstliche.

Daß der Gedanke an die Existenz eines besonderen, mittleren Nekropolenteils auch aufgrund von dafür charakteristischen Funden berechtigt ist und nicht aufgrund ihrer Abwesenheit, beweisen die nächsten zwei Bilder. So befinden sich nur im Mittelbereich Gräber, in welche die Toten im Sarg und zugleich mit Tierknochenbeigaben bestattet waren (**Abb. 14**). Das zweite Bild, in welches alle Gräber mit Mosaikaugenperlen eingezeichnet sind, jene, die Kettchenohrgehänge enthalten und jene mit Ohrgehängen mit nach unten gedrehtem Spiralende (**Abb. 15**), spricht dafür, daß der Zentralbereich der Nekropole etwas Besonderes nicht nur wegen der andersartigen Grabgebräuche darstellt, sondern daß diese auch eine Folge ihrer Bestattungsperiode sind. Sämtliche angeführten Gegenstände liegen nämlich nur in den Gräbern des Mittelbereiches. Und das untermauert die Annahme, daß die unterschiedlichen Bestattungsbräuche von der unterschiedlichen Entstehungszeit der Gräber abhängen.

Betrachten wir noch das Geschlecht der Verstorbenen in Verbindung mit der Aufteilung der Nekropole in drei Bereiche (**Abb. 16**). Im Rahmen jedes einzelnen Bereiches sind Gruppen von Kindergräbern sowie im Südostbereich weniger und im Mittelbereich mehr ausgeprägte Gruppe von Männer- und von Frauengräbern. Zum Vergleich sei wenigstens auf die altslawische Nekropole auf Dlesc pri Bodeščah hingewiesen, die ein Schulbeispiel der Aufteilung des Friedhofsraumes nach dem Geschlecht darstellt (s.: Knific T., Pleterski A., 1981, Abb. 34). Die drei Hausberger Nekropolenteile stimmen folglich mit ihren Verwendungsgrenzen überein.

Alle vorgestellten Bilder zusammen sagen aus, daß sich die Nekropole räumlich in drei Teile aufteilen läßt und daß diese drei Teile mit den drei unterschiedlichen Bestattungsperioden übereinstimmen. So sind die meisten ältesten Gräber im Südostbereich der Nekropole, die jüngeren sind im mittleren, die meisten allerjüngsten aber im Südwestbereich. Die größte Einheitlichkeit zeichnet sich bei den Gräbern des Mittelteils, ab, worin höchstwahrscheinlich Angehörige einer Generation begraben sind. In den zwei übrigen Bereichen sind zumindest einige Gräber zu unterschiedlichen Generationen zu zählen. Stützt man sich an dieser Stelle lediglich auf die vorgestellten Bilder, dann sind zumindest einige, wenn schon nicht sämtliche Gräber ohne Beigaben im Südostbereich jung. Desgleichen sind die Gefäße enthaltenden Gräber im Südwestbereich alt. Dieses Rahmenbild könnte unter Berücksichtigung der zeitlich genau bestimmten Gegenstände in den Gräbern noch detaillierter ergänzt werden. Dies wäre jedoch Gegenstand einer speziellen Abhandlung. Augenblicklich genügt uns die Feststellung, daß die Gräber auf dem Hausberg zumindest drei aufeinanderfolgenden Zeiträumen angehören.

Wo sind die Gräber mit Gegenständen, die sich mit jenen auf der Sandrova polica vergleichen lassen? Das ähnlichste Messer kam im Frauengrab 79 zutage, das im Südostbereich der Nekropole liegt, und beigegeben waren außerdem Tierknochen und Gefäße (Tovornik V., 1986, 421 und Taf. XI). Der Lage und den Bestattungsbräuchen nach zählt es also zur ältesten Gräbergruppe. – Das ähnlichste Töpfchen war im Männergrab 88 und gleichfalls verziert mit türmchenartigen Einstichen und darunter mit zwei vierlinigen Wellenbändern (Tovornik V., 1986, 422 und Taf. XII). Als Beilagen waren auch Tierknochen und Gefäße vertreten und das Grab liegt im Südostbereich der Nekropole. Seiner Lage und den Bestattungsbräuchen nach gehört auch dieses Grab zur ältesten Gräbergruppe.

Die Perlenkette aus Predtrg weist zwar eine eigenständige Zusammensetzung auf, stimmt jedoch in allen Einzelteilen (außer den beiden später hinzugefügten Perlen) mit den Perlen vom Hausberg überein. Da bisher zeitlich und typologisch eingehend nur die Mosaikaugenperlen bearbeitet sind, werde ich mich nur auf diese stützen. Eine Mosaikaugenperle des Typs MAP 1272, wie sie in Grab 6 auf der Sandrova polica an den Tag kam, ist auf dem Hausberg in Kindergrab 114. Dieses liegt im Mittelteil der Nekropole; beigegeben waren auch noch

Tierknochen und Gefäße (Tovornik V., 1986, 424 f. und Taf. XIX). Der Lage und den übrigen Beigaben nach zählt es zur mittleren Gräbergruppe, der Bestattungsweise nach indessen zur ältesten. Dieser Dualismus ist nicht überraschend, sondern völlig lebensbedingt. Wegen der damaligen hohen Kindersterblichkeit konnten die Eltern zahlreiche ihrer Nachkommen um mehrere Jahrzehnte überleben. So wurden diese nicht lange nach ihren Großeltern und als erste im Rahmen einer Generation beigesetzt. Deshalb ist leicht zu verstehen, daß bei ihrer Beisetzung noch die Bräuche des Großeltern berücksichtigt werden konnten, wogegen die ins Grab beigelegten Gegenstände schon Erzeugnisse einer jüngeren Zeit sein konnten. Die Eltern wurden später ebenfalls schon neuen Bräuchen gemäß bestattet.

Wohin sind also die Gräber von der Sandrova polica zu setzen? Das Messer und das Töpfchen deuten die Periode der ältesten Gräbergruppe auf dem Hausberg an, die Perlenkette den Beginn der Mittelgruppe. Grab 6 enthielt eine Perlenkette und ein Messer. Da die Perlenkette aussagekräftiger und vielleicht auch jünger ist, müssen wir uns danach richten. Auch das Töpfchen in Grab 7 hat eine ausgeprägter »barockartige« Verzierung als das auf dem Hausberg erwähnte. Allerdings muß dies überhaupt nicht unbedingt die Folge einer jüngeren Entstehungszeit bedeuten, dennoch ist diese Möglichkeit zuzugestehen. Demnach könnten die Gegenstände von Predtrg mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit in die Übergangszeit zwischen die erste und zweite oder spätestens an den Beginn der zweiten Gräbergruppe auf dem Hausberg gesetzt werden. Daß zumindest die Gräber 5–8 auf der Sandrova polica nicht jünger sind, könnte vielleicht auch Grab 6 mit sehr wahrscheinlichen Gefäßeresten und möglichen Tierknochen untermauern, also einem für die älteste Gräbergruppe auf dem Hausberg kennzeichnenden Brauch.

Bisher waren wir nur um die relative Chronologie bemüht, versuchen wir es jetzt noch mit der absoluten. Es interessiert uns also, wann die Bestattung der im Mittelbereich der Nekropole auf dem Hausberg bestatteten Generation einsetzte. Aus den oben angeführten Gründen müssen wir die Kindergräber in Betracht ziehen. Außer dem vorerwähnten Grab 114 zeichnen sich alte Bestattungsbräuche noch in Grab 75 ab (**Abb. 13**). Dies ist zugleich jenes Grab, das von allen in der Nekropole die größte Anzahl unterschiedlicher Gegenstände aufweist. Einige davon sind zeitlich verhältnismäßig gut bestimmbar und Tovornik V. hat ihm alle gebührende Aufmerksamkeit gewidmet. Aufgrund von Gegenständen aus der spätawarischen Periode und der Kreuzfibel könnte das Grab in den letzten Teil des 8. Jahrhunderts eingereiht werden. Da jedoch das Grab überdies Mosaikaugenperlen enthält, und zwar nur grüne, und da V. Tovornik zur Gänze Andraes Gedanken akzeptiert, daß derartige Mosaikaugenperlen jünger sind als die blauen, datiert sie das Grab ins erste Viertel des 9. Jahrhunderts, obwohl sie sich selbst des so entstandenen chronologischen Widerspruchs im Grab bewußt ist (vgl. Tovornik V., 1986, 444 f und 449).

Verständlicherweise stellen wir uns jetzt die Frage, inwieweit und wie Andraes Gedanke, daß die grünen Mosaikaugenperlen jünger als die blauen sind, begründet ist. Aus der Raumeinteilung ist ersichtlich, daß es Bereiche gibt, wo Perlen der einen oder anderen Farbe stark überwiegen, wie auch andererseits Bereiche, wo sie gleichwertig vertreten sind (Andrae R., 1973, 118 ff.). Andrae ist der Meinung, daß die Ursachen dafür chronologisch wie auch lediglich handelsbedingt sein können. Da innerhalb jeder Farbengruppe engere Kombinationsverknüpfungen herrschen, als zwischen den beiden und da beide aus derselben Werkstätte kommen dürften, kommt er zum Schluß, daß a u c h chronologische Ursachen für die quantitativ verschiedene Streuung der Mosaikaugenperlentypen bestehen mußten. Ferner meint er, daß wir, falls wir in groben Zügen noch das zeitlich bestimmbare Begleitmaterial berücksichtigen, zur Feststellung gelangen, daß die Perlen in den friesischen Nekropolen älter sein müssen als jene in den Wikingergräbern Skandinaviens. Und das ermöglicht die Teilung der Mosaikaugenperlen in eine ältere blaue und eine jüngere grüne Phase (Andrae R., 1973, 120).

Von da weiter wird jedoch die Sache verwickelt. Die gleichmäßige Vertretenheit beider Farben in Norwegen und in Mitteldeutschland-Nordostbayern sucht Andrae zwar damit zu erklären, daß die dortigen Funde der Übergangszeit der Verwendung beider Farbengruppen angehören. Weiters legt er die Erklärung vor, daß während der ganzen Zeit ihrer Erzeugung Perlen beider Farben in diese Gegenden gelangten (Andrae R., 1973, 121), was allerdings die Aufteilung in die ältere blaue und jüngere grüne Gruppe verneint. Würde seine erste Annahme stimmen, daß es sich um Funde aus der Übergangszeit handle, müßten die Perlen nur während einer sehr kurzen Zeitspanne erscheinen, wogegen Andrae selbst feststellt, daß sie in dieses Gebiet durch einen längeren Zeitraum hindurch geliefert wurden (Andrae R., 1973, 121).

Infolgedessen ist schon die Raumeniteilung ein wenig stichhaltiger Beweis für die zeitliche Trennung der blauen und der grünen Gruppe. Nachdem er die räumliche Verbreitung der Einzeltypen vorstellt, sagt Andrae selbst, daß die enge, alle Mosaikaugenperlen verbindende

Verwandtschaft mit einer gewissen Sicherheit die Annahme zuläßt, daß die etwaigen Zeitunterschiede bei der Herstellung der Einzeltypen sehr gering waren. Die unterschiedliche Streuung kann letzten Endes auch die Folge des Handelsverfahrens gewesen sein, das bestimmte Erzeugnisse nur einigen Regionen vermittelte (vgl.: Andrae R., 1973, 128).

Die Zeiteinordnung der Mosaikaugenperlen bestimmte Andrae auch mit Hilfe ihrer Lage in einigen Großnekropolen. Dabei überprüfte er auch die Annahme über die ältere blaue und jüngere grüne Gruppe. Tatsächlich gibt es in der Nekropole Looveen keine grünen Perlen, wogegen die blauen spätestens bis in die Zeit um 800 reichen würden, was der Terminus post quem für die grüne Gruppe sein soll (Andrae R., 1973, 141). – Bereits die folgende Nekropole Dunum stößt jedoch dies Bild um. Andrae stellt fest, daß Perlenketten aus Mosaikaugenperlen in diesem Fundort nur eine sehr kurze Zeitspanne im Gebrauch waren und vielleicht nur in einem Handelsschub her gelangten. Ihre Erscheinung in der Nekropole gleicht jener in Looveen und läßt sich kurz vor das J. 800 setzen (Andrae R., 1973, 143). Also dürften auch hier grüne Perlen vorkommen, aus dem Katalog ist indessen ersichtlich, daß eine solche in Grab 382 erscheint (Andrae R., 1973, 169). – Die Perlenketten aus Mosaikaugenperlen gehören sowohl in Looveen und Dunum wie auch in der Nekropole Maschen in die Zeit des Übergangs des Bestattens in Richtung S–N zum Bestatten in Richtung W–O. Den Beginn des christlichen Bestattens vermutet Andrae um das J. 800. Das ist aber derselbe Zeitpunkt wie er ihn für diese Bestattungsweise auch für Looveen angeführt hat. Dennoch datiert er in Maschen die Gräber mit Mosaikaugenperlen nicht in die Zeit vor 800, sondern etwas später, um das J. 800 (Andrae R., 1973, 144). Aus Beweisverfahren ist ersichtlich, daß es sich um seine persönliche Bewertung handelt. Er führt auch eine Einzelheit an, welche diese Bewertung erklärt. In den Perlenketten aus Mosaikaugenperlen waren in allen Gräbern in Maschen auch grüne Perlen (Andrae R., 1973, 144)! Eine zu frühe Datierung würde natürlich das vermutliche post quem für die grünen Perlen zunichte machen.

In der Monographie »Siedlungs- und Bestattungsplätze des 8. bis 10. Jahrhunderts in Niedersachsen und Bremen« wird auf Grund eingehender Analyse von R. Bärenfänger festgestellt, daß vereinzelt im germanischen, also auch im sächsischen Raum lange vor der ersten Berührung mit dem Christentum die W-O-Ausrichtung als Hinwendung zur Sonne gebräuchlich wurde: vereinzelt bereits im 7. Jh., in starkem Maße im 8. Jh., überwiegend in dessen zweiter Hälfte (Bärenfänger R., 1988, 269 und 277). Der Übergang des Bestattens in Richtung S–N zum Bestatten in Richtung W–O geschah in der Nekropole Maschen in der Mitte des 8. Jh., in der Nekropole Dunum in der zweiten Hälfte des 8. Jh. und gleichzeitig in der niederländischen Nekropole Looveen (Bärenfänger R., 1988, 240 ff.).

An die Erörterung jedes einzelnen Grabverbandes mit Mosaikaugenperlen, was einzig und allein eine verläßliche Antwort über das zeitliche Erscheinen der Einzeltypen geben könnte, ging zwar Andrae nicht heran, doch ersetzte er sie wenigstens teilweise durch die gemeinsame Erörterung der zeitlich bestimmbaren, mit Mosaikaugenperlen vergesellschafteten Gegenstände. Auch hier gibt es eine Reihe von Gegenständen (Kolbenarmringe, Kreuzfibeln, Bommelohrringe), bei denen ihm Vergleiche deutlich ihren Schwerpunkt im 8. Jh. anzeigten, die er indessen aufgrund eigener Beurteilung in die Zeit um das J. 800 gesetzt hat (Andrae R., 1973, 151 ff.). All diese Gegenstände sind häufig mit grünen Mosaikaugenperlen vergesellschaftet, wie aus dem Katalog hervorgeht (Andrae R., 1973, 166 ff.). Zumindest im Fall der Schalenspange aus dem Fundort Drange in Norwegen mußte er aber dennoch bei ihrer Zeiteinordnung in die Zeitspanne 725–800 bleiben. Auch dieses Grab enthielt eine grüne Mosaikaugenperle (Andrae R., 1973, 148 und 168).

Aus dem Vorgestellten geht hervor, daß weder die räumliche Streuung, noch die Lage in den einzelnen Nekropolen und die Begleitfunde die Berechtigung der Zeiteinteilung der Mosaikaugenperlen aufgrund ihrer Farbe beweisen. Im Gegenteil, alles deutet darauf hin, daß beide die ganze Zeit im Gebrauch waren. Es scheint, daß Andrae in seiner ansonsten so genauen, emsigen und geistreichen Abhandlung durch seine eigene Voraussetzung ein wenig verleitet worden ist.

Damit haben wir aber auch den scheinbaren zeitlichen Widerspruch der Gegenstände in Grab 75 auf dem Hausberg gelöst. So können die grünen Mosaikaugenperlen darin auch aus der Zeit vor dem J. 800 sein. Folglich läßt sich das Grab völlig sinnvoll in den letzten Teil des 8. Jh. datieren und hiermit ist auch der Beginn der mittleren Gräbergruppe auf dem Hausberg bestimmt. Daß die Verstorbenen dieser Gruppe auch im 8. Jh. bestattet wurden, verraten desgleichen die zwei Schmucknadeln aus den Gräbern 73 und 114. Sie haben gute Analogien in den Schmucknadeln aus der Nekropole Niedermünster in Regensburg. Diese gehören der ältesten Gräberschicht an, die einige Zeit nach der Errichtung der zweiten Kirche, neben der sie liegen, entstanden ist. Diese wurde höchstwahrscheinlich vor dem J. 788 erbaut, zur Zeit

Tassilos III. (Schwarz K., 1975, 147 ff. und Abb. 15: 1–8). Also läßt sich abschließend die glaubwürdige Behauptung aufstellen, daß es zum Übergang aus der älteren zur mittleren Gräbergruppe auf dem Hausberg in der zweiten Hälfte des 8. Jh., vielleicht um ihre Mitte, gekommen ist.

Deshalb können ungefähr in dieselbe Zeit ebenfalls die Gräber 6 und 7 auf der Sandrova polica eingestuft werden. Da es sich um Gräber aus dem nordwestlichen Randbereich der Nekropole handelt und da in zahlreichen benachbarten altslawischen Nekropolen ein deutlich zeitbedingtes räumliches Wachsen zu erkennen ist, können wir die Arbeitsannahme aufstellen, daß der freigelegte Teil der Nekropole auf der Sandrova polica der älteste ist und daß auf dem Abhang östlicher davon jüngere Gräber zu erwarten sind. Die selbstverständliche Frage, was uns dieser Friedhof über die damalige Besiedlung der Umgebung aussagt, kann nur im Zusammenhang mit den anderen Funden aus der altslawischen Periode in der Umgebung gelöst werden sowie durch die Aufgliederung des Katasters dieses Bereiches und die Hinzuziehung schriftlicher Quellen. All dies soll jedoch Gegenstand einer künftigen Abhandlung sein.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 505–520

STAROSLOVANSKO GROBIŠČE PRI SV. URHU V TOLMINU

TIMOTEJ KNIFIC

Narodni muzej, Prešernova cesta 20, YU–61000 Ljubljana

BEATRIČE ŽBONA-TRKMAN

Goriški muzej, Grad Kromberk, Grajska 1, YU–65000 Nova Gorica

Podatki o grobišču pri cerkvi sv. Urha v Tolminu (**sl. 1**) so kapljali v arheološko evidenco v letih 1952, 1956, 1968 in 1988.[1]

1 9 5 2: Prvi je o najdbi – z risbo polmesečastega uhana – poročal J. Kastelic,[2] gradivo pa je objavil S. Gabrovec.[3] Najdiščne okoliščine je Gabrovec opisal z besedami: *Leta 1952 so bili najdeni v globini 150 cm pri kopanju moderne grobne jame na sedanjem pokopališču v Tolminu severno od cerkvenega prezbiterija trije obsenčniki in en uhan.* Predmeti so bili nato s številkami T(olmin) R 1 do 4 opisani na kartotečnih listih in vpisani v inventarno knjigo takratnega muzeja v Tolminu. Danes so v Goriškem muzeju (GM) v Novi Gorici in so označeni z novimi inventarnimi številkami. Ti predmeti so:

1. Bronast obsenčnik z dvojnima odebelitvama na konceh. Vel. 6,3 × 5,8 cm, deb. 0,4 cm. GM, ZSV 2004. **T. 1:** 1.

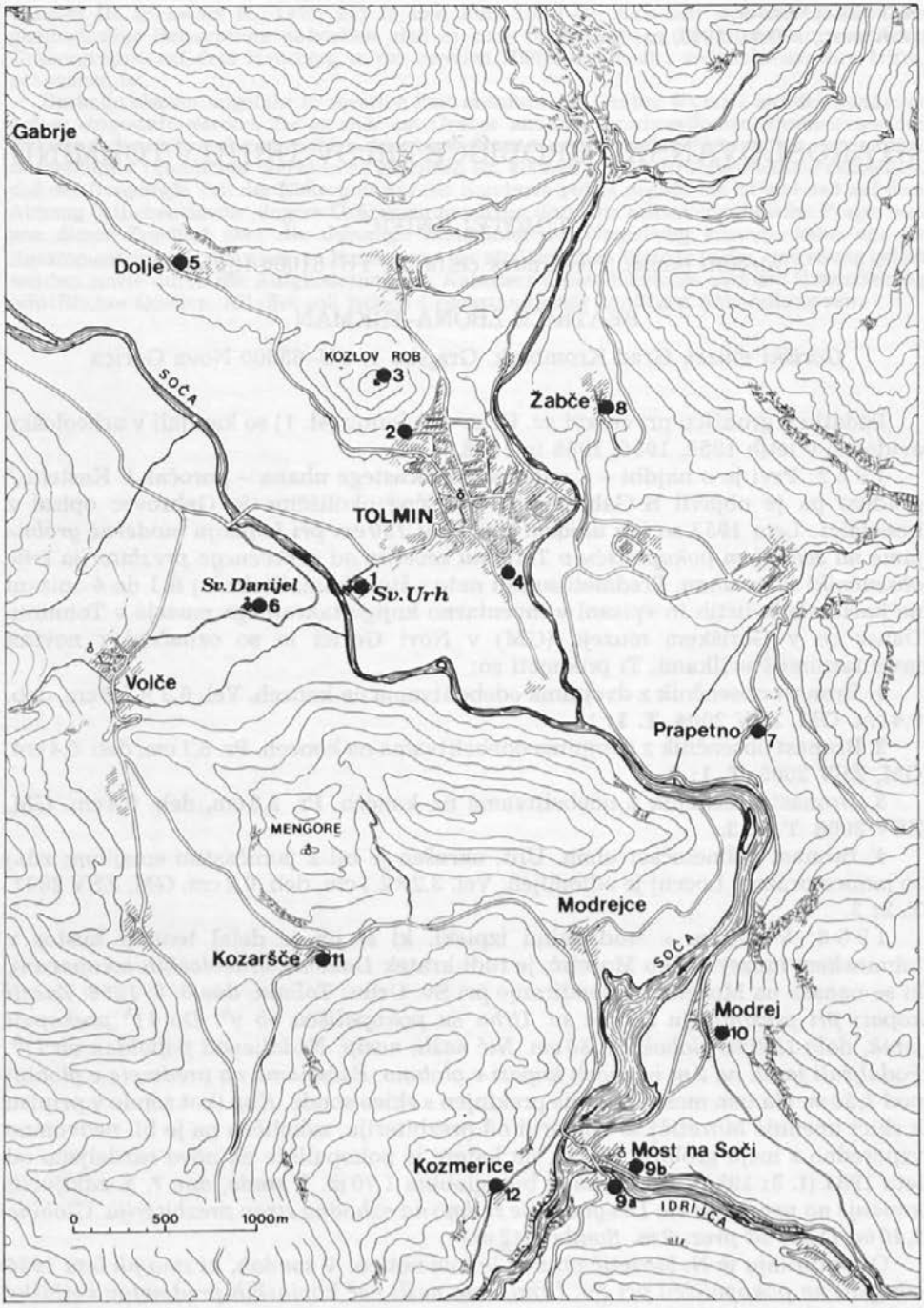
2. Bronast obsenčnik z dvojnima odebelitvama na konceh. Pr. 6,1 cm, deb. 0,4 cm. GM, ZSV 2005. **T. 1:** 2.

3. Bronast obsenčnik z odebelitvama na konceh. Pr. 3,8 cm, deb. 0,4 cm. GM, ZSV 2006. **T. 1:** 3.

4. Bronast polmesečast uhan. Ulit, okrašen je bil z jamičastim emajlom; zdaj so jamice prazne. Locenj je odlomljen. Vel. 3,2×2,1 cm, deb. 0,2 cm. GM, ZSV 2007. **T. 2:** 3.

1 9 5 6: V zvezku s študijskimi izpiski, ki si jih je delal tedanji kustos v tolminskem muzeju Niko Mozetič, je tudi kratek *Dnevnik arheoloških izkopavanj,* ki se nanaša na Mozetičevo sondiranje pri Sv. Urhu: *Tolmin, dne 6. 8. 1956. Začeli kopati pri prezbiteriju cerkve sv. Urha na pokopališču ob 9^h. Do 11^h prekopali jarek, dolg 1,50 m, globok ca. 80 cm. Nič našli, nasip. Nadaljevali popoldan ob 17^h. Podaljšali jarek na 2 m in začeli kopati v globino. Računamo na predmete v globini pod 1,50 m.* Na tem mestu je zapis prekinjen s skico sonde. *Kop* (kot sondo v pripisu k skici imenuje Mozetič) so odmerili od prezbiterija, zakoličen pa je bil nedvomno vzporedno z mejo grobnih parcel, na katere je pokopališče na novo razdeljeno od leta 1934 (**t. 3:** 1956). Dosežena je bila globina 1,70 m. *V sredo, dne 7. 8. zaključili kopanje na prvem jarku. Drugi dan se selimo na vzhodno stran prezbiterija. Globina 1,40 m. Dolž. od prez. 3 m. Sonda 1×2 m.*[4]

O sondiranju je N. Mozetič objavil le tole notico: *V sondah, ki smo jih leta 1956 izkopali na pokopališču pri Sv. Urhu, smo našli več kovinskih predmetov ketlaške kulture. Tu je našel že leta 1952 grobar predmete omenjene kulturne skupine* (citirana sta Kastelčev in Gabrovčev članek).[5]

Gabrje
Dolje
5
KOZLOV ROB
3
SOČA
2
Žabče
8
TOLMIN
Sv. Danijel
6
1
Sv. Urh
4
Volče
Prapetno
7
MENGORE
Modrejce
Kozaršče
11
SOČA
Modrej
10
Most na Soči
9b
Kozmerice
12
9a
IDRIJCA
0
500
1000m

Več kovinskih predmetov? Od Sv. Urha je iz leta 1956 na karotečnih listih iz tolminskega muzeja opisan le obsenčnik z inventarno številko T R 4a, ki naj bi bil najden severno od prezbiterija.[6] Ali je bilo leta 1956 izkopanih več sond, kot to trdi Mozetič v notici, poleg dveh, ki sta omenjeni v dnevniku, vsaj še ena, in sicer severno od prezbiterija, če je obsenčnik iz nje?

5. Bronast obsenčnik z odebelitvijo na enem koncu, na drugem je poškodovan. Vel. 3,8×3,4 cm, deb. 0,3 cm. GM, ZSV 2008. **T. 1:** 4.

1 9 6 8: Ob prevzemu dveh predmetov je D. Svoljšak, tedaj kustos za arheologijo v Goriškem muzeju, na zadnjo stran v terenskem dnevniku o izkopavanjih prazgodovinskega grobišča pod Kozlovim robom v Tolminu zapisal: *Na pokopališču ob cerkvi sv. Urha je pred leti (ca. 1965–1966) grobokop Tuta Franc, Tolmin, Partizanska 2, našel pri kopanju nekega groba blizu cerkve – blizu vhodne strani v cerkev – bronast prstan z vgraviranim križem in štirimi krožci ter bronast sklenjen obroček ovalnega preseka.* Zapis je D. Svoljšak ilustriral z risbama predmetov in najdiščno skico. Ob cerkvi je označil – približno – tri manjša področja, ki si jih, ker je skica brez pojasnil, razlagamo takole: 1 – severno od prezbiterija je najdišče iz leta 1952 (ali pa je tu zarisana ena izmed Mozetičevih sond), 2 – južno od prezbiterija je sonda N. Mozetiča iz leta 1956, 3 – na zahodni strani, v liniji severne stene cerkve, pa je označena nova lokacija.[7] Ta bi glede na razporeditev grobnih parcel od leta 1934 dalje lahko bila nekje v vrsti grobov ob zahodnem pokopališkem zidu (**t. 3:** 1965). O najdbi je D. Svoljšak poročal dvakrat; za leto najdbe navaja 1965.[8] Opis predmetov:

6. Bronast prstan z ovalno razširjenim prednjim delom. Okrašen je z vtisnjenim križem v krogu in štirimi krožci v križnih poljih. Pr. 2,4 cm, šir. 0,5 do 1,0 cm. GM, ZSV 2731. **T. 2:** 4.

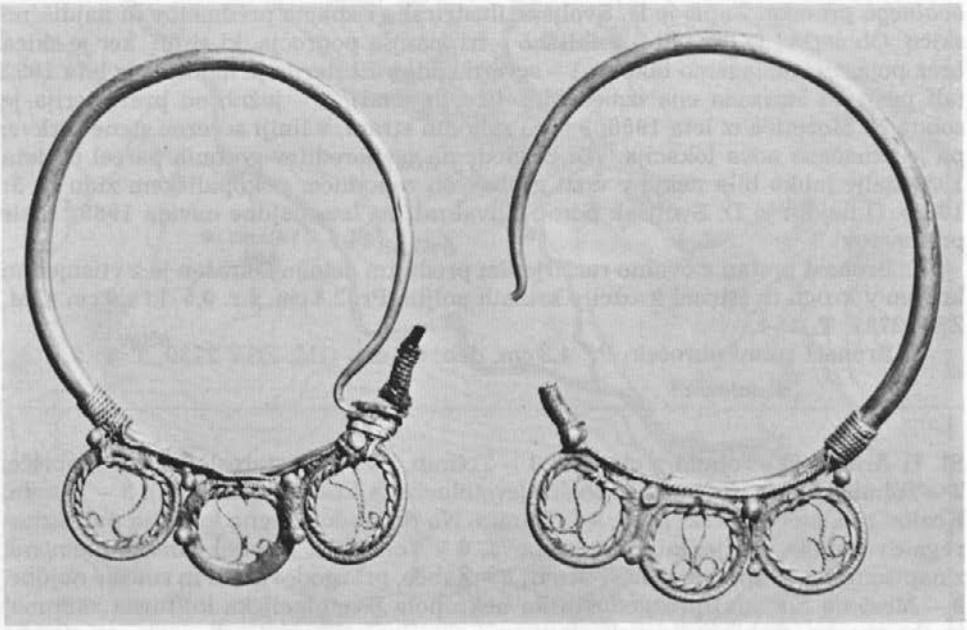
7. Bronast pasni obroček. Pr. 4,3 cm, deb. 0,6 cm. GM, ZSV 2730. **T. 1:** 5.

Sl. 1: Arheološki Tolmin z okolico: 1 – Tolmin, Sv. Urh, staroslovansko grobišče, 2 – Tolmin, prazgodovinsko grobišče (svetolucijska kulturna skupina), 3 – Tolmin, Kozlov rob, srednjeveški grad, 4 – Tolmin, Na doru (domnevna lokacija patriarhovega dvora), 5 – Dolje, latenska grobova, 6 – Volče, Sv. Danijel, rimski spomenik z napisom, 7 – Prapetno, rimski denar, 8 – Žabče, prazgodovinske in rimske najdbe, 9 – Most na Soči, (a) prazgodovinska nekropola (svetolucijska kulturna skupina) in (b) rimsko grobišče (idrijska kulturna skupina) ter prazgodovinska in rimska naselbina, 10 – Modrej, rimske najdbe (idrijska kulturna skupina), 11 – Kozaršče, rimski grobovi (idrijska kulturna skupina), 12 – Kozmerice, bronasta sekira. Prim. *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 116 ss; D. Svoljšak, *Zgod. časop.* 41, 1987, 35 ss (med najdišča idrijske skupine je D. Svoljšak pomotoma vpisal Kozmerice namesto Kozaršč).

Abb. 1: Das archäologische Tolmin mit Umgebung: 1 – Tolmin, Sv. Urh, altslawische Nekropole, 2 – Tolmin, vorgeschichtliche Nekropole (Sveta Lucija-Kulturgruppe), 3 – Tolmin, Kozlov rob, mittelalterliches Schloß, 4 – Tolmin, Na doru (vermutliche Lokation des Hofes des Patriarchen), 5 – Dolje, zwei latènezeitliche Gräber, 6 – Volče, Sv. Danijel, römisches Denkmal mit Inschrift, 7 – Prapetno, römische Münzen, 8 – Žabče, vorgeschichtliche und römische Funde, 9 – Most na Soči, (a) vorgeschichtliche Nekropole (Sveta Lucija-Kulturgruppe) und (b) römische Nekropole (Idrija – Kulturgruppe) sowie vorgeschichtliche und römische Siedlung, 10 – Modrej, römische Funde (Idrija – Kulturgruppe), 11 – Kozaršče, Romergräber (Idrija – Kulturgruppe), 12 – Kozmerice, Bronzebeil. Vgl. *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 116 ff.; D. Svoljšak, *Zgod. časop.* 41, 1987, 35 ff. (unter die Fundorte der Idrija-Gruppe hat D. Svoljšak irrtümlicherweise Kozmerice anstatt Kozaršče eingetragen).

1 9 8 8: V začetku leta je Ivan Jermol izročil Goriškemu muzeju dva srebrna uhana (**sl. 2**) in položaj najdbe dokumentiral s skico in zapiskom.[9] O najdbi je nato poročala B. Žbona-Trkman: *Septembra 1987 sta bila najdena na pokopališču pri cerkvi sv. Urha dva srebrna uhana bizantinskega tipa. Uhana je našel Ivan Jermol, Bevkova 36, Tolmin, v prekopani zemlji grobne jame za pok. Katerino Jermol, ki so jo pokopali v družinski grob na S strani cerkve, na območju grobnih parcel, označenih s črko E* (pravilno R; **t. 3**: Jermol). *Izkop grobne jame je segal 1,5 m globoko in je po vsej verjetnosti uničil zgodnjesrednjeveški grob.*[10]

8. Srebrn uhan s tremi obročki, okrašen s filigranom in granulacijo. Na enem koncu locnja je stanjšan kaveljček, drugi zaključek je odlomljen. Na tem delu so uhan popravili s ploščato srebrno žico. Uhan je precej obrabljen. Vel. 6,2×4,6 cm, deb. 0,35 cm. GM, ZSV 2009. **T. 2**: 1; **sl. 2** (levi).

Sl. 2: Tolmin, Sv. Urh, srebrna uhana.
Abb. 2: Tolmin, Sv. Urh, zwei Silberohrringe.

9. Srebrn uhan s tremi obročki, okrašen s filigranom in granulacijo. Na enem koncu locnja je stanjšan, le deloma ohranjen kaveljček, drugi zaključek pa je odlomljen v celoti. Uhan je precej obrabljen. Vel. 6,6×5,2 cm, deb. 0,35 cm. GM, ZSV 2010. **T. 2**: 2; **sl. 2** (desni).

V Jermolovem zapisku o najdbi je važen tudi naslednji podatek: *Po pripovedovanju grobokopa Tute Franca je* (on) *l. 1952, ko je umrl moj oče Jermol Andrej, v istem grobu našel dva obročka (prstana) in ju izročil muzeju.* Ob izkopu grobne jame leta 1952 je bil I. Jermol pri vojakih, zato mu je grobar to povedal pozneje.[11]

Ker smo po vsem tem hoteli priti do zanesljivejših podatkov o grobišču pri Sv. Urhu – grobar F. Tuta, ki je bil zraven pri večini najdb (1952, 1956, 1965), je že pred leti umrl – smo se odločili za ponovno sondiranje najdišča. To delo je ekipa

GM in Narodnega muzeja iz Ljubljane opravila od 12. do 14. 4. 1988. Izkopali smo tri sonde v velikosti 2×2 m (**t. 3:** sonde 1–3).[12]

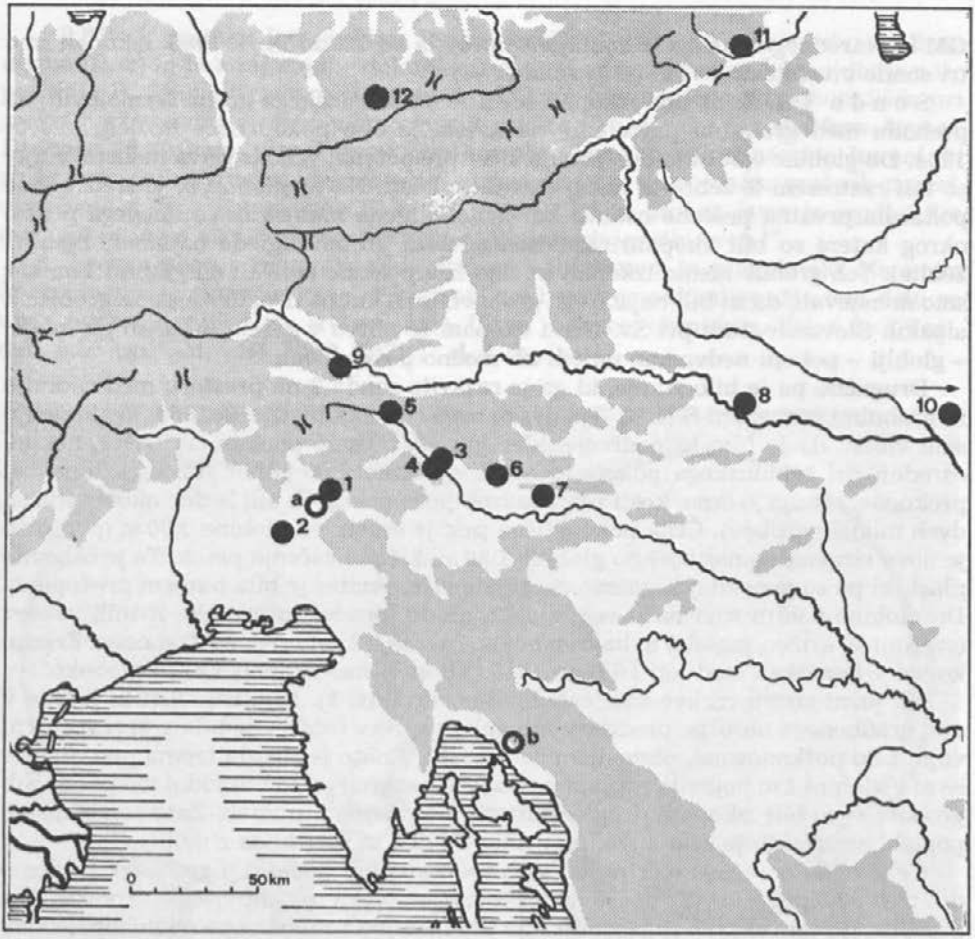
S o n d o 1 (**t. 5:** b) smo izkopali severno od družinskega groba Jermolovih, na prehodu med grobnimi parcelami, na katere je bilo pokopališče razdeljeno leta 1934. Do globine 0,80 m je bila zemlja sicer premetana, vendar rjava in čista, v njej so bili raztreseni le žeblji in nekaj človeških kosti. Na tej globini se je sredi sonde pokazala prvotna peščena osnova kot nedotaknjena manjša lisa rumenega peska, okrog katere so bili vkopani razmeroma mladi grobovi (glede na smer, zasutje, žeblje). Teh grobov nismo izkopali in smo izkop sonde končali na globini 1 m, ker smo domnevali, da so bili najstarejši grobovi, tako kot na drugih sočasnih grobiščih alpskih Slovanov, tudi pri Sv. Urhu vkopani le plitvo v pesek, in da so jih mlajši – globlji – pokopi nedvomno uničili ali močno poškodovali.[13]

Drugačno pa je bilo stanje, ki ga je razkrila sonda 2 na prostoru med cerkvijo in grobnimi parcelami S (**t. 3**). Tja nas je usmerila najdba iz leta 1965. Pri kopanju smo videli, da je bilo to področje, kjer je zdaj s travo poraslo cerkvišče, nekdaj osrednji del tolminskega pokopališča. Tu so ostanki številnih starih pokopov in prekopov, zemlja je črna, kosti zelo razdrobljene, *in situ* so bili le deli okostij (razen dveh mlajših grobov). Črna pokopališka prst je segala od globine 0,30 m (pod rušo je novo izravnalno nasutje) do globine 1,30 m, kjer se začenja pesek. To je osnovna plast, ki pa se je nekdaj zagotovo začenjala više, vendar je bila povsem prekopana. Do globine 0,90 m smo našli več mlajših najdb, predvsem ostanke rožnih vencev (svetinjice, križec, jagode) in bakren novec, *bezzo* (1/2 solda) doža Francesca Erizza, kovan v Benetkah med leti 1631 in 1646.[14] Sondo smo skopali 1,40 m globoko.

Na južni strani cerkve smo zakoličili sondo 3 (**t. 3**). Približno 0,30 m je bilo v njej gradbenega nasutja, predvsem odlomkov korcev (cerkev je bila v prvi svetovni vojni zelo poškodovana, obnovljena leta 1928),[15] nato je sledila temna prst, dokler se ni v globini 1 m pojavila zaplata peska, vse naokrog pa so bili vidni vkopi mlajših grobov, ki so bili izkopani drug čez drugega v različnih smereh. Zato sonde nismo poglabljali. Najdb je bilo malo, na primer križec in svetinjica z molka.[16]

Če končno potegnemo črto pod vsemi navedenimi podatki o grobišču, pridemo do treh sklepov. Prvič, da je najvzhodnejša točka najstarejšega grobišča pri prezbiteriju cerkve sv. Urha (sondiranje 1956), najbolj zahodna pa ob pokopališkem zidu pri vhodu v cerkev (najdba iz leta 1965). Torej je grobišče v dolžino merilo nekaj manj kot 30 m. Najbolj severna točka grobišča je Jermolov grob (kot se zdi po podatkih, lokacija najdb iz leta 1952 in 1987), na južni strani pa stoji cerkev: grobišče bi lahko bilo široko nekaj več kot 10 m. Drugič. Glede na zadnje sondiranje je bilo najstarejše grobišče v predelu današnjega cerkvišča zagotovo povsem prekopano z mlajšimi grobovi, na področju okrog Jermolovega groba pa malo manj, tako da se je tam lahko ohranil kakšen osamljen grob, še verjetneje pa so ostali neprekopani le manjši deli grobov (to zadnje nedvomno velja za lobanjo s parom srebrnih uhanov). Zato lahko iz grobov, ki so prvotno ležali na meji prsti in peska v globini okrog 0,70 cm, pričakujemo le še naključne in raztresene najdbe. In tretjič, na sistematična arheološka izkopavanja okrog cerkve sv. Urha ne moremo več računati, z raziskovanjem v cerkvi sami pa bi verjetno prišli do pomembnih podatkov (utemeljitev v nadaljevanju).

G r a d i v o i z g r o b o v pri sv. Urhu v Tolminu večidel zlahka opredelimo: obsenčniki (**t. 1:** 1–4) in polmesečasti uhan (**t. 2:** 3) spadajo v vzhodnoalpsko ketlaško kulturo, in sicer v njen mlajši sklop, ki ga P. Korošec označuje kot ketlaško kulturno skupino,[17] J. Giesler kot skupino Köttlach II,[18] T. Knific pa za Blejski kót kot

Sl. 3: Razširjenost filigranskih uhanov s tremi obročki: a – Tolmin, Sv. Urh, b – Veli Dol pri Križišću (R. Matejčić, *Istraživanje dijela starohrvatske nekropole u Velom Dolu kod Križišća u Vinodolu,* Histria arch. 2/1 [1971] 10, t. 2: 1); in različice polmesečastih uhanov: 1 – Tolmin, Sv. Urh, 2 – Koren (Corno di Rosazzo; P. Korošec, *Arh. vest.* 6, 1955, 251, t. 3: 1), 3 – Kranj, župna cerkev (P. Korošec, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* 22/1 in 2 [1979]118 s in t. 151: 10; 152: 10), 4 – Kranj, križišče Iskra (M. Sagadin, *Kranj – križišče Iskra,* Kat. in monogr. 24 [1988] 23, 36, t. 18: 7; 44: 13), 5 – Žirovnica (M. Sagadin, *Arh. vest.* 33, 1983, 127, t. 1: 12, 13), 6 – Komenda (W. Šmid, *Carniola* 1, 1908, 37, t. 2: 22), 7 – Križevska vas pri Moravčah (S. Gabrovec, *Arh. vest.* 5, 1954, 138, risba 1), 8 – Ptuj (J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu,* Dela 1. razr. SAZU 1 [1950] 145, 167, sl. 10, 44; barvne sl. 2–4), 9 – Judendorf (H. Dolenz, *Neues aus Alt-Villach* 6, 1969, 12, Taf. 21: 2), 10 – Deta (J. Korošec, *Arh. vest.* 5, 1954, 52, sl. 6), 11 – Köttlach (R. Pittioni, *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach* [1943]13, Taf. 6: 10), 12 – Krungl (O. Fischbach, *Arch. Ért.* 17, 1897, 143, sl. 3, 4; t. 5: 3, 4).

Abb. 3: Verbreitung der Filigranohrringe mit drei Ringelchen und einer Variante der halbmondförmigen Ohrringe.

gradivo iz mlajšega slovanskega obdobja.[19] Obsenčniki z odebelitvami na konceh so nasploh zelo pogosti, redkejši pa so primerki variante, kakršni pripadata tolminska obsenčnika – velika, z dvojnimi odebelitvami (**t. 1**: 1, 2). Takšne poznamo iz Batuj (grobišče pri nekdanji cerkvi sv. Jurija),[20] iz gorenjske Žirovnice (pri cerkvi Sv. Martina)[21] ter Kranja (na grobišču pri župni cerkvi sv. Kancijana in tovarišev ter pri nekdanji cerkvi sv. Martina na desnem bregu Save).[22] Obsenčniki te variante so opredeljeni kot pozni in je zanje značilno, da so bili izkopani na nekropolah pri cerkvah.[23]

Tudi za bronasti uhan iz Tolmina (**t. 2**: 3) velja podobna splošna označitev, tipološko pa je predstavnik ene najštevilnejših variant med ulitimi in z emajlom okrašenimi polmesečastimi uhani.[24] Sorodni uhani so bili razširjeni (**sl. 3**) – razen primerka iz Korena (Corno di Rosazzo) v Furlaniji (**sl. 3**: 2) in tistega iz Dete v Banatu na Madžarskem (**sl. 3**: 10)[25] – v vzhodnoalpskem svetu Kranjske in Karantanije.[26] V grobnih celotah se pojavljajo običajno z najmlajšimi elementi,[27] najpogosteje na grobiščih pri cerkvah.[28] Okvirno jih datiramo v 10. in še 11. stoletje.[29]

Nasprotno pa k sredozemskemu svetu težita bogata, zlatarsko kvalitetno izdelana srebrna uhana iz Tolmina (**t. 2**: 1, 2). Dobra obrtniška in oblikovna primerjava zanju je par srebrnih uhanov z nepoznanega najdišča v Istri, ki ju hranijo v Arheološkem muzeju v Zagrebu.[30] Slabše je ohranjen tretji analogni primerek, in sicer iz groba 11 na starohrvatskem grobišču v Velem Dolu pri Križišću v Vinodolu (**sl. 3**: b). R. Matejčić vinodolski uhan datira v 8. stoletje, vendar ne izključuje možnosti, da bi takšne uhane (glede na časovno opredelitev drugih grobov v Velem Dolu) nosili še v 9. stoletju.[31] Podoben, zlat primerek hranijo po besedah V. Bierbrauerja v muzeju v Korintu.[32] Kot tehnološko analogijo moramo omeniti še par velikih srebrnih (s primesjo brona) uhanov iz groba 193–1 na starohrvatskem grobišču v Žminju, Istra. Na locenj imata prispajkane štiri oziroma pet obročkov in sta okrašena s prepleteno žico in zrnci. B. Marušić grob s t. i. mediteransko-bizantinskima uhanoma datira v drugo polovico 9. stoletja.[33] Zdi se, da je 9. stoletje tudi čas tolminskih uhanov, čeprav so ju lahko nosili še pozneje, saj sta na nekaterih mestih precej obrabljena (**sl. 2**).

Iz Istre je tudi najboljša primerjava za tolminski prstan (**t. 2**: 4). V grobu 4 na najdišču Mala vrata (Podbastion) pri Buzetu so namreč našli – skupaj z obsenčniki, ki imajo ravno odrezane konce – enak bronast primerek. B. Marušić meni, da je bila bizantinska predloga zanj prstan z Brionov. Datacija buzetskega prstana: 9. stoletje.[34]

Bronasti pasni obroček (**t. 1**: 5) je teže opredeliti. Takšne obročke omenja D. Jelovina na starohrvatskih grobiščih, kot so Manastirine pri Kašiću, Sv. Spas pri Cetini in Begovača pri Biljanih Donjih. Pasni obročki se pojavljajo skupaj z okroglimi sponami, ki imajo na bronastih obročkih običajno železen trn. Obročke in spone D. Jelovina datira od 9. do 12. stoletja, vendar pristavlja, da se pojavljajo tudi pozneje.[35]

Podobno bronasto spono so našli tudi v cerkvi sv. Lovrenca v Lorchu pri Ennsu v Avstriji. Izkopali so jo skupaj z najdbami ketlaške kulturne pripadnosti, ki izvirajo iz prekopanih grobov. Med njimi sta tudi dve dobro ohranjeni, analogni železni sponi.[36] Tretjo poznamo s sorodnega in sosednjega grobišča »s cerkvijo«, datirano v 9./10. stoletje, na Georgenbergu pri Micheldorfu.[37] Enaki železni sponi sta bili najdeni tudi na nekropoli v Središču pri Ormožu, vendar tokrat v belobrdskem kulturnem krogu.[38] Vse to govori za pozno datacijo okroglih pasnih spon, pasni obroček iz Slovenj Gradca, ki ga hranijo v Pokrajinskem muzeju v Mariboru skupaj

z belobrdskim nakitom s tega najdišča, pa tudi za takšno časovno opredelitev tolminskega primerka.[39]

Opredeljevanje gradiva iz tolminskih grobov torej lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so najstarejši predmeti prstan in par srebrnih uhanov (9. stoletje), obsenčniki in polmesečasti uhan so iz 10. ali še 11. stoletja, najmlajši pa naj bi bil pasni obroček. Gradivo pripada večidel ketlaški kulturi, razširjeni predvsem v vzhodnoalpskem slovanskem zaledju, vendar pa je izrazita tudi kulturna povezava z Istro, s sosednjim sredozemskim svetom.

Najdišče pri Sv. Urhu leži na robu najnižje terase, oblikovane v polkrožen pomol, ki se širi v ledino Pod brajdo. Na rtu pomola, tik nad prodnato strugo Soče, je pokopališče s cerkvijo sv. Urha (**t. 5:** a). Cerkev stoji na parceli št. 141, k.o. Tolmin, njen lastnik je Rimsko katoliško župnijstvo Tolmin.

Cerkev so leta 1928 obnovili, ker je bila, kot smo že zapisali, v prvi svetovni vojni zelo poškodovana, tako da so mnogi njeni deli danes rekonstruirani. Do leta 1687 je bil Sv. Urh župnijska cerkev. Leta 1472 so stene novega gotskega prezbiterija poslikali s freskami,[40] medtem ko je pravokotna ladja (13,30×6,30 m) proti vzhodu usmerjene cerkve ostala romanska.[41] Župnija v Tolminu se prvič omenja – spadala je pod čedajski kapitelj – leta 1296, neka patriarhova kapela pa je v Tolminu stala že leta 1194; kraj sam je bil prvič zapisan okrog leta 1065, in sicer v zvezi z obiskom oglejskega patriarha.[42]

Zadnja podatka in ime Urh (tudi Ulrik ali Odalrik) so že pred stotimi leti pripeljala S. Rutarja do naslednje domneve: *Dasiravno nemamo nobenega pisanega poročila, vendar se nam zdi zelo verjetno, da je že Pelegrinov prednik* (oglejski patriarh) *Ulrik I. (1085–1121) u Tolminu bival in posvetil cerkev sv. Urha pri Soči. Drugače si je težko razlagati, kako bi si bilo naše ljudstvo tega tujega svetnika za svojega patrona izbralo.*[43] Izbrati pa si ga ni moglo pred koncem 10. stoletja. *V vrsti svetnikov je* (augsburški škof) *sv. Urh* (namreč) *znamenit po tem, da ga je papež Janez XV. kot prvega l. 993 (20 let po smrti) po rednem procesu uvrstil med svetnike vesoljne Cerkve.*[44]

V zvezi z Rutarjevim sklepanjem M. Zadnikar dopušča možnost, da bi bile v ladji ohranjene ostaline romanske cerkve lahko še iz 12. stoletja,[45] na drugi strani pa arheološko gradivo iz grobov govori za to, da je bilo zgodnjesrednjeveško grobišče starejše, kot bi lahko bila celo najstarejša sv. Urhu posvečena cerkev. Ali je tedaj tolminsko grobišče pri sv. Urhu sploh bilo »grobišče s cerkvijo«, torej cerkvi sočasno, kot so, na primer, grobišča v Batujah, na Blejskem otoku in Georgenbergu pri Micheldorfu,[46] ali pa ostaja zgolj »grobišče pri cerkvi«, kjer taka neposredna vez ni obstajala ali pa še ni dokazana? Odgovor na to, tako rekoč že klasično vprašanje, je preprost: izkopavanje v notranjosti cerkve sv. Urha!

To velja tudi za sosednjo cerkev – cerkev sv. Danijela v Volčah (**t. 4:** b), ki se omenja že leta 1015.[47] O njej in Sv. Urhu je S. Rutar zapisal zanimivo pripoved, ki temelji na ljudskem izročilu: *Izvestno je najstarejša cerkva na Tolminskem sv. Danijela na volčanskem polju. Volče so najbliže Čedada in zato so tudi najpoprej sprejele kerščanstvo. Cerkvico so sezidali zunaj vasi blizu Sočinega brega, takrat še u »černem gozdu«, da bi tudi Tolminci lahko k službi božji dohajali, dokler neso imeli sami svoje cerkve. O cerkvi sv. Danijela ohranilo se je še veliko pripovedi med ljudstvom. Terdi se, da je hodil volčanski duhovnik daleč okoli (celo u Bohinj!) kerščanski nauk razlagat in svete sakramente delit. Tudi ljudi so nosili celo iz Bohinja (?) u Volče pokopavat, in ako je kedo po zimi umerl, obesili so ga u dimnik in posušili ter potem še le na spomlad pokopali. Cerkvenec iz Volč hodil je baje*

vsako soboto na Pečine avemarijo zvonit. Znano je, da tolminske cerkve sveto krizmo še dandanes iz Volč dobivajo.[48]

O prvih cerkvah s patrocinijem sv. Danijela J. Höfler meni, da se pojavljajo *v zgodnjem času samo na našem zahodnem obrobju, in sicer v Ziljski dolini (St. Daniel) ter v Posočju in na Goriškem (Volče, Dornberk); v Sv. Danijelu v Ziljski dolini Klebel domneva še langobardsko cerkev, vsekakor gre še za oglejsko ustanovo 9. stoletja, v Volčah, omenjenih že leta 1015, pa so cerkev brez dvoma ustanovili iz Čedada.*[49]

Cerkvi sv. Danijela in sv. Urha si stojita nasproti, vsaka na svoji strani Soče, obe proč od domačega naselja (**sl. 1; t. 4:** b). Zdi se, da je cerkvi nekdaj povezovala pomembna pot, ki je tu, na starem prehodu med Volčami in Tolminom, prečkala reko.[50] Iz Volč so vodile poti skozi Beneško Slovenijo v Čedad, mimo Sv. Urha pa se je pot v Tolminu priključila na staro dolinsko žilo ob Soči, med Mostom na Soči in Kobaridom (**sl. 1**),[51] z možnimi odcepi in prehodi čez gorska sedla v Bohinj in na loško ozemlje.[52]

Na tem križišču je na najvišji konglomeratni terasi, nad sotočjem Soče in Tolminke, pod razglednim Kozlovim robom zrasla srednjeveška naselbina s predslovanskim imenom Tolmin (**t. 4:** a).[53] Ta naselbina je – podobno kot Batuje v Vipavski dolini glede na selišča v Furlaniji[54] – predstavljala most med slovanskim alpskim zaledjem in izpostavljenimi naselji v Beneški Sloveniji. Sčasoma se je Tolmin razvil v eno od posestnih središč oglejskih patriarhov: z gradom na Kozlovem robu in dvorom v naselju (ledina Na doru) je postal upravni sedež obsežne tolminske gastaldije.[55]

---

[1] Gradivo je narisala Snežana Hvala-Tecco (**t. 1, 2**), zemljevida (**sl. 1, 3**) in načrt (**t. 3**) Dragica Knific-Lunder (obe Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana), srebrna uhana (**sl. 2**) je fotografiral Srečo Habič (Narodni muzej, Ljubljana), najdišče pa T. Knific (**t. 4, 5**).

[2] *Zgod. časop.* 6–7, 1952–53, 107.

[3] *Arh. vest.* 6, 1955, 137, t. 1: 1–4. Najdbe omenja tudi N. Mozetič, v: *Tolminski zbornik* (1956) 26.

[4] Zvezek je v arhivu Goriškega muzeja, Nova Gorica (GM).

[5] *Var. spom.* 6, 1960, 287.

[6] V inventarni knjigi, kamor so vpisali podatke s kartotečnih listkov leta 1962, je pri tem obsenčniku zapisana letnica najdbe 1958, kar pa je zagotovo napaka, ki je nastala pri prepisovanju. – V pogovoru z B. Žbono-Trkman (14. 1. 1988) se N. Mozetič ni več spominjal, da bi pisal terenski dnevnik, ne, kakšne predmete so našli in tudi za mesto izkopov ni vedel. Spominjal se je le, da je bilo izkopavanje v okolišu cerkve in da je pri delu sodeloval grobar. (Takrat je bil to Franc Tuta.)

[7] Zvezek je v arhivu GM. – Takšno je mišljenje D. Svoljšaka (Narodni muzej, Ljubljana).

[8] *Arh. pregled* 10, 1968, 245; *Var. spom.* 13–14, 1970, 176, t. 2: 9, 11. – V notici o tem najdišču D. Vuga (*Var. spom.* 15, 1972, 171) obeh poročil in najdb ne omenja.

[9] Arhiv GM (zapis datiran 11. 1. 1988).

[10] *Var. spom.* 30, 1988, 268.

[11] Pri številu predmetov gre očitno za netočen, a malo pomemben podatek, važna sta namreč čas in kraj najdbe. Zato imamo Jermolov družinski grob za najdišče predmetov iz leta 1952.

[12] Delo sta vodila B. Žbona-Trkman in T. Knific, sodelovali pa so Boris Blaško in Romana Vidmar (GM), Janez Pirc (GM, Tolminska muzejska zbirka, Tolmin) ter študent arheologije Peter Turk. Denar sta dali Občinska kulturna skupnost Tolmin in Raziskovalna skupnost Slovenije. Dokumentacijo in najdbe hrani GM.

[13] Prevladujoča globina vkopov v peščeno osnovo (torej ne globina grobov od ruše) je merila v Bodeščah med 0,10 in 0,28 m, najgloblji pa je bil vkop do 0,75 m (T. Knific, A. Pleterski, *Arh. vest.* 32, 1981, 497 s); najpogostejša globina vkopov v lapornato osnovo je v Batujah nihala med 0,10 in 0,30 m, medtem ko je bila največja globina vkopa 0,72 m (D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina, zgodnjesrednjeveška najdišča,* Situla 17 [1976] 60). Kakšno je bilo razdejanje, ki so ga povzročili mlajši pokopi, dobro ilustrira nekropola pri nekdanji cerkvi sv. Martina v Kranju, čeprav so tu pokopavali le do leta 1736 (M. Sagadin, *Kranj, križišče Iskra,* Kat. in monogr. 24 [1988] 39).

[14] Novec je določil Andrej Šemrov iz Narodnega muzeja v Ljubljani.

[15] Tipkopisni opis cerkve sv. Urha v tolminskem župnišču; gl. tudi evidenčni list Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novi Gorici.

[16] Neobjavljeno, v GM.

[17] *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov,* Dela 1. razr. SAZU 22/1 (1979) 91 ss.

[18] *Arch. Korrbl.* 10, 1980, 87 ss.

[19] *Bled v zgodnjem srednjem veku* (1983, tipkopisna disertacija), 165 ss.

[20] D. Svoljšak, T. Knific (op. 13) 28, t. 17: 5.

[21] P. Korošec (op. 17) 140 s; (2. knjiga) 77, t. 61: 10; 62: 2–4. Najdbe se vodijo pod najdiščem Žirovnica, vendar jih Janez Meterc (Tehniški muzej, Jesenice) natančneje lokalizira k cerkvi sv. Martina (*Topografski pregled najdb zgodnjega srednjega veka na Visokem Gorenjskem,* tipkopis 1975, hrani Filozofska fakulteta v Ljubljani).

[22] Kranj, Sv. Kancijan in tovariši: A. Valič, *La nécropole slave à Kranj,* Inv. arch. Jug. 21, (1978) Y 208: 2 (desni). Kranj, Sv. Martin: M. Sagadin (op. 13) 17, t. 8: 4, 5 (grob 39); 25, t. 23: 1 (grob 164); 35, t. 41: 2; 42: 2 (naključni najdbi).

[23] Za datacijo obsenčnikov prim. T. Knific, A. Pleterski (op. 13) 503, in A. Pleterski, *Župa Bled, nastanek, razvoj in prežitki,* Dela 1. razr. SAZU 30 (1986) 33.

[24] Pri tem niso bili upoštevani tisti uhani, ki se razlikujejo v podrobnostih, npr. uhan iz Roj pri Moravčah nima srednjega roglja (P. Korošec [op. 17] t. 74: 1 e), ali primerek iz Mengša, ki ima nekoliko drugače oblikovano osrednjo jamico (*n. d., t. 50:* 3 b).

[25] J. Korošec, *Arh. vest.* 5, 1954, 50 ss.

[26] O naselitvi pokrajin gl. A. Pleterski, *Arh. vest.* 36, 1985, 351 ss.

[27] Npr. na Ptujskem gradu, v grobovih 79 in 183, skupaj z belobrdskim gradivom (J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu,* Dela 1. razr. SAZU 1 [1950] 145, 167 sl. 10, 44).

[28] Tako v Tolminu, Kranju, Žirovnici, Komendi, Križevski vasi (gl. besedilo pod **sl. 3**).

[29] Prim. P. Korošec *(op. 17)* 202 s.

[30] V. Bierbrauer, *Invillino – Ibligo in Friaul 1,* Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 33 (1987) 154, Abb. 25: 1, 2.

[31] *Istraživanje dijela starohrvatske nekropole u Velom Dolu kod Križišća u Vinodolu,* Histria arch. 2/1, 1971, 10, 15, t. 2: 1.

[32] *N. d.,* 154, op. 59.

[33] *Starohrvatska nekropola u Žminju,* Pos. izd. Histria arch. 1 (1987) 51 s, 81 ss, t. 14: 1, 2.

[34] B. Marušić, *Arh. vest.* 38, 1987, 342, 348, t. 6: 8.

[35] *Starohrvatske nekropole na području izmedju rijeka Zrmanje i Cetine* (1976) 127 s, t. 44: 12, 13; 57: 5, 6; 59: 3, 4; 65: 10, 11.

[36] V. Tovornik, v: *Baiern und Slawen in Oberösterreich* (1980) 126, t. 10: 8, 9 (železni sponi); 127, t. 10: 12 (bronasta spona).

[37] V. Tovornik, *n. d.,* 84, 122, t. 2: 5.

[38] J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji* (1947) 38, sl. 34 (spodnja vrsta).

[39] Inv. št. 2351. J. Korošec, *n. d.,* 46, meni, da obroček verjetno ni slovanski. – Veliko starejša sta bronasta pasna obročka iz Krungla (O. Fischbach, *Arch. Ert.* 17, 1897, 146, t. 7: 13, 14); prim. P. Korošec (*op. 17*) 83, t. 23: 6, 8.

[40] F. Stele, *Umetnost v Primorju* (1960) 110; E. Cevc, *Zbor. umet. zgod.* 20, 1944, 65 ss.

[41] M. Zadnikar, *Romanika v Sloveniji* (1982) 558 s.

[42] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 3 in 4 (1911 in 1915) št. 227 in 861; S. Rutar, *Zgodovina Tolminskega* (1882) 26; M. Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega Primorja* 1 (1948) 13, 21 s; P. Štih, *Gor. let.* 8, 1981, 56 s; J. Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem* (1986) 65.

[43] S. Rutar, *n. d.,* 31.

[44] *Leto svetnikov* 3 (1972) 31; prim. E. Cevc (*op. 40*) 32.

[45] M. Zadnikar (*op. 41*) 559.

[46] Batuje: D. Svoljšak, T. Knific (*op. 13*) 70 ss, sl. 24; Blejski otok: V. Šribar, *Sinteza* 5–6, 1967, 60 ss (slika); isti, *Arh. vest.* 23, 389 ss; Georgenberg: V. Tovornik (*op. 36*) 81 ss, t. 12.

[47] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 3 (1911) št. 34.

[48] S. Rutar (*op. 42*) 34.

[49] *N. d.,* 54.

[50] S. Rutar, *n. d.,* 68.

[51] Arheološki pregled z literaturo: D. Svoljšak, *Zgod. časop.* 41, 1987, 35 ss.

[52] Prim. S. Gabrovec in A. Valič, v: *Bohinjski zbornik* (1987) 34 in 44. – P. Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo* (1973) 90 ss.

[53] F. Bezlaj, *Slovenska vodna imena* 2 (1961) 263 s; M. Kos, *Srednjeveška zgodovina Slovencev* (1985) 130 s.

[54] D. Svoljšak, T. Knific (*op. 13*) 83.

[55] M. Kos (*op. 42*) 18 ss. Za ledino Na doru gl. S. Rutar (*op. 42*) 31. Srednjeveško lončenino (izbor) s Kozlovega roba je objavil D. Svoljšak, v: *Ceramiche medioevali e rinascimentali nell'Isontino* (1980) 39 ss.

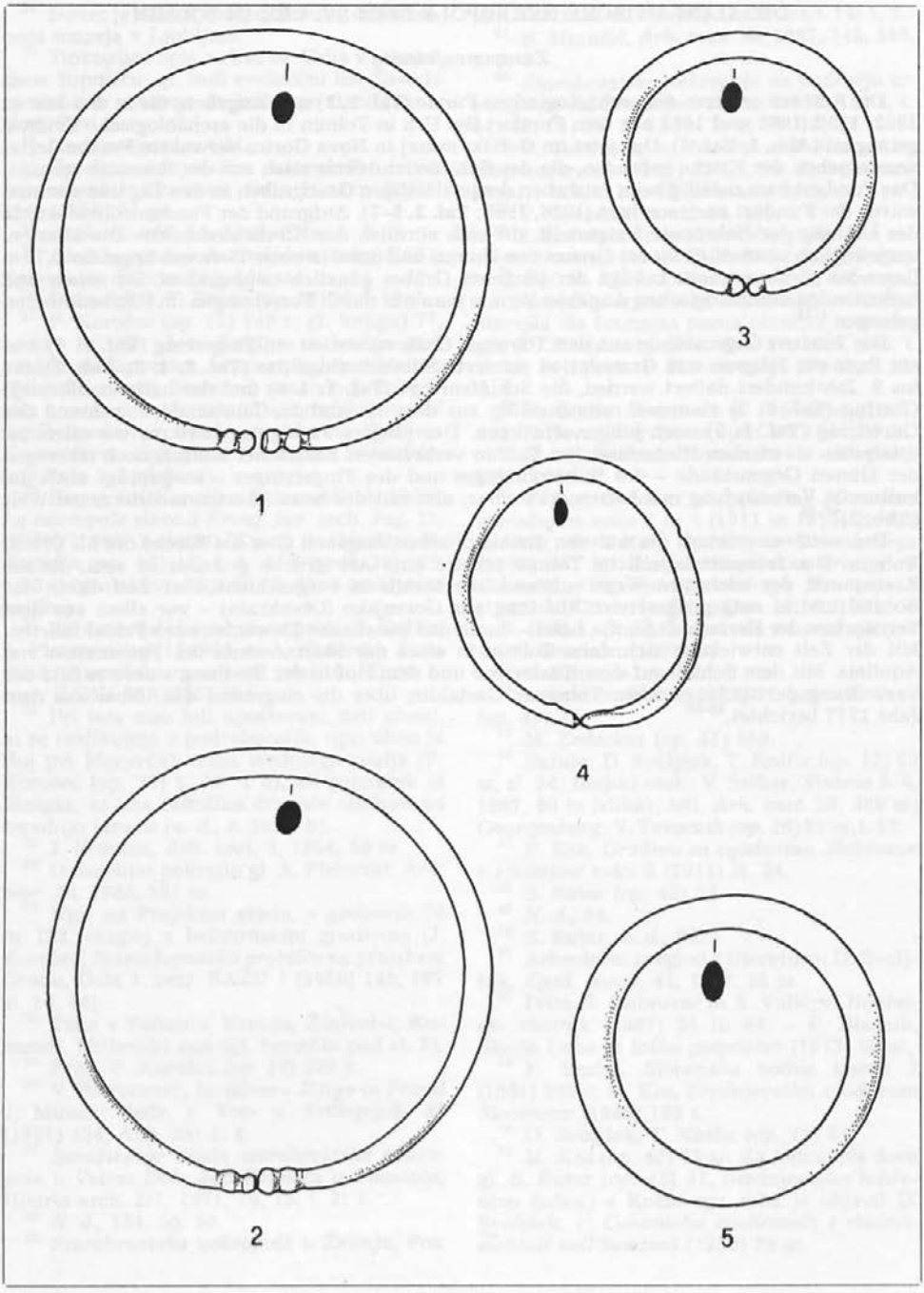
DIE ALTSLAWISCHE NEKROPOLE BEIM SV. URH IN TOLMIN

Zusammenfassung

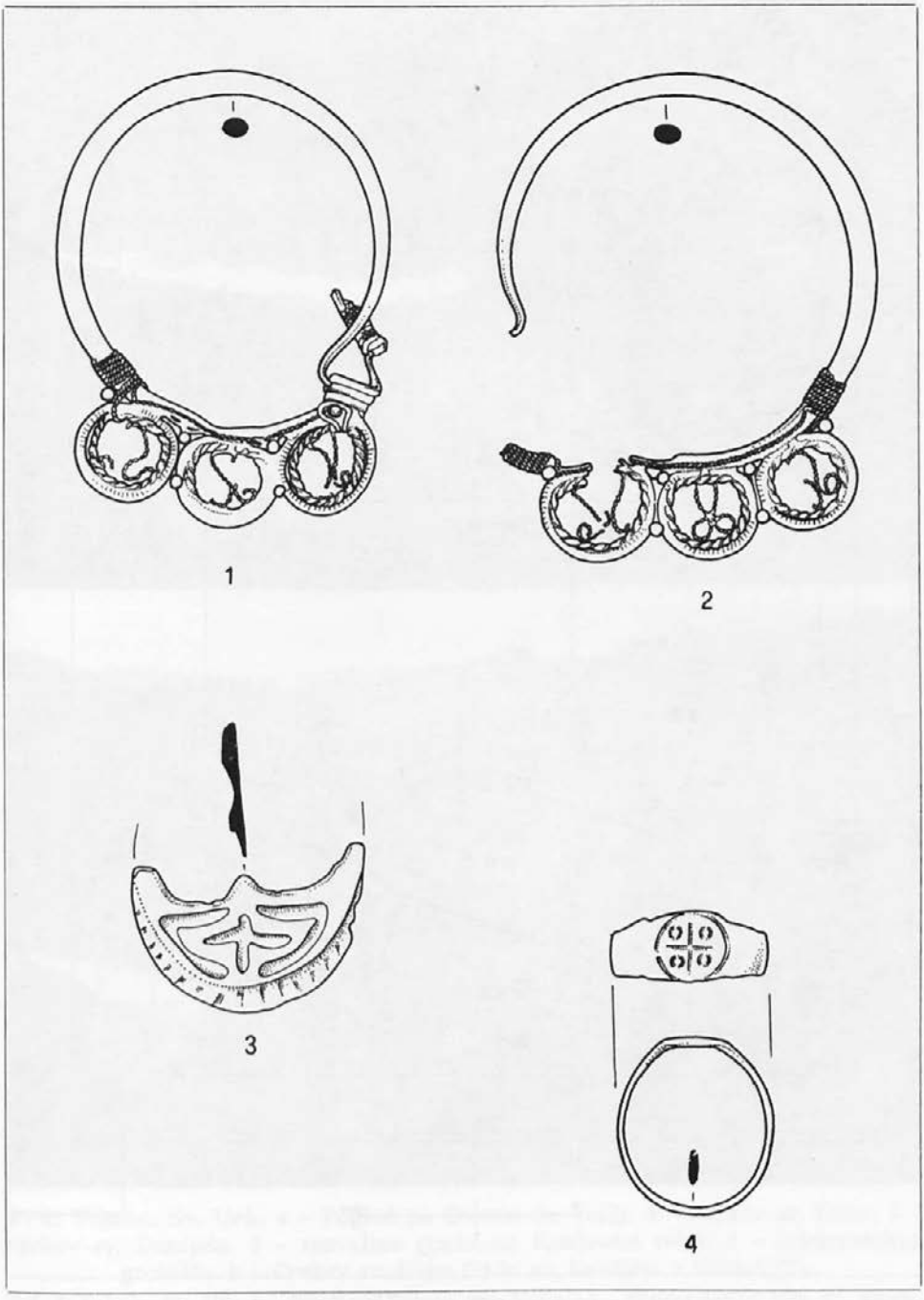
Die Autoren erörtern die archäologischen Funde (**Taf. 1, 2**) und Angaben, die in den Jahren 1952, 1956, 1968 und 1988 aus dem Fundort Sv. Urh in Tolmin in die archäologische Evidenz gelangten (**Abb. 1, Taf. 4**). Das jetzt im Goriški muzej in Nova Gorica verwahrte Fundmaterial wurde neben der Kirche gefunden, die der Schiffsarchitektur nach aus der Romanik stammt. Das Fundgut kam zufällig beim Ausheben der jetztzeitigen Grabgruben an den Tag und zweimal wurde der Fundort auch sondiert (1956, 1988; **Taf. 3, 5–7**). Aufgrund der Fundumstände wurde der Umfang der Nekropole festgestellt, die sich nördlich der Kirche erstreckte. Die ältesten, ursprünglich vermutlich an der Grenze von Humus und Sand in einer Tiefe von ungefähr 0,70 m liegenden Gräber waren infolge der jüngeren Gräber gänzlich umgegraben. Zu neuen und bedeutenden archäologischen Angaben könnte man nur durch Forschungen im Kircheninneren gelangen.[1–16]

Die ältesten Gegenstände aus den Tolminer Gräbern stellen ein Fingerring (**Taf. 2:** 4) und ein Paar mit Filigran und Granulation verzierte Silberohrringe dar (**Taf. 2:** 1, 2; **Abb. 2**), die ins 9. Jahrhundert datiert werden, die Schläfenringe (**Taf. 1:** 1–4) und der halbmondförmige Ohrring (**Taf. 2:** 3) stammen rahmenmäßig aus dem 10. und 11. Jahrhundert, während der Gürtelring (**Taf. 1:** 5) noch jünger sein kann. Das jüngere Fundgut gehört zur vor allem im ostalpinen slawischen Hinterland von Tolmin verbreiteten Köttlacher Kultur, doch ist wegen der älteren Gegenstände – des Silberohrringes und des Fingerringes – ausgeprägt auch die kulturelle Verknüpfung mit Istrien erkennbar, also mit der benachbarten mediterranen Welt (**Abb. 2**)[17–19]

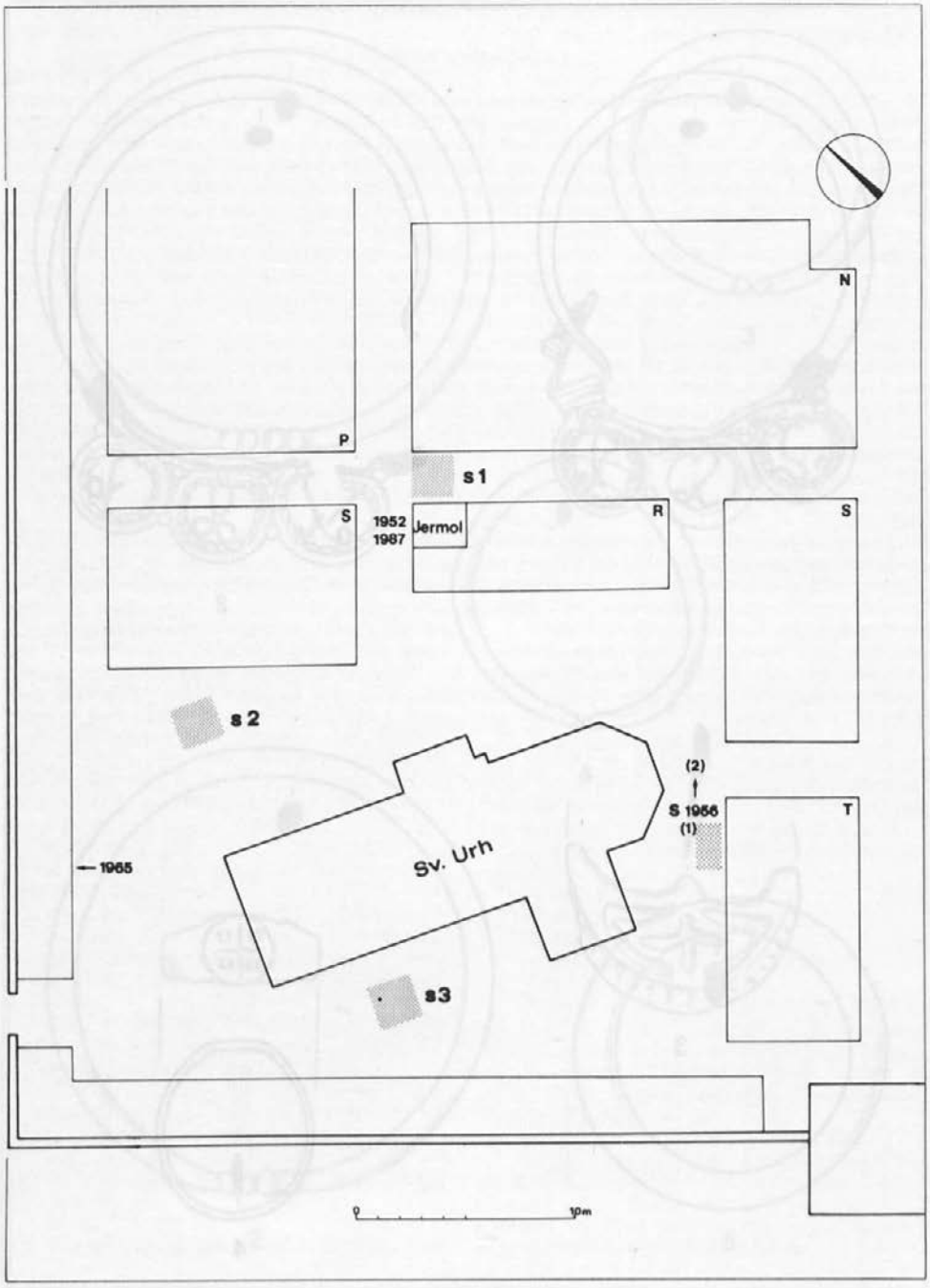
Des weiteren erörtern die Autoren die historischen Angaben über die Kirche des hl. Urh in Tolmin. Das frühmittelalterliche Tolmin scheint eine Art Brücke gewesen zu sein, die am Kreuzpunkt der wichtigen Wege entstand, die bereits in vorgeschichtlicher Zeit durch das Sočatal und in entgegengesetzter Richtung aus Gorenjsko (Oberkrain) – vor allem aus dem Territorium der Herrschaft Škofja Loka – durch das Venetische Slowenien nach Friaul führten. Mit der Zeit entwickelte sich dann Tolmin in eines der Besitzzentren der Patriarchen von Aquileia. Mit dem Schloß auf dem Kozlov rob und dem Hof in der Siedlung wurde es Sitz der Verwaltung der umfangreichen Tolminer Gastaldie, über die eingehend das Urbar aus dem Jahr 1377 berichtet.[40–55]

T. 1: Tolmin, Sv. Urh. 1–5 bron, 1 : 1.
Taf. 1: Tolmin, Sv. Urh. 1–5 Bronze, 1 : 1.

T. 2: Tolmin, Sv. Urh. 1, 2 srebro, 3, 4 bron, 1 : 1.
Taf. 2: Tolmin, Sv. Urh. 1, 2 Silber, 3, 4 Bronze, 1 : 1.

T. 3: Tolmin, Sv. Urh. Mesto najdb in sond (1956, 1988).
Taf. 3: Tolmin, Sv. Urh. Lage der Funde und der Sonden (1956, 1988)

a

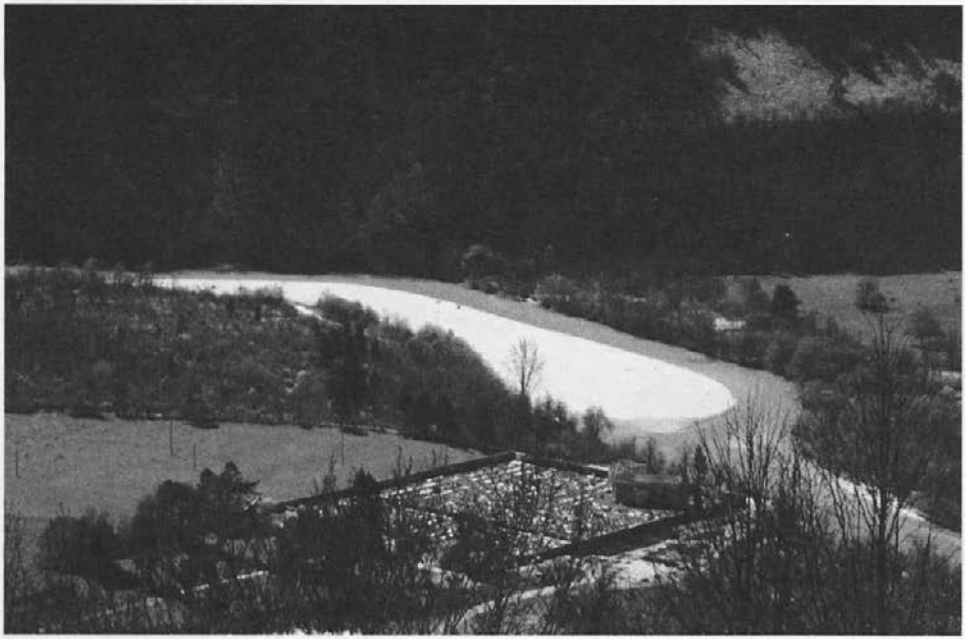

b

T. 4: Tolmin, Sv. Urh. a – Pogled na Tolmin (iz Volč): 1 – cerkev sv. Urha, 2 – cerkev sv. Danijela, 3 – razvaline gradu na Kozlovem robu, 4 – železnodobno grobišče. b – Cerkev sv. Urha (1) in sv. Danijela v Volčah (2).

Taf. 4: Tolmin, Sv. Urh. a – Blick auf Tolmin (aus Volče): 1 – Kirche des hl. Urh, 2 – Kirche des hl. Danijel, 3 – Ruinen des Schlosses auf Kozlov rob, 4 – eisenzeitliche Nekropole. b – Kirche des hl. Urh (1) und des hl. Danijel in Volče (2).

a

b

T. 5: Tolmin, Sv. Urh. a – Cerkev sv. Urha s pokopališčem, nad Sočo, levo ledina Pod brajdo. b – Cerkev sv. Urha na pokopališču (od S), sonda 1 in 2 (1988); v ozadju desno cerkev sv. Danijela v Volčah.

Taf. 5: Tolmin, Sv. Urh. a – Kirche des hl. Urh mit Friedhof, oberhalb der Soča, links die Flur Pod brajdo. b – Kirche des hl. Urh im Friedhof (aus N), Sonde 1 und 2 (1988); im Hintergrund rechts die Kirche des hl. Danijel in Volče.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 521–530

DROBTINICE H KRONIKI REGINA IZ PRÜMA KOT VIRU ZA ZGODOVINO SLOVENCEV V ZGODNJEM SREDNJEM VEKU

PETER ŠTIH

Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, YU–61000 Ljubljana

Čeprav se Regino imenuje po Prümu[1] – manjšem kraju, ki leži približno na sredi med Trierjem in Aachnom, oziroma danes skorajda na tromeji med Luksemburgom, Belgijo in Zvezno republiko Nemčijo ter na ozemlju slednje – kjer je bil v letih med 892 in 899 opat benediktinskega samostana, ustanovljenega že leta 721, pa se njegovo ime ni ohranilo do dandanes prvenstveno zaradi tistega dela njegovega življenja in ustvarjanja, ki je bilo zvezano s tem krajem. Spomin nanj se nam je ohranil predvsem kot spomin na avtorja kronike (čeprav je napisal tudi več del cerkvene vsebine, ki pa niso tako pomembna), ki jo zgodovinopisje pozna pod imenom *Reginonis Chronicon.*[2] To delo je Regino napisal v zadnjem obdobju svojega življenja, pred svojo smrtjo leta 915, ko je moral zapustiti mesto opata v Prümu in se je zatekel v trierski samostan sv. Maksimina, pod zaščito tamkajšnjega nadškofa Ratboda. Ta ga je tudi spodbudil k pisanju.

Kronika zajema obdobje od Kristusovega rojstva leta 1 našega štetja do vključno leta 906. Že avtor jo je glede na vrednost teksta povsem upravičeno razdelil na časovno dva neenaka dela. Prvi zajema obdobje med leti 1 in 813,[3] drugi pa čas med leti 818 in 906. Prvi del je po svoji naravi kompilacija z neznatnimi avtorjevimi posegi v uporabljene predloge. Te so predvsem dela *Bede Venerabilisa, Gesta regum Francorum, Pauli Diaconi Historia Langobardorum, Gesta pontificum Romanorum, Gesta Dagoberti* in za drugo polovico 8. stoletja zlasti *Annales regni Francorum,* oziroma tisti del teh analov, ki jih je Pertz imenoval *Annales Laurissenses.*[4] O tem prvem delu kronike je Regino na njegovem koncu zapisal: »*Haec quae supra expressa sunt, in quodam libello reperi, plebeio et rusticano sermone composita, quae ad latinam regulam correxi, quaedam etiam addidi, quae ex naratione seniorum audivi*«,[5] in tako sam jasno označil značaj tega dela kronike in svojo lastno vlogo pri njegovem nastajanju.

Drugi del kronike ne zajema niti polnega stoletja (818–906), kljub temu pa je to njen glavni del. To ni več niti kompiliranje niti prepisovanje z nekaj lepotnimi popravki, ampak je besedilo napisal Regino sam. Nastalo je na podlagi avtorjevega študija in uporabe raznih starejših pisanih virov, ustnih informacij in seveda njegovega osebnega doživljanja tistega časa,[6] saj je zadnji del obdobja, ki ga obravnava kronika, čas, v katerem je Regino živel in delal. Zato ni presenetljivo, da ta del kronike prinaša vrsto podatkov, ki jih ne najdemo nikjer drugje in ki so prav zaradi tega za zgodovinopisje izjemno zanimivi in koristni. Prav v tem je tudi največja vrednost Reginove kronike. Drugi problem, ki se ga mora lotevati historična kritika, pa je, koliko so ti novi podatki zanesljivi in s tem uporabni. Kajti kolikor

se na eni strani vrednost Reginovih informacij zvišuje – predvsem to velja za zadnjo četrtino 9. stoletja – zaradi dejstva, da nam jih pisec posreduje kot sodobnik, pa moremo na drugi strani za številne podatke, ki jih prinaša in ki jih lahko primerjalno kontroliramo v tako zanesljivih virih, kot so, na primer, *Annales Fuldenses* ali *Annales Bertiniani,*[7] ugotoviti, da so površni in netočni, zlasti v kronološkem smislu. Več kot 30 takšnih kronoloških napak, ki jih je naredil Regino v tem drugem delu kronike,[8] je ugotovil pri pripravi tega dela za objavo leta 1826 že G. H. Pertz. Tu naj, bolj v ilustracijo, opozorimo na nekatere, ki so vsaj posredno zvezane s slovensko zgodovino: moravski knez Rastislav ni bil izdan in nato ujet leta 860, ampak 870;[9] Hadrijan II., avtor v historiografiji tolikokrat premlevanega pisma slovanskim knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju iz leta 869, je bil papež med leti 867 in 872, in ne 868–871;[10] Ludvik, vzhodnonemški kralj in eden izmed treh sinov Ludvika Nemškega (poleg Karlmana in Karla Debelega), je umrl leta 882 in ne 883;[11] do prvega vpada Madžarov v Italijo ni prišlo že leta 889, kot navaja Regino, saj so ti v tistem času bivali še v svojih starih bivališčih med Dnjeprom in spodnjo Donavo, ampak šele leta 898.[12]

Je pa teh kronoloških napak iz razumljivih razlogov vedno manj proti koncu kronike in v tem pogledu postaja delo vse bolj zanesljivo in s tem uporabno.

Slovensko zgodovinopisje je že dolgo seznanjeno s podatki, ki jih prinaša opatova kronika in se nanašajo na starejšo slovensko zgodovino. Franc Kos, ki je o Reginu točno zapisal, da je bil pri svojem delu *»nekoliko prepovršen in se tudi za kronologijo ni dosti brigal; šele proti koncu, ko pripoveduje o dogodkih, ki jih je sam doživel, je njegova kronika dobra in zanesljiva«*,[13] jih je objavil v svojem Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku.[14]

Na sedmih mestih v tem pomembnem delu slovenskega zgodovinopisja lahko zasledimo odlomke iz obravnavane kronike. Pričakovano in razumljivo se večina teh podatkov nanaša na čas, ki ga uokvirja drugi del kronike, le enkrat samkrat navaja F. Kos podatke iz prvega dela. Ti se nanašajo na dobro znane in v virih obsežno dokumentirane dogodke, zvezane z začetkom frankovske vojne proti Avarom in s prvimi uspehi Frankov leta 791. Vendar se zdi, da Kos tega dela Reginovega teksta ni uvrstil v svoj regest[15] zaradi kakšnih novih informacij, ki bi jih prinašal. V tem pogledu nudijo primarne informacije viri, kot so *Annales Laurissenses, Einhardi Annales, Annales Laureshamenses, Annales Fuldenses, Chronicon Moissiacense,* ki jih je Kos vse (ter še 14 drugih) objavil v omenjenem regestu.[16] Bolj utemeljena je misel, da je bil Kosov namen le zbrati vse njemu znane vire o tem dogodku, čeprav nekateri ne prinašajo novih informacij.[17] Le tako si lahko razložimo navzočnost tega Reginovega teksta iz prvega dela kronike v tem regestu.[18]

Vendar ta Reginov podatek, ki ga je Kos objavil, ni edini, ki jih o starejši slovenski zgodovini prinaša Regino v prvem delu svoje kronike. Teh podatkov niti ni tako malo. Časovno se nanašajo na zadnje desetletje 8. in prvo 9. stoletja, vsebinsko pa na razvoj in ureditev avarskega vprašanja. Torej na dogajanje, ki je neposredno povezano z našo nacionalno zgodovino in ki pomeni prehod velikega dela s Slovenci naseljenega ozemlja v okvir Frankovske države, začetke intenzivne kolonizacije iz starokarantanskega prostora v Panonijo in navsezadnje določitev misijonskega prostora in vpliva Salzburga ter Ogleja.

Prvovrsten vir za vso to problematiko so med drugimi zlasti *Annales regni Francorum (Annales Einhardi, Annales Laurissenses),* ki so nastajali v neposredni bližini frankovskega dvora. Regino se je pri prikazovanju zgoraj omenjenih dogodkov v svojem delu pokazal kot zelo zvest kopist tega vira, ki ni znal, hotel ali pa

ni vedel povedati kaj svojega, novega. Tako je v zvezi s temi vprašanji šel neopaženo mimo slovenske zgodovine tistega časa in s tem tudi Kosovega Gradiva.[19]

Iz vsega tega sklopa velja opozoriti samo na tri podatke, ki jih prinaša Regino in v katerih se vsebinsko razlikuje od predlog, ki jih je uporabljal. Toda, kot je pokazalo primerjalno gradivo, v teh primerih ne gre za kakšne nove podatke, ki bi dodatno osvetljevali to problematiko in bogatili naše znanje, ampak za Reginovo napačno branje in razumevanje predlog; torej za napake, ki so se samo navidezno vzpostavile kot novi podatki.

Tako je v znanih dogodkih ob prodoru furlanskega krajišnika Erika in Vojnomira Slovana leta 796 v Panonijo naredil iz avarskega ringa (... *hringum gentis Avarorum*...)[20] obrskega kneza (... *Iringum gentis Avarorum principem*...).[21] Podobno je obrski naziv kagan (... *kagan*..., *quem sibi Avares post interfectionem priorum constituerunt*)[22] spremenil v osebno ime: »*Avares post interfectionem priorum ducum super se constitusisset regem nomine Kaiam*«.[23] Za našo zgodovino pa je gotovo najbolj zanimiv podatek, po katerem naj bi Karel Veliki leta 805 dodelil Avarom zaradi slovanskih napadov nova bivališča med Savario (Szhombathely) in Karantanijo (*inter Sabariam et Carantanum*).[24] V resnici so Obri prosili za nova bivališča med Savario in Carnuntumom – Petronellom na Donavi, vzhodno od Dunaja (*inter Sabariam et Carnuntum*),[25] to je v Zgornji Panoniji; o vzrokih te Reginove napake bomo govorili v nadaljevanju.

Arnulfova doba je približno tisto obdobje drugega dela Reginove kronike, ki prinaša za slovensko zgodovino najdragocenejše podatke. Serija teh informacij se začne z razdelitvijo države Ludvika Nemškega med njegove tri sinove leta 876 (tedaj so Karlmanu pripadle Bavarska, Karantanija, Panonija in – bolj na papirju, kot v resnici – pravice do Češke in Moravske)[26] in se konča z opisom madžarskega vdora v Italijo leta 901.[27] Med tema dvema mejnikoma pa so za nas pomembne še vesti o Ludvikovi (III.) potrditvi pravic glede Karantanije Arnulfu leta 880 (edini vir, ki nam to sporoča in ki nedvoumno dokazuje Arnulfovo oblast nad Karantanijo še za časa njegovega očeta Karlmana);[28] o Arnulfovem prevzemu krone in oblasti v Triburju leta 887[29] in sporočilo o madžarskem ogrožanju Karantancev, Moravanov in Bolgarov, ki ga je Regino datiral v leto 889.[30] F. Kos je iz tega dela Regionove kronike objavil še odlomek o prevzemu oblasti Karla III. Debelega nad Vzhodnofrankovsko državo po smrti njegovega brata Ludvika III.,[31] kar pa se le posredno dotika slovenske zgodovine.

Še posebej zanimivi so Reginovi podatki k letu 889, ki so skoraj v celoti posvečeni madžarski zgodovini. V tem relativno obsežnem tekstu,[32] ki se časovno nikakor ne veže na letnico, pod katero je vpisan, je hotel avtor prikazati velik del madžarske zgodovine – od njihove preselitve iz Skitije pa vse do njihovih prvih vpadov v zahodno Evropo na prelomu 9. v 10. stoletje.[33] Vendar je v tem obsežnem besedilu Reginovega lastnega teksta kaj malo. Praznino v informacijah je reševal na svoj, že preizkušeni način, čeprav je to v drugem delu njegove kronike redkost – s kompiliranjem starejših virov. Tako je iz Pavlove Zgodovine Langobardov prepisal cele odlomke iz opisa Germanije,[34] še zlasti pa se je naslonil na Justina in njegovo Zgodovino, od koder je prevzel kar cele odstavke.[35] Eden redkih delov tega besedila, ki ga je Regino napisal brez tuje pomoči, pa se nanaša prav na našo zgodovino:

»*Et primo (Hungari) quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac pisciatione victum cottidianum quaeritant, deinde Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebis incursionum infestationibus irrumpunt, perpaucos gladio, multa milia sagittis interimunt. ... Huius igitur nefandissimae gentis*

crudelitate non solum memoratae regiones, verum etiam Italiae regnum ex permaxima parte devastatum est.«[32]

F. Kos je v Gradivu to vest – brez zadnjega stavka o ropanju Italije – povezal s sporočilom Fuldskih analov o madžarskem pustošenju Panonije leta 894 in oba odlomka objavil v istem regestu.[36] Vendar se ta Reginov tekst ne nanaša na dogodke, ki jih opisujejo Fuldski anali. K letu 894 prinaša namreč Regino v zvezi s Svetopolkovo smrtjo vest, ki jo je F. Kos prezrl: *»Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus«*[37] in v kateri se verjetno zrcalijo tudi dogodki v Panoniji, o katerih govorijo Anali iz Fulde. Na drugi strani pa lahko kronološko natančneje opredelimo tudi Reginovo sporočilo o ogrožanju Karantancev, Moravanov, Bolgarov in Italije k letu 889.

Madžari so se, kot je znano, zaradi pritiska Bizanca, Bolgarov in Pečenegov leta 896 preselili v novo domovino, na njim že poznano ozemlje med Tiso in Donavo,[38] ki ga Regino imenuje *Pannoniorum et Avarum solitudines,* omenja pa ga tudi kronika angleškega kralja Alfreda, nastala le nedolgo pred tem (okrog 880): *»... Na vzhodu Karantanije, onkraj pustinje je dežela Bolgarija«.*[39] Istega leta je cesar Arnulf zaradi novo nastale madžarske nevarnosti, podelil Braslavu, ki je imel v svojih rokah že regnum med Dravo in Savo, še Panonijo,[40] ter tako združil in utrdil obrambo vzhodne meje svoje države. Prav tako je znano, da so Madžari začeli vdirati v Italijo šele na prelomu 9. in 10. stoletja (898, 899, 901, 904);[41] na Bavarsko so prvič vdrli leta 900,[42] plenili so tudi po Moravskem, leta 901 pa so poskusili srečo še v Karantaniji.[43] Na tej podlagi lahko Reginovo sporočilo k letu 889 v grobem datiramo: po preselitvi v panonsko-avarsko pustinjo leta 896 so Madžari najprej živeli kot nomadi (venatu ac pisciatione victum cottidianum quaeritant), nato pa so okoli leta 900 začeli ogrožati svoje sosede.

Še eno pomembno vprašanje se odpira ob podrobnejši analizi tega Reginovega sporočila o madžarski nevarnosti: njegovo razumevanje pojma Karantanija. Po njegovem sporočilu, da Madžari, naseljeni med Donavo in Tiso, napadajo Karantance, Moravane in Bolgare, se namreč lahko sklepa, da je Karantanija segala na vzhodu vse do Donave in tako zajemala tudi Panonijo. Ta podoba ni osamljena in se sklada s podatki iz nekaterih drugih virov. Podobno opredeljuje Karantanijo na vzhodu tudi že zgoraj omenjena kronika angleškega kralja Alfreda (glej op. 39), po kateri leži Bolgarija *»na vzhodu Karantanije, onkraj pustinje«.* To pomensko razširjanje Karantanije na pokrajine v njeni soseščini zasledimo prvič že v poročilu Fuldskih analov k letoma 862 in 863 – ob postavitvi Karlmana oziroma Gundakarja za vzhodnega prefekta, torej na čelo velike upravne enote, ki je zajemala ves jugovzhod Vzhodnofrankovske države, ko sta bila tako prvi kot drugi *»postavljena na čelo Karantancev«.*[44]

Podobno je po podatkih o vojskovanju med Arnulfom in Svetopolkom spadala v *»Regnum Arnulfi«,* katerega del je bila tudi Karantanija, tudi Zgornja Panonija med Rabo in Vzhodno marko.[45] Po Pircheggerjevih[46] in Mitterauerjevih[47] raziskavah pa je *»in partibus Charanta nominatis«* spadalo tudi ozemlje *»Grofije ob Savi«.*[48] In navsezadnje, po Izvlečku o Karantancih, viru iz konca 12. stoletja, ki pa je nastal na podlagi Conversio Bagoariorum et Carantanorum, je Metod, ki je deloval v Panoniji in nato prebežal k Svetopolku, *»fugatus a Karentanis partibus intravit Moraviam«.*[49]

Vse te podatke je L. Hauptmann[50] prvi povezal v celoto in jasno sliko, ki je v bistvu v nespremenjeni obliki prešla v sinteze slovenske zgodovine.[51] Po tej sliki je bila podlaga za razširitev karantanskega imena na obrobne dežele obnovitev Vzhodne prefekture po Karlmanovem uporu (861–863), ko se je središče in težišče

te nove velike in močne upravne enote preneslo v Karantanijo, tako da je bil mejni grof karantanski tudi vzhodni prefekt. Ob tem kakovostnem dvigu Karantanije v okviru Vzhodne prefekture pa se je hkrati s karantanskim vplivom širilo tudi ime.[52]

Novo razsežnost pa dobi Reginovo razumevanje pojma Karantanija ob njegovi vesti o delitvi države Ludvika Nemškega med sinove leta 876. Iz nje izvemo, da je Karlman dobil

»Baioariam, Pannoniam et Carnutum, quod corrupte Carantanum dicitur, nec non et regna Sclavorum, Behemensium et Marahensium«.[26]

V tej formulaciji sta glede Karantanije opazni zlasti dve stvari. Najprej Regino meni, da je Karantanija popačeno ime, ki bi se pravilno moralo glasiti *Carnu(n?)tum.* To misel je skoraj v nespremenjeni obliki prevzel od Pavla Diakona, katerega Zgodovino Langobardov je uporabljal že na drugih mestih svoje kronike (glej op. 34), ki govori o *»Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum«.*[53] Na podlagi te Pavlove zamenjave Karantanije za Petronell na Donavi vzhodno od Dunaja[54] je Regino tudi vest v *Annales regni Francorum* k letu 805 o Karlovi podelitvi bivališč Avarom *»inter Sabariam et Carnuntum«*[25] predelal v podelitev *»inter Sabariam et Carantanum«.*[24] Medtem ko je torej Pavel Diakon menil, da je Carantanum le popačenka oblike Carnuntum, je Regino v tem primeru oba pojma zamenjal.

Še bolj pomembno pa je, da formulacija, v kateri so naštete dežele, ki so leta 876 pripadle Karlmanu, kaže na drugačno omejitev Karantanije, kot jo opredeljuje isti avtor v sporočilu k letu 889. Medtem ko je po oni segala vse do Donave in zajemala tudi Panonijo, pa je v tej Panonija posebna enota, kar seveda obseg Karantanije na vzhodu bistveno omejuje. Ta razlika v obeh Reginovih sporočilih zato seveda postavlja vprašanje o njegovem pojmovanju Karantanije.

Zdi se, da lahko to neskladnost pojasnita dve dejstvi. Najprej je treba opozoriti, da Regino v sporočilu k letu 889 govori o Karantancih, Moravanih in Bolgarih, in ne o Karantaniji, Moravski in Bolgariji; torej o ljudstvih in ne o deželah. Po drugi strani je Panonija tista dežela, ki je po končanih obrskih vojnah doživela intenzivno kolonizacijo. Tja so se naseljevali karantanski in tudi moravski Slovani,[55] močna, zagotovo v zahodne dele pokrajine, je bila tudi kolonizacija Bavarcev.[56] Vsi ti novi naseljenci so tam naleteli na ostanke Avarov in celo na Gepide,[57] tako da je Panonija postala nekakšen *»kotel ljudstev«,* v katerem so vodilno vlogo imeli Slovani.[58] V tem kotlu pa za prevladujoče panonske Slovane, kot je to formuliral H. Wolfram, ne poznamo nobenega posebnega plemenskega imena *(keine gentile Sondername);*[59] vsaj v virih tistega časa, ki govorijo o Karantancih, Moravanih in Čehih, ga ni. Najboljši zgled za to je *Conversio Bagoariorum et Carantanorum,* spis, ki je nastal prav v obravnavanem obdobju in katerega velik del se nanaša na panonsko zgodovino tistega časa. V njem se vedno, kadar se govori o pokrajini vzhodno od Karantanije in vse do izliva Drave v Donavo, navaja njeno ime – Panonija *(Pannonia inferior,* tudi *Pannonia orientalis).*[60] Kadar pa se govori o ljudstvu te pokrajine, se to nikdar ne omenja s svojim imenom – ker ga očitno nima – ampak je označeno kot »karantanski sosedje« *(Quarantani et confines eorum)*[61] in enkrat kot *»ljudstvo vzhodne Panonije« (orientalis Pannoniae populus).*[62]

Reginov anahronizem je torej verjetno samo navidezen. O Panoncih (ali kakorkoli bi se tamkajšnji prebivalci že imenovali) ne govori zato, ker bi po njegovem Karantanci segali vse do Donave, ampak zato, ker verjetno niso imeli svojega imena.

Takšna interpretacija pa kaže v novi luči tudi Reginovo sporočilo k letu 880 o Ludvikovi podelitvi in potrditvi Karantanije z Možberkom Arnulfu:

»Concessit autem idem rex Arnolfo Carantanum, quod ei pater iam pridiem concesserat, in quo situm est castrum munitissimum, quod Mosaburch nuncupatur,

eo quod palude impenetrabili locus vallatus, difficilimum aduentibus praebat accessum.«[28]

Odkar je namreč H. Pirchegger leta 1912[63] povezal ta Reginov podatek s sporočilom v *Conversio Bagariorum et Carantanorum,* po katerem vemo, da se je tudi Pribinova in Kocljeva spodnjepanonska prestolnica imenovala Mosapurc in da se je nahajala v geografsko podobnem okolju,[64] kakršnega opisuje v zvezi z Mosaburchom Regino, ter postavil tezo, da gre pri Reginovem Mosaburchu za spodnjepanonski Mosapurc – Blatenski kostel (kot se je kraj slovansko imenoval), so mnenja zgodovinarjev razdeljena.[65] Ta Pircheggerjeva razlaga hkrati pomeni, da se je ime Karantanija raztezalo tudi čez Spodnjo Panonijo,[66] tako kot nam pričajo že nekateri drugi (zgoraj omenjeni) viri, kjer je Karantanija pojmovana v širšem pomenu, v obsegu Vzhodne prefekture.

Vzrok za nesoglasje med zgodovinarji pa je še en Možberk – Moseburch de Karinthia – ki se nahaja na Koroškem, severno od Vrbskega jezera, torej v centralnih predelih nekdanje Karantanije. Ta se v virih, v kolikor se ne poveže Reginovo sporočilo z njim, omenja šele v prvi polovici 12. stoletja.[67] So pa tamkajšnja arheološka izkopavanja zadela ob objekte, ki spadajo še v frankovsko dobo, torej čas, ki ga obravnavamo, in izpričujejo veliko starost koroškega Možberka in možnost povezave z Reginovim sporočilom; pa tudi okolica je še dandanes relativno zamočvirjena[68] (kar izpričuje že nemško ime za kraj – Moosburg), kot to omenja vir.

V tej dilemi, na kateri Mosaburch, koroški ali panonski, je mislil Regino, pri čemer se oba glede elementov, na podlagi katerih bi se bilo mogoče jasno odločiti, prav neverjetno ujemata in s tem otežujeta presojo, lahko gotovo kot konstitutivni element te presoje sodeluje vprašanje Reginovega razumevanja obsega Karantanije. Ta pa jo je, kot se zdi iz analiz njegovih podatkov k letu 876 in 889, razumel v ožjem smislu, omejeno na Koroško in gornje Pomurje.

---

[1] Osnovne informacije o Reginu in njegovem delu prinašajo več ali manj vse bolj znane splošne enciklopedije, npr. *Der große Brockhaus, Encyclopedia Britannica, Enciclopedia Italiana, Boljšaja sovetskaja Enciklopedija;* pa tudi cerkveni priročniki takšne vrste: *Enciclopedia Cattolica, Lexikon für Theologie und Kirche, Dictionnaire de Théologie Catholique.*

[2] Temeljna objava tega dela je v *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* I (dalje *MGH SS I*), Hannoverae 1826 (nespremenjen ponatis Stuttgart 1976) 537–612, v izdaji G. H. Pertza, ki je služila tudi nam za osnovo.

[3] *Encyclopedia Britannica* ima kot zadnjo letnico prvega dela Reginove Kronike leto 718, kar je verjetno tiskovna napaka letnice 817. Glede na to, da se drugi del kronike začne z letom 818, je pisec gesla v *EB* verjetno preprosto zapisal, da se prvi del kronike konča leto prej – 817. To pa ne drži, saj v kroniki manjkajo leta 814–817. Glej *MGH SS I,* 566 in 567.

[4] *MGH SS I,* 537 sl.

[5] Ib., 566.

[6] O drugem delu svoje kronike je Regino sam napisal: »*Caetera quae sequuntur, meae parvitatis studio descripta sunt, pro ut chronicorum libris adnotata inveni, aut ex relatione patrum auditu percipere potui*«; ib., 566.

[7] Ib., 337–415 (*Annales Fuldenses*); 419-515 (*Annales Bertiniani*).

[8] Glej ib., 567, op. 1, 4–7; 568, op. 10; 569, op. 11, 13; 570, op. 16–19; 571, op. 23, 24; 573, op. 30; 577, op. 35, 38; 578, op. 39; 580, op. 45; 582, op. 48; 583, op. 52; 584, op. 55; 587, op. 60; 590, op. 63; 605, op. 5; 606, op. 7; 609, op. 19; 610, op. 21.

[9] Ib., 570, op. 15.

[10] Ib., 579, op. 44; 583, op. 54.

[11] Ib., 593, op. 73.

[12] Ib., 601; glej še P. Štih, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, *Zgod. časop.* 37, 1983, 187 sl.

[13] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1* (Ljubljana 1902), LXXVIII.

[14] F. Kos, *Gradivo 1,* št. 280; isti, *Gradivo 2* (Ljubljana 1906).

[15] Regest ni prava oznaka za zbir več različnih virov, ki se nanašajo na en in isti dogodek in so objavljeni v njihovi integralni obliki. Na tem mestu se uporablja le zato, ker se je v naši historiografiji prav v primeru Kosovega Gra-

diva uveljavila oznaka regest za vsako posebej oštevilčeno in samostojno celoto v tem delu, pa čeprav po svoji formi to niso vedno regesti.

[16] F. Kos, *Gradivo 1*, št. 280.

[17] To dokazujejo tudi viri *Annales s. Amandi, Annales Laubacenses, Annales s. Emmerammi Ratisponensis maiores, Annales Augienses, Annales Sangallenses breves,* navedeni v istem regestu, ki več ali manj enako in lapidarno poročajo o tem dogodku *(Karolus rex primum fuit in Chunia).*

[18] V nekaterih regestih se F. Kos ni vedno držal načela, da je objavil vse njemu poznane vire, ki se nanašajo na določen dogodek. Glej npr. P. Štih (op. 12) 192, op. 175, kjer so o madžarskem porazu pri Welsu ob Trauni leta 943 navedeni samo viri, ki jih F. Kos v Gradivu ni objavil. Glej tudi naslednjo opombo (19) in z njo zvezan tekst.

[19] *MGH SS I,* 599 (primerjaj s F. Kos, *Gradivo 1,* št. 261, kjer so o tem dogodku objavljeni ostali viri); *MGH SS I,* 560 (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 273); *MGH SS I,* 561 (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 280, 283, 291, 293, 295, 301); *MGH SS I,* 562 (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 312, 326); *MGH SS I,* 563 (F. Kos, *Gradivo 2,* št. 19, 26, 29); *MGH SS I,* 566 (F. Kos, *Gradivo 2,* št. 38, 39).

[20] *Annales regni Francorum, Annales Fuldenses* (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 293).

[21] *MGH SS I,* 561. Podobno ima tudi *Pauli Diaconi Continuatio tertia: »Avarorum principe Hyringo«* (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 293).

[22] *Annales regni Francorum* (F. Kos, *Gradivo 1,* št. 301).

[23] *MGH SS I,* 561.

[24] Ib., 563.

[25] *Annales regni Francorum, Annales Fuldenses* (F. Kos, *Gradivo 2,* št. 26).

[26] *MGH SS I,* 589; F. Kos, *Gradivo 2,* št. 242.

[27] *MGH SS I,* 609; F. Kos, *Gradivo 2,* št. 323b.

[28] *MGH SS I,* 581; F. Kos, *Gradivo 2,* št. 259.

[29] *MGH SS I,* 597; F. Kos, *Gradivo 2,* št. 280.

[30] *MGH SS I,* 600; F. Kos, *Gradivo 2,* št. 307.

[31] F. Kos, *Gradivo 2,* št. 263; *MGH SS I,* 593.

[32] *MGH SS I,* 599–601.

[33] O tej časovni večplastnosti in razsežnosti Reginovega teksta o madžarski zgodovini že J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig 1903) 527; primerjaj tudi P. Štih (op. 12) 185 sl.

[34] *Pauli Diaconi Historia Langobardorum* I/1 (ed. G. Waitz, *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum,* Hannoverae 1878, 52).

[35] *MGH SS I,* 599, op. 85–87; 600, op. 88, 90, 91; 601, op. 92, 93.

[36] F. Kos, *Gradivo 2,* št. 307.

[37] *MGH SS I,* 606.

[38] Podrobneje o teh dogodkih P. Štih (op. 12) 183 sl.

[39] B. Kaiser, *Medieval English,* Berlin 1961[5], 52. Citat po B. Grafenauer, Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, *Zgod. časop.* 17, 1963, 193.

[40] *Annales Fuldenses ad a. 896;* F. Kos, *Gradivo 2,* št. 313.

[41] Podrobnejša dokumentacija z navedbo vira P. Štih (op. 12) 187 sl.

[42] *Annales Fuldenses ad a. 900; (MGH SS I,* 415): *»(Ungari) regnum Baioaricum hostiliter invaserunt, ita ut per quinquaginta miliaria in longum et in transversum igne et gladio cuncta caedendo ed devastando in una die prostraverunt«.*

[43] F. Kos, *Gradivo 2,* št. 331.

[44] Ib., št. 183.

[45] *Annales Fuldenses ad a. 884;* F. Kos, *Gradivo 2,* št. 268.

[46] H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien in der Karolingerzeit, *Mitt. Inst. österr. Geschichtsforsch.* 33, 1912, 297.

[47] M. Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten, *Archiv österr. Gesch.* 123, 1963, 223.

[48] F. Kos, *Gradivo 2,* št. 309, 310.

[49] M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Ljubljana 1936) 140.

[50] Zlasti in predvsem L. Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, *Časop. slov. jez. književ. zgod.* 2, 1920, 210–250; glej tudi B. Grafenauer, Karantanski temelji koroške vojvodine, *Zgod. časop.* 31, 1977, 146 sl.

[51] M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955) 120 sl; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda 2* (Ljubljana 1965) 107 sl.

[52] Glej npr. P. Štih, Regnum Carantanum, *Zgod. časop.* 40, 1986, 215–231.

[53] Pauli Diaconi, *Historia Langobardorum* V/22; F. Kos, Gradivo 1, št. 178.

[54] Glej H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Graz 1979) 81, kjer ob razpravljanju glede imena Karantanija dodaja, da morda ni tako zelo napačno Pavlovo razumevanje Carantanum kot pokvarjena oblika izraza Carnuntum. Kajti, kot ugotavlja, Slovani, naseljeni v vzhodne Alpe, so svoje ime Karantanci prevzeli od predromanskega pokrajinskega oziroma krajevnega imena (kot je npr. Forum Iulii dal ime pokrajini in njenim prebivalcem). Tako, da Carnuntum pri Pavlu Diakonu mogoče ne pomeni Carnuntuma na Donavi ampak – čeprav v 8. stoletju še ne izpričano – civitas Karantana.

[55] A. C. Sos, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert* (München 1973).

[56] M. Kos (op. 49) c. 10: *»coeperunt populi sive Sclavi vel Bagoarii inhabitare terram,*

unde ille expulsi sunt Huni, et multiplicari«; glej še L. Hauptmann, Mejna grofija spodnjepanonska, *Razpr. Znan. d. hum. vede* 1, 1923, 311–357; K. Schünemann, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert* (Berlin – Leipzig 1923).

[57] M. Kos (op. 49) c. 6: *»De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident«.*

[58] To na najboljši način dokazuje Metodovo delovanje v Panoniji. Časovno gledano je njegova tamkajšnja akcija le kratka perioda – nasproti Salzburgu, ki je začel z misijonom takoj po koncu obrskih vojn in gradil svoje postojanke do prihoda Metoda že 70 let – pa vendar mu je uspelo spodriniti latinsko bogoslužje in ga nadomestiti s slovanskim (M. Kos [op. 49] c. 12), česar si ni mogoče predstavljati brez širše slovanske družbene podlage, pa tudi vrhnji sloj v pokrajini s Pribino in Kocljem na čelu je bil slovanski. Glej še P. Štih (op. 12) 193–200.

[59] H. Wolfram (op. 54) 16.

[60] M. Kos (op. 49) 127, 129, 131, 132, 136, 140.

[61] M. Kos (op. 49) 129, 130, 133; primerjaj H. Wolfram (op. 54) 78.

[62] M. Kos (op. 49) 140.

[63] H. Pirchegger (op. 46) 309.

[64] M. Kos (op. 49) c. 13: *»in castro Chezilonis noviter Mosapurc vocato«*; c. 11: *»munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis«.*

[65] Nekatere avtorje, ki se glede tega vprašanja niso strinjali med seboj, glej npr. pri P. Štih (op. 12) 182.

[66] Zelo odločno o tem npr. B. Grafenauer (op. 50) 147: *»Leta 880 se Blatenski kostel (»Mosaburch«), središče Spodnje Panonije, izrecno lokalizira v Carantanum«.*

[67] A. Jaksch, *Monumenta historica ducatus Carinthiae 3* (1904), št. 547, 704, 705.

[68] F. X. Kohla, G. A. Metnitz, G. Moro, *Kärntner Burgenkunde. Ergebnisse und Hinweise in Übersicht, 1. Teil: Kärntens Burgen, Schlösser, Ansitze und Werhafte Stätten* (Klagenfurt 1973) 220 in tam navedena literatura o izkopavanjih.

KLEINE ANMERKUNGEN ZUR CHRONIK DES REGINO AUS PRÜM ALS QUELLE FÜR DIE GESCHICHTE DER SLOWENEN IM FRÜHMITTELALTER

Zusammenfassung

Die Abhandlung erörtert Reginos Chronik vom Standpunkt der slowenischen Geschichte. Zunächst wird in Kürze die eigentliche Chronik vorgestellt, die hinsichtlich ihrer Qualität in zwei Teile zerfällt. Der erste, die Periode zwischen den Jahren 1 und 813 umfassende, hat einen ausgeprägt kompilatorischen Charakter und ist demzufolge als geschichtliche Quelle weniger verwendbar;[3–5] der zweite Teil, worin Regino auch schon die Ereignisse beschrieben hat, die er selbst als Zeitgenosse erlebte, erfaßt die Zeitspanne zwischen den Jahren 818 und 906. Obwohl der zweite Teil, namentlich im chronologischen Sinn, öfters unzuverlässig ist,[7–13] vermittelt er in inhaltlicher Hinsicht dennoch eine Reihe wichtiger Informationen und bildet den Hauptteil der Chronik.[6]

Der erste Teil bringt bezüglich der slowenischen Geschichte vor allem mit den fränkisch-awarischen Kriegen am Ende des 8. Jh. verknüpfte Angaben, doch sind diese getreu aus den *Annales regni Francorum* entlehnt, so daß die Chronik in dieser Hinsicht lediglich als Sekundärquelle dienen kann.[15–25] Im zweiten Teil der Chronik ist hingegen die Arnulfperiode (letztes Viertel des 9. Jh.) ungefähr jener Zeitabschnitt, von dem der erörtete Text die meisten wertvollen Daten über die slowenische Geschichte vermittelt.[26–31] Bei der Erörterung wurde Aufmerksamkeit vor allem drei Informationen des Regino gewidmet: der Mitteilung zum Jahr 876 über Karlmanns Gewinnung Bayerns, Karantaniens, Pannoniens sowie der Mähren und Tschechen,[26] der Nachricht zum Jahr 880 über die Verleihung Karantaniens samt Moosburg dem Arnulf[28] und der von Regino ins Jahr 889 datierten Mitteilung über die Gefährdung der Karantanier, Mähren und Bulgaren durch die Ungarn.[32]

Für die letztangeführte Mitteilung ist festgestellt worden, daß sie sich chronologisch nicht an das von Regino angeführte Jahr bindet, sondern sich auf eine spätere Zeit bezieht (ungefähr 896–900).[33–43] In diesem Rahmen wurde auch die Frage betreffs Reginos Auffassung des Umfangs von Karantanien aufgeworfen. Nach dem Bericht aus dem Jahr 889 läßt sich nämlich schließen, daß Karantanien im Osten bis zur Donau hin reichte und folglich auch Pannonien in sich schloß, was auch einige andere Quellen bezeugen, und daß der Name Karantanien nach der Wiedererneuerung der Östlichen Präfektur in den sechziger Jahren des 9. Jh. auf die gesamte Verwaltungseinheit übertragen wurde.[44–52] Andererseits weist jedoch Reginos Mitteilung aus

dem Jahr 876 deutlich auf eine andersartige Abgrenzung Karantaniens hin, da ja Pannonien als besondere selbständige Einheit erscheint.[54, 55] Es scheint indessen, daß dieser Anachronismus nur scheinbar ist. Er wird durch die Tatsache erklärt, daß Regino im Bericht aus dem Jahr 889 von den Völkern spricht und nicht von den Regionen. Und Pannonien war jene Region, wo sich für die dortigen dominierenden Slawen kein gentiler Sondername Geltung verschafft hatte; zumindest kennen ihn die Quellen aus jener Zeit, die von den Karantaniern, Mähren und Tschechen sprechen, nicht. Deshalb spricht Regino vermutlich deswegen nicht von »Pannoniern«, weil seiner Ansicht nach die Karantanier bis zur Donau hin reichen würden, sondern lediglich deshalb, weil jene wahrscheinlich keinen eigenen Namen hatten.[55–62] Diese Interpretation wirft aber ein neues Licht auch auf die Frage der Lokalisation Moosburgs in Reginos Bericht zum Jahr 880, wo sich die Historiographie nicht einig darüber ist, ob Regino den Kärntner oder den pannonischen Ort mit solchem Namen im Sinne hatte. In diesem Dilemma kann als konstitutives Beurteilungselement auch die Frage betreffs Reginos Auffassung des Umfangs von Karantanien mitwirken. Den hat er indessen, wie aus den Analysen seiner Angaben zu den Jahren 876 und 889 hervorzugehen scheint, im engeren Sinn, auf Kärnten und das obere Murgebiet beschränkt, aufgefaßt.[63–68]

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 531-556

ŽELEZNODOBNO NASELJE IN GROBIŠČE V BREZJAH PRI TREBELNEM

JANEZ DULAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU–61000 Ljubljana

BORUT KRIŽ

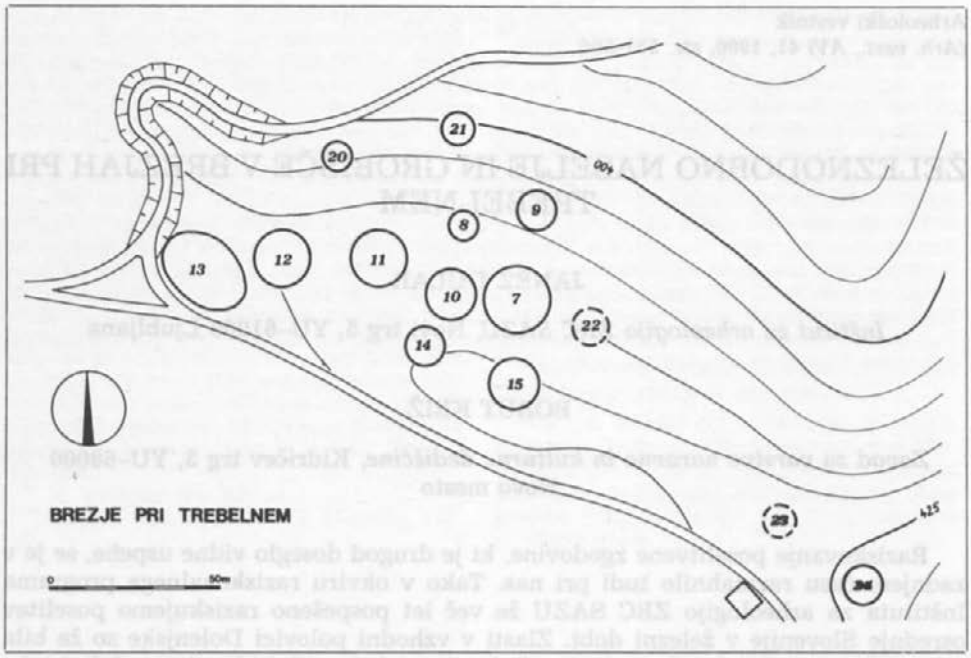
Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Kidričev trg 3, YU–68000 Novo mesto

Raziskovanje poselitvene zgodovine, ki je drugod doseglo vidne uspehe, se je v zadnjem času razmahnilo tudi pri nas. Tako v okviru raziskovalnega programa Inštituta za arheologijo ZRC SAZU že več let pospešeno raziskujemo poselitev osrednje Slovenije v železni dobi. Zlasti v vzhodni polovici Dolenjske so že bila rekognoscirana obsežnejša področja. Dela so potekala v Suhi krajini, v dolini reke Mirne in ob spodnjem toku Krke, v celoti pa je bila pregledana tudi Bela krajina. Raziskave so odkrile vrsto novih najdišč, pri tistih, ki so bila že znana, pa so pojasnile večino nejasnosti, ki jih brez topografskih ogledov in natančnega študija rokopisne ostaline tedanjih izkopavalcev ne bi bilo mogoče odstraniti. To velja še zlasti za večja najdišča, ki so bila intenzivno raziskovana ob koncu prejšnjega stoletja in za katera obstaja kopica dragocenih podatkov, bodisi o najdišču samem, ali pa o gradivu, ki je bilo tod izkopano. Kritična objava takšnih virov je nujna, žal pa je bila v preteklosti le redko izvedena.[1] Eno takih najdišč, ki je sicer doživelo kataloško objavo gradiva, pač pa je takrat iz objektivnih vzrokov izostala njegova poselitvena podoba in objava virov, so tudi Brezje pri Trebelnem. V pričujočem članku želimo zapolniti to vrzel.

Geografska lega in kratka zgodovina raziskav

Vas Brezje, po kateri je dobil celoten prazgodovinski kompleks svoje ime, leži na manjši terasi na južnem robu Štatenberške doline, sredi katere vijuga potok Radulja. Dolina je prostrana in rodovitna, zato niti ni čudno, da je na njenem obrobju vzniknilo naselje, ki se po pomembnosti uvršča med centre dolenjske halštatske skupine. Nad vasjo se namreč dviga položen greben, s katerega je dober razgled proti Trebelnemu, Karteljevemu in Temeniški dolini. Prazgodovinska poselitev se je zgostila prav na vrhu grebena, kjer je bilo na najvišji točki zgrajeno naselje, medtem ko so se pripadajoča grobišča širila vzhodno in zahodno od tod. Nekaj gomil je bilo tudi na severnem pobočju, torej na mestu, kjer danes stoji vas (**pril. 1**).

Za najdišče je že leta 1885 zvedel Jernej Pečnik. To leto so namreč v vasi pri kopanju temeljev za hišo A. Peterleta zadeli na prazgodovinske najdbe, med drugim

Sl. 1: Brezje pri Trebelnem, skupina gomil na grebenu vzhodno od naselja.
Abb. 1: Brezje bei Trebelno, Grabhügelgruppe auf dem Bergrücken östlich der Siedlung.

zapestnice, fibule in korale. To je bila gomila 2, na kateri je decembra 1893 Pečnik napravil poskusni kop in zadel na tri grobove, od katerih je eden vseboval ostanke skledaste čelade.

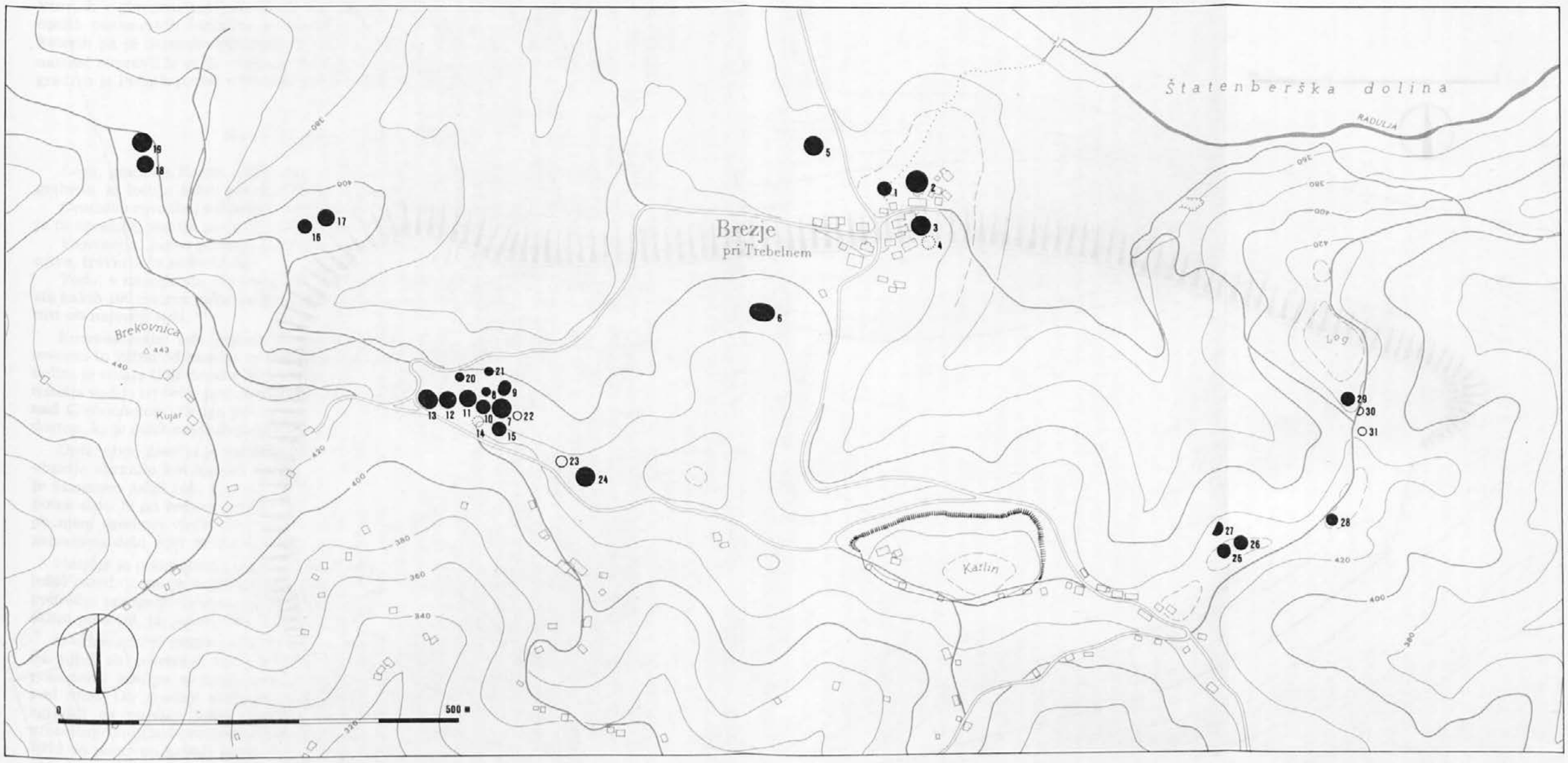
Z izkopavanjem tu ni več nadaljeval, pač pa se je naslednje pomladi (1894) po poprejšnjih sondiranjih lotil gomile 12, ki je ležala v največji skupini gomil na grebenu zahodno od naselja. Kopal jo je z daljšimi presledki celo leto 1894 in še v aprilu 1895.

Leto 1894 je čas, ko je Pečnik v Brezjah najintenzivneje raziskoval. Junija si je najdišče podrobneje ogledal tudi Simon Rutar, rezultat tega obiska pa je bila pregledna karta najdišča z vrisanimi in na novo oštevilčenimi gomilami (**sl. 2**). Gomila 1 je tako dobila na Rutarjevi karti številko 12, znameniti grob 82, za katerega se je vedelo, da je bil najden že izven nje, pa izvira dejansko iz gomile 14 (glej podrobnejšo obrazložitev pri opisu gomil 12 in 14).

Pečnik se je v aprilu in maju 1895 najprej lotil gomil 14 in 15, ki sta ležali blizu gomile 12 in sta bili zaradi obdelovanja tal močno zravnani. Junija in julija je kopal gomilo 13, nato pa se je med poletjem (julij–avgust) lotil še gomile 6. Avgusta 1895 je sondiral tudi gomilo 7, a je moral zaradi suše in zbite zemlje delo pustiti. V Brezje se je vrnil šele proti koncu oktobra, nadaljeval delo na gomili 7 in do konca decembra v njej izkopal 41 grobov.

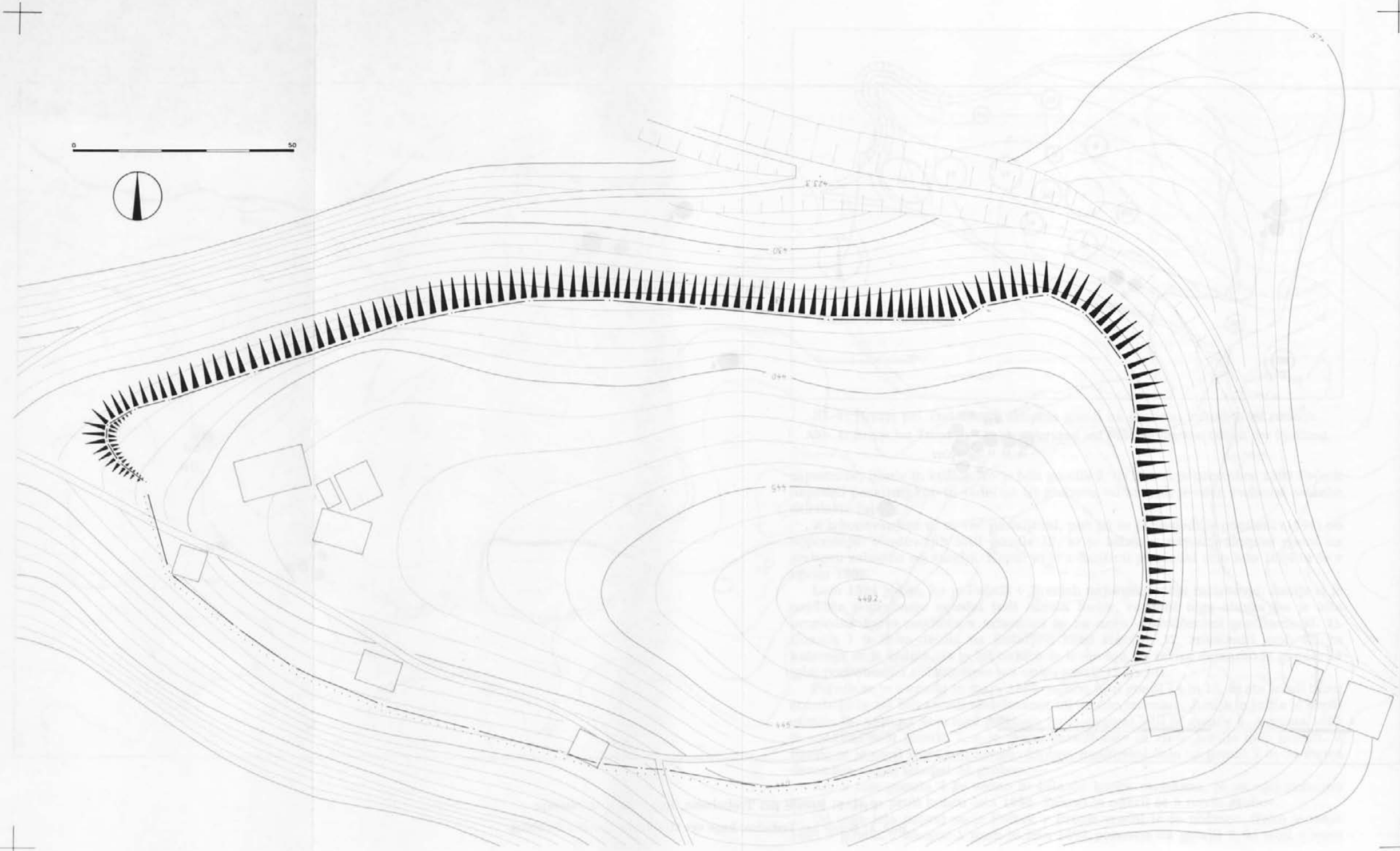
Ker s tem gomila 7 še vedno ni bila do konca raziskana, je na njej ponovno kopal maja in proti koncu leta 1896. Takrat je odkril še 5 novih grobov.

Od tega leta naprej se je Pečnik v Brezje vračal le še občasno. Tako je maja 1897 v gomili 9 izkopal 1 grob in leta 1897 ponovno na gomili 2, ki stoji v sami

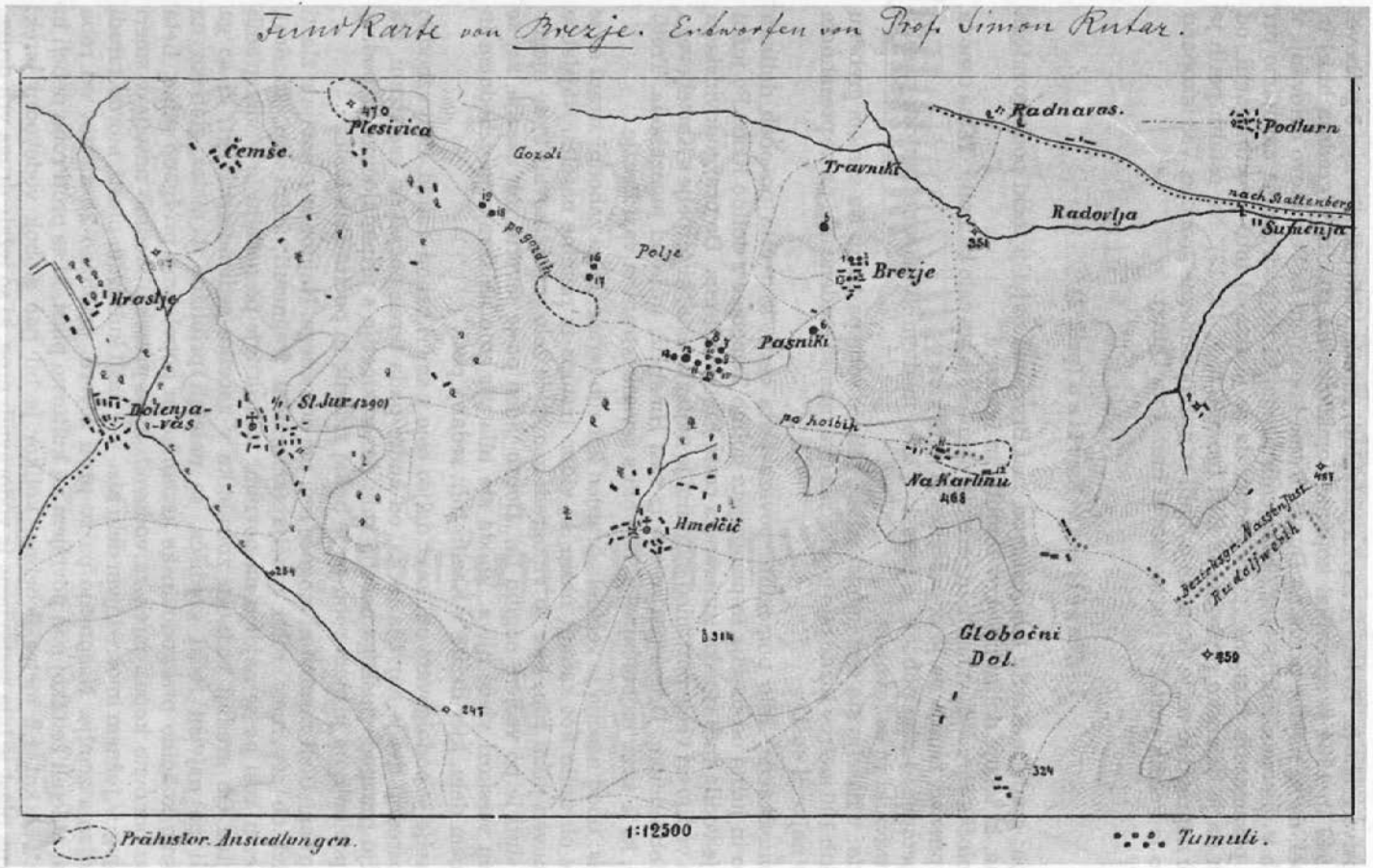
Pril. 1: Brezje pri Trebelnem, lega gomil in naselja.

Beil. 1: Brezje bei Trebelno, Lage der Grabhügel und der Siedlung.

Pril. 2: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, načrt naselja.

Beil. 2: Karlin über Brezje bei Trebelno, Siedlungsplan.

Sl. 2: Rutarjeva pregledna karta najdišča Brezje pri Trebelnem iz leta 1895.
Abb. 2: Rutars Übersichtskarte des Fundortes Brezje bei Trebelno aus dem Jahr 1895.

Med sabo so se mešali siva ilovica, plasti žganine, rdečerumeni hišni lep, nekaj kamenja, živalske kosti in precej fragmentov keramike. V jarku so bile tudi večje skale nepravilnih oblik, ki bi lahko bile ostanki prazgodovinske arhitekture.

Naselje na Karlinu še ni bilo raziskovano.

Nekropola

K naselju na Karlinu nad Brezjami pri Trebelnem pripadajo tri obsežna gomilna grobišča: prvo je v vasi in šteje šest gomil (gomile št. 1–6), drugo se širi po grebenih zahodno od naselja (gomile št. 7–24), tretje pa je na grebenu vzhodno od Karlina (gomile št. 25–31). Doslej sta bili v literaturi znani le prvi dve nekropoli, medtem ko je bila tretja skupina gomil, ki se vrste ob kolovozu proti Šumenju, odkrita šele s topografijo (**pril. 1; sl. 1**).[2]

Mere gomil:

Gomila 1: premer 15 m, višina 1 m (na gomili stoji hiša).
Gomila 2: premer 25 m, višina 4 m (na robu gomile stoji hiša).
Gomila 3: premer 20 m, višina 2 m (na gomili je zgrajena klet).
Gomila 4: mere niso znane, ker je bila gomila leta 1980 zravnana pri gradnji kozolca.
Gomila 5: premer 20 m, višina 2 m.
Gomila 6: premer 20×30 m, višina 5 m.
Gomila 7: premer 20 m, višina 5 m.
Gomila 8: premer 9 m, višina 1 m.
Gomila 9: premer 12 m, višina 1,5 m.
Gomila 10: premer 14 m, višina 2 m.
Gomila 11: premer 17 m, višina 3 m.
Gomila 12: premer 17 m, višina 2–3 m.
Gomila 13: premer 19×28 m, višina 5 m.
Gomila 14: premer cca 12 m (gomila je bila odstranjena s strojnim izkopom).
Gomila 15: premer 15 m, višina 1 m.
Gomila 16: premer 15 m, višina 1,5 m.
Gomila 17: premer 20 m, višina 5 m.
Gomila 18: premer 20 m, višina 4 m.
Gomila 19: premer 18 m, višina 3 m.
Gomila 20: premer 9 m, višina 1 m.
Gomila 21: premer 9 m, višina 1 m.
Gomila 22: premer 9 m, višina 1 m (gomila daje videz prekopane zemlje, zato je označena kot domnevna).
Gomila 23: premer 12 m, višina 1 m (gomila je domnevna).
Gomila 24: premer 20 m, višina 1 m.
Gomila 25: premer 17 m, višina 2,5 m.
Gomila 26: premer 16 m, višina 2 m.
Gomila 27: premer 14 m, višina 1,5 m (na severozahodni strani jo je presekala pot).
Gomila 28: premer 12 m, višina 2 m.
Gomila 29: premer 14 m, višina 2 m.
Gomila 30: premer 10 m, višina 1 m (gomila je domnevna).
Gomila 31: premer 10 m, višina 1 m (gomila je domnevna).

Podatki o raziskovanih gomilah

Za rekonstruiranje vsebine gomil in grobnih celot so najvažnejši vir pisma in popisi najdb, ki jih je Pečnik pošiljal kustosu dunajskega dvornega muzeja in Centralni komisiji.[3] Poročila Simona Rutarja v glasilih Muzejskega društva in

Centralne komisije so bila namreč sestavljena šele na podlagi Pečnikovih podatkov in vsebujejo zlasti pri poimenovanju gomil ter opisu grobnih celot precej napak. (S. Rutar, *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 5, 1895, 128; najdbo omenja na kratko *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 21, 1895, 40; *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 22, 1896, 225). Zato se bomo pri pregledu dogodkov in popisu gomil držali predvsem Pečnikovih podatkov, ki so primarni in zato najbolj zanesljivi. Objavljamo jih dobesedno, torej brez popravkov (glej citirana pisma pri opisu posameznih gomil).

Gomila 2

Gomilo, na robu katere stoji hiša, je leta 1893 z vrha sondiral Pečnik. Odkril je tri grobove, ki pa so bili kljub temu, da so to prve najdbe iz te gomile, kasneje v Naravoslovnem muzeju inventarizirani z oznakami grob 3, 4 in 5. Decembra 1897 je namreč Pečnik v isti gomili, tokrat na vzhodnem robu, odkril še dva skeletna grobova (inventarizirana pod oznakama gr. 1 in 2), nato pa ni v njej, čeprav jo je prekopal čez polovico, razen oglja našel ničesar več. V gomili je torej odkril skupaj 5 grobov, ki jih je poslal v Naravoslovni muzej na Dunaju (Pečnikova pisma Szombathyju – 20. 9. 1893, 11. 6. 1894, 10. 1. 1898, 18. 5. 1898 in 26. 11. 1898).

Pečnikovi podatki o grobovih:

Grab 1. Skeletgrab 2.50 m tief Kopf gegen Osten 2 Fussringe, 2 Armringe, 2 Ohrgehänge, mehrere Korallen Bernstein, 2 Fibeln, aber leider nicht ganze und 2 Tongefässe.
Grab 2. Skeletgrab 3 metter tief Kopf gegen Osten 3 Armringe, 1 grosse Kahnfibula, noch gut erhalten, mehrere Korallen, Ohrgehänge, 2 Tongefässe.
Grab 3. Tongefäss Scherben.
Grab 4. 2 Fussringe 1 Fibula Bernsteinkorallen.
Grab 5. Mehrere Stücke von Lederhut.

Gradivo je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 59.

Gomila 3

Gomila je poškodovana, ker so leta 1903 pričeli na njej kopati temelje za novo hišo. Tako so marca tega leta zadeli na najmanj tri grobove z zanimivimi pridatki, ki jih je od takratnega lastnika zemljišča Antona Žagarja kupil Ignac Kušljan (Pečnikovo pismo Szombathyju z dne 4. 3. 1903: »*...gleich kommen auf ein wiblichen Grab, hat gehabt ein Tongefäss, 2 schöne Fussringe, 1 Armring, 2 Ohrgehänge, 1 interresante Fibula mit Figur, ein Hund, geht auf eine Gans gut erhaltene, dann kommt auf ein mänliche Grab, 2 Lanzen, 1 Kelt, 1 Gürtelblech, Bronze, schön 1 Messer und dann wieder auf ein mänliche Grab, 1 Lanze, 1 Gürtelblech, Gürtelringe, und andere Bronzesachen.*«). Gradivo je prispelo v dunajski Naravoslovni muzej (I. Kušljan, rk. Zapisnik in poslovna knjiga, str. 126 s).

Marca naslednjega leta (1904) so s kopanjem nadaljevali in zadeli še na en zelo bogat ženski grob. Tokrat je gradivo na Dunaj poslal Pečnik, ki je o najdbi natančno poročal tudi Centralni komisiji (pismo z dne 28. 3. 1904):

»*Grab 1 metter tief, Kopf gegen Norden,*
Nro. 1. bei Kopfe gefunden 2 gut erhaltene Ohrgehänge,

Nro. 2. auf den Hals mehrere verschiedene Gatung Korallen aus Bernstein,

Nro. 3. auf den Brust 7 stück verschiedene Gatung Fibeln, sehr schöne Arbeit, leider nur zerschlagene, gebrochene gefunden,

Nro. 4. auf jeden Hand 2 Stück schöne dicke Armringe,

Nro. 5. auf den Füssen 11 Stück grosse Fussringe, auf rechten Fuss 6 Stück, auf linken Fuss 5 Stück, und auf Knien hat gelegen ein Schmuck, einige Bronzestücke, und dabei viele Bronzeknöpfe, ungewöhnliche Bronzeschmuck.«

Najdbo omenja na kratko v poročilih Centralne komisije tudi J. Szombathy (*Mitt. Zentr. Komm.* 3, 1904, 135), ko omenja pet skeletnih grobov, kar pa je glede na primarno Pečnikovo poročilo, ki smo ga dobesedno navedli zgoraj, napačno.

Predmeti z obeh kopanj v NHMW niso inventarizirani in jih K. Kromer v svojem katalogu ni objavil.

Gomila 6

Gomilo, ki leži v gozdu (nekoč je bil tu pašnik), je prekopal julija in avgusta 1895 Pečnik. Čeprav je bila ogromna, je v njej našel le šest grobov in kopico razmetanih posameznih najdb; po tem je sklepal, da je bila že prej prekopana. Potek dogodkov, ki ga je moč razbrati iz ohranjene korespondence, je sledeč:

julij 1895: Pečnik začne kopati gomilo z vrha, kjer je bil že prej vkop

julij 1895: izkopavanje si ogleda S. Rutar (Pečnikovo pismo Szombathyju – 25. 7. 1895)

julij 1895: Pečnik pošlje na Dunaj gradivo grobov 1 in 2 (Pečnikovo pismo Szombathyu – 27. 7. 1895)

julij 1895: Pečnik detajlno opiše žgan grob 5 (Pečnikov pismo Szombathyju – 31. 7. 1895)

avgust 1895: Pečnik pošlje na Dunaj gradivo grobov 3 do 6 (Pečnikovo pismo Szombathyu – 8. 8. 1895)

avgust 1895: Pečnik prekoplje gomilo do konca, vendar pa v njej najde le še posamezne najdbe, ki jih pošlje s seznamom na Dunaj (Pečnikovo pismo Szombathyju – 1. 9. 1895)

decem. 1895: Pečnik pošlje na Dunaj popis grobov 1–6 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 25. 12. 1895)

Pečnikovi podatki o grobovih:

Grab Nr. 1. Skelet 3 Metter tief, ein Mann, Kopf gegen Westen, beim Kopfe eine große Eisenlanze, beim Kopfe des Mannes ein gut erhaltenes Pferdeskelet mit einem gut erhaltenen Pferdegebiss, mehrere bronzerne Schmucksachen von Pferdegeschier, 1 Bronzekessel, 1 Eisenahle.

Grab Nr. 2. Skelet, 3 Metter tief, dabei ein Pferdeskelet nur 2 Lanzen.

Grab Nr. 3. nur 1 Pferdeskelet, 3 Metter tief, ohne Beigaben.

Grab Nr. 4. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 schöne krainische Fibula und ein Tongefäss.

Grab Nr. 5. 3 Metter tief, ein Brandgrab, mit einer Steinplatte bedeckt, die Steinplatte 20 cm dick, 1 Metter breit und lang, unter der Steinplatte 3 Tongefässe, eine sehr groß mit einem Schüssel bedeckt, drin voll Asche, verbrant ein Mann und ein Pferd, in Asche 15 schöne grosse Bronzescheiben von Pferdegeschier, mehrere hunderte Bronzeknöpfe, 1 Bronzelanze, 1 Eisenlanze, 1 Kelt, 1 Fibula, 1 Haarnadel, 1 schönes Tongefäss mit Bronzeknöpfen verziert, so in Krain noch nie gefundene interessante Fund.

Grab Nr. 6. Skelet, 3,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Fibula, 2 Tongefässe.

Gradivo je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 60 s.

Gomila 7

Gomilo je prekopal v jeseni 1895 Pečnik in v njej našel 46 grobov. Potek dogodkov, ki je razviden iz ohranjene korespondence, je sledeč:

avgust 1895: Pečnik začne kopati, a z delom zaradi velike suše in trde zemlje začasno prekine (Pečnikovo pismo Szombathyju – 13. 9. 1895)

oktober 1895: pošlje na Dunaj grobove 1–7 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 26. 10. 1895)

oktober 1895: pošlje na Dunaj grobove 8–10 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 31. 10. 1895)

november 1895: pošlje na Dunaj grobove 11–25 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 13. 11. 1895)

november 1895: pošlje na Dunaj grobove 26–34 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 19. 11. 1895

december 1895: pošlje na Dunaj grobove 35–41 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 16. 12. 1895)

december 1895: pošlje na Dunaj popis grobov 1–41 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 25. 12. 1895)

januar 1897: pošlje na Dunaj še preostalih 5 grobov (42–46), ki jih je očitno izkopal v maju in konec leta 1896 (Pečnikovi pismi Szombathyju – 23. 5. 1896 in 27. 1. 1897)

Pečnikovi podatki o grobovih:

Der Hügel ist im Buchenwalde, 12 Metter lang, 12 Metter breit, bis 7 Metter hoch.

Grab Nr. 1. Skelet 3 Metter tief, Kopf gegen Westen, 1 schönes hohles Halsring, mit grossen masiven Kugeln, 20 cm lang und breit, aus Bronze, am Rücken zusammengebunden, in der Mitte verdrücktes Kopf, um und um ... bei Halsring 30 Stück schöne grosse ungewohnliche Korallen, 4 schöne Fibeln, 2 davon mit Pferdeköpfen, 2 Eisenkelte, 1 einhänkel Widerkopf, ein ungewöhnlicher Bronzegürtelblech, mehrere Gürtelringe 2 schöne Fussringe.

Grab Nr. 2. Skelet 3 Metter tief, ein Kind, 2 kleinere Armringe 4 Fibeln, mehrere schöne Henkeln, einige Korallen.

Grab Nr. 3. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Eisengürtelblech, 1 Messer, 1 Lanze, 1 Ahle.

Grab Nr. 4. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 hohle Armringe, mit einer Fibula zusammengehängt, noch 3 Fibeln, 1 Haarnadel, einige Glaskorallen, 1 Spinnwirtel.

Grab Nr. 5. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.

Grab Nr. 6. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 schöne massive Fussringe, und 1 Bronzegürtelblech verziert.

Grab Nr. 7. Skelet, 3,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 schöne Armringe, und Korallen Bernstein.

Grab Nr. 8. Skelet, 50 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 schönes hohles Halsring, 1 Armband, 1 schöne Fibula, 4 Ohrgehänge.

Grab Nr. 9. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 Armringe, 3 Fibeln, 2 grosse Ohrgehänge, mehrere Glaskorallen.

Grab Nr. 10. Skelet, 2 Meter tief, Kopf gegen Süden, 2 Armringe, 2 schöne Fibeln, 1 angehängte Ohrgehänge, 1 schönes Anhänkel mit 3 Kreutzen.

Grab Nr. 11. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Lanzen, 1 Kelt.

Grab Nr. 12. Skelet, 3,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 schöne Armringe, 2 Fibeln Enten.

Grab Nr. 13. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, auf jeder Hand 2 Armringe, 1 Schiffibula, 2 Ohrgehänge, einige Korallen, 1 Fibula.

Grab Nr. 14. Skelet, 50 cm tief, Kopf gegen Osten, nur 1 Tongefäss.

Grab Nr. 15. Skelet, 4,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Kelt, 1 Eisengürtelblech, 2 Tongefässe, 2 Lanzen villeicht zu 16 gehörig, 1 Ahle.

Grab Nr. 16. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Süden, 2 Bronze Kesseln, 1 gut erhaltene Bronzehelme, 1 Sporn, 1 Knopf, 3 hölzerne Stücke mit Bronzenägeln verziert für Schmuck, 2 Lanzen, 3 Tongefässe.

Grab Nr. 17. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Armband, 1 Fibula, 2 Tongefässe, 2 Ohrreifen.

Grab Nr. 18. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.

Grab Nr. 19. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 20. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.

Grab Nr. 21. Skelet, 1,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.

Grab Nr. 22. Skelet, 1,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Lanze, 1 Eisengürtelblech, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 23. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 schönes Halsring, dabei 39 schöne Korallen, ein Armband, 2 Fibeln, 1 Br. Ringel.

Grab Nr. 24. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.

Grab Nr. 25. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.

Grab Nr. 26. Skelet, 30 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 Eisengürtelblech, 1 Lanze, 1 Messer.

Grab Nr. 27. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Armband, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 28. Skelet, 1 sehr grosser Mensch, 1,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, an rechter Hand ein grosser Armband, 1 Fibula, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 29. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Westen, 1 massives Halsring, 1 Fibula.

Grab Nr. 30. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Westen, ohne Beigaben.

Grab Nr. 31. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.

Grab Nr. 32. Skelet, mit Steinen umgelegter Grab, 2 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Kelt, 1 Fibula, einige (4) Gürtelringe, 4 Bernsteinperlen.

Grab Nr. 33. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Fussring, 1 Fibula, 1 schöne Glasfibula, 2 Armringe, mehrere Glas und Bernsteinkorallen.

Grab Nr. 34. Skelet, 2,30 cm tief, Kopf gegen Süden, 2 Armringe, 2 auf jeder Hand, 2 Schiffibeln, eine sehr grosse unverzierte ungewöhnliche Ohrgehänge aus Bronzedraht.

Grab Nr. 35. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Fibeln mit Tierkopfen.

Grab Nr. 36. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, 6 kleine Armringe, 1 Halsring, masiv, 1 Fibula, 2 Ohrgehänge, mehrere kleine Korallen.

Grab Nr. 37. 1 Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 grosse Ohrgehänge, 1 Fibula, paar Korallen.

Grab Nr. 38. 1 Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Westen, 1 Messer, zwei Gürtelringe, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 39. 1 Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Norden, 2 schöne massive Fussringe, 4 Ohrgehänge, 1 Fibula, mehrere kleine Bernsteinkorallen, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 40. 1 Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Westen, ohne Beigaben.

Grab Nr. 41. 1 Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Norden, beim Kopf viel goldenen Schaum, gewiss war Kopfdeckel mit Gold verziert, 2 Ohrgehänge, 2 Fussringe, 2 schöne Fibeln, alles gut erhalten.

Grab Nr. 42. Skeletgrab 4 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Fussringe, 1 Kahnfibula, Bernsteinkorallen, 1 Steinbeilchen, 4 Tongefässe, 1 rot mit Fuss, 1 zweiaufeinander sehr schön, 1 Schüssel und 1 Schale, 1 Spinwirtel, 1 Steinbeil.

Grab Nr. 43. 3,80 m tief, Kopf gegen Norden, nur 2 Tongefässe und 1 Lanze.

Grab Nr. 44. 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 45. 2,50 Metter tief, Kopf gegen Osten, mehrere Tongefässe zusammen zerschlagen.

Grab Nr. 46. 1 Metter tief, Kopf gegen Süden, 3 zerstreute Tongefässe.

Gradivo je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 61 ss, z izjemo keramičnih najdb iz grobov 42 in 43, ki so bile inventarizirane šele pred nekaj leti (inv. št. 87995–87999).

Gomila 9

Gomilo je maja 1897 z vrha načel Pečnik in našel grob, katerega vsebino je poslal na Dunaj (Pečnikovo pismo Szombathyju – 6. 5. 1897).

Pečnikovi podatki o grobovih:

1 Messer, 1 Spitze, 1 Gürtelschmuck aus Eisen.

Gradivo očitno ni inventarizirano in ga Kromer ni objavil.

Gomila 12

Gomilo je v letih 1894–1895 raziskal Pečnik in v njej odkril 81 grobov. To je bila prva izmed brezovskih gomil, ki jo je Pečnik v celoti prekopal. V začetku izkopavanj jo je vodil pod št. 1 in je s to oznako tudi inventarizirana v Naravoslovnem muzeju na Dunaju. Ko pa je 22. 6. 1895 Brezje obiskal Simon Rutar in sta s Pečnikom skupaj obhodila bližnjo okolico ter podatke o gomilah vnesla v topografsko karto (glej sl. 2), pa je dobila gomila novo oznako 12. Od takrat dalje je Pečnik dosledno uporabljal novo Rutarjevo oštevilčenje in je v pismu Szombathyju z dne 4. 7. 1895 preštevilčil tudi oznake vseh do tedaj kopanih gomil. To pismo je torej ob karti ključno za pravilno razumevanje topografskega stanja, žal pa pri inventarizaciji ni bilo upoštevano, tako da je v Naravoslovnem muzeju gomila 12 še vedno vodena kot gomila 1. Potek raziskovanja gomile 2, ki ga lahko povzamemo iz ohranjene korespondence, je sledeč:

maj–junij 1894: Pečnik izkoplje 41 grobov in jih s seznamom pošlje na Dunaj (Pečnikovo pismo Szombathyju – junij 1894)

december 1894: Pečnik izkoplje naslednjih 37 grobov in jih s seznamom pošlje na Dunaj (Pečnikovi pismi Szombathyju – 4. 2. 1895 in 10. 3. 1895)

april 1895: Pečnik nadaljuje kopanje in najde še 3 grobove, ki jih pošlje na Dunaj (Pečnikovi pismi Szombathyju - 11. 4. 1895 in 13. 4. 1895)

Pečnikovi podatki o grobovih:

Grab Nr. 1. 1 Leiche gelegen Kopf gegen Osten 90 cm tief bei sich nur 1 Stück, 1/3 nur von einem Bronzeblech mit Figuren, es wurde weil von Anfang des Hügels war, von Bauern bei Grabungen der Erde weg geschlagen, was eine Schade ist für schönen Blech mit Figuren.

Grab Nr. 2, 3. Leichen ohne Beigaben.

Grab Nr. 4. 1 Leiche, 115 m tief, 2 Lanzen, 1 Kelt, 1 Pfeilspitze, 1 Eisenring, 2 Fibeln, 1 Messer, 2 Gürtelringe, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 5. 1 Leiche, 1,30 m tief, 1 Tongefäss, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 6. 1 Leiche eines Kindes 60 cm tief, am Ende der Füsse eine Tonschale.

Grab Nr. 7. 1 Leiche 85 cm tief, Kopf gegen Osten 1 Tongefäss am Ende der Füsse.

Grab Nr. 8. 1 Leiche 1,08 m tief, am Ende der Füsse 1 Tongefäss.

Grab Nr. 9, 10. Leichen ohne Beigaben.

Grab Nr. 11. 1 Leiche eines Kindes 1,50 m tief, 1 Tongefäss und einige Korallen.

Grab Nr. 12. 1 Leiche 1,52 m tief, am Brust 2 schöne hohle Armbänder, 1 Fibula, einige Korallen, 1 Tongefässe, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 13. 1 Leiche, Skelet eines Kopfes, bei Kopfe 6 Ohrgehänge, 2 Fibeln, 2 Armringe, einige Korallen am Ende der Füsse, 1 Tongefäss, 1 Schalle, 1,80 m tief, gegen Osten.

Grab Nr. 14. Leiche eines Kindes 1,57 m tief, 2+1 Armringe, 2 Fibeln, eine schöne Fibula mit Hänkeln 3 Hände, einige Korallen.

Grab Nr. 15. 1 Leiche 1,40 m tief, 2 Armringe, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 16, 17, 18. Leichen ohne Beigaben.

Grab Nr. 19. 1 Leiche 69 cm tief, 2 Armringe, 2 Fibula, 4 Ohrringelchen.

Grab Nr. 20, 21. Leiche ohne Beigaben.

Grab Nr. 22. 1 Leiche 1,71 m tief, 2 Eisenringe, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 23. 1 Leiche 85 cm tief, 2 schöne hohle Fussringe, 2 Armringe, bei 200 Stück Korallen aus Glas, 1 kleine Fibula, bei Kopfe 1 Tongefäss. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 24. 1 Leiche 1,47 cm tief, 2 Armringe. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 25. 1 Leiche 1,13 m tief, 1 Tongefäss. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 26. 1 Leiche 1,10 m tief, 1 Tongefäss. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 27. 1 Leiche 1,34 m tief, 1 Tongefäss. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 28. 1 Leiche, 1 Tongefäss, 1 Schalle, 1,14 m tief.

Grab Nr. 29. 1 Leiche 1,22 m tief, 1 Tongefäss, 1 Spinnwirtel.

Grab Nr. 30. 1 Leiche mit Steinen umgelegt, 1,60 m tief, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 31. 1 Leiche 1,90 m tief, 1 Eisengürtel, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 32, 33. Leichen ohne Beigaben.

Grab Nr. 34. 1 Leiche, 2,90 m tief, 3 Fibeln, 2 Ohrgehänge, viele Bronzeknöpfe fürs Schmuck des Kleides, einige Korallen, 1 Br. ringel, 1 Spinnwirtel. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 35. 1 Leiche, 2 Gürtelringe, 1 Fibula, 1 Lanzenspitze.

Grab Nr. 36. 1 Tongefäss 180 m tief.

Grab Nr. 37. 1 Leiche 2 m tief, auf Knien 1 Bronze Helme auf Randen verziert umgekehrt auf Knien geworfen aus dünnem Blech, stark vernichtet, 2 Vogel Figuren fürs Schmuck. Kopf gegen Osten, Bernsteinperlen.

Grab Nr. 39. 1 Fibula, 1 Tongefäss, 150 m tief.

Grab Nr. 40. 1 Leiche 1,60 m tief, 3 Tongefässe.

Grab Nr. 41. 1 Leiche 1,20 m tief, 1 Lanze, 1 Messer, 1 Eisengürtelblech, mehrere Gürtelringe etc.

Grab Nr. 42. Leiche ohne Beigaben 2 Metter tief Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 43. 1 Fibula, 1 Armband, Bernsteinperlen, 1 Ohrgehäng, 1 rothes Tongefäss, tief 250 cm, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 44. Leiche ohne Beigaben, tief 237 cm, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 45. Leiche ohne Beigaben, tief 215 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 46. 23 Pfeilspitzen aus Bronze, 1 aus Eisen, schwarzes Tongefäss, tief 350 cm. Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 47. Leiche ohne Beigaben, tief 212 cm. Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 48. 1 Fibula, 2 Spinnwirtel, viele Korallen, 1 Tongefäss schwarz, tief 218 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 49. 1 Messer, 1 Eisenkelt, einige Gürtelringe, 1 Tongefäss, tief 350 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 50. Leiche tief 190 cm, 1 Tongefäss, Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 51. am Ende der Füsse ein Bronzekessel hoch 26 cm, Kopf gegen Norden, tief 225 cm.

Grab Nr. 52. 1 Tongefäss, tief 211 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 53. Leiche ohne Beigaben, tief 212 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 54. Leiche ohne Beigaben, tief 245 cm, Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 60. 1 schöne Lanze, 1 Messer, einige gebrochene Bronze, tief 258 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 61. 1 Armband, 2 Ohrgehänge, 3 Spinnwirtel, 1 schöne Fibula, 1 Tongefäss, tief 230 cm, Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 63. 2 Leichen in einem Grabe ohne Beigaben, tief 153 cm, Kopfe gegen Norden.

Grab Nr. 64. 1 Tongefäss, tief 215 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 65. 1 Tongefäss, tief 225 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 66. 1 Tongefäss, tief 155 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 67. 2 Fibula, 1 Spinnwirtel, 15 Webstuhlgewichte, einige Glasskorallen, mehrere Bronzeknöpfe, 1 Tongefäss, tief 2 Metter, Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 68. Leiche ohne Beigaben, tief 230 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 69. 1 Tongefäss, tief 150 cm, Kopf gegen Westen.

Grab Nr. 70. 1 Tongefäss, tief 225 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 71. 1 Eisengürtelblech, 2 Lanzen, 2 Messer, tief 220 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 72. 2 schöne hohle Fussringe, 2 Fibula (nur 1 Stück), 1 Tonschale, 1 Wirtel, tief 155 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 73. 1 Tongefäss, tief 1 Metter, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 74. 1 Tongefäss, tief 2 Metter, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 75. 1 Bornzegürtelblech, 1 Messer, 1 Bronzespinnwirtel, 1 Eisenring, 1 Schleifstein, mehrere Gürtelringe, 1 Tongefäss, tief 305 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 76. 1 Tongefäss, tief 168 cm, Kopf gegen Süden.

Grab Nr. 77. 2 schöne Fibula, 2 Ohrgehänge, mehrere Korallen, 1 kleines Armband, 1 Tongefäss, tief 325 cm, Kopf gegen Osten.

Grab Nr. 78. 1 Eisengürtelblech, 1 Kelt, 1 Lanze, 1 Messer, 1 Eisenperle, 1 Tongefäss, tief 330 cm, Kopf gegen Norden.

Grab Nr. 79. ganze Leiche begrabene, Kopf gegen Süden, Füsse gegen Norden, 1,20 m tief.

Grab Nr. 80. ganze Leiche begraben, Kopf gegen Osten, Füsse gegen Westen, 50 cm tief ohne Beigaben.

Grab Nr. 81. ganze Leiche begrabene, Kopf gegen Süden, Füsse gegen Norden, am Ende der Füsse 2 schwarze Tongefässe, eine verziert mit Fuss, bei Kopfe ein gebrochenes Gürtelblech aus Eisen und eine Lanze, bei linker Hand ein Kelt, 80 cm tief, 1 Eisenringel.

Gradivo je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 51 ss.

Gomila 13

Gomilo je prekopal spomladi in poleti 1895 Pečnik in v njej odkril 54 grobov. Potek dogodkov:

maj 1895: poskusni kop (Pečnikovo pismo Szombathyju – 2. 6. 1895)

junij 1895: Pečnik koplje naprej in pošlje na Dunaj kovinsko gradivo prvih 26 grobov (Pečnikovo pismo Szombathyju – 18. 6. 1895)

julij 1895: Pečnik pošlje na Dunaj keramiko iz grobov 1–26 in najdbe iz grobov 27–47 (Pečnikovo pismo Sombathyju – 3. 7. 1895)

julij 1895: konča izkop gomile in pošlje na Dunaj najdbe grobov 48–54 (Pečnikovo pismo Szombathyju – 27. 7. 1895)

december 1895: Pečnik pošlje na Dunaj popis grobov cele gomile (Pečnikovo pismo Szombathyju – 25. 12. 1895)

Pečnikovi podatki o grobovih:

Der Hügel war bis 20 Metter lang, 15 Metter breit, bis 5 Metter hoch.

Grab Nr. 1. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.

Grab Nr. 2. 2 Skelete zusammen gelegen, 122 cm tief, Köpfe gegen Westen, nur 1 Tongefäss.

Grab Nr. 3. 1 Skelet, 98 cm tief, Kopf gegen Westen, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 4. 1 Skelet, 178 cm tief, Kopf gegen Westen, 2 Fussringe, 2 Armringe, 1 Fibula, 1 Ohrgehänge, 2 Tongefässe, einige Korallen.

Grab Nr. 5. 1 Skelet, 120 cm tief, Kopf gegen Osten, 2 Armringe, 2 Fibeln, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 6. 1 Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Fussringe, 2 Armringe, 1 schönes Halsschmuck mit 5 Vögeln, 1 Fibula, 2 Ohrgehänge, mehrere Korallen, eine ungewöhnlich schöne, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 7. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 Armringe, 3 Fibeln, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 8. Skelet, 158 cm tief, Kopf gegen Westen, 1 schönes Bronzegürtelblech mit schönen Ringen, 2 Fibeln, 2 Lanzen, 1 Kelt, 1 kleiner Gürtelblech, unter dem grossen gelegen, 3 Tongefässe.

Grab Nr. 9. Skelet, 220 cm tief, Kopf gegen Osten, 11 Armbänder in einer Schachtel auf die Brust gelegte, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 10. Skelet, 150 cm tief, Kopf gegen Westen, 2 Armringe, 2 Fibeln, 2 Ohrgehänge, mehrere Korallen aus Bernstein, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 11. Skelet, 50 cm tief, Kopf gelegen gegen Osten, 1 Armband, 1 schöne eiserne Fibula, einige Korallen, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 12. Skelet, 278 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 Fibula, einige Korallen, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 13. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 grosse dicke hohle Armbänder, viele sehr grosse Korallen, 2 Armreifchen.

Grab Nr. 14. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Bronzegürtelblech, mehrere Gürtelringe, 1 Lanze, 1 Kelt, 1 Messer, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 15. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, eine reiche Dame, 9 Fussringe auf dem linken Fuss, auf dem rechten Fuss 8 Fussringe, 1 Armband, schöne Schmuck 45 cm lang, hänkend auf einer Fibula sehr interessant, 2 Ohrgehänge, viele mehrere Hundert Korallen, Goldschamm bei Korallen, 2 Tongefässe, 2 Fibeln.

Grab Nr. 16. Skelet, 3,5 Metter tief, Kopf gegen Westen, nur 1 Tongefäss.

Grab Nr. 17. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 18. Skelet, 315 cm tief, Kopf gegen Osten, 2 Fussringe, 2 Armringe, 2 Fibeln, 2 Ohrgehänge, mehrere Korallen, auf dem Kopf Schmuck aus dünem Bronzeblech, mehrere Bronzeknöpfe, 2 Tongefässe.

Grab Nr. 19. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Fussringe, 1 Armband, 1 Tongefäss, 1 Spinnwirtel.

Grab Nr. 20. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Armband, 1 Fibula, 4 Ohrgehänge, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 21. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Tongefäss.

Grab Nr. 22. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Westen, 2 grosse hohle Fussringe, ungewöhnliche, 2 grosse hohle Armringe, ungewöhnliche, 2 Fibeln, 1 Ohrgehänge, 2 Tongefässe, 1 Spinnwirtel, 1 Bernsteinperle, 1 Tondeckel.

Grab Nr. 23. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Westen, 1 Kelt, 1 Messer, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 24. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Armbänder, 2 Ohrgehänge, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 25. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Osten, nur 1 Tongefäss.
Grab Nr. 26. Skelet, 50 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 Armband, 1 Fibula, 1 Ohrgehäng.
Grab Nr. 27. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 28. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Osten, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 29. Skelet, 1 Metter tief, Kopf gegen Norden, 2 Fussringe, 1 Armring, 2 Webstuhlgewichte, 2 Tongefässe.
Grab Nr. 30. Skelet, 50 cm tief, Kopf gegen Süden, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 31. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Norden, nur zwei Lanzen, mit Steinen bedecktes Grab.
Grab Nr. 32. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, nur 1 Lanze.
Grab Nr. 33. Skelet, 2 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Armringe, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 34. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Westen, 1 Fibula und einige Korallen.
Grab Nr. 35. Skelet, 280 cm tief, Kopf gegen Süden, 1 Lanze, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 36. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Süden, nur 1 Tongefäss.
Grab Nr. 37. Skelet, 240 cm tief, Kopf gegen Süden, 1 Fibula, 1 Ohrgehäng, mehrere Korallen, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 38. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 39. Skelet, 350 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 bronzenes Spinnwirtel, 1 eiserne Spitze.
Grab Nr. 40. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Süden, 2 Armringe, 1 Fibula, 1 Tongefäss und 1 Schale.
Grab Nr. 41. Skelet, 3 Metter tief, Kopf gegen Osten, ohne Beigaben.
Grab Nr. 42. Skelet, 2,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 43. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 44. Skelet, 350 cm tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 45. Skelet, 3,5 Metter tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 46. Skelet, 3,2 Metter tief, Kopf gegen Westen, ohne Beigaben.
Grab Nr. 47. Grab mit Steinen umgelegt, 4 Metter tief, 3 Skelete zusammen gelegen, Grab lang 2 Metter, 185 cm tief, breit, Köpfe gegen Süden, der mittlere Skelet hat gehabt 7 Gürtelringen bei Gurt, 1 Eisenspitze, 1 Messer, mehrere Bronzekorallen, und am Ende der Füsse 3 Tongefässe, und gleich auf diesen Skeleten 30 cm höher sind gelegen wieder 3 Skelete, Köpfe gegen Süden, ohne Beigaben, das war das erste Grab, Anfang des Hügels.
Grab Nr. 48. Skelet, 380 cm tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 49. Skelet, 50 cm tief, Kopf gegen Westen, 1 Gürtelblech aus Bronze, mehrere Gürtelringe, 2 Lanzen, 1 Messer, ein bronzenes Sporn, 2 schöne Fibeln, mit Pferdeköpfen, 1 Tongefäss, 6 Pfeilspitzen, 1 Ringel mit 4 Oehren, 1 Ringel mit 5 Sternfortsätzen.
Grab Nr. 50. Skelet, 380 cm tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 51. Skelet, 250 cm tief, Kopf gegen Süden, 2 Armringe, 1 Fibula, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 52. Skelet, 220 cm tief, Kopf gegen Süden, ohne Beigaben.
Grab Nr. 53. Skelet, 350 cm tief, Kopf gegen Osten, 1 eisernes Gürtelblech, 1 Kelt, 1 Eisenspitze, 2 eiserne Kugeln, sowie Spinnwirtel, 1 Haarnadel, 1 Tongefäss.
Grab Nr. 54. Skelet, 4 Metter tief, Kopf gegen Süden, 1 Armband, 1 Lanze.

Gradivo je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 67 ss.

Gomila 14

Gomila, ki je ležala na njivi zunaj gozda, je bila v sedemdesetih letih odstranjena, zato ne poznamo njenih mer. Po Pečnikovih podatkih (Pečnikovo pismo Szombathyju – 11. 4. 1895) je bila zunaj gozda na njivi manjša vzpetina, ki je dajala videz gomile. Da bi preveril njeno pristnost, je napravil 10. aprila 1895 na njej manjši vkop in v globini prek 2 m naletel na kamnito ploščo (mere: 1,20 × 1,20 × 0,17 m), pod katero je bil grob. To je bil grob 82, ki je bil v dunajskem muzeju inventariziran in kasneje tudi objavljen v sklopu gomile 1 (to je gomila 12), bil pa je v resnici izkopan zunaj nje, torej v gomili 14 (glej tudi S. Rutar, *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 5,

1895, 128). Najdbe je Pečnik poslal na Dunaj (Pečnikovo pismo Szombathyju – 13. 4. 1895). Maja istega leta je Pečnik izkopavanje gomile nadaljeval. V globini 2,5 m je pod velikim kupom kamenja naletel na dva skeleta, od katerih pa je le eden imel pridatke (Pečnikovo pismo Szombathyju – 2. 6. 1895). Gomila je imela torej 3 grobove:

grob 1: žgan, doslej voden in objavljen pod oznako 1/82
grob 2: skeleten; vseboval je fragmente dveh posod, železno kroglo, pas in vijček
grob 3: skeleten, brez pridatkov

Pečnikovi podatki o grobovih:

Grob 1:
Auf dem Acker ganz in der Nähe des ersten Hügel, 2 m tief komme ich bis eine grosse Steinplatte, unter der Platte hohl, mit Steinen umgelegtes Grab 1 m breit und lang, drin 1 grosses Tongefäss bedeckt mit einem Schüssel, voll von Asche und Knochenreste, gleich unter dem Schüssel verbrante Fussringe und eine Fibula, Eisen mit Bronze zusammenverbrant, gut erhaltenes ganzes Gefäss, dabei 2 Gefäss mit Henckeln, gut erhalten, drin eine Schale mit Hänckel, gut erhalten, schüssel auch ganz. Interesantes Grab, Steinplatte aus hartem Stein nicht von dortigen Gegend. Platte 1,20 m breit und lang, 17 cm dick (Pečnikovo pismo Szombatyhju – 13. 4. 1895).

Grobova 2 in 3:
...aber leider unter dem grossen Steinhaufen liegt eine mit Steinen umgelegte Leiche, beinahe ganz leer, am Ende der Füsse Scherben von 2 Tongefässen und ein Gurt, eine eiserne Kugel so wie ein Spinnwirtel, und am Brust ein kleiner Spinnwirtel, sonst nichts, und waren auf dieser Leiche über 10 Fuhren Steine, noch nie habe ich ein so Grab aufgedeckt mit so vielen Steinen bedeckt, die Leiche hat gelegen 2,5 Metter tief, und mit weiteren Grabungen kommen wir noch auf eine ganze Leiche, wieder mit Steinen bedeckt ohne Beigaben... (Pečnikovo pismo Szombathyju – 2. 6. 1895).

Ohranjeno je le gradivo iz groba 1, ki ga je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 58.

Gomila 15

Gomila je zaradi oranja močno razvlečena. Prekopal jo je maja 1895 Pečnik. V globini dveh metrov je našel dva skeleta, oba obložena s kamenjem in le pri enem so bile črepinje dveh posod.

Pečnikovi podatki o grobovih:

...gleich dabei auf dem Acker war wieder ein kleiner, auch den haben wir übergraben, war aber wieder bei 2 Metter tief, in den finden wir wieder 2 Leichen, beide mit vielen Steinen umgelegt, nur bei einer finden wir Scherben von 2 Gefässen, sonst keine Beigaben... (Pečnikovo pismo Szombathyju – 2. 6. 1895).

Najdbe verjetno niso ohranjene.

Gomila 17

Gomilo je spomladi 1898 z vrha načel Pečnik in pri tem našel 3 grobove. Gradivo je poslal v Naravoslovni muzej na Dunaj (Pečnikovo pismo Szombathyju – 18. 5. 1898).

Pečnikovi podatki o grobovih:

Der Hügel war 8 Metter lang, 6 Metter breit, 3 Metter hoch
Grab Nr. 1. 2 Metter tief, Kopf gegen Osten, 2 Tongefässe, 1 Lanze, 1 Bronze Koralle.
Grab Nr. 2. 170 cm tief, Kopf gegen Süden, 2 Tongefässe.
Grab Nr. 3. 130 cm tief, Kopf gegen Osten, 2 Tongefässe.

Najdbe je objavil K. Kromer, *Brezje* (1959) 74.

Z objavo topografskih podatkov in arhivskih virov o naselbinskem in grobiščnem kompleksu Brezje pri Trebelnem smo dobili zaključeno podobo o tem, kaj se je na tem pomembnem železnodobnem središču doslej dogajalo. Viri kažejo, da grobišče še zdaleč ni bilo do kraja raziskano, saj je Pečnik kolikor toliko načrtno prekopal le štiri gomile, vendar pa je tudi glede teh mogoče resno dvomiti, če jih je odprl v celoti. Glede na izredno velikost in po sledovih kopanja z vrha bi lahko, na primer, za gomili 6 in 13 domnevali, da je ostalo v njih nedotaknjenih še kar lepo število grobov.

Zanimivi in zelo dragoceni so tudi nekateri Pečnikovi podatki o grobovih. Zdaj je namreč jasno, da je bil grob 1/82, ki je Gabrovcu služil kot primer ženskega groba horizonta Podzemelj 1, najden v gomili in ne zunaj nje, kot se je mislilo doslej. Tudi v pomembnem grobu 6/5, ki je veljal zaradi kačaste fibule vedno kot heterogen in nezanesljiv, je sedaj jasno, da ta fibula ne sodi vanj, temveč najverjetneje v grob 6/6.

Brezje v svojem okolju niso osamljene. Štatenberška dolina in gričevje med Raduljo ter dolino Laknic premore namreč še vrsto najdišč, ki bodo z natančno analizo medsebojnih odnosov zanesljivo dala pomembne podatke o tem, kako se je v tem koncu odvijala železnodobna poselitev (npr. Šumenje pri Podturnu, Češnjice pri Trebelnem, Štatenberški hrib pri Štatenberku, Hrib nad Gorenjim Zabukovjem itd.). Vsa ta najdišča, ki so bila rekognoscirana in izmerjena v zadnjem času, omogočajo namreč ob podrobni analizi zapuščin starih raziskovalcev nov kakovostni premik pri študiju železne dobe. Objava podatkov o naselju in grobiščih v Brezjah pri Trebelnem naj bo torej skromen prispevek k virom za poselitveno zgodovino železnodobne Dolenjske.

Pomembnejša literatura o najdišču

J. Pečnik, rk. Opis karte Novo mesto (1889) št. 82.

S. Rutar, *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 5, 1895, 128.

S. Rutar, *Mitt. Musealver. Krain* 8, 1895, 114.

S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 21, 1895, 40 s.

S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 22, 1896, 225 ss.

J. Szombathy, *Mitt. Zentr. Komm.* 3, 1904, 136.

K. Kromer, *Brezje*, Arh. kat. Slov. 2 (1959).

T. Knez, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 229.

[1] Cfr. F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*, Antiquitas, Reihe 3, Band 5 (1969); S. Gabrovec, D. Svoljšak, *Most na Soči (S. Lucia)* I, Kat. in monografije 22 (1983).

[2] Pri označevanju gomil smo se držali starega oštevilčenja, ki sta ga izdelala leta 1985 Pečnik in Rutar (glej sl. 2). Izjema je nastala le pri oznakah gomil 7 in 9, ki sta na originalnem Rutarjevem načrtu očitno zamenjani, saj leži velika gomila 7 v resnici južno in ne

severno od gomile 9, kot je to zmotno na svojem načrtu označil Rutar. Na istem načrtu ima Rutar poleg naselja na Karlinu označena naselja tudi na Plešivici in pri ledinah Po gozdih ter Po hoibih, česar pa pri rekognosciranju nismo uspeli potrditi, saj nismo tam našli nikakršnih fortifikacijskih oziroma materialnih ostalin (cfr. še S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm.* N. F. 22, 1896, 225).

[3] Pisma hrani v prepisih oziroma fotokopijah Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.

DIE EISENZEITLICHE SIEDLUNG UND NEKROPOLE IN BREZJE BEI TREBELNO

Zusammenfassung

Die Erforschung der Siedlungsgeschichte, die anderswo sichtbare Erfolge erzielt hat, hat in letzter Zeit auch bei uns einen großen Aufschwung zu verzeichnen. So erforschen wir im Rahmen des Forschungsprogramms des Instituts für Archäologie am Wissenschaftlichen Forschungszentrum der SAWK schon mehrere Jahre in beschleunigtem Tempo die Besiedlung Zentralsloweniens in der Eisenzeit, wo namentlich in der Osthälfte von Dolenjsko (Unterkrain) bereits umfangreiche Bereiche rekognosziert sind. Aktionen wurden in der Suha krajina, im Tal des Flusses Mirna und am Unterlauf der Krka durchgeführt, in ihrer Gesamtheit wurde aber auch die Bela krajina überprüft. Die Forschungen haben zur Entdeckung einer Reihe neuer Fundorte geführt, während bei den bereits bekannten die meisten Unklarheiten erhellt wurden, die ohne topographische Besichtigungen und genaues Studium des handschriftlichen Nachlasses der damaligen Forscher nicht hätten beseitigt werden können. Dies gilt insbesondere für die größeren Fundorte, die intensiv am Ende des vorigen Jahrhunderts untersucht wurden und für die eine Vielzahl wertvoller Angaben vorliegt, sei es über den Fundort selbst, sei es über das dort ausgegrabene Fundmaterial. Die kritische Veröffentlichung derartiger Quellen ist dringend nötig, erfolgte jedoch in vergangenen Zeiten nur selten.[1] Einer solcher Fundorte, der zwar die katalogische Veröffentlichung des Fundguts erlebt hat, dessen Besiedlungsbild und Quellenveröffentlichung jedoch damals aus objektiven Gründen unterblieben, ist auch Brezje bei Trebelno. Im vorliegenden Artikel möchten wir diese Lücke füllen.

Geographische Lage und kurze Forschungsgeschichte

Das Dorf Brezje, wonach der gesamte vorgeschichtliche Komplex seinen Namen erhalten hat, liegt auf einer kleineren Terasse am Südrand des Stattenbergtales, in dessen Mitte sich der Bach Radulja schlängelt. Das Tal ist weitläufig und fruchtbar, deshalb ist gar nicht verwunderlich, daß in seinem Randbereich eine Siedlung erwachsen ist, die sich ihrer Bedeutung nach unter die Zentren der Hallstattgruppe von Dolenjsko einreiht. Über dem Dorf erhebt sich nämlich ein leicht ansteigender Bergrücken, von wo sich gegen Trebelno, Karteljevo und das Temenicatal eine gute Aussicht bietet. Die vorgeschichtliche Besiedlung erreichte die größte Dichte eben auf dem Scheitel des Bergrückens, wo auf dem höchsten Punkt die Siedlung erbaut wurde, während sich die hinzugehörigen Nekropolen östlich und westlich davon erstreckten. Einige Grabhügel befanden sich auch auf dem Nordhang, also an der Stelle, wo heute das Dorf liegt (**Beil. 1**).

Vom Fundort erfuhr schon im Jahr 1885 Jernej Pečnik. In diesem Jahr stieß man nämlich im Dorf anläßlich der Grabung der Fundamente für das Haus A. Peterles auf vorgeschichtliche Funde, unter anderem Armreifen, Fibeln und Korallen. Dies war der Grabhügel 2, an dem Pečnik im Dezember 1893 eine Versuchsgrabung durchführte und auf drei Gräber stieß, von denen eines Reste eines Schüsselhelmes enthielt.

Danach setzte er hier die Grabung nicht mehr fort, hingegen nahm er im folgenden Frühjahr (1894) nach vorangegangenen Sondierungen den in der größten Grabhügelgruppe auf dem Bergrücken westlich der Siedlung liegenden Grabhügel 12 in Angriff. Er grub ihn mit längeren Intervallen während des ganzen Jahres 1894 und noch im April 1895 aus.

Das Jahr 1895 ist die Zeitspanne, als Pečnik in Brezje die intensivsten Forschungen unternahm. Im Juni besichtigte den Fundort eingehender auch Simon Rutar und das Resultat dieses Besuches war die Übersichtskarte des Fundortes mit eingezeichneten und aufs neue bezifferten Grabhügeln (**Abb. 2**). So bekam der Grabhügel 1 auf Rutars Karte die Nummer 12, das namhafte Grab 82, wovon bekannt war, daß es schon außerhalb dieses Grabhügels gefunden worden war, stammt indessen tatsächlich aus dem Grabhügel 14 (s. die genauere Erklärung bei der Beschreibung der Tumuli 12 und 14).

Im April und Mai 1895 machte sich Pečnik zunächst an die Ausgrabung der nahe dem Grabhügel 12 liegenden Grabhügel 14 und 15, die infolge der Bodenbebauung stark eingeebnet waren. Im Juni und Juli grub er den Grabhügel 13, dann aber nahm er während des Sommers (Juli, August) noch den Grabhügel 6 in Angriff. Im August 1895 sondierte er auch den Grabhügel 7, mußte jedoch die Arbeiten wegen der Dürre und der festgestampften Erde unterbrechen. Nach Brezje kehrte er erst gegen Ende Oktober zurück, setzte die Arbeit am Grabhügel 7 fort und grub darin bis Ende Dezember 41 Gräber aus.

Da damit der Grabhügel 7 noch immer nicht endgültig erforscht war, nahm er dessen Ausgrabung abermals im Mai und gegen Ende des Jahres 1896 auf. Damals entdeckte er noch 5 neue Gräber.

Seit diesem Jahr kehrte Pečnik nur zeitweilig nach Brezje zurück. So grub er im Mai 1897 im Grabhügel 9 ein Grab aus und im Jahr 1897 abermals im Grabhügel 2, das im Dorf selbst steht, zwei weitere Gräber. Dieses Jahr begann er vom Scheitel aus auch am Grabhügel 17 zu graben und entdeckte darin 3 Gräber. Mit dieser Grabung war im Mai 1898 Pečniks Erforschung der Grabhügel von Brezje abgeschlossen. Aus den erhaltenen Briefen, die wir genauer bei den Beschreibungen der einzelnen Tumuli anführen, ist ersichtlich, daß er insgesamt neun Tumuli in Angriff nahm, von denen er jedoch tatsächlich nur vier durchgrub (Tumuli 6, 7, 12, 13). Bei den übrigen fünf machte er nämlich lediglich größere Eingrabungen und hob daraus einzelne Gräber aus. Das gesamte ergrabene Fundgut schickte Pečnik ins Naturhistorische Museum in Wien.

Die Siedlung auf dem Karlin (**Beil. 2**)

Lage: Der Ringwall Karlin liegt südlich des Dorfes Brezje auf dem höchsten Punkt des länglichen Bergrückens, der die Täler der Bäche Radulja und Igmanca voneinander trennt.

Geologischer Aufbau: Der Ost- und der Zentralteil der Siedlung sind sehr steinig. Die Bodengrundlage ist hier Kalkstein, wogegen die Erde aus sandigem braunem Lehm besteht.

Vegetation: Der Südhang ist mit Weinreben bewachsen während sich im Siedlungsinneren Äcker, Wiesen und Obstgärten erstrecken.

Wasser: In der Siedlung sind zwei kleinere Tümpel, fließendes Wasser gibt es aber hier nicht. Auf dem Bergrücken sind etwa 100 m südlich unterhalb des Ringwalls zwei kleinere Quellen, die indes nicht einmal während der größten Trockenheit versiegen.

Kommunikationen: Höchst wichtige Verbindungen bilden die zwei Straßen, die durch beide Täler nördlich und südlich der Siedlung verlaufen und das Temenicatal mit dem Krkatal verknüpfen. Durch das südliche Tal führte auch die römische Itinerarstraße Emona–Siscia. Zur vorgeschichtlichen Siedlung führen drei größere Wege, von denen der leichteste jener ist, der aus Karteljevo oberhalb von Globočdol herführt. Der zweite Weg windet sich aus dem Dorf Hmeljčič, das ist aus dem Südwesten. Der dritte, übrigens üblichste Zugang, führt dagegen von der Nordseite aus dem Dorf Brezje.

Beschreibung: Die Peripherie der Siedlung ist größtenteils als Terrassenrand erhalten, nur an der Westseite hat sich die Ummauerung als Steinwall erhalten, der sichtbar aus dem Siedlungsniveau hervortritt. Am schlechtesten erkennbar ist der Südrand, wo das Gelände durch die Weingärten stark umgestaltet ist und sich sein Verlauf nur anhand des größeren Bodengefälles erahnen läßt. Gut sichtbar ist hingegen der nördliche Siedlungsrand, da sich daran durchwegs ein Acker entlangzieht. die zwei Eingänge befanden sich vermutlich im äußersten Ost- und Westteil, wo auch die zwei gegenwärtigen Wege auf den Karlin führen.

Die Siedlung ist von länglicher Form, mit der längeren Achse in Richtung Ost-West. Der mehr östlich liegende Zentralteil stellt den höchsten Punkt dar, von wo das Gelände allmählich nach allen Seiten abfällt. Im Bereich der vorgeschichtlichen Siedlung steht heute ein Bauernhof mit hinzugehörenden Wirtschaftsgebäuden, während am Südrand einige Weinkeller und Ferienhäuschen sind.

Über den urbanistischen Plan läßt sich nichts Bestimmtes sagen. Funde kommen vor allem auf dem Acker am Nordrand der Siedlung an den Tag (Keramikfragmente, Hausverputz, Schlacke), vereinzelte Stücke finden sich aber auf der Oberfläche auch im übrigen Siedlungsteil und in den Weingärten darunter. Anläßlich des Baues des Wasserkollektors am Beginn der siebziger Jahre, der auf dem höchsten Punkt des Ringwalls erbaut wurde, stieß man ungefähr 1 Meter tief auf eine beträchtliche Menge vorgeschichtlicher Keramik und gänzlich verbrannten Ton. Im Jahr 1979 wurde abermals ein Graben für die Wasserleitung gegraben, der die Mitte der Siedlung in Richtung Nord-Süd durchschnitt. Im Süd- und Zentralteil wurden keine Kulturschichten mehr gefunden, vielleicht wegen der Abschwemmung der Erde. Dagegen traf man gegen Norden ungefähr 20 Meter vom Siedlungsrand entfernt schon gleich unter der Oberfläche auf die Kulturschicht, die dem Rande zu dicker wird und mehr als 1,2 Meter

Mächtigkeit erreicht, entsprechend eben der Tiefe des Wasserleitungsgrabens. Die Kulturschicht war aus horizontalen, übereinander liegenden Streifen zusammengesetzt. Miteinander waren vermischt: grauer Lehm, Brandresteschichten, rot-gelber Hausverputz sowie einiges Gestein, Tierknochen und ziemlich viele Keramikfragmente. Im Graben lagen auch größere Felsen von unregelmäßigen Formen, die Überreste vorgeschichtlicher Architektur darstellen könnten.

Die Siedlung auf dem Karlin ist noch nicht erforscht worden.

Die Nekropole

Zur Siedlung auf dem Karlin oberhalb von Brezje bei Trebelno gehören drei weitläufige Grabhügelnekropolen: die erste ist im Dorf selbst und zählt sechs Tumuli (Grabhügel Nr. 1–6), die zweite dehnt sich über die Bergrücken westlich der Siedlung (Grabhügel Nr. 7–24), während die dritte auf dem Kamm östlich vom Karlin liegt (Grabhügel Nr. 25–31). Bisher waren in der Literatur nur die ersten zwei Nekropolen bekannt, wogegen die dritte Gruppe der Tumuli die sich am Fahrweg nach Šumenje entlang reihen, erst anhand der Topographie entdeckt worden ist (**Beil. 1; Abb. 1**).

Angaben über die erforschten Grabhügel

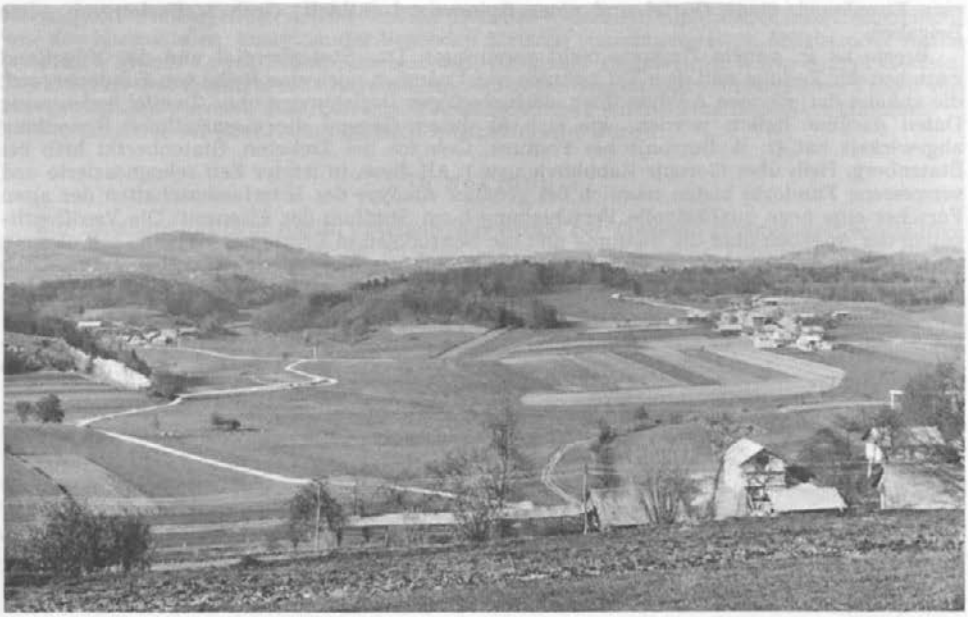
Für die Rekonstruierung des Inhalts der Grabhügel und der Grabverbände sind die wichtigste Quelle die Briefe und Fundebeschreibungen, die Pečnik dem Kustos des Wiener Hofmuseums und der Zentral Kommission schickte.[3] Die Berichte Simon Rutars in den Organen des Musealvereins und der Zentral Kommission wurden nämlich erst aufgrund von Pečniks Angaben abgefaßt und enthalten namentlich hinsichtlich der Bezeichnung der Grabhügel und Beschreibung der Grabverbände ziemlich viele Fehler. (S. Rutar. *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 5, 1895, 128; *Mitt. Musealver, Krain* 8, 1895. 114; *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 21. 1895. 40; *Mitt. Zentr. Komm. N. F.* 22. 1896, 225.) Deshalb werden wir uns bei der Übersicht der Ereignisse und Beschreibung der Grabhügel vor allem an Pečniks Angaben halten, die primär und infolgedessen am verläßlichsten sind. Wir veröffentlichen sie wortwörtlich, also ohne Korrekturen (s. die zitierten Briefe bei der Beschreibung der einzelnen Grabhügel).

Das Studium von Pečniks Angaben hat auch einige neue Daten hinsichtlich der Benennung der Grabhügel und der Provenienz der Gräber beigetragen. Hier haben wir vornehmlich Grabhügel 12 im Sinn, der in den Jahren 1894–1895 von Pečnik erforscht wurde und worin er 81 Gräber entdeckt hat. Dies war der erste von Pečnik zur Gänze umgegrabene Grabhügel in Brezje. Am Beginn der Ausgrabungen führte er ihn unter der Nr. 1 und mit dieser Bezeichnung ist er auch im Naturhistorischen Museum in Wien inventarisiert. Als jedoch am 22. 6. 1895 Simon Rutar Brezje besuchte und gemeinsam mit Pečnik die nahe Umgebung beging sowie die Angaben über die Grabhügel in die topographische Karte eintrug (s. **Abb. 2**), erhielt der Grabhügel die neue Bezeichnung 12. Seitdem verwendete Pečnik konsequent Rutars neue Bezifferung und änderte im Brief an Szombathy vom 4. 7. 1895 auch die Bezeichnungen sämtlicher bis dahin gegrabener Grabhügel. Dieser Brief ist also neben der Karte von Schlüsselbedeutung für das richtige Verständnis der topographischen Situation, wurde jedoch leider bei der Inventarisierung nicht berücksichtigt, so daß im Naturhistorischen Museum der Grabhügel 12 nach wie vor als Grabhügel 1 geführt wird.

Jetzt ist auch klar, daß das berühmte Grab 1/82 (unter dieser Bezeichnung ist es im Wiener Naturhistorischen Museum inventarisiert) in einem Grabhügel und nicht außerhalb davon gefunden wurde, wie man bisher dachte. Dies war Grabhügel 14, der auf dem Acker außerhalb des Waldes lag und in den siebziger Jahren beseitigt wurde, weshalb wir dessen Ausmaße nicht kennen. Nach Pečniks Angaben (Brief Pečnik–Szombathy, 11. 4. 1895) war außerhalb des Waldes auf dem Acker eine kleinere Erhöhung, welche den Eindruck eines Grabhügels vermittelte. Um ihre Echtheit zu überprüfen, machte er am 10. April 1895 eine kleinere Eingrabung hinein und traf in einer Tiefe von über 2 m auf eine Steinplatte (Ausmaße: 1,20 × 1,20 × 0,17 m), unter der sich ein Grab befand. Das war Grab 82, das im Wiener Museum im Verband des Grabhügels inventarisiert und später auch veröffentlicht wurde (dies ist Grabhügel 12), tatsächlich jedoch außerhalb dieses Grabhügels ausgegraben wurde, also im Grabhügel 14 (s. auch S. Rutar. *Izv. Muz. dr. Kranjsko* 5, 1895, 128). Die Funde sandte Pečnik nach Wien (Brief Pečniks an Szombathy, 13. 4. 1895). Im Mai desselben Jahres setzte Pečnik die Aushebung des Grabhügels fort. In 2,5 m Tiefe stieß er unter einem großen Steinhaufen auf zwei Skelette, von denen jedoch nur eines Beigaben hatte (Brief Pečniks an Szombathy, 2. 6. 1895). Demnach enthielt der Grabhügel 3 Gräber: Grab 1: Brandgrab, bisher geführt und veröffentlicht unter der Bezeichnung 1/82; Grab 2: Skelettgrab, das Fragmente zweier Gefäße,

eine Eisenkugel, einen Gürtel und einen Spinnwirtel enthielt; Grab 3: Skelettgrab, ohne Beigaben.

Brezje ist in seinem Umkreis nicht vereinsamt. Das Štatenbergtal und das Hügelland zwischen der Radulja und dem Tal Laknice weist nämlich noch eine Reihe von Fundorten auf, die anhand der genauen Analyse ihrer wechselseitigen Beziehungen ohne Zweifel bedeutsame Daten darüber liefern werden, wie sich in dieser Gegend die eisenzeitliche Besiedlung abgewickelt hat (z. B. Šumenje bei Podturn, Češnjice bei Trebelno, Štatenberški hrib bei Štatenberg, Hrib über Gorenje Zabukovje usw.). All diese, in letzter Zeit rekognoszierte und vermessene Fundorte bieten nämlich bei genauer Analyse der Hiterlassenschaften der alten Forscher eine neue qualitätvolle Verschiebung beim Studium der Eisenzeit. Die Veröffentlichung der Angaben über die Siedlung und die Nekropolen in Brezje bei Trebelno soll also ein bescheidener Beitrag zu den Quellen für die Besiedlungsgeschichte des eisenzeitlichen Dolenjsko sein.

Sl. 3: Štatenberška dolina, pogled z juga.
Abb. 3: Das Štatenbergtal, Blick vom Süden.

Sl. 4: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, pogled na vrh z naseljem z južne strani.
Abb. 4: Karlin über Brezje bei Trebelno, Blick auf den Gipfel mit der Siedlung von der Südseite.

Sl. 5: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, vzhodni rob naselja.
Abb. 5: Karlin über Brezje bei Trebelno, Ostrand der Siedlung.

Sl. 6: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, severni rob naselja.
Abb. 6: Karlin über Brezje bei Trebelno. Nordrand der Siedlung.

Sl. 7: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, strmina pod severnim robom naselja.
Abb. 7: Karlin über Brezje bei Trebelno, der Steilhang unter dem Nordrand der Siedlung.

Sl. 8: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, terasa za vzhodnim robom naselja.
Abb. 8: Karlin über Brezje bei Trebelno, die Terrasse hinter dem Ostrand der Siedlung.

Sl. 9: Karlin nad Brezjami pri Trebelnem, notranjost naselja.
Abb. 9: Karlin über Brezje bei Trebelno, Siedlungsinneres.

Sl. 10: Brezje pri Trebelnem, gomila 2 z zahoda.
Abb. 10: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 2 von Westen.

Sl. 11: Brezje pri Trebelnem, gomila 5 s severozahoda.
Abb. 11: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 5 von Nordwesten.

Sl. 12: Brezje pri Trebelnem, gomila 7 s severa.
Abb. 12: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 7 von Norden.

Sl. 13: Brezje pri Trebelnem, gomila 11 s severovzhoda.
Abb. 13: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 11 von Nordosten.

Sl. 14: Brezje pri Trebelnem, gomila 15 z jugovzhoda.
Abb. 14: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 15 von Südosten.

Sl. 15: Brezje pri Trebelnem, gomila 18 z juga.
Abb. 15: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 18 von Süden.

Sl. 16: Brezje pri Trebelnem, gomila 25 z juga.
Abb. 16: Brezje bei Trebelno, Grabhügel 25 von Süden.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 557–576

PROSTORSKA UREDITEV GROBIŠČ RIMSKEGA PTUJA

IVA MIKL CURK

Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Plečnikov trg 2, YU–61000 Ljubljana

Cui dono... tibi. Namque tu solebas, meas esse alliquid putare nugas (Catulli I 1–4 passim). Ti verzi se mi zde pravi začetek mojega prispevka v zborniku, ki ga posvečamo Jarotu Šašlu. Komu naj posvetim del topografske analize Petovione, če ne Jarotu, ki me je vedno opominjal k temu delu, Jarotu, ki je, kot Kornelij verze Katula, ta moja prizadevanja »štel za nekaj«!

Kronike arheološkega snovanja na ozemlju rimske Petovione, objave in rokopisi govore o najmanj 5000 grobovih na prostoru med Zg. Hajdino na zahodu in Rogoznico na vzhodu, med Orešjem in Mestnim vrhom na severu ter železniško progo Pragersko–Ormož na jugu. Grobovi so se vsaj občasno širili na površini skoraj 200 ha. Objavljenih je nekako 450 grobnih enot, v muzejskih inventarnih knjigah jih je vpisanih nekako 900. Z izkopavanj zadnjih let je prišlo v Pokrajinski muzej Ptuj ali je še v obdelavi na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Mariboru še tudi približno toliko grobov. Objava vsega tega gradiva bo sklepe iz tega članka bistveno dopolnila, prav tako nova obdelava gradiva v graškem muzeju. Obdelovalcem tega gradiva pa lahko pregled dosedanjega védenja delo bistveno olajša: temu naj služi tale pregled.

Podatki

Ponovljeni so le prostorsko relevantni podatki in nove interpretacije. Od predmetov so našteti le tisti, kjer gre za potrditev najdiščnih podatkov. Splošnemu topografskemu komentarju sledi objava, rokopisni in naposled muzejski podatki. Komentar, ki se nanaša le na katerega od podatkov, je temu pridan v istem odstavku, splošni komentar sledi pa v posebnem odstavku. Številke **1–40** so zveza s situacijsko skico **(sl. 1)**.

Hajdina

1 Parc. 362, 363, 384, 396, 397. Šubic Z., 1974, Jevremov B., 1977: zidovi, žgani grobovi.

Zaradi oddaljenosti od bolj gostih delov grobišča ni jasno, ali gre za posebno enoto ali za najbolj oddaljeni del strnjene nekropole ob itinerarski cesti na zahod.

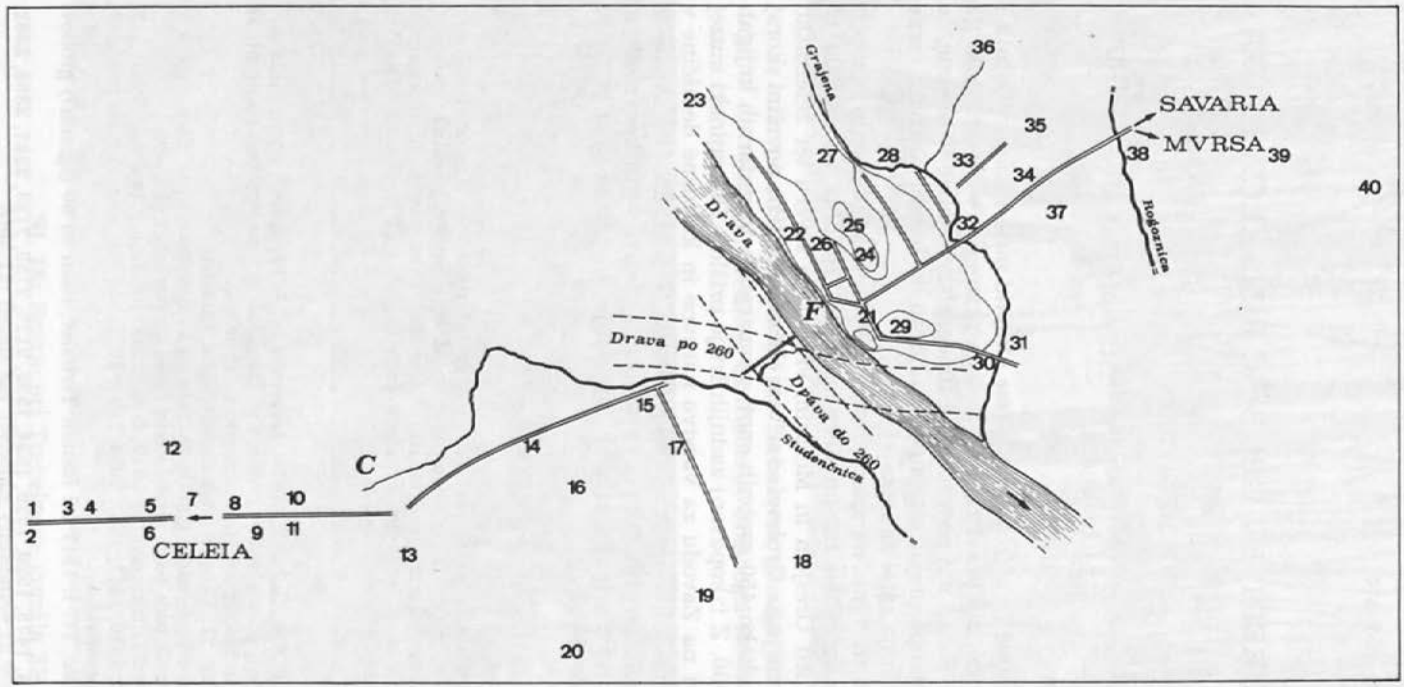
2 Parc. 327, *Blatt Rogatec,* 27: Gomile po franciscejskem katastru.

Ferk FTB 1890: na zahod od poslednje gomile se cesta na Pragersko zravna. Ta navedba bi mogla pričati, da so bile gomile tudi na s. strani ceste, torej na parcelah 405, 400.

Parc. 417, *Blatt Rogatec,* 27: izkopavanje 1912. S tega izkopavanja v Inv. knj. PMP 948, 1147, 1547, 1580–1584, 2123, 2370, 2371, 2887, 2890, 2891, 2928, vse bolj ali manj celi predmeti (iz grobov torej), predmarkomanski.

3 Parc. 422, *Blatt Rogatec,* 27: l. 1911 bil lastnik Terbulec, našli so 60 (žganih?) grobov, odlomek stele.

Inv. knj. PMP: 1444, 1474, 1475, 1520, 1529, 1534, 1559, 2126, 2158, 2133, 2287, 2363, 2362, 2800, 2801, 3676.

Sl. 1: Ptuj. Orientacijska skica lege posamezne skupine podatkov o grobovih (prim. seznam podatkov).
Legenda: = rimske ceste, poti; C domnevni prostor vojaškega tabora; F domnevni prostor osrednjega trga

Abb. 1: Ptuj. Orientationsskizze der Lage der einzelnen Gruppen der Angaben über die Gräber (vgl. Angabenverzeichnis).
Legende: = römische Straßen, Wege; F vermutlicher Raum des Forums; C vermutlicher Raum des Militärlagers

Parc. 423, *Blatt Rogatec*, 27: omenja lastnika Vogrinca in žgane grobove.

Inv. knj. PMP 805, 1424, 1445, 1447, 1497, 2252, 3543, 6424; najstarejša letnica najdbe 1890.

Lociranje najdbe je v celoti vendarle nekoliko sporno, saj ni jasno, kje je bila Vogrinčeva njiva na kofinu ali na srenjski ali na katastrski meji – in ali ne gre morebiti za zamenjavo dveh parcel.

Parc. 424, Muz. dr. 6: Vnukova situacijska skica navaja tu lastnika Galuna.

Inv. knj. PMP 532, 2125, 2294, številka grobov do 5. Najdbe so predmarkomanske.

Parc. 425, *Blatt Rogatec*, 27: Tudi gomila. Izkopavali 1904, 214 grobov in podnožje stele.

Vnuk 1899 parcelo omenja kot posest družine Marušek, najprej Jakob, pozneje tudi Košir, o njej pa govori tudi kot o njivi »pri bukovji«, »pri borovji«. Izkopaval je tudi gomilo in v njej ugotovil kamnito štirioglato konstrukcijo.

Muz. dr. 6. Vnukova situacijska skica potrjuje, da smo parcelo prav locirali. Ista skica dokazuje, da je bilo l. 1894 poleg gomile ugotovljenih še 115 žganih in 1 skeletni grob. Najdbe s teh izkopavanj v Inv. knj. LMJG 2602, 2603, 8131–8161. Oznake grobov gredo do 90.

4 Parc. 284, *Blatt Rogatec*, 27: l. 1896 žgani grobovi.

Vnuk 1889 omenja, da je Skerbinšek »pri borovji« kupil njivo od Hostnika. Ta navedba nam kaže, da lociranje vseh predmetov, kjer je zabeleženo le eno ali drugo lastnikovo ime, ni povsem zanesljivo.

Inv. knj. LMJG 2482–86, 2517–18, 2544; Inv. knj. PMP 1274, 1285, 1297, 1490, 2820.

5 Parc. 429, *Blatt Rogatec*, omenja, da so l. 1896 na Šmigočevi njivi našli mnogo grobov, steli *AIJ* 377 in 372 (*CIL* 3. 14335).

Muz. dr. 6. Vnukov tloris grobišča.

Inv. knj. PMP 1240, 1266, 1268, 1270, 1276, 1284, 1310, 2128, 2138, 2305, 2814, 2818, 2830, 2913.

6 Parc. 49, j. od ceste. Vnuk 1889 – govori o njivi Antonije (Tonike) Fridl. Žgani grobovi niso obzidani, večkrat so obloženi z glino. Pravi tudi, da so »luknje, 40 cm globoke in široke«. Mnogokrat brez pridatkov.

Inv. knj. LMJG 2326, 2327, 2556, 3606, 8170.

Parc. 50. Inv. knj. LMJG 2530–32, 2588–95, 3839 izkopani na njivi lastnika Alojza Fridla l. 1893 v žganih grobovih.

Parc. 44/2, Šubic Z., 1974, 162: majhna pepelnica, vodnjak.

Parc. 45, Jevremov B., 1977, 278: žgani grobovi.

Parc. 48, Šubic Z., 1974, 216: vkopi žganih grobov brez konstrukcije, Jevremov B., 1977, 278: nagrobnik z omembo XIII. Gemine.

Inv. knj. LMJG 2576, 2577, 8162–69 iz žganih grobov na Ritonjevi njivi.

Inv. knj. PMP 252, 324, 449, 700, 1217, 1250, 1249, 1256, 1260, 1281, 1287, 1308, 1367, 1371, 1432, 1458, 1476, 2131, 2159, 2372, 2850, 2882, 2826, 266, 2674.

Parc. 46, *Blatt Rogatec*, 25: podstavek nagrobnika. Mikl Curk I., 1962, 153 s: l. 1959 najdbe iz žganih grobov, Jevremov B., 1977, 278: najdbe iz žganih grobov.

Inv. knj. LMJG 2578 s stavbne parcele Zupaničev vrt in 8124 s Fridlove njive.

Parc. 45/6, *Blatt Rogatec*, 25: l. 1913 grobovi.

Parc. 51, *Blatt Rogatec*, 26: številni grobovi, podstavek nagrobnika in *AIJ* 369, 382, (*CIL* 3. 14355).

Muz. dr. 6 na Vnukovi skici iz 1896: Veronekova njiva z žganimi grobovi 1–164. Grob 1 in 149 s konstrukcijo ali postamentom.

Ker sta Veronekovi njivi dve (druga na parc. 32, glej spodaj!) je lociranje najdb dvomljivo, toda zaradi velikega števila tu izkopanih grobov je bolj verjetno, da so s te njive grobovi, katerih celote hrani muzej v Ptuju, prim. Mikl Curk I., 1969, 56.

Parc. 54, *Blatt Rogatec*, 26: pri oranju najdejo številne grobove.

7 Parc. 430, s. od ceste, *Blatt Rogatec*, 26: temelj velikega spomenika.

Ferk FTB govori o tej parceli kot o Maruškovi posesti (najprej Gašper), pozneje Klanečekovi. Zato so detajli težko določljivi.

Vnuk 1889 pravi, da je tu grob pri grobu.

Inv. knj. 3677, 2359, 2416–23, 2460, 3811–14, 3837, 2518–27, 2573–75, 3841, 2557–62, 3964–68, 2686–96, 8265–8623, 9369–88. z večjih izkopavanj 1892 in 1895.

Parc. 435/1,5, *Blatt Rogatec*, 26: lastnika parcele bila Franc, pozneje Jera (Gera) Marušek. Našli veliko žganih grobov, morda 312.

Jevremov B., 1972, 159 sondiral ob robu ceste.

Inv. knj. PMP: gradivo iz žganih grobov in dva nagrobnika.

Inv. knj. PMP: več gradiva z oznako najdišča Maruškova njiva, a ta oznaka za določitev potankosti v prostoru ne zadošča.

Parc. 435/3,4, *Blatt Rogatec*, 26: nagrobnik *AIJ* 405, podstavek za stelo, iz plošč grobnica. Mikl Curk I., 1962, 153 s: l. 1958 žgan in skeletni grob, na zahodnem robu parcele pa odlomek stele.

Vnuk 1889 in Muz. dr. 6 govori o Žlahtičevi njivi in omenja vsaj 79 grobov. V njih je pa opazil malo pridatkov. Po njegovih opisih se zdi, da je bilo med zgodnjeantičnimi žganimi tudi nekaj poznoantičnih skeletnih grobov.

Inv. knj. LMJG 2396–99, 2402–13, 3886–3690. Inv. knj. PMP 253, 1238, 1257, 1293, 1302, 1321, 1498, 1547, 2306, 2311, 2359, 2815, 2858, 2877, 2884, 2894, 2906, 2915, 2931, 3536, 3595, 3608, 6421, 6425, 7747–7762, 7828–7832.

Zdaj je nekdanji rob terena močno zabrisan in spremenjen zaradi sodobne gramoznice.

Parc. 432, *Blatt Rogatec*, 26, navaja napačne parcelne številke.

Vnuk 1889 in Muz. dr. 6 govori o posesti Gere Marušek, pozneje Klaneček. Zato določilo najdišča gradiva, ki zanj vemo, da je z Marušekove ali Klanečekove njive, ni zanesljivo; tudi druge parcele istih lastnikov so pomembno najdišče.

Parc. 435/2. Vnuk to v svojih skicah Muz. dr. 6 označi kot Lepašnikovo, Lipavševo njivo, kjer je našel poleg zgodnjih tudi poznorimski grob.

Inv. knj. LMJG 2509–2512, 2528–29, 2545, 2836 predmarkomansko gradivo, 11041–45 poznorimsko.

Parc. 444 ali 446. Vnuk Muz. dr. 6 označi to kot Zupaničevo posest. Ker je imel isti lastnik v bližini še več polja, je ločevanje gradiva težko. Zgolj dejstvo, da si je Vnuk parcelo označil, pomeni, da je tam ali kopal ali kaj našel.

Parc. 448, Vnuk Muz. dr. 6, označuje tudi to parcelo.

Ferk FTB 1889 omenja, da se tu grobišče konča, da je naprej proti severu samo še kanal vodovoda.

Inv. knj. LMJG 2542, 2469, 2514–17, 3665–70. Ob predmetih je v knjigi zapisano, da so bile l. 1889 najdene na Cvetkovi njivi. Zato sklepamo, da je lokacija pravilna, vendar je imel Cvetko v bližini še več polja, a na parcelah, ki si jih nista kot najdišče označila ne Ferk in ne Vnuk.

Parc. 445/2, *Blatt Rogatec* 25: v robu terase posamezni skeletni grobovi, sicer žgani grobovi iz 1. in 2. stol., tudi obloženi z opeko. Mnogo pridatkov, kvalitetnejši bliže cesti. Načrt kaže tudi najdišče nagrobnika *AIJ* 405. L. 1905 izkopaval Ferk. Jevremov B., 1977, 279: kontrolno sondiranje.

Inv. knj. LMJG 11013–11035, parcelo pa označuje kot Graharjeva gromoznica.

8 Parc. 446, *Blatt Rogatec*, 24, 25, omenja vodnjak, izkopavanja LMJG 1891 in 1892, stele AIJ 410– *CIL* 3. 13414 in *AIJ* 371 -*CIL* 3. 10878 ter grobnico *CIL* 3. 10883.

V Ferkovih FTB in Vnukovih (Vnuk 1889) zapiskih Graharjeva, včasih Cvetkova njiva, Stuckacker, v vrušti.

Inv. knj. LMJG 2293, 2294–2310, 2311–25, 2393, 2476–81, 3615, 3660, 3683?, 3691. Zvečine zgodnjerimsko gradivo, a tudi nekaj opazno poznega.

Poskus interpretacije celote tudi Mikl Curk I., 1985, 169 ss.

9 Parc. 31, j. stran ceste. Jevremov B., 1977, 279, nekaj grobov na sz. robu parcele.

Vnuk 1889 in Muz dr. 6 omenjata kot lastnika Kmetca, občasno tudi Cvetka. Zato je najdbe spet težko locirati, a nekaj najdb je s te parcele tudi prav gotovo bilo, sicer si parcele v svojih pregledih ne bi označil.

Parc. 32. Inv. knj. LMJG 2328, 2346–50 z Veronekove njive.

Parc. 452, *Blatt Rogatec*, 24: podstavek stele. Vnuk 1889 in tudi Muz. dr. 6 omenjata lastnika Tinčerja, Martina Zupaniča s Skorbe.

Inv. knjg. LMJG 2461–68?, 2532–2542?, 3838.

10 Parc. 453, *Blatt Ptuj*, 61: *CIL* 3. 10879.

Ferk FTB omenja že l. 1888, da je Cebek našel na svoji njivi »kamnitega psa«. Vnuk 1889 navaja več podatkov o izkopavanjih 1891 in 1892. Po skici je videti na vzh. strani parcele od rimske ceste v notranjost dva približno kvadratna tlorisa, ki zavzemata približno tretjino obcestne stranice parcele in ki bi mogla meriti – tako v dolžino kot v širino – vsak po pribl. 7 m. Bolj proti z. navaja na isti parceli še dva postamenta stel, oltarjev in obzidana groba. Iz skice so razvidne druge oblike grobov: skeletni, žgani pa v amforah, stekleni žari, tudi obloženi s prodniki ali opeko (tudi s tako z žigom XIII. Gemine) ali v preprostih jamah. Omenjeni so železni žeblji. Žgani grobovi naj bi bili od 0,4 m do 0,8 m, enkrat celo 1,2 m globoko, skeletni pa 1,1 m. Sodeč po skici so raziskali okrog 50 grobov.

Kaže, da gre tu za prve grobne parcele (tipa Aquileia, via 24. Maggio) ločenih grobnih delov.

Na sosedni, pred prvo svetovno vojno Štrafelovi njivi (danes še vedno parc. 433), se je po Vnuku 1889 vrsta ločenih grobiščnih enot nadaljevala. Zdi pa se, da je bila tu na vsej parceli le ena enota, odprta proti cesti, in da je tako njena obcestna stranica, v rimskem smislu »*in*

fronte«, merila 16–18 m, druga stranica, torej *»in agro«*, pa 14 ali 15 m. Sredi parcele je bil temelj aediculuma ali tlakovana ploščad, 5–6 m široka. Ob tej je ležala stela vojaka VIII. Avguste. Grobovi, ki so se vrstili okrog, so približno enako opisani kot na sosedni, prej obravnavani Cebekovi njivi, poleg zgodnjih so pa ležali tudi pozni skeletni grobovi. Govor je tudi o grobu iz strehasto zložene opeke.

Inv. knj. LMJG 2242, 2262–66, 2353–56, 2675–76. Med tem gradivom je tudi grob z gladiusom, prim. Hundt J.J. Inv. knj. PMP 1061, 1062, 1064, 1247, 1295, 1562, 1563, 1564, 1567, 1571, 2144, 2151, 2302, 2843, 2859, 2878, 2905, 2919, 2925, 2936, 2940, 2651.

Parcelne meje so danes spremenjene, vendar nam izjemnost priimkov obeh lastnikov iz časa pred 1. svetovno vojno (lastnikov), ki sicer na Hajdini nista imela dosti polja, omogoča dokaj zanesljivo rekonstrukcijo arheološke razmestitve.

Parc. 460. še na s. strani ceste. Do stare poljske poti v Skorbo (še danes v rabi na z. strani hitre ceste) je do l. 1938 sledila skupina ozkih, pošev tekočih parcel raznih lastnikov, članov Graharjeve družine.

Blatt Ptuj, 60: stela *CIL* 3. 10884.

Ferk FTB je l. 1889 in 1890 tu sam poleti izkopaval in si sam meril in risal ugotovljeno. Tako nam je ohranil tudi tloris skupine ločenih parcel. Znotraj teh so ležali grobovi različnih tipov, tudi skeletni. Parcele so segale od ceste po več kot 20 m. Tudi tu je bil en grob obložen z opeko XIII. Gemine (in v njem po dnevniku kroglasta steklenička in lonček z odtisi kolesca), drugi pa v svinčenem sarkofagu. Vnuk Muz. dr. 6 je narisal skice svojih kopanj v letu 1893 in 1895. Ferkovo merjenje z načelom treh točk je dokaj razumljivo, le točke, na katere je sistem oprl, lahko samo približno domnevamo, saj so bile na cestnem robu in ozarah njiv.

Zato so danes merske vrednosti ugotovljenega lahko le približne, vendar pa moremo priložiti poskus interpretacije Ferkove skice.

Inv. knj. LMJG zanesljivo 2652, 2960, 3961, 8458–82, 8550–65, 9353–57, mogoče tudi 2267, 2546–54, 2652–53, 3836–47, 8555–58, 10988–11012, 5917–22, 7621.

Parc. 482, Šubic Z., 1974: osrednji del vzdolžne obcestne parcele so raziskali pred gradnjo hitre ceste Macelj–Ptuj in pri tem ugotovili vsaj 20 m široko obzidano grobiščno parcelo in v tem prostoru še nekaj ohranjenih žganih grobov.

Vnuk 1889 poroča o svojih večkratnih kopanjih na tej, tedaj Pleterškovi, p.d. Joštovi parceli. Ugotovil je 3 X 4 m širok tlak, ob zahodni meji njive pa zid iz oblic. Ferk FTB je 1890 ta kopanja skrbno spremljal. Po teh zapiskih je moč domnevati, da je bilo v zahodnem delu parcele še nekaj manjših obzidanih grobiščnih enot, ki so bile vse skupaj povezane še z enotnim obodnim zidom (ta se je pa mogoče vezal s prostorom, ki so ga raziskali 1972 in 1973 – gl. zgoraj!). V dnevnikih spet omenjajo opeko XIII. Gemine, stekleno ročko, zlato verižico.

Inv. knj. LMJG 2351, 2565–2570.

Parc. 466, 472, 479 Vnuk 1889 in Ferk FTB 1890 sta posegla istega leta tudi na sosednje njive lastnikov Mihiča, Nadelsbergerja, Zupaniča-Florjančiča, Spoljara in Sitarja. To gradivo je v inv. knj. LMJG 8481, 9351, 2667, 8405–12, 8450–53, 8482, 9307–16, 9389–9403. Ob predmetih je nekajkrat zapisano dejstvo, da gre za skeletni grob, enkrat za dvomljivo zvezo takega groba z Neronovim novcem, med keramiko je pa tudi nekaj latenskih odlomkov.

11 Parc. 31, 32. Vnuk jena načrtu Muz. dr. 6 označil tod Kmetčevo, Cvetkovo in Veronekovo njivo. Po tem upravičeno sklepamo, da je uspešno kopal, težko pa po tem lociramo posamezne najdbe. Zanesljivo odtod je le gradivo Inv. knj. LMJG 2328, 2346–50, verjetno iz žganih grobov.

Parc. 487, 489 in 494. Vnuk (Muz. dr. 6) je zapisal v skico, da so bili lastniki teh parcel J. Zupanič, Senekovič in Zupanič. Gradiva ni moč identificirati, ker pa so parcele označene na skicah, je bilo na njih verjetno kaj sondiranj in najdb.

Danes je del teh parcel prekrila trasa hitre ceste. Ob gradbenih delih posebnih ugotovitev ni bilo.

Parc. 488, Mikl Curk I., 1977: pravokotniki, zloženi iz oblic v ilovnato podlago. Gospodarska poslopja?

Vnuk zapiše v skico Muz. dr. 6., da je bil lastnik parcele l. 1896 Kancler.

V katalogu terre sigillate (Mikl Curk I., 1969) sem sem zmotno locirala Vogrinčevo njivo »v kofinu«.

Na parcelah, ki se od opisanih vrste naprej proti vzhodu, so na južno stran ceste že stale stavbe, podatki o severni strani so pa zelo pomanjkljivi, saj gre za mesto stare (Graharjeve) domačije, kjer pač ni bilo ne najdb ne izkopavanj. Ker se tam povsem približno ježi terase in sledovom gosto pozidanega mestnega predela na Spodnji Rajdini, moremo sklepati, da ob itinerarski cesti na zahod poznamo začetek nekropole skoro v prvotni obliki.

12. *Blatt Ptuj*, 30 navaja posamično latensko najdbo. Ta opozarja, da smo na robu terase že blizu latenski nekropoli v Skorbi (prim. Pahič S., 1966).

Sicer je to zemljišče ob robu terase na sever od začetka zahodne petovionske nekropole bolj zemljišče, kjer je pozornost raziskovalcev veljala predvsem trasi vodovoda – prim. *Blatt Rogatec*, 28.

13. Parc. 1069 na robu terase skozi Sp. Hajdino, Blatt Ptuj, 57: 1906 sarkofag, mogoče prepeljan od drugod.

Na sosednji parceli 883 skeletni grob v zidani in ometani grobnici (Mikl Curk I., 1965d) in na parc. 1070 skeletni grob s pozlačeno križno fibulo, Jevremov B., 1977, 266.

Ferk FTB 1889 poroča o skeletnih grobovih, obloženih s tubuli.

Po vsem tem moramo sklepati, da je tudi sarkofaga, ki o njem govori Saria, sled groba v neposredni okolici obeh mitrejev v četrti, ki se je zanjo ohranilo rimsko ime *Vicus Fortunae*.

Spodnja Hajdina, Zgornji Breg

Pod drugo rečno teraso teče rimska cesta skozi gosto pozidano četrt proti dravskem mostu. V severskem ali Galijenovem času so tu zgradili skupino velikih in dokaj bogato opremljenih stavb, o katerih namembnosti moremo domnevati nekaj več. V eni od njih je bil tretji mitrej. V oni na zahodu, ki je imela tudi terme, so našli poznorimski napis, ki bi ga bilo mogoče vezati tudi s starim krščanstvom (prim. Mikl-Curk I., 1978 408). Po vsem tem obcestnem prostoru, v dobršnem delu tudi po prostoru, ki so ga prej zasedale omenjene stavbe, se je širilo obsežno poznorimsko grobišče. V njem smo skušali razpoznati horizontalno stratigrafijo, več starejših grobov smo domnevali na vzhodu, mlajših pa na zahodu. Danes se zmotno zdi, da je grobišču obliko določala dravska terasa. V rimskem času je bila to na zahodu namreč še delno nakazana rečna terasa, sicer pa pravi rečni breg.

14 Parc. 1119/22, Jevremov B. 1977, 266: skeletni grob brez pridatkov. Zdi se, da je to zahodni rob nekropole.

Parc. 1153–1154, 1152. Jenny S., 1896 v načrtu stavbe G podaja tudi skeletne grobove.

Parc. 2127, 2142/1, 2143/4, 3, 2, 2163, 2159, 2158, 2183, 2184, 2182, 2180, 2181, 2186. Blatt Ptuj, 53 omenja grobove. Jenny S., 1896 grobove sicer kaže v načrtu, v besedilu jih pa posebej ne omenja, saj so bili verjetno brez pridatkov.

Parc. 1998/1. Tušek I., 1985, 241 izkopal prav v robu terase brežine rimskega rečnega brega, skeletni grob s križno fibulo, nekaj dalj proti jugu, na parc. 2068, 2082, 1998, 1889, nadaljnje skeletne grobove s pridatki in brez njih, pa tudi žgane grobove, tudi iz predmarkomanskega časa.

15. Parc. 1954, 2123, 2130. Skrabar in Abramić M., 1925 tu izkopavala gostejši del grobišča. Veliko skeletnih grobov je bilo tudi v opečnih krstah. S tega izkopavanja je v Zgodovinskem arhivu Ptuj (Muz. dr. 6) ohranjen zvezek-dnevnik, ki pa je zelo redkobeseden.

L. 1976 smo na parc. 2123/1 – Mikl Curk I., 1977, 254 – našli še dva groba, vkopana v tlake poznega 3. in zgodnjega 4. stoletja. Eden je imel križno fibulo in pasne okove v obliki propelerjev.

Sklepi o grobišču so možni predvsem na podlagi ohranjenih pridatkov, prim. Korošec P., 1950, Mikl-Curk I., 1966.

16 Parc. 2139, 2138, Blatt Ptuj, 53: skeletni grob, obložen s sekundarno uporabljenimi reliefi Nutric.

Parc. 2139, 2143/1, 2. L. 1963 (Mikl-Curk I., 1965) izkopali zunaj rimskega stavbnega zemljišča žgan grob iz Klavdijevega časa, sicer pa 38 skeletnih grobov iz 4. stoletja. Najstarejši grob iz ene skupine verjetno s sorodstvenimi vezmi povezanih pokojnikov je imel, dasi skeleten, za pridatek še dišavnico in oljenko.

Parc. 2142/2, Šubic Z., 1974: skupina 32 skeletnih grobov, verjetno tudi skupina sorodnikov.

17 Parc. 1950, 1952, 1951 Skrabar V., 1904, tudi Blatt Ptuj, 51: izkopanih več grobov, tudi žganih iz 2. stoletja, skeletni grob s preslico in drugi z novcem iz 3. stol. v ustih(?), 21 skeletnih grobov brez pridatkov.

Parc. 1958 Janez Gojkovič se še spominja najdbe skeletnega groba brez pridatkov pri gradnji hiše. Ta podatek more biti zanimiv za sklepe o širjenju in značaju grobišča.

Spodnji Breg, Ljubljanska cesta

18 Parc. 318 k.o. Sp. Breg, Šubic Z., 1972, 137 in 1969, 94: skeletni grob v sarkofagu s pridatki, verjetno najbolj vzhodna najdba v tem delu grobišča.

19. Parc. 2049 in sosednje (stara 338). OŠ Ivana Spolenjaka, v starih oznakah šola na Bregu. Blatt Ptuj, 61: žgani grobovi na Gajškovem vrtu in njivi, na stari parc. 331 ali 329/2 je bil l. 1897 pri Vidovičevi hiši najden nagrobnik z omembo II. legije Adiutrix. Sondiranje pri šoli pa je leta 1986, Tušek I. 1987, 266, pokazalo sledove zidov, verjetno obodnih zidov pokopališkh parcel.

Zapiski o najdbah v tem predelu so zlasti v Zgodovinskem arhivu na Ptuju (Muz. dr. 6). Po

teh, pretežno Vnukovih skicah, so bili žgani grobovi na Gajškovem vrtu in njivi. Stara parcela 339 je bila 1897 last Zavca, na stari parc. 333, Lačenovi njivij, je l. 1897 dokumentiral 25 grobov, na stari parc. 329/3, Mulecovi njivi, pa tudi zidove. Na severu so v skupino sodili še grobovi in zidovi iz oblic na stari parc. 324/4 in 317, Gajškovi njivi.

S tem in naslednjim delom skrajne južne nekropole je povezana v vseh starih zapiskih oznaka kofin – meja, torej občinska, parcelna meja. Ni jasno, ali je ta del grobišča brez prekinitve povezan z grobiščem bolj na severu, blizu mostu, a situacija tam, zlasti na parc. 1950–1958 (gl. zgoraj), kaže, da je to verjetno.

Parc. 2008/2, Tušek I., 1984, 251, ugotovil žgan in skeletni grob. To dejstvo opozarja, da grobišče od rimskega mosta naravnost na jug do razširitev ob sedanji Ljubljanski cesti ni moglo biti prekinjeno.

20 Meja med k.o. Hajdina in k.o. Sp. Breg, parc. 316 k.o. Hajdina. Blatt Ptuj, 61: nadaljevanje nekropole. Vnuk (Muz. dr. 6) je l. 1896 raziskoval ob cesti, ki vodi od cerkve sv. Roka na jug, k železniški progi. Ugotovil je plano grobišče na parceli s tedanjo Šeronovo hišo.

Po predmetih v PMP sodeč je bilo to grobišče predvsem iz 2. in 3. stoletja. Nekaj gradiva odtod bi moglo biti tudi v LMJG, a ga ni mogoče ločiti od onega s Šeronove njive na Zg. Bregu.

Parc. 838 Po zapiskih (Muz. dr. 6) se je Vnukovo raziskovanje l. 1896 nadaljevalo na Cebejevo njivo in gramoznico čez Ljubljansko cesto, pa tudi na sosednji Gajšekovi in Skerbinškovi njivi v k.o. Sp. Breg. Takratno raziskovanje je zajelo parc. 835 tedaj Kanclerjevo njivo, in parc. 834, tedaj njivo M. Zupaniča. Posebno veliko grobov pa je Vnuk izkopal na parc. 853, tedaj njivi M. Štolca.

Odtod Inv. knj. PMP 415, 417, 698, 1059, 2897, 2938, 3675, Inv. knj. LMJG pa 2585–87, 8195–8296, 8324–59.

Vsi stari zapiski tudi ta zemljišča locirajo s pomočjo oznake »na kofinu«; tu gre za mejo k.o. Hajdina in k.o. Sp. Breg.

Severni dravski breg, Vičava

21 Parc. 1333, 1332. Območje sedla med Panoramo in grajskim gričem in danes delno spremenjeni deli rečne terase med tem sedlom in dravskim bregom so po Blatt Ptuj, 38, 39 najdišče skeletnih grobov, med katerim jih je nekaj (novci) iz 3. stol. Na severni parc. 1331 pa smo l. 1957 (Mikl-Curk, I., 1964) našli na zidu poznejše, s samostanom povezane gradbene faze, skeletni grob.

To dejstvo priča ali o večjem obsegu pokopališča pri dominikanski cerkvi in torej o možnosti, da so posamezni skeletni grobovi napačno datirani.

Parc. 995/1 *Blatt Ptuj*, 39: l. 1912 posamezni rimski in poznejši grobovi. Podrobnosti niso objavljene, zdi pa se, da se najdbe niso ravnale po terenskih neravninah.

22 Parc. 662, Mikl Curk I., 1965 a, 183; l. 1964 prepeljali v muzej pepelnico, dolgo v sekundarni rabi.

Parc. 772, *Blatt Ptuj* 35, 41: sarkofag in svinčena pepelnica.

Parc. 777, Šubic Z., 1966, 203: sarkofag in poškodovan skelet.

V severnem delu Vičave so našli več grobov, a razen v detajlnem načrtu *Blatt Ptuj* ni nikjer podatka, da bi se stavbe in grobovi v resnici prepletale.

Parc. 7, Šubic Z., 1966: ob robu parcele našli preprosto pepelnico.

Med parc. 699–726, Jevremov B., 1977, 251: l. 1974 pri polaganju vodovoda sarkofag z napisom.

Parc. 11–12: del napisa *CIL* 3. 15186.

23 *Blatt Ptuj* 22, 41: celo v Orešju so večkrat našli rimske grobove in nagrobnik.

Ni jasno, ali se je nekropola z Vičave neprekinjeno nadaljevala do Orešja. Prav tako ni jasno, podaljšek katere izmed ulic, ki so tekle vzdolž Drave po mestni četrti, tam, kjer je zdaj Vičava, bi mogel biti grobiščna cesta.

Panorama

Blatt Ptuj, 41: nekje na hribu so že leta 1816 našli sarkofag.

Parc. 650: L. 1935 so našli na hribu poznoantične in postantične grobove. *Blatt Ptuj*, 41. Smodič A., 1940: l. 1911 ali 1913 so našli latensko vozlasto zapestnico in iglo iz časa kulture žarnih grobišč. V neposredni bližini je bil l. 1952, Bratanič R., 1954, najden grški napis, ki bi ga bilo mogoče povezati s pokopavanjem (gl. tudi Šašel–Kos M., 1980, Bratož R., 1987).

24 Parc. 3966. L. 1948, Korošec P., 1950, so našli skeletne grobove z različnimi pridatki in brez njih, delno gotovo iz pozne antike.

Ob pešpoti k vrhu griča so našli tudi k marmornemu pilastru prizidan sarkofag, o čemer priča Skrabarjeva skica v Zgodovinskem arhivu Ptuj (Muz. dr. 6).

25 Parc. 650 in 645. Pri urejanju teras po vrhu in severnih pobočjih se je pokazalo obsežno, pretežno skeletno grobišče (še v obdelavi, osnovni podatki Tušek I., 1984, 243 ss.). Grobišče je bilo sicer poškodovano že prej, pri urejanju nasadov (prim. tudi Bratanič R., 1954). Tušek poroča, da so našli zelo tenko kulturno plast in da so bili kasnorimski grobovi predvsem na zahodnem, nižjem vrhu, takoj pod rušo in vkopani v apnenčast konglomeratni sprimek. Ti grobovi so bili odkriti že pri prejšnjih zemeljskih delih in tako v njih ni bilo ne kosti pokojnikov in ne pridatkov. Poleg grobov z oblogami so bili prosto vkopani skeletni grobovi, ki pa so ostali nedotaknjeni in vsebujejo za datacijo pomembne pridatke. Tušek je s svojo ekipo raziskal 45 skeletnih in 5 žganih grobov. Grobovi so bili obloženi z opeko, neobdelanim kamenjem in sekundarno uporabljenimi napisi in reliefi, zaznali pa so tudi tri sarkofage. V osrednjem delu parcele, na vrhu Panorame, so našli tik pod rušno plastjo dva platoja (2,75 × 3 × 4,5 m), blizu pa še sledove drugih (prim. tudi Tušek I., 1986).

Ti tlakovani prostori so mogli služiti za podstavke marmornih grobnic ali večjih nagrobnih oltarjev.

26 Parc. 652/2. Na zahodnem vznožju griča so pri gradnji trgovine odstranili (žgane?) grobove z opečno konstrukcijo, Šubic Z., 1972, 158.

27 Na vsem severovzhodnem podnožju Panorame, tja do Grajene, so l. 1895 s sondiranjem odkrili sledove rimskih stavb in grobov – Blatt Ptuj, 37. Med najdbami sta bili posebej opaženi dve sigillatni kupi; ena je reliefni aretinski izdelek (prim. Mikl Curk I., 1969).

28 Parc. 95, Šubic Z.: pri kopanju temeljev so uničili 4 grobove, žgan grob, zidan iz opeke, ki 3 skeletne grobove. Eden izmed njih je bil položen na peščenčevo ploščo, dva v zemljo.

Parc. 256, Šubic Z., 1966: Skeletni grob v grobnici iz opeke, brez pridatkov. Smer SZ–JV.

Grad

29 *Blatt Ptuj*, 39, 40: v stavbah na grajskem griču vzidanih več rimskih kamnov, med katerimi je vsaj nekaj nagrobnikov. Odlomke nagrobnih napisov so našli tudi pri raznih delih na gradu in po pobočjih.

Za zdaj nimamo drugih dokazov, da bi smeli domnevati rimsko grobišče tudi na grajskem griču, dasi vsaj po vznožju ni neverjetno. Tako tudi za nagrobnike ne moremo dokončno trditi, da bi bili vsi najdeni v sekundarni legi. Ker so stali na t. i. turnirskem prostoru obsežni objekti, za katere vse nove raziskave potrjujejo prvotno Klemenčevo (Klemenc J., 1950) opredelitev, da gre za cerkvene stavbe iz pozne antike, je precej utemeljeno domnevnati, da ima obsežno grobišče iz časa selitve narodov in zgodnjega srednjega veka (prim. Korošec J., 1950 in Korošec P., 1968, 1979) manj obsežnega prednika iz zadnjih desetletij obstoja rimske uprave.

Na jugozahodnem pobočju grajskega griča je bila najdena zgodnjerimska nožnica (o najdbi nazadnje Mikl-Curk I., 1980), ki je le domnevno iz groba.

Parc. 1187, *Blatt Ptuj*, 45: pri hiši Prešernova 6 najden žgan grob iz flavijskega časa, obložen s tegulami.

Parc. 1295, *Blatt Ptuj*, 45: pepelnica.

Parc 1186 (vse Prešernova), *Blatt Ptuj*, 45: sarkofag.

Sedanje mestno središče

30 Parc. 1025 *AIJ – Blatt Ptuj*, 46: Orfejev spomenik.

Stela stoji na enem izmed terenskih strženov na skrajnem robu terase, ki je v starem veku tudi tu omogočil razmestitev, enako oni na zahodni strani grajskega griča, tam, kjer stoji danes muzej – stari dominikanski samostan. Rimska cesta je tekla mimo, na dravski breg, nekako tako kot Murkova ulica zadaj. Ne zdi se mi povsem neverjetna misel, da stela še stoji na prvotnem mestu. Bilo bi možno, da Orfejev motiv vernikov v zgodnjekrščanski cerkvi na mestu sedanje proštijske cerkve ni vznemirjal. Teoretično je po mojem mnenju nadalje možno, da bi prav po tej steli uravnali obseg meje cerkvenega srednjeveškega zemljišča (prim. Curk J., 1975). L. 1974 so trg na novo tlakovali, v sredi so prekopali le osnovo bidermajerskega tlaka, srednjeveške in staroslovanske grobove pa so našli le proti pobočju grajskega griča (prim. Tomanič–Jevremov M., 1975).

Proštijska cerkev, mestni stolp. *Blatt Ptuj*, 48: že leta 1816 in 1855 so poročali o (zdaj zgubljenih) rimskih grobnih najdbah na prostoru. Tudi napisi *CIL* 3. 4059, 4068 in 4083, ki so zdaj vzidani v mestnem stolpu, bi mogli biti najdeni prav tu. M. Tomanič-Jevremov (1974 in 1975) je v proštijski cerkvi raziskala nekaj grobov; nekateri med njimi sodijo v pozno antiko. Vsekakor pa so morali biti ti poznoantični grobovi v smiselni zvezi s starokrščansko cerkvijo,

ki je stala na mestu sedanje proštijske cerkve ali v njeni neposredni bližini (prim. tudi Mikl-Curk I., 1978).

Za prostor južno od cerkve, ob vznožju terase, podatkov o grobovih ni. Bilo bi jih pa tudi malo verjetno pričakovati, saj vemo, da je dravska struga večkrat v zgodovini segala prav do sem.

Vzhodni del mesta onstran Grajene

Ta del rimskega mesta je stal na obsežnejši valoviti ravnini, prepredeni z bolj ali manj izrazitimi strugami izpod Mestnega vrha tekočih voda, ki večkrat tudi presahnejo.

31 Parc. 3984/1, Mikl-Curk 1965 a: Takoj onstran Grajene in ob robu ravnice spodnja ploskev razbitega sarkofaga v smeri V–Z, nedaleč stran enako usmerjen skeletni grob brez konstrukcije in brez pridatkov, oboje 3 m pod sedanjo površino. Le nekaj stran, še vedno na vzhodnem bregu Grajene, je skupina prazgodovinskih grobov, o katerih poroča Tomanič-Jevremov M., 1979.

Prostorska logika te skupine grobov sicer ni povsem jasna: bilo bi možno, da so ležali ob poti, ki je tekla po starem dravskem in grajenskem bregu do sedanje Murkove ulice in pod teraso s sedanjo proštijsko cerkvijo na vzhod (seveda z mostom nekje na sedanjem trgu). Prav tako je pa možno, da so omenjeni grobovi le izrastek grobišča, ki je od glavne ceste na vzhod spremljal prav do Drave na jug vzhodni breg Grajene.

32 Staro mesto pokopališče, *Blatt Ptuj*, 42: ugotovljeno cestišče, verjetno tudi grobovi.

Spremljanja gradbenih del v poznih 60. letih na parcelah južno od pokopališča niso prispevala podatkov o jasno spoznavnih delih grobišča.

33 Parc. 168, k.o. Ptuj, rob k.o. Krčevina, stavbišče centra srednji šol. *Blatt Ptuj*, 42: na minoritski njivi so izkopali večje število žganih in skeletnih grobov. Strmčnih Gulič M., 1985, Tušek I., 1985, 1985 a in 1984, Curk-Gulič-Tušek, 1982 o velikopoteznem ploskovnem izkopavanju na ravnici, ki se severno od starega pokopališča postopno spušča v strugo Grajene in kjer je stala manjša eneolitska naselbina, grobišče iz časa kulture žarnih grobišč, ki jo je v rimskem času prepregal sistem jarkov (nasadi ali melioracije?) in več obrtnih objektov (apnenica, lončarije). V 3. stoletju so tako rekoč hkrati z ločarskimi delavnicami na prostoru tudi pokopavali žgane in skeletne grobove, tudi v različnih konstrukcijah.

34 Parc. 512. Strmčnik Gulič M., 1979 poroča o raziskovanju lončarske delavnice, ki je pozneje prekrila del grobišča s pasom (v literaturi še ne omenjenih) rimskih grobnih parcel, verjetno iz zgodnejšega predmarkomanskega časa. Prim. tudi Curk-Gulič-Tušek, 1982 in Gabler D., 1986. Jevremov B., 1979 poroča o obsežnih izkopavanjih na severovzhodnem delu iste parcele iz let 1977 in 1978. Pokazali so se predvsem stavbni sledovi, ki pa so proti vzhodu (B 4–6) prešli v posamezne, tudi delno uničene žgane in skeletne grobove (tudi Korošec P., 1980). Tušek I., 1983 raziskoval tudi v naslednjih letih severni del iste insule, Jevremov B., 1983 pa ugotovil prazgodovinske naselbinske sledove in posamezne grobove ter tlorise grobiščne arhitekture.

35 Parc. 200. Večje ploskovno izkopavanje l. 1978 vodila Kujundžić Z., 1982. Ugotovila je številne žgane in skeletne grobove z različnim načinom grobnih konstrukcij. V grobišču so bile tudi plasti odpadkov iz lončarskih delavnic ter temelji vsaj ene grobnice.

Kaže, da je bilo na tem prostoru, ki se počasi vzpenja v skrajne izrastke Mestnega vrha, vselej samo grobišče. Bilo je zasnovano vzporedno z glavno cesto, a vsaj na enem mestu se je širilo tudi izrazito pravkotno nanjo.

36 Parc. 571, Dijaški dom. Peršonova ulica: Tušek I., 1982 in 1984, tudi Curk-Gulič-Tušek, 1982, kompleks C z ekipo raziskal v zaporedju od juga proti severu, in sicer skupino grobnih parcel, večjo lončarsko delavnico, katere ostaline so pozneje prekrili posamezni skeletni grobovi (tudi s križno fibulo) ter večje skupine pretežno žganih grobov. Te skupine segajo s svojimi izrastki že daleč v male dolinice pod obronki Mestnega vrha in tvorijo izrazit izrastek grobišč v vstran od glavne vzhodne mestne vpadnice.

V objavi naštetih številk stavbnih blokov ne smemo zamenjevati s številkami dela ob glavni cesti.

Začetek Peršonove ulice pri centru srednjih šol: Mikl-Curk, 1960: svinčen sarkofag.

Pred desetletji pozidan kompleks individuanih hiš v Peršonovi ulici, kjer podatkov o najdbah ni bilo, vrezuje takorekoč edino cezuro v naše védenje o vzhodnem mestnem suburbiju. Logika okoliških najdb pa priča o tem, da verjetno tudi tu grobišče ni bilo povsem prekinjeno, zaradi specifične terenske situacije (zelo tenka kulturna plast) pa tudi ne spoznano.

37 Okolica cerkve sv. Ožbolta. *Blatt Ptuj*, 43: podatki o grobovih, nekaj marmornih elementov z grobne arhitekture (tudi *CIL* 3. 15 185). Najdena tudi nedokončana pepelnica, Mikl-Curk I., 1960 in Jevremov B., 1979 pa poznoantični grob, obložen s starejšimi elementi z grobnic in položen na stelo (Tušek I., 1986).

Dejstvo, da je na tem prostoru na južni strani glavne mestne vpadnice manj grobov, je gotovo posledica dejstva, da tu stoje stare stavbe: cerkev sv. Ožbolta, stari kapucinski samostan in nekdanja pristava Marienhof.

Prostor ob odtoku iz ribnika v Ljudskem vrtu je bil tudi del grobišča- Kujundžić Z., 1981, pri bolnici so pa našli dva sarkofaga– Mikl-Curk I., 1962.

Rahlo nagnjeno vznožje vzpetin Mestnega vrha namreč prečka danes komaj opazni, nekoč pa bolj izraziti vodotok.

38 Parc. 233, *Blatt Ptuj*: Winkler pred prvo svetovno vojno izkopal več grobov (brez podrobnosti).

Parc. 3980, Mikl Curk, 1965 a, 187: na severnem delu parcele pri gradnji poškodovali žgane grobove z raznimi konstrukcijami in postament stele.

Parc. 221. L. 1961 – Milk Curk I., 1962, 248 – raziskali tu pred gradnjo več skeletnih in žganih grobov, zidanih, zloženih iz opeke, brez sledu konstrukcije, s pridatki in brez njih.

Parc. 226/1 Mikl Curk, 1965 a, 183: v steni gradbene jame opazna večja jama z močno ožganimi stenami *(ustrinum*, peč?).

Parc. 232. L. 1962 – Mikl Curk, 1965 a, 183 – pri zavarovalnem izkopavanju odkrili 62 žganih grobov, obloženih z opeko ali zgrajenih iz opeke. Nekaj grobov je brez konstrukcije. V delu grobov so pridatki, v nekaterih razmeroma veliko keramičnih pridatkov iz 2. in 3. stoletja; najstarejši je flavijski grob. Med grobovi je pas tlaka iz proda.

Parc. 231 in 232/2. Pri gradnji l. 1962 in 1964 – Mikl Curk I., 1965 a, 183 – vidno močno nasutje vzhodne mestne vpadnice.

Parc. 309, 311, *Blatt Ptuj*, 44: l. 1908 našli več žganih grobov in novec iz srednjega cesarstva, l. 1920 pa pozneje uničeni del nagrobnika vojaka XIII. Gemine. L. 1954 (Mikl-Curk, 1962, 1541) pri gradnji uničili več grobov, ohranili so le nekaj pridatkov iz srednjega cesarstva.

Ta obsežni prostor je bil torej prostor razmeroma gostega, v dobršni meri žganega grobišča.

40 Parc. 294, l. 1962 – Mikl Curk, 1965 a, 151 in Šubic Z., 1972 – v ilovici, 1,1 m globoko, grob z mnogo keramike.

Pozneje so ugotovili, da je posoda, ki služi za žaro, *vivarium in dolio* ali *glirarium*.

Parc. 383. Pri gradnji gasilskega doma l. 1977 – Jevremov B., 1979, 292 s – bogat žgan grob z jantarnimi pridatki, skupaj z drugimi žganimi grobovi.

Na prostoru med obema parcelama nadaljevanje zavarovalnih izkopavanj l. 1987 in 1988 – Tušek I., 1989; med žganimi grobovi spet našli takega z bogato jantarno garnituro.

Dalj na vzhod ob rimski cesti *Blatt Ptuj*, 44: l. 1897 ugotovili cestišče in grobove ob njem, l. 1858 pri gradnji železnice našli dva zgodnjekrščanska svečnika (prim. Korošec P., 1980), več starin in dva žgana groba.

Parc. 653, k.o. Rogoznica, *Blatt Ptuj*, 44 in 45: na območju gramoznice in nekdanjega bolniškega pokopališča ugotovili žgane in skeletne grobove ter zidove.

Ta točka bi mogla biti konec vzhodnih obcestnih grobov, mogla bi pa biti tudi jedro grobišča primestnega (celo iz prazgodovine kontinuiranega) zaselka, saj kažejo novejša dela (prim. Strmčnik Gulič, 1977, 204) izrazito zvezo proti latenskem grobišču v Brstju, in to zvezo po robu dravske terase.

Viri s podatki

Arhivski viri

Ferk: Rokopisi, skice in pisma prof. Franca Ferka v arhivu arheološkega oddelka Deželnega muzeja Joanneum v Gradcu. FTB: rokopisni zvezki, dnevniški zapiski prof. Franca Ferka iz let 1888–1904, prav tako v Deželnem muzeju Joanneum v Gradcu. Nekateri so pravi dnevniki izkopavanj. Nekaj gradiva je prefotografiranega na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU v Ljubljani.

Inv. knj. LMJG: Inventarna knjiga stare zbirke Deželnega muzeja v Gradcu (Landesmuseum Joanneum Graz).

Inv. knj. PMM: Stara inventarna knjiga arheološke zbirke Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

Inv. knj. PMP: Inventarna knjiga rimske zbirke Pokrajinskega muzeja v Ptuju do l. 1965 (obnovljena v letih 1962–1965). Iste številke so v I. Mikl Curk, *Poetovio* I, Kat. in monogr. 13 (1976).

Muz. dr.: Pisno gradivo Muzejskega društva v Ptuju, M 5,6 in 7 s pismi, zapiski in skicami raznih avtorjev, shranjeno v Zgodovinskem arhivu Ptuj.

Vnuk: Skice in pisma Martina Vnuka v arhivu arheološkega oddelka Deželnega muzeja Joanneum v Gradcu. Iz leta 1889 je tudi dnevniški zvezek.

ABRAMIĆ M. (1925), *Poetovio*, 96, 120.

BRATANIČ R. (1954), Nove najdbe iz Ptuja. – *Arh. vest.* 5, 361 ss.

BRATOŽ R. (1987), Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri. – *Zgod. časop.* 41, 682.

CURK J. (1975), O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora. – *Časop. zgod. narodop. NV* 11, 183 ss.

GABLER D. (1986), Terra Sigillata im Töpferviertel von Poetovio. – *Arh. vest.* 37, 129 ss.

HUNDT H.-J. (1953), Eine tauschiertes röm. Ringknaufschwert. .. – *Festschr, RGZM Mainz* 3, 112.

JENNY S. (1896), Poetovio, *Mitt. Zentralkomm. NF* 22, 1 ss.

JEVREMOV B. (1972), poročila, *Var. spom.* 15, 159.

JEVREMOV B. (1977), poročila, *Var. spom.* 21, 251, 278 ss.

JEVREMOV B. (1979), poročila, *Var. spom.* 22, 297 ss.

JEVREMOV B. (1983), poročila, *Var. spom.* 25, 232 ss.

KLEMENC J. (1950), *Ptujski grad v kasni antiki.* – Ljubljana.

KOROŠEC J. (1950), *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu.* – Dela 1. razr. SAZU 1, Ljubljana.

KOROŠEC P. (1950), Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuju. – *Arheološka poročila SAZU*, 73–111.

KOROŠEC P. (1968), Elementi obdobja preseljevanja narodov v nekropoli na Ptujskem gradu. – *Arh. vest.* 19, 287 ss.

KOROŠEC P. (1979), *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov.* – Dela 1. razr. SAZU 22, Ljubljana.

KOROŠEC P. (1980), Skeletni grob z bloka B-III v Ptuju in materialna kultura tega obdobja – *Arh. vest.* 31, 38 ss.

KUJUNDŽIĆ Z. (1981), poročila, *Var. spom.* 23, 254 s.

KUJUNDŽIĆ Z. (1982). *Poetovijske nekropole.* – Kat. in monogr. 20, Ljubljana.

MIKL (CURK) I. (1960), poročila, *Var. spom.* 7, 339.

MIKL (CURK) I. (1961), Rimske najdbe iz Ptuja po letu 1954. – *Arh. vest.* 11–12, 1960–61, 153 ss.

MIKL (CURK) I. (1962), poročila, *Var. spom.* 8, 240.

MIKL CURK I. (1965), K topografiji rimske četrti na Zg. Bregu v Ptuju. – *Arh. vest.* 15–16, 1964–65, 259 ss.

MIKL CURK I. (1965 a), poročila, *Var. spom.* 9, 153, 183.

MIKL CURK I. (1966), Poznoantično grobišče na Zg. Bregu v Ptuju. – *Časop. zgod. narodop. NV* 2, 58 ss.

MIKL CURK I. (1969), *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija.* – Diss. 9, Ljubljana–Beograd.

MIKL CURK I. (1969a), *Poetovio I.* – Kat. in monogr. 13, Ljubljana.

MIKL CURK I. (1977), poročila, *Var. spom.* 21, 254.

MIKL CURK I. (1978), Poetovio v pozni antiki. – *Arh. vest.* 29, 408.

MIKL CURK I. (1985), Pridatki v glavni zahodni nekropoli v Poetovioni kot morebitni odraz socialne strukture mestnega prebivalstva. – *Materijali* 20, 169 ss.

MIKL CURK I. skupaj z Gulič–Strmčnik M., Tušek I. (Curk-Gulič-Tušek) 1982, Zur Terra Sigillata Produktion von Poetovio. – *Studien zur römischen Keramik*, 61 ss, München.

PAHIČ S. (1966), Keltske najdbe v Podravju. – *Arh. vest.* 17, 271 ss.

SKRABAR V. (1904), Römische Funde von Ober-Rann b. Pettau. – *Jb. Zentralkomm.* 2, 194 ss.

SMODIČ A. (1940), Nove latenske najdbe na Dravskem polju. – *Časop. zgod. narodop.* 35, 1 ss.

STRMČNIK GULIČ M. (1977), poročila, *Var. spom.* 21, 204

STRMČNIK GULIČ M. (1979), poročila, *Var. spom.* 22, 308 ss.

STRMČNIK GULIČ M. (1985), Raziskovanje prazgodovinskih obdobij na Ptuju. – *Ptujski zbor.* 5, 377 ss.

ŠAŠEL KOS M. (1980), Fragment einer widersprüchlich interpretierten Inschrift. – *Linguistica* 20, 11 ss.

ŠUBIC Z. (1966), poročila, *Var. spom.* 10, 203.

ŠUBIC Z. (1969), poročila, *Var. spom.* 12, 93 s, 97.

ŠUBIC Z. (1972), La nécropole romaine à Poetovio. – *Inv. arch. Jug.* 14, Y 129–138.

ŠUBIC Z. (1972a), poročila, *Var. spom.* 15, 159.

ŠUBIC Z. (1974), poročila, *Var. spom.* 17–19/1, 162.

TOMANIČ JEVREMOV M. (1974), poročila, *Var. spom.* 17–19/1, 164.

TOMANIČ JEVREMOV M. (1975), Die Beziehungen zwischen der Köttlacher und Bijelobrdo Kultur auf der Burg von Ptuj, *Balcanoslavica* 4, 81 ss.

TOMANIČ JEVREMOV M. (1979), poročila, *Var. spom.* 22, 295.

TUŠEK I. (1982), poročila, *Var. spom.* 24, 175 ss.

TUŠEK I. (1983), poročila, *Var. spom.* 25, 232.

TUŠEK I. (1984), poročila, *Var. spom.* 26, 251.

TUŠEK I. (1985), Zlati nakitni predmeti v rimskih grobovih na Ptuju. – *Ptujski zbor.* 5, 405 ss.

TUŠEK I. (1985 a), poročila, *Var. spom.* 27, 239 ss.

TUŠEK I. (1986), poročila, *Var. spom.* 28, 270 s.

TUŠEK I. (1987), poročila, *Var. spom.* 29, 266.

TUŠEK I. (1989), poročila, *Var. spom.* 31, 231 ss.

Blatt Ptuj: J. KLEMENC, B. SARIA, *Archäologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj* (1936).

Blatt Rogatec: O. c. *Blatt Rogatec* (1938).

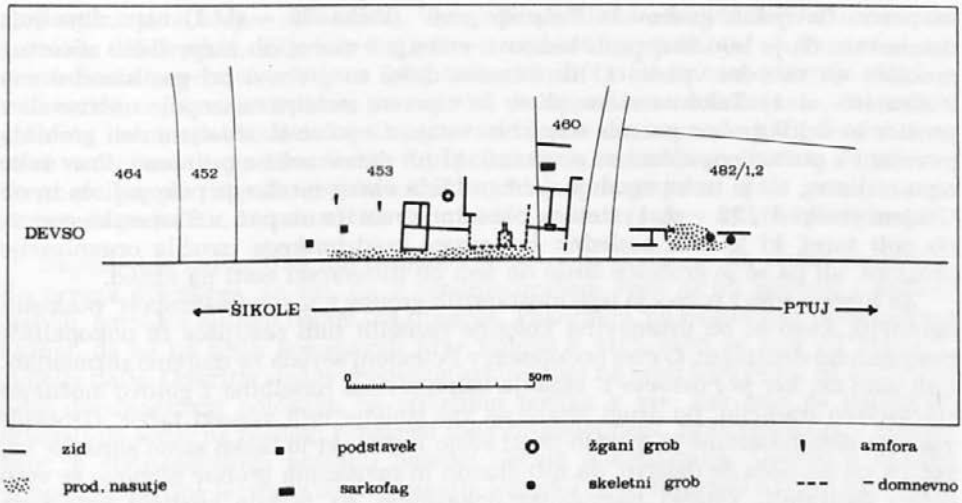
AIJ; V. HOFFILLER, B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslavien* 1 (Zagreb 1938).

Taka množica podatkov človeka zmede. Zdi se, kot bi bili grobovi brez reda in povsod. Toda že ko grobove in dele grobišča zgolj tipološko ločimo med seboj, vidimo, da se ti podatki plastijo. Toliko bolj se bo logika teh plasti grobišča pokazala, ko bomo mogli grobove datirati. Seve nas prav pri tem pomanjkanje obdelav in še vedno pomanjkljiv pregled grobnih inventarjev zelo ovirata. Hkrati je pa povsem jasno, da nikoli ne bomo v celoti poznali vsega, kar so v Ptuju v grobovih našli. Ko bomo imeli v rokah objave vseh grobnih enot, ki jih je še moč opredeliti, in vseh tistih, ki so prišle na dan v zadnjih letih, bomo še vedno poznali samo del grobov, ki so jih v Ptuju našli. Pa tudi ti grobovi so le del tistega, kar so v starem veku položili na ožjem območju Petovione k zadnjemu počitku. To torej govori v prid naši obdelavi.

Še nekaj moramo pojasniti pred tem: v grobiščih so, enako kot v vsem arheološkem tkivu, večje, večkrat prav nesmiselne vrzeli. Včasih zato, ker tam pač ni bilo izkopavanj, včasih pa zato, ker so opazni sledovi že prej zbudili radovednost znanih in neznanih starinokopov, večkrat pa tudi zaradi izravnavanja, denudiranja terena, ki je na robovih aluvialnih rečnih teras na Dravskem polju še posebej močno. Mnogokrat moramo v Ptuju – tako v zahodnem kot v vzhodnem delu arheoloških nahajališč ugotoviti precej obsežne lise, kjer je današnja površina nižja, kot je bila v rimskem času. Na takem svetu seve sledovi grobov niso ravno dobro opazni in tako je nastala vrzel v našem védenju.

Podatkov o grobovih iz *predrimskega* časa, o grobovih tiste naselbine, v katero je začel postopno prodirati rimski vpliv in ki je postala ob okupaciji civilna naselbina ob taboru, je malo, in to na krajih kjer jih na prvi pogled celo ne bi pričakovali (točke 10, 12, 24, 26 **sl. 1**). Toda hajdinske najdbe se pridružujejo vrsti poznoželeznodobnih najdb po ježah dravskih teras, nadaljujejo pa tudi logiko razdalj med posameznimi izmed njih.[1] Manj nas presenečajo najdbe z grajskega griča, saj je njegova prastara vloga – vloga naselbinskega stržena-dokazana.[2] Bolj izjemna se zdi najdba s Panorame, če je res iz groba, ali novci iz doline Grajene. Toda ko pomislimo, da se je Grajena izlivala v Dravo v starem veku, posebno ob visoki vodi, blizu pod mestom, tam, kjer stoji zdaj proštijska cerkev, so zgodnje najdbe v njeni dolini mnogo bolj razumljive. Izliv Grajene je mogel pomeniti primeren prostor za pristajanje čolnov, tok tega pa smerokaz za pot na sever, v notranjosti Slovenskih goric, okrog Korene in Voličine.

Podatki iz *1. stoletja n. št.* nam pričajo, da je ob glavni, načrtno trasirani vpadnici z zahoda, med vrhnjo in zgornjo srednjo teraso, nedaleč od verjetnega tabora[3] nastala skupina vsaj štirih grobnic »obodnega« tipa.[4] Take grobnice so v bistvu majhna, ločena pokopališča z oblikovanimi ograjami, osrednjim spomenikom (svetiščem, oltarjem, ploščo) ali brez njega. Bliže zgornji terasi je v flavijskem času zrasla Devsova grobnica, po Premersteinovih podatkih nemara po tipu, ki je blizu šempetrskim grobnicam,[5] sicer pa še ne povsem razumljeni dokaz romanizacije

Sl. 2: Poskus lociranja stavbnih sledov na nekaterih parcelah na Hajdini (točka 10 na **sl. 1**) na podlagi Ferkovih in Vnukovih zapiskov.
Abb. 2: Lozierungsversuch der Gebäudespuren auf einigen Parzellen auf Hajdina (Punkt 10 auf **Abb. 1**) auf der Grundlage von Ferks und Vnuks Aufzeichnungen.

uglednih domačih družin in dejstva, da so se take družine razmeroma kmalu povezale z novo oblastjo. Najbolj pa je za nas tokrat pomembno, da je samo pribl. 4 m stran od Devsove grobnice ležal tudi legionarski nagrobnik (in celo žgani grob?). Ta soseščina bi mogla narekovati razlago, da Devso v grobišču ni imel večje parcele, ali pa si je to pridobil šele v flavijskem času, ali pa dopustiti drznejšo domnevo, da so se dediči veterana C. Cassija Celera in njegove osvobojenke Tyche (*CIL* 3. 10878) sorodstveno povezali z Devsovim rodom.

Grobišče se je v logični zvezi s temi grobnimi arhitekturami in urejanjem prostora širilo vsaj 50 m stran od ceste na sever. Taka razširitev seveda še vedno dopušča, da o grobišču govorimo kot o obcestnem grobišču. Razširitev po ježi vrhnje terase na sever (točka 7, **sl. 1**) pa že more pričati o tem, da je ob poti po ježi terase na sever nastal nov obcestni del grobišča, ki se je pač širil glede na prvega v pravem kotu. Zanimivo je, da so podatki o grobovih na zgornji srednji, na južni strani glavne vpadnice (točka 11 **sl. 1**) pa sorazmeroma redki. Zdi se, da je dejstvo, da napise in okrasje na arhitekturi sonce, če gledamo od juga proti severu, kaže v lepši luči, vplivalo na večje zanimanje za grobne parcele na severno stran ceste.

Posamični grob iz Klavdijevega časa na območju rimskih vrtov ob sedanji Mariborski cesti (točka 14 **sl. 1**) bi mogel biti pač naključje ali pa poslednje domovanje sužnja ali drugega obrobnega meščana, takega kakršnih je v vsaki družbi največ. Ker pa moramo slediti vsaj predmarkomanskim grobovom v smeri danes praktično nespoznavne ježe ene od spodnjih teras (ta je vodila od rimskega mosta bolj ali manj naravnost na jug in k naravnim potom ob Dravinji), me to utrjuje v prepričanju,[6] da je tudi ob poti od mosta na jug že dovolj zgodaj, še v 1. stoletju, nastalo grobišče.

Nekaj manj nam je razumljivo stanje na severnem bregu. Zgodnje grobove (gl. točka 29 – **sl. 1**) lahko le domnevamo na podlagi posameznih predmetov. Nekaj

nesporno flavijskih grobov iz Rabelčje vasi[7] (točka 35 – **sl. 1**) nam dovoljuje domnevati, da je bilo vsaj proti koncu 1. stoletja v zametkih razpredeno obcestno grobišče ob vzhodni vpadnici. Razmeroma daleč so grobovi pri gasilskem domu (točka 40 – **sl. 1**). Tako ne vemo, ali so že v prvem stoletju nekropolo načrtovali v prostor in delili grobne parcele daleč ob cestah, ali pa so ti oddaljeni deli grobišča povezani s pozneje opuščenimi stavbami, ki jih danes več ne poznamo. Prav tako nam ni jasno, ali je treba zgodnje dele grobišča okrog mestnega pokopališča in ob Grajeni (točki 31, 32 – **sl. 1**) šteti za obcestno grobišče ob poti v Slovenske gorice, ob poti torej, ki je bila nasledek še povsem predrimskega izročila organizacije prostora, ali pa se je grobišče širilo do sem ob itinerarski cesti na vzhod.

Za Emono smo s pomočjo lege najstarejših grobov v severni nekropoli[8] poskusili ugotoviti, kako so ob ustanovitvi kolonije razdelili tudi zemljišče za pokopališče posameznim družinam. O čem podobnem v Petovioni seveda ne moremo razmišljati, tudi zato ne, ker je *Poetovio* 1. stoletja delno civilna naselbina z gotovo močnejšo staroselsko tradicijo, po drugi strani pa vse stoletje tudi vojaški tabor. Grobišče vsakega dela naselbine je moralo imeti svojo logiko, ki jo lahko samo slutimo, kaj več pa ne dopušča že dejstvo, da niti znanih in raziskanih grobov nimamo še vseh dobro datiranih. Vojaški nagrobniki dokazujejo, da je bilo središče vojaškega grobišča na Hajdini med obema zgornjima terasama ob itinerarski cesti, tamkajšnje stanje pa, da se je v 1. stoletju tudi v tem delu grobišča prepletalo staro in novo. Toda legionarja so položili k poslednjem počitku tudi v vzhodnem delu mesta, ob itinerarski cesti na vzhod, stela M. Petronija Classica iz Vidma pa celo[9] dokazuje, da daleč zunaj mesta. Pri tem moramo prav gotovo misliti na vezi, ki so se spletle med legionarji in domačini, saj se je navsezadnje XIII. Gemina malone petdeset let vračala s svojih pohodov v Petoviono.

V *2. stoletju* se je, kot se zdi, struktura obcestnih grobišč docela zapolnila. Na tak način moramo torej videti na južnem dravskem bregu najprej dve glavni poti, ki vodita stran od mostu in pravokotno na dravske terase, pa tudi strukturo na to pravokotnih potov po ježah teras in ob potokih. Tudi na severnem bregu so poleg itinerarske ceste, ki je delno sledila in delno prečkala glavne naravne smeri, vodila pota ob vseh bregovih in po vseh ježah in ob mnogih od njih so se širila obsežnejša in skromnejša grobišča. Že zdaj, ko je gradivo iz grobov nepopolno obdelano in objavljeno, vidimo, da grobni pridatki večkrat oblikujejo teritoralne skupine grobov. Vidimo, da so pridatki v posameznem grobu zelo pogosto v zaključeni pomenski povezavi (zaključen pogrinjek, garnitura toaletnega pribora itd.), posameznih, iztrganih kosov je manj. Potem slede spet skupine grobov povsem brez pridatkov. To dejstvo nam je za zdaj uganka. Lahko ga le ugotovimo, razložiti ga bomo poskušali šele pozneje.

O arhitekturi grobov in grobišč v drugem stoletju težko kaj dodamo ob tem, kar smo sklepali pri prikazu 1. stoletja. Petovionska posebnost iz tega časa so poleg drugih, starejših tipov grobne arhitekture pepelnice: mali in veliki sarkofagi z napisanimi polji in reliefnim okrasom, strehastim pokrovom z akroteriji in namenjeni za »pokop« večjega števila žar s pepelom članov iste družine.[10] Plasti izrazito ožganega sipa ponekod v nekropoli bi mogle biti prostor za sežiganje ali daritve. A značaj v teh sipih najdenega gradiva se od onega iz mest dalj na vzhodu. (npr. Viminacium–Kostolac) izrazito razlikuje.[11] V Petovioni v takih sipih luksuznih pridatkov ni, našli so pa mnogokrat odpadke iz lončarskih peči, drobce livarskih lončkov, kosti itd.[12] Torej je to, kar dosedaj poznamo iz petovionskih nekropol, prej ravnanje terena kot *ustrinum*. Iz osrednjega predela na severnem dravskem bregu moremo dokaj točno locirati tri nagrobnike pomembne družine Valerijev[13]: prvi

med njimi je »Orfejev spomenik«, drugi je preklada nad vhodom v ločeni del grobišča *CIL* 3. 4038, ki je bila kaj gotovo najdena kje na Vičavi ali Panorami, ter novoodkrita pepelnica z Vičave (glej točka 22 **sl. 1**). Že to nam potrjuje vse, kar smo vedeli o pomenu družine, pa tudi to, da upravičeno domnevamo, da so bila grobišča na severnem dravskem bregu v sedanjem mestnem središču do določene mere vsaj v času do markomanskih vojn prihranjena za mestno nobiliteto. Po južnem bregu so pa po robovih grobišča tudi v drugem stoletju še stale gomile in po skromnih podatkih, ki so nam na voljo sodeč, so tu in tam v njih še pokopavali.

Naposled se moramo za hip pomuditi še pri obeh gričih, ki sta stržen naselbine. Za prvega grajskega, se zdi, da v zgodnjerimskem času ni bil povsem s kultom mrtvih, ampak s kultom bogov. Za drugega, Panoramo, pa najnovejša raziskovanja kažejo, da so na njem pokopavali prav gotovo v večji meri že vsaj od konca 2. stoletja dalje. Odkritje sledov grobiščne arhitekture na vrhu tega griča, na krajinsko tako dominantnem položaju, pa odločilno posega v vse, kar smo za Petoviono sklepali do sedaj na podlagi rimskega (ne rimskodobnega, prav rimskega v kulturnem in civilizacijskem pomenu besede) načina pokopavanja. Grobnica nekako šempetrskega tipa je mogla na dominantni legi na Panorami zrasti najbolj zanesljivo že v 2. stoletju. Razlaga tega nam je po moje pri roki, ko pogledamo, kako so po Slovenskih goricah namenščene rimskodobne noriško-panonske gomile. Te so namreč mnogokrat na temenih gričev, na robovih nad dolinami.[14] Enako miselnost moramo iskati pri ljudeh, ki so bili dovolj veljavni, da so si mogli za pokopavanje zagotoviti sredi Petovione prostor na vrhu Panorame (ali ki so imeli ta prostor že oddavna v rodbinski lasti). Za razlago tega fenomena nam je na voljo še več drugih možnosti. Sama si ne morem kaj, da v tem ne bi videla dokaza za uspešne povezave Valerijcev z domačim, staroselskim plemstvom, in to še toliko bolj, ker je bil najstarejši valerijski nagrobnik najden na Vurberku,[15] tudi dolgo naseljeni dominantni točki nad Dravo. Morda so Valerijce pokopavali zunaj domačega grobišča na Panorami, torej okrog Orfejevega spomenika, šele tedaj, ko so kot visoki magistratni funkcionarji zasnovali prostor nove familije.

3. stoletje in njegova arheološka podoba ter materialna kultura se zdijo morda v Ptuju nekaj bolje spoznavni kot v nekaterih drugih najdiščih v Sloveniji. Na podlagi že objavljenega gradiva vidimo precej močne skupine žganih grobov s pridatki, ki nosijo znake vsaj poznega severskega časa, v obeh skrajnih, na jug usmerjenih grobiščih na južnem dravskem bregu (točki 19, 20 **sl. 1**), pa tudi po celotnem obrobju vzhodnih nekropol, zlasti v njihovem severnem delu. Tako se zdi, da sta se v poetovionskih nekropolah žgani pokop in z njim v zvezi grobiščna arhitektura, zasnovana v 1. stoletju, ohranila še dolgo v 3. stoletje. Ob tem si moramo ponovno zastaviti vprašanje,[16] ali oblikujejo take posebnosti v nekropolah socialne (torej da gre za grobišče delavcev, sužnjev) ali etnične razlike. Dejstvo, da najdemo grobove iz srede 3. stoletja (stanje pri točkah 20, 36, 38 **sl. 1**) prav na robu največjega obsega grobišča, bi nadalje moglo služiti kot dokaz, da število prebivalstva v Petovioni ob koncu 2. in v zgodnjem 3. stoletju ni upadlo. Dejstvo, da je (zgolj na prvi pogled, na potrditev te domneve moramo še zlasti počakati) več grobov iz 3. stoletja ob poteh, ki vodijo na sever in na jug, kot ob glavni cesti na zahod ali vzhod, bi pa moglo biti dokaz za to, da so se stiki mesta z deželo tedaj nekaj spremenili. Morda je Petoviona postala tedaj bolj izrazito provincialno središče in je manj pomenila v velikem prometu po širnem kontinentu. Kako so se spremembe v parcelaciji[17] po drugi polovici stoletja odslikovale tudi v strukturi grobišča, bomo mogli sklepati šele, ko bomo poznali še več datiranih grobov.

V zgodnje 4. *stoletje* so datirani skeletni grobovi pred dominikanskim samostanom (točka 21 – **sl. 1**). S pomočjo tipologije oljenke smo iz osrednjega dela grobišča na Zg. Bregu (točka 15 – **sl. 1**) izločili[18] posamezne starejše grobove, že skeletne, a s staro logiko pridatkov (torej oljenka in steklenička). Na tak način mora veljati za zanesljivo, da so se z začetkom stoletja že začela grobišča širiti na prej pozidane parcele enega od funkcionalnih središč mesta, prav blizu mostu. Toda stratigrafija nedaleč stran od teh grobov nam zatrjuje, da so tam stale stavbe še v 4. stoletju. Ne moremo si torej stanja razlagati drugače, kot da je pokopavanje začelo uporabljati proste površine v razrahljani mestni strukturi, da prastarega določila o ločenem mestu živih in mestu mrtvih tedaj niso več tako spoštovali. Ker najdemo grobove s pridatki iz 4. stoletja posamezno ali v skupinah sicer po vsem prostoru, kjer je Petoviona kdaj polagala svoje pokojne k večnemu počitku, menimo, da je struktura obcestnih grobišč tudi v poznoantična stoletja še dolgo živela v zavesti ljudi. Oblikovanje grobne jame, podzemske rakve, ki je mnogokrat oblikovana iz opeke ali iz starih napisnih kamnov in reliefov, se zdi naravno zraslo iz načina oblikovanja grobne jame v starejših stoletjih. Pri skeletnih grobovih tudi večkrat jasno vidimo sledove lesene rakve, zbite ali zložene. V Ptuju najdeni peščenčevi sarkofagi so verjetno večkrat služili kot prave rakve, za pokop v zemlji, niso bili smiselno nadaljevanje pepelnic. A dejstvo, da smo na Zg. Bregu nekajkrat ugotovili zelo goste skupine enako usmerjenih grobov, bi govorilo za obstoj družinskega prostora za pokopavanje, za nadaljevanje tradicije nagrobnikov, za oblikovnje prostora v grobišču na stari način. Zadnjo besedo bo pri tem seve morala imeti osteološka analiza, ki bo mogla ugotoviti sorodstvene vezi. Določene dele grobišča označuje tudi v tem poznejšem času dejstvo, da je tu pogostejši ta, drugje spet drugi pridatek. Gotovo je bilo tudi tedaj, kot vedno, precej ljudi, ki niso imeli sorodstva in ne družinskega groba, pa so bili pač pokopani tam, kjer se je v tistem času največ pokopavalo, ali pa na grobišču tega ali onega kolegija. Toda ob vseh teh značilnosti opažamo, ko gledamo strukturo rimskih skeletnih grobov Petovione še eno: tri izrazite zgostitve števila grobov (točke 14, 15, 25 – **sl. 1**). Tista na Panorami je prav gotovo v zvezi z nastankom starokrščanske bazilike, ki je zdaj tudi arheološko dokazana.[20] Tudi o drugih dveh pač smemo misliti, da gre za prostor določenega pobožnega spomina. Cerkev in delovanje spoznavalcev (tudi mučencev) sta začela vplivati na organizacijo prostora po pokopališčih.

Gotovo vem premalo o predmetih in posameznih grobovih iz preseljevanja narodov, ki nekako smiselno sklepa čas življenja rimskega mesta. Veliki mestni organizem gotovo ni izdihnil v trenutku in v Ptuju so našli in še najdejo predmete iz 5. *stoletja*. V ta pozni čas je J. Klemenc datiral[24] baziliko na turnirskem prostoru. Zato bi ne bilo čudno, ko bi v morebitnem grobišču okrog te cerkve videli smiselni začetek tradicije, ki je pozneje privedla do velike staroslovanske nekropole. Prav tako je verjetno, da se je še kje na ožjem mestnem prostoru, mogoče na Sp. Hajdini, oblikoval kak tak, tedaj že samostojen stržen. Toda dokončen prikaz in sklep o tem bosta mogoča po skupinski obdelavi s tistimi, ki 5. stoletje in naslednja boljše poznajo kot jaz.

Pregled nekropol, mest mrtvih iz Petovione, nam priča o življenju, tedanjih prebivalcih. Davno mrtva Petoviona oživlja v našem sedanjem razmišljanju, umovanju. Od te veličastne in strašne resnice o prepletu življenja in smrti sem še toliko bolj prevzeta, saj je Jaro odšel, ko smo pripravljali njegov zbornik. In prav zato toliko bolj prikaz grobišč Petovione – dokument njenega živega snovanja – pripada spominu na vzornika in prijatelja, tistemu spominu, ki ne umre.

[1] S. Pahič, *Arh. vest.* 17, 1966, 271 ss; M. Tomanič-Jevremov, *Ptujski zbor.* 3, 1969, 16 ss; I. Mikl Curk, *Arh. vest.* 27, 1976, 135 s; tudi ead., *Arh. vest.* 34, 1983, 356, opomba 17.

[2] J. Korošec, *Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu*, Dela 1. razr. SAZU 6 (1951); I. Mikl Curk, I. Tušek, *Arh. vest.* 36, 1985, 285; M. Strmčnik Gulič, *Situla* 20/21, 1980, 61s; ead., *Ptujski zbor.* 5, 1985, 377 s; M. Tomanič Jevremov, *ib.*, 387 s.

[3] B Saria v: *RE* 21/1 (1951) 1167–1184; R. Bratanič, *Vj. arh. hist. dalm. (Antidoron M. Abramić)* 56–59, 1957, 156–163; tudi S. Pahič, *Nov seznam noriško-panonskih gomil*, Razpr. 1. razr. SAZU 7/2 (1972).

[4] O tipu tudi J. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World (Ithaca–New York 1971)* 82.

[5] A Premerstein, *Arch. epigr. Mitt.* 15, 1892, 122 ss; I. Mikl Curk, *Časop. zgod. narodop.* n.v. 20, 1984, 181 s; ead., *Živa ant.* 34, 1984, 245; ead., *Materijali* 20, 1985, 169 ss.

[6] S to mislijo se je poigraval tudi F. Ferk, kot kažejo njegovi rokopisi v LMJG. V predelu med sedanjim Zg. Bregom in Sv. Rokom, torej med točkama 15 in 19 našega zemljevida, je videl v nasprotju z Zg. Hajdino vzhodno grobišče rimskega vojaškega tabora in Petovione nasploh. Pozneje smo na to misel kar pozabili, saj povezava vendarle ni bila tako izrazita, kot je mislil Ferk. Prim. I. Mikl Curk, *Arh. vest.* 34, 1983, 353.

[7] Z. Kujundžić, *Poetovijske nekropole*, Kat. in monogr. 20 (1982) grobovi 40, 199?, 210, 252?.

[8] L. Plesničar Gec, *Materijali* 20, 1985, 151; I. Mikl Curk v: *Zgodovina Ljubljane*, prispevki za monografijo (Ljubljana 1984) 46 s.

[9] *CIL* 3.4060; B. Saria v: J. Klemenc, B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslavien, *Blatt Ptuj* (Zagreb 1936) Sv. Vid, 73.

[10] E. Diez, *Jb. Oesterr. arch. Inst.* 27, 1947, 151 ss.

[11] Za podatek se zahvaljujem kolegicama dr. Ljubici Zotović in mag. Ljiljani Bjelajac.

[12] P. Korošec, *Var. spom.* 22, 1979, 301.

[13] G. Alföldy, *Arh. vest.* 15–16, 1964-65, 127, ss; id., *Situla 8*, 1965, 89 ss.

[14] S. Pahič (op. 3).

[15] R. Bratanič, *Arh. vest.* 5, 1954, 374; tudi G. Alföldy (op. 13) 138.

[16] Kujundžić (op. 7) 9.

[17] I. Mikl Curk (op. 6) 353; ead. (op. 5).

[18] P. Korošec, *Arh. vest.* 31, 1980, 38 ss; I. Mikl Curk, *Arh. vest.* 15–16, 1964-65, 259.

[19] Ead., *Časop. zgod. narodop.* n.v. 2, 1966, 46 ss. Prim. tudi E. B. Vago, I. Bona, *Die spätrömischen Gräberfelder von Intercisa 1* (Budapest 1976) 408.

[20] I. Tušek, *Var. spom.* 26, 1984, 246; sicer I. Mikl Curk, *Arh. vest.* 29, 1978, 408. Vsem lokacijam, povezanim s starim krščanstvom, je v zadnjem času B. Jevremov dodal še eno, – nedvomno zelo zanimivo lokacijo – parc. 1942 k. o. Ptuj na Zg. Bregu: *Var. spom.* 23, 1981, 254; prim. tudi R. Bratož, *Zgod. časop.* 41, 1987, 682. Za tako interpretacijo pa se ne morem ogreti, saj oblika in mere objekta izredno odstopajo od zgodnjekrščanskih stavb, manjka pa tudi kakršenkoli element opreme.

[21] J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, Dela 1. razr. SAZU 4 (1950) 78 s. O najdbah iz 5. stoletja in pozneje zlasti P. Korošec, *Arh. vest.* 19, 1968, 287 ss in ead. (op. 18).

Zaradi velikega obsega mestnega arheološkega tkiva iz srede in druge polovice 4. stoletja se mi ni nikoli zdela verjetna interpretacija grajskega griča kot pribežališča že v tistem času, torej taka, kot jo je zapisal J. Šašel, *Kronika* 9, 1961, 120 ss, in ki ji povsem sledi S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum-Višinske utrdbe iz časa od 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*, Dela 1. razr. SAZU 31/15(1987) 55. Rimska civilizacija poznega 4. stoletja še ni bila vseskozi tako v defenzivi – prim tudi E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 14 (1971); F. Fülep, *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs-Sopianae* (Budapest 1977); T. Buocz, *Savaria topografiája* (Szombathely 1967): oblikovanje strženov v mestih na višinah je treba tedaj razlagati bolj iz sprememb v filozofiji in družbeni strukturi, kot pa zgolj iz vojaške nuje.

DIE RAUMGESTALTUNG DER NEKROPOLEN DES RÖMISCHEN PTUJ

Zusammenfassung

In Kürze fassen wir in der Reihenfolge von West nach Ost alle veröffentlichten und in handschriftlichen Unterlagen erhaltenen räumlich relevanten Angaben über die Nekropolen und die Grabfunde Poetovios zusammen. Das Forschungsergebnis ist unzulänglich, weil nur

ein sehr geringer Prozent der ungefähr 1800 Grabeinheiten veröffentlicht und datiert ist (ungefähr 900 Grabeinheiten bis zum Zweiten Weltkrieg und ca. 900 in neuerer Zeit). Da wir jedoch andererseits annehmen müssen, daß bisher in den Nekropolen von Ptuj zumindest 5000 Gräber ausgehoben worden sind, werden wir offensichtlich bei den Interpretationen noch lange von mehr oder weniger richtigen Schlußfolgerungen abhängig sein. Deshalb legen wir diese Darstellung vor. Wir hoffen, daß wir damit die weitere Erforschung fördern werden und zugleich bestimmte Charakteristika Poetovios vorstellen, die schon heute Aufmerksamkeit verdienen.

Die Angaben über die Gräber aus *vorrömischer Zeit,* über die Gräber jener Siedlung, in die graduell der römische Einfluß einzudringen begann, und die bei der Okkupation eine Zivilsiedlung neben dem castrum wurde, stammen aus den Punkten 10, 12, 24 und 27 der Karte. Sie schalten sich in das System der späteisenzeitlichen Funde auf den Hängen der Drava-Terrassen und in die Logik der Entfernungen dazwischen ein.[1]

Im *1. Jahrhundert* entstand an der planmäßig trassierten Haupteinfallstraße aus dem Westen zwischen zwei Flußterrassen eine Gruppe von wenigstens 4 Grabkammern des eingefriedeten Typs (Punkt 10 der Karte – **Abb. 1**). In der Flavierzeit gesellte sich zu dieser Gruppe noch die Grabkammer, [5] die einen noch nicht völlig verstandenen Beweis für die Romanisierung darstellt. Zwar lag diese Nekropole konsequent an der Straße, obwohl Elemente bei den Punkten 14 und 7 dafür sprechen, daß sie sich allmählich auch längs der Wege auszubreiten begann, die sich mit der Hauptstraße rechteckig kreuzten. Die Architektur scheint häufiger an der Straßennordseite gewesen zu sein – vielleicht deswegen, weil Inschriften und Reliefs schöner sichtbar sind, wenn sie die Sonne erhellt. Am Nordufer der Drava ist für das 1. Jahrhundert die Situation schlechter erkennbar, doch Streufunde von Gräbern aus dem 1. Jahrhundert lassen den Schluß zu, daß zumindest im Keim schon im 1. Jahrhundert auch die Nekropole an der östlichen Stadt-Einfallstraße angelegt war. Das Poetovio des 1. Jahrhunderts war ein Militärlager und eine Zivilsiedlung mit stark ausgeprägter bodenständiger Tradition. Die Nekropolen beider vereinten sich vermutlich erst allmählich, deshalb können wir über die etwaige Aufteilung des Geländes für die Nekropole anläßlich der ersten römischen Eingriffe in den Raum (Parzellierung, Gassen, Bau der Hauptobjekte auf römische Weise) keine Erwägungen anstellen. Die Funde militärischer Grabmale beweisen jedoch, daß sich zwar das Zentrum des Friedhofs, der mit dem castrum in Zusammenhang stand, an der westlichen Haupt-Einfallstraße erstreckte, daß jedoch vereinzelte Verstorbene auch anderswo im Nekropolenareal bestattet waren.

Im *2. Jahrhundert* wurde die Struktur der an den Straßen liegenden Nekropolen gänzlich ausgefüllt. Diese Struktur folgte am Südufer der Drava den zwei vom Fluß wegführenden Hauptwegen, weg von der Brücke, in rechtem Winkel auf die Dravaterrassen, von denen einige gegenwärtig gar nicht mehr wahrnehmbar sind. Es ist hervorzuheben, daß sich schon jetzt, wo das Material noch höchst unvollkommen bearbeitet ist, nach den Beigaben territorial sehr geschlossene Gräbergruppen abzeichnen. Zur Architektur der Nekropolen und der Grabmale ist wenig hinzuzufügen – umfriedete Parzellen und Grabkammern des Šempeter-Typs sowie Stelen waren auch damals im allgemeinen Gebrauch. Eine poetovionense Sondererscheinung ist die Aschenkiste – Sarkophag für eine größere Menschengruppe.[10] In den Nekropolen traf man bei den Ausgrabungen, namentlich im Ostteil der Stadt, öfters auf Anhäufungen, zusammengesetzt aus vielen Brandresten und unterschiedlichen Abfällen.[12] Jetzt haben wir den Eindruck, daß diese Aufschüttungen eher eine Geländeebnung darstellen als Spuren irgendwelcher Kulthandlungen. Bedeutsam ist, daß sich auf das nördliche Drava–Ufer 3 Grabmale der angesehenen Familie der Valerier[13] lozieren lassen. Dies würde untermauern, daß die Nekropolen auf dem nördlichen Drava–Ufer an beiden für die Raumentwicklung der Stadt wichtigen Hügeln (Grad–Burg, Panorama) zumindest bis zu den Markomannenkriegen für die Stadtnobilität vorbehalten waren. An den Nekropolenrändern lagen auf dem südlichen Drava–Ufer noch im 2. Jh. (Punkt 2 der karte – **Abb. 1**) Grabhügel und nach einigen Angaben zu urteilen, fanden dort auch noch in jener Periode Bestattungen statt. Der Burghügel, der erste der beiden wichtigen Hügel, muß im 2. Jh. mit dem Götterkult verknüpft gewesen sein, während die neuesten Forschungen den Beweis für die Existenz einer Grabkammer auf dem Panoramahügel bereits mindestens am Ende des 2. Jh. erbracht haben. Die Erklärung für diese ungewöhnliche Lokation ist bei den norisch-pannonischen Grabhügeln zu suchen. Auch diese liegen häufig auf einer dominanten Stelle über dem Tal.[14] Eine Möglichkeit für die Erklärung dieser Erscheinung inmitten der Stadt sehe ich in der erfolgreichen Verbindung der Valerier mit dem heimischen, bodenständigen Adel.

Aus dem *3. Jahrhundert* sind ziemlich zahlreiche Brandgräbergruppen mit Beigaben aus mindestens der späten Severerzeit in den äußersten Teilen der südlichen und der nordöstlichen Nekropole zu sehen (Punkte 20, 19, 36, 38 der Karte – **Abb. 1**). Dies könnte als Beweis dafür angesehen werden, daß sich die Einwohnerzahl im problematischen Jahrhundert nicht allzu sehr verminderte sowie außerdem darauf hinweisen, daß sich die Kontakte zwischen Stadt und Land gewandelt hatten. Möglicherweise kommunizierte damals die Stadt in stärkerem Ausmaß mit ihrem Hinterland als sie sich am großen Kontinentaltransport beteiligte (dieser wickelte sich zweifellos nur in Richtung West – Ost ab, wogegen die Richtung Nord – Süd gewiß eine nur regionale Bedeutung hatte).

Für das *4. Jahrhundert* kann als einwandfrei angenommen werden, daß sich die Nekropolen in den ehemals mit Bauten überdeckten Stadtteilen zu verbreiten begannen (Punkte 21, 15). Zugleich findet man jedoch vereinzelte Gräber oder Gräbergruppen aus dem 4. Jh. noch im gesamten umfangreichen Territorium der Stadtnekropolen. Dies ist so zu verstehen daß die Stadt dennoch eine verhältnismäßig große und wenigstens periodisch höchst rege Agglomeration blieb. Die Struktur von an den Straßen sich erstreckenden Nekropolen blieb auch noch damals erhalten. Die Architektur schien sich hingegen mehr unter die Erdoberfläche zurückzuziehen, denn aus der Spätzeit stammen zahlreiche unterschiedliche Särge, gemauerte Grabkammern und regelrechte Sarkophage. Die Kondensierungen zeugen einerseits von Familien- oder Kollegienparzellen in der Nekropole. Andererseits weisen sie indessen auf die Möglichkeit des häufigeren Bestattens an einer Kirche oder einem anderen mit frommen christlichen Assoziationen verbundenen Objekt hin. Derartige Kondensionen befinden sich bei den Punkten 14, 15 und 25 unserer Karte. Die letztgenannte, auf dem Panoramahügel, hatte als Zentrum die jetzt einwandfrei lozierte, archäologisch bereits früher feststellbare Basilika.[20]

Aus dem *5. Jahrhundert* werden noch immer mit Gräbern verknüpfte Gegenstände gefunden. In diese späte Periode wurde die Basilika auf dem Turnierplatz auf dem Burghügel datiert.[25] Deshalb muß der sinngemäße Beginn der Tradition, die später dort zur großen altslawischen Nekropole führte, in dieser altchristlichen Kirche des befestigten spätantiken Zentrums (und Überrestes) der Stadt gesucht werden, aus der sich der Vater des Orestes auf den Weg zu Attilas Hof machte.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 577–584

LES PONTII À STOBI

FANULA PAPAZOGLU

Cara Lazara 11, YU-11000 Beograd

En 1933, dans son deuxième recueil des monuments antiques de Serbie et de Macédoine, N. Vulić publia, avec photo et sans commentaire, une base honorifique découverte à Stobi lors des fouilles et portant l'inscription suivante:

A. Pontio | Ponti Homul | li f(ilio) Tro(mentina) Quieto | Xviro stlitibu[s] |[5] *iudicandis trib(uno) | mil(itum) leg(ionis) III Gallicae | VIviro eq(uitum) Romano-[r(um)] | transvectorum | turmae secunda[e] |* [10] *Q. Vatercius Q. f(ilius) Trom(entina) | Optatus et | L. Vatercius Q. f(ilius) Tro(mentina) Optatus | h(onoris) c(ausa).*

L'inscription est gravée sur la face antérieure de la base en marbre rougeâtre (104 × 58 × 41 cm) dans un cadre orné d'une triple moulure et d'astragale. L'écriture est très belle, les lettres T et F sont presque toujours plus hautes que les autres, le Q a la queue oblique et longue. La hauteur des lettres diminue de la première ligne (7 cm) à la dernière (2 cm).[1] **Pl. 1:** 1.

L'inscription nous fait connaître un jeune homme de rang sénatorial au début de sa carrière. Aulus Pontius Quietus, fils de Pontius Homullus, inscrit dans la tribu *Tromentina*, appartenait, comme le montre son bref *cursus honorum*, à la classe la plus privilégiée de la société romaine. Il commença son activité politique à Rome par le vigintivirat, magistrature réservée aux jeunes hommes de l'ordre sénatorial.[2] Il remplit cette fonction comme membre du collège des *Xviri stlitibus iudicandis*, qui tenait le second rang parmi les quatre collèges du vigintivirat, après le triumvirat monétaire *(IIIviri monetales)*. Le poste de *Xvir stlitibus iudicandis* était d'ordinaire assigné à des patriciens et assurait une carrière prestigieuse au service de l'empereur.[3] Après le vigintivirat, Pontius Quietus entra au service comme tribun militaire laticlave de la légion *III Gallica*. C'est sans doute en cette qualité, comme nous le verrons, qu'il arriva en Macédoine. Sa suivante fonction le ramena à Rome. Il s'agissait cette-fois-ci d'une distinction des plus honorifiques: Pontius fut désigné par l'empereur *sevir* (commandant) de la seconde *turma equitum Romanorum* pour le défilé *(transvectio)* des chevaliers romains qui avait lieu à Rome chaque année aux ides de juillet. La dignité était annuelle, mais pouvait être prolongée.[4] Le *cursus* de Quietus s'arrête dans l'inscription à ce point. La suite de sa carrière nous demeure inconnue.

Mises à part les inscriptions relatives aux gouverneurs et aux membres de leur état-major, les traces épigraphiques de la présence d'un personnage de rang sénatorial dans une province sont très rares et d'autant plus précieuses. Il s'agit d'ordinaire d'inscriptions érigées pour des membres d'une famille originaire du pays qui ont réussi à s'elever au plus haut degré de l'échelle sociale, ou bien d'inscriptions ayant trait à des familles sénatoriales étrangères possédant des biens-fonds dans la province en question. Ainsi, en Macédoine, les Septimii Silvani, une des familles les plus notables de cette province, qui comptaient parmi eux

plusieurs macédoniarques et le clarissime consulaire Septimios Silvanos Nikolaos, tiraient leur origine, selon toute vraisemblance, de Stuberra. Ils nous sont connus par une série d'inscriptions honorifiques mises au jour tant à Stuberra qu'à Stobi et à Thessalonique.[5] Il y a peu de temps encore, Septimios Silvanos Nikolaos était l'unique personne de rang sénatorial attestée dans la Macédoine septentrionale.[6] D'autre part, non loin de Stobi, dans la partie méridionale de la province de Mésie Supérieure, M. Pontius M. f. Pup(inia) Varanus Sabinus, *vir clarissimus,* parent peut-être du consul de 144 M. Pontius M. f. Pup. Laelianus Larcius Secundus,[7] a été honoré d'une statue par le municipe dardanien d'Ulpianum pour ses multiples mérites envers la *res publica*. Le fait que son monument, qui a dû être érigé vers le milieu du IIe siècle, a été, aux termes de l'inscription, délabré par le temps et restauré dans le premier quart du IIIe siècle,[8] montre non seulement l'importance du personnage honoré mais aussi la présence presque centenaire de sa famille dans la vie publique du municipe. Dans un article paru il y a peu d'années, notre regretté Jaroslav Šašel a magistralement éclairé le rôle des Pontii et de la famille apparentée des Furii dans la Dardanie de IIe et du IIIe siècle.[9] C'étaient des grands propriétaires fonciers dont la puissance se fondait sur l'exploitaion des richesses agricoles et minières du pays.

A. Pontius Quietus n'a aucun rapport avec les Pontii de Dardanie.[10] Sa présence à Stobi ne peut s'expliquer ni par son origine ni par des possessions de terres dans le pays. Selon toute évidence, c'est comme officier de la légion *III Gallica* qu'il arriva en Macédoine. Depuis la réforme d'Auguste, la *III Gallica* était cantonnée en Syrie. Vers la fin du règne de Néron, en 68, elle fut transférée en Mésie sur le Danube. Avec les légions *VII Claudia* et *VIII Augusta,* elle intervint dans la guerre civile, se rangea du côté d'Othon, puis de Vespasien et contribua à la victoire de celui-ci. La paix restaurée, elle rentra dans sa garnison en Syrie.[11] C'est donc dans ce court laps de temps du séjour de la légion *III Gallica* dans la péninsule balkanique que nous pouvons situer l'arrivée de Pontius Quietus à Stobi.[12] Nous ignorons s'il a suivi la légion dans son parcours jusqu'au Danube et de là en Italie. En tant qu'officier actif, il n'a certainement pas pu s'établir à Stobi en permanence. D'ailleurs, l'année du tribunat terminée, nous le retrouvons à Rome comme *sevir equitum Romanorum*. On en concluera volontiers que son séjour à Stobi a dû être de courte durée. L'inscription honorifique qui lui a été érigée dans cette ville peut s'expliquer par ses relations avec les frères Quintus et Lucius Vatercii qui étaient, à en juger par la tribu, ses compatriotes et résidaient à Stobi. Pontius ne devait pas être présent lors de l'érection du monument. Peut-être la désignation au poste honorifique de *sevir equitum Romanorum transvectorum* incita-t-elle les Vatercii à rendre hommage à leur insigne concitoyen.

Une chose pourtant fait difficulté. L'inscription dont nous venons de parler n'est pas l'unique trace épigraphique de la présence de Pontius Quietus à Stobi. Trois autres inscriptions, dont deux inédites, se rattachent sans aucun doute à lui et semblent suggérer un lien plus durable entre notre personnage de rang sénatorial et la ville de Stobi.

La première inscription a été déjà publiée par N. Vulić.[13] Il s'agit d'une grande plaque en pierre parsemée de grands cristaux de marbre, de couleur gris-rougeâtre (91 × 139 × 20 cm), brisée en six fragments jointifs (**pl. 1**: 2). Vulić a vu et copié les six fragments, mais il n'a pas reconnu l'appartenance de l' un d'eux (angle droit inférieur) à la même inscription et l'a publié à part. Aujourd'hui, deux fragments manquent: l'angle glauche inférieur et l'angle droit supérieur. Le texte complet se lit:

Vibbiae L. f. Vesta[e] | *castissimae ama[ntis]* | *simaeque coniugi* | A. *Pontius Doryphorus.*[14]

Pontius Doryphorus porte le même *praenomen* que Pontius Quietus. Son statut civique ne peut être déterminé avec certitude. C'était peut-être un affranchi ou le fils d'un affranchi. Sa femme était citoyenne romaine.

La deuxième inscription de la série qui se rattache à la personne d'Aulus Quietus est un inédit (**pl. 2**: 3) gravé sur une petite colonne en marbre blanc munie d'une base et d'un chapiteau en forme de plinthe (endommagés).[15] Les lettres sont hautes de 6 cm à la première ligne et de 4,5 cm aux deux autres. A la l .1, *I longa* ou *ii* en ligature. A la l .3, S final plus haut que les autres lettres. Les barres transversales des A sont à peine visibles. Nous lisons:

A. Pontii | *A. f(ilii) Tro(mentina)* | *Vionis.*

S'agit-il d'une épitaphe ou d'un monument honorifique? Une colonnette semblable portant le nom Νεανείσκου (au génitif) a été découverte en 1987 dans la nécropole occidentale, près de la basilique du cimetière. L'indication du lieu précis de la découverte de notre colonne manque dans l'inventaire du musée. Il en va de même d'un fragment de colonnette portant également un nom au génitif [Ἑ]ρογερίου(?). Toutefois, prenant en considération les trois colonnettes, on serait enclin à y voir des monuments funéraires.

Dans notre inscription, la mention de la *tribus Tromentina* et la filiation font penser à un fils légal d'un Aulus Pontius. S'agirait-il du fils d'Aulus Pontius Quietus? Le *cognomen Vion, -onis*, non attesté sous cette forme, reproduit peut-être le nom grec Βίων. A. Pontius Doryphorus dans l'inscription précédente porte aussi un *cognomen* grec. Rappelons que Pontius Quietus est venu en Macédoine de la région hellénophone de Syrie.

Le dernier document de notre série, inédit lui aussi (**pl. 2:** 4), est une inscription funéraire gravée sur un cippe en sablier verdâtre dont le côté droit a été ultérieurement taillé obliquement: sur une hauteur de 120 cm, la face antérieure a une largeur de 46 cm, alors que celle de derrière est large de 55 cm. L'épaisseur de la pierre est de 25 cm. Les lettres sont hautes de 8 cm aux ll .1–3, de 6 cm aux ll .4–5. Des points séparent les mots.[16] Le texte se lit comme suit:

Pontia [A. l(iberta)] | *Chloe [et] Lalo. P[on]* | *tia A. l(iberta) Pri[scil]* | *la parent[ibus].*

Au-dessous de l'inscription les lettres suivantes sont tracées à la main:

MIRA ILEG

La dédicante de cette épitaphe Pontia Priscilla était, comme sa mère Chloè, affranchie d'un Aulus Pontius. Son père ne porte qu'un nom unique et devrait être esclave. Le nom *Lalo*, inconnu autant que je sache, est sans doute apparenté au nom *Lalos* attesté en Asie Mineure.[17] Quant au graffite incisé au-dessous de l'inscription, nous croyons devoir y lire un nom – *Mura* (?) – et *I leg(io)*. Selon toute probabilité, il devrait s'agir d'un soldat de la légion *I Italica*.[18] Cette légion a été formée d'Italiques en 67 et installée à Novae en Mésie Inférieure. Elle participa à la guerre civile en Gaule aux côtés de Vitellius. Après la défaite de celui-ci elle retourna en Mésie.[19] A Novae a été découvert l'épitaphe d'un soldat de cette légion originaire d'Héraclée en Macédoine que l'on date de l'époque des Flaviens ou de Trajan.[20] A Stobi même est conservée une inscription funéraire mutilée mentionnant un centurion de la légion *IIII Flavia* qui avait servi comme soldat dans les légions *X Gemina* et *I Italica*.[21] Ce monument ayant été élevé pour le centurion et sa femme à Stobi par leurs enfants, il est légitime de supposer que le défunt était originaire de cette ville et qu'il a commencé sa carrière militaire dans la légion *I Italica*. Nous

connaissons encore un soldat de la *I Italica* originaire d'une région proche de Stobi: P. Ailios Dionysios, fils d'Antigonos, enrôlé et mort à l'âge de 17 ans. Sa stèle funéraire a été découverte à Peštani en Mariovo.[22] Le nom du père montre que Dionysios a obtenu le droit de cité lors de son recrutement sous Hadrien. De ces trois témoignages on conclura que le recrutement de soldats pour la légion *I Italica* en Macédoine eut lieu dès les premières années de l'existence de la légion. Au début on enrôlait les fils de citoyens romains, plus tard on procéda à l'enrôlement de pérégrins auxquels on accordait la citoyenneté romaine.

Revenons à notre inscription. Il y a lieu de penser que le graffite au-dessous de l'épitaphe de Pontia Chloe et de Lalo a été incisé par un soldat enrôlé dans la *I Italica* fin du Ier ou début du IIe siècle.[23] Cela nous donne un *terminus ante quem* pour l'inscription. Mais, indépendamment du rapport entre l'épitaphe et le graffite, toutes les inscriptions émanant des Pontii à Stobi semblent dater de la même époque, fin du Ier siècle, et se rattacher à la personne de Aulus Pontius Quietus. Le *praenomen Aulus*, un des *praenomina* les plus rares, en serait une preuve.

Parmi les nombreux Pontii qui figurent dans la *Prosopographia imperii Romani*, il n'y a qu'un seul qui porte le *praenomen* Aulus: le proconsul de Macédoine Αὖλος Πόντιος Βῆρος, dont la femme Manlia Pontia Luculla Africana est honorée par le koinon macédonien dans une inscription d' Héraclée des Lyncestes.[24] Le proconsulat de Pontius Verus est daté avec réserve fin du IIe/début du IIIe siècle. En fait, il n'existe aucun indice permettant de fixer la date de son gouvernement en Macédoine.[25] Un autre Pontius de rang sénatorial est attesté à Thessalonique au IIIe siècle: Αὐρ. Πόντιος Νεικίας ὁ κρά(τιστος) συγκλητικός érigea une statue à son évergète et ami M. Aur. Attinas, gouverneur de Macédoine.[26] Nous ne connaissons pas son *praenomen*. L'inscription étant postérieure à la *Constitutio Antoniniana*, celui-ci est remplacé par le gentilice impérial *Aur(elius)*. Mais cet *egregius senatorius*, un natif de Macédoine vraisemblablement, pouvait bien être lui aussi un *Aulus*. Deux autres Pontii notables, Aulos Pontios Agrippas, fils de Pontios Proklos, et Aulos Pontios Markianos, honorés par la ville, sont connus à Thessalonique au début du IIIe siècle.[27]

Ces Auli Pontii distingués, attestés au IIe et IIIe siècle en Macédoine, étaient-ils des lointains descendants de notre Aulus Pontius Quietus, fils de Pontius Homullus, de la *tribus Tromentina*, venu à Stobi vers 68 de notre ère? La question peut paraître trop hardie. Elle l'est en effet si, comme nous avons cru le suggérer au début de cet article, Pontius Quietus n'a pas établi son domicile à Stobi. Il y a pourtant les trois autres témoignages des Pontii à Stobi qui obligent à supposer un lien plus durable entre Pontius Quietus et le municipe de Stobi. Une nouvelle inscription viendra, espérons-le, jeter plus de lumière sur ce sujet.

---

[1] N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, *Spom. Srp. kralj. akad.* 75, 1933, n°42. Cf. J. Petrović, *Starinar* 8-9, 1933–34, 172 et 174; *An. épigr.* 1934, n. 182. La base se trouve aujourd'hui exposée à ciel ouvert dans le Palais de Polycharmos à Stobi (inv. n. I–70–43) L'excellente photographie que nous publions (**pl. 1: 1**), prise en juin 1988 par M. Nebojša Borić, comparée à celle de Vulić, montre le rapide dépérissement auquel sont condamnés les monuments délaissés en plein air. Les premières lignes de l'inscription qui sont encore discernables témoignent de la haute qualité de la gravure.

[2] Cf. *RE* 8 A (1958) 2570–2587 (H. Schaefer).

[3] *Ibid.*, 2584.

[4] Cf. *RE* 6 A (1937) 2178–2187, s. v. *transvectio* (St. Weinstock).

[5] Sur cette famille voir ma notice *Živa ant.* 32, 1982, 48–52 et J. Wiseman, A Distinguished Macedonian Family of the Roman Imperial Period, *Amer. Jour. Arch.* 88, 1984, 567–582.

[6] Une inscription inédite de Demir Kapija, découverte en 1987, honore le père d'un συγκλητικός. Le texte incomplet ne permet pas

d'établir, autant que j'ai pu voir, le rapport entre la famille honorée et la ville qui érigea le monument. Un cas particulier est celui de K. Oualérios Roufrios Ioustos, gouverneur de Macédoine entre 220 et 235, lequel ayant épousé une jeune fille de la grande famille thessalonicienne des Klaudioi, vint s'installer à Thessalonique après son proconsulat (cf. *IG* 10. 2, 1, 143, 144 et 173, et Th. Sarikakis, Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας. Ἀρχαία Μακεδονία 2, 1977, 112-113. Thessalonique était un centre culturel qui pouvait attirer des personnalités de premier rang. Le consulaire Likinnios Roufeinos, fameux juriste natif de Thyateira, séjourna aussi un certain temps à Thessalonique et fut honoré d'une base par l'archiéreus Klaudios Ménon (cf. *IG* 10. 2, 1, 142; L. Robert, *Hellenica* 5, 1948, 29–34).

[7] A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 32. Selon Mócsy, Varanus Sabinus était peut-être frère du consul.

[8] Par une dame de la gens patricienne des Furii, apparemment liée aux Pontii par des liens matrimoniaux.

[9] J. Šašel, Dardani, Furii e Pontii, in: *Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso* (Roma 1981) 587–594. On y trouvera, avec en tête l'inscription honorant Pontius Varanus Sabinus, la liste des textes relatifs aux familles des Pontii et des Furii en Dardanie. Ces deux familles étaient longtemps considérées comme les seules familles sénatoriales ayant des rapports avec la province de Mésie Supérieure (cf. Mócsy [n. 7] 161). Récemment, un *Libonius consularis* a fait son apparition dans une inscription de Scupi, cf. *IMS* 6. 27.

[10] Dans *PIR*^{2}, F 585, E. Groag rattache à tort notre Pontius à la Mésie Supérieure (»Pontios possessores fuisse praediorum in Moesia Superiore elucet etiam ex t. *An. Epigr.* 1923, 182«). J. Marcillet-Jaubert, M. Pontius Varanus Sabinus, *Ztschr. Pap. Epigr.* 43, 1981, 237–239, a fait à juste titre remarquer (p. 238, n. 7) que Pontius Quietus de Stobi appartenait à la *tribus Tromentina* alors que Pontius Varanus Sabinus d'Ulpianum était inscrit dans la *Pupinia*.

[11] Cf. E. Ritterling, s. v. Legio, in: *RE* 12 (1925) 1519–1521.

[12] Dans la notice *RE* 12 A (1953) 43, n. 47, R. Hanslik date l'inscription *An. épigr.* 1934, 182 »wahrscheinlich aus der Zeit Vespasians«.

[13] N. Vulić, *Spom. Srp. kralj. akad.* 75, 1933, n°44 et 49. Cf. J. Petrović, *Starinar* 8-9, 1933–34, 181 n. V, fig. 17 et 184, n. VI. **Pl. 1:** 2. Je suis désolée de ne pouvoir publier une photo plus nette de cette inscription. Sa gravure peu profonde et les conditions où elle se trouve, déposée loin de l'éclairage électrique, ont rendu impossible la prise d'une meilleure.

[14] Les lettres soulignées ont été vues par Vulić. A la 1.4 du n° 44, Vulić complétait: *Dory[laos?*. Le n° 49 (angle droit inférieur de notre inscription) a été lu par lui ainsi: *coniu] gi(?)*| Eu]phoru[s (?). Les lettres ont une hauteur de 8 cm. La plaque conservée se trouve au Musée de Stobi, inv. n. I–70–10.

[15] La colonne a 66 cm de hauteur et un diamètre de 25 cm. Elle est conservée au Musée archéologique de Skopje. **Pl. 2:** 3.

[16] Découvert dans les ruines du théâtre à Stobi, inv. n. I–70–23. **Pl. 2:** 4.

[17] Cf. L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen* (1964) n. 790–3, Λάλος dans deux inscriptions de Cysique en Mysie.

[18] La légion *I Minervia*, créée sous Domitien et cantonnée en Germanie Inférieure à Bonn, n'est peut-être pas à exclure elle aussi, car, sous Hadrien (en 119), un centurion de cette légion a tracé les limites entre deux communautés de Pélagonie (inscription de Vitolište, G. Kazarow, *Bull. corr. hell.* 1923, 277).

[19] Cf. Ritterling, in: *RE* 12 (1925) 1407.

[20] *CIL* 3. 7441: *C. Valerius Longinus C. f. Fab(ia) Her(aclea) mil(es) leg(ionis) I Ital(icae)* etc.; cf. Ritterling (n. 19) 1410.

[21] Cf. R. Egger, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 24, 1928, 85–86, n. 2. L'inscription se trouve aujourd'hui à Stobi, inv. n. I–70–19.

[22] Cf. N. Vulić, *Spom. Srp. kralj. akad.* 31, 1931, n. 642.

[23] On renoncera naturellement à chercher les raisons qui ont amené un soldat à inscrire son nom et le nom de sa légion sur une pierre tombale.

[24] *CIG* 2. 1999b add., p. 993 (=M. Dimitsas, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις [1896] n. 221); cf. *PIR* 3. 85, n. 616.

[25] Cf. Sarikakis [n. 6] p. 99–100. Sarikakis souligne avec raison qu'il n'y a pas lieu de douter que Pontius Verus était proconsul de Macédoine. L'identification de A. Pontius Verus avec L. Pontius Verus, *PIR* n. 617, attesté dans une inscription d'Apulie de l'an 223, est insoutenable, vu la différence des prénoms.

[26] *IG* 10. 2, 1, 148. Cf. Sarikakis [note 6] p. 121–122.

[27] *IG* 10. 2, 1, 175 et 199. La seconde inscription est mutilée et le *cognomen* y est reconstitué. Manque également le nom du père de Markianos.

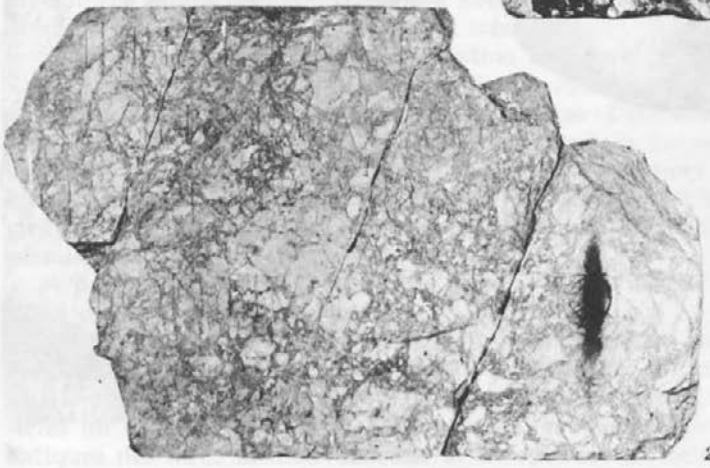
PONTIJI U STOBIMA

Sažetak

U članku su prikazana i prokomentarisana četiri spomenika iz Stoba, dva od ranije poznata i dva nova, vezana za ličnost Aula Pontija Kvijeta, čoveka senatorskog ranga koji je u Stobe došao po svoj prilici u vreme gradjanskog rata 68. g. n. e. kao vojni tribun III. Galske legije. Postavlja se pitanje njegovih veza sa ostalim uglednim pripadnicima istog roda posvedočenih u Makedoniji u II i III veku.

1

2

Pl. 1: 1 Base honorifique d'Aulus Pontius Quietus (Stobi). 2 Plaque funéraire érigée par A. Pontius Doryphorus (Stobi).

T. 1: 1 Počasna baza Aula Pontija Kvieta (Stobi). 2 Nadgrobna ploča koju je podigao Aul Pontije Dorifor (Stobi).

3

4

Pl. 2: 3 Petite colonne de A. Pontius Vion (Stobi). 4 Stèle funéraire érigée par l' affranchie Pontia Priscilla (Stobi).

T. 2: 3 Mali stubić s natpisom A. Pontija Viona (Stobi). 4 Nadgrobna stela koju je podigla oslobodjenica Pontija Priskila (Stobi).

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 585–596

THE LEGIONS AND THE FISCAL ESTATES IN MOESIA SUPERIOR: SOME EPIGRAPHICAL NOTES

SLOBODAN DUŠANIĆ

Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, YU – 11000 Beograd

The relationship of a Roman legion and the administration of a fiscal domain presents intricate problems; one of their aspects – that pertaining to the notion of the *territorium legionis* – has aroused lengthy controversy among modern historians. Without much hesitation, it may be stated that the modalities of that relationship varied with time and place but maintained the basic principle of flexible collaboration, not bureaucratic rigidity. In other terms, the army and the *fiscus* were two instruments of the same complex of state interests, a fact which, in certain cases, resulted in a departure from the Emperor's tendency not to engage his soldiers in major tasks of a civilian or almost civilian nature.[1] Moesia Superior, with its two legions, its specific relief, and its mineral wealth provides an instructive example of that flexibility. An unpublished inscription, suggesting a revision of a number of texts already known, will help us to understand the priority assigned there to the fiscal factor – to be exact, the economic concerns centred on the production of metals – over some purely military needs. Our paper is of necessity succinct, but its subject has been chosen as a sign of the author's dedication to the memory of an eminent epigraphist and student of Roman Illyricum, whose untimely death has deeply saddened the world of classical scholarship.

The epigraphical document in question has been found at Ravna (? ancient Timacum Minus), in the valley of the Timok, constituting the north-eastern part of Moesia Superior.[2] The stone was built into one of the towers of the late Roman fort of Ravna; since 1979, it has been exhibited in the epigraphical collection (*lapidarium*) set up in the vicinity of the fort. Its discovery was made during the fruitful excavations carried out at the site by Dr. Petar Petrović, of the Archaeological Institute of Belgrade. I owe warm thanks to Dr. Petrović for his very kind permission to publish it here.

A funerary block of greyish limestone, h. 105, w. 62, th. 55 cm. The inscribed panel simply framed, h. 80, w. 38 cm. Good lettering, h. 4.5 – 4 cm. Unedited; cf. S. Dušanić, The Organization of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *Ist. Glas.* 1–2, 1980, p. 25 note 122, 41f, *et passim* (in Serbian); id., the Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, in: *Actes du Colloque* Les mines et la production des métaux dans les civilisations antiques des aires méditerranéenne et européenne (Madrid 1985, forthcoming).[3] *Vidi.* **Fig. 1**.[4]

D(is) M(anibus) | *Ulp(ius) Aquilinus* | *mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae)* | *librarius*[5] *offici prae(fecti) te* | *rit(orii)! vixit ann(is) XXII* | *Aquileiensis* | *et Ulpia Diotima* | *filio dulcissimo*[10] | *b(ene) m(erenti) p(osuerunt).*

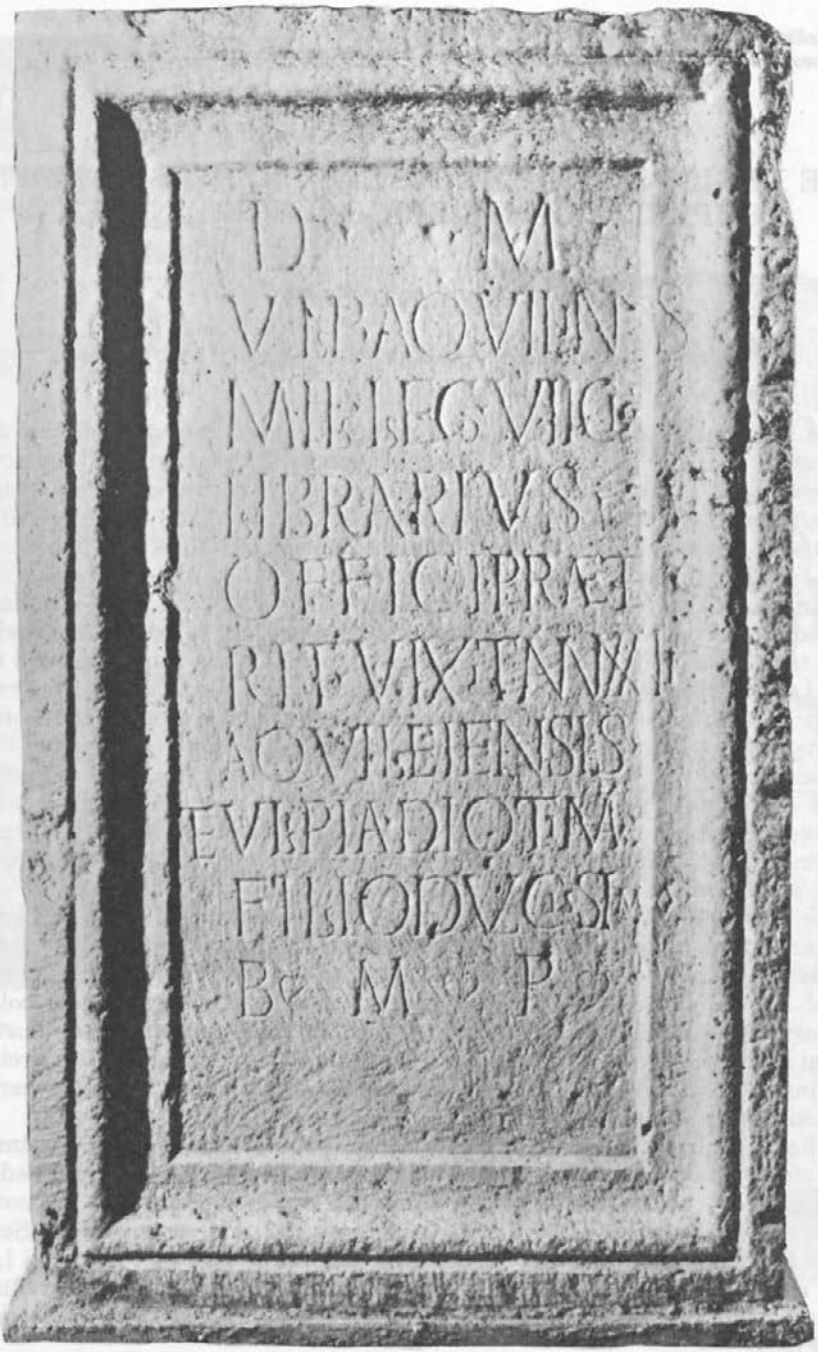

Fig. 1: Ravna in the Timok valley (Moesia Superior). Tombstone of Ulpius Aquilinus. Unpublished.

Sl. 1: Ravna u dolini Timoka (Gornja Mezija). Nadgrobnik Ulpija Akvilina. Neobjavljen.

Many ligatures (l. 2: NVS; l. 5: AE and TE; l. 6: ANN and XX; l. 8: ET and MA; l. 9: VL) and short letters (l. 2: the second I; l. 3: the last L; l. 6: the second I of *vixit* and the last stroke of XXII; l. 8: the last I; l. 9: IS and MO). The last letters of lines 2, 6 and 9 (for the end of l. 5 see *infra*) are engraved on the marge. L has a characteristic form with the curved horizontal; note also the rhomboid O, line 9 *fin.* Frequent punctuation marks (triangular); three *hederae distinguentes* in l. 10.

The reading of the inscription presents no difficulties. Only the turn of lines 5 and 6, with its historical implications and epigraphical uncertainties, may cause some doubts.[5] The PRAE and TE should not be questioned there; the R, whose faint traces seem to appear, according to the photograph, on the right frame of l. 5, has not been confirmed by an inspection of the stone. We were also tempted to treat the TE ligature as a triple and a complex one (F, T, E – uniting two abbreviations),[6] with the lower horizontal stroke of the F, slightly mutilated, engraved on the left side of the T,[7] but a careful examination of the stele has not supported this. However, regardless of the (comparative) shortness of the PRAE abbreviation, and the imperfect spelling of the TERIT, the title *praefectus territorii* has to be postulated in lines 5–6. The evidence examined below will hopefully suffice to show that, despite the uniqueness of its form, it is a natural occurrence in the context of the Timachus valley.

The date of the tombstone cannot be determined very precisely. Palaeographical and onomastic considerations suggest the late Antonine or the early Severan epoch.[8] A further word of comment on Aquilinus' family may prove useful.

The father of the deceased must have been a slave: he bears one name only, and the son has the mother's *gentile*. Derived from the toponym of the great industrial and commercial city in the north of the Adriatic, Aquileiensis belongs to the group of geographical anthroponyms with rather transparent connotations. The man must have been connected in some way with Aquileia, as the place of either his birth/purchase or a period of his activity.[9] It might be inferred from his marrying an *ingenua* that he was a member of the *familia Caesaris:* unions between slaves and free born women are typical of that social milieu but rather rare elsewhere. Shall we draw a similar conclusion, from her *nomen* and her Greek *cognomen*, for Diotima? Was she a daughter or a grand-daughter of Trajan's *libertus/liberta*?[10] Aquilinus' post in an office managing an army/fiscal territory tends to support such a conjecture since the fiscal service attributable to both Aquileiensis and Diotima's parent(s) or grand-parent(s) would have been conducive to their marriage (*contubernium,* strictly speaking) and their son's employment in the *militia officialis* of the imperial properties.[11]

The main novelty of the inscription concerns the post of Ulpius Aquilinus; as *a mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae),* he was a *librarius offici prae(fecti) ter*<r>it(orii). To our knowledge, it is a *hapax* so far – neither a legionary *praefectus territorii* (judging from Aquilinus' status, the prefect must have been a member of VII Claudia too), nor his *officium,* has been recorded elsewhere. But satisfactory parallels exist. In Moesia Inferior, two monuments refer to the *territoria* which, 'if not directly controlled by the military, were under their jurisdiction'.[12] These monuments attest to a relationship between the *territoria* and the *canabae* of the auxiliary bases at Capidava (*quinquennalis territorii Capidavensis*) and Dimum(?) (*ex mag.* of the *territorium Dianensium* [corrigendum: *Dimensium*?], a relationship going back to the Julio-Claudian period, with its military *praefecti ripae* and *praefecti civitatium (peregrinarum).* Such *praefecturae,* sporadically united under the same men (cf.

ILS 2737), were naturally open to both the legionary and the auxiliary. Their territories, like those of the *canabenses,* had importance i.a. as 'centres of recruitment and supply for the military garrisons under whose control they lay'.[13] The beginnings of the system have already been attested for (the future) Moesia Superior.

Two dignitaries seem worth mentioning in the context, a *primus pilus legionis V Macedonicae* supervising (as a prefect) the *civitates Moesiae et Treballiae,* and a *tribunus legionis IIII Scythicae, praefectus ripae Danuvii.*[14] Both these officers were likely to control among other things the native population of the Timok valley, if – in the tribune's case – only that of the river's lowest reaches.[15] The post of Ulpius Aquilinus evidences the system' s continuation (and evolution) into the Antonine/Severan age; moreover, it touches on two interrelated matters of wider interest: the similarities existing between the *territoria canabarum* and the »legionary« *territoria,* and those aspects of such territories' economy which have nothing to do with the army's immediate needs.[16] For our present purpose, this latter may be restricted to the relations between the mines and the »military« lands in metalliferous provinces. The problem will be dealt with on the basis of epigraphic evidence, primarily that of some documents from Moesia Superior.

However, a brief analysis of Aurelius Artissius' much disputed altar must come first.[17] It records the *contributio* of a (pseudo-municipal) territory to what seems, almost for certain, to have been the *k(anabae)* of the Castra Regina (A. D. 270?). The territory will have included iron-mines, a circumstance not explicitly stated in our written sources but deducible from Artissius' choice of the god addressed in the *ex-voto* (and of the *dies dedicationis*), as well as from archeological indications. [18]

On the Raetian analogy, an Upper Moesian monument may be elucidated in a manner which relates it closely to our theme.[19] It was erected (c. A. D. 150–200 ?) by a certain *T. Aurelius Atticus, vet(eranus) leg(ionis) IIII Fl(aviae) ex sig(nifero),* PKQQ *Sing., dec(urio) col(oniae) Sirmens(ium).* The abbreviations PKQQ, of controversial reading, are best expanded to run *p(raefectus ?) k(anabarum ?) q(uin)q(ennalis) Sing(iduni)* as noting a single function.[20] A title otherwise unknown, the *praefectus canabarum quinquennalis* comprises the elements already attested in the inscriptions dealt with above: *praefectus canabarum* recalls our *praefectus territorii,* with Artissius' *k(anabae ?)* and *territorium contr(ibutum)* as intermediates; *quinquennalis* recalls the *quinquennales* of *the territorium Capidavense* and the Dacian *canabae.*[21]

Atticus' *quinquennalitas* will have had something to do with the lease of the terrain/goods controlled by the *canabae* of Singidunum.[22] Being an *ex signifero,* IIII Flavia's veteran was fully prepared for such a duty, as follows from the *signiferi's* occurrence among the legionaries (or legionary veterans) *qui agunt in lustro* and the *qui magistrant in canabis* alike.[23] We are led to assume that he took care of the *vectigalia* situated in the neighbourhood, not on the site itself, of the city and the military installations of Singidunum. The term *territorium contributum* used in Artissius' inscription, and other epigraphical parallels,[24] suggest the conclusion that, in the case of the jurisdiction of Atticus the prefect, an unexpressed but large *territorium canabarum* must be assumed.[25] Furthermore, there is the fact that Atticus' altar was discovered 'en dehors de la ville antique', *sc.* four of five kilometers to the south of IIII Flavia's *canabae* themselves, probably built at the foot of the legion's fortress.[26] The find-spot of the altar lies in an area valuable agriculturally; however, it is also near to the road leading from Singidunum to the Roman mines of Avala, mines whose administrative ties with the *colonia Singidu-*

nensium left signs, convincing enough, in A. D. 272 and 287.[27] All this makes us believe that a feature – perhaps *the* feature – of the region depending on IIII Flavia's *canabae* was its mineral wealth. Atticus' control will have covered Avala in addition to the agrarian domain north of the hill; even his decurionate of Sirmium may have had something to do with the *argentariae Pannonicae,* dependent of Sirmium under some administrative aspects and connected with the Kosmaj–Avala mining complex.[28] The occurrence of Terra Mater, not to speak of Liber and Libera, among the divinities of Atticus' dedication seems significant here – in Illyricum, she is the patroness of the *metallarii* in the first place.[29]

Analyzing *CIL* 3. 12728f.,[30] *IMS* 1. 16, *CIL* 3. 14370, 10 and a number of related texts, we note the curious blend of three administrative branches occupied with the *res metallica:* the municipal, the fiscal and that pertaining to the soldiers, legionaries more frequently than the auxiliaries.[31] In that, the *canabae(?) Reginenses* are nearer to a city than to a military factor,[32] unlike the *canabae* of XIII Gemina, whose role in the administration of the *aurariae Dacicae* displays (so far) no visible resemblance to the municipal forms.[33] The *canabael (?) Singidunenses* stood somewhere in the middle of the two.[34] That diversity, obviously due to the historical and geographical characteristics of the provinces/areas in question and a part of general differences concerning the legal situation and fate of the *canabae* themselves,[35] does not appear to reflect the diversity of metals produced by the corresponding mines. At Regensburg, it was iron; at Singidunum it was argentiferous lead and at Ampelum it was gold, of no direct use to the armed force.

Let us revert to Ulpius Aquilinus. The *territorium* of Aquilinus' prefect will have been centred on Ravna, to judge from the provenance of the gravestone and the indications that Aquilinus' family was permanently settled in the Timok valley.[36] For the sake of convenience, we shall call it *territorium Timacense.* Its status is actually quite compatible with the data supplied by various sources – they range in time from II to VI century – which tend to depict the east of Moesia Superior as a huge tract of imperial domains, sporadically broken by urban settlements (Aquae, Ravna, Naissus, Remesiana, Lopate – not to speak of Ratiaria, with its specific genesis), rarely permitted to obtain the rank of a municipality.[37]

Justinian's *Novella* 6,5, prescribing *Aquensis... episcopus habeat praefatam civitatem* (sc. Aquas) *et omnia eius castella et territoria et ecclesias,* shows that the valley of the Timok with its tributaries – i.e. the land approximately covering the bishopric of Aquae – comprised more than one *territorium* among other administrative units.[38] It is no bold hypothesis to assume that one of the bishop's *territoria* was, chronologically, a continuation of the *territorium Timacense,* though perhaps with changed boundaries.[39] In view of the legionary management of the *territorium Timacense* (Ravna permanently garrisoned a *cohors equitata* – even a *cohors equitata milliaria* after A. D. 169 – whose clerks would have sufficed to regulate simple local affairs), neither its extent nor its importance should be underrated. Between the region of Aquae in the north and the regions of Naissus and Remesiana in the south, it probably included the whole of the mid-Timok. The question is whether the *territorium Timacense* extended to include the rich mines of Lukovo (= the Roman Argentares ?) and, further north, those of the Zlot–Bor–Rusman district (gold, silver, copper, iron, lead) – all or some of which were situated in the vicinity of the putative frontier of the *territorium Timacense* and the *territorium Aquense.*[40] Though there was gold-washing along the entire Timok, and though slag-heaps are reported from the area of late Roman forts of Kalna, Rgošte, Gradište and Orešac (*c.* 10–15 kms. S of Ravna),[41] it is on that question that the economic

qualification of the *territorium Timacense* mainly depends: a mining or an agrarian domain. The valley of the Timok is fertile enough for us to envisage both the possibilities.

Reasons may be adduced for preferring the former alternative. On the one hand, they stem from the foregoing deductions on the extent of the *territorium Timacense*. From the point of view of both geography and the military organization, it is likely to have incorporated at least the *argentariae* of Lukovo (= Procopius' Argentares ?), probably in the neighbourhood of a place named Aureliana (= Auriliana, Proc. *De Aed.* 4, 4, p. 124, 4–5 Haury). On the analogy of the Dardanian Ulpiana, Aureliana implies imperial land and, possibly, the presence of the *familia Caesaris;* note that our Aquileiensis was apparently a *Caesaris servus*.

On the other hand, the status and population of ancient Ravna seem significant. It has already been noted that 'several circumstances speak for a *vicus* in a mining area, notably its customs station, the garrison of the *cohors equitata,* and the evidence on the connection of the *vicus* with the mines of Kosmaj and Domavia'.[42]

This final point, involving an inscription of disputed reading,[43] requires some additional comments. First, the accepted text of the inscription's lines 8 *fin.* – 9 *init.* does not seem a sound one. Epigraphically, it has the disadvantage of not leaving the possibility of a satisfactory restoration of line 9 *init.* (one can hardly find a word or words whose sense would fit into the *lacuna*); and the space available there ([c. 7 letters] EGAV) excludes a *dom(i)/[del]egav/[it]* in the *scriptura continua.* The logic of the epitaph cannot recommend a *defunctus domi:* to die at their homes must have been the expected fate of the veterans, regardless of all the dangers of their later lives. Besides, Dassius' *delegatio* and Valerius Aquilinus' *intercessio* – I see no alternative to R. Egger's expansion of line 7 *init.* – would be much more comprehensible if Dassius had died outside of Ravna, not *domi.*[44] The sundry parallels suggest postulating a toponym here, and Domavia – the capital of the famous *argentariae Pannoniae et Dalmatiae* – appears the best candidate, by far. A restoration *def(unctus) Dom[a]/[viae del] egav/[it]* perfectly corresponds with the length of the inscription's lines.

Second, the places cited in the *defunctus ibi* formula tend to reveal, naturally, certain ties, on the level of everyday life and/or administrative affairs, with the *patriae* of the deceased. To quote a close enough parallel, Aurelia Flora of *CIL* 3. 1399 (= *Inscr. Dac. Rom.* 3/3, 248) ended her life at Poetovio (Pannonia Superior) but had her gravestone (cenotaph?) erected at Germisara in Dacia Superior, where she had obviously been resident. The status of her father, M. Aurelius Crescens, *Auggg. lib(ertus)*, gives a clue to this geographical enigma: no doubt, Flora accompanied him on an official journey to Poetovio, the centre of the *portorium Illyrici*, and died on that occasion. Germisara had something to do with the *aurariae Dacicae* in the vicinity of Ampelum,[45] a fact which – through occurrence of Poetovio in *CIL* 3. 1399 – fits in with all the indications on the importance of the customs organization for the Illyrian mines. [46] Whether Crescens served in the *portorium* or *metalla,* the place of his daughter's death indirectly explains the place of Dassius' death, since the inhabitants of the mining *vici* must have maintained contacts among themselves, both private and official.[47]

Third, the cognomen of Dassius' *primus heres,* not unlike that of the *testator* himself,[48] seems dissonant from what one might expect from the anthroponymy of the indigenous population of the Timok valley; an Illyrian, [49] – Dassius' compatriot, – or a Roman using the *gentile* Ennius in the function of a *cognomen*, the *primus heres* will have had his origin in Liburnia or neighbouring parts of Italy or

Pannonia.[50] We are induced to suppose that Ennius or Ennius' ancestors arrived at the Timok as a part of the 'colonization' of the mining areas in Illyricum, 'colonization' wherein the Dalmatians of the coast played a conspicuous role. From that complex of questions, the presence of Liburnians on Kosmaj, and the indirect signs of the presence of Dalmatians (from, roughly, the neighbourhood of Salona?) at Rgotina (S-E of the Bor mines), should be emphasized.[51] It is tempting to conclude that the origin(s) of Ennius and Dassius also reflect the men's connection with mining.

Fourth, various features of Dassius' inscription concur in postulating members of the *militia officialis* engaged in the mining administration.[52] Like Ulpius Aquilinus, Valerius Aquilinus may have been a *librarius legionis*; his *intercessio* (if legal in form) in the affair of Dassius' testament would be quite understandable then.[53] In its turn, if our qualification of the people figuring in Dassius' epitaph proves correct, it tends, conversely, to support the conjecture that the *librarii legionis* at Ravna and Ampelum may have been busy with, among other things, the *conductio puteorum*.[54] While (the preserved part of) Dassius' inscription mentions no member of the *familia Caesaris*, that of Ulpius Aquilinus has Aquileiensis, and some documents from other Roman mines – Kosmaj notably – reflect an analogous collaboration between the imperial slaves (freedmen) and the military clerks, collaboration stemming from the mining process, not the police work of the latter.[55] As a whole, the modalities of that union of the army and the fiscal officials cannot be reconstructed as yet. The name of Aquileiensis, in any case, may recall the Danubian legions' *stationes* in Aquileia;[56] whether it was due to his activity there with VII Claudia's *agentes in lustro*,[57] or with the legion's manufacturers of iron objects – Aquileia was a famous centre of metallurgy, – or to some other reason, it is difficult to say.

To conclude. The inscriptions analyzed in the present paper, especially those of T. Aurelius Atticus, Ulpius Aquilinus and Aurelius Artissius, throw some light on the basic problems of Roman provincial organization. We shall not dwell here on that side of their testimonies. Instead, we should like to raise a point of method: none of these texts explicitly mentions the mines, but various circumstances make their implicit connection with the *res metallica* almost indubitable. The volume of written sources concerning particular spheres of the ancients' life does not fairly reflect the importance of those spheres. To cite an instance of general interest for our subject, the miners supported one of the substructures of the Graeco-Roman world but rarely appear in its literature, or its epigraphical or art monuments. Besides, there are geographical anomalies in the distribution of such sources. For all their mineral wealth, the Illyrian *metalla* have not so far produced a *lex metalli*; the relevance of the local cultural traditions cannot be overstressed in this matter. An historian of the *res metallica* – that of Illyricum especially – must be ready to diversify his heuristics. A starting point is provided by the material remains of early mining – not necessarily Roman but also prehistoric or medieval, the continuity of the mineral exploitation being a well-known fact. If the mine in question did not leave explicit signs of its activity in the written sources of the Roman epoch, they should be looked for in the related media of the cult, army, customs services, municipal organization or the imperial administration. A study of the toponyms and anthroponyms (disclosing the deportation of Dalmatians and Anatolians into the *territoria metallorum* of the Balkan provinces) is frequently useful too. The cumulative results tend to show that the *res metallica* was one of the determinants of life in Roman Illyricum.

[1] Cf. e. g. Plin. *Ep.* 10, 22, 2: *ne milites a signis absint* (*ibid.* 20, 2, *et al.*).

[2] On the site of Ravna, usually identified with Timacum Minus, see *IMS* 3 (forthcoming). The Timok derives its name from the ancient Timac(h)us.

[3] These two articles will be referred to in the abbreviated form, *Organization* and *Roman Mines* respectively. Bibliographical abbreviations will be also used from the following papers of mine: Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 6 (Berlin–New York 1977) 52–94 (hereafter: *Aspects*), and Two Notes on Roman Mining in Moesia Superior (in Serbian, with an English summary), *Arh. vest.* 28, 1977, 163–179 (hereafter: *Two Notes*).

[4] Kindly supplied by Dr. Petrović.

[5] Indeed, several participants of the Madrid Colloquium on ancient mining (1985) – the document from Ravna formed a part of the report, cited *supra*, which I submitted at that meeting – hesitated to accept the title of *praefectus territorii*. The author is grateful to all of them for their friendly interest, as well as to Professor F. Papazoglu and Dr. P. Petrović, who kindly helped him to check lines 5–6 (Sept., 1988) and, while accepting the expansions producing the *prae(fectus) territ(orii)*, suggested him to abandon the PRAEF and TERRIT alernatives.

[6] For a ligature uniting two abbreviated words see the (random) examples of *IMS 1. 132*, line 8, and *CIL* 3. 14370, 10, line 4 (below, note 17).

[7] In 1980, therefore, I read *praef(ectus) ter*<r>it(orii) (Organization [*supra*, note 3]).

[8] A *terminus post quem* is offered by the *gentile* of Aquilinus (belonging to at least the second generation of the Ulpii in the family); note also that he bears no *praenomen*. In Moesia Superior, the abbreviations BMP are met with from the beginning of the second century till late antiquity (P. Petrović, *Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure* [in Serbian, with a French summary] [Belgrade 1975] 83 and 161). See *ibid.*, 64f. and 166 (on the L with the curved horizontal), 104–106 and 163 (on the ligatured inscriptions).

[9] I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Helsinki 1965) 51f. (cf. 308ff.). For two examples variously instructive here see *ILS* 7154 and *ILJug* 1150 (with comm.).

[10] Aquilinus' being an *ingenuus*, and the late Antonine/early Severan date of the monument, rule out the supposition of an imperial *ex-serva*.

[11] Aquilinus, dead at the age of 22, obviously became a *librarius* very early in his service (cf. *CIL* 3. 1317 = *Inscr. Dac. Rom.* 3/3, 344, an inscription commented upon below). That privilege seems best attributed to a combination of his literacy and his family connections. – For a similar example, at Ravna, of a marriage reflecting the socio-administrative ties of the two families involved see the gravestone *Wiener Jahresh.* 6, 1903, Beibl. 50 no. 59 (A. v. Premerstein, N. Vulić).

[12] A. G. Poulter, in: *Roman Frontier Studies* 1979 (Papers presented to the 12th Int. Congr. of Roman Frontier Studies, ed. by W. S. Hanson and L. J. F. Keppie) 3, BAR Internat. Ser. 71 (London 1980) 729 and 741 note 5, on *CIL* 3. 12491 and Izv. B'lg. arh. dr. 1, 1910, 116 (G. I. Kacarov).

[13] Poulter (*supra*, note 12) 738.

[14] *ILS* 1349; *Ann. épigr.* 1926, 80. Cf. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (London–Boston 1974) 69.

[15] The Lower Moesian *ripa Thraciae* and *ripa Danuvii* did not stretch far to the south, either (T. Sarnowski, *Ratiariensia* 3–4, 1987, 263f.).

[16] Such aspects tend to be neglected or underestimated in modern research, cf. e. g. the studies by A. Mócsy and F. Vittinghoff quoted in the next note. For a more flexible conception, H. v. Petrikovits, in: *Actes du VII*e *Congr. int. d'épigr. gr. et lat.*, Constantza, 9–15 sept. 1977 (Bucureşti–Paris 1979) 229–242, esp. 241f.

[17] *CIL* 3. 14370, 10, from Regensburg in Raetia (cf. F. Vittinghoff, *Chiron* 1, 1971, 306, and *Acc. Lincei, Quaderno N.* 194, 1974, 116f.; A. Mócsy, *Acta ant. Acad. scien. Hung.* 20, 1972, 137, and *Festschrift F. Vittinghoff* (Köln–Wien 1980) 370; J. E. Bogaers, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 3, Vorträge des 13. Int. Limeskongr., Aalen 1983 [Stuttgart 1986] 129–131): *Volk. sacr. Aur. / Artissius aedil. / territor. contr(ibuti) / et k(anabarum?) R(eginensium) de suo fe*[5]*/cit v.s.l.m. / positum X k.S. / Orfito cos.* L.3 *contr(arii)* Th. Mommsen; *contr(ibuti)* A.v. Domazsewski (on the *contributio* of a mining area to a city, S. Dušanić, *Živa ant.* 21, 1971, 261). L.4 *k(astrorum)* Domaszewski; *k(anabarum)* plerique; cf. *infra*, note 19. J. E. Bogaers expands the ETKR, less plausibly, into *ektr(anei)* or *ektr(arii)*.

[18] For this interpretation of *CIL* 3. 14370, 10, a novel one, see *Roman Mines* (*supra*, note 3), text and notes 19–23.

[19] *IMS* 1. 16, Singidunum (cf. P. Le Roux, *Rev. ét. anc.* 82, 1980, 375): *I.O.M. et / Terrae Matri / Libero Pat. et. Libi/re(!) sac.*[5] */ T. Aur. Atticus / vet. leg. IIII Fl. ex / sig(nifero), p(raefectus?) k(anabarum?) q(uin)q(ennalis) Sing(iduni), / dec. col. Sirmens(ium) / v.l.m.p.* L. 7 *p(raefectus) k(astrorum)* N. Vulič; *p() k()*

R. Cagnat, M. Mirković; *p(atronus?) k(anabarum)* P. Le Roux; *p(raefectus?) k(anabarum)* H. G. Pflaum; *p(raefectus?) k(anabarum?) q(uin)q(ennalis) Sing.* S. Dušanić. Both here and in *CIL* 3. 14370, 10, line 4, the alternative *k(astelli, – orum)* should not be ruled out but seems improbable.

[20] Previous editors preferred to separate Atticus' *p(raefectura)* from his *quinquennalitas*, despite the frequency of the *praefecturae quinquennales* (for two related examples see *ILS* 1945 [*vectigalia*] and 6232 [*sal(inae)*]. Note, for what it is worth, the absence of a *mun.* between the QQ and the *Sing.* (Singidunum probably became a *municipium* as early as Hadrian, *IMS* 1. pp. 31f.).

[21] *Supra*, note 12; *Ann. épigr.* 1957, 266, and 1960, 337.

[22] Cf. e. g. *ILS* 1945 and diverse data on the *in quinquennium conductio* (A. Mócsy, *Germania* 44, 1966, 324f.).

[23] *CIL* 5. 808, *ILS* 4222; CIL 3. 4298 = *RIU* 2. 442. Cf. Veget. 2, 20: *litterati homines*; *CIL* 8. 18224: *signiferi agentes cura*<m> *macelli.* The case of the auxiliary *signiferi* was, no doubt, a parallel one. For a *signifer c[ohortis]* probably managing an area in south-western Dalmatia which combined a *civitas peregrina* with a'military territory' see M. Zaninović, *Opusc. arch.* 10, 1985, 74f. For a *sig. leg. VII Cl.*, son of an *imag. coh. II [Aur.] D(ar)d(anorum)* at Ravna see *Spom. Srp. kralj. akad.* 75, 1933, 42 no. 141, and 98, 1941–48, 84 no. 179 (N. Vulić).

[24] See Mócsy's contribution to the *Festschrift F. Vittinghoff*, referred to above, note 17 (pp. 369ff.).

[25] Later, that *territorium* may have been renamed and/or separated from Singidunum to be incorporated into the Kosmaj *argentariae* (cf. *Aspects* [*supra*, note 3] 88f.). In any case, *IMS* 1.46 seems to have referred to the Avala mines as a part of the Kosmaj region (*Organization [supra*, note 3] 36 note 221). The dedication of no. 46 may have included a dative *t(erritorio) Diumes[sensi* or the like], analogous to that of the inscription published by G. I. Kacarov (*supra*, note 12); for a similarly composite dedication of a mining official see P. Le Roux, *Madrid. Mitt.* 26, 1985, 220f. (previously, I read *t(errae) D.*). Of course, there is a possibility that Demessus (Diumessus) was the name of the Avala *vicus* and fort, not that of the *vicus* and fort at Stojnik (Kosmaj).

[26] *IMS* 1, pp. 31–36, especially 36 (M. Mirković).

[27] *Organization* (*supra*, note 3) 36; on *IMS* 1.46 and 20; cf. note 25 above.

[28] *Aspects* (*supra*, note 3) 90 note 241; *Organization* (*supra*, note 3) 43 with note 285, 53 note 381.

[29] Cf. *IMS* 1. 168 (together with nos. 20, 46); *Organization* (*supra*, note 3) 12f. An unpublished altar from the Kosmaj *argentariae* unites Liber with Iuppiter Optimus Maximus in a manner which recalls Atticus' stone; *IMS* 1.170 *a* (The Rudnik *mettala*) should probably be read *D(eo) B(accho) s(acrum)* (cf. *CIL* 3. 8367 = *Naše starine* 11, 1967, 148 f. no. 4*a* [Bojanovski, Rogatica [east Dalmatia]: *L(ibero) B(accho)*. On the cult of Liber and his cognates in mines and quarries see S. Mrozek, *Eos* 70, 1982, 143f. S. Dušanić, *Živa ant.* 32, 1982, 211 note 2, and *Organization (supra*, note 3) 13 note 28, 24 note 110. The composite dedication of *IMS* 1.16 therefore strongly resembles the dedication made to Iuppiter Optimus Maximus and Terra Mater by an official of the Dacian *salinae* (Mrozek, *loc. cit.*, 144) and that to [Iuppiter Optimus Maximus?], Liber and Terra Mater by a *procurator* of the Ljubija *ferrariae* (*Aspects* [*supra*, note 3] 60 note 24; *Organization* (*supra*, note 3) 13 note 28).

[30] Cf. *Aspects* (*supra*, note 3) 90; *Roman Mines* (*supra*, note, 3) text and notes 15–28.

[31] On the *commentarienses* (of IIII Flavia?) in the Kosmaj mines (*CIL* 15. 7915; *IMS* 1. 104 and 111) and the corresponding officers in the fiscal region of Lopate (*IMS* 6. 227: *mil. leg. IIII Fl. lib(rarius co(n)*s(ularis); 241: *mil. leg. IIII Fl. Ant. strat. leg(ati))* see *Organization* (*supra*, note 3) 42 note 273. The *lib. cos.* of *IMS* 6. 227, acting in an area whose mineral wealth was not negligible (cf. *ibid.*, p. 42), is parallelled not only by the *librarius consularis* of XIII Gemina at Ampelum (*CIL* 3. 1318, cf. 1317 = *Inscr. Dac. Rom.* 3/3, 354, cf. 344; see H.–Ch. Noeske, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, *Bonn. Jhrb.* 177, 1977, 271–416) but also, if less closely, by our *mil. leg. VII Cl. librarius offici prae(fecti) ter*<r>it(orii) at Ravna.

[32] Artissius' title was that of an *aedilis*, and the *k(anabae?) R(eginenses)* are referred to through the toponym, not the name of leg. III Italica. Vittinghoff, *Chiron* 1, 1971, 306f.

[33] *Tab. cer.* VII, cf. XXV (= *Inscr. Dac. Rom.* 1, 37, cf. 38; see also Noeske [*supra*, note 31] 393–396. Vittinghoff [*supra*, note 32] 300f. with note 9).

[34] Atticus performed his *p(raefectura)* as a veteran of IIII Flavia but the name of his *k(anabae?)* has been qualified by the name of the city, not the legion.

[35] Cf. Mócsy, in: *Festschrift F. Vittinghoff* (1980) 370ff.; Dušanić, *Organization* (*supra*, note 3) 38 note 239.

[36] Dr. Petrović notes (*IMS* 3, forthcoming) that the provenance of stelae built into the

fort of Ravna should be sought in the nearby cemetery. The soldiers whose monuments are found at Lopate and Ampelum (note 31 above) also lived within the *fines territorii*, not in their legions' places, judging by their family conditions as discernible from the inscriptions. The same should be assumed for some other legionaries at Ravna.

[37] *Aspects (supra,* note 3) 73–76; *Organization (supra,* note 3) 30–34.

[38] Of course, the word *territorium* used to have – even within official contexts – somewhat varying meanings (*Roman Mines* [*supra,* note 3] note 26). It may have alternated, in some cases at least, with the word *regio*; there was a nearby *regio Montanensium*, perhaps also *regiones* around Aquae, Remesiana and Naissus (*Organization* [*supra,* note 3] 31 with note 178).

[39] Among other things, the rise of Romuliana (Gamzigrad) under Galerius was like to provoke the splitting of the larger, early imperial *territoria* in the Timok valley into the smaller *territoria* of late antiquity.

[40] On that frontier, uncertain as it is, *Organization (supra,* note 3) 33f. Judging from the characteristics of the relief of the whole Timok country, the areas of the Lukovo and Zlot–Bor–Rusman mines are likely to have been grouped into one, as they both belong to the basin of the Timok's western tributary named the Crni Timok. As such, geographically speaking, they are somewhat separated from the regions of Ravna (in the south) and Aquae (in the north). Be it noted that the valley of the Crni Timok included Romuliana.

[41] According to the kind communication of Dr. Petrović. He also tells me that some quantities of slag, unearthed at the Ravna fort itself, were chemically examined; they reveal that silver (perhaps also gold and iron) was obtained by the Romans there.

[42] *Aspects (supra,* note 3) 75f.; cf. *Organization (supra,* note 3) 32f. Below, note 47.

[43] N. Vulić, *Spom. Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 82 no. 192, with a drawing (= *ILJug* 1313); cf. S. Dušanić. *Zbor. Nar. muz. Bgd.* 8, 1975, 136 note 31, and *Aspects (supra,* note 3) 76 note 150. Discovered at Ravna, now lost; a photograph preserved at the National Museum of Belgrade. Late Severan ? [3–4 letters] *Dassius / vet. v.a. LX. B.m. / simul et vivae / Aur. Severae con(iugi)*[5] */ eius siq* (! = *sicut*) *test(amento) suo* (ipse Dassius) */ Ael. Ennio pr(imo) h(eredi), / interc(essione) Val. Aqui/lini, def(unctus) Dom[a]/[viae del]egav*[10]|[it---] / L.5 *siq* = *sicut* N. Vulić, *siq(undum !?)* A.et J. Šašel. L.7 *interc(essione)* R. Egger, *interc()* A.et J. Šašel. L. 8–10 *def(uncti) dom(i) / [del]egav[it]* Vulić: *def(unctus) Doma|[viae del]egav|[it]* S. Dušanić in 1975 and 1977; *def(uncti) domi / [del?]egav[it?]* A.et J. Šašel. The photograph confirms Vulić's drawing and readings of lines 7–9(10), with the exception of the (rather vertical) stroke at the end of line 8. Identified formerly as an *A* by me as an *I* by A.et J. Šašel, the (?) letter-trace appears in Vulić's facsimile but not in his text or (at least not clearly) on the photo. On the other hand, the photo – rather dark, especially at the top – does not support (or eliminate) Vulić's reading of lines 1 (only the bottom of the letters was visible) and 6 (the former part of *Ennio*); relying upon Valić's inspection of the stone, we have nevertheless retained these two names. The constitution of lines 2 ff. (the deceased's *cognomen* in the nominative, the *b.m.* [probably] in the dative; a new phrase beginning with the *b.m.*) is common enough in later inscriptions (cf. e.g. Diehl, *ILChV* 2592 + adn.; 2825 + adn).

[44] Dr. Petrović (*IMS 3*, forthcoming) has made the convincing suggestion that the *[del]egav[it]* of Dassius' inscription and the *ex delegato* of another tombstone from Ravna (*Wiener Jahresh.* 12, 1910, Beibl. 180f., no. 47, and 15, 1912, Beibl. 231f., no. 34 [N. Vulić], are two references to a testamentary procedure of the same sort. That *rapprochement* supports Vulić's restoration of lines 9–10 of Dassius' epitaph, particularly as Valerius Aquilinus figures in both texts. It seems that the father of Valerius Aquilinus, like Dassius himself, died far from Ravna – perhaps at Domavia too. Under such circumstances, the two testators were obviously allowed to note and/or communicate their last wills in less formal ways than usual (cf. e.g., on the *testamenta militum*, B. Kübler, in: *RE* 5 A [1934] 1000–1002).

[45] Cf. *CIL* 3. 941 = *Inscr. Dac. Rom.* 3/3, 235.

[46] *Organization (supra,* note 3) 40f. *et pass.*; *Roman Mines (supra,* note 3) text and notes 42ff. 97f. (+ *Addendum*).

[47] The connection of Ravna with the *metalla* of Kosmaj, mentioned above (text and note 42), is evidenced by the occurrence of the rare *nomen* Vecilius in both the regions, an occurrence which unites, significantly, the army with the mining administration (*IMS* 1. 103, with the comment). – On the link between the Avala mines and the *argentariae Pannonicae*, deducible from Atticus' career, see *supra,* text and note 28. For analogous conclusions, based on the finds of *nummi metallorum*, *IMS* 1, p. 102.

[48] In Dardania, the name Das(s)ius tends to concentrate in the west and the south. Geographically closest to our man are the Das(s)ii from Remesiana and the neighbourhood of Naissus (F. Papazoglou, *The Central*

Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians [Amsterdam 1978] 229 and 240–245).

[49] A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* (Wien 1957) 136; cf. R. Katičić, in: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (*Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens à l'epoque préhistorique*), Pos. izd. Cent. za balkanol. ispit. 1 (Sarajevo 1965) 51.

[50] On the geographical distribution of the Ennii – Roman, Illyrian and those who, being native, seem to have adopted the Roman name because of its resemblance to the Illyrian homophone – see, in addition to the studies of A. Mayer and R. Katičić quoted in the preceding note, G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) 83.

[51] *Two Notes* (*supra*, n. 3) 178, 167, 174 notes 46–47; *Organization* (*supra*, note 3) 23f. with nn. 107f., 32 with n. 180.

[52] The *cognomina* Aquilinus (~ *aquila legionis*?) and Dassius were popular among the soldiers of VII Claudia, see *IMS* 2. 51 (II, lines 1, 13), 53 (I A, line 17*b*; B, line 37*a*; II A, line 68*a*; B, line 83*b* [this last has the origo *r(egione* ?)]), and other inscriptions.

[53] A *librarius* (who was not, it is true, an army officer) *testamenta scripsit annos XXV sine iuris consult(o)*, *ILS* 7750. On the *librarii* in general, R. F. Rossi, *Diz. ep.* 4(1958) 955–965.

[54] Similarly to the *librarii* of VII Claudia, whose care for the lease of the *prata legionis* (later transformed into fiscal *pascuae?*) in the area east of the legion's (early imperial) fortress at Tilurium (Dalmatia) left an interesting, if overlooked and unexplained, trace in the Ad Libros toponym (22 *m.p.* from Tilurium, modern Trilj, near Salonae); I shall deal elsewhere with that matter. In Moesia Superior too, we must reckon with historical and/or economic-organizational connections between the 'Militärisches Nutzland' and the fiscal domains. The *stratores consularis* at Naissus were probably concerned with the *pascuae* (P. Petrović, *IMS* 4, p.32); the *librarius consularis* and the *strator consularis* at Lopate possibly with both the *pascuae* and the *metalla* (*supra*, note 31). – Our conjecture on the *librarii legionis* and the *conductio puteorum* at Ravna and Ampelum (the *conductio puteorum* around Avala may have been one of the tasks of Atticus as the *p(raefectus?) k(anabarum?) q(uin)q(ennalis)*, above, note 22) would be supported by the presence of a *Caesaris verna, subsequens librariorum*, in the Dacian *aurariae* (*CIL 3.1314 = Inscr. Dac. Rom.* 3/3 356) if the officers to whom he was attached are to be identified with the *librarii* of XIII Gemina, as taken by Noeske (*supra*, n. 31), 311.

[55] *Two Notes* (*supra*, n. 3) 179, 170 (on *CIL* 15. 7915); cf. the (hypothetical) collaboration of the *Caesaris verna* and the legionary *librarii* spoken of in the preceding note.

[56] On them, Mócsy, *Germania* 44, 1966, 323.

[57] That alternative would of course stress the importance of military interests (with the related notions of the 'Militärisches Nutzland', 'agrarian domains' etc.) in the whole complex of problems concerning the role of legionaries at Ravna. Cf. *Organization (supra*, n. 3) 42, note 278, with bibl.; *Two Notes* (*supra*,n. 3) 170, 174 n. 37, 176 n. 81.

LEGIJE I FISKALNI POSEDI U GORNJOJ MEZIJI: EPIGRAFSKE BELEŠKE

Sažetak

U članku se prvi put objavljuje nadgrobnik (**sl. 1**), nadjen u timočkoj Ravni, jednog pripadnika legije VII Claudia koji je služio kao *librarius offici prae(fecti) ter<r>it(orii)*. Prefektura i njen *officium* svedoče da je legionarima mogla biti dodeljena istaknuta uloga u administraciji pojedinih imanja fiska; radi se o takvim imanjima čiji su geografski položaj i privredni značaj nalagali rimskoj državi da odstupi od načela *ne milites a signis absint*. Librarijev natpis posredno upućuje na novo čitanje ili tumačenje niza mezijskih i vanmezijskih epigrafskih dokumenata.[17, 19–20, 29, 43, 54]. Zajednička im je crta što otkrivaju, na različite načine, vojnički (osobito legijski) doprinos – podcenjen medju savremenim naučnicima[16] – organizovanju i vodjenju oblasti naročito važnih u ekonomskom pogledu; doprinos se osećao čak i tamo gde one nisu neposredno koristile izdržavanju samih trupa. *Territorium* naveden u ravanskom natpisu treba tražiti u dolini Timoka (up. podatak Justinijanove jedanaeste Novele o *territoria* zavisnim od grada Aquae). Administraciju sličnu timočkoj mogao je imati, sudeći po spomenicima *IMS* 1. 16, 46 i severozapadni deo Gornje Mezije. U oba slučaja, kao i u slučaju izvesnog broja drugih poseda gornjomezijskog fiska, verovatno je dasu rudnici predstavljali glavno bogatstvo tla čija je uprava poverena vojnom činiocu.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 597–606

SEVIRI AUGUSTALES I AUGUSTALES LIBERTINSKOGA PORIJEKLA U GORNJOJ MEZIJI

NASER FERRI

Albanološki institut, Sremska b. b., YU-38000 Priština

Pri proučavanju raznih problema vezanih uz rimsku provinciju Gornju Meziju ne može se osporiti važnost pitanja oslobodjenika (bivših robova koji su raznim vidovima manumisija, skupa sa slobodom stekli i rimska gradjanska prava), čija se uloga ne može zanemariti u povijesnim tokovima ovoga područja i šire, tim prije što izučavanje ovoga problema daje kao rezultat niz dragocjenih odgovora u pogledu političkih, privrednih, pravnih, religijskih, društvenih i uopće svakodnevnih činilaca života u provinciji tokom prva tri stoljeća naše ere.

U okviru problema oslobodjenika u Gornjoj Meziji koji se globalno mogu klasificirati u slijedeće skupine: carski oslobodjenici, seviri augustales i augustales, oslobodjenici vojnih lica te oslobodjenici civilnih lica, poseban pozor izaziva pitanje sevira augustala i augustala oslobodjeničkog porijekla na kojem ćemo se ovdje zadržati bazirajući se, prije svega, na ne mnogobrojnom ali veoma zanimljivom epigrafskom materijalu.

Medju natpisima sa područja Italije i zapadnog dijela Carstva nalazi se i oko dvije tisuće natpisa na kojima se spominju augustales, seviri augustales ili samo seviri. Obzirom da se stanoviti broj takvih natpisa javlja i u Gornjoj Meziji očita je činjenica da je i na ovom području bilo veoma rašireno štovanje carskog kulta čiji su nosioci uglavnom bili oslobodjenici.

Prije svega, u vezi samog pojma *augustalis,* valja reći da je on formiran po ugledu na druge, slične pojave proistekle iz imena božanstava kao: Dialis, Mercurialis i dr., i označava u religioznom pogledu osobu ili stvar posvećenu Augustovu kultu,[1] odnosno kultu Augustovih Lara i Genija. Na natpisima diljem Rimskog carstva nosioci ovog kulta često se javljaju kao augustales, seviri augustales ili samo kao seviri, no na našim natpisima koje ovdje tretiramo poznata su samo prva dva, dok je zadnji naziv nepoznat.

Augustalske su se organizacije počele utemeljivati u Augustovo doba u Rimu u okviru vicusa, a njihovi su se članovi nazivali *magistri vicorum,* kao i po provincijskim gradovima sa statusom municipia ili coloniae,[2] no ipak to ne znači da ih je bilo u svim municipijama i kolonijama.

Iako na najvećem broju natpisa na kojima se spominju nije naznačen njihov socijalni status, ipak nije teško ustanoviti da su pripadnike augustalskih kolegija činili uglavnom bogati oslobodjenici,[3] što potvrdjuje i onomastički materijal, mada je u njihovim redovima bilo i ingenua. U biti je svaki bogatiji i ugledniji oslobodjenik mogao imati neku od navedenih titula u popisu svojih honores, ali je ipak mnogima od njih to bila i jedina čast.[4]

Mommsen je prvi iznio mišljenje da su u okviru municipalnog života augustalske organizacije pretstavljale imitaciju viteškog staleža u Rimu,[5] no biti će da su augustalske organizacije, osim religijske uloge koju su imale, služile carevima i kao vjerni oslonac u municipijima i kolonijama, te da su činile protutežu municipalnoj aristokratiji sastavljenoj od zemljoposjednika, trgovaca, vlasnika radionica te ostalih bogataša, koji su činili *ordo decurionum*, a čije je pretjerano jačanje moglo eventualno štetiti interesima cara.[6]

Vrlo je zanimljivo pitanje razlike izmedju termina *augustalis, sevir augustalis* i *sevir*, a prema jednom mišljenju tu se radi o tri institucije, koje su prvobitno bile samostalne da bi se sjedinile u 2. st.,[7] no postoji i oprečno mišljenje prema kojem se svi navedeni termini odnose na istu instituciju. Taylor smatra da su seviri augustales birani godišnje, te da su poslije godinu dana službovanja kao seviri prelazili u kolegij augustala,[8] mada su posvjedočeni i slučajevi gdje se spominje sevir perpetuus. Isto su tako u nekim djelovima Italije poznati kolegiji: *tresviri augustales* i *octoviri augustales*, koji su se razlikovali od sevira samo u broju.[9] Što se pak sevira tiče, Taylor je mišljenja da bi se tu moglo raditi o jednostavnom skraćenom obliku od *sevir augustalis*.[10]

Po svemu sudeći je za Trajana, odnosno 140. g. došlo do reorganiziranja u *collegia, corpora* i *ordo*, i otada se članovi augustalskih organizacija javljaju uglavnom pod nazivom *augustales*, i postaju doživotnim članovima kolegija.[11]

Prvi sigurno datirani natpis na kojemu se spominju augustali na tlu Rimskog carstva potječe iz Nepeta, a datira se u 13.–12. g. p. n. e., i ta se datacija uzima kao prva sigurna pojava augustala[12] na natpisima uopće.

Augustalski su kolegiji pretstavljali instituciju namijenjenu bogatim ljudima, oslobodjenicima i ingenuima, koji su rado driješili kesu radi pompe i želje da bar prividno budu uz bok gradskoj aristokratiji za vrijeme prazničnih svetkovina, u kazalištu i za drugih javnih svečanosti, a oslobodjenicima su u tome jedinu smetnju činile obaveze prema patronima, kojih su se uglavnom uz pomoć novca brzo rješavali.

Stupanje u članstvo augustala je odobravano dekretom municipalnog vijeća *(decreto decurionum)*, a kolegiji su poslije Trajanove reorganizacije nazivani: *collegium, corpus* ili *ordo*. Augustalski su kolegiji imali blagajnu, sjedište *(aedes augustalium)*, a njihovi su članovi mogli biti nazočni službenim žrtvovanjima za zdravlje cara ili članova carske obitelji. U upravnom su se aparatu kolegija augustala mogli nalaziti *curatores, praefecti, qinquennales, quaestores* i drugi.[13]

Pošto bi odlukom dekuriona bili izabrani, članovi augustalskih kolegija su bili dužni uplatiti odredjenu svotu novaca *(summa honoraria)* u trenutku upisa u *album augustalium*, organizirati o svom trošku razne spektakle, a bili su dužni ispuniti i odredjeni broj munera te drugih obaveza.[14] Za uzvrat novcima koje su trošili na priredjivanje igara, urbaniziranje gradova i zadovoljenje raznih potreba širokih narodnih masa, članovi augustalskih kolegija su dobivali društveni status koji je bio izmedju širokih plebejskih slojeva i privilegiranog staleža dekuriona,[15] kao i formalna odličja.

Iako im uglavnim nisu bile dostupne magistratske funkcije, članovi augustalskih kolegija su imali prava na odličja: na fasces, liktore i togu praetextu, a takodjer i na posebno sjedalo *(bisellium)* u teatru za prikazivanja spektakala.[16] Najviša su odličja ipak bila *ornamenta decurionalia*, koja su dodjeljivana dekretom dekuriona, i čiji su nosioci mogli sjedeti pored gradske kurije za vrijeme raznih javnih priredbi, a isto su tako mogli prisustvovati sjednicama gradskog vijeća, ali bez stvarne utjecajne moći u poslovima uprave gradom.[17]

Ornamenta decurionalia su pak u biti pretstavljala svojevrstan vid imitacije odličja *ornamenta consularia, praetoria* i sl., koja je u Rimu dodjeljivao Senat. Okvakva se odličja javljaju po prvi puta u vrijeme Hadrijana, i ne prelaze granice 2. st.[18]

Obzirom da su zbog svog porijekla bili politički obespravljeni, augustali-oslobodjenici nisu mogli prodrijeti u dekurionski stalež, a želeći se izdići iznad širokih plebejskih masa, tvorili su poseban stalež, čije je sjedište bio *aedes augustalium*, gradjen ne samo novcem augustala već i prilozima drugih donatora. Tudor ga zamišlja kao njihov vlastiti dom, neku vrst kluba gdje su se sastajali ne samo radi njegovanja carskog kulta, već i radi raznih poslova, očuvanja nekih vlastitih kulturnih elemenata, pa čak i radi sklapanja poslova.[19]

Od svih do sada poznatih natpisa sa spomenom oslobodjenika u Gornjoj Meziji čak sa na njih 18 odnosno na otprilike 30 % od ukupnog broja oslobodjeničkih natpisa spominju *seviri augustales i augustales*, no to i ne mora biti njihov konačan broj,[20] obzirom da su ovim radom obuhvaćeni samo natpisi koji spominju članove augustalskih kolegija kod kojih postoje indicije da su oslobodjenici.

Kako na ovakvim natpisima uglavnom nema uobičajenih oznaka osobodjeničkog statusa, to je njihova onomastika bila glavnim pokazateljem njihova socijalnog statusa. Kognomina koja se javljaju kod augustala na našim natpisima vrlo često uz carske, ali isto tako i uz necarske gentilicije, su: Primus, Servandus, Julius, Hilarus, Tertius, Phoebus, Maximus, Aprio, Epistratus, Cassius qui et Popilius, Cyriacus, Telesphorus, Thallus, Trophimas i Trophimus, i uobičajena su i u augustala-oslobodjenika u drugim provincijama Carstva,[21] a donekle pretstavljaju pokazatelj njihove najvećim dijelom orijentalne provinijencije.

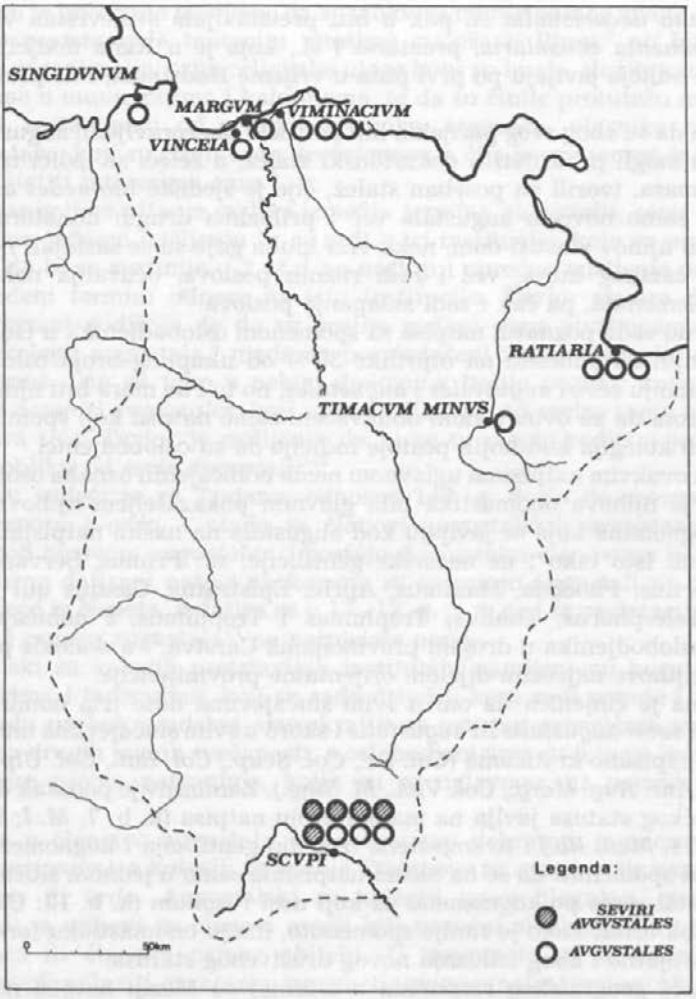
Evidentna je činjenica da oni u svim slučajevima nose tria nomina iza kojih dolazi titula *sevir augustalis* ili *augustalis* i skoro u svim slučajevima ime municipija ili kolonije napisano kraticama *(Col. Sc., Col. Scup., Col. Rat., Col. Ulp. Rat., Mun. Vim., Mun. Aur. Aug. Marg., Col. Vim., M. Sing.)*. Zanimljiv je podatak da se oznaka oslobodjeničkog statusa javlja na malom broju natpisa (k. b. 7, *M. l;* 9, *Aug. lib.;* 11, *L. lib.;* 14, *Mani lib.)* i to smještena izmedju gentilicija i kognomena.

Valja još spomenuti da se na našim natpisima samo u jednom slučaju spominje jedan augustal samo po kognomenu uz koji nosi i *signum* (k. b. 12: *Cassius qui et Popilius)*, dok ostali kako je ranije spomenuto, imaju onomastičku formulu sa *tria nomina*, vjerojatno i zbog isticanja novog društvenog statusa.

Što se tiče geografskog rasporeda u Gornjoj su Meziji natpisi na kojima se spominju augustali-oslobodjenici najbrojniji na jugu provincije u Scupiju (k. b. 1–8), a ima ih i u istočnom i sjevernom djelu provincije uz Dunav: u Timacum minusu (k. b. 9), Ratiariji (k. b. 10–12), Viminaciumu (k. b. 13–15), Margumu (k. b. 16), Vingei, koja je čini se bila dio teritorija Marguma (k. b. 17)[22] i Singidunumu (k. b. 18), odnosno što se više ide od sjevera ka jugu to je i njihov broj veći (vidjeti kartu na **slici 1.**). Zanimljiva je činjenica da ovakvi natpisi bar za sada nisu poznati u središnjim i zapadnim djelovima provincije.

Valja spomenuti činjenicu da je *colonia Scupi* jedina medju gradovima u Gornjoj Meziji gdje se pored augustala javljaju i seviri augustales,[23] što bi moglo govoriti u prilog ranijem postojanju augustaliteta u Scupiju u odnosu na ostale gradove Gornje Mezije.

Dok je južni dio provincije zanimljiv po tome što se uz *augustales* javljaju i *seviri augustales*, dotle su istočni i sjeverni djelovi zanimljivi po tome da se u tim djelovima javljaju isključivo augustales koji u gotovo svim slučajevima nose *ornamenta decurionalia*, a dva su slučaja (k. b. 10–11) posebice zanimljiva jer se

Sl. 1: Karta Gornje Mezije sa prikazom geografskog rasporeda spomenika na čijim se natpisima spominju *seviri augustales* i *augustales*.

Abb. 1: Karte Obermösiens mit Verbereitung der Denkmäler, auf welchen *Seviri Augustales* und *Augustales* erwähnt werden.

uz uobičajenu oznaku OOD, na natpisima pojavljuje i dodatak A SPLENDIDISSIMO ORDINE (k. b. 10), te IMMVNITATE MVNER PVBLIC (k. b. 11), što je poseban način iskazivanja počasti.[24] U zadnjem se slučaju radi o oslobadjanju od stanovitih obaveza od strane municipalnog vijeća.

Natpisi augustala sa odličjem OOD susreću se i u Dalmaciji (Senia), Daciji (Apulum, Sermiszegetuza), Panoniji (Savaria), a u Gornjoj Meziji posebice u Ratiariji i Margumu.[25] Zanimljiv je i podatak da, dok se u susjednim provincijama ne nailazi na carske oslobodjenike u svojstvu augustala,[26] u Gornjoj Meziji je poznat jedan slučaj carskog oslobodjenika koji je pripadnik augustalskog kolegija (k. b.

9). Činjenica da carskih oslobodjenika takorekuć nema medju augustalima može se objasniti i time što su carski oslobodjenici bili u povoljnijem položaju što se postizanja karijere tiče, te su samim time i imali više mogućnosti za napredovanje za razliku od ostalih oslobodjenika kojima je članstvo u kolegijima augustala pretstavljalo jedini put ka visokim slojevima rimskog društva.

Analiza navedenih spomenika sa natpisima na kojima se spominju augustali-oslobodjenici pokazuje da su u pitanju uglavnom nadgrobni i počasni spomenici, no medju njima ima i dva slučaja kad su spomenici posvećeni božanstvima. U slučaju sa područja Scupija (k. b. 2) radi se o votivnoj ploči posvećenoj D ET D SACRVM, što pretstavlja rijedak primjer ove posvetne formule u Gornjoj Meziji i uopće, obzirom da je ta formula posvjedočena još samo u Vučitrnu,[27] te u Nišu i Skoplju,[28] a rijetka je i u ostalim provincijama Carstva. U drugom pak slučaju, iz Marguma (k. b. 16) spomenik nosi posvetu IOM, što je napisano najčešće posvjedočenim oblikom posvetne formule Jupiteru.[29] Na temelju toga te na temelju odsustva stranih božanstava na natpisima sa spomenom augustala može se pretpostaviti da su oslobodjenici – pripadnici augustalskih kolegija bili štovaoci rimske državne religije što je počivala na obožavanju cara i štovanju Kapitolijske trijade.[30]

U kronološkom pogledu augustalski natpisi se odnose na vrijeme od 1. do početka 3. st., s tim da su u Scupiji zastupljeni natpisi od 1. do početka 3. st., dok su u ostalim slučajevima to gotovo isključivo natpisi iz 2. st., što bi se moglo uzeti i kao vrijeme vjerojatnog procvata augustaliteta u Gornjoj Meziji.

Općenito govoreći, procvat augustaliteta u susjednim provincijama bi se mogao smjestiti u prvu polovicu 3. st.,[31] no obzirom na veliki broj spomenika iz 2. st. može se zaključiti da je sjaj augustaliteta u Gornjoj Meziji bio izražen tokom 2. st., u vrijeme Trajanove reorganizacije te i u Hadrijanovo doba. To navodi na pomisao da je augustalitet u Gornju Meziju prodro ranije nego u susjedne provincije, te da je radi toga i kulminaciju doživio ranije u odnosu na susjedne provincije.

U Gornjoj su Meziji augustali bili medju glavnim ekonomskim i posredničkim elementima u gradovima, i bili su vezani uz gradske dekurione. Uglavnom je broj natpisa augustala u svim gradovima gdje se javljaju uvijek srazmjerno manji u odnosu na broj natpisa dekuriona. Primjećuje se takodjer da se ne javljaju u svim municipijima i kolonijama provincije, što bi prema Mocsy-jevu mišljenju moglo značiti da se u gradovima gdje nije bilo augustala gradski senat sastojao od pripadnika lokalne zemljoposjedničke aristokratije, te nije niti bilo potrebno postojanje protuteže takvom dekurionskom vijeću.[32] Moscy isto tako smatra da je u Gornjoj Meziji augustalitet bio dostupan samo jednoj generaciji oslobodjenika, dok su njihovi potomci mogli ući u dekurionski stalež ili postati obični, slobodni rimski gradjani.[33] Kako su se bavili zakupništvom, proizvodnjom različitih artikala i trgovinom, augustali su kontaktirali sa više gradova istovremeno, no ipak su ravnomjerno bili rasporedjeni u navedenim naseljima, što potvrdjuju i nalazi natpisa. Na žalost preciznijih podataka o konkretnijim profesijama augustala-oslobodjenika u Gornjoj Meziji nemamo, jer su takvi podatci rijetki i drugdje.[34]

Iako je članstvo u augustalskim kolegijima iziskivalo znatne materijalne izdatke, i pored toga su se oslobodjenici veoma rado prihvatali augustaliteta[35] u vrijeme privrednog cvata Carstva, no već od polovice 3. st. u vrijeme ekonomskih kriza Carstva članstvo u augustalskim kolegijima je postalo teškom obavezom, tako da je augustalitet došao u ruke najbogatijih, koji su si takvo što mogli priuštiti, te je počeo prelaziti s oca na sina ili oslobodjenika.[36] U stvari, već je *Constitutio Antoniniana* omogućila dobijanje punih gradjanskih prava širokim slojevima, te je već tada augustalitet počeo gubiti privlačnost za oslobodjenike. Isto su tako

navedene krize 3. stoljeća, poslije smrti Severa, utjecale na smanjenje interesa oslobodjenika za članstvom u augustalskim kolegijima,[37] da bi ih sve jači utjecaj kršćanstva u potpunosti potisnuo.[38] U vezi s tim Taylor navodi natpis iz Carsulae, datiran u 270. g. kao zadnji sigurno datirani natpis na kojemu se spominju augustali.[39]

U zaključku se može reći da je u Gornjoj Meziji, kao uostalom i diljem Carstva, postojao sloj bogatih ljudi uglavnom neslobodna porijekla, svrstan u augustalske kolegije, što su činili protutežu moći dekuriona u municipijima i kolonijama. Kao uostalom i u drugim djelovima Carstva, i ovdje su augustali bili politički inferiorniji i potčinjeni dekurionima, što je, nema dvojbe, prijelazna faza u socijalnom razvitku staleža, jer je u Timacum minusu (k. b. 9) poznat slučaj dvojice dekuriona čiji je otac bio augustal. Ta bi činjenica mogla ići u prilog uvriježenom mišljenju da se oslobodjenici diljem Carstva nisu učlanjivali u augustalske kolegije samo radi njegovanja carskog kulta i zaštite carskih interesa, već su ih na to prije svega navodili stanoviti praktični motivi i interesi.[40]

Rječju, augustalitet je bio institucija uz pomoć koje su carevi težili suzbijanju moći provincijskih dekuriona i veličanju svoje ličnosti, a njenim je članovima ta ista institucija služila kao jedna od mogućnosti (često i jedina) za napredovanje u društvenom životu, ulazak u visoke staleže rimskog društva i stjecanje političke moći i utjecaja.

Katalog natpisa

Katalog obuhvata 18 natpisa augustala (za koje postoje indicije da su bili oslobodjenici) na kojima se temelji ovaj rad. Natpisi su poredani po lokalitetima gdje su nalaženi, prema geografskom principu idući od juga provincije, gdje su brojniji, naviše prema sjeveru, a istovremeno su kronološki klasificirani od 1. do 3. stoljeća za svaku cjelinu posebice.

1. Dolno Vodno–Scupi

Nadgrobna ploča od vapnenca, dimenzija: 300 × 90 × 30 cm.
D M/. . . . . /. . . . . /IIIIII/AVGVSTALIS/
COL SCVP/VIX ANN/L H S E/VALERI/A C F A/.CLEPIO/
. .TE/ANN L/VIVA SE/SIBI ET. ./FELICI MARITO/F C
IMS 6. 73.

Datiranje: 1. st.

2. Zlokućani, Bardovci – Scupi

Votivna ploča nepoznatih dimenzija.
D ET D SACRVM/ C SENTIVS PRIMVS/IIIIII VIR/
AVGVSTALIS/V S L M
CIL 3. 8186.
IMS 6. 3.
Datiranje: Kraj 1. ili početak 2. stoljeća.

3. Bardovci–Scupi
Nadgrobna stela od vapnenca, dimenzija: 140 × 66 × 22 cm.
D M/T IVL SER/VAND IIIIII/VIR AVG COL/SCVP QVI/
VIXIT ANN/LXX H S D/T IVL SERVAN/DVS FILIVS/F C
IMS 6. 71.
Datiranje: 2. st.

4. Sindjelić–Scupi
Nadgrobna stela, nepoznatih dimenzija.
D M/M VLPIVS IV/LIVS AVG CO/LON SC/VIX AN LXXVI/
. . . . . /SVI I .IR/M. . . MARITO/BE MR/TI POS T
CIL 3. 8204.
IMS 6. 76.
Datiranje: 2. st.

5. Bardovci–Scupi
Nadgrobna stela od bijelog mramora, dimenzija: 225 × 89 × 22 cm.
D M/L ATILIVS/HILARVS IIIIII/VIR AVG COL/SCVP VIX ANN/
XXXV H S E/L ATIL EVCHA/RISTVS PATER
IMS 6. 70.
Datiranje: 2. ili početak 3. st.

6. Kale, Skoplje–Scupi
Nadgrobna stela od poroznog vapnenca, dimenzija: 89 × 85 × 26 cm.
D M/C PVBLICI/VS TERTIVS/IIIIII VIR AVG/SE VIVO SIBI/
ET STATVLEAE/PLACIDIAE CO/IVGI BENE ME/RENTI POSVIT
IMS 6. 72.
Datiranje: Kraj 2. ili početak 3. st.

7. Aračinovo–Scupi
Nadgrobna stela od vapnenca, dimenzija: 190 × 62 × 25 cm.
MARVS/ELLIVS M L/PHOEBVS/AVG COL/SCVP VIX/AN LXXV/
H S EST/HER F C SVRVS/IANVAR N. . .EVS
IMS 6. 74.
Datiranje: 2. st.

8. Dobri Dol–Scupi
Nadgrobna stela od bijelog mramora, dimenzija: 237 × 97 × 20 cm.
D M/IVLIA VICTORINA/VIVA SIBI ET/C VAL PVDINTI/
VET EX PRAET/ET C IVL CELERI/Q MIL PRAETOR/
FILIS BM ET/C VAL MAXIMO AVG/ COL SCVP GENERI BM/F C
IMS 6. 34.
Datiranje: 3. st.

9. Ravna–Timacum minus
Nadgrobna stela od vapnenca, dimenzija: 198 × 90 × 33 cm.
D M/P AELIO AVG LIB/APRIONI AVG COL/RAT H S E VIX AN/
LXV/CONSIA VALERI/SE VIVA SIBI ET CON/IVGI SVO CVM/
P AELIS PROCV/LO AVITO DEC/COL RAT ET P AE/
LIS APRONIANO/VALENTE PROCV/LLIANO FILIIS B M P
CIL 3. 8263 + 14580.
N. Vulić, *Spomenik Srp. akad. nauka* 98, 1941–48, 83 n. 176.
P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u G. Meziji* (1975) 139 n. 33.
Z. Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake* (1981) 286 n. 454.
Datiranje: Sredina 2. st.

10. Arčar–Ratiaria
M VLP EPISTRATVS/AVGVSTAL/COL RAT OOD/
A SPLENDIDISSIMO/ORDINE
CIL 3. 1641.
Datiranje: 2. st.

11. Arčar-Ratiaria
L ANATINIO/L LIB PHOEBO/AVG COL VLP/RAT ORNATO/
ORNAMENTIS/DECVRIONAL/IMMVNITATE/MVNER PVBLIC/
CONCESSA AB OR/DINE COL EIVSD/AVGVSTAL COL E/
AERE CONLATO/D D
CIL 3. 6294.
Datiranje: 2. st.

12. Arčar–Ratiaria
Nadgrobna stela od vapnenca, dimenzija: 190 × 68 × 15 cm.
AVRELIA DIONY/SIA SE VIVA SIBI ET/ .ASSIO FILIO QVI/
...OPILIO/AVG/.OL RAT/OOD/MEM/POSVIT
V. Velkov-J. Atanasova, Latinski natpisi od Raciarija, *Izv. Arh. inst. 30,* 1967, 150 n. 5.
Datiranje: Druga polovica 2. st.

13. Viminacium
Nadgrobna ploča od bijelog vapnenca, dimenzija: 61 × 85 × 8 cm.
D M/. . . ATI RESTITVTI DEC/ET PONTIFICIS MVN AEL VIM/
INCOMPARABILIS FILI QVI/VIXIT ANN XXVI MEN II D XXV
ET SIBI/VIVVS . . . TELESPHORVS AVG MVN EIVS/
DEM PATER FELIX DICTVS PER EVM PA/RVM SINE EO
CIL 3. 1655.
IMS 2. 76.
Datiranje: 2. st.

14. Čajir–Viminacium
Nadgrobna stela od vapnenca, dimenzije 200 × 70 × 24 cm.
D M/M SERVIVS/MANI LIB/THALL AVG MVN/AEL VIM VIXIT/
ANN LXX/MANIVS SER/SILVANVS FIL ET/HERES B M P
CIL 3. 14519.
IMS 2. 78.
Datiranje: 2. st.

15. Kostolac–Viminacium
Gornji dio nadgrobnog spomenika, dimenzija: 166 × 56 × 25 cm.
D M/. . FELICI Q V ANN. . ./DIEBVS XV ET/
. . .IANO Q V A . . ./DIEBVS XXIII/. .MAS AVG COL/
VIM . . .SET VIBIA
CIL 3. 8130.
IMS 2. 84.
Datiranje: 3. st.

16. Orašje–Margum
Votivna ara od mramora, dimenzija: 102 × 45 × 32 cm.
IOM/SEXT ALP ALCI/MVS O ORN/DEC MVN AVR/
AVG MAR ET L/VAL TROFIMAS AVG MV SS
CIL 3. 8141.
IMS 2. 315.
Datiranje: 2. st.

17. Smederevo–mutatio Vingeia
Spomenik uzidan u smederevsku tvrdjavu. Nestao.
IN HONOREM/IMP CAES AVG/C MEMMIVS CYRIA/
CVS AVG II VIRALIBVS/ORNAMENTIS . . .AB ORDINE/
. .ET AB ORDINE. . . IN SE CON/ LATVM STATVAM/
ARG EX P LIB XL
CIL 3. 6308.
CIL 3. 8114.
IMS 2. 63.
Datiranje: 2. st.

18. Beograd–Singidunum
Donji dio manjeg sarkofaga od vapnenca, dimenzija: 150 × 62 × 10 cm.
D M/M VLP PLOTO VIX ANN/V DIES LVII/
M VLP TROPHIMVS AVG/ET OO DEC M SING ET/
CLAVDIA VALENTINA FILIO
CIL 3. 14534.
IMS 1. 47.
Datiranje: Prva polovica ili sredina 2. st.

[1] E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane* 1 (1886) 289.
[2] D. Tudor, Le organizzazioni degli Augustales in Dacia, *Dacia* 6, 1962, 199. A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire* (1928) 133.
[3] D. Tudor (nap. 2) *passim*. L. R. Taylor, Augustales, Seviri Augustales, *Transac. Amer. Philol. Assoc.* 45, 1914, 231. A. M. Duff (nap. 2) 133. O. Pegreffi, Ricerche epigrafiche sui liberti, *Epigraphica* 3, 1941, 120. R. Duthoy, Notes onomastiques sur les Augustales cognomina et indication de statut, *Ant. Class.* 39, 1970, 95.
[4] L. R. Taylor (nap. 3) *passim*.
[5] Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* (1887) 454.
[6] D. Tudor (nap. 2) 201.
[7] E. De Ruggiero (nap. 1) 852.
[8] L. R. Taylor (nap. 3) 233, 240.
[9] E. De Ruggiero (nap. 1) 829.
[10] L. R. Taylor (nap. 3) 234.
[11] L. R. Taylor (nap. 3) 243. E. De Ruggiero (nap. 1) 851. A. M. Duff (nap. 2) 135.
[12] L. R. Taylor (nap. 3) 235.
[13] D. Tudor (nap. 2) 200, 201., L. R. Taylor (nap. 3) 232.
[14] L. R. Taylor (nap. 3) 232, 244., D. Tudor (nap. 2) 200.
[15] D. Tudor (nap. 2) 212.
[16] E. De Ruggiero (nap. 1) 848.
[17] D. Tudor (nap. 2) 208.
[18] E. De Ruggiero (nap. 1) 856.
[19] D. Tudor (nap. 2) 212.
[20] A. Mocsy, *Gesellschaft und Romanisation der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 165 navodi u pojedinim naseljima veći broj augustala, ali računajući tu i ingenue.
[21] D. Tudor (nap. 2) 207.
[22] M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (1968) 97, 98.
[23] A. Mocsy (nap. 20) 166.
[24] E. De Ruggiero (nap. 1) 856. M. L. Gordon, The Freedman's son in municipal life, *Jour. Rom. Stud.* 21, 1931, 66.
[25] E. De Ruggiero (nap. 1) 856. A. Mocsy (nap. 20) 166, iznosi mišljenje da ih najviše ima u Gornjoj Meziji.
[26] D. Tudor (nap. 2) 206.
[27] N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 42.
[28] E. De Ruggiero, *Diz. epigr. ant. rom.* 2, 1910, 1724.
[29] E. De Ruggiero, *Diz. epigr. ant. rom.* 4, 1 (1924–1946) 240.
[30] P. Petrović, *Niš u antičko doba* (1978) 137.
[31] D. Tudor (nap. 2) 213.
[32] A. Mocsy (nap. 20) 165.
[33] Ibid., 166.
[34] O. Pegreffi (nap. 3) 126.
[35] Zabilježen je i slučaj da je isti čovjek obavljao augustalske dužnosti u dva grada različitih provincija istovremeno: *CIL* 3. 1084: C TITVS AGATHOPVS AVG COL SISCIAE ET SARM *[izegetusae]*.
[36] L. R. Taylor (nap. 3) 244, 245.
[37] D. Tudor (nap. 2) 214.
[38] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* 1, 1 (1877) 561.
[39] L. R. Taylor (nap. 3) 245.
[40] D. Tudor (nap. 2) 208.

SEVIRI AUGUSTALES UND AUGUSTALES LIBERTINISCHER HERKUNFT IN OBERMÖSIEN

Zusammenfassung

Die in dem augusteischen Zeitalter in Rom entstandenen Augustales-Kollegien verbreiteten sich mit der Zeit auch in die Provinzen und bedeuteten in den ersten drei Jahrhunderten unseres Zeitalters eine Institution, die vor allem für die Reichen, am meisten für die Befreiten aber auch für die Ingenui, bestimmt war. Die Institution war zugleich der Träger für das Hegen des Kaiserkultes, andererseits stellte sie aber ein Gegengewicht gegen die munizipalische Aristokratie in den Provinzen dar und schützte die kaiserlichen Interessen.

Unter den Inschriften aus dem italienischen Gebiet und aus dem westlichen Teil des Kaisertums gibt es auch ungefähr 2000 Inschriften, in denen die *Augustales*, die *Seviri Augustales* oder *Seviri* erwähnt werden. Da eine gewisse Zahl solcher Inschriften auch in Obermösien vorkommt, bearbeitet dieser Artikel das Problem der Befreiten, die zu Mitgliedern der Augustales-Kollegien wurden, die also zu einer Gruppe kaiserlicher, militärischer und ziviler Befreiten gehörten, die in der römischen Gesellschaft eine wichtige wirtschaftliche und politische Rolle spielte.

Diese Erläuterung basiert auf den Inschriften, in denen die Mitglieder der Augustales-Kollegien vorkommen, die von den Befreiten herstammen und die am zahlreichsten in den südlichen Teilen der Provinz zu finden sind: Scupi[1–8], es gibt sie jedoch auch in den nördlichen

Teilen: Timacum minus[9], Ratiaria[10–12], Viminacium[13–15], Margum[16], Vingeie[17] und Singidunum[18]. In den mittleren und westlichen Teilen der Provinz sind sie uns zumindest bis jetzt noch nicht bekannt.

Im gesamten römischen Imperium kommen die Mitglieder der Augustales-Kollegien als *Augustales, Seviri Augustales* oder *Seviri* vor, wobei in den Inschriften in Obermösien (Moesia Superior) nur die ersten zwei vorkommen und die letzte Bezeichnung – *Seviri* – völlig unbekannt ist. Der südliche Teil der Provinz enthält Inschriften sowohl mit den Benennungen *Seviri Augustales* als auch *Augustales*, die östlichen und nördlichen Teile weisen interessanterweise ausschließlich die Benennung Augustales auf, die in fast allen Fällen mit »*Ornamenta Decurionalia*« bezeichnet sind. Solche Auszeichnungen gleichen den adäquaten Auszeichnungen, wie *Ornamenta Consularia, Praetoria* und ähnlichen in Rom; in den Inschriften der Augustales- Befreiten begegnen wir ihnen in der Hadrian-Ära und sie überschreiten nicht die Grenze des 2. Jahrhunderts.

Interessant wäre es zu erwähnen, daß in Obermösien der Fall eines kaiserlichen Befreiten bekannt ist, der ein Mitglied des Augustales-Kollegiums war, wogegen man in den benachbarten Provinzen keine zu den Augustales gehörenden kaiserlichen Befreiten antrifft.[9]

Die Analyse der Denkmäler mit Inschriften die Augustales-Befreiten nennen, zeigt, daß es sich hauptsächlich um Grabsteine- und Ehrendenkmäler handelt. Zwei Fälle müssen davon ausgenommen werden, denn sie sind Göttlichkeiten geweiht (Nr. 2: D ET D SACRVM; Nr. 16: IOM). Das Nichteinsetzen der fremden Göttlichkeiten in die Inschriften spricht dafür, daß die Augustales-Befreiten Angehörige der offiziellen römischen Religion waren. Chronologisch betrachtet, beziehen sich die Augustales-Inschriften auf die Zeit vom 1. bis zum 3. Jh., wobei im Gebiet von Scupi Inschriften vom 1. bis zum Anfang des 3. Jh. vorkommen, in allen anderen Fällen sind aber die Inschriften sozusagen ausschließlich aus dem 2. Jh., was auch als die Blütezeit der Institution der Augustales in Obermösien betrachtet werden könnte.

In Obermösien zählten die Augustales in den Städten zu den wichtigsten Wirtschafts- und Vermittlungselementen und waren an die städtischen Decuriones gebunden – und ihnen auch untergeben. Dadurch wird die Zahl der Augustales-Inschriften im Vergleich mit den Decuriones – Inschriften fast in allen Städten, wo sie vorkommen, kleiner.

Es besteht die Ansicht, in Obermösien wäre die Augustales-Mitgliedschaft nur einer Generation der Befreiten zugänglich gewesen, deren Nachkömmlinge hätten aber später in den Decuriones-Stand eintreten oder aber die Rechte der normalen vollberechtigten römischen Bürger genießen können.

Obwohl die Mitgliedschaft in den Kollegien der Augustales beträchtliche materielle Kosten nach sich zog, haben sich die Befreiten bis zur Mitte des 3. Jh. doch gern entschlossen, ihnen beizutreten. Von dieser Zeit an wurde die Mitgliedschaft in den Augustales- Kollegien jedoch wegen der wirtschaftlichen Krise eine schwere materielle Last. Die *Constitutio Antoniniana* hat das Interesse des Befreiten, als Mitglied in diesen Kollegien mitzuwirken, noch zusätzlich vermindert, bis die Kollegien samt ihrem Aufrechterhalten des Kaiserkultes unter dem Einfluß des Christentums vollkommen zurückgedrängt wurden. Die letzte, mit Sicherheit datierte Inschrift mit der Erwähnung der Augustales ist die Inschrift aus Carsulae, datiert in das Jahr 270.

Abschließend könnte man sagen, daß das Augustalentum eine Institution meistens reicher Befreiten war, mit derer Hilfe die Kaiser versuchten, die Macht der *Decuriones* in den Provinzen zu mindern und ihre eigene Persönlichkeit zu verherrlichen. Den Mitgliedern bedeutete ihre Institution oft die einzige Möglichkeit, im gesellschaftlichen Leben emporzukommen, in die hohen Kreise der römischen Gesellschaft einzudringen und gesellschaftliche und politische Macht und Einfluß zu erringen, was die Befreiten und ihre Nachkömmlinge äußerst geschickt auszunutzen wußten, wovon viele Beispiele aus der römischen Geschichte sprechen.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 607–616

NOVI SPOMENIK JUPITERA MELANA IZ ULPIJANE

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN

Arheološki institut, Knez Mihajlova 35, YU-11000 Beograd

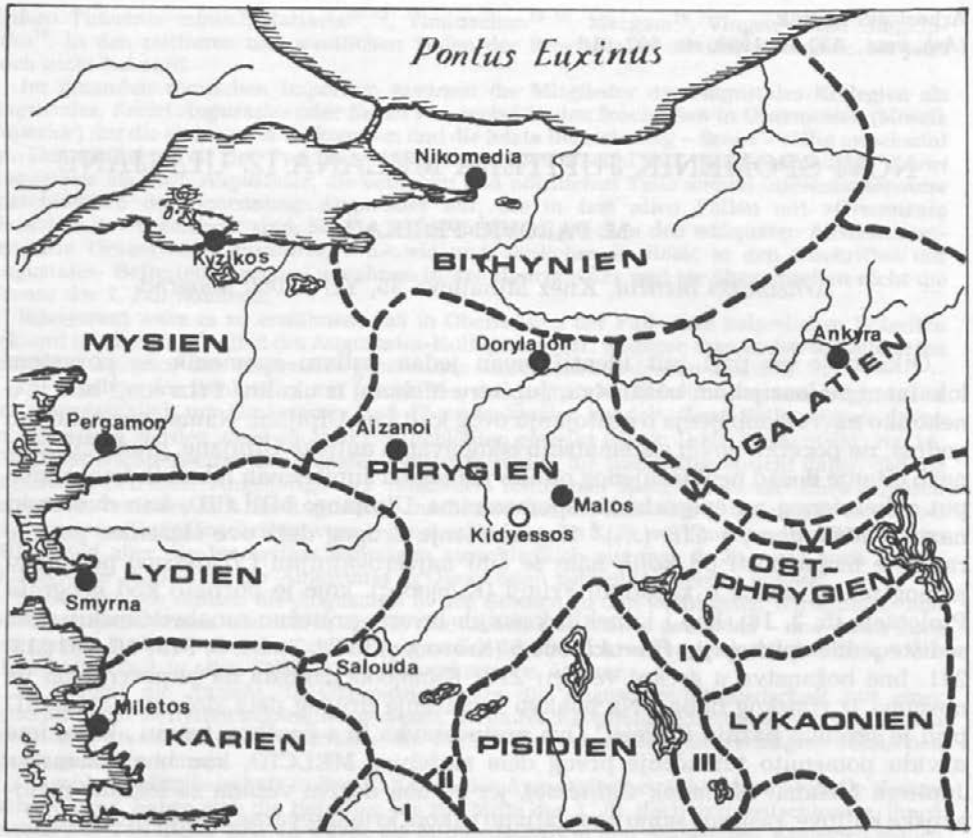
Otkako je po prvi put identifikovan jedan votivni spomenik sa posvetom lokalnom maloazijskom božanstvu, Jupiteru Melanu, iz okoline Prizrena,[1] bilo je u nekoliko navrata mišljenja o postojanju ovog kulta na Ulpijani. Naime, pre nekoliko godina, na početku novih sistematskih iskopavanja antičke Ulpijane, predložili smo novo čitanje dosad neobjašnjenog oblika jednog od Jupiterovih lokalnih imena, dva put zabeleženog na epigrafskim spomenicima Ulpijane: MELCID, kao dvostruki naziv – *MEL(anus)* i *CID* (...).[2] Za razrešenje drugog dela ove složenice postoje različite mogućnosti od kojih nam se čini najverovatnijim *CID(iessus)* po imenu jednog malog mesta u zapadnoj Frigiji (Κιδήσσος), koje je poznato kod geografa Ptolomeja (5, 2, 18), kao i iz nekih kasnijih izvora, pretežno ranohrišćanskih, kao sedište jedne episkopije: *Hierokl.* 668,5 (Κιδυσσός) i *Not. episc.* 3, 318; 10, 431; 13, 281. Ime božanstva u grčkoj verziji: Ζεῦς Κιδυήσσος izgleda da je potvrdjeno na novcima iz rimskog doba.[3] Na ovakvo tumačenje drugog dela složenice MELCID prvi je skrenuo pažnju F. Peja.[4] Ova pretpostavka ima posebnu težinu ako se ima u vidu pomenuto tumačenje prvog dela složenice MELCID, kao ime božanstva Jupitera Melana: *Mel(ano), Cid(iesso),* jer su oba naziva vezana za lokalne maloazijske kultove, raširene samo na relativno uskom krugu severne i zapadne Frigije.[5]

Pored toga treba spomenuti još jedan votivni natpis posvećen lokalnom frigijskom božanstvu, Zevsu Ezajskom (Διὶ Ἐζζαϊῳ), otkriven zajedno sa jednom od dve are sa posvetom Zeusu, odn. Jupiteru Melanskom, u velikoj zidanoj grobnici na zapadnoj nekropoli Ulpijane.[6] Ovaj poslednji natpis pisan je grčkim jezikom, a posvetio ga je, očigledno, maloazijski doseljenik sa grčkim imenom *Apollónios Meneláou.* Inače, frigijsko mesto *Aizanoi* je u severozapadnom uglu Frigije prema lidijskoj granici, a nije mnogo udaljeno od Kidiesa, kao ni od Dorileona, gde su nadjeni novci sa imenom Zeusa Melenskog (odn. Melanskog).[7]

Godine 1987. za vreme iskopavanja na istočnom bedemu Ulpijane dobili smo još jednu potvrdu poštovanja kulta Jupitera Melanskog u ovom gradu. Naime, prilikom ispitivanja bedema delimično uništenog železničkom prugom, koja inače preseca veliki deo teritorije antičkog grada, bila je otkrivena dobro sačuvana ara sa votivnim natpisom, uzidana u temelj zida (**sl. 2**):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Mel(ano) Asclep(ia)
des ex v(oto) PA
ara(m) posui(t)

Ara, koja se sada nalazi kod terenske barake, skoro je sasvim cela, izuzev gornjeg dela kruništa, gde se mogao očekivati plastični ukras, koji nedostaje. Očuvana visina

Sl. 1: Lokalizacija frigijskih toponima koji se pominju u votivnim spomenicima iz Ulpijane (prema L. Zgusta).

Abb. 1: Ortsbestimmung phrygischer Toponyme, die auf den votiven Denkmälern aus Ulpiana erwähnt werden (nach L. Zgusta).

iznosi 0,32 m, širina 0,22 m, dok natpisno polje, koje zauzima skoro čitavu visinu are izmedju dva plastična venca iznad i ispod natpisa, iznosi 0,22×0,20 m. Slova su dosta ujednačene visine (3,2 cm), ali su neka od njih izuzetno uska (E, L, P, R, S). Za razliku od njih slova A, M, V preterano su velika i široka, čak i do tri puta šira, kao npr. M prema E. Na krajevima vertikalnih i horizontalnih hasti nalaze se mali serifi. Karakteristični su oblici slova: A bez horizontalne crte i sa neravnomerno postavljenim bočnim crtama (na kraju 3. reda); L sa koso podignutom donjom crtom nalik na grčku lambdu – u 2. redu, kao i R sa kraćom kosom crtom.

Raspored slova je dosta neujednačen, naročito u 3. i 4. redu, gde zbog preterane širine pojedinih slova nije bilo dovoljno mesta da se ispiše željeni tekst na kraju 4. reda, tako da je slovo I naknadno ubačeno uz sam rub natpisnog polja, dok je formula na kraju natpisa data u skraćenom vidu sa završetkom na samoglasnik – *ara(m) posui(t)*. Skraćenica na kraju 2. reda, gde nedostaju dva slova *Asclep* <ia> *des*, verovatno takodje uslovljeno nedostatkom mesta.

Sl. 2: Votivna ara iz Ulpijane.
Abb. 2: Votivara aus Ulpiana.

Ime božanstva takodje je dato u skraćenom obliku: *Mel(ano)*, što u potpunosti odgovara ranije pomenutim votivnim natpisima ovom istom božanstvu koje se javlja u složenici MEL-CID: *Mel(ano) Cid(iesso)*. Samo natpis iz Prizrena daje ime ovog božanstva u celini: *Melano*.

Opšti utisak o rustičnoj obradi površine kamena, koji nije poliran, već samo grublje obradjen, pojačava se i samim oblikom slova. Prema paleografskim osobinama ovaj natpis teško može da se datira pre 3. v. naročito s obzirom na odsustvo

»paragrafskog« rasporeda redova, kao i na široku upotrebu serifa na pojedinim slovima;[8] zatim treba istaći veoma specifičan i čak naglašeno afektiran oblik slova L sa visoko postavljenom kosom donjom crtom kakav ne srećemo u poznatim natpisima iz Gornje Mezije.[9] Oblik slova *R* veoma blizak ovom sa našeg natpisa poznat je na nekim primerima natpisa iz Skupa, gde je datiran oko sredine 3. v. n. e., isto kao i oblik slova *X* blizak jednom natpisu iz Kumanova datiranom u 263. g.[10]

Kao razdvojni znak u natpisu se upotrebljavaju dve kratke crte postavljene pod uglom, ponekad blago zaobljene, koje duboko urezane stvaraju utisak trouglastog ureza. Razdvajanje reči nije sasvim dosledno sprovedeno: nedostaju takvi znaci u 1. redu posle I, u 3. redu – posle ... *DES*, kao i u 4. – izmedju reči *ara[m] i posui[t]*. Takvi znaci su najčešći u natpisima s kraja 2. ili iz prvih decenija 3. v.[11] Medjutim, otvoreni oblik slova *C* sa jedva naglašenim krajevima, kao i asimetričan oblik slova *A* u 3. redu, desno, upućuju na raniji period, pre početka 3. v. n. e. Smatramo, da na osnovu ukazanih osobina ovaj natpis spada u prvu polovinu 3. v., sa odredjenim arhaiziranim crtama.

Takav utisak, kako izgleda, još više pojačava, ako se razmotri zavetna formula na kraju natpisa, 3.–4. red: *ex v(oto) PA/ ara(m) posui(t)*, koja nema direktnih paralela, jer se najčešće sreće ili u skraćenom obliku, kao *ex voto*, ili u formuli *ex voto posuit*.[12] U ovom natpisu, medjutim, sasvim je jasno pomoću razdvojnih znakova naglašena formula: *ex v(oto) pa(...)*. Prelistavajući epigrafsku literaturu samo sam u jednom natpisu iz Tekije naišla na moguću potvrdu rekonstrukcije reči *pa(...)* kao *pater*, odn. *patris: Genio sancto pa(tri) / Daciorum...*[13] Takva rekonstrukcija, iako sasvim izvan uobičajenih formulacija, izgleda verovatno u odnosu na dalji tekst iz 4. reda.

Medjutim, jedna druga rekonstrukcija PA: kao *pa(terno)*, takodje privlači pažnju, naročito s obzirom na posebnu popularnost ovog Jupiterovog epiteta medju spomenicima Gornje Mezije. Kako su s pravom zapazili M. Mirković i P. Petrović, ovaj naziv se pojavljuje na votivnim spomenicima stranih doseljenika, uglavnom oslobodjenika ili peregrina, sa posvetama njihovim domaćim bogovima iz postojbine.[14] S obzirom na posvetu Jupiteru Melanskom kao lokalnom maloazijskom božanstvu u našem natpisu epitet *Paterno* ne bi zvučao neobično. Iznenadjuje odstupanje od uobičajenog reda reči, po kome bi pravo mesto epitetu bilo u drugom redu, odmah iza reči *Mel(ano)*. Primer takvog ispravnog uredjenja natpisa nalazimo u natpisu iz Prizrena: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolicheni paterno deo...* Ako se prihvati ova rekonstrukcija nepravilnost u uredjivanju teksta mogla bi se objasniti eventualnim stranim poreklom dedikanta i opštim rustičnim karakterom natpisa.

S obzirom na karakteristične osobine votivnih natpisa sa posvetom *deo paterno*, koji su skoro nepoznati van granica provincije Gornje Mezije i susednih oblasti provincije Donje Panonije, gde su isto tako retki, zanimljivo je sagledati eventualne zajedničke crte izmedju posveta Deo *Paternu* i Jupitera Melanskog, posebno imajući u vidu votivnu formulu *ex voto* i etničku pripadnost dedikanta:

Kako se vidi iz ovog pregleda na spomenicima posvećenim *Deo Paterno* često se javlja formula *ex voto posuit*, a imena dedikanata su u dvočlanoj formuli sa carskim gentilicijem, što upućuje na pretpostavku da su u pitanju oslobodjenici stranog porekla. U nekoliko slučajeva očigledno je da su u pitanju istočnjaci, kao što je npr. *So(krates?) Heracliti (filius) Surus* iz Prizrena, ili drugi doseljenici sa grčkim imenima, sačuvanim kao *cognomen: Aur(elius) Diogenes* i *Ael(ius)Hermogenes*, iz Singidunuma i Naisa. Zapaža se, medjutim, da su na spomenicima iz Ulpijane i bliže okoline posvećenim *I. O. M. Melano* imena dedikanata uglavnom latinska,

Br.	Mesto	Posveta božanstvu	Formula	Ime dedikanta
1.	Singidunum (*IMS* 1.21)	*Paterno*	*ex voto posuit*	*Aurel(ius) Diogenes*
2.	Singidunum (*IMS* 1.9)	*I. O. M. Paterno*	*ex voto posuit*	*Aur(elius) Marcus*
3.	Singidunum (*IMS* 1.13)	*I. O. M. Pa(terno)*	*ex v(oto) p(osuit)*	*T. Aur(elius) L[...]nus*
4.	Tricornium (*IMS* 1.80)	*I. O. M. Paterno*		
5.	Singidunum (*IMS* 1.10)	*I. O. M. P(aterno)*	*votum posuit l(ibens) m(erito)*	*Aur(elius) Crescens*
6.	Singidunum (*IMS* 1.11)	*I. O. M. P(aterno)*	*pro salute sua et suorum*	*Aur(elius) Crescentio*
7.	Singidunum (*IMS* 1.12)	*I. O. M. Pater(no)*	*l(ibens) p(osuit) m(erito)*	*Aur(elius) Julianus m(iles)*
8.	Naissus (*IMS* 4.23)	*I. O. M. Pater(no)*	*ex vot(o) pos(uit)*	*Aelius Hermog[enes]*
9.	Naissus (*IMS* 4.19)	*I. O. M. Paterno*		
10.	Naissus (*IMS* 4.20)	*I. O. M. Patern[o]*	*posuit*	*M. Ulpiu[s] Herculanus*
11.	Naissus (*IMS* 4.21)	*I. O. M. Paterno Aepilofio*	*ex voto posuerunt*	*Sanc(tius?) Oriens, Cornelius Mide, P. Ael(ius) Cocaius*
12.	Naissus (*IMS* 4.22)	*I. O. M. Pat[erno] C[oh(ortali)]*		
13.	Prizren (*ILJug* 1438)	*Genio I. O. M. Dolicheni Paterno deo*	*votum libies f(ecit)*	*So[...] Heracliti (filius) Surus*
14.	Timacum Minus (*ILJug* 1283)	*Sabazio Paterno Aug(usto)*	*posuit*	*Flavius Clemes*
15.	Ulpiana	*I. O. M. Mel(ano) Pa(terno)*	*ex v(oto) ara[m] posui[t]*	*Asclep[ia]des*
16.	Okolina Prizrena (*Živa ant.* 21/1, 258)	*I. O. M. Melano*	*ex voto pos(uerunt)*	*Martinus, [Se]ptimius, [Cae?] sonius, [...] icanus*
17.	Ulpiana (*ILJug* 253; *Arh. vest.* 31, 187)	*I. O. M. Mel(ano) Cid(iesso)*	*v(otum) p(osuit)*	*Ael(ius) Octavianus*
18.	Ulpiana (*Gl. Muz. Kos. Met.* 13, 59)	*I. O. M. Mel(ano) Cid(iesso)*	*ex voto*	*M. Aur(elius) Octavius*

ali sa carskim gentilicijem, što je verovatno znak postepenog ujednačavanja etničkih razlika u gradskom stanovništvu Ulpijane, koje je posebno pojačano od početka 3. v.[15]

Pojava na našem natpisu imena *Asclepiades*, grčkog porekla, bez uobičajene dvočlane ili tročlane formule, pokazuju, da je u pitanju ili stranac (*peregrinus*) bez rimskog gradjanskog prava, ili, što je još vjerovatnije, neslobodno lice grčkog ili istočnjačkog porekla. Isto ime je zabeleženo (kao cognomen) na jednom od natpisa iz Sočanice: *M. Aur(elius) Asclep(iades), v(ir) e(gregius)*.[16] Posveta maloazijskom

lokalnom božanstvu Jupiteru Melanskom govori pre o maloazijskom, nego o grčkom poreklu ovog stanovnika Ulpijane.

Inače, grčka imena u epigrafskim spomenicima Ulpijane nisu retkost, a sva su uglavnom u vezi sa poznatom porodicom *Furii – Pontii*, jer pripadaju robovima ili oslobodjenicima ove porodice: *[Ser]apis, Epitynchanus, Pontius Uranius* i *Furius Alcimus*.[17] Osim toga tu je još i *Apollonios Menelaou* iz ranije pomenutog natpisa posvećenog Zeusu Ezajskom, takodje doseljenik maloazijskog (verovatno frigijskog) porekla.

Ako uporedimo imena sa epigrafskih spomenika nadjenih u Sočanici (*Municipium DD*) i njenoj bližoj okolini, koje je sakupio i objavio E. Čerškov,[18] zapazićemo i tamo relativno veliki procenat imena grčkog ili maloazijskog porekla. Pored već pomenutog Asklepijada, ovde se pojavljuje dva puta ime: *Telesph(orus)* i *Teles(phorus); zatim [E]ros Maei*, za koga F. Papazoglu pretpostavlja da je doseljenik sa Istoka,[19] kao i *P. Aelius aug(usti) lib(ertus) Menander*.

Iz rimske kolonije *Scupi* takodje ima nekoliko natpisa sa izrazito grčkim ili istočnjačkim imenima. Medju njima su zanimljive dve porodice, gde su imena muža i žene grčka: *Valer(ia) Semele* i njen muž *Epaphroditus*, kao i *V(...) Hyperephanus* sa suprugom *Tyche*.[20] Ovim imenima možemo dodati dvaput spomenuto ime carskog roba, nadzornika carinske stanice *Vizianus, Apollonides... (contra) sc(riptor) stat(ionis) Vizi(ani)*, odn. *sc(rutator) stationis Lamud...*, oba nadjena u okolini Kumanova.[21]

Na osnovu natpisa o zidanju hrama Antinoju, herosu, na inicijativu cara Hadrijana u rudarskom mestu *Municipium Dardanorum*, od strane maloazijskih doseljenika, verovatno, iz Bitinije, 136.–138. godine, E. Čerškov, a za njim i S. Dušanić, utvrdili su prisustvo doseljenika iz Male Azije, posebno iz Bitinije i Frigije, u rudarskim regionima rimske Dardanije.[22] Telesfor, verovatno kao upravnik carskih rudnika, vodio je brigu o podizanju ovog hrama. *P. Aelius Menander, centurio officinarum* takodje je pripadao upravi carskih rudnika.

No, vratimo se neobičnim epitetima *Mel(anus)* i *Cid(iessus)*, koji su pripadali lokalnim maloazijskim božanstvima sinkretizovanim u Jupiterovom kultu, kakvih je bilo mnogo, a neki su potvrdjeni na epigrafskim spomenicima Gornje Mezije.[23] F. Peja[24] je dobro zapazio da na najnovijem spomeniku sa pomenutim epitetima stoji sasvim jasno vidljiv razdvojni znak izmedju reči *Mel(ano)* i *Cid(iesso)*, tako da se više ne može prihvatiti čitanje kao jedno ime Melcid. Udvajanje epiteta lokalnih božanstava, uz pomenutu mogućnost trećeg imena (*Paterno*), na našem natpisu iz Ulpijane navodi na pomisao da je u pitanju odraz jednog starinskog običaja, karakterističnog upravo za Malu Aziju i istočne provincije uopšte, stvaranja svojevrstnih zajednica (*fratra*) stanovnika pojedinih naselja, ponekad veoma udaljenih medjusobno, radi izvršavanja odredjenih kultnih potreba ili nekih drugih radnji. Jedna takva zajednica izmedju dva manja mesta u Frigiji poznata je iz jednog natpisa nadjenog u mestu Kabalar, u kome se pominju stanovnici mesta Melokome (Μηλοκωμῆται) i Salude (Σαλουδεῖς).[25] Iako ubikacija mesta Melokome nije sigurna,[26] ipak ostaje utisak da je upravo po njemu nastao epitet Zevsa (Jupitera) Μεληνός, odn. *Melanus*, u latinskoj transkripciji, zabeležen na novcima grada Dorileiona iz severne Frigije, a na koji se poziva S. Dušanić.

Proveravajući položaj ovih maloazijskih mesta koji su na ovaj ili onaj način povezani sa ulpijanskim natpisima posvećenim Jupiteru Melanskom i drugim lokalnim božanstvima, konstatovali smo da se selo *Malos* moglo nalaziti kod izvorišta najveće frigijsko-bitinske reke *Sangarios*, u brdima centralne Frigije; *Kidyessos* bio je, tako reći, u neposrednoj blizini ali nešto dalje prema zapadu, u

dolini Sincanli; *Dorileion*, kako smo rekli, nalazi se severno od Kidiesa, na velikoj reci koja utiče u Sangarios (sada Sakarya), dok je Saluda smeštena na gornjem toku reke Meandros uz samu tromedju Lidije, Karije i Frigije. Severno od nje, a takodje uz lidijsku granicu nalazi se mesto *Aizanoi*, takodje nedaleko od Kidiessosa (karta). Iz ovog se može zaključiti da su doseljenici iz mesta, čija su lokalna božanstva konstatovana na zavetnim spomenicima Ulpijane, vodili poreklo iz susednih gradova u Frigiji, pa su podstaknuti osećanjima nostalgije za domovinom mogli stvoriti lokalnu religioznu zajednicu sa ciljem da se čuvaju i poštuju njihovi prastari bogovi u srcu rimske Dardanije.[27] U takvom kontekstu epitet *paterno* na natpisu sa Ulpijane dobija sasvim odredjeni kvalitet, bez obzira na pogrešno mesto u sklopu teksta natpisa, osim ako se u njemu ne odražava posebna želja dedikanta da istakne lokalni naziv božanstva kome se obraća: *Pa(terno) ara(m) posui(t)*, što nakon završne formule (*ex voto*) može da zvuči i kao ponavljanje ili udvajanje votivne formule.

Ulpijana, kao centar velikog rudarskog regionana području Dardanije i Gornje Mezije, prema mišljenju S. Dušanića,[28] nastala je zbog blizine rudnika (Novo Brdo, Ajvalija i Janjevo), čime se objašnjava prisustvo većeg broja doseljenika iz Male Azije i sa Istoka. Kad je grad izrastao i dobio status municipija on je mogao postati centar administrativne uprave svih *metalla Dardaniae*. Treba reći da podaci najnovijih arheoloških istraživanja zaista potvrdjuju dva dobro izdvojena perioda izgradnje grada tokom 2. i 3. v. n. e., od kojih je prvi vezan za zidanje gradskih bedema na ostacima najstarijega rimskog naselja, očigledno posle dobijanja statusa municipija, dok drugi, najverovatnije iz doba Severa, ukazuje na širenje, procvat i ulepšavanje grada. Upravo u to vreme Ulpijana je dobila ulicu s kolonadom, nova utvrdjenja severne kapije, kao i javne zgrade (*horreum*?). Na žalost, gradjevine ovog doba stradale su ubrzo tokom varvarskih najezdi pod kraj 3. veka.[29] Prilikom obnove grada u njegove bedeme su se ugradjivali spomenici nekadašnjih maloazijskih doseljenika, kao što je slučaj sa našom arom u čast Jupitera Melana, uzidanom u temelj istočnog gradskog bedema; isto kao i sa fragmentom velike počasne ploče Serapisa, roba *Flaviae Varanillae* i upravitelja imanja porodice Pontija, koja je nadjena u ruševinama severne gradske kapije. Slična je sudbina zadesila dve are sa posvetom Jupiteru *Mel(ano) Cid(iesso)* i Jupiteru Ezajskom, obe u sekundarnoj upotrebi, uzidane u stepenike velike grobnice na zapadnoj nekropoli Ulpijane.

---

[1] S. Dušanić, *Živa ant.* 21/1, 1971, 256, sl. 2.

[2] M. Parović-Pešikan, *Starinar* n. s. 32, 1981, 70.

[3] *RE* 11/1, 380, s. v.: Κιδυεσσος. Približnu lokaciju ovog frigijskog mesta daje L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (1984) karta 169.

[4] F. Peja, *Gl. Muz. Kos. Met.* 13–14, 1987, 59–60. Kao jedna od mogućnosti za eventualnu rekonstrukciju skraćenice CID moglo bi se prihvatiti i *Cidonius* (Κυδώνιος) prema imenu poznatog grada na Kritu: *Cydonea* (Κυδωνία), gde je postojalo Zevsovo svetilište.

[5] S. Dušanić (nap. 1) 256, beleška 95; L. Zgusta (nap. 3) 378 – o imenu mesta Μελόη, koje on locira u isaurijskoj Kilikiji, dakle znatno južnije od Frigije. U vezi sa toponimom *Kidyessos* vidi: *ib.*, 51.

[6] S. Dušanić (nap. 1) 258, sl. 3; *ILJug* 254; E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* (1969) 63, beleška 197; M. Parović-Pešikan (nap. 2) 70.

[7] L. Zgusta (nap. 3) 48, 57, 166, a na glavnoj karti br. 56 i 58.

[8] P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* (1975) 119–120, koji ovakvo naglašavanje apeksima kod slova X, S, V i dr. stavlja na početak 3. veka ili još na kraj 2. v. n. e. (kat. br. 42, 52 i dr.).

[9] *Ib.*, 65, nap. 96.

[10] *Ib.*, 120; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 7, 1904, *Beibl.* n. 4.

[11] *Ib.*, 107.

[12] V. Hoffiller, *Antike Inschriften aus Jugoslawien* (1938) među natpisima iz Gornje Panonije i Norika navodi i nekoliko primera sa formulom *ex voto* (br. 80, 103, 265, 272, 335, 513 i 543). Među mezijskim natpisima

ova formula, iako dobro poznata, nije, kako izgleda, bila u čestoj upotrebi, kako svedoči materijal iz gradova Naisa i Remesijane, gde su potvrđeni samo nekoliko natpisa sa formulom *ex voto posuit: IMS* 4. 23, 27, 79. Isto se može konstatovati na području ostalih mezijskih gradova – Viminacija, Singidunuma i Skupa: *IMS* 2. 41 i 48; *IMS* 1. 4, 9, 13; *IMS* 6. 5, 8, 207, 218.

[13] P. Petrović (nap. 8) 144, br. 47 (iz Tekije).

[14] *IMS* 2, komentar uz natpis br. 9; *IMS* 4, komentar uz natpis br. 19.

[15] S. Dušanić, u: *IMS* 1, p. 111.

[16] E. Čerškov (nap. 6) 65, br. 14. Ime *Asclepiades* konstatovano je još samo jednom, koliko mi je poznato, i to kao ime skulptora ispisano na postamentu statue iz Murse: *ILJug* 3096. Na području kolonije Scupi potvrđeno je još jedno žensko ime *Valeria C(ai) f(ilia) A[s]clepio[do]te: IMS* 6. 73.

[17] M. Parović-Pešikan, *Živa ant.* 33/1, 1981, 51-52.

[18] E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice* (1970) 62 (br. 4); 65–66 (br. 13, 14, 15); 68 (br. 28, 29).

[19] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (1969) 177. Inače, ime Eros potvrđeno je i na užem području Ulpijane, na jednoj ari nađenoj kod Lapljeg sela, koju je postavio *M. Cocceius Eros:* N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 519; *ILJug* 1414; E. Čerškov (nap. 6) 65.

[20] *IMS* 6. 147, 157.

[21] *Ib.*, 209, 211.

[22] E. Čerškov (nap. 18); S. Dušanić, u: *IMS* 1. Podrobnije o tom pitanju, vidi: S. Dušanić, *Ist. gl.* 1–2, 1980, 43 i dalje.

[23] Posebno je zanimljiv natpis na votivnoj ari iz sela Babe na Kosmaju sa posvetom Διὶ Ὀκκονην[ῷ], maloazijskom božanstvu, čije se ime upoređuje sa jednim toponimom iz Bitinije (Ὀκαηνῶν κώμη): *IMS* 1. 114. Ovaj Jupiterov epitet kao da ima paralelu u ličnom imenu Ὄκκος, konstatovanom na rimskom natpisu iz Beroje u Zapadnoj Makedoniji, koje je, prema mišljenju F. Papazoglu, maloazijskog porekla (frigijskog ili edonskog). Ova imena ona izdvaja od tračkih, s obzirom na njihovu pripadnost starijem balkanskom substratu, pretračkom i premakedonskom (plemena Briga, Peonaca, Migdonaca), koji se na severnoj egejskoj obali i u Makedoniji sačuvao do rimskog doba: F. Papazoglu, *Balcanica* 8, 1977, 78-79.

[24] F. Peja (nap. 4) 59.

[25] *RE* 15/1, 560, s. v. *Melokome;* s. v. Μηλοκομῆται (Ruge). Sadržaj natpisa nije sasvim jasan, međutim, nesporno je da se u njegovom prvom redu pominje reč φράτρα, odn. bratovština ili udruženje formirano od stanovnika dva različita mesta (ἡ Σαλουδέων καὶ Μηλοκωμητῶν φράτρα), kakve su poznate na području Lidije i Frigije. U daljem tekstu sledi popis imena članova ove zajednice, među kojima je i jedan ἠγεμόνες Μηλοκωμητῶν, očigledno starešina mesta, kao i jedan sveštenik (ἱερευς), što veoma podseća na organizacionu strukturu nekih rimskih kolegija i sličnih udruženja. Kao neka paralela, posebno zbog podvlačenja bliskih srodstvenih odnosa u samom nazivu (*fratra* – bratovština), nameće se salonitanska *cognatio*, koja je objedinjavala vernike frigijske boginje Kibele, a možda i Venere: J. Medini, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.*, 23/21, 1985, 5–43.

[26] L. Zgusta (nap. 3) 530, karta 427, – locira u mestu nalaza ovog natpisa, u dolini reke Meandros, mesto Saluda, potpuno izostavljajući mesto *Melokome* (verovatnije, Μηλος κώμη). Ipak, u njegovom popisu ima više toponima sa osnovom *Malos*, koje bi se možda moglo smatrati dorskom varijantom istog imena: Μαλος / Μηλος κώμη, od koga bi se mogli izvoditi epiteti, kao Μαληνός / Μηληνός. Jedan takav oblik potvrđen je u imenu božanstva Ματρὶ Μαληνη. Drugi oblik, doduše nešto preinačen, dovoljno je blizak latinskom obliku Jupiterovog imena *Melanos*, kao i njegovoj grčkoj verziji, koja se javlja na novcu grada Dorileiona iz rimskog doba, Μεληνός: *Ib.*, 360, br. 75–77; S. Dušanić (nap. 5).

[27] S. Dušanić, u: *IMS* 1, p. 123, u komentaru k natpisu br. 94, ukazuje na mogućnost postojanja na području kosmajskog rudarskog basena posebnih asocijacija doseljenika-peregrina po zajedničkom zavičajnom poreklu.

[28] S. Dušanić (nap. 22) 27–29, 43.

[29] M. Parović-Pešikan, *Neka zapažanja o urbanom razvoju Ulpijane: istraživanje ulica*, referat na simpozijumu »Kasnoantička arhitektura na tlu Jugoslavije« (Ohrid, 1987), Lychnid, 7, 1989, 117–123, sl. 4.

NEUES DENKMAL DES JUPITER MELANUS AUS ULPIANA

Zusammenfassung

Die Autorin befaßt sich in ihrem Beitrag mit der Publikation der neuen, in 1987 in den Grundmauern der östlichen Festungsmauer in Ulpiana entdeckten votiven Inschrift. Die Inschrift ist eine Widmung *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Mel(ano)*, bereits ein drittes Denkmal mit

der Widmung dieser kleinasiatischen Göttlichkeit aus Ulpiana. Das vierte Denkmal dieser Art entdeckte man in der Umgebung von Prizren. In diese Gesamtzahl werden auch zwei Widmungen mit dem bis vor kurzem unerklärten Namen MELCID eingeschlossen. Die Autorin hat schon vorhin das getrennte Lesen vorgeschlagen, u. z.: *Mel(ano) CID(...)*, wobei das Lesen des letzteren Namens unlängst von F. Peja vervollkommnet wurde, u. z. als *Cid(iesso)*, nach dem kleinasiatischen Toponym *Kidyessos* (s. *Glasnik Muzeja Kosova* 13, 1987, 59–60). Die Bestätigung für ein solches Lesen ist das Trennungszeichen, angebracht zwischen diesen zwei Epitheta der lokalen phrygischen Göttlichkeiten, wie wir es in der von F. Peja publizierten Inschrift finden.

Der Widmungsträger mit dem griechischem Namen *Asclep(ia)des* ist mit ziemlicher Sicherheit ein Eingewanderter kleinasiatischer Herkunft, worauf uns der Name der Göttlichkeit und die in der 3. Reihe vorkommende Formel *ex v(oto) Pa(terno?)* schließen läßt. In diesem Zusammenhang befaßt sich die Autorin mit der Erörterung aller bisher bekannten Widmungen der Göttlichkeit *Deus Paternus*, die besonders in der römischen Provinz Moesia Superior, bzw. in den Bergbau-Erzgebieten mit einer großen Zahl von Eingewanderten aus Kleinasien und anderen östlichen Provinzen (wie Kosmaj, dem Bereich um den Timok und Naissus), sehr geschätzt war. Die Epitheta lokaler kleinasiatischer Göttlichkeiten auf den votiven Denkmälern aus dem Ulpiana-Gebiet lassen uns schließen, daß kleinasiatische Zuwanderer nach Ulpiana hauptsächlich aus einigen phrygischen Städten gekommen sind (aus Aizanoi, Kidyessos, Malos?). Der letztere Ort kann nach der Autorin mit Melokome (oder Μηλος κώμη) identifiziert werden, dessen Bevölkerung in einer Inschrift, die im oberen Teil des Mäandros-Flusses entdeckt wurde, festgehalten ist (*RE* 15/1, 560, s.v. Μηλοκωμῆται), zusammen mit den bestätigten Göttlichkeitsepitheta Μαληνός / Μηληνός, die im 1.–2. Jh. in Μεληνός transformiert wurden, wie auf den phrygischen Münzen stand, bzw. *Melanos* – aus der Inschrift aus der Umgebung von Prizren. Die Autorin betont das annehmbare Bestehen einer lokalen religiösen Gemeinschaft der zugewanderten Bevölkerung aus derselben Region (Phrygien), wodurch alte, ortsgebundene Göttlichkeiten, unter ihnen auch Jupiter Melanus, erhalten werden sollten.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 617–622

ZANIMLJIVI DVOSTRUKI NATPIS IZ OSIJEKA

MIRKO BULAT

Muzej Slavonije, Partizanski trg 6, YU-54000 Osijek

Dragom kolegi Jaru Šašelu u spomen!

Nedavno je u Osijeku nađen dio rimskog natpisnog kamena, koji baca svijetlo i na noviju povijest našega grada, i to ostatkom drugog natpisa, naknadno uklesanog iznad rimskog. Naime, prilikom mijenjanja istrošenih kamenih stepenica ispred oltara u franjevačkoj crkvi u Tvrđi, podignutoj između 1709. i 1732. godine u blizini mjesta nekadašnjeg osječkog srednjevjekovnog kaštela i crkve, primjetio je gvardijan Andrija Matić, koji je prisustvovao tim radovima, da se na donjem dijelu jedne od stepenica nalazi neki natpis, pa ju je dao posebno spremiti. Naknadnim pregledom ostalih stepenica, koje su ponovno upotrebljene na drugom mjestu, utvrđeno je nažalost da na njima nema nikakvih ostataka natpisa, kojima bi se gornji mogao upotpuniti.[1]

Spomenuta stepenica (**sl. 1**) je ustvari lijevi gornji ugao rimskog nadgrobnog spomenika od finog bijelog mramora, u obliku jednostavne pravokutne ploče s dvostrukom profilacijom oko malo udubljenog natpisnog polja. Od nje se sačuvao samo dio lijeve strane i ruba, dok je sa svih ostalih strana okrnjena. Da bi bila pretvorena u stepenicu, ploča je sa stražnje strane bila klesana duž jednog uzdužnog ruba, no time nije oštećen ostatak natpisnog polja, niti je bitnije promijenjen njen izgled.

Od rimskog natpisa sačuvao se samo početak prvog, drugog, trećeg i četvrtog reda, u svemu po tri do četiri slova u svakom, tako da ga je teško restituirati. Kasniji natpis, pisan jednom varijantom ćirilice, urezan je na ravnoj površini iznad rimskog natpisnog polja, koja je možda dobivena otklesivanjem eventualnog antičkog figuralnog reljefnog prikaza na tom mjestu, i njegovim naknadnim glačanjem. Na to bi možda ukazivala i okolnost, da tu nedostaje vanjska profilacija rimskog natpisnog polja, i da je cijela ta površina snižena na nivo nutarnje profilacije, osim njenog lijevog kraja. Njen gornji završetak, odnosno gornji dio eventualnog antičkog reljefa, je danas nepravilno izlomljen i nejasan, tako da se više ne može reći, što predstavlja nekoliko kratkih ureza i ispupčenja na njegovoj lijevoj strani. Na desnoj pak strani ćiriličkog polja, odnosno ranije (prije uzdužnog lomljenja ploče radi preoblikovanja u stepenicu) u njegovoj sredini, uklesan je veliki križ s konveksnim kracima, od kojeg se sačuvala lijeva strana. Oko njega su bili urezani još neki znakovi, o čemu kasnije.

Sadašnje dimenzije ploče su: visina 71, širina 37, debljina 14 cm; sačuvana visina antičkog natpisnog polja iznosi 40,5 cm, širina 21 cm; visina ćiriličkog natpisnog polja je 10, širina 18 cm. Širina ploče i natpisnih polja vjerojatno je bila dvostruko veća nego danas, a također je morala biti veća i njena visina.

Sl. 1: Dvostruki natpis iz Osijeka. M = 1:4. Foto Lj. Šarić.
Abb. 1: Doppelinschrift aus Osijek. M = 1:4. Photo Lj. Šarić.

Visina nejednakih slova u prvom redu ćiriličkog natpisa, koja su nešto slabije urezana, je 2,8, u drugom 2 cm, dok je visina slova u prvom redu latiničkog natpisa 7,5, u drugom 6,5, u trećem 6,1 u četvrtom 4,8 cm. Od jednog slova u petom redu sačuvao se samo neznatni ostatak. Slova ovog natpisa so dobro klesana i malo izdužena, ali još uvijek dosta lijepa, pa bi ga mogli datirati u drugo stoljeće, na što bi ukazivali i mali trokraki znakovi interpunkcije u prvom i drugom redu, te nepostojanje ligatura.

Od rimskog natpisa sačuvalo se slijedeće (**sl. 1**):

Q. NO	*Q(uintus). NO[NIVS?]*
T. F. NA	*T(iti). F(ilius). NA[TIONE]*
LIBVR	*LIBVR[NVS .AN]*
NOR	*NOR(um) [.....]*
	[H(ic). S(itus). E(st)?

Gentilicij Nonius, za kakovu smo se dopunu u prvom redu odlučili, susreće se u nekoliko slučajeva u Panoniji i Dalmaciji, a čest je u sjevernoj Italiji i sjevernoj Africi.[2] Novije nalaze tog gentilicija iz Dalmacije navode u jednom svom radu Ana i Jaro Šašel.[3] – U drugom retku NA bi moglo biti početak od NATIONE, što bi s LIBVR na početku trećeg reda dalo NATIONE LIBVRNVS. Za ovakovo rješenje imamo sličan primjer iz Lubenheima u Njemačkoj – NATIONE PANNONIVS, i drugdje.[4] Druga rješenja, na pr. neki cognomen koji počinje sa NA, su u Panoniji rijetka.[5]

NOR u četvrtom redu moglo bi biti završetak kratice *ANNOR (annorum)*, no podatek o godinama starosti nije se sačuvao. Neznatni ostatak jednog slova u petom redu mogao bi se odnositi na uobičajenu formulu H. S. E. Ovdje se vjerojatno radilo o doseljenom potomku nekog romaniziranog stanovnika Liburnije, Tita Nonija, koji je građansko pravo mogao dobiti još u prvom stoljeću. Ovo bi bio drugi poznati slučaj naseljavanja Liburna u našim krajevima poslije natpisa Fidiklanija Fresijana, mladića rodom iz Zadra, čiji se nadgrobni spomenik, nađen početkom ovog stoljeća u Bijelom Brdu kod Osijeka, sada nalazi u Muzeju Slavonije.[6] Napominjemo da su i Jadera-Zadar, i Mursa-Osijek, pripadali istom tribusu Sergia, no da li je to igralo kakovu ulogu u tom slučaju, nije sigurno.[7]

Nismo mogli mnogo izvući – niti je to potpuno sigurno – iz tog slabo sačuvanog natpisa, osim novog podatka o vezama antičke Panonije s Jadranom. Postavlja se pak problem, gdje se nalazio taj spomenik, kada je bio u svojoj prvobitnoj funkciji, odnosno odakle je donesen u Tvrđu. Mogli bi pretpostaviti, da se nalazio na dijelu mursijske nekropole između Donjega grada i Tvrđe, uz cestu Poetovio–Mursa, odnosno zapadno od Murse.[8] Nakon rušenja rimske Murse za Atilinog pohoda 441. g. počeli su se razvlačiti njeni ostaci i spomenici za gradnju novih srednjevjekovnih naselja i utvrda u blizini, od kojih je najbliže bilo na mjestu današnje Tvrđe, koje je dobilo ime Osijek, i postalo jezgro današnjeg grada. O dovlačenju rimskih spomenika s ruševina Murse u Tvrđu još u tursko doba imamo podatke kod Pigafete.[9] To se odvlačenje nastavilo i kasnije, u austrijsko doba, pa je nedavno, također u Tvrđi, kod rušenja jedne stare zgrade iz 18. st., nađen dio jednog rimskog žrtvenika, očito dovučen s terena Murse, odnosno Donjega grada.[10]

Kasniju sudbinu tog spomenika otkriva nam ostatak ćiriličkog natpisa iznad latiničkog, koji međutim postavlja niz problema.[11] Ovaj se natpis sada sastoji od svega dvije riječi pisane ćirilicom u dva reda i dvije kratice grčkim pismom, više urezane nego uklesane, s lijeve strane plitko udubljenog križa, od kojeg se sačuvala samo ta strana. Natpis se vjerojatno produžavao i na desnoj, nesačuvanoj strani, gdje su među krakovima križa morale biti simetrično raspoređene i druge dvije

kratice grčkim pismom. Osim toga sasvim gore desno vidi se donji dio slova A, a u lijevom donjem uglu možda je uklesano veliko ćirilsko G, možda kratica za GOSPODIN.

Znakovi u krakovima križa, zajedno s onima koje nedostaju, bili su uobičajene kratice za simboličnu formulu *I(esus) HR(istos)* NI/KA-Isus Krist Pobjednik, pri čemu je sačuvano NI lijevo dolje dano u ligaturi.[12]

Sačuvani ćirilski natpis u transkripciji glasi:

PRESTVLŠI
MONA

Problemi koje nam postavlja taj natpis su teški i složeni. Prije svega postavlja se pitanje jezika i pisma, kao i restitucije natpisa, zatim doba kada je taj natpis urezan, odnosno kada je raniji rimski spomenik ponovno upotrijebljen kao nadgrobni spomenik, nadalje pitanje mjesta gdje je bio ponovno upotrijebljen, i za koga je taj put bio upotrijebljen, te kako i kada je dospio u današnju franjevačku crkvu.

Analizom slova vidimo da su slova P, R, L, Š, G, M, O uglavnom standardnih oblika, i da se vuku kroz sve faze razvoja ćirilice sve do danas.[13] Donekle se izdvajaju znakovi za E, S, V i N, koje u sličnom obliku nalazimo već na najstarijem sačuvanom ćiriličkom spomeniku uopće, Samuilovom natpisu u čast roditelja iz godine 993. sa Prespanskog jezera,[14] dok se potpuno razlikuju znakovi A i T. Prvi od njih nalazimo već na spomenutom Samuilovom natpisu, a zatim dolazi na pr. na natpisu 15. st. iz Pazalja kod Rudog.[15] Na ovom natpisu nalazimo i analogije za naša slova P, E, S, L, Š, M, O, a isto tako i za T. Isti znak za A i T nalazimo i u nadgrobnom natpisu monahinje Marte 1572. godine iz Ošanića kod Stolca.[16]

Ovi arhaični znakovi za E, A i T vuku se međutim i kasnije, do u 19. st.,[17] pa nam ne mogu biti mjerodavni za rano datiranje ovog natpisa. Za kasniji datum ukazivao bi i prijelaz nekadašnjega jata u E u PRESTVLŠI.[18]

I sam oblik PRESTVLŠI na našem natpisu zadaje teškoća, jer bi tu očekivali PRESTAVIŠI [SE], ili još bolje PRESTAVI SE (tj. umrije), pa se tu možda radi o grešci pisara.[19]

Analogije PRESTAVI SE su vrlo rijetke, i obično su povezane s izrazima RABA BOŽIJA, RAB BOŽI.[20] Dok su raniji natpisi iz Bosne (13. ili 14. st.) sa jatom, to noviji, kao na pr. iz Starog Slankamena, imaju E.[21] I u ovom slučaju spominje se RABA BOŽIA. – Monasi odnosno monahinje, se također vrlo rijetko spominju.[22] Kako nedostaje desna polovina natpisa, a možda i gornji dio (ostatak od slova A iznad križa možda je dio druge grčke simbolične formule – alfa i omega) ne možemo se upuštati u nagađanja o tekstu nekadašnjeg natpisa, koji je mogao imati još koji izraz i ime monaha.

Iz okolnosti nalaza (stepenica u franjevačkoj crkvi, građenoj od 1709. do 1732. obliku slova, prelasku jata u E itd.) mogli bi zaključiti da je taj spomenik bio u sekundarnoj upotrebi vjerojatno tokom 17. st. u nekom danas nepoznatom manjem pravoslavnom groblju u okolici tadašnjeg turskog Osijeka (današnje Tvrđe), kamo je odvučen negdje iz okolice Donjega grada, odnosno ruševina rimske Murse.[23] – Prilikom gradnje spomenute crkve korišteni su i razni stariji kameni spomenici, pa tako i ovaj s tada vjerojatno već napuštenog starijeg groblja. Primjer za to imamo i kod stare gornjogradske župne crkve, građene također polovicom 18. st., srušene krajem 19. st., u čijim su temeljima nađeni brojni rimski figuralni i natpisni kameni spomenici.[24]

Tako nam ovaj dvostruki (zapravo trostruki ako uračunamo i grčka slova) natpis daje iako vrlo fragmentarno, nove podatke kako za rimsku Mursu, tako i početke novog Osijeka koji su postali mogući njegovim oslobođenjem od Turaka prije ravno 300 godina.

---

[1] Zahvaljujem se tadašnjem gvardijanu Franjevačkog samostana u Osijeku, o. Andriji Matiću, na obavijesti o nalazu i dozvoli za publiciranje. Spomenuti kamen s natpisom nalazi se još uvijek u Franjevačkom samostanu.

[2] L. Barkóczi, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta arch. Acad. Scien. Hung.* 16, 1964, 302.

[3] *ILJug* 690 (Salona), 845 (Burnum).

[4] M. P. Katancsich, *Istri adcolarum geographia vetus* 1 (Budae 1826) 387, br. CXXIV; ispor. i *ILS* 1, natpisi iz Rima, na pr. br. 2195-NAT, NORICVS, br. 2003-NAT. RAETVS, br. 2210-NAT. BOIVS itd.

[5] L. Barkóczi (bilj. 2) 319.

[6] J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vj. Hrv. arh. dr.* 4, 1899/1900, 187–189.

[7] Za Zadar npr. J. J. Wilkes, *Dalmatia* (Cambridge, Mass. 1969) 207; za Mursu J. Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, *Vj. Hrv. arh. dr.* 4, 1899/1900, 24.

[8] D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978) 145.

[9] Po D. Pinterović, Prilog topografiji Murse, *Osječ. zbor.* 5, 1956, 55.

[10] Neobj.

[11] Na ovom mjestu dužan sam zahvaliti se akademiku Marku Vegu na ljubaznim sugestijama u vezi s čitanjem i problemima oko ovog natpisa.

[12] Na pr. iz Starog Slankamena – P. Momirović, Nadgrobni spomenici kod srpske pravoslavne crkve sv. Nikole u Starom Slankamenu, *Zbor. zašt. spom. kult.* 24, 1974, 73.

[13] Iscrpno o razvoju ćirilice vidi S. Vukomanović, E. Hercigonja, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (1984) 333-342; tu navedena *Istorija srpske ćirilice* od P. Đorđića, nažalost mi, kao ni drugi važniji radovi, nije pristupačna.

[14] *Ib.*, 334.

[15] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* 4 (Sarajevo 1970) 20–21, br. 215.

[16] *Ib.*, 2 (1964) 14–15, br. 57.

[17] Na pr. Ć. Truhelka, *Gl. Zem. muz.* 1, 1889, 80; vidi i tabele str. 67, 71 i 79.

[18] U starocrkvenoslavenskom bilo je tu jat, ispor. J. Hamm, *Pregled gramatike starocrkvenoslavenskog jezika s hrestomatijom i riječnikom 2 (Zagreb 1947)* 114.

[19] *Ib.*

[20] M. Vego (bilj. 16) 10–11, br. 53 – Vidoštak kod Stoca, 1231. godine; isti, isto 3 (1964), 10–11, br. 128 – Police kod Trebinja, 1241. godine; ib. 14–15, br. 133 – Aranđelovo kod Trebinja, prva polovica 13. st.

[21] Za natpise iz Bosne vidi bilj. 20; za natpise iz Starog Slankamena, datirane u drugu polovicu 17. i početak 18. st. vidi bilj. 12.

[22] M. Vego (bilj. 16) – Ošanići 1572. godine; monasi nisu dosad bili poznati u Osijeku, iako je jedan drveni manastir, spaljen 1688. godine, bio u tursko doba u Antinu blizu Osijeka, vidi J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti* (Osijek 1910) 329.

[23] J. Bösendorfer (bilj. 22) 325 – primjer katoličkog groblja u tursko doba.

[24] J. Brunšmid (bilj. 7) 31, 36, 38–39; J. Bösendorfer (bilj. 22) 397 – po njemu je ova crkva sagrađena 1732., a proširena 1736. godine; podatak kot I. Mažurana, Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine (Osijek 1965) 30, o crkvi sagrađenoj 1699. godine u Gornjoj varoši, odnosi se vjerojatno na još stariju crkvu na tom mjestu.

INTERESSANTE DOPPELINSCHRIFT AUS OSIJEK

Zusammenfassung

Vor ein paar Jahren, während der Restaurierung des Interieurs des Franziskanerkirche des Hl. Kreuzes in der Tvrdja (Festung) in Osijek, die zwischen 1709 und 1732 erbaut worden ist, wurde festgestellt, daß sich an der unteren Seite einer Altarstufe (**Abb.1**) zwei Inschriften befinden, eine ältere – römische, aus dem 2. Jh. und eine jüngere – kyrillische vom Ende des 17. Jh. Dank des damaligen Guaridans des Franziskanerklosters P. Andrija Matić konnten die erwähnten Funde untersucht und photographiert werden.[1]

Von der römischen Inschrift – einer Grabmal-Stele – blieb die obere linke Ecke mit doppelter Profilierung und den Anfängen von vier Reihen übrig, während der obere Teil, verziert durch eine figurale Darstellung, später abgemeißelt wurde und in ihn ein von symbolischen griechischen Buchstaben und zwei Wörtern in kyrillischer Schrift aus dem 17. Jh. umgebenes Kreuz eingemeißelt wurde. Die römische Inschrift besagt uns, daß der Liburnius Quintus Nonius im 2. Jh. in Mursa weilte,[2–7] während die kyrillische zu kurz ist, als daß daraus genauere Folgerungen zu ziehen wären, außer der, daß die ältere Inschrift,[11–22] die sich einmal wahrscheinlich in der mursischen Nekropole zwischen der heutigen Tvrdja (dem mittelalterlichen und türkischen Osijek) und der Unterstadt (dem römischen Mursa) befand,[8–10] ungefähr im 17. Jh. zur Zeit der Türkenherrschaft sekundär für eine Inschrift auf dem Grabmal eines orthodoxen Mönches in einem kleineren orthodoxen Friedhof in der Nähe des türkischen Osijeks diente,[23–24] um dann nach der Befreiung von den Türken im Jahre 1687 als Spolia in der schon erwähnten Franziskanerkirche verwendet zu werden.

Übersetzt von Anton Jeger

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 623-630

NOVI NALAZI EPIGRAFSKIH SPOMENIKA IZ SREMA

VELIKA DAUTOVA-RUŠEVLJAN
Vojvodjanski muzej, Dunavska 35, YU–21000 Novi Sad

Na prostoru jugoistočnog dela provincije Panonije poslednjih godina otkriveno je nekoliko novih epigrafskih spomenika: dve fragmentovane nadgrobne stele sa zapadne nekropole Sirmijuma, jedna iz sela Popinaca i votivna ara iz Deča. Obradjujući navedene spomenike želimo da na ovaj način odamo dužno poštovanje i setimo se našeg kolege i saradnika, koji nam je nesebično pružao pomoć u obradi kamenih spomenika Donje Panonije.

1. Nadgrobna stela sa očuvanim većim delom pravougaonog zabata i gornjeg dela natpisnog polja od krečnjaka.[1] Zabat stele je ukrašen lovorovim vencem sa tenijama i glavom Meduze u sredini, izvedenim u visokom reljefu. Sa desne strane, izvan venca nalazi se ptica, koja se oslanja na venac, a sa leve vidljivi su ostaci identične predstave. Prostor izvan zabata ukrašen je delfinima, postavljenim sa glavom nadole (delfin na levoj strani je oštećen). Izmedju zabata i natpisnog polja se nalazi horizontalna gredica, ukrašena plitko izvedenim, urezanim linijama. Natpisno polje je oivičeno polustubovima sa kanelovanim stablom i dvostruko izvedenim listastim kapitelom. Donji deo natpisnog polja i leva strana nedostaju (**t. 1**: 1). Dimenzije: 80 × 70 × 20 cm; visina slova 6–5,5 cm. Tekst natpisa očuvan u tri reda:

D(is) M(anibus)
[– – –] via Mathi
[– – –] ann(orum) XXII h(ic) s(ita) e(st)

Natpis je sa plitko uklesanim slovima, skoro ujednačene veličine. U drugom redu nedostaje deo gentilnog imena, verovatno *[Fla]via*. U istom redu, kognomen *Mathi[– – –]* se možda radi o ženskom imenu (*ILS* 6541: Matidia), a poznato je i muško ime Matho iz Italije (*ILS* 7227).

Stela pripada široko rasprostranjenom tipu sa trougaonim ili pravougaonim zabatom, natpisnim poljem i soklom, koji se javlja od sredine 1. veka u podunavskim provincijama Carstva.[2] Ukras zabata – venac i glava Meduze je omiljen motiv. Na stelama provincije Panonije i Norika predstava venca najčešće ukrašava glavno polje, o čemu svedoče brojni nalazi ovog tipa iz radionice Akvinkuma,[3] Brigecija i dr.[4] Venac kao ukras pravougaonog ili trougaonog zabata najčešće se javlja na stelama Gornje Mezije, dopunjen rozetom u sredini ili drugim motivom.[5] Glava Meduze, rustično izvedena u visokom reljefu, se retko javlja u kombinaciji sa vencem na stelama provincije Panonije. Ona je čest motiv i široko rasprostranjen, posebno u zapadnim provincijama i Italiji, odakle je preneta na stele u Panoniju. Tako je srećemo u trougaonim zabatima stela, samostalno ili sa pticama, pod jakim

uticajem italskih majstora, iz Basijane i Petovija u 1. i 2. veku[6] i u radionicama Akvinkuma od vladavine Trajana.[7] Najbliža analogija, kako po tipu tako i po načinu izrade motiva je stela iz Taurunuma, datovana u 3. vek.[8] Na osnovu očuvanog natpisa, načina ukrašavanja i stilskih odlika, kao i navedenih analogija, stela iz Sirmijuma je nastala u drugoj polovini 2. veka, u lokalnoj radionici ovog grada.

2. Fragmentovana stela od krečnjaka, od koje je učuvan deo natpisnog polja na desnoj strani i gornji deo sokla sa reljefom. Natpisno polje je uokvireno kanelovanim polustubovima sa profilisanom bazom i odvojeno od sokla gredicom. Očuvani deo sokla je ukrašen motivom kantarosa sa vinovom lozom i pticama sa strane (leva je oštećena u zadnjem delu).[9] U desnom uglu se naziru ostaci biljnog ornamenta, verovatno listovi bršljana (**t. 1:** 2). Dimenzije: 45 × 35 × 16 cm; visina slova 7–5 cm.

Tekst natpisa je sa plitko isklesanim slovima, nejednake veličine, sa očuvana tri reda:

[– – –] *ix*
[– – –] *dum*
po] suit

Predstava kantarosa sa vinovom lozom je takodje omiljena tema na rimskim nadgrobnim spomenicima. Ovim motivom se najčešće ukrašava sokl stele, zatim bočne strane sarkofaga, baza postamenta, medjupolja na stelama i dr. Na stelama provincije Panonije, ovaj motiv češće se javlja u kombinaciji sa dve ptice koje kljucaju grožđje, kao što je slučaj na steli iz Brigecija.[10] Umesto ptica na pojedinim spomenicima su predstavljeni paunovi ili panteri.[11] Motiv kantarosa sa vinovom lozom češće ukrašava i sokl stele iz Gornje Mezije, ali na ovim stelama i bočne strane su oivičene motivom loze.[12] Ovaj motiv ukrašava bočnu stranu sarkofaga iz Ormoža, zatim prednju stranu sarkofaga iz Brigecija, bazu piramidalnog oblika iz Sirmijuma, kao i bočnu stranu votivne are iz Pečuja.[13] Na osnovu navedenih analogija, kao i stilskih karakteristika kod načina izrade, bez dovoljno preciznosti u radu, smatramo da je stela izradjena u lokalnoj radionici Sirmijuma početkom 3. veka.

3. Nadgrobna stela od krečnjaka sa delimično očuvanog reljefnog polja na kome se nalazi levo stopalo figure koja stoji.[14] Natpisno polje je u udubljenoj niši, oivičeno rustično obradjenim stranama (**t. 1:** 3).

Dimenzije: 50×40×16 cm; visina slova 5 cm; *I* i *VS* u trećem redu 3 cm. Tekst natpisa očuvan u četiri reda:

[P]riepo
Vettius
Marcianus
et Iuli[– – –]
[– – – – – – – –]

Natpis je očuvan u četiri pravilno urezana reda, u udubljenom polju. Nedostaje jedno slovo prvog reda i na kraju natpisa, zbog oštećenja stele, još dva reda. Slova su skoro jednake veličine, osim u trećem redu, gde su zbog prostora, slovo I i na kraju VS znatno smanjena. U celom natpisu postoji samo jedna ligatura u trećem redu slova AN. Na gredici izmedju reljefnog i natpisnog polja nije se moglo ustanoviti dali postoji posveta IOM. Spomenik je posvećen Prijapu, ma da ova dedikacija u nominativu je neobična i retko se javlja. Vettius je gentilno ime, široko rasprostranjeno u provincijama.

Stela iz Popinaca, posvećena seoskom božanstvu Prijapu za sada je jedini spomenik sa područja jugoistočnog dela provincija Panonije koja doprinosi sagledavanju poštovanja i popularnosti ovog božanstva poljoprivrede i blagostanja na ovom području. Spomenik verovatno potiče iz vile rustike u neposrednoj blizini mesta nalaza. Njegove stilske karakteristike, način izrade i tekst natpisa ukazuju da je podignut početkom 3. veka. Priapus (Πρίαπος) je staro božanstvo, čije se ime etimološki različito objašnjava i najranije je poštovan na Helespontu.[15] Njegov kult se kasnije širi u Grčkoj i na Mediteranu,[16] kao seosko božanstvo koje daje plodnosti njivama, a posebno je bio poštovan od pastira. Prijap kao božanstvo plodnosti se javlja na kamenim spomenicima provincije Panonije. U dosadašnjim istraživanjima utvrdjeno je, pored toga što se veći deo stanovništva Provincije bavio zemljoradnjom, da se spomenici ovog božanstva retko nalaze. Tako je sa gradske teritorije Sirmijuma poznato nekoliko zavetnih terakota na kojima je Prijap prikazan odeven u ogrtač *(pallium)* razgrnut iznad falusa i sa kapuljačom *(palliolum)* na glavi.[17] Iz Siscije je poznata bronzana figurica Prijapa sa muzičkim instrumentom i peharom u ruci, a na glavi lovorovim vencem.[18] Iz stručne literature su poznata još četiri reljefa Prijapa iz Savarije, gde se možda nalazio i hram ovog božanstva.[19] Na dve pločice iz Savarije Prijap je prikazan sa voćem u skutu, a na bistama, od kojih jedna je u edikuli, prikazan je sa njegovim osnovnim atributom.[20] Iz provincije Dalmacije je poznat natpis, otkriven 1880. godine, posvećen Prijapu od dedikanta Sempronija Ursa.[21] Drugi natpis otkriven u Alba Iulii (*ILS* 3582), posvećen ovom božanstvu, na osnovu imena dedikanata datovan je u 235. godinu.[22]

4. Neznatno oštećena votivna ara od krečnjaka posvećena Jupiteru.[23] Ara je oštećena u gornjem i donjem delu, profilisana i sa tragovima ukrasa na simsu od shematizovanih polurozeta na uglovima (**t. 2:** 4, 4 a). Na prednjoj strani je delimično očuvan tekst natpisa, plitko urezan u šest redova. Po površini natpisnog polja plitko oštećenje onemogućava identifikovanje pojedinih slova.

Dimenzije: 93 × 31 × 22 cm; visina slova 3,5 cm; slova su slabo očuvana.

Tekst natpisa:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
[Ael]ius
! VS ! !
L. F. – – V
P. R
pos[uit

Votivne are posvećene Jupiteru nadjene su u većem broju na teritoriju Srema, a ukazuju na široku rasprostranjenost i popularnost kultova rimskog panteona kod stanovništva Provincije. O tome govori i podatak od 16 dosada poznatih spomenika sa šire teritorije Sirmijuma, posvećenih Jupiteru.[24] Ara je jednostavnog tipa, široko rasprostranjenog na teritoriji provincije Panonije.[25] Bočne strane su brez ukrasa, osim profilacije u gornjem i donjem delu, kao i ostataka rozete na akroterijama, koji su oštećeni. Na osnovu očuvanog dela natpisa, stilskih karakteristika i načina izrade, ara iz Deča se može datovati u početak 3. veka.

Nalazi epigrafskih kamenih spomenika iz Srema obradjeni u ovom članku, upotpuniće i obogatiti zbirku do sada poznatih natpisa sa ovog područja i doprineti poznavanju religioznog života stanovništva, koji je istovremeno odraz društveno-socijalnih i kulturnih prilika u jugoistočnom delu provincije Panonije.

[1] Stela je otkrivena 1983. godine kod zapadne nekropole Sirmijuma i nalazi se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici.

[2] Detaljnije o tipovima ovih stela u provinciji Panoniji, Noriku i Meziji vidi: A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Wien 1923); V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien* (Zagreb 1938); A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970).

[3] A. Sz. Burger, Collegiumi köfaragomühelyek Aquincumban, *Budapest Régiségei* 19, 1959, 9–26; T. Nagy, Köfaragaś és szobrászat Aquincumban, *Budapest Régiségei* 22, 1971, 103–160.

[4] L. Barkóczi, *Brigetio*, Diss. Pann. ser. II, 22 (Budapest 1951) A. 2: 3,4; 3: 1–3; 7: 1–3; 9: 2,3 i d. polje sa reljefom na ovim stelama je ukrašeno vencem, a trougaoni zabat najčešće glavom meduze.

[5] D. Dimitrov, *Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v Severna Blgaria* (Sofia 1942) 73; A. Mócsy (nap. 2) 148, Abb. 42 – stela iz Viminacijuma datovana u drugoj polovini 2. veka; ib., 104, Abb. 35, 37 – isti ukras na stelama iz Raciarije, Ravne i dr. datovani od kraja 1. veka nadalje.

[6] V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Beograd 1983) 46, t. 4: 2,4 – zabat na stelama iz Donjih Petrovaca i Murse ukrašen glavom Meduze sa pticama sa strane. Isti motiv se javlja i na stelama iz Sopijane, vidi F. Fülep, A. Sz. Burger, Pécs-römaikori köemlékei, *Dunantuli Dolgozatok* 7, 1974, Taf. 10, kat. 38, 39; V. Hoffiller, B. Saria (nap. 2) br. 167, 406, 429, 380, 247 – isti motiv i na stelama iz Ptuja; A. Schober (nap. 2) 41, sl. 34 – glava Meduze u zabatu stele datovana 100. godine, kao i stela iz Ptuja.

[7] T. Nagy (nap. 3) 113, t. 15–17; stele iz Viminacijuma i Singidunuma sa ovim motivom su datovane u sredinu 2. veka (*IMS* 1. 136).

[8] S. Dušanić, A Roman inscription from Taurunum, *Živa ant.* 11/1, 1961, 127; isti, Bassianae and its Territory, *Arch. Iug.* 8, 1967, 67–81, t. 7: 15; *ILJug* 1049.

[9] Stela je iskopana kod zapadne nekropole Sirmijuma i nalazi se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici. Objavljivanje stele br. 1 i 2 omogućio nam je dr. Petar Milošević, kome se ovom prilikom zahvaljujemo.

[10] L. Barkóczi (nap. 4) t. 15 : 4; 51 : 1.

[11] V. Hoffiller, B. Saria (nap. 2) 140, br. 140 – na postamentu u obliku stuba iz Ptuja, zatim na p. 273 br. 589 – na sarkofagu iz Daruvara i dr.; V. Dautova-Ruševljan (nap. 6) 60, t. 1 : 1.

[12] N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 112–114, br. 275–277, 280; *IMS* 1.55 – na steli iz Višnjićeva, 118 – na zabatu stele iz Guberevca, 121 – medjupolje stele iz Stojnika; D. Dimitrov (nap. 5) 65, sl. 3 : 32; 4 : 33; 1 : 49; 2 : 31 – ukras kantarosa sa vinovom lozom i grozdjem u soklu stele; *IMS* 4.36, 38, 43, 81, 96 i d.

[13] V. Hoffiller, B. Saria (nap. 1) 196, br. 445; L. Barkóczi (nap. 4) t. 19 : 2, 3; V. Dautova-Ruševljan (nap. 6) 46, t. 11 : 4; F. Fülep, A. Sz. Burger (nap. 6) t. 6 : 12.

[14] Spomenik je nadjen kod oranja na poljoprivrednom imanju »Sloga« – Pećinci, potes »Pustara«. Kod obilaska terena 1986. godine, na potesu »Šumice« udaljenom cca 200 m zapadno, pronadjeni su fragmenti keramičkog materijala, gvozdene alatke i gradjevinski šut od kamena, opeka i tegula, verovatno sa poljoprivrednog imanja.

[15] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, col. 645–646: Priapus – Πρίαπος.

[16] D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, Rečnik grčke i rimske mitologije (Beograd 1970) 360 sa navedenom literaturom. Prijap se u kultnim kipovima, izradjenim od drveta i sa crvenom bojom, prikazuje sa itifaličnim falusom i atributima: voćem, rogom izobilja, tirsom ili kantarosom. Votivne pločice, terakote, bronzane skulpture ili natpisi posvećeni ovom božanstvu, postavljaju se na otvorenom prostoru u hramovima, vrtovima ili vinogradima, jer je svojim vernicima donosio bogastvo kao božanstvo plodnosti.

[17] O. Brukner, V. Dautova-Ruševljan, P. Milošević, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije* (Novi Sad 1987) 38, t. 35 : 3, 4. Olga Brukner detaljno obradjuje terakote nadjene na gradskoj teritoriji Sirmijuma koje se datuju u kraj 1. veka.

[18] J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.* 13, 1914, 231, br. 58; Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije* (1979) 25, kat. 47, sl. 46 na t. 24.

[19] Detaljniji podaci o spomenicima posvećenim Prijapu, kao i o kultu ovog božanstva vidi Z. Kádár, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria* (Budapest 1971) 52–53.

[20] Z. Kádár (nap. 19) 97–98, B. 64–68, kat. 81–84. O bojenim reljefima Prijapa vidi E. Wunderlich, *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer* (1925).

[21] *CIL* 3. 8683 – *Priapo | Aram | Sempronia | Vrsa | posuit;* O. Brukner (nap. 17) 38.

[22] Natpis iz Alba Iulie datovan 235. godine: *Priepo | Pantheo | P. P. Aelii | Vrsio et An | tonianus ae | diles col. Apul | dicaverunt Severo et | [Q]uin[t]iliano cos.*

[23] Ara je otkrivena 1985. godine na potesu »Djubrevita greda« u ataru sela Deč tokom oranja. Ovaj potes se nalazi na udaljenosti cca 5 km od sela, sa leve strane puta Deč–Kupino-

vo. Spomenik je dospeo u Vojvodjanski muzej brigom dr. Petra Miloševića iz Muzeja Srema.

[24] M. Mirković, *Sirmium – Its History from the I Century A. D. to 582. A. D.*, Sirmium 1, 1971.

[25] V. Dautova-Ruševljan (nap. 6) 78 sa navedenom literaturom o tipovima votivnih ara sa teritorije provincije Panonije.

Zahvaljujem se dr. Petru Petroviću koji mi je pružio pomoć kod obrade natpisa na ovim spomenicama.

Fotografije izradila Eržebet Gubanda.

NEUE FUNDE EPIGRAPHISCHER DENKMÄLER AUS SREM

Zusammenfassung

Im Bereich des südöstlichen Teiles der Provinz Pannonia wurden einige neue epigraphische Denkmäler entdeckt: zwei fragmentierte Grabstelen aus der westlichen Nekropole Sirmiums, eine Stele aus Popinci und eine Votivara aus Deč.

1. Grabstele (**Taf. 1:** 1) mit rechteckigem Giebel mit Inschriftfeld, aus Kalkstein.[1] Der Giebel ist mit einem Lorbeerkranz[3–5, 8] und in der Mitte mit einem Medusenkopf[6, 7] geschmückt, im Hochrelief ausgeführt. Außerhalb des Kranzes sind Vögel. Die Fläche außerhalb des Giebels ist mit Delphinen geschmückt. Das Inschriftfeld ist mit kannelierten Halbsäulen und blattverzierten Kapitellen eingesäumt. Die Stele entstand in einer lokalen sirmischen Werkstätte Ende des 2. Jahrhunderts.

2. Fragmentierte Stele (**Taf. 1:** 2) aus Kalkstein mit erhaltenem Teil des Inschriftfeldes.[9] Der Sockel der Stele ist mit dem Motiv des Kantharos mit Weinrebe und mit Vögeln an der Seite geschmückt.[10–13] Aufgrund der stilistischen Charakteristika und der Ausführungsweise können wir annehmen, daß die Stele in einer lokalen Werkstätte in Sirmium Anfang des 3. Jahrhunderts hergestellt wurde.

3. Grabstele (**Taf. 1:** 3) aus Kalkstein mit dem Teil eines Relieffeldes, auf welchem sich die linke Sohle einer stehenden Figur befindet.[14] Das Inschriftfeld befindet sich in einer Nische mit rustikal bearbeiteten Seiten. Die Stele aus Popinci, der ländlichen Gottheit Priapus[15–22] gewidmet, ist zur Zeit das einzige Denkmal aus dem Gebiet des südöstlichen Teiles der Provinz Pannonien. Das Denkmal stammt wahrscheinlich aus einer villa rustica aus der Nähe des Fundortes. Seine stilistischen Charakteristika, die Art der Ausführung und der Inschrifttext lassen vermuten, daß es Anfang des 3. Jahrhunderts errichtet wurde.

4. Der Votivaltar (**Taf. 2:** 4)[25], Jupiter gewidmet,[24] wurde im Bereich des Dorfes Deč gefunden.[23] An der Vorderseite befindet sich ein zum Teil gut erhaltener Inschrifttext, der den Altar an den Anfang des 3. Jahrhunderts datieren läßt.

Die Funde der epigraphischen Steindenkmäler aus Srem, die in diesem Artikel bearbeitet wurden, werden die Sammlungen der bisher bekannten Inschriften aus diesem Gebiet ergänzen und bereichern und zum Kennenlernen des religiösen Lebens der Bewohner beitragen, was gleichzeitig die gesellschaftlich-sozialen und kulturellen Verhältnisse im südöstlichen Teil der Provinz Pannonia widerspiegelt.

Übersetzt von Katalin Hegediš-Kovačević

T. 1: 1–2 stele iz Sirmijuma, 3 stela iz Popinaca.
Taf. 1: 1–2 Stelen aus Sirmium, 3 Stele aus Popinci.

4

4a

T. 2: 4 votivna ara Jupitera iz Deča, 4 a bočna strana are iz Deča.
Taf. 2: 4 Votivara des Jupiter aus Deč, 4 a Flankenseite der Ara aus Deč.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 631–642

SIRMIUM ET L'ARMÉE ROMAINE

MIROSLAVA MIRKOVIĆ

Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, YU-11000 Beograd

Le nombre des inscriptions militaires trouvées à Sirmium et ses alentours est relativement grand. Y sont attestés les soldats et les officiers des légions suivantes: I et II Adiutrix, I Minervia, IV Flavia et VIII Augusta, ainsi que *milites vexillationum legionum germanicianarum et brittanicianarum.* Récemment ce nombre a été augmenté par la découverte de nouvelles inscriptions. Les légions XIII Gemina et III Gallica inconnues jusqu'ici dans la région de Sirmium sont mentionnées sur deux entre elles.[1]

1. *La légion XIII Gemina* **(fig. 1)**

Une courte inscription se trouve sur une pierre de construction quadrilatère de calcaire jaunâtre, de 0,46 × 0,56 × 0,28 m, dégagée lors des fouilles archéologiques en 1972. Elle fut découverte près du rempart nord où elle avait dû être encastrée autrefois, puis transportée au Musée de Srem à Sremska Mitrovica, où elle se trouve actuellement. Un texte bref de trois lignes est gravé sur le champ épigraphique engravé dans la pierre en forme de *tabula ansata:*

LEG XIII
GEM
PVC

Lettres de 7,5 cm.

Il s'agit évidemment de l'unité de la légion XIII Gemina qui avait travaillé à la construction du rempart et, par conséquent, l'inscription représente le plus ancien témoignage sur les remparts de Sirmium connu jusqu'ici.

P V C à la ligne 3 n'a pas d'analogies directes. Les inscriptions semblables qui se trouvent sur les briques indiquent la centurie ou le centurion qui commandait le détachement, comme par exemple celles de la brique de Vindobona: *Leg(io) XIII Gem(ina) (centuria) Ann(ii) Rufi.*[2] Sur les nombreuses briques que cette légion a laissé derrière elle en Dacie au 2e et 3e siècle, un grand nombre de noms ont été confirmés, tels que Ael. Bassus, Ael. Philippus, Iul. Marcianus et d'autres.[3] Dans l'inscription de Sirmium il ne s'agit pas du centurion et il est peu probable que les trois lettres, P V C, indiquent un nom propre. Ce à quoi on pourrait s'attendre dans ce genre d'inscriptions, ce serait quelque donnée concernant le travail effectué, de sorte que cette abréviation devrait être développée comme suit: *p(edes) v(alli) (centum).* On pourrait en trouver des parallèles dans les briques de la Bretagne[4] et dans deux inscriptions de Salona de l'an 170, mentionnant les détachements militaires qui avaient travaillé à la construction des remparts de Salona. La première, *CIL* 3. 1980, nous offre le renseignement suivant: *Imp. Caes. M. Aurel. Antonino Aug. pont. max. tr. pot. XXIIII cos. III vexillationes leg. II Piae et III*

Fig. 1: Bloc en calcaire de Sirmium.
Sl. 1: Blok od peščara iz Sirmijuma.

Concordiae ped(es) CC sub cura P. Aeli Amyntiani (centurioni) frumentarii leg. II Traian. Dans l'autre inscription, *CIL* 3. 1979, de la même année, on mentionne une autre unité qui avait participé aux mêmes travaux: *coh. I (miliaria) Del(matarum) sub cur(a) Grani Fortunati trib(uni) coh. eiusd. muri p(edes) DCCC (fecit) in his turr(is) una.*

Il semble que ces deux inscriptions de Salona peuvent fournir des données utiles sur la longueur d'un rempart qu'aurait pu construire un nombre déterminé de soldats. On remarque d'abord la différence de la longueur du rempart construit d'une part par les vexillationes de deux légions et, d'autre part, par une cohorte auxiliaire: les premières ont construit 200 pieds de l'enceinte et ce serait le double de ce qu'avait construit la légion indiquée dans l'inscription de Sirmium, si l'interprétation de la troisième ligne du texte est exacte. Or, la cohorte I miliaria Delmatarum a construit 800 pieds de remparts, et si l'on prend pour point de départ qu'elle comptait 1000 soldats, pour 100 pieds du mur 125 hommes auraient dû y travailler. Il est possible que la *vexillatio* d'une légion qui avait participé à ce travail et construit 100 pieds de rempart, ait eu 125 hommes. On pourrait donc supposer qu'un nombre à peu près égal de soldats aient bâti 100 pieds du rempart de Sirmium.

Evidemment, c'était seulement une partie de la légion XIII Gemina qui fut envoyée à Sirmium pour y travailler avec d'autres unités à la construction des remparts de la ville, alors que la légion avait déjà son camp permanent à Vindobona. C'est à l'époque de Domitien que la courte inscription de Sirmium est probablement à dater. Transférée vers la Pannonie en 45, comme remplacement de la VIII Augusta, la légion XIII Gemina occupa d'abord le camp à Poetovio, puis, sous Domitien, vraisemblablement vers les années 90 du 1er siècle, elle fut transférée sur les bords du Danube, à Vindobona, à cause des guerres sur les frontières pannoniennes. Peu de temps après, en 101, elle quitta la Pannonie en prenant part aux guerres daces de Trajan; puis resta en Dacie comme garnison permanente. Beaucoup plus tard, sous Gallien, on la retrouve sur certaines inscriptions pannoniennes à Poetovio et à Emona.[5]

Comme on peut conclure de cette courte histoire de la légion, c'est seulement pendant les années 90 du 1er siècle qu'on pourrait dater le séjour d'une partie de la XIII Gemina à Sirmium. Si ce qui vient d'être dit est exact, la courte inscription de la légion XIII Gemina à Sirmium serait le plus ancien témoignage sur la fortification de la ville.[6]

2. *Un optio de la légion III Gallica à Sirmium* (**fig. 2**)

La nouvelle inscription, découverte près de Sirmium en 1982,[7] indique la présence d'un soldat de la III Gallica, dont le camp permanent au cours de la majeure partie de l' époque romaine se trouvait en Syrie. Il s'agit d'une plaque de pierre calcaire, brisée en plusieurs fragments, dont on a retrouvé neufs jointifs, de dimensions d'ensemble de 1,31×0,70×0,12 m. A la fin de la ligne 2 deux lettres manquent, au milieu de la l.5 l'endommagement porte sur 4–5 lettres, au commencement de la l.6 il manque 1 ou 2 lettres, au milieu de la même ligne une partie du texte, de 5 à 6 lettres, est perdue. Lettres de 4 à 4,3 cm, gravées peu profondément dans une pierre de mauvaise qualité, de sorte qu'elles sont en partie effacées. Le texte de l'inscription est le suivant:

D(is) M(anibus) | *C Antonio Victor[i] q(uondam?) op[ti(oni)]* | *spei leg(ionis) III Gallic(ae) qui vixit* | *ann(is) XLVII Trahenti origine* |[5] *DEISTA (?) civitat [± 4] SS curam* | *[.] Ant(onio) Prot[o ± 5] col(lega?) amico* | *[posuit?]*

La lettre Q à la ligne 2 pourrait indiquer aussi la tribus Q(uirina), bien qu'une abréviation de ce genre, à la seule première lettre, n'est pas accoutumée; la restitution de la l.5 présente certaines difficultés: les quatre premières lettres sont en partie endommagées ou effacées et les lettres DE ne sont pas certaines; les lettres après CIVITAT sont perdues. De deux S, préservés après la lacune, l'un pourrait se rattacher au mot suivant, en *s(ub) curam* (!), avec une faute supposée de déclinaison. Mais il est également possible que *curam* ait sousentendu *agente* qui est omis par hasard. COL à la ligne 6 pourrait être aussi *col(oniae)*, mais dans ce cas-là on devrait supposer dans le texte perdu le mot *II vir* ou *decurio*.

L'origine du soldat de la III Gallica mérite attention. *Trahenti origine* à la ligne 4 ne présente pas une donnée précise sur l'origine du soldat; Trahens ou Trahentis, qui aurait pu être le nominatif du nom, n'a pas été attesté à notre connaissance. Les toponymes les plus proches sont Tracheia, Trachon, Trachonitis et Trachia, tous attestés en Orient, où il est naturel de chercher l'origine d'un soldat de la légion III Gallica, laquelle avait son camp permanent en Syrie depuis l'époque flavienne.[8] Tracheia signifiait, selon Strabo 14. 668, cité par Etienne de Byzance, s. v. Τραχεῖα, l'Isaurie entière: οὕτως ἡ Ἰσαυρία πᾶσα. Στράβων τεσσαρεσκαιδεκάτῃ. Κιλικίας δὲ τῆς ἔξω Ταύρου ἡ μὲν λέγεται Τραχεία, ἡ δὲ πεδίας. Τὸ τοπικὸν Τραχεώτης.[9] Trachon ou Trachonis est la région de la Jordanie orientale, avec la métropolis

Fig. 2.: Sirmium, inscription de l'*optio* de la légion III Gallica.
Sl. 2.: Sirmijum, nadgrobni natpis optiona legije *III Gallica*.

Phaene;[10] comme nom de la région entre la Magnesie sur le Méandre et Ephèse, Trachon est attesté épigraphiquement;[11] selon la donnée de Pline, n. h. 5, 115, finalement, Trachia devait être l'un des noms de l'ancienne Ephèse, plus tard retenu pour une partie de la ville située autour de l'ancien port Coresos. Pline, n. h. 5, 93 cite aussi un nom semblable pour la Seleucie en Cilicie: *Seleucia supra amnem Calycadnum Tracheotis cognomine.*

On ne peut pas préciser duquel des toponymes cités il s'agissait dans l'expression *Trahenti origine* sur l'inscription de Sirmium. L'élément à partir duquel on pourrait le déterminer, le nom de la *civitas* à la ligne 6, n'est malheureusement pas préservé. Il ne reste que de chercher l'*origo* de ce soldat dans une région assez vaste des provinces orientales. Il y a pourtant des circonstances qui parleraient en faveur de la supposition que M. Antonius Victor serait originaire d'Isaurie: d'abord le nom de la *civitas* sur l'inscription pourrait être restitué comme *civitat[e Lala]ss(eorum).* Le Κοινὸν Λαλασσεων est attesté sur la monnaie frappée en Isaurie au 1er siècle; Pline, n. h. 5, 94, cite l'*oppidum Lalassis* dans le même pays.[12] L'autre restitution possible, telle que *civitat[e I]ss(eorum)* amènent à croire à l'Isaurie ou au pays voisins.[13] Deuxièmement, le fait que le soldat dans l'inscription de Sirmium porte le nom Antonius, nom très répandu chez les soldats recrutés en Orient,[14] parlerait en faveur de la supposition qu'il s'agissait d'un soldat originaire d'Asie Mineure ou de Syrie.

Il n'est pas possible aussi de préciser la date de l'inscription de la légion III Gallica à Sirmium. Dans la mesure où on peut l'établir par comparaison avec les inscriptions datées de Sirmium, elle ne serait pas antérieure à la fin du 2e ni postérieure du début du 3e siècle.[15] La présence à Sirmium d'un soldat de cette légion dans la période mentionnée semble d'une certaine manière énigmatique. La III Gallica, attestée pour un temps assez court en Mésie dans la deuxième moitié du 1er siècle, quitta en 69 cette province pour ne jamais plus y revenir. Son camp permanent se trouvait pendant toute l'antiquité en Syrie et aucune participation aux guerres menées en Occident n'est prouvée jusqu'ici.[16] Mais, en dépit de ce fait, le monument de Sirmium n'est pas l'unique témoignage de la III Gallica dans la région danubienne: une inscription concernant un soldat de la même légion provient de Viminacium et date du temps de Sévère Alexandre;[17] une tuile estampillée a été découverte dans la Dacie du Nord, à Porolissum[18] et sur une inscription de Nicopolis en Mésie Inférieure on parle de la fille d'un soldat de la III Gallica.[19]

Alors que la tuile de Porolissum pourrait attester la présence d'une partie de cette légion en Dacie, les soldats mentionnés sur les inscriptions de Sirmium et de Singidunum auraient pu arriver sur les bords du Danube par hasard, en accompagnant un empereur lors de son passage à travers les pays balkaniques. Il est possible, quoique pas nécessairement sûr, que les inscriptions de Sirmium et de Viminacium soient contemporaines. Dans ce cas-là Sévère Alexandre aurait pu être l'empereur dans la suite duquel se trouvait le soldat de la III Gallica qui était enterré à Sirmium.[19a] L'autre possibilité d'expliquer la présence de l'*optio* de cette légion orientale à Sirmium est de la lier avec une mission, comme c'était celle de Iunius Maximus, *tribunus* de la III Gallica, chargé d'apporter la nouvelle de la victoire romaine dans la guerre de Lucius Verus contre les Parthes à Rome.[20] G. Antonius Victor, *optio* de la même légion aurait pu se trouver dans sa suite et mourir en cours de route, à Sirmium. Finalement, il n'est pas exclu qu'à Sirmium, de même qu'à Viminacium, il s'agit des soldats colonisés dans les pays aux bords du Danube. Ce qui semble sûr, c'est que les inscriptions mentionnées n'indiquent pas la présence des détachements de la III Gallica en Pannonie ou en Mésie.

* * *

On ne peut pas non plus prouver qu'une autre légion, pannonienne, ou venant d'une autre province, ait eu toute entière son camp permanent à Sirmium. Un bref aperçu des inscriptions militaires qui y sont découvertes, peut montrer qu'il s'agissait toujours de soldats colonisés ici ou de détachements qui y étaient installés pour un temps, au cours des événements sur les frontières de l'empire.

3. *Legio I Adiutrix:* elle est attestée sur un autel à Sirmium: J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.*, 11, 1906/7, 103 = *Sirmium* 1, 1971, n° 12: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Q. Sabini(us) Maximus mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) (centuria) Egna(ti) Paet(i) s.l.m.*

La datation de cette inscription s'appui sur le fait que le centurion Egnatius Paetus est connu aussi comme centurion de la légion X Gemina sur une inscription de Mursa.[21] Dans cette dernière légion il aurait pu être en fonction seulement pendant les années 101-106, parce que plus tard la X Gemina fut transportée vers la Dacie. La charge du centurion Egnatius Paetus dans la I Adiutrix ne peut être située qu'entre 88, quand la légion est venue en Pannonie, et l'an 101, quand le centurion mentionné fut transféré dans la légion X Gemina.[22] L'événement qui pourrait provoquer la présence du centurion ou peut-être une partie de la légion I Adiutrix à Sirmium serait la guerre de Domitien sur les bords du Danube, en 88-89 ou en 92.[23]

4. *Legio II Adiutrix*: on suppose que c'est surtout cette autre légion qui aurait été en garnison permanente près de Sirmium à la fin du 1er siècle. Selon une thèse, avancée d'abord par Pfitzner, puis suivie par les autres chercheurs, jusqu'aux livres les plus récents sur la Pannonie romaine, la région de Sirmium aurait été rattachée pendant une courte période, sous le règne de Domitien, à la province de la Mésie Supérieure.[24] Le texte qui a servi de base à cette opinion, c'est la constatation dans l'*Historia Augusta* que Hadrien, le futur empereur, avait été tribunus de la légion II Adiutrix, avant d'être en fonction en Mésie Inférieure. Il n'est pas précisé dans ce texte dans quelle province il avait servi, mais l'inversion *Inferiorem Moesiam*, au lieu de *Moesiam Inferiorem* dans la deuxième partie de la phrase, serait une opposition à *Superiorem* (sc. *Moesiam)* dans la première partie de la phrase, qui aurait été omise par hasard plus tard.[25] Mais, comme le seul témoignage sur la légion II Adiutrix de la fin du 1er ou du commencement du 2e siècle provient de Sirmium, ce fait a conduit à supposer que la région de Sirmium aurait été unie à la Mésie Supérieure pendant les guerres de Domitien sur les bords du Danube. Le témoignage sur la légion II Adiutrix à Sirmium est l'inscription suivante, *CIL* 3. 10224 *(ILS* 9193) = *Sirmium* 1, 1971, n° 33: *T. Cominius T. f. Volt(inia) Severus Vienna (centurio) leg(ionis) II Adiutric(is) donis donat(us) ab imp(eratore) Aug(usto) bello Dacico torquilis armilis phaleris corona vallari vixit ann(is) XXXXV T. Caesernius Macedo proc(urator) Aug(usti) her(es) ex test(amento) p(osuit).*

Il s'agit d'un argument indirect de sorte que sans une documentation épigraphique nouvelle la question de la frontière entre la Pannonie et la Mésie Supérieure au temps de Domitien reste sans réponse décisive. La seule conclusion qu'on pourrait tirer des inscriptions de la légion I Adiutrix et de la II Adiutrix de la fin du 1er siècle à Sirmium, est la suivante: toutes les deux légions avaient probablement pris part aux guerres de Domitien sur les frontières nords de la Pannonie contre les Sarmates et les Suèbes; la légion I Adiutrix, ou plutôt un de ses détachements, aurait pu passer un certain temps pendant les années 88-89 ou en 92 à Sirmium, accompagnant l'empereur, qui avait peut-être son état-major dans cette ville.[26] L'inscription du centurion de la II Adiutrix n'indique pas nécessairement la

présence d'une troupe. Il s'agit d'un monument funéraire et le défunt T. Cominius pourrait être un de ces soldats qui se sont installés à Sirmium lors de la fondation de la colonie, à l'époque flavienne. A l'âge de 45 ans il avait pu être licencié de la légion.

Un des colons dans cette région pourrait être aussi M. Ulpius Titus, centurion de la légion II Adiutrix, attesté sur une inscription encastrée dans l'église de Novo Hopovo d'aujourd'hui. L'inscription date probablement du temps de Trajan.[27] Les autres témoignages sur la légion II Adiutrix à Sirmium proviennent des époques postérieures: l'autel érigé par le soldat C. Antonius Vitalis est de l'année 148, une autre date de 223.[28] Au temps de Septime Sévère une station bénéficiaire se trouvait à Sirmium. On ne peut pas préciser quels sont les événements qui ont provoqué la présence des soldats de la II Adiutrix à Sirmium à cette époque. Ce qui semble sûr, c'est qu'il ne s'agit pas des vétérans, mais des soldats en service actif.

Il y a des inscriptions de la légion II Adiutrix qui ont été découvertes aux alentours de Sirmium, surtout sur le territoire de Bassiana, à l'est de Sirmium. La donnée fournie par une inscription trouvée dans la province de Dalmatie, qu'un soldat de la II Adiutrix avait été enterré à Bassiana, ainsi qu'une autre donnée sur le *tribunus* de la même légion, sur l'inscription de Bassiana,[29] ont amené E. Ritterling à conclure qu'à l'époque tardive, sous Dioclétien, une garnison de la II Adiutrix se trouvait dans cette ville,[30] non loin de Sirmium. Selon une autre opinion, c'était déjà pendant le Haut-Empire qu'une partie de la II Adiutrix avait été en garnison à Bassiana.[31] Dans la littérature archéolgique de la fin du siècle précédent on parle d'un camp militaire près de Bassiana, de forme trapézoïdale irrégulière, de dimensions considérables.[32] Mais de même, on ne peut pas être sûr, s'il s'agit ici d'un camp militaire ou des remparts d'une agglomération civile. Si l'lon accepte qu'une partie de la légion II Adiutrix se trouvait ici, tandis que la légion entière avait son camp à Aquincum, ce n'aurait pu être que pendant une courte période, au temps des guerres dans les frontières nords de l'empire sous Marc Aurèle.

5. *Legio IV Flavia:* cette légion, qui était cantonné pendant la majorité du temps romain à Singidunum, dans la province voisine de la Mésie Supérieure, a laissé des vestiges de son activité aux alentours de Sirmium, à Cornacum,[33] à Mursa,[34] et même dans le camp permanent de la II Adiutrix à Aquincum.[35] C'est grâce à l'inscription sur un autel récemment trouvé à Mursa (Osijek), à l'ouest de Sirmium, et précisément datée à l'an 164, qu'on peut parler de la présence de la IV Flavia, ou plutôt de ses soldats, au sud de la Pannonie Inférieure au temps de Marc Aurèle.[36] Il s'agit des bénéficiaires de la IV Flavia. De Sirmium il ne provient qu'un fragment de l'inscription: RO IIII F F.[37]

La légion IV Flavia avait été probablement temporairement affectée aux troupes sous le commandement du gouverneur de la Pannonie Inférieure à la veille de la guerre de Marc Aurèle contre les Jazyges et autres tribus sarmates. D'après les briques estampillées de cette légion, trouvées à Aquincum dans les couches archéologiques bien définies, et d'après les inscriptions de *praefectus castrorum* de la IV Flavia de la même place, B. Lörincz a conclu récemment que la légion se trouvait à Aquincum temporairement, pendant les années 162-166.[38]

On peut seulement supposer quelle était la tâche des *beneficiarii consularis* de la IV Flavia aux environs de Sirmium.[38a] Un de leurs devoirs était peut-être de controler les routes et tout particulièrement du ravitaillement destiné aux troupes du camp légionaire à Aquincum, durant les préparatifs de guerre sur les bords du Danube.

Legiones germanicianae: I Minervia et VIII Augusta: Il y a deux légions qui appartenaient à l'armée de la province gérmanique et qui sont attestées à Sirmium: la I Minervia, dont un centurion était enseveli à Sirmium, et la VIII Augusta, attestée sur deux monuments funéraires.

6. *I Minervia: ILJug* 273 = *Sirmium* 1, 1971, n° 32: *D(is) M(anibus) Restitutius Silvanus (centurio) leg(ionis) I Men(erviae) (!) Aur(elius) Martius heres et Aurelia Bona sec(unda) heres coniugi bene meren(ti) f(aciendum) c(uraverunt).*

7. *VIII Augusta: ILJug* 274 = *Sirmium* 1, 1971, n° 35: *[--]mus [...] nius Samminus (?) im(a)g(inifer) leg(ionis) VIII Aug(ustae) fecit Verina coiux.*

– J. Šašel, *Situla* 4, 1961, 3-4 = *ILJug* 272 = *Sirmium* 1, 1971, n° 36: *D(is) M(anibus) Gratius Artilius et Cludius Clamosus (centuriones) leg(ionis) VIII Aug(ustae) bello Serdicenci desideratis. Scho[la] (centurionum) leg(ionis) s(upra) s(criptae) collegis bene merentibus d(e) s(ua) p(ecunia).*

Ce sont probablement ces deux légions qui faisaient les *vexillationes legionum germanicianarum*, attestées avec les vexillationes des légions britanniques sur un autel du temps de Gallien: *CIL* 3. 3228 + p. 2382, 182 *(ILS* 546) = *Sirmium* 1, 1971, n° 19: *[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) Monitori (p)ro salute adque incolumitate d(omini) n(ostri) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) leg(ionum) [g]ermaniciana(rum) [e]t brittanicin(arum) [cu]m auxilis [e]arum [... V]italianus [--- pro]tect(or Aug(usti) n(ostri) [praepo]situs [v(otum)] p(osuit).*

Bien que ce dernier monument soit daté, le problème du séjour de ces légions à Sirmium n'est pas encore résolu. La cause de leur transfert est inconnue; on ne peut dater qu'approximativement les inscriptions mentionnées ci-dessus. La I Minervia était transférée de son camp rhénan plusieurs fois vers les pays danubiens: elle faisait partie de l'armée expéditionnaire aux temps des guerres daces de Trajan, puis elle passa par Sirmium sur sa route vers le front parthe en 166; plus tard, elle fut employée, sous le commandement de Iulius Castinus, contre les *defectores et rebelles* en Pannonie et, finalement, de nouveau attestée à Sirmium au temps de Gallien.[39]

Les inscriptions de la VIII Augusta à Sirmium datent, semble-t-il, d'une époque assez tardive, de la deuxième moitié du 3e siècle et on ne peut pas les rattacher au premier séjour de la légion en Pannonie, entre 14 et 45, ni à sa période mésienne, jusqu'à l'an 69. Elle passa un certain temps en Dalmatie, sous le règne de Marc Aurèle et combatit, elle aussi, les *defectores et rebelles* en Pannonie.[40] C'est sous Gallien probablement que deux centurions, enterrés à Sirmium, ont perdu leur vie dans *bellum Serdicense*, mené, comme on le suppose,[41] contre Macrinus et Quietus. Le fait que c'était la *schola centurionum* qui a érigé leur monument, parle en faveur de l'hypothèse qu'il s'agissait d'un séjour prolongé d'un détachement de la légion à Sirmium.

Les monuments de la légion I Minervia et de la VIII Augusta à Sirmium, quoique de même type, n'appartiennent probablement pas à la même époque. Il est possible que se soient des événements différents qui ont provoqué le transfert des troupes des provinces germaniques à Sirmium; mais, en tout cas les vexillationes de ces légions ont passé un certain temps à Sirmium au 2e et au 3e siècle.

* * *

La présence des soldats des légions pannoniennes, mésiennes, germaniques et britanniques et même orientales dans Sirmium peut être expliquée par des causes différentes: 1^{0}. Certains y sont parvenus comme soldats des troupes qui accompag-

naient les empereurs pendant les guerres menées sur les frontières pannoniennes. C'était Domitien qui avait probablement son état-major à Sirmium, Marc Aurèle passa aussi un certain temps ici. 2^0. Comme Sirmium était liée aux camps légionaires en Pannonie et en Mésie et était situé dans la route principale le long de la Sava et du Danube, les empereurs du 2e et du 3e siècle s'arrêtaient ici lors de leur passage à travers les Balkans. On sait, par exemple que Marc Aurèle était à Sirmium en 166, Septime Sévère s'arreta ici en 202. 3^0. Au cours des préparations de la guerre contre les Sarmates et Jazyges, les soldats à Sirmium et ses alentours étaient chargés de protéger le transport d'approvisionnement des troupes des domaines impériaux près de Mursa. 4^0. Il y avait des détachements à Sirmium qui étaient engagés dans la construction des remparts au temps de Domitien. 5^0. Sous Gallien le combat contre les usurpateurs du pouvoirs royal ainsi que contre les *defectores* et *rebelles* a amené les troupes de l'Occident à Sirmium. 6^0. Finalement, quelques inscriptions militaires à Sirmium et ses environs proviennent des vétérans colonisés dans cette région dès la fondation de la colonie.

Ce court aperçu des témoignages épigraphiques sur les légions à Sirmium a montré que dans la ville ne se trouvait pas une garnison légionaire permanente ni au 1er siècle ni plus tard.[42] Mais toujours on peut poser la question, où étaient logées les troupes, concentrées à Sirmium pour la guerre ou accompagnant l'empereur lors de son passage? Dans les explorations archéologiques faites jusqu' à présent on n'a pas découvert un camp militaire. Reste à supposer qu'au 1er siècle se sont les remparts de la cité qui avaient abrités les troupes; plus tard, au 2e et au 3e siècle les troupes auraient pu stationées près de la cité, dans la banlieue. Un camp temporaire aurait pu se trouver à trois milles de la ville – c'est la distance indiquée sur une borne miliaire du temps de Marc Aurèle et de nouveaux sur une borne du temps de Septime Sévère.[43]

---

[1] Professeur V. Popović et M. P. Milošević m'ont signalé ces inscriptions et m'ont autorisé à les publier; je tient à leur exprimer, une fois de plus, toute ma reconnaissance.

[2] *CIL* 3. 15196[4].

[3] Les briques à l'estampille de la légion à Poetovio et à Vindobona: *CIL* 3. 4660, 1–23; en Dacie: *Inscr. Dac. Rom.* 3/1, p. 541 sq.

[4] Les briques de la Bretagne: *RIB* n° 577. Sur les détachements qui construisaient les ramparts cf. R. Saxer, *Epigr. Stud.* 1, 1967, nos. 144 sqq.

[5] V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien* (1938) 314–317. Sur la légion XIII Gemina cf. E. Ritterling, Legio, in: *RE* 12 (1924) col. 1714 sqq., surtout col. 1716. En ce qui concerne sa participation aux guerres de Domitien sur les frontières pannoniennes contre les tribus sarmates et autres, cf. K. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa 5/2 (1937) 37 sqq.; G. Alföldy, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 11, 1959, 126 sqq.

[6] Les remparts de Sirmium sont attestés chez les écrivains postérieurs: *Philostratus, Vitae sophistorum*, ed. F. C. Conybeare (Harward 1961) p. 168; *Amm. Marc.*, 19, 59.

[7] C'est M. D. Prica qui m'a informé que le monument était découvert en Zasavica, sur les rives de la Sava. De la même place provient la monnaie du 3e et du 4e siècle.

[8] Sur la légion cf. Ritterling (n. 5) col. 1580 sqq. Sur l'origine des soldats voir G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano* (1953) p. 222.

[9] Cf. Strabo, 14, 668: Τῆς Κιλικίας δὲ τῆς ἔξω τοῦ Ταύρου ἡ μὲν λέγεται τραχεῖα, ἡ δὲ πεδιάς. τραχεῖα μεν, ἧς ἡ παραλία στενή ἐστι, καὶ οὐδὲν ἢ σπανίως ἔχει τι χωρίον ἐπίπεδον...

[10] *Joseph. Antiqu.*, 13, 427; 15,343; Bell., 2,95 et autres, cf. G. Hölscher, in: *RE* 6 A (1937) co. 1865 sq.

[11] Cf. Keil, in: *RE* 6 A, col. 1862 et idem, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 13, 1910, col. 77: Ἀγαθῇ τύχῃ. Ἐπιμεληθέντος M. Καικιλίου Νουμᾶ ἐπιτρόπου τοῦ Σεβαστοῦ ἡ Ἀμυζονέων πόλις τὸ ἐπιβάλλον αὐτῇ μέρος τοῦ Τράχωνος τῇ Ἀσία κατεσκεύασεν ἐπιμεληθέντων τοῦ ἔργου Ἴσσονος τοῦ Ἑρμίου...

[12] Sur Lalassis voir récemment R. Syme, *Anat. Stud.* 36, 1986, 159 sqq.

[13] Ruge, in: *RE* 12 (1924), col. 535. Oppidum Issos: *Plin. n. h.* 5,91. Selon la donnée de Stephan de Byzance, Issos se trouvait à la frontière de la Tracheia (cf. p. 632). – On

pourrait supposer aussi que ce sont les lettres au début de la ligne 6, DEISTA, dont on devrait tirer le nom de la *civitas*, par example *De Ista(eorum) civitat[e--]*, ce qui laisse la lacune sans restitution, mais amène à croire qu'il s'agit de la communauté limitrophe entre la Lycaonie et la Phrygie (L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* [1984] 391; cf. *Monum. As. Min. Ant. n° 214*)

[14] Cf. O. Cunz, Legionäre des Antonius und Augustus aus dem Orient, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 25, 1929, 69 sqq. Sur les inscriptions et dans les papyrus d'Egypte, 70 soldats portent le nom Antonius (cf. R. Cavenaile, *Aegyptus* 50, 1970, nos. 137–206). Laodiceia, Tavius et Gabala sont attestés comme leur pays d'origine. En Isaurie même un souverain portait le nom M. Antonius Polemo, cf. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (1950) 996. – Sur le nom Antonius en Orient voir aussi B. Holtheide, *Römische Bürgerrechtspolitik und römische Neubürger in der Provinz Asia* (1983) p. 33 sqq.

[15] Cf. *Sirmium* 1, 1971, pl. 5:1 (n° 33 = *CIL* 3.10224) – le monument de la fin du 1er siècle; pl. 2:3 (n° 15, un autel votif de 148); 1:4 (n° 11, autel votif de 223); 4:2 (n° 28 = *CIL* 3. 3237, de 212). Les lettres de la nouvelle inscription sont régulières d'un côté comme celles des monuments cités nos. 15,28 et 33; en ce qui concerne la manière de la gravure du texte, avec les lettres gravées peu profonde dans la pierre, l'écriture serait plus proche des monuments postérieurs, par example de celui de centurions de la légion VIII Augusta, *Sirmium* 1, 1971, pl. 7:1 (n° 35) et 8:1 (n° 36) du 3e siècle. Du point de vue paléographique, l'inscription de l'*optio* de la III Gallica représenterait au fond une transition entre l'écriture des monuments du 2e et de ceux du 3e siècle.

[16] Ritterling, in: *RE* 12 (1924) col. 1580 sqq.

[17] *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 8, 1905, Beibl. 6, n° 14 = *IMS* 2. 85, avec l'inscription de la femme d'un soldat: *Valeriae Hilarae M. Aurel(ius) Timon (centurio) leg(ionis) III Gall(icae) S(everianae) A(lexandrianae) coniugi piissimae.* Serait-ce les cendres (»Urnenbehälter«, d'après Vulić, Jahresh.) d'une femme qui aurait accompagné son mari pendant son voyage, on ne peut que de supposer.

[18] E. Toth, *Porolissum, Das castellum in Moigrad, Ausgrabungen von A. Radnóti* 1943 (Budapest 1978) 43 = An. epigr. 1979, n° 501.

[19] V. Beševliev, Spätgriechische und *Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (1964) n° 48. L'inscription date d'époque chrétienne.

[20] Sur la mission de Iunius Maximus en 166 et sa route voir G. Alföldy – H. Halfmann, *Ztschr. Pap. Epigr.* 35, 1979, 204 sqq. – Sur la charge d'un *optio* voir D. Breeze, *Britannia* 7, 1976, 127 sqq. Un *optio* à la tête d'une *vexillatio:* M. Speidel, Epigr. Anat. 6, 1985, 75 sqq. *Optio spei:* cf. *CIL* 3. 3445, *Aquincum* (l'an 218).

[21] J. Klemenc, *Vj. Hrv. arh. dr.* 15, 1928, 272.

[22] *Ib.*

[23] Ritterling (n. 5) col. 1388 sq.; G. Alföldy (n. 5) 122; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (1974) 82. L'opinion de J. W. Eadie, in: *Limes, Akten des XI Intern. Limeskongresses, Székesfehérvár 1976* (Budapest 1977) 212 me semble le plus acceptable: »For my purposes, it is sufficient to know that the environs of Sirmium were patrolled from time to time by troops of the I and II Adiutrix«.

[24] W. Pfitzner, Geschichte der römischen Kaiserlegionen von Augustus bis Hadrianus (1881) 77 et 122; Ritterling, (n. 5) col. 1443 sq.; Mócsy (n. 23) p. 82.

[25] HA, Vita Hadriani 2,2: *Quare a Traiano adductus a patria et pro filio habitus nec multo post decemvir litibus iudicandis datus inde tribunus secundae Adiutricis legionis creatus. post hoc in inferiorem Moesiam translatus extremis iam Domitiani temporibus.*

[26] Cf. M. Mirković, *Sirmium* 1, 1971, p. 33.

[27] C'est son nom *Ulpius* qui donne un *terminus post quem.*

[28] *Sirmium* 1, 1971, n° 15, phot. pl. 2:3 (l'an 148); ib., n° 11 pl. 1:4 (de l'an 223).

[29] L'inscription de la Dalmatie: *CIL* 3. 12799; de Bassiana en Pannonie: *CIL* 3. 14208. Cf. aussi *CIL* 3. 15133.

[30] Ritterling (n. 5) col. 1452.

[31] S. Dušanić, *Zbor. Fil. fak. Beograd* 10/1, 1968,89 sq.

[32] Š. Ljubić, *Vj. Hrv. arh. dr.* 5, 1883, 65 sq. Il s'agit des remparts de 322,4x521,6x 385x390,6m.

[33] *CIL* 3. 10250 = *Sirmium* 1, 1971, n° 91.

[34] *Osječ. zb.* 11, 1967, 89 sq. = *An. epigr.* 1974, n° 536 = *IL Jug* 1058; *Osječ. zb.* 13, 1971, p. 102 = *An. épigr.* 1973, n° 448.

[35] *CIL* 3. 3631, 3632, 3468, 3578 et autres, cf. Ritterling (n. 5) col. 1444 sq.; G. Alföldy (n. 5).

[36] *Osječ. zb.* 13, 1971, p. 102 sq.

[37] *CIL* 3. 3250 et 3251 = *Sirmium* 1, 1971, n° 73 c.

[38] B. Lörincz, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 30, 1978, 301 sqq.

[38a] On a découvert recemment (en 1988) outre autres, les inscriptions des *beneficiarii consularis* de la légion IV Flavia à Sirmium.

[39] Les inscriptions d'Aquincum, *CIL* 3. 10471–10473, datées par Ritterling (n. 5) col. 1431 et col. 1429, en 208. Cf. aussi G. Barbieri, *l'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino* (1952) p. 75, n° 308; *PIR* 2, p. 213, n° 368; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum* 1 (1984) col. 115, n° 28.

[40] Ritterling (n. 5) col. 1642 et spécialement

col. 1660.

[41] J. Šašel, *Situla* 4, 1961, 3 sqq. = *IL Jug* 272.

[42] Sur l'histoire militaire de Sirmium et son rôle pendant les guerres au 1er siècle cf. A. Mócsy (n. 23) 43 sqq., qui supposait que Sirmium avait une garnison militaire déjà au temps de l'insurrection pannonienne en 6 de notre ère (»a strong occupation forces«), cf. déjà A. v. Domaszewski, *Westd. Zeitschr. Gesch. Kunst* 21, 1902, p. 179. L'opinion différente de M. Mirković, *Sirmium* 1, 1971, p. 26 sqq. Cf. aussi J. W. Eadie (n. 23).

[43] *CIL* 3. 10615 = *Sirmium* 1, 1971, n° 92 (pl. 14:1) et *CIL* 3. 10616 = *Sirmium* 1, 1971, n° 93.

SIRMIUM I RIMSKA VOJSKA

Sažetak

Dva su neobjavljena spomenika iz Sirmijuma na kojima se spominju legije, dosada nepoznate u ovom rimskom gradu: *XIII Gemina* na jednom bloku od peščara (**sl. 1**) koji je bio uzidan u bedeme Sirmijuma i *III Gallica* na jednom nadgrobnom natpisu (**sl. 2**).

Kratak natpis legije *XIII Gemina* (**sl. 1**) mago bi se tumačiti kao svedočanstvo o učešću jednog njenog odreda u podizanju sirmijskih bedema. Slova P V C u r. 3 označavaju verovatno dužinu dela bedema na kome je radila *XIII Gemina*. Ako se ima na umu da je, prema svedočanstvu jednog salonitanskog natpisa[4] *cohors I miliaria Delmatarum*, dakle odred od 1000 ljudi, sagradio 800 stopa bedema, odred koji je sagradio 100 stopa u Sirmijumu mogao je brojati 125 ljudi. Učešće odreda legije *XIII Gemina* u podizanju gradskih bedema u Sirmijumu moglo bi se datovati u 90-te godine I veka, kada se ova legija već nalazila u Vindoboni.[5] Kratak natpis na kamenom bloku predstavljao bi najstarije svedočanstvo o gradjenju bedema u Sirmijumu.[6]

C. Antonius Victor na drugom natpisu (**sl. 2**), *Trahenti origine* – poreklo koje nije moguće pouzdano utvrditi,[9-14] služio je kao *optio* u sirijskoj legiji *III Gallica*[8]; sahranjen je u Sirmijumu u 47. godini života. Nema podataka o zadržavanju ove legije sa Istoka u Podunavlju niti o njenom učešću u ratovima na zapadnim rimskim granicama. Svedočanstva o njoj na Balkanu veoma su malobrojna: jedan natpis iz Viminacijuma iz vremena Severa Aleksandra,[17] jedna opeka sa njenim žigom, nadjena u Porolisumu, u Dakiji[18] i nadgrobni natpis ćerke jednog vojnika nadjen u Nikopolju u Donjoj Meziji.[19] O razlogu dolaska optiona legije *III Gallica* u Sirmium mogu se praviti razne pretpostavke. Najverovatnija je ona da se C. Antonius Victor nalazio u pratnji nekog od careva prve polovine III veka, pri njihovom prolasku preko Balkanskog poluostrva.

Broj natpisa u Sirmijumu na kojima su potvrdjeni pripadnici raznih legija je znatan. Pored legija *III Gallica i XIII Gemina* na novim natpisima, spominju se I in II *Adiutrix*, koje su pripadale vojsci Panonije, *IV Flavia* iz Gornje Mezije, germanske legije *I Minervia i VIII Augusta*. Nijedna od njih medjutim, nije bila stacionirana u Sirmijumu. Neke od ovih legija su se nalazile u pratnji careva ili su činile ekspedicionu vojsku za vreme ratova na severnoj granici Panonije (*I Adiutrix, II Adiutrix* u vreme Domicijana),[23] neki odredi su obezbedjivali sigurnost komunikacija i snabdevanja vojske u Panoniji u vreme ratova (*IV Flavia* u vreme Marka Aurelija);[36] germanske legije su učestvovale u ratu protiv *defectores et rebelles*[40] u vreme Severa ili protiv uzurpatora u vreme Galijena.[41] Najzad, bilo je i isluženih vojnika koji su se naseljavali u Sirmijumu i njegovoj okolini.

Premda nije imao stalni legijski garnizon, Sirmijum je ipak bio mesto gde su povremeno bili smešteni vojni odredi. U dosadašnjim arheološkim istraživanjima vojni logor nije otkriven. Ostaje da se pretpostavi da su gradski bedemi pružali prostor za smeštaj trupa koje su pratile careve u vreme ratova ili pri prolasku preko Balkana.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 643–648

NOVI MILJOKAZ IZ OKOLINE SIRMIJUMA

MILENA DUŠANIĆ

Filozofski fakultet, Stevana Musića b.b., YU – 21000 Novi Sad

Na groblju u Dobrincima (kod Rume, ant. *Caput Bassianense)* pronadjen je 1979. god. rimski miljokaz, koji je potom prenet u Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici.[1] Miljokaz je od krečnjaka, gore i dole odlomljen, sačuvana visina iznosi 0,69 m, prečnik 0,44 m. Početak i kraj natpisa su propali. Slova pravilna, delimično istrvena, vis. 0,045–0,048 m **(sl. 1, 2)**. R. 2 VE, r. 5 NE u ligaturi.

Tekst na miljokazu glasi:

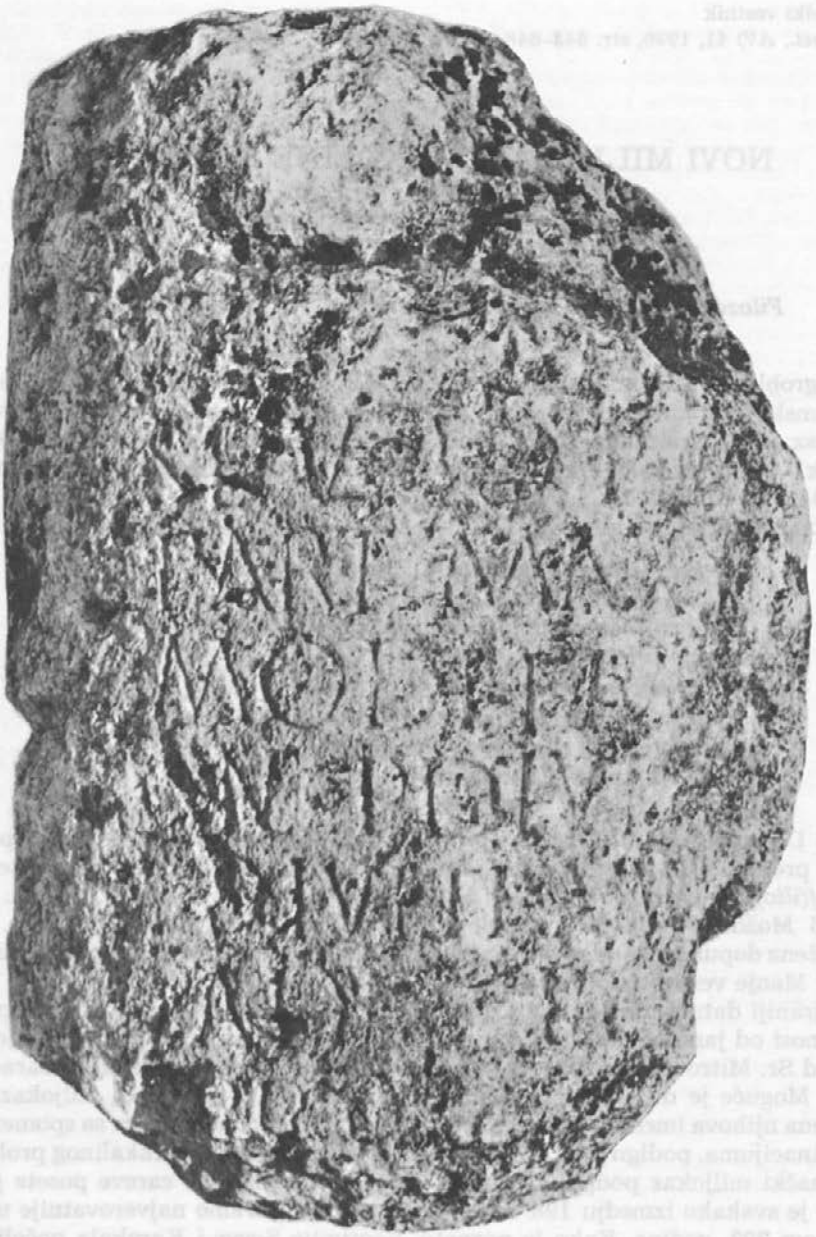
[Imp(eratori) Caes(ari) L. Septimio]
Severo pio Pę[rt(inaci) Aug(usto) Arab(ico) Adiab(enico)]
Part(hico) max(imo) div[i Marci f(ilio), divi Com] –
modi fratṛi, div[i Antonini]
[pi]i nep(oti), divi Hadr[iani pro] –
nep(oti), divi Traiani a[bn(epoti), divi Nervae]
adn(epoti), pǫnt(ifici) [max(imo)]
[t]rib(unicia) [pot(estate) ---

R 3 Dopuna div[i *M. Antonini pii f(ilio)]*, kako se najčešće sreće na natpisima, čini se preduga. Na kamenu je stajalo ili [*M. Antonini f(ilio)*] ili, verovatnije, *div[i Marci f(ilio)]*, kako se, mada retko, M. Aurelije naziva (up. *ILS* 1182, 1507).

R 6 Možda *Traiani [P]art(hici) [abn(epoti)]*, kako bi bilo uobičajeno. Gore predložena dopuna više odgovara, koliko se može videti, tragovima slova na kamenu.

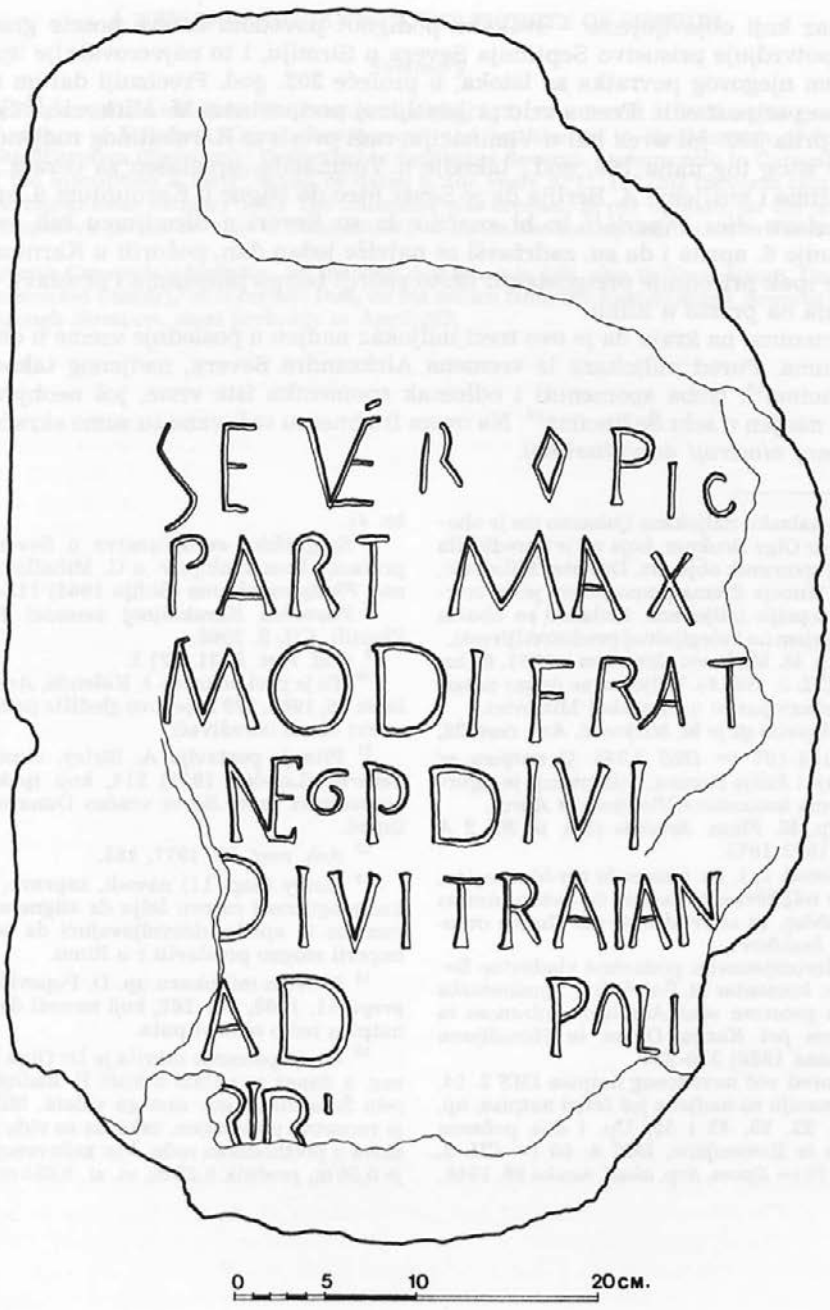
R 7 Manje verovatno *adn[e]pǫtį*.

Najraniji datum dizanja miljokaza pruža titula *Parthicus* (r. 3), koju Septimije Sever nosi od januara 198. Ove godine podignut je još jedan miljokaz, nadjen oko 4 km od Sr. Mitrovice, na kome se uz cara pominju i oba njegova sina, Caracalla i Geta.[2] Moguće je da su, u izgubljenom delu natpisa, i na našem miljokazu bila navedena njihova imena, ili samo Karakalino ime. To je slučaj, npr. sa spomenikom iz Viminacijuma, podignutog 202. god. prilikom Severovog i Karakalinog prolaska.[3] Dobrinački miljokaz podignut svakako povodom očekivane careve posete gradu, nastao je svakako izmedju 198. i 202. god., kako smatramo najverovatnije upravo početkom 202. godine. Kako je poznato, Septimije Sever i Karakala počeli su 1. januara 202. u Antiohiji svoj treći konzulat.[4] Sa dosta razloga smatra se da su carevi potom, vraćajući se iz istočne vojne kampanje u Italiju, prešli preko Trakije, Mezijâ i Panonije. U prilog tome govori podatak u istoričara Herodijana.[5] Sa tim se slažu i epigrafski dokumenti, koji svedoče o prisustvu Severa u ovim provincijama. Pored već navedenog spomenika iz Viminacijuma tu su i drugi,[6] u Donjoj Meziji,[7] kao i jedan u Sisciji.[8] Direktno svedočanstvo o Severovom boravku jeste podatak

Sl. 1: Miljokaz iz Dobrinaca (Srem).
Fig. 1: The Milestone from Dobrinci (Srem).

iz Justinijanovog kodeksa,[9] gde je zabeleženo da je car 18. marta napustio Sirmijum. Kako je, medjutim, dokazano da je ovaj datum zapravo greška u rukopisu,[10] postavilo se pitanje verodostojnosti tvrdnje o Severovom boravku u Sirmijumu.[11]

Sl. 2: Miljokaz iz Dobrinaca (faksimil).
Fig. 2: The Milestone from Dobrinci (fascimile).

Miljokaz koji objavljujemo – svakako podignut povodom careve posete gradu – jasno potvrdjuje prisustvo Septimija Severa u Sirmiju, i to najverovatnije upravo prilikom njegovog povratka sa Istoka, u proleće 202. god. Precizniji datum može se samo pretpostaviti. Prema vrlo prihvatljivoj pretpostavci M. Mirković,[12] Severi su 4. aprila 202. još uvek bili u Viminaciju, radi proslave Karakalinog rodjendana, koji je istog tog dana 196. god., takodje u Viminaciju, proglašen za cezara. Ako prihvatimo i mišljenje A. Berlija da je Sever hteo da stigne u Karnuntum 9. aprila, za proslavu *dies imperii*,[13] to bi značilo da su Severi u Sirmijumu bili već 5., najkasnije 6. aprila i da su, zadržavši se najviše jedan dan, požurili u Karnuntum. Čini se ipak prirodnije pretpostaviti nešto sporiji tempo putovanja i proslavu dana stupanja na presto u Rimu.

Pomenimo na kraju da je ovo treći miljokaz nadjen u poslednje vreme u okolini Sirmijuma. Pored miljokaza iz vremena Aleksandra Severa, nadjenog takodje u Dobrincima[14], treba spomenuti i odlomak spomenika iste vrste, još neobjavljen, koji je nadjen u selu Šašincima[15]. Na ovom fragmentu sačuvane su samo skraćenice *D(omino) n(ostro)/ nob(illissimo)*.

---

[1] O nalasku miljokaza ljubazno me je obavestila dr Olga Brukner, koja mi je i predložila da ovaj spomenik objavim. Dr Petar Milošević, kustos Muzeja Srema pomogao mi je da izvršim autopsiju miljokaza. Srdačno se oboma zahvaljujem na kolegijalnoj predusretljivosti.

[2] Up. M. Mirković, *Sirmium* I, 1971, 86 br. 93 (= *CIL* 3. 10616). Miljokaz se danas nalazi u gradskom parku u Sremskoj Mitrovici.

[3] Objavila ga je M. Mirković, *Arh. vest.* 28, 1977, 183-187 (= *IMS* 2.54). U natpisu se spominje i Julija Domna, a datovanje je sigurno, prema konzulima *(Pollione et Apro)*.

[4] Up. M. Fluss, *Severus* (13), u: *RE* 2 A (1923) 1973-1975.

[5] Herod. 3, 1, 10: ἀνύσας δὲ τὴν ὁδοιπορίαν, τά τε ἐν τοῖς ἔθνεσι διοικήσασ ὡς ἑκάστῳ ἀπήτει τὸ χρειῶδες, τά τε ἐν Μυσοῖς καὶ Παίοσι στρατόπεδα ἐπελθών...

O Herodijanovim podacima vladavine Severa up. komentar M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu* (Ljubljana 1986) 370-383.

[6] Pored već navedenog natpisa *IMS* 2. 54, u Viminaciju su nadjena još četiri natpisa, up. *IMS* 2. 22, 25, 42 i 55. Up. i dva počasna natpisa iz Remesijane, *IMS* 4. 69 (= *CIL* 3. 1685) i 70 (= *Spom. Srp. akad. nauka* 98, 1948, br. 4).

[7] Epigrafska svedočanstva o Severovom prolasku kroz Trakiju v. u G. Mihailov, *Acta ant. Philippopolitana* (Sofija 1963) 113-116.

[8] Posvećen Karakalinoj verenici Fulviji Plautili, *CIL* 3. 3968.

[9] *Cod. Iust.* 2, 31 (32) 1.

[10] To je prvi pokazao J. Kolendo, *Archaeologia* 16, 1965, 129 i njegovo gledište prihvatili su svi ostali istraživači.

[11] Pitanje postavlja A. Birley, *Septimius Severus* (London 1971) 214, koji ipak drži verovatnim da se Sever vraćao Dunavom na zapad.

[12] *Arh. vest.* 28, 1977, 185.

[13] Birley (nap. 11) navodi, zapravo, samo kao mogućnost carevu želju da stigne u Karnuntum 9. aprila, dozvoljavajući da se dies imperii mogao proslaviti i u Rimu.

[14] O ovom miljokazu up. D. Popović, *Arh. pregl.* 11, 1969, 261-262, koji navodi da je na natpisu reč o obnovi puta.

[15] Ovaj spomenik otkrila je Dr Olga Brukner, a danas se nalazi u kući P. Radojčića u selu Šašincima, gde sam ga videla. Miljokaz je recentno prelomljen, tako da se vide ostaci slova u prethodnom redu. Vis. sačuvanog dela je 0,50 m, prečnik 0,25 m, vi. sl. 0,055 m.

A NEW MILESTONE FROM THE VICINITY OF SIRMIUM

Summary

The Roman milestone under the examination (**fig. 1, 2**) , was found in 1979 in the graveyard of the village of Dobrinci (*Caput Bassianense*) and transferred to the Museum of Srem in Sremska Mitrovica (Sirmium).[1] Dedicated to Septimius Severus, perhaps also to Caracalla (the end of the inscription is lost),[2] it can be dated in the years A. D. 198-202 (Severus carries the title *Parthicus* since January 198). The milestone was erected, in our opinion, on the occasion of the emperor's presumed visit to Sirmium in 202. Since one inscription, found in Viminacium,

4th of April, Caracalla's birthday, on the very day when in 196, also in Viminacium, Caracalla was nominated Caesar),[6] it is certain that, on his return from the East to Rome, Severus passed also through Sirmium, most probably in April 202.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 649-652

KARAKALIN MILJNIK IZ CELJA

VERA KOLŠEK

Pokrajinski muzej, Muzejski trg 1, YU-63000 Celje

Za spominski zbornik Jaru Šašlu, velikemu prijatelju celjskega muzeja, sem izbrala fragment miljnika, povezanega z rimskimi cestami, za katere se je pokojni kolega še prav posebno zanimal, kar je izpričano v njegovi disertaciji in v *Arheoloških najdiščih Slovenije* (1975) v poglavju Rimske ceste v Sloveniji.

Pred dvema letoma se je na Muzejskem trgu v Celju pred hišo št. 7 pod kolesom tovornjaka udrl tlak. Iz nastale jame smo poleg dveh nepomembnih kamnov potegnili tudi fragment miljnika. Gotovo je fragment prišel v zemljo že pred časom (v 18. st.?), ko so ravnali zemljišče za bodoči trg. Gre za spodnji levi del miljnika. Njegova inv. št. je L 306, velikost: viš. 63 cm, šir. 40 cm, deb. 24 cm. Od napisa je ohranjenih 7 vrstic, katerih začetki so vsi ohranjeni. Manjka desna stran. Višina črk 7–4 cm; po velikosti izstopa črka I v besedi IMP. Ligature so ET v prvi vrstici, MA v 4. vrstici v besedi MAXIMUS in v 6. vrstici LI v MILIARIA (**sl. 1**).

Napis:

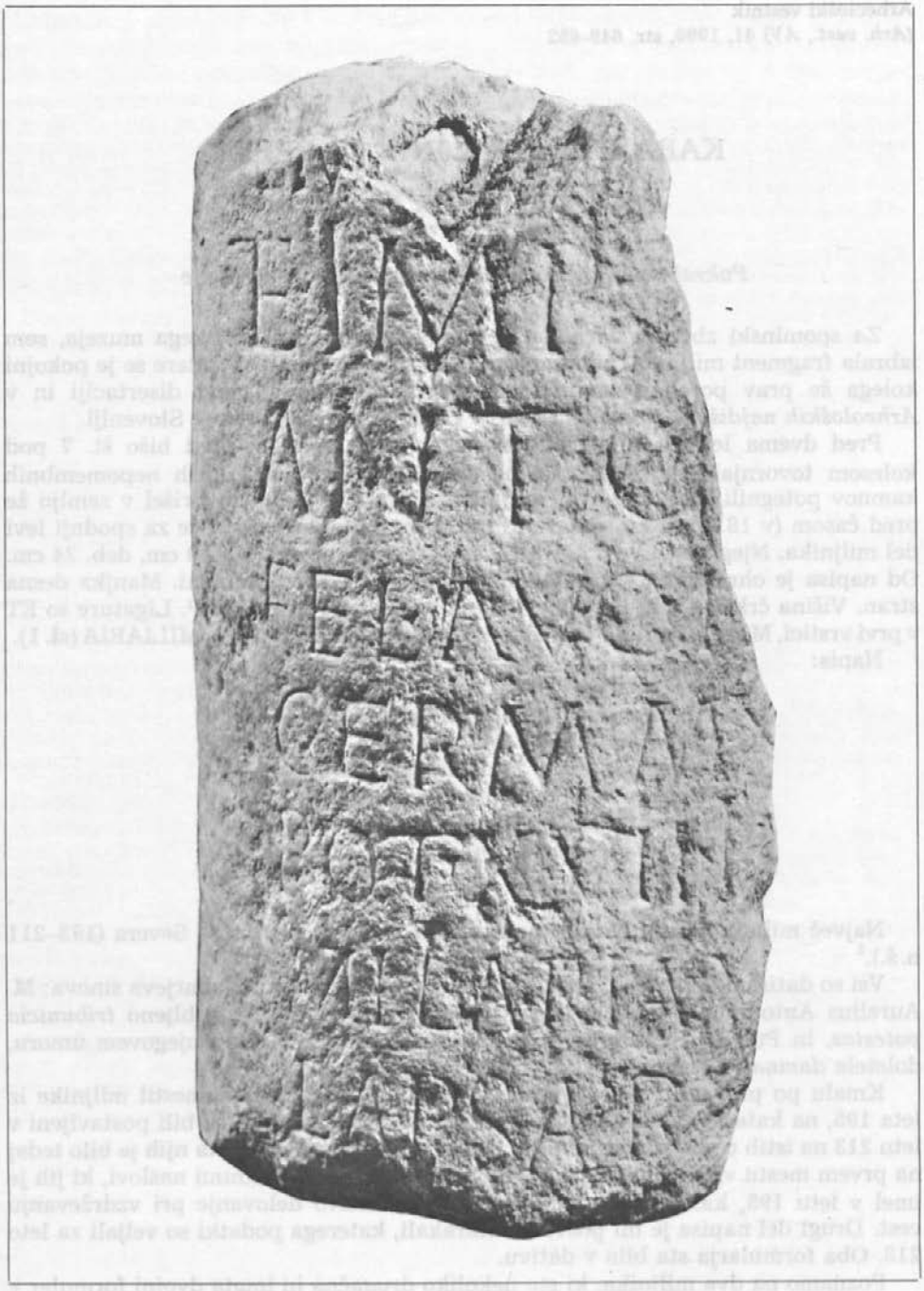
– –]
et Imp(erator) C[aes(ar) Mar(cus) Aur(elius)]
Anto[ninus pius]
fel(ix) Aug(ustus) P[ar(thicus) max(imus)]
Germ(anicus) max(imus) [trib(unicia)]
pot(estate) XVII im[p(erator)]
miliaria v[etustate con]
lapsa r[estitui iusserunt]

Največ miljnikov so v Noriku postavili za vladarja Septimija Severa (193–211 n. š.).[1]

Vsi so datirani v leto 201. Na miljnikih sta navedena tudi vladarjeva sinova: M. Aurelius Antoninus Caracalla kot njegov sovladar, s četrtič dobljeno *tribunicia potestas,* in Publius Septimius Geta, čigar ime je leta 212, po njegovem umoru, doletela *damnatio memoriae.*

Kmalu po prevzemu oblasti pa je Caracalla (211–217) nadomestil miljnike iz leta 195, na katerih še ni bilo njegovega imena. Novi miljniki so bili postavljeni v letu 213 na istih cestah in istih krajih kot za Septimija Severa. Na njih je bilo tedaj na prvem mestu vklesamo ime Septimija Severa z vsemi častnimi naslovi, ki jih je imel v letu 195, kar je dokazovalo njegovo intenzivo delovanje pri vzdrževanju cest. Drugi del napisa je bil posvečen Karakali, katerega podatki so veljali za leto 213. Oba formularja sta bila v dativu.

Poznamo pa dva miljnika, ki sta nekoliko drugačna in imata dvojni formular v nominativu. Prvi je iz Krive vrbe (Krumpendorf) ob Vrbskem jezeru, drugi iz Ivence, 6 milj iz Celja.[2]

Sl. 1: Celje. Miljnik cesarja Karakale.
Abb. 1: Celje. Kaiser Caracallas Meilenstein.

Značilni za ta formular so podatki za Septimija Severa v letu 200 in za Karakalo v letu 214.

Karakala je dobil kot zmagovalec priimek *Germanicus maximus* leta 213, tribunska oblast *(tribunicia potestas)* sedemnajstič (XVII) pa se veže na leto 214. Na podlagi teh dveh podatkov smo miljnik lahko primerjali z onim iz Ivence (*CIL* 3. 5735, Dunaj) in rekonstruirali celotni napis. Možna so manjša odstopanja v besedilu, kar bi lahko pripisali kamnoseku. Nedvomno pa je imel celjski miljnik več vrstic kot oba primerjalna, saj je to razvidno že iz fragmenta. Verjetno je bil visok in ozek.

Napis se je v celoti glasil:

Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Sept(imius) Severus
Pius Pert(inax) Aug(ustus)
Arab(icus) Adiab(enicus) Part(hicus) max(imus)
pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) VIII
imp(erator) XII p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) II proco(n)s(ul)
et Imp(erator) Caes(ar) Mar(cus) Aur(elius) Antoninus
pius fel(ix) Aug(ustus) Part(hicus) max(imus) Germ(anicus)
max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVII imp(erator) III
co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) proco(n)sul
miliaria vetustate conlapsa restitui iusserunt

V slovenskem prevodu se tekst glasi:

Imperator Cezar Lucij Septimij Sever Pij Pertinaks Avgust, največji zmagovalec nad Arabci, Adiabeni in Parti, najvišji svečenik, osmič nosilec tribunske oblasti, 12-krat izklican za imperatorja, oče domovine, drugič konzul in prokonzul in imperator Cezar Mark Avrelij Antonin, pobožni, srečni Avgust, največji zmagovalec nad Parti, največji zmagovalec nad Germani, sedemnajstič nosilec tribunske oblasti, tretjič izklican za imperatorja, četrtič konzul, oče domovine ter prokonzul, sta miljnike, porušene zaradi starosti, dala znova postaviti.

Pri našem miljniku povsem manjka vrstica s titulaturo: konzul IIII, oče domovine in prokonzul – *co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul)*. Razdalja na miljniku ni mogla biti navedena, če upoštevamo, da je bil postavljen ob vhodu v mesto. Celeja je bila avtonomno mesto – točka, od katere so šteli razdalje do naslednjega mestnega ozemlja. Cestni odsek od Celja do Ptuja prek Stranic je bil dobro vzdrževan, kar izpričujejo miljniki v Škofji vasi, 3 milje iz Celja,[3] kjer je bilo doslej najdenih sedem miljnikov (hranimo jih v celjskem muzeju); v Ivenci 6 milj iz Celja jih je bilo najdenih deset. Devet jih hrani antična zbirka Umetnostnozgodovinskega muzeja,[4] eden je izgubljen. Devet milj iz Celja pri Frankolovem poznamo dva.[5] Prvi je v Joanneumu v Gradcu, drugi v celjskem muzeju. Enajst milj iz Celja, na Stranicah, sta dva miljnika vzidana v župnišče.[6] Mestu Celeja pa zdaj poleg prvih dveh miljnikov brez navedbe milj[7] pripada še obravnavani fragment.

---

[1] G. Winkler, *Die römischen Straßen und Meilensteine in Noricum – Österreich*, Schriften aus Limesmuseum Aalen 35 (Stuttgart 1985) 48.

[2] *Ib.*, 68, št. 2, 70, št. 26.

[3] A. Bolta, *Arh. vest.* 6, 1955, 316–318; V. Kolšek, *Arh. vest.* 30, 1979, 167–168; ead., *Arh. vest.* 37, 1986, 371.

[4] R. Noll, *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung* (1962) 92–93, 293–297. Nadaljnji štirje miljniki iz istega najdišča, vendar z uničenimi napisi, so prav tako na Dunaju. J. Šašel, Rimske ceste v Sloveniji, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 74–99, št. 63–66.

[5] J. Šašel, *Živa ant.* 6, 1956, 267.

[6] J. Šašel, (op. 4) št. 70, 71.

[7] V. Kolšek, *Arh. vest.* 11-12,1960–1961, 147–151.

CARACALLAS MEILENSTEIN AUS CELJE

Zusammenfassung

Vor zwei Jahren erwarb das Regionalmuseum (Pokrajinski muzej) in Celje ein Meilensteinfragment. Es lag in Sekundärlage unter dem Pflaster vor dem Haus Muzejski trg 7 in Celje. Dorthin wurde es neben zwei Marmorteile anläßlich der Ebnung des Platzes schon im 18. Jahrhundert gelegt. Das halbkreisförmige Fragment stellt den unteren linken Meilensteinteil dar. So haben sich die Zeilenanfänge eines siebenzeiligen Textteiles erhalten. In der ersten Zeile tritt besonders der Buchstabe I im Wortfragment IMP hervor. Ligaturen sind ET in der ersten Zeile, MA in der vierten Zeile im Wort MAXIMUS und LI im Wort MILIARIA **(Abb. 1).** Aus dem erhaltenen Textteil ist ersichtlich, daß es sich um einen Meilenstein des Kaisers Caracalla aus dem Jahr 214 handelt, als ihm zum siebzehnten Mal die Tribunenmacht verliehen wurde *(tribunicia potestate* XVII). In Noricum wurden die meisten Meilensteine während der Regierung des Septimius Severus aufgestellt.[1] Alle sind ins Jahr 201 datiert, wobei auf den Meilensteinen auch seine Söhne M. Aurelius Caracalla und Publius Septimius Geta angeführt sind. Nach seiner Machtübernahme ersetzte Caracalla im Jahr 213 die Meilensteine aus dem Jahr 195, auf denen sein Name noch nicht stand. Caracalla erhielt als Sieger den Zunamen *Germanicus maximus* im Jahr 213, während die siebzehnte (XVII) Verleihung der Tribunenmacht *(tribunicia potestate)* ins Jahr 214 fällt. Aufgrund dieser zwei Angaben konnten wir den Meilenstein mit jenem aus Ivenca vergleichen (*CIL* 3. 5735, Wien) und die vollständige Inschrift rekonstruieren. Wir setzen voraus, daß die Meilenzahl nicht angeführt ist, weil der Meilenstein aus Celeia – einer autonomen Stadt – ausgegangen ist. Der Straßenabschnitt von Celje bis Ptuj über Stranice wurde gut instand gehalten, was die Meilensteine aus dem 3 Meilen von Celje entfernten Ort Škofja vas bezeugen,[3] wo bisher sieben Meilensteine gefunden worden sind, die im Museum in Celje verwahrt werden; im 6 Meilen von Celje entfernten Ort Ivenca wurden 10 Exemplare gefunden. Neun sind in der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums[4] in Wien aufbewahrt, einer ist verschollen. Aus der Nähe von Frankolovo, 9 Meilen von Celje entfernt, sind zwei bekannt.[5] Der erste befindet sich im Joanneum in Graz, der zweite im Museum in Celje. 11 Meilen aus Celje auf Stranice sind zwei Meilensteine in den Pfarrhof eingemauert.[6] In Celje selbst gesellte sich zu den ersten zwei Meilensteinen,[7] ohne Anführung der Meilenzahl, das hier erörterte Fragment.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 653-662

NOVA INTERPRETACIJA DVA ODLOMKA EPIGRAFSKE URNE JAPODSKOG OBLIKA IZ GOLUBIĆA KOD BIHAĆA

BRANKA RAUNIG

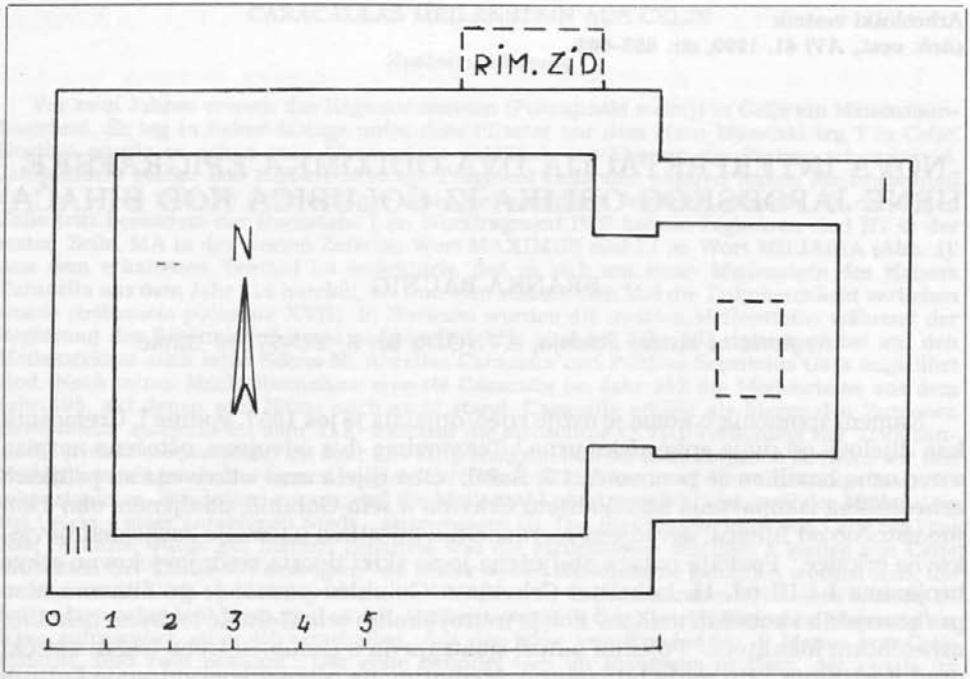
Regionalni muzej Pounja, AVNOJ-a br. 3, YU-77000 Bihać

Kameni spomenik o kome je ovdje riječ, objavila je još 1957. godine I. Čremošnik kao dijelove od dvije epigrafske urne.[1] Tekstovima dva odvojena, oštećena natpisa s ove urne bavili su se ponovo A. i J. Šašel.[2] Oba dijela urne otkrivena su prilikom arheološkog iskopavanja na lokalitetu Crkvina u selu Golubić, udaljenom oko 5 km jugoistočno od Bihaća, ugradjena na različitim mjestima u temelje kasnosrednjovjekovne crkvice.[3] Pozicija nalaza obilježena je na skici tlocrta srednjovjekovne crkve brojevima I i III (**sl. 1**). Lokalitet Crkvina u Golubiću poznat je po čitavom nizu praistorijskih i antičkih nalaza,[4] dok je u široj okolini sela Golubić locirano nekoliko arheoloških lokaliteta.[5] Pojedini autori smatraju da u Golubiću treba tražiti antički grad Raetinium,[6] što može biti sporno. Medjutim, na osnovu koncentracije kultnih objekata, nekropola i drugih nalaza iz veoma dugog perioda, nije sporno, da se u Golubiću nalazilo značajno praistorijsko naselje (vjerovatno sojeničkog tipa), a zatim i antičko naselje, možda urbani centar Bihaćke kotline.

Epigrafska urna japodskog oblika nadjena na Crkvini u Golubiću izložena je sada u malom lapidariju Regionalnog muzeja Pounja, postavljenom na otvorenom prostoru kod Kapetanove Kule u Bihaću. Prilikom postavljanja kamenih spomenika, zapazila sam sličnost u obliku i veličini slova na oba dijela urne. Pokušala sam da sastavim desnu i lijevu polovinu i prelom se djelimično dobro uklopio, mada je kamen na obje površine preloma jako obijen. Naime, prilikom sekundarne upotrebe za gradjevinski materijal kod izgradnje srednjovjekovne crkve, urna je presjećena po vertikali na dvije polovine. Desna polovina upotrebljena je čitava, samo je otesan gornji dio ispusta (letve) duž desne ivice prednje strane, da ne bi izlazio iz ravni zida. Od lijeve polovine otsjećena je približno gornja trećina, otesan ispust (letva) čitavom dužinom lijeve ivice i obijeno nešto od donje površine.

Urna je bila izradjena od šupljikavog, zrnastog krečnjačkog kamena (95–97 % $CaCO_3$, odnosno skoro čist kalcium-karbonat organskog porijekla), koji se danas naziva »bihacit«. Nalazišta ovog kamena rasporedjena su naročito na sjeveroistočnom i istočnom obodu Bihaćke kotline. Kamen se veoma lako sjeće i obradjuje (čak i sjekirom), vrlo je otporan na djelovanje atmosferilija, ali je osjetljiv na udar i mehanička oštećenja, te se relativno lako lomi.

Prvobitno, urna je imala oblik nižeg kvadera, visine 55 cm, širine prednje strane 74 cm, širine bočnih strana 72 cm (**sl. 2, 3**). Od gornje površine urezano je četvrtasto udubljenje (kamera) za smještaj pepela spaljenog pokojnika (širine 40 cm, dužine 36 cm i dubine 21 cm, prema sačuvanom dijelu unutar desne polovine). Prednju stranu urne karakterisala su dva ispusta (letve) širine 13 cm, duž bočnih ivica prednje strane, čiji je donji dio isjećen blago konkavno, dok je gornji dio (istak)

Sl. 1: Pozicija nalaza odlomaka urne (I i III) u temeljima crkve na Crkvini u Golubiću (po I. Čremošnik).

Abb. 1: Die Lage der Urnenfragmente (I und III) in den Fundamenten der Kirche auf Crkvina in Golubić (nach I. Čremošnik).

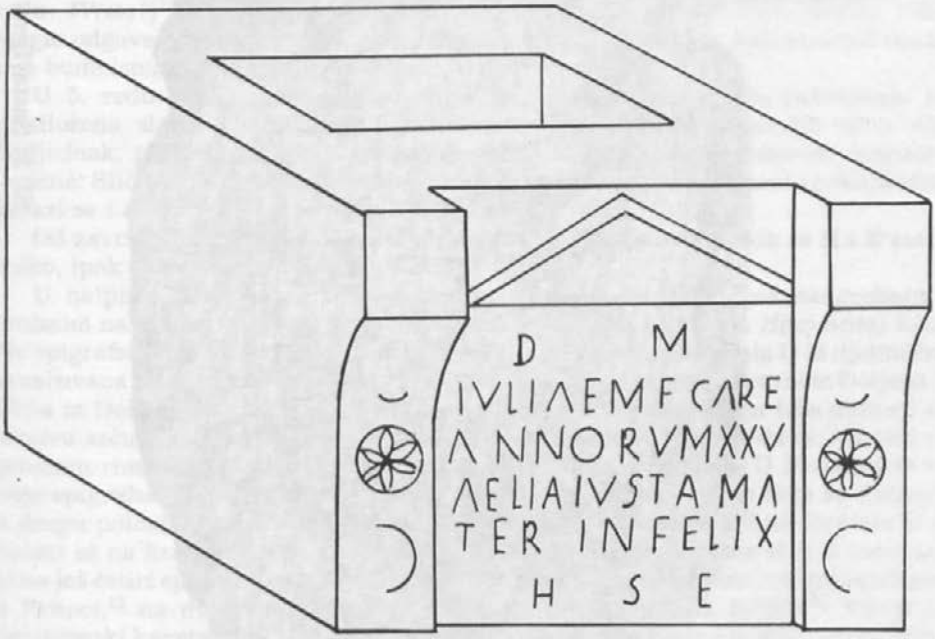
vjerovatno imao ravnu prednju plohu (sada oba istaka nedostaju, te nije moguće utvrditi za koliko su bili istaknuti prema naprijed u odnosu na površinu prednjeg polja). Ovi ispusti (letve) predstavljaju specifičnu karakteristiku starijih kamenih japodskih urni ukrašenih isključivo figuralnim predstavama. Slični ispusti (letve) pojavljuju se i na epigrafskim urnama nadjenim na japodskoj teritoriji u okolini Bihaća i u Lici,[7] čime se epigrafske urne japodskog oblika razlikuju od epigrafskih urni iz rimskog doba nadjenih na drugim prostorima.

Na donjem, blago konkavnom dijelu desnog ispusta (letve) urne iz Golubića sačuvani su ornamenti. Gore je preostao mali dio luka, vjerovatno, od urezanog kruga (pr. cca 8 cm), ispod toga, na razmaku od 4 cm, urezana je šestokraka rozeta unutar kruga (pr. 8,5 cm), ispod rozete, na razmaku od 3 cm, urezan je polukrug ili možda ostatak dijelom izbrisanog kruga (pr. 8 cm). Dok su krugovi izvedeni šestarom (u središtu je sačuvano udubljenje – trag uboda šestarom), čini se, da su razmaci izmedju latica rozete označeni slobodnom rukom jer su različiti (iznose od 3 do 4,2 cm). Vjerovatno je i na lijevom, sada potpuno otesanom ispustu (letvi) bio identično izveden ornament. Na gornjim vertikalnim plohama ispusta (na istaku) epigrafskih urni japodskog oblika najčešće je urezan ornament šestokrake rozete unutar jednog ili više krugova,[8] te je, vjerovatno, i na ovoj urni gornji dio ispusta (otesanih prilikom sekundarne upotrebe) bio ukrašen na sličan način. Motivi šestokrake rozete, krugova i polukrugova, obično izvedeni urezivanjem, često se pojavljuju na nadgrobnim stelama, tzv. sljemenastim poklopcima a nešto rjedje i

na žrtvenicima nadjenim u Bihaćkoj kotlini.[9] Ovi motivi na grobnim i nadgrobnim spomenicima smatraju se simboličnim znakovima astralnog kulta u vezi sa kultom mrtvih.[10]

Središnji dio prednje strane ove urne, izmedju ivičnih ispusta (letvi), zauzima ravno prednje polje, od kojega, pored dijelova koji nedostaju u lijevom gornjem uglu i kroz sredinu, i preostala površina pokazuje mjestimično naknadna oštećenja. Približno u gornjoj trećini prednjeg polja bio je urezan trougao, čije su gornje ivice označene sa dvije paralelne, a osnova jednom urezanom linijom. Od trougla sačuvan je samo desni ugao. Ovakav urezani trougao, za koji se smatra da značava zabat (timpanon), pojavljuje se na epigrafskim urnama nadjenim u Bihaćkoj kotlini i u Lici, zatim na nadgrobnim stelama i na žrtvenicima posvećenim Bindu – Neptunu.[11] Ponekad su u sredini trougla ili oko njega urezane šestokrake rozete, krugovi i drugi ornamentalni simboli, te se postavlja pitanje, da li uvijek urezani trougao treba smatrati kao oznaku zabata (timpanona) ili su moguća i druga, možda nejasna simbolična značenja.[12]

Središnju i donju trećinu prednjeg polja zauzima natpis ispisan u šest redova koji nisu posebno označeni horizontalnim linijama. Prosječna visina slova iznosi: 1. red – 4,5 cm; 2. red 5 cm; 3, 4 i 5. red – 4,8 cm; 6. red – 4 cm. Slova su srazmjerno nepažljivo urezivana, te su ponekad u istom redu različite visine za 2–3 mm. Slova u trećem i petom redu su više razmaknuta, dok su u drugom i četvrtom zbijenija u zavisnosti od dužine teksta i raspoloživog prostora. Uslijed vertikalnog presjecanja urne za sekundarnu upotrebu, približno u sredini svakog reda nedostaje jedno ili više slova, a kako je i površina prednjeg polja mjestimično oštećena, oštećena su i pojedina slova. Tako je u 1. redu od slova D sačuvan samo donji dio, u 4. redu

Sl. 2: Grafička rekonstrukcija urne iz Golubića.
Abb. 2: Graphische Rekonstruktion der Urne aus Golubić.

Sl. 3: Sastavljena urna iz Golubića.
Abb. 3: Zusammengesetzte Urne aus Golubić.

oštećeno je M, u poslednjem redu od H sačuvane su samo gornje haste, dok je E jako istrveno, te se teško zapaža. Ne zapaža se nikakav trag interpunkcije, a nema ni uobičajenih ligatura.

Tekst natpisa:

D M
IVLIAE . .F CARE
A N N O . V M XXV
AELIA IV. . . . MA
T E R I N . . . IX
H . E

D(is) M(anibus)
IVLIAE M(aximi?) F(iliae) CARE
A N N O [R] V M XXV
AELIA IV[STA?] MA
TER IN[FEL]IX
H(ic) [S(ita)] E(st)

U drugom redu, od prvog slova patronimika sačuvana je samo lijeva vertikalna hasta. S obzirom na širinu oštećenog prostora vjerovatno je bilo ispisano samo jedno, početno slovo. Kod prvog objavljivanja predložena je dopuna: *M(aximae?)*,[13] ali s obzirom na slijedeću skraćenicu *F(iliae)* na drugoj polovini urne, ime mora biti u genitivu. Mali sačuvani dio slova dopušta dopune i drugim početim slovima, odnosno drugim imenima.

Prilikom prvog objavljivanja predložena je dopuna drugog imena u četvrtom redu: *IV(sta?)*[14] koju smo zadržali, ali bi i neko slično ime (na pr. *Iustina* i dr.) moglo odgovarati prema širini oštećenog prostora u ovom redu koji je dopuštao da ime bude ispisano u cjelini.

U 5. redu širina oštećenog prostora je nešto veća nego što zahtijevaju tri predložena slova, ali kako ni u ostalim redovima razmak izmedju slova nije podjednak, predložena dopuna u petom redu: *IN[fel]IX*, čini se sasvim moguća i logična. Sličan izraz emocionalne povezanosti sa pokojnikom, odnosno pokojnicima nalazi se i na epigrafskoj urni iz Doljana.[15]

Od završne formule H S E potpuno nedostaje samo slovo S, dok se H i E mada teško, ipak raspoznaju.

U natpisu sačuvane su dvije formule relativno uobičajene na nadgrobnim i grobnim natpisima: posveta bogovima *D(is) M(anibus)* i formula *H(ic) S(ita) E(st)*. Na epigrafskim urnama japodskog oblika iz Bihaćke kotline formula D M djelimično je sačuvana na odlomku iz Založja[16] i dva puta u obliku D MAN na urni iz Doljana.[17] Urna iz Doljana datirana je u 3 v.n.e.,[18] dok je ulomak iz Založja teže datirati na osnovu sačuvanog samog gentilicija *AVR(elius)*, s obzirom na to da se Aureliji na prostoru rimske Dalmacije javljaju i u 2. i u 3. v.n.e.[19] Formula D M nalazi se na obje epigrafske urne japodskog oblika nadjene u Lici, na osnovu čega su datirane u drugu polovinu 2. v.n.e.[20] Neuobičajeno, na urni iz Komića u Lici formula D M nalazi se na kraju, umjesto na početku natpisa.[21] Druga formula H S E sačuvana je na još četiri epigrafske urne japodskog oblika iz Bihaćke kotline: na urni nadjenoj u Pritoci,[22] na dvije urne iz Golubića[23] i na jednoj urni iz Ribića.[24] Već je D. Sergejevski konstatovao da formula H S E u Bihaćkom prostoru nije karakteristična samo za 1. v.n.e., već se javlja i kasnije.[25] Na osnovu izloženog ni formula D M, ni ona druga H S E, ne mogu biti oslonac za hronološku determinaciju urne iz Golubića.

Dalje, natpis donosi tri potpuno sačuvana ženska imena, od četvrtog su sačuvana dva početna slova, dok je od petog, vjerovatno muškog, označenog samo početnim slovom, preostala jedino vertikalna lijeva hasta, te je odredjivanje imena hipotetično. Rimska imena su: *Iulia, Aelia,* a vjerovatno i treće *Iu(sta?).* Ime Cara (ovdje u dativu CARE), srodno je sa muškim imenom *Carus* (poznatim sa natpisa iz Nina, Solina, Plevalja i u obliku Karus iz Glamoča), za koje G. Alföldy navodi da je prošireno naročito u keltskim oblastima.[26] Možda treba uzeti u obzir i ime Caro, sa natpisa iz sela Cikote kod Prijedora, za koje isti autor kaže da se pojavljuje i kao ilirsko i tračko ime.[27] Na osnovu toga i ime s urne iz Golubića može se označiti kao nerimsko. Ukoliko se radi o keltskom imenu, treba spomenuti da se keltska imena pojavljuju na epigrafskim urnama japodskog oblika, mada se postavlja pitanje, da li ta imena potječu iz keltske komponente u japodskom etničkom sastavu ili od keltskih došljaka u rimsko doba.[28]

U natpisu s naše urne sačuvane su dvije imenske formule kćeri i majke. Imenska formula kćeri slaže se sa nomenklaturom domaćih žena izraženom na rimski način, naročito na natpisima nadjenim na obalskom pojasu rimske provincije Dalmacije iz 1. v.n.e., kada su mnogi domaći stanovnici dobili civitet (rimsko gradjansko pravo) od careva iz porodice Iulia. Na tim natpisima obično je prvo ime *Iulius* ili *Iulia,* kao i na našem natpisu, što je zapravo označavalo pripadnost tome rimskom gensu (rodu).[29] Medjutim, urna iz Golubića ne bi se nikako mogla opredijeliti u 1. v.n.e., zbog imena majke, čije prvo ime označava pripadnost gensu *Aelia,* od koga, u 2. v.n.e., počinje masovnije dodjeljivanje gradjanskih prava stanovništvu rimske provincije Dalmacije[30] kojoj je pripadalo i Bihaćko područje. Uslijed toga urnu iz Golubića nije moguće datirati prije 2. v.n.e., dok bi 2. vijek mogao odgovarati kako na osnovu imena *Aelia,* tako i na osnovu formule D M koja se u to vrijeme javlja na epigrafskim urnama japodskog oblika u Lici.

Ovdje još treba napomenuti, da na obje bočne i na zadnjoj strani ove urne nema tragova bilo kakve druge obrade, osim tragova tesanja.

Urna iz Golubića nadjena je na užem prostoru možda najvažnijeg urbanog centra na srednjem toku rijeke Une, u okvirima teritorije koja tokom poslednjeg milenija stare i u prvim vijekovima naše ere sigurno pripada Japodima. Urna je oblikovana na tradicionalni japodski način sa tipičnim ispustima duž bočnih ivica prednje strane. Sačuvani ornamenti, izvedeni uobičajenom japodskom tehnikom urezivanja, karakteristični su prvenstveno za način ukrašavanja epigrafskih urni japodskog oblika, a zatim za nadgrobne stele i sljemenaste poklopce nadjene na prostoru Bihaćke kotline. Slični ornamenti poznati su i iz drugih krajeva naše zemlje, a posebno su karakteristični za keltske oblasti u rimskoj Hispaniji, Galiji i Panoniji, te je njihova pojava u našim krajevima povezana sa prisustvom Kelta.[31] U novije vrijeme neki specifični nalazi izazvali su i drugačija razmišljanja o ovoj vrsti ornamentike. Tako B. Gabričević, mada podvlači vezu ove ornamentike sa keltskim življem, naglašava i slijedeće: »... a imajući u vidu već spomenutu grupu nadgrobnih spomenika iz zapadne Bosne (odnosi se na nekoliko nadgrobnih stela nadjenih u Bihaćkom polju – primj. B. R.) na kojima dominira krug u raznim oblikovnim i kompozicijskim varijantama, razložno je pretpostaviti – kao što je uostalom i učinjeno – da su odredjena astralno-eshatološka vjerovanja bila rasprostranjena i medju epihorskim stanovništvom rimske provincije Dalmacije.[32]« U krug spomenika s ovakvim ornamentikom kao odrazom odredjenih vjerovanja i kultova treba uključiti i epigrafske urne japodskog oblika sa Bihaćkog prostora, pa i urnu o kojoj je ovdje riječ. Podaci o mjestu nalaza urne, obliku i ornamentici, upućuju na zaključak da su i osoba čiji su spaljeni ostaci bili smješteni u urnu i osoba koja je

naručila izradu urne, morale pripadati domaćem, japodskom stanovništvu. Eventualno keltsko porijeklo jedinog nerimskog imena u natpisu, može se, kao i ostala keltska imena utrvrdjena na Bihaćkom području, shvatiti i kao posljedica utjecaja sa susjednih keltskih područja u Panoniji.[33] Činjenica, da su obje žene imale civitet (rimsko gradjansko pravo), da je za grob obezbjedjena urna od kamena, za razliku od skromnijih oblika grobne opreme (zemljane posude, jednostavne grobne jame), ukazuju na pripadnice bogatijeg sloja japodske društvene zajednice, kod koga su, i pored izražene romanizacije, sačuvani i elementi tradicionalnih, domaćih religijskih poimanja.

Mada su spajanjem oba dijela urne i dobijanjem cjelovitijeg natpisa dobijeni novi podaci i omogućena potpunija interpretacija urne iz Golubića, uslijed uslova nalaza, odnosno uslijed sekundarne upotrebe, izgubljeni su značajni elementi (eventualni grobni nalazi i prilozi, poklopac i način zatvaranja kamere za pepeo i dr.), na osnovu kojih bi bilo moguće dati kompleksniju sliku društene sredine u kojoj su ovakvi objekti nastajali.

---

[1] I. Čremošnik, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 163, br. 1 i 3.

[2] *ILJug* 221, 224.

[3] I. Čremošnik, Crkvina u Golubiću, *Gl. Zem. muz.* 11, 1956, 128–129, sl. 1.

[4] V. Radimský, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *Gl. Zem. muz.* 5, 1893, 54; I. Čremošnik (bilj. 3) 127–133; B. Raunig, Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, *Gl. Zem. muz.* 23, 1968, 81–91; ista, Kasnoantička nekropola Dolovi u Golubiću kod Bihaća, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc.* 1, 1983, 193–209, t. 1 – 10.

[5] V. Radimský (bilj. 4) 47–50 (i sama nekropola Jezerine nalazi se u neposrednoj blizini Golubića, samo na desnoj obali Une); isti, Prehistorička sojenica kod Ripča, *Gl. Zem. muz.* 5, 1893, 129; isti, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Gl. Zem. muz.* 6, 1894, 429–431, sl. 1–3; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH* (Sarajevo 1977) 312, 350, 432, 448; C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien 2, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 231–232.

[6] W. Tomaschek, *Sitzungber. k.k. Akad. Wiss.* 99, 1882, 467–473; isti, *Arch. epigr. Mitth.* 1884, 173; C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 260; D. Rendić-Miočević, Umjetnost Ilira u antičko doba, u: *Duhovna kultura Ilira*, Pos. izd. ANUBiH 67/11 (1984) 73.

[7] B. Raunig, Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici, *Starinar* 23, 1970, 40; I. Šarić, Japodske urne u Lici, *Vj. Arh. muz. Zagreb 3. ser.* 9, 1975, 23–30.

[8] B. Raunig (bilj. 7) 41, t. 4: 12a; 6:23–30.

[9] V. Radimský (bilj. 6) 89, sl. 47; 578, sl. 54; C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien 3, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 6, 1899, 160, Fig. 8; I. Čremošnik (bilj. 3) 168, sl. 8; C. Patsch (bilj. 5) 231–232, Fig. 107–109.

[10] B. Gabričević, Antička nekropola u Sinju, *Vj. arh. hist. dalm.* 1983, 70–75.

[11] B. Raunig (bilj. 7) 41-43, t. 4: 12a, 13a; 5:16, 22; 6: 23; 8: 42; I. Šarić (bilj. 7) 26, sl. 2, t. 4.

[12] I. Čremošnik, Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 223.

[13] I. Čremošnik (bilj. 3) 163.

[14] *Ibidem.*

[15] Kovačević-Patsch, Die Ruine im Dorfe Doljani und die dort aufgefundenen römischen Inschriften, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 343.

[16] I. Čremošnik (bilj. 3) 166–167, sl. 6.

[17] Kovačević-Patsch (bilj. 15) 343.

[18] D. Sergejevski, Japodske urne, *Gl. Zem. muz.* 4–5, 1950, 61–62.

[19] D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, pril. 3, *Vj. arh. hist. dalm.* 52, 1948, 50–51.

[20] I. Šarić (bilj. 7) 31.

[21] *Ibidem*, sl. 2, t. 4.

[22] D. Sergejevski (bilj. 18) 58.

[23] I. Čremošnik (bilj. 3) 163–164, br. 2 i 6.

[24] C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 53.

[25] D. Sergejevski (bilj. 18) 63.

[26] G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) 171.

[27] *Ibidem.*

[28] R. Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen

Dalmatien, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 1, 1965, 62.

[29] D. Rendić-Miočević (bilj. 19) 45.

[30] Ibidem, 49 (jedna Aelia Iusta na natpisu iz Breze).

[31] I. Čremošnik (bilj. 12) 221–223.

[32] B. Gabričević (bilj. 10) 75.

[33] R. Katičić (bilj. 28) 62.

NEUE INTERPRETATION ZWEIER FRAGMENTE DER EPIGRAPHISCHEN URNE JAPODISCHER FORM, ENTDECKT IN GOLUBIĆ BEI BIHAĆ

Zusammenfassung

Diese Urne wurde in Form von Fragmenten zweier Urnen[1] veröffentlicht und die Inschriften wurden als zwei separate Inschriften von A. and J. Šašel publiziert.[2] Die Urne entdeckte man an zwei Stellen in der Grundmauer der kleinen spätmittelalterlichen Kirche **(Abb. 1)** in Crkvina in Golubić,[3] die durch verschiedene Funde[4] bekannt ist. Mehrere archäologische Lokalitäten sind hingegen um Golubić verstreut, wohin einzelne Autoren die römische Stadt Raetinium[6] lozieren.

Beim Versuch der Zusammenfügung haben sich beide Teile trotz der durch den Sekundärgebrauch entstandenen beträchtlichen Beschädigung ganz gut ineinandergefügt. Die ursprünglichen Abmessungen waren 55 x 74 x 72 cm **(Abb. 2–3)**. Vorspringende Seitenleisten an der Vorderseite finden wir an den epigraphischen Urnen aus dem japodischen Territorium[7] und sie sind charakteristisch für die älteren japodischen Urnen, geschmückt ausschließlich mit figuralen Szenen. Die erhaltene Seitenleiste an der rechten Seite ist mit eingeritzten Kreisen (?) und einer sechszackigen, im Kreis eingeritzten Rosette geschmückt. Solche Ornamente werden an den epigraphischen Urnen,[8] Grabstelen, dachförmigen Deckeln und Opferaltären[9] vorgefunden. Diese, auf den Grabdenkmälern dargestellten Motive betrachtet man als symbolische Zeichen des astralen Kults, der auf den Totenkult[10] zurückzuführen ist.

Im vorderen Feld oben ist ein Teil des eingeritzten Dreiecks erhalten, wie wir es an den epigraphischen Urnen, Stelen und Opferaltären[11] vorfinden, jedoch ist es fraglich, ob das Dreieck immer als Zeichen des Giebels (Tympanon) zu gelten hat oder ob da auch andere symbolische Interpretationen anzubringen wären.[12] Der restliche Teil des Vorderfeldes ist mit folgender Inschrift ausgefüllt:

DM M
IVLIAE . .F CARE
A N N O . V M XXV
AELIA IV . . . . MA
T E R I N . . . IX
H . E

D(is) M(anibus)
IVLIAE M(aximi?) F(iliae) CARE
A N N O [R] V M XXV
AELIA IV[STA?] MA
TER IN[FEL]IX
H(ic) [S(ita)] E(st)

Bei der ersten Veröffentlichung wurde die Ergänzung *M(aximae)*[13] vorgeschlagen, da aber auf der zweiten Urnenhälfte der Ausdruck *F(iliae)* angebracht ist, muß der Name im Genitiv sein. In der vierten Reihe wurde die Ergänzung *IV(sta?)* beibehalten, obgleich hier auch ein anderer ähnlicher Name (Iustina und anderes) eingesetzt werden könnte. Die vorgeschlagene Ergänzung in der fünften Reihe: *IN[fel]IX* scheint möglich und logisch angebracht zu sein. Ein ähnlicher Ausdruck emotioneller Verbundenheit mit den Verstorbenen tritt auch bei der Urne aus Doljani[15] auf, datiert ins 3. Jh. n. Chr.[18] Auf dieser Urne blieb die Formel D M[17] erhalten – und ebenfalls auf dem Fragment aus Založje,[16] das nach dem *gentilicium AVR(elius?)* schwieriger zu datieren ist, denn die Aurelii melden sich im Raum des römischen Dalmatien sowohl im 2. als auch im 3. Jh. n. Chr.[19] Der Formel D M begegnen wir ebenfalls auf den beiden Urnen des japodischen Typs aus Lika, die auf Grund dieser Tatsache in die zweite Hälfte des 2. Jh. n. Chr. datiert wurden.[20] Bei einer dieser beiden Urnen befindet sich die

Formel am Ende der Inschrift.[21] Die Formel H S E tritt bei vier weiteren Urnen japodischer Form auf: bei der Urne aus Pritoka[22], bei zwei Urnen aus Golubić[23] und bei der Urne aus Ribić.[24] Wie bereits festgestellt wurde, ist diese Formel im Raum von Bihać nicht nur für das 1. Jh. n. Chr. charakteristisch, sondern wir begegnen ihr auch später.[25] Auf Grund der oben erwähnten Festlegungen kann keine der angewendeten Formeln für sich allein ein sicherer Anhaltspunkt zum Datieren der Urne aus Golubić sein.

Die Inschrift enthält die römischen Namen *Iulia, Aelia* und wahrscheinlich auch *Iu(sta?)*. Der Name *Cara* (hier im Dativ, CARE) ist mit dem männlichen Namen Carus verwandt, der nach G. Alföldy im keltischen Gebiet verbreitet gewesen sein soll.[26] Vielleicht wäre auch der Name Caro auf einer Inschrift aus dem Dorf Cikote bei Prijedor in Betracht zu nehmen, der nach demselben Autor sowohl als illyrischer als auch thrakischer Name vorkommt.[27] In Hinblick auf diese Tatsache kann auch der Name auf der Urne aus Golubić als »unrömisch« bezeichnet werden. Sollte es sich um einen keltischen Namen handeln, müssen wir feststellen, daß keltische Namen in den Urneninschriften in Bihaćko polje vorkommen, obgleich es festzustellen wäre, ob sie aus der keltischen Komponente in der japodischen ethnischen Zusammensetzung oder von den Ankömmlingen in der römischen Kaiserzeit abstammen.[28]

Die Namensformel der Tochter stimmt mit der Nomenklatur der einheimischen Frauen, ausgedrückt auf römische Art, überein. In den küstenländischen Inschriften der römischen Provinz Dalmatien begegnen wir im 1. Jh. n. Chr. gewöhnlich dem ersten Namen Iulius oder Iulia, so wie in unserer Inschrift, was eigentlich die Zugehörigkeit zu dieser römischen Gens bezeichnete.[29] Die Urne aus Golubić könnte jedoch keineswegs in das 1. Jh. n. Chr. datiert werden, was aus dem Muttернamen hervorgeht, bei dem der erste Name die Zugehörigkeit zur Gens Aelia bezeichnet, von der im 2. Jh. n. Chr. eine massenhafte Zuteilung der Bürgerrechte erfolgt.[30] Das zweite Jahrhundert scheint auch wegen der Formel D M angebrachter zu sein, denn dieser Formel begegnen wir zu dieser Zeit auf den Urnen in Lika.

Die Urne wurde im Rahmen des Territoriums, das in dem letzten Millennium des alten und in den ersten Jahrhunderten unseres Zeitalters mit Gewißheit den Japoden gehörte, entdeckt. Sie ist der Form nach auf traditionelle japodische Art gestaltet, die Ornamente sind für die epigraphischen Urnen japodischer Form und andere Denkmäler, vor allem aus Bihaćka kotlina (aus dem Talkessel von Bihać), charakteristisch. Ähnliche Ornamente sind auch in anderen Teilen unseres Landes bekannt, insbesonders bezeichnend sind sie aber für die keltischen Gebiete in den römischen Hispanien, Gallien und Pannonien und deren Auftreten in unserem Gebiet wird immer mit der Anwesenheit von Kelten in Zusammenhang gebracht.[31] In letzter Zeit haben einige spezifische Funde auch andersartige Erläuterungen hervorgerufen und die Möglichkeit zugelassen, solche Ornamente könnten auch der einheimischen Bevölkerung aus dem römischen Dalmatien zugeschrieben werden.[32] Die etwaige keltische Herkunft des einzigen »unrömischen« Namens in der Inschrift kann, wie alle anderen, im Gebiet von Bihać festgestellten keltischen Namen, als Folge der Einflüsse aus den benachbarten keltischen Gebieten in Pannonien erklärt werden.[33] Die Tatsache, daß die beiden Frauen das Bürgerrecht hatten, daß sich im Grab die steinerne Urne befand, zum Unterschied von einigen bescheideneren Formen der Gräberausstattung (Tongefäße, einfache Grabgruben), läßt uns schließen, daß es sich um Zugehörige der reicheren Schicht der japodischen Gesellschaft handelte, wobei nebst der ausgeprägten Romanisationstendenz auch die Elemente der traditionellen einheimischen religiösen Vorstellungen erhalten geblieben sind.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 663–698

CIRIACO D'ANCONA V DUBROVNIKU: RENESANČNA EPIGRAFIKA, ARHEOLOGIJA IN OBUJANJE ANTIKE V HUMANISTIČNEM OKOLJU MESTNE DRŽAVICE SREDI PETNAJSTEGA STOLETJA*

STANKO KOKOLE

Zvonarska 7, YU-61000 Ljubljana

Ciriaco di Filippo de Pizzicolli d'Ancona (1391–1452), ki se je sam najraje podpisoval kar *Kyriacus Anconitanus*, se uvršča med najbolj samosvoje osebnosti zgodnje renesanse. Čeprav je bil samouk, brez formalne klasične izobrazbe, ki je odlikovala njegove slavne sodobnike Poggia Bracciolinija, Giovannija Aurispo ali Lorenza Vallo, in čeprav se je latinščine ter grščine naučil razmeroma pozno in ju ni nikoli povsem suvereno obvladal, je svoje glavno življenjsko poslanstvo že kmalu odkril v študiju antike. Kot podjeten trgovski popotnik in občasno tudi kot diplomat je na svojih potovanjih po Italiji in po Sredozemlju obiskal skoraj vse tiste s slavo ovenčane kraje, kjer so napol pozabljene, a nič manj mogočne ruševine, med katerimi so bili raztreseni odlomki kipov in fragmenti napisov, še vedno nemo pričale o nekdanji veličini grško-rimske civilizacije. Njegov nemirni duh, obdarjen s prirojeno vedoželjnostjo in bogato domišljijo, mu je narekoval, da je z romantično vznesenostjo, ki živo spominja na Heinricha Schliemanna, povsod z besedo in risbo skrbno zapisoval svoja spoznanja in z njimi sproti seznanjal številne prijatelje in znance med italijanskimi humanisti.[1] Theodor Mommsen, ki je sicer strogo pripomnil, da je bil Ciriaco... *homo garrulus et fastosus, scriptor tumidus et ineptus et cum multa doctrinae affectatione parum eruditus,* je zato po drugi strani tudi posebej poudarjal, da je »predvsem po njegovi zaslugi po častitljivih pergamentnih listih, iz katerih je pognala svoje kali renesansa, ki pa so pogosto ovirali neposredno doživeto spoznanje, zavel osvežujoč veter preučevanja samih spomenikov«.[2]

Posebno pomembno vlogo je Ciriaco d'Ancona odigral v zgodovini latinske in grške epigrafike. Po splošnem prepričanju velja za njunega utemeljitelja, saj je v svojem izgubljenem delu z naslovom *Rerum antiquarum commentaria* poleg različnih popotnih vtisov in skic nakopičil zlasti množico napisov, ki jih je začel sistematično zbirati kmalu po letu 1420. Žal se nam je od tega najstarejšega predhodnika monumentalnega dela *Corpus Inscriptionum Latinarum* ohranil le skromen fragment v milanski Ambrosiani (Trotti MS 373, foll. 101–125). Večino

* Za prijazne spodbude pri obdelavi kompleksne problematike, ki se je dotika ta članek, in za številne dragocene nasvete pri iskanju odgovorov na posamezna vprašanja bi se rad na tem mestu posebej zahvalil prof. dr. Jožetu Kastelicu in prof. dr. Primožu Simonitiju. Pri umetnostnozgodovinskem vrednotenju kipa mi je svojo sodbo o stilu še pred objavo ljubeznivo posredoval prof. dr. Janez Höfler, v veliko pomoč pa mi je bila tudi pismena izmenjava mnenj s prof. dr. Igorjem Fiskovićem. Posebno zahvalo za priloženo slikovno gradivo dolgujem prof. Dubravki Stanić in Doroteji Valjalo z Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Dubrovnik, za poslane fotokopije dokumentov pa osebju dubrovniškega arhiva.

gradiva poznamo vsaj posredno, na podlagi mnogih kompilacij in izvlečkov, ki jih je deloma pripravil Ciriaco sam za svoje prijatelje, deloma pa so jih sestavili njegovi poznejši občudovalci in posnemovalci, med katerimi sta najbolj znana Giovanni Marcanova in Felice Feliciano. Med prvimi zbiralci antičnih napisov izven Italije pa velja omeniti Avguština Tiferna iz Laškega.[3] Pionirskega pomena Ciriacovih prizadevanj za preučevanje antične zgodovine in kulture, pri kateri so tolikokrat iskali navdiha, so se dobro zavedali vsi njegovi sodobniki, zato so ga pogosto kovali v zvezde.[4]

Prav s Ciriacovo raziskovalno dejavnostjo so tesno povezani tudi začetki zbiranja antičnih epigrafskih spomenikov vzdolž naše jadranske obale, kjer se je vedoželjni popotnik iz bližnje Ancone večkrat ustavil.[5] Francesco Scalamonti v Ciriacovi biografiji poroča, da je bila ena njegovih prvih »arheoloških ekspedicij« obisk Pulja okoli leta 1420, ki si ga je Ciriaco ogledal v spremstvu beneškega patricija Andrea Contarinija.[6] Pozimi leta 1435 in poleti 1436 ga je pot zanesla v srednjo Dalmacijo, kjer je med drugim obiskal Zadar z okolico, Trogir in Split s Solinom. Ob tej priložnosti je zbral lepo število napisov, ki jih je na podlagi danes izgubljenega vira okoli leta 1660 prvič objavil Carlo Moroni v delu z naslovom *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano.*[7] Podobno kot v mnogih italijanskih kulturnih središčih je tudi tu sklepal prijateljstva s »po duši sorodnimi« humanisti. Dva izmed njih, ki ju je očitno prav on navdušil za epigrafiko, poznamo tudi po imenu: Giorgia Begna, ki ga je pričakal kot domači »Cicerone« leta 1435 v Zadru (prav nanj je namreč Ciriaco 1. decembra naslovil svoje pismo s Korčule), in Pietra Cippica, ki mu je priskrbel besedila treh napisov iz Trogira (*CIL* 3. 2695, 2700, 2701).[8] O njunem prijateljevanju z učenim Ankonitancem pa tudi o medsebojnem sodelovanju pričata dva kodeksa dalmatinskega izvora, ki ju strokovnjaki uvrščajo med najstarejša ohranjena *Collectanea Cyriacana: Codex Marcianus Latinus* 14, 124, in *Codex Vaticanus* 6875.[9] Prvega, ki je nastal v letih 1435–1440, je že Mommsen prepričljivo povezal s Cippicom, drugega, o katerem vemo le, da je bil dokončan leta 1446, pa je pripisal Begni, kar bo treba vsaj deloma korigirati, sa je ta Ciriacov zadarski znanec, kot je ugotovil Giuseppe Praga, umrl že leta 1437.[10]

Kljub temu, da Ciriacovi prijateljski stiki s humanisti v srednji Dalmaciji nedvomno dokazujejo, kako pomembno vlogo je jadranski bazen odigral pri širjenju epigrafske vede v njenih zametkih, pa moramo po drugi strani ugotoviti, da je navdušenje za antično zapuščino pri njih v tem času prihajalo do izraza le v strastnem zbirateljstvu in očitno še ni intenzivneje izžarevalo v javnem življenju, saj Ankonitančeva navzočnost v mestih pod okriljem leva sv. Marka ni zapustila vidnejših sledov. Ti so se nam do danes ohranili le v takrat svobodnem Dubrovniku, pri čemer gotovo ne gre za golo naključje, saj vemo, da so se Ciriacove prijateljske vezi z enim izmed najuglednejših predstavnikov tamkajšnje aristokracije stkale v drugačnih okoliščinah – botrovali sta jim politika in ekonomija.

O tem priča neobičajen latinski spis, ki se nam je pod naslovom *Anconitana Illiricaque laus et Anconitanorum Raguseorumque foedus ex Kyriaco Picenicolleo Anconitano* ohranil v Vatikanski biblioteki (Cod. Vat. Lat. 5252, foll. 1–9). Gre za apograf traktata, ki ga je Ciriaco po vsej verjetnosti pripravil kot nekakšno poslovilno darilo za dubrovniškega poslanika Marina Rastića (*Marinus Michaelis de Restis*), s katerim se je dodobra seznanil tako rekoč »po službeni dolžnosti«, med zaključnimi pogajanji o obnovitvi trgovinskega sporazuma med Dubrovnikom in Ancono spomladi leta 1440, saj je v njih neposredno sodeloval kot eden izmed članov kolegija »sevirov« na čelu svoje mestne komune.[11]

Giuseppe Praga je v posebni študiji pokazal, da so v tem kratkem besedilu jasno razvidni trije vsebinski sklopi, ki po eni strani dokazujejo, na kako različne načine je bilo mogoče v Quattrocentu vpletati aluzije na antiko v aktualna dogajanja, po drugi strani pa pričajo, da Marin Rastić ni bil samo izkušen državnik in izvrsten govornik, kot nam ga slikajo dubrovniški viri, ampak se je živo zanimal tudi za humanistične študije in komajda porojeno epigrafiko.[12] Prvi del prinaša, kot namiguje že naslov, »hvalnico Anconi in Dubrovniku«, ki je oblikovana kot pozdravni govor, naslovljen na Rastića. V njem se epideiktične in simbulevtične prvine na svojstven način mešajo z bombastično *sýnkrisis* obeh jadranskih emporijev, ki posebej poudarja njune antične korenine. Glavni namen tega, za današnje uho kar preveč nabuhlega in učenjakarskega ekspozeja je bil, ustvariti ustrezno vzdušje za sklenitev sporazuma (*ineunda tam idenea, foelicia et honestissima foedera*); razkazovanje antičnih zapuščin Ancone in sklicevanje na njeno slavno preteklost naj bi pri izobraženem gostu iz Dubrovnika zbudila »naklonjeno občudovanje« in blagodejno vplivala na njegov »krepostni značaj« (*antiqua ornamenta... et epigrammata... magnum inditium splendoris... et verendissimae antiquitatis... denique benevolentiam et affectionem plurimum debeant incendere, tuamque non parum virtutis magnitudinem excitare*), pri čemer Ciriaco ni pozabil pohvaliti Dubrovnika, potomca starega Epidaura. Arheološko znanje je torej lahko v petnajstem stoletju pripomoglo tudi k večji prepričljivosti diplomata.[13]

O tem, da je Marin Rastić resnično pokazal posebno zanimanje prav za epigrafsko gradivo, priča krajša antologija grških in latinskih napisov, ki jo je Ciriaco vstavil v jedro govora pozneje in se pri tem morda oprl na gradivo, zbrano v istem času za Francesca Filelfa.[14] Ta drobni »*Corpus inscriptionum Anconae*« tvori »študijski« del besedila; ko izzveni *peroratio* pozdravnega govora, mu je dodan še jedrnat povzetek pogodbe, sklenjene 13. junija 1440, kot tretji vsebinsko samostojen element. Tudi tokrat se Ciriaco ni odrekel posnemanju antičnih zgledov, saj je besedilo pogodbe oblikoval po vzoru normativnih zaključnih klavzul rimskih *leges rogatae* (*sanctio*), tako da se s svojo dostojanstveno zadržanostjo in resnobnostjo v slogu zakonov Dvanajstih tabel ostro ločijo od razvlečene notarske proze v uradni listini (e. g. ... *si non exhonerando* (sic!) *merces abierint*(scil. Ragusei), *immunitas esto nihilque solvunto*...).[15] Opravka imamo torej z zavestnim povzemanjem antične forme, kakršno so v renesansi občudovali na ohranjenih epigrafskih spomenikih, kot je, na primer, slavna *Lex regia* (scil. *Lex de imperio Vespasiani; CIL* 6. 930), pri kateri se je navdihoval že Cola di Rienzo.[16] Včasih pa so na tej podlagi nastali tudi falzifikati, med katerimi je s Ciriacom moč povezati tako imenovani »Cezarjev dekret z Rubikona« (cf. *CIL* 11. 30*).[17]

Ciriacovo srečanje z dubrovniškim patricijem, čigar humanističnemu okusu je tako vešče prikrojil celo sodobni pravni dokument, je po vsej verjetnosti pripomoglo tudi k naklonjenemu sprejemu, ki ga je bil deležen v Dubrovniku, ko se je tam za nekaj mesecev ustavil na začetku svojega večletnega popotovanja po vzhodnem Sredozemlju v letih 1443–1449.[18] Poleg tega, da je tam kot propagator aktivno sodeloval v diplomatskih prizadevanjih za križarski pohod proti Turkom, so Dubrovčani očitno znali izrabiti tudi njegovo epigrafsko znanje, saj so mu zaupali redakcijo dveh javnih napisov o najpomembnejših gradbenih podvigih mestne komune tega časa.[19] Prvi slavi arhitekta Onofria di Giordano dela Cava iz Neaplja, ki je v letih 1435–1438 zgradil novi mestni vodovod, zato ga še danes lahko preberemo na njegovi Veliki fontani (*priloga 1;* **sl. 2**), drugi pa poroča o gradnji novega Kneževega dvora (*priloga II;* **sl. 4**), kjer je bil kot stavbenik prav tako zaposlen Onofrio, in je vzidan v njegovem preddverju, na zunanji strani, levo od

vhodnega portala.[20] Ciriacovo avtorstvo obeh napisov, o katerem pričata inicialki *K(yriacus) A(nconitanus)*, je nesporno, saj je celo arhivsko dokumentirano, da je obe besedili pripravil že proti sredi decembra 1443, vendar sta bili plošči izgotovljeni šele nekaj let pozneje in so ju postavili na njuno mesto spomladi 1446.[21] Čeprav viri ne poročajo, kdo je dal pobudo zanju, lahko upravičeno sklepamo, da je pri tem mecensko vlogo odigral prav Marin Rastić, ki je bil nekaj časa tudi eden izmed prokuratorjev, ki so skrbeli za gradnjo vodovoda.[22] Torej se nam morda prav po njegovi zaslugi Ciriaco v Dubrovniku ne predstavi le kot zbiralec epigrafskih paberkov, ampak tudi kot izvirni ustvarjalec. Pri tem je treba posebej poudariti, da je to, da se je avtorski napis ankonitanskega »protoarheologa« ohranil *in situ*, vklesan na plošči, ne pa zgolj v prepisih, velika redkost.[23] Ker ni izključeno, da gre za najstarejša uresničena tovrstna poskusa tistega renesančnega epigrafika, ki je bil, kot pravi Mommsen, med svojimi vrstniki *tam princeps quam primus*, jima bodo morali strokovnjaki na tem področju v bodočnosti posvetiti večjo pozornost kot doslej.[24]

Na tem mestu lahko opozorimo le na nekatere njune posebne značilnosti. Te jima nedvomno zagotavljajo vidno mesto pri oživljanju klasičnega epigrafskega izražanja, v Italiji proti sredi 15. stoletja.

Humanistično prerojena renesančna kultura se v javnih napisih te dobe po eni strani kaže v spremenjeni vsebinski zasnovi in literarni formi, ki se zavestno vračata k poganskim obrazcem rimske antike, po drugi strani pa še v radikalni reformi črkopisa, pri čemer je uncialo ali gotsko majuskulo postopoma docela izpodrinila *capitalis quadrata* klasičnega kova.[25]

Dubrovniška napisa sta zelo zgovorna v obeh pogledih. Kako različna sta od tradicionalno zasnovanih posvetilnih napisov, kakršnih smo vajeni zlasti pri votivnih cerkvenih stavbah, se pokaže, ko jima ob bok postavimo ploščo iz leta 1420, ki poroča o gradnji kapele sv. Hieronima v frančiškanskem samostanu Slano, ustanovi družine Gradić.[26] Tam preberemo sporočilo o donatorjih v nabuhlih heksametrih, iz katerih kljub želji po humanistični elokvenci vejeta še srednjeveško obarvani leksika in metaforika, medtem ko na Ciriacovih napisih nenadoma zadoni klena latinska proza, ki že v uvodni formulaciji ne skriva svojega zgledovanja pri rimskih posvetilnih in počastitvenih napisih.[27] Ker se tokrat ne moremo spuščati v podrobnejšo analizo, si kot zgled Ciriacovega zavestnega opiranja na antične predloge pobliže oglejmo glavo napisa na Veliki fontani, kjer si je očitno prizadeval, da bi docela srednjeveško obliko slavljenčevega imena *magister Onofrius Iordani dela Cava regionis Neapolitane*, ki jo prostodušno uporablja njegov sodobnik De Diversis, preoblikoval v *tria nomina* rimskih državljanov.[28] Problem je rešil na posrečen, čeprav morda ne ravno ciceronijansko korekten način. Mojstrovo krstno ime *Onofrius* mu je služilo za *nomen* (sigla P pred njim najverjetneje ni del naziva, ampak glagol *posuerunt* ali *posuere* [scil. *municipes*]), nato je z ustreznima siglama vstavil patronim (*I[ordani] F[ilio]*) in dodal nenavadna grecizirana *cognomina: Onosiphoro Parthenopeo*. Prvi, ki pač slučajno zveni podobno kot *Onofrius*, je morda nastal prav za to priložnost iz latinske besede *onus* »težko breme, zahtevna naloga« in grškega glagola φέρειν »nositi«, da bi poudaril arhitektovo zmago nad preprekami, na katere je naletel pri gradnji (cf. *Priloga I: ... aquas scrupeos arduos[que] per colles difeicillimo ductu perduxit*).[29] Drugi pa vsebinsko ustreza toponimični oznaki *regionis Neapolitanae*, pri čemer je Ciriaco uporabil pridevnik *Parthenopeius* (παρθενοπήϊος), izpeljan iz pesniškega imena za Neapelj, ki je dobil to ime po tam pokopani sireni Partenopi (Verg. georg. 4, 564).[30] Sicer pa besedilo sintaktično in deloma tudi leksikalno obnavlja vzorec, značilen za počastitvene

napise v zahvalo rimskim cesarjem s pojasnilom slavljenčevih zaslug v odvisnem *quod* stavku, podobno kot na Ciriacu dobro znanem napisu na Trajanovem slavoloku v Anconi (cf. *CIL* 9. 5894).[31] Tudi s svojimi siceršnjimi antikizirajočimi posebnostmi, med katerimi velja opozoriti na standardne okrajšave, recimo *S(enatus) C(onsultum)* v atriju Kneževega dvora (*priloga II*), se besedili obeh dubrovniških napisov lepo skladata s podobo, ki si jo je mogoče o Ciriacovem »osebnem« epigrafskem stilu ustvariti tudi na podlagi številnih posredno izpričanih eksperimentov te vrste. Njihova *differentia specifica* so jezikovni obrazci in abreviature, s katerimi je imel stalno opraviti pri študiju antičnih spomenikov, ki so po njegovem osebnem prepričanju zagotavljali za rekonstrukcijo preteklosti *maiorem longe quam ipsi libri fidem et notitiam.*[32]

Zvest temu načelu, ki je vredno pravega terenskega arheologa, je Ciriaco pripomogel k vračanju *ad fontes* tudi pri oživljanju izvirnih oblik grške in latinske pisave, o čemer pričajo laskavi verzi njegovega sodobnika, humanista Cirignana: *Quid de litterulis dicam, graecis atque latinis / quas mira novitate modis mirisque retexis / quarum antiquas reparas renovasque figuras?.*[33] Opirajoč se na to izročilo iz 15. stoletja je že Mommsen presodil, da je Ankonitanec med prvimi sprožil reformo renesančne kapitale v klasičnem duhu, kar pa, žal, ni naletelo na večji odmev pri poznejših strokovnjakih na tem področju.[34] Nekateri celo kategorično zatrjujejo, da je Ciriaca na antičnih napisih zanimala predvsem njihova vsebina, ne pa tudi oblika črk, ki naj bi ji večjo pozornost posvetil šele njegov duhovni dedič Felice Feliciano.[35] Tako je v novejših sintetičnih prikazih, ki sicer poudarjajo prelomno obodbje tik pred sredino Quattrocenta, ko se je hibridni epigrafski stil s koreninami v romaniki, značilen za toskansko zgodnjo renesanso, zlasti v severovzhodni Italiji umaknil prečiščeni »antikvi«, Ciriacova vloga ostala docela nepojasnjena.[36] Uveljavila se je teza, da je bilo skladno ravnotežje med antikizirajočim slogom besedila in likovno formo črkopisa prvič uresničeno proti koncu petega desetletja v Riminiju, in sicer ob sodelovanju medaljerja Mattea de'Pastija in Leona Battiste Albertija.[37] Le Millard Meiss je opozoril, da nekatere izmed bistvenih novosti odlikujejo tudi kapitalke, ki jih je Ciriaco uporabljal za označevanje epigrafskih spomenikov v svojem »korpusu«, zato je sklepal, da je do preobrazbe v padovanskem kulturnem krogu, pri kateri sta sodelovala zlasti Donatello in Mantegna, vsaj deloma prišlo na podlagi njegovih poskusov.[38] Toda svojo domnevo je oprl zgolj na kaligrafske značilnosti pismenk v nekaterih ohranjenih avtografskih zapisih, zato je ostalo vprašnje, ali je Ciriaco iste oblike, kot jih je začrtal s peresom na pergamentu, posredoval tudi kamnosekom, da bi jih uporabili v praksi, še naprej odprto.[39] Dubrovniška pomnika, na katera je širšo strokovno javnost opozoril šele Jean Colin, sta torej v okviru problematike, ki posega v jedro enega najpomembnejših aspektov renesančne prenove, zelo pomembni pričevanji.

Ker sta dokumentirano nastala pred najstarejšo napisno ploščo Mattea de'Pastija, ki poroča o gradnji trdnjave Sigismonda Malateste in je datirana z letnico 1446, odločno pričata o pravilnosti Mommsenovega sklepanja o Ciriacovi pionirski vlogi.[40] To nam potrdi že okvirna primerjava Ciriacovih dosežkov z najpomembnejšim dubrovniškim javnim napisom iz časa okoli leta 1440, ki se je prav tako ohranil v preddverju Kneževega dvora in nas obenem tudi opozarja, da so bili v tej mali mestni državici vseskozi na tekočem z modnimi trendi v pisavi, kakršne poznamo v velikih italijanskih središčih. Gre za ploščo, vzidano v bočno steno ob desnem vogalnem polstebru (**sl. 1**), ki v latinskih heksametrih pojasnjuje, da bradati učenjak v alkimističnem laboratoriju, ki mu dva mladeniča prinašata darove, upodobljen na kapitelu, predstavlja boga Eskulapa.[41] Verze je skoval dubrovniški notar Niccolò

Sl. 1: Dubrovnik, Knežev dvor, Eskulapov napis (okoli 1440).
Fig. 1: Dubrovnik, The Rector's Palace, The Inscription of Aesculapius (about 1440).

della Ciria iz Cremone, ki je bil prepričan – tako vsaj poroča De Diversis – da je grški Epidauros, znamenito središče Asklepijevega kulta v Argolidi, identičen z istoimenskim predhodnikom Dubrovnika v bližini Cavtata.[42] Kljub temu, da je po slogu izražanja še zakoreninjen v srednjeveški tradiciji, je, v nasprotju z dve desetletji starejšim napisom iz Slanega, Eskulapov napis že izpisan v kvadratični kapitali, ki se večinoma lepo sklada z oblikovnimi značilnostmi, kakršne so pred sredino 15. stoletja prevladovale v Toskani. Kot zgleden primer velja omeniti spominsko ploščo v stolnici Santa Maria del Fiore, ki poroča o koncilu leta 1438.[43] Čeprav črke večinoma učinkujejo »klasično«, le da se preveč stiskajo druga ob drugo, sta zlasti M, ki s srednjim klinastim delom ne sega do nivoja obeh ortogonalnih hast (M), in polžasto zaviti (G) še usedlini romanske epigrafike (G), povsem neantična pa je tudi črka Q, ujeta v uncialno tradicijo (q). Posamezne besede med seboj niso ločene, zato učinkuje besedilo preveč natrpano in zgoščeno, k čemur pripomorejo še številne povsem srednjeveške abreviature (q̄, p̄, p̄ , etc.) Vsi ti neantični sedimenti na obeh Ciriacovih napisih (**sl. 2, 4**) popolnoma izginejo. M, G in Q je povrnil »rimsko republikansko podobo« (M, G, Q) besede so med seboj dosledno ločene s trikotniškimi interpunkcijskimi znaki, tu in tam pa jih nadomeščajo celo prave *hederae distinguentes,* kakršne poznamo iz cesarskega obdobja. Med okrajšavami so zastopane le tiste, ki so izpričane v antiki: kompendiji (*litterae insertae, litterae contiguae*), sigle in suspenzije.[44] Prav to pa so tiste značilnosti, ki naj bi v zgodovini renesančnih javnih napisov *all'antica* zagotavljale primat Riminiju.[45] Kljub temu, da dubrovniški plošči zaradi zapletenosti problematike terjata skrbnejšo strokovno analizo, torej že omogočata temeljito revizijo dosedanjih pogledov in spodbujata k nadaljnjim raziskavam, ki jih prepuščamo specialistom.

Že teh nekaj spoznanj o formalnih in izraznih značilnostih Ciriacovega osebnega epigrafskega sloga pa nam ponuja ključ, ki nam bo omogočil, da bomo vsebinsko razložili eno izmed najbolj zagonetnih plastik v okviru kiparskega okrasa dubrov-

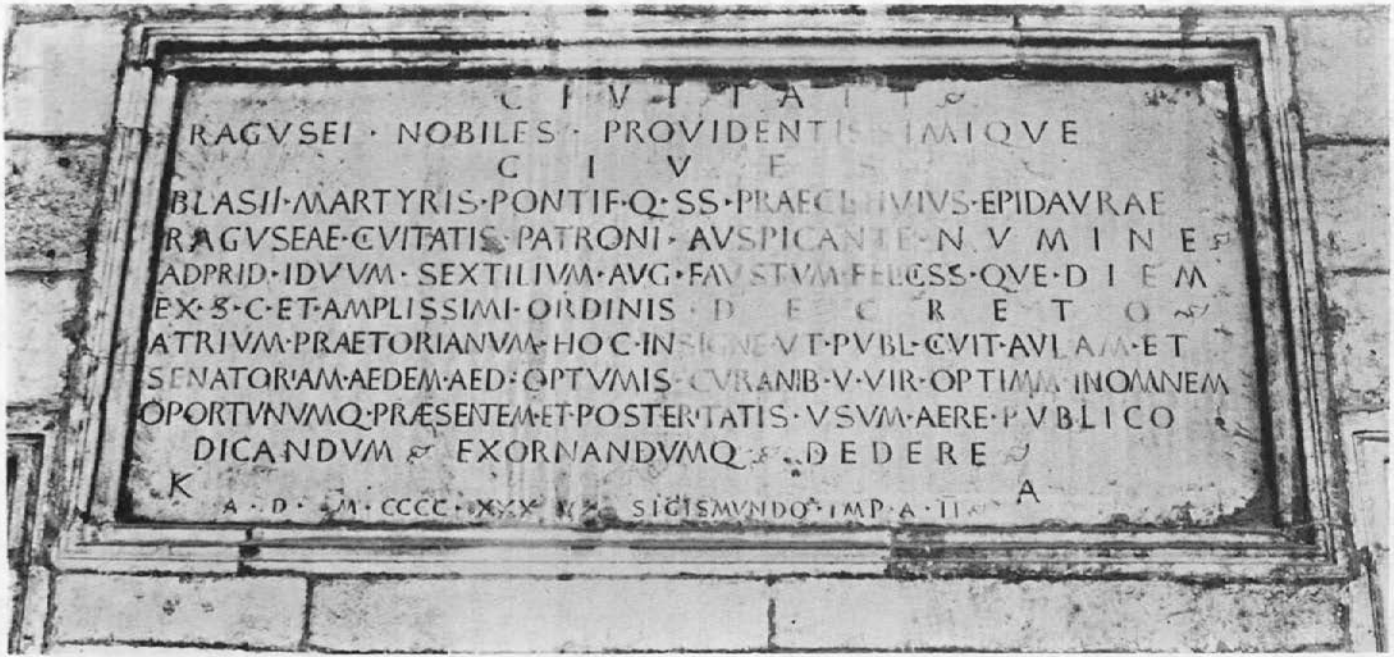
Sl. 2: Dubrovnik, Velika fontana, napis Ciriaca d'Ancona (1443–1446).
Fig. 2: Dubrovnik, The Big Fountain, Inscription by Cyriacus of Ancona (1443–1446).

Sl. 3: Dubrovnik, Knežev dvor, *Iustitia* (pred 1440).
Fig. 3: Dubrovnik, The Rector's Palace, *Iustitia* (before 1440).

niškega Kneževnega dvora: krilato dekliško postavo (**sl. 5**) v renesančno preoblikovani niši nad gotskim portalom, skozi katerega je bila nekoč dostopna zbornična dvorana Velikega sveta (*Consilium maius*) republike.[46]

Umetnostnozgodovinska literatura je to kvalitetno kiparsko delo do nedavna puščala ob strani.[47] S figuro, ki jo odlikujejo graciozno usločena drža, bogata melodiozno vzvalovljena draperija, umetelna kodrasta frizura in poudarjena milina v obraznih potezah (torej v njej še razločno odmeva mednarodni gotski stil prve četrtine 15. stoletja), ima v okviru arhitektonskega kompleksa dvora največ skupnih potez sedeča Iustitija (**sl. 3**). Ker o tej zatrdno vemo, da je nastala pred letom 1440 kot okras portala, ki je vodil v prostore Malega sveta (*Consilium minus*), se zdi, če upoštevamo zgolj njeno likovno govorico, tudi zanjo najbolj sprejemljiv čas nastanka pred sredino Quattrocenta.[48] Zato je še toliko bolj presenetljiv napis na dolgem svitku, ki ga angelska figura tako ostentativno razgrinja predse.[49] V ostrem nasprotju z napisnim trakom, ki ga na podoben način drži v rokah Iustitija in na katerem je v gotski fakturi izklesan verz *Iussi summa mei sua vos cuicumque tueri,* je namreč na njem izpisano dvovrstično prozno besedilo v antični *capitalis monumentalis quadrata,* ki se glasi:

Sl. 4: Dubrovnik, Knežev dvor, napis Ciriaca d'Ancona (1443–1446).
Fig. 4: Dubrovnik, The Rector's Palace, Inscription by Cyriacus of Ancona (1443–1446).

PIO · IVSTO · PROVIDOQ · RAG · SENATVI · SACRA · MENS | IVST[...] · PIETATEMQ · CIVNTO · VICIO · VACANTO · CAETERIS · SPECIMEN[...][50]

Toda čeprav ta nenadni črkopisni preskok iz srednjega veka v renesanso gotovo dokazuje, da je Iustitija starejša od stoječega angelskega lika, s tem še nikakor ni rečeno, da ju nujno loči daljše obdobje.

Dejansko že bežna primerjava tega besedila z nekaterimi znanimi dubrovniškimi visokorenesančnimi napisi – na primer s tremi distihi pesnika Elija Lampridija Cervina (Crijevića) na plošči v »Divoni« (1520) ali s spomenikom škofa in humanista Lodovica Becadellija (1557) na pročelju njegovega šipanskega dvorca – razločno pokaže, da ga od njih loči toliko razlik, kolikor sorodnosti ga veže z obema dokumentiranima ploščama Ciriaca d'Ancona.[51] Medtem ko je za kvadratične kapitalke 16. stoletja značilna faktura, ki se zgleduje pri rimskih napisih zgodnje cesarske dobe, zelo pa skopari tudi z abreviaturami, saj teži k harmoničnemu skladju enako velikih znakov, v pismenkah na svitku angelske figure očitno odseva »republikanski« slog, ki še ne pozna apeksov, in se zaradi omejene površine na traku ne brani kompendijev (TO, DO, TE, CI, NTO) in suspenzij, na primer v besedah: PROVIDOQ(ue), RAG(useorum), PIETATEMQ(ue). Poleg tega tesno zvezo z napisoma v atriju Kneževega dvora **(sl. 4)** in na Veliki fontani **(sl. 2)** dokazujejo oblike posameznih pismenk in več identičnih okrajšav: vsa tri besedila poznajo *nexus* NT ali NTO v izrazih *vacanto, praesentem* in *diligentia* (gl. *prilogi* I in II), na enak način kot pri *providoq(ue)* je interpoliran O med R in V na Veliki fontani v besedi *providentia, litterae insertae* CI (na primer *vicio, specimen*) pa se pojavita na spomeniku v preddverju dvora pri *feliciss(imum)* in pri *civitatis*.

Epigrafska razčlemba besedila na napisnem traku torej ne ovira datacije figure okoli sredine 15. stoletja, kamor jo uvrščajo njene likovne značilnosti, saj odločno kaže, da smo po vsej verjetnosti naleteli še na tretji, doslej docela neznani napis, ki ga je za Dubrovčane skomponiral Ciriaco d'Ancona. S tem pa se to kratko besedilo uvršča med »inkunabule« svoje zvrsti, zato vsekakor zasluži tudi natančnejšo slogovno in vsebinsko analizo.

Ob pozornejšem branju napisa nas najprej zbode v oči kontrast med izraznimi sredstvi v prvi in v drugi vrstici, ki na prvi pogled tudi sintaktično sploh ne učinkujeta kot soodvisna člena zaokroženega sporočila. Medtem ko zgornja vsaj *pro forma* posnema odrezavi slog rimskih posvetilnih in počastitvenih napisov (cf. e.g.: *CIL* 1. 721), ki v najkrajših verzijah sporočajo le ime naslovljene osebe ali ustanove v dativu in naziv posvetitelja ali donatorja v nominativu (včasih celo brez ustreznega predikata), se ta hotena lapidarnost v spodnji sunkovito sprevrže v rezko odločni ritem arhaizirajočega jezika rimskih zakonskih odločb, za katere so značilni nizi svečanih imperativov futura (e.g.: *ciunto, vacanto*).[52] Takšne dvoplastnosti antični epigrafski spomeniki ne poznajo, torej gre za hibridno renesančno tvorbo, ki črpa iz dveh virov. Ker pa je Ciriaco v vseh svojih ohranjenih ali vsaj posredno izpričanih avtorskih epigrafih kljub preobloženemu besedišču, v katerega je rad vpletal redkejše in bolj povzdignjene pesniške izraze, grecizme in posamične neologizme, praviloma ostal zvest osnovnemu sintaktičnemu ogrodju izvirnih rimskih obrazcev, se ni mogoče otresti vtisa, da je ta stilna razcepljenost tudi vsebinsko utemeljena.[53] Zato moramo, preden se bomo lotili interpretacije teksta kot celote, najprej ločeno ovrednotiti sporočilno vrednost njegovih sestavin.

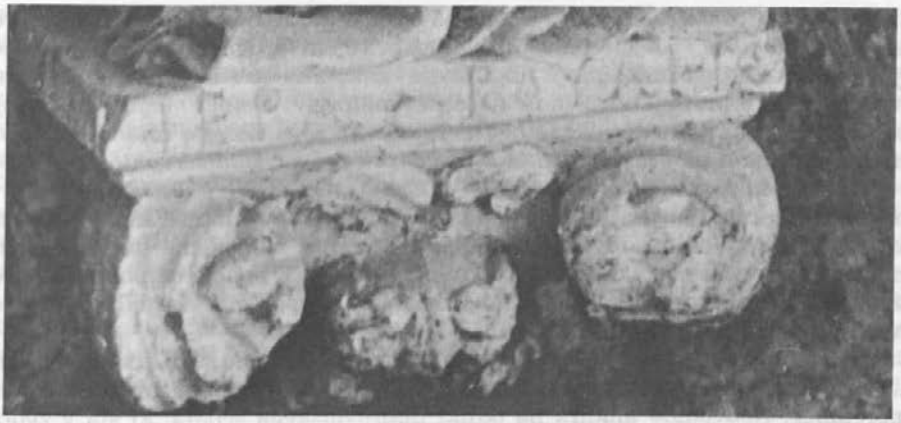
Opirajoč se zgolj na frazeologijo prvega dela bi lahko sklepali, da je napis votivnega značaja z naslovnikom v dativu.[54] Toda formulacija *Pio, iusto providoque Rag[useorum] senatui*) ne dopušča takšne razlage, saj gre brez dvoma za tri pridevke

Sl. 5: Dubrovnik, Knežev dvor, kip IEPA BOYΛH (1448/9?).
Fig. 5: Dubrovnik, The Rector's Palace, Statue of the IEPA BOYΛH (1448/9?).

Sl. 6: Risba kipa nekdaj na Tasosu, po Ciriacu d'Ancona (okoli 1475).
Fig. 6: Drawing of a Statue once in Thasos, after Cyriacus of Ancona (about 1475; Oxford, Bodleian Library, Cod. Lat. Misc. d. 85, fol. 139v).

Sl. 7: Dubrovnik, Knežev dvor, napis na podstavku kipa s **sl. 5.**

Fig. 7: Dubrovnik, The Rector's Palace, Inscription on a base of the Statue (cf. **Fig. 6**).

dubrovniškega senata. Tudi sorodnost z antičnimi votivnimi znamenji je zgolj navidezna in temelji le na učinku, ki ga ustvari kombinacija posrednega objekta v dativu in subjekta v nominativu, saj ta dva na rimskih nagrobnih, posvetilnih, počasitvenih in drugih napisih običajno zaznamujeta odnos med dvema privatnima osebama, odnos med dvema skupnostima oseb in odnos med skupino in posameznikom ali obratno.[55] V našem primeru namreč služita povezavi konkretnega dubrovniškega Velikega sveta, oziroma njegovih članov, in docela abstraktnega pojma *sacra mens*. Takšno sestavo je antična epigrafska praksa omogočala samo na sakralnih spomenikih tedaj, kadar personificirani abstraktum nastopa kot božanstvo – *numen* (e.g. *Victoria, Fides, Pax, Bonus Eventus* et al.).[56] Zato domnevamo, da je treba glede na kontekst besedo *Mens* vsaj v prenesenem smislu razumeti kot ime poosebljene Razumnosti. V prid tej interpretaciji govori še dejstvo, da je med abstraktnimi koncepti, ki so jih v poganskem Rimu častili kot božanska bitja, *Mens* vsaj v dobi republike zavzemala vidno mesto in je v delih latinskih avtorjev pogosto omenjena, torej bi zanjo lahko vedeli tudi zgodnjerenesančni humanisti.[57] Toda posvetilo božanstvu je na ustreznih antičnih napisih običajno oblikovano tako, da stoji v nominativu ime tistega, ki zaobljubni dar posveča, ime za *numen* pa v dativu (e.g. *CIL* 10. 3336: *Deo magno et Fato Bono Valerius Valens ... votum solvit*); v našem primeru je ta formula obrnjena na glavo: *Pio, iusto providoq(ue) Rag(useorum) senatui Sacra Mens*. Dubrovniški senat torej nastopa v pasivni vlogi naslovnika: subjekt stavka je poosebljena »Sveta Razumnost«. Ker je predikat izpuščen, nam značaj njenega odnosa do Velikega sveta razkrije šele vsebinska razčlemba druge vrstice.

Ta del besedila, čigar poškodovana mesta lahko razen glagola na koncu dopolnimo brez težav, sestavljajo tri zapovedi: *Iust(itiam) pietatemq(ue) ciunto, vicio vacanto, caeteris specimen*... Po vsebini je že na prvi pogled jasno, da nimamo opravka s pravim juridičnim besedilom, saj gre za splošna moralna načela pravičnosti (*iustitia*), spoštljivega odnosa do ljudi in pobožnosti (*pietas*), na katerih temelji zgledni človeški značaj brez madežev krivičnosti in pregreh (*vitia*). Vendar zaradi neosebnega načina izražanja z drugimi imperativi v tretji osebi plurala ni razvidno, komu so ta navodila namenjena.

Odgovor na to vprašanje nam posredno ponuja paralelno mesto v Ciceronovem dialogu *De legibus,* po katerem sta očitno prirejeni druga in tretja »zapoved«. Ključno mesto, ki ga izsledimo v fingiranem »zakoniku« o rimskih magistraturah, govori namreč o prerogativah in dolžnostih senatorjev: *Omnes magistratus auspicium iudiciumque habento, exque his senatus esto. Eius decreta rata sunto. Ast si potestas par maiorve prohibissit, senatus consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato; caeteris specimen esto.* (Cic. leg. 3, 3, 10). Sodeč po tem, da so izpisane na svitku figure nad portalom, ki v sklopu Kneževega dvora vodi v dvorano Velikega sveta, so te besede očitno namenjene dubrovniškemu senatu. Gre torej za poziv dubrovniškemu patriciatu, naj bodo v najpomembnejšem državnem organu republike zastopani »moralno neoporečni vlastelini«, ki bodo lahko svetel zgled drugim meščanom.

V tej luči je treba razumeti tudi prvo zapoved, ki leksikalno sledi arhaizirajočemu stilu drugih dveh, vendar zanjo doslej pri latinskih avtorjih še nismo našli izrecne vzporednice. Nedvomno aludira na odliki dubrovniškega senata, ki sta v zgornji vrstici posebej poudarjeni z atributoma *pio, iusto.* Tokrat sta ti tolikanj zaželeni lastnosti poudarjeni z veliko bolj plastično poetično metaforo, ki nam jo razkrije raba glagola *ciere(cire).*[58] Ta se v okviru pomena »pokličem, pozivam« pojavlja tudi v smislu »zaklinjam nadnaravne sile ali božanstva, da bi si zagotovil njihovo pomoč« (e.g.: Iuv. 13, 31: *hominum divumque fidem clamore ciamus;* Stat. Theb. 1, 554: *Phoebum laude ciet*), torej si je treba predstavljati, da obe kreposti nastopata kot personificirani *Iustitia* in *Pietas,* ki naj ju senatorji prepričajo, da jim bosta v vseh preizkušnjah zvesto stali ob strani. (cf. e. g. Liv. 22, 14, 7; Val. Fl. 4, 549). Ti dve vrlini v takšnem kontekstu po vsej verjetnosti nista invocirani po naključju, saj sta, skupaj z *Mens,* spadali med pogosto omenjena rimska *numina* z določeno družbeno vlogo v politični sferi.[59] Zato ni izključeno, da zlasti *Pietas* pomeni precej več kot zgolj pobožnost v ožjem srednjeveškem smislu, torej tudi vdanost svojemu rodu (Cic. leg. 2, 55), domoljubno pripadnost državi (Cic. rep. 6, 16) in pravično usmiljenje (cf. e. g.: Val. Max. 5, 4, 7).[60]

Ko vsa spoznanja, do katerih smo prišli z ločeno analizo posameznih prvin napisa, strnemo v enotno sporočilo, se nam razkrije tudi sprva docela nejasna vloga »Svete Razumnosti« *(Sacra Mens)* v odnosu do dubrovniškega senata, ki jo sugerirata dativ in nominativ v zgornji vrstici. To je treba očitno razumeti kot nujno uvodno pojasnilo, ki nam razloži, na koga je serija »zapovedi« naslovljena in kdo jih je zaukazal: *Sacra Mens* torej opravlja vlogo modre svetovalke. Potemtakem lahko celotno besedilo na svitku angelske figure z dobršno mero verjetnosti transkribiramo v obliki:

Pio, iusto providoq(ue) Rag(useorum) senatui Sacra Mens: |
»Iust[itiam] Pietatemq(ue) çiunto, vicio vacanto, caeteris specimen [sunto]!

Kar bi lahko po smislu prevedli približno takole:

Predanemu, pravičnemu in preudarnemu senatu Dubrovčanov Sveta Razumnost (naroča): »Naj (senatorji) pozovejo Pravičnost in Pobožnost, naj bodo brez greha, drugim za zgled«!

Zgolj z vsebinsko razčlembo latinskega teksta pa še ni mogoče odgovoriti na cel sklop vprašanj, povezanih z angelsko figuro, saj sporočilo »svete Razumnosti«, ki nam ga ponuja v branje, dopušča dve razlagi o njeni vlogi. Po eni strani bi lahko kip razumeli le kot podobo anonimnega angela, ki je v Dubrovnik prinesel sporočilo »Svete Razumnosti«, torej bi morali poosebljenje *Mens* interpretirati kot čisto besedno figuro. Po drugi strani pa napis ne izključuje možnosti, da krilata podoba

uteleša »sveto Razumnost«, ki da *in persona* iz svoje niše neprestano nagovarja mimoidoče dubrovniške senatorje, kadar se zbirajo na posvet.

Oporo v prid tej razlagi ponuja zlasti lik sedeče *Iustitije*, ki je prav takšno vlogo igrala pred vrati v urade Malega sveta, saj so v heksametru na njenem svitku nedvomno zapisane njene besede: »Srž mojega ukaza je, da ščitite pravice vsakega posameznika!« *(Iussi summa mei, sua vos cuicumque tueri).*[61] Ker pa stoječa dekliška postava nad portalom Velikega sveta razen kril nima nobenega atributa, s pomočjo katerega bi jo lahko povsem zagotovo razlagali kot utelešeno personifikacijo, bi to ostala slej ko prej le vabljiva hipoteza, če ne bi bila soha na podstavku opremljena z dodatnim napisom (**sl. 7**).

Šele nedavno je Igor Fisković opozoril, da sta na ozkem podiju, podprtem z vrtinčastimi gotskimi listi, na katerem figura stoji, v neokretnih kapitalkah vklesani dve grški besedi: I E P A B O Y Λ H. Ne da bi se spuščal v podrobnejšo analizo, je namignil, da gre morda za aluzijo na dubrovniški senat.[62]

Beseda βουλή, ki lahko sama po sebi pomeni takó »nasvet« (Hes. erg. 264) ali »sklep« (Hom. Il. 2, 53) *in abstracto*, kot tudi konkretni »zbor svetovalcev« oziroma »državni svèt«, zlasti v Atenah, kjer je označevala svet petstoterice (e. g. Plat. Phaidr. 256) in prostor, kjer se je le-ta sestajal (Aristoph. Vesp. 590), načelno ustreza takšnemu sklepanju, saj jo posamezni grški pisci uporabljajo celo kot sinonim za rimski senat (e. g. Dion. Hal. ant. 6, 69).[63] Vendar zato še ne kaže prenagljeno sklepati, da napis označuje zgolj dostop v dvorano Velikega sveta, saj bi ga v tem primeru upravičeno lahko pričakovali na vidnejšem mestu, prejkone na samem portalu ali ob njem.[64] Toda grški besedi nastopata docela ločeno na bazi kipa, s čimer jima je zagotovljena določena avtonomnost, saj bi po splošno veljavnih pravilih na tem mestu prej pričakovali ime upodobljenega lika (**sl. 5, 7**). Potemtakem ni izključeno, da figura z oznako ἱερὰ βουλή zavestno obuja spomine na alegorično predstavo o poosebljenem »Svètu« klasične grške polis, ki jo poznamo od konca 5. stol. pr. n. št. dalje v Atenah, kasneje pa nanjo, tudi s pridevkom ἱερά, občasno naletimo na novcih nekaterih maloazijskih mest na območju nekdanje selevkidske države.[65]

V tej funkciji grški napis dokončno spodnese prevladujoče mnenje, da soha predstavlja »običajnega« angela, obenem pa nam zastavlja tudi vprašanje, v kolikšni meri se to njeno »helenizirano« ime prekriva še s pomenskim območjem, ki ga zaobseže personificirana »Sveta Razumnost«.

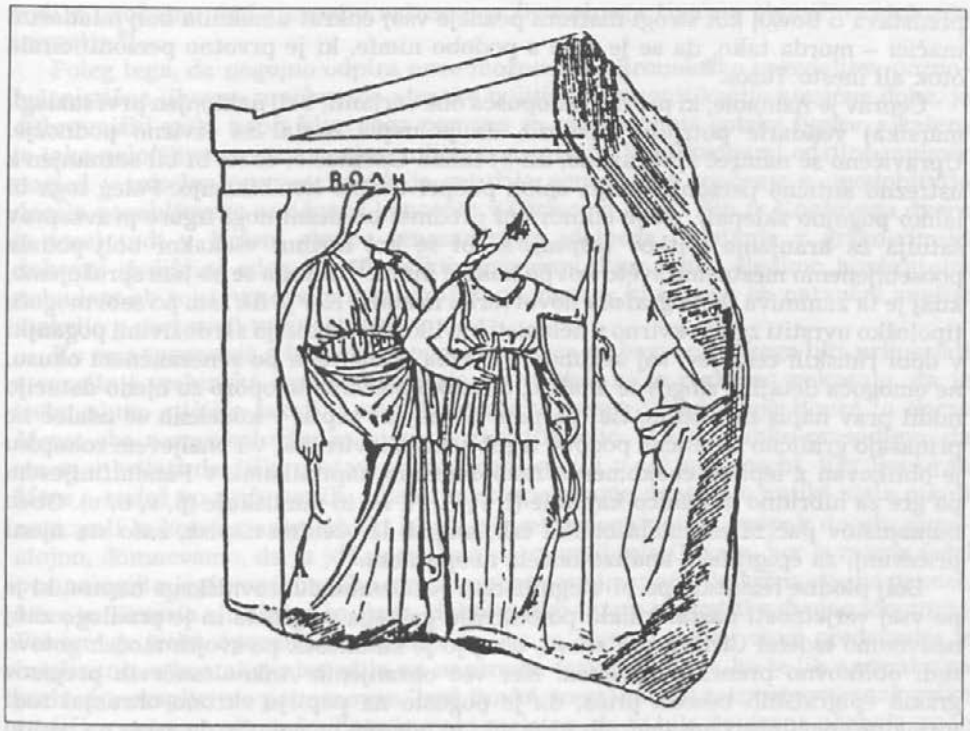
Toda preden se lotimo iskanja njunih stičnih točk, je treba skrbno pretehtati, ali obči kulturnozgodovinski dejavniki sredi 15. stoletja sploh že dopuščajo tako učeno aluzijo na klasični grški politični imaginarij. V nasprotju z nekaterimi bolj prilagodljivimi poganskimi personifikacijami latinskih abstraktnih pojmov, ki so se ohranile v krščanski preobleki skozi ves srednji vek, namreč niti *Mens* niti Βουλή nista preživeli zatona antične civilizacije, saj ju, kot vse kaže, celo poznejši renesančni mitološki priročniki ne poznajo.[66] Ker se je že v antiki Βουλή pojavljala razmeroma poredko in je bila tudi geografsko ujeta v ožji okvir matične Grčije in heleniziranega vzhodnega Sredozemlja in ker je klasični avtorji ne omenjajo niti z

besedo, bi tudi tisti humanisti na Zahodu, ki jim je bila dosegljiva poglobljena grška izobrazba, lahko zanjo izvedeli edinole v primeru, da bi jih kdo opozoril na avtentične antične likovne upodobitve in na dopolnjujoča epigrafska pričevanja.[67] Zato – upoštevajoč vse že znane okoliščine – upravičeno lahko domnevamo, da gre tudi tokrat za doslej prezrto sled, ki jo je za seboj v Dubrovniku pustil Ciriaco d'Ancona, saj je ta pri sodobnikih užival nesporen sloves najboljšega poznavalca »helenskih starožitnosti«.[68] Pravilnost takšnega sklepanja potrjujejo literarna in slikovna pričevanja o njegovih popotnih vtisih s križarjenja v egejskem prostoru v letih 1444 in 1445, ki sta jih na podlagi raztresenih sekundarnih virov v novejšem času objavila in opremila s kritičnim aparatom Charles Mitchell in Edward Bodnar.[69]

Proti koncu leta 1444 se je Ciriaco nekajkrat mudil na otoku Tasos, kjer je bil gost princa Francesca III. Gattilusija iz genovežanske rodbine, ki ji je otok pripadal od leta 1414.[70] Prvič se je tam izkrcal 11. novembra 1444, ko je poleg antičnih ruševin starega Tasosa in številnih epigrafskih spomenikov njegovo pozornost pritegnila zlasti celopostavna plastika v pristanišču, ki jo je opisal z besedami: *Statua maromorea et eximia arte fabrefacta apud Thasii portus vestibulum nuper a Francisco Gatalusio principe erecta. Olim vero Thasiorum consilii simulacrum fuisse sua ad basim insculpta antiqua inscriptione patet.*[71] To besedilo je očitno nastalo kot komentar k izgubljeni izvirni Ciriacovi risbi kipa z napisom, ki nam ga najstarejši ohranjeni apograf, kodeks iz zapuščine Giovannija Aurispe (Rim, Biblioteca Casantese 3636), iz katerega je bil list z ilustracijo iztrgan, ne sporoča, pač pa se nam je ohranil v prepisu, ki izdaja roko Feliceja Feliciana (Treviso, Biblioteca Capitolare, I, 138), kjer sta za glagolom *patet* dopisani besedi I E P A B O Y Λ H.[72] Upodobitev same figure je izpričana le v dveh, med seboj tesno povezanih delih, ki vsebujeta tudi *Collectanea Cyriacana:* v zborniku florentinskega humanista Bartolomea Fonzija *(Bartholomeus Fontius)*, ki ga je Fritz Saxl poimenoval *Liber monumentorum Romanae urbis et aliorum locorum* (okoli 1475; Oxford, Bodleian Library, Cod. Lat. Misc. d. 85, fol. 139v) in v rokopisu, ki je pripadal njegovemu učencu Francescu Pandolfiniju (Firenze, Biblioteca Laurenziana, Laur. Ashb. 1174, fol. 119v), nastalem okoli leta 1480. V obeh je pod besedilom, ki ga poznamo iz drugih virov, upodobljena sedeča ženska postava z ustreznim napisom na širokem podnožju (**sl. 6**). Od bokov navzdol in prek desne rame jo pokriva draperija, sicer pa je gola. Posebno natančno je izdelana glava, ki jo oblivajo igrivi kodri, iztegnjeni roki pa sta bili že odlomljeni.[73]

Obe risbi, iz katerih očitno odseva ista izgubljena predloga, vsekakor dovolj zgovorno pričata, da si Ciriaco na Tasosu ni zapisal le napisa enake vsebine, kot ga preberemo na podstavku dubrovniške krilate figure, ampak tudi dokazujeta, da je že prvotno šlo za oznako imena kamnite sohe ženskega lika, ki je predstavljal personificirano Βουλή antičnega Tasosa. Zato se zdi več kot verjetno, da je prav to izjemno arheološko odkritje bolj ali manj neposredno povzročilo pomensko metamorfozo angelskega bitja v reinkarnacijo grškega »svetega Svèta« v Kneževem dvoru, kar postavlja na solidne temelje tudi domnevo, da sta tako latinski tekst na svitku kakor tudi *titulus* na podnožju kipa soodvisni Ciriacovi domislici.

Preden bomo poizkusili zopet spojiti posamezne člene v spoznavni verigi, ki veže Ciriacovo srečanje z antično soho s ponovno oživljeno pogansko personifikacijo v dubrovniški vladni palači, pa se velja ustaviti še ob potencialni dokumentarni vrednosti novoodkritega napisa Ἱερὰ Βουλή za klasično arheologijo, ki popotniku iz Ancone tudi sicer dolguje mnoga zelo dragocena pričevanja o danes močno okrnjenih ali izginulih antičnih spomenikih.[74]

Risba po fragmentarnem reliefu: Boule ob boginji Ateni, Atene, Narodni muzej (4. st. pr. n. š.).

Drawing after a Fragmentary Relief: Βουλή Escorting the Godess Athena, Athens, National Museum (4th Century B. C.)

Sodeč po upodobitvah v Fonzijevem in Pandolfinijevem kodeksu, ki v vseh bistvenih potezah gotovo dovolj zvesto sledita izgubljenemu originalu, je soha, na katero je Ciriaco naletel na Tasosu, v okviru drugih izpričanih likovnih predstavitev personifikacije Βουλή pomenila veliko ikonografsko posebnost. Širokogrudno razgaljena sedeča ženska figura se zdi namreč le težko združljiva z dostojanstveno stoječo postavo, ki je redno dostojno oblečena v hiton in himation (e. g. slika/risba v tekstu), kakršno poznamo z atiških reliefov in se je obdržala tudi na poznejših novcih maloazijskih mest.[75] Že Bernard Ashmole je ugotovil, da njena podoba bolj spominja na enega izmed helenističnih figuralnih tipov, ki ga je verjetno treba povezati z neko različico sedeče boginje Afrodite, pogosto pa ga privzamejo tudi liki nimf. Njegove korenine lahko iščemo v grški umetnosti sredine 4. stoletja pred n. št., splošno razširjen pa je bil v rimskem cesarskem obdobju.[76] Takšno podobo o Βουλή je mogoče razložiti na več načinov. Ker Ciriaco posebej poudarja, da je njen kip v pristanišču šele nedavno *(nuper)* postavil princ Francesco Gattilusio, bi bilo sicer možno, da bi ga šele takrat položili na podstavek z napisom, ki bi imel prvotno drugo funkcijo, čeprav sta bila tako napis kot tudi plastika nedvomno antičnega izvora. Dvomljivo je torej le, ali so figuro poistovetili s Ἱερὰ Βουλή šele v prvi polovici 15. stoletja, ali pa gre za edino pričo o tem, da se je klasična atenska

predstava o Βουλή kot strogi matroni pozneje vsaj enkrat umaknila bolj mladostni inačici – morda tako, da se je zlila s podobo nimfe, ki je prvotno personificirala otok ali mesto Tasos.[77]

Čeprav je Ashmole, ki previdno dopušča obe varianti, bolj naklonjen prvi razlagi, marsikaj vendarle potrjuje hipotezo, da je napis nastal za izvirno podnožje. Upravičeno se namreč sprašujemo, ali bi lahko Gattilusio, če ne bi bil seznanjen z ustrezno antično personifikacijo, sploh podprl takšno kombinacijo. Poleg tega bi lahko pogojno sklepali, da je cilindrični predmet ob desni nogi figure pravzaprav šatulja za hranjenje svitkov *(capsa)*, ki bi se kot atribut vsekakor bolj podala poosebljenemu mestnemu svètu kot pa kakšni nimfi.[78] Seveda se ob tem sprašujemo, kdaj je ta zanimiva ikonografska novotvorba nastala. Ker je lik sam po sebi mogoče tipološko uvrstiti zgolj okvirno v helenistično likovno tradicijo s trdoživimi poganjki v dobi rimskih cesarjev, saj sekundarna risba, stilizirana po renesančnem okusu, ne omogoča detajlne slogovne analize, bi lahko pomembno oporo za njeno datacijo nudil prav napis na podiju. Žal pa nam ohranjeni zapisi v kodeksih še zdaleč ne prinašajo grafično natančne podobe izgubljenega izvirnika; v Fonzijevem rokopisu je oblikovan z lepimi, enakomerno razporejenimi kapitalkami, v Pandolfinijevem pa gre za hibridno mešanico kapitale (I, P, A, Λ, H) in minuskule (β, ε, o, υ). Obeh humanistov pač ni zanimala oblika črk, ampak le vsebina napisa, zato sta njuni pričevanji za epigrafsko analizo docela neuporabni.[79]

Bolj plodne rezultate pa bi utegnila dati razčlemba dubrovniškega napisa, ki je po vsej verjetnosti nastal kmalu po odkritju grškega originala in je predlogo zanj nedvomno izdelal Ciriaco *sua manu*, torej jo je kamnosek po svojih močeh gotovo tudi oblikovno prenesel v kamen. Ker več ohranjenih Ankonitančevih prepisov grških epigrafskih besedil priča, da je pogosto na papirju skrbno ohranjal tudi formalne značilnosti posameznih pismenk, ni povsem nemogoče, da zapis na podiju krilate postave v Dubrovniku kljub grobi izvedbi vsaj v bistvenih potezah odslikava podobo grškega izvirnika bolj zvesto kot vsi drugi viri, s katerimi trenutno razpolagamo.[80]

To na prvi pogled zelo drzno domnevo podkrepljuje nenavadna kaligrafija posameznih znakov (**sl. 7**), ki učinkujejo v primerjavi z grškimi pismenkami klasičnega kova, kakršne so se vzporedno z latinsko kvadratično kapitalo v renesančni Italiji ustalile že kmalu v drugi polovici Quattrocenta, docela nekorektno.[81]

Črke med seboj nikakor niso usklajene po velikosti, v nasprotju z obema zapisoma na risbah haste pri E in H niso sklenjene, posebno pa izstopajo izumetničeni polžasti zavoji pri P in pri B in nesorazmerno dolgi repati apeksi pri A in Λ. Čeprav nekatere izmed teh posebnosti izsledimo tudi na Ciriacovih epigrafskih falzifikatih, s katerimi je nekajkrat oskrbel svoje humanistične znance, to še ne izključuje vseh možnosti, da gre v Dubrovniku za ohranjanje ortografije izvirnika, ne pa zgolj za spajanje antičnih pismenk iz različnih virov.[82] V tem pogledu ima svojo težo zlasti ugotovitev, da oblika vseh znakov tokrat dopušča časovno opredelitev v isto razvojno stopnjo grške pisave. E in H s horizontalno potezo, ki ni spojena z vertikalama, se pojavljata v poznejših helenističnih različicah in se obdržita v cesarskem obdobju, sicer nista časovno ožje določljiva, pač pa to velja za A s konkavno usločenima hastama in navzdol prelomljeno prečnico. Ta namreč, tako kot polžasti zavoji pri P in B, ustreza kaligrafski modi iz obdobja principata, o čemer priča nekaj napisov, najdenih tudi na Tasosu: na primer spisek teorov (*IG* XII/8 327) iz 2. ali 3. stoletja v Louvreu.[83] Zanimivo je, da bi se datacija napisa v razponu med drugo polovico 1. stoletja do začetka 3. stoletja n. št. lepo skladala

tudi z istočasno razširjenostjo ustreznega figuralnega tipa na območju celotnega imperija.[84]

Poleg tega, da pogojno odpira nove možnosti za kronološko opredelitev poznohelenistične likovne preobrazbe atenske politične personifikacije klasične dobe, je dubrovniški grški napis ključnega pomena za razumevanje gotske figure, s katero je tako neločljivo povezan, saj s svojimi pomenskimi implikacijami odstira zanimiv pogled v miselne procese, ki jih je sprožilo nenadejano soočenje z upodobitvijo docela pozabljenega antičnega koncepta v Ciriacovi glavi. Kip iz Kneževega dvora je torej tudi v širšem okviru renesančnega idejnega oplajanja v grško-rimski duhovni dediščini eden izmed redkih primerov, kjer lahko sledimo konkretnim pobudam ob rojstvu novega ikonografskega motiva, ki se nam ob natančni analizi razkrije v vsej svoji večplastnosti.

Ko smo spoznanja o funkciji in pomenu zapisa na bazi angelskega lika primerjali z rezultati vsebinske razčlembe teksta na svitku, se je razločno pokazalo, da je treba njuno stičišče iskati v smiselnem zlitju personifikacij Ἱερὰ Βουλή in *Sacra Mens*: obe namreč služita za njegovo identifikacijo. Po tem lahko presodimo, da sta se v krilati dekliški postavi njuni imeni spojili v eni sami osebi. Ker Βουλή in *Mens* – sodeč po pričevanjih, s katerimi razpolagamo danes – v antiki nista nikoli nastopali le kot variantni obliki istega poosebljenega pojma, ampak docela samostojno, domnevamo, da ju je samovoljno poistovetil šele Ciriaco, ker je morda želel po analogiji z legitimnimi grško-rimskimi pojmovnimi pari – kakršna sta, na primer, Νίκη in *Victoria* ali Εἰρήνη in *Pax* – dubrovniško figuro obogatiti z dvojno identiteto. Pri tem je treba opozoriti še na dejstvo, da se *Mens* v takšni vlogi predstavlja le implicitno, v kontekstu besedila na napisnem traku, medtem ko je lik z oznako na podnožju eksplicitno poimenovan Ἱερὰ Βουλή, torej ima kot razpoznavni znak grška različica gotovo večjo težo. Zato je malo verjetno, da bi bila dopisana pozneje, zgolj kot dodatni komentar k ločeno zasnovanemu latinskemu besedilu, ampak lahko z dobršno mero verjetnosti domnevamo, da je bila soha že od vsega začetka zasnovana kot upodobitev »Svetega Svèta« z vzporednim nazivom »Sveta Razumnost«. Potemtakem latinsko besedilo ni kar najtesneje povezano le z grškim napisom na njenem podstavku, ampak na svojstven način v njem odmeva tudi Ciriacova interpretacija kipa na Tasosu, za katero je bil doslej edini vir le skopi komentar, ki si ga je – po vsem sodeč – zabeležil že *in situ*, novembra 1444. Vendarle primerjava med obema pokaže precejšnji vsebinski premik, ki terja podrobnejšo obrazložitev.

V kratkem opisu antičnega kipa Ἱερὰ Βουλή Ciriaco po svoji ustaljeni navadi najprej poroča o tem, kje in v kakšnih okoliščinah ga je odkril, opozori pa tudi na njegove likovne kvalitete. Kako si je razlagal samo figuro, lahko razberemo šele iz drugega stavka, v katerem ugotavlja, da je predstavljala *Thasiorum consilii simulacrum*. Ker je genetiv *consilii* v zvezi s *simulacrum* (»podoba, upodobitev, kip«) očitno treba razumeti kot *genetivus explicativus*, ni dvoma o tem, da je z besedo *consilium* prevajal grško ime personifikacije Βουλή, izpisano na podstavku (... *sua ad basim insculpta antiqua inscriptione patet*!), pri čemer bi se lahko oprl na katerikoli standardni glosarij (e. g. Paul. Fest. 36: βουλή *quod consilium dicitur Latine*).[85] Toda semantično območje, kjer se prekrivata termina βουλή in *consilium*, zaobsega več pomenskih odtenkov, zato nam šele odnosnica *Thasiorum* pove, da je soha v Ciriacovih očeh upodabljala »svèt otočanov Tasosa«. Dvomljiva ostaja le prava niansa izraza *consilium* v ožjem smislu, saj so se že v antiki zabrisale meje med njim in – etimološko sicer raznorodno – besedo *concilium* (cf. e. g. Varro. ling. lat. 6, 43).[86] V našem primeru kontekst dopušča dve razlagi, pač glede na to, da *Thasiorum* lahko nastopa kot *genetivus possesivus* ali pa kot *genetivus subiectivus*.

Torej bi lahko sedeči ženski lik poosebljal »svèt mesta Tasos« kot ustanovo ali pa »sklep« oziroma »odlok« tega upravnega organa. Vsaj prva inačica bolj ali manj ustreza tudi ožjemu političnemu pojmovanju personificirane Βουλή v antiki, zato ni izključeno, da se je Ciriaco pri latinski formulaciji *Thasiorum consilium* oprl tudi na grške napise, ki si jih je julija 1444 zapisal v Perintu.[87]

Če bi sodeč po tej analogiji domnevali, da si je dubrovniško angelsko figuro, ki je na podnožju opremljena z istim nazivom, zamislil v enaki vlogi, bi jo torej lahko imenovali *Raguseorum consilii simulacrum*. Toda latinsko besedilo na svitku dokazuje, da je funkcija tandema Βουλή in *Mens* v Kneževem dvoru bistveno drugačna. Niz »zapovedi« v drugi vrstici nas opozarja, da to krilato bitje nikakor ne more poosebljati Velikega sveta niti nastopati kot njegov glasnik, saj mu – ravno nasprotno – daje svoje nasvete, s čimer je dubrovniški senat postavljen v podrejeni položaj.

Angelska figura je torej identična s svojo grško antično prednico le po imenu, ni pa podedovala tudi njene vloge, kakršno je imel v pomenskem obsegu enačbe βουλή = *consilium* Ciriaco v mislih ob prvem srečanju z upodobitvijo »svetega Svèta«. Ker nastopa kot suverena svetovalka, se smiselno bolj približuje pojmovnemu območju »nasvet, svet, nauk«, kjer se latinski in grški termin pogosto srečujeta kot sinonima *in abstracto* (cf. e. g.: Hes. Erg. 266 – Gell. 4, 5, 5).[88] V tem kontekstu nam pri iskanju njene identitete pomaga atribut ἱερά, ki mu Ciriaco na Tasosu ni posvečal večje pozornosti, saj bi lahko – morda prav iz rekla ἡ ἱερὰ συμβουλή – iz njega pognale prve kali za razlago »svetega Sveta«, ki bi ustrezala italijanskemu *buonconsiglio*.[89] Obenem adjektiv ἱερός potrjuje tudi tezo, da je latinska personifikacija *Mens* v Dubrovniku zavestno priličena grški Βουλή, saj je bil z njo v Ciriacovih očeh neločljivo povezan že na prvotnem napisu, medtem ko se istoznačni pridevnik *sacer* ob *Mens*, kadar ta v antičnem izročilu nastopa kot *numen*, ne pojavlja – izpričana je le zveza *bona Mens* (Prop. 3, 24, 19; *CIL* 9. 3910; 10. 472, 1550).[90]

Čeprav nam ta posredna vez še ne razkrije skupnega imenovalca personificirane Razumnosti in poosebljenega Nasveta, lahko torej sklepamo, da βουλή tokrat ne zastopa ožje določljivega stvarnega imena mestne skupščine kot na Tasosu *(nomen concretum)*, ampak se je povzpela na raven občega pojma *(nomen abstractum)*. Šele na tem tiru je namreč lahko trčila ob čisto abstraktno pojmovno območje termina *mens*.[91]

Glavna ovira za zlitje obeh samostalnikov je v tem, da besedi βουλή in *mens* nikakor nista sinonima. Zato se najprej vprašamo, zakaj ni Ciriaco v latinskem besedilu uporabil istega izraza kot na Tasosu, torej *»Sacrum Consilium«*, saj bi tako figuro nedvoumno tudi ikonografsko opredelil kot podobo Nasveta. Nepremostljiva težava se skriva v samem bistvu personifikacije kot metafore ali kot likovne upodobitve. Čeprav *consilium* veliko bolje pokriva pomenski obseg βουλή, kadar jo pojmujemo le kot besedni znak, v takšnem kontekstu z njo *a priori* ni več združljiv, ker ga od nje loči drugačen slovniški spol. Prav skladnost glede na *genus* pa je za poistovetenje dveh personifikacij bistvenega pomena, saj gramatični spol poosebljenega pojma odloča o »naravnem« spolu vsakokratne antropomorfne predstave.[92] Βουλή je pač *femininum*, zato jo je mogoče kot osebo identificirati le z latinskimi substantivi ženskega spola.

Toda čeprav *consilium* po svoji naravi kot *netrum* ni mogel privzeti nase podobe dekliškega lika, se zdi, da je Ciriacu služil kot *tertium comparationis*, ki je omogočil pomensko navezo *Mens* na grško Βουλή. *Consilium* in *mens* se sicer ne dotikata v pomenu »nasvet, nauk« kot *consilium* in βουλή, pač pa se pogosto dopolnjujeta in

prelivata kot oznaki za »razumnost, preudarnost, razsodnost« (e. g.: Lucr. 3, 139: *consilium, quod nos animum mentemque vocamus;* cf. Liv. 9, 2, 11; 28, 28, 1).[93] Pri tem je *consilium* iz oznake za posamični nasvet prerasel v termin »svetovalna sposobnost«, ki lahko človeka opominja (cf. Sen. clem. 2, 6, 1) ali pa odloča o njegovih dejanjih (cf. Cic. inv. 1, 36) in se harmonično združil z glavno funkcijo razumnosti, o kateri pravi še Izidor Seviljski, da omogoča ločevanje dobrega in zla (Isid. diff. app. 177: *mens qualitas est, quae bona aut mala potest referri ad cogitationem*).[94] Prav v takšni vlogi pa se nam angelska figura pokaže s svojim nagovorom senatorjem, v katerem priporoča kreposti (*Pietas, Iustitia*) in želi od njih odvrniti pregrehe (*vitia*).

Presenetljivo je le dejstvo, da Razumnost tokrat ni poimenovana z imenom *Prudentia,* ki ga je kanonizirala srednjeveška sholastika v skupini štirih kardinalnih kreposti in s katerim se je ustalila kot ženski lik s stalnimi atributi (kača, ogledalo) v likovni umetnosti.[95] Takšen odklon od tradicionalnih predstav, ki jih renesansa nikakor ni zavrgla, je še toliko bolj nenavaden, ker je v našem primeru splošno znani koncept, pojavljajoč se v številnih oprijemljivih upodobitvah, zamenjala poosebitev *Mens,* o kateri si na podlagi antičnih virov ni bilo mogoče ustvariti zelo plastične podobe, saj jo ti omenjajo le v dveh kontekstih: v zvezi z rojstvom njenega kulta v republikanskem Rimu in kot primer personifikacije abstraktnega pojma v okviru filozofsko-religioznih traktatov.[96] Zato sklepamo, da gre za enkratno vračanje *ad fontes,* pri katerem je treba upoštevati tako Ciriacovo osebno nagnjenje k oživljanju antike in njegovo razgledanost v rimski književnosti, kakor tudi zunanje okoliščine, ki so takšen pojav omogočile v danem času in prostoru.

Kljub temu, da ob tako kompleksni problematiki še zdaleč ni mogoče dokončno odgovoriti na vsa vprašanja, se vendarle že kažejo obrisi aktualnih politično-zgodovinskih dogodkov, ki bi lahko neposredno vplivali na izbor nenavadnega imena za dubrovniško personifikacijo »Svete Razumnosti«.

Odgovor na vprašanje, zakaj v Kneževnem dvoru *Iustitio* namesto njene običajne družice *Prudentije* spremlja poosebljena *Mens,* se nakazuje že v poročilih antičnih piscev o rojstvu njenega kulta v republikanskem Rimu. Podobno kot mnoga druga »abstraktna božanstva«, ki so poosebljala rimske kreposti (e. g. *Virtus*), je tudi Razumnost dobila svoj tempelj v kritičnem trenutku, ko je bila državi najbolj potrebna: po katastrofalnem porazu pri Trasimenskem jezeru leta 217 pr. n. št., ki ga je zakrivila prav ošabna nerazsodnost (*dementia*) konzula Gaja Flaminija (cf. e. g.: Liv. 22, 9, 10; 23, 31, 9; Val. Max. 1, 6, 6).[97] Že Plutarh, ki med drugim poroča, kako so njeno svetišče obnovili v času spopada s Cimbri in Tevtoni (115 pr. n. št.), poudarja, da so se Rimljani zatekali po pomoč k božanski *Mens* zlasti takrat, kadar jim je grozila nevarnost neposredne sovražne invazije, ki je vedno terjala kar največjo razsodnost pri političnih in vojaških odločitvah v senatu (Plut. mor. 318e; Cf. Lact. 1, 20, 13).[98] O tem, da je Ciriaco d'Ancona vedel za posebne okoliščine, ki so botrovale čaščenju »Preudarne Razumnosti«, ne kaže podvomiti, saj vemo, kako pozorno je prebiral Ovidijev vpesnjeni rimski koledar *Fasti,* ki ga je že leta 1427 lastnoročno prepisal za osebno rabo (Cod. Vat. Lat. 10672).[99] Ob branju Ovidijevih verzov o prazniku *Mens,* 8. juniju, je lahko podoživljal mračno vzdušje, ki je terjalo njeno pomoč, ko je bil Hanibal *»ante portas«* (Ov. fast. 6, 241–246):

Mens quoque numen habet, Mentis delubra videmus
vota metu belli, perfide Poene, tui.
Poene rebellaras, et leto consulis omnes
attoniti Mauras pertimuere manus.

Spem metus expulerat: cum Menti vota senatus
suscipit et melior protinus illa venit.

Prav plastična pesniška podoba o »mavrskih hordah« (v. 244) Kartažanov, pred katerimi se je mesto Rim po usodni bitki, ki jo je v prid sovražnika odločila tudi konzulova smrt (v. 243), streslo v paničnem strahu (v. 244; cf. Liv. 22, 7, 1–14), pa nas živo spominja na podobno razpoloženje, ki je nastalo v času, ko se je Ciriaco mudil v Grčiji zaradi odločilnega spopada zadnje »križarske« armade krščanskega Zahoda s Turki pri Varni 11. novembra 1444. Tudi v tej bitki je zaradi lastne nepremišljenosti padel vrhovni poveljnik, ogrsko-poljski kralj Ladislav. Temu je sledil popoln poraz, s katerim je v nekaj letih dokončno splahnelo upanje, da bo mogoče Bizanc rešiti pred osmansko okupacijo.[100] Ker poleg tega marsikaj govori celo v prid hipotezi, da je bil Ciriaco kot vsaj napol uradni poslanec papeža Evgenija IV. neposredno vključen v diplomatsko dejavnost, povezano s pripravami na to vojaško operacijo, in ker je znano, v kako težkem položaju se je znašel po katastrofi pri Varni in turških zmagah na Peloponezu (1447) in na Kosovem polju (Hunyadijev poraz, 1448) Dubrovnik, saj je lahko pričakoval sultanove povračilne ukrepe, ker je sodeloval v protiturški koaliciji, ni izključeno, da so se njegovi »senatorji«, zbrani v Velikem Svetu, zavestno odločili, da za svojo nemo svetovalko, zgledujoč se pri Rimljanih, izberejo personificirano *Mens* (cf. Ov. fast. 6, 245–246).[101]

Tako nam je dubrovniška krilata figura razkrila še en vidik zgodnjerenesančnega spogledovanja z antiko, v katerem se za historično aluzijo skrivata stiska dubrovniške mestne komune in tesnoba posameznika, ki ga je še posebej skrbela usoda helenskega sveta, Ciriaca d'Ancona. Obujanje imena pozabljene rimske »boginje« se lepo sklada s tistim nostalgično romantičnim podoživljanjem poganskih mitičnih bitij, ki odmeva tudi v njegovem sanjarjenju o srečanju z morskimi nimfami med plovbo na Ainos ali pa v »molitvah«, s katerimi je ogovarjal svojega genija varuha, Merkurja; na primer... *alme Mercuri, nec non viarum itinerumve optume dux, qui tuo sanctissimo numine nostram undique mentem animumque fovisti!... ita, noster inclite geni... nostrum omne deinceps per orbem iter tutum, felix, faustum atque beatum dirigere...* etc.[102]

Toda med Ciriacovimi besednimi kaskadami, ki jih je bilo mogoče vedno upravičiti zgolj kot fiktivno poetično igro, in med soho, ki stoji na javnem mestu in nosi ime božanstva, ki so mu v predkrščanskem Rimu prinašali darove, je precejšnja razlika, saj je kip nedvomno veliko bolj izpostavljen očitkom, da gre za prikrito idolatrijo.

Zato lahko upravičeno domnevamo, da *Mens* v kneževnem dvoru nastopa v nekakšni ontološko modificirani funkciji, ki je bila vsaj pogojno združljiva s srednjeveško krščansko »eksegezo« grško-rimskega panteona. Ta je potekala po treh glavnih načelih: na poganske bogove je treba gledati kot na zgodovinske osebe iz davne preteklosti, ki so jih zaradi izjemnih zaslug za človeštvo kasneje častili kot nesmrtnike, predstavljajo pa lahko tudi kozmične sile ali alegorične prispodobe, za katerimi se skriva globlji moralni pomen.[103] Lep primer za prvo interpretacijsko zvrst v Dubrovniku je že omenjeni Eskulapov kapitel s spremljajočim napisom.[104] Poosebljeni abstraktum seveda že po svoji naravi terja drugačno razlago, saj ni povezan s pripovednim mitom. Alegorično interpretacijo nakazujejo zanj že antični avtorji. Tako, recimo, Cicero na več mestih tudi *Mens* razlaga kot bitje, ki zastopa enega izmed aspektov višje božanske sile (cf. e. g. Cic. nat. 2, 61: ...*res ipsa in qua vis inest maior, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus*...), zlasti dobro lastnost, s katero se človeku odpira pot v nebo (Cic. leg. 2, 8: ...*olla propter quae datur*

homini adscensus in caelum (scil. *colunto*): *Mentem, Virtutem, Pietatem*...).[105] Toda že če se spomnimo na znameniti spor o oltarju boginje Zmage (*Victoria*) med Kvintom Avrelijem Simahom in svetim Ambrozijem v rimski senatski zbornici leta 384, se dodobra zavemo, kako občutljivo dogmatično vprašanje bi lahko pri dlakocepcih sprožila podoba utelešene *Mens* s čisto poganskimi koreninami tudi še v poznem srednjem veku.[106] Seveda lahko danes le ugibamo, kako bi njen obstoj Ciriaco zagovarjal pred takratnimi Dubrovčani. Vsekakor ni izključeno, da so vsaj posvečeni izbranci med njegovimi humanistično usmerjenimi prijatelji videli v tem »angelskem liku« nekakšen domišljijski portret sicer nevidne ideje, višjega bitja, ki nastopa v vlogi posrednika božje volje na zemlji.[107] Ker *Mens* nastopa predvsem kot svetovalka senatorjem, pravzaprav igra sorodno vlogo kot angeli-poslanci.[108] V tej zvezi velja še posebej opozoriti na neoplatonistično razlago personifikacij, ki jo je razčlenil zlasti Ernst Gombrich. V svojih študijah zagovarja namreč zanimivo tezo, da podobe poosebljenih pojmov za poznosrednjeveškega, renesančnega ali baročnega interpreta včasih niso goli koncepti, ampak bitja, ki prebivajo v kozmičnih obročih, hipostazah, razpetih med zemeljskim svetom, ujetim v snovne oblike, in nedojemljivo sfero čiste inteligence.[109] V prid takšni razlagi dubrovniške *Mens* po svoje govori tudi dejstvo, da je bil Ciriaco d'Ancona dober znanec slavnega bizantinskega filozofa Georgija Gemistona Pletona (1355–1452), ki ga je kmalu po tem, ko je na Tasosu odkril kip Ἱερὰ Βουλή, obiskal v Mistri na Peloponezu.[110] Skupaj s tem pobornikom platonistične tradicije, ki je v svoje videnje kozmičnega reda vključil bogove z Olimpa, je preživel Ankonitanski popotnik zimske mesece v letih 1447–1448. Z nekaj domišljije bi si lahko predstavljali, da sta se v svojih razgovorih dotaknila tudi novih arheoloških odkritij, pri čemer bi se utegnila poroditi misel o poistovetenju grške Βουλή z rimsko *Mens*.[111] Torej ni povsem nemogoče, da sta se prav zato, ker je zanju Pleton Ciriacu nakazal možno bivališče v hipostaziranem kozmosu, dve združeni in konceptualno preobraženi poganski personifikaciji spojili v občo idejo Razumnosti in privzeli podobo krilatega angela.[112]

Čeprav ostaja ta razlaga zaradi pomanjkanja trdnejših dokazov le vabljiva hipoteza, lahko vsaj domnevamo, da se sklada s Ciriacovim osebnim »programom« oživljanja »mrtve« in pozabljene preteklosti, o katerem je pisal tudi v pismu dubrovniškem škofu Jacopu Venierju iz Racanatija.[113] V odlomku, ki ga je posvetil pomenu svoje nove vede, iz katere sta vzklili moderna arheologija in epigrafika, je zapel eno najbolj samozavestnih hvalnic humanističnemu razumevanju študija zgodovine: *O magnam vim artis nostrae ac penitus divinam! Siquidem dum vivimus, quae diu vivis viva et praeclara fuere, at longi temporis labe longaque semivivorum iniuria obstrusa penitus et defuncta iacebant, ex ea demum arte diva iterum vivos inter homines in lucem ab orco revocata vivent felicissima temporis reparatione.*[114]

PRILOGA I (sl. 2)

Transkripcija napisa na Veliki fontani v Dubrovniku:

APPENDIX I (Fig. 2)

Transcript of the Inscription from the Big Fountain in Dubrovnik:

P(osuerunt?) Onofrio I(ordani) F(ilio) Onosiphoro | Parthenopeo egregio n(ostri) t(emporis) | architecto | municipes, | quod opt(imo) ingenio et diligentia sua, Raguseor(um) nobil(ium) providentia et ampl(issimi?) ordinis iussu coacto argento publ(ico), hanc in | Epidaur(eam?) Rag(useam?) n(ec)n(on) Illyridis urbem diu iam aquar(um) penuriis egestant- | em aquas in ea hodie et a(nte) ⟨diem?⟩ VI. K(alendas)

*Febr(uarias) Kyriaceo fausto et feliciss- | imo die conspic(uis) fontib(us) exuberantissime deeluentes(*sic!*), VIII | ab urbe mil(ibus) scrupeos arduosq(ue) per colles difeicillimo(*sic!*) ductu | perduxit. | K(yriacus) A(nconitanus) | DMCCCCXXXVIII ⟨ante diem?⟩ VI. K(alendas) Febr(uarias) Alberto imp(eratore) desig(nato) a(nno) I.*

PRILOGA II (sl. 4)

Transkripcija napisa v loggi Kneževnega dvora v Dubrovniku:

APPENDIX II: (Fig. 4)

Transcipt of the Inscription in the loggia of the Rector's Palace in Dubrovnik

*Civitati | Ragusei nobiles providentissimique | cives. | Blasii martyris pontif(icis)q(ue) (sancti)ss(imi?) praecl(arae) huius Epidaurae | Raguseae civitatis patroni auspicante numine | ad prid(ie) Iduum Sextilium aug(ustum) faustum feliciss(imum)que diem | ex s(enatus) c(onsulto) et amplissimi ordinis decreto | atrium praetorianum hoc insigne ut publ(icam) civit(atis) aulam et | senatoriam aedem aed(ificavere?) optumis(*sic!*) curan⟨t⟩ibus V vir(is) optim⟨u⟩m in omnem | oportunumq(ue) praesentem et posteritatis usum aere publico | dicandum exornandumq(ue) dedere. | K(yriacus) A(nconitanus) | A(nno) D(omini) MCCCCXXXV Sigismundo imp(eratore) a(nno) II.*

---

[1] Iz obsežne bibliografije o Ciriacu d'Ancona (cf. M. E. Cosenza, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300–1800* 2 [1962] 1169–1171) za osnovno orientacijo zadostujejo: F. Scalamonti, Vita clarissimi et famosissimi viri Kiriaci Anconitani, v: G. Colucci (ed.), *Delle Antichità Picene* 15, (Fermo 1792), i-c; L. Mehus (ed.), *Kyriaci Anconitani itinerarium* (Florentiae 1742); T. Mommsen, Index auctorum, *CIL* 3, xxii–xxiii; G. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores* 2 (Romae 1888) 356–387; G. Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus 1* (Berlin 1893) 269–268; E. Ziebarth, Cyriacus von Ancona als Begründer der Inschriftenforschung, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 9/1, 1902, 214–226; P. Mac Kendrick, A Renaissance Odyssey, The Life of Cyriac of Ancona, *Proceedings of the British Academy* 45, 1959, 25–41; C. Mitchell, Archaeology und Romance in Renaissance Italy, v: E. F. Jacob (ed.), *Italian Renaissance Studies* (London 1960) 468–474; E. W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens,* Collection Latomus 43 (Brussels 1960); R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity* (Oxford 1969) 138–144, passim; J. Colin, *Cyriaque d'Ancône, le voyageur, le marchand, l'humaniste* (Paris 1981); C. R. Chiarlo, »Gli framenti dilla sancta antiquitate«: studi antiquari e produzione delle imagini da Ciriaco d'Ancona a Francesco Colonna, v: S. Settis (ed.), *Memoria dell'antico nell'arte italiana I: L'uso dei classici* (Torino 1984) 271–280.

[2] Mommsen (op. 1), xxiii; idem, Über die Berliner Excerpten-Handschrift des Petrus Donatus, *Jahrbuch der Königlich-Preussischen Kunstsammlungen* 4, 1883, 75.

[3] O Ciriacu kot »očetu« grške in latinske epigrafike cf. e. g.: Ziebarth (op. 1); Weiss (op. 1) 145–166. Posebej o njegovem delu Commentarii cf.: R. Sabbadini, Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione del Peloponeso trasmessa da Leonardo Botta, *Miscellanea Ceriani* (Milano 1910) 183–247; C. C. van Essen, I Commentari di Ciriaco d'Ancona, *Il mondo antico nel Rinascimento. Atti del V. Convegno di studi sul Rinascimento* (Firenze 1958) 191–194. O Ciriacovem ključnem pomenu v zgodovini epigrafike posebej cf. e. g. M. Guarducci, *Epigrafia greca* I (Roma 1967) 29–32; I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina* (Milano 1968) 42–44, passim; posebej o verodostojnosti njegovih poročil: W. Kubitschek, Die Glaubwürdigkeit des Cyriacus von Ancona, *Arch. epigr. Mitt.* 8, 1884, 102–103; E. W. Bodnar, A Note on I. G. II^2 7155, *Hesperia* 34, 1965, 164–166; A. Campana, Ciriaco d'Ancona e Lorenzo Valla sull' iscrizione greca del tempio dei Dioscuri a

Napoli, *Arch. class.* 25–26, 1973–1974, 84–102.

[4] Posebno zgovoren je *elogium*, ki ga je leta 1442 naslovil nanj padovanski škof Jacopo Zeno. V njem med drugim pravi: ... *Tu enim laboribus et ingenio tuo obscurissima epigrammata et truncatissimas inscriptiones clarissime dilucidasti, et quonammodo legerentur primus inuenisti et docuisti et in doctrinam quandam et regulam ac in rectam formam atque sententiam redegisti. Quod quidem antea iam dudum oblitteratum et ita ignotum erat, ut et nunc quoque si qui sunt qui te non audierint aut ex te aliquid non legerint, in pristinis tenebris et cecinitate permaneant.* (cf. L. Bertalot – A. Campana, Gli scritti di Jacopo Zeno e il suo elogio di Ciriaco d'Ancona, *La Bibliofilia* 41, 1939, 365, 372).

[5] Dosedanja literatura o Ciriacu pri nas je razmeroma skromna, saj gre povečini le za kratke oznake. E. g.: Š. Ljubić, O napredku arkeologičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji, *Rad JAZU* 80, 1886, 148–149; F. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Vj. arh. hist. dalm.* 48–49, 1924–1925, suppl. 1; M. Deanović, s. v. Ciriaco d'Ancona, *Hrvatska enciklopedija* 3 (Zagreb 1942) 781; M. Šeper, s. v. Ciriaco d'Ancona, *Enciklopedija Jugoslavije* 2 (Zagreb 1982) 674; D. Rendić-Miočević, s. v. Epigrafija, *Enciklopedija Jugoslavije* 4 (Zagreb 1986) 57.

[6] Scalamonti (op. 1) lxvi; B. Forlati-Tamaro (ed.), *Inscriptiones Italiae 10/1: Pola et Nesactium* (Roma 1947), xvi–xvii; Colin (op. 1) 36–39.

[7] Bodnar (op. 1) 23–27; Ponatis Moronijeve knjige je izšel pod naslovom *Inscriptiones seu epigrammata Graeca et Latina reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam* (Romae 1747). O tem cf. ibidem, 24, op. 1.

[8] G. Praga, Il Codice marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico, *Arch. stor. Dalm.* 7/13, 1932, 210–218.

[9] Mommsen (op. 1) 271–273; Bodnar (op. 1) 101–104.

[10] Praga (op. 8) 213, op. 4.

[11] G. Praga, Ciriaco de Pizzicolli e Marino de Resti, *Arch. stor. Dalm.* 7/13, 1932, 262–280. P. Matković, *Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke, Rad JAZU 15, 1971,66–67.*

[12] Ibidem, 268. O Marinu Rastiću je njegov sodobnik, humanist Filippo de Diversis, v izgubljenem govoru ob smrti cesarja Sigismunda Luksemburškega (1437) menda zapisal: ... *Illyriae decus Marine de Restis, vir prudentia Lelio comparande* (cf. F. M. Appendini, *Notizie storico-artistiche sulle antichità, storia e letteratura de 'Ragusei* 2 [Ragusa 1803] 116). O njegovi diplomatski dejavnosti cf. Praga (op. 11) 265; o funkcijah v okviru dubrovniške vlade, ki ji je večkrat stal na čelu kot knez z enomesečnim mandatom, cf. Colin (op. 1) 335 op. 760.

[13] Tekst v prilogi prinaša Praga (op. 11) 270–278. O ostalih apografih poroča A. Campana, Giannozzo Manetti, Ciriaco e l'arco di Traiano ad Ancona, *Italia medioevale e umanistica* 2, 1959, 486–487, passim.

[14] *Ib.* 273–276. Cf. De Rossi (op. 1) 365; E. Ziebarth, De antiquissimis inscriptionum syllogis, *Ephemeris epigraphica* 9/2, 1903, 207.

[15] Praga (op. 11) 269, 277–278. Vsebinsko vzporedna klavzula v ratificiranem tekstu pogodbe (ib. 279) se glasi:... *si dictae mercantiae non discarcarentur, tunc et in eo casu possint ... libere discarcari et iterum recarcari... et portari ad alia loca ad eorum beneplacitum sine aliqua solutione alicuius alterius datii vel gabellae...* etc.

[16] Cf. Limentani (op. 3) 74–75, 343–346 (114).

[17] *Ib.* 77–78.

[18] Bodnar (op. 1) 50 ss.

[19] Colin (op. 1) 334–339.

[20] Temeljno študijo o Onofrijevi dejavnosti v Dubrovniku je prispeval H. Folnesics (Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien, *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege* 8, 1914, 88–106), ki je v prilogi objavil tudi oba napisa (Anhang III 195). Pregledno o novejših pogledih na oba projekta cf. M. Planić Lončarić, Organizacija prostora: Urbanizam, v: V. Marković et al. (ed.), *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće* (Zagreb 1987) 292–293 Kat. U/12 (Knežev dvor); 296, Kat. U/17 (Onofrijev vodovod).

[21] O tem pričajo opombe v zapisnikih Velikega in Malega sveta. 1. Cons. Minus, vol. 9, fol. 220r: *die XVIIII decembris 1443. Captum fuit de dando Libertatem officialibus fabrice regiminis quod* (possint) debeant facere expensam necessariam in sculpi et scribi faciendo in petra viva (...?) *epigramata epitafiorum scripta et annotata in fine libri statutorum nostrorum manu ser chiriachi de Anchona.* ... 2. Cons. Minus, vol. 10, fol. 7v: *Die XII Januarii 1444. Captum fuit de Eundo ad mayus Consilium pro donando de denarijs nostrae communis ser Cheriaco anchonitano pro eius bono deportamento et affectione erga nostram rem publicam tam Anchone quam hic regusii demonstrata ducatos auri decem.* Veliki svet je to prošnjo odobril naslednjega dne, 13. januarja (cf. Cons. Maius, vol. 7, fol. 151). 3. Cons minus, vol. 10, fol. 225v: *Die XXIIII Marcii* (scil. 1446) ... *Captum fuit de dando Libertatem officialibus fabrice regiminis quod de duabus pianchis super quibus schulpte sunt litterae(?) ordinate per ser chyriacum de an-*

chona alteram poni faciant (ad Con...) supra fenestram notarie inferatam et alteram ad fontanam magnam communis. Kot vemo iz pisma, poslanega iz Dubrovnika bizantinskemu cesarju Janezu VIII. Paleologu, je Ciriaco tja priplul kmalu po 15. oktobru 1443, ko je zapustil tabor Alfonsa Argonskega pri Ascoliju (cf. Colin [op. 1] 330), naprej pa je očitno odpotoval šele proti koncu januarja 1444.

[22] Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika* (Dubrovnik 1983) 21; cf. I. Fisković, Djelo Filipa de Diversisa kao izvor poznavanju umjetnosti i kulture Dubrovnika, *Dubrovnik* 30/1–3, 1987, 232–249.

[23] Številne rokopisne Ciriacove priložnostne epigrafske novotvorbe je objavil Giuseppe Colucci, cf. Scalamonti (op. 1) xix–xx, lxxx, cxi, cxvi–cxvii, cxxvi. Sodeč po sicer precej nepregledni Colinovi monografiji se je na kamniti plošči *in situ* ohranil le še en primerek, ki pa je mlajši od obeh dubrovniških. Gre za napis, ki slavi zasluge genovežanskega »pretorja« Baldassara Maruffa za postavitev obzidja v Peri, datiran z letnico 1446 (cf. Colin [op. 1] 370–373 [s cit. lit.]).

[24] Kljub temu, da je besedilo napisa z Velike fontane objavil že G. Gelcich (*Dello sviluppo civile di Ragusa ne'suoi monumenti storici ed artistici* [Ragusa 1884] 53–55), tistega na Kneževem dvoru pa sta obravnavala že R. Eitelberger (Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens, *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 5, 1861, 268) in T. G. Jackson (*Dalmatia, The Quarnero and Istria* 2 [Oxford 1887] 337, op. 1), se dolgo ni vedelo za Ciriacovo avtorstvo. Pri prvem je o tem *explicite* pisal šele Colin (op. 1) 338–339, pri drugem pa je nanj opozoril B. Glavić (Knežev dvor, *Dubrovački festival 1950*, 27). V novejšem času je velik kulturnozgodovinski pomen teh napisov poudarjal zlati Igor Fisković (op. 22) 242. Zanimivo je, da sta se rahlo prirejeni besedili obeh obeležij neodvisno ohranili tudi v rokopisnem izročilu (Cod. Flor. Palat. Targ. Tozzetti 49, foll. 18r–18v; cf. Colin [op. 1] 338, op. 770, 339, op. 777). Besedilo o gradnji vladne palače zasledimo še v kolektanejih Bartolomea Fonzia (Oxford, Bodleian Library, Lat. Misc. d. 85, fol. 45r), na kar je mimogrede opozoril že F. Saxl, The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 4, 1941, 42 (cf. infra, op. 73).

[25] Cf. e. g.: Limentani (op. 3) 80–82, 138 (s temeljnimi bibliografskimi napotki); Saxl (op. 24) 19–26, passim (posebej z vidika renesančnega literarnega okusa in historičnih nagnjenj); N. Gray, *A History of Lettering. Creative Experiment and Letter Identity* (Oxford 1986) 122–123, passim (z opozorili na osnovno starejšo literaturo o reformi pisave).

[26] Cf. A. Badurina, Sakralna arhitektura, v: Marković (op. 20) 324. Kat. S/1. Za vzorec navajam prvih nekaj verzov (ibidem, 324): *Clara Gradum soboles, Iunius patricius olim / Urbis et ipse decor. Generi quos edidit equos / Moribus egregii, patrie duo lumina nati / decore et eloquio, Matheus insignis et ingens, / emulus invidie, rectique Marinus amator, / instituunt has Hiero* (sic!) *sacer tibi numinis edes* ...

[27] Cf. Limentani (op. 3) 242–261.

[28] V citirani obliki navaja De Diversis (cf. op. 22) Onofrijevo ime v pasusu o gradnji Kneževega dvorca (cf. Folnesics [op. 20] 94).

[29] Cf. e. g.: Cic. S. Rosc. 10: *opprimi ... onere officii;* pridevek *Onosiphorus* prevaja Gelcich (op. 24) 55, kot *»di gran mente, di grande ingegno«*, Colin (op. 1) 339, pa kot *»grand génie«*.

[30] Cf. L. Quicherat – E. Chatelain, *Thesaurus poeticus linguae Latinae* (Paris 1922) 787, s. v. Parthenopeus.

[31] Na dubrovniški Veliki fontani beremo ... *quod ... aquas ... perduxit ...*, na Trajanovem slavoloku pa ... *quod accessum Italiae, hoc ... portu, tutiorem navigantibus reddiderit.* Zanimivo je, da prepis tega slavnega epigrafskega spomenika najdemo tudi med napisi v mali zbirki, ki jo je Ciriaco pripravil za Marina Rastića (cf. Praga [op. 11] 272).

[32] Cf. Scalamonti (op. 1) lxxii. V takšnem izrazito antikizirajočem slogu si je Ciriaco zamislil tudi epitaf zase, za svojo mater Massiello in za prileţnico, osvobojeno sužnjo, ki so jo prekrstili v Klaro, a jo on imenuje kar Kore. Besedilo dokazuje, kako se je zavestno trudil za »verne« abreviature po rimskih vzorih: *D(eo) I(mmortali) S(acrum) / Masiellae K(yriaci) f(iliae) / Silvaticae / modestae mulieri / Kyriacus Ph(ilippi) f(ilius) / Picenicolles / parenti pientiss(imae) / et sibi / Claraeq(ue) l(ibertae) Kore /; h(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equitur).* Colin (op. 1).

[33] Mehus (op. 1) lxvi–lxvii.

[34] Mommsen (op. 1) xxiii: *Ad eum opinor redit in titulis tam Latinis quam Graecis describendis instauratio litterarum quadratarum.*

[35] E. g. D. A. Covi, Lettering in Fifteenth Century Florentine Painting, *The Art Bulletin* 65, 1963, 10. Toda na možnost, da je bil Feliciano pod neposrednim vplivom Poggia in Ciriaca, opozarja že J. Poppelreuter, Zu Felice Felicianos römischen Schriftformen, *Repertorium für Kunstwissenschaft* 27, 1904, 59.

[36] Nicolete Gray v svoji najnovejši pregledni zgodovini črkopisa v poglavju o 15. stoletju Ciriaca ne omenja niti z besedo; cf. Gray (op. 25) 122 ss.

[37] G. Mardensteig, Leone Battista Alberti e la rinascità del carattere lapidario romano nel Quattrocento, *Italia medioevale e umanistica* 2, 1959, 285–307. Cf. Limentani (op. 3) 81; Weiss (op. 1) 161; Gray (op. 25) 133.

[38] M. Meiss, Toward a More Comprehensive Renaissance Palaeography, v: idem, *The Painter's Choice. Problems in the Interpretation of Renaissance Art* (New York 1976) 167, 174 op. 80. Njegovim pogledom se približuje tudi E. Casamassima, »Lettere antiche«, note per la storia della riforma grafica umanistica, *Gutenberg Jahrbuch 1964*, 13–26.

[39] Cf. e. g. D. Fava, La scrittura libraria di Ciriaco d'Ancona, v: *Scritti di paleografia e diplomatica in onore di Vincenzo Federici* (Firenze 1944) 295–305, t. 19; Meiss (op. 38) Fig. 144.

[40] Mardensteig (op. 37) 287–288, t. XVI.

[41] Napis je bil zaradi svoje vsebine že zgodaj deležen pozornosti, saj ga citirajo D. Farlati (+ J. Coletus), *Illyricum sacrum* 6 (Venetiis 1800) 2; Appendini (op. 12) 30–31; Eitelberger (op. 24) 268–269; Gelcich (op. 24) 63–64 in Folnesics (op. 20) 196 (Anhang III/2), vendar njihove transkripcije zaradi mnogih abreviatur variiarjo, zato ga ponovno predstavljamo v celoti: *Munera diva patris q(ui) sol(us) Apoli(ni)s artes / Invenit medicas p(er) sec(u)la q(ui)nq(ue) sep(u)ltas / Et docuit gramen q(uo)d ad usu(m) qu(o)q(ue) valeret / Hic Esculapius celatus gloria nostra / Ragusii genitus voluit que(m) grata relatu(m) / Esse deos inter veterum sapi(enti)a patrum / Humanas laudes sup(er)aret rata q(uod) omnes / Quo melius toti nemo quasi profuit orbi.* Za upodobitev na kapitelu cf. I. Fisković, Kiparstvo v: Marković (op. 20) 335 Kat. K/12, T. 143.

[42] Folnesics (op. 20) 95; De Diversis (op. 22) 18; Fisković (op. 22) 241. Zanimivo je, da Ciriaco v svoji *Anconitana Illyricaque Laus* (cf. supra, op. 11) ni zagrešil enake napake (cf. Praga [op. 11] 15–16).

[43] Gray (op. 25) 127, Fig. 153.

[44] O oblikovnem razvoju rimskih kapitalk cf. e. g.: J. S. + A. E. Gordon, *Contributions to the Paleography of Latin Inscriptions*, University of California Publications in Classical Archaeology 3/3, (Berkely – Los Angeles 1957); B. Bischof, *Paläographie des römischen Altertums und des Mittelalters* (Berlin 1979); Limentani (op. 3) 148–151.

[45] Cf. Mardensteig (op. 37) 286–290. O tem, da je bil resnični reformator epigrafskega sloga sredi 15. stoletja prav Ciriaco, poleg virov, ki jih navaja Mommsen (cf. supra, op. 34), priča tudi zgovoren odlomek iz Zenovega elogija: ... *Tu* (scil. Ciriaco) *preterea in scribendi recto modo et ordine maximum et amplissimum omnibus emolumentum attulisti. Quis enim ante te copulatas et colligatas et inuicem connexas atque contextas litteras formare? Quis antiquitatis in scriptura ritus observare cognoverit? quod etiam hodierno die fere omnes ignorant et admirantur, nisi qui tibi et doctrine tue assidue dediti sint.* (Bertalot – Campana [op. 4] 372).

[46] Veliki svèt, ki je imel vlogo zakonodajne skupščine in so iz vrst njegovih članov volili vse druge upravne in uradniške strukture republike, so sestavljali zgolj pripadniki mestne oligarhije *(i nobili)*, starejši od 18 let. Cf. De Diversis (op. 22) 27–28; I. Prlender, Društveni sustav, v: Marković (op. 20) 278. Po načrtih arhitekta Onofrija je bila njegova zbornična dvorana morda vključena v arhitektonski kompleks dvora (o tem priča De Diversisovo poročilo iz leta 1440: ... *Erit in eo Palatio aula magna quaedam pro consessu omnium nobilium Ragusii in senatu generali.* (cf. Folnesics [op. 20] 95). Sicer pa je za senat nastala posebna »kurija« ob samem dvoru, ki so jo porušili v 19. stoletju (cf. M. Rešetar, Dubrovačka viječnica, *Vjes. Hrv. arh. dr.* 15, 1928, 43–48); ta je bila pogosto prezidavana, a je izpričana že v 14. stoletju, zato ne vemo zagotovo, ali se kip danes nahaja na svojem prvotnem mestu.

[47] Cf. Gelcich (op. 24) 68 (brez datacije); D. Frey (+ V. Molè), Der Dom von Sebenico und sein Baumeister Giorgio Orsini, *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege* 7, 1913, 86 (kip postavlja v bližino kiparja Jurija Dalmatinca); Folnesics (op. 20) je to soho očitno prezrl, saj je sploh ne omenja. Glavić (op. 24) 30, je trdil, da sta angel in niša po stilu renesančna. J. Stošić (Umjetnost obrade kamena u Dalmaciji u doba prije djelovanja Jurja Dalmatinca, v: R. Ivančević [ed.], *Juraj Matejev Dalmatinac*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 3–4, 1979–1982 [Zagreb 1984] 252) kip datira v čas pred prihodom Jurija Dalmatinca v Dalmacijo (i. e. 1441). V najnovejšem času se je uveljavilo mnenje, da je delo nastalo v Onofrijevi dobi in se stilno uvršča med kipe, ki jih je s svojimi sodelavci ustvaril Pietro di Martino da Milano, o tem cf. e. g.: C. Fisković, Petar Martinov iz Milana i pojava renesanse u Dubrovniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 27, 1988, 137–139; J. Höfler, *Die Kunst Dalmatiens* (Graz 1989) 250.

[48] Cf. Höfler (op. 47) 1. c. Posebej o Iustitiji cf. e. g. Folnesics (op. 20) 103–104, Fig. 86; Fisković (op. 41). 334, Kat. K/9, t. 140. Fisković (op. 47) 97–98.

[49] Fisković (op. 41) 135. Avtor je ta spodrsljaj kmalu opazil, kakor mi je povedal v osebnih razgovorih in v pismu 16. 2. 1989. O tem piše tudi v svojem najnovejšem članku o tej problematiki, cf. I. Fisković, Skulptura u urbanističkom usavršavanju renesansnog Du-

brovnika, *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 26, 1988, 61, op. 107–108.

[50] Gelcich (op. 24) 68, op. 1, prinaša ta tekst le v okrnjeni obliki. V celoti ga objavlja Fisković (op. 49), op. 108 v prevodu Darka Novakovića: »Pobožnom, pravednom, dalekovidnom dubrovačkom Senatu Sveta Razboritost – Neka čine pravdu i (šire) pobožnost, neka budu bez mane, (neka daju) primjer drugima«.

[51] Cf. Gelcich (op. 24) 72 (= Fisković [op. 41] 344, Kat. K/39) in N. Grujić, Reprezentativna stambena arhitektura, v: Marković (op. 20) 317–218, Kat. L/9, t. 100.

[52] Cf. supra, op. 16, 17.

[53] Cf. supra, op. 23, 32.

[54] Tako je sprva menil Branko Gabričević (cf. Fisković [op. 41] 135), vendar se je njegova interpretacija kasneje izkazala za nesprejemljivo, cf. Fisković (op. 49) op. 7.

[55] Cf. e. g. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* (Paris 1914) 259–260, passim.

[56] Splošno o personifikacijah v antiki cf. L. Deubner, s. v. Personifikationen abstrakter Begriffe, v: W. H. Roscher (ed.), *Allgemeines Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 3/2 (Leipzig 1902–1909) 2067–2169; F. Stössl, s. v. Personifikationen, *RE* 19/1 (1937) 1042–1058; R. Hinks, *Myth and Allegory in Ancient Art*, Studies of the Warburg Institute 6 (London 1939); K. Reinhardt, Personifikation und Allegorie, v: idem, *Vermächtnis der Antike* (Göttingen 1960) 7–40; W. Pötscher, s. v. Personifikation, K. Ziegler – W. Sontheimer (ed.), *Der Kleine Pauly* 4 (München 1975) 661–663. Posebej o rimskih božanskih personifikacijah cf. e. g.: Stössl (op. cit), 1054–1058; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, Handbuch der Altertumswissenschaft 5/4 (München 1960) 223–242, passim; W. Köhler, s. v. Personificazione, *Enciclopedia dell'arte antica* 6 (Roma 1965) 79–83 (s. cit. lit.). Med monografskimi publikacijami velja posebej opozoriti na: L. Petersen, *Zur Geschichte der Personifikation in griechischer Dichtung und bildender Kunst* (Würzburg-Aumühle 1939); K. J. Stelkens, *Untersuchungen zu griechischen Personifikationen abstrakter Begriffe* (Bonn 1963); H. A. Shapiro, *Personification of Abstract Concepts in Greek Art and Literature to the End of the Fifth Century B. C.* (Ann Arbor-London 1980).

[57] Cf. e. g.: Marbach, s. v. Mens, *RE* 15/1 (1931) 936–937; W. Köhler, s. v. Mens, *Enciclopedia dell'arte antica* 4 (1961) 1027–1028; Hofmann, s. v. Mens (dea Romanorum), *Thesaurus linguae Latinae* 8 (Leipzig 1966) 736–737.

[58] Cf. Spelthahn, s. v. cieo, *Thesaurus linguae Latinae* 3/5 (1909) 1054–1056.

[59] Cf. Latte (op. 56) 241–242. Posebej o Iustitiji cf. e. g. idem, s. v. Iustitia, *RE* 10/2 (1919) 1339. O pomenskih transformacijah te personifikacije v srednjem veku cf. R. Kahnitz, s. v. Justitia, v: E. Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (Freiburg im Breisgau 1970) 466–472 (s cit. lit.)

[60] Cf. C. Koch, s. v. Pietas, *RE* 20/1 (1941) 1221–1233, 1223 (i. e. *Pietas als Göttin*).

[61] Besedilo se vsaj deloma naslanja na znane »definicije« pravičnosti iz antike, ki pa tudi v srednjem veku niso zatonile v pozabo, e. g.: Cic. fin. 5, 23, 67: *Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur.* Ulp. Inst. 1, 1, 10: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens.*

[62] Fisković (op. 41) 135.

[63] Cf. H. Stephanus et al. (ed.), *Thesaurus Graecae linguae* 2 (Parisiis 1833) 360–361, s. v. βουλή; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* 1 (Heidelberg 1960), 258–259, s. v. βούλομαι; H. G. Liddell – R. Scott – H. Stuart Jones, *A Greek English Lexicon* (Oxford 1968) 325, suppl. 32, s. v. βουλή.

[64] V tej zvezi moramo upoštevati tudi adjektiv ἱερός, ki bi ga sicer pogojno lahko povezali celo z nazivom *Consilium maius* (»Veliki svèt«), saj v nekaterih zvezah nastopa v pomenu »vzvišen, veliki, mogočen«; vendar se nam v maksimi ἡ ἱερὰ συμβουλή (cf. Xen. an. 5, 6, 4) pokaže tudi odtenek, ki bi ga bilo mogoče vsebinsko vpeti v serijo zapovedi latinskega besedila na svitku: »Pošteno svetovati je sveta dolžnost«. Cf. e. g. *Thesaurus Graecae Linguae* 4 (1841) 541–542, s. v. ἱερός; Liddel – Scott – Jones (op. 63) 822, s. v. ἱερός.

[65] Cf. e. g. Deubner (op. 56) 2077, 2121; L. Guerrini, s. v. Boule, *Enciclopedia dell'arte antica* 2 (1959) 153; V. Komninos, s. v. Boulé, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* III 1 (Zürich-München 1986) 145–147 (s cit. lit.).

[66] Pregledno o srednjeveških personifikacijah cf. e. g.: R. van Marle, *Iconographie de l'Art Profane au Moyen-Age et à la Renaissance 2: Allégories et symboles* (La Haye 1932) 1–109, passim; L. Lüdicke-Kaute – O. Holl, s. v. Personifikationen, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 3 (1971) 394–407 (s cit. lit.). Posebej o antičnih mitoloških elementih cf. e. g. E. Panofsky – F. Saxl, Classical Mythology in Medieval Art, *Metropolitan Museum Studies* 4, 1932–1933, 228–280. O novih poudarkih, ki jih je prinesla renesansa, cf.: D. C. Allen, *Mysteriously Meant. The Rediscovery of Pagan Symbolism and Allegorical Interpretation in the Renaissance* (Baltimore-London 1970). Stimulativni sintetični prerez skozi zgodovino personifikacij v evropski umetnosti je prispeval že J. Burckhardt, Die Allegorie in den Künsten, v: E. Dürr (ed.), *Jacob Burckhardt: Vorträge*, Gesamtausgabe 14, (Stuttgart-Berlin-Leipzig 1933) 419–438. Na meto-

dološke probleme, posebej z vidika oživljanja antike, opozarja E. H. Gombrich, Personification, v: R. R. Bolgar (ed.), *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500* (Cambridge 1971) 247–257. Cf. J. Whitman, *Allegory. The Dynamics of an Ancient and Medieval Technique* (Oxford 1987).

[67] Cf. Komninos (op. 65) 146–147.

[68] O tem najbolj zgovorno priča pismo Antonia Leonardija Feliceju Felicianiju, ki je nastalo kmalu po Ankonitančevi smrti: ... *Habeas, vir ille* (scil. Cyriacus) *inter antiquos antiquissimus fuisset, beneque in variis rebus eruditus litteris praesertim graecis atque latinis. ... Qui ... totum ferme peragravit mundum. Nam aedificia, templa Deorum, marmorae statuae, epigrammata, antiquitates omnes hic propriis oculis conspectus est.* (cf. Colin [op. 1] 384). Roberto Weiss je ob tem celo pripomnil: »... *the archaeological study of the Greek world during the Renaissance practically began and ended with Ciriaco d'Ancona* (!)«. Cf. Weiss (op. 1) 131.

[69] E. W. Bodnar – C. Mitchell, *Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean*, Memoirs of the American Philosophical Society 112 (Philadelphia 1976). Dopolnila k vrednotenju tega teksta sta pripravila K. A. Neuhausen – E. Trapp, Sprachliche und sachliche Bemerkungen zu einer neuen Ausgabe des Cyriacus von Ancona I, *Humanistica Louvanensia 32*, 1983, 45–75; II, ibidem, 33, 1984, 22–70.

[70] Bodnar – Mitchell (op. 69) 42–49, 56–58. Cf. E. Jacobs, Die Thasiaca des Cyriacus von Ancona im Codex Vaticanus 5250, *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts in Athen* 22, 1897, 113–138.

[71] Bodnar – Mitchell (op. 69) 44 (l. 687–691).

[72] *Ib.*, 43, 65, op. 91 (s cit. lit.).

[73] Za osnovne podatke o obeh kodeksih cf. ib. 2–5. Posebej o risbi cf. Jacobs (op. 70) 116, op. 27; Saxl (op. 24) 32, 44, t. 8b; B. Ashmole, A Lost Statue Once in Thasos, v: D. J. Gordon (ed.), *Fritz Saxl 1890–1948: A Volume of Memorial Essays from His Friends in England* (London 1957) 195–198, t. 10b; O. Pächt – J. J. G. Alexander, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford 2: Italian School* (Oxford 1970) 31–32, cat. 329, Fig. 329 a-b; S Caroti – S. Zamponi, *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista fiorentino* (Milano 1974) 9–16, 84–90; W. S. Sheard, *Antiquity in the Renaissance* (Northampton, Mass. 1979) cat. 1.

[74] O pričevalnosti Ciriacove »dokumentacije« o danes izgubljenih ali bistveno bolj okrnjenih antičnih spomenikih cf. e. g.: A. Michaelis, Eine Originalzeichnung des Parthenon von Cyriacus von Ancona, *Archäologische Zeitung* 40, 1882 (1883), 367–384 (cf. M. Pavan, *L'avventura del Partenone. Un monumento nella storia* [Firenze 1983] 97–101); K. Lehmann-Hartleben, Cyriacus von Ancona, Aristotle and Teiresias in Samothrace, *Hesperia* 12, 1943, 115–134; B. Ashmole, Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19, 1956, 179–191; E. W. Bodnar, The Isthmian Fortifications in Oracular Prophecy, *Amer. Jour. Arch.* 64, 1960, 165–171; C. Mitchell, Ex Libris Kiriaci Anconitani, *Italia medioevale e umanistica* 5, 1962, 283–299; E. W. Bodnar, Athens in April 1436, *Archaeology* 23, 1970, 96–105, 188–189; Idem, A Visit to Delos in April, 1445, *Archaeology* 25, 1972, 210–214; P. W. Lehmann, Cyriacus of Ancona's Visit to Samothrace, in: eadem, *Samothracian Reflections: Aspects of the Revival of the Antique* (Princeton 1973) 3–56; E. W. Bodnar, A Quarry Relief on the Island of Paros, *Archaology* 26, 1973, 270–277; M. Vickers, Cyriac of Ancona at Thessaloniki, *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 1976, 75–82.

[75] Ashmole (op. 73) 195–196; Komninos (op. 65) 145–146, t. 125: 1–7.

[76] Cf. Ashmole (op. 73) 196–197, t. 10a, 11a; R. Fleischer, s. v. Aphrodite, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Clasicae 2/1* (1984) 132 ss, t. 85: 867; t. 87: 879, 880, 881; t. 88: 886, 891; t. 132, 1346–1349.

[77] Ashmole (op. 73) 198.

[78] Cf. e. g.: E. Saglio, s. v. capsa, v: C. Daremberg – M. E. Saglio (ed.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* 1/2 (Paris 1918) 911–912, figg. 1174–1175.

[79] Cf. Bodnar – Mitchell (op. 69) figg. 12, 17.

[80] Posebej o Ciriacovem posnemanju antičnih epigrafskih karakteristik cf. e. g.: Fava (op. 39) 301–302; Guarducci (op. 3) 31–32. Ustrezne ilustracije njegovih avtografov prinaša e. g. Sabbadini (op. 3), p. 209, fig. 1; p. 211, fig. 3; pp. 214–215, fig. 4; p. 216, fig. 5 (... *Cadmeis vetustissimis litteris inscriptio* ...); p. 224, fig. 8; p. 226, fig. 10.

[81] Zgledni primeri renesančnih grških kapitalk iz časa po letu 1450 so se ohranili *in situ* na zunanjščini cerkve San Francesco (»Tempio Malatestiano«) v Riminiju. Cf. C. Ricci, *Il Tempio Malatestiano* (Milano 1924) 213, 215, figg. 258–259.

[82] Med takšne domnevne falzifikate sodi tudi tako imenovani »Hesiodov zahvalni napis« (cf. Dion Chrys. 2, 11), ki ga najdemo v Ciriacovem avtografskem zapisu za padovanskega škofa Pietra Donata (Mommsen [op. 2], 83, t. A; Colin [op. 1] 546–549).

[83] Cf. Guarducci (op. 3) 375–381, ib. 2 (1969) 337, Fig. 71; 578, Fig. 179.

[84] Ashmole (op. 73) 197.

[85] Cf. Gudeman, s. v. consilium, *Thesaurus linguae Latinae* 4/2 (1907) 440–461.

[86] Cf. Ashmole (op. 73) 198; Gudeman, s. v. concilium, *Thesaurus Linguae Latinae* 4/1 (1906) 44–48.

[87] E. g. Η ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ ΤΗΣ ... ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΠΟΛΕΩΣ... Cf. Bodnar – Mitchell (op. 69) 26; A. Dumont, *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace* (Paris 1876) 72b.

[88] Cf. Gudeman (op. 85) 451.

[89] Cf. supra, op. 64.

[90] O personifikaciji *Bona Mens* cf. Marbach (op. 57) 937; Latte (op. 56) 240, op. 3.

[91] Cf. Hofmann (op. 57) 711–737.

[92] Cf. e. g. W. Bloomfield, A Grammatical Approach to Personification Allegory, *Modern Philology* 60, 1963, 161–171.

[93] Cf. Gudeman (op. 85) 455–456.

[94] Cf. Hofmann (op. 57) 725–726. O pogostnosti take rabe besede *Mens* v renesansi se lahko prepričamo ob definiciji iz poljubno izbranega slovarja iz 16. stoletja: ...*quum mens sit cogitationis consiliique subtilitas quaedam ... amentes et dementes dicuntur, qui nullo consilio utuntur* (A. Caelepius et al., *Dictionarium linguae Latinae* [Basileae 1549] s. v. *mens*).

[95] Cf. e. g.: R. Tuve, Notes on Virtues and Vices I, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 26, 1963, 264–303; M. Evans, s. v. Tugenden, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 4 (1972) 364–380 (s cit. lit.).

[96] Cf. cit. lit. supra, op. 57.

[97] Cf. e. g.: Münzer, s. v. Flaminius (2), *RE* 11/2 (1907) 250 (s cit. lit.); H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte* I, Handbuch der Altertumswissenschaft 3/5–1 (München 1967) 98–99.

[98] Plutarh jo sicer enači z grškima izrazoma γνώμη in εὐβουλία (Plut. de fort. Rom. 5; 10), medtem ko v novejši strokovni literaturi naletimo na različne definicije njenega pomena. E. g.: Latte (op. 56): 240: *Mens bedeutet für den Römer dieser Zeit die Festigkeit des Sinnes, die keine äusseren Ereignisse erschüttern können.*

[99] Cf. Colin (op. 1) 477; Ciriaco je v ta kodeks, ki vsebuje še odlomek rimskega koledarja in ekscerpte iz Makrobija ob ustreznih verzih (Ov. fast. 3, 707), zapisal celo šest napisov iz Filipov, kar pomeni, da ga je občasno imel pri sebi tudi na svojih ekspedicijah. Cf. L. Banti, Iscrizioni di Filippi copiate da Ciriaco d'Ancona nel Codice Vaticano Latino 10672, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, n. s. 1–2, 1939–1940, 213–220.

[100] O bitki pri Varni cf. e. g. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Byzantinisches Handbuch 1/2 (München 1940) 406–407; F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (München 1959) 38–41, passim; K. Setton, *The Papacy and the Levant, II: The Fifteenth Century* (Philadelphia 1978) 71–107, passim.

[101] O Ciriacu, čigar ohranjena pisma protagonistoma v spopadu, kardinalu Cesariniju in Janu Hunyadyu, pa tudi drugim osebnostim, so pomemben dokument o dogodkih v teh usodnih letih, cf. J. Dabrowski, »L'annee 1444«, *Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres* (Classe d'histoire et de Philosophie) 6, 1951 (1952) 8–18; F. Pall, Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi, *Académie Roumaine: Bulletin de la section historique* 20, 1938, 9–68; E. W. Bodnar, Ciriaco d'Ancona e la crociata di Varna. Nuove prospettive, *Il Veltro* 27, 1983, 235–251. O položaju Dubrovnika cf. e. g. B. Krekić, *Dubrovnik i Levant 1280–1460*, Posebna izdanja SANU 256 (Beograd 1956) 41–44, passim; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808* 1 (Zagreb 1980) 201–216.

[102] O Ciriacovem čaščenju Merkurja cf. F. Saxl, Rinascimento dell'Antichità, *Repertorium für Kunstwissenschaft* 43, 1922, 252–253; Neuhausen – Trapp I (op. 69) 66–68 *(Obwohl Cyriacus einerseits am traditionellen christlichen Glauben festhielt, versuchte er anderseits das Christentum generell zu paganisieren ...*, ib. 66). O Ciriacu in nereidah cf. K. A. Neuhausen, Cyriacus und die Nereiden, *Rheinisches Museum für Philologie* 127, 1984, 174–192. Za ustrezna besedila cf.: Bodnar – Mitchell (op. 69) 33–34, 59–60.

[103] Cf. J. Seznec, *The Survival of the Pagan Gods*, Bollingen Series 38, (Princeton 1972) 3–143, passim (s cit. lit.).

[104] Cf. supra, op. 41.

[105] Cf. Stössl (op. 56) 1054–1055.

[106] Cf. e. g. D. Wachsmuth, s. v. Victoria, *Der Kleine Pauly* 5(1975) 1262–1264 (s cit. lit.). Še v 14. stoletju je čutiti močno nasprotovanje branju poganskih antičnih avtorjev, ker ... *haec omnia ... in ore Christicolae pene blasphemiae sunt, idolorum ignota cultura, quae velut monstruosa portenta mentem inquinant, mores dissipant*... (Giovanni da San Miniato), cf. Seznec (op. 103) 263–264, op. 20.

[107] Takšna interpretacija bi lahko pomenila tudi medsebojno prežemanje pomenov besed βουλή, *consilium* in *mens* z odtenkom »volja, želja, sklep višje sile« (cf. cit. lit., supra, op. 63, 85, 91), pri čemer prva poudarja nianso »nasveta, svetovanja«, druga pa prehaja v tretjo s preskokom v semantično območje razumnosti (»misleči duh, pamet, vest«). Figura torej predstavlja »razumno bitje« *(Mens)*, ki izpolnjuje »božje ukaze«, tako da svetuje (zato ji je ime Βουλή) dubrovniškim senatorjem. Trenutno za to sicer še nimamo trdnejših dokazov, vendar velja v tej zvezi opozoriti tudi na potencialni namig, ki se skriva v epitetu *sacra*. Ta se po eni strani skoraj gotovo

veže na oznako Ἱερὰ Βουλή (cf., supra, op. 90), vendar je kot pridevek ob *mens* vsaj enkrat izpričana v paususu, ki bi dopuščal poistovetenje našega krilatega lika z »dobrimi duhovi« v sublunarni sferi platoničnega kozmosa. Pri Marcijanu Kapeli o njih beremo: ... *superior portio eos claudit, quos hemitheos dicunt ... hi animas caelestes gerunt sacrasque mentes atque sub humana effigie in totius mundi commoda procreantur* (Mart. Cap. 2, 156). Če domnevamo, da je renesančni bralec razumel glagol *gero,* v smislu »predstavljam, igram vlogo nekoga drugega« (cf. I. Kapp – G. Meyer, s. v. gero, *Thesaurus Linguae Latinae* 6/2 [1975] 1935:), bi lahko iz tega hitro sklepal, da ta bitja utelešajo *sacras mentes. Sacra mens* sicer v antični latiniteti nastopa menda le še pri Ovidiju, ko je govor o božanski inspiraciji, ki pesniku omogoča njegove vizije nadnaravnih bitij (Ov. Fast. 6, 5–6: *est deus in nobis, agitante calescimus illo: / impetus hic sacrae semina mentis habet. / fas mihi praecipue vultus vidisse deorum, / vel quia sum vates, vel quia sacra cano.*). Ciriaco je zagotovo moral poznati to mesto (cf. supra, op. 99).

[108] O različnih interpretacijah angelov cf. e. g. J. Michl – T. Klauser, s. v. Engel, v: T. Klauser (ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum* 5 (Stuttgart 1962) 53–322 (s cit. lit.)

[109] E. H. Gombrich, Icones Symbolicae. Philosophies of Symbolism and their Bearing on Art, v: idem, *Symbolic Images. Studies in the Art of the Renaissance* (London 1972) 145–160, passim; idem (op. 66) 253–254.

[110] Splošno cf. e. g. D. J. Geanakoplos, s. v. Pletho, Georgius Gemisthus, v: P. Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy* 6 (New York-London 1967) 350–351 (s cit. lit.). Posebej o »vračanju k poganstvu« cf. e. g. F. Masai, La restauration du paganisme par Georges Gemiste Plethon, *Il mondo antico nel Rinascimento. Atti del V. Convegno di studi sul Rinascimento* (Firenze 1958) 55–63. Temeljni monografiji o tem filozofu in njegovem delu sta prispevala F. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra* (Paris 1956) in C. Montague Woodhouse, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes* (Oxford 1986).

[111] O tem pregledno: Bodnar (op. 1) 61–62. Zanimivo je, da je Ciriaco v tem času za tamkajšnjega despota Konstantina v grščini sestavil povzetek rimskega koledarja (datiran 4. februarja 1448), pri čemer mu je po vsej verjetnosti stal ob strani prav Pleton, ki je takrat prevedel njegovo italijansko odo o Sparti (ibidem, 61–62, op. 2, 3; G. Castellani, Un traité inédit en grec de Cyriaque d'Ancone, *Revue des études grecques* 9, 1896, 225–230). Ker bi po nekaterih citatih v Ciriacovih pismih iz obdobja grške ekspedicije v letih 1444–1448 lahko domnevali, da je imel Ovidijeve *Fasti* v svoji popotni prtljagi (cf. e. g. Bodnar-Mitchell [op. 69] 69, op. 136.), bi veljalo temu vprašanju v bodoče posvetiti posebno pozornost. O Pletonovem vplivu na Ciriacovo »pogansko usmerjenost« cf. Mitchell (op. 1) 471; Colin (op. 1) 442.

[112] Marsikaj govori v prid domnevi, da je dubrovniški kip dejansko nastal šele v času Ciriacove vrnitve iz Grčije v Italijo, kamor se je skozi Epir odpravil jeseni leta 1448, zato dopuščamo možnost vsaj krajšega postanka v Dubrovniku, ki pa ga zaenkrat še ne moremo arhivsko dokazati. Iz nekega Filelfovega pisma vemo le, da je bil pozimi 1448/9 že doma (cf. Bodnar [op. 1] 64–65). Ker je le malo verjetno, da bi oba napisa nastala brez Ankonitančeve osebne udeležbe, le na podlagi pismenega poročila o odkritju na Tasosu, ki za angelsko figuro sicer določi nesporni *terminus post quem* – november 1444, je tudi povsem nemogoče, da bi nastala že v času, ko je sestavil besedili za tabli z Velike fontane in iz Kneževega dvora (1443/4). Ob pomanjkanju kakršnihkoli neposrednih pisanih virov o tej sohi torej predlagam datacijo proti koncu leta 1448, saj vemo, da so posamezna kiparska dela nastala za dvor tudi po 21. aprilu 1444, ko se je v bolj ali manj končano stavbo zopet vselil knez (cf. Rešetar [op. 46] 45). Leta 1445 je dokumentirana plastika sv. Vlaha izpod dleta Pietra di Martino iz Milana (cf. Fisković [op. 41] 336 Kat. K/16), šele leta 1452 pa je izpričana majhna fontana na dvorišču (Glavić [op. 24] 30).

[113] Mehus (op. 1) 53. O naslovniku cf. Farlati (op. 41) 160–168.

[114] Na programski pomen teh besed opozarja že Mitchell (op. 1) 470.

CYRIACUS OF ANCONA IN DUBROVNIK: RENAISSANCE EPIGRAPHY, ARCHAEOLOGY AND THE REVIVAL OF ANTIQUITY IN THE CONTEXT OF THE MID FIFTEENTH CENTURY 'CIVIC HUMANISM'

Summary

For more than a century Cyriacus of Ancona (1391–1452) has loomed large in the minds of Renaissance scholars as a prominent forbear of Greek and Roman epigraphers.[1–4] It was primarily his pioneering in this field of study which has early attracted the interest in his journeys along the eastern coast of the Adriatic.[5] Already at the beginning of his career in 1420 Cyriacus scrutinized the ruins of *Pola* (now Pula) in Istria,[6] while he was given the opportunity to examine the classical sites of Dalmatia only in the winter of 1435 and again in the summer of 1436. At that time he collected the bulk of inscriptions published from a lost manuscript by Carlo Moroni about 1660.[7] In addition, there still exist two almost contemporary sylloges of epigraphical material derived directly from Cyriacus' notebooks; one in Venice (Biblioteca Marciana, *Codex Marcianus Latinus*, 14, 124) and another in Vatican (*Codex Vaticanus*, 6857). The latter goes back to Giorgio Begna (*d* 1437), who hosted the Anconitan in Zadar (It. Zara), while the former must have been written between 1434 and 1440 in Trogir (It. Traù) by Pietro Cippico.[8–10]

All these testimonies allow for a conclusion that in the 1430s Cyriacus of Ancona had instigated the search for antique remains in the region. However, it is symptomatic of his own activity as well as of the scholarly endeavours of his friends among the local humanists that they remained in all appearance limited exclusively to collecting and recording. Given this evidence it seems that in the coastal cities of Dalmatia, which were only recently brought under Venetian controll, there was at that juncture little or no room for the newly awakened awareness of their classical past finding its way into the public sphere of 'civic humanism'.

In fact, the only Dalmatian enclave where Cyriacus was encouraged to display his many-sided antiquarian knowledge in the service of communal affairs was, not surprisingly, the virtually sovereign city state of Dubrovnik (It. Ragusa). His first unequivocally documented contact with a prominent member of the Ragusan Establishment took place in 1440. It was effected by a significant breakthrough in the diplomatic relations between Dubrovnik and Ancona, which paved the way for signing the commercial treaty on collaboration in maritime trade. On this occasion Cyriacus apparently welcomed the Ragusan ambassador Marin Restić (Marino di Michele de Resti) with a pompous speech, which later on provided the basis for a short treatise entitled *Anconitana Illyricaque Laus*, etc.[11–13] The oration itself took the form of a double eulogy of Dubrovnik and Ancona, which was – judging from its symbouleutic and epideictic undertones – intended to impress the addressee with the sheer display of antiquarian learning. Moreover, a short sylloge of Anconitan inscriptions incorporated in the text testifies by implication to Restić's interest in epigraphy. This may have prompted Cyriacus to append the treatise by a brief summary of the signed treaty, formulated after the fashion of the Roman *leges rogatae*, which in its succinctness contrasts sharply with the dissipant 'Mediaeval' Latin of the official document.[14–17]

Shortly after, Cyriacus of Ancona's epigraphic expertise was put to the practical test by the Ragusan Government in a more tangible way. During his sojourn in Dubrovnik in the winter of 1443/44 he was commissioned two public inscriptions, honouring the state engineer Onofrio di Giordano della Cava and commemorating the rebuilding of the governmental residence from 1435 onwards. The first was accordingly intended for the Big Fountain, constructed by Onofrio as part of the city waterworks (Appendix I), while the second was to be displayed in the *loggia* of the Rector's Palace (Appendix II). Both texts were supplied by December 1443 though the stone plaques themselves, which luckily survive *in situ*, could be installed only in 1446.[18–24]

In view of the fact that their date and authorship are attested by written evidence these two tablets provide a solid ground for the assessment of Cyriacus' own contribution to the evolution of the Quattrocento epigraphy on monumental scale.[25] As regards their vocabulary, phraseology and syntax both texts clearly evoke honorary and commemorative inscriptions of Ancient Rome but, on the other hand, they are not devoid of the 'learned' Grecisms, curious neologisms and other structural inconsistencies indicative of Cyriacus' highly idiosyncratic literary style.[26–32] This pronouncedly classicizing tone of expression is, furthermore, in each case matched also by the formal characteristics of the lettering, clearly modelled on the monumental *capitalis quadrata*. Thus the two Ragusan inscriptions supply an important piece of evidence supporting T. Mommsen's opinion that the Anconitan antiquary played a decisive

role in the mid 15th century 'reform-movement', which strove for the stricter observance of epigraphical norms dictated by the authentic Roman monuments.[33–34] In the more recent literature on the subject it has been, nevertheless, contended that Cyriacus of Ancona was never directly involved into the production of an actual epigraph materialized in stone, and that the true pioneers in this respect were either some of the leading Quattrocento artists in Padua around 1450 (M. Meiss) or Matteo de' Pasti and Leone Battista Alberti (G. Mardensteig). The two last mentioned are namely held responsible for a number of classicizing inscriptions in Rimini, the earliest of which dates from 1446.[35–37] However, since the Ragusan exemplars are at least in conception certainly older Cyriacus' absolute primacy gains in probability already in terms of chronology.[38–40] In any case, the innovative character of the plaques designed according to Cyriacus' model can be demonstrated by a careful comparison with another almost contemporary public inscription in Dubrovnik: a tablet accompanying and commenting upon the relief of Aesculapius in His Study likewise in the loggia of the Rector's Palace. This time the text was edited by the city notary Niccolò della Ciria of Cremona shortly before 1440.[41–42] Paleographically it is a typical example of the so called 'Florentine Style' (M. Meiss) for it retains sporadic anachronisms in the otherwise classicizing letter-forms and numerous Mediaeval abbreviations.[43] Cyriacus' epigraphs (Appendices I, II) are, on the contrary, in both respects by far more consistently 'Roman' in perfect accordance with the praise bestowed on his skills by his humanist admirers.[44–45]

Distinctive characteristics of Cyriacus' authenticated epigraphical style make it possible to link his name with another hitherto rarely noticed Latin inscription within the complex of the Rector's Palace: two lines carved on the scroll held by a statue of an angel in the niche above the Gothic portal formerly leading to the Ragusan senate-house, where the legislative *Consilium maius* used to convene for its sessions.

Unfortunately, no document associable with this particular piece of sculpture has so far come to light. Its date can be nevertheless established with considerable accuracy since on stylistic grounds it may be attributed to Pietro di Martino da Milano, active in Dubrovnik from 1431 till 1452. Moreover, the statue almost certainly post-dates 1440 for it is not mentioned in the otherwise very detailed account of the work in progress on the Rector's Palace in the 'Description of Dubrovnik' presented in that year to the senate by the humanist Filippo de Diversis of Lucca.[46–48]

Despite its laconic brevity the text on the scroll merits all attention for its form and content. It reads: PIO, IVSTO, PROVIDOQ*(ue)* RAG*(useorum)* SENATVI SACRA MENS | IVST[*itiam*] PIETATEMQ*(ue)* CIVNTO, VICIO VACANTO, CAETERIS SPECIMEN (scil. *sunto*).[49–51]

Obviously, each line forms grammatically a distinct entity.[52–55] As for the second sentence it apparently serves the purpose similar to that of the verse inscribed on the scroll of the seated figure of *Iustitia* which originally formed part of a coherent iconographic programme conceived for the Rector's Palace in the later 1430s. The tenor of her "breve" (*Iussi summa mei sua vos cuicumque tueri*) which paraphrases a well known classical definition of Justice (cf. Cic. *fin.* 5, 23, 67; Ulp. *Inst.* 1, 1, 10) alludes to the prerogatives of *Consilium minus* (an executive government body in charge of the most important judicial affairs of the Ragusan Republic) at the doors of which the console with *Iustitia* was originally placed. Its allocutive form suggests that this maxim is to be imagined as spoken by the personified Justice herself. By analogy, a series of commandments underlined by the repetitive use of the *imperativus futuri* can be interpreted as directed towards the Ragusan Senate. This interpretation is corroborated by the fact that the text is in its second part a virtual quotation from the fictive law on the senatorial order in Cicero's *De legibus* (3, 3, 10): *Is ordo vitio vacato, caeteris specimen esto*). In this light the whole line may be translated approximatively as follows: '(The senators) shall call upon Justice and Piety for help and inspiration; they shall be free from dishonour and shall be a model for the rest (of the citizen).' The introductory line falls, in turn, syntactically into two components. Here the Senate of Dubrovnik given its dative form obviously figures as indirect object of an eliptic sentence in which SACRA MENS functions as subject. Accordingly the former is explicitly designated as the addressee, while the latter turns out to be the actual addresser.

Thus it is more than likely that *Mens* appears in that role in conscious reference to her namesake listed by the classical authors among the abstract deities of the Romans (cf. Cic. *nat.* 2, 61; Cic. *leg.* 2, 8). In consequence, the statue displaying this message on its scroll does not represent an anonymous 'angel' but an anthropomorphic simile for a personified concept.[56–61]

In actual fact, this effigy's notional ties with the classical tradition, rich in abstract ideas impersonated in word and image, go even further for on its plinth she is labelled also in Greek: ΙΕΡΑ ΒΟΥΛΗ (cf. p. 677).[62] Since in the Classical and the Hellenistic epochs βουλή in the

meaning of the 'Council of State', 'City Council' or 'Senate' got occasionally visualized in the guise of a female figure, an analogous interpretation can be with some reason put forward also in this case.[63–65] But, upon reflection, the revival of Ἱερὰ Βουλή in this particular function already in the mid 15th century does nevertheless come as a complete surprise. Any knowledge of this personification never referred to by the Greek and Roman authors had namely to rely exclusively on archaeological or epigraphical evidence of her existence.[66–67] Fortunately, the already established association of the statue with Cyriacus of Ancona provides a clue to this mystery.[68–69]

Among the antiquities Cyriacus recorded in the winter of 1444 on the Island of Thasos there was also a statue of a half-naked female figure with the words IEPA BOYAH inscribed beneath its feet. Her image reached us only through a couple of after-drawings from the later Quattrocento which derive from Cyriacus' lost autograph.[70–74] Leaving aside all the problems regarding the exact date und unusual iconography of this presumably Hellenistic statue,[75–84] Cyriacus' own report on its discovery supplies the most reliable point of departure for any attempt to account for the meaning of the identical Greek *titulus* in Dubrovnik since the latter should clearly be explained in direct dependance from the former. Provided that the here proposed interpretation of the Latin inscription on the scroll holds true, Ἱερὰ Βουλή may be regarded as a complementary name of *Sacra Mens*. Moreover, since there was apparently no precedent for pairing of these two personifications in antiquity their integration seems to have been an *ad hoc* 'invention' on the part of Cyriacus of Ancona himself. Thus the Dubrovnik statue promises to provide an instructive example of his 'interpretative methods'. The difficulty Cyriacus had to solve in the first place lies in the fact that Βουλή and *Mens* are not outright synonyms. Accordingly there was a need for a common ground well beyond the two matching attributes of *sacer* and ἱερός. This integrative component can be in all appearance deduced from Cyriacus' identification of Ἱερὰ Βουλή on Thasos with an image (*simulacrum*) of the *Consilium* of the Thasians, in which he had at that point recognized either a personification of a 'Holy Counsel' or, what seems more likely, an allegory of the 'sacred council of the city' (B. Ashmole).[85–87] In the case of the 'angelic figure' in Dubrovnik this purport of *consilium* in relation to Βουλή must have given way to the alternative signification of the former equivalent to 'understanding, good judgement, discernment' or 'reason' because only in this semantic function it can smoothly merge with the meaning of *Mens*.[88–94]

Seen in this light the winged being above the portal of the Ragusan senate-house comes for its referential potential very close to the 'field of action' customarily covered by the personification of *Prudentia*. For that reason one wonders why the latter, who was as one of the Four Cardinal Virtues backed by a long established iconographical tradition, got substituted by a hybrid *Mens*-Βουλή, which had to be created anew and appears to be without precedent or a contemporary parallel.[95] It seems unlikely that the only driving force behind this striking phenomenon was the revivalist romanticism of Cyriacus of Ancona. Actually, there is strong circumstantial evidence suggesting that the Ragusans may have erected this statue in conscious reference to the specific status of the *dea Mens* among the state-sponsored *numina* of the Roman Republic.[96] As it is well known, her cult was initiated by the Senate of Rome as a propitiatory act after the disastrous battle at the *Lacus Trasumenum* in 217 B. C. as the consequence of which Hannibal's army became a real threat to the capital itself.[97] Accordingly, *Mens* was invoked every time when Rome was in the utmost danger of being besieged by the barbarians and 'sober mind' was much in demand in the curia.[98–99] It may thus not be altogether insignificant that in the years following the decisive Turkish victory over the Christian army led by the young Hungaro-Polish king Ladislas at Varna in 1444, Dubrovnik was in a very precarious position which in many respects vividly resembled that of Rome fearing *'Hannibal ante portas'*.[100]

A hypothesis that the effigy of *Mens*-Βουλή in the Rector's Palace is causally linked with the contemporary events inviting a comparison with a dramatic episode in ancient history, appears well grounded for a number of reasons. First of all, the statue undoubtedly dates from exactly the apposite period between 1444/45 and 1451. Secondly, it can be established with certainty, that Cyriacus of Ancona, who was directly or indirectly responsible for its naming, must have been aware of the historical context in which the Roman cult of *Mens* came into being. From 1427 onwards, when he copied this work by himself, he was obviously familiar with the crucial passage on this subject in Ovid's *Fasti* (6, 241–246). Thirdly, there is ample evidence that the outcome of the "Crusade of Varna" and its aftermath deeply troubled the Anconitan antiquary who was actively involved into its preparations and had personal contacts with many of the protagonists in the conflict.[101] Resuscitation of the Roman personification fitting the occasion may thus have been due to Cyriacus' sharing the gloomy mood of his friends

in Dubrovnik. In any case, calling upon pagan deity for comfort in the state of distress accords well with what we know of his ambiguous attitude to the gods of Greeks and Romans, exemplified by his "prayers" to Mercury.[102]

But, on the other hand, it would certainly be shortsighted to interpret the statue of *Mens*-Βουλή in Dubrovnik as a testimony of an outright, even though only half-serious, revival of pagan cult practices. It can be taken almost for granted that the *dea Mens* of the Romans underwent an ontological transformation which made her acceptable or at least tolerable in the Christian context without provoking the pending suspicion of idolatry.[103–106] Much detailed research lies ahead in this respect. Nevertheless it is tempting to speculate about the possibility that – at least in the minds of the initiated – *Mens*-Βουλή was conceived of as "a portrait or likeness of the Platonic idea" and "a denizen of the intelligible world" (E. H. Gombrich).[107–109] Cyriacus' acquaintance with Georgius Gemistus Plethon (1355–1452), the leading contemporary exponent of Neo-Platonic philosophy, certainly speaks in favour of this contention.[110–112] On the other hand, provided her assignment as a "divine messenger" admonishing the pious Ragusan senate, *Mens*-Βουλή perhaps still bears some of the connotations of a Christian angel. This could, in turn, help to explain also her pronouncedly unclassical appearance insofar as it is not due to a simple "Typenübertragung" on the part of the sculptor adhering to the late Gothic conventions determined by his artistic training. Needless to say, seen in the perspective of the early Renaissance attempts at the syncretistic reconciliation of Christianity and Paganism, the two above mentioned interpretative proposals are far from mutually exclusive.

All in all, the long forgotten personification in the Rector's Pallace of Dubrovnik is a unique testimony of the manifold meanings the Anconitan's archaeological discoveries could attain, when he tried to integrate them into the contemporary context of 'civic pride' and 'international politics'. This is certainly an important aspect of his efforts to use his 'potent and divine art to revive the glorious things which were alive and living in antiquity but had become buried and defunct through the lapse of ages' as Cyriacus himself put it, incidentally, in a letter to Jacopo Venier, the bishop of Dubrovnik.[113–114]

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 699–712

LEGIO VIII AUGUSTA U DALMACIJI

IVO BOJANOVSKI

Lenjinova 26/VI, YU-71000 Sarajevo

O boravku *legio VIII Augusta* u Dalmaciji pisao je i C. Patsch pod istim naslovom *(1895)* i boravak legije (ili jedne njene veksilacije) u Dalmaciji (tada već provinciji) odredio u vrijeme cara Elija Antonina Pija (138–161). C. Patsch je tom prilikom ujedno najavio da će u posebnoj raspravi u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (odnosno u *Wiss. Mitth. Bos. Herc.*) dokazati da je u Dalmaciji, naročito u njenom sjevernom dijelu, tada buknuo ustanak protiv rimske vlasti, te da su u Dalmaciji zbog toga bile pojačane čete (*Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143 dd.). Kako Patsch nije ispunio obećanja, učinilo mi se shodnim i korisnim da još jednom analizom dokumentacije provjerim problem boravka ove legije u Dalmaciji, pogotovo zato što danas već poznamo više spomenika legije nego ih je poznavao prije stotinu godina Patsch. Ujedno mi se učinilo shodnim da ovaj rad kao *hommage* prikažem veoma poštovanom kolegi Jari Šašelu, povodom četrdesetgodišnjice početka njegovog znanstvenog rada na antičkoj historiji i epigrafici.[1] To činim utoliko radije, što se i kolega Šašel u svom bogatom opusu više puta susretao s našom legijom, pa se čak bavio i istraživanjem njenog boravka u Donjoj Panoniji, napose u magistralnoj epigrafsko-historijskoj raspravi »*Bellum Serdicense*« (*Situla* 4, 1961, 3–30), o čemu kasnije. Ujedno se ovom prilikom želim posebno zahvaliti, a donekle i odužiti, za sve dobro što sam od Njega naučio i dobio i ja osobno.

I Epigrafska dokumentacija o boravku legije VIII Augusta u Dalmaciji

Osim malobrojnih vijesti kod antičkih pisaca, dokumentaciju o boravku VIII legije u Dalmaciji (i Panoniji) sačinjavaju nadgrobni i votivni spomenici njenih aktivnih vojnika i veterana, te pečati sa žigom LEG VIII AVG na Humcu, u Burnumu, Aseriji i u Smrdeljima kod Benkovca u sjevernoj Dalmaciji.

a) Natpisi aktivnih vojnika

1. A. Betz (bilj. 2) n. 228 = *ILJug* 2812: *[S]ex. Valeri[u]s Sex. filius Ultinia [L]uci[n]us? – [V]iana* (sic!) *miles [l]eg(ionis) VIII Aug(ustae) (centuria) Terenti(i) Iuliani vixit anis(!) XXIX miles anis(!) [V?]IIII,* Burnum (Ivoševci kod Kistanja)[2]. Natpis po formularu pripada ranom principatu; razvijena onomastička formula *(tria nomina),* u kojoj se javlja i cognomen upućuje na pravog rimskog građanina. *Sextus Valerius* je porijeklom iz Vienae (pogrešno *Viana!*) u Narbonskoj Galiji. Određenije se može datirati u posljednju trećinu 1. stoljeća.[3]

2. *CIL* 3.3051:.....*Maxi[mus] miles le[g](ionis) VIII Au[g](ustae) mil(itavit) a[n(nos).....]*, Albona (Labin u Istri). I ovaj nepotpuni natpis (nedostaju mu praenomen i nomen vojnika i njegove godine života i službe) po formularu također pripada ranom principatu. I *Maximus* je umro kao aktivni vojnik, pa se, kao i prethodni, datira u posljednju trećinu 1. stoljeća[4].

3. *CIL* 3.14692 = A. Betz (bilj. 2) 50 n.227 i bilj. 120: *Aureli[us.....]s duplic[arius le]g(ionis) VIII p(iae) f(idelis...)*, Salonae.[5] Natpis nije stariji od kraja 2. ili prve polovine 3. st., na što sugeriraju ne samo ime vojnika *Aurelius* nego i nadimak legije *pia fidelis*, što ga je VIII Augusta dobila od Komoda (177–192). Očito je negdje u to vrijeme legija (ili jedna njena veksilacija) boravila u jednoj od susjednih provincija i odatle uputila Aurelija na službu u namjesnikov *officium* u Saloni.

4. *Gl. Zem. muz.* 25, 1970, 16–18 n. 4, sl. 4 = *ILJug* 785: *Marti / [d]eo s(acrum) Sur[us?] / miles leg(ionis) VIII A[ug(ustae)]* v.l.p., Letka na Duvanjskom polju[6]. Po formi i ovaj natpis pripada 1. stoljeću, ali ne daje dovoljno elemenata da se pobliže odredi vrijeme postavljanja *ex voto:* za njenog prvog potencijalnog boravka u Dalmaciji, još prije formiranja provincije Dalmacije, ili negdje pred kraj 1. stoljeća[7]. Inače su posvete Marsu u Dalmaciji dosta rijetke, podignute uglavnom od stranaca i u ranije doba (beneficijarske posvete iz Skelana i Lješća su kasnije).[8]

5. *CIL* 3.8687 = *Arch. epigr. Mitth.* 13, 1890, 99 = *Bull. arch. st. dalm.* 10, 1887, 154: ... *mil[es leg(ionis) VI[I...?] Veneri don[um ob magisteri]um cognation[is...*, Salona. Vjerojatnije je da je nepoznati vojnik pripadao VII legiji, koja je u Tiluriju i Saloni ostavila više spomenika, ali ne bi trebalo isključiti ni VIII legiju[9].

b) Natpisi isluženih vojnika LEG VIII AVG

6. *CIL* 3.2865: *[...]Octavius .. .[vet]er(anus) [Aug...?] le(gionis) VIII, L. Octavio... f. Cla. Frontin(o) fratri,* Nedinum (Nadin kod Zadra)[10].

7. *CIL* 3.3127 (10126): *L. Trebius Paulus veteranus leg(ionis) VIII Aug(ustae),* Fulfinium (Omišalj na Krku)[11].

Oba natpisa datiraju iz ranijeg principata; u oba su slučaja u pitanju ljudi koji su unovačeni u Dalmaciji u vrijeme prvog boravka VIII legije u Dalmaciji, a koji su se nakon otpusta *(honesta missio)* povratili svojim kućama. *Octavii* iz Nedina (Νήδινον Ptol., 2, 16,6) su bili vrlo ugledan rod; u nedinskom municipiju su obavljali razne magistrature. Njihovu je genealogiju u četiri koljena dao J. J. Wilkes. Tome je rodu pripadao i poznati pravnik i administrator Trajanova doba C. Octavius Tidius Tossianus L. Iavolenus Priscus koji je ušao i u senatorski stalež *(ordo senatorius)*[12]. I Trebiji su ugledna italska obitelj, koja se, osim u Fulfiniju (Ptol., 2, 16,8; Plin., 139, 130), javlja i u Iaderu, Saloni i Naroni u ranocarsko doba[13].

Oba ova spomenika potvrđuju tezu o ranom boravku legije u Dalmaciji, još za Augusta, s garnizonom negdje na području Liburnije (Burnum?).

Posebnu grupu spomenika *legio VIII Augusta* čine oni sa Sarajevskog polja:

8. *CIL* 3.8375 (12740): *D.M. Aurel(ius) Super vete[r]anus [l]eg(ionis) VIII Aug(ustae), memoriam sibe(!) vi(v)us et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris* itd., Gradac kod Hadžića (Sarajevo). Spomenik potječe iz kraja 2. ili prve polovine 3. st. Postoji i mogućnost da je *Aurelius Super* gentile (civitet) dobio već od Marka Aurelija, o čemu će još biti govora[14].

9. *CIL* 3.2776a = 8374 i p. 1035: *IOM tonitratori T. Aurelius Maximus ve[t(eranus)] Aug(ustorum duorum),* Švrakino Selo (danas na području grada Sarajeva). Dedikant je bio veteran dvojice careva *(divi fratres),* Marka Aurelija (161–180) i

Lucija Vera (161–169). Prema tome je bio otpušten, svakako, nešto prije smrti Lucija Vera. Zbog toga je Patsch i ovaj spomenik atribuirao VIII legiji (cf. *Gl. Zem. muz.* 6, 1894, 341; *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143). Iako se spomenici datiraju sublizu, ipak vojnici nisu morali pripadati istoj legiji[15].

10. *CIL* 3.13863: *D. M. T. Aur(elius) Saturninus Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi.... et sibi vivus memoriam posuit* itd., Pazarić kod Sarajeva[16]. Ni ovaj spomenik ne navodi legiju, a ne kaže ni da je T. Aur. Saturninus bio veteran. Međutim, sudeći po njegovu praenomenu i nomenu *T. Aurelius* i on datira iz istog vremena kao i spomenici br. 8 i 9.

Spomenici br. 8 i 10 pripadaju različitim tipovima stela: ona iz Gradca s vanjskim akroterijima tipu A, var. b, stela samostalnog zabata u obliku edikule s presvođenom nišom (datira se u 2. i 3.st.), a ona iz Pazarića tipu B, bez varijanata, stela pravokutnog oblika s upisanim zabatom u obliku edikule (3. st); kod stele iz Gradca zabat je samostalan, a kod one iz Pazarića upisan[17]. Oba tipa vuku porijeklo iz helenističke tradicije, što su je u naše krajeve prenijeli vojnici i italski kolonisti, čuvajući tako domaću tradiciju, ali su je prihvatili i domaći[18]. Redukcijom arhitektonskog sadržaja (akroteriji, zabat, edikula sa stupovima i titulus) one od 2. st. sve više dobijaju ukrasne bordure biljnog porijekla[19], kao što je to slučaj i sa stelom iz Pazarića koja je čini se nešto malo mlađa.

Obje su stele izrađene od iste vrste kamena vapnenca *(Kalkstein)*, vjerojatno i iz istog kamenoloma (Hadžići?), pa, iako ih nije radila ista ruka, bar sudeći po nekim osobinama stila, vjerojatno i u istoj kamenorezačkoj radionici, najvjerojatnije na Ilidži *(Aquae S...)*, tadašnjem centru na gornjoj Bosni. Za vremensku bliskost govore ne samo onomastika nego i epigrafske formule: *memoriam posuit, vivus fecit; qui vixit annos,* sve iz kasnije epohe. Ako pak analiziramo i njihovu onomastiku, doći ćemo do zaključka i o etničkoj srodnosti njihovih nosilaca: *Saturninus* (I. Kajanto, *The Latin Cognomina* 1965, 213) i *Amurciana (A. Holder 1, 133), a Super* (I. Kajanto, o.c., 277) i *Vera* (I. Kajanto, o.c., 253) iz Gradca, sve cognomina jako proširena u keltskim provincijama i u Germaniji[20]. No, kako se ipak već radi o vremenu rimskog kozmopolitizma (2/3. st.), navedena se imena susreću posvuda, pa i u Dalmaciji. Ali, ako se podsjetimo da je garnizon *legio VIII Augusta* u to vrijeme bio u Argentorate (Strassburg) u Germaniji, postoji neka vjerojatnost da je i *T. Aur. Saturninus* iz Pazarića ovamo došao s veteranima (br. 8 i 9), da je moguće i sam bio veteran, iako to ne navodi, na što bi upućivao i položaj njegova novog naselja na glavnoj cesti Narona–Sarajevsko polje[21] (Na Sarajevskom polju među domaćim stanovništvom javljaju se oko Kiseljaka i *Aurelli* bez praenomena *T(itus))*. Na istoj je cesti, nepunih 7 km dalje u Gradcu (udaljenom od Ilidže oko 12 km) bila *statio* Aurelija *vet.leg. VIII Aug.*

U zaključku bismo mogli reći da veteranski spomenici nisu uvijek svjedočanstva o boravku legije. To važi samo za spomenike iz Nadina i Omišlja (br. 6 i 7), koji pripadaju veteranima koji su se povratili kućama nakon službe u legiji; oni svjedoče da je LEG VIII AVG na tome području bila prisutna i novačila vojnike. Spomenici pak sa Sarajevskog polja, po našem mišljenju, pripadaju jednoj veteranskoj dedukciji, koja se može povezati s interventom Antonina Pija, odnosno Marka Aurelija, što je vjerojatnije, s pojavom relativno brojnih građana s praenomenom *T(itus)* i gentilicijem *Aurelius* u istočnoj Bosni i Podrinju. Ne bi se, dakle, radilo o ustanku; ne toliko ni o opasnosti od Markomana[22], nego o intenzivnijem procesu romanizacije, urbanizacije i provincijalizacije područja koje je još u to doba bilo u vidnoj retardaciji. Uz to, Marko Aurelije je dao i novu organizaciju rudarstvu i metalurgiji u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji, pa na njegove političke poteze valja gledati i u

tom kontekstu[23]. Zato je realno pretpostaviti da je Marko Aurelije ovamo poslao i izvjestan broj veterana (možda i drugih građana), da bi tako požurio romanizaciju područja. Njima bi pripadala i trojica Aurelija sa Sarajevskog polja[24].

c) Opeke (tegulae) s pečatom LEG VIII AVG.

Osim epigrafskih spomenika (na kamenu), boravak VIII legije Auguste u Dalmaciji potvrđuju i pečati na tegulama s imenom ove legije, i to sa četiri lokaliteta: sa Gračina kod Ljubuškog u Hercegovini, te iz Burnuma (Ivoševci), Asserije (Podgrađe) i Smrdelja, sve u sjevernoj Dalmaciji. Već i sama činjenica što su se tegule sa žigom LEG VIII AVG proizvodile kod nas, neosporan je dokaz da je legija i boravila u Dalmaciji. Ali kada?

1. Gračine na Humcu kod Ljubuškog

a) Opeka u Zemaljskom muzeju u Sarajevu sa žigom LEG VIII AVG na tabuli ansati, *CIL* 3.6435 (10181,1 i 13338,2)[25].

U toku arheoloških istraživanja na Gračinama (Humac) 1977–1980. nađena su još četiri ulomka (b, c, d, e) sa istim žigom:

b) Ulomak tegule s pečatom [LE]G VIII AVG na tabuli ansati, sada u Franjevačkom muzeju na Humcu[26].

c) Ulomak tegule zagasitožute boje (ilovače) sa zrncima crvene opeke i žigom LEG V] III AVG na tabuli ansati, otkopana u Kv. A-2, prostorija I, inv. br. 28/77, na dubini 0,70 m (dubina iskopa do estriha iznosi 1,10 m); vis. slova do 2,5 cm. Slova su kurzivnog karaktera (**T. 2:** 1). Dobra faktura i dobro pečena.

d) Ulomak tegule zagasitožute boje kao i primjerak c), sa žigom LEG VI] II AVG na tabuli ansati, otkopan u Kv. I-2, u prost. I, inv. br. 236/78, na dubini 0,80–0,90 m. Slova kao i na prethodnom ulomku, ali nešto slabije sačuvana (**T. 2:** 2).

e) Ulomak tegule (dim. 6 × 5 cm) svjetlocrvene boje, otkopan u Kv. I-1, inv. br. 90/78, u donjem sloju šuta u prost. I. Žig je utisnut u plitkom reljefu na tabuli ansati (dim. 3 × 5 cm): LEG VII [I AVG]. Visina slova je 2 cm: razlikuju se od onih na pečatima c) i d), bliža su lapidarnoj kapitali, ali im je ductus dosta nepravilan. Ova tegula ne potječe iz istog kalupa (i *officinae?*) kao ulomci c) i d). Faktura je kvalitetna, a pečenje dobro **(T. 1).**

Ni na jednom od navedenih ulomaka nema tragova maltera, što znači da opeke nisu korištene u sekundarnoj upotrebi, nego potječu iz obrušenog krova. Po karakteru slova primjerci c) i d) potječu iz istog kalupa kao i primjerak a) (usp. Patsch, *Wiss. Mith Bos. Herc.* 7, 1900, 97, Fig. 69), ali se razlikuju od ulomka b) (usp. Bojanovski [bilj. 26] 81 n. 4, t. 1:4 – slika je okrenuta!) i ulomka pod e). Analogije za ulomke c) i d) postoje u Smrdeljima, dok za b) i e) ne postoje, pa ostaje teoretska mogućnost da su ove posljednje izrađene uz logor na Gračinama (Humac). Razlika je i u boji ilovače: c) i d) su napravljene od zagasitožute gnjile, a b) i e) od svjetlocrvene ilovače, no već je Patsch utvrdio da je *figlina* u Smrdeljima koristila obje vrste gline (ilovače), pa je zaključio da i tegula s pečatom LEG VIII AVG sa Humca potječe iz Smrdelja *(Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 80 dd., n. 8 i 9)[27].

2. Burnum (Ivoševci) kod Kistanja (Zadar)

a) *CIL* 3.p.2328, 178 ad n. 10181, 1–2 = A. Betz (bilj. 2) 51; *Wiss. Mitth. Bos.*

Herc. 7, 1900, 96 Abb. 67 f. Usp. W. Kubitschek 1901: Smrdelji, ne Burnum!: LEG VIII AVG.

b) Burnum I (1979), 44: kv. II/73, sloj 0,40–0,60, t. 22:5. Žig LEG VIII [AVG] na tabuli ansati[28].

c) Burnum I, (1979) 45: kv. II/73 (R 4), sloj 0,40–1,20, t. 22:4. Žig LE]G VIII AVG na tabuli ansati (u istom sloju su nađene i opeke sa žigom *Clodia* i LEC XI CPF).

d) Burnum I (1979) 49: kv. VIII b/74, t. 22:5; iz istog je iskopa i opeka sa žigom LEG XI CPF.

Zbog nesigurne stratigrafije, autorica opeke datira po J. J. Wilkesu (bilj. 7) 116 između 69 i 86. g. Mjesto proizvodnje su vjerojatno Smrdelji (cf. C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 77–81 i 95–97)[29].

3. Asseria (res publica Asseriatium), Podgrađe kod Benkovca

CIL 3.10181,2 (13339,1) cf. F. Bulić, *Bull. arch. st. dalm.* 26, 1903, 150. Usp. C. Patsch, *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143 = *Wiss. Mitth, Bos. Herc.* 5, 1897, 339 d. i 7, 1900, 96. A. Betz (bilj. 2) 51 i bilj. 122 (više primjeraka). Usp. M. Glavinić, *Mitt. Zentr. Komm.* 15, 1889, p. 277; isti, *Bull. arch. st. dalm.* 13, 1890, p. 6, n. 8.[30]. Pečati su jednaki, utisnuti na tabuli ansati; potječu iz *officinae* u Smrdeljima. Nađeni su kod Aserije, a ne u samom gradu.

4. Smrdelji kod Kistanja (Bukovica)

CIL 3. p. 2328, 178; 10181, 1–2 (13339,2) = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 95 dd. = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508 dd.; usp. A. Betz (bilj. 2) 51.

a) *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 95, Fig. 67 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508, sl. 23: ulomak tegule žućkasto-smeđe boje (ilovače) pomiješan s krupnijim zrncima pijeska. Ispupčena *tabula ansata* sa žigom LEG V[III AVG?]. Ispupčena slova urezana nevještom rukom.

b) *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96, Fig. 68 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508, sl. 24: manji ulomak tegule od istog materijala, samo se razlikuje po debljini tegule, po veličini i karakteru slova, što ih je u kalup urezala druga nevješta ruka. Žig. LEG V[III AVG?]. Prema tome, tegula a) i b) nisu izašle iz istog kalupa[31].

Slična je i tegula iz Ljubuškog (CIL 3.6435 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 d., Fig. 69 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 509, sl. 25 = ovdje pod b). Po tom karakterističnom »kurzivnom« obliku slova slični su im i novi pečati na tegulama sa Gračina (Ljubuški) navedeni gore pod 1, c) i d).

C. Patsch je opeke s pečatom LEG V[III AVG?] iz Smrdelja *(Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 (cf. 5, 1897, 340) datirao u drugu polovinu 2. stoljeća. Za tegulu iz Ljubuškog je smatrao da je izrađena u blizini Bigeste, i to zbog prevelike udaljenosti od Smrdelja *(Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, S. 81).

U Smrdeljima je radila vojna *figlina* koja je izrađivala opeke i za LEG XI CPF i LEG IIII FF. Selo je udaljeno od Burnuma nešto više od 12 km sjeverno. Tu je O. fra L. Marun na Grudinama otkrio tri opekarske *officinae* i ostatke civilnog naselja, ali objekti nisu ispitani do kraja. Naslage ilovače su u tom kraju obilne, a sama figlina je u proizvodnji koristila žuto-smeđu i crveno-svijetlu glinu. Inače, u Smrdeljima nije potvrđen boravak neke posade[32]. Naprotiv, područje oko Bigeste nema značajnijih naslaga gline: i danas se ovdje uvozi crijep i opeka sa strane. Patsch je o tome bio pogrešno obaviješten od kotarskog ureda u Ljubuškom (cfr. *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 81 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 493, bilj. 2).

II Kraći historijat legio VIII Augusta

Izvjesne podatke o boravku VIII legije u Dalmaciji daju i sporadične vijesti u pisanim izvorima. Smatra se da je *legio VIII Augusta* odmah iza 44. g.a. Chr. n. (App. *Bell. civ.* 3, 47) formirao Oktavijan August od Cezarovih veterana naseljenih u Kampaniji. Nije, ipak, jasno kada je novoformirana legija bila upućena u Ilirik, da li od samog početka organizacije provincije Ilirik (27. g.a. Chr. n.), ili je ovamo prebačena u vrijeme velikog ilirskog ustanka 6–9. g. p. Chr. n. *(Bellum Batonianum)*, kada bi, po mišljenju A. Betza, bila dodana kao šesta legija ilirskoj vojsci *(exercitus Illyricus)*[33].

Nakon poraza Breuka na rijeci *nomine Bathinus* (*Vell.*, 2, 114, 4), koji se vjerojatno zbio 3. VIII 8.g.,[34] bila je dodijeljena panonskoj vojsci s logorom u Ptuju *(Poetovio)*. Kao dio panonske vojske, prvi se put spominje 14. godine (Tac. *Ann. 1*, 23,30). U Panoniji i Noriku je ostala do 45. g.,[35] kad je prebačena u garnizon *Novae* na donjem Dunavu, u tada reorganiziranoj provinciji Meziji, gdje je ostala do 69. godine[36].

O boravku VIII legije u Iliriku još za Augusta u izvorima nema izravnih podataka (Ritterling [bilj. 35] 1646). Na taj boravak, po našem mišljenju, indirektno ukazuju samo nadgrobni spomenici dvojice veterana iz Liburnije, iz Nadina i Omišlja, što bi ujedno sugeriralo da je područje novačenja VIII legije u toj ranoj fazi bilo u Liburniji[37], te ukazivalo da bi njen rani garnizon valjalo tražiti sjevero-zapadno od Zadra, ako ne i u samom Burnumu. Naime, romanizacija Liburnije je već tada bila jako uznapredovala (Asserija je, na primjer, postala municipijem rimskog tipa već poč. 1. st. p. Chr. n.)[38], pa su Liburni već u to vrijeme novačeni u legije. U to bi rano doba, eventualno, mogao ići i votivni spomenik Ursusa (?) iz Letke (Duvanjsko polje) koji je kao *miles leg. VIII Aug(ustae)* postavio aru Jupitru tonitratoru[39].

Još početkom 69. g. legija se nalazila u Novama, ali se te godine, skupa s ostalim podunavskim legijama, energično uključila u borbe pretendenata za Neronovu baštinu, najprije na strani cara Otona (proglašen carem 15. I 69. g.), a poslije njegove smrti (16. IV 69. g.) na strani Vespazijana (69–79). U jesen iste godine već je nalazimo u sjevernoj Italiji, gdje je u listopadu učestvovala u bitki kod Bedrijaka (kod Kremone). [40] Legija je, dakle, Novae napustila (već) u rano proljeće 69. g., da bi u sjevernu Italiju stigla u ljeto iste godine.[41] Put ju je iz Nova u sjevernu Italiju vodio preko Dalmacije (teoretski gledano neki su njeni dijelovi mogli nastupati i sjevernim pravcem preko Panonije). Tada je vjerojatno boravila i u Burnumu, gdje je inače bio garnizon legio XI CPF.

I leg. XI CPF je u početku 69. još uvijek u Burnumu, i ona je, da bi se pridružila Otonovoj vojsci, također bila prešla u Italju, ali se uskoro povratila u svoj garnizon *(undecima ac septima suis hibernis reditae* Tac. *Hist.* 2, 67). Čini se da je sve do jeseni ostala u Burnumu, jer se pobjedničkoj vojsci Vespazijana (proglašen carem 1. VII 69. g.), koju je predvodio M. Antonius Primus, legat ilirskih legija, pridružila tek poslije (druge) bitke kod Bedrijaka *(vicus Bedriacum)*, oktobra 69. g., u kojoj je Vespazijanova vojska potukla vojsku protucara Vitelija. Sa sobom je iz Dalmacije povela i 6000 tek unovačenih regruta (Tac. *Hist.* 3, 50)[42]. Tako je *XI Claudia* zauvijek napustila Dalmaciju; slijedeće 70. g. bila je prebačena u Germaniju zbog ustanka Germana pod Civilisom (Tac. *Hist.* 4, 68). Ne zna se je li u logoru u Burnumu ostao bar dio *(vexillatio)* XI legije. U Burnumu ju je, čini se, već 70. g. zamijenila *IIII Flavia felix*[43], koju je osnovao Vespazijan.

Putovanjem VIII legije Auguste iz Nova u Italiju 69. g. najlakše se i najlogičnije objašnjava njezin ponovni boravak u Dalmaciji. Takav zaključak nas ujedno približava i shvatanju J. J. Wilkesa koji taj ponovni boravak određuje u vrijeme od 69 do 86. godine[44]. Međutim, takvom datiranju protivi se i podatak Tacita da je legio VIII Augusta 70. g. bila iz Italije prebačena na Rajnu u Gornjoj Germaniji *(legiones victrices undecima et octava, Vitellianarum unaetvicesima, e recens conscriptis secunda, Poeninis Cottianisque Alpibus, pars monte Graio traducuntur...*, Tac. *Hist.* 4, 68). VIII legija je ostala trajno u Germaniji u logoru *Argentorate* (Strassburg).

Svi, dakle, relevantni podaci ukazuju da se mora računati samo sa kraćim boravkom VIII legije Auguste u Dalmaciji, svega tri do četiri mjeseca. Legija nije učestvovala u prvoj bitki kod Bedrijaka u aprilu 69. g., u kojoj je Vitelijeva vojska nadvladala Otonovu, a sam Oton završio život samoubojstvom (Tac., *Hist.* 2, 49; Suet., *Otho,* c. 11). Po jednoj Tacitovoj vijesti, izgleda da su dijelovi *Legio VIII Augusta* upravo tada ulazili u Akvileju[45].

Na njenom putovanju preko Dalmacije u zimu i proljeće 69. godine, očito su konačari *(exploratores)* pripremali neke objekte za privremeni smještaj momčadi (odmor, kraći boravak, obskrba i dr.)[46]. Na tome vrlo napornom putu neki su vojnici i umrli, možda i poginuli (br. 1 i 2). Kretala se *maximis itineribus* (Caes. *Gall.* 1, 7) po poznatom putu: sva su naime, tri mjesta u kojima je ostavila opeke s pečatom ležala na starom vojničkom putu od Narone do Akvileje (Tac., *Hist.* 2, 44, 46: *Moesicas... legiones Aquileiam ingressus nuntiabant*) i dalje prema Kremoni[47].

Arheološka istraživanja na Gračinama (Humac kot Ljubuškog) in Burnumu, zbog nesigurne stratigrafije, nisu dala elemenata za određenije datiranje tegula s njenim žigom. Nalazi sa Gračina potječu iz šuta zgrade *praetorium-a* (?); otkopani su na dubini od 0,70–0,80 m, iz urušene konstrukcije krova i hipokauzisa, dok na forumu u Burnumu sačuvani objekti pripadaju 2. fazi, koja već pripada civilnom naselju 2. stoljeća (Burnum je 118. postao municipij). Nove gradnje potpuno su uništile objekte iz logorske (?) faze 1. stoljeća. Prema tome, tegule LEG VIII AVG u Burnumu ne mogu nikako datirati iz 2. st., niti se mogu dovoditi u vezu s boravkom VIII Auguste u vrijeme pretpostavljenog ustanka za T. Antonija Pija (C. Patsch, *Wiss. Mitth, Bos. Herc.,* 5, 1897, 339 d.), jer tada logor u Burnumu već davno nije postojao.[48] Za datiranje tegula sa žigom LEG VIII AVG (i LEG XI CPF) *terminus post quem non* je 69. g., a onih sa žigom LEG IIII FF je oko 86. g., kada je i ova legija napustila Burnum kao posljednja.[49]

III Privremeni boravak legio VIII Augusta u Panoniji u 3. stoljeću

Legio VIII Augusta je ostavila dva natpisa i u Donjoj Panoniji:

1. *ILJug* 272, Sirmium: *D(is) m(anibus). / Gratius Artilleus, / Clodius Glamosus, (centuriones) leg(ionis) VIII Aug(ustae) | bello Serdicensi / desideratis, scho/la (centurionum) leg(ionis) s(upra) s(criptae) colle/gis bene meren/tibus d(e) s(e)* (rep. a. 1953). *Aetatis imperatoris Gallieni* (253–268)[50].

2. *ILJug* 274, Sirmium:... */[5]im(a)g(inifer) leg(ionis)/ VIII Aug(ustae), /fecit Veri/na co(n)iux* (rep.a.1953). Nedostaju elementi za datiranje. Cipus je otkopan na istom mjestu kao i nn. 271 i 272, od kojih n. 271 potječe iz poč. 4. st. (H. G. Pflaum).

Kenotaf centuriona Gracija Artileja i Klodija Glamosa, koji su poginuli u boju kod Serdike *(bello Serdicensi),* na osnovu vrlo složene i maestralne historijske,

epigrafske i numizmatičke analize: formula *bello desideratus,* termin *schola centurionum,* napose onomastička formula bez *praenomena;* te historijskih i numizmatičkih podataka; uz to i vojne organizacije u Podunavlju – *dux Pannoniae et Moesiae (Jord. Get.* 90), poštovani svečar J. Šašel datira ovaj natpis u sredinu 3. stoljeća, negdje u period uzurpatora *(triginta tyrannos)* Pakatijana (248), Decija (249), Aemilijana (253), eventualno Ingenua i Regalijana (260), te Fulvija Makrijana (261), konkretno u vrijeme Galijenove vladavine (253–268)[51]. Tome vremenu pripada i ara *CIL* 3.3228 p. 2382,182 = J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.* 9, 1906–07, 104 n. 222, Sirmium: *pro salute adque incolumitate d(omini) n(ostri) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) legg(ionum Germanicianar(um) et Brittanician(arum)* itd. koja također potvrđuje boravak zapadnih veksilacija za Galijenove vlade u Sirmiju. Sve to ukazuje na koncentraciju germanskih i britanskih jedinica u Podunavlju (panonskom i mezijskom) sa centrom u Sirmiju, među njima i veksilacija *legio VIII Augusta*[52].

Bellum Serdicense i pogibiju dvojice centuriona Šašel određenije veže za godinu 261, za pojavu Makrijana *(T. Fulvius Iunius Macrianus)* i brata mu Kvijeta *(T. Fulvius Iunius Quietus),* koji su u septembru 260. na Orijentu bili proglašeni carevima. Pojavu VIII Auguste u Sirmiju objašnjava, dakle, pokušaj novog cara Makrijana da proširi vlast i na zapadu, ali je pod kraj 261. bio u Iliriku pobijeđen od Galijenovih trupa, te tom prilikom izgubio i život *(Hist. Aug. trig. tyr.* 12, 13: *in Illyrico vel in Thraciarum extimis)*[53]. Na osnovu novog natpisa iz Sirmija (n. 272) saznali smo da je u Galijenovo doba i leg. VIII Aug., ili neke njene veksilacije, zajedno s drugim veksilacijama germanskih i britanskih legija *(Germanicianarum et Brittanicianarum* CIL 3.3228 cf. p. 2382, 182) boravila na limesu Donje Panonije i ratovala u Meziji, u dosad nepoznatom ratu koji se na epitafu iz Sirmija naziva »*Bellum Serdicense*«.

U vezi toga se postavlja i pitanje nije li tada VIII legija imala kakvih odnosa s provincijom Dalmacijom, u kojoj je (privremeno) dva puta boravila još u 1. stoljeću. Nije li, možda, *Aurelius duplicarius* upravo tada došao u Salonu iz neke veksilacije VIII legije u Panoniji i bio dodijeljen na službu u *officium* namjesnika Dalmacije u Saloni (*CIL* 3.14692, usp. ovdje n. 3). D. Sergejevski je prisustvo VIII legije u Bosni vezivao za dvije geme sa znakom kozoroga, nađene negdje u Semberiji[54]. Kozorog je grb cara Augusta, ali i *legio VIII Augusta.* Moguće je da nas i ove geme podsjećaju na ovaj njen boravak u Panoniji kojoj je pripadala i Semberija.

O nekom boravku legije u »sjevernim dijelovima provincije«, kako je to smatrao Patsch, u vrijeme Antonina Pija u izvorima nema podataka. Mi bismo radije pojavu veterana Aurelija s Markovim predimenom *T(itus)* povezali za pojačanu politiku urbanizacije i provincijalizacije u navedenom (posebno istočnom) području, koje je u tom pogledu bilo u retardaciji.

Zaključci

Ako na kraju analize cjelokupne dokumentacije rezimiramo i valoriziramo navedene elemente koji se odnose na boravak *legio VIII Augusta* u našoj zemlji, dobit ćemo slijedeće rezultate:

– Natpisi aktivnih vojnika iz Burnuma i Labina govore u prilog njenog zadržavanja u provinciji Dalmaciji 69. godine (I, a, br. 1 i 2), kada je legija bila na putu u Italiju.

– Natpis na kojem se spominje *Maximus duplicarius* iz Salone (I, a, br. 3) je

vjerojatno u vezi s boravkom nekih veksilacija VIII legije u Panoniji (Sirmium) u Galijenovo doba (oko 261. g., ili nešto malo kasnije).

– *Ex voto* Surusa, vojnika *leg. VIII Avg.* iz Letke na Duvanjskom polju ne pruža određenijih elemenata za njegovo datiranje (I. a, br. 4); datira se u sam početak 1. stoljeća (kada je legija prvi put boravila u Dalmaciji), ili u nešto kasnije vrijeme (I. Bojanovski), odnosno: *utrum inscriptio ad annos 6–9 post Chr. n. pertineat..., an posterior sit* (A. i J. Šašel).

– Veteranski natpisi iz Nadina i Omišlja na Krku indiciraju boravak VIII legije u samom početku 1. stoljeća (I, b, br. 6 i 7) i potvrđuju da je legija tada u Liburniji novačila regrute. Ujedno su jedini dokumenti ove vrste o njenoj prisutnosti u Dalmaciji u vrijeme velikog ilirskog ustanka (6 do 9 g.).

– Veteranski natpisi sa Sarajevskog polja u Bosni i Hercegovini iz kraja 2. i poč. 3. stoljeća (I, b, br. 8–10), po svoj prilici pripadaju nekoj dedukciji, u stvari interventu Marka Aurelija, da se ubrza romanizacija i urbanizacija područja. Nemaju veze s boravkom legije, odnosno njene veksilacije.

– Opeke *(tegulae)* sa žigom LEG VIII AVG sa Humca, iz Burnuma, Aserije i Smrdelja očito pripadaju vremenu prolaza legije kroz Dalmaciju na njenom putu na bojište u sjevernoj Italiji 69. godine (I, c, br. 1–4). Nakon odlaska legija iz Burnuma 86. g. *figlina* u Smrdeljima više nije radila.

– Svi relevantni historijski podaci (Tac. *Hist. 2,* 85; *3.* 21, 27; *4,* 68 ecc.) pokazuju da se VIII legija u Dalmaciji mogla zadržati najviše tri do četiri mjeseca u proljeće i ljeto 69. g. (II).

– Pojedine veksilacije VIII legije boravile su u Donjoj Panoniji i oko 261. godine (III). Vjerojatno je upravo tada bio u Salonu prebačen *duplicarius Aurelius* (I, a, br. 3). Drugih kontakata panonskih veksilacija VIII legije nije tada bilo ili nam nisu potvrđeni u vrelima.

Boravak legio VIII Augusta u Dalmaciji valja, dakle, datirati u dva navrata: prvi put za Augusta u Liburniji, a drugi put 69. godine u vrijeme građanskog rata i borbi za Neronovu baštinu (potvrđena na Humcu, u Bernumu, Aseriji i Labinu). Legija nije ostala u Burnumu do 86. g. (J. J. Wilkes), jer je već 70 g. iz Italije prebačena u Germaniju. U Burnumu je XI legiju CLPF zamijenila IIII legija FF. Do tog su zaključka došli i E. Ritterling (RE 12 [1925], 1650, Z. 38 dd.) i A. Betz (bilj. 2) 52. Po Tacitu je LEG VIII AUG bila stigla (bar neke njene veksilacije) do Akvileje još prije prve bitke kod Bedrijaka (Oton protiv Vitelija), dok se LEG XI CLPF nakon Otonova sloma i njegova tragičnog kraja povratila u Burnum *(undecima ac septima suis hibernis reditae,* Tac., *Hist. 2,* 46 i 67). Tek na jesen 69. g., u novoj fazi rata (Vitelije protiv Vespazijana), nakon druge bitke kod Bedrijaka, kojom je bio riješen i ishod građanskog rata, jedanaesta je legija napustila Burnum i pridružila se Vespazijanu (Tac., *Hist. 3,* 50). Očito je, dakle, da je osnovni motiv pokreta VIII legije bio da što prije stigne na bojište i pomogne Otonu, a kada je on poginuo, prišla je Vespazijanu i učestvovala u drugoj bitki kod Bedrijaka. Ona, dakle, nije došla u Burnum po rasporedu. Njezin je put od Nova do Kremone bio direktan i ubrzan, bez većih zadržavanja. Utoliko valja korigirati i zaključak G. Alföldyja koji boravak osme legije u Burnumu datira *am Ende des Jahres 69 und am Anfang des Jahres 70* (bilj. 25). LEG VIII AUG, dakle, nije, a nije ni mogla naslijediti XI legiju u Burnumu, jer je već tada (u proljeće i ljeto 69. g.) bila u Italiji. Vrijeme njenog boravka u Dalmaciji mora se sažeti na tri do četiri mjeseca 69. godine. I ona je već 70. g. bila upućena u Germaniju, gdje je stalno ostala.

[1] Prvi naučni rad J. Šašela bio je članak Nekaj novih momentov na tleh nekdanje Emone, *Arh. vest.* 1, 1950, 194–204 s sl. i crt. Njegove radove vidjeti u: A. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije* (Sarajevo 1977) 907–913.

[2] A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* (Baden bei Wien 1938) 72; *ILJug* 2818.

[3] Cf. *ILJug* 2818: *Ad saec. I pertinere videtur.*

[4] A. Betz (bilj. 2) 50, n. 229; C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 339 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143.

[5] *Duplicarius* (također *duplarius, duplares; dupliciarii)* vojnik koji kao nagradu za hrabrost ili druge zasluge prima dvostruki obrok (Varro, De l. l. 5, 90; Liv., 7, 37,2; Veget., 2, 7; usp. *CIL* 3. 2016, 14692) ili plaću (Liv., 23, 20, 2; Caes., *Bell. civ.* 3, 53). Duplicarii su u jedinicama imali poseban položaj. Cf. Fiebiger, u: *RE* 5 (1905) col. 1842–43.

[6] I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *Gl. Zem. muz.* 25, 1970, 16–18, n. 4, sl. 4 = *Wiss. Mitth. Bos. Herz. Landesmus.* 5 A, 1975, 54–56, n.4, Fig. 4; *ILJug* 785.

[7] I. Bojanovski (bilj. 6); *ILJug* 785: *Incertum est, utrum i. ad annos 6–9 post Chr. n. pertineat..., an posterior sit;* usp. i A. Betz (bilj. 2) 51 i J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969) 115. Na nagrobnom spomeniku *CIL* 3. 2004 (cf. C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 83, sl. 57 iz Salone) dolazi *M. Antonius M.f.Ser. Surus vet. leg. IIII FF.* Nema indikacija da bi Surus (?) *miles leg. VIII Aug.* prešao u *leg. IIII FF.*

[8] I. Bojanovski (bilj. 6) 18 (cf. *Bull. arch. st. dalm.* 19, 1938, 86, sl. 1, Brišani u dolini Krke; *Živa ant.* 10, 1960, 166, Burnum).

[9] Usp. J. Medini, Cognationes Salonitanae, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 23/21, 1985, 6 i bilj. 9, n.1.

[10] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 339 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143; A. Betz (bilj. 2) 51 i n. 231; usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) s.v. *Octavius.*

[11] A. Betz (bilj. 2) 50 i n. 232; usp. G. Alföldy (bilj. 10) s.v. *Trebius;* isti, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965) S.74.

[12] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 73 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 481 d.; *PIR* 2. 428, n. 40; usp. M. Suić, *Zadar u starom vijeku* (Zadar 1981) 244; J. J. Wilkes (bilj. 7) 213 i bilj. 6; G. Alföldy (bilj. 11) 83.

[13] *Fulfinium* cf. *CIL* 3, p. 398; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* 1 (Wien 1957) s.v. *Ferfinium, Fertinium; Trebii:* J. J. Wilkes (bilj. 7) 197, 309; M. Suić (bilj. 12) 169, 173, 250; usp. G. Alföldy (bilj. 10) 128: s.v. *Trebius;* idem (bilj. 11) 74; C. Patsch, u: *RE* 4 (1901) 1834 dd.

[14] C. Patsch, *Arch. epigr. Mitth.* 16, 1893, 81 d.; idem, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 248 = *Gl. zem. muz.* 6, 1894, 34 (bez slike); usp. *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 338–340 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143; A. Betz (bilj. 2) n. 230. – Sliku stele iz Gradca donosi V. Paškvalin, Sepulkralni spomenici rimskog doba sa područja Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1983) 120 dd (Gradac) i 203 (Pazarić) (rukopis disertacije). Zahvaljujem kolegi V. Paškvalinu na ovim rezultatima njegove znanstvene analize.

[15] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 248 d, sl. 8 = *Gl. Zem. muz.* 6, 1894, 341 d, sl. 1; vidi i njegov članak Drei römische Ruinenstätten im Bezirke Sarajevo, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 233 d; usp. M. Hoernes, *Arch. epigr. Mitth.* 4, 1880, 43 d; J. von Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina,* 1882, 237; usp. i *CIL* 3.8378 – anepigrafska stela (v. bilj. 16).

[16] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 235 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 4, 1896, 252, Fig. 12: Pazarić. S istog mjesta u Pazariću, s ušća Ljubovačkog potoka u Zujevinu (koja 7 km nizvodno protječe kroz Gradac, v. br. 8), potječe i spomenik s poprsjem muškarca *CIL* 3.8378 koji je propao. Natpis je bio potpuno izlizan (C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 9, 1904, 225).

[17] Vidi tipologiju kod V. Paškvalin-a (bilj. 14).

[18] *Ib.*

[19] *Ib.*

[20] Usp. G. Alföldy (bilj. 10) ss.vv.

[21] I. Bojanovski, Prethistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 27/15, 1978, 104, bilj. 136, 138 i 139 (Pazarić i Gradac).

[22] *Ustanak:* C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897 = *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 145. *Opasnost od Markomana:* E. Ritterling, Legio, itd. u: *RE* 12 (1924) col. 1659.

[23] I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arh. rad. raspr.* 8–9, 1982, 103 i bilj. 15, 34, 37; usp. S. Dušanić, Aspect of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 6 (Berlin – New York 1977) 67–69 i Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Ist. glasn.* 1–2, 1980, 22 dd; *ILJug* 83 (odnosi se na *CIL* 3.12739 i 12740, oba iz područja Argentarije na Drini).

[24] O tome I. Bojanovski, Bosna i Hercego-

vina u antičko doba, *Djela ANUBiH* 66 (Sarajevo 1988) 106 dd.

[25] C. Patsch, *Arch. epigr. Mitth.* 16, 1893, 87 d, bez sl.; isti, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 d, Fig. 69 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508–510, sl. 25; cf. *Gl. Zem. muz.* 26, 1914, 162, sl. 22. O vojnim pečatima u Dalmaciji v. G. Alföldy, Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel in Dalmatien, *Epigr. Stud.* 4, 1967, 44–51; A. Mócsy, Das Problem der militärischen Territorien in Donauraum, *Acta ant. Acad. scien. Hung.* 20, 1972, 133 dd.

[26] I. Bojanovski, u: *100 godina Muzeja na Humcu* (Ljubuški 1985) 81, bilj. 42, t. 1 : 4. Za tegulu s pečatom LEG VIII AVG O.P. Bakula, *Schematismus Francisc.* (1867) 174 piše da je nađena na Gračinama, da ju je opisao konzul Moreau i dao Otu Blau. Prema tome nije nađena u Gradnićima kod Ljubuškog.

[27] Ulomci c) i d) se nalaze u školi na Gračinama, u kojoj je osnovan privremeni *antiquarium*, gdje su deponirani svi nalazi sa Gračina (iskopavanje 1977–1980); ulomak b) je dospio u franjevački muzej na Humcu, a d) je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Mostar zagubljen prilikom manipulacije s pokretnim nalazima. Dimenzije: c) vis. fragm. 20,3 cm; šir. 16,5 cm; deblj. 3,2 cm; okvir pečata: 8 × 3, 5 × 3,2 cm; d) 15,7 × 9,6–10,5 × 2 cm (ulomak); okvir pečata: 6,9 × 3,3 cm; e) podaci su dati u tekstu.

[28] S. Zabehlicky-Scheffenegger, M. Kandler, *Burnum* 1, *Erster Bericht über Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Schr. d. Balkankomm. Ant. Abt. (Wien 1979) 44; cf. E. Reisch, Das Standlager von Burnum, *Jahresh. österr. arch. Inst.* 16, 1913, Bb. 112 dd.

[29] *Ib.*, 45 i 49. I činjenica što pečati LEG VIII AVG dolaze u istim slojevima s opekama LEG XI CPF bi govorila za sublizo datiranje, još za boravka obiju legija u Burnumu, pod kraj 70-ih godina 1. stoljeća, u stvari 69. godine.

[30] Usp. G. Alföldy (bilj. 25). *Mjesto nalaza opeka:* »kod Aserije je bio smješten jedan odred VIII legije«; M. Suić (bilj. 12) 262, 276 (Smrdelji); G. Alföldy (bilj. 25) 48 smatra da je LEG VIII AVG 69 i 70. g. neko vrijeme zamijenjivala LEG XI CLPF u Burnumu. Činjenice (ipak) govore drugo.

[31] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 96 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 508 d; C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 509 se žali zbog slabe obrade pečata iz Aserije.

[32] *Ib.*, 81 d i 96 d = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 493 i 509. *Figlina* u Smrdeljima: *Wiss. Mitth. Boss. Herc.* 7, 1900, 79 d i 96 d = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 491 i 509.

[33] A. Betz (bilj. 2) 5 d; usp. C. Patsch, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *Gl. Zem. muz.* 7, 1895, 143–145 = *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 5, 1897, 338 dd; E. Ritterling, u: *RE* 12 (1925) col. 1643, 1645; A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (Wien 1958) 9; J. J. Wilkes (bilj. 7) 115, 125. *Organizacija Ilirika:* N. Vulić, u: *RE* 11, col. 1087; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Zagreb 1976) 11, 114; G. Alföldy (bilj. 25) 46 d, 50.

[34] *CIL* 1, p. 248; cf. 323d; *CIL* 10, p. 464; usp. A. Jagenteufel (bilj. 33) col. 9 i bilj. 12.

[35] E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1645 i 1661–1664; G. Alföldy, *Noricum* (London and Boston 1974) 65 (Magdalensberg), 66, 74 i 89 (Celeia); cf. B. Saria, u: *RE* 21, 1170 d; cf. *CIL* 3.4060, 10878, 10879 (Poetovio), 4858 (Virunum), 5220 (Celeia), 3845 (Emona), 4188 (Savaria).

[36] Cf. B. Filov, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletianus, *Klio* 6, 12, 19, 21; E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1647 dd; B. Saria, u: *RE* 21, 1171 d.

[37] J. J. Wilkes (bilj. 7) 309 (spomenik Trebius iz Omišlja) i 312 (Octavius iz Nadina) datira u kasno 1. st. Predpostavljajući da su oba veterana doživjeli duboku starost, mogli bi se datirati i koju godinu ranije.

[38] M. Suić (bilj. 33) 18, 36; isti (bilj. 12) 230 dd.

[39] V. bilj. 6. O gradini u Letki A. Benac, Utvrđena ilirska naselja 1, *Djela ANU BiH* 60 (1985) 11–14, sl. 2 i plan.

[40] E. Ritterling, u: *RE* 12 (1924) col. 1650 dd; cf. Tac., *Hist. 3*, 27: *proxima Bedriacensi viae tertiani septimanique sumpsere, dexteriora valli octava ac septima Claudiana* ... (ed. F. Haase, *Opera 2* [Lipsiae 1885]).

[41] Tac., *Hist. 2* 44 i 46 (*legiones* sc. Moesicas *Aquileiam ingressas nuntiabant)* vezano za prvu bitku kod Bedrijaka u aprilu 69. godine; usp. M. Zaninović, Prata legionis u Kosovu polju kraj Knina, *Opusc. arch.* 10, 1985, 68, 70.

[42] *Undecima legio sese adiunxerat, initio cunctata, sed prosperis rebus anxia quod defuisset; sex milia Dalmatarum, recens dilectus, comitabantur* (Tac., *Hist. 3.* 50, o. 69 p. Ch.).

[43] C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 79 dd = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 497 d. O boravku LEG IIII FF u Dalmaciji usp. i A. Betz (bilj. 2) 47; M. Zaninović (bilj. 41).

[44] J. J. Wilkes (bilj. 7) 116; M. Zaninović (bilj. 41) 68; G. Alföldy (bilj. 25) 47 njen boravak u Burnumu datira *auch am Ende des Jahres 69 und am Anfang des Jahres 70*, to jest od odlaska LEG XI CLPF do dolaska LEG IIII FF, što je u suprotnosti i s Tacitom (Tac., *Hist. 3*, 27 i 4. 68)

[45] Tac., *Hist. 2*, 46.

[46] O legijskim odjeljenjima za proizvodnju

opeke usp. A. Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, *Westd. Ztschr. Gesch. Kunst* 14, 1895, 16, bilj. 69. Vidi C. Patsch, *Wiss. Mitth. Bos. Herc.* 7, 1900, 97 = *Gl. Zem. muz.* 11, 1899, 510.

[47] I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo 1974) 206–210.

[48] U Burnumu nisu pronađeni nikakvi arhitektonski ostaci iz 1. faze (= 1. st.); S. Zabehlicky-Scheffenegger, M. Kandler (bilj. 28) 10, 13, 14 i bilj. 26. Mišljenje C. Patsch-a je djelomično preinačio i E. Ritterling (bilj. 33) col. 1646, 1659; A. Betz (bilj. 2) 51 d dozvoljava mogućnost da je vojnik *Sex. Valerius* (n. 228) umro u Burnumu 69. g., kad je VIII Augusta marširala na bojište u Italiji, što potvrđuje i naša analiza izvora. Usp. i E. Reisch (bilj. 28) Bb. 112–35.

[49] U obzir ne dolazi ni rano doba (za Augusta) jer (tada) još nije postojala praksa da vojne jedinice stavljaju na opeke svoje pečate, kako se to izrazio i Th. Mommsen, *CIL* 3, p. 1039: »... *Accedit, quod Augusti aetate nec consuetudo tegularum inscribendarum videtur obtinuisse nec legionum cognomina frequentabantur*«.

[50] Cf. J. Šašel, Bellum Serdicense, *Situla* 4, 1961, 3–30; A. Mócsy, u: *RE* Suppl. 9 (1962) 567, 616 d.

[51] J. Šašel (bilj. 50) 11–14 i bilj. 29, 30.

[52] Provincija Trakija sa Serdikom bila je tada *provincia inermis*, pa joj je zbog invazije Markomana u Podunavlje i Daciju trebala vojna pomoć (konkretno i 257. g.); usp. J. Šašel (bilj. 50) 11 dd. Još se spominje i *legio I Men(ervia);* cf. *ILJug* 273, Sirmium (3. st.)

[53] Kako to potvrđuju i vrela, porajnske su legije u 3. st. više puta korištene u borbama na Balkanu i Orijentu; cf. J. Šašel (bilj. 50) 12–13; A. Mócsy (bilj. 50) 67, 570 i 616. Čini se da je veksilacija LEG VIII AUG ostala u Panoniji i poslije 261. g.; ibidem, 19.

[54] Đ. Sergejevski, *Gl. Zem. muz.* 3, 1948, 183: n. 17; inv. br. 475.

LEGIO VIII AUGUSTA IN DALMATIEN

Zusammenfassung

Der zweite Aufenthalt der *legio VIII Augusta* in Dalmatien wurde von C. Patsch in die Zeit der Regierung des Antoninus Pius datiert.[33]

Auf Grund der Analyse des epigraphischen Materials über die *legio VIII Augusta* aus der Provinz Dalmatien (I, abc), kam der Autor zu dem Schluß, daß sich die VIII. Legion (oder einige ihre Vexillationen) zweimal in Dalmatien aufenthalten hat: noch zur Zeit des Augustus, in der Zeit des großen illyrischen Aufstandes (6. bis 9. n. Chr.) und zum zweitenmal kurz im Jahr 69., in der Zeit, als die Legion auf dem Weg aus *Novae* in Moesien nach Italien war, damit sie im Bürgerkrieg auf der Seite des Kaisers Otho für Neros Erbe mitwirke.

Das beweisen nicht nur die Grabinschriften der aktiven Soldaten aus Burnum[2] und Albona[4] (I a, Nr. 1 und 2), sondern auch alle Ziegel *(tegulae)* mit dem Stempel LEG VIII AVG, insgesamt 18, die aus Humac in der Herzegowina[25–27], aus Burnum [28–29], aus Asseria[30] und aus Smrdelji[31, 32], alle aus Norddalmatien (I c, Nr. 1–4) stammen. Dem schließen sich an – oder stimmen damit überein – noch alle relevanten historischen Daten, vor allem diejenigen des Tacitus *(Hist. I. II–IV)*[40–42], nach denen man den Weg der VIII. Legion im Jahr 69 recht präzise verfolgen und daraus schließen kann, daß diese Legion schon im Spätfrühling bzw. im Frühsommer im Jahr 69 in der Gegend von Cremona war (II).

Zu einem ähnlichen Schluß kamen bisher auch A. Betz[48] und G. Alföldy[25, 44], J. J. Wilkes datiert jedoch ihren Aufenthalt in Dalmatien in die Jahre 69 bis 86[44]. Einer solchen Datierung widerspricht jedoch die Angabe des Tacitus, daß im Jahre 70 die Legion aus Italien nach dem Lager *Argentorate* in Obergermanien (Tac, *Hist. IV* 68) versetzt wurde, wo sie auch für immer geblieben ist.

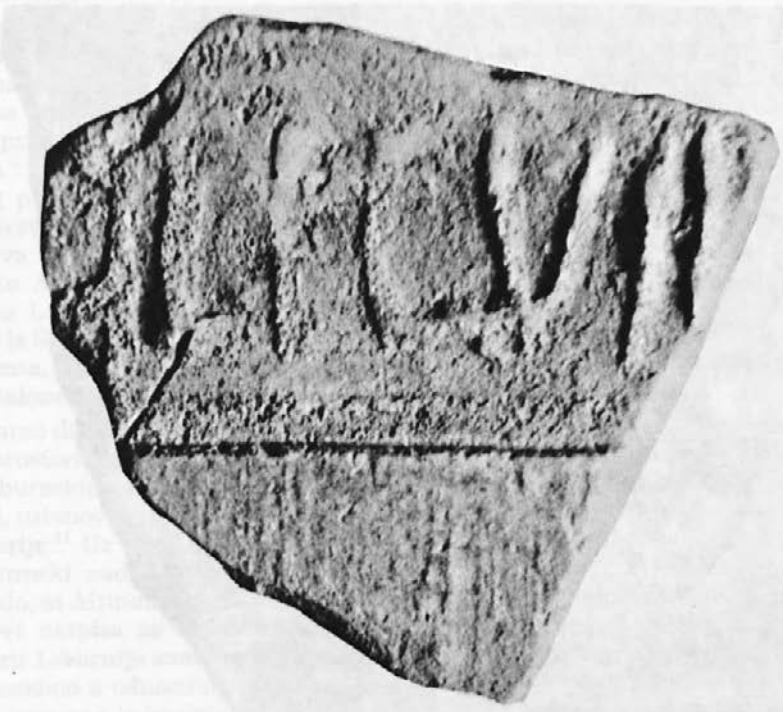
Die Inschrift aus Salona (*CIL* 3. 14692), wo *duplicarius leg. VIII p.f.* erwähnt wird, ist vermutlich auf den Aufenthalt irgendwelcher Vexillationen dieser Legion in Sirmium zur Zeit des Gallienus (um das Jahr 261) (I a, Nr. 3)[50] zurückzuführen. Was das *ex voto* dem Gott Mars von Surus, einem Soldaten der *leg. VIII Aug.* aus Letka im Gebiet des Duvanjsko polje in Bosnien und Herzegowina betrifft, könnte man die Herkunft entweder in die Augustus-Epoche oder in des Jahr 69 bestimmen[6, 7]. Die Veteran-Inschriften aus Nadin und Omišalj auf der Insel Krk weisen indirekt auf ihren Aufenthalt in Dalmatien anfangs des 1. Jh. (I b, Nr. 6 und 7)[10, 11] sowie auf die damalige Soldatenrekrutierung in Liburnien hin. Dagegen gehören die Veteran-Inschriften aus dem Gebiet des Sarajevsko polje (I b, Nr. 8–10) aus dem Ende des 2. und Anfang des 3. Jh. nach dem Autor zu den deduktiven Bemühungen des Markus Aurelius, die Romanisation und die Urbanisierung dieses Gebietes zu beschleunigen.[17, 24]

Die gesamten relevanteren Daten des Tacitus (*Hist.* II, III, IV) bezeugen, daß sich die *leg. VIII Aug.* in Dalmatien höchstens drei bis vier Monate aufenthalten konnte, da sie bereits im April 69, zur Zeit der ersten Schlacht bei Bedriacum, in der Nähe von Aquileia war. Daher konnte sie nicht die *legio XI CLPF* in Burnum im Jahr 69 und 70 ablösen (G. Alföldy)[44], da sie zu dieser Zeit bereits in Italien war und im Jahr 70 zusammen mit der XI. Legion nach Germanien versetzt worden ist (Tac., *Hist. II* 49 und *IV* 68). Die Legion *Leg. XI Claudiana* hielt sich in Burnum bis zum Ende des Jahres 69 (Tac., *Hist. III* 50) auf.

Die Legion *Legio VIII Augusta* hielt sich in Dalmatien daher zweimal auf: zum erstenmal zur Zeit des Augustus (A. Betz)[33] und zum zweitenmal kurz im Jahr 69, zur Zeit des Krieges um Neros Nachfolge.

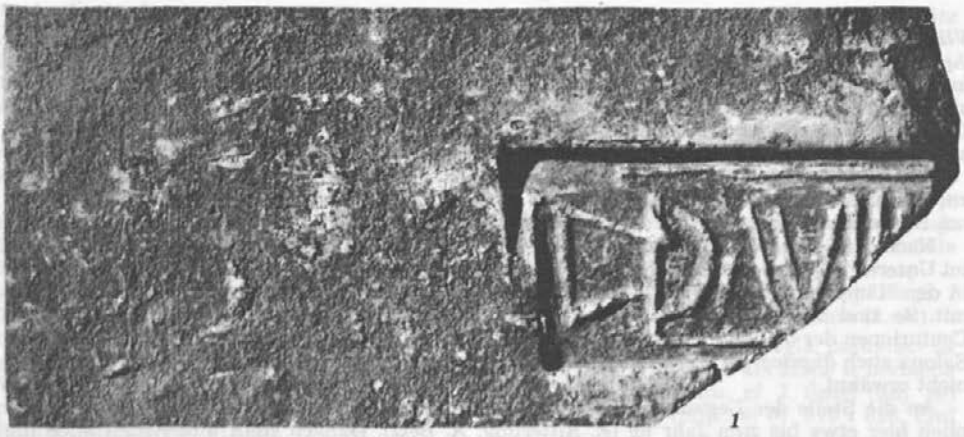
Nach der Schlußfolgerung von Jaro Šašel[50] hielten sich einige Vexillationen der VIII. Legion im Unteren Pannonien (Sirmium) auf und wirkten im Gebiet der mittleren und unteren Donau in den Kämpfen gegen die Barbaren und die Kaiserthron-Prätendenten (konkret: Macrianus) mit. So sind um das Jahr 261 in den Kämpfen um Serdica *(Bellum Serdicense)* auch zwei Centurionen der *leg. VIII. Aug.* ums Leben gekommen[50]. Vermutlich wurde zu dieser Zeit nach Salona auch *duplicarius Aurelius* versetzt (I a, Nr. 3). Andere Kontakte mit Dalmatien werden nicht erwähnt.

An die Stelle der Legion *leg. XI Cl. p.f.* kam nach Burnum die Legion *leg. IIII F.f.* und blieb hier etwa bis zum Jahr 86 (E. Ritterling, A. Betz). Danach stellt ihre Arbeit auch die *figlina* in Smrdelji ein, die sowohl für die XI. als auch für die IIII. Legion gearbeitet hatte. Andere Daten sind nicht vorhanden.

T. 1: Gračine na Humcu kod Ljubuškog, tegula sa pečatom LEG VII[I AVG], iskopana 1978. g.

Taf. 1: Gračine in Humac bei Ljubuški, Leistenziegelfragment mit Stempel LEG VII[I AVG], ausgegraben im J. 1978.

1

2

T. 2: Gračine na Humcu kod Ljubuškog, tegule sa pečatom. 1 pečat [LEG V]III AVG, iskopan 1977 g.; 2 pečat [LEG VI]II AVG, iskopan 1978. g.

Taf. 2: Gračine in Humac bei Ljubuški, Leistenziegelfragmente mit Stempel. 1 Stempel [LEG V]III AVG, ausgegraben im J. 1977. 2 Stempel [LEG VI]II AVG, ausgegraben im J. 1978.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 713–724

ARRUNTII U ASSERIJI

IVO FADIĆ
Arheološki muzej, B. Petranovića b.b., YU-57000 Zadar

U rimskoj provinciji Dalmaciji uz mnoga gentilna imena od kojih su, što je i razumljivo, najbrojnija ona s carskim obiteljskim imenom (*Iulius, Claudius, Flavius, Aurelius* ...), javljaju se i nešto manje brojna nomina kao što su *Calpurnius,*[1] *Baebius,* [2] *Oppius*[3] ... U takvu skupinu gentilnih imena spada i *Arruntius.* Uvidom u popis osobnih imena u rimskoj provinciji Dalmaciji, koje donosi G. Alföldy,[4] te pregledom natpisa u *CIL-u* 3, ne stječe se prava slika o brojnosti i rasprostranjenosti tog gentilnog imena, posebno ne što se tiće Liburnije, odnosno Asserije.

U cjeloj provinciji Dalmaciji do sada je poznato, ako se izuzme prostor Liburnije, relativno malen broj natpisa s gentilicijem *Arruntius* (ili rijeđe *Arruncius*). Iz ranog principata (uz natpis iz Jadera) poznat je samo jedan spomenik koji donosi ovo gentilno ime kao *Arruncius* i potječe iz Salone.[5] U obliku *Arruntius,* također iz ranog principata, poznata su svega tri natpisa. Potječu iz Salone,[6] Tiluriuma[7] i Vagnja.[8] U istom obliku (*Arruntius*) to gentilno ime javlja se i na dva natpisa iz kasnog principata u Saloni.[9] Izvan prostora Liburnije do sada je stoga poznato svega šest spomenika s imenom *Arruntius,* četiri iz ranog i dva iz kasnog principata.[10] Dva su podignuta vojnicima, Luciju Arunciju iz Pasimoe, veteranu VII legije, i Marku Arunciju vojniku VII legije C.p.f., dok je spomenik iz Vagnja, međaš, s imenom Lucija Aruncija Skribonijana, namjesnika provincije (40 ? – 42 g.n.e.). Natpis iz Salone donosi dvije osobe s tim gentilicijem, Arunciju Marcelinu i Aruncija Krescensa, a preostala dva s imenima Aruncija Restutusa i Aruncije Aprile, također su iz Salone.

Znatno drugačija slika o brojnosti i rasprostranjenosti nomena *Arruntius,* dobija se na prostoru Liburnije. Baveći se nedavno publiciranim nadgrobnim spomenikom, tzv. liburnskim cipusom koji se čuva u Arheološkom muzeju rimskog teatra u Veroni, ustanovio sam da veliki broj natpisa s gentilicijem *Arruntius* potječe upravo iz Asserije.[11] Uz objavljene natpise[12] i uz jedan koji do sada nije bio objavljen,[13] te uz liburnski nadgrobni spomenik u Veroni, koji ne spada, kako se to do sada smatralo, ni Altinumu ni Saloni[14] već antičkoj Asseriji,[15] u samoj Asseriji pronađeno je devet natpisa sa spomenutim nomenom. Prema tome, budući da na cjelom prostoru Liburnije samo jedan natpis iz Jadera nosi ime *Arruntius,*[16] to obiteljsko ime, posebno u odnosu na ostala obiteljska imena koja srećemo na natpisima toga grada, izuzetno je brojno upravo u Asseriji. Brojnost pojave tog obiteljskog imena na natpisima iz Asserije posebno je izražena na liburniskim nadgrobnim spomenicima, tzv. liburnskim cipusima. Od devet spomenika, šest su tzv. liburnski cipusi,[17] dva su najvjerojatnije nadgrobne stele,[18] a jedan je spomenik votivnog karaktera.[19] Svi zajedno izuzetno su zanimljivi i značajni, posebno u okviru izučavanja prvih stoljeća antičke Asserije (Podgrađe nedaleko Benkovca).

Sl. 1: Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije koji se čuva u Veroni (kar. br. 1).

Abb. 1: Liburnisches, in Verona verwahrtes Grabmal aus Asseria (Kat. Nr. 1).

S onomastičke strane gledano, osobe na nekolicini spomenika u međusobnom su srodstvu, a na pojedinim spomenicima moguće je pratiti određene rodbinske odnose i time izlučiti i po tri generacije. Tako na primjer liburnski nadgrobni spomenik koji se čuva u Veroni,[20] podigla je baka (ili tetka) *Cladia (Claudia?) Secunda* unuci (ili nečakinji) Arunciji Sekundini, koja je kćerka Tita Aruncija (kat. br. 1; **sl. 1**). U slučaju da se radi o baki Kladiji Sekundi, što je i vjerojatnije s obzirom na kognomen pokojnice, u natpisu su donešene tri generacije:

=CLADIA SECVNDA
|
?
|
T. ARRVNTIVS=
|
|
ARRVNTIA SECVNDINA

Posebno zanimljiva situacija, što se tiče rodbinskih odnosa, sreće se na daljnja tri liburnska nadgrobna spomenika (kat. br. 2, 3, 4; **t. 1**: 1–3).[21] Na njima se uočava da ih podiže ista osoba – *Caius Arruntius Sedatus*. Jedan podiže svojoj kćerci Arunciji Celerini (kat. br. 2; **t. 1**: 1),[22] drugi svome sinu Gaju Arunciju Celeru (kat. br. 3; **t. 1**: 2),[23] a treći, majci ovo dvoje djece, odnosno svojoj ženi Veraciji Priscili, kćerci Gaja Veracija (kat. br. 4; **t. 1**: 3).[24] Tako u ovom slučaju, preko tri spomenika doznajemo za sestru i brata, njihovog oca i majku i djeda po majci.

= C. VERATIVS
|
C. ARRVNTIVS SEDATVS = VERATIA PRISCILA
|
┌ ┐
C. ARRVNTIVS CELER ARRVNTIA CELERINA

Peti spomenik (kat. br. 5; **t. 1**: 4),[25] također tzv. liburnski cipus, s onomastičkog gledišta izuzetno je značajan, jer njegov tekst, uz to što ima sigurnih kronoloških pokazatelja, potvrđuje i prisutnost autohtonog stanovništva. Na spomeniku je donešeno ime domorodca Tura koji je otac Julije Tertule, odnosno suprug Aruncije Severe. Značaj spomenika je i u tome što je on jedan od rijetkih spomenika vezanih za kult Božanske Auguste (Livije).[26] On je naime podignut Juliji Tertuli, svećenici Božanske Auguste, a podiže ga njena majka Aruncija Severa.

TVRVS = ARRVNTIA SEVERA
|
IVLIA TERTVLLA

Liburnski nadgrobni spomenik (kat. br. 6; **sl. 2**)[27] s reljefnim prikazom morskog božanstva Tritona, na žalost nije u cjelosti sačuvan. Iz natpisa se samo doznaje da je podignut Arunciji Sekundili, a podigla ga je njezina majka Kvinta. Na mjestu majčine filijacije je oštećenje, pa se može samo pretpostaviti C, odnosno Q. Njezino obiteljsko ime ostaje nam nepoznato, a prostor na natpisnom polju na kojem je, sudeći po ostalim spomenicima, sigurno bila istaknuta filijacija njezine kćerke, odnosno Aruncije Sekundile, u potpunosti je otućen.

... ARRVNTIVS ... = ... QVINTA
|
ARRVNTIA SECVNDILLA

Sl. 2: Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru (kat. br. 6) (foto arhiv Arheološkog muzeja u Splitu).

Abb. 2: Liburnisches, im Archäologischen Museum in Zadar verwahrtes Grabmal aus Asseria (Kat. Nr. 6) (Foto Archiv des Archäologischen Museums in Split).

Iz tekstova ostalih spomenika na kojima se nalazi gentilicij *Arruntius*, a potječu iz Asserije, budući da su dva od njih fragmentarna, doznajemo samo da je jedan, nadgrobna stela (kat. br. 7; **t. 2:** 1),[28] podignut Luciju Arunciju Maru, a da drugi, vjerojatno također nadgrobna stela, po svemu sudeći podiže *Arruntia Florentina* nekom auguru (kat. br. 8; **t. 2:** 2).[29] Votivna kamena ploča, mada je cjelovita, sadrži samo ime dedikanta u dvočlanoj imenskoj formuli (kat. br. 9; **t. 2:** 3).[30] Stoga nije moguće ustanoviti da li se radi o Gaju Arunciju Sedatu koji je pod tzv. liburnskim cipusima sahranio ženu, sina i kćerku. Moguće da je u ovom slučaju dedikant, za nas anonimnom božanstvu, sin Gaja Aruncija Sedata, Gaj Aruncije Celer ili netko treći. Ako se ovdje zaista radi o nekoj trećoj osobi, što je možda i opravdano pretpostaviti, na devet spomenika iz Asserije donešeno je deset osoba s obiteljskim imenom *Arruntius*.[31] To su:

1. T. ARRVNTIVS (kat. br. 1)
2. ARRVNTIA SECUNDINA (kat. br. 1)
3. ARRVNTIA CELERINA (kat. br. 2)
4. C. ARRVNTIVS SEDATUS (kat. br. 2, 3, 4)
5. C. ARRVNTIVS CELER (kat. br. 3)
6. ARRVNTIA SEVERA (kat. br. 5)
7. ARRVNTIA SECVNDILLA (kat. br. 6)
8. L. ARRVNTIVS MARO (kat. br. 7)
9. ARRVNTIA FLORENTINA (kat. br. 8)
10. C. ARRVNTIVS (kat. br. 9)

Iz onomastičke analize ovih spomenika prije svega je uočljivo da je gentilno ime *Arruntius* u odnosu na ostala antička središta u provinciji Dalmaciji, a posebno na prostoru Liburnije, kao što je već rečeno, u Asseriji izrazito prisutno. Međutim izrazita prisutnost ovog gentilicija uočava se i u odnosu na ostala nomina u samoj Asseriji kao i na širem aserijatskom području. Tako na primjer, u usporedbi s inače, u provinciji Dalmaciji veoma brojnim natpisima s gentilicijem *Iulius*, na teritoriju Asserijata do sada je poznato svega šest spomenika, odnosno osam osoba s tim nomenom.[32] Od toga broja pet je osoba na tri liburnska nadgrobna spomenika. Ostala manje prisutna obiteljska imena, također na širem prostoru Asserije, javljaju se najviše na dva do tri natpisa, odnosno s dvije ili tri osobe.[33] Stoga se, sa sadašnjim stanjem istraženosti, nameće tvrdnja da su u razvoju tog antičkog grada Aruncijevi imali značajno mjesto.

Nadgrobna stela Lucija Aruncija Marona potvrđuje da su Arunciji doseljena obitelj. S druge strane, spomenik kojeg podiže Aruncija Severa svojoj kćerci Juliji Tertuli, govori o povezanosti Aruncija s domorodačkim elementom. Aruncija Severa udata je za domorodca Tura i s njim ima kćerku Tertulu koja postaje svećenica Božanske Auguste (Livije). Uz ovaj spomenik koji sigurno posvjedočuje sloj već poluromaniziranog autohtonog stanovništva, domorodačko stanovništvo se može pretpostaviti i barem na još nekom od ostalih spomenika na kojem autohtoni elementi više nisu vidljivi. Stoga je sasvim očito da u Asseriji postoji jaka veza doseljenih Aruncija i domorodaca Asserijata.

Na pitanje kada je došlo do doseljavanja pojedinih članova iz ove obitelji u Asseriju, te kada je ta doseljena obitelj ušla u srodstvo s pojedinim članovima autohtone zajednice, moguće je odgovoriti datiranjem navedenih spomenika. Okvirno govoreći, nema nikakve dvojbe da je do toga došlo u ranom principatu, jer je već G. Alföldy donešena tri od devet spomenika datirao u to razdoblje.[34]

Naime, on u rani principat datira spomenik kojeg podiže *C. Arruntius Sedatus* svome sinu C. Arunciju Celeru (kat. br. 3). Samim tim, ranom principatu pripadaju i druga dva liburnska nadgrobna spomenika koje ista osoba podiže kćeri Arunciji Celerini (kat. bar. 2) i ženi Veraciji Priscili (kat. br. 4). Drugi spomenik kojeg G. Alföldy datira u isto razdoblje je nadgrobna stela L. Aruncija Marona (kat. br. 7), kao i treći natpis, tzv. liburnski cipus, podignut Arunciji Sekundini (kat. br. 1). Za okvirnu dataciju ostalih spomenika s gentilicijem *Arruntius* iz Asserije u ranom principatu, može nam poslužiti i činjenica da je jedan po svemu sudeći podignut auguru od Aruncije Florentine (kat. br. 8), a drugi sadrži dvočlanu imeničnu formulu (prenomen i nomen) u kojoj je višesložni gentilicij *Arruntius* kraćen na način da završava samoglasnikom I, što je karakteristika ranih natpisa (kat. br. 9). Uz to, od svih devet spomenika iz Asserije, ni jedan, odnosno oni cjeloviti i sepulkralne namjene, nema posvetnu formulu D M. Tekstovi na natpisnim poljima su im paragrafski uredni, a ligature su u tekstovima, u koliko se javljaju, dvoslovne.

Preciznije određenje vremena prisutnosti Aruncijevih u okviru ranog principata u Asseriji omogućava liburnski nadgrobni spomenik podignut Juliji Tertuli, svečenici Božanske Auguste (Livije), odnosno kćeri domorodca Tura i Aruncije Severe (kat. br. 5). Taj spomenik ima kronološku vrijednost zbog toga što je Livija divinizirana 42. g.n.e., za vladavine Klaudija, pa je 42. g. terminus ante quem non za nastanak spomenika. Iako on nije mogao nastati ni puno kasnije od navedenog datuma, odnosno znatno kasnije od početka druge polovine 1. st.n.e., činjenica da je podignut već zreloj osobi, svečenici Tertuli, a da ga podiže njena majka Aruncija Severa (udata za domorodca Tura), očiti je dokaz da su Arunciji prisutni u Asseriji već na samom početku 1.st.n.e.

Osim što tzv. liburnski cipus podignut Juliji Tertuli, svečenici božanske Auguste ima kronološku vrijednost, on spada u red raritetnih spomenika vezanih za kult pokojne Livije,[35] te govori o vezanosti stanovnika Asserije za Klaudijevsku vladavinu kada je Livija i bila divinizirana.[36] Uz to, tektonika, kao i stilsko dekorativni elementi spomenika, s paleografskim izgledom natpisa, pružaju mogućnost pretpostavci da su u isto vrijeme nastala, ako ne i ranije, još barem dva od navedenih aserijatskih spomenika. Ovdje prvenstveno mislim na liburnski nadgrobni spomenik Aruncije Sekundine (kat. br. 1) koji se čuva u Veroni i na tzv. liburnski cipus Aruncije Sekundile (kat. br. 6). Oba su izuzetno bliska spomenutom cipusu Julije Tertule. Cipusi iz Aserije inače tvore zasebnu i homogenu skupinu unutar prostora Liburnije,[37] no tri prethodno navedena cipusa, posebno po ornamentu akantovog lišća, koji se, umjesto jednostavne i uobičajene S profilacije, javlja iznad prstenaste baze i na gornjem dijelu cilindričnog trupa, čine zasebnu užu cjelinu.

Izrazitu prisutnost gentilicija *Arruntius* u Liburniji, odnosno u Asseriji, već u prvoj polovini 1. st.n.e. teško je sa sigurnošću razjasniti i uz pojavu mnogih ličnosti koje se u povjesnim izvorima javljaju s tim obiteljskim imenom, posebno počevši od građanskih ratova do kraja 1. st.n.e.[38]

Gentilicij *Arruntius,* inače porijeklom etrurski, učestalo se javlja pod kraj republike, a pod Augustom su pojedini članovi te obitelji došli do konzulstva, odnosno moguće da su tada ušli i u patricijski stalež.[39] Za provinciju Dalmaciju direktno je vezan *Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus,* sin Marka Furija Kamila (konzul 8. g.n.e.) i Pompeje, unuk Sekste Pompeje i Skribonije, praunuk Lucija Skribonija Liba i Gneja Pompeja Magnusa. S druge strane, on je najvjerojatnije posinak Lucija Aruncija koji je bio *consul ordinarius* 6. g.n.e., odnosno, po liniji očuha, unuk Lucija Aruncija konzula 43. g.p.n.e.[40] Međutim, malo je vjerojatno da dvogodišnja prisutnost Lucija Aruncija Kamila, u svojstvu namje-

snika provincije Dalmacije, okončana zavjerom protiv Klaudija i smrću na Visu (42. g.n.e.), ima neke veze s prisustvom i promocijom Aruncijevih u Asseriji. Moguće je da su Arrunciji dospjeli u Asseriju za njegova konzulstva 32. g.n.e., mada natpisi u Asseriji pružaju mogućnost pretpostavci da su oni bili prisutni u Asseriji i prije tog datuma, odnosno, najvjerojatnije na samom početku 1. st.n.e. U tom slučaju aserijatski Arunciji mogli bi se dovesti u vezu s očuhom namjesnika, Lucijem Aruncijem, koji je bio konzul 6. g.n.e.[41] Ovdje treba istaći da se ta obitelj mogla doseliti u Asseriju i na samom početku Augustove vladavine, odnosno nakon bitke kod Akcija, 31. g.p.n.e., gdje su sudjelovali i Liburni i Lucije Aruncije, zapovjednik lijevog krila Oktavijanove flote, najvjerojatnije djed namjesnika Lucija Aruncija Marka Furija Kamila Skribonijana.

U svakom slučaju neosporno je da 40 godine, kada je *Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus* postao namjesnik provincije Dalmacije, Arunciji već žive u Asseriji. Što više, Aruncije bi trebalo pribrojiti u skupinu italskih obitelji koje su se doseljavale u južnoliburnske gradove još pod Augustovom vladavinom.[42] Uz to, ova obitelj je, ako je suditi po brojnosti epigrafičkih spomenika na kojima se ona susreće, posebno u odnosu na ostala gentilna imena, imala već početkom 1. st.n.e. značajnu ulogu u životu i stvaranju antičke Asserije.

Katalog

1. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju rimskog teatra u Veroni; *CIL* 5. 2200, 8852; *CIL* 3. 2190, **sl. 1.**
Opis spomenika vidi kod: A. Buonopane (bilj. 14) 47, t. 19, 20; I. Fadić (bilj. 11) 73, 74, t. 1.
2. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 221; **t. 1:** 1.
Opis spomenika vidi kot: I. Fadić (bilj. 11) 80, kat. br. 1, t. 2: 1a, b, c.
3. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 133; **t. 1:** 2; *CIL* 3. 15029.[2]
Opis spomenika vidi kot: I. Fadić (bilj. 11) 80, 81, kat. br. 2, t. 3: 1a, b.
4. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 225; **t. 1:** 3.
Opis spomenika vidi kod: I. Fadić (bilj. 11) 81, kat. br. 3, t. 3: 2.
5. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 227; **t. 1:** 4.
Opis spomenika vidi kod: I. Fadić (bilj. 11) 82, kat. br. 4, t. 4: 1a, b, c.
6. Liburnski nadgrobni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 219; **sl. 2.**
Opis spomenika vidi kot: I. Fadić (bilj. 11) 82, 83, kat. br. 5, sl. 1.
7. Nadgrobni spomenik-stela, iz Asserije, pohranjena u Arheološkom muzeju u Zadru, n. inv. br. 168; *CIL* 3. 15030; **t. 2:** 1.
Nadgrobni spomenik-stela, kojoj sačuvana visina (nedostaje donji dio) iznosi 64 cm, širina spomenika je 52 cm, a debljina 21 cm. Bočne i stražnja strana fino zaravnjene. Na prednjoj strani sačuvan je zabat i akroteriji (desni neznatno oštećen). Širina dvostruke profilacije zabata iznosi 3,5 cm. U sredini zabata oštećen reljefni prikaz Gorgone. Između zabata i natpisnog polja, te uz rubne strane spomenika, jednostavna traka širine 4 cm.
Natpisno polje, koje je sačuvano u svom gornjem dijelu, omeđeno je dvostrukom profilacijom. Natpis sačuvan u tri reda teksta, od kojih treći red samo u svojim gornjim djelovima slova. Visina slova prvog i drugog reda 6,5 cm, a sačuvana visina slova trećeg reda 4 cm. Iza L u prvom redu i iza O u drugom redu, trokutasta distinkcija. N u prvom redu znatno manje od ostalih slova toga reda. Natpis glasi:
L(ucio) Arrun/tio /Maroni
8. Nadgrobni spomenik-stela(?) iz Asserije, pohranjena u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 167, n. inv. br. 180; *CIL* 3. 15028; **t. 2:** 2.

Ulomak nadgrobnog spomenika-stele(?), koji je otućen sa sve četiri strane. Sačuvana visina mu iznosi 26 cm, širina 22 cm, a debljina 6,5 cm. Visina slova prvog reda je 4, 5 cm, drugog i trećeg 4 cm. Sačuvani dio natpisa glasi:
...[au]guri .../[Arr]untia .../...[Flore]ntin[a...

9. Votivni spomenik iz Asserije, pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, st. inv. br. 152; **t. 2:** 3.

Votivna kamena greda kojoj sačuvana visina (nedostaje gornji i donji dio) iznosi 44 cm. Širina grede je 20 cm, a debljina 12 cm. Bočne i stražnja strana dobro zaravnjene. Na prednjoj strani su dvije uzdužne jednostruke izbočene trake širine 4,8 cm, koje omeđuju natpis s bočnih strana. Natpis je donešen u tri reda teksta od kojih visina slova prvog i drugog reda iznosi 3,7 cm, a trećeg 3,5 cm. Jasne trokutaste distinkcije iza C u prvom redu i iza I, V i S u trećem redu. U drugom redu ligatura NT. Natpis glasi:
C(aius) Ar/runti(us) v(otum) s(olvit).

---

[1] J. Šašel, Calpurnia L. Pisonis auguris filia, *Živa ant.* 12, 1963, 387 d; J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969) 61, 66, 83, 84, 94, 199, 211, 213, 293, 300, 305, 306, 325, 331, 392, 443.

[2] I. Fadić, Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera, *Arh. vest.* 37, 1986, 424; J. J. Wilkes (bilj. 1) 43, 212, 215, 261, 311; M. Suić *Zadar u starom vijeku* (1981) 244–245.

[3] J. J. Wilkes (bilj. 1) 198, 215, 237; M. Suić (bilj. 2) 245–246.

[4] G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (1969) 62.

[5] *Bull. arch. st. dalm.* 29, 1906, 192; G. Alföldy (bilj. 4) 62; spomenik iz Jadera vidi kot M. Suić, Neobjavljeni rimski natpisi iz sjeverne Dalmacije, *Vj. arh. hist. dalm.* 54, 1952, 213, i kot G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[6] *Bull. arch. st. dalm.* 37, 1914, 66; G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[7] *CIL* 3. 2715; G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[8] *ILS* 9864 a = D. 5950; K. Patsch, *Gl. Zem. muz.* 26, 1914, 175; A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (1958) 19; ovdje bi se trebao pridodati i jedan natpis iz Salone koji donosi ime roba namjesnika L. Aruncija Kamila: F. Bulić, *Bull. arch. st. dalm.* 28, 1905, 20.

[9] *CIL* 3. 6551, 8892; G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[10] Ako bi ovdje pribrojili natpis iz Jadera (vidi bilj. 5) i spomenik podignut robu namjesnika L. Aruncija Kamila (vidi bilj. 8), u cjeloj provinciji Dalmaciji, ako se izuzme Asserija, za sada nam je poznato 8 spomenika s gentilicijem *Arruntius.*

[11] I. Fadić, Liburnski nadgrobni spomenik u Veroni (*CIL* 5. 2200, 8852, *CIL* 3. 2190), *Diadora* 10, 1988, 73–98.

[12] H. Liebl, W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 11, 1908, 83 d.; G. Alföldy (bilj. 4) 62; *Guida del Museo di S. Donato in Zara* (1913) 36, 37, br. 22, 23, 24 i 30; M. Suić (bilj. 5) bilj. 1; *CIL* 3. 19029[2].

[13] Neobjavljeni natpis donešen je u staroj taljanskoj inventarskoj knjizi. Ovdje je donešen pod brojem 9.

[14] A. Buonopane, Un cippo liburnico conservato preso il Museo archeologico al teatro romano di Verona, *Vj. arh. hist. dalm.* 74, 1980, 47–54; *CIL* 5. 2200, 8852, *CIL* 3. 2190; G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[15] I. Fadić (bilj. 11) 73–98.

[16] M. Suić (bilj. 5) 213.

[17] Vidi kat. br. 1–6, **sl. 1, 2, t. 1:** 1–4 i kod I. Fadić (bilj. 11) 73–87.

[18] Vidi kat. br. 7, 8, **t. 2:** 1, 2.

[19] Vidi kat. br. 9, **t. 2:** 3.

[20] A. Buonopane (bilj. 14) 47–54; I. Fadić (bilj. 11) 73–87; *CIL* 5. 2200, 8852, *CIL* 3. 2190.

[21] *CIL* 3. 15029[2]; *Guida del Museo* ... (bilj. 12) 36, br. 22, 24; H. Liebl, W. Wilberg (bilj. 12) br. 29; I. Fadić (bilj. 11) 80, 81, br. 1–3.

[22] Spomenik je 1911. godine pronađen u Asseriji kod glavnih gradskih vratiju, a u starom taljanskom katalogu donešen je pod brojem 221 (glavni taljanski katalog br. 227); *Guida del Museo* ... (bilj. 12) 36, br. 24; I. Fadić (bilj. 12) 80, br. 1.

[23] *CIL* 3. 15029[2], H. Liebl, W. Wilberg (bilj. 12) 83, br. 29; G. Alföldy (bilj. 4) 62; I. Fadić (bilj. 11) 80, 81, br. 2; U starom taljanskom katalogu donešen je pod brojem 133 (glavni katalog br. 225).

[24] Spomenik je 1911. godine pronađen u Asseriji kod glavnih gradskih vratiju, a u starom taljanskom inventaru donešen je pod brojem 225 (glavni katalog br. 26); *Guida del Museo* ... (bilj. 12) 36, br. 22; I. Fadić (bilj. 11) br. 3.

[25] Spomenik je pronađen 1911. godine kod glavnih gradskih vratiju Asserije. U starom taljanskom inventaru donešen je pod brojem 227 (glavni katalog br. 44); *Guida del Museo* ... (bilj. 12) 37, br. 30; J. J. Wilkes (bilj. 1) 315, donosi spomenik pod zadarskim natpisima u kontekstu izučavanja gentilicija *Iulius;* I. Fadić (bilj. 11) 82, br. 4.

[26] Malobrojnom popisu spomenika koji donose osobe s ovom službom u *RE* 3/1, col. 922, 923, L. Ollendorff, treba pridodati svećenicu Juliju Tertulu iz Asserije.

[27] Spomenik je 1911. godine pronađen kod glavnih gradskih vratiju Asserije. U starom

taljanskom inventaru donešen je pod brojem 219 (glavni katalog br. 40); *Guida del Museo* ... (bilj. 12) 36, br. 21 (ne donosi gentilicij *Arruntius*); I. Fadić (bilj. 11) 82, 83, br. 5.

[28] H. Liebl, W. Wilberg (bilj. 12) 79, 80, br. 22; *CIL* 3. 15030; *Guida del Museo* (bilj. 12) 37, br. 27; G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[29] Spomenik je pronađen 1900. godine u Asseriji; H. Liebl, W. Wilberg (bilj. 12) 80, br. 23; *CIL* 3. 15028; G. Alföldy (bilj. 4) 62; u starom taljanskom katalogu donešen je pod brojem 167 (glavni katalog br. 268).

[30] Spomenik je pronađen u Asseriji 1911. godine, a u starom taljanskom inventaru donešen je pod brojem 152 (glavni katalog br. 318). Mada su distinkcije trokutastog oblika na natpisu veoma uočljive i između I, V i S, dosadašnje čitanje u spomenutim inventarima je bilo *C(aius) Ar/runtius*.

[31] Osobe s drugim gentilnim imenom koje se javljaju na navedenim spomenicima su: 1. *Cladia (Claudia ?) Secunda* (sp. br. 1), 2. *Turus (Iulius?)* (sp. br. 5), 3. *Iulia Tertulla* (sp. br. 5), 4. *Caius Veratius* (sp. br. 4), 5. *Veratia Priscilla* (sp. br. 4).

[32] *CIL* 3. 15024, 15031[1], 15032, 2850, 13993, 9934.

[33] To su na primjer *Oppius* (*CIL* 3. 15025, 15036[1]), *Baebius* (*CIL* 3. 15030[1], 15036[1]), *Laelius* (*CIL* 3. 15033, 15034, 2853), itd.

[34] G. Alföldy (bilj. 4) 62.

[35] Vidi bilj. 26.

[36] O vezanosti za kult cara Klaudija vidi kod: M. Suić (bilj. 2) 244.

[37] O tome vidi kod: I. Fadić (bilj. 11) 73–89; I. Fadić, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. Liburnskih cipusa – prilog klasifikaciji, *Izd. Hrv. arh. dr.* 13 (Zagreb 1989) 51–59.

[38] *RE* col. 1261–1266, P. v. Rohden.

[39] *Ib.*, 1261.

[40] *Ib.*, 1262; A. Jagenteufel (bilj. 8) 22 d.

[41] *Ib.*

[42] Ovoj tvrdnji ide u prilog i činjenica da je većina ovdje objavljenih spomenika pronađena kod glavnih gradskih vratiju, uz gradske bedeme.

DIE ARRUNTIER IN ASSERIA

Zusammenfassung

Bei der Durchsicht der epigraphischen Denkmäler Asserias (Podgrađe bei Benkovac) wurde wahrgenommen, daß der Gentilname *Arruntius* im Vergleich zu den übrigen antiken Zentren in der Provinz Dalmatien sehr zahlreich gerade in Asseria vertreten ist. Noch mehr, die ausgeprägte Anwesenheit der Arruntier ist, anhand des gegenwärtigen Forschungsstandes, im Verhältnis zum Erscheinen der übrigen Namen, sowohl in Asseria selbst als auch im breiteren asseriatischen Raum ersichtlich.

In der gesamten Provinz Dalmatien sind, ausgenommen im Raum Liburniens, bisher 6 Denkmäler mit dem Namen *Arruntius*[5–10] nachgewiesen, wogegen in Asseria außer einer bisher unveröffentlichten Inschrift und dem im Archäologischen Museum des römischen Theaters in Verona verwahrten liburnischen Grabmal (das jedoch aus Asseria stammt) 9 Denkmäler mit diesem *gentilicium* festgestellt[11–15] sind. Die meisten sind liburnische Grabmale, sog. liburnische zipusse (Kat. Nr. 1–6)[20–27], während die übrigen Grabstelen sind (Kat. Nr. 7, 8)[28–29] und eines eine Votivinschrift (Kat. Nr. 9).[30]

Die onomastische Analyse der angeführten Denkmäler zeigt, daß die Arruntier eine nach Asseria zugewanderte Familie sind, die zur Zeit des Prinzipats, bzw. höchstwahrscheinlich während der Regierungszeit des Kaisers Augustus in Verwandtschaftsbeziehungen zu einzelnen Mitgliedern der autochthonen Gemeinschaft trat.

Die ausgeprägte Anwesenheit des Gentilitiums *Arruntius* in Liburnien bzw. in Asseria schon in der ersten Hälfte des 1. Jh. u.Z., insbesondere seit den Bürgerkriegen bis zum Ende des 1. Jh. u.Z. läßt sich auch durch das Erscheinen der vielen Persönlichkeiten, die unter diesem Familiennamen in geschichtlichen Quellen erscheinen, kaum einwandfrei erklären. An die Provinz Dalmatien knüpft sich direkt lediglich *Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus* in der Funktion des Statthalters dieser Provinz. Es ist jedoch wenig glaubhaft, daß die zweijährige Statthalterschaft des Lucius Arruntius Scribonianus in Dalmatien (40?–42 u.Z.) in irgendwelchem Zusammenhang mit der Zuwanderung und Promotion der Arruntier in Asseria steht. Die Inschriften weisen im Gegenteil auf ihre Anwesenheit in dieser Stadt höchstwahrscheinlich sogar noch vor dem Konsulamt des Lucius Arruntius Scribonianus im J. 32 u.Z. hin. Das Erscheinen der Arruntier in Asseria könnte mit dem Stiefvater des Statthalters, Lucius Arruntius, der im J. 6 u.Z. Konsul war, in Zusammenhang gebracht werden,

oder vielleicht mit dessen Großvater Lucius Arruntius, der im J. 43 v.u.Z. das Konsulamt bekleidete. Es bestehen also Indikatien, daß die Familie Arruntius ganz am Beginn der Regierungszeit des Augustus nach Asseria zugewandert ist, bzw. nach der Schlacht bei Actium (im J. 31 v.u.Z.), woran sowohl die Liburner als auch Lucius Arruntius, Sohn des Lucius, Befehlshaber des linken Flügels der Flotte des Octavianus, höchstwahrscheinlich der Großvater des Statthalters der Provinz Dalmatien, teilgenommen haben.

Jedenfalls ist unbestritten, daß im Jahr 40, als *Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus* Statthalter der Provinz wurde, in Asseria schon Arruntier lebten. Noch mehr, die Arruntier müßten zur Gruppe der italischen Familien hinzugezählt werden, die noch unter der Regierung des Augustus in die südliburnischen Städte zugewandert sind. Außerdem hatte diese Familie, nach der großen Anzahl der epigraphischen Denkmäler, auf denen sie anzutreffen ist, besonders noch im Verhältnis zu den anderen Gentilnamen, bereits am Beginn des 1. Jh. u.Z. im Leben und Schaffen des antiken Asseria eine bedeutsame Rolle inne[31–42].

T. 1: 1–4 Liburnski nadgrobni spomenici iz Asserije, pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zadru (kat. br. 2, 3, 4, 5).

Taf. 1: Liburnische, im Archäologischen Museum in Zadar verwahrte Grabmale aus Asseria (Kat. Nr. 2, 3, 4, 5).

1

3

2

T. 2: 1–3 Nadgrobni spomenici-stele (kar. br. 7, 8) i votivna kamena ploča (kat. br. 9) iz Asserije, pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zadru.

Taf. 2: Grabmale-Stelen (Kat. Nr. 7, 8) und steinerne Votivplatte (Kat. Nr. 9) aus Asseria, verwahrt im Archäologischen Museum in Zadar.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 725-732

LIBEROV HRAM U POLAČAMA NA OTOKU MLJETU

MARIN ZANINOVIĆ
Filozofski fakultet, Đure Salaja 3, YU-41000 Zagreb

Prostrana i zaštićena uvala i luka Polače, na sjeverozapadnoj strani otoka Mljeta, najpoznatija je po monumentalnim ostacima kasnoantičke palače sa zidovima visokim i do 20 m, koja se datira u 5. stoljeće i po kojoj je zaljev dobio svoje ime (**sl. 1**). Pored palače, na njenoj zapadnoj strani, oko 20 m daleko nalaze se ostaci antičke građevine, vjerojatno *villae rusticae* s ostacima termalnog uređaja. Još pedesetak metara dalje prema zapadu, malo poviše u strani brijega nalaze se dobro sačuvani ostaci ranokršćanske bazilike iz 6. stoljeća[1] (**sl. 2**). Čišćenje i istraživanje ove bazilike vršio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku od 1971.–1973. g., pod vodstvom prof. Dubravke Beritić. Potpisani je sudjelovao u dijelu kampanje g. 1971. Prilikom istraživanja otkrivena je krstionica, nadsvođena kasnoantička grobnica, ulomci arhitekture, baze kapitela i razni keramički ulomci. Ovdje nas zanima nalaz latinskog antičkog natpisa, koji je bio nađen 1973. g., sekundarno upotrebljen u blizini spomenutog groba[2] (**sl. 3**). Ploča natpisa je lokalni kamen vapnenac dimenzija 37 × 37 cm, a debljina ploče je 23 cm. Natpisno polje ima 30 × 32 cm, i uokvireno je debljim uparanim žlijebom, koji izdvaja rubni neukrašeni profil natpisa, otučen na lijevoj i donjoj strani ploče. Kamen kao da je malo izlizan od hodanja po njemu. Visina slova natpisa je od 3 cm u prvom, drugom, četvrtom, šestom i osmom, u ostalima 3,5 cm, s malim varijacijama u pojedinim slovima. Slova se nižu bez prekida i bez interpunkcije, tako da se cijeli natpis doima pomalo rustično, iako se vidi želja klesara da dobije nekakvu kapitalu. Slovo A je sa poprečnom crtom i bez nje. Slovo L je dosljedno sa kosom donjom crtom koja izlazi iz okomite haste, što je svojstvo kasnijeg vremena, u našoj provinciji vjerojatno trećeg stoljeća. Natpis glasi:

PRO SALVTE
C BALBINIAN
I TEMPLVM CV
M PORTICO AD
AMPLIAVIT M[5]
AGNVS VILIC
VS LIBERO PAT
LIBES FECIT

Pro salute | *C(ornelii? Claudii? Clodii?) Balbinian* | *i templum cu* | *m portico ad* | *ampliavit M*[5] | *agnus vilic* | *us Libero Pat(ri)* | *libe(n)s fecit.*
U prijevodu: Za zdravlje Kornelija? (Klaudija? Klodija?) Balbinijana hram sa trijemom je povećao (proširio) Magnus upravitelj imanja Liberu Ocu, što je rado učinio.

Sl. 1: Kasnoantička palača u luci Polače na Mljetu.
Abb. 1: Spätantiker Palast im Hafen Polače auf der Insel Mljet.

U zanimljivu građevinsku ostavštinu u uvali Polače ovaj natpis unosi novi element: postojanje hrama sa trijemom, koji je bio posvećen Liberu. Njegovi ostaci za sada nisu vidljivi, ali nema razloga sumnjati da se ovdje nalazio ili da je ploča donijeta na otok i ovdje ugrađena. Hram je proširio za Kornelija? Balbinijana vilicus Magnus. Nomen *Cornelius* je ovdje hipotetičan, ali u Dalmaciji dosta čest u ranom i kasnom principatu.[3] Pošto je Balbinijan bio vlasnik ovdašnjeg imanja, a možda i čitavog otoka to je Magnus za njegovo zdravlje proširio i uljpešao hram portikom. Pošto je Magnus upravljao imanjem moguće je Balbinijan pretežno živio u nekom središtu na obali, Naroni, Saloni ili Epidauru. U Saloni i Naroni ima dosta Kornelija, više u Saloni, vlasnik ovakvog imanja morao je biti član uglednoga roda, kao što su na pr. Korneliji, koji su prisutni u našoj i susjednim provincijama.

Kognomen *Balbinianus* u ovom obliku ne susrećemo u onomastikonu provincije Dalmacije. Izveden je od kognomena *Balbus* (mucav, tepav), što ga susrećemo u

Iaderu i Saloni, *Balbinus* što ga nalazimo u Saloni, Iaderu, Dokleji, te naš *Balbinianus*. (Uspor. *Quintus Iulius Balbus,* konzul 129. na vojničkoj diplomi od 22. III 129, *CIL* 16. 75; *Inscr. Dac. Rom.* 1 (Bucuresti 1975) 100). Kao ženski kognomen *[Ac?]tiae Balbiae* nalazi se u natpisu što ga je I. Bojanovski našao u selu Misajlovini, općina Rudo u istočnoj Bosni u kojem se spominje *municipium Malvesiatium.*[4]

Ime – kognomen vilika Magnusa je veoma raširenо, posebno u Italiji i keltskim pokrajinama. Kod nas ih ima nekoliko u Jaderu, Saloni i Naroni.[5] Izostanak prenomena iz imenske formule našeg Balbinijana ukazuje na vrijeme druge polovine drugog stoljeća.[6] Osim toga kosa donja crta slova L bi govorila za razdoblje trećeg stoljeća. U Trpnju na susjednom poluotoku Pelješcu nađen je natpis, što sam ga objavio, gdje je donja hasta na L također koso klesana, a datirao sam ga također u to vrijeme. Ovakvo L je i u Meziji oznaka natpisa 3.–4. stoljeća.[7] Po tome bi i naš natpis bio bliži trećem stoljeću.

Sl. 2: Ranokršćanska bazilika u Polačama na Mljetu.
Abb. 2: Frühchristliche Basilika in Polače auf der Insel Mljet.

Štovanje staroga italskoga božanstva Libera bilo je veoma rašireno i na istočnoj jadranskoj obali, od Istre prema jugu, u Senju, Zadru i posebno Saloni i Naroni, kao i drugdje u našoj zemlji u antičkoj provinciji Dalmaciji, te Panoniji i Gornjoj Meziji.[8] Posebno je Liberov kult prisutan na jadranskim otocima Braču, Hvaru, Korčuli i evo sada i Mljetu – Meliti, gdje mu se nalazio i hram. Ovi su otoci u davnoj antici bili središta uzgoja vinove loze i proizvodnje vina, ulja i maslina, kako nam to svjedoči i dobro obaviješteni zemljopisac Strabon kada veli da su naši otoci ἐλαιόφυτοι γαρ καὶ εὐάμπελοι (Strab., 7, 5,10) – pogodni za uzgoj maslina i vinove loze. Brojne *villae rusticae* na našoj obali i otocima i ostaci torkulara – tijesaka za vino i ulje također svjedoče o tome.[9] Spomenimo da se Liber na par naših otočkih natpisa javlja s epitetom *Torclensis*. Tako na otoku Braču: *Veselia Felicetas Libero M(agno) Patri Torcle(n)si ex voto, CIL* 3. 3093 = 10100 Škrip, u plodnoj dolini iznad sela, gdje su i danas vinogradi. Tu je nađen još jedan natpis Liberu: *L(ibero) P(atri) Aristio v.s.l.m., CIL* 3. 3094 = 10101.

Drugi je natpis iz sela Žrnova, jugozapadno od grada Korčula, a glasi: *Lib(ero) P(atri) Tor(clensi) f(ecit) P(ublius) Satur(ninus) ex voto pro P(ublio) Clemente filio suo ex suo cum suis,* CIL 3. 3065 = 10082.[10]

Prisutnost Liberova kulta na otoku Mljetu, antičkoj Meliti, treba metnuti u kontekst popularnosti ovoga božanstva na području susjedne kolonije Narone.[11] Mljet se svojom dužinom proteže uz poluotok Pelješac, koji je u antici upravno pripadao teritoriju kolonije u Naroni. To potvrđuje natpis *CIL* 3. 8451 = 14623, nađen u Janjini u središnjem dijelu Pelješca u kojem se spominju Publije Anaj Aper i Publije Anaj Tiro, koji su bili dekurioni i kvatuorviri kolonije u Naroni. [12] Postavlja se pitanje kome je pripadao otok Melita, da li teritoriju Narone ili južnijeg Epidaura? Svojim istočnim krajem Mljet se nastavlja na Elafitske, dubrovačke otoke Jakljan i Šipan, ali je istovremeno i blizu Pelješca. Sa Pelješca je i danas najbliži pristup upravo uvali Polače iz uvale Žuljana, na južnoj strani Pelješca, nekako na njegovoj polovini ispod Janjine, kojoj se na sjevernoj strani nalazi ušće Neretve. Po toj dakle prostornoj blizini mogli bismo pretpostaviti da je i otok Melita bio dio teritorija Narone. Možemo dopustiti međutim da je bio vlasništvo nekog podjedinca u ovome slučaju Balbinijana, za kojega zdravlje njegov vilicus Magnus obnavlja i proširuje hram Liberu. Prema podatku historičara Apijana saznajemo da je Oktavijan 35. godine pr.n.e. u svome pohodu na Ilirik i operacija duž naše obale stigao i na Korkiru (Korčulu) i Melitu, gdje je čitavo stanovništvo poubijao ili pohvatao i prodao u ropstvo (App., *Illyr.*, 16). Mogao je tada nekome od svojih zapovjednika ili suradnika pokloniti otok, kao što je to učinio sa velikim površinama u Istri, gdje su imanja posjedovali njegova supruga Livija, zatim ljudi kao Mecena, Kalpurnije Pizon, Statilije Taur i drugi poznati Rimljani, a mogao ga je zadržati i za sebe.[13]

Znamo da je u kasnoj antici otok bio carski posjed, jer ga kao takvog Odoakar daruje comesu Pieriusu, prema sačuvanom prijepisu isprave od 13. ožujka 489, a na ime duga za zajam od 690 zlatnih solida, što ga je Pierius bio učinio vladaru. U istoj ispravi vrijednost otoka Melite je procijenjena na 200 solida.[14] Na osnovi činjenica, kojima raspolažemo ne možemo dakle odgovoriti na pitanje o pravnom statusu otoka u rimsko vrijeme. Moguće je da je zbog razloga smještaja i blizine Pelješca i Melita bila dio teritorija Narone, a nije isključiti da je otok bio vlasništvo rimske države ili fiska, kako je to bilo u kasnoj antici. Možda će nam sretni nalaz nekoga novoga natpisa riješiti i ovo pitanje.

Po štovanju Libera otok u ranijoj antici spada u religijski krug Narone, gdje je ovo božanstvo bilo rano poštovano i gdje je Liber imao svoj hram *aedes* još u vrijeme

Sl. 3: Liberov natpis iz Polača – otok Mljet (Foto Zavod za zaštitu spomenika kulture Dubrovnik).

Abb. 3: Liber-Inschrift aus Polače – Insel Mljet (Foto Amt für Denkmalpflege aus Dubrovnik).

republike tj. sredinom 1. stoljeća pr.n.e., kada je u Naroni bio već formiran konvent rimskih građana. Naravno da je štovanje ovoga božanstva bilo još i ranije.[15] Natpis iz razdoblja konventa je jedan od nekolicine najranijih rimskih antičkih natpisa na našoj obali i glasi: *P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) Epicadus aedem Leiberi patrus faciund(am) coir(avit) lub(ens) mer(ito), CIL* 3. 1784 = 3354. Oblik Leiberi je arhajski i nalazi se na nekim drugim natpisima iz doba republike kao na poznatoj tzv. *cista Praenestina.*[16] Publije Anej Epikad je oslobođenik južnoilirskog porijekla, a bio je i jedan od dvojice naronitanskih kvestora koji su gradili gradske zidove i kulu u Naroni: *tur(rim) fac(iundam) coir(avere), CIL* 3. 1820 = 8423 = *ILS* 7166. Arhajski oblik Liberova imena, glagol *coiravere* i magistri i kvestori pretkolonijske administracije, vjerojatno konventa, koji prethodi osnivanju kolonije po Cezaru ili Oktavijanu, datiraju ovaj natpis u sredinu 1. stoljeća pr.n.e..[17] Ovaj hram je tijekom vremena postao trošan, pa ga je vjerojatno u drugom stoljeću n.e. obnovio opet jedan oslobođenik Modestus: *M(arci) Lusi Severi c(larissimi) v(iri) Modestus Lib(ero) templum ex voto restituit, CIL* 3. 1786. možda mu je kod toga pomagao još jedan oslobođenik ove iste senatorske obitelji: *L(ibero) A(ugusto) S(acrum) Lusius Felicio Lusi Severini libert(us) p(osuit), CIL* 3. 1787. Iz Narone imamo još dvije posvete Liberu: *CIL* 3. 1785, 1788.

U širem području Narone, kod logora u Humcu – Bigeste, *cohors I Belgarum* obnavlja hram Libera i Libere 173. g.n.e.: *Templum Liberi Patris et Liberae vetustate [di]labsum restituit cohors I Belg(arum) adiectis porticibus curam agente Fl(avio) Victore (centurione) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Severo et Pompeiano II (iterum) co(n)s(ulibus), CIL* 3. 1790 = 6362 = 8484. To isto učinio je ranije, vjerojatno za isti hram, jedan drugi vojnik 11. legije, koja je u Dalmaciji boravila do 69. g.n.e.: *Q(uintus) Pisenius Severinus (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) templum Lib(eri) Pat(ris) vetustate corruptum porticibus adiect(as) restituit, CIL* 3. 1789 = 6363 = 8485.

Iz ovih sačuvanih natpisa vidimo kakva se briga poklanjala štovanju Libera i njegovim hramovima i svetištima u Naroni. Tako postupa i naš *Magnus* na svojoj Meliti za svoga patrona Balbinijana. Zanimljivo je spomenuti i usporediti da još jedan *vilicus ferrariarum Iucundus* (upravitelj željeznih rudnika) u unutrašnjosti provincije, u Ljubiji u današnoj Bosni, postavlja žrtvenik Jupiteru, Liberu i Terrae Matri, u vrijeme cara Filipa Arapina 247. ili 248. n.e. (usp. *ILJug* 161).

Pitanje je gdje se nalazio ovaj hram što ga je Magnus obnovio? U luci Polače, kako smo spomenuli, ima ostataka antičkih građevina, zapadno od kasnoantičke palače, vjerojatno jedne villae rusticae i njenih termalnih uređaja. Možda se u tome predjelu nalazio i ovaj hram. Isto tako možemo pretpostaviti da se nalazio na mjestu ranokršćanske crkve u čijem je podu i nađena ploča natpisa. Moguće je da je kršćanska građevina prebrisala hram te ga nakon rušenja nadomjestila ili preadaptirala. Poznati su takvi slučajevi, a klasičan je onaj sa bazilikom svetog Klementa u Rimu, koja se uzdigla iznad poganskog Mitreja u 4. st.n.e. južno od Koloseja, a spominje je već sv. Jeronim. Mitrej je bio otkriven sredinom 19. stoljeća.[18] U tom je smislu indikativna činjenica da su baze kapitela stupova nađene prilikom zaštitnih radova u crkvi. Možda su to baze portika hrama naknadno upotrebljenih u bazilici. Gradnja ove bazilike, a prije toga gradnja kasnoantičke palače Pjerijeve, pa gradnja srednjovjekovnog benediktinskog samostana na nedalekom mljetskom jezeru, su bez sumnje svaka na svoj način izmijenile i uništavale ranije antičke ostatke, pa je ono što je danas tamo vidljivo i sačuvano nad zemljom i ispod nje iz vremena okašnjele antike. Život je, međutim, više ili manje trajno prisutan na ovome otoku o čemu svjedoče brojni arheološki lokaliteti iz različitih razdoblja od

prethistorije do srednjega vijeka, utvrđeni u novije vrijeme, što sve zaslužuje i odgovarajuća istraživanja.

U luci Polače utvrđeni su i zanimljivi podmorski nalazi vinskih amfora i druge keramičke i metalne robe od rane do kasne antike, što potvrđuje važnost i intenzitet življenja ovoga zaljeva, a i nekih drugih uvala na Mljetu.[19] U tome smislu i nalaz ovoga natpisa i hram, što ga spominje potvrđuje puninu antičkog življenja na ovom lijepom otoku, što ga je *pax Romana* uvela u krug svoje civilizacije, a Liberov hram je i, za sada, najjužnija potvrda njegova kulta na našoj obali.

Ove retke sa osjećajem tuge posvećujem uspomeni dragog prijatelja i kolege Jare Šašela, koji nas je tako prerano napustio. Njegovo veliko djelo živi i živjet će trajno, u nama i s nama.

---

[1] A. Mohorovičić, Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu, u: *Beritićev zbornik* (Dubrovnik 1960) 25–32. B. Gušić, C. Fisković, *Otok Mljet naš novi nacionalni park* (Zagreb 1958). M. Zaninović, Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije, *Arh. rad. raspr.* 4–5, 1967, 360. M. Cagiano de Azevedo, Il Palatium di Porto Palazzo a Meleda, u: *Tardo antico e alto medioevo*, Acc. Lincei Quaderno 105 (Roma 1968) 227. I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izd. Hrv. arh. dr. 5 (Zagreb 1980) 237–239 + karta I. Dabelić, *Mljet – Povijest otoka od najstarijih vremena do XV stoljeća* (Dubrovnik 1987) 42–47. Natpis o kojem piše na str. 44, čitanje sam ispravio. Spomenik se čuva u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku.

[2] I. Dabelić (bilj. 1) 44. Isti, Iz povijesti otoka Mljeta od najstarijih vremena do VII stoljeća, *Dubrovački horizonti* 17, 1985, br. 25, 41–43. Slika natpisa: str. 41. Čitanje sam ispravio.

[3] G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) s.v. Uspor. uglednog Kornelija Verekunda koji ostavlja veliki novac svojoj koloniji u Aequumu: *CIL* 3. 9771 i natpise drugih brojnih Kornelijaca.

[4] I. Bojanovski, Municipium Malvesiatium, *Arh. rad. raspr.* 6, 1968, 242–262. Cf. *ILJug* 621. *Balbi(us)* u Donjoj Meziji *CIL* 3. 7437, 18. A. Mayer, *Die Sprache der Illyrier* 1 (Wien 1957) s.v. stavlja *Balbius* među ilirska imena.

[5] G. Alföldy (bilj. 3) 235. *ILJug* 838.

[6] G. Alföldy (bilj. 3) 27.

[7] P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* (Beograd 1975) 115. M. Zaninović, Antički latinski natpis iz Trpnja, *Pelješki zb.* 2, 1980, 193.

[8] M. Zaninović, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, u: *Duhovna kultura Ilira* (Sarajevo 1984) 245–252. Isti, Tri antička reljefa s otoka Hvara, *Opvsc. arch.* 6, 1966, 19 – reljef božice Libere. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji* (Beograd 1933) 58. E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1977) 160–168. Općenito o kultu Libera: Schur, *Liber Pater*, u: *RE* 13/1, col. 69. A. Bruhl, *Liber Pater* (Paris 1953).

[9] M. Zaninović (bilj. 1) 4. Isti, Iliri i vinova loza, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 13/11, 1976, 261–272. Isti, The Economy of Roman Dalmatia u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, *Principat*, 6 (Berlin–New York 1977) 767–809.

[10] P. Lisičar, Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule, *Vj. arh. his. dalm.* 60, 1958, 127, ispravio je čitanje iz *CIL* i razriješio kraticu *tor* sa *tor(clensis)*.

[11] M. Zaninović (bilj. 8) 249. Isti, Limitacija Stonskog polja, u: *Adriatica praehistorica et antiqua – Miscellanea Gregorio Novak dicata* (Zagreb 1970) 498. J. Medini, Uloga oslobođenika u životu Narone, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izd. Hrv. arh. dr. 5 (Split 1980) 200. E. Marin, O antičkim kultovima u Naroni, ista publikacija kao J. Medini, 208.

[12] C. Fisković, Arheološke bilješke s Pelješca, *Vj. arh. hist. dalm.* 55, 1953, 234, bilj. 48, donosi ispravak čitanja u *CIL*-u po M. Abramiću.

[13] F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire Romain, *Atti Civ. mus. st. arte Trieste*, Quad. 13–2, 1983–84, 193–216. P. Orsted, *Roman Imperial Economy and Romanization* (Copenhagen 1985) 117, 251–349. M. Rostowtzev, *Fiscus*, u: *RE* 5.

[14] M. Cagiano de Azevedo (bilj. 1) 277: ... *et in provincia Dalmatiarum insulam Melitam ducent[os] solidos pensitantem* ... B. Gušić, C. Fisković (bilj. 1) 9, bilj. 9.

[15] J. Medini (bilj. 11) 201, iznosi zanimljivo zapažanje, da je u Naroni Liber moguće imao i smisao božanstva slobode, jer su nosioci

njegova kulta oslobođenici i po homonimiji *Liber – liber*, božanstvo vina, plodnosti i polja identificirali sa božanstvom slobode tj. svog oslobođenja.

[16] Uspor.: Schur (bilj. 8) col. 68; *Ephem. epigr.* 1, 21.

[17] C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona* (Wien 1907) 71, 21. Isti, *Jb. Altert.* 2, 1908, 87. M. Zaninović (bilj. 8) 249. A. Bruhl (bilj. 8) 221. J. Wilkes, *Dalmatia* (London 1969) 247.

[18] F. Coarelli, *Guida archeologica di Roma* (1974) 197–198.

[19] B. Gušić, C. Fisković (bilj. 1). I. Dabelić (bilj. 1) 44.

* Zahvaljujem Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku i kolegi prof. Ivici Žile za fotografiju natpisa i Krešimiru Rončeviću iz Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti u Zagrebu za crtež natpisa.

TEMPEL DES LIBER PATER IN POLAČE AUF DER INSEL MLJET

Zusammenfassung

Der Hafen Polače auf der Insel Mljet (antikes Melite) wurde nach den Resten des spätantiken Palastes aus dem 5. Jh. und der frühchristlichen Basilika aus dem 6. Jh.[1] bekannt (**Abb. 1, 2**). Weiterhin gibt es in der Nähe des Palastes noch einige Restbestände der antiken *villa rustica* mit Thermalanlagen.

Gelegentlich der Konservierungs- und Reinigungsarbeiten an der Basilika, die in den Jahren 1971–1973 vom Amt für Denkmalpflege aus Dubrovnik durchgeführt wurden, fand man in dem um das spätantike Grab eingebauten Material eine Inschrift (**Abb. 3**). Die Inschrift wurde im Auftrag von Vilicus Magnus zum Wohl des C. Balbinianus verfertigt. Bei dieser Gelegenheit wurde der Tempel mit dem Portikus, dem Liber Pater gewidmet, erweitert.

Den Funden nach muß in der Bucht von Polače in der Antike ein Tempel bestanden haben, der dieser alten italischen Göttlichkeit, gerühmt sowohl an der östlichen Adria–Küste als auch im Inneren des Illyricums gewidmet war.[8] Es besteht die Möglichkeit, daß der Tempel genau an der Stelle der Basilika stand, die ihn in sich schloß und ersetzt hat. Liber wurde besonders in der Kolonie Narona verehrt, wo ebenfalls sein Tempel stand, wie das auch im in der Nachbarschaft liegenden Lager Bigeste[11] der Fall war. Auf der benachbarten Insel Korčula wurde eine Inschrift mit dem Epitheton Liber Torclensis entdeckt.[10] Vermutlich war auch die Insel Melite ein Territorium der römischen Kolonie in Narona.

Nach dem Ausbleiben des Pränomens, nach den epigraphischen Eigenschaften der Inschrift sowie nach der Schreibweise des Buchstaben L kann diese Inschrift in das 3. Jh. datiert werden.[7]

Im Hafen von Polače erforschte man auch die Unterseefunde: Keramik, Amphoren, Münzen und andere Gegenstände, die in die Zeitspanne vom 1. bis zum 6. Jh. (u. Z.) datiert werden können.[19] Dadurch wird die Bedeutung dieses Hafens während der gesamten antiken Periode bestätigt. Die behandelte Inschrift ist bis jetzt die am südlichsten liegende Bestätigung des Liber-Kults auf dem kroatischen Teil der Adria-Küste.

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 733–740

RIMSKI NOVAC IZ PEĆINA HRVATSKE

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej, Trg N. Zrinskog 19, YU-41000 Zagreb

Svi znademo što su pećine, spilje značile pračovjeku. Prethistorija poznaje pećine kao obitavališta čovjeka. S vremenom one mijenjaju svoju funkciju i sve manje služe kao mjesto za stanovanje, a sve više poprimaju kultno značenje. Osobito u metalnom dobu znamo za jame u koje se bacaju *ex vota,* žrtvovani predmeti, katkada životinje. U antičko vrijeme pećina je σπήλχιον, *caverna, spelaeum, specus, spelunca, cavum, caecum,* ili najčešće *antrum.*[1] Ona je ljeti hladno utočište za žege, a katkada je posvećena nekom božanstvu. Malo je koji antički pisac ili pjesnik koji ne spominje pećinu: *succedere antro* (Verg. *En.,* 5, 19), *subire antra* (Ovid. *Met.* 1, 121, 12, 417), *occulere se antro* (Valer. Flacc., 8, 1315), *antrum dioneum* (Hor. *Carm.* 2, 1, 39), *Idaeum* (Prop. 2, 23, 95), *Parthenia* (Id. 1, 1, 11), *Pierium* (Hor. *Carm.,* 3, 4, 40; Iuven., 7, 60; Rutil. *Itin.,* 1, 267), *Chironis* (Ovid. *Met.,* 2, 630), *antra egregii Caesaris* (Hor. *Carm,* 3, 25, 2), *arenosum* (u pješčanoj pustinji, Prop., 4, 1, 99), *Castalium* (Ovid. *Met.,* 3, 14), *abdita antra* (Ovid. *Met.* 13, 47), *caecum* (Lucan., 4, 301), *cavum* (Verg. *A.,* 3, 641), *curvum* (Valer. Flacc., 3, 635; *Sil.,* 6, 149), *frigida antra* (Ovid. *Met.,* 5, 349), *gelida* (Verg. *G.,* 6, 4, 509), *hederosum* (Prop., 4, 4, 3), *immania* (Verg. *A.,* 6, 11).

Kao što danas prolaznik baca novčić u neko od bezbroj Plitvičkih jezera, ili u Meštrovićev Zdenac života, tako su i u pradavno vrijeme ljudi običavali božanstvima spilja žrtvovati i novac. Pećine su bile i vrlo prikladno mjesto za skrivanje blaga (*deponere suaque pecunia in silvis, in antro*), te se u narodnoj predaji duboko uvriježila potsvjest o nekom zakopanom blagu u pećini. Tako je među ostalim Baltazar Bogišić u Lici u drugoj polovici prošlog stoljeća zabilježio zanimljivo kazivanje. Citiramo: »... *Blago, koje vrag čuva, kažu, da se teško diže; jedva sa strašnjim i velikim molitvama, jevanđeljem i tamjanom može vrag s njega protjerati. U takovu pećinu kad se uđe, stane nešto po njoj strašno tutnjiti i grmiti, vrag preskače brzo kao munja s jednog kotla na drugi i tuče pržnicom po novcima, koji su u mjedenim kotlima i škrinjama (kovčezima) gvožđem okovanim. Na sred pećine stoji velik, dugačak stol, na njem sijaset blaga dragocjenog od svake vrsti i preko njega sablja od zlata. Sablju i zlato možeš u ruku uzeti i razgledati, ali ništa ponijeti ne smiješ. Ako išto poneseš, udare i drugi vragovi iz pećine na pržnice i takva jeka zaori, da ti od nje uha zagluhnu; vrag te stane pržnicom po glavi tući i neće te dotle da pusti, dokle ono, što si ponio, opet natrag ne metneš.*«[2]

U nekoliko je slučajeva dokazano da narodna mašta nije bez osnova. Željeli bismo se na ovom mjestu osvrnuti na svega četiri pećine za koje se znade da su sadržavale i stari novac. U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se nekoliko primjeraka srebrnika iz vremena rimske republike koji su oko godine 1896. otkriveni u Kukuruzovićevoj pećini[3] kod Gornjeg Vaganca nedaleko Ličkog Petro-

vog Sela. Radi se o ostavi, ili o dijelu ostave,[4] zakopane, kako se čini u drugoj polovici prvog stoljeća prije Krista. Novac pokazuje tragove visoke temperature, jer su tri komada oštećena vatrom, a jedan skoro sasvim rastaljen. Najstariji je denar Lucija Farsuleja Mensora, kovan u Rimu oko godine 75. prije n. e. Slijede srebrnici Manija Akvilija, sina Manijevog i unuka Manijevog, također iz rimske kovnice iz oko godine 72. pr. n. e.; Lucija Kasija Longina, također iz Rima iz godine 52. pr. n. e., te Gaja Vibija sina Gajeva i unuka Gaja, Panse, iz oko godine 49. pr. n. e. Najmljađi sačuvani denar je kovan u ime samoga Gaja Julija Cezara negdje na Istoku godine 48. pr. n. e. U istoj pećini je pronađen jedan *as* cara Kaligule (34–41 n. e.), kao i srebrni denar cara Antonina Pija (138–161 n. e.). Sav taj novac je muzeju poklonio Franjo Ritz godine 1896. Spomenimo i to da je u Donjem Vagancu iskopan i jedan zlatnik, *solidus*, bizantskih careva Leona III i Konstantina V Kopronima koji je u ove daleke krajeve zalutao iz uobičajene zone opticaja. Na kraju istaknimo da su blaga iz vremena rimske republike vrlo rijetka u našim krajevima.

U ovom kratkom popisu lokaliteta nalazi se i pećina Medvedica u Ogulinu.[5] U njoj je god. 1913. prof. J. Poljak našao brončani novac cara Konstancija II (323–361).

Spomenutim se nalazištima pridružuju još dvije, za geologe i paleolitičare, važne spilje: Veternica i Vindija. Iz Veternice[6] posjedujemo svega jedan primjerak novca cara Valenta (364–378), dok je materijal iz Vindije[7] brojniji i dopušta neku odredjenu analizu. Prvi je novčić u predspiljskom prostoru Vindije otkrio pok. prof. Stjepan Vuković[8] još godine 1929. Prema rukopisu, koji nosi naslov *»Podaci o rimskom novcu nadjenom u spilji Vindiji (predspiljski teren, mala bronca)«*, a koji mi je skupa sa cjelokupnim materijalom iz fundusa arheološke zbirke Gradskog muzeja u Varaždinu ljubazno stavila na raspolaganje kolegica Marina Šimek, može se nešto saznati o količinama rimskog novca nadjenim tih prvih godina iskopavanja. Do god. 1949. S. Vuković je iskopao još 34 komada novca, no oni su prigodom nestručnog čišćenja u samom muzeju propali. No, daljnjim je istraživanjima priticao novi materijal: god. 1950. dva komada, 1951. tri, 1952. jedan, 1954 sedam, 1955. dvanaest, 1956. pet, te 1958. sedamnaest, sveukupno 45 primjeraka. Isto je tako tijekom iskopavanja god. 1956. u predspiljskom terenu, u sloju II (crni humus), u zoni VI/1956, na dubini od 60 cm, u kvadrantu »R«, a na – 1 m od osi iskopano 14 komada novca. Inventirano je 30 primjeraka, uključujući i dva nadjena god. 1966., dok je 66 primjeraka poklonila Gradskom muzeju u Varaždinu udova S. Vukovića. Na žalost su ovi posljednji nadjeni u vrlo lošem stanju. Poučen lošim iskustvom S. Vuković je sav novac nadjen nakon god. 1950. osobno čistio elektrolizom i oni su danas u dobrom stanju.

Drugi dio obradjenog materijala iz spilje Vindije, sveukupno 43 primjerka, potječe iz iskopavanja akademika Mirka Maleza, koji ih je god. 1984. predao Arheološkom muzeju u Zagrebu i inicirao ovaj rad, na čemu mu se autor iskreno zahvaljuje. Dosta korodirani je novac iskopan u najgornjem sloju, u humusu. Svih 139 komada rimskog carskog novca iz Vindije moglo bi se smatrati kompleksom ostave (*Schatzfundkomplex*) votivnog karaktera. Najstariji je novac *as* cara Klaudija (41–54) iz rimske kovnice (katalog br. 10), a najmladji bi bio kov Teodozija I (379–395), kojeg spominje J. Klemenc.[9]

Prvo je stoljeće zastupljeno s jednim komadom (0,72 %), treće s dva (1,44 %), a četvrto s 97,8 %. Od kovnica spomenimo Arelate (1 komad – 0,72 %), Akvileju (8 komada – 5,76 %), Rim (2 komada – 1,44 %), Sisciju (27 komada – 19,42 %), Sirmij (2 komada – 1,44 %), Tesaloniku (2 komada – 1,44 %), te Nikomediju (1 komad – 0,72 %); kod ostalih se primjeraka nije moglo odrediti iz koje kovnice potječu. Medju vladarima četvrtog stoljeća zastupljeni su: Konstantin I s jednim primjerkom

(0,72 %), Konstancije II sa četiri (2,88 %), Konstant s jednim (0,72 %), Valentinijan I s 26 (18,70 %), Valent sa deset (7,19 %), Valentinijan I ili Valent sa dva (1,44 %), Gracijan s pet (3,59 %), te Valentinijan I do Gracijana s jednim (0,72 %) primjerkom. Najbrojniji su bez sumnje tipovi novca GLORIA ROMANORVM (31 komad – 23,30 %) i SECVRITAS REIPVBLICAE (42 komada – 30,21 %).

Na kraju potsjetimo i na skupni nalaz denara i antoninijana nadjen u nekoj spilji u Kranjskoj, s rasponom od Maksimina I do Valerijana i Galijena. *Terminus post quem* za tu ostavu je godina 260 (*RIC* V/1, 46, 94).[10]

Kukuruzovićeva pećina – Vaganac gornji (Gospić, Hrvatska)

A. Skupni nalaz

Ostava rimskih republikanskih denara, zakopana u drugoj polovici 1. st. p.Kr. Od pet sačuvanih primjeraka u sklopu numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu tri pokazuju tragove jake vatre. Svih pet primjeraka denara nabavljeno je godine 1896. od Franje Ritza.

1. Lucius Farsuleius Mensor, denar, Roma, c. 75. g. p.Kr. (AR, 17 mm, 2,59 g; AMZ, inventarska knjiga rimskog republikanskog novca, br. 504; Babelon I, 494, 2; Grueber I, 402–3; Crawford 406, 392, Ib.)

2. Manius Aquilius Manii filius, Manii nepos, denar, Roma, c. 72 g.p.Kr. (Crawford 71.) (AR, 23 mm, 7,75 g; AMZ, Inv. br. 291, Babelon I, 213,2; Grueber I, 416, 3364; Crawford 412, 401,1.)

3. Lucius Cassius Longinus, denar, Roma, c. 52 g.p.Kr. (Crawford 63.) (AR, 19 mm, 3,36 g; AMZ, Inv. br. 366; Babelon I, 332, 10; Grueber I, 494, 3930; Crawford 440, 413,1.)

4. Caius Vibius Caii filius Caii nepos Pansa, denar, Roma, c. 49 g.p.Kr. (Crawford 48.) (AR, 17,5 mm, 3,62 g; AMZ, Inv. br. 1001; Babelon II, 545,17; Grueber I, 509, 3973; Crawford 465, 449, 3a.)

5. Caius Iulius Caesar, denar, Istok, 48. g.p.Kr. (Crawford 47–46.) (AR, 16,5 × 18 mm, 3,44 g; AMZ, Inv. br. 584; Babelon II, 11,10; Grueber II, 469, 31; Crawford 471, 458,1.)

B. Pojedinačni nalazi

1. Caligula (37–41), as, Roma, 37–38 g. (AE, 27,5 × 30 mm, 8,58 g; AMZ glavna knjiga numizmatičkog odjela Inv. br. 475; *BMC* I, 154,45; *RIC* I, 117,30)

2. Antoninus Pius (138–161), denar, Roma, 156–157 (AR, 17 × 18 mm, 2,88 g; Cohen II, 368, 1021; *RIC* III, 57, 262; AMZ br. 2369; Franjo Ritz, pravnik, kupljeno 1896)

Medvedica (Ogulin, Hrvatska)

1. Constantius II (323–361), Cyzicus, 325–326; PROVIDENTIAECAESS (AE, 17 × 18 mm, 2,18 g; *RIC* VII, 649, 38; AMZ br. 25. 766; poklonio prof. Josip Poljak iz Zagreba god. 1913.)

Veternica (Gornji Stenjevec, Zagreb, Hrvatska)

1. Valens (364–378), Siscia, 367–375; SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 17 × 18 mm, 2,52 g; *RIC* IX, 147, 15 b, XVII; AMZ glavna inv. knj. br. 480. Primjerak našao dječak Josip Peharad na ulazu u spilju; Muzeju poklonio Djuro Hrvenjak iz Zagreba 10. V. 1950.)

Vindija (Donja Voća, Ivanec, Hrvatska)

Arelate

1. Gratianus (375–383), tip ?GLORIA NOVI SAECVLI, 367–375 (AE, 18 mm, 1,77 g; RIC ?IX, 66,3A; AMZ glavna inv. knj. br. 2209; iz iskopavanja akademika Prof. M. Maleza, stratum A-dolje (humus))

Aquileia

Valentinianus I (364–375), GLORIA ROMANORVM, 364–367

2. (AE, 17 × 18 mm, 1,54 g; *RIC* IX, 95, 7a, X; GMV br. 370; iz iskopavanja prof. S. Vukovića u predspiljskom terenu god. 1956.)

3. GLORIA ROMANORVM, 364–367
(AE, 17 × 18 mm, 2,08 g; *RIC* IX, 95,7?; GMV br. 345a; našli gimnazijalci u predspiljskom prostoru listopada 1966.)

4. SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 17,5 mm, 1,36 g; *RIC* IX, 96, 12a, XVII; kao br. 1)

5. ?Kao gore (AE, 18 mm, 2,30 g; kao br. 1)

6. ?Kao gore (AE, 18 mm, 2,17 g; kao br. 1)

Valens (364–378)

7. SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 17,5 mm, 1,50 g; GMV br. 365; iskopavanja S. Vukovića u predspiljskom terenu)

8. GLORIA ROMANORVM, s.a.
(AE, 18 mm, 1,56 g; kao br. 1)

9. Valentinianus I ili Valens, SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 16 × 18 mm, 1,32 g; *RIC* IX, 96, 12a–b, XIV?; GMV br. 406; iskopavanja S. Vukovića god. 1956. u predspiljskom prostoru, sloj II (crni humus), dubina –60 cm, kvadrant »R«, od glavne osi –1 m)

Roma

10. Claudius I (41–54), as, 41–50
(AE, 27 × 29,5 mm, 9,18 g; *RIC* I^2, 128, 100; GMV br. 361; iskopavanja S. Vukovića u predspiljskom terenu)

11. Gallienus (253–268), antoninianus
(AE, 16,5 × 18,5 mm, 1,34 g;? *RIC* V/1, 146, 180; GMV br. 411; kao br. 9)

Siscia

12. ?Diocletianus (284–305), ROMAEETERN, 285
(AE, 22 mm, 2,17 g; *RIC* V/2, 248, 276; kao br. 1)

13. Licinius I (307–323), follis, 313
(AE, 20,5 mm, 4,80 g; GMV br. 369; kao br. 10)

14. Neodredjeni vladar, tip FELTEMPREPARATIO, ?355–361
(AE, 15 mm, 1,75 g; kao br.1)

Constantius II (323–361)

15. FELTEMPREPARATIO, 357
(AE, 18,5 mm, 2,0 g; *RIC* VIII, 278, 309, kao br. 1)

16. VICTORIAEDDAVGGQN, 340–348
(AE, 15,5 × 16,5 mm, 1,37 g; *RIC* VIII, 363, 188; GMV br. 371; kao br. 10)

Valentinianus I (364–375)

17. GLORIA ROMANORVM, 364–367
(AE, 17 × 19 mm, 2,43 g; *RIC* IX, 146, 5a, XI; GMV br. 404; kao br. 9)

18. GLORIA ROMANORVM, 364–367
(AE, 17 mm, 2,21 g; *RIC* IX, 146, 5a, XVI; kao br. 1)

19. SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 17 mm, 2,26 g; *RIC* IX, 146, 7a, X; GMV br. 405; kao br. 9)

20. SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 18 mm, 2,12 g; *RIC* IX, 146, 7a, XXVII; kao br. 1)

21. GLORIA ROMANORVM, 367–375
(AE, 15 × 16 mm, 1,83 g; *RIC* IX, 147, 14a, X; GMV br. 357; kao br. 9)

22. GLORIA ROMANORVM, 367–375
(AE, 16 × 17 mm, 2,27 g; *RIC* IX, 147, 14a, XVI; GMV br. 359; kao br. 9)

23. SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 16 × 17,5 mm, 2,31 g; *RIC* IX, 147, 15a, X; GMV br. 367; kao br. 10)

24. SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 17 mm, 2,23 g; *RIC* IX, 147, 15a, XVI; GMV br. 373; kao br. 10)

25. SECVRITAS REIPVBLICAE, 375–378
(AE, 17 mm, 2,23 g; *RIC* IX, 149, 22a, XVI; kao br. 1)

Valens (364–378)

26. GLORIA ROMANORVM, 367–375
(AE, 16 × 18 mm, 2,69 g; *RIC* IX, 147, 14b, X; GMV br. 410, kao br. 9)

27. GLORIA ROMANORVM, 364–367
(AE, 19 mm, 2,40 g; kao br. 1)

28. SECVRITAS REIPVBLICAE, 367–375
(AE, 15 × 17,5 mm, 1,83 g; *RIC* IX, 147, 15b, X; GMV br. 364; kao br. 10)

29. SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 17 mm, 2,16 g; *RIC* IX, 146, 7b, XXVI, kao br. 1)

30 ?Kao gore (AE, 18,5 mm, 2,14 g; kao br. 1)

31. Valentinianus I ili Valens, GLORIA ROMANORVM, 364–367
(AE, 17 mm, 2,13 g; *RIC* IX, 146, 5, XVI; kao br. 1)

32. Valentinianus I ili Valens, SECVRITAS REIPVBLICAE
(AE, 17 mm, 1,28 g; kao br. 1)

Gratianus (375–383)

33. GLORIA ROMANOVRM, 367–375
(AE, 17,5 mm, 1,78 g; *RIC* IX, 147, 14b, X; kao br. 9)

34. GLORIA ROMANORVM, 367–375
(AE, 17 × 20 mm, 2,63 g; *RIC* IX, 147, 14c, XXXV; GMV br. 408, kao br. 9)

35. GLORIA ROMANORVM, 367–375
(AE, 17 × 18 mm, 2,01 g; *RIC* IX, 147, 14c, XXXVI; GMV br. 358; kao br. 2)

36. GLORIA ROMANORVM, 375–379
(AE, 18 mm, 2,08 g; *RIC* IX, 149, 21c, XVI; kao br. 1)

Sirmium

37. Constantius II (323–361), FELTEMPREPARATIO, 355–361
(AE, 17,5 × 18,5 mm, 2,32 g; *RIC* VIII, 389, 69; GMV br. 372, kao br. 2)

38. Valentinianus I (364–375), RESTITVTOR REIPVBL, 364
(AE, 16 × 17 mm, 1,51 g; *RIC* IX, 159, 6a, 1; GMV br. 368; kao br. 2)

Thessalonica

Valentinianus I (364–375)

39. SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 16,5 × 18 mm, 2,16 g; *RIC* IX, 176, 18a, XV?; GMV br. 403; kao br. 9)

40. SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 17,5 mm, 1,85 g; *RIC* IX, 176, 18a, XXXVIII; kao br. 1)

41. Valens (364–378), SECVRITAS REIPVBLICAE, 364–367
(AE, 17 mm, 2,38 g; *RIC* IX, 177, 18b, I; GMV br. 366; kao br. 10)

Constantinopolis

42. Valentinianus I ili Valens, SECVRITAS REIPVBLICAE
(AE, 14 × 17 mm, 1,62 g; kao br. 1)

Nicomedia

43. Galerius Maximinus (293–311), GENIOAV GVSTIOM, 308–310
(AE, 25,5 m, 5,97 g; GMV br. 362, *RIC* VI, 562,54a; GMV br. 362, kao br. 2)

Neodredjena kovnica

44. Constantinus I (306/7 – 337), GLORIA ROMANORVM
(AE, 16,5 × 17,5 mm, 2,46 g; GMV br. 402; kao br. 9)

45. Neodredjeni car Konstantinove dinastije, FELTEMPREPARATIO
(AE, 16,5 mm, 1,98 g; kao br. 1)

46. Constantius II (323–361), VOT/XX/MVLT/XXX
(AE, 14,5 mm, 1,52 g; GMV br. 360; kao br. 9)

47. Constans (333–350), GLOR IAEXERC ITVS
(AE, 14 × 15 mm, 0,93 g; GMV br. 401; kao br. 9)

48. ?Iovianus (363–364), VOT/V/MVLT/X
(AE, 15 × 19 mm, 2,02 g; kao br. 1)

Valentinianus I (364–375)

49. GLORIA ROMANORVM (AE, 17,5 mm, 1,82 g; kao br. 1)

50. Slično kao gore (AE, 18,5 mm, 2,21 g; kao br. 1)

51. Slično kao gore (AE, 18,5 mm, 1,71 g; kao br. 1)
52. SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 20 mm, 2,89 g; kao br. 1)

Valens (364–378)

53. SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 17,5 mm, 1,62 g; GMV br. 363; kao br. 10)
54. SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 15,5 × 17 mm, 1,43 g; GMV br. 409; kao br. 9)
55. GLORIA ROMANORVM (AE, 18 mm, 1,23 g; kao br. 1)
56. Valentinianus I ili Valens, GLORIA ROMANORVM (AE, 17 mm, 1,49 g; kao br. 1)
57. Valentinianus I ili Valens, SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 18 mm, 1,83 g; kao br. 1)
58. Slično kao gore (AE, 14 mm, 1,13 g; kao br. 1)
59. Valentinianus I – Gratianus, GLORIA ROMANORVM (AE, 12,5 × 15,5, mm, 0,85 g; okrhan; GMV br. 345b, kao br. 3)
60. Valentinianus II (375–392), SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 18 mm, 2,24 g; kao br. 1)

Neodredjeni carevi

61. GLORIA ROMANORVM (AE, 18 mm, 2,39 g; kao br. 1)
62. SECVRITAS REIPVBLICAE (AE, 18 mm, 1,28 g; kao br. 1)
63. Slično kao gore (AE, 17,5 mm, 2,40 g; kao br. 1)
64. Slično kao gore (AE, 17 mm, 2,18 g; kao br. 1)
65. Slično kao gore (AE, 16,5 mm, 1,47 g; kao br. 1)
66. Slično kao gore (AE, 17 mm, 1,20 g; kao br. 1)
67. Slično kao gore (AE, 16,5 mm, 1,53 g; kao br. 1)
68. Slično kao gore (AE, 18 mm, 1,40 g; kao br. 1)

69.–139. Loše sačuvani primjerci, od toga 66 komada iz iskopavanja S. Vukovića, koje je god. 1987 Gradskom muzeju u Varaždinu poklonila S. Vuković. Od toga je oko 10 komada tipa GLORIA ROMANORVM, a 15 tipa SECVRITAS REIPVBLICAE.

---

[1] Cf. npr.: *RE* 1/1 (1864) 1206, s.v. *Antrum* i dr.

[2] V. Bogišić, *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga* (Zagreb 1874) 405–406.

[3] V. Redenšek, Topografski opis pećina u nacionalnom parku Plitvička jezera – *Nacionalni park Plitvička jezera* (Zagreb 1958) 317–318, 435. Najljepše zahvaljujem kolegici R. Drechsler-Bižić na upozorenju i posudbi ove rijetke knjige.

[4] I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR, Internat. Ser. 95 (1981) 58, br. 146.

[5] Cf. M. Malez, *Geol. vjes.* 10, 1956; 8–9, 1954–5.

[6] *Praist. jug. zem.* 1 (Sarajevo 1979) 266–269.

[7] *Ib.*, 270–273.

[8] *Obavijesti Hrv. arh. dr.* 1/5, 1968, 10; M. Šimek, In memoriam Prof. Stjepan Vuković 1905–1974, *ib.* 7/1, 1974, 16–17; M. Šimek, *Stjepan Vuković, osnivač Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin* (Varaždin 1985) – sa cjelokupnom bibliografijom.

[9] J. Klemenc, B. Saria, *Archaeologische Karte von Jugoslavien: Blatt Ptuj* (Beograd – Zagreb 1936) 75.

[10] P. Kos, *The monetary circulation in the Southeastern Alpine Region ca 300 B. C. – A. D. 1000*, Situla 24 (1986) 116 (= FMRSl 467/2).

ROMAN COINS FROM CAVES IN CROATIA

Summary

The most frequent Latin term for a cave is *antrum*[1] – a very convenient place for hiding treasures. The folklore of the Southern Slavs is full of tales about such treasures guarded in caves by the devil himself.[2]

The author discusses numismatic evidence from four caves in Croatia: the Kukuruzović Cave at Gornji Vaganac[3] near Lička Petrovo Selo, Medvedica near Ogulin,[5] Veternica near Zagreb and Vindija near Ivanec – both Veternica[6] and Vindija[7] additionally being important Palaeolithic sites. Only two of these caves have produced considerable numismatic material. A hoard of Roman Republican coins was found in the Kukuruzović Cave prior to 1896[4] – unfortunately the coins had been damaged by fire. In course of various field campaigns led either by S. Vuković[8] or M. Malez 173 coins have been excavated at Vindija. Out of 139 of the coins from Vindija, held either by the City Museum in Varaždin or the Archaeological Museum in Zagreb, the earliest specimen was struck for Claudius (41–54) and the last was a coin of Theodosius I (379–395), mentioned by J. Klemenc.[9] The bulk of the material belongs to the 4th cent. A. D. (97.8 %) and the mints represented are: Arelate (0.72 %), Aquileia (5.76 %), Rome (1.44 %), Siscia (19.42 %), Sirmium (1.44 %), Thessalonica (1.44 %) and Nicomedia (0,72 %). Emperors represented by various issues included Constantine I (0.72 %), Constantius II (2.88 %), Constans (0.72 %), Valentinian I (18.70 %), Valens (7.19 %) and Gratian (3.59 %). The most frequent types are SECVRITAS REIPVBLICAE (30.21 %) and GLORIA ROMANORVM (23.30 %).

A hoard of *denarii* and *antoniniani* found in a cave in Carniola with a *terminus post quem* of A. D. 260 is also mentioned.[10]

Arheološki vestnik
(Arh. vest., AV) 41, 1990, str. 741-744

Sigrid Mratschek, Fragment eines Acobechers aus Nauportus, *Arh. vest.* 38, 1987, 207-216, 1 Abb.

Im Arheološki vestnik 38 hat Sigrid Mratschek eine weitgreifende und interessante Studie dem neuentdeckten Spruchbecher vom Ljubljanica-Flußbett gewidmet. Es ist erfreulich, eine detaillierte Bearbeitung vor sich zu haben, doch muß man zugleich noch Einiges richtigstellen bzw. erweitern.

a. Man kann einen Becher (und sei es ein Spruchbecher) nicht isoliert vom anderen Importgut bearbeiten. Man darf einen Flußfund aus der Nähe von Bistra nicht anhand der Bedeutung von Nauportus und der Kolonieerhebung von Emona datieren. Im Raume Emonas, Nauportus und im Gesamtraum des Ljubljansko barje (Laibacher Moor) hat sich zur frühen Kaiserzeit soviel Folgenschweres zugetragen, daß man hierzulande und im Arheološki vestnik keinesfalls eine so oberflächliche Deutung publizieren darf. Allerdings sei dies auch an slowenische Kollegen, die einen Spezialisten aus dem Ausland zur Arbeit aufmuntern, ihn aber nicht genügend mit Angaben über den Fundort und die Literatur bekanntmachen, gerichtet: Kollegen aus dem Ausland verstehen ja normalerweise kein Slowenisch. Und zu Bistra- und Ljubljanica-Fragen muß man neben Saria doch auch z. B. F. Stare, *Arh. vest.* 4. 1953, 94 ff, D. Vuga, *Situla* 20/21, 1980, 199 ff, und denselben, *Zgod. časop.* 37, 1983, 21 ff, weiter P. Kos, *Denarni obtok. The Monetary Circulation in the SE Alpine Region ca. 300 BC. – AD 1000,* Situla 24 (1986) usw. zu Rate ziehen.

Im Ljubljanica-Flußbett hat man Eisenzeitliches, Römerzeitliches und Mittelalterliches gefunden; bei Bistra auch keltische Münzen. Also reicht die Datierung des Fundortes über die Grenzen der julischen (augusteisch-tiberischen) Zeit hinaus. Mit dem Folgenschweren der frühen Kaiserzeit im Raume von Nauportus und Emona muß man, archäologisch gesehen, an den regen Warentausch denken, an die zur Zeitwende bereits schon »alte« Anwesenheit der Aquileienser in Nauportus, *municipii instar,* oder auch daran, daß sich damals hier im Ostalpenraum keinesfalls zwei wildfremde Zivilisationen entgegengestanden sind: Norditalien war ja in den letzten vorchristlichen Jahrhunderten dem Ostalpengebiet sehr nahe verwandt gewesen. So muß man die Meinung vertreten, daß bei der Romanisation des Gebietes und bei der Verbreitung von römischen Zivilisationsgütern eher das imperiumstiftende Genie der (zwar militärischen) Verwaltung, das Staatsbildende der Zentralmacht, das auch den zivilen Handel gefördert hat, als die Marschtruppen am Werk gewesen ist. ACO-Becher kamen nämlich in viel größerer Zahl in Noricum (auch Kranj oder Celeia neben dem erwähnten Magdalensberg-cfr. *Arh. vest.* 26, 1975, 178 oder *Arch. Iug.* 14, 1973, 41 ff) als an den Wegen der Legionen, z. B. in Poetovio oder Mursa, zu Tage.

b. Man kann die Symbolik dieses Spruchbechers, wie einheitlich sie auch schon sein möchte (dies hat die Autorin sehr treffend aufgearbeitet) ohne das Verständnis der zeitgenössischen Verzierungsart in der Kleinkunst insgesamt und des Herstellungsverfahrens der Reliefkeramik unmöglich verstehen. Die ACO-Keramik ist im Detail von einer großen Mannigfaltigkeit. Tongründig (also ohne oder mit unkenntlichem Überzug), mit schwachem Überzug versehen, oder fast von sigillataähnli-

chem Fabrikat, war sie zu Becherformen, halbkugeligen und typischen schlanken, oder zu Skyphoi gepreßt. Die Reliefverzierung trägt figürliche und pflanzliche Motive, die vom Schnitt und von Punzen und Modellen aus Ton oder Metall zeugen und die in die Formschüssel direkt eingraviert, eingestempelt, mittels Rädchen eingedrückt oder in größeren Flächen vom Modell abgepreßt worden sind. Die Motive stammen aus dem Formenschatz der Erzeuger von Metallgeschirr, von den italisch-megarischen Bechern wie von der echten Aretina. Die figürlichen Motive blicken auf eine lange Entwicklung zurück, sind zweifelsohne dem Götterkultus entnommen, gehen aber, wie auch die Motive der monumentalen bildenden Künste am Beginn des Prinzipats schon öfters ins Irrationale des rein Ornamentalen über. Dies ist uns übrigens aus der Sigillataforschung sehr wohl bekannt und muß im Zusammenhang der Interpretation, die uns die Autorin vorgelegt hat, auch erwähnt werden.

Wegen dieser Verflechtung von Eigenschaften und der großen Verbreitung des ungenügend publizierten Fundgutes hat die Keramik trotz vielen ausgezeichneten Bearbeitungen erst unlängst eine zufriedenstellende, das Ganze umfassende monographische Bearbeitung erlebt (außer den angeführten Autoren muß man auf jeden Fall heute noch die Arbeiten von G. Ulbert, M. Vegas, E. Schindler- Kaudelka und besonders M. P. Lavizzari-Pedrazzini zu Rate ziehen). Und wegen alldem muß man unterstreichen, daß zur Zeit der ACO-Becher auch Metallgeschirr, die SURUS-SARIUS-Keramik, die gelb- und grünglasierten Schälchen und Becher, die ersten gravierten und barbotineverzierten feinwandigen Schälchen, die Aretina und die ersten padanischen Sigillaten in Gebrauch gestanden sind. Das Tongründige oder graue, dem Glanz und der Farbe des Metallgeschirrs nahe, war keinesfalls noch in den Fluten des *»gusto di rosso«* der großen Sigillata- Produktionswelle untergegangen. Die halbkugeligen Schälchen der kampanischen und megarischen Tradition, so gut zum Gießen der *Libatio* und zugleich zum Trinken geeignet, sind noch geradeso gut, wenn auch hie und da schon aus *»Großmutters Truhe«* bekannt gewesen.

Es muß weiter betont werden, daß die Deutung der Inschriften in Verbindung mit Göttern nur als eine der Möglichkeiten – obzwar eine in Vielem glaubhafte – in der bisherigen Fachliteratur in Betracht genommen worden ist. Es reicht zwar über den Rahmen dieser Diskussion heraus, aber es soll trotzdem bemerkt werden, daß mir der feine Zynismus der Sprüche, nahe verwandt mit dem Geist der Lyrik am Ende der Republik und in der Augustuszeit zu sein scheint. Den Schattenseiten des Lebens, zu denen auch *spes fragilis, crus ligneum* oder die *secreta* der Ehefrau gehören, sollen als die einzig möglichen Alternativen die ungehemmte Liebe, Spiele, rauschende Feste mit Genuß von Wein entgegengesetzt werden. Solche Gedankenführungen (die auf dem Becher von Virunum *Vita brevis, spes fragilis-venite accensust dum lucet, bibamus sodales* direkt ausgesprochen werden) könnten dann gut auf einem Becher den entsprechenden Platz finden, wenn man – auch das muß man im Auge behalten – dem Töpfer beim Herstellen der Formschüssel tatsächlich soviel intelektuelle Betätigung beimessen darf. Mit einem »Soldatenwitz« kann man aber keinen Spruch – meiner Meinung nach – abtun, die Becher sind ja zweifelsohne in einer zivilen Umgebung hergestellt worden. Trotz der aufgezählten anderen Deutungsmöglichkeiten scheint mir der Weg, den die Autorin eingeschlagen hat, wie gesagt, genug glaubhaft zu sein und darin würde ich eine weitere Stütze zum Datieren des Bechers suchen.

Weiter soll betont werden, daß die wahrscheinliche Verbindung mit dem Stil des ACO ACASTVS bedeutsam zu sein scheint, dadurch würde die Vermutung über

die Orientierung von diesem Meister zum Transport gegen Osten (cfr. M. P. Lavizzari-Pedrazzini, *Aquil. nostra* 57, 1986, 686 ss) um einen Beweis reicher.

Nach alldem könnte man den Becher aus der Ljubljanica also doch mittels der Typologie zu datieren versuchen. Er zeigt die helle Farbe, die dem optischen Eindruck des Metalls nahe steht. Er steht der halbkugeligen Form nahe. Sein Dekor ist durch umlaufend verbundene Motive und durch die feine plastische Gestaltung des Reliefs gekennzeichnet. All dies Übereinstimmen der Tatsachen könnte (möglicherweise, nicht nötig!, es handelt sich ja um ein Produkt, das vervielfältigt sein kann, obzwar das feine Relief nicht für eine lange Reihe von Kopien zeugen würde) den Becher nahe dem Beginn der Produktion (so wie z. B. den Becher von Gambaratta) in den letzten Jahren der Republik setzen. Beim Erzeugen der Form für den Becher hat allerdings dem Meister mehr von dem Althergebrachten als von dem Neuen in der damaligen Tafelgeschirrproduktion vor Augen geschwebt!

Povzetek

V Arheološkem vestniku 38 je Sigrid Mratschek objavila zanimivo in ambiciozno študijo o novoodkriti čaši z napisom iz struge Ljubljanice. Določene ugotovitve je treba dopolniti:

a. Čaše, četudi z napisom, ni mogoče obravnavati ločeno od drugih uvoženih predmetov. Prav tako ni mogoče najdbe iz rečne struge blizu Bistre datirati zgolj s pomočjo pomena Navporta in ustanovitve kolonije v Emoni. Na območju Ljubljanskega barja se je v zgodnjem cesarskem času zgodilo toliko pomembnega, da v Sloveniji in v Arheološkem vestniku preprosto ne smemo površno obravnavati nobenega detajla, pa naj je na videz še tako nepomemben. Še nekaj moramo slovenski arheologi upoštevati: ko pritegnemo tujega specialista, ga moramo na delo primerno pripraviti; sam si z literaturo ne more prav dosti pomagati, saj ne zna slovensko. In v zvezi z Bistro je treba pač poznati še to in ono poleg Sarie. Ko govorimo o dogodkih iz časa zgodnjega principata, moramo vselej upoštevati določena arheološka dejstva z obravnavanega prostora: da je tu uvoženega italskega gradiva razmeroma precej, da je bila v Avgustovem času navzočnost oglejskih trgovcev v Navportu nekaj vsakdanjega že več kot generacijo, in predvsem, da se tedaj v vzhodnih Alpah nista srečali dve povsem oddaljeni civilizaciji. Ko govorimo o romanizaciji predela, moramo misliti bolj na ustvarjalno politično misel, tudi centralne oblasti, ki je znala vpreči v graditev imperija vse, tudi civilno trgovino. V naših krajih vloga prinašalca dobrin iz italskega civilizacijskega kroga pač ni mogla pripadati zgolj operativnim vojaškim enotam. Da je bilo tako, nam dokazuje tudi dejstvo, da so čaše ACO pogosteje našli na čisto noriškem ozemlju.

b. O simboliki čaše iz Ljubljanice (in to simboliko je avtorica ustrezno predstavila) vendarle ni moč govoriti, ne da bi se hkrati kar najbolj celostno ne zavedali načinov krašenja in izdelovanja oblikovanih predmetov, keramike pa še prav posebej. Opravka imamo z zapletenimi okoliščinami. Keramiko ACO je na prvi pogled mogoče dobro spoznati, v celoti je pa – zlasti v potankostih – izredno raznolika. Razlike so že v površini: ali premazov sploh ni ali so izredno tenki ali so kompaktni, rdeči, sigilatne kakovosti, včasih srečamo tudi steklasti lošč. Oblik je manj: čaše, polkroglaste in vitke, pa kantarosi in skifosi. Reliefni pas dokazuje, da so posamezne motive prostoročno vrezovali v kalup ali pa jih žigosali s pomočjo lesenih in keramičnih žigov, prav tako kolesca, ali pa so jih v večjih ploskvah odtisnili – presneli – kar s kovinske posode. Tudi motivi sami pričajo o kovinski posodi, pa tudi o italsko-megarskih čašah in aretinski sigilati. Zaradi vsega tega je celoto monografsko še dokaj težko obdelati, najdbe so raztresene po širokih področjih, njihov arheološki kontekst je marsikje še v obdelavi. Tako se je danes, kljub nekaterim odličnim poskusom, v strokovni literaturi o tej keramiki na hitro še dokaj težko poučiti. (Poleg literature, ki jo avtorica našteva, je treba poseči še po nekaj sestavkih G. Ulberta, M. Vegas, M. P. Lavizzari-Pedrazzini in E. Schindler-Kaudelka). Ko obdelujemo keramiko ACO, se pač moramo vedno zavedati, da so hkrati z njo v zgodnjem Avgustovem času in na ozmelju njenega nastanka in največje razprostranjenosti uporabljali tudi italsko-megarske čaše, keramiko Surus-Sarius, prve glazirane zelene in rumene čašice, keramiko tenkih sten, aretinsko sigilato in prve izdelke padske sigilatne industrije. Vse to posodje se je po videzu (saj je rumenkasto ali sivo) mnogokrat želelo približati kovinski posodi in moda rdeče sigilate še zdaleč ni obvladala okusa. Polkroglaste čaše so bile še zelo priljubljene, saj so tako primerne za izlivanje pitne daritve in za pitje.

Na čašah z napisi je včasih mogoče razbrati sozvočje pomena napisa, okrasa in namena posode, mnogokrat je pa to kaj težko. Cinične vzklike je težko razložiti s »soldaškim dovtipom«, saj so te čaše nastale v civilnem okolju. Menim, da nam sočasna lirika narekuje vse zapisane misli dopolniti še z drugim delom, ki bi zatrdil, da je vino poleg igre in ljubezni edino zdravilo za življenjske tegobe. Tako rešitev nam napis na čaši iz Virunuma prav ponuja.

Našo čašo tako lahko po moje datiramo samo po sebi: nima opaznega premaza, okras, namen in napis so povezani, okras je tekoč, odtisnjen v velikih ploskvah, relief je odličen, ni še zabrisan zaradi ponovitev. Vse to sozvočje bi moglo zato nastanek čaše umestiti nekam blizu k začetku izdelovanja tovrstnih čaš, tja ob konec republike.

Iva MIKL CURK

Gian Carlo Menis: *History of Friuli, The formation of a people.* Pordenone 1988, 286 str.

To delo je prevod in priredba znane Menisove, Storia del Friuli, ki je leta 1987 doživela že svoj šesti ponatis. Knjigo je založila Società filologica friulana. Tudi angleška izdaja ima enak format kot izvirnik, tj. 21×4 cm, je broširana ter z dvobarvno ovojnico. Obsega 286 strani in tiskana je z zelo berljivimi črkami. Tisk je financirala Trgovska zbornica Udine.

V prvih dveh poglavjih obravnava Menis arheološka obdobja. Sledi obravnava Furlanije od rimske osvojitve pa vse do časa Diokleci-jana. V tretjem delu knjige, in to kar v dveh poglavjih, obravnava Menis krščanstvo, v četrtem delu, prav tako v dveh poglavjih, pa predstavlja problem Langobardov v Italiji in še posebno v Furlaniji. V petem delu oz. v naslednjih dveh poglavjih prikaže proces formiranja »države« oglejskih patriarhov. V dveh poglavjih šestega dela knjige predstavlja obdobje gibelinskih in nato gvelfskih patriarhov. Ta del se zaključuje s propadom patriarhata kot posvetne oblasti na prehodu iz 14. v 15. st. Knjigo zaključujeta poglavji, ki obravnavata Furlanijo v času beneške republike in do recentnega časa. V knjigi je 16 slikovnih prilog, in sicer 4 karte, 9 črno-belih fotografij arheoloških objektov in še dve barvni fotografiji z enako vsebino. Na koncu je skoraj popoln bibliografski pregled zgodovine Furlanije. Zgodovinskih besedil o Furlaniji je veliko, vendar je Menisovo edino, ki je kompleksno. Menis je po stroki tudi arheolog in je strokovnjak za tisto, za kar drugi furlanski zgodovinarji niso bili, tj. za predstavitev arheoloških obdobij. To doslej najbolj popolno zgodovino Furlanije toplo priporočamo. Njena angleška priredba je namenjena predvsem skoraj milijonu Furlanov, ki živijo po svetu in večinoma ne znajo več italijansko. Besedilo naj bi govorilo o poreklu, o slavni preteklosti in današnji Furlaniji, ki je najbogatejši del Italije. Zato je sprejemljiv tudi znak na hrbtni strani ovojnice – »Made in Friuli«.

Vinko ŠRIBAR

Maurizio Buora: *Guida di Udine (Arte e storia tra vie e piazze).* Edizioni Lint, Trieste/Trst 1986. 389 str., 136 fotografij.

Ni v navadi, da bi v okviru Arheološkega vestnika pisali recenzije vodnika mesta ali pokrajine. Opravil sem to recenzijo, ker je uvodno poglavje, ki je tudi najbolj obsežno, posvečeno arheološkim obdobjem Vidma-Udin od prazgodovine do visokega srednjega veka, in ker je avtor znan furlanski arheolog. Vodnik ima žepni format, meri 17×22 cm. Tisk je lep in čitljiv, čeprav merijo črke le 1,5 mm. Knjiga obsega 389 str. in je opremljena s 136 fotografijami. Vodnik je zaščiten z debelimi, v platno vezanimi platnicami, ki jih ščiti debela ovojnica, na kateri je naslov in fotografija spomenika miru v Campoformidu.

Vodnik vsebuje tale poglavja: predstavitev vodnika in njegov namen, splošni podatki, zgodovinski in umetnostnozgodovinski, zatem 6 itinerarjev po Vidmu, bibliografski pregled in indeks imen in lokacij.

P r a z g o d o v i n a

Zaradi sistematskih arheoloških raziskav se je poznavanje arheoloških obdobij v Furlaniji in še posebno v Vidmu in njegovi okolici zelo poglobilo. Malo je znanega o paleolitiku, zato pa daleč več o mlajši kameni dobi. O tem najbolj pričajo najdbe iz izkopavanja v kraju Sammardenchia l. 1985. Razen številne keramike je bilo tu tudi veliko orodja. Neolitska najdišča so še v Pozzuolu in Fagani. Iz začetka eneolitika izvira najdba iz Baldasserije, južno od mesta. Težave so s kronološkim opredeljevanjem kamnitega orodja s številnih najdišč iz okolice mesta. To so najdišča Cavalicco, Molin nuovo, Feletto Umberto, Tavagnacco, Lumignacco ali na razpotju Vat, na obali Cormorja in pa Baldaseia. Največ neolitskih najdb je bilo severno od mesta. To so v glavnem mesta, kjer je kulturna kontinuiteta obstajala vse do današnjega časa. Avtor meni, da gre za točke na stalnih komunikacijah. Na drugi strani je presenetljiva velikost neolitskih naselij. Tako, npr. so naselbinske najdbe v Molin nuovo razširjene na prostoru, ki meri 20000 m^2. Tu so bile najdene številne puščične osti, tako da ni izključeno, da so to orožje in druge kamnite artefakte tu tudi proizvajali. Avtor meni, da so kamnite izdelke uporabljali vse do bronaste dobe. V čas med 18. in 12. st. pr. n. š. sodijo grobovi iz gomil in najstarejše obdobje kaštelirjev. V okolici Vidma je bila doslej izkopana desetina grobov v gomilah, eden izmed teh, bogat z najdbami v kraju Selvis di Remanzacco. Izkopan je bil l. 1981 in sodi v najstarejše obdobje bronaste dobe. Na levi strani pokojnikovih prsi je ležalo bronasto bodalo, analogno tistemu, ki je bilo najdeno v sv. Martinu pri Maianu ali pa tistim iz Polade. Najlepši primerek kaštelirja je v Vidmu, tj. Castello. Že v prejšnjem stoletju so pisali o utrjenem naselju štirikotne oblike v Vidmu, za katero se misli, da je bil rimski vojaški ali pa kasnejši hunski tabor. Ta utrdba naj bi bila s cestami povezana z videmskim zaledjem. Za grajski hrib domnevajo, da je imel funkcijo akropole. Na podlagi starih kartografskih predlog predvidevajo, da je na vrhu

hriba stal utrjen štirikotnik, ki je meril 560×250 m. To naj bi bil najprej rimski in pozneje hunski tabor. Kasneje so to utrdbo opredelili kot kaštelir. Pri izkopavanju v cerkvi sv. Frančiška so našli številne fragmente bronastodobne-kaštelirske keramike (iz pozne bronaste dobe). Najdbe iz istega obdobja so našli še pri izkopu za vodovodno napeljavo. Zaradi tega moramo tudi za grajski hrib ponoviti, da ima kontinuiteto od bronaste dobe do današnjega dne. To nam pomaga razumeti vlogo videmskega območja v poselitvenem razvoju pokrajine. Poselitvena podoba Furlanije in še posebno videmskega območja še ni dokončno pojasnjena. V predmestju Vidma je naselje iz prvega tisočletja pr. n. š., tj. Pozzuolo, ki ga je v zadnjih letih raziskovalo spomeniško varstvo. Posebno intenzivno je bilo tu življenje med 8. in 5. st. pr. n. š. in ga je mogoče treba povezovati z življenjem v Hallstattu in mogoče tudi na Magdalenski gori(?). Tako avtor. To je bilo v času razvite stopnje življenja na kaštelirjih v Furlaniji, ki jih časovno najbrž ni treba primerjati z istrskimi kaštelirji. Nekropola Mosta na Soči je skoraj istočasna, in sicer ustreza nekropoli v Planisu. To vsekakor priča o povezavi obeh sosednjih prostorov tudi v tisti dobi. Iz tega časa je znana tudi nekropola iz Moruzza, od koder izvirata dve srebrni certoški fibuli. To govori za paleovenetske vplive. Nekoliko težko je govoriti o latenu zaradi pomanjkanja najdb. Avtor ne izključuje možnosti, da se bo to stanje z raziskovanji spremenilo. Avtor zaključuje poglavje o predzgodovini s citiranjem maloštevilnih latenskih fibul, ki so bile najdene v Ogleju in njegovi okolici, ter nekaj keltskih, rimskih in ptolemejskih novcev, ki sodijo v čas pred ustanovitvijo Ogleja. Na tem mestu manjka navajanje avstrijske literature, ki je v povojnem času nekajkrat obravnavala kelte v Furlaniji. Omeniti je treba vsaj Müller-Karpeja in Dobescha. V zvezi z usodo Keltov iz Ogleja bi bilo mogoče treba upoštevati tudi Tita Livija, ki je pojmoval Kelte kot pomožno vojaško silo, ki pomaga Rimljanom pri njihovem vdoru v Istro. Menim, da je iz tega zornega kota treba gledati tudi na latenske najdbe v Istri, ki jih tam pred drugo polovico drugega stoletja ni.

Rimska doba

Sodeč po najdbah na današnjem videmskem območju ni stala kakšna pomembnejša rimska postojanka. Avtor dopušča le možnost, da Rimljanom ni mogel uiti pomen grajskega hriba v Vidmu. Vendar najdb tukaj vsaj do sedaj ni bilo in je tudi malo verjetno, da se bo to v bodočnosti spremenilo. Buora omenja rimske najdbe iz samega mesta, tako, npr. rimske novce, ki so bili najdeni na trgu zahodno od grajskega hriba. Omeniti je treba tudi rimsko svetilko, ki je bila najdena v bližini stolnice. Buora omenja pisane vire o številnih rimskih najdbah, novcih in tudi o neki nekropoli v samem mestu. Vendar podrobnejši podatki o vsem tem manjkajo. Najstarejše pričevanje govori o rimski nekropoli ob cesti za Čedad, v kateri so bili grobovi iz julij-klavdijskega časa. V isti čas sodi tudi nekropola pri vili Fachini ter pri sv. Osvaldu. Govori se še o nekropoli pri kraju Mulin nuovo ter v območju PEEP. Iz ulice Marinoni je znana žara iz 1. in 2. st. Iz Vidma so najbolj znane žare s pečati ter z ustjem v obliki mandeljna, ki izhajajo iz prvih desetletij n. š. Ta keramika priča o domači proizvodnji.

Zgodnji srednji vek

Zgodovinarji menijo, da je na vrhu grajskega hriba stala trdnjava v gotskem in najbrž tudi v langobardskem času. Težko sprejemljiva je teza o zgodnjekrščanskem svetišču na grajskem hribu. Iz langobardskega časa so znane številne lokacije iz okolice Vidma, npr. Martignacco, S. Vito pri Fagagni itd. V samem mestu najdb iz tega časa ni.

V nasprotju s to trditvijo je najdba napisnega kamna z nejasno datacijo. Na njem so sledovi napisa, od katerega je mogoče prebrati še ...*o Liut*... To bi lahko bil ostanek imena langobardskega kralja Liutpranda. Če bi bila ta interpretacija pravilna, to pomeni, da je bil grajski hrib, od koder napis izvira, poseljen tudi v bizantinskem in langobardskem času. Raziskave v grajski cerkvi so prinesle na dan karolinške plutee. Ime Udine se pojavi prvič v času Paolina II. junija leta 983. To bi utegnila biti tudi datacija za kamne s pletenino, kar je zopet v nasprotju s prejšnjo trditvijo, da gre za karolinški izvor kamnov. Langobardsko-karolinška plast v grajski cerkvi je bila nekaj metrov pod današnjo površino, v mestnem središču pa ni bilo nikakršnih najdb iz zgodnjega srednjega veka. 11. junija 983 je Otto II. daroval videmski kastel oglejskemu patriarhu. Potem o Vidmu ne vemo ničesar vse do maja 1149, ko se je Konrad II. vračal s križarskih vojn. Najbrž sodi v ta čas tudi nastanek videmskega mestnega jedra. Buora nadaljuje opis mesta, zgodovine in kulture Vidma še v 12. in 13. stoletju. To je čas, v katerem se je mesto začelo razvijati v središče cele Furlanije. S tem je tudi končan zgodovinski uvod v ta vodnik.

Podrobnosti podobe mesta, njegov razvoj, stavbarstvo in umetnost nam Buora predstavi s šestimi izleti po mestu. Svoje besedilo konča bržkone s popolnim bibliografskim pregledom.

Avtor je opravil obsežno raziskavo arheoloških obdobij in v njih poiskal geopolitične in

ekonomske vzroke za nastanek in razvoj Udin-Vidma. Zgodovino visokega in poznega srednjega veka pa je samo nakazal. Ker je ta recenzija namenjena predvsem arheologom, smo opustili obdelavo tistega dela vodnika, ki govori o beneškem obdobju. Teža vodnika je v njegovi analizi arheoloških obdobij kasnejšega mesta ter v popolni arheološki bibliografiji za Udine-Videm in za njegovo širše zaledje.

Vinko ŠRIBAR

Tibor Kemenczei: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* Archaeologia Hungarica s. n. 51, Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 208(430) str., 220 tabel, 30 slik.

Pričujoča monografija je leta 1977 za objavo predelan rokopis, ki ga je avtor leta 1973 predložil madžarski Akademiji znanosti kot habilitacijsko delo. Pri delu je uporabil poznobronastodobno gradivo iz naselbin, grobišč in depojev severne in severovzhodne Madžarske, pri čemer je poleg starejših uporabil tudi izsledke novejših raziskav. Znotraj pozne bronaste dobe (13–9 st.) loči štiri stopnje (1, 2a, 2b, 3), s katerimi predlaga dopolnitev bronastodobne kronološke sheme N. Kalicza in I. Bóne, na katero se je pri delu oprl.

V poglavju Začetek pozne bronaste dobe v severovzhodni Madžarski (str. 9–11) prikaže naselbinsko sliko severovzhodne Madžarske in okolice konec srednje bronaste dobe, ki se začne s širjenjem kulture gomil v osrednjo Karpatsko kotlino spreminjati; posledica je nastanek novih kultur, ki jih avtor predstavi v naslednjih štirih poglavjih. Vsa poglavja se začenjajo z opisom zgodovine raziskav in navajanjem mnenj različnih avtorjev glede časovne opredelitve in kulturne pripadnosti.

Področje razprostranjenosti kulture Piliny (str. 12–27), sta severna Madžarska in jugovzhodna Slovaška (sl. 1). Na tem področju sta se razvili dve, predvsem v keramičnih oblikah različni, vendar sorodni skupini kulture Piliny, Zagyvapalfalva in Bárca. Naselbine so stale večinoma ob rekah in na naravno zavarovanih vzpetinah. Znana sta dva tipa naselij: majhna, neutrjena in velika, utrjena z zemljenimi nasipi. Pokop je žgan, žara je sprva le pokrita s kamnito ploščo, kasneje je lahko z vseh strani obdana s kamnitimi ploščami. Grobovi, bogati s kovinskimi predmeti, so značilni za prvo fazo, v drugi fazi le posamezni grobovi vsebujejo polomljene kovinske predmete. V kovinski industriji kulture Piliny je sprva opazna tradicija horizonta Koszider in prevzemanje elementov kulture gomil. Vrh doseže v drugi fazi, ko je v stikih z kulturo Berkesz in srednjo Evropo. Sredi druge poznobronastodobne stopnje naselbine in grobišča prenehajo živeti, številni depoji datirajo v ta čas. To je čas prodora nosilcev lužiške kulture v zgornjo dolino Hernada, od tod proti vzhodu se je širila kultura Gava, v severni Panonski nižini so se naselili nosilci žarnogrobiščne kulture. Vsi ti premiki pomenijo konec samostojnosti kulture Piliny, vendar so nekateri njeni elementi živeli naprej.

Severovzhodna Madžarska vzhodno od Tise, med Bodrogom in Szamosom, je področje kulture Berkesz (str. 28–39). Na začetku druge poznobronastodobne stopnje se razširi proti jugu, do reke Berettjó (sl. 1). To področje je del velikega vzhodnega kulturnega kroga, ki so ga tvorile: kultura Noa v južnem Sedmograškem, kultura Lapus v severnem Sedmograškem in Karpatoukrajini in kultura Sabatinovka na severnih obalah Črnega morja. Keramične najdbe, ki so skoraj brez izjeme posamezne, kažejo na vplive kulture Felsőszőcs in kulture Noa. Tradicija keramike kulture Felsőszőcs se ne kaže le v oblikah, ampak tudi v inkrustiranju, ki pa ne prekrije cele površine posode. Novost je kaneliranje. Skoraj vsi kovinski predmeti izhajajo iz depojev tipa Uriu-Ópályi. V njih je zaznaven tako vzhodni vpliv, kot domača srednjebronastodobna tradicija. Glede na številne sekire avtor smatra, da je bil na vrhu družbene lestvice močan vojaški sloj, ki je branil meje vzhodnega kroga pred nosilci kulture gomil iz Panonske nižine. Sočasno z drugo fazo kulture Berkesz je južno od Marosa nastala kultura Pécska-Belegiš, katere nosilci so si konec poznobronastodobne stopnje 2a podredili Potisje in Sedmograško. V tem času je prišlo do zakopa depojev tipa Uriu-Ópályi, izoblikujeta se kulturi Gáva in Reci-Mediaş.

Hribovit svet med rekama Ipoly in Hernad je področje razprostranjenosti kulture Kyjatice (str. 40–57), južna meja poteka ob vznožju Matre in Bükka (sl. 2). Naselbine ob rekah so bile večinoma neutrjene, na platojih vzpetin pa so bile zavarovane z nasipi in jarki. Tretji tip naselbin so bila bivališča v jamah. Prevladuje žgan pokop. Grobna jama je obložena s kamnitimi ploščami. Pokriti žari je pridano posodje. Bronasti predmeti so v grobovih le izjemoma. Grobovi v jamah so skeletni, nekatere jame naj bi bile kultnega značaja. Kultura Kyjatice je živela v poznobronastodobnih stopnjah 2b in 3 in še v prvi stopnji starejše železne dobe. Nastala je, ko so nosilci kulture Piliny izgubili samostojnost in prevzeli elemente kulture Gáva, lužiške in žarnogrobiščne kulture. Elementi teh kultur se kažejo tako v ornamentiki in oblikovanosti keramike kot kovin. Na začetku prve stopnje starejše železne dobe so vdrla v Panonsko nižino praskitska plemena. Lokalno prebivalstvo je ta čas

zakopalo večino depojev tipa Hajdúböszörmény. Del nosilcev kulture Kyjatice se je umaknil v hribovitejši svet in tam živel naprej do druge stopnje starejše železne dobe, ko so si Praskiti podredili tudi to ozemlje.

V prvi fazi je področje razprostranjenosti kulture Gáva (str. 58–86) med rekama Hernad in Tiso. Severna meja so Karpati, južna Körös. Nosilci kulture Gáva so naseljevali tudi ozek pas zahodnega brega Tise (sl. 2). Meja vzhodno od Potisja je problematična, kajti najdbe tipa Gáva so tudi v Transilvaniji, v dolinah Pruta in Dnjestra in Karpatoukrajini. Proti koncu prve faze kulture Gáva se področje naselitve razširi proti jugu do Marosa. Naselbine so ležale ob vodah ali na gričih, ki so moleli iz močvirij. Za razliko od naselbin v Karpatski kotlini naselja v Potisju niso bila utrjena. Pokop je žgan. V žaro, ki je bila pokrita s skodelo, je bila položena manjša posoda. Kovinski pridatki so bili v žari ali zunaj nje. Poleg keramike iz grobov in posameznih najdb jo večina izhaja iz naselbin. V poznobronastodobni 2b stopnji se v keramiki Gáva zrcalijo vplivi kultur Hajdúbagos in Berkesz. Zahodni sosedi kulture Gáva sta bili kultura Kyjatice in žarnogrobiščni kulturi pripadajoča skupina Csorva. Številni njuni elementi so prišli preko Tise in postali organski del kulture Gáva. Kovinski predmeti so večinoma iz depojev. Za prvo fazo so značilni predmeti tipa Ópályi, najdeni v protovilanovskih žarah, drugo fazo pa označuje stapljanje vzhodnih in zahodnih elementov (depoji tipa Hajdúböszörméry). Najdbe tipa Gáva v severni Jugoslaviji, južni Romuniji in Bolgariji niso posledica vdora kulture Gáva, temveč posledica skupnega izvora prebivalstva obeh področij, njihove tradicije in povezav. Kulturna in gospodarska povezanost med Tiso in Donavo živečih ljudstev je končana s prihodom in naselitvijo praskitskih plemen.

V poglavju Kronološka in historična interpretacija (str. 87–95) avtor strne dogajanja, ki so se odigrala v obravnavanem času (širjenje kulture gomil, poznobronastodobne selitve, prihod praskitskih plemen). Relativna in absolutna kronologija temeljita na analogijah iz okolice severovzhodne Madžarske, iz srednje Evrope, Balkana, egejskega in italskega prostora.

Na strani 96 je objavljena primerjalna kronološka tabela, strani 97 do 189 zapolnjuje katalog najdišč, znotraj katerega so depoji razvrščeni posebej, urejen po kulturah oz. kulturnih skupinah po abecednem redu, z navedbo literature. Sledijo: seznam okrajšav (str. 190–191), obsežen seznam uporabljene literature (str. 192–202), krajevni imenik (str. 203–208). Delo zaključuje 220 risanih in foto tabel (str. 211–430) in priloga (kot sl. 17).

Primož PAVLIN

Amelio Tagliaferri: *Coloni e legionari romani nel Friuli celtico (Una ricerca archeologica per la storia).* Pordenone 1986.

Delo sestavljajo trije zvezki:
1. Pisana pričevanja-besedila.
2. Drugi zvezek: dokumenti.
3. Tretji zvezek: kartografska dokumentacija.

Delo je financirala in založila Banca popolare di Cividale in tiskala tiskarna Grafiche editoriali artistiche Pordenonesi v l. 1986. Pri terenskem delu je prof. A. Tagliaferriju pomagal Diego Cencig. Prvi zvezek obsega 414 strani na zelo finem visoko svetlem papirju, vezanih v platnene svetlo rjave platnice, ovite v tribarvno ovojnico. Format knjige je 18×25 cm. V knjigi je devet poglavij s skupno 270 prilogami, med temi je 78 grafičnih prikazov in 192 črno-belih in barvnih fotografij.

V knjigi so tale poglavja:

I. poglavje: *Med Kelti in Rimljani: prva faza naseljevanja in začetki kolonije Oglej.* Poglavje je razdeljeno v pet podnaslovov. Med njimi je najbolj značilen tretji: Keltski ager in njegove značilnosti v času prihoda Rimljanov. S tem poglavjem se je avtor uvrstil med številne, ki so obravnavali problem atikokeltske navzočnosti v Furlaniji. Tagliaferri sodi med tiste, za katere ta navzočnost ni sporna ter njihov pojav v Furlaniji datira v 3. st. pr. n. š. Kljub vseobsegajoči analizi, ki jo je opravil avtor, pa je navzočnost Keltov v Furlaniji kljub temu ostala še vedno sporna. Kljub številnim toponimom, ki so opredeljeni kot keltski, kljub številnim keltskim novcem in maloštevilnim fibulam, ki so bile najdene v okolici Ogleja, še vedno ne poznamo latenskih grobišč in pa naselij oz. opidumov.

II. poglavje: *Znamenja in namen rimskega vdora na podlagi terenskih raziskav.* V tem poglavju je pet podnaslovov, ki odkrivajo rimsko poselitveno podobo na prostoru med Sočo in Tilmentom. Na temelju površinskih najdb poskuša avtor ugotoviti čas nastanka rimskih naselij, njihovo tipologijo, obravnava problem centuriacije in pa čas opuščanja posameznih naselij.

III. poglavje obravnava v dveh podnaslovih: *Krščanska cerkev in rimska naselja*, povezana med seboj v kulturno in poselitveno celoto. Zgodnjekrščanske cerkve so bile skoraj po pravilu postavljene na ruševinah rimskih naselij.

IV. poglavje: *Rojstvo in razvoj »foruma« ob Nadiži, ki je predstraža in dedič »matere« Ogleja.* Problem nastanka in razvoja Čedada obravnavajo v tem poglavju kar štirje podnaslovi. Peti podnaslov je zelo pomemben za proučevanje problema Keltov v Furlaniji; govori namreč o Keltih še v času po rimski okupaciji.

V. poglavje: *Ceste v odnosu do naselij.* V šestih podnaslovih avtor obravnava rimsko cestno mrežo v Furlaniji, s posebnim poudarkom na cestno povezavo Foruma Iulii z njegovim naravnim zaledjem. To so ceste v šestih različnih smereh.

VI. poglavje: *Materialni sledovi gradbene dejavnosti ter grafična rekonstrukcija podeželskih in urbanih naselij.* V tem poglavju avtor dokumentira hiše, vile, temlje in tudi drugo arhitekturo.

VII. poglavje: *Pričevanja o proizvodni dejavnosti: keramične peči, keramičarji in različni tovarniški pečati.* O tehnologiji priprav za žganje keramičnih izdelkov.

VIII. poglavje: *Ostanki metalurške dejavnosti na terenu.* Delovna orodja, uporabni in dekorativni predmeti, razni izdelki metalurške dejavnosti in druge najdbe.

IX. poglavje: *Figuralne predstavitve kultov in rimskih božanstev.* Svet duha in bogov na najdenih spomenikih.

Svojo prvo knjigo avtor zaključuje z bogato bibliografijo.

Prof. Tagliaferri je zgodovinar novega obdobja in vendar se vedno vrača k arheološkim temam. Velikokrat je že dokazal, da obvlada znanstveno arheološko metodologijo in da njegova besedila lahko uporabljamo s popolnim zaupanjem. V nobeni izmed dosedanjih objav v Furlaniji ne najdemo tako sintetično predstavljene materialne podobe rimskega obdobja, kot je to storil prof. Tagliaferri. Posebej kvalitetni so njegovi zračni posnetki rimskih cestišč. Presenetljiva je kvaliteta barvnih posnetkov rimske cestne mreže in raznih stavbišč. Tabele in fotografije, ki vsebujejo drobno materialno kulturo, poudarjajo predvsem navzočnost latenskih najdb. Avtor poudarja, da te izvirajo iz rimskodobnih grobišč, ki so se nahajala na starejših latenskih grobiščih. To je teza, ki zveni sprejemljivo, vendar ostaja dvomljiva vse dotlej, dokler ne bomo odkrili samega latenskega grobišča. Pri tej analizi pogrešamo primerjavo z grobiščem na Idriji pri Bači. To bi nam morebiti omogočilo korak bližje k najbolj verjetni interpretaciji. Ko govorimo o vrednosti tega dela, je najbrž treba ugotoviti, da poslej nihče, ki obravnava rimsko dobo v Furlaniji, ne bo mogel mimo Tagliaferrijeve monografije.

Drugi zvezek ima naslov *Arheološka kartoteka za najdišča po karti 1:40000.* Format in tehnično oblikovanje tega drugega zvezka sta analogna prvemu zvezku. Zvezek ima 407 strani. Metodološki prijem pri vsebinskem oblikovanju tega zvezka je bil takšenle: Vso dokumentacijo o rimskodobnih najdbah na območju med Sočo in Tilmentom je avtor razdelil na trideset kvadrantov, ki dobijo svoje poimenovanje oz. ime po najpomembnejšem naselju znotraj tega kvadranta. Avtor našteva kvadrante od Tilmenta proti Soči ter od severa proti jugu. Vsaka lokacija oz. najdba je dobila svoj kartotečni list, ki je označen najprej z okrajšavo za kraj, z zaporedno številko kartotečnega lista. Sledi letnica najdbe oz. ugotovitve in na koncu omemba vira o tem podatku. Skupno je zbranih nekaj več kot 1000 rimskih arheoloških najdišč. Na koncu tega zvezka je bibliografija, ki je zbrana na 20 straneh. V tem knjižnem pregledu nima smisla začenjati analize posameznih najdišč in zato naj se tudi pri tem zvezku zadovoljimo z ugotovitvijo, da je to doslej najpopolnejši prikaz podatkov o rimski dobi v vzhodni Furlaniji.

Tretji zvezek nosi naslov *Karte.* Po formalni plati je tudi ta zvezek enak prejšnjima, le njegov format je 27,5 × 28 cm. Posebno dekorativna je ovojnica, na kateri je zračni posnetek rimskega cestišča. Ta zvezek se omejuje na kartografsko dokumentacijo posameznih kvadrantov med Sočo in Tilmentom, ki jih je 30. Posamezni kvadrant meri po površini 10 × 10 km. Kvadranti so izrezi iz specialke 1:40000, ki je nastala kot pomanjšava iz karte 1:25000. V uvodu tega zvezka so prikazani vsi kvadranti skupaj kot celota v merilu 1:240000. Ta zvezek nam omogoča kartografski pogled v rimsko dobo Furlanije in je izhodišče tudi za študij obdobij, posebej z vidika historične kontinuitete posameznih arheoloških najdišč in cele vzhodne Furlanije. Vsi trije zvezki skupaj so enkraten repertorij rimskodobne zgodovine in arheologije vzhodne Furlanije. Osnova za ta repertorij niso samo že znani viri oz. najdbe, ampak v velikem delu tudi izsledki piščevih terenskih raziskav, pri katerih je prof. Tagliaferri uporabljal tudi detektor kovin. Ni nikakršnega dvoma, da je na ta način prišel do številnih novih arheoloških lokacij, toda istočasno je nujno domnevati, da mu je enako število rimskodobnih ostalin tudi ušlo. Vendar tudi to dejstvo ne zmanjšuje raziskovalnih zaslug prof. Tagliaferrija.

Vinko ŠRIBAR

Iva Mikl Curk: *Rimska lončena posoda na Slovenskem.* Znanstveni inštitut FF, Ljubljana 1987.

Po uvodnem razmišljanju o pomenu članka ali knjige gotovo lahko sodimo, da je knjiga,

ki leži pred nami, nastajala dolga leta in je izšla po temeljitem pretehtavanju napisanega. V rokah držimo knjigo, ki je sad mnogih člankov, razmišljanj in dolgoletnih opazovanj keramičnega gradiva avtorice Ive Mikl Curk.

V prvem poglavju, poglavju o keramiki v arheoloških najdiščih, avtorica opiše delovni postopek pri izkopavanjih rimskodobnih najdišč, ki je običajen v Sloveniji. Opozori nas na absolutne izboljšave natančnosti z zmanjšanjem obsega mersko določene enote. Pomembno je, da takoj na terenu vzpostavimo evidenco po vrstah keramike, ki mora kazati število posod, katerih črepinje so ležale v posameznih stratigrafskih enotah. Opiše nam potek del od izkopa do laboratorija in prave znanstvene obdelave keramičnega gradiva. Velik poudarek avtorica upravičeno daje zapisom z najdišča.

Poleg tega je zelo tehtno njeno razmišljanje o obdelavi keramike, to je načinu risanja, ki je pri nas še vedno zelo neenotno, pomembna je njena opazka o rekonstrukcijah posod, bodisi risarskih bodisi tistih, ko dopolnjujemo fragmentirane posode za muzejsko rabo. Strinjam se z njenim mnenjem, da je drzna rekonstrukcija vselej lahko tudi dezinformacija, saj lahko uniči dokumentarnost detajla. Ali če povzamem misel enega naših kolegov: z belo maso dopolnjene, rekonstruirane posode ni mogoče več niti dostojno fotografirati.

V poglavju o lastnostih keramike nas avtorica najprej opozori na pomanjkljivosti naših raziskovanj, saj smo pri delu s keramičnim gradivom še vedno odvisni predvsem od opazovanj. Toda tudi ti rezultati so pomembni: to nam najbolje dokazuje prav to poglavje! Le opazovanja morajo temeljiti na večji količini izkopanega materiala. Nato nam avtorica predstavi povzetek rezultatov opazovanj, ki so, čeravno zaobjeti v nekaj stavkih, nedvomno zelo pomembni.

Vrste keramike se določajo po načinu mešanja gline s peskom in plevami, oz. po stopnji čistosti gline itd. Važen je premaz oz. barvanje, čeravno je včasih težko ločiti med njima. Od vse keramike pa se jasno ločuje fina uvožena sigillata in keramika tipa ACO, Surus itd.

V poglavju jedrnato preleti vse tipe keramike in nas seznani s pomenom nečistosti gline oz. dodajanja premazov in glazur.

Oblike keramike je avtorica obdelala z likovne govorice in to je šolski zgled za to, kako naj bi razlikovali posodje po oblikovni plati. Tako smo dobili še en način razvrščanja posodja, ki ga sicer srečamo že v starejši arheološki literaturi. Kaj radi se pri katalogiziranju držimo izrekanja poimenovanja posodja po načinu uporabe, in tako se nikakor ne moremo izogniti dilemam glede tega, kaj je lonček, vaza, čaša... skodela, skledica, krožnik. L. Plesničar je pred nekaj leti v Keramiki emonskih grobišč natančno definirala vazo in lonec. Razlika je v višini in obliki dna posode. Seveda je problem nerešljiv, če imamo pred seboj le fragment ustja oz. ostenja posode. V bližnji prihodnosti bomo morali na določen način poenotiti poimenovanje posodja, najti skupno govorico. Ob sleherni izmed naštetih oblik je I. Mikl Curk napisala dragocene opombe, npr. o načinu izdelave, mešanju gline s peskom itd. Ponekod si je pomagala z latinskim poimenovanjem posode ali pa je naštela nekaj veljavnih in najpogosteje uporabljenih strokovnih imen, npr. za terro sigillato. Zelo dragocene so tudi avtoričine opazke o pogostosti najdenega posodja na posameznih najdiščih, izraženi v odstotkih!

V poglavju o razprostranjenosti v prostoru in stratigrafskih enotah izvemo o specifičnosti sigilatnih najdb in o njihovi historični izpovednosti. Sledi še navajanje oblik, ki so lahko lokalno vezane, in tistih, ki ne morejo biti. Tako npr. veliki jajčasti lonci.

Pouči nas o razliki med istovrstnim posodjem z različnih najdišč. Med drugim trdi, da znamo ločiti, npr., starejše krožnike od mlajših, ne pove nam pa, kako. Vsekakor osebno pogrešam pri teh dragocenih navajanjih več konkretnih opisov in citiranj; dobrodošlo bi bilo že sklicevanje na tabele v knjigi.

Poglavje o analogijah nam bo vsem, ki se več ali manj ukvarjamo s keramiko, v veliko pomoč pri delu. Tako, npr., lisastega slikanja keramike, ki se pojavi konec 1. stol., ki naj bi jo po mnenju Ettlingerjeve prinesli panonski vojaki iz domačih krajev.

Obenem nas I. Mikl Curk pošteno opozarja, da je keramika krhek material, ki se ga ne splača prevažati na velike razdalje in s tem v zvezi nas seznanja tudi z zakonitostmi prenašanja kulturnih in civilizacijskih vplivov iz pokrajine v pokrajino.

Interpretacija se začne s poglavjem, kjer izvemo precej o načinu in zanesljivosti datiranja s keramiko, oz. s pomočjo večjih grobnih kompleksov, npr. Emone itd. Poseben poudarek velja terri sigillati, saj avtorica sama sodi med naše najboljše poznavalce te časovno nadvse občutljive keramike. Žal pa moram napisati, da sem dobila pri nekaterih naštetih tipih posod, ki so datacijsko občutljivi, npr. vaze, vtis, da je naštevanje preohlapno. Avtorici je seveda gradivo nadvse jasno znano, osebno bi si pa želela, da bi sledil natančen citat, npr. posode in table. Tako moram, da bi spoznala imenovani tip vaze, prebrati celo poglavje citiranega dela in prebrskati pripadajoči katalog. Knjigo, ki jo je napisala I. Mikl Curk, imenujem priročnik, ker nam bo res vsem temeljito pomagala pri nadaljnjem delu. Kot taka, bi seveda morala biti natančnejša.

Vsakomur, ki že nekaj časa dela z lončenino, ali pa se tega šele loteva, bo silno dragoceno znanje, ki nam ga avtorica zapisuje v zvezi s provenienco tipov. Tu se spet srečamo z njenim odličnim poznavanjem uvožene keramike. Kot druga, tudi to poglavje prinaša najnovejšo in izčrpno literaturo o tej temi. Spoznamo tudi najnovejše znanje o tem, ali so izdelovali nekatere vrste sigilatne keramike pri nas ali ne.

Gospodarska zgodovina je sad trdega dela in preučevanja trgovskih odnosov med Sredozemljem in Vzhodom, vsebuje pa tudi primerjave med Petoviono in Emono. Spoznamo vpliv uvoza na domačo proizvodnjo.

Prav tako so dragocene avtoričine ugotovitve povezane s količino najdene sigilatne keramike v Petovioni, kjer je uvoznik zagotovo lahko živel le od uvažanja, ne pa v Emoni, kjer je bil uvoz, primerjalno gledano, veliko bolj pičel. Zanimiva je ugotovitev, da je vloga amfore in lagoene, tipične za točenje vina, vezana na ptujski okoliš, kar upravičeno povezujemo z domnevo, da je bilo to že v antiki vinorodno okolje.

Ob etnični pripadnosti nas I. Mikl Curk svari pred primerjanjem neprimerljivega, t. j. keramičnega gradiva različnih historičnih obdobij. Dobro razloži pomen pravih etničnih elementov in vloge ksenofobičnih duhovnih predstav, pa tudi kot rezultat menjave.

Ob teritorialnih posebnostih se seznanimo tako rekoč z vsemi spoznanji povojnih izkopavanj širom po Sloveniji, ob tem pa nas avtorica seznanja tudi z nadregionalnimi vplivi. Spet sledi vsa našteta literatura.

Vloga keramike je bila raznovrstna v antiki in je še danes, I. Mikl Curk pa nam skuša očrtati dolgo pot pojasnjevanja raznih keramičnih oblik, od interpretacije latinskih imen pa do povezovanja z najdenimi posodami z napisi. Lončeno posodje razdeli po funkciji v štiri razrede, ki jih poizkuša zelo življenjsko interpretirati.

Za raziskovalca lončene posode bo posebej zanimiv odnos do posodja iz drugih materialov, npr. bronastega posodja, saj je s tem lahko razložljiva tudi odsotnost lončene posode. Odnosnost oz. oblikovna odvisnost med posodjem iz raznega materiala pa je več kot očitna.

Poglavje o likovni govorici je avtorica uporabila za to, da je opozorila na neenotnost poimenovanja v arheoloških publikacijah. Tako nas ponovno opozarja na veliko vrzel v stroki, ki se dotika prav neenotnega načina risanja in katalogiziranja keramičnega gradiva.

Razmišljanje o merah je skoraj odprto v prihodnji čas, saj je le malo znanega o odvisnosti velikih in malih posod. Tako leže, npr. skupaj velika vaza ali lonec in majhna čaša (Beletov vrt), še nepojasnjen je odnos med čašo in vrčem...

Najpomembnejše se zdi poglavje o Razvoju v času. V njem zvemo, da je v naših krajih prav malo keramike iz zgodnjega obdobja; izjema je Vrhnika. Pomembno je, da je to posodje pogosto mešano v plasteh s prazgodovinsko keramiko in da je, kot pravi avtorica, ostanek ostankov. Njena interpretacija prvih stikov s tujo kulturo, kot to lahko razberemo iz keramičnega gradiva, je več kot logična in dobra. Tako je tudi dobro pojasnila razvoj nekaterih tipov loncev, ki so blizu auerberškim, prav tako nekaterih steklenic.

Mnoge stvari smo nekoč imeli za italske in jih sedaj avtorica jasno opredeljuje kot domače, delane po italskem vzoru.

Uspešno je avtoričino razbiranje naraščanja pomembnosti določene postojanke v zvezi z naraščanjem uvoza (npr. med bivanjem Gemine XIII. v Petovioni).

Za drugo stoletje je pomembna navzočnost nekaterih sigilatnih tipov, večidel na Vzhodu, kjer je veliko zgornjegermanske in noriške sigilate, pa tudi njenih posnetkov in panonskih izdelkov. Južna Slovenija, trdi avtorica, pa ima le nekaj vzhodne sigillate. Žal natančnejše razlage tu ne navaja.

Svarilo, da zaradi pomanjkanja uvožene keramike kaj lahko napravimo preuranjen sklep (npr. v Emoni), je povsem umestno. Prav tako je zelo zanimivo, kako skuša avtorica s pridatki v nekaterih grobovih razložiti nekatere prastare obrede panonskega kroga.

Žal se je na table vrinilo nekaj neljubih napak, očitno tiskarskih, ki seveda motijo pri preglednosti gradiva. Tako, npr. predložena tabla 36, predmet št. 1, vzet iz kataloga Severno emonsko grobišče, Lj. Plesničar, iz table št. 180, pod zapovrstno št. 2, iz gr. 932 (pravilno iz gr. št. 923), ali pa napačno citirana tabla pri gr. 525 in 38. Manjka seznam kratic, npr. KIM za Kataloge in monografije itd., morda bi bilo tudi bolje, lažje, če bi dvopičje med številko table in številko predmeta nadomestili z vejico?

Za 3. stol. manjkajo zaključene arheološke enote oz. plasti, obenem se število pridatkov v grobovih močno skrči.

Še vedno pa so žive trgovske vezi med Mediteranom in Vzhodom, kar nam dobro in natančno dokazuje terra sigillata chiara. Avtoričino trditev potrjujejo najnovejša preučevanja v Invillinu!

V tem poglavju so spet velikega pomena opazovanja I. Mikl Curk, do katerih ne prideš s preprostim preučevanjem, temveč so sad dobrega poznavanja gradiva. Tako, npr., v zvezi z razmahom lončarske spretnosti, življenjem manjših lončarskih delavnic, sprememb mešanja gline s peskom pri krožnikih in lokal-

nih razlikah itd.

Za 4. stol. so iz poglavja lepo razvidni problemi, ob katere trči vsakdo, ki se ukvarja s to temo. Težave so seveda tudi v tem, da se zmanjša število tipov, prevladujejo sklede in krožniki, čaš, ki so ponavadi bolj časovno občutljive, je malo!

Toliko dragocenejše so torej opazke o glini, ki se včasih prav rade izmuznejo, npr. o pustem dotiku, kar kaže na specifične spremembe v primeseh.

Na tablah opazimo, da je nekaj lončkov, ki jih je Lj. Plesničar prvotno datirala zgodneje, avtorica postavila v polno 4. stol. Tako, npr., gr. 230 ali pa gr. 213 z novcem Gordijana III. iz časa 238–244, za kar pa avtorica ne daje (vsaj meni znane) trdne argumentacije.

Med lončenimi posodami 4. stol. najdemo na tab. 67 tudi kaneliran lonček iz gr. 14 (in ne iz gr. 15) na severnem emonskem grobišču, kjer je pridan celo novec Marka Avrelija. Ker avtorica ne navaja posebne utemeljitve za to datacijo (ali morda ni znana), pa obenem posoda oblikovno resnično odstopa od drugih, menim, da je prišlo do neljube pomote.

Knjigo bom jemala pri svojem delu vsak dan v roke. Res zasluži ime priročnik in tudi sodelovanje Susanne Zabehlicky-Scheffenegger pri pregledu prevoda nam zagotavlja, da je delo dobro opravljeno. Morda se za spoznanja, ki nam jih je avtorica s pričujočim delom posredovala, smemo zahvatili tudi na ta način, da jih upoštevamo pri svojih nadaljnjih raziskovanjih.

Verena VIDRIH PERKO

László Barkóczi: *Pannonische Glasfunde in Ungarn.* Studia Archaeologica 9, Budapest 1988, 4 slike in 117 tabel.

Gre za dokaj obsežen katalog antičnega stekla. Geografsko je zajet le del province Panonije, ki danes pripada Madžarski.

V kratkem uvodu je gradivo razdeljeno v pet faz. Le-te so oblikovane na podlagi kronologije antičnih nekropol in naselbin (Arrabona, Aquincum, Brigetio, Intercisa):

a) 1. in 2. stoletje, do izbruha markomanskih vojn;
b) od 167 do približno 270;
c) od 270 do 330;
d) od 330 do 380;
e) od 380 do prve polovice 5. stoletja.

V nadaljevanju je vsako obdobje predstavljeno z glavnimi značilnostmi, ki jih kaže stekleno gradivo.

Prvi pojav antičnega stekla na področju tega dela Panonije sodi po Barkóczijevem mnenju v obdobje vlade cesarja Klavdija, že v flavijskem obdobju pa je bila uporaba stekla močno razširjena. V 1. in na začetku drugega stoletja je material soroden italskemu. Ta slika je predvsem izrazita na zahodnem področju, medtem ko je na vzhodnem delu material bolj raznolik. V drugem stoletju so vplivi italskega področja še poudarjeni, hkrati pa se počasi oblikuje lokalna produkcija.

Druga faza je čas ohromitve proizvodnje, po koncu markomanskih vojn pa sledi ponoven razcvet obrti. Forme so izredno raznolike, prevladovati začne enobarvno modrozelenkasto steklo.

Barkóczi ugotavlja, da je prva polovica tretjega stoletja čas najbolj cvetoče steklarske proizvodnje na tem področju. Naslednja obdobja ne prinašajo večjih novosti, proizvodnja je še naprej dokaj kontinuirana.

Zanimiv del publikacije je predstavitev raziskav o lokalni steklarski proizvodnji. Izkopavanja večjih urbanih središč so razkrila mnogo novih prvin za proučevanje domače steklarske obrti. Sodeč po najdbah je imela steklarska industrija, če jo lahko tako imenujemo, dokaj vidno mesto med obrtmi tudi v Panoniji. V Akvinku je L. Nagy še pred 2. svetovno vojno naletel na sledi steklarskih delavnic v južnem delu mesta. Našli so staljene in sprijete steklene posode ter grobe, neobdelane kose stekla. V povojnih raziskovanjih so izkopavanja potrdila domnevo o steklarski delavnici v Akvinku.

Med najdbami je posebej zanimiv pečat za odtisovanje dna steklenic in kamnita posoda, zapolnjena s stekleno maso. Tudi v Brigetiju so odkrili večje število slabo izdelanih in zavrženih steklenih izdelkov.

Glavni del knjige je kataloški pregled steklenih posod. Oblikovan je po kronološki shemi, ki je razložena v uvodnem delu. Posode so razdeljene po večjih skupinah in v okviru teh še po variantah. Poleg literature o objavi predmeta je navedena okvirna datacija oblike.

Na koncu je poleg risb predmetov dodanih še nekaj tabel s fotografijami najbolje ohranjenih posod.

Katalog vsekakor nudi precej primerjalnega gradiva tudi za steklo z našega področja.

Irena LAZAR

Rajko Bratož: *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Acta ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986.)

Že v predgovoru nas opozorijo, da se knjiga razlikuje od dosedanjih zvezkov *AES*, saj ne gre za objavo malo znanih in težko dostopnih virov za cerkveno zgodovino, ampak je poizkus zgodovinske sinteze najzgodnejših obdobij v zgodovini krščanstva na vsem nekdanjem

slovenskem naselitvenem prostoru, na zahodu in na jugozahodu.

Avtor je v uvodu najprej spregovoril o vrzeli v našem zgodovinopisju, ki doslej temu obdobju ni posvečalo dovolj pozornosti. Sosednje dežele imajo že vse zelo moderne sinteze zgodovine in arheologije krščanstva za celotno antično obdobje in s temi deli nas v kratkem seznani.

Sledi izjemno natančen in bogat pogled v slovensko zgodovinopisje z zelo preglednimi in poučnimi citati.

Pomembno je tudi, da avtor zgodovinarje, ki so se bolj ali manj ukvarjali s tem obdobjem, tudi vrednoti. Za bralce ali študente je to vsekakor dobrodošlo. Natančno nas R. Bratož seznani tudi s slovenskimi arheološkimi razpravami, ki so skušale s pomočjo materialne kulture pojasniti nekatera vprašanja prvih sledov krščanstva na Slovenskem.

Opravljeno delo primerja s stanjem v sosednjih deželah in ga ovrednoti kot skromno, toda pomembno.

Sledi I. poglavje o začetkih krščanstva, ki prinaša prva poročila o kristjanih v bližini poznejšega vplivnega območja oglejske cerkve. R. Bratož jih je črpal v antičnem, srednjeveškem ter novoveškem zgodovinopisju, v teoloških razpravah in arheoloških raziskavah. Sledi poglavje o nastanku in razvoju žarišč širjenja krščanstva v sosedstvu. Potem preide k legendam. Legende natančno, lahko bi rekli mikroskopsko, preišče in zavrže vse nabrekle, poznejše dodatke, ki so brez prave zgodovinske vrednosti. Do teh »plev« se dokoplje s primerjanjem legend med seboj, in tako zanesljivo spregleda in najde vsako drobno, toda zelo pomembno zrnce resnice. Pomaga si s terminologijo (za rimski upravni aparat), z izvirnostjo besedila, s stereotipnostjo opisovanj, nato pa še s temeljitim pretresom tega, kdaj je bila legenda zapisana, prepisana ali celo predelana.

(Citirana in uporabljena literatura je tudi v tem poglavju izjemno bogata in nam priča o neutrudljivosti mladega slovenskega zgodovinarja R. B.) Tako podrobno spoznamo legendo o sv. Mohorju in Fortunantu iz Ogleja, legendo o oglejskih devicah. Na podlagi teh izsledkov sledi razprava o razvoju krščanstva v Ogleju.

Podrobno nam avtor prikaže rimske vplive, jih loči od aleksandrijskih in egipčanskih, celo sirijskih in salonitanskih. Posledica vpliva aleksandrijske cerkve na oglejsko je že zelo zgodnje čaščenje Marije, tako imenovan Marijin kult, ki je bil zelo intenziven že ob koncu 4. stol., čeprav je šele efeški koncil l. 431 razglasil dogmo o Mariji kot božji porodnici. In resnično so bile, ugotavlja avtor, glavne škofijske cerkve na oglejskem področju posvečene Mariji, prav tako tudi del najstarejših samostanov. Prvi latinski traktat v latinščini je o Mariji leta 383 napisal Hieronim.

Sledi spoznavanje judovskih prvin, npr. praznovanja sobote, ponekod v Furlaniji povezanega celo s starim keltskim izročilom – kultom Belene. Zanimivo je podpoglavje o oglejski veroizpovedi, kjer nam avtor z natančno analizo Rufinovega zapisa iz l. 404 prikaže, kako se je z nekaterimi spremembami besedila stare rimske veroizpovedi oglejska cerkev zaščitila pred herezijami.

Iz Ogleja se je krščanstvo širilo na območje Istre in Trsta. Vprašanju istrskih in tržaških mučencev je dodana tabelna preglednica primerjave besedila, imen in drugih podrobnosti.

Zelo zanimiva je tudi razprava o Maksimu novigrajskemu ali ljubljanskemu, saj slednjega časti Ljubljana kot škofa in mučenca.

Avtor za Novigrad dokaže obstoj kulta sv. Maksima že sredi 12. stoletja, medtem ko je legenda o ljubljanskem škofu in mučencu vse do 17. stol. nedokazana, ne omenjata ga niti ustanovni listini ljubljanske škofije iz l. 1461 in 1462. Torej je kult sv. Maksima v Ljubljani delo protireformacijske dobe, časa, iz katerega izvira tudi najstarejši napis na plošči v ljubljanski stolnici. Legendi o obeh Maksimih pa nimata nikakršne historične vrednosti!

Avtor nam v naslednjem poglavju predstavi materialne, predvsem arheološke dokaze za obstoj krščanstva o okoliščinah v zvezi z misijonom in o njegovih značilnostih.

Drugo poglavje predstavi domnevno preganjanje kristjanov v dobi cesarja Numerijana. Uvod je spet zgodovinski oris dobe, kjer nam R. B. razloži, kako legende pripisujejo temu cesarju, vladajočemu le na Vzhodu, in še to le kratek čas (283-284).

Sledijo legende o sv. Hilariju in Tacijanu, o Servulu iz Trsta, Germanu Puljskem in Pelagiju Emonskem. Oznaka Emone, kot mesta v Karniji v legendi o Pelagiju je ena najstarejših omemb Kranjske in izhaja iz upravne razdelitve v gotski dobi, ob koncu 5. ali najkasneje v prvi pol. 6. stol. Legenda nam tudi kaže, da je istrska varianta vsaj poltretje stoletje mlajša od emonske. Gotovo gre tu, ugotavlja R. B., za prenos kulta mučenca, ki je trpel v Emoni, na istrsko obalo. Možen vzrok za to so gotovo lahko bili slovanski vpadi ob koncu 6. stol., ko se je del emonskega prebivalstva umikal na bližnjo severnoistrsko obalo, in to prav na območje, kjer naletimo na čaščenje mučenca Pelagija.

V Numerijanovo preganjanje kristjanov naj bi spadalo tudi trpljenje Maksimilijana iz Celee. Avtor tudi to legendo predstavi in ovrednoti, nato pa ugotovi, da je bil pisec legende zelo izobražen in dober stilist. Legenda ni izvirna in je za zgodovinarja obrobne vrednosti. Čas Maksimilijanovega mučenstva

ostaja še naprej neznanka. Čaščenje tega istrskega svetnika kot škofa in mučenca nam kaže na prenos relikvij z južnonoriškega (celjskega) območja v času bega staroselcev pred Slovani in Avari konec 6. stol., morda pa tudi pozneje.

Tretje poglavje govori o preganjanju kristjanov v obdobju tetrarhij in o življenju krščanskih skupnosti do nastopa verske svobode. Sledi zgodovinski oris dobe, s prvim protikrščanskim ediktom cesarja Dioklecijana in sovladarjev, pa vse tja do Galerijevega tolerančnega edikta s konca aprila 311. Vidna posledica spremembe državne politike je razcvet oglejske krščanske skupnosti, ki se je tedaj prvič zanesljivo vključila v življenje ekumenske cerkve.

Sledijo oglejski mučenci; med njimi je v ospredju Kancijeva skupina, ki nima le historičnega ozadja (mučence omenja v pridigi tudi torinski škof Maksim), temveč tudi arheološko dokazan pokop v kraju Škocjan ob Soči, kjer so v šestdesetih letih tega stoletja izkopali ostanke starokrščanske bazilike brez apside iz druge pol. 5. stol., zgrajene na temeljih male pokopališke cerkvice iz 1. pol. 4. stol. Napis na sarkofagu iz srede 4. stol., najdenem v Škocjanu ob Soči, pripoveduje, da v njem počiva mučenec Krizogon in nam tako potrjuje zgodovinsko utemeljenost ene in druge legende.

Med oglejskimi mučenci sta bila doslej najbolje proučena Feliks in Fortunat. Njuna legenda je, trdi avtor, gotovo ena najboljših, kar se jih je ohranilo o oglejskih mučencih. Njen nastanek datiramo v drugo pol. 5. stol. ali v 6. stoletje.

V zadnjem podpoglavju nam je predstavljeno življenje oglejske krščanske skupnosti v dobi preganjanja. V prid pisanim virom, ki nam po avtorjevih besedah skoraj nič ne povedo o kultnem življenju, spregovorijo tokrat spet arheološki dokazi, saj so bili pod Teodorjevo baziliko najdeni ostanki zasebne hiše s prostorom, prirejenim za krščanski kult (domus ecclesiae).

Vse to dokazuje, da je imela oglejska krščanska skupnost že v času pred nastopom verske tolerance velik prestiž na vsem severnojadranskem območju.

Seznanimo se z legendo o sv. Justu, zavetniku Trsta, ki temelji na izvirnem izročilu, obenem pa izraže domnevo o življenju v verski skupnosti.

Pokop sv. Justa ob obali nam spet potrjujejo arheološka izkopavanja na prostoru cerkve Madonna del Mare, zgrajene na temeljih starokrščanske bazilike, nastale ob koncu 4. stol. Gre za pokopališko cerkev z mozaičnimi napisi iz 5. in 6. stol. V prezbiteriju so naleteli na prostor za relikvije, ki po mnenju večine pripadajo sv. Justu, kar pa ni zanesljivo dokazano.

Sledi podpoglavje o drugih krščanskih skupnostih v Istri in v njenem sosedstvu. Razkrije nam vprašanje razvoja cerkvene organizacije. Barbarigo pri Puli poznamo predvsem po arheoloških izkopavanjih in ostankih arhitekture, majhne kapele, za krščanske skupnosti iz dobe preganjanja pa vemo, da so obstajale v Poreču in Pulju.

Četrto poglavje govori o Viktorinu Ptujskem in njegovi dobi. Bil je največja in zgodovinsko najbolje dokumentirana osebnost iz zgodovine krščanstva v predkonstantinski dobi na obravnavanem ozemlju, hkrati pa tudi prvi literarni ustvarjalec na območju današnje Slovenije. R. B. nam predstavi Petoviono v času, ko je bilo to gospodarsko cvetoče, upravno pomembno, a kulturno nedvomno provincialno mesto ob Dravi. Viktorin se je le stežka naučil izbranega latinskega izražanja, kar mu Hieronim večkrat očita.

Viktorin je bil predvsem učenec grških cerkvenih očetov, v prvi vrsti Origena. R. B. piše, da je bil Viktorin fasciniran od Origenove biblijske ekstaze, ki jo je skušal z velikimi ustvarjalnimi prizadevanji prenesti v latinski svet. Hieronim imenuje Viktorina petovionski škof. Torej je bila krščanska skupnost v Petovioni v času njegovega delovanja organizirana kot škofija. To dejstvo pa nam kaže na zadostno velikost krščanske skupnosti, na njeno materialno samozadostnost in na cerkvenopravno organiziranost.

Sledijo zanimiva razmišljanja o Viktorinovem delu in delovanju. Avtor nam predstavi tudi izgubljene ter ohranjene spise. Spoznamo Viktorinove vzornike, Hieronimov odnos do Viktorina in spise: Traktat o stvarjenju sveta, Komentar k razodetju in Teologijo ter Boj proti herezijam.

Temu izjemnemu in izčrpnemu delu sledi priloga, v kateri je prvič objavljen spis o mučeništvu sv. Mohorja in Fortunata po Stiškem rokopisu iz prve pol. 15. stol., ki je na Slovenskem skorajda, v mednarodnem svetu pa popolnoma neznan. Besedilo legende je po »Stiškem rokopisu« pripravil F. M. Dolinar, opombe in prevod pa so delo Rajka Bratoža.

Predstavljeno delo je nekoliko dopolnjena disertacija, ki jo je avtor ubranil na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

Mlademu zgodovinarju želimo še veliko delovnih uspehov!

Verena VIDRIH PERKO

Volker Bierbrauer: *Invillino-Ibligo in Friaul 1, Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche castrum.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33, 1987.

484 strani, 180 tabel, več risb in 11 prilog.

Invillino-Ibligo in Friaul 2, Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 34, 1988. 170 strani, 55 tabel, več risb in 11 prilog.

Pred nami je rezultat velikega dela, monografija o sistematično izkopani postojanki Ibligo-Invillino, eni izmed langobardskodobnih utrdb, omenjenih pri Pavlu Diakonu v zvezi z avarskim vpadom v Furlanijo leta 610. Dosedanji raziskovalci so v tej in nekaterih drugih točkah videli t. i. langobardski limes, zato je bilo treba to domnevo preveriti.

V predgovoru opisuje J. Werner historiat raziskovanj poznoantičnih utrdb v vzhodnoalpskem prostoru, ki so jih začeli z izkopavanji na Lorenzbergu in Goldbergu v Reciji ter nadaljevali z Invillinom in Vranjem. Pokaže vso dolgo in težavno pot raziskav najdišča (vključno s potresom leta 1976, ki je zrušil zgradbo depoja na terenu), od prvih problemskih razglabljanj o njem leta 1952, začetkov sondiranj leta 1962 pa vse do izida knjige. Izkopavanje je potekalo v devetih delih, in sicer med leti 1962 in 1974. Werner poudarja, da je za sedaj to edina poznoantično-srednjeveška naselbina na južnem vznožju Alp, ki je v celoti raziskana. V. Bierbrauer v uvodu prikaže prometnogeografsko stanje in ponudi sežet topografski opis drugih, pri Pavlu Diakonu omenjenih utrdb. Prikaže tudi obseg in pomen arheoloških najdb iz 5.–7. st. v Furlaniji.

Tik nad današnjim naseljem Invillino se dviguje iz ravnine ob reki Tilment strm, skalnat in povsem izoliran hrib Colle Santino. Ima naravnost fantastično naravno obrambo in je bil zaradi tega vedno privlačen za poselitev. Nekoliko dalje od današnjega naselja, ob reki navzgor, pa leži drug, nižji in naravno ne tako dobro utrjen hrib Colle di Zuca, na katerem je nekoč stal sakralni objekt, zraven njega pa pokopališče. Oba hriba sta bila predmet intenzivnih raziskovanj.

Časovno je obstoj postojanke na Colle Santino razdeljen v tri obdobja. V obdobju I, ki se začne v prvi polovici ali sredini 1. st. n. š. in traja do sredine ali druge polovice 4. st., sta bila zgrajena dva kompleksa zgradb, ki jih je zaradi kasnejših predelav težko v celoti rekonstruirati. Gre za ostanke majhne podeželske naselbine. Za gradivo iz tega obdobja so značilni predvsem lonci tipa Auerberg.

V obdobju II (sredina/druga polovica 4. st. - prva polovica 5. st.) se je zunanja podoba kaj malo spremenila. Večje so spremembe v načinu življenja. Poleg številnega orodja so našli tudi sledove predelave železa in stekla, torej močne sledove obrtniške dejavnosti. V drobnem materialu se v tej fazi prvič pojavi uvoženo blago (severnoafriška sigilata in oljenke, prav tako pa tudi amfore in vrči istega in vzhodnomediteranskega izvora). Pripadajoče grobišče ni bilo odkrito.

Poselitev v obdobju II je bila prekinjena in v obdobju III nastopi oblika poselitve, ki se v vseh bistvenih sestavinah loči od prejšnje. Začne se v prvi pol. 5. st. in traja do druge pol. 7. st. Poglejmo natančneje posamezne elemente te faze. Dokaj nejasna je utrditev postojanke, saj obzidje ni bilo najdeno. Na podlagi najdbe debelejših zidov v tehniki suhega zidu ob robu utrdbe avtor domneva, da je šlo za stolpe. Vendar je zanesljiv le kvadraten na JZ strani, ki pa je zidan z malto.

Stavbe iz tega časa so bile uporabljene za stanovanjske namene in obrtniško dejavnost; poleg njih so tudi le delno ohranjeni, funkcionalno podrobneje neopredeljivi ostanki stavb. Edina z malto zidana zgradba je stolp. Zgradbe tega obdobja so enostavne, dolge pravokotne hiše. Temelj v tehniki suhega zidu je bil debel 0,6 m, v zgornjem delu domneva avtor leseno nadgradnjo. Tovrstne konstrukcije so bile v rabi le v obdobju III, kar je zelo olajšalo opredeljevanje posameznih stavbnih objektov. Stavbe so bile večidel enako orientirane, domnevno glede na smer vetra v dolini. Stanovanjske površine pri zgradbah segajo od 28 m^2 do 103 m^2. Pregradnih sten pri izkopavanju niso ugotovili; možno je, da so bile lesene. Tla so bila zgrajena iz kamnitih plošč ali lesena. Ognjišč v notranjosti niso našli. V uporabi je bilo tudi še manjše zidano poslopje iz obdobja II. Glede na količino najdenega ženskega nakita je avtor stavbe opredelil kot prebivališča družin. To je potrdila tudi raziskava tipa dolgih pravokotnih hiš s številnimi analogijami. Dve bistveno manjši zgradbi je opredelil kot prostore za obrtniško dejavnost. Sledovi stavb v sedlu pod cerkvijo so bili preslabo ohranjeni, da bi jih bilo mogoče interpretirati. Relativna stratigrafija je jasna. Lesene stavbe so bile zgrajene preko ostankov starejših zgradb obdobja II. Njihovo postavitev umeščajo drobne najdbe v čas 5./6. st.

V nasprotju z zgradbami iz obdobja II, kjer je mogoče govoriti o dveh stavbnih kompleksih, imamo v obdobju III opraviti s posamezno stoječimi zgradbami enostavnih pravokotnih oblik. Tudi ni povsem jasno, ali je v obdobju III razvidna celotna poselitev platoja, kajti možnosti za ohranitev temeljev suhega zidu so bile zelo slabe. Prav tako ni mogoče odgovoriti, ali so bile v naselbini tudi lesene stavbe brez kamnitih temeljev. V obdobju II je bilo več manjših cistern, v obdobju III le ena večja, ki je bila uporabljana do 6. st. Kasneje so jo uporabili za obrtniško dejavnost. Povezava med obdobjema II in III sta izdelovanje stekla in predelava železa.

Avtor je opravil dokaj obširno in minuciozno analizo drobnega gradiva predvsem s pritegnitvijo analogij iz širšega alpskega prostora in deloma tudi od drugod. Med najdbami orožja je posebej zanimiv zaključek ročaja meča, ki sodi v 6./7. st. in kaže na navzočnost Langobardov. Precej je puščic. Med njimi je 14 takšnih, ki jih je po analogijah mogoče označiti za bizantinske in sodijo v 6. st. Njihovo kartiranje je pokazalo, da ležijo prav na straneh, od koder je bil napad najlažji in jih zato avtor označuje kot ostanke bizantinskega napada v 6. st. in ne kot naključne naselbinske najdbe.

Posebej se je Bierbrauer pomudil ob elementih romanske staroselske noše. Tako je obdelal posamezne tipe fibul, uhanov (s košarico, s poliedričnimi zaključki, z več zankami) idr. Zelo tehtna in koristna se zdi obravnava keramike, posebej kuhinjske (Hauskeramik). Ta je bila izredno številna in najdena v jasno določljivih plasteh in zaključenih kompleksih. Spodbudila ga je, da se je lotil temeljite obdelave, kjer pa se ni omejil le na to najdišče, ampak je upošteval večji del do sedaj objavljenih najdb v vzhodnoalpskem prostoru. Posebej omenja naša najdišča (Rifnik, Vranje, Ajdna, Prapretno, Hrušica), ki so precej pripomogla k oblikovanju posameznih tipoloških in časovnih skupin. Čeprav bo prikaz potrebno še v mnogočem dopolniti, pa je nedvomno že zdaj zanesljiv temelj.

Pomembna je tudi podrobna analiza steklenih kozarcev z nogo (Stengelgläser), katerih ostanke najdemo pri izkopavanjih večine poznoantičnih najdišč. Tudi tu je opravil tipologijo in posamezne skupine v okviru znanih analogij datiral. Najdbe teh kozarcev so v Invillinu izredno številne, zato avtor domneva, da so jih izdelovali tu.

Na hribu je bilo najdenih 43 novcev. Le dva pripadata obdobju III (Honorij, Zeno).

Vsi bolje datirani predmeti so časovno razporejeni med prvo pol. 5. st. do sredine ali druge polovice 7. st. Posebej važne so najdbe fibul iz 5. st., ki kažejo, da med obdobjema II in III ni bilo presledka. Ni zanesljivih znakov, ki bi kazali do leta 700 ali celo čez. To potrjuje tudi obstoj majhnega grobišča na SZ delu zahodnega platoja v ruševinah naselbine. Grobovi pripadajo 8. ali celo še poznemu 7. st.

Pri opredelitvi etnične pripadnosti v obdobju III se je avtor pomudil ob vprašanju, ali je mogoče dokazovati germansko navzočnost v postojanki. Pri večjem delu bolje opredeljivih kosov gradiva je iz množice najdb romanskega staroselskega prebivalstva mediteranskega kroga težko izločiti germanske elemente. Dokazi za navzočnost Vzhodnih Gotov manjkajo, čeprav jih historično ne moremo povsem izključiti. Zanesljiva je navzočnost Langobardov. Vprašanje je le, kakšen obseg je imela in koliko časa je trajala. Tu avtorja vznemirja predvsem pomanjkanje značilnih najdb, ki kljub domnevi, da je bila naselbina sredi 7. st. pri odhodu temeljito očiščena, ni prepričljivo. Stanje primerja z našimi najdišči (Rifnik, Vranje), kjer so relativno dobro zastopane najdbe pečatne in glajene keramike. Ob tem se vprašuje, kako so sploh izgledale langobardske naselbine. Imamo sicer nekaj grobišč, kjer so najdbe povsem nedvoumne, nimamo pa pripadajočih naselbin. Kako so izgledale naselbine, kjer so živeli Langobardi skupaj s staroselci?

Posebno važen je ekskurz, v katerem se avtor posveča načinu gradnje hiš na Colle Santinu. Dokaj temeljito obdela do sedaj znane stavbe v višinskih utrdbah in drugih naselbinah ter pri tem ugotavlja, da tudi različen način gradnje stavb v Invillinu ne potrjuje germanske prisotnosti.

Trgovanje na daljavo dokazujejo ostanki boljše keramike, amfore in vrči. To problematiko je temeljito obdelal M. Mackensen. V obdobju III je v začetku zastopana severnoafriška sigilata in za čas od sredine 5. do sredine 6. st. tudi vzhodnomediteranska sigilata.

Razlogi, zaradi katerih so zapustili kastrum, niso jasni. Ni sledov nasilnega konca. Kje so zgradili novo naselbino, ne vemo, najverjetnejša je domneva, da kar na mestu današnje vasi pod hribom, ki je ohranila staro ime.

Iz časa po opustitvi je bilo na vrhu najdeno majhno grobišče poznega 7. in 8. st., nekaj zelo skromnih ostalin pa na sedlu pod cerkvijo. Časovno jih določa uhan iz 8. st., kakršen je bil najden tudi na grobišču.

Utrdbi Ibligo pripadajoča nekropola je ležala na hribu Colle di Zuca. Zaradi kasnejših posegov v teren je bila skoraj v celoti uničena. Dejstvo pa je, da je nekropola na tem mestu obstajala že pred gradnjo zgodnjekrščanske cerkve. Grobišče kaže na značilnosti prebivalcev romanske pripadnosti.

V prvi polovici ali v sredini 5. st. – torej podobno kot naselbina na Colle Santino – je bila zgrajena 39,80 m dolga cerkev (avla in trihora). Avla, v kateri so bila tla okrašena z mozaiki, sovpada s sorodnimi objekti na področju akvilejske metropolije. Ima prostostoječo klop s katedro, zvišan prezbiterij z oltarjem, ograjo in soleo. Avla je bila namenjena običajnim liturgičnim opravilom, v trihori pa so krstili in birmali. Torej so v njej združene funkcije krstilnice in konsignatorija. Ker sta trihora in avla istočasni, bi smeli govoriti o družini cerkva. Kljub legi ob grobišču pa cerkve ni mogoče označiti kot pokopališko. Pri tem se avtor upravičeno vprašuje, koliko so kategorije 3. in 4. st. za posamezne cerkvene

objekte ustrezne tudi za 5. in 6. st., in da bo potrebno znova razmisliti o funkcijah nekaterih že prej odkopanih cerkva (Zuglio, Teurnia). Cerkev iz 5. in 6. st. je pogorela. Glede na grob, ki so ga vkopali v opuščeno cerkev, je to katastrofo mogoče datirati pred sredino 7. st. Kmalu zatem so na mestu trihore zgradili nov objekt. V 8. st. je bila zgrajena nova stavba, manjša od poznoantične in brez krstilnice. Verjetno že istočasno je nastala tudi cerkev na Colle Santino. Ta naj bi po avtorjevem mnenju po morebitnem nekajdesetletnem hkratnem obstoju izpodrinila zgodnjesrednjeveško cerkev s Colle di Zuca. Njenega konca ni mogoče natančneje opredeliti, terminus post quem ponuja oltarni križ iz druge polovice 8. in prve polovice 9. st.

Marijina cerkev na Colle Santino je spet imela baptisterij in je postala v srednjem veku sedež prafare (pieve).

Ko poskuša najti razloge za nastanek naselbine v obdobju III, se Bierbrauer ustavi ob problematiki obrambe meje v prvi tretjini 5. st. *(tractus Italiae circa Alpes)*. Začetek obdobja III sovpada s tem datumom, zato je možno pomisliti tudi na postojanko v sklopu tega sistema.

Pomudi se tudi ob problemu langobardskega limesa, ki so ga v dosedanji literaturi največkrat povezovali prav s kasteli, med katerimi je omenjen Invillino. Na podlagi opravljenih raziskav pove, kako si on predstavlja ta limes oziroma uporabo teh postojank. Domneva, da so se Langobardi zatekli v te utrdbe le ob nevarnostih, niso pa tam živeli. Nasprotuje temu, da bi utrdbo imenovali langobardska vojaška točka ali celo del limesa. Zato v bodoče predlaga poimenovanje langobardskodobni kastrum.

V posebnem historično-topografskem prispevku obravnava znani specialist za rimske ceste in topografijo L. Bosio utrdbo Invillino, kastrume omenjene pri Pavlu Diakonu, in rimske ceste v vzhodnem delu desete regije.

Živalske kosti, pridobljene pri izkopavanjih, sta obdelali in interpretirali M. Stork in A. von den Driesch. Analiza kaže vso pestrost prehrane, ki jo je na ta način mogoče ugotoviti. Večinoma gre za domače živali, redko divjad in zanemarljivo malo ptičev. Zanimiva, čeprav pričakovana je navzočnost treh vrst morskih rib in ostrig iz beneškega zaliva.

Knjiga je obsežno delo, nabito s podatki in različnimi ekskurzi, v katerih še posebej izstopata avtorjevo poznavanje drobne materialne kulture in široko obzorje. Obenem je opravljeno s prislovično nemško natančnostjo. Številni podatki bodo kot analogije zelo uporabni v prostoru Vzhodnih Alp, posebej v Sloveniji, kjer smo v zadnjih desetletjih začeli z izkopavanji večjega števila tovrstnih postojank.

Delo je tudi po svoji tehnični izvedbi na najvišji ravni, ravni, ki si jo je določila Komisija za arheološko raziskovanje poznorimske Recije pri objavljanju svojih monografij. Obsežna je risarska in fotografska dokumentacija: tlorisi zgradb, profili, planumi ter kartiranja posameznih tipov najdb.

Škoda je, da pri obravnavi grobe hišne lončenine avtor ni upošteval raziskav S. Pahiča, ki se je ob objavi dela najdb z Brinjeve gore posebej posvetil tej problematiki in naredil pregled tipološkega spektra več slovenskih najdišč (*Arh. vest.* 31, 1980, 89 ss). Ponovno pa poudarjam, da je prav poglavje o grobi kuhinjski keramiki v Bierbrauerjevem delu posebej pomembno in bo skupaj s skorajšnjo objavo disertacije H. Rodriguez o tej temi postavilo tovrstna raziskovanja za velik korak naprej.

Kritično se je potrebno ozreti tudi na zemljevid na str. 334, kjer je prikazana razprostranjenost teh utrdb v vzhodno- in srednjealpskem področju. Zavedamo se, da je bil narejen že pred leti (gl. članek Frühmittelalterliche Castra im östlichen und mittleren Alpengebiet: germanische Wehranlagen oder romanische Siedlungen? Ein Beitrag zur Kontinuitätsforschung-, *Arch. Korrbl.* 15, 1985, 497ss, Abb. 1), kar pa avtorja ne opravičuje, da bi ga ne bil za to priložnost dopolnil in popravil. Tako je Sveta gora prikazana kot arheološko dokazan kastrum, čeprav to ne drži. Po tej logiki bi moral upoštevati tudi Blejski grad, Kranj in Vinji vrh, česar pa ni storil. Prav tako ni dokazan kastrum v Neviodunumu. Verjetno misli na Velike Malence. Izpuščena pa je cela vrsta drugih pomembnih najdišč v Sloveniji, Istri, Koroški. Razlog za to je slabo poznavanje naše literature, ki ga po pravilu opažamo pri strokovnjakih z drugega govornega področja. Res pa je tudi, da so mnoga naša najdišča zaradi skopih objav ali celo le preliminarnih notic tujcem neznana in jih zaradi nepreverljivih podatkov ne vključujejo v svoje raziskave. Tako se na zemljevidu kaže močno drugačna slika od tiste, ki sem jo predstavil v knjigi o utrdbah (*Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razr. SAZU 31 [1987]; mislim le na postojanke 5. in 6. st.). Prav primerjava kaže, kako so rezultati raziskovanj dandanes še v veliki meri odvisni od temeljne arheološke topografije.

Izid knjige je priložnost za to, da se ozremo na stanje raziskanosti in publiciranosti tovrstnih postojank pri nas. Če odštejemo Riedlova izkopavanja na Vranju, Sariina v Velikih Malencah in Šmidova na Rifniku, so bila večja sistematična izkopavanja opravljena v povojnem času: Rifnik, Brinjeva gora, Vranje, Hrušica, Polhograjska gora, Svete gore na Bizelj-

skem, Ajdna, Kučar, Rodik, Tinje, Korinjski hrib in Jurišna vas. Žal pa je pri nas večidel ostalo le pri preliminarnih poročilih. Množica gradiva, ki jo hranijo naši muzeji iz teh utrdb, pa je večji del še neovrednotena. Zato bodo morala naša raziskovanja v bodočnosti težiti predvsem k zaključku večjih izkopanih kompleksov, k njihovi predstavitvi in interpretaciji. Le ob upoštevanju že pridobljenih rezultatov bo mogoče smotrneje zastaviti nadaljnja dela in priti hitreje do odločilnih ugotovitev. Grenak priokus ima dejstvo, da so bila do sedaj v Sloveniji sistematično predstavljena (če izvzamemo katalosko obdelani Rifnik in manjši del raziskav na Vranju) le izkopavanja, ki jih je pri nas opravila nemška ekipa pod vodstvom T. Ulberta (Vranje, Hrušica). Pri izkopavanjih pridobljeno gradivo bo potrebno čim prej celovito ali pa vsaj v kataloški obliki objaviti, kajti prav to gradivo lahko v veliki meri prispeva k razrešitvi problematike staroselcev in preseljujočih se ljudstev, kar od nas pričakuje poleg domače tudi tuja strokovna javnost. Že bežna primerjava med objavljenim gradivom z Rifnika in Invillina nam pokaže mnogo večjo pestrost in bogastvo najdb prvega, če že odmislimo izjemno srečno naključje, da je bilo na Rifniku odkrito naselbini pripadajoče bogato grobišče.

Po tem ekskurzu se znova vrnimo h knjigi, ki je pred nami. Gre za izredno kvalitetno, kritično znanstveno delo, ki bo nedvomno postalo priročnik in zgled pri pisanju marsikatere sorodne monografije. Nam pa bo dragocena pomoč pri razumevanju zapletene problematike iz časa preseljevanja ljudstev.

Slavko CIGLENEČKI

Tito Miotti: *Castelli del Friuli 7, I sette castra di Paolo Diacono.* Udine 1988.

Danes je pred nami zadnji tj. sedmi zvezek Miottijeve serije »*Castelli del Friuli*«. S 671 stranmi je ta zvezek najobsežnejši. S podnaslovom »*I sette castra di Paolo Diacono*« pisec nakazuje svoje hotenje, da bi bil tudi najpomembnejši.

Po formalni plati je tudi ta zvezek enak prejšnjim. V mislih imam format, kakovost tiska in vezave, obsežnost in kakovost fotografske in druge, tj. grafične dokumentacije. V besedilu je 534 slikovnih prilog. Med njimi je 36 zemljepisnih kart, 493 posnetkov premičnih in nepremičnih objektov in 5 barvnih tabel s heraldičnimi simboli.

Besedilo je razdeljeno v naslednja poglavja:

Raziskave zgodovinskih in arheoloških virov

C. G. Mor, *Heraldika v Furlaniji pred razširitvijo fevdalizma*, 11–42.

T. Miotti, *Utrdbe v Furlaniji od začetkov do poznega srednjega veka*, 43–130.

M. T. Barbina, *O ženskem vprašanju iz furlanskih dokumentov v času kastelov*, 131–158.

A. N. Ciceri, *Gradovi in graščaki v nevianskem času*, 159–186.

V. Tomadin, *Kastel Colloredo di Monte Albano, Arheološka pričevanja*, 187–218.

P. C. Guida, *Keramika na kaštelirjih*, 221–259.

F. M. Sealti, *Keramika v rimskih utrdbah v Furlaniji*, 261–294.

V. Tomadin, *Srednjeveška keramika iz arheoloških izkopavanj v Furlaniji in Julijski Krajini*, 295–324.

T. Miotti, *Sedem kastrumov Pavla Diakona*, 325–374.

V. Šribar, *Langobardisches limes?* 375–383.

C. C. Desinan, *Osservazioni di toponomastica*, 385–398.

C. Gervasi, *Regionalna geologija*, 399–401.

S. Visentin, *Geografske koordinate*, 403–407.

S. Vesentin, T. Miotti, *Kartografija in topografska dokumentacija*, 409–491.

T. Miotti, *Kastrum Humin, kastrum Ragogna, kastrum Ibligine, kastrum Osoppo, kastrum Krimin*, 493–522.

T Miotti, *Utrdbe in učelande (lov na ptiče)*, 521–522.

G. M. Ferrario, *Splošni analitski pregled cele knjige*, 537–671.

Že pregled naslovov prispevkov nam priča o resnem namenu spopasti se s problemom popolnega prikaza vsega tistega v zgodovini Furlanije, kar bi lahko opredeljevali kot utrjeno bivališče. Dokumentacija in ustrezni komentar nista samo stavbni, ampak tudi historični in arheološki prikaz utrjenih objektov. Posebno vrednost ima lingvistična analiza, ki je povezana s srednjeveškim etničnim stanjem na severovzhodu Furlanije. Tito Miotti je še posebno pozornost posvetil langobardskemu limesu. S svojo ekipo, v kateri sodelujejo topografi specialisti, je dokumentiral vse objekte v neposrednem zaledju utrjenega sistema, o katerem govori P. Diakon. Pri tem načinu raziskav znanstveno ni sprejemljiva teza, kakršno zastopa Miotti. Zanesljivo je, da vse ostaline, ki jih citira Miotti, ne sodijo v langobardski čas. Nekatere izmed teh zidov so verjetno uporabljali tudi v langobardskem času, toda še vedno ne vemo, ali gre za limes ali kake druge objekte. Zelo verjetno je, da ostaline, ki jih navaja Miotti, sodijo v različna, tudi nearheološka obdobja. Odgovor na ta vprašanja lahko dajo samo arheološka izkopavanja. Te opravlja ekipa pod vodstvom prof. G. C. Menisa, ki je v letih 1987 in 1988

delovala v hribih severno od Nimisa. Odkrili so poznoantični obrambni sistem, ki je po vsej verjetnosti bil ponovno v rabi v langobardskem času in deloma najbrž tudi pozneje, tj. v času ogrskih in tudi turških vpadov. Do enakega izsledka so pripeljala izkopavanja severno od Faedis-Fojde. To nas vodi k tezi, ki sem jo postavil v svojem prispevku v 7. zvezku zbirke »*Castelli*«, tj. da zahodna meja strnjene slovenske poselitve v Nimisu in tudi v Fojdi teče ob poznoantičnem limesu. Ker smo na podobno stanje naleteli tudi ob Soči (staroslovanska nekropola v Moši) in na enako pri visokogorskem slovanskem naselju v Laucu (ketlaške najdbe v vasi Lauco), je teza o langobardskem limesu najbrž popolnoma upravičena. Za dokončno podobo tega poznoantičnega in nato langobardskega limesa, verjetno pa tudi tistega, kar zgodovina opredeljuje kot »limes avaricus«, bo treba opraviti selekcijo med številnimi ostalinami, ki se nam vsiljujejo kot rimske ali zgodnjesrednjeveške. Zato Miottijeva predstavitev »langobardskega limesa« ne more služiti kot dokument o dokončni podobi tega obrambnega sistema. Lahko je le osnova za arheološko-topografska dela, ki naj bi nas usmerila v izkopavanja. To ni bila kritika Miottijevega dela, ampak samo napotek oz. kriterij za uporabo zelo obsežne Miottijeve dokumentacije. Za proučevanje utrjenih bivališč v Furlaniji v vseh obdobjih so študije T. Miottija neizčrpen bibliografski vir. Zanj se da reči, da je najbrž zares popoln. Vrednost tega zvezka kot zaključnega v seriji »*Castelli*« povečuje kazalo pojmov, ki se pojavljajo v vseh sedmih zvezkih. Velik pomen ima Miottijevo delo tudi za slovensko zgodovinoslovje, prvič zato, ker obravnava Furlanijo kot celoto in drugič zato, ker je nemalo besedila posvečenega tistemu prostoru, ki ga mi opredeljujemo kot Slovenska Furlanja in drugi kot Beneška Slovenija. Ta del obravnave ni samo spomeniški, ampak tudi lingvističen. Ob tem lahko Slovenci iz matičnega dela domovine spoznavamo, kako malo poznamo slovenski kulturni in etnični prostor, kako nepopolno poznamo razširjenost naših prednikov v času okoli l. 1000. Naj sklenemo z ugotovitvijo, da je Miottijeva serija »*Castelli*« upravičila svoj nastanek in razvoj ter prof. Miottiju zaželimo, da svojega raziskovalnega dela ne bi opustil, kljub temu, da si je naložil na hrbet že več kakor polovico svojega osmega križa.

Vinko ŠRIBAR

Brigitte Mader: *Die Alpenslawen in der Steiermark – Eine toponomastischarchäologische Untersuchung.* Östereichische Akademie der Wissenschaften (Filosofisch-historische Klasse) Schriften der Balkankommission-Linguistische Abteilung 31, Verlag der Österreicheschen Akademie der Wissenschaften, Wien 1986.

Knjiga ima format 15×12 cm. Je broširana in ovita v polkartonasto ovojnico. Tisk je lep, pregleden in zelo berljiv. Knjiga ima 168 oštevilčenih strani, šest tabel arheološkega gradiva ter 21 kart razširjenosti toponimov in arheološkega gradiva. Poleg uvoda je v knjigi pet poglavij: zgodovinski uvod, abecedno urejen pregled slovanskih imen, ovrednotenje fonetičnega oblikovanja imen naselij in njihova morfologija, izsledki in ketlaška kultura na Štajerskem (zgodovina raziskav, pregled najdišč, arheološko in historično vrednotenje arh. gradiva).

Za glavnino besedila so v njej še pregled okrajšav in pregled literature, pregled slovanskih toponimov in osebnih imen ter predslovanski koreni besed.

Avtorica je opravila to dokaj obsežno delo zato, da bi lahko nesporno opredelila etnično pripadnost ketlaške kulture. S sintezo lingvističnih, arheoloških in historičnih podatkov nas Maderjeva poskuša približati podobi Slovanov na Štajerskem.

Od 11. do 112. str. sledi abecedni pregled tistih naselij v Avstriji, (takšnih je 618), ki imajo v svojem poimenovanju slovanske korene. Vsako ime oz. poimenovanje je temeljito jezikovno analizirala. Vsi ti kraji so vneseni na sekcijah avstrijskega prostora v merilu 1 : 50000. Taka obravnava je pokazala, da je bila s Slovani poseljena cela Štajerska. Avtorica je presenečena, ker so v okolici Gradca slovanski toponimi redki. Enako velja tudi za nekatere dele vzhodne Štajerske. Obogatitev slovenske jezikovne zakladnice s staroselkimi in romanskimi jezikovnimi relikti priča, da so Slovani na tem prostoru našli še staroselce, ki so jih sčasoma asimilirali. Maderjeva ugotavlja dve fazi prevzemanja slovanskih toponimov v bavarščino. Prva faza je čas, ko so nekako v polovici 8. stol. Bavarci prevzemali dolino Aniže. Nato sledi bavarska poselitev zg. Štajerske. Druga faza je najbrž povezana s salzburškim misijonskim delovanjem med Slovani. Nato sledi nova bavarska poselitev na Štajerskem, in sicer na krajih, ki so jih dobili v posest od vladarja. Ta proces poseljevanja pa je najbrž povezan z raznimi dogajanji v 10. st.

Ketlaška kultura na Štajerskem

Uvodnim besedam v to, za našo znanost najvažnejše poglavje, sledi avtoričina ugotovitev, da si v zvezi s tem stojita nasproti dve tezi: prva, da je ta kultura slovanska, in druga, da je zgodnjenemška. Avtorica meni,

da lahko končnoveljavno sklepamo le na podlagi jezikovnih ostalin, ki jasno pričajo, da so bili nosilci ketlaške kulture na Štajerskem Slovani. Maderjeva meni, da to pravilo lahko uporabimo za vsa najdišča ketlaške kulture na Avstrijskem. Knjiga nadaljuje z zgodovino raziskav ketlaške kulture na Štajerskem in interpretiranjem glavne literature o tej temi. Vse to se zaključuje s študijo J. Giesslerja, ki v bistvu zanika obstoj samostojne ketlaške kulture ter jo deli v predketlaško ter ketlaško I in II. Ketlaško kulturo obravnava kot karolinški oz. otonskodobni kulturni pojav.

Na trinajstih straneh Maderjeva navaja ketlaška najdišča na Štajerskem, (136-149). V nasprotju z dosedanjimi razmišljanji v zaključnem delu pravi, da ni mogoče ustvariti dokončne podobe ketlaške kulture na Štajerskem, in da je dosedanje opredeljevanje etnične pripadnosti še vedno v mejah domnev. Avtorica se nagiba k temu, da bi sprejela Giesslerjevo opredelitev o bavarsko-frankovski kolonizaciji na Štajerskem. Preseneča jo le dejstvo o sovpadanju ketlaških najdišč in slovanskih toponimov. Na tej podlagi sklepa o sožitju med Bavarci in Slovani. V *»Conversio Bagoariorum et Carantanorum«*, *»decima sclavonica«* ter številnih drugih virih in študijah, kot, npr., O. Kronsteiner, *Die alpenslawischen Personennamen*, Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2 (1981), je dovolj pričevanj o slovanski navzočnosti na Štajerskem vse do 14. st. Na tej podlagi meni zopet Maderjeva, je upravičeno domnevati, da je pojav ketlaške kulture povezan s slovansko navzočnostjo na Štajerskem. Iz metodoloških razlogov pa se zopet vrača k stari tezi o povezanosti te kulture s pojavom Bavarcev in Frankov. Maderjeva ne sprejema teze o ketlaški kulturi kot zgodnjenemški, vendar meni, da je treba še počakati na njeno dokončno opredelitev. Knjigo zaključuje pregled literature, ki zadeva ketlaško kulturo in pa slovensko jezikoslovje. Ta pregled sega vse do leta 1986. Zelo poučna in dobra je karta razširjenosti ketlaških najdišč ter karta toponimov in osebnih imen. Manjka pa podrobnejše dokumentacije sicer bogate ketlaške kulture.

Kljub vsej hvalevrednosti dela, ki ga je opravila, je Maderjeva tokrat zapravila priložnost, da bi se lotila etničnega opredeljevanja na podlagi definicije kulture. To bi jo pripeljalo k večstranski in ne samo k materialni in jezikovni analizi. Prišla bi do rezultatov, ki bi imeli metodološko in historično daljnosežne posledice.

Vinko ŠRIBAR

Emilia Mirmina: *Ambiente e storia nel territorio di Faedis*. Centro friulano di studi »Ippolito Nievo« – Atti del convegno regionale del 17 dicembre 1988, Udine 1988.

Centro friulano di studi »I. Nievo« prireja vsako leto simpozije, ki praviloma obdelujejo zgodovinsko, kulturnozgodovinsko, etnografsko, gospodarsko in drugačno podobo krajev, ki so vezani z Beneško Slovenijo, oz. z njenim najbolj zahodnim robom. Za slovensko znanost so ta srečanja in študije zelo pomembni, ker so doslej obravnavali zgodovinsko in jezikovno problematiko, ki je tesno povezana z našim kulturnim izročilom.

Na simpoziju v Faedisu (Fojdi) l. 1988 so obravnavali naslednje teme:

Antonio de Cillia: *Iz narodnega življenja na starem ozemlju Fojde in Soffemberga.*

Emilia Mirmina: *Po sledovih preteklosti na območju Kukanje.*

Vinko Šribar: *Imigracije Alpskih Slovanov v Furlanijo od VII. do XI. st. v luči arheoloških najdb.*

Lucciano Bubba: *O spremembah podobe pokrajine pri Fojdi.*

Renato Bota: *Zgodovinski podatki o mlinih v Faedisu in njegovi pokrajini.*

Franco Vaia: *Morfologija korita hudourniške struge potoka Breg od Fojde (Faedisa) in Raščaka (Raschiacco).*

Prostor, ki ga omenjene teme obravnavajo, je prostor vzdolž *»pedemontane«*, tj. na prehodu iz furlanske nižine v hribovito alpsko zaledje oz. v Slov. Benečijo. V vseh dosedanjih obravnavah so slovenske jezikovne relikte obravnavali kot enovit časovni pojav. V svojem predavanju pa sem pokazal na dejstvo, da imamo v Furlaniji opraviti najmanj s štirimi migracijskimi slovanskimi tokovi, in ker gre za velike časovne in tudi prostorske razlike, se razlikujejo med seboj tudi jezikovni relikti. Ker vse te ugotovitve temeljijo na arheoloških najdbah (v mislih imam seveda migracijske tokove), bi bilo treba študije razširiti in poglobiti. Sodelovanje slovenske znanosti na takih simpozijih je več kot potrebno za obe strani. Furlanskim kolegom pomagamo s svojim znanjem oz. poznavanjem lastnega jezika in lastne zgodovine, svoje zgodovinoslovje pa bogatimo z novimi spoznanji. Poudariti je treba, da so sodelujoči na simpozijih »I. Nievo« znanstveno zares neoporečni; to dokazujejo številna besedila s prejšnjih simpozijev. Sicer za tako kakovost jamči Univerza v Vidmu kot organizatorica ustanove »Centro di studi I. Nievo.«

O tem, kako resno je treba obravnavati simpozije, ki jih organizira ta ustanova, nam pričajo teme nekaterih simpozijev: leta 1987 Običaji in historični motivi na ozemlju Taipane-Tipane (Tipana je v geografskem središču Beneške Slovenije). Leta 1986 je bil v Tarcentu-Čenti simpozij z naslovom Tarcento

e la sua montagna. Med drugimi je na tem simpoziju sodeloval tudi Valentino Simonitti s temo »*Slovenci doline reke Torre. Preteklost in sedanjost skupnosti, ki umira.*« Tudi sicer so se nastopajoči s svojimi prispevki lotevali v glavnem zgodovine Beneške Slovenije. Omenil bi še simpozij v Attimisu iz leta 1982 in s temo: *Attimis in njegovo ozemlje v znamenju zgodovine*. Omenjam ga pa zaradi tega, ker bo v Attimisu simpozij tudi letos, vendar s poglobljenim interesom za zgodovinska dogajanja. Sodelovati je vsekakor treba, ker »Centro di studi Neviani« sooblikuje zgodovinopisje slovenskega naroda.

Vinko ŠRIBAR

G. G. Corbanese: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano* (Grande atlante storico, cronologico comparato). Udine 1987.

Med recenzijami, ki sem jih pripravil za 38. številko *Arh. vest.*, je bila prva knjiga istega avtorja, tudi pod enakim naslovom, vendar za čas do vključno zgodnjega srednjega veka. Temu delu smo posvetili zelo veliko pozornosti, ker je to bilo prvič, da so v kakšni italijanski zgodovini posvetili toliko pozornosti Alpskim Slovanom. Prva knjiga je izredno pomembna tudi za nas, slovenske arheologe. Druga knjiga nadaljuje oris zgodovine Furlanije, Trsta in Istre v visokem in poznem srednjem veku in vse do nove dobe. Za arheologe naj bi te vrstice veljale predvsem kot opozorilo, da je izšel tudi drugi zvezek historičnega atlasa tistega prostora, ki je bil za nas vedno zelo pomemben. Kot arheolog se ne čutim pristojen, da bi recenziral historični tekst in pa kartografsko obravnavo obdobja po letu 1000, vendar me ta tekst navdušuje, ker nam daje možnost pregleda nad zgodovino poznega srednjega veka istih ljudstev, ki smo jih obravnavali v obdobju zgodnjega srednjega veka. Zdi se mi, da tudi ta, drugi zvezek Corbanesejevega atlanta, zasluži vso pozornost iz metodoloških razlogov. Zdi se mi, da bi več Corbanesejevih kartogafsko-metodoloških prijemov v tem zvezku arheologi lahko s pridom uporabili tudi za demonstracijo in študij v arheoloških obdobjih. Avtorju je videti, da je šolan za velikega sistematika, ki zna zelo veliko pojmov spremeniti v kartografski jezik. Dejansko je znal skoraj vse pojme spremeniti v karte razširjenosti. Na ta način je čitanje njegovih besedil spremenjeno v vizualno doživljanje kartografskih pregledov. Corbanese to počne tudi z vsemi drugimi pojmi, ki jih je lahko urediti po določenih kazalih, kot, npr., kronološki, abecedni itd. Tako se je obsežno zgodovinsko besedilo o Severovzhodni Italiji, Istri in Julijskih Alpah spremenilo v »atlant« doslej najbrž neznane kakovosti. Menim, da si ne moremo dovoliti, da te knjige ne bi spoznali. Corbanese je prinesel v zgodovinoslovje prijeme, mimo katerih pisanje študij o zgodovinskih in arheoloških obdobjih ne bo več moglo.

Vinko ŠRIBAR

G. C. Susini: *Epigrafia romana*. Guide allo studio della civiltà romana dir. da S. Calderone e S. D'Elia ,X, 1, Jouvence 1982. 228 str., 64 tabel.

Susinijeva Rimska epigrafika ni nov poskus klasičnih uvodov v vedo, kakršnih imamo kar nekaj zelo dobrih, od R. Cagnata (*Cours d' épigraphie latine*, Paris 1914[4]), I. Calabi Limentani (*Epigrafia latina*, Milano: izhaja dopolnjeno v novih izdajah) in E. Meyerja (*Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973), ampak je vodič, ki želi opozoriti na nove in doslej manj opažene oz. zanemarjene vidike študija epigrafike in prispevati k bolj stimulativnemu čitanju rimskih napisov. Študij rimskih napisov je namreč ključnega pomena za vsakega, ki se ukvarja z antično zgodovino; avtor v kratkem uvodu citira besede Artura Solarija, učitelja, ki ga je visoko cenil: »Če hočete resno študirati antično zgodovino, se naučite razumeti napise; študirajte epigrafiko ali pa pojdite sadit zelje!«

Knjiga je smiselno razčlenjena na tri dele: 1. Rimski napisi, 2. Epigrafika: sporočilo in zgodovina, in 3. Kako se znajti v stroki in kako raziskovati; vsak od teh delov pa na vrsto poglavij, ki jim vedno sledijo dragoceni bibliografski napotki. V prvem poglavju prvega dela (Epigrafika) opredeli pomen rimske epigrafike v antiki in danes od kurzivnih napisov na zidovih, namenjenih kratkotrajni uporabi, pa napisov na predmetih za domačo rabo, na keramiki, steklenih in bronastih predmetih, nakitu etc. (t. i. *instrumentum domesticum*), ki so s trgovino prepotovali dolge razdalje, do monumentalnih počastilnih, sakralnih in nagrobnih spomenikov, ki so želeli sporočilo ovekovečiti »za večno« (*titulis manebis in aevo*, na spomenikih boš ostal za večno). Opozarja na širši kontekst, v katerem je treba gledati napis: bazo oz. zgradbo, ki ji napis pripada; samo besedilo napisa; pisavo, v kateri je napisano; širše okolje, ki mu je bil napis namenjen. Za določene vede so napisi edini vir, oz. eden od glavnih virov: za študij abeced, paleografijo, v veliki meri za onomastiko in prozopografijo. V naslednjih poglavjih se dotika najrazličnejših vidikov epigrafske tematike. Rimski napisi dokumentirajo rimsko civilizacijo predvsem v luči posameznikov in njihovih družin; v nasprotju z grškimi napisi, ki jih sestavljajo navadno zelo majhne črke, so

rimski pogosto izklesani v monumentalnem slogu, ki je vsakomur zbudil zanimanje, sporočilo je bilo mogoče prebrati že na daljavo. Rimski napisi so znak pismenosti in pisava je bila eden glavnih instrumentov akulturacije. Včasih lahko prištevamo med produkte rimske kulture tudi italske, judovske, neopunske, palmirske in druge napise in napisi iz provinc nam prek »latinskega filtra« ohranjajo domače imenoslovje in domači umetniški izraz.

Vseh rimskih napisov je danes približno 300.000, daleč največ jih je bilo najdenih v Rimu in drugih velikih provincialnih prestolnicah, npr. v Taragoni, Narboni, Lionu, Koloniji, Saloni, Akvinku, Nikomediji, Efezu, Aleksandriji, Leptis; in v Italiji še v Akvileji, Pozzuolih in Sirakuzah. Napise moremo glede na namen, za katerega so bili postavljeni, razdeliti na pet večjih skupin: zgodovina posameznikov, ki se odraža predvsem v nagrobnih napisih; izraz religioznosti: napisi, posvečeni bogovom in različnim boštvom; napisi s političnim sporočilom: počastilni napisi, fasti, hvalnice, komemorativni napisi; razni predpisi in opozorila: pravna besedila, koledarji, mejniki, miljniki; premični napisi: *instrumentum*, vojaške diplome, ostraka. Zgovorni so že zgolj naslovi poglavij: govorijo o tem, kako so se napisi ohranjali in prenašali iz roda v rod (3.); kako se je napis vklapljal v širši kontekst spomenika oz. okolja, ki mu je pripadal (4.). Dalje govori o epigrafski proizvodnji (5.), temi, ki ji je avtor posvetil znano monografijo *Il lapicida romano*; nato o pisavi, jeziku, zgradbi napisa (6.). V zadnjih petih poglavjih obravnava napise po skupinah, na katere jih je bil razdelil, in ki smo jih omenili zgoraj. Opozarja, kako redko je mogoče najti napis *in situ*, pa še takšne napise spremljajo včasih okoliščine, ki terjajo posebno pojasnilo: npr. miljniki, odkriti *in situ*, na katerih je vklesano število milj, ki je nedvomno mnogo manjše od razdalje, ki jo navaja. Verjetno so jih v delavnici opremili z napisom in bazično številko, ki so ji kasneje z barvo dodajali ustrezna dopolnila.

Spomenike so često uporabljali za gradbeni material ali okras in avtor kot zgled navaja napise iz Narone, vzidane v hiše vasice Vid pri Metkoviću, neredko pa so napisi za krasitev cerkva in lepih vil, posebej če so bili iz dragocenega marmorja, prepotovali tudi mnogo daljše razdalje, npr. od Male Azije do Italije. Največkrat so v negotovih časih pozne antike utrdili mestno obzidje z nagrobniki z bližnjih pokopališč. Ves srednji vek so za gradbeni material porabljali kamne z napisi in jih pri tem neusmiljeno prilagajali novim potrebam: lepo stelo Barbijev, ugledne oglejske družine, so, npr., prežagali na dvoje in še danes služi za podboj pri vhodu v cerkev Sv. Justa v Trstu; temelji za zidovje Sv. Donata v Zadru so v veliki meri sezidani iz napisnih kamnov – če navedemo le dva primera iz bližnje okolice, podobnih je v imperiju nešteto.

Nekatere napise moremo še danes občudovati v skoraj identičnem ambientu, v kakršnem so se nahajali v antiki. To velja npr., za nekropolo v Pompejih – pri vratih *Porta Nucerina*, ali nekropolo v Šempetru pri Celju, največkrat pa se nahajajo v muzejih in zbirkah. Prvi pravi lapidarij je v 18. stoletju zasnoval v Veroni Scipione Maffei, ki je tudi avtor prvega modernega priročnika *Ars critica lapidaria*. Prvi prepis rimskih napisov izvira iz 8.–9. stoletja po Kr. in se hrani v švicarskem samostanu Einsiedlu, med najbolj znanimi prepisovalci pa je bil nedvomno Ciriacus iz Ankone. Sledijo prve zbirke napisov, posebej v 17. stoletju (Gruter), pa vse do Mommsena, ki je v 16 zvezkih monumentalnega dela *Corpus inscriptionum Latinarum* s sodelavci izpeljal veliki projekt objave vseh latinskih napisov rimskega imperija. Mommsenov *Corpus* se še danes dopolnjuje v enaki obliki, dopolnjujejo pa ga tudi številne epigrafske monografije, ki temeljijo na drugačnih načelih izdajanja napisov. Nekateri napisi se omenjajo zgolj v antični literaturi in so danes zgubljeni, le izjemoma pa lahko primerjamo besedilo na napisu z besedilom pri avtorju, tako *Tropaeum Alpium* v La Turbie, seznam pod Avgustom premaganih alpskih ljudstev (*CIL* 5. 7817), ki ga je prepisal Plinij Starejši (*n. h.* 3, 20, 136).

Rimski forumi in pokopališča so bili pravi vidni arhiv napisov, pred katerimi so se ljudje ustavljali in jih brali; nagrobni napis jih je k temu včasih izrecno povabil: *siste et lege*. Zaradi večje berljivosti so bile včasih na kamen pritrjene bronaste črke, ali pa so bile izklesane črke pobarvane rdeče. Z napisi se je rimski človek srečaval na vsakem koraku: z napisi na miljnikih, ko je potoval, z donatorskimi napisi na mozaičnih tleh bazilik, z napisi na mozaičnih tleh lepih vil, s pozdravi ali opozorili (*salve, cave canem*), z napisi na stopnicah gledališč, na skalah jamskih svetišč, z napisi na predmetih, ki jih je jemal v roke (mazila, zdravila, pečati, napisi na nakitu, steklenih čašah itd.). Spomenik pa ne govori le z napisom, temveč tudi s figuralnimi in simboličnimi upodobitvami, ki ga včasih spremljajo.

Eno najzanimivejših poglavij je posvečeno procesu nastajanja napisov – od obdelovanja kamnitih blokov v kamnoseških delavnicah, do vklesavanja napisov. Z odkritjem tovorov s potopljenih ladij, ki so prevažale marmorne bloke, je bilo mogoče natančno ugotoviti, do katere stopnje so jih obdelali delavci v kamnolomih. Prevažali so jih predvsem po morjih in rekah, npr. istrski kamen do Pada in po Padu

do raznih italskih mest. Naslednje stopnje obdelave kamnite površine in izvedbe napisa je mogoče razbrati z ohranjenega spomenika; so zgovorna priča o različnih stopnjah akulturacije določenega okolja. Lahko jih razdelimo na štiri faze: 1. prva obdelava kamna in klientovo naročilo, 2. osnutek napisa, osnovna razdelitev besedila, 3. impaginacija: poprejšnji zapis besedila na kamnu (*ordinatio*) in 4. vklesavanje besedila. Različne napake v besedilu kažejo na različno izobrazbeno oz. kulturno stopnjo bodisi izvajalcev, bodisi naročnikov in so s tega stališča še posebej zanimive.

Latinska pisava se je razvila iz evbojske predloge, vendar je doživela v nekaterih etrurskih centrih pismenosti velike modifikacije. Z rimsko oblastjo je prodrla do zadnjih kotičkov imperija. V visoko razvitih vzhodnih provincah so latinske napise postavljali predvsem rimski državljani in predstavniki državne oblasti, v zahodnih pa je bila prav pismenost eden najvidnejših znakov romanizacije. Za latinske napise je značilen lapidarni stil – izraz je v uporabi še danes! –, katerega sestavni del so večinoma zelo običajne kratice, in širom po imperiju se na rimskih nagrobnikih srečavamo s posvetilom božanskim Manom (*D. M.*) in z drugimi ustaljenimi formulami, na votivnih oltarčkih s posvetili I.O.M. in drugim znanim in manj znanim bogovom, in na počastilnih napisih s formulami, ki označujejo državne in mestne funkcije. Zaradi teh značilnosti se zdi, da je rimska epigrafika od severa do juga in od vzhoda do zahoda precej uniformna, in vendar je vsak napis košček zgodovine zase. Susini jih postavi v socialne in kulturne okvire in nakaže možnosti interpretiranja antičnih sporočil.

V zadnjem delu avtor uvaja čitatelja v strokovno delo, seznanja ga z najvažnejšo bazično literaturo, s tem, kako naj se loti dokumentacije epigrafskega gradiva. Daje tudi konkretne smernice za pravilno izdajanje napisov. Knjiga smiselno dopolnjuje doslej objavljene epigrafske priročnike in je izredno stimulativno branje za vsakega, ki se ukvarja, oz. bi se želel ukvarjati z epigrafiko. Spodbuja ga k drugačnemu in bolj poglobljenemu razmišljanju o problemih, s katerimi se srečuje pri epigrafskem delu, in daje njegovemu raziskovanju širša razsežja.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Duje Rendić-Miočević: *Carmina epigraphica*. Splitski književni krug, Izvanredna izdanja knj. 1, Split 1987. 304 str. in 32 tabel s fotografijami.

Pred nami je knjiga, ki ima med jugoslovanskimi strokovnimi publikacijami čisto posebno mesto: namenjena je širšemu krogu izobraženih bralcev, čeprav je njena tematika ozko epigrafska. To je zbirka grških in latinskih nagrobnih epigramov, oz. daljših, v verzih napisanih epitafov in drugih verzificiranih napisov s področja antične Dalmacije. Pripravil jo je eden najbolj uglednih poznavalcev dalmatinske zgodovine, arheologije, epigrafike in onomastike, dolgoletni profesor antične zgodovine na zagrebški univerzi in direktor zagrebškega Arheološkega muzeja, D. Rendić-Miočević.

Knjiga, ki je priročnega manjšega formata in zelo lično opremljena, je smiselno razdeljena na več enot. Kratkim uvodnim besedam sledi študija z naslovom *Siringe zvuci*, osrednji del knjige pa sestavlja deset grških in 75 latinskih napisov v verzih. Oštevilčeni so tekoče, vseh skupaj je 85. Velika odlika knjige je v tem, da so besedila vseh napisov objavljena dvojezično, na levi strani grški oz. latinski tekst, na desni hrvaški prevod. Sledijo opombe k napisom, kjer so navedene tudi poprejšnje objave, dalje razčlenjeno kazalo, pregled različnih metričnih shem, v katerih so pesmi zapisane, in seznam strokovne literature in kratic. Sledi daljši francoski povzetek, ki omogoča, da je knjiga dostopna tudi tujim bralcem; in 32 fotografij deloma napisov, ki jih avtor obravnava, pa tudi risb, reliefov, kipcev in vedut antičnih mest oz. nahajališč napisov.

V študiji daje avtor neke vrste zgodovinski in literarnozgodovinski uvod v tematiko nagrobne in drugačne vrste poezije na kamnu (*carmina epigraphica*) in poudarja, da v knjigi zbrani epigrami ne pomenijo gradiva v celoti, temveč so v zbirko vključeni le tisti epigrami, ki so dovolj dobro ohranjeni, oz. so lakune v njihovem besedilu tako majhne, da je mogoče vsaj začetne verze dopolniti brez večjih težav.

Napisi so opremljeni z vsemi potrebnimi podatki. Pri vsakem je naveden kraj, kjer je bil kamen najden, in tudi kratek oris najdišča, ki je največkrat katero od večjih naselij antične Dalmacije. Prvi grški nagrobnik v verzih izvira iz Ise, današnjega mesta Visa na istoimenskem otoku, ene najstarejših grških kolonij na Jadranu iz začetka 4. stol. pr. Kr., katere kolonisti so prišli iz sicilskih Sirakuz. Napis je v dorskem narečju, kakršnega so govorili v Sirakuzah, in govori o Kaliju, ki ga je smrt pokosila na »ilirski zemlji«. Dva epigrama sta s Farosa (Stari Grad na Hvaru, kolonija egejskega Parosa), eden iz Ulcinja, drugi so iz Salon, največjega antičnega mesta na Jadranu, iz katerega izvira tudi največje število latinskih napisov v verzih. Med najbolj občuteno napisanimi so nagrobniki otrok, tako, npr., epitaf Evzebije, ki je umrla, še preden je dopolnila tretje leto.

Sledijo latinski napisi; izvirajo iz najrazličnejših krajev in so v zbirki razvrščeni po abecednem redu najdišč. Eden je bil najden v Alboni (Labinu): umrlim hčerkam so ga postavili nesrečni starši (11). Dva sta iz Apsora (Osor na Cresu): prvi je nagrobnik za enoletno deklico, ki je umrla, še preden ji je oče utegnil dati *cognomen*, drugo ime (12). Napis, postavljen za sedemnajstletnega fanta, ki je umrl v brodolomu, je iz Baške Vode (14), trije so iz Burna (Ivoševcev, 15-17), dva iz Epidavra (Cavtata, 18-19), od teh eden za Vincencijo, ki je umrla pred svojim nesrečnim očetom Helionom (18). Eden najpretresljivejših je nagrobnik iz Grohot na otoku Šolti: postaviti ga je dala mati za sina, ki ga je še dečka z rogovi prebodlo govedo, ko mu je dajal krmo. Bil je že mrtev, ko je pritekla do njega. Še huje pa je, da to ni bil edini otrok, ki ga je pokopala; pred tem so ji umrli že trije. Prosi Mane, naj ji ohranijo pri življenju vsaj tiste, ki so ji ostali (20). Tožba staršev za prezgodaj umrlimi otroki je eden najpogostejših motivov na nagrobnikih v verzih. Zanimiv je napis iz Kolovrata na Limu (kraj leži danes v Srbiji, v antiki pa je naselje pripadalo municipiju S. (Komine? v provinci Dalmaciji), ki ni nagrobnik kot večina v knjigi objavljenih pesmi, temveč zaobljubno posvetilo Artemidi, ki jo neznani posvetitelj nagovarja kot *Dea virago Delia* (O delsko dekle-boginja! 22). Iz Narone (danes Vid pri Metkoviću), drugega najpomembnejšega mesta province Dalmacije in prastarega emporija, sta znana le dva epitafa v verzih (23-24), iz Pituncija (Podstrana v Poljicah) pa zanimiv nagrobnik, ki ga je dal Kvint Viscij Valent postaviti sestri Visciji Pavli in ženi Visciji Firmi, ki sta umrli istega leta v dveh zaporednih mesecih (25). Kratka *carmina epigraphica* izvirajo še iz Podgrađa (26), Postire (27), Prijepolja (28), Riječanov (29-30), Runićev (31), daleč največ (45, torej več kot polovica vseh pesmi) pa je bilo najdenih v Salonah. Najdaljši napis – znaša 24 verzov – je nagrobnik za dekle Pijerido, ki ni dočakala dvajsetega leta (35). Zanimiv je nagrobnik pravnika Sozija Sukcesa, po rodu iz Ravene, ki ga je smrt doletela v Salonah (49); enako usodo je doživel neznani Frigijec (51)). Pretresljiv je kratek nagrobnik za Maksimo, ki je umrla pri porodu (58), ali za Honorijo, ki deli grob s svojo malo hčerkico (69). Iz Skardone (Skradina) je nagrobnik za Principija, ki je dvaindvajsetleten umrl v Rimu, kjer je študiral (77). Posebno mesto imata dve hvalnici v čast boginjam vodnih izvirov Nimfam, ki ju je dal vklesati v Živogošću na Makarskem primorju lastnik posestva in teh izvirov Licinijan (82).

Nobena izmed pesmi sicer ni posebna umetnina, vendar so kot celota dragocena kulturna dediščina antične Dalmacije, ki priča o določeni kulturni stopnji premožnejših plasti tedanjega prebivalstva, o določeni stopnji njegove omikanosti in literarnega okusa. So del literarnega ustvarjanja in prispevajo svoj delež k odkrivanju različnih vidikov tedanjega vsakodnevnega življenja. Naj bo njihova literarna vrednost večja ali manjša, predvsem so pretresljiva priča človekove bolečine ob smrti njegovih najbližjih, in čeprav vsebuje večina epigramov stereotipne formule in obrabljene fraze ob izgubi ljubljene osebe, in je tudi metrum včasih slab, je vendarle jasno, da se za verzi skrivajo iskrena čustva, ki pa so včasih izražena tudi bolj izvirno.

Pesmim sledi komentar, v katerem avtor dopoljnjuje in pojasnjuje njihovo vsebino, navaja pa tudi poprejšnje objave. Sledi seznam začetnih verzov razvrščenih po abecednem redu prvih besed v verzu, dalje imena oseb, ki se omenjajo v pesmih, in imena dežel, mest in narodov. Dodan je še kratek slovarček pojmov iz poganske mitologije in krščanske religije, kazalo najdišč grških in latinskih epigramov, pregled metrične strukture pesmi in seznam pomembnejše moderne literature. Delo zaključujejo francoski prevod uvodne študije in fotografije. Knjiga je pomemben prispevek na področju antičnih študij, tako klasične filologije kot arheologije, antične zgodovine in še posebej epigrafike, skratka študijskih smeri, ki so v Jugoslaviji razmeroma zanemarjene. Njena posebna vrednost je v tem, da govori širšemu krogu bralcev in opravlja to svoje kulturno poslanstvo na visoki strokovni ravni.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Ivan Di Stefano Manzella: *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo.* Vetera (Ricerche di soria, epigrafia e antichità, a cura di Silvio Panciera) 1, Edizioni Quasar, Roma 1987.

Knjiga je prva v novi seriji *Vetera* (prim. definicijo, ki se pripisuje Korneliju Frontonu: *vetus* – v primerjavi z *antiquus* – *annorum multorum sentit utilitatem.*), ki jo je ustanovil in jo izdaja profesor S. Panciera; izšla je tudi že druga: Patrizia Sabbatini Tumolesi, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occcidente Romano, I. Roma,* v pripravi pa je izdaja izbranih krajših študij Guida Barbierija. Knjiga je namenjena, kakor je poudarjeno v predgovoru, predvsem nespecialistom in študentom, vsem tistim, ki se bodo lotili katalogiziranja napisov in fragmentov napisov po italijanskih muzejih. Vodnik je nastal na podlagi bogatih izkušenj, ki si jih je avtor nabral pri urejanju zbirke napisov v Vatikanskih muzejih, *Lapidario*

Profano ex Lateranense, in je naloge, ki si jih je zastavil, zelo uspešno izpeljal; v njem bo nespecialist našel prav vse, kar bo potreboval pri delu – od osnovne opreme do napotkov za fotografiranje in pomoči pri opredelitvi gradiva. Napotki za katalogiziranje upoštevajo vse kriterije, ki so potrebni za računalniško obdelavo podatkov: knjiga se namreč vključuje v širši projekt računalniške obdelave arhivov ministrstva za kulturno dediščino.

Specialist epigrafik bo v knjigi sicer pogosto naletel na razmišljanja, ki so sama po sebi umevna, kar je neizbežno, kadar se prvič razvija teoretični sistem, ki želi praktično delo olajšati do take mere, da je vsak problem razložen in vsaka možnost predvidena, pa naj se pojavi še tako redko. Našel pa bo tudi celo vrsto zelo koristnih in dragocenih napotkov, ki mu bodo kljub izkušnjam olajšali prizadevanje pri prihodnjem delu. Knjiga vsebuje kazalo, ki zelo podrobno razčlenjuje vsebino, sledi tekst na 230 straneh z opombami pod črto; dalje stvarno kazalo, ki vsebuje vse termine iz bogate tematike, ki jo obravnava, seznam napisov, ki jih navaja v besedilu in v opombah; razlago k 218 ilustracijam, ki so objavljene na koncu knjige, tako da cela knjiga obsega vsega skupaj 315 strani.

Vodnik je namenjen, kot smo že omenili, predvsem tistim, ki se bodo lotili študija bogatega napisnega gradiva antične Italije; ta dragocena dediščina se nenehno veča in novi napisi nam neredko odkrivajo doslej neznana dejstva iz rimske zgodovine. Skoraj vsaka najdba pripomore k boljši osvetlitvi najrazličnejših strani vsakdanjega življenja v rimskih mestih in na podeželju. Vsebina je razdeljena na dvajset večjih enot. V uvodu avtor razloži namen dela; sledi poglavje, v katerem podrobno opiše različne priprave, orodje in druge pripomočke, ki so epigrafiku potrebni za njegovo delo – in tega je toliko, da zgubi človek malodane že na začetku pogum, da bi se loteval tako zapletenega dela, kot je epigrafsko. V tretjem poglavju avtor predstavi tehniko fotografiranja, v četrtem risbo in različne načine jemanja odtisov napisov; v petem razloži, kako se izpolni kartotečni listek za posamezni napis. V šestem govori o tem, na katere topografske podatke moramo biti pozorni in jih upoštevati ob najdbi napisa ali skupine napisov; ti so izredno pomembni, ko skušamo rekonstruirati ožje in širše okolje, v katero je bil antični spomenik postavljen. Važno je ugotoviti, ali je bil napis najden *in situ* ali *extra situm*, in zakaj je bil prestavljen. V nadaljnjem poglavju Di Stefano obravnava tehnične vidike v zvezi z napisom in njegovim stanjem ohranjenosti, ki ga je potrebno zelo natančno definirati. V istem poglavju razloži tudi antično tehniko izdelovanja različnih vrst spomenikov in vrezovanja napisov, skratka delo v kamnolomih in specializiranih delavnicah, ki so delovale po celem imperiju, in ki so posebej v zadnjem času postale predmet širšega in bolj poglobljenega zanimanja. V osmem poglavju obravnava vzroke ponovne uporabe spomenikov, v devetem pa opredelitev epigrafskih najdb. Zelo važno je vsako epigrafsko najdbo natančno opisati in jo uvrstiti v standardno tipologijo, ker je bila večina spomenikov najdena izven svojega nekdanjega okolja; preučiti je potrebno vse razpoložljive elemente, da bi mogli rekonstruirati nekdanjo namembnost spomenika in njegovo pripadnost določenemu ambientu. Napise lahko tipološko razvrstimo na več načinov, pač glede na funkcijo, ki so jo imeli in na njihov namen, glede na obliko spomenika, glede na vsebino napisa; često se različne kategorije med seboj prepletajo. V poglavju najdemo do najmanjših podrobnosti opisane najrazličnejše možnosti, na katere utegnemo pri delu naleteti, razvrščene po abecednem redu glede na obliko spomenika, v naslednjem poglavju pa glede na vsebino napisa. V naslednjih dveh poglavjih so opisana različna napisna polja in t. i. impaginacija besedila, kar pomeni način, kako je napis porazdeljen po enem ali več napisnih poljih (različne *formae inscriptionis*), in načini, kako so napisi vrezani na kamen. Trinajsto poglavje obravnava različne načine pisave, od monumentalne pisave s pravilnimi pokončnimi črkami do pisave, ki kaže značilnosti kurzivne pisave in do grafitov, ter na splošno probleme paleografije, pri čemer avtor natančno opredeli izraze, ki jih v strokovni literaturi splošno uporabljajo. Po njegovi definiciji avtorji pogosta strokovna izraza *apices* in ligature običajno napačno uporabljajo: *apices* so neke vrste znamenja za naglas in so relativno redki, posebej v provincialni epigrafiki, to kar se običajno označuje kot *apices*, so pravzaprav apikature, z umetelnimi zavojčki podaljšane črke. Po njegovi definiciji označuje ligatura povezavo dveh črk v kurzivni pisavi, medtem ko je treba imenovati povezavo dveh ali več črk v pokončni pisavi *nexus* (vez, preplet). V štirinajstem poglavju so opisane različne profilacije in ornamentika, ki pogosto spremlja napise, petnajsto je posvečeno lakunam in fragmentom, šestnajsto dopolnjevanju epigrafskih lakun. V sedemnajstem poglavju avtor razčlenjuje problematiko nedokončanih besedil, besedil, ki se enkrat ali večkrat ponovijo v enaki obliki na istem ali sosednjih kamnih, poklasičnih in falzificiranih napisov.

V osemnajstem obravnava kamnite spomenike, ki imajo napis na obeh straneh in napise, ki so jih vrezali na napisno polje, na katerem je bil že pred tem vrezan napis, ki so ga kasneje odklesali. V predzadnjem poglavju

daje napotke za pravilno transkripcijo besedila, navaja tekstnokritične znake, ki jih je potrebno uporabiti za strokovno pravilen prepis, dalje okrajšave, ki jih je mogoče razrešiti, in takšne, kjer to ni mogoče. Zadnje, dvajseto poglavje, je posvečeno dataciji napisov in različnim kriterijem, ki jih imamo v ta namen na razpolago. Teh ni malo in vendar ostaja pravilna in čim natančnejša časovna opredelitev napisov eden glavnih problemov, ki nam jih postavlja epigrafika.

Odlika knjige je njena izčrpnost in sistematika, s katero se je Di Stefano lotil tematike, ki jo obravnava. V knjigi ima svoje mesto in natančne definicije vsa obsežna strokovna terminologija, ki je že sama po sebi ovira za vsakega začetnika, ki se loti težkega in pogosto nehvaležnega, vendar za zgodovinsko vedo še kako koristnega epigrafskega dela. Študentom in nestrokovnjakom bo postala nepogrešljiv priročnik, strokovnjaku pa bo velikokrat v dragoceno pomoč, posebej z bogato bibliografijo, ki jo pod črto navaja k vsakemu odstavku in ki postaja – žal – vse bolj nepregledna. Toplo jo priporočamo kot univerzitetni učbenik.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Patrizia Sabbatini Tumolesi: *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano I, Roma.* Vetera 2, Roma 1988. 187 str. (29 tabel).

Drugi zvezek nove serije *Vetera,* posvečene antični zgodovini in epigrafiki, ki jo izdaja Silvio Panciera, je namenjen prikazu gladiatorske tematike. Gladiatorske borbe in druge množične predstave v amfiteatrih, kjer so gladiatorji nastopali, bi mogli v posameznostih primerjati z današnjimi rokoborbami in boksom, pojav gladiatorjev v svoji kompleksnosti pa z mednarodnimi športnimi prireditvami. Primerjava ni najboljša, vendar ponazarja velik vpliv, priljubljenost in odmevnost, ki so jo imele v antiki prireditve z gladiatorskimi borbami.

V knjigi je avtorica zbrala 117 napisov iz mesta Rima, ki jih je po tematiki razdelila na tri poglavja: administracija prireditev, igre (*munera*) in gladiatorske uprizoritve lova (*venationes*), gladiatorji in gladiatorske šole. Predvidela je še četrto veliko skupino: amfiteatralne zgradbe in z njimi povezane strukture, ki jo bo obravnavala posebej (samo v koloseju je namreč na stopnicah in pregradah ok. 400 napisov). Pričujoča knjiga je torej prva iz serije knjig, posvečenih napisom s področja amfiteatralne tematike, v tisku pa je že 2. zvezek te serije, ki jo izdaja avtorica (in hkrati 4. zvezek iz serije *Vetera*): *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano, II. Regiones Italiae VI-XI* avtorja G. L. Gregorija. S to novo serijo želijo P. Sabbatini Tumolesi in njeni sodelavci dopolniti zbirko gladiatorskih napisov, kajti že pred vojno je gladiatorske napise iz vzhodnih provinc zbral in komentiral L. Robert (*Les gladiateurs dans l'Orient Grec,* Paris 1940).

Knjiga (besedilo znaša 156 strani) je razdeljena na dva dela. Prvi obsega katalog (117 napisov), ki je razdeljen na že omenjene tri sekcije: v prvi (uprava prireditev) obravnava napise, ki so jih dali postaviti visoki in nižji uradniki, od prokuratorjev do tajnikov, računovodij in vratarjev. Obstajali sta *ratio a muneribus* in *ratio summi choragi,* ter prokuratorstvo nad gladiatorskimi družinami in nad veliko gladiatorsko šolo (*procuratores familiarum gladiatoriarum* in *Ludi Magni*). V drugi sekciji je avtorica zbrala spomenike, ki se nanašajo na prireditve in v tretji sekciji napise (tudi grafite), reliefe z napisi in mozaike z upodobitvami gladiatorskih borb in z napisi, ki so nam ohranili podatke o različnih specializacijah gladiatorjev in o stopnjah, ki so jih dosegli v posameznih kategorijah.

Sledi drugi del, ki ga je avtorica naslovila: Sklep in splošne ugotovitve. Razdeljen je na dve sekciji; prva prinaša sinoptične tabele, v katerih so podatki iz kataloškega dela razvrščeni po drugačnih načelih in ponazarjajo razne vidike v zvezi z organizacijo gladiatorskih iger, ki prej niso prišli dobro do izraza, npr. igre, ki so jih organizirali in finančno omogočili zasebniki – to je bilo mogoče le še v 1. polovici 1. stol. po Kr., kajti kasneje so bile gladiatorske igre tako rekoč monopol vladarjev. Dalje je v posebne skupine razvrščeno osebje, zaposleno z oskrbo gladiatorskih oblačil in opreme, osebje, zaposleno z varstvom divjih zveri, ki so jih imeli zaprte v za to pripravljenih živalskih vrtovih, prokuratorji različnih gladiatorskih šol, učitelji in zdravniki, zaposleni v gladiatorskih šolah, sodniki, različne vrste gladiatorskih specializacij in onomastične tabele, v katerih so razvrščena imena gladiatorjev. Sledi sklepno razmišljanje o problemih, ki jih zastavlja in deloma rešuje napisno gradivo; razčlenjeno stvarno kazalo (moderni avtorji, citati pisanih virov, citati napisov po korpusih in običajni razčlenjeni indeksi k obravnavanim napisom) in 29 tabel, na katerih je odslikano vse epigrafsko gradivo, ki je bilo avtorici dostopno (velik del napisov je namreč izgubljen). Knjiga je tehnično na zelo visoki ravni, napak skoraj ni, omenila bi le zamenjani številki (5 in 3) na 20. tabeli. Fotografije so odlične, napisi so objavljeni po ustaljenih kriterijih (prim. H. Krummery, S. Panciera, *Tituli 2 (Miscellanea),* Rim 1980, 205-215).

Sklepna razmišljanja so omejena na takšne ugotovitve, ki jih v knjigi objavljeno gradivo (to je le del še neobjavljene celote) omogoča in dopušča. V zgodnjem principatu so še dokumentirane nekatere vplivne in bogate družine, ki so organizirale predstave (*munera*), med drugim tudi gladiatorske, z lastnimi sredstvi, za kar so zaposlovale tudi poseben, za to pristojen kader. S tem so nadaljevale tradicijo republikanskega obdobja. Tudi Cezar je imel v Kapui slavno gladiatorsko šolo (5000 gladiatorjev)), ki jo je Pompej sicer razpustil, vendar se je na novo osnovala in prešla v last julijsko-klavdijskih vladarjev (gladiatorji iz te šole so se imenovali *Iuliani*, od Nerona dalje pa *Neroniani*). V 1. stoletju je celotna organizacija prešla pod nadzor vladarske hiše, in sicer kot del vladarjeve privatne lastnine, ki so jo upravljali skoraj izključno vladarski osvobojenci, medtem ko so imeli najvišje organizacijske pozicije v rokah prokuratorji iz vrst rimskih vitezov, tako, npr., prokuratorja obeh uglednih gladiatorskih šol v mestu Rimu, *Ludus Magnus* in *Ludus Matutinus*. Za nas je zanimiv *cursus honorum* nekega anonimnega prokuratorja, ki je bil na čelu šole *Ludus Matutinus*, pred tem pa prokurator Norika.

Gladiatorske igre in borbe z divjimi zvermi sta bili dve ločeni predstavi, ki ju niso nujno uprizarjali ob istih priložnostih: veličastne prireditve ob stoletnici Rima za Avgusta in za Severa so se, npr., zaključile s predstavami boja z divjimi zvermi (*venatio*), gladiatorskih iger pa sploh ni bilo na programu. Vendar so bile te igre med vso antiko zelo priljubljene. Gladiatorji so se šolali v posebnih, že omenjenih šolah, nastopali pa so tudi t. i. gladiatorji svobodnega statusa, ki niso pripadali nobeni izmed šol. V prvih dveh stoletjih je, kot kaže, prevladovala navada, da je bil premagani gladiator »odpuščen« (*missus*), bilo mu je torej prizaneseno, medtem ko na podlagi ohranjene evidence sklepamo, da so bile v kasnejših stoletjih običajnejše igre *sine missione*, ki so se za premaganega gladiatorja končale s smrtnim udarcem (*iugulatio*). Gladiatorji so se razlikovali po opremi za različne načine bojevanja. Sprva so se imenovali po premaganih ljudstvih, ker je bila njihova oborožitev podobna oborožitvi tujih vojščakov, tako so, npr., dokumentirani *samnes, gallus* in *thraex*; kasneje so bile najbolj razširjene specializacije *murmillones* (gladiatorji v galski vojaški opravi in s čelado z ribo na vrhu) in *(contra) retiarii*, slednji so se bojevali z mrežami. Za nekaj posebnega in težjega je veljala borba z levo roko, *scaeva pugna*. Učitelji gladiatorjev so se imenovali *doctores*. Zanimiva je onomastika gladiatorjev, ki kaže, da so bili večinoma najverjetneje suženjskega porekla; *tria nomina* so silno redko dokumentirana, vedno brez navedbe *tribus* in patronimika; večina epigrafskega in drugega gradiva kaže, da so imeli le eno ime, *cognomen*, ki bi ga morda v nekaterih primerih mogli interpretirati kot privzeto ime.

Knjiga je zanimiva za vskogar, ki se ukvarja s socialno zgodovino, posebej tudi za epigrafika, zlasti tistega, ki se ukvarja z italsko epigrafiko in z epigrafiko bolj zgodaj romaniziranih galskih in hispanskih provinc. Prav tako bo koristna vsakemu, ki si želi poglobiti znanje o gladiatorskih igrah. Na vsak način pa bo imela trajno vrednost kot dragocena zbirka epigrafskega gradiva, saj je to prvi zvezek načrtovanega korpusa vseh gladiatorskih in z gladiatorskimi igrami povezanih napisov iz Italije in zahodne polovice imperija.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Petar Popović: *Novac Skordiska. Le monnayage des Scordisques. Novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV do I veka pre n. e. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe–Ier s. av. n. è.* Arheološki institut Beograd – Matica srpska, Novi Sad 1987. 221 strana sa 29 tabli + karte, crteži, tabele i grafikoni.

Pred nama je još jedno djelo iz oblasti numizmatike koje obrađuje keltsko kovanje na našim prostorima. Uz radove P. Kosa: *Keltski novci Slovenije* (1977) i Wechselbeziehungen zwischen Rom und dem keltischen Ostalpenraum aufgrund der Münzfunde, u: *Keltische Numismatik und Archaeologie* (1984), daje jednu zaokruženu cjelinu uopće o keltskom kovanju i keltskoj numizmatici na našim prostorima.

Djelo autora P. Popovića zasnovano je, uglavnom, na primjercima numizmatičkih zbirki: Narodnog muzeja u Beogradu, Muzeja grada Beograda, Arheološkog muzeja u Zagrebu, Arheološkog muzeja u Splitu, Muzeja Slavonije u Osijeku, Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, Gradskog muzeja u Somboru, Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Muzeja Krajine u Negotinu, Narodnog muzeja u Nišu, Pokrajinskog muzeja u Prištini i Muzeja u Požarevcu.

Djelo je razdijeljeno u četiri poglavlja, od kojih numizmatiku Skordiska obrađuje drugo, glavno, poglavlje. Na kraju knjige slijede četiri dodatka tabela, popis tabli i vrlo iscrpna bibliografija.

U uvodnom dijelu knjige autor se ukratko osvrće na historijat dosadašnjeg istraživanja ovog problema u svjetskim i jugoslavenskim okvirima. Potom ukratko izlaže okolnosti i uvjete nalaza pojedinih ostava, te formiranje

pojedinih zbirki koje su dospijevale u gore navedene muzeje. Slijedi osvrt na etničke i političke prilike na centralnom Balkanu, počevši sa peonskim prostorima, i njihovom odnosu sa helenskim svijetom.

U prvom poglavlju djela autor izlaže problematiku kovanja Damastionskih rudnika. Oslanjajući se na Strabonove podatke o ovom poblemu, te na mišljenja J. M. F. Maya i N. G. Hammonda ove rudnike locira u jugozapadne predjele šarplaninskog područja, a njihovo otvaranje povezuje sa naseljavanjem Grka u peonske gradove. Djelatnost ovih rudnika stavlja u period 395-320. godine, da bi zaključio kako posljednja monetarna aktivnost ovih rudnika prestaje sa keltskom najezdom oko 280. godine. Navodi da najveći dio damastionskog novca potječe iz ostava, a vrlo zanimljiva mu je konstatacija o damastionskom novcu kao robi koja se izvozi u sjevernu Grčku kao podloga za grčko kovanje. Na osnovi očuvanosti pojedinih primjeraka damastionskog novca, zaključuje da ove monete nisu imale značajnijeg učešća u tadašnjoj razmjeni.

U drugom poglavlju djela autor, iznijevši kratku povijest kovanja Filipa II i Aleksandra Velikog, obrađuje posthumno kovanje novca ovih vladara i njihove rane imitacije. Proces imitiranja Filipovih tetradrahmi započeo je sa oblastima u neposrednoj blizini Makedonije (Peonija i Trakija), da bi se postepeno proširio na široke prostore između Makedonije i Dunava krajem četvrtog i početkom trećeg stoljeća stare ere. Intenzivnije imitiranje Filipovih tetradrahmi autor je stavio u period poslije 294. godine kada je prestalo emitovanje makedonskih moneta. Autor je konstatovao da se mnogo više imitiraju kovanice Filipa II u odnosu na monete Aleksandra Velikog. Za imitaciju Filipove monete utvrdio je tri tipa: banatski, tip sa rimskim ciframa i tip turnirskog jahača. U pasusu pod nazivom »Srpska grupa« autor obrađuje tipove novca sa Zeusovom glavom na aversu i prikazom konjanika u nizu varijanti na reversu. I unutar srpske grupe autor je razlučio također tri tipa: tip Jabukovac, tip Larisa-Amfipolis i prelazni tip, a karakterizira ih izričita tipološka raznolikost i korištenje veoma malog broja kalupa.

U drugom dijelu ovog poglavlja autor je obradio sremski tip barbarskog imitiranja moneta Filipa II, razdijelivši ga u četiri faze: A, B, C, i D. Faza A, po autoru, je najranija. Prikazuje bradatog muškarca okrenutog udesno sa kosom koja je začešljana od tjemena i lovorovim vijencem čiji je čeoni kraj izdužen i povijen unutra, te sa naglašenim nosem, obrazom i ustima koja su predstavljena sa dvije točke i bradom razdijeljenom u nekoliko pramenova; uho je u obliku polumjeseca iza kojega je pramen kose koji pada niz vrat – na aversu. Karakteristika reversa ovog tipa je predstava konja bez konjanika sa podignutom prednjom nogom i grivom od točaka, iznad kojeg je floralni motiv ili krug sa točkom u sredini. Kao još jednu karakteristiku ovog tipa autor ističe i pojavu drahmi sa predstavama sličnim onima na tetradrahmama. Za fazu B ovog tipa autor konstatira najširu rasprostranjenost, sa karakteristikama prethodne faze, od koje nešto malo odstupa naglašenija kosa, te lovorov vijenac. Ovu fazu izdvojio je na osnovu ostavâ iz Šimijana, Drobete i Titela. Za manje nominale ove faze autor je konstatovao predstavljanje u uobičajenim šemama ali sa slabijim otiscima, te slabijim kvalitetom srebra i glavnom koncentracijom, izuzev ostava Šimijan i Drobeta, u istočnoj Slavoniji, Sremu i okolnim krajevima. Fazu C ovog tipa izdvojio je na osnovi upadljivo izmijenjene tipološke slike koju karakterizira intenzivna barbarizacija kojom se predstava dezintegrira i dobija drugačiji izgled, a novac je vrlo nepravilnog oblika sa često puta jedva vidljivim predstavama. Za ovu fazu je karakterističnost kovanja u bronci i neujednačenost u težini. Fazu D ovog tipa autor je okarakterizirao kao potpunu tipološku transformaciju i napuštanje dotadašnjeg monetarnog sistema. Primjerci ovog tipa vrlo su malih dimenzija i tipološki heterogeni sa predstavom dijela lovorovog vijenca na aversu i konja na reversu. Karakteristika ovog tipa je kovanje u srebru, te koncentracija isključivo u istočnom Sremu – od Zemuna do Novih Banovaca i Slankamena.

U trećem dijelu ovog poglavlja autor je obradio krčedinski tip kovanica. Razdijelio ga je u dvije faze sa jednom međufazom prelaznog karaktera. Ovaj tip kovanja, uglavnom, se odnosi na drahme, dok se tetradrahme rijetko nalaze. Karakteristika ovog tipa je gruba, barbarizirana predstava, lošijeg kvaliteta, kovanje sa manjim procentom srebra, manjom težinom i koncentracijom, najviše u istočnom Sremu.

Četvrti dio ovog poglavlja odnosi se na imitaciju novca Aleksandra Velikog, koncentriranog isključivo u oblastima sjeverno od Stare planine. Odlikuje ga različit stupanj barbarizacije i relativno dugi period kovanja, te gotovo potpuno odsustvo sa naših terena, izuzev nekih primjeraka iz ostava u Jabukovcu i Krčedinu. Vrlo je interesantna autorova konstatacija da se sve imitacije kovanica Aleksandra Velikog ne mogu pripisati isključivo Trako-Getima, nego i Dardancima, koji imaju najstabilniju političku organizaciju, na ovim prostorima kojoj je na čelu vladar. Konstantira da je *»sasvim logično da Dardanci kuju novac«*, jer *»u protivnom, bili bi jedini narod koji živi na granici helenističkog sveta*

bez svoje monete.« Zaključuje da su Dardanci, kao najbliži i najkorišćeniji model mogli preuzeti monetu Aleksandra Velikog, čiji se mnogi primjerci pripisuju neizvjesnim kovnicama.

Istočnoslavonski tip kovanja obrađen je u petom dijelu poglavlja. Obrađene su kovanice nađene u Osijeku, Sarvašu, St. Mikanovcima i Privlaci, a predstavljaju daljnju imitaciju tetradrahmi Audoleonta. Sličnost se ogleda najviše u prikazu obrve, oka i usta na aversu i konja sa floralnim motivima, umjesto jahača, na reversu. Na osnovi stepena barbarizacije i težine autor je ovaj tip uporedio sa sremskim tipom, s njegovo kovanje locirao na prostore između Osijeka i Vinkovaca.

U predzadnjem dijelu poglavlja autor se pozabavio tehnikom kovanja, stilom i simbolikom. Kao ilustraciju, na samom početku izlaganja, donio je Posejdonijevo svjedočanstvo po kojem su Kelti bježali od zlata kojeg su smatrali fatalnim za svoju sudbinu. Pribavljanje srebra kao sirovine za keltsko kovanje, autor daje prednost pljački u odnosu na eksploataciju iz Rudnika i Kosmaja, te pribavljanje putem otkupnine koju je barbarima plaćao helenski svijet za svoju slobodu. Potvrdu ovoj tezi nalazi u ranim imitacijama i različitim varijantima otkova, što je, za njega, potvrda nepostajanja stalnih i sigurnih izvora srebra. Kad je kod Skordiska nastupio period izvjesne stabilizacije i mira, Skordisci su pristupali kontinuiranom kovanju, što je imalo za posljedicu opadanje procenta srebra u moneti i smanjivanje se i težine nominala usljed nedostatka sirovine i veće potrebe za novcem. To je dovelo do inflatornih kretanja, uvjetovanih potrebom da se iz iste količine srebra kuje sve više novca. Posljedica svega, osobito kovanja monete u bronci, je bila pojava i uskoro dominacija stabilnijih moneta Apolonije i Dirahija. Kovanje je autor pripisao u zanatsko-livačkim radionicama u kojima se povremeno i samo uzgredno kovao novac, a kad je opala kvaliteta srebra a povećao se procenat kalaja i bronce kovanje je postalo rutinski posao. To je, po autoru, razultiralo neujednačenim i različito kvalitetnim oblicima. Za svake nove emisije autor je utvrdio i nove kalupe, pa je jedan kalup reversa pratio više kalupa aversa. Ovakav način barbarskog imitiranja helenističkog novca doveo je do pada likovne predstave a interpretacija uzora postajala je sve slobodnija. Čak su i legende izgubile svoj prvotni i dobile čisto ornamentalni karakter.

Na kraju poglavlja autor se prihvatio kronološkog određivanja. Početak barbarskog kovanja stavio je u prvu polovinu trećeg stoljeća, u vrijeme stabiliziranja prilika kod Kelta na našim prostorima. Potom se prihvaća datiranja pojedinih grupa. Tako je vrijeme kovanja srpske grupe smjestio u posljednje decenije trećeg i početak drugog stoljeća stare ere.

U trećem poglavlju knjige autor obrađuje kovanje novca na istočnoj jadranskoj obali. Istakavši na početku drugorazredni interes Grka za istočnojadransku obalu, prvo kovanje novca ovdje pripisuje helenskom svijetu Korkire Melaine i Isse na početku četvrtog stoljeća, dok je prvu monetarnu aktivnost vezao za monete Dionizija Starijeg. Jonijeve monete, kao i D. Rendić-Miočević, stavlja u period poslije smrti sirakuškog tiranina. Pojavu isejskog novca vezuje za samostalni istup ovog helenističkog polisa. Drugi dio ovog poglavlja posvetio je ilirsko-grčkom kovanju Skodre i Lisosa. Razdijelio ga je u tri faze: do Gencija (181. g.), za Gencijeve dominacije (181-168.), te pod rimskom dominacijom. Pojavu kovanja Labeata, Rhizonita i Daorsa, autor je vezao uz liberalnu rimsku politiku prema gradovima i plemenima iza 168. godine.

U drugom dijelu ovog poglavlja obrađene su drahme Apolonije i Dirahija, te rimski republikanski denari. Pojavu kovanja drahmi Apolonije i Dirahija vezao je također uz rimsku dominaciju na istočnojadranskoj obali, za razliku od H. Ceke, koji ističe veću trgovačku ulogu ovih dvaju ilirsko-grčkih polisa. »*Tako, posle 229. godine (precizniji datum zasad je nemoguće utvrditi), u Apoloniji i Dirahiju počinje da se kuje novac, sa izvesnim hibridnim grčko-rimskim odlikama za rastuće potrebe Rima na Balkanu.*« Značajniji prodor ovih moneta u Dalmaciju autor stavlja u prvu polovinu, odnosno sredinu prvog stoljeća stare ere, kada barbarske kovnice kuju novac lošijeg kvaliteta i ne uspijevaju zadovoljiti rastuće monetarne apetite. Značajnije prisustvo rimskog republikanskog denara na istočnoj jadranskoj obali stavlja u drugu polovinu i kraj prvog stoljeća, tj. »*kada rimski denar postaje jedina moneta, a Balkan i jugoslovensko Podunavlje deo Rimske imperije.*« Imitacija republikanskog novca, po autorovom mišljenju, nije imala značajniju ulogu u monetarnom prometu.

Na kraju ovog poglavlja autor analizira ostave afričkog, egipatskog i italskog novca oko Zrmanje i Une, odnosno ostava iz Mazina, Vrankamena, Štikade, Gračca i Obrovca. Vrlo je indikativno autorovo mišljenje o ovim ostavama kao livačkim depoima kod Japoda, koje su dospjele na japodsko područje posredstvom italskih vojnika i trgovaca, iza 129. godine kada su Japodi potpali pod izvjesnu rimsku vlast.

Posljednje, četvrto poglavlje, autor je posvetio novcu i društveno-ekonomskim promjenama na centralnom Balkanu od četvrtog do prvog stoljeća. Istakavši značajnu ulogu novca za društveno-politički razvoj ovih područja,

konstatuje da: »*za damastionske drahme i tetradrahme možemo pretpostaviti da ih, za svoje potrebe, koriste pre svega Grci ili Helenima bliski Peonci.*« O ulozi novca kod barbarskog svijeta konstatuje da se: »*stečeni novac upotrebljava pre svega za održavanje političke moći, plaćanje oružane pratnje ili razmenu poklona kojima se potvrđuje prijateljstvo ili sklapa savez, što znači da se novac uglavnom raspodjeljuje unutar višeg društvenog sloja. Činjenica da varvari sâmi kuju novac pokazuje do koje su mere ove potrebe morale da budu značajne... Kovali su ga, dakle, za svoje potrebe, koje su imale prevashodno politički i socijalno-politički značaj. Novac, kao jedan od atributa bogatstva i otmenosti, postao je zamena za nekadašnje statusne predmete...*«

Na kraju autor novac vezuje za izričito urbanu sferu života za koju su nužne čvrste političke strukture i snažni ekonomski potencijal, pa je jasno zašto on nije svojstvo centralnobalkanskih barbara, a činjenicu da ga na ovim prostorima kuju samo Skordisci, objašnjava kvalitativno drugačijom, dinamičnijom zajednicom stranog porijekla, koju su prožimali kulturni uticaji periferije antičkog svijeta.

Autorov izuzetni napor prikupljanja, analiziranja i sistematiziranja podataka, najprije o keltskim kovanjima na sjeveroistočnim prostorima naše zemlje, a potom i drugih kovanja za posljednja četiri stoljeća stare ere, rezultiralo je izuzetnim naučenim djelom. Ogromna praznina i nepoznanica vezana za novčanu djelatnost Skordiska nestala je, a sagledavanje cjelokupne monetarne situacije na centralnobalkanskim prostorima bacilo je novo svjetlo na cjelokupno društveno stanje tadašnjeg svijeta.

Ante ŠKEGRO

Rajko Bratož: *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 165. Band. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 1983, 48 str., 3 karte.

Knjiga, ki je po številu strani sicer skromna, po vsebini pa toliko bolj pomembna, je že pred sedmimi leti izšla pri Avstrijski akademiji znanosti. Recenzija bi bila v *Arheološkem vestniku* izšla že mnogo prej, ko ne bi bila smrtna bolezen zavrla pisanja strokovnjaka, ki jo je pripravljal, in ki bi bil mnogo bolj poklican za to nalogo, saj se je tudi sam ukvarjal s pozno antiko. S pričujočim prikazom želim nadomestiti zamujeno in predstaviti zgodovinsko delo, ki hkrati sintetično (v glavnem besedilu) in analitično (v opombah) oriše dobo druge polovice 5. stoletja po Kr., v kateri je na področju Norika cerkveno, politično in gospodarsko deloval sveti Severin. To je obdobje tik pred padcem zahodne polovice rimskega imperija leta 476, ko je bil odstavljen zadnji rimski vladar mladi *Romulus Augustulus*, ter po tem dogodku, ko Odoakrova vlada ni več zmogla zagotoviti varnosti provincialnega noriškega prebivalstva in so se ljudje pred navalom raznih germanskih in drugih ljudstev vse bolj izseljevali, oz. zatekali iz mest v utrjene, na višinah ležeče postojanke. Arheološko raziskuje to obdobje pri nas S. Ciglenečki, ki je pred dvema letoma izdal monografijo *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, s katero z arheološkega vidika v mnogočem osvetljuje Bratoževo delo.

Za zgoraj omenjeni znameniti dogodek iz leta 476 je *Vita Severini* edini na Zahodu napisani in ohranjeni vir, ki zastopa stališče, da pomeni Romulova odstavitev konec zahodnorimskega cesarstva. Progermansko usmerjeni viri so, npr., zagovarjali mnenje, da je germanski (gotski) kralj v Italiji legitimni zastopnik bizantinskega vladarja. Podobno je bilo tudi bizantinsko stališče, medtem ko je bil Evgipij očitno zagovornik pogledov rimskega senata, ki je Odoakrovo uzurpacijo pojmoval kot nepremostljivo cezuro. Bratož obravnava ta zanimivi problem v obsežni 35. opombi na straneh 12-14.

Knjiga je razdeljena na pet poglavij. V prvem avtor obravnava pisca Severinovega življenjepisa Evgipija in njegovo dobo. Drugo poglavje je posvečeno Severinu; tretje obravnava krščanstvo v Noriku v Severinovem času, četrto vojaške, družbene in gospodarske razmere v Noriku, peto pa odnose med Rugijci in Romani, izselitev Romanov iz obrežnega Norika in problem kontinuitete. Tri z izčrpnimi legendami opremljene karte lepo osvetlijo v knjigi obravnavano tematiko z geografskega, arheološkega in zgodovinskega stališča.

Knjiga je pravzaprav povzetek monografije večjega obsega, ki jo je avtor leto pred njo izdal pri Univerzi E. Kardelja: *Evgipij, Življenje svetega Severina*. Uvod, prevod in komentar napisal mag. Rajko Bratož. Ljubljana 1982; avstrijska izdaja obsega povzetek iz obširnega zgodovinskega uvoda in deloma iz komentarja. Škoda, da ni Slovenska akademija pokazala več zanimanja za Bratoževo delo in uvrstila med svoje izdaje prvotnega dela, ki bi bilo lahko v dvojezični izdaji enako dostopno domačim in tujim bralcem, naši Akademiji pa v čast. Jasno je namreč, da bi si avtor zgolj s slovensko izdajo zaprl pot v širše strokovne kroge, delo pa je pomembno ne le za slovensko historiografijo, temveč v enaki

meri tudi za avstrijsko, italijansko in nemško, in še za posamezne strokovnjake, ki se drugod po svetu ukvarjajo s to problematiko. Ker je slovenskih strokovnjakov za to področje silno malo, smo lahko še posebej veseli, da je Bratož opravil širšemu znanstvenemu svetu potrebno raziskavo in tako prispeval k mednarodnemu ugledu naše zgodovinske znanosti.

Evgipijeva osebnost je ključnega pomena za pravilno presojanje Severinovega življenjepisa; z Evgipijem avtor tudi začne in si prizadeva iz skopih virov izluščiti tiste stvarne podatke, na podlagi katerih si upa rekonstruirati nekatere manj znane vidike piščevega življenja. Pri tem se izogne neosnovanim hipotezam, ki v modernem zgodovinopisju niso redke. Evgipij, starejši Kasiodorov sodobnik, je verjetno izviral iz Norika ali Recije, kamor so se njegovi predniki, sodeč po imenu, priselili z vzhoda. Glede na to, da je ime sicer silno redko, naj poleg treh primerov, ki jih avtor navaja v 10. opombi na str. 8, dodam še četrtega: v obliki *Euhipp(i)us* je ime dokumentirano tudi v Rimu, prim. H. Solin, *Die griechischen Personennamen. Ein Namenbuch.* I, 1982, str. 477. Zelo verjetno je Evgipij preživel v Severinovi bližini vsaj zadnje desetletje njegovega življenja, saj je navedel zelo natančne podatke o krajih Severinovega delovanja in tamkajšnjih razmerah. Vendar je Evgipijevo življenje pred Severinovo smrtjo nejasno. Nobenega dvoma pa ni, da je pozneje, na povabilo ugledne visoke dame Barbarije, odšel v Italijo in se naselil v mestecu *Lucullanum* blizu Neaplja, kjer je postal opat samostana in v njem ustanovil veliko knjižnico s skriptorijem. Severinov življenjepis je napisal leta 511, ko je bilo vzhodnogotsko kraljestvo Teoderika Velikega v Italiji na višku. Iz marsikatere trditve moremo razbrati, da je bil protigermansko usmerjen, čeprav je hkrati iz pripovedi jasno, da Severin proti germanskim ljudstvom ni bil sovražno razpoložen. Razumljiveje je, da je ton dela protiarijanski, čprav je razvidno, da so tudi arijanski Rugijci in Goti katoliško pravovernega Severina še za življenja častili kot svetnika. Ni izključeno, da je bila omenjena Barbarija, ki je Severinovo bratovščino povabila v Lukulan, vdova patricija Oresta. Njegovo vdovo s sinom Romulom je namreč Odoaker po tem, ko je dal Oresta ubiti, pregnal v Lukulan. To hipotezo nekateri zgodovinarji odklanjajo, vendar je po mnenju drugih, ki se jim pridružuje tudi Bratož, zelo verjetna.

Severinovo poreklo je še bolj zavito v temo kot Evgipijevo. Tudi v njegovi biografiji je nesporna v glavnem le druga polovica življenja. Od tod različne hipoteze o njegovi rodni deželi, družini in prvotni zaposlitvi. Po I. Bóni naj bi skupaj z omenjenim Orestom deloval na hunskem dvoru, kar pa iz kronoloških razlogov ni dosti verjetno. Zanimiva je tudi Lotterjeva hipoteza: glede na to, da Enodij Severina imenuje *vir inlustrissimus*, bi bil teoretično lahko identičen s konzulom iz leta 461, ki se je tudi imenoval *Flavius Severinus*. Bratož proti tej hipotezi navaja tehtne protiargumente. Zelo verjetno je zgolj to, da je Severin pripadal višjemu sloju. Njegova poznejša dejavnost je nazorno opisana v Evgipijevem življenjepisu: bil je glavni organizator meništva v Noriku, vendar ni bil v nobenem od samostanov opat. Do ljudi je bil dobrotnik v najširšem pomenu besede: pomagal jim je z nasveti, jih zdravil, zanje zbiral hrano in obleke, jih skušal po najboljših močeh zavarovati pred zunanjim sovražnikom, bil je, skratka, tudi glavni posvetni voditelj obrežnega Norika in dober politik, ki je skrbel za znosne odnose med romanskimi prebivalci in neposrednimi sosedi Rugijci, ki so prebivali čez Donavo.

V tretjem poglavju avtor obravnava začetke krščanstva v Noriku. Kljub obilici gradiva ostaja marsikatero vprašanje še danes nerešeno. V 5. stoletju sta bili obe noriški privinci cerkveno-administrativno gotovo odvisni od metropolitanske oglejske cerkve. Pred tem ta odvistnost ni povsem jasna. V Noriku je omenjenih več škofij: v 4. stoletju je škofovski sedež dokumentiran le v Petovioni. Najbolj znan je prvi v virih omenjeni škof in cerkveni pisec Viktorin, ki je umrl mučeniške smrti leta 304. V 5. stoletju se škofi omenjajo v Lavrijaku, morda Faviani in v Tiburniji (nekdanji Teurniji). V 6. stoletju so poleg Teurnije dokumentirani še v Aguntu, Virunu (?) in Celeji. Kot izhaja iz Evgipija, ki navaja stopnje od predstojnika samostana, prezbiterja, prek diakona, subdiakona, cerkvenega pevca in ministranta, ja bila cerkvena hierarhija po noriških cerkvah že zelo razvejana. Samostani so bili tedaj skoraj edina središča pismenosti, obstajale so celo nekakšne cerkvene šole; kulturna in izobrazbena stopnja noriške duhovščine je bila ponekod relativno visoka. Severinov življenjepis je med drugim tudi dragocen vir za preučevanje cerkvene liturgije v tedanjem času.

V četrtem poglavju so opisane vojaške, družbene in gospodarske razmere tedanjega Norika. Poznavalcu antike je ob branju Evgipijevega Severina takoj jasno, kako zelo je bilo v 5. stoletju življenje provincialnega prebivalstva že spremenjeno, zlasti glede na sliko, ki si jo moremo na podlagi literarnih in epigrafskih virov ustvariti za prva 3 stoletja po Kr. Imena nekaterih mest so se spremenila (*Teurnia – Tiburnia*), geografsko težišče se je premaknilo, prej nepomembna mesteca, majhni kasteli pomožnih vojaških enot, so postala

pomembnejša, npr. Kvintana in Batava v Reciji, Boiotro, Faviana, Komagena in Astura v Noriku, predvsem pa so se prebivalci izseljevali iz preveč izpostavljenih, v ravnini ležečih mestnih središč v manjša višinska naselja. Spremenila se je tudi imenska formula prebivalstva: v času razcveta antike so na napisih navajali tri ali dve imeni (*tria nomina*, oz. *nomen* in *cognomen*), ki so bila razpoznavni znak rimskega državljanstva; v Evgipijevem spisu, na mozaičnih napisih starokrščanskih cerkva in drugih sočasnih virih nastopajo osebe z zgolj enim imenom. O mestni upravi skoraj ni več sledu, le vojaštvo je dokumentirano, sicer pa so imeli civilno oblast v rokah največ duhovščina in škofi. Zanimivo je, da suženjstvo praktično ni več obstajalo, omembe sužnjev so silno redke, nekoliko manj so izjemne za notranji Norik; očitno so med prebivalstvom prevladovali kmetje z majhnimi kmetijami. Tudi trgovci in obrtniki so v virih komaj dokumentirani. Denar se redko omenja, gospodarstvo je bilo predvsem naturalno. V Noriku se je prebivalstvo preživljalo največ s poljedelstvom – omenjajo se tudi vinogradništvo, sadjarstvo in živinoreja (slednja je v virih začuda slabo dokumentirana), vendar je bilo življenjsko odvisno od uvoza hrane in je že krajša vremenska katastrofa, ki je zadržala ladje z živežem, namenjene iz Recije v Norik, povzročila hudo lakoto.

V zadnjem poglavju avtor obravnava odnose med Rugijci in Romani, torej odnose med katoliškim provincialnim prebivalstvom brez učinkovite državne zaščite in arijanskimi Germani. Rugijci so živeli na levem bregu Donave, središče njihove kraljevine je bilo nasproti Faviane. V Severinovem času so bili najmočnejše germansko ljudstvo v neposredni sosečini Norika in kot relativno dobro organizirana in vojaško dovolj močna državna tvorba so bili glede na noriško prebivalstvo v politični premoči; dejansko so bili nekakšni fevdalni gospodarji nad noriškim prebivalstvom, ki so ga smatrali za podložno. Severin si je prizadeval, da bi njihovo premoč obdržal v znosnih mejah in jo spremenil v nekakšen protektorat nad provincialnim prebivalstvom, kar mu je zaradi dobrih stikov z rugijsko kraljevsko družino v veliki meri tudi uspelo. Po njegovi smrti leta 482 so se ti odnosi močno poslabšali, vendar to ni trajalo dolgo, ker je Odoaker rugijsko kraljestvo v letih 487–488 popolnoma uničil. Leta 488 so se bili prebivalci obrežnega Norika prisiljeni izseliti iz province, ki je Odoaker nikakor ne bi mogel več braniti pred navalom germanskih osvajalcev. Prebivalci pa se vendarle niso izselili v celoti, saj so se do danes ohranila nekatera krajevna imena, v srednji vek pa se je med preostanki romanskega prebivalstva ohranilo krščanstvo, nekateri pravni pojmi in posamezne glasbene in umetnostne prvine.

Kako pomembno za študij pozne antike in zgodnjega srednjega veka je Bratoževo delo, kažejo navsezadnje tudi številni prikazi in recenzije njegove knjige. Objavili so jih predvsem tuji strokovnjaki (npr. A. De Nicola, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* n. s. 31, 1983, 335–336; H. Wolff, *Historische Zeitschrift* 239, 1984, 165; H. Grassl, *Grazer Beiträge* 14, 1987, 333–334 in I. Bóna, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37, 1985, 462–465), od domačih L. Margetić (*Živa antika* 33, 1983, 234–235). Vsi ocenjujejo delo zelo pozitivno.

Marjeta ŠAŠEL KOS

KRATICE JUGOSLOVANSKIH EPIGRAFSKIH KORPUSOV

ABBREVIATIONS OF THE YUGOSLAV EPIGRAPHIC CORPORA

AIJ	V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, H. 1: Noricum und Pannonia Superior (Zagreb 1938)
ILJug 1–451	A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5 (Ljubljana 1963)
ILJug 452–1222	A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19 (Ljubljana 1978)
ILJug 1223–3128	A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25 (Ljubljana 1986)
IMS 1.	M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. 1: Singidunum et le Nord–Ouest de la province (Beograd 1976)
IMS 2.	M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. 2: Viminacium et Margum (Beograd 1986)
IMS 4.	P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. 4: Naissus – Remesiana – Horreum Margi (Beograd 1979)
IMS 6.	B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. 6: Scupi et la région de Kumanovo (Beograd 1982)

Dragan BOŽIČ

YU ISSN 0570–8966

Arheološki vestnik
Acta Archaeologica
41

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Naklada 1200 izvodov

Natisnila
Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana

YU ISSN 0570-8966